Аԥҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа
Аҟәа 2015

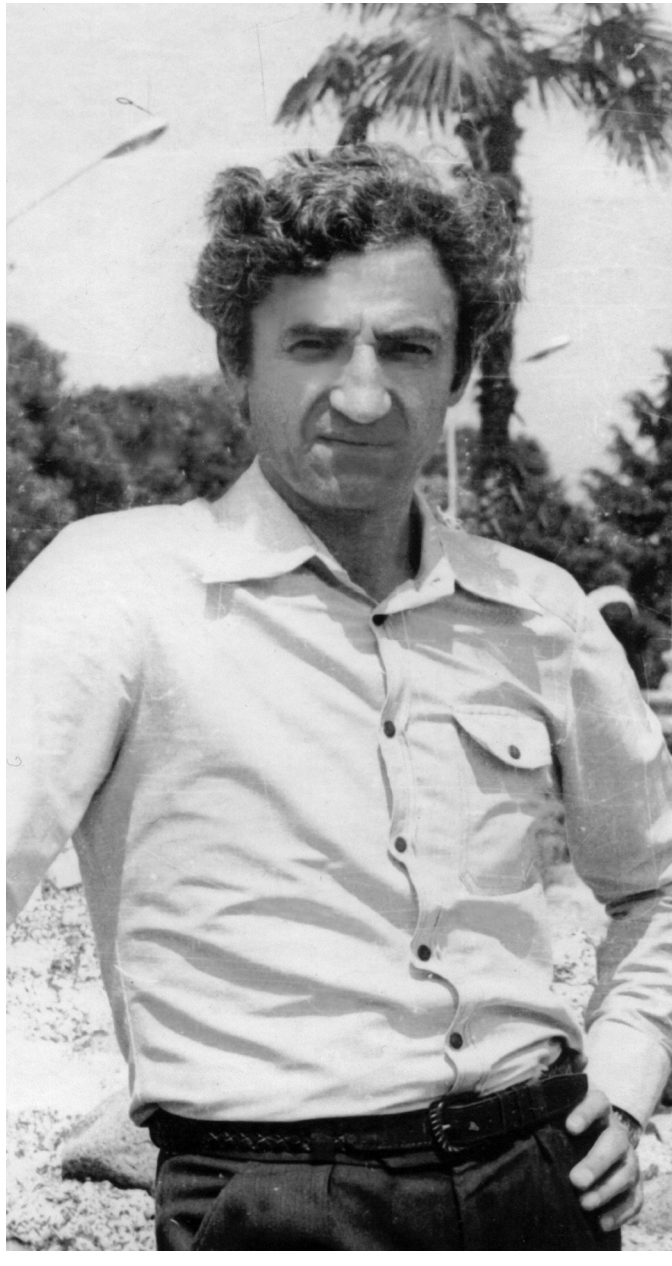

Џьума Аҳәба

ИҨЫМҬАҚӘА РЕИЗГА

Афбатәи атом

Ароман
Апублицистика

Апҳәынҭшәҟәтыжьырҭа
Аҟәа 2015

ББК 84(5Абх) 6-4
А 81

Џьума Аҳәба. Иҩымҭақәа реизга. 6-тәи атом.
Апҳәынҭшәҟәтыжьырҭа. Аҟәа, 2015. – 688 д.

Еицырдыруа аҧсуа шәҟәыҩқы, Д.И.Гәлиа ихьӡ зху Аҳәынҭқарратә премиа занашьоу Џьума Басариан-иҧа Аҳәба иҩымҭақәа реизга афбатәи атом ианылеит ироман «Алахәыла», иара убасгьы ипублицистика.

© Аҳәба Џь. Б., 2015
© Апҳәынҭшәҟәтыжьырҭа, 2015

АЛАХӘЫЛА

Ароман

Актәи ахы

– Ирлас! Уҭал, уалга! – иҳәеит дшыԥшыц иаԥхьаҟа дыԥшуа автобус арныҟәаɯ, амашьына аанкыланы, ашә шааиртытцәкьаз. Ахахәда хчааҙа, аҟиар назго ацә асахьа аҭаны, ақалақьи аҿаɯа қытақәеи ирыбжьарҵало, «коробочка» ҳәа, изышьҭоу автобус хәычы акәын уи.

Арныҟәаɯ иеиԥшҵәкьа иарҭмаҟ иазқәынҵа зымацара ашьха мɯа ианыз амɯасыɯгьы дымҵааҙеит ҳаимɯалацәоума, ҳахьцо ԥьаракоума ҳәа. Сахьцаҵәкьо, «Абҕагә» зыхьҙу, атуристцәа рбазаҿынҙа снанагар, зынҙа абзиа, ууанҙа имнаҙакәа, ԥытрак снаскьанагаргьы акыр иаԥсоуп, игәы дынҭахәыцит ишьҭырхыз амɯасɯы. Автобус иҭатәаз рахь акәымкәа, дшынҭалаҵәкьаз аԥенԥьыр далԥшны адәахьыҟа даанаԥшит. Цқьагьы иамуа, егьхымкәо алыхәҭа гәҙа икылсуашәа, игәыԥҵәагаха иқәарԥссон. Уажәшьҭа иуҭахызар, қәаршыɯҵасгьы улеила. Сыԥсы уцәызгеит.

Ууанҙагьы аҳәара даҿызар акәхарын, агәҭахьшәантә инациҵеит ашәак амашьынарныҟәаɯ. Уи хаҵа шәпа-жәпак иакәын. Сорочка заҵәык ишәын, уигьы имашьхәылҵқәа рҿынҙа иҿахыҵәҵәан, дхьанҭаҙа итәашьеи ишәпақәаз, идуқәаз инацәкьарақәа рыла аруль икышьеи рыла амашьына иақәтәоу днаихәаԥшыр, сзықәгәыгша ауаɯ инапаҿы сыҟоуп имҳәар ауамызт.

– Уара, ишьҭухыз ауаɯ даҳурдыррауазеи? – ҿааиҵит уаанҙа автобус иҭаз руаҙәк. Уи зегь реиҳа аԥхьаҟа дааскьаны дтәан. Иҿыкәкәоз ақәа рыцкьо, дызусҵоу еиҳәарц иҭахны

уи ишҟа даанаԥшит ҽыц иҭалаз, аха дахьаапышәыррчаз уаҟа иҽааникылеит. Арныҟәаѡ иазҵааз, ахҭарԥа ҟаԥшь ихан. Ҭарсхан уажәада имбацызт ахҭарԥа ҟаԥшь. Ахҭарԥа еиқәаҵәа рхарҵоит изхоу ихаҭа гәырѡа баапсык дақәшәазар, мамзаргьы аҧсрахьы дцозар. Агәыргьара змоу, ачарахь амѡа иқәу – ахҭарԥа шкәакәа. Аныҳәаҽагьы иналарҵоит: «Уажәымҭа хҭырԥа шкәакәала имѡасааит!» ҳәа. Аха ахҭарԥа ҟаԥшь... Уажәада исымбац. Иапсам иҳәан, итетрад ианимҵеит, аха уеизгьы иеиликааит уи иаҭоурыхыз. Арсана зыхьӡыз уи ахьча, зҭәымҭа инахысхьаз абырг, афольклортә ансамбль далазаап. Аибашьра ашьҭахь, аиааира ирзаанагаз агәышьҭыхра иара итәала иазгәеиҵеит ансамбль анапхгаѡы. Абираҟ аԥшшәы змаз ахҭарԥақәа рӡахырц ирыдиҵеит. «Иаҵанакуазеи, дад, аҟаԥшь?» «Аиааира, Аиааира, дад, игәыргьарами? Агәыргьара азыҳәан иҳамоу ахҭарԥа шкәакәа амыхәаӡои?» «Уи уара ужәытә гәыргьароуп. Аҽатә гәыргьара аԥшшәы ҟаԥшьуп». «Иуҳәагәышьоузеи, ҳақәшаҳаҭхеит».

– Уара, дызҳаумырдырзеи ари, ишьҭухыз ауаѡы? – иуамызт хҭырԥа ҟаԥшь.

– Сара исзымдыруа уара дабаусырдыруеи, – иее-хехеира, уаа-ҳа-ҳааира! – иашәаҳәара инациҵеит арныҟәаѡ.

Иааигәахоз ахәлареи ихымкәаӡоз ақәаҧсатеи иҧсы ахьырцәигаз деигәыргьаҵәа, ацәажәара иҭахымкәа, аҧенџьыр дналԥшит Ҭарсхан. Игәаҵа нҵыҧсааит. Амашьына абҕаларҭа ихықәыххылаӡаны акәын ишнеиуаз. Абҕаларҭа убасҟак иҵаулан, улаԥш наӡомызт. Убри анырцәҟа иаҽеԥынгылаз ашьха цәиқәаара амра цыр-цыруа инаҽаԥхеит. Ихыкәкәо иналагеит араҟа илеиуаз ақәагьы.

– Мышьҭа бзиак иакәзаргьы шәыздыруам ишьҭаҳхыз. Ишәымбои, ақәа ахкәара иалагеит, амрагьы аацәыҵыҧхеит, – иҳәеит амашьынаныҟәцаѡ ишьҭахьҵәҟьа итәаз ахаҵарԥыс. Дҳәыҵәыхәыҵәуа итәашьеи, уажәы-уажә инаԥш-ааԥшышьеи рыла аилкаара мариан уаѡы цых-цыхк шиакәыз. Аспорттә костиум жәѡангәыԥшшәыла ишәын. Ацәаҳәа иатҵәақәа алданы аспорттә хылԥа шкәакәа ихан. – Сгәанала, уаҵәы амш бзиа ҳауеит. Шәахәаԥш, амра цәыҵыҧхеит аҭашәамҭаз. – Иаргьы ихы нарылеиҵеит. Ус анакәха, еицуп. Аха ҽеилаҳәашьала...

Автобус иҭақәаз аҳәаҳәала цқьа днарыхәапҵшқәеит Ҭарсхан. Рызегьы хазы-хаз итәан. Уаҳагьы тәашьа рымамызт. Рганаҷтәи атәарҭақәа рҷы ауапақәа рывагылан. «Шәарыцацәазар ћалап. Аха уажәааны ашәарыцара азин ыћаҳам, насгьы даҽа шьхақәак рышћа имцозар, араћа ҳәарпссарртоуп. Абԥьар зкуа зегьы шәарыцаѡцәазароума. Хымпада ихьшьцәоуп».

– Ҳара аиакәым ћахҵозаргьы, анцәа ибап, амш ирцәгьап сҳәан... Иумбои. Ажәеиԥшьаа изуҭац иҭ ҳәа, амш еилгоит уаҵәы, – иҳәеит агәҭашәа итәаз. Ибжьала мацарагьы аилкаара мариан иқәрахь дышнеихьаз. Амра ихнаблаахьаз ихҭарпа еиқәаҵәа длахан, илахь ашћа иаалаирћәит. Ашьҭахь Ҭарсхан игәеиҭеит уи ус грас ишимаз. Ажәақәак аниҳәалак ма илахь ашћа илаирћәуан, ма аѡада дааѡахон ихҭарпа. Ихьҙ Арушьан ҳәа аныркәоз, уеизгьы-уеизгьы инацыртон абчараҳ ҳәа. Арушьан-абчараҳ. Ашәарацыѡцәа рҷы аҵкысгьы ԥызара ахьиуаз ахьшьцәа рҷы акәын. Ажәытәан (ажәытәи аҷатәи ҳәа иара изыҳәан аамҭа аҷееиѡнашеит рқыҭан. Аҧсара аколлеқтивизациа аныћала инаркны) иара ихаҭа дшынхаѡызгьы, ахьшьцәа иман. Аҷатә аамҭа анааи, ирахә анимырх, ихьшьцәагьы анца, иаҳа ихеиқәырхагоуп иҳәан, ихаҭа ахьчара далагеит. Аколнхара аҧсаса дрыцлеит. Ихаанаҙ, ибзианы дыздыруа ирҳәон уи иҷеыртшәаны анхара дшалагаз еиԥштцәћьа ацәажәарагьы аҧшьигеит ҳәа даара иҷеынкыланы, иҧсеиқәырхагоу хшыѡк идыруазаргьы, дыхҭармкыкәа, насгьы изеиҳәо зустцәоу цқьа еилымкаакәа, ҷиҭуамызт.

– Уара, Арсана, баша аҙы уҭахысит, – ахҭарпа ћапшь зхаз абырг ихы наиқәкны ҷааиҭит алашәарыца зыдтәалаз, Сатбеи зыхьҙыз ахаҵарпыс, – ҳмашьынарныћәцаѡ инаиқәкшәа, иҳамѡалаѡхаз ауаѡ уиазҵааит узустада, ҳара ҳтәқәа уреиуоума ҳәа, аха ҳбызшәа изымдыруазар акәхап, иумбои, ҷимҵеит. – Ҭарсхан дааԥышәыррчеит, ажәақәак иҳәарц иҷеы анааихихуаз, ахухуҳәа иаашит ахаҵарпыс иватәаз алашәарыца. – Ишәымбои, исҳәаз иакәшаҳаҭхеит слашәарыца. Сара исҳәаз иакәшаҳаҭхеит. Арушьан-абчараҳ иуҳәаз ахухуҳәа иеишит, уажәақәа сымпанћа иаасышҭуам аҳәеит. Ажәеиԥшьаа изуҭац иҭ уҳәеит. Ажәеиԥшьаа иакәым, аха ҳара изаҳҭац иаҳҭоит, уаҳа акгьы, – лафшақәоуп ишнацитцаз, аха иҳәашьала мацара-

гьы аилкаара мариан урҭ ууанӡагьы аҭәқәа шынеиларҵахьаз, иаахтны иеибырымхәацзаргьы, гәынамӡарақәак шрыбжьаз.

– Уара иуҳәаз, Сатбеи, улашәарыца ақәшаҳатхазар уаҳа иуҭахузеи, –инаиаҭеикит Арушьан. Сықәрагьы гәамҭакәа аҭәы сылоуҵарц уаҷуп, аха ус схы усҭом. Саргьы схы уқәсыртәом, уаргьы ухы сықәтәом... Иҟоу умбои, дад. Саҭбеи аӡәы игәы иҭоу ила иадыруеит, даҷеаӡәы игәы иҭоу иҩызцәа ирдыруеит. Сара абри, иҳамҩалаҩхаз санихәаԥшыҵәкьа, ма ҳара дҳаҵкарым, дҳаҵкарзаргьы, уажәада ашьхаҟа имаац аӡәы иоуп сҳәеит, – ацәажәара даҷеаԥьара инахигеит, –цқьа уихәаԥш. Уара, дад, уӡбахә ҳахьалацәажәо угәы иалымсын, – ҷааиҭит Ҭарсхан ишҟа. – Амҩа ҳақәуп, ҳабз ҳасуеит ауаҩы илабара иаргәаҟуа ахьшьцәажәқәа. Аԥсшьацәа рхылԥа бгьаажә ахьихоу, қәацк насаанӡа изылсуа апиджак ахьишәу, мамзаргьы ахы ҭбааӡа аурыс еиқәа ахьишьоу рыла акәым... сшәарыцаҩуп умҳәеи. Саҭбеи, аҳы, иудыруазар абри ауаҩ уажәада ашьхаҟа даахьоу дмаахьоу?

– Схы зсыргәаҟуа иара снаиазҵаар саалымгеи.

– Урыҵаԥш иеимаақәа, рҵыршьқәа шаҟа иҵаҩоу убап. Ажәцәеимаагьы ҵаҩоуп, аха уи аҵыҵәа ҭарҵоит. Ари қалԥад заҵәла, зыҵа ҵаҩоу аимаақәа ишьаҵаны дшәарыцаҩым, дныҟәаҩым. Машәыршәа абрахь иқәнагалаз аӡәы иоуп.

– Иеимаақәа зеиԥшроу убазаанит, аха рыҵақәагьы узларыҵаԥшызеи. Арушьан-абчараҳхеит, ахырҷхәара уҳәеит ҳәа... Изҷумҭуазеи, Барсик, уара уус ахьуцәиго умбаӡои–илашәарыца ахахәда ааишьышьит.

– Уаҟа сара сидгылоит, уи азыхәан акы умҳәан, – ҷааиҭит ахылԥарч зхаз ахаҵарԥыс.

– Ишәхашҭыма, Доу амҵан, амаршал изыҳәан абнҳәа анылаҳҵоз? Убасҟангьы агәра шәымгаӡеи ашьҭа архара, ашьҭа ала изакә шәараху аилкаара, Арушьан-абчараҳ аӡәгьы ишҳазимамкуа? – Уи инациргызит ишьҭахьҵәкьа итәаз, ахьча хылԥа зхаз. –Уара уҳацәамызт, Саҭбеи?

– Сара, ухьхь згеит, уажәада латҵаҩыс сымцац. Ианбыкәу, дабатәи маршалу?! –иҳәеит Саҭбеи.

– Дабатәиу умбои, саветски маршал. Ианбыкәыз? Ишәгәаламшәаӡои? Хрушьчов Пицунда дшыҟаз данамырхыз ашыҟәсаноуп.

– Усҟан сара арра сыҟан, – иҳәеит Сатбеи.

– Уара арра уҟан, умаршал абраҟа дшәарыцон, – ахацәарпар ражәа нарымидеит абырг Арсана, ихтарпа ҟапшьгьы ааихихит.

Автобус ныхбыкь-аахбыкьуа, интҳа-аатаҳауа инеиуан. Апенџьыр далпшны адәахьы иаҳа дшыпшуазгьы, ирҳәаҟәоз еиԥиршәомызт Ҭарсхан. Ахшыԥцакоуп акәымзар, ауаԥы ицәажәашьа зегьы ақьааад антцашьа амазам.

– Апста иҭоу ашьабыста иҳаршьып ҳҳәан, имуит, ипсы иастартә, – ихтарпа ҟапшь неихеитцан, иажәа инацитцеит Арсана, – Абгацымкыра иаҷоу абгаб иҳаршьып ҳҳәеит, инаҷаиршәит, имуит абнаҳәада уаҳа акы стахым иҳәеит. Ипсы иартеит, имузозар ишпаҟахцагәышьари ҳашьталап абнаҳәа ҳҳәеит. Уара цқьа ууазырԥы, Сатбеи, нас иаҳа еилукаап узцу абчараҳ дызустоу. Игәашәтахьазар акәхап, абнаҳәеи ақәасаби ршьапышьтақәа реиԥдыраара уадаԥуп. Акы ашьта ҳархеит, аха изакәу ҳаздыруам, Арушьан иҳарбеит, Сатбеи улашәарыца даԥызаха, ашьта дхыфԥыло иҷынеихеит. Ҳара ҳишьтоуп. Салгеит еилыскааит. Изакәызеи? Ибнаҳәоуп. Иҳәапоуп. Уаҟагьы даанымгылеит. Ма ашәарыцаԥи иареи еиҷаҳахьеит, мамзаргьы амшәи иареи цәгьала иҟаибатцахьеит.

– Исҳәаз иашамхазеи?

– Ашәарыцаԥи, мамзаргьы амшәи иареи шеиҷаҳахьаз аилкаара мариан. Ашьтахьтәи ашьапаҷы азшьапхыц амазамызт. Ианиҳаршьы иџьашьауа дахәапшуан амаршалгьы. Цқьа ашьта схыпшылазтгьы, уи саргьы иеилыскаауан. Аха, Арушьан-абчараҳ, излоудырзеи иҳәанзу иҳәапазу? – изцаара атак иаҳарц атцкысгьы, ацәажәара дшеилаҳауаз убартә иҟан Арсана. Ишпсеиқәырхагоу хшыԥцакык иҳәазшәа акәын зцаара цәыхьмытк иҭиргьы ихы игәы ақәбзианы ипатцақәа шынаирша-ааиршоз.

– Шәаҟәытц, сшәыҳәоит, – ахылпарч ааихыхны бираҟцас инадирбан, инеихеитцеит иеицыз ахәԥык рахьтә қәрала иаҳа сара исзааигәоуп ҳәа Ҭарсхан еиликаақәаз аԥыџьа рахьтә руазәк, – иаҳдыруеит ашәарахи арахәи рзыҳәан Арушьан дзакәу, баша ихьз иапырымшьит абчараҳ ҳәа. Сара шаҟаԥы ирҳәо саҳахьоузеи ашәарах ашьта ирхар ицәу иҭшоу акәым,

еимгәазаргьы ашьҭала еиликаауеит ҳәа. Сара Арушьан иҙбахә абас исарҳәацыԥхьаҙа сгәы иааҭашәо шәасҳәап. – Арушьан уаҟа дрыцҙамызшәа, иԥызцәа даарылаԥшит. – Усҟан арахәи ашәарахи идыруазар, усҟак дҟәыҵазар, ианаԥьалбеит, иҟәыҵара идырра ауаа рышҟа иааигарауазеи, ауаа иаҳирхәарауазеи? Абнаҳәа ашьҭа дынхыԥшылар, иҳәану иҳәаԥоу мацара акәымкәа, иҳәанзар, еимгәоу еимгәаму идыруазар, ауаԥы ибла дынхыԥшылар, мамзаргьы ишьҭа дхыфԥыларoума, акыр здыруоу, аха сзыргәаҟуа, ишәасҳәарц исҭаху, ауаа даарылаԥшны, дадраа абри ауаԥ иихәо акәҙам, игәы иҭаҵәҟьоу, дзакәыҵәҟьоу абри ауп иҳәар.

– О, ус ҟаиҵондаз, сара, абри ижәбо, акгьы шсымамгьы, цәык лкажьны изысшьуан, – инацирҵызит ахьча хылпа зхаз. Дԥагылан, иихәаз сшадгыло шәсырдыруеит иҳәарц иҭахызшәа, ахылпарч зхаз днаидтәалеит. Қәрла мацара акәымкәа, ԥшрасахьалагьы иаҳа иеизааигәан арҭ аԥыцьа Ҭарсхан ихазы убас иагьрыхьҙиҵеит. Ауасцәа хылпарч, Ахьча хылпа. Уажәы уск еицаҽыхзар, уигьы мацара акәымкәа, иҟалоит, еидызкылауа, еицырзеиԥшу иҵегьы ирымақәоу ыҟазар. – Иаҳҳәап, ус ҽааиҭыр, ари дубома, дад, абри ауаԥ иуеиҳәо аԥсшәа – бга бызшәоуп, игәы иҭоу зынҙаск даҽеакҙоуп, уажәы дахьухәаԥшуа игәалашәоит уаб дыширҙхьоу, дзызхәыцуагьы акоуп – уаргьы уахьирҙша. Наҟ уиԥыртц, дад. Убас сеиҳәар, саб ашәҟәы изалаҵаны ԥажәи жәибжь раан дзырҙыз дысирбар ишәасымҳәеи, ажәлар еизганы, ачара изызуеит.

– Иаҳҳәап, дад, убас уасҳәеит. Абри ауаԥ иоуп уаб ашәҟәы изалазҵаз, дзырҙыз ҳәа дусырбеит, иҟаҵарызеи?

– Иҟаиҵо сара ишәасымҳәои, – уи Ахьча хылпа ицымхәрас ҽааиҭит Уасцәа хылпа, – сара иҟасҵашоуп аригьыы иҟаиҵо. Ишәымдыруеи, ҳабацәа еицҭаркит. Ирҳәоит, иагьеицыршьит ҳәа.

– Уара иҟауҵо здыруеит. Илаигәыдҵаны душьуеит, аха сара исҭаху уԥыза иҟаиҵо еилыскаарцоуп.

– Угәы иалмсын, Арушьан-абчараҳ. Иузымдырҙеит саргьы иҟасҵо. Саб илаигәыдҵаны хаҵаҵас дишьызҭгьы, саргьы убасҵәҟьа дысшьуан. Аха Рушьнии сареи ҳабацәа шԥадырҙи? Икылатәаны, маҙала, аҙәгьы изымдыруа, ашәҟәеиқәаҵәақәа

алатҵаны. Иршьит, идырҙит хәымгарала. Даргьы убасҵәкьоуп ишаԥырхтәу, –иҳәеит Уасцәа хылпа. Иажәақәа убасҟак агәаҕ рытҵан, егьиашатҵәкьаны ишынаигҙоз агәра угон.

Иаҳҳәап, иҩны аҩнутҵқа дшыцәоу, амца акыр ауеит, ашә ашҟа деихар, ашәқәа изаамыртыр ҟалоит, – уи иажәа инацитҵеит Ахьча хылпа.

– Абахә аҷы дыбҕаитҵар иаҳагьы дманшәалахоит, дшәарыцаҩызар ишәаԥь ицәҵкьаны ихатә дашьыр – зынҙа абзиа, – инацирҕызит Уасцәа хылпа.

– Дад дшәыкәыхшоуп, забацәа аамҵа еиқәатҵәа иалаҙыз, шәарҵ шәҩыцьагьы сара акы шәасҳәашан, – ҷааитҵит Арсана. – Рыблақәа дырхыԥшылауа, иҟарҵахьоу иҟарҵарц ргәы иҵоу ҳәа, дыԥшҩушәа изиҳәарызеи Арушьан?! Дасу дызҷыз, дзакәу изымдырҙои? Уаха аҵхабжьон ацәа далухыргьы, дасу дзакәу уеиҳәоит. Аха иҳәар иҵахымоуп иҟалаз. Аколлеҟтивизациа ианалагоз, шәиазҵааишь шаҟа хы аԥсасеи ашьамаҟеи, аҷы уахьади умаз ҳәа Арушьан. Ҳколнхара зегьы иамам иара ихала шаҟа имаз, ихала ахьҙми, рҵаацәа, рыҩнаҵа. Уахыки-ҷнаки рыла иааимаз зегьы имырхит. Шәиазҵаа иумызхыз зуспҵәада ҳәа, ишәызирҳәозар, шьтәак шәзысшьуеит.

– Ақәыцьма анаҷаҳалак, абз захәлашәоузеи ала? – лафны иҳәозшәа ҷааитҵит Ауасцәа хылпарч. – Убасҟак игәы рышьҭит, ддыршәеит, иԥсы ахьынҙаҵоу ҷимҵуа.

– Сгәы иҵуҳәааит, – инацирҕызит Ахьча хылпа. Иаҳшьуаз ҳшьит, иаанхаз ҳаршәеит ҳәа даргьы ргәы иҵаччо адәы иқәуп.

– Усҵәкьа изышәҳәар зуам. – Арушьан-абчараҳ днаидгылеит хҭырпа ҟаԥшь Арсана. – Иара уиазҵаар мап икуеит, аха сара аныхаҷы сноугаргьы сықәуеит Арушьан дшалахәу Бақьыр-иԥа Ҳараз иқәцара.

Амра аҵашәамҵаз иаакылыԥхаз аԥсымра ажәщан убасҟак иҳаранакит, аиҩхаақәа убасҟак иартҵаулеит ахьшьцәа-шәарыцаҩцәа дырзыҙырҩларц шиҵахызгьы, Ҭарсхан ихы-ихшыҩ зегьы цеит аԥенԥьыр далԥшны дахьыԥшуаз. Шьапыла амҩа данықәызгьы абахә ахықәҵәкьа дықәланы акәын дшаауаз, аха сыбҕалап ҳәа зныкгьы игәы иҵамшәеит. Уажәы иаҳа агәыҭкьара дамҷеханакит. Амашьына зхықәыххыланы инеиуаз убас иҷкьараны илашьҭын, дахьынаԥшуаз ихлахаҵ аргьежьуан.

Иаргьы тәымуаҩыс ихы имҧхьаҙарц, даргьы рыгәҽыҕьра иара ила инархыргарц, рхы наиларгалеит имҩалаҩцәа. Иухьҙузеи, иужәлоузеи? Ҭарсхан Ҭрамба. Ҭрамаа ҳара ҳқыҭаҽгьы инхақәоит, аха уҳаздыруам. Иахьынхо ақыҭақәа рацәоуп, насгьы қыҭак ҳаицалҵзаргьы, сара ақалақь ашҡа сиасижьҭеи акыр ҵуеит, сабажәдыруеи. Реибадырра, реицәажәара уажәазы убраҡа иааҧҵәеит. Ахьшьцәашәарыцаҩцәеи урҵ ирыцыз, аспорттә маҭәа зшәыз ахаҵарҧыси дара русҟәа ирылацәажәон. Ҭарсхан уаха амҩан ишиқәмыхәло, ҧсаҵлак амҵан дтәаны, аҵх аршара шиқәымшәо, ииашаҵәҡьаны амашьына дшышьҭнахыз, уимоу, иара дахьцоз, атуристцәа рыҧсшьарҭа ашҡа дшагоз агәра анига, иҽанирҵынч, макьанагьы хьҭышьрак шиҧырымҵуазгьы, азхәыцра дналаган, ибла иаахгылеит иахьа амҩа машәыршәа, дшымгәыҕзоз имҧыхьашәаз аҧшаахымҭа. Уи сенсациоуп, наукатә аартроуп иҳәеит игәанала. Ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивҵоуп. Аҭоурыхтә наукаҟәа ркандидат ҳәа адиссертациа сыхьчарц саналагаз, аппонентцәаҟәак сҧырхагамхазаргьы, ианысхьчоз аҽенынҙа аус шцоз ицаны исыхьчазҭгьы, сынтәа сыҧсшьара мшқәа рзы ҷьара ҧсшьарҭа ҩнык ахь сцон, мамзаргьы сцон Саратовҡа, сҭаацәа рахь, ишакәхалак сдиссертациа адәныҡатәи материалла ахарҭәааразы аҧшаара салагомызт, иахьа исымҧыхьашәаз ахаҳәгьы макьана уаҡа анышә иҵазаауан. Гәаҕшақә ишысзыруз збоит, аха цәгьарас ирзыҡасҵахьаз ҳәа сзызхәыцуаз аоппонентцәа иҵабуп усҡан исмыхьчартә сахьыкәгылаз ҳәа расҳәароуп.

Иганаҷ ҵаҡа инышьҭеиҵаз, аш иалхыз атуристцәа ршәыра иааигәара ишыҡоу агәра игарц, иҩышьҭихын иганаҷ иныкәиҵеит. Убри ашәыра аҩнуҵҡа аҙиас иалаҳаргьы ақәа алымсуа иҷаҳәаны, даҽа шәырак, цалафан шәыра хәыҷык ҭан. Убраҡа иҵаҵәахын мыш ҩажәа раахыс иџьабаа зегьы зныз азеиҧш тетрад жәпа, убасҡак ишҭаҳәҳәазгьы, акыр ахьзар, ақәа иарбааҙазар ҳәа даназхәыц, аҵаа дыцәгылазшәа хьҭаха исит. Атетрад дшыназхәыцыз игәы иныкәҩит иан лыбжьы. Иаргьы ҧхаррак изнарҵысырц лажәақәа цқьа инаигәалаиршәеит. «Уан дукәыхшоуп, ашкол хәыҷқәа реиҧш, уажәгьы атетрад аҷы уҩуама?» «Бара баҳаҭыразоуп, –

днахлафит иара, – акалам шнақәысклак, сан дшырҵаѡу, лыԥсҭазаара зегьы атетрадқәеи арҵага шәҟәқәеи ишрызкыз аасгәалашәоит. Уи мѡақәҵагоуп. – Илгәалаиршәааз лгәы лнамырхьырц ирласны инаицҵеит. – Аус злоу гәыла-ԥсыла урҵаѡны ууанхароуп. Ашкол аҽы аус ахьыбдмыруаз дара ирзеицәоуп». Илеимҳәеит иҵегьы игәаланаршәақәоз атетрад анааникылалак. Ихәыцра, иқәыԥшра зегьы изцәыртцуан. Рҳабла хәыцы ашкол иацәыхаран. Ианаацәылашоз амѡа иқәлалар акәын иаҳәшьеи иареи. Актәи акласс ахь данцаз аибашьра еилгеижьҭеи ѡышықәса ракәын иҵуаз. Ахьҭеи амлеи, агәырѡеи алабжыши рыла иҭәын урҭ ашықәсқәа. Убас ишыҟазгьы, ихәыцра ашықәсқәа уажәы данрызхәыцуа, гәхьаагарак изцәыртцуан. «Аихац иҭарааҙаз аԥсаатә, ианоурышьҭлак, игәхьааганы, аихац ашҟа ихынҳәуеит», – иан лоуп абарҭ ажәақәа иазҳәаз. Изхылҳәаазгьы ихәыцра иазкны ииѡыз ажәабжьоуп. «Нан, уара убарҭ ашықәсқәа убасҟак урызхьаауеит, уажәабжь иаԥхьалак, шьыри изеиԥш аамҭа бзиаз иҳәартә». Раԥхьаҙа иажәабжь иаԥхьаз иан арҭ ажәақәа анылҳәа, дааԥышәарччеитоуп, уаҳа акгьы. Аха урҭ ажәақәа игәалашәеит иажәабжь алахьынҵа зыҙбауаз анахцәажәа, даҽа ажәақәак рыла ирҳәазаргьы, урҭ ирҳәазгьы хшыѡҵакыс иамаз иан илҳәаз акәын. Уадаѡраҳәа акгьы ыҟаҙамшәоуп ашәҟәыѡѡы қәыԥш ишиѡуа аибашьра ашьҭахьтәи ашықәсқәа. Усҟан, ҳәарада, зегьы дрызгәааит. Аха иахьеи-уахеи ианигәалашәауа иажәабжь амѡа зкыз зегьы гәаныла драҵабуеит, иара изкны даазыԥхьахьоу зегьы рҟынтә убраҟа заҵәык ииашан, убраҟа заҵәык абзиара изыруит.

Аԥҵа ҙлачқәа наҽаҳан иаахнаѡеит иаакылԥхаз аԥсымра. Ихырымѡаҙаргьы уажәшьҭа аҭашәаразы агаҽа аганахьала иаапшуаз ашьхақәа ирытцалахьан. Аѡы хәашьуазар аҳаԥшьа аҵантәи ишалаго еиԥш, аиѡхаа аҽынтәи ҙеимакра иаҽыз ажәѡан ахь иѡеиуан алашьцара. Аиѡхаара аҭылашьцареи макьаназ зыҵа лашаз ажәѡани неиҽирԥшит Ҭарсхан. Изеиԥшроузеи? Иугәланаршәозеи? Згәаҵа ҿеим ауаѡы. Иѡнуҵҟа ҭылашьцаауп, уахьихәаԥшуа, адәахьы ихы-иҽы ихалашаауеит, дԥышәарччауеит. Аха ари аиҽырԥшра анигәамԥха, даҽа еиҽырԥшрак ашҟа ииаигеит ибла иаахгы-

лаз аԥсабаратә цәыртԥра. Ҳмашьына зхыҟә иҟәланы инеиуа аиѡхаа аҵахь унаскьацыԥхьаҙа, иаҳа-иаҳа илашьцахоит, илахьеиқәҵагахоит, уаҟа аҵанҙа иҟоу аҵиаақәа, уԥшы, ашәы ршәыртԥеит. Сажәабжь аҷы исҳәаз амц акәымкәа, аиашаҵәҟьа сҳәозар, иахьатәи амш инаркны, схәыҷра ашыҟәсҟәа рышҟа снаскьацыԥхьаҙа, ухы-уҷы зырччаша акы аԥшаара уадаѡхоит. Убри азыхәан акәын урҭ ргәаларшәара иаргьы еснагь дзацәыбналоз. Аиѡхаа лашьцара дҭытцны адәышкәаҕьаз ашҟа деихоит дарбанзаалак. Аха сара сдәышкәаҕьазгьы убасҟак иҵаҟәаҵаҷароуп, ҙлагара ҽымзар ахьҙи-аԥшеи рзыҳәан анцәа иишаз даҽеа ҽык иузаҵәашьомызт, уи адәышкәаҕьаз.

Ахсаалақәа дрыхәаԥшит арахь амѡа данықәлоз. Урҭ излаиарҳәаз ала, мѡак акәын иҟаз. Абыржә иара дызҵоу автобус зну амѡа ишынкәараҵа-аакәараҵо инеиуеит атуристцәа рыԥсшьарҭаҷы. Иԥхәыс изылѡыз ашәҟәаҷоуп раԥхьаҙа дахьаԥхьаз уи аԥсшьарҭа ахьҙ. Ишҧанылҵеи? Абҕагә. Ашьхагьы убас ахьҙуп, аԥсшьарҭа ѡнгьы лхәеит. Уара, Аԥсны ииз иааҙаз иуздыруамызт уи аѡыза ашьха шыҟоу, сара издыруан лхәашт, лыҽхәара сахәашам.

– Шәарҭгьы, излеилыскааз ала, уахьуоп шәахьцо. Абҕагә ашҟа? – иҳәеит изҵаара зегьы еицырзеиԥшны.

– Иабыкәу, уара ҳахьцо?! – дахыччашәа ҷааиҵит иааигәара итәаз. – Зыҙбахә умоу Абҕагә акәхап.

– Абҕа зыхьҙу удыруеит, дад? –уи инаимидеит абырг Арсана. – Ажәытәҙа ашьхақәа убас акәын ишрыхьҙыз. Абҕа – ашьха. Абҕа-гәы – ашьхақәа рыгәҭаны. Уажәы атуристцәа рзыҳәан ԥсшьарҭа ҭыпс иҟарҵеит. Ажәытән, уимоу сара схаангьы Нхыҵ-Аахыҵ ицоз аныҟәаѡцәа ԥсеиҵакырҭас ирыман. Исгәалашәоит, сара уаҟа раԥхьаҙа саннеиз, иҕәҕәаҟацаҙа игылан аҟәарч ѡны. Убас қыд дуқәак еихасаны иҟаҵаны, егьа асы ақәҳаргьы, ахаҳә азԥҿараҳа иазкажьуамызт. Уаҟа ԥхьарҭас ирыман аныҟәаѡцәа. Амца злеиқәуҵаша аихымцеи ашьанҵеи, ацәымса, ҙык злаурԥхаша ачуан, аупыжәқәа, уҳәа уа иҟаз уаѡԥсы дрылакьысуамызт, ҵасым ҳәа иԥхьаҙан. Уажәы иҟарҵазгьы иабаргәузеи, ашьхақәа рыгәҭа афымца каххаа, аѡнеихагылақәа ргылан, амѡаныфа ҳәа акгьы умамзаргьы акруҷарҵоит, акрудыржәуеит.

– Хәаԥьа Шьарадын иԥьмақәа еимҭәаны агара ианалага, иаргьы акы ахы кны дахеит, – иҳәеит Сатбеи, атәарҭа иқәларц ианалага, наҟ днагәтасит илашәарыца. –Иумбои, атуристцәа ԥшьа тыԥк шдырхәамгаз атәы иҳәаҙом, акруҽарҭоит, акрудыржәуеит иҳәеит.

– Игәы иҭатцәкьаз иҳәаз ԥьушьома?! – ҽааиҭит Ауасцәа хылпарч зхаз. – Уара уатцкысгьы игәы иалоуп усеиԥш иҟоу аҭып ԥшьақәа ахьдырхәымгаз, ианаамҭаҙам. Ажәеиԥшьаа реиҳа данузгәааша аамҭазы, ԥьоукы араҟа шәарах шьырҭас иахьыҟарҭаз. Урҭқәа зегьы игәы иалоуп, аха иҳәаҙом. Тәымуаѡык димбеи, ицәажәашьа иаразнак иааирхәуеит.

– Ииашаны иҟаиҭоит, – иҳәеит Абчараҳ Арушьан. Угәы иҭоу зоуҳәаз, уԥсы ахьҭоу икит иҳәеит. Ани иуватәоу, ахьча хылпа зхоу иаби уара уаби ишсоуҳәара, изқәыҙзеи? Рыбз иақәзит.

Ҭарсхан игәеиҭаҙеит урҭ блала еибырҳәақәаз, атәымуаѡ дҳацуп, дызустоу ижәдыруазеи, шәыбзқәа аатакны шәцәажәала.

Реицәажәара аҟынтә ашьха ахьҙ аамышьтахь уаҳа акгьы ақьаад анҵара иаԥсам ҳәа иҙбан, (ҵаны ашьтахь урҭқәа зегьы аниҵеит) рызхәыцра далагеит ихәыҷи иԥхәыси. Еиқәшәарц ахьеибырҳәаз аҭып шаҟа дазааигәахоз аҟара убасҟак иаҳагьы дахыццакуан реиқәшәара. Шықәсык штызгьы, иахьагьы иҵәымґха игәы иалоуп иԥхәыс бзиа иибауа, игәхьааигауа Марина, Марина-Мадонна, аҵыхәтәантәи реиԥыртраан реицәажәара. Асалам шәҟәқәа рҽеы ихьадыршшақәеит уи аицәажәара, аха уиаахыс иахьеибамбац аҟнытә имҙыҵуа ҵааршәҵас изынхеит. Иара ишихарам ала ихы ириашарц азыхәан, илхаракәамгьы лара илыкәижьыр акәын. Сшақәшаҳатымхоз, ишызымуаз лдыруан, ууанҙагьы шаҟантә ҳалацәажәахьаз, ҳасалам шәҟәқәа рҽгьы шаҟантә уи аҙбахә ххәахьааз, амѡа данныкәлоз еиҵах ицәырлымгар лымуит. Илхәаз уахьақәшаҳатымхаз уаѡы иумаикуам. Аха уҳәашьа, Ҭарсхан, уҳәашьа убас иҟалеит, атрагедиатә ролькәа назыгҙо, ҟыбаѡ злаҙам актиорк иеиԥш.

– Иазхоуп, Марина иазхоуп, – ашәҟәы иикыз ыршәны акаруатиныкәижьит. Аԥенџьыр днадыххылан, аґьеиѡхәа иаа-

иртит. Иббома, бнаԥши, абанҭ ашьхаԥәа ббома?! – днаирԥшит аҩны ашьҭахьҵәҟьа инаркны зыҿԥышьҭыхра иалагауаз ашьхаԥәа рахь. Улаԥш акырҙа ианынаскьалакь, ицыр-цыруа асы зқәыжьыз ашьха ахықәцә инадхалон. Уажәшьҭа баалеи арахь, бааи араҟа, – руада хәыҷы ашә ааимпааны, ԥыцьа ахьзеивамгылоз абарҵа днықәыххит. Бааи, араанҙа бааи! – ихы изынкыломызт. Лара дԥышәарччон, иԥсахеибакра хылҿырц. Иихәозгьы заа илдыруан. Ҷылымҭзеит. –Иббома игазго иҭажьу абни амшын?! Мап, бахәаԥш, бара, цқьа бахәаԥш! – ихаҭагьы даанаԥшит. Инҙааларц инхыԥәгылаз амра амшын асаркьа гәы убасҟак иарцыр-цыруан, ублаԥәа хнакыртә. Абри амшын иҭарсуп, абанҭ ашьхаԥәа ирыларсуп сара сԥашәԥа, адәы сызлаԥәу аԥашәԥәа. Лара дԥышәарччон, иара имуит, ихы изнымкылеит. Сара урҭ рыда ԥсҭазаара сымаҙам! Ихәашьуп ларгьы аччаԥшь лҷыԥәызҵаз. Лара илдыруан иԥсҭазаара ззикырц иитахыз аус азыхәан, лара илхәаз даԥәшаҳаҭхар, аԥсаатә ажәѡан мап ацәнакыр ишаѡызаз. Аха еилибамкаарас ирыхьыз, лара илҭахыз аамҭала уахь дылгар акәын, иахьынҙеилылкаауаз ала аамҭала уаҟа иҟазаара иԥырхагахомызт, уимоу, харантәи дааԥшны, бзиа иибауа зегьы даҿа блаԥәак рыла рыхәаԥшра, иаҳагьы изеиґьын. Уаҟа диашан. Илхароузеи сзыцәшәаз сзымхәаазар. Сцап, иаххәап, уажәы уахь. Акаршәрақәа санрықәԥшуа, сышьхаԥәа сгәалашәалап. Волга схыԥшылалап Кәыдры сазхәыцуа. Аԥхын саалап, аҙын уаҟа аус зулап. Исычҳап сбызшәа ахьысмаҳауагьы. Аамҭа набжьысып. Сабаци мышкызны схынҳәыр? Ақыҭахь, сан лахь сцома? Аҟәа хыҵакырҵа сымаҙамкәа саанхоит. Уажәы схы дасырхәап Виқтор Ҭахәыц-иԥа. Шаҟа игәаԥхазеи аҵыхәтәантәи иажәахә иагәыласҵаз ахшыѡҵак! «Анхаѡы дацла-ԥашәла адгьыл даласоуп, аусуѡы ѡнысгьы гәарасгьы имоу азауадоуп, афабрикоуп». «Лозунгс иҟаҵаны икыдҵазар ауеит», – иҳәеит. Цас иҳәоз ҷьысшьеит. Иаашҵәҟьаны ишиҳәоз аныз-ба, излахызгаша ҷьара акы сналацәажәеит. Иара изыҳәан исыѡло ажәақәа дрышьцыланы, иара сара сажәақәа рыла ацәажәара далагоу, сара, Виқтор Ҭахәыц-иԥа игәаԥхақәаша ҳәа срызхәыцны ишызыѡуаз мацара, иара иажәақәа рыла ацәажәара салагоу, уажәшьҭа аилкаара уадаѡуп. Ихы дахла-

фуа игәы дышҭахәыцуа Виқтор Ҭахәыц-иԥа идҳәалаз даҽеак наигәалашәеит.

– Акы сшәазҭаашан, – еиҭах иажәақәа зегьы еицырзеиԥшны ҿааиҭит. Ацәажәара ианаҟәыҵ, ԥьоукы ргәы инҭахәыцуа итәан, даҽеа ԥьоукы хырсысуа ацәа иҭанагалон. – Иззыхәшәу цқьагьы исыздыруам, аха убрахь, ҳахьцо азааигәароума, уаҟоума, ԥьаракыр иҟоума ихәшәуп ҳәа иржәуа зык?

– Аҵҭәыҵәоуп ари дызҿу, – иҳәеит Ахьча хылԥа – ҳахьцо ашьхаҿыҵҭәҟьа иҟоуп. Аҽеыхәышәтәразы иуҭахума? Ухшәааҙа уҟоуп, учмазаѡымзааит?!

– Мап, ахьҭа сакитоуп. Ақәа алсзаап скьаҿ. Сгәы бзиоуп, – аҙәы, дызусҭоу зышәтахузеи уаѡ дук, убри аҙы ижәуеит есышықәса. Ианижәуагьы, абыржәааны август мза азыхәаноуп. Ихаҭа данзымаауа, амашьына аишьҭуеит. Аҙы изнаргоит. Исгәалашәоит, зны амѡақәа бгазаарын, амашьына зымаait. Дхынҳәны даннеи, уи ауаѡ ду убасҟак дгәааит, аҽеныҵәҟьа авертолиот ааишьҭит. Акәтаҷь шаҟәа афѡы ахуп иара аҙы. Аҵәыцак сзымжәит. – Дааччашәа иуит. Ишиамхаҳәаз гәеиҭеит, аха иҳәаны далгахьан.

Уаргьы ицужәуазма?! Ус анакәха, уара узыҳәангьы иааауан уи авертолиот. Уалахәын... – иччабжь шҳамҙа дааччеит Ауасцәа хылԥа.

– Далахәымындаз аҙы агьама зеиԥшроу абеидыруаз, – уи инацирҷызит Ахьча хылԥа. Еилахәу роуп иҵыҵуа зык еицызжәуа.

Зыҙбахә имоу дызусҭоу реиҳәарц иқьышә иныкәыххит. Иҽеааникылеит. Усҟан иреиҳәар акәхоит реизыҟазаашьа атәгьы. Абзиа аҳәара изыцәгьазаргьы ма ацәгьа имҳәароуп уи изыҳәан. Еиҳараҙак уажәы. Иаарласны иманшәалахароуп иусҟәа. Амц иҳәама Виқтор Ҭахәыц-иԥа. Ауадақәа ахьситоит иарбан ѡну сеиҳәеит. «Уара узызхәыцлаша иарбан етажу иуҭаху ауп», – иҳәоит ауадақәа рыҙбахә анаацәырызгалак. Артистцәа ирзиуз саргьы исзиур ҳәа сшәан, иарбан етажу иуҭаху аниҳәа, иаразнак исҳәеит Ахәбатәи. Егьыҳаракым егьылаҟацәам. «Цқьа уазхәыц иҳаракцәамзааит». «Мап, схы сгәалашәозараахыс сзызхәыцуа убри аетажоуп» «Инаҙоит, аѡыза, ухәыҷаахыс гәҭыхас иумоу, наҙоит». Сыжәѡахыр

днас-насуеит. Акамыршша сыхькьысуашәоуп инапқәа шысцәымҭу, аха ухаҵоуп иумычҳан. «Иихәозеи уавантиурист, ианбаҳаиҭои ауадақәа?» – иԥҳәыс лыбжьы игәы иныкәѡит. Ателефон сахьынтәасуаз ласҳәеит. Аҙәы дазыҙырѡып ҳәагьы дымшәеит. Даҽеакы балацәажәа. «Сыԥхәысеибоу, ахаҵа дсымоу схашҭит», – дыхәмаршәоуп ишылҳәаз. Сыцкәын иоуп иаҳагьы агәыԥжәага зҳәаз. «Папа, ууаи арахь!». «Уара иуҭаху, сыцкәын, снеир?» «Папа ҳаихашҭит лҳәеит мама». Урҭ ианамуҙах, ѡыцьа еицыкоуп. Насгьы анду, абду... Иаарычҳап. Сара сан лоуп зхала заҵәык иаанхаз. Лымаҳә иҽы аангылара лҭахым.

Абас игәы дҭахәыцуа дышнеиуа, иқьышәқәа қәацқәацо, ибжьы ѡҭыганы ҿиҭырц иҭаххон Ҭарсхан. Аха ибжьы заҳауа ҳәа имаз итетрад акәын. Уаҟа инаниҵон нбан дула. «Имацуп, зынҙаск имацҙоуп сара исҭаху сан, схәыцы, сыԥхәыс, нас сара. Џьарак ҳаицыкалар абарҭ!» Арҭ ажәакәа ананиҵозгьы идыруан убри аамҭазы иҽы иааҭшәаз ҟаларгьы иара ииҭахыз уаҟа ишнымҵәоз. Урҭ наҙаргьы, иҟан дызмырҭынчуаз даҽеа гәҭыхак. Иара даниуаз ициз, анцәа дыззишаз, убри ишаҭаху амѡа ианыкәҵамха, иара изыҳәан аԥсҭазаара бзиа, анасыԥ наҙа шыҟамлоз идыруан. Бла иамбо, лымҳа иамаҳауа бзиабара маҙак иаѡызан. Аха иахьымҙаз зхараз иара иакәмызт. Иҙыригарц далагацыԥхьаҙа, иаҳагьы инахараны аҵәахра иқәшәон, реиҳа дызцәымҭу рецензенткгьы иҽыҵымшәеит абаѡхатәра илам ҳәа ашәкәыѡѡы қәыԥш Ҭарсхан Ҭрамба. Аныҳәаѡ бзиа иажәакәа ҳәауа ишнеиуа акьыԥхьреи амкьыԥхьреи рыҙбараҽы ианнеилак, рызегьы еиԥшхоит дҿажәкуа амѡа иқәыз амѡасѡы. Иҿажәкра хиҽеит иқьышә наҵакны аҙыхь. Иԥҳәыс лоуп изҳәаз ари ахшыѡҵак. «Излаԥхамшьозеи?! Аҙыхь иаҽыгәҳәаауа ижәны, даҽеаҙәы имжәырц ахаҳә наԥырарыжьуеит». Даҽеакгьы нацылҵеит убасҟан. Имаҙоу убзиабара иаѡызазааит. Иаргьы усҟан имаз ѡ-бзиабарак ракәын. Изгәакьаз ауаа рышҟа абзиабареи «имаҙоу абзиабара» ҳәа, иԥҳәыс иззылҳәози. Усҟан изцәырымҵыцызт даҽеа бзиабаракгьы, игәаҕьны изҳәомызт акәымзар, иԥҳәыс амѡан дылпыларц ашьхаҟа дзаауаз убри абзиабара дацәыбналарц акәын. Уи иааигәара дшыҟоу аниды-

руа, дихашҭуан иан, ихашҭуан иҧкәыни иԥҳәыси. Анцәа дыззишазгьы наҟ иԥырицон. Уи лызхәыцра иатҵанарҙуан зегьы. Дцәажәозар, иажәақәа иқьышә иқәбон. Хәыцрак даҽызар, ихәыцра амцабз наласызшәа инеицәеимпны дгыҙхәыҙха даанхон. Ажәа заҵәык, хьҙы заҵәык акәын иқьышә иқәкыз – Фатима. Игәалаҟара аныбзиоу Феиа ҳәагьы нациҵон, Феиа-Фатима. Илцәыбналатәуп уи наҟ, илцәыбналатәуп.

– Излашәаҳаз ала, Абҕагә азааигәароуп иахьыҟоу уи ихәшәу аҙы? – имѡалацәа реицәажәара иҽалаирхәырц ҽааиҵит Ҭарсхан. – Ус анакәха, абрантәи ауп уи авертолиотла иахьизнаргало. Ихаҵа данаалогьы абрахь акәзаап дахьаало. Ашәарыцарагьы бзиа ибоит.

– Аҙы анизнарго иуиржәлозар, ашәарах ржьгьы уҽеимҵаҙаци? – иҳәеит ҵәылаҵарала Ауасцәа хылпа. Ирҳәозеишь иблақәа? Имчуп. Гәрамгарҵас уҟаҵаноуп ишухәаԥшуа. Ма бзиа иибауаз аԥҳәыс дкалыжьхьеит, мамзаргьы ауаатәыѡса убасҟак ацәгьарақәа изырухьеит, имԥан аҙәгьы днаишьҭуам. Дара егьырҵгьы дзырҵахузеи зыҙбахә сымоу апартиа аусуѡы Виқтор Ҭахәыц-иԥа?! Сара схаҵагьы уахь снаидкыланы ҳазуста абарҵ ауаа рзыҳәан?! Арҵ рзыҳәан иҟам ақәҵарақәа, ареволиуциақәа, аконференциақәа, ажәахә дуқәа ахьыҟаҵатәу аизара дуқәа. Маҳагьарак ҟалар, ахҟа рыбжьалар, баша еимакык роур аигәылацәа, абыргцәа надгаланы рус аҭыԥ иааҟәырҵоит. Дасу игәы иҵоу ихәоит дзакәу дзеиԥшроу зегьы ирдыруеит. Уахьнеиуа абри уаԥхьоит, абри уҳәоит, ҳәа аҙәы изыҳәан даҽеаҙәы ажәахә иѡуам.

Абас игәы дҭахәыцуа дышнеиуаз, Ҭарсхан дазкылсит иааркьаҽны иани ҵаз хшыѡҵакык. Иани ҵеит ииѡхьоу еиҭарыхәаԥшуан, мамзаргьы ароман иагәылаиҵарц социалла ауаа реиҟарамра аԥырхырц рыҙбеит ареволиуционерцәа. Ҳрықәшаҳаҵхап. Ауаа зегьы еиҟарахарц азыҳәан аҕарцәа беианы инхауа рыҟаҵара ацымхәрас, абеиацәа ирымаз зегьы аарымхны, иҕарцәаны иахьыҟарҵаз, убриала еиҟараҳҭәит ахьырҳәаз ҳалацәажәарым. Ус акәзааит. Еиҟарартәызааит зегьы. Еиҟарартәызааит малла. Дыҟам абеиа, дыҟам уи тәыс иҟаиҵаз аҕар. Аха ареволиуционерцәа иҟарҵеит ууанҙа иаҳзымдырҙоз аҳратәрак. Малмазарыла акәымкәа, гәылаԥсыла аҳратәра. –Ианбыкәыз аҕар, атәы, ақьаҳиа аизараҽы

уахьнеиуа иуҳәаша абри ауп, иҟауҵаша абас ауп ҳәа иҵауад амԥа дыԛәҵауа иажәахә ԥны иаииуҵахьаз?!

Ҭарсхан абри иантҷамҭа иапҳьаз дазкылымсыр ҟаломызт хшыԥҵакык. Абас зҳәаз ауаԥ хымԥада, иара иҵагылазаашьагьы дазхәыцуан. Аԥсахра аамҭала имч ақәымхазаргьы, асаркьа уеизгьы даныԥшылеит.

Ахьшьцәа-шәарыцаԥцәа дышрызхәыцуаз, иааигәалашәеит Виқтор Ҭахәыц-иԥа иажәақәак. Изаамҭанызтәи иажәахә аԥразы, уахь, аппарат аҟны аус зуа рҽы днеит иаргьы. Иеилкаатәын ажәахә азеиԥш хырхарҵа. Дааԥналеит иара, Виқтор Ҭахәыц-иԥа, дааԥналеит ихаҵа. Ихы игәы ақәыбзианы, дҽаԥха-ҽаччауан. Усеиԥш игәалаҟара аныбзиоу, ԥашьара ақәмызт Қарҵынтә, мамзаргьы Москвантә ԥьара аҙәы ателефон дшизасыз. Ашьҭыбжь умаҳаҙозаргьы, аԥша асуоу иамысуоу атԥла абгьы атыстысрала ишудыруа еиԥш, Москвантә ма Қарҵынтә аҙәы аҵел данаслак, ианеицәажәо иаҳауа ажәақәа ртԥакы дазымхәыцзаргьы, рҳәашьала мацарагьы иеиликаауан Виқтор Ҭахәыц-иԥа уахь ибга ахьынҙаҕәгәоу. Иара игәалаҟазаара бзиа иаппарат аусзуԥцәа рышҟагьы иисасуан, атԥла абгьы иасуаз аԥша, атԥла аԥашәқәагьы ишырныруа еиԥш, иҟан даҽеакгьы уи уахь, хыхьҙа имаз аицәажәара зеиԥшраз аилкаашьа. Иаппарат аусзуԥцәа аҙәы игәы нымхандаз, анапхгаԥ бзиа дҳамам ҳәа игәы иаанамгондаз ҳәа, ихы рытатцауа дцәажәозар, иԥьбараз ажәақәак иаҳаит уахьынтә. Иҟәардә аақәацамацеит. Иаҳаз, ҽхәаԥхьыҙзар, данцәажәо игәышԥы иапҳьаҟа ишышьҭытԥуа еиԥш, иажәақәагьы шҳамла иҵәуеит, тәқәас шәсымоуп, сара сыда шәара шәзыҳәан ажәԥан ашҟагьы нцәа дыҟамзароуп ҳәоуп иаанагауа иааиҳәалак.

Ари аҽены иаҳақәаз, хымԥада, иҽхәаԥхьыҙқәан. Ргәааанагарақәа рҳәеит иажәахә ахәҵа хада зыԥраны иҟаз. Иара ихәҵаа иԥырц игәы иштоу нарзеиҵеиҳәеит Ҭарсхангьы. Иааимаркқәеит. Иаарԥшқаны акәзаргьы, уара иуҳәаз атқыс ишеиҕьхаша ҳәа, ажәақәак ныбжьаргалт. Игәышԥы иаҳа-иаҳа ишьҭытԥуа, иччаԥшь наиҿықәбан.

– Сеигәырҕоит, аԥызцәа, дасу шәхатәы гәааанагарақәак ахьшәымоу! Уаԥ дзеигәырҕаша акоуп уи. Аха шәара шәгәааанагарақәа ахьмыҙша иҵәахны ишәымаз шәхазы.

Шәусураҽы иҟашәҵало акы заҵәыкоуп – сара сгәааанагара.

Убасҟан Ҭарсхан раԥхьаҙа акәны игәы иҵашәеит абри ауаѡ изыҳәан сара иҟасҵахьоу, амаҵура ду ашҟа иѡеираҽы сышицхраахьоу аҙәы имаҳандаз ҳәа. Издыруа ирдыруеит, аха иззымдыруа, измаҳац ираҳәатәым.

«Шәара шәгәааанагараӄәа шәара ишәымаз, сара сгәааанагара нашәыгҙала!». Арҵ ауаа, исымѡалацәахаз, рабџьарӄәа аҭаҳәҭеиӄәа ирҵатҵаны, шәарыцага маҭәала рҽеилаҳәа, ацивилизациа ҳәа ҳара иаҳаԥхьаҙауа иацәыхьчоу, ҳара ҳфилософиа арҵ рзыҳәан инарҳәы-аарҳәноуп ишыҟоу. Хыхьынтәи ирҵаху рҳәалааит, дара зхымԥауа изыӄәныҟәауа азакәанӄәа дара ирымоуп.

Шаҟа абас дрызхәыцуаз, убасҟак иҟәандаҙа, ихәычра азхьаара еиԥшыз, шьыцрак изцәырҵуан. Усҟан Ҭарсхан ихахьгьы имааиҙеит, дагьазымхәыцит аҵыхәтәан иеиликаараны, дзызкылсраны дыҟаз. Ауаатәыѡса акыр иузадкылозар, ирыдукылар ҟалоит амреи адгьыли. Амреи адгьыли рыԥсы рханаҵоит, ираазоит ашәыр ҵлагьы имаӷы мацароу аӄәыцгьы. Дызхылҵда Виҟтор Ҭахәыц-иԥа? Убри ауп иуҳәаша. Ҳара ҳзыӄәтәоу аҕба, ҳара, абарҵ ахьшьцәа шәарыцаѡцәагьы налаҵаны, ҳазегьы ҳзыӄәтәоу аҕба аԥсҟы иара изыркыда?!

Иааԥсоу, реибыҳәатәӄәа рымҵәоу, уажәазы еиӄәышьшьы, ҭынч итәан Ҭарсхан имѡалаѡцәа. Аҙәы заҵәык – амашьынаныҟәцаѡ, ибжьы нытҵак, ашәак иҳәон. Знык иҳәаны даналгалак апластинка бжьыс еиԥш, ҭыпҟ аҽы даанхазшәа, еиҵах аҳәара дналагон. Амашьына аныҟәашәа ианагхалак, иаргьы ибжьы наирҟәан. Иаарласны аҽынанахар, ибжьы иаҳа илахҽыххон, ишьҭытҵуан. «Аамҭакәа зегьы ирыцшәаҳәауа акомпозитор диѡызаха, амашьына аныҟәашәа ибжьы шԥакәаршәо».

Амашьына зхыӄәххыланы инеиуаз аиѡхаа аҵахьтә иѡеиуа рымѡа аԥаҳалара иаҽын алашьцара. Дшеилысыз уажәоуп иаҳа ианидыр. Ицәаижь иадхьшәашәалеит имаҭәаӄәа. Ахьҭа илалар, дычмазаѡхар, иԥҳәыси ихәычи иареи зеиӄәымшәар ҳәа дшәеит. Иҷкәын ашкол аҽы даноурышъ, иԥҳәысгьы аԥсшьара амылхын, иианы иҟан ҭыпх, месс мзазы. Уиаахыс шыӄәсыки ѡымзи ҵит. Иԥҳәыс дахьынҙаҟаз, знызаҵәыкгьы

еиқәымшәеит Фатимеи иареи. Ихы даиааизшәа, егьа ихы иаҷьишьарц далагаргьы, идыруан иахьеиқәымшәаз зыбзоураз лара шлакәыз. Ихаҭа илеиҳәаны игәалашәом. Иҧҳәыс данаашаз аламҭалаз, дахьцаз иамҳәакәа мызкы сҟалом лҳәан дцеит Фатима.. Уиамызк дахьыҟамыз, ахақәиҭра ахьилҭаз маʒала дшеигәырҕьозгьы, даныхынҳә илеиҳәаз даҽеакын. Иаанагозеи бхала ҷьара бахьцаз? Агәра злазгарызеи бымацара бшыҟаз?! Деиҵақьыз-қьызуа аҵәыуара аҟынʒа дышнеигазгьы, илымҳәеит иара иаҳаҭыраз мацара лыҽшылҵәахыз. Иаарласны реизыҟазаашьа шыҟац ишьақәгылеит, иаргьы дызҿыц иус ҭынч дналагеит. Реиқәшәарақәа краамҭа ианеиҧҟьалозгьы изыхҟьоз, еиҳарак, иара иеилахара акәын. Иусура, иманшәаламхаз идиссертациа ахьчара. Виқтор Ҭахәыц-иҧа изыҳәан ажәахәқәа рыѽра... Изынамыгʒеит иҧҳәыси ихәыҷи иреиҳәазгьы. Ҭагалан дманшәаламхаргьы аʒын уеизгьы дара рышҟа днеирц еибырҳәеит. Днеирц идиссертациа шааихьчалак. Агәра ганы дыҟан уи ахьчара усҟак ицәгьахом ҳәа. Иаирҧхьахьаз аҵарауаа дуқәа излархәоз ала имазеин, насгьы диқәгәыҕуан Виқтор Ҭахәыц-иҧа. Ахҧатәи акласс аҿы итәоу ахәыҷы иалидырауазеи адиссертациа ахьчара амыхьчара зыхьʒу? Иан иалҳәозар акәхарын. Иан, иҧҳәыс, иѽызцәа уҳәа, зегьы раҳәара иаҳа изымариан иҷкәын иаасҭа.

– Папа, цқьа исмаҳаʒеит, иухьчама адиссертациа? – ибжьы ҵаҕаʒа ателефон иҵыѽуан.

– Мап, Хаха, исзымыхьчаʒеит, иҵаадырҟәрылеит, – аиаша мҳәашьа амамызт.

– Ишҧа, аʒы иаларыжьма? – иччабжь ателефон иҵыѽуан.

– Ааи, ааи, аʒы иарҭеит, – апхʒы рыцқьауа иаргьы дыччашәа иуит.

– Ҳпапа, уʒырѽи, – иан ателефон ааимылхит. Ишхьааимгаша, игәы зырҕәҕәаша ажәақәа анылҳәа ашьҭахь иаармарианы, реицәажәара даҽеаԥьара ииалгеит. –Дзеиҧшроу уасҳәап уҷкәын? Есҽны, иаҳа-иаҳа уара уеиҧшхара даҿуп. – Сара сеиҧшҵәҟьа аҧшʒахара? – ихы алаф налихит. Убри акәын деиқәырханы даазгозгьы. Иусҷәа реиҳа ианаааманшәаламхоз, иаҳагьы ихы алаф алхра далагон. – Бара, Марина-Мадонна, дуеиҧшхар ҳәа ибҳәаз ажәа ѽ-ҵакык амоуп. Дсеиҧшхар

ҟалоит адәахьала, ԥшра-сахьала, аха уи азхом. Дсеиԥшхароуп гәаҭала! Сара, мшәан, бара ибымдыруеи, гәаҭала ѡнуҵҟала иҳаракӡоу уаѡԥсуп. Сышәҟәыѡѡы-классикуп, аҭоурыхтә наукаҟәа ркандидат ҳәа адиссертациа ахьысыхьчоз, акандидат захьӡузеи, уара уѡыза аҟәыҷа ихәҭоу абри ауп рҳәан, адоктор ҳәа ахьӡ схырҵеит.

Ҭарки, – ус ауп ихьӡ шылҳәо, – уҵкәынгьы саргьы ҳуҳәоит, изаҟаразаалак хьаас иҟаумҵан. Лафны уазҵаауеит, аха уҵкәын ииашаҵәкьаны зегь рыла иаҳа-иаҳа уеиԥшхара даҷуп. Ԥшра-сахьалагьы, гәаҭалагьы. Уара ҳумбеижьҭеи ихахәы иаҳа еиқәаҵәахеит, ус анакәха, уара ухахәы иаҳа еиԥшхеит ихахәы. Уи иԥшра-исахьа аганахьала. Гәаҭалоу? Уара иаҳәи уажәааигәа ухала иуѡыз, – ателефон ахәыҷы инаилыркит.

– Папа сара ажәеинраала зѡит.

Идыруан, ус илцәажәашьан иԥҳәыс. Реиҳа ихьаалго уск далацәажәозаргьы, усҟак хьаас иҟалымҵазшәа, имариаӡоу акеиԥш акәын дшалацәажәоз. Ҭарсхан идыруан идиссертациа ахьчараҷы иманшәаламхара шаҟа алабжыш азкалыҧсоз Марина. Еиҳарак лхы ианалмыжьуа адиссертациа аныхьчоз аҷены дахьыҟамзоуп. Сара сзыҳәан иаҳагьы еиҕын дахьыҟамыз, ҵаны, лхаҭа илбар цәгьамызт «аҵаарҟәрылара» иамѡаԥысшьахаз. Акакала зегьы аныстеит, банааилак баԥхьап.

– Уара, абри ҳасас ихала ацәажәара даҷуп ҳәа сыҟоуп, – иҳәеит аӡәы. Руа дарбаныз ибжьала изеилымкааит. Автобус аѡныҵҟа илашьцахьан. Ибжьы рдуны излеиҳәаз ала, Ҭарсхан иаҳар иҭахын. – Уара, ҳасас, акы уасҳәашан. Ухала узцәажәозеи ҳара жәабжьк ҳазҳәарыдашь ҳәа ҳацхлымуа ҳаԥшуп. Ҳарҭ усгьы ҳхапыцқәа еибаҷахьеит.

Ҭарсхан аҵак ҟаиҵаанӡа. – Дцәажәауоу сыздыруам, аха ихаԥыцқәа рышьҭыбжь зласаҳауала аԥсеизгара даҷушәа збоит, – иҳәеит ишьҭахьҵәкьа итәаз. Уи Ахьча хылԥа шиакәыз идырит. Иҷықәыжж гәырҭәыла ишиҷықәыз еиԥш аԥсҭазаара, ибжьгьы ԥсҭазаарала иҭәын.

– Ихьзеи, уара, иԥсы еизигартә, ахаҵа замана!

Иухыччауа урылачча.

– Са-са-сара сакәзар шәыз-шәызҷу, иеизыз-зызго аԥсы

сызҭада-ҭада, ицахьеит, – ибжьы ҭыганы ацәажәара даналагоуп, ихаԥыцқәа шеихакшоз ангәеиҭа. Ахьҭышьра иацлеит гәыҭзыҙааракгьы. Ауаа рааигәара данықала, ақәагьы имысуа даныманшәалаха, амҩан ишиқәмыхәлоз, аҧла амҵан дтәаны аршара шиқәымшәоз агәра анигоуп, агәыҭкьара анизцәырҵ. Ашәыргәындақәа дреиуамызт, аха аҳәахәдеиԥш абжьаҙра, насгьы уажәы игәҭыха дуқәак анаҙара ианалага аамҵазы, иҧахымызт, дагьацәшәон, егьиҧахымызт аԥсра.

– Ишәцәыҙар акгьы иаԥсам, ҳаҭыр зқәу аҩызцәа, исызгәамҵаҙакәа сеилысзаап, уажәы ахьҵа-ҵа сак-сакит. Шзырччаша ак-аак шәас-шәасҳәап, амҩа сахьыԥәыз ҿуаҩык дсыхьҙеит. Алахь ҷашьҙа ауаҩоу дышгылоу ишьапы аахыганы днақәтәартә ашәагаа кьаҷны, ахәда ахацалаҙа, шьхатәылаҷ аныҡәараз анцәа иишаз ҿык дақәтәан. Аԥсшәа неибаҳҳәеит. Иара ахҵарԥа ихоуп, ауапа ишәуп. Ақәагьы дацәшәом, ахьҵагьы. Иара дцоит, сара схысхысуа сишьҭоуп. Ишәымдыр-дыруеи акәты иашьҭалаз арбаҕь иаҳәаз? Саргьы сзихьымҙаргьы, ма сыҿесырԥхап сҳәеит. «Угәы ишԥаанагои, ҳаҭыр зқәу аҩыза, ақәа лассы ихкәа-кәарушь?» – анысҳәа, «Ақәа лассы ихкәоит, дад, аха ауаҩага адунеихаангьы дҡәышхом. Ари ақәа илеиуа, дад, ауаҩага ирбааҙага ҳәа иашьҭоуп» –иҳәеит. Данца, еиҧах сымацара амҩа сананхала, акыр анҵоуп схаҷы ианааи ауаҩага ҳәа шсеиҳәаз. Гаҙа-гаҙара сыхьҵәҡьеит.

Ацәажәара даналага иаҳа дыԥхазшәа ибеит. Машьынала ҳшаауагьы иаҳцәыхәлазар, сара шьапыла мҩабжарагьы сызнеиуамызт. Ихьҵәҡьаз, амҩан дынзырхаз имҳәаҙеит. Изырҵахузеи. Ашьжьымҵан шаанҙа амҩа данықәлоз, зашҵа дҵыҵуаз, арҵ ашьхақәа зыҨнаргәеиԥш издыруаз анхаҩы иеиҳәеит шьапыла мацара иқәшәозар, шаҡаамҵа даҵаху Абҕагә ашьхаҷы, атуристцәа рыԥсшьарҵа ахьыҡоу днаҙарц азыхәан. Иныҡәашәа злабзиаз ала, ахәлара иқәнак акәым, днаҙар акәын амра аԥсы шҵазгьы.

– Усҵ, аа, абри ужәҩа иҧарԥа, – ауапа ааиҵыхны ижәҩа инҵаирԥеит, автобус ашьҭахьҙа, алашәарыца идыртәаланы итәаз Саҵбеи, – аҙәы ҳихәазааит, бзиарак шыҡаҳҵаз ҳәагьы ҳамхәари.

Сымҩашьеит уи иԥшышьазы раԥхьа сгәы иааҵашәаз. Ша-

маха иуԥылом усеиԥш аԥшышьа. Иблақәа ирхыҳәҳәылон абзиабара азыгәаҳәра, абзиабара ҳҭахуп, бзиа иаҳбауа дҳамам акәымзар. Иуазҵаауеит лара дахьыҟоу, дахьыҳаԥшааша удыруама ҳәа.

Иаԥхьа итәаз, аспорт маҭәа зшәыз уи инацирҷызит.

– Абзиабараҽы ҳаҟоума, иԥсы еиқәҳархеит, иубоит. Уара, аныҟәаѡ, – Ҭарсхан ишҟа даахьаҳәит, – узлазбо ала амѡаҽы уԥхьартә иеибыҭоу уаѡым. Ақәа, анцәа иԥьшьоуп, ихкәеит, иаҿԥныҳәа. Дабацоз умбои, мцак неиқәҵаны, ҵлак амҵан днатәон, уаҳа закәи. – Ашьжьымҭан ицқәа хахьхьала даамҵыргон.

– Аиаша уасҳәап, уи сара даараҙа исҵахым, – ауапа данарԥха, ихапыцқәа аихакшара иаҟәыҵны, иқьышәқәагьы аччаԥшь нарыкәлеит. – Аԥсра даараҙа санеилаҳауаз ҳәа сгәалашәом, аха уажәык зынҙаск иаамҭам, убас сеилахоуп. – Уигьы нациҵеит лафны. Аха ихазыҳәан ииашан уи алаф. Убасҵәҟьа дхәыцуан. Исыхьыз уиоуп, ҳаҭыр зқәу аѡызцәа, амѡа саныкәла, сышиашаз сцозҭгьы, ихәлаанҙа снаҙон, аха уск, шәаргьы шәзеигәырҷьаша ус бзиак сыннархеит.

– Шәизыҙырѡи, уара, ижәдыруазеи илаҳԥшыхәраны иҟоу абнаҳәа заа иара иԥшаазар, илаҿеиҳәазар.

– Исыԥшааит, аѡызцәа, исыԥшааит, аха изакәызеи исыԥшааз, аартра дуҙҙа! –дагьыѡагылеит. Ауапа ааикәиршеит. – Ҳаҭыр зқәу аѡызцәа! – ианаамҭаз иҿеникылеит. «Иамуит, сзырцәымцеит Виқтор Ҭахәыц-иԥа иажәахәқәа анызыѡуа – раԥхьа сызлалаго ажәақәа – акыр иаԥсоу аѡызцәа, сшымгәыҷҙоз, иаалырҟьаны аартра дук ҟасҵеит». Игәы дынҭахәыцит. Аѡыра зну ахаҳә атәы расҳәарым. Рыгәрагара уадаѡуп. Ҳҵоурых архәанчаѡцәа иараҳар, ма иаашьҭпааны дара рахь иргоит, нас дара рҟны ирыԥшаазшәа, адунеи зегьы иахдырҵәоит, мамзаргьы иҟәыбаса иқәырҵоит». – Абраҟа, сара сахьышьҭышәхыз ишпашәасҳәари, сышьҭышәхаанҙа, иҟалап километрабжак сааихьазҭгьы. Ааи, уаҳа смааицызт. Баагәарак ахыжәжәарахқәа збеит. Ахыжәжәарахқәа ҳәа ҷьарак ѡыҷьара раҟара маҟҿаҳәаранҙа еилаҳахьеит акәымзар, егьирахь уажәгьы аҵҙамцқәа ԥшь-метрак рҟынҙа иҳаракуп. Ар бзиак ҭатәартә иҵбааупаѡнытҟа. Ашәҟәқәа рҿы

џьаргьы уи аҙбахә самыԥхьацт. Ус анакәха, уи аартра зтәу сара соуп, – илафны ишиҳәазгьы дшеигәыргьатцәкьоз ҩашьомызт.

– Иутәуп, уара иутәуп, иаашьтыхны ига, усгьы Аԥсны еимтцәаны атироуп изҷу, –иҳәеит алаф згәатцахь имнеиз, Ауасцәа хылԥарч. Ибжьы идырит, уи иакәын. Илаԥш еиԥштцәкьоуп ибжьгьы шыхьшәашәоу. – Уара иуқәкны акәым ишысҳәо. Иҟалатцәкьеит. Изаҳахьоугьы шәыҟоуп араҟа. Атрактор ала амхы шаҳцәаҕәоз ҳҳаблаҷы, ҟәџьал хәыҷык илаҷаԥан, иԥыххааса иагеит. Ҳнахәаԥшызар, аҟәџьал аԥара ҷырпқәа таԥсазаарын, араҙынтә ԥарақәа, уаԥсцәык азна таԥсоуп. Иҳаҟәшәеит. Аҟәџьалгьы аԥҷыхақәа еидаҳкылеит. Иҳацҳан, Аҟәантәи дкылҟьа даеит царауаҩык. Аԥарақәа ратцкысгьы иаҳа иџьашьо, илакәшьо дызхәаԥшуаз, иаҳагьы зыхә ишьаз аҟәџьалоуп. Ҩыроу изакәыз здыруада, итцәаҕәатцәаҕәаны акы анқәан. «Ари абырзенцәа ирыҟатцамтоуп», – иҳәеит, иланарԥшыгақәа цырцыруа. Ажәытәанҙа Аԥсны абырзенцәа аныҟаз аамтазы иҟартцақәаз иреиуоуп ҳәа дналаган, ҳхы ааилеигеит. Уара ҳара абзиа ҟаҳтцеит ҳәа ҳгәыргьаны ишәзынаҳацҳаит, уара уахьааиз иҳауҳәо закәызеи ҳҳәеит. Излоуҳәаз ала, ара иҟаз абырзенцәа ракәын, ҳара урт рышьтахь ҳаанагеит. Урт ракәын уажәы ҳадгьыл ҳамазымкыц ҳҳәан, ҳгәы иалсит. Иахьагьы сгәы иалоуп иахьиаҳтаз. Ҳшыҟоу шәымдыруеи ҳарт аԥсуаа. Ауаҩы амцхә игәра ҳгоит. Иҳаиҳәо акәу џьаҳшьоит. Усҟан иаҳа сыԛкәынан, иахьа акәызтгьы, убри атцарауаҩ изутәыз здыруан. Уара ҳасас иухьҙузеи? Иумҳәахьеи, сатамыз, угәы иалыымсын. Ҭарсхан ушьтаххырц автобус анаангыла, санухәаԥштцәкьа, сгәы иааҭашәеит абри дцарауаҩызар ҟалап ҳәа. Иеимдо ҳтоурыхқәа ирышьтоу ирацәаҩны срықәшәахьеит. Аха иаҳа санычкәыназ, иаҳа сангаҙазоуп. Ҳара ҳрыцхрааугит ҳтоурых шәыпшаа, аиаша шәҳәа ҳәа,дара аԥсуаа иаҳзеицәоу аамышьтахь акгьы рыҩзом. Сара цара сымам, хә-класск рҷы сыштәаз аԥсуа школқәа анадыркы, ишпаҟастцоз, стытцит, аха бзиа избоит атоурых атәы зҳәауа ашәҟәқәа рыпхьара. Аиаша шәасҳәап, ҳтоурых зыҩуа зегьы сгәы рыхшәеит. Имцуп иаарыҩуа зегьы. Аԥсуаа Аԥсны шәаанагеит, шәара араҟа шәааиаанҙа даҷеа џьоукы нхон рҳәеит. Шаҟантә аредакциақәа рахь изыҩхьоузеи, аха аҙәгьы

аҭак сзааимҭиит. Исзеилымкааyа ҳара араԛа ҳанааи инхоз даҽа милаҭк шракәыз злардырзеи? Ибзиоуп, уи рдырзааит. Аха ҳабантәааи ҳара? Уи аҙәгьы издырҙом. Уара, Ҭарсхан, исҳәаз угәы иалымсын. Уара узҿугьы узуст̡оугьы сыздыруам. Аха уеилаҳәашьеи, ужәԝа иахшьыз ашәыреи рыла абри дҵарауаԝызар ҟалап сгәахәт.

– Иуҳәаз, ҳаҭыр зқәу аԝыза, сара иаҳагьы сгәы иахәоит. Амала сахьуқәшаҳаҭым, хҵарауаа зегьыҵәҟьа ус иҟам. Аиаша зҳәақәоугьы ыҟоуп. Ирзымдыруа ԥьушьома аиаша зымҳәогьы. Аиашаҵәҟьа рдыруеит, аха ирҳәоит дара ирзеиґьу. Сара исыздыруам ажәытәан ауаа шыҟаз, аха ҳаҭыр зқәу аԝызцәа, ҳаамҭазы зегь реиҳа ицәгьараны иҟалаз, ауаа ргәы акы ҭоуп, даҽакы рҳәоит. Ихәыцшьаҵәҟьа, игәы иҵоу иарбанҵәҟьоу, ҳдыруеит. Дԝагылоит, зынҙаск даҽакы иҳәоит. Шаҟа даҽакы изхәауа иаҳагьы пату иқәаҳҵоит. Ауапа иҵегьгьы икәиршоит. Иихәоз ихаҭагьы изкын. Итетрад убас егьаниҵеит зны. Угәы акы ҭаны, даҽакы уҳәауазар, иаҳа ицәаԥеыгоуп, гәыкала иуҳәауа газаразар аҵкыс. Акы ҳәауа, даҽакы уазхәыцуа, акы ҟаҵауа даҽакы уазхәыцуа, аҙәы сылзыԥшны сылԥыларц амԝа сыԛәны, даҽеаҙәы сыбла даахгылауа... Сдиссертациа ахьчара азыхәан аматериал аизгара акәым, схоуп исыхьчаша, схы. Ианакәу, иахьакәу цқьа исыздыруам, аха иҟалап амԝа саныылазар. Иҟамызт, мап, уаҳа ԥсыхәа ыҟамызт. Ашьха дхаларц амԝа иқәугьы, шаҟантә дкәараҵозеи. Маҷҙакоуп иагу рҳәеит сдиссертациа. Адәныҟатәи аԥшаарақәа рыла ихарҭәаатәуп. Ишәымдыруеи, аҙбахә шәмаҳахьеи Аԥсуа баагәара? – Зегьы иреиҳәон, ауапа изҭаз, ала шәарыца зцыз иаҳа ихы наидикылеит. Убри иеиҳәар бзиара дук изиурызшәа ибеит. – Амшын ахыԛәан, Кьалашәыр иалагоит уи абаа. Ахәаԥақәа, ашьхақәа, акаршәрақәа, аԥсҭақәа уҳәа анцәа идырп шаҟаԥьара ихалауа, илбааyа. Аԥсны абжарак иагәылсны агырқәеи ҳареи ххәааа аҟынҙа, Егры ахыԛәанҙа ицоит. – Ауасцәа хылԥарч зхаз иаҳа ихы наиқәикит уажәы. – Уара ҳҵоурых дырхәанчоит ҳәа угәы иалоуп. Ҳхаҭақәа иаххароугьы рацәоуп. Цқьа ҳашьҭам, иҳахьчом хҵоурых, аԥсуа баагәара ду раԥхьа инаргыланы, Аԥсны иҟоу егьырҵ ахыхьчаратә баагәарақәагьы налаҵаны, сара исыҙбеит убарҵ ирызкны ԥьара акы зԝырц. Даҽакала

иуҳәозар, анаукатә диссертациа сыхьчарц. Сманшәаламхеит. Иазхашаз аматериал еизумгеит рҳәеит. Уи зышәҭахузеи, хҭоурых, ишыҟоу шәымбои, иҳахьчозароуп ҳхаҭақәа. – Игәалашәара иажәа аахнаҽеит. Иахьа-уажәгьы издыруам, абасоуп ҳәа акы дзазкылымсит убасҟан идиссертациа ахьчараан. Ихцәажәараны иҟаз аҵарауаѡ, адиссертациа ахьчара аҽенынҳа, иихәоз даҽеакын, уи аҽены иаалырҟьаны дааҳәит. Раԥхьаҳа данаԥхьа, Аԥсны аҭоурых аҵцаара азыҳәан мацара акәым, Кавказ зегьы ажәытәра аилкааразы лагаламҵахоит удиссертациа ҳәа схы еилеигахьан. Азҵаарақәа имаз ҳхала ҳаидтәаланы иҳаҳбахьан, дахьиашақәааз сыдыскылеит, иахьимаскыз иаргьы дақәшҳаҵхеит. Уи зегьы ажәала дахцәажәаны иѡны ишьҭеиҵазгьы мап ацәикит. Мапҵаҟьа ацәикны акәым. Азгәаҭарақәа иҟасҵаз сариашоит ҳәа сақәгәыҕуан, ахәшьара ҳаракы асҭеит. Аха уажәы избоит аѡыза Ҭрамба, аҵарауаѡ қәыԥш исҳәааз шидимкылаз. Абас дышнеиуаз, уаѡԥсык иаҳасабалагьы ламысдас сиԥхьаҳеит. Еибыҳәаны иҟазшәа, егьи ахцәажәаѡгьы уи инацирҕызит. Абзиара илшоны цәгьара ҟазымҵо аҳәы иоуп ҳәа сышиқәгәыҕуаз, ицәажәашьа мацара акәым, иблақәа рыԥшәқәаҵәкьа рыԥсахит. Иԥшышьа убас иҟан, анышь ҙааирҟәрыларц ахаҳәқәа ақәзыжьуа, хаҳәык ақәижьцыԥхьаҳа иазымхаҳеишь, уажәшҭа иҳаамыкәрылаҳои ҳәа иахәаԥшуа. «Сара сазкылсит убасеиԥш агәааанагара, – ҽааиҵит уи аҵыхәтәан, иажәа ахыркәшамҵаз – аҵарауаѡ қәыԥш Ҭарсхан Ҭрамба инаукатә усумҵа аиҳарак зызку Аԥсуа баагәара ду ахы иаркны аҵыхәаанҳа дахысны иблала зынҳаскгьы имбаҳац ҳәа». Ишьапԥынҵақәа дѡарықәгыланы, иҽеаашьҭихит, иихәааз ажәақәа игәы анышьҭырх, иоурагьы ишԥацнамҵари ҳәа дгәыҕзар акәхап.

– Уажәраанҳа араҟа ҳаҭыр зқәу аѡыза далацәажәон ҵарауаақәак рыламысдара атәы. Хҭоурых арѡашьара мацара акәзам ҷьоукы зҿу. Ирҵиуеит хҭоурых, ирҵи! Аҭоурых атәы зҳәауа иаарылшауа зегьы рҵиуеит. Ҷьоукы ирҵиуеит аԥаразы, даҽеа ҷьоукы – амаҵуразы. – Иахьа ирҳәауа уаҵәы ирҳәаҳом, игәы иҵашыз ажәақәа рҿааирхеит, аҳәыр иаҳауоу имаҳауоу агәхьаагьы мкыкәа. Абас дышнеиуаз уи иамхаҳәеит ажәак, ихаҭа дызлаҟаҳамыз, арахь иԥсҭазааразы акыр зыҳбаз. –

Убасеиԥш иҟоу ҭарауаакәак санрызхәыцуа, диашан сҳәоит Сталин. Ииашаны иҟаиҵон иахьынирҵәоз. – Аҵыхәтәан иациҵеит зынʒаск иара дызлаҟаʒамыз, дыззымдыруаз иахьраҳауаз зынʒаск иҳәатәʒамыз. – Ииашаҵәҟьаны иҟарҵон ашәҟәқәа рзалаҵаны изырʒуаз. Уаҳагьы бжьашьа рымам ауаа. Иакәым иҳәама, иакәым ҟаиҵама ашәҟәы ианҵатәуп зегьы ирдыруазааит.

– Зегьы ҳақәибахып уҳәар саҳаит, – иҳәеит абчараҳ Арушьан. Егьырҭ аʒәгьы ҿимҭʒеит. Ирҳәарызеишь ҳәа дʒырԝуамызт иаргьы. Аус злаз, маҷк иадамхаргьы, игәы ирдеит. Усеиԥш ихьқәахьан уажәадагьы. Мышқәак анаабжьыслак, даназхәыцлак дахьхәуан. Аха зегь акоуп еиҵа ихы изынкыломызт. Еиҳарак ус ахьихьуаз, абыржә еиԥш атәымуаа рҿы акәын. Уажәы исыбаргәузеи, иаҳа сыҷеныскылеит. Тәымуаԝык даазбеит, еиҳарак исымԝалаԝхаз, реиҳа исызгәакьоу сԝыза иасымҳәашақәа наиасҳәоит.

Адиссертациа анихьчоз изыруз зегьы акакала дааҭгыланы, иҟалаз, ирыхьыз шизеилымкаауагьы нацҵауа, изеиҳәаз Виқтор Ҭахәыц-ипҵа иоуп. Уи амаҵурауаԝ ду игәаҵахь инагауа акәын дшизыʒырԝуаз. Усоуп Ҭарсхан ишибаз, изиеиҳәаз амаҵура ду дахьахагылоу, акыр ахьилшауа азыҳәан акәмызт. Аҵла иалҟьаз иан дшигәалашәауа еиԥш, игәы ирҟычырц дазыхынҳәит иқәыԥшра, астудент ԥсҭазаара. Урҭ Виқтор Ҭахәыц-ипҵа идҳәалан. Ҵаны, усҟан уи ауаԝ даҷеакала акәын ишиԥхьоз. Ихьʒ – Ԝыкьа. Иаб ихьʒ зынʒаскгьы издырʒомызт. Иҟада угәтыха зоуҳәо? Ԝыцьа. Уқәыԥшраан иуԝызаз, нас машәыршәа амԝан иуԥылаз. Иоуҳәеит, дцеит, уаҳа шәеибабом. Уиздыруам, дуздыруам.

– Сдиссертациа ахьчараан... Сынтәа мес мза азыҳәаноуп. Реиҳа сзықәгәыҕуаз аҵарауаа ԝыцьа... Сзықәгәыҕуаз акәым, мԝақәҵаԝцәас исзыҟалоит ҳәа сызхәаԥшуаз, аԝыцьагьы иаалырҟьаны исыҵаркит аԝны, – абчараҳ Арушьан ишҟа ихы наирхеит, иихәауаз уи еиликаауоу изеилымкааʒоу агәхьаагьы мкыкәа. – Иҟасҵагәышьоз, сара исхароуп, схы ԥҿтәуп сҳәеит. Сызҭахызаʒәыисеиҳәахьанурҵаԝыцьагьырзыхәан.Хыхьынтәи аʒәы драцәажәартә иҟаҵа. Иуаа ҟәышқәоуп, аха шәицхраа ҳәа аʒәы иреиҳәар, уус дырманшәалоит, анцәа иумҳәан,

хыхьынтәи уара узыҳәан иакәымк аҙәы ианааиҽытцҟьа, уалгеит, уҙаадырҟәрылоит иҳәеит. Сара сзыҳәан цәгьа рҳәауамызт, аха абзиагьы рарҳәартә иҟасымцеит. Изаҭахузеи сгәахәт, сыпсҭазаара зегьы аҽееиҭанакуан убасҟан исзыхьчазҭгьы. Уи шәара изышәҭахузеи, аѡызцәа. Сыззааирц исҭаху, абар уажәшьҭа ѡымчыбжь иреиҳауп абарҭ ашьхақәа рҽы аимдара саҽуижьҭеи. Егры ахахьы сѡалаган, даҽеакала исҳәозар, ашьапахьала сѡагылан, ахахьы скылсит Аҧсуа баагәара ду. Избаз, исаҳаз зегьы аныстеит.

– Анҭ, аҭарауаа ѡыцьа ҳәа узҽыз ртәгьы нацҭа. Анҭашьа здырыз, иахьушьҭышагьы удыруазар акәхап, – иҳәеит Ахьча хылпа.

Ҭарсхан изеилымкааҙеит уи изхиҳәааз. Иақәҽимҭзеит. Иара дзыргәаҟуаз игәы ахьирдашаз акәын.

– Иҳахәақәо ҳәа иуаҳауазеи, иупшаазеи? – иҳәеит Арсана.

– Егры инаркны Кьалашәыр санкылс, даҽеа еилкаатәқәак сыман азыҳәан саахынҳәын, Кьалашәырынтәи еиҭах сҽыѡасхеит, Кәыдры ахахьы скылсит. Убра сыҟан абарҭ ахымшк. Быр-зенк иѡнаҽы сыпхьон. Ҳа-ҳа, ақәоура азыҳәан ицәажәашьа шәасҳәап. Ажәѡан уарбааҙар ҟалап иахьа иҳәеит. Схы сырҽхәап, сара иласны сныҟәоит. Уажәшьҭа снеихьазаарын. Амѡан баагәарак сыннархеит. Уажәраанҙа зыҙбахә шәасҳәоз шәҟәык аҽы уи аҙбахә самыпхьац. Иахьҙугьы сыздыруам, – даҽын Ҭарсхан, ауапеи дзацәажәашаз амѡалаѡцәеи дандырпха, хәышҭаарак дыҽҳәатәазшәа.

– Аҧсҳа ибаауп, уара, ари дызҽу, – иҳәеит абырг Арсана. Ахьшьцәа ашьха ианцо-ианааua пхьарҭас ирымоуп, рырахә аѡныҵҟа идыртәоит.

– Уажәы уаҟа даҽеа рахәуп иҧхьауа, – ибжьы гәаҵла итәны ҽааиҭит Ауасцәа хылпарч, – агаҽеи атуристцәеи рыпсшьарҭа. Абҵагәи аашьхеи рыгәтахьшәоуп иара ахьыҟоу, убри аҟнытә атуристцәа уаҟа пхьарҭас иҟарҭеит.

– Убри азыҳәан акәхап уаҟа гәамла изҭәу. Аконсерв банкақәа узрылсуам. Аҧатлика пҽеыхақәа, ѡыжәырҭас ирымоушәа... инаицирҕызит Ҭарсхан. – Аҭәырҕәы иааҟараны убраҟа – хаҳәк сымпыхьашәеит...

– Ҳа-ҳа-ҳа! – иаалырҟьаны дыччеит абырг Арсана. –

Саҭоумҵан, ҳасас, акы сгәалашәан схы сызнымкылеит, хпаҟа шықәса уажәаԥхьа убри абааҽы хьчак ихьхьоу шәасҳәап. Аԥҳәыс даниба, иԥсаса ихашҭит. Иарԥысымҭаҵәҟьа дҭагылан. Аррахьтә дхынҳәижьҭеи шаҟа ҵуаз, уара Саҭбеи?

– Еиҭа ицәыругама уи, – дѡагылан аԥхьаҟа дааскьеит Саҭбеи. – Арсана ицәыригаз ажәабжь ахьиҳәауаз иҭахымшәа ҟаиҵон, аха егьараан иҳәаларгьы игәы ишахәоз изҙомызт. Сыԥшәма изыҳәан ирҳәо саргьы исаҳароуп аҳәозшәа, илашәарыцагьы ишьҭаланы иааин инаивагылеит. – Ихыҵуаз умбои, шықәса ѡажәихәба дырҭагылан, хышықәса ҵуан аррахьтә дхынҳәижьҭеи. Ҭагаланын, ашьхыҵра ааигәахара иаҽын. Уаҳа акыр уҭахума?!

– Шәҙырыѡла, ҳасас уоуп еиҳарак изасҳәо, егьырҭгьы гәахәас ишыҟашәҵо здыруеит, аха. Абри арԥыс ишԥашәасҳәари, аҳҳәыс лыбла дынҭаԥшыр, иԥсы маҷханы дкаҳауеит, убасҟак амца ицроуп. Иҙамѡаҟәа ҭыҵәрааува, иԥьымшьҟәа кыдыршала, иҙара ҭкәыцәаа, иаргьы аҳҳәыс дзеилаҳаша аҙәы иакәын, аха дабааугои араҟа аҳҳәыс. Иԥсаса еицхрашьшьы. Аԥсҳа ибааҽы днатәеит ҿенак. Абаа азыҳәан ирҳәо заҳахьоу шәыҟоуп, аҳҳәыс лшьапы ҭалмыргыларуп, иҵасым рҳәоит.

– Иҵегьы, уаҳа ижәдыруазеи убри абаа иахҳәааны? – днаиазҵааит Ҭарсхан.

– Ҳабацәа, урҭ рабацәа ирҳәоны исаҳахьоу убри ауп. Аԥсҳа ибаа хаҳә цырак иадамхаргьы уалакьысыр, аҭҙамц иамоу акәзааит, ааигәа-сигәа икаршәзааит, зегьакоуп, ма ибҕоуҵеит, мамзаргьы хаҳә хәыҷык аашьҭыхны акы инагәыдуҵеит, ашәиԥхьыҙ бааԥс уқәшәоит. Уеибганы ашьха узылбаауам. Абаа ашьҭахь, издыруа шәыҟоуп, аҙыхь ссир ыҵыҵуеит. Уаҟа ашьхауаа рнапы ҭарыҙәҙәаҙом, ҙыхь ԥшьас иԥхьаҙоуп. Урҭқәа зегьы зышәҭахузеи. Згәахы цҳафыруаз ҳахьча рԥыс, иԥсаса икәагҕа, амца хәажжаҙа еиқәҵаны дыштәаз, аҙыхь ашҟа днаԥшызар, лышәырҭаҭақәеи лыԥхашьара заҵәыки зҵәахышаз еиқәа хәыҷык лышьаҵаны, лҽы лнапы ҙәҙәауа аҙыхь аҽы ҭыԥхак дгылоуп. Абаа ахаҭа ахьыҟоу цқьа иубоу Ҭарсхан?

– Еиҕьу аҭыԥ ԥшаашьа амам. Амраҭашәара аганахьала, ҵаҟа

уахьналбааua, ʒиаск иаҟараха арԥаш авсуеит, – иааркьаҷны, иаарласны итетрад ианиҵақәаз наигәалаиршәеит Ҭарсхан, – арԥаш анырцә рҷыԥархоит ашьха еибаркыраҟәа. Амашьына мԥеи иареи рыбжьара дәыкәаҕьазуп. Алада, амшын агаҷантә иаauа амԥа инахараʒаны уаныԥшылоит. Ԥадаҟа усгьы асы зқәыжьу ашьхақәа аҷепынгылоуп. Шәара ишәзымдыруашәа исҳәо закәызеи.

– Абаа аԥныҵҟа аԥсаса штәахьаз рбазар акәхап аныҟәаԥцәа, ани аҭыԥха ссир... Иара изыҳәан иссирымыз аʒәыр дыҟазма аха, – илаф ажәабжь даҷын Арсана. – Лара ирыланҵәаша дызцыз ракәзаап, амԥеи абааи ирыбжьоу адәышкәаҕьазаҷ иаатәазаап иԥхьарц аныҟәаԥцәа.

– Арсана, уара ҳазургәаҟуазеи. Ажәеиԥшьаа ирманшәалаз ихаҭа ара дыҟазар, иара иҳәааит, – дагьыԥагылеит аспорт маҭәа зшәыз.

Ҷеилаҳәашьала мацара акәым, ԥшра-сахьалагьы арҭ дреиԥшым, ма аамҭала дрыцуп, мамзаргьы сара сеиԥш, амԥан дышьҭырхит ҳәа игәы дынҵахәыцхьан уи изыҳәан Ҭарсхан. Ашьҭахь еиликааит дрывагьежьуа ҳаҭыр ахьрықәиҵозгьы зыхҟьоз. Ихаҭа изеиҕьын. Аиҳабацәа иахьшәаҳауа изымҳәозар акәхап, аха ианаҳажьып.

– Зураб Нуриевич, усызиҳәа ибжьы аардуны иҳәааит, саргьы сгәы нарҷыхап, –иҳәеит амашьынарныҟәцаԥ. – Мамзар ацәа сҭанагалар прошьчаи родина ҟалоит.

– Исҳәагәышьап, – ҷааиҵит ицәымҕызшәа Саҭбеи, – аʒыхь аҷы сылаԥш анлыкәшәа,уҷы унапы аʒыхьиҵауʒәʒәар шыҟамло, уи зырхәымго иакәым, изырхәымго ауаԥ дахьызмырхәыз ашәиԥхьыʒ шизкхо ҳәа ирҳәаҟәо сгәаларшәан, ус ҟабымҵан ҳәа ласҳәа акәым, лҷы лнапы аҭаʒәʒәара ацымхәрас, дхычхәрылазаргьы акыр сызҳәо сҟалама, сҷы акит.

– Анана-Гәында уахьлырхәгәышьеит, аха уеизгьы иуоуз еиҳауп ҳәа сыҟоуп, иуцәыʒыз аасҭа, – ҷааиҵит гәахәарыла абчараҳ Арушьан.

– Сыцьмақәа даара ихьаазгагәышьеит, аха исхаран, исыҟәнагон Анана-Гәында исзылуз, иҟасҵагәышьоз.

– Ани баша амала агаҷа уцаны уахьааз уи атәы уҳәаʒом?

– Уи згәалашәода!

– Акгьы имоузаргьы, ма игәазхара длыхәамԥши…

– Исҳәар ихашәҵару сыздыруам, зынʒа схы еилазгаз агитареи ашәаҳәареи роуп. Артистцәазма, исыздыруам. Уԥсны уқәзар удырччарын, ашәы ушәызаргьы, иухашҵны удыркәашарын, убас ашәа рҳәон, иччон, ихәмаруан. Аурысцәа, аиаша шәасҳәап, иахьҳаиґьқәоу рацәоуп. Ишԥсуа рдыруеит, иҟанаҵ раамҭа қьафла ирхыргоит. Ҳара ҳдунеи ҳақәлахо ԥьаҳшьоит. Аламыс ҳәа акы ҳамоуп, ҳагьамгеит, ҳагьаанамгеит, иршьаҳаз аҿы ҳаѽызахеит. Егьаангылом, егьзыѽуам иршьаҳаз аҿы.

– Уара уаҟарагьы агитара азырҳәода, уагьымкәашои, уаҳа иуҭахыз, уаргьы урылаландаз.

– Ашәагьы сҳәеит, сагьықамсеит, даара слеиҿырбеит, аха иамуит, ани, аʒыхь аҷы избаз ауха ҳхала ҳаизынхартә ҳманшәаламхеит.

Ҭхаԥьраҳәа акгьы умоуит.

Уи аганахьала сыцқьан, сгәалҭар акәын, дысзымгәаар акәын Анана-Гәында. Аха уи исаналмыжьыз даҿакуп. Аԥшʒа ссир дызцыз атуристцәа ашәаҳәара, акәашара ашьҭахь аԥсшьаразы ианышьҭала, саргьы сыԥсаса рышҟа абаа аѽныцҟа иҵҭәааʒа аблақәа ҭышеишеиуа, сыцәар ҳәа ишәозшәа, исыхәаԥшуан амза. Сзыцәо сыҟазма. Анцәа идырып шаҟа еидысхәыцлаз.

– Ҳара даҿакала акәын ишҳауҳәахьаз…

– Шәара ишәасҳәеит ишәаҳарц ишәҭахыз, иҟалаҵәкьаз засҳәо асас иоуп, –даҷын Саҭбеи. – Иҟалаҵәкьаз убри ауп. Зылан-Заҳкәажә знык иадамхаргьы илыхәаԥшыз ихы еивылгоит ҳәа шырҳәо еиԥш, убри аԥхәызба, нас илыцыз лѽызцәа раамҭахыгашьа уҳәа сназлаԥшыз, саатқәак сызлахәыз убасҟак сархәыцит, ишԥашәасҳәари, схы сгәы зегьы аанарҳәит, акгьы сзалымхит, аʒмах инҭыԥаз адаґь еиҭах аʒмаґ ишҭаԥало еиԥш сахьыҟаз сеиҭахынҳәит умҳәозар. Сқәыԥшра, сыҷкәынра, абар, уажәы сҭәымҭа санаатәгылагьы налаҵаны, баша аʒы иагаз қыд бажәк еиԥш, иныласырʒит абнаршәыра. Арра сцаанʒа аѽны агәашә сынҭыҵуан, саатбжак анаатɫлак, ашкол ашҭа сынҭалон. Убри ауп дунеис избаз. Ашкол саналга дырралагьы сыґәґәамызт, саб иԥьыбақәагьы аҵа рҭаԥсуан, сабаҭалагәышьоз. Арра сыр-

геит. Аҳаԥы ухәыҵытҵны, абнаршәыра улалар еиԥш, араҟа қыҵа кҽахак сѡалырган, Брианск абнаршәыраҽы ҳнаганы ҳнадыртәеит. Ателевизорҵаҟьа ҳамамызт ҳчаст аҽы. Мызкахьы зныкгьы иажәахьаз газеҵқәаки уаѡ дызмыԥхьоз шәҟәқәаки наргон. Иудыруа ахәыҷгьы ухашҵны, ламыс ҳәа акыр умазар, уаѡра ҳәа акыр улазар, зегьы ырхәанчаны иаҳагьы убнауаѡханоуп аррантәи ушоурышьҭуа. Аҳы сааит аррантәи. Аѡны ууанымгылар ҳахҵәеит, ҳҽаҳшьуеит рҳәеит сани саби. Аѡны иҳамаз аԥьмақәагьы уахь инарыласҵан сызҽу жәбоит. Сыхьчоуп, иалысхуазеи, абас схәыцуа сышнеиуаз, ииашан сҳәеит Сталини Хрушьчови. Анхацәа кҽацаланы иахьрымаз аиашаҵәҟьа рзыруан. Уажәы Брежнев дасу ишәҭаху ҟашәҵа ҳәа ианоуижь, сара сани саби скагәаны хьчас сҟарҵеит. Уаҟагьы даангылаҙом саб. Ԥсеивгарак иоур, аколнхара ирзану арахә раҟара акәым, иагьынеиҳаны ихазы мацара ианиҵарц далагоит. Саргьы дунеи лашарак збараны сыҟам сҳәеит. Сара сызлареицәоузеи абанҭ қьаф зуа атуристцәа, ақалақьқәа рҽы инхауа сҳәеит. Усҟан, ҳасас ида егьырҭ дыжәдыруеит, Амтони сареи ҳакәын еицыхьчоз. Иара агаҽаҟа мчыбжьыкҟа ҳәа дылбаан, аҭып аҽы схала сакәын иҟаз, арҭ абзцәгьацәа апҳәыс слышьҭаланы сцазшәа схырҵеит акәымзар, сара сыԥьмақәа схаршҭны, атуристцәа срыцны агаҽа сызгаз даҽеакуп. Ауха саузыцәахуаз… Амза снаҽаԥшуан. Атурист ҭыпҳа лхы-лҽы лхалашауа шаҟа ианызбалоз убасҟак ахаҽы ҭакәаҳаҙа, ишәикәагәха избон сара сыпсҭазаара, ашара адәы ишаақәлаз абаа саадәылҵын атуристцәа ахьтәаз снаԥшит. Рыматәақәа рҽаҳәара иаҽын. Убарҭ иахьцо ак сцәыргоны ирымысхырц сҭахызшәа дара рҽанынарха азнык азыҳәан бзиала ҳәа расҳәап ҳәа, нас маӄк иаанаскьазгап ҳәа, агаҽаҟа ицоз лак рыцын ҳәа, сҙагә-ҙагәуа срышьҭаланы сҽынасхеит. Агитара зкыз арԥыс иааимсхит «Ашәа шысҳәауа шәнаскьазгоит» – сҳәан, ашәак арҳәара сналагеит. Ани аҙыхь аҽы зцәа-зжьы абжа хтны избаз уи сҽыналзааигәастәуа ларгьы даасыхәааччо… Ажәакала, ианааилашәшәуаз ахуаԥшь ҳәа амшын ахыҟә аҽы ҳанкылсит. Ишәцәыззар акгьы иаԥсам, лара атуристка хцәы бырфынгьы схы еилалгеит, аха еиҳарак схы зыршаҟәаз, алагаҙа саѡызазтәыз даҽеакуп. Ауха сзызхәыцуаз, сызмырцәаз…

– Зынʒа урыцны узламцазеи…

– Уара уахыччоит. Сшыхынҳәыз сара соуп издыруа, – иажәа инацитцеит Сатбеи. – Ихашәтцару, уара уажәшьта иузхоуп, иҟоутцаз уахьырхәны салгахьеит, уажәшьта ухынҳәы сара стәылахь лҳәозшәа, амшын ахыҷа аҷы ҳнеит. Ҳагьынхыҷәпшылеит, ацәа салазшәа саалтцит, сыхдыррахь схынҳәит. Иабаҟоу сыпсаса, схынҳәны сааизар реиҳарак ақәыцьмақәа ирфахьеит, сара стәқәа наҟ афермахь инарыстеит, уаҳа ишпаҟастцоз. Сахьтарымкыз анцәа иџьшьоуп.

– Убри азыҳәан акәын, дад, ажәытәан апҳәыс ашьхаҟа лшьапы ныҷәлыргылар аныха даграгылазшәа изырыпхьаʒоз, – иҳәеит абчараҳ Арушьан. – Уара бзиагьы уеиҷәхеит, уџьмақәа рыла уалтцит. Ухата уахьеиҷәхаз итабуп ҳәала. Апҳәыс илыхҟьақәо шәымдыруеи.

– Иҳәа, иауазеи…

– Ахацәа деимаркуеит, иакәым ҟалоит ҳәа акәын апҳәыс ашьха дзырмышьтуаз. Ус ами? Даҽеакгьы атцан уи сара сгәанала. Апҳәыс ахатца излырҷыхо акызатцәыкоума? Уи, шәыпату схы иҷәуп, аха аҳаиуангьы иазҷыхоит. Сара уи ахцәы бырфын еилыскаартә исалҳәеит, сара акгьы сапсамхеит умҳәозар, ултцны абна, ууаѽха, адунеи лашарахь уцәыртц ҳәа. Сызмышьтызеи? Зыпсаса казыжьыз, агәнаҳа ҟазтцаз Анана-Гәында дихьʒоит, дахьлырхәуеит ҳәа саныхәыҷыз инаркны саб исылаитцаз ацәыгьманрақәа, уаҳа закәи… Дабатәи Анана-Гәындоу. Уажәеипш схәыцуандаз, аха иумбои, ушыхәыҷу ушьа иалартцаз алхшьа амаʒам, ақәыцьмақәа лақәас илымоуп Анана-Гәында ҳәа агәра сдыргон, ашьхаҟа сырхынҳәны сааанагеит, сахьааигазгьы ирҳәо иашазаап сҳәо иҟалеит. Анана-Гәында ллақәа ирфеит сыцьмақәа. Уимоу, схы исзанамыжьуа даҽеакы ҟастцеит усҟан. Иаанхазгьы бара ибымаз сҳәозшәа, сатабымтцан, бхьышьаргәытца сакәыхшоуп сҳәан, қыжә бзиак аалхны, лара, ашьха анцәахәы лыхьʒала исшьит. Сатабымтцан, исыхьыз санажь, апҳәыс данызба, бара бысхаштит, ахьышьаргәытца, зегьы зымчу ҳәа… Саншәа, убас ныҳәарак ҳәа тастцеит, абчараҳ Арушьан усытцашьыцрын. Сшьамхы арсны сматанеиуа сызҷқәаз… Уажәы ианысгәалашәо, аʒәыр сибамашь сҳәоит.

– Избан, уи цәгьоума? – иҳәеит Ҭарсхан. – Ишпаҧхаушьо…

– Бнауаѡроуп, уаҳа акгьы.

Диқәшаҳаҭымызт, аха ажәа имаимкит Ҭарсхан. Автобус ҭагәҭасуа иахьнеиуаз, иаҳаз дазхәыцуан. Аҧхәыс лзыҳәан ииҳәаз, анҵара иапсоуп, ажәытәан аҳәса ашьхаҟа иргомызт ҳәа ирҳәо саҳахьан. Аха изырымгоз ҳәа иара дшазхәыцуаз еиҧш схахьы имааицызт. Абнаршәыра аамышьҭахьгьы даҽеа дунеи лашарак ыҟоуп ҳәа ахәыцрақәа дырҷыхар ҳәа иацәшәон иҳәеит. Уи аҵас дахьаҷагылаз иқәшаҳаҭымхашьа амам. Даҽеакуп Анана-Гәында лзыҳәан ииҳәаз. Иара игәы иалоуп, ихы изанажьуам усҟан уи дахьлыцәшәаз, излеиҳәаз ала, лымпыҵыҵра дашьҭоуп. Иасҳәар акәын, уажәы акәым, убасҟан ашьха анцәахәы данлыцәшәоз дзакә уаѡыз иаҳа сшаҵашьыцуа сара.

Уаҳа инарҵауланы дагәыламлеит Ҭарсхан. Ихазы иҟаиҵаз алкаакәа нацҵаны ианиҵарц иҙбеит, ашәҟәыѡѡы Адамыр Арҭанба изыҳәан. Ажәлар рҳәамҭак анҵаны ианизушьҭлак, ҳамҭа дуҙҙак иуҭазшәа деигәыргьоит. Ашәҟәы ма ажурнал ианаиҵалак, уара иануҵаз аҵкысгьы еиҧитәуеит. Убас иҟаиҵоит, ажәабжь, ма алакә уазҳәаз иаҳауазшәа. Иаҳәашьа амам акәымзар, аиаша сҳәозар сгәанала, уи ароманкәа, аповестҟәа ҳәа иисѡкәо даарҟәаҵны убарҭ ажәлар рҳәамҭақәа ма ианиҵар, мамзаргьы аус рыдиулар, иаҳа абзиарақәа ҟаиҵон. Сара ишысзымҳәо еиҧш, даҽеаҙәгьы илшом усеиҧш иаҳәара. Зырҷиамҭа азыҳәан аҽехәаҧхьыҙқәа раамышьҭахь акгьы змаҳац ауаѡ… Иаххәап, улаиҷагыланы ихаҵа иаҳәара угәаҕьит. Аҵыхәтәан ҳанеицәажәоз, ирҷиамҭа азыҳәан агәынамҙарақәа злаиҳәоз ала, иаххәап ихаҵа дымгәааҙеит. Аха егьырҵ изаҳауа? Ихаҵа Асовет мчы иаҷагылауа аѡымҭақәа ахьаҧиҵауагьы азмырхакәа, зыҧсы ҭоу ҳаклассикгьы аҵәы ихьишьит ҳәа…

Аҵх далаҧшлар, амѡа заҵәык дазхәыцларц шиҭахызгьы, иауамызт, ахьча шәарыцаѡ Сатбеи ииҳәаз деиҵаназхәыцуан. Анана-Гәында лыгәра ахьигоз, аиакәым ҟаиҵар, дахьлыцәшәоз аҟнытә, ихаҵа изгәамҭаҙакәа, убасҟак изеиҕьхеит, иуаѡра изеиқәнархеит. Хыхь акы ыҟоуп ҳәа гәрахаҵарак анимазгьы, уажәгьы узлаиҵашьыцша, игәы акы ҭаны, даҽеакы ҟаиҵомызт,

даҽакы иҳәомызт, арецензиаҿы ианимҵеит усеиԥш, аха ҳанеицәажәоз ишԥасеимҳәеи Адамыр? Уара, дад, аӡы зҵутауа аҵеԥь уҵажьцәоит иҳәеит, иара итәала апартиа ма Асовет мчы, ақәҵарақәа уҳәа, зегьы ирҿагылоит иаазыѡуа. Урҵ уара, бзиарамзар, цәгьарас иузырухьоузеи иҳәеит акәу?!

Аинститут далган, ақыҵаҿы рҵаѡыс аус ахьынӡаиуаз, урҵқәа дырзымхәыццызт Ҭарсхан. Усҟан акәым, ашкол данҵазгьы ажәеинраалақәа иѡуан, статиақәакгьы газеҵқәак ирнитҵахьан. Аха аинститут далгаанӡагьы агәра ганы далгеит иара игәы зыззҵоу, инеиҵыху аѡымҵақәа ракәым, ажәабжь хәычыкгьы шизымкьыԥхьуаз, иаанханы иҟаз акы заҵәык акәын. Ақыҵаҿы аус ахьынӡаиуа, баша аамҵа мырӡкәа, бзиа иибауа урҵ аѡуск, маӡа-аргама дырҿызарц. Иаиҵцалап ажәлар ирҳәамҵаны иааиҳауа, аиқәырхара иаԥсоуп ҳәа иипҳьаӡауа, нас кьыԥхьшьа рымамзаргьы, иѡлап иара игәы иахәо асахьаркыратә ѡымҵақәа. Ихаҵа дазкылымсит, иѡызак иеиҳәеит гәҵыхас иоуз, хыԥкыс ишьҭихыз даҽа ускгьы. Уара аҵоурых аҿы удыррақәа злабзиоу ала, иҳәеит уи, иаармарианы адиссертациа ахьчара улшоит. Уи анықауҵа, шьаҿабжакгьы аанхом ақалақь ашҟа аиасра азыҳәан. Убасҟан иабжьигеит, акраамҵа ихы иҵагалауа, дазырхәыцны иеиҳәеит даҽеакгьы. Апартиа далаларц, иаҳәаз иаҳа ихахьы иааигар ҟаларын, аҵыхәтәантәи иажәақәа ацимҵазҭгьы. Убарҵ ажәақәа зегьы ааԥхасҵартәит, акамбашь егьацәаҕәон, егьакәаҳауан, бзиарак ҟаиҵарц шиҵахыз, иаапхасҵаитәит. Агәра ига акәым, уи иазкны дзыдзыԥхьалогьы, илымҳа иаҳауагьы, ихаҵа иҳәашьала, игәы дырхынҳәуеит. Аха, угаӡамхакәа, угәыхынҳәра ааучҳар, ацха науҿнашьуеит.

Ишԥаиԥсыхәоу ауац иалакәаҳаны изфарц зҵахым ацха?!

Даныстудентызгьы акырынтә дазхәыцхьан, ирацәан уи иазкны дзыԥхьазгьы. Иауамызт аҵак, изыкҵомызт зҵааарак, Христос ауаа идирҵозгьы ухашҭып убас иҟәыҕоуп, игәҭыхаҳәагәоуп анагӡаразы схы ақәсҵап унарҳәап уи апартиа иаҵаху, иуанаҳәауа иҟанаҵарц иззыкәпауа шәҟәыбыгьшәыла ианубалак. Уаадәылымҵӡакәа Фатима аус ахьылуа абиблиотека уѡнатәазар, ухы закәумҵарызеи, аха абиблиотека уаадәылҵны, апҵазаараҿы уажәы иҟоуи, насгьы ууанӡа иҟанаҵахьази анеиҿурԥшлак, иуҳәара уҿамшәо ууанхоит.

Издыруада абраҟа акәызҭгьы иахьыҟаз Ҭарсхан итрагедиа. Ақьаад, ус анакәха иреиҕьыз ахшыԥқәа ирҳәози, аԥсҭазааратҽы иҟази реиқәымшәара, уимоу зи мцеи реиԥш реиҽагылара, изхароу аилкаара даргәаҟуа даназхәыц дазкылсит амԥахҟьарахь, абҕаларҭахь дназгашаз. Иантҷамҭақәа рҽы убас иагьаниҵеит, ари аҳра зуа аидеологиа, иреиҕьу аҟәыҕацәа зегьы еизугаргьы аҵкыс еиҕьны ирзымызбуа, аԥсҭазааратҽы иҽеимхазар, изхароу иназыгзо роуп. Асеиԥш иҟаз ахшыԥҵак даназкылс, аинститут далган ақыҭаҽы аусура далагахьан аԥсҭазаара ахаҭаҵәкьа далаԥшхьан. Иназыгзо ирхаразар, иҟаиҵарц ихәҭоузеи ихаҭа, ирыхәҭоузеи иеиԥш зеиԥшу? Ма анагҙара иалагароуп рхаҭақәа, мамзаргьы уи анагҙара иазку ирыцхрааројп.

– Аԥҳәыс дылхьыԥшны, иԥьмақәа ихашҭны, агаҽаҟа дцеит ахьча. Аха издыруада, ҳасас агаҽантәи арахь дауазар аԥҳәыс лзыҳәан? – даалафит абырг Арсана.

– Уаҳа дзауазеи атурбазахь.

– Уиашоуп, аԥҳәыс илыдҳәалоуп, ҳаҭыр зқәу. – Игәы иамыхәоз агәалашәарақәа наҟ дахьрылыргаз иаҳагьы инеиҕьишьеит Ҭарсхан. – Аԥҳәыс лзоуп, дагьтуриступ, аха баша мԥасԥым. Сыԥшәма лоуп ҳхәыҷгьы длыцуп. Иласҳәеит жәеиза шықәса ирҭалаз ахәыҷы, ашьха дызхыҵрым уи ҳаирпланла даашьҭы, бара аныҟәара бзиа иббоит, шьапыла бхыҵны баа сҳәеит, илымуит, ахәыҷы иаҳагьы изеиҕьуп лҳәеит, иаргьы шьапыла сымцар зуам иҳәеит. Сыгәжәажәо сыԥшыз…

– Ԥшҙала анцәа шәеибаирбаанит! – днаиқәныҳәеит абчараҳ Арушьан. Домбаинтәи акәхап ишаауа. Амԥа бзиоуп.

– Шәарҭ здырԥатә еиҕьхаша, иахьынҙеилыскааз ала, шәшәарыцаԥцәоуп. –Ҭарсхан ихаҭагьы ахьшьцәа раҵкыс деиҕьымызт, акрааҵуан ауаа рацәажәара далхәдазишьҭеи. – Саргьы ишԥашәасҳәари: шәарҭ ашәарацыԥцәа сахьшәеиԥшқәоу ыҟоуп, ус уҳәар ауазар, бџьарс исымоу каламуп – ақьаад анҵага.

– Уаҟәыҵ, абаапсы, ҳақәызхҙаз убри ауп, – иҳәеит Уасцәа хылԥарч. –Уажәааигәа быргк исеиҳәаз шәасҳәап. Асовет мчы раԥхьаҙа ианааи аԥышьа аԥхьашьа заҳдырҵазеи зугәахәуа? Ашәҟәқәа ԥны иалаҵауа, аҙәи-аҙәи ҳаизашшларц, ҳақәибахырц иҳәеит.

– Уи лафноуп ишиҳәаз, аха сара сақәшаҳаҭуп – иҳәеит Ахьча хылпа.

Уимоу, егьирахьгьы ҳахьеиқәшәахьоу рацәоуп, – иҵегьы иҿынарыдицәылеит изиҵахыз изымдырӡо, – шәарҵгьы шәыхьшьцәоуп, аҧсаса шәыхьчоит, саргьы убасшәа уҳәар ауеит, сыхьчоуп. Ажәытәра, аҭоурых мыӡырц исыхьчоит.

– Аха иҟалаз уиоуп, Ҭарсхан, ҳара ҳшәарыцаԥцәаӡам.

– Ҳазуст҃цәада, уара ҳшәарыцаԥцәамзар? – игәы иалсит абчараҳ Арушьан.

– Ақәасабшьынианиҿоуҵоусҟанушәарыцаԥуп,абжьааԥны баша уԥьмахьчоуп, – иҳәеит инақәырг҃ә҃аны еиҵа Саҭбеи. – Утәа, иабацои! – илашәарыца днаҵаҟьеит. –Шәхаҭақәагьы заманалаҵәҟьа ижәдыруеит ҳшышәарыцаԥцәам. Иашоуп, абԥьарқәа ҳкуп, алашәарыца ҳацуп, ашәарах ҳшьуеит. Ажәеиԥшьаа иҳаиҵар, аха ҳара ҳшәарыцаԥцәаӡам, ҳара ишәасҳәап, шәгәы иалымсуазар ҳазуст҃цәоу? Иумдыруеи, Ҭарсхан алаҵгаԥцәа зуст҃цәоу?

– Ауаԥы иидыруа зегьы иҳәома, уара, агаӡа? – иҳәеит Уасцәа хылпа.

– Иумбои, аиаша аниаҳауа аӡәгьы иҵахӡам, – иуамызт Саҭбеи. – Ажәытәан, ҭауади аамыст҃еи рхаан, иҟан рҳәоит алаҵгаԥцәа, абзаркалцәа ҳәа ԥьоукы.

Автобус аԥныцҟа илашьцан, ихы-иҿы ибомызт Ҭарсхан, аха иҳәашьала аилкаара мариан иԥшышьагьы зеиԥшраз. Иҵасхәымыз чыск з҃ҿартҵаз ауаԥы.

– Уара узыԥәшәаз иақәшәахьада, – иҳәеит хыччашақә Арсана...

– Ирымоукыр, еиҳабы еитҵбы диздыруам, ҳпаҵа дахьынҳалоит – рҳәоит, –иаҳагьы иԥсахы неибакит Саҭбеи. Деиҵанақәҵәҟьеит илашәарыца. Убри ахәылпаз азыҳәантәи реицәажәара ашьҭахьгьы Ҭарсхан игәеиҵеит уи игәы иахәаша акы аниҳәауа, ма ианыҟаиҵауа, иргәыбзыҕуан, ахы ишьышьуан илашәарыца, игәы иамыхәаша аан – даҵаҟьон, изхараз иара акәызшәа. – Акгьы умҳәар, ирымаумкыр аргама ду ублақәа шаапшуа, уара унапала ицәаҧ҃еыгоу удырҟаҵоит.

– Ари аԥыза уақәшәар аҵкыс, ухы ҿаҳәаны наҟ ҳазегьы убла ҳахьамбауа, ани ахцәы бырфын дахьцаз уналышьҭаланы уцар уҭынчыми, – иуамызт Арсана.

Аҙы иагоз дыччон, – иҳәеит.

Аԥсҳа илатҵагѡцәа ҳауп ҳара... Ҳаибадыруаз, ухҳь згеит Ҭарсхан. Дтәоуп уи аԥсҳа ҷьарак, имгәацәа ҭысҳаԥҙа. Ҳара агыгшәыг изнаҳцоит.

– Дыҵәрышкәаҙа дыќазаргьы уздыруам, – иҳәеит еиҵах атҵәы алатҵаны Арсана.

– Уиќәатҵ, Арсана, –уи днаиқәцәќьеит Арушьан. Аиаша ухаҭа иузымҳәозар, ма изҳәо уизыҙырѡы.

– Алатҵгацәа агыгшәыг изнаҳцоит дахьгылоу, ма деизќәыҷы дахьтәоу. Илагәыдҵаны ишьуеит. Сшәарыцеит, агыгшәыг сшьит ҳәа дыҷехәо дынкылсуеит иԥҳәыс лҷы. Аԥсцәаҳа диеишәарыцааит, сара дысныҳәаанҙа. Иќаҙами уара Аќәа арахә ршьырҵа, абоиниа?! Убраќа днаргар, ихы иҵашәартә, дреихсны ишьлааит убраќа арахә, усгьы иршьуеит, иаԥсам аҳәара.

– Уи, дад, ишыќоу уасҳәап, – ҷааиҵит абчарах Арушьан, – знапы умкыша иқьышә агәҙра ануқәшәо акәҙам ирыцхароу, арыцхара зынҙаск даҷакуп. Зҷы уамгәҙыша итәарҵа агәҙра уқәшәар, аа убри акәҵәќьоуп арыцхара. Уара, дад Саҭбеи, уаргьы уқәлацәагьы шәзықәшәаз знапы шәымкышаз, ус ххәап, рқьышә агәҙра шәықәшәан, ишәзыхгом. Уажәшьҭа, дад дукәыхшоуп, уҳазхәыц ҳара, савецки власт аазгаз зегьы ирхаану?! Ҳара, дад, знапы ҳамкышаз ртәарҵа агәҙра ҳақәшәеит.

– Устҵәќьа акәымзаргьы ҳашьаду Арушьан, аиаша ахьуҳәо азыҳәаноуп пату зуқәыстҵо. Иќаиуҵақәоу сгәаԥхоит ҳәа уасҳәар, узжьеит. Иахьа абрахь ҳахьаауагьы аиҳарак уара иухараноуп ишызбо, аха аиаша уҳәоит, – иҳәеит гәалала иҵәыз ибжьы лахҷыхҙа Саҭбеи. – Сара, иуазҳәо сзакәи? Исҳәоит аќароуп уаҳа акгьы. Иаԥсам аҳәара! – дѡагылеит. Автобус аԥхьаќа дааин, амардуан днаҷагылеит. Адәахьы идәылҵуаз ҷьнашьан, иеигәырҵьатҵәа, ишьапқәа ирықәтҵәиаашон илашәарыца. Аԥшәма инаидќьан, исызиаҳәа соуишьҭаait, сара истахым араќа аҳәозшәа, ихырбза-кәырбзо Ҭарсхан идѡылара иалагеит. Уи ахьибоз игәы иахәан даччеит Саҭбеи. – Слашәарыца уагәаԥхеит ҳамѡалаѡ. Ус шамаха, уаѡ дагәаԥхаҙом. – Шәара сшәацәҳауеит, схаҭа стәарҵа ауац илакны, алатҵгацәа сҳәахуеит, арахь алашәарыца аазгаз сара схаҭа соуп.

– Убри умҳәо! – хҽыхгак иаҳазшәа дааигәырҕьеит Ауасцәа хылпҵарч.

– Сара ма исымҳәо, – инаиаҭеикит иҳәашьа ҟаҵо Саҭбеи.

– Уара уцәажәашьала, ҳара ҳрыцҳарақәа, ҳцәа аҳәыр иԥиҽуама, уаҩыс ҳимшьо ма ишынеибакәу зегьы зхароу, уара уҳәашьа амаҵура дуқәа ирхагылоу, апартиа аусзуҩцәа ҳаамҭазтәи ҭауади аамыстеи роуп?! Анапхгаҩцәа аныҟамыз ҳәа аамҭа ҟалахьоума. Сара усазҵааузазар, зегьы аазхароу ацәгьахәыццәа роуп. Иуасҳәахьеит. Ашшыҩцәа, ацәгьаҳәаҩцәа аԥырхзар ауаа ҭынч иҟалон, – иуамызт Уасцәа хылпҵарч.

– Шәаҟәыҵ, иахьакәым шәкылнагоит, – иааҽахиҵәеит абчарах Арушьан.

– Уара изуаҳамҳәои, Ҭарсхан, уажәы ҳахьцо... – имҳәар изымчҳауа ҽааиҵит Саҭбеи, аха уи ишиҳәоз аниба, иажәа наиҽыҵиԥаait аспорт маҭәа зшәыз, Жәраб зыхьӡыз.

– Уара изуҳәоузеи, сара ара сыҟоуп, сара сами уи аус шәалазгалаз.

– Уара умааргьы даҽеаӡәы даарышьҭуан.

Ажәакала, ишьҭахьҟа дааҳәны днатәеит раԥхьатәи атәаҭаҽы итәааз Жәраб. –Адҵа ҳауит араиком аҟнытә. Ашәарыцараз дырманшәалатәуп уаҩ дук. Амшә ишьыртә аускәа еиҽкаатәуп.

– Уеизгьы-уеизгьы амшә. Даҽеа гыгшәыгк иԥсы иоуҭар иаднакылаӡом, – иҳәеит иаԥхьаҟа алашьцара далаԥшуа Саҭбеи.

– Уаҵәашьҭахь дауеит ԥьаԥҳаныла деибыҭаны.

– Уаҵәашьҭахь уҳәоу?! – иааԥьеишьеит Арсана. – Уаҵәашьҭахьынӡа ҳаԥшуама уара?

– Шәыԥсы шәшьа, шәҽазыҟашәҵа – игәы иҭаҳамыз даҽеакы иҳәеит Жәраб.

– Исҳәеит ҳәа акыр иаԥсоуматәа! – иҽизынкыломызт иԥсахы ԥыжәжәон автобус амардуан иаҽагылаз Саҭбеи. Сшәыцуп, сшәыцымзар уаҳа ԥсыхәа сымам, аха шәареи сареи ҳашхазыхазу ма ижәдыруазааит иҳәарц иҭахызшәа, зегьы изқәа реиархан. Аҕба иақәтәаз, сцом ҳәа амазгәыҵ дахьынҳалон...

Иихәоз иақәшаҳаҭызгьы, хьӡи-ԥшеи раҵкыс мгәеи-ԥси роуп иҟоу ҳәа ихәыцуазгьы, аӡәгьы ҽиҭуамызт, еиқәышьшьы итәан. Иихҳәац ашәа еиҵа иаацәыригахит ашофер.

«Аҕба иақәтәаз, сцом ҳәа амазгәыҭ дахьынҳалон...»

Шаҟантә иаҳахьаз Ҭарсхан абри ажәаԥҟа, аха абыржәы дшазхәыцыз еиԥш дазымхәыцыцызт. Уи еснагь дазхәыцуан изхәо инаидкыланы. Ихаҵа ишҟа ииаганы, ихы даахыччауа, ччаԥшьк наиҽыкәлеит. Дреиԥшымкәан ибеит аҩыцьагьы, иахьаҭаху сагааит, сара сзыҳәан зегьакоуп ҳәа иҽырҭынч аҕба иақәтәазгьы, сшуго збоит, сымч хом, аха ишыстахым удыруазаait ҳәа амызгәыҭ иахьынҳалазгьы. Аҕба дацца акәым, аԥсҟы зку акаԥдан ихаҵагьы дицхрааyeит, амҩа дыкәиҵоит. Убри аамҭазы иҵахым, иахьаҵәҟьа иҵаакәрылозаргьы дақәшаҳаҭуп иара, аҕба ахаҵа.

Амҩан дрыниеит гәыԥҩык ашәарыцацәа-ахьшьцәа. Адырхаҽены излеиликааз ала, урҭ ашәарах здыршьуаз, латҵгацәас иззыҟалаз Виқтор Ҭахәыц-иԥа иакәын. Иҟашәҵо иашам, ари шәара шәланарҟәуеит, ишәаҭәам, ицәаԥҽыгоуп латҵгаҩцәас шәхы зышәҭаз ауаҩ шәара дшыжәдыруа еиԥш акәым дшыҟоу, шәца шәҭыԥқәа рахь, шәҭаацәарақәа рахь ҳәа иреиҳәашаз, дара рзыҳәан иқьышә иаакәыххыз ажәакгьы иҽыҵимыршәеит. Уимоу дагьрыхәаччон. Аха убри аамҭазы иҵегьы сиацәажәандаз, ԥьара акала дыстынхандаз, ма дысҩызандаз ҳәа ацәанырра ҟәандала дҭәит, изқәа урҭ иреиархан игылаз, Саҭбеи ишҟа.

Амҩан дахьыкәыз игәалашәеит данстудентыз ииҩхьаз иновеллақәа руак. Уи ановелла аперсонаж хада, ақалақь аҽы инхауаз, аматҵурауаҩ аԥхәыс бзиа дызмоу, зынасып иалагәыргьауаз уаҩԥсуп ҳәа дрыԥхьаӡон иҩызцәа. Иқәрахь днеит, инарцә мҩа дыкәгылеит. Иҩызцәа иазҵааyeит, анцәа иихәауа, ҳамч зқәымхауа аамышьтахь, егьырахь, даҽеаԥьара ҳахьихәо, иузыҟаҳҵаша акыр ыҟоума ҳәа. «Сҩызцәа гәакьақәа, шәхьаақәа шәгәаҟрақәа зегьы сара изгааит сахьцо. Исзыҟашәҵа ус заҵәык. Сахьцаз сахьааз уаҩы изымдыруа, сыжәга сышәҵәахы уахык иадамхаргьы. Убраҟа дсызнажәга, бзиала ҳәа ласҳәарц стахуп сыԥсы ахьынӡаҭаз бзиа избауаз», – иҳәан, ԥҳәыск лыӡбахә реиҳәеит. Иҩызцәа ажәа ирҵеит

аухатцәҟьа ишынарыгзо ҳәа. Амра анынҭашәоз, иаргьы иԥсы ацҭашәеит.

Уи ановелла социалтә ҵакы ҳәа акгьы аимҭеит Ҭарсхан. Усеиԥш иҟаз ҵакы аанахәатцәҟьазаргьы, иара ус дазымхәыцит. Иара иҩырц иҭахын абзиабара иазкыз новелла хәыҷык, аҭыжьырҭа аусзуҩы Ҳарун Ныкәба (шыкәсқәак анаабжьыс, аамҭакәак зынзаск даҽакала рҽанеиҭарк, Ҭарсхан Ҭрамба иҩымҭакәа ԥшааны, аредакциа рзуны иҭзыжьыз) дааԥышәарччан, абзиабара мацара иазукызшәа, асоциалтә ҵакы аумҭазшәа, уара ишуҳәатцәҟьаз акәушәа, саргьы исзеилымкаазшәа ҟастцап. Ҭарсхан, аха ишԥаԥсыхәоу, ржьашьас иаҳҭарызеи ацензура аусзуҩцәа. Урҭ уареи сареи ҳиаанзагьы иҵаны иалгахьан Езоп ибызшәа. Иумбои арецензент ииҩуа?! «Сыгәра га, сара ииашатцәҟьаны абзиабара мацароуп иззыскыз. Ауаҩы иԥсы ахьынзаҭаз ԥҳәыск длыцынхауан. Даҽеа ԥҳәыск бзиа дибауан. Ари, уеизгьы-уеизгьы иҷыцым, ирымҳәац акакәым, аха сара стәала исызҳәазар, насгьы иҟахузеи, машьынкала икьыԥхьны хә-даҟьа затцәык». Акгьы иҳәомызт, дԥышәарччон Ҳарун.

Иновелла иманы данцоз изымҳәаз, ашьҭахь иблокнот ианиҵеит: «Азнык азыҳәан сгәы снархьит, сарцәомызт, сартәомызт. Ашьҭахь, цқьа саназхәыцқәа, иаҳагьы агәышьҭыхра снатеит. Хә-даҟьа затцәык иҟоу, сара бжьаратә студентк изҩыз иацәшәозар, устцәҟьа сбашамзаап, изҩызгьы акы иапсазаап...»

– Ҳаамҭазы хатцас, аиаша ҟазцахьоу ҳәа сара издыруа аҳәы затцәык иоуп, –ганшәа дааҳәын ҷааиҵит Сатбеи. Ашофергьы иашәаҳәара даақәытцит.

– Ҳоҳ„ аҳәы затцәыкгьы дыҟазааитишь, уигьы акыр иаԥсоуп, – иҳәеит абчараҳ Арушьан.

– Уара ухахьы иумган, даду Сатбеи уара иухыугахьоу, бзиа улшаны цәгьара шыҟаумҵо уҳәа сара, ԥынцала аҳы зжәуам, издыруеит.

– Сара сакәхап узҷу. Сара саҟара аиаша ҟазцада, шәеибгашәеизҩыда шәсыманы саауеит. Уи мариам, аҩыза. Уԥшишь уармарахь. «Прошьчаи родина» ахьыҟоу убап. Уарҕьарахь аруль анаасцәынаа ацаҟьа ҳнадхәашалоит, – иҳәеит ашофер. Иҳәашьала адырра мариан аччаԥшь шиҷықәыз.

– Уаргьы абзиара узыҟалааит, – алаф ашҟа дмиасит Сатбеи. Сара зыӡбахә сымоу Бақьыр-иԥа Ҳараз иоуп. Шәара ишәтаху шәҳәала, сара ситцашьыцуеит.

– Ҳаи, Сатбеихеит, иаҳҳәеит ҳәа. Бақьыр-иԥа Ҳараз уитцашьыцыртә! Аԥсцәа срытцашьыцуеит уҳәар смаҳаи, – иҳәеит абчараҳ Арушьан.

– Аԥсы бзиагьы дубап. Уи итынхацәа рзыҳәан дыбзагәырԥоуп, абзагәырԥа! –уи инацирҕызит Арсана.

– Егьаԥы егьа рҳәаргьы, шәарҭ!... – иажәа наимыӡеит Сатбеи. – Ироуҳәозеи, еиҳабацәаҟәак, – иҳәеит ибжьы рхәыцны ихазы.

– Иҳәа, дад, иҳәа иауазеи! – иуамызт Арсна. – Сара сзыцәшәо ҳәа акгьы сымам. Егьи, абчараҳ Арушьан иакәзар узҽу, аиашақәа уздыруамоуп, дада, иҟалаз.

– Сара издыруа убри ауп, ихы ҿаҳәаны дықәтцит, наҟ ауаа дҳалтцит, дцеит, иҿеитцәахит уаԥсы ибла дахьамбаша ауаатәыԥса игәы рыхшәеит, – иҳәеит Сатбеи. –Унапала аԥны ургылар, аԥҳәыс дааугар, ахшара уоур, аха уԥҳәысгьы ухшарагьы иааҳәны уара иуҽагылар, ишсоуҳәара, ишԥаҟаутцо? Зегьы уздәылцару? Зегьы ааныжьны, аԥны исыргылазгьы шәара ишәымаз, шәхы ианышәҟьеит ҳәа нараҳәаны... Диашатгьы Бақьыр-иԥа Ҳараз, диашатгьы...

Ҭарсхан дигәалашәеит уи зыӡбахә имаз ауаԥ. Аха ирҳәо иаҳарц итахын, ҿимҭӡеит.

– Дарбану, уара ииашоу?! – дагьыԥагылеит атәарҭа амаақәа кны Ахьча хылԥа. –Бақьыр-иԥа Ҳараз иоума аиаша ҟаитцеит ҳәа уара иуԥхьаӡо?! Дахьықәтцыз, дахьыбналаз акәу, ууанӡа советски власт ҟалазараахыс дызҽыз акәу руа иарбану иҟаитцаз убасҟан ажәлар ааизигандаз. Урҭ реизгашьа уажә имбеит, данарԥысызаахыс дызҽыз убри акәын. Сшәыкәыхшоуп, ажәлар саташәымтцан, сымдыррала исыхьит, исанашәыжь ҳәа нараҳәаны, ажәлар ишырбо, ихы илагәыдтцаны иҿеишьыстгьы, дхатцан ахатцара ҟаитцеит рҳәон убасҟан. Уара ахатцара ҟаитцеит ҳәа дуԥхьаӡоит дцәытцышьшьны ибналаз.

– Саргьы убри сақәшаҳатуп, – иажәа ныбжьеигалеит Уасцәа хылԥарч, – сара даҿеакы суазтцаауеит. Шәара ишәымаз иҳәан инапала иргылаз аԥны рызныжьны дцеит уҳәеит.

Изакәы ԥнузеи ирызиргылаз? Убри ауп иуҳәаша. Ԥным, аха абахҭа рызиргылеит, абахҭа!

– Уи Сакәыт-иԥа Сафер данимаҳәха, ани аԥны ҳәа шәара шәызҿу здыруеит, аха сара иԥынҵәкьоуп сызҿу, ашәкәа апенџьырқәа зҿоу. Абри аԥнытәкьа дмаҳәны, Бақьыр-иԥа Ҳараз дуззаа димаҳәны данықнала Сакәытыжә иԥа Сафер ҵмыҳәҳәара, ихы игәы ахшәеит Бақьыр-иԥа Ҳараз, – иҳәеит Арсана.

Ҭарсхан дахьтәаз дԥатәкьарц егьигымхеит. Сакәыт-иԥа Сафергьы дырдыруазаап арҵ. Уажәшьҭа аилкаара мариан, иаргьы қыҭак дшалҵыз. Амԥа изнуи уи ақыҭа ахьыкоуи наигәлаиршәеит. Агаҿантәи ушаауа, абарҵ ашьхақәа унарҿаларц азыҳәан, ршьапаҿытәкьа уназылсуа ақыҭа дара ртәоуп. Аԥсара ақыҭа. Уи анаԥсангьы икоуп қыҭақәак, аха урҵ шьха қыҭақәоуп.

– Уиакара Саҭбеи изимашәкуазеи уара?! – ҿааиҭит ҵәалатәарала Арсана. –Ахатәара ҟазҵаз Бақьыр-иԥа Ҳараз иоуп ҳәа диԥхьаӡозар, ауаатәыԥса игәы рыхшәазар, доушәышьҭ, дцааит иара ишҟа. Ирҳәоит Ԥсҳәы аатәра дыҵатәоуп ҳәа.

– Анкьа зны икәицаз аманахцәа рҿы дыкоуп рҳәеит, – ҿааиҭит Арушьан.

– Аманахцәа рҿы дыкам, аха ихала дынхоит, – иҳәеит Арсана.

– Сара сшәыҳәоит, уи иӡбахә уаҳа шәаламцәажәан, – иԥсахы ԥыжәжәо ҿааиҭит Жәраб. – Уи изыҳәан уатәы еиҭа амԥа сыкәлароуп, даазгароуп.

– Дзуҭахузеи?! – иааԥьеишьеит Арушьан. – Дшәарыцаԥуп ҳәа уаҳазар, уржьеит.

– Уи иакара ишәарыцодаз, аха дзеишәарыцоз ауаа ракәын, – ҿааиҭит Арсана.

Дасу ихаҭа дзеиԥшразеиԥш акәын уи ауаԥ ишихцәажәоз, Ҭарсхан уи ихаҿсахьа аарла игәалашәон. Еиҳарак дшидыруаз ӡбахәла акәын. Иӡбахә иалацәажәон рқыҭан ашкол аҿы, далацәажәон аԥны иан, иааиуаз ицоз агәылацәа. Ипатреҭгьы зныз шәкәы хәыҷыкгьы.

Иарбан класыз дахьтәаз цқьа игәалашәом, аха ибзианы игәалашәоит аиҵбыратәи класск аҿы дыштәаз. Ашкол аҿы

дамырхын, аколнхараҽы аус луан, ачаи ҿылхуан иан. Адәқьан аҽы илбан, иаахәаны иаалгеит шәҟәы хәыцык. Адәахьала ацәаҽытцәҟьа хатцак ипатретҳ анын, игәышпаҽы ахьтәы етцәа кыдтцаны. Дара рзыҳәан шәҟәык аалхәаз цьыршьан, лымхыха рибамҭо иаалымырхит иаҳәшьеи иареи. Инагәылапшқәеит, аха уаҳа сахьа анымызт. Излаԝыз анбанқәагьы ссан, апхьара уадаԝын.

– Дызустада, нан, ари? – аетцәа цыр-цыруа игәы икыдтца зсахьа ацәаҽы ианыз дихәапшуа ҿааиҭит Ҭарсхан.

– Ари, нан, уара дзуҭахузеи. Узхәапшыша уи акәым, ари убома? – лнацәа нақәылкит ашәҟәы зԝыз ихьӡи ижәлеи.

Убасҟаноуп иаҳәшьеи иареи ианырдыр, дара рзыҳәангьы уи ашәҟәы шҳамҭа дууз. Иԝымҭан Адамыр Арҭанба, раб гәакьатцәҟьа иаамышьҭахь, ҳашта данбаҭалои, уахык иадамхаргьы дсасны данбаҳтаауеи ҳәа зегь реиҳа иззыпшыз ауаԝ. Ран уи ашәҟәы заалхәазгьы уажәшьҭоуп ианырдыр. Ланшьа ду Адамыр Арҭанба иԝымҭан.

Егьа дхәыцындазгьы, изԝыз ихьӡи ижәлеи, ашәҟәы ацәаҽы ианыз апатреҭи раамышьҭахь, уи ашәҟәы аԝнутцҟа иаҳәоз ҳәа акгьы игәаламшәеит. Иҟалап зынӡаскгьы дамыпхьаӡазаргьы.

– Уара, Ҭарсхан дад, излоуҳәаз ала, ажәытәан иҟалахьоу аҭоурыхқәа урышьҭоуп, – ҿааиҭит абырг Арсана. Уакә сакәзар, Бақьыр-ипа Ҳараз сизцон, сиацәажәон.

– Акгьы еиҳәаӡом. Баша душьҭуеит, – иҳәеит Арушьан.

– Ани, акы ыҟами, аӡәгьы дахьыҥтәихнымҳәыц, убрахь дҭапшуа дынхықәгылазар, иудыруеи иааидыруа зегьы иҳәаргьы.

– О, иидыруа иҳәа акәым, ихаҭа дызлапшхьоу мацара иҳәаргьы... Нарҭаа рқәаб днахагыланы, ихы еиҭеиҳәар агәараҳәа еилашып ақәаб, – иҳәеит абчараҳ Арушьан.

– Аа, убри азыҳәанами даазгарц зыстахыз. Ауаԝы дизысышьҭит, аха дмаait, ма цьоукы сыманы, ма схала цатәыс исыкәшәеит иаагаразы, – иҳәеит Жәраб. Ҭынч дызтәомызт, дҳәыцәыҳәыцәуан. Иажәа аниҳәалак, дԝагыланы, ихы надырбаны днатәон. – Ишпаҟаҳцо? Иаараны иҟоу аиҳаб ду иацәажәаша, ажәытә-аҿатә уҳәа, ажәабжьқәа иазҳәаша, игәы змырҿыгьша аӡәы дидҳартәаларoуп акранифо.

– Сара сыҟами! – иҳәеит даааччан амашьынарныҟәцаѡ. – Убасеиԥш иҟоу ажәабжьқәак, лакәқәак иасҳәап, ихы еилаганы, дахьцо изымдыруа дҟасҭап.

– Акы заҵәык Бақьыр-иԥа Ҳараз сара дызласырҽхәауа, ихы идырит иаамҭа шцаз ибеит. Ихала ихы аԥыригеит, – иҳәеит абчараҳ Арушьан.

– Ихала ихы идыру, даҽеа ԓьоукы ихы идырдыру, уигьы здыруада... – иҳәеит абырг Арсана. Арушьан ҽимҭӡеит.

Ҭарсхан иҵахын Бақьыр-иԥа Ҳараз иӡбахә иҵегьы иалацәажәар. Игәаланаршәақәоз рацәан. Уи ихьӡ иара ихәыҷреи иқәыԥшреи ирыдҳәалан, изцәырнагон. Уаҟа дзыргәыргьаша уамак шыҟамызгьы, зегь акоуп агәалашәара дзацәцомызт. Убри аамышҵахьгьы, ахаҵа имбацзаргьы, ашәарах ашьҭа зырхаз ашәарыцаѡ иеиԥш, Ҭарсхан уи ауаѡ ихьӡ инагәылибааит литературатә персонажк, иҽыцыз хаҽсахьак. Ианыстцақәаша иҵегьы рҳәақәандаз ҳәа дшыԥшыз, абчараҳ Арушьан ацәажәара даҽеаԥьара иаиаига, уи ауаѡ иӡбахә алацәажәара уаҳа ишиҵахым, ишигәампхауа аныдирдыр, иамаимкит, уахь ирхынҳәырц даламгеит, насгьы ацәажәара ииаган иара Ҭарсхан ихаҵа ишҟа.

– Ҳамѡалаѡ арԥыс бзиак далацәажәон, аҳәаха ишәымҵеит, – ҽаиҵит Арушьан, ууанӡа аҵкыс ибжьы ѡыҵцаны. – Ҳаамҭа зеиԥшроу жәбоит, ақалақь аҽы ауаа ирыԥсҭазаашьоу сара цқьа исыздыруам, аха ақыҵауаа ҳәа егьыҟам. Азнык азыҳәан хақәиҵрак ҳаиҵазшәа дналаган Хрушьчов, ашьҭахь дааҳәны дааҳҽагылеит. Сталин иеиԥшҭәкьа, шәырахә нышәхыроуп иҳәеит. Уажәы иҟоугьы дызҽу жәбоит. Изхысҳәааua, ҳаԥхьаҟа, сара сҟәыдырԥаѡым, иҟало сыздыруам, агәеиҵыхра зҵаху ҳхьаԥшлар акәхеит ҳашьҭахьҟа. Аԥсҳа ибаагәара атәы цәыругеит, дад, иухьӡузеи? Исгәалашәеит, Ҭарсхан.

Саб дызусҭоу иасҳәар, хымԥада дидыруан, мдыршьа имам. Уи иакәым, анҵ, ирҳәо хҵак еицҭаршәуа, еизааигәангьы иеидтәалоу Уасцәа хылԥарчи Ахьча хылԥеигьы дыргәалашәозар ҟалоит, урҵ сара исеиҳабымзар еитцбацәам.

Иажәа инациҵеит Арушьан.

– Аҵарауаа иахырҳәаауазеи аԥсҳа ибаагәара? Дзабашьуадаз, ихы зцәихьчодаз зырҳәо аԥсҳа.

Еизарак аҽы дтәаны, зегьы ираҳартә зҭак ҟатцатәу зцаарак ирҭазшәа, ашырҳәа дѡагылеит Ҭарсхан. Ижәѡа иҭарпаз ауапа ааирҽеит. Автобус анынҵас-аатас, амаакыра дамцамсызҭгьы дкаҳауан.

– Акыр иаҧсоу аѡызцәа... – автобус убас инҵасит амаакыра дамцамсызҭгьы дкаҳауан.

– Утәа дад, утәа, араҟа еизараҙам, амѡа ҳақәуп, ҳцәажәоит, – иҳәеит Арсана.

– Саташәымцан, – ауапа ааикәиршан днатәеит Ҭарсхан. – Исыхьыз уиоуп, сашьцылеит усеиҧш ацәажәара... Ацәажәара акәым, убасеиҧш аѡра... Еснагь убасоуп сшалаго, акыр иаҧсоу аѡызцәа... Абарҭ аҭыпҟәа: Дал, Ҭабал, Амҭҟьал уҳәа, Кьалашәыр абаагәара аамышьтахьгьы, баҟақәас иҟақәоу ртәы ахьааҳәоз, издыруааз, исымпыхьашәаз ашәҟәқәа зегьы срыпхьеит. Ижәдыруазар акәхап аҧсилаа рбаа хырґәґәарҭа? Убра сыҟан ѡымш. Уи аҭоурых дуҙҙоуп. Аҧсуаа ҳакәым, абырзенцәа ракәзаргьы иалаҽхәартә иҟоуп. Изхысҳәааua, арҭ аҭыпҟәа цәгьамкәан иҭыстцаит, аха цьаргьы аҙбахә спымлеит убри, иахьа амѡан избаз шәара Аҧсҳа ибаа ахьҙуп ззышәҳәаз абаагәара. Урҭкәа уажәраанҙа ишәасҳәон, – ииулак иҽеникылеит, имҳәеит акыр иаҧсоу аѡызцәа ҳәа, – ахсаала ҭысхит, аура аҭбаара сшәеит, ианыстцеит, – иҽеаникылеит. Иреимҳәарц иҙбеит аѡырақәа анны ииҧшааз ахаҳә. – Сара иахьынҙеилыскааз ала, уи абаагәара зқьышықәса инареиҳаны иахытцуеит. Иҟалап ииашазаргьы Аҧсҳа ибаагәара ҳәа шәара ишәҳәаз. Аҳра анҳамаз аамҭа иатцанакуеит уҳәартә иҟоуп. Сара саныхәычҙаз знык-ѡынтә раҟара ашьха сааргақәахьан. Уаҳа арахь снықәыҧшны исыздыруамызт. Убри абаагәара ахьықәгылоу мацарагьы изакәытә ҭыҧ ҧшҙароузеи. Дарбан ажәа иазҟазоу аиҭаҳәара зылшауа.

– Рыпшҙара азыҳәан мацара акәмызт, дад, ажәытәан ашьхақәа бзиа изырбоз. Урҭ даҽеакалагьы ирыхәаҧшуан, – иҳәеит абчараҳ Арушьан, – сара схаан ақыҭаҽы уаѡ гәы хәаҧсак дрылиаар, ашьхаҟа дышьттәуп, дычмазаѡуп, рыцҳа, рҳәон. Ашьхақәа ауаѡы игәы-иҧсы дрыцкьон ҳәа ирыпхьаҙон. Ианышьхнылоз ианышьхныцуаз улпха-угәыпха ҳаҭ ҳәа аныҳәагатә ршьуан, Анана-Гәында илашьапкуан.

Уинахыс, амҩа иахьынӡакәыз Ҭарсхан имҩалаҩцәа ирылацәажәон рырахә-рышәахә ртәы, аха еиҳарак дырзыӡырҩуан ашьхақәа рҵас-қьабз ианалацәажәоз. Џьоукы ирҳәон иазгәдуны, ныхачаҧак иамҵагылазшәа. Иазаҕьны ицәажәақәозгьы ишырҳәоз аилкаара мариан. Изҳәақәаз цқьа изеилымкааит, аха ихамышҵыкәа анҵара иаҧсаны иҧхьаӡеит хшыҩҵакқәак. «Узыхшаз уан илеиҕьушьода? Лара лоуп аҧсҭазаара узҭаз. Уи угәы анлыхшәа, аҧсҭазаарагьы угәы ахшәеитоуп. Аха уҧсы ахьынӡаҵоу уан лыхьчара мацара уаҽызар, угәахы ҧҭәоит. Ҳаи, абри сылхымшаӡар еиҕьын уҳәоит». Ари ахшыҩҵак зҳәаз абарҭ ашьхақәеи дзыхшаз иани еиҽирҧшит. Ашьхақәас уи иипҳьаӡоз Аҧсны зегьы акәын. «Ихьӡ шсоуҳәара, – инацитеит даҽеаӡәы, – уара дудыруама аӡәыр, аҧсуаа иакәымала иҳазныҟәаз абзиа дақәшәахьаны, ҧсышьа бзиа иоухьаны?! Аа, дабаҟоу аҳәынҵқар Никәаалеи?! Ҧсышьа бзиа иоума?! Аҧсуаа ҳахицан, амҳаҵьырра ҳзыҟаиҵан, иаргьы иҵыхәтәан дықӡаӡаait. Бериа иакәзар, дкыдҵаны дыршьит».

– Минуҵқәак амашьына аанкыл, сукәыхшоуп, индәылымҵыр ҟалом сла, – иҳәеит Саҵбеи.

– Уара иуҵахызар иаахтны иуҳәарауазеи, ацә иақәкны ажә ҳәа узцәажәо. Схаҵагьы исҵахуп, – иҳәеит ашофер.

Ари ахьча-шәарыцаҩ илеи иареи злеицәажәо рхатәы бызшәак рымоума ҳәа дышизхәыцуаз, урҵ злеидҳәалоу изымдырӡо, ибла даахгылеит иан ланшьа ду, ашәҟәыҩҩы Адамыр Арҵанба. Уии иареи реизыҟазаашьа, угәы ахшәоит, сыҽҳәара ааиааиӡагьы наҟ саҧырҵындаз игәыпҵәагоу аҧсҭазаара уҳәоит. Иуцәымгуп аҵх ишацәымгу еиҧш амш лашара. Аха зегь акоуп узаҧырҵуам, избанзар ушымгәыгӡо зныззынла убасеиҧш гәыргьара хәычқәак узаанагоит, ууанӡатәи уҵх лашьцақәа зегьы иҟаӡамызшәа инауханаршҵуеит. Ҩазны еиҽирҧшуан маӡала аҧхәыс лыбзиабара. Аа, уаҩы иаҳарц, идырыр иҵахымкәа, еснагь дахьылпыртцша дазхәыцуа, аха еснагь лара лышҟа амҩа дықәны бзиа иибауа Фатима, феиа-Фатима леиҧш.

Дарбан шәҟәыҩҩы қәыпшыз уи, зыпсы ҭоу аклассик ҳәа изышьҭаз ашәҟәыҩҩы иҩны анеира-ааира иахымыҿхәарыз. Иара днеины иацәажәара мацара акәым, иҩны

дегьыԥхьақәахьан. Ицәажәашьа, итәашьа-игылашьа, иҽеилаҳәашьа акәым, фатәыс бзиа иибақәо, иарбану дызлаизымдыруа. Ицәымҕын, аха нас дашьцылеит иԥшышьа. Еимаас иушьоу еиликаарц иҵахушәа, ушьапаҷыҧтә духәаԥшуа иҷәааихоит. Ибласаркьақәа уажәы-уажә длахоит-дѡахоит. Дызусҵада ҳәа дазҵаауашәа, ажәѡан днаҵаԥшны, лаԥшыыла уеимдара дналагахуеит. Ҷыц иауз асы бымбыл иаѡызоуп ихахәышла. Ихахәыцқәа илахь ианаақәслак, инапқәа нарылшьуа ихагәҵахь инықәиҳәоит. Дцәажәозааит, ишиҟазшьоу еиԥш, ҷымҭ духәаԥшуазааит, «чхыркь-чхыркь» ҳәа, еихеиԥсоит иҵесҧыҳә. Иан излалгәалашәо ала, уи аҵесҧыҳә арҟыҵымыҵра бзиа ибон данқәыԥшызгьы. Уара уҵаҳмадоума, изуҵахузеи аҵесҧыҳә анырҳәалак, иԥьыба инҵаҵаны, аҙәгьы имырдыруа, аихаԥсара-аихыхра дналагон.

Уажәы дигәалазыршәазеи ҳәа дшазхәыцуаз, ибла иаахгылеит аҵыхәтәан иѡны данықаз. Аԥхынра аналагамҭаз акәын. Иаашар сабшан, ақыҵахь, иан лышҟа дцарацы дыҟан. Дахьнеиуа хымԥада диазҵаауеит дубама, дышԥаҟоу саншьа ду ҳәа. Убри илеиҳәаша идырырц ахьиҵахыз аамышьҭахьгьы, дазхәыцуан даҽеакгьы. Иѡымҭақәа рзыҳәан игәааанагара арецензиаҷы иҳәахьан Адамыр, аха издыруада днарыцхрааны ԥьара кьыԥхьшьак роуеит ҳәа неиҷыҵҟьаргьы.

Адамыр икабинет аҷы аҟәардә тата лаҟәқәа ирыкәтәан. Уажәада имбацшәа, аҭҙамцқәа зегьы хызѡоз ашәҟәқәа дрыхәаԥшуан Ҭарсхан. Уи инеира деигәырҕьон, бзиа дылбон Адамыр иԥшәма. Уԥшәма дыҟаҙам, узаҵәуп, исцәумҙан, амла уакуеит, уажәыҵәҟьа акруҷасҵоит лҳәон дшыныѡналалак, ианиҵахҙамгьы акриҷалҵон. Аха ари аҽены имуит, имуҵәҟьеит. Акаҳуа аалгеит. Амырҙра, ахамшҭра иаҧсоу хшыѡҵакык, мамзаргьы ихҭигахьоу хҵыск аниҳәалак аамышьҭахь шамаха реиқәшәарақәа аниҵомызт Ҭарсхан. Ари аҽенытәи реиқәшәара заниҵаз, ууанҙа идимбалаҙацыз акы идибалеит.

– Иудысныҳәалоит, уажәабжь анызаап, – иҳәеит Ҭарсхан, астол иқәыз ажурнал еихырԥхьауа. – Исымԥыхьамшәац усызжьом самыԥхьац.

– Макьана аԥхьаѡцәа ишәмоуҙац ажурнал. Раԥхьа иҵыҵыз цырақәак сзаарҭиит. Уаԥхьап, акыр уанаҳәозар, – иҳәеит Ада-

мыр. Излаимаҳацыз ала икаҳан ибжьы. Дааԥсоуп, мамзаргьы деилахоуп, ирласны сцарц иҭахуп уҳәартә иҟамызт зынӡаск даҽеакы иахҟьоны ибеит ицәажәашьа ус иахьыҟаз. Ажурнал ааимихын, еихырԥхьауа днахәаԥшит. – Ала иаххәааны изѡит абри ажәабжь. Аибашьра саныҟаз аполк аҷы лак ҳаман. Солдаҭк арра даныргоз, адәыԥба данынҭала, иамукәа, мчыла ицҭалеит илагьы. Иабаигоз, иманы дцеит аибашьра. Солдаҭк иеиԥш иаргьы ахәы азыԥҵәан. Солдаҭк иакәым, гәыԥѡык аԥшыхәыѡцәа ираѡсуан. Аҵхыбжьон ала аԥшәма, ҳсолдаҭ ила наскьаԥхьаны, иѡыза гәакьа диацәажәошәа, алымҳа дынҭахәыҵхәыҵуан. Ахахәда шьышьуа иргәыбзыԓуан. Ԥшыхәра ишьҭуан. Сара скылпшны акәзаргьы, бзиа избон ԥшыхәра ианишьҭуа аамҭазы реиԥырҵшьа. Алымҳа дҭахәыҵхәыҵит, адҵа аиҭеит. Инаидкьаны иаанаскьон, сцома ҳәа иаахьаԥшуан. Итрысны иаахынҳәуан. Инаигәыдпалон. Иргәыбзыԓуан ахаҷы шьышьуа. Убас ҟанаҵон ѡынтә-хынтә, иудыруазеи сахьцо сзымаауазар, наӡаӡа ҳаиԥырҵуазар аҳәозшәа. Аҵх иалакны ишьҭуан, ашара адәы иқәлааноӡа ихынҳәуан. Сара исыздыруам уи излаирҵаз. Еснагь иаанагоз акы акәын. Анемеццәа ршәырақәа. Знызаҵәыкгьы, машәырынгьы уаҳа даҽеакы аанамгеит. Иаҷыҵазза иаакылсуан адокументқәа, мамзаргьы асалам шәҟәқәа зҭаз ашәыра. «Аҳыҳ, Рекс иҟанаҵаз еиҭа иҟанаҵахт!» – ихәон дгәыргьаҵәа ҳкомандир. Жәылара дрышьҭӡомызт уи аԥшәма. Генералк иеиԥш акәын дшырыхьчоз, ишихӡыӡаауаз ила аҳаҵыраз. Иаауҳәо иахымпауа, абасеиԥш злаурҵазеи ҳәа уиазҵаар, дпышәарччон акәымзар иҧсы иахирӡаауамызт.

Иѡымҭак ас аӡбахә далацәажәо имаҳацызт. Иуҳәаз саҳаит Адамыр, аха иуҳәарц иуҭахузеи абри ажәабжь ала ҳәа дизҵаарц иқьышә инықәыххит. Схаҭа саԥхьап, ихаиҳәарц иитаху сзеилымкаар убасҟан сиазҵаап, мамзар саԥхьааноӡа иазҵаашьас иҟоузеи иҳәан иҷеникылеит. Егьиашаҵәҟьаны, дхынҳәны данцоз уеизгьы-уеизгьы даԥхьарц иӡбеит. Инцәырҟьа-цәырасуа иааигәалашәақәеит ашьҭахьгьы, аха ажурнал дашьҭамлеит дамыԥхьаӡеит. Ҭарсхан дҭысхьан уи иѡымҭақәа анигәаԥхоз аамҭа. Дҭысижьҭеигьы уажәшьҭа акрааҵуан. Ҵаны, иѡымҭақәа дрыԥхьалон. «Уаԥхьама, нан,

саншьа ду ииԥыз?» – днаиазҵаауан иан, алитератураҷы ҷыцк ааҷәырҵыр изаԥзыжьырц зҵахымыз, ԥсабарала дырҵаԥны анцәа иишаз, аха лахьынҵала уи иазкымыз аԥхәыс. Самыԥхьаʒеит, саԥхьарцгьы сҵахым хәа лаҳәашьа ыҟамызт, аҵкыс еицәан, саԥхьеит, аха исгәамԥхеит хәа лаҳәарагьы. Иадубалазеи? Иҳәоуқәа рыртәашьеи ибызшәа ацқьашьеи ргаҳьала дарбану, ихьʒ саҳәа уи иаԥхьа игылауа, егьирахь, уара излаугәамԥхауа, уи нан, уԥашьоит ауп, даараʒа уԥашьоит ауп. Уи ашәа азиҳәоит насыԥ лаша ҳзаазгаз аамҵа, уара нанхеит… Уаҟа лҷааныл кылон.

Ууанʒа идимбалацыз – иажәабжь асиужет ихаҵа иахьеиҭеиҳәаз аамышьҭахьгь, убри аҵыхәтәан ианеиқәшәаз дызлаимбацыз ала дибеит даҷеакаҷгьы. Лахьеиқәра дук аҵан ицәажәара. Ажәабжь зныз ажурнал убас иршәны иқәижьит, цәгьамзар бзиа зымҳәауа шәҟәык инапаҷы икызшәа. Ус зыҟаиҵаз ахʒырымгара азыҳәан акәзу, иажәабжь игәы азҵамкәа, ибарц иҵахымкәан акәзу изеилымкааит Ҭарсхан. Шаҟантә дибахьаз, иԥны даннеилак, иԥызцәа ашәҟәыԥԥцәа, аҵарауаа, еиҳарак акритикцәа ажәа рымаимкуа иԥымҵақәа рзыҳәан. Шьаҷак дхьаҵуамызт. Игәалашәоит, ус ҷааиҵит критикк. «Адамырхеит, уара иаауԥхьоу зегьы убас урыхʒыʒаауеит, ашьауардын аҧацәа ишырхымʒыʒаара!»

Сахьнеиуа аԥсшьарҵа ԥнаҷы издыруада, убри ажурнал рымазар. Саԥхьароуп иажәабжь. Сара сгәы зызԥаз аҵакы акәхарушь иаргьы иеиҵаз? Ус акәхар, иара изыҳәан зынʒаск иҷыцуп. Саԥхьароуп, уеизгьы-уеизгьы иԥшааны саԥхьароуп убри ажәабжь ҳәа игәы дыштахәыцуаз, амашьынарныҟәаԥ иаԥхьагьы аусҟәа ианрылга иаахынҳәны амашьына инҭаҧалеит Саҵбеи илашәарыца.

– Ашәарыцаԥцәа ҵасс ишрымоу жәдыруеит, – ҷааиҵит ашофер дхынҳәны дааин, иҵыԥ аҷы данынатәа, – ашәарах зшьызаалак, еицу зегьы еицыршоит. Ажәеиԥшьаа акы аншәиҵа, саргьы сыхәҵаа алоуп.

– Ахы уаҳҵоит, абнаҳәа ахы, – иҳәеит ҵәалаҵарала Саҵбеи.

– Ихкәазаап ауаԥага ирбааʒага, – иҳәеит амашьына иахьынʒарлашоз днаԥшуа Ҭарсхан. Уаха ҳаиԥыртцыр, уаҳа асеиԥш рацәажәарҵа смоур, ҳаиқәымшәар ҟалоит. Аԥсҳа ибаагәара

ахьʒуп ҳәа ззышәҳәаз аҵыхәала уаҳа ижәдырқәоузеи ҳәа днарацәажәарц иʒбеит, аха деиԥхьхәыцаан, иҽеааникылеит. Алегендақәа егьа иаҳаргьы уимоу, ҭоурыхтә нҵамҭақәак иԥшааргьы, акы изадкыломызт, акы еиԥшымызт ихаҵа ииԥшааз, имԥыхьашәаз. Хәымш заҵәык анаатҵлак, Аҟәаҟа дшыхынҳәуа агәра ганы дыҟамызҭгьы, насгьы асҟаамҭа иимбацыз ҷкәыни ԥҳәыси рԥылара акәмызҭгьы, уи ахаҳә иахьаҵәҟьа иманы амҩа дықәлон, излаиго амашьына имоуп, импыҵарҭәҩәа икны амҩа дантәаларын уахыкгьы-ѡахагьы. Гәыҵха-хәыцырҵас иман даҽеакгьы. Иʒуама, ирҭиуама, ԥьара даҽеакы аҵаргалома иахьриҵо амузеи аҿы. Урҭ русура гәазҭоз комиссиак далан иаргьы. Игәаҵаны ианалга ҵараууѡык бырг-ҟәыгак ирбаз еихишьаалеит ҳәоук аҿы. «Агәра згеит аѡсҵаа ихәхаша, апара мыжда руҭар уаҟа усзуѡцәакәак, адиреқтор раԥхьа днаргыланы, рабацәа рыбаѡқәа аатҵхны ишуаадырхәо». Аха урҭ рус иаарласны аҭып иқәрымҵарада ԥсыхәа ыҟаʒам. Ууанʒа иԥшаахымҭа даҽеаԥьара иҵәахыргьы ауеит. Иахьиҵәахқәаша ҳәа иѡызцәа, ақыҵан, иан лҿы уҳәа дрызхәыцуа дышнеиуаз, зегь реиҳа дақәгәыгуаны иԥхьаʒеит Адамыр иҿы инеигар. Уи деигәыргьоит. Аҵарауаѡ қәыпш иԥшаахымҭа ҳәа астатиа иѡыргьы ҟалоит. Уи шаҟантә сымѡа икхьоу здыруа сѡызцәа ега иарччап. Сахьаркыратә ѡымҭак скьыԥхьыр зымуаз ауаѡ, ихаҵа дсыхцәажәеит акьыԥхь аҿы. Иʒбахә ибзианы сналацәажәалап саргьы. Ихароузеи, узызизгәаарызеи. Егьырҭ арецензентцәа раҵкыс усгьы деигьуп. Убасҟак ажәа бзиақәа сзиҳәеит, сацәыԥхашьаны иахьа уажәгьы сѡызцәа гәакьацәаҵәҟьа идсмырбац ирецензиақәа. Кьыԥхьшьа рымам ҳәа сѡымҭақәа рзыҳәан иахьуҳәаз наҟ инасхаршҭны, абаѡхатәра ду илоуп ҳәа ахьуҳәаз схаҿы иааганы, ҳаҵыр зқәу Адамыр Арҭанба, аамҭала акәзаргь, ҳамҵас иузааигеит абри, ажәытәʒатәи аѡырақәа зныз ахаҳә, аа, узхара уахәаԥшла ҳәа инаисҵап.

Уажәы амҩа дахьықәыз уи ахаҳә шимԥыхьашәаз игәалаиршәон. Абаагәара адәныҟа, амраҵашәара аганахьала давеимдон. Имԥыхьашәоз акыц ԥҿыхақәа усҟак дрызҿлымҳахартә иҟамызт. Дылмыҳәҳәо, еилачы еилагылан адырʒра. Еимгәырҽеео дышнеиуаз, ѡбаҟа метра анышә

иаҳа иҵаҳаразшәа, иаалаҟәызшәа ибеит. Уаҟа иҵииаз адырʒракәагьы иаҳа ршьапқәа шәпан, рыԥсы рылан. Гәɯарас икит абраҟа ажәытәанʒа анышәынҵра ыҟазар ауеит ҳәа. Ақәеи асырʒи анышә ыкәрыʒәʒәаахьазар акәхарын. Хыхьʒа иқәын уи ахаҳә. Ацәырасракәа ршьапы ианаатцих, ауаɯы инапы ахькьысхьазар ҟалап иҳәартә хаҳәк атцкар илаԥш накәшәеит. Аԥашә ианкны иаатцихит анаɯстәи ацәырас. Ахаҳә иаҳа-иаҳа иааԥшуан. Акраамҭа дадхалеит анышә ақәхра, аха дшымгәыʒоз ала дшыманшәалахоз аниба, наԥхыцла анышә ақәихуазаргьы хьаас имамызт.

Ақәарԥсса илеиуаз иара дахьарбааʒоз ихахьгьы иааиуамызт, деигәырҕьон ахаҳә ҟьаԥс ахьаʒәʒәоз. Аԥҵа ʒлачқәа зҵажьыз ажәɯан илаҟәʒаны ишихгылазгьы, ихы шьҭыхны иҵабуп сахьурманшәалаз ҳәа ажәɯан даҵаԥшуан, аԥхьахә згаз аспортсмен иеиԥш.

Ахаҳә ҟьаԥс аɯыра зланыз анбанқәа ԥьаракыр ибахьаны игәаламшәеит, аха ажәытә ɯырақәа иара дрызҟазамызт, насгьы аус злаз даҽеакын. Ɯашьара ақәмызт ишɯыраз. Ɯашьара ақәмызт ишжәытәʒатәиу иҟалоит ҳара ҳашықәсԥхьаʒара иалагаанʒа акәзаргьы иананырҵаз. Ахаҳә ҟьаԥс ахаҵа агылара метрак еиҳамызт. Аҭбаара ҟаларын метрабжак аҟынʒа. Ашьҭыхра имч ақәхеит. Аɯыра иаҳәоз азыҳәан гәыɯбара имамызт акаҽы, ма анышә иамардаз аʒәы изкын, иржыз игәаҽы иқәын, мамзаргьы иазкын абаагәара ахаҵа.

Аҵыхәтәантәи аɯахак зыҟны дыԥхьоз абырзен ҭаҳмада акыр зхызгахьаз, акыргьы здыруаз уаɯын. «Угәы ишԥаанагои, изызкыз Аԥсуа баагәара, изыҟарҵазеи?» ҳәа, – диазҵааит. Исцәагозеи ҳәоуп дышиазҵааз. «Изызкыз, усс иамаз унахәаԥшааиʒа иуанаҳәоит. Ауҭра иҵалауа арахә агәарааида ишыннакылауа еиԥш, аригьы азкын Аԥсны иакәлоз амилаҭ рынкылара», – иҳәеит уи. Хымԥада абри, амɯан избаз абаагәара азыҳәан сиазҵааргьы ииҳәауаз абасоуп. Реицәажәара ашьҭахь, ажәа «амилаҭ» иазхәыцтәуп ҳәа нациҵеит Ҭарсхан. Иаанагозеишь ибантәаагоушь абри ажәа? Абызшәадырɯцәа ирҳәо даҽеакхар алшоит. Аха шәҟәыɯɯык иҳасабала сазнеип, нас азхәыцра далагеит ԥьара жәабжьк аниɯуа ишагәылаиҵаша. Аԥсуаа раамышьҭахь Аԥсны

иаақәнагалаз зегьы рзыҳәан ирҳәоит амилатҭ ҳәа Милеҭаа… Византәыла иатҵанакуаз адгьылбжьаха акыр шәышықәса уажәапҳьа хазы ҳәынҭқарраны иҟаз, имшынууаз, атәым дгьылқәа зытҵакны измаз… Аҧсни иареи реизыҟазаашьа…

Абри дазхәыцларц шиҭахызгьы, ихәыцра еиҭах ихынҳәуан имҧыхьашәаз ахаҳә ҟьаҧс ашҟа. Уажәазы иаразнак амузеи ашҟа рыҭара мацара акәым. Адамыр ишҟа анагарагьы мап ацәикит. Иуада-кәымра хәыцы инаганы иҩнаиргыларц иҙбеит. Аҭаца данықҽадыргыло еиҧш, акасыш аҿаршәны инаиргылап. Аҩныҟа изнеиҧхьауа рамҳәакәа, иҩызцәа: Ардонбеи, Ҭанас, Мераб нас лара феиа-Фатима лхаҭагьы наиҧхьап, «шәааи, ахаршә зшәарц зҭаху, аҭаца дышәсырбап. Аҿыхтыпса, анаҟа, асаан ианышәыҧсалоит аҧара-ҿырп, аҿыхтыпса!» Аҵла амахәқәа ирызҳауама аҧашәқәа амамкәа?! Абар ҳара ҳҧашәқәа! Егьырҭ лафқәак рҳәаргьы, мҵәыжәҩада дҧыруа дшеигәырҙьо здыруеит Ардонбеи. Уара уакәмыз, Ардонбеи анаукагьы, арҵаҩрагьы кажьны, ачиновникра уалагеит ҳәа аҿҧныхәа сызҭоз. Абар уахәаҧш анаука сыхәшьадзар убап…

Уаҩҧсы илаҧш иахьыҵамшәаша иҧхьаикит. Абаагәара аҩнуҵҟа иҭагаланы, аҭзамц аҿы, аҩыра адгьыл аганахьала иаарҳәны, адырҙбыҙьқәа накәиҳәҳәеит. Иҧхәыс, иҷкәын, иара еицны ианаауа аатҵәак инҭатҵаны иргап. Дазхәыцит амашьынамҩа аҟынҙа изланеишагьы. Ашаха иҧшаап. Алаба ианҷеиҳәалап. Иҧхәыси иҷкәыни азхык иатҵаланы инеиуеит. «Ишьҭых, уаб дукәыхшоуп. Уаҧхьаҟа убас ууаҩҧсы бзиаханы уҟалааит, азқьышықәсақәа еидараха изқәу ҳҭоурых ашьҭыхра улшартә!»

Кабинет дук ахь днеиуазшәа, иҷкәын иеиҳәаша заа ирмазеит. Уажәадагьы ихаҿы иааихьан урҭ реиҷырҧшра – аидареи аҭоурыхи. Шаҟантә игәы дҭацәажәахьаз. Ҳарҭ ҳҭоурых убриаҟара идууп, ихьанҭоуп, ашьҭыхра ҳамч ақәымхартә. Игәалашәоит, ианстудентцәаз, убри ахшыҩцак иҩыза Ҭанас ианиеиҳәа, алаф ашҟа ииаигеит, ҳара иаҳзышьҭымхуазар даҿа ҷьоукы аҵаҳҵап иҳәеит. Уи усҟангьы иахьагьы зегьы алаф рылихуеит, аҵәы рылаиҵоит. Игәасҭахьеит, адгьыл хәычҙак уҿынаҟәуҭхар, уҿааҳараукыр, иаразнак уаалбаагаганы унаиргылоит. Ҟәыҵара игҙам, аха убас дыҟоуп адунеи аҿы

зегьы ҭакыданы, зегьы баша жьжьаганы, ауаѡы ихаҭа ԥьара мчык анапаҷы хәымгарас дыќаноуп ишиԥхьаӡо. Убасҭәкьа егьиҳәеит «Акьанԥьа ҳаѡызоуп, ҳампыҭакны ҳакуп мчык. Ҳара иаҳзаанхеит акы – ҳаччалап, ҳахәмарлап акьанԥьа еиԥш».

Урҭ аѡыԥьа злеизааигәаз, излеидхалаз изымдырит азнык азыҳәан, аха гәныхәҭыстала еиликаауан ԥьара акала ишеиԥшыз, ишеизааигәаз. Руаӡәк, Ҭанас данстудентыз иани иаби изаархәаз амаҭәаҟәа роуп уажәгьы ишәу. Иплашь убасҵак амра иабылхьеит, аҟәа иаӡәӡәахьеит, аханатә изакә ԥштәыз иамаз ашьаҟәыргылара уаѡԥсы илшарым. Егьи, Ҭанас дышизхәыцуаз ихаҷы ицәырҭыз хаҷсахьан. Сафер, мамзаргьы иусураҷы ишиԥхьо ала иуҳәозар, Сергеи Сергеи-иԥа мышкы ѡынтә-хынтә зҽеиҭазкуа март мшы даѡызоуп, ашьжьымҭан ишәу ахәылԥаз ишәым. Ҭанас ихы-иҷы ѡанҵхьуп, иӡамѡаҟәа ааҭашәашәоуп, иблаҟәа ракәзар, данычо аамышьҭахь, абжьаапҳны унархыԥшылар, зԥацәа зҭәахуа ашьауардын еиԥш инарҭауланы ирыҭатәахуп алахьеиқәра, агәынамӡара. Сафер иакәзар, аҭәеихаҳа иаѡызаха, иӡамѡаҟәа ҭыҵәраа ицоит, аԥсҭазаара убасҵак игәы азҭоуп, адунеихаан ԥҭацк нхымлацт ижәѡан уҳәап. Иахьагьы исзеилымкаацт саҳәшьа уи идылбалаз. Дқәыԥшын, дгаӡаноуп, уаҳа акгьы, аха уи уҳәаргьы, аҳәса бзиа ирбауа убасеиԥш иҟаҟәоу роуп, насгьы усҵан, ақыҭаҷы даныҟаз, ашәҟәқәа бзиа ибауашәа, ажәеинраалақәа иѡуашәа... Романтикатә цәак иҟәыншәа дыҟан.

Ахьшьцәа-шәарыцаѡцәа ԥьоукы рыбжьы ныҵакны, рхазы мацара ашәа рҳәон, даҷа ԥьоукы ацәа иҭанагалан ихырсысуан. Аӡәы иаҳаргьы ихаҭа изынхаргьы лафқәак наҳәауа, ихала ихы ирлахҷыхуан автобус аԥсҵы зкыз. Аабатәи акласс далгазараахыс иқыҭаҷы дыҟамызт Ҭарсхан. Зны аинтернат дҭан, нас – аинститут, даналгагьы даҷа қыҭак аҷы аусура. Иидыруаз, дыздыруаз иаҳа-иаҳа имаҷхон иқыҭаҷы. Зыкәрахь инеихьоу ԥьара аӡәи иареи ааибадырыр, уеизгьы-уеизгьы инаеиҳәар акәын дзыцкәыну. Иара ицәымҕын уи аҳәара. Ицәымҕын, избанзар рызегьы еицырҳәоз акакәын: «Ҳаи, Ҭемыр рыцҳа! Ҭемыр Ҭрамба дыззымдыруаз! Дрымфеи, иҭарҟәаҟәааит!» – уинахыс иалагон ирыцҳашьара.

Амѡан дзыцнагалаз ауаагьы ишеиқыҭантәқәоу, Ҭемыр Ҭрамба дышиҵкәыну зреимҳәаз убри азыҳәаноуп. Аха рааигәара дахьыӄаз, дахьрыцыз, ихәычра зегьы изыхынҳәуан.

Иахьагьы игәалашәоит рҽада иахьҙыз – Пач. Аидара нақәҵаны, аҕәра нақәдыршәуан. Апхьа агылара аҭахҙамызт, иахьцатәыз ахала иадыруан. Ажәеинраалагьы еицырызбеит иаҳәшьа Марицеи иареи. «Ачу, Пачу», – лҳәеит лара. «Злымҳа дуу, зшьапқәа кьаҕу», – иҳәеит иара. Заӄа рҽы дтәаз усҁан? Ԥшьба рҽы. Шаӄа шықәса ҵхьоузеи уиаахыс. Иахьагьы иаҳәшьеи иареи рхәычра ргәаладыршәарц анырҵаху: «Ачу, Пачу», – иҳәоит руаҙәк. «Злымҳа дуу, зшьапқәа кьаҕу», – инаицҵоит егьи. Уи ргәаладыршәоит гәахәарала, аха иҁан даҽеакы, аѡыцьагьы ибзианы ирдыруаз, мышкы шьыбжьаанҙагьы ирхамышҵыцыз, аха аѡыцьагьы ирхашҵызшәа ҁарҵон еснагь. Уажәы Аҁәа аконсерв зауад иахагылоу, еицырдыруа ауаѡ Сергеи Сергеи-иԥа Фасба, усҁан ихьҙыз Сафер акәын. Ихаҵа иакәым, иабгьы даҽеа хьҙык иман – Сакәыт. Ихьҙ мацара акәым иԥшышьагьы, ихаҽсахьагьы даҽеакын усҁан. Аусҳәарҵа уахьнаѡсуа адәҳәыпш унықәсуан. Абна-ккара азааигәара аҽекыдкылашәа иҁан шьҭаҵарҵа дук, адәахьгьы аѡнытҵкагьы, уахьынаԥшлак, иҽыцыз, иажәхьаны иԥыҽеыз иашьыкьла иҵәын. Ауардын ѡналартә иҵбааз ашә азааигәараҵәҟьа будка хәыҷык дыѡнатәан Сафер. Ҭарсхан иԥьеишьеит уаҁа ашәҁәқәа ахьибаз. Апырпыл рыӄәыршьызшәа, иҽыҁаԥшьаа-ҽыҁаԥшьааҙа иҁан иҙамѡақәа. Акәҷарақәа ирхаѡо ахьшь еиԥш акәын иԥшышьа шыӄаз. Ашьҭахь акыр ҵхьаны, ақалақь аҽы ианеиқәшәа, Сергеи Сергеи-иԥа иблақәа рыԥшышьа еиԥшхахьан акәҷышь зфаз, зыҽезырҵынчыз ахьшьыцба аԥшышьа.

Абҳәасақәа аиасрахь инеихьан. Иан, иаҳәшьа, иара ирыҁәшәеит ѡбаҁа аатҵәа. «Ачу, Пачу!» – инахыршьит наҁ-ааҁ. Иахьагьы иблақәа ирыхгылоуп. Аусҳәарҵа ашҭа иқәсны ианцоз рҽада иахәаԥшуа, ччараха ирысит ԥьоукы. «Амца науҳәҽоуҵар, уаҳа аҭахҙам, ахәхәаҳәа ауатка аҽаанахоит», – иҳәеит аҙәы. «Аҽадагьы ацашьа умбои, ауатка иашьызаап, ашьапқәа еилаԥсоит», – инаициргызит егьи. Амцхә итатацәан, иҁалацәан абҳәаса. Аатҵәақәа ианырҵаҁьыц иалҵәҵәаны иѡежьҙа

икаҭәон. Иаҳәшьа длазҵаар, илгәалаиршәар, лгәы лнархьыр иҭахымызт акәымзар, шаҟантә еиликаарц иаҟәикхьоузеи, убри аҿеноумашь лгәы анизцаз Сафер. Илхыҵуаз саҳәшьа жәаха-жәиԥшь шыҟәса, иара акәтрыхьшь, арра дцаны даахьан, иашоуп, аррантәи даахьан избанзар ар рыматәа ишәын ҳаннеиз. Ҳѡыиьагьы ҳрыцҳашьаны акәу. Марица дигәаԥханы акәу? Ус зыҟаиҵазеи? «Шәҳәаса аҳаԥшьа иҭажьзар, ауатка алҵуеит, ачуан инҭатәаны иршызар, исыʒбалхоит, акомпот аамышьҭахь иалымҵуа ҳәа егьыҟам. Ҳара изаҳҭаху акомпот азыҳәаноуп», – иҳәеит. Марица лылабжышқәа ѡхаҟәҟәалеит. Имкапанʒеит уааноа ианнаргалак ишыҟаиҵалоз еиԥш. Иашьыкьк дирбан инҭарыжьит. «Иаарыцқьаны абриаҟара маат ҟанаҵеит», – иҳәан ҟәрышьқәак налиркит, изиҵаз Марица лоуп. «Аа, абри шәҟәы бзиоуп, банаԥхьалак исзаага», – иҳәан иарбану уажәшьҭа игәалашәом, шәҟәыкгьы налиҵеит. Аидара ианаҵыҵ, иаразнак ашьҭахьҟа аҷаанахеит Пач. Ианцозгьы ианаауазгьы аидара хьанҭа иатҵазаргьы, еидарада иҟазаргьы, игәаҭаны иамаз адәҳәыԥш аҷы уеизгьы-уеизгьы иныкәҳәаакәҳәыр акәын. Иаҟәырхырц баша егьалагомызт. «Ҭарас, – ихьʒ ааркьаҷены ҷаалҭит Марица рыѡны агәашә аҷы иааиуаны, – ашәҟәы шсиҵаз лоумҳәан мама. Уаҳау? Уҷы иааҭыхны иануҳәа, акгьы ҳзеилам». Иахьагьы изеилымкаакәа инхеит усҟан уи маʒас изыҟалҵаз…

Амѡа мыцхәы инахарахазар акәхарын, иааҕызы-мызын, зыѡшьапыкгьы зыхьуа иеиԥш иаагарҿарын, иааҭгылеит. Арныҟәаѡ ашә аартны ишьҭахьҟа даанаԥшит. Ишылашьцазгьы, шьҭахьҟа аҷынаирхеит. Амшцәгьаха, ихала амѡа данықәыз амѡан ихәлар, илашьцар, имацара заҵәык аԥхьара иқәшәар анықалоз ихы иадимбалоз акы изцәыртцит Ҭарсхан уажәы. Изцәыртцит ауаа раиагәара данықала, дцарц амѡа дахьықәу уаха уеизгьы-уеизгьы дышнеиуа агәра анига ашьҭахь. Убри азыҳәан акәын уи зыхҟьоз ахьизеилымкаауаз. Уажәы ѡынтәын уи наиҕрасуеижьҭеи. Амашьына ашьҭахьҟа маҷкоуп иахьаанаскьаз, амч неибнаҭан, игәырхаҵагаз ашьҭыбжь ахылҵуа, анаара иѡаҷалеит, иара даҿа ҧыҵраамҭак иԥырҵуамызт дзымҿхазкыз арԥхашьага – агәыҵкьара. Агәыҵкьараҵәкьагьы акәым. Убасеиԥш акы дақәшәарызшәа ибеит, иԥҳәыси,

иҧкәыни, иареи еицәзырҙышаз, уаҳа еибазмырбашаз. Ихаҭа издыруамызт ихы зларылаигалашаз. Иҭахын имҩалаҩцәа ԥьара акы, изакәызаалак ԥьара акы иналацәажәар. Аха урҭ ҽырҭуамызт.

– Макьана акыр бжьоу? – иҳәеит иара, аҽымҭра уаҳа ианизымычҳа.

– Уабаццакуеи, дад, уаҟа ԥҳәыск дузыԥшызҭгьы, уахала шьҭа дызгаша дигахьеит, – иҳәеит, иихәаз ихаҭа дацыччо абырг Арсана.

– Хәаԥьа Шьардын иԥьмақәа еимҵәаны ирго ианалага, иаргьы акы ахы кны дахеит иҳәеит. Иумбо иуҳәо! – ҽааиҭит абчарах Арушьан. – Шьхатәылан аԥсыцкьара аҭып аҽы, аҳәса ирҭыԥым ҳәа аҽар раҳәара ацымхәрас, уара иаҳагьы амца рытҵоуҵоит, ма ашьшьыҳәа утәазар, аҭаҳмадажә...

– Ҳажәит уҳәама, шәаала, ҳшәарыцап ҳәа ҳаԥхьа угыланы ҳаагоит, – иҳәеит Арсана.

– Шаҟантә ишәасҳәахьоузеи, сара сшәыҳәоит, сшәыкәыхшоуп, шәышлара сакәыхшоуп, адунеи азна пату шәыкәсҵоит, аха уаҳа сара иахьсаҳауа ишәҽытҵашәмыршәлан убри ажәа «Ашәарыцаҩцәа!» Ҳабатәи шәарыцаҩцәоу! – иҳәеит, иажәа ашҳам алыжжуа Саҭбеи. – Анцәа шәаҭаимҵааит.

Аҙәгьы имаимкҙеит.

Атцх алашьцара еҩнарссон амашьына алашара.

Иахьцоз иазааигәахазаап. Аҙәык-ҩыԥьак нагылаагылакәеит. Аҭаҳәҭеи иҭаз рабԥьарқәа рыжәҩақәа инархыршьит.

– Угыл, ҳааит, иазхоуп уԥсы ахьынҙаушьаз, – иҳәан, ишаҭахҙамыз атәарҭа инылбааирԥеит Саҭбеи илашәарыца.

Амашьына асаркьа далԥшны днаԥшуан Ҭарсхан. Иԥьеишьеит, дахьцоз акәзамкәа даҽеаԥьара дааз ԥьишьеит. Аҩнқәа ҳәарада, убас егьыҟазар акәын, иҭәтәқәан, идуцәамызт, рықәцәақәа кахәхәа-кахәхәа иҳаракын, аха абраҟа ахьҙ ишаҳәаҵәҟьо еиԥш, ашьхақәа рыгәҭаны, абас икаххаа илашо иабаанагеи афымца лашара. «Ари атурбаза ахьҙи иахьыҟоуи ракәын бара ибдыруаз, уи бара ибыԥшааит, аха саргьы баша сыбԥымлеит, аа иббома бара бықалақь Саратов еиԥшҵәҟьа афымца лашарақәа каххаа иаркны сыбԥылеит»,

– игәанала иԥҳәыс дналацәажәеит. Ибжьы лаҳазшәа убри аамҭазыҵәҟьа даҽа ԥҳәыск лхаҿсахьа иблақәа иаарыхгылеит. Ажәақәак лаҳәатәын уигьы, аха илеиҳәашаз изымдырит. «Ажәытәан ишԥаҟарҵоз зиҳәа? Акалашәа ирбоз ауаҩ дахәышәтәуеит ҳәа ашьха дрышьҭуан иҳәеит», – ахьча шәарыцаҩ иажәақәа ааигәалашәан днарызхәыцит. Сдиссертациа азыҳәан адәныҟатәи аматериалқәа реизгара сызҿызгьы сынтәала салгеит. Еизызгаз анҵатәуп, уаҳа акгьы. Абарҭ ахәымшк, сыԥшәмеи схәыҷи ааиҙа, зегьрыла схы сақәиҭуп, схатәы усқәа рызхәыцха соуеит ҳәа игәы дынҭацәажәан, иҙбеит убри, иԥҳәыс лыҙбахә дшалацәажәалак, захаҿсахьа ибла ихгылауаз аԥҳәыси иареи реизыҟазаашьа даараҙа дазхәыцырц, дахымԥауа ҷьара акы дазкылсырц. Иҟан даҽеакгьы уи абраҟа ҭынч дзызхәыцырц ииҭахыз. Ишәҟәыѽѽреи инаукатә усуреи ртәы ҙбан иԥсы ахьынҙаҭоу дахымԥауа. Иҵахгәышьоуп ииѽуа ркьыԥхьлар, аха ирымкьыԥхьит ҳәа иара даҽеакала аѽра дзалагом, иҵаххазаргьы издыруам даҽеакала аѽышьа. Иҽазишәахьеит иааимпыҵԥааны иркьыԥхьша иѽырц. Аѽра даналагогьы убасҵәҟьа гәҭакыс иманы шаҟантә далагахьоузеи. Иауам. Иѽны инышьҭаиҵоит, мышқәак аатҵуеит. Иҿыцҙа иаашьҭыхны данаԥхьалак, дшазхәыцуаз акәҙамкәа даҽеаҷьара ахы шхаз ибоит. Аха зегьакоуп агәра изгом иркьыԥхьрым ҳәа. Уаҟа игәы ирҭынчит, уаҳа даҽеа мѽак ибом. Машьынкала ианикьыԥхьлак рхкьыԥхьаак изҭаху инариҵалап, аредакциақәа ирылазаап, егьи ак иахьигац, изиҵац илҵәахырц иан илиҵап. Ашәҟәыѽѽрахь аканди-датс сшыҟоу сегьыҟазаап ҳәа ихы алаф алихуан. Даҽеакала ибатәын аѽбатәи – иҵарадырратә усура. Бзиа иахьибоз аамышьҭахьгьы дныҟәнагалап ҳәа дзықәгәыҕуазгьы убри акәын. Убарҭ аѽба дышрызхәыцуа ианаацәырҵлак ахԥатәи – Виҟтор Ҭахәыц-иԥеи иареи реизыҟазаашьа, мамзаргьы даҽеакала иҳәозар, уи дызхагылоу аус аҿы дахьрыцхраало, уи ҙбоуп, алацәажәара иабаԥсоу иҳәон, ихала игәы ирҭынчуан, аха ихаҵагьы идыруан иҵегь ишазхәыцтәу, ԥшаашьа ыҟазар, даҽеа мѽак шазыԥшаатәу.

– Уара, дад, уаха уахьҧхьо ҳәа акыр умоума? – Ҭарсхан

днаиазҵааит, амашьына аангылан, ианааҭытҵ, абчарах Арушьан.

– Иҭабуп. Ааи, сахьцо... Уаҟа унарацәажәар, уахьԥхьаша урҭоит рхәеит, – иҳәеит Ҭарсхан, аԥхыз изалымҵыз иеиԥш ихәыцра-гәалашәарақәа макьанагьы дышрылаз. Сабаанагеи, сзышьҭоузеи ҳәа акәын дшынаԥш-ааԥшуаз. Ақәа шыхкәара ихкәахьан. Аха ажәѡан аԥҭақәа аҵачызар акәхарын, еҵәа цырак кыдыршәыламызт. Аѡнқәа рбарҵақәа рҿы, ԥьара-ԥьара апенԥьыркәа рҿынтә, насгьы ашҭа иқәгылаз баҟақәак рҿгьы иаркыз афымца лампақәа икаххаа идырлашон.

Автобус ахьаангылаз шҭа хәыҷык аҟара адгьыл ааиашаран. Еицыз зегьы анҭытҵ, бзиала ҳәа реиҳәаанҙа, ижәѡа иҭарԥаз ауапа неикәаирҳәын, изтәыз, абырг Арсана инаииркит. Уахь иумаз, уаха иуҭаххар ҟалоит, амала уаҵәы исцәумырҙын иҳәан уи имгаҙеит.

– Уаѡԥс дыҟаҙами ари атурбазаҿы? Аҙәгьы дызбаҙом, – иҳәеит Сатбеи, илашәарыца аҷапырхәа кны.

– Уахык иахьҭынчрахаз ҳаигәыргьаҵәа ҳаҟоуп, – иҳәеит автобус даԥылозар акәхарын, иаарыдгылаз ахаҵа. Днаҳәны дааҳәаанҙа ишап, ихәлап уҳәарын, убас уаѡы шәпа-жәпак иакәын уи. Ҭарсхан иԥьеишьеит абраҟа, ашьхақәа рҿы абас зымгәацәа дуу дабаанагеи ҳәа. Имгәацәа инақәиҵеит иѡнапык. Имч еизганы акәын ибжьы шҭицоз. – Ақәа илеиуаз, анцәа иныҳәартә, ҳара иҳахәеит, атуристцәа зегьы ахыбра иҵанацалеит, ишыртахҙамыз ишьҭанаҵеит. – Аԥсшәа нареиҳәеит ахьшьцәашәарыцацәа. Ԧьоуки иареи шеибадыруаз ѡашьомызт. – Иҭабуп, сшәыкәыхшоуп шәахьааз, – иҳәеит зегьы еицырзеиԥшны, – изышәцәызҙарызеи, ҳаргьы даараҙа иаҳҵаху ԥьышәшьома, аха ишԥаҟаҳҵари, араиком аҿынтә иҳадырҵеит. Уара, – аспорт маҭәала еилаҳәаз Жәраб ихы наиқәикит. – Ашәарыцаѡцәа рыла деиқәуршәеит, аха дабаҟоу ани, ҳазҿыз абырг, идтәалаша иацәажәаша ҳәа ҳазҿыз, ихьҙузеи, уара уами дыздыруа...

– Бақьыр-иԥа Ҳаразу? Уи имуит, дысзаамгеит. Изысыцҳаит, ҳаизыԥшит, аха дымнеит автобус ахьаангылоз. Даҿазны аказы дсыҳәааит, исырбап сара. Аконсервқәа, асгәышьчонкақәа анисҵо сыбзиооуп, сара даныстахха, икьаҭеиқәа ааҳәны иҩрашәеит.

– Уара уи арахь дарауазар, дыбналозма?! – иҳәеит Арушьан.

– Ҳаушьит, Зураб Гәдисович, ҳаушьит, – ахаҵа мгәаҷәа шәпа иҵегьы игәышԥахьы дҩахан имгәа инақәиҵеит инапқәа. – Шәахьԥхьо, ишәфо ижәжәуа зегьы хиоуп. Ари дызуҫтада? – Ҭарсхан днаихәаԥшит.

– Ари, адиреқтор ухаҵкы, дкашәарахуп. Амҩан дкаршәны даҳбеит, – иҳәеит Саҭбеи. – Иааибо, иааиаҳауа зегьы ашәҟәы иаҵиҵоит...

– Убри иакәын уажәы иҳагыз...

– Ицәгьоума аҭоурых ҳазынхар, – иҳәеит Арсана.

– Аҭоурых, Арсана, ҩ-даҟьак амоуп. Акы шкәакәоуп, егьи еиқәаҵәоуп. Уахьаныло ауп аус злоу, – иҳәеит Жәраб.

– Анирахьгьы атурбаза ыҟоума? – днаразҵааит Ҭарсхан. Инархараны алашьцара иалаҷҷон ҩнык алашара. Анаҩстәи ахәаҽы акәын уи ахьыҟаз.

– Ҳа-ҳа-ҳа! Уаҩы хҳырымгак иакәзаап ишәыԥшааз ари акашәарах! – ибжьы гәаҩаҳа, игәарԥханы дааччеит ауаҩы шәпа-жәпа, ашьҭахь излеиликааз ала атурбаза адиректор. – Издыруада убраҟа уԥхьар уҭахзар, иаа?! Усышьҭып убрахь?!

Иҳәашьала ԥьара акы шаҵаз идырит.

– Уаҟа, аҩыза Ҭарсхан, аҳцәа ртәарҭоуп, анҭ лаҵгацәас ҳазмоу аҳцәа! – иҳәеит Саҭбеи. Сыԥшәма иихәаз сақәшаҳаҭуп аҳәозшәа, инхышҽышит илашәарыца. Ҭарсхан игәеиҭеит Саҭбеи ихьҳ аниҳәоз «аҩыза» ҳәа иациҵаз ажәа иара иҳәашьа ҟаҵаны ишациҵаз. Саҟәыҵроуп убри ажәа. Виҟтор Ҭахәыц-иԥа иажәахәқәа «ҳаҭыр зқәу аҩызцәа» ҳәа, сышналагоз, аҳәы ацәажәашьа шисырҵоз мацара аофициалтә бызшәа ашҟа сианагеит сара схаҭа. – Уаргьы, аҩыза Ҭарсхан, – ала ахәда иахаз аҷапырхәа кны, иажәа инациҵеит Саҭбеи, – сара узлазбақәо рыла, ани, инахьхьи иԥхьакны иҟоу Абҕагә ашьхатәи Аҩны шкәакәа ашҟа инарышьҭқәо уреиуагәышьам. Уаала ҳара ҳашҟа, уаха уахьышьҭахҵаша ԥьара акы ҳаԥшаап.

– Асаси асаси еибапатууан, аҩыԥьагьы аԥшәма иҵахҳамызт, иаа-ҳа-ҳа-ҳа! – ирган, имгәацәа ҭысҳаԥ ҵыс-ҵысуа, аҽыгәҽыгә даааччеит адиректор.

– Аԥшәмацәа рыԥшаара ҳалагар, сацәшәоит уара ухаҭагьы

асасцәа рахь уаҵанакыр ҳәа, – алаф ашҟа иниаигеит Саҭбеи. – Уаала акаруаҭ урымҭар, ҳшьапқәа неилаҵаны ҳиоит.

– Иаауҳәақәоугьы нанитҵалап, – аҵәы налеитҵеит Ауасцәа хылпҵарч.

– Сара сзыцәшәо ҳәа акгьы сымазам, сҷы иаҳәо акәым, сгәы иҭоугьы анитҵалаait иҭахызар. Уара акыр уаҵәшәозар, пхызла иуамхамҳәарц, умыцәан, аа, шәмыцәан абри слашәарыцагьы уаргьы, ҷааитит иажәа абжа лафны абжа иашаны иҳәашьагьы убас иҟан, изызкыз дгәаарц иҭаххаргьы дзымгәааua.

– Жәраб – Зегьраб... Ҳа-ҳа-ҳа! Шәара ижәдыруама ари Жәраб зихьзыртҵаз? – Ари зегьы ахьиzбуа, зегьы ахьыҟаитҵо азыҳәан ҳповарцәеи аофицианткацәеи Жәраб – Зегьраб ихьзыртҵеит, – адиректор инапы ҭахәқәа аспорт маҭәа зшәыз ижәѽахыр иныкәитҵеит. Иара Жәрабгьы инеиқәырццакны ажәақәак неиҳәеит, аха уи ииҳәаз цқьа изеилмыргеит Ҭарсхан. Ачча данаркит иныҟәашьеи ицәажәашьеи. Ацыркьразы дцыркьуамызт, аха шьаҷак ҟаитҵацыпхьаза, сармарахьгьы сарҕьарахьгьы игылоу зегьы сшәеихырхәоит, зегьы сеицышәтәуп иҳәозшәа, иармарахьгьы иарҕьарахьгьы дхырхәон, аха убри аамҭазы ихы иапҳьаҟа ихан, дцон дыццакны, хьатҵра шиқәым удырыртә. Адиректор даниацәажәоз ииҳәоз ажәақәа рхаҭақәа, иаҳҭахым, уара уҷы ҳахьҭытуа рҳәозшәа. Асеипш изцәажәашьоу, изныҟәашьоу иахьада сиқәымшәац, иантатәуп.

Иччара ааникылап, инапқәа еихышь еиҭа имгәацәа ианақәимтца, ус ҷааитит адиректор:

– Аригьы, – ихы ааирҵысит Ҭарсхан инаиқәкны, – цьара ҭыпк изыпшаа. Дызусҵоу дахьаанагаз ҳаздыруам, аха дуаѽпсуп.

Даанкыл, сицәыхьча иҳәозшәа, иуапа цқьа иааикәиршеит Ҭарсхан. Ипсахы неибакит. Абасеипш иҟоу роуп иҟаумҵаша узырҟаҵауа. Абартршәаны аѽ рытцацалара азыҳәан мацарагьы иапсоуп Виқтор Ҭахәыц-ипа уҷеидҳәалара, ицхраара, иѽызара амырzра. Абыржәы даанаскьапхьаны, зны уаҳа ашәҟәы санҭаимѽza аѽнусбарҭа аиҳаб илымҳа сынҭахәытхәытны, сара абри ауаѽ ицхырааѽыс сыҟоуп анысхәа, идырҵәхьоу аи-

маа ҭаршьы дшаҩызахаз еиԥш, аригьы илымҳа инҭаҳәазар, икаруаҭ аҿы сара сырианы, иара адәахьы дыԥхьон.

– Ишәфаша, ижәжәыша, шәахьԥхьаша… Аҳы, Зураб – Зегьраб, уара иудыруеит иҟаҵатәу, сара, ҳа-ҳа, сцеит, – инапқәа нылбааигеит адиреқтор.

– Шәара шәымчала, шәыххь згеит, шәара шәымчала, – иармарахьгьы иарҕьарахьгьы дынхырхәа-аахырхәеит Жәраб. – Шәаала, ҳдәықәышәҵа… Сара уаҵәы аус сымоуп. Ма иԥсы шҭоу, ижакьа данкны, дырхысхысуа даазгароуп, мамзаргьы асакаса данҵаны дкылгазароуп Бақьыр-иԥа Ҳараз.

Аҩбатәи ахы

Бақьыр-иԥа Ҳараз… Бақьыр-иԥа Ҳараз… Зны инахараҙаны ацәаара днахьыԥшуа, цқьа иеилиргаанҙа инаиҵәыҙуа, нас иаҳа ииаскьаны ибла иныхгыло, гәалашәарақәак наизцәырҵит Ҭарсхан. Ус акәын иара ишиҟазшьаз, ишиҵахыз, ихәыҷра иадҳәалоу гәалашәарақәак анизцәырҵлак, иҿеим, ихьанҵоу гәалашәаразар, бабыцк хыршәланы ибар аҵәца иҵоу аҙы шкеиҵәареиԥш, наҟ инаиԥырицон. Дахымпарц иҵахны пҟаррак ҟаиҵахьан ихазы: егьа ихьанҵазаргьы, егьа азалымдарақәеи амыҟәмабарақәеи дрықәшәазаргьы, даныхәыҷыз, нас данқәыԥшҙаз иахьатәи иԥсҭазаара ахьанҵара злаихигалаша, иаԥхьаҟагьы дызлацалаша амч лашара убрантәи ииаигалароуп. Иахьатәи ахьанҵара иацлалар иаҩсхьоу аҟнытә иааауа ахьанҵара, нас зегьыы ихазыршҭыша ссирҙак иаԥхьаҟа иԥеиԥшхап ҳәа иара агәыҕрақәа усҟацәакгьы излаимамыз ала, дацәшәон, урҭ ахьанҵарақәа зегьы рышьҭыхра илымшар, дызҿу, иҟаиҵарц иитаху акгьы дзахьымҙакәа зегьы рааныжьра иқәшәар ҳәа. Иара дзышьҭаҙаз, иитахҙаз акы заҵәык акәын, иаамҭа дазыҟаларц шаҳаҵс.

Гәахәарала данигәалаиршәа Бақьыр-иԥа Ҳараз, иара, Ҭарсхан Ҭрамба Ҭемыр-иԥа, иаб иашҭаҿы акәырҷыжь дақәтәаны дыхәмаруа, агәашә ааиртын, асасцәа ишыҟарҵалоз еиԥш акәымкәа, ибжьы мыргаҙакәа, аха дҿаԥхаҿаччо даауа ибла иаахгылеит. Ибзианы игәалашәоит агәашә анҵыҵ

ишҽаҳәаз ицыз ауаҩгьы иаргьы рыԓеԛәа. Иарбан шықәсоу ари? Ҩашьарас, хашҭшьас иамоузеи! 1953 шықәсазы Сталин данԥсыз акәын. Лара лзыҳәан агәашә анадыркы, усҟан рҵаҩыс ашкол ахь ацара даҡәыҵны, аҩны дыҡан иан.

Асасцәа днарԥылеит.

– Иҡалаз саҳаит, Ҳараз уххь згеит, иҳаԥсыхәоузеи уажәшьҭа? – ҿаалҭит иан лылахь еиқәҵаны. Усҟан, данԥсыз аԓены акәым, абасҡак шықәса шыҵхьоугьы, абасҡак ала исабрада шиҽырххьоугьы, иҙбахә анылҳәауа, Сталин ҳаб ҳзааҙаз ҳәа нацылҵоит.

– Иҳаԥсыхәахуазеи, иҡаҳҵалаша, иааулаша ҳхала иҳаҙбалар акәхеит, – иҳәеит иара. Иҽынԥшылара иаҳа илахҽыхын. Ашьҭахь, еицәажәауа ишнеиуаз, иара реиҳа игәы иалсып ҳәа изхәаԥшуаз, иаҳа-иаҳа алахҽыхра дамԓеханакуан.

– Иҳаԥсыхәоузеи, ишԥаҡаҳҵо, – илуамызт иан.

– Баҡәыҵ, абаақәа Марушьа, быххь згеит. Дахьынҙаҡаз ҳгәахы ҭаирҷаҷахьан, уажәшьҭа ҳаԥсы ааиваҳгар здыруада, – иҳәеит, дегьаақәыԥсычҳаит. Уажәшьҭа иеиликаауеит Ҭарсхан усҟан Бақьыр-иԥа Ҳараз ихьыз. Ахақәиҭра ҳзаанагоит ҳәа иҷкәынреи иқәыԥшреи ареволиуциа иахҵнызҵаз, иҭәымҭа, иуаҩра данаарҭагылоз ахақәиҭра ацымхәрас атәраҵәкьа дышҭанаҵаз збаз, Сталин данԥсы, игага егьа дацәшәозаргьы, иамуит, иҷкәынреи иқәыԥшреи ирыдҳәалаз агәҭыха мышкахы-мышкаҵыхәала иҽыхеит, дамԓеханакит, аизарақәа рҽыҵәкьа дшәаны иҵәахуазаргьы, аҙәык-ҩыԥьак зыгәра игоз ахьааидгылоз игәыргьара изынкыломызт.

– Издыруамызт, араҡа иаҳзыруқәоз иара издыруамызт. Игәы иалоу, иара ихьҙала ара иҡарҵоз ацәгьарақәа акгьы изымдырҙо, имаҳаҙакәа дахьцазоуп, – иахьа илҳәац убасҡангьы илҳәеит иан.

Ишьацԥшшәылаз иеиқәа агалифе, иеиқәаҵәа цыр-цыруаз изиацккәа, зны иажәхьоу акәзаргьы, ҩазны иҽыцу акәзаргьы еснагь ишәҭыц, уеизгьы-уеизгьы исахҭантәыз икьаҿ, ари ашҭа акәым, адгьыл зегьы сара саԥшәымоуп иҳәарашәа дгылан Ҳараз.

– Сара, Марушьа, гәыргьаҿҳәашаҵас, ибыдысныҳәаларц сымҩахыҵит, бара былахь еиқәышьшьы быспылоит...

– Уа-диди, Ҳаразхеит, ажәлар зегьы лаҕырҙышо итәоуп, иарбану исыдуныҳәало…

– Иарбану бымбои, бхаҵа, ҳѡыза бзиа Ҭрам Ҭемыр иаара. Иҟалаз бымбаҙои, дызқәыҙыз ауаѡ далгеит, даҳԥырҵит, уажәшьҭагьы дҭакны дрымазаауама иара, ԥхыҙ дахьибаз азыҳәан идырҙыз ауаѡ. Доурышьҭуеит… Уааишь уара, хахәеилажәжәа, аранҙа, уаб доурышьҭыр, аѡныҟа даар ишԥоубои, иаа? – акәырҷыжь дақәтәаны дахьгылаз днаидгылан, ихахәы ааишьышьит. Ажәак мҳәакәа, ихы ларҟәны дышгылаз, илабжышқәа рҿаархеит Ҭарсхан. – Иубалап уаб доурышьҭны дмаауазар, уара иҟоуҵаша убри ауп, ашкол уҵами? Хәба, хәба, хәба ҳәа утетрадқәа ирынны, ари убома саб ҳәа дшааилак инаиурбароуп…

Аныҳәаѡ иааиҳәо зегьы аунаҙахуа, аха ианиҳәогьы, ашьҭахьгьы ҳгәы изахәауа, иара абзиа ахьиҵахыз азыҳәаноуп, ииҳәақәаз ҟамлагәышьозаи Бақьыр-иԥа Ҳараз, иаб ихаҵа ихынҳәра ацымхәрас, дшыҟам ала ашәҟәы роуит шықәсқәак аатҵхьаны, аха зегьакоуп убасҟан Бақьыр-иԥа Ҳараз ииҳәақәаз иара игәалашәеит гәахәарала. Ҭаны, ашьҭахь даназхәыц, иамуит, даҽа хшыѡзцарак аҽенаԥнашьит. Дзымѡахытҵзеи Бақьыр-иԥа Ҳараз убри аҽены дара рашҭахь? Ҳәарада, харак идны ихы иԥхьаҙон, ихы ириашарц, бхаҵа дхынҳәыр сара сшеигәыргьо ббоит ҳәа леиҳәарц акәын иан. Ашьҭахь Ҭарсхан излеиликаақәаз рыла, иара, усҟан аколнхара ахантәаѡыс иҟаз Бақьыр-иԥа Ҳараз акгьы ихарамызт, ибз аламызт иаб дахьдырҙыз. Дизымашшит, ашәҟәеиқәаҵәа изалаимҵеит, иус анырыҙбуаз диҷамгылеит. Аха ахара идны ихы иԥхьаҙон дахьизымыхьчаз азыҳәан. Реиҳа дыздыруаз, реиҳа дзыхьчашаз ауаѡ ажәак иҷыҵымшәеит. Иҷымҭрала динаԥхеит.

Ахьшьцәа-шәарыцаѡцәеи иареи автобус хәычала ашьха мѡа иахьынҙаҷаз, Бақьыр-иԥа Ҳараз изыҳәан гәалашәара цәгьак имԥан ииаимышьҭит Ҭарсхан. Саб димыхьчеит, иҷымҭрала динаԥхеит ҳәа игәы инҵаиҳәазгьы, ихызҽышаз, уаҟа Бақьыр-иԥа Ҳараз дзыриашақәашаз рацәаны иазиԥшаан, наҟ ихәаҽеит. Ашьҭахь иахьнеиша ианнеи, аухатәи реицәажәарақәа, адырѡаҽены иибаз-иаҳаз уҳәа зегьы анеихишьаала, Бақьыр-иԥа Ҳараз ихы-итцыхәа зегьы анеиликаақәа,

уи ауаԥ изыҳәан ихаҭәааз гәаанагарак изышьақәгылеит. Аха егьа иҽизишәандазгьы иамуит, азкылсра илымшеит акы: уи ауаԥ иқәыʒбатәызу, пату иқәҵатәызу, мамзаргьы имаҳә ишиеиҳәаз еиԥш, дрыцҳашьатәызу…

Уахгьы ҽынгьы дарцәомызт, даргыломызт Бақьыриԥа Ҳараз иҵоуба ахьизынамыгʒаз, иахьеилеигаз. Ичҳаит шықәса заҵәык. Иҟалап, мышқәак ахылазар. Уаҳа иамуит. Ихы злаҷихуа ҳәа изаанхаз акы заҵәык акәын. Акакала, ажәак ицәыбжьахар ҳәа дшәауа, игәалаиршәон аҵоуба аниуаз ииҳәаз ажәақәа. Иаб иакәым, иабдугьы даниз абыржәы изаҟароу иаҟаран рымхырҵа аҵыхәан игылоу аԥь. Бақьыр иԥацәа рыжәла, рышьҭра убри аԥь амҵан ныҳәарҵас, аҵоуба урҵас ирыман. Ҳараз данхәыҷыз акәым, ихаҭа ақыҭа дахагыланы, аколлеқтивизациа аиҷкаара иалагаанʒагьы, уи аԥьҵла ду ашҭа аҵыхәан акәын иахьгылаз. Аколлеқтивизациа иаҳа-иаҳа аҽарҕәгәацыԥхьаʒа, апролетариат рдиктатура ҕәҕәахацыԥхьаʒа, рматҵурҵеи асасааирҵа кәаскьеи рышҟа иааскьон ашҭа, ашҭа шаҟа иҵшәахоз аҟара, иаҳа-иаҳа наҟ, амхырҵахьы инаскьон уи аԥьҵла. Иабацәа, урҵ рабацәа ишыҟарҵоз еиԥш, аԥь ашьапаҷы ацәашьы нкыдиҵеит. Ишьамхы арсны дѡагылан, ихылпа ааихихит. Ѡынѡықәра ниҵыргьы, иԥсы ахьынʒаҵоу, дкыдҵаны дыршьуазаргьы, иҷы ааихыхны уаѡԥсы дшимацәажәо ала ҭоуба аниу ашьҭахь, «саҵанаумҵан, саҵанаумҵан» ҳәа, хынтә иҳәаны, хынтә адгьыл днагәʒит.

Уажәы игәалаиршәон, ишиҳәаз ауаа рымацара срацәажәом ҳәа акәу, мамзаргьы уаѡԥсы иаҳа-имаҳа, ажәак сҷыҵсыршәом ҳәа акәу. Ишакәхалак, шықәсык ажәак иҷыҵимыршәеит. Ладагьы ѡадагьы зҽышьҭыхны игылаз ашьхақәа ракәзааит, зхыцәқәанʒа напшышьа змам аҵлақәа ракәзааит, иара иҷыҵшәаны ажәак рмаҳаит. Урҵ аҷаҳақәа ракәым, егьарыла дыргәыбзыҕуа иахәыҵ-хәыҵзаргьы, иқьышәқәа еихарҕәгәа, ажәак иҷыҵимыршәеит арѡаш аҷаԥхьагьы. Иара, амаҵ гызмал шкәакәа, ҷьара «ицәажәон» бзиабарала згәы ҭәу ҧҳәыстас, даҽеаԥьара – агәаҕ еибанарфауа хаҵаҵас. Еиԥшын абжьгьы аԥштәгьы. Ацәшәара-ацәыԥхашьара зҷықәыҳәҳәу аҵыпҳа лʒамѡақәа иреиԥшха ишнеиуа, убас агыгцәа ргыланы аибахеибафара иалагон, зыдгьыл змырхыз анхаѡы духанаршҭрын.

Ииасуан уи арԥаш иҟәарч ԥны анаԥс, шәакь иахьнанагаша аҟара даанаскьаны дахьналбаауаз.

Ашара адәы иқәлаанӡа, аҵх лашьцара иҿеналак, ақыҵа даналҵ, араҟа данааи, асы каҳаны, уахь дзымнеиуа иҟалаанӡагьы, ҧышәагас иман арԥаш. Ахықә аҿы днеины днатәон. Иара усгьы ҿиҵуамызт. Шаҟаԥы рцәажәабжь алыԥуазеи арԥаш. Еиҳарак аҳәса роуп зыбжьы уамыхәо. Шәҿеанышәкыл, уажәшьҭа иазхоуп ҳәа иара ажәак раҳәара азин имам. Изиҵахузеи дара рыбжьқәа? Рцәажәабжьқәа ракәым, илымҳа иҵамсыроуп рыччабжь инадкыланы, рҵәыуабжьқәагьы.

Арԥаш ахықә аҿы дааины, иахьынӡаизычҳауа днатәаны данцауа еснагь ииҳәоз акы акәын. Рхаҵақәа сгәы шрыхшәаз еиԥш, исҵахым, исҵахыҵәкьам рыбжьгьы саҳар. Иҟәарч ԥны дныԥналаны, ауапа ихы инақәиҳәҳәон, илымҳақәа ҵәахуа. Мышкы ԥымш раҟара дықәломызт арԥаш ашҟа. Амҿы ааигозаргьы, иԥны ашьҭахьҟа, ашьхара аганахь акәын дахьцоз. Аха иауамызт, ахымш рыҿены илабашьа наиҵарсуа, игәанала дшағьуаз удырыртә, иқьышәқәа қәацқәацо, дҿеаргәуа иҿынеихауан арԥаш ашҟа. Аҵыхәтәан ус грас иҵигеит. Иара ахықә аҿы дтәаны акәын ажәлар рышҟа ихы рханы, иқьышәқәа еихаргәгәа дшағьуаз. Ақыҵа далҵны данцозгьы, ашьхақәа рыгәҭаны, арԥаш ахықә аҿы дтәаны иииҳәозгьы акакәын. Сҿы ааихыхны ажәак шәаҳәара акәым, шәара шәхаҵақәа шәыбжьы ахьсаҳауа сзычҳауам. Слымҳақәа сыԥьгәап бжьы кәармак ҭамкәауа. Имцуп, Ҳараз, ауаатәыԥса иаарҳәауа зегьы мцуп. Изшаз ус ишеит, ргәы акы ҭаны, рҿы даҿеакы адырҳәауа. Ражәақәа рымацара ракәым, рыччаԥшьгьы мцуп. Уара узыҳәан ргәы ашҳам анҵоу, убасҟак иаҳагьы иуҿаччоит. Уара уаҟара, Ҳараз, ажәа хаа, ажәа лыԥшаахқәа зарҳәахьадаз. Сара сшәазҵааyеит, шәыххь згеит, Бақьыр-иԥа Ҳараз иакәзамыз, иухьша ҳара иҳахьааит, Ҳараз, ҳаҷкәын маҳәра дымԥахыҵуеит, уирԥхашьом, шәахьнеиуа хар змам ӌьоукы роуп, ҳуҳәоит, ҳарԥшӡа, иаԥхьа уҳазгыл ҳәа, исашәҳәоз, аа, абыржәы ишәҳәа, сара сакәзамыз ауаа зныштәцоз?! Шәыӡҕабцәа хатҵа ианцоз шаҟаԥы мԥаԥызгахьадаз!

Еиҳараӡак уи игәалаиршәоз аныҳәаԥхьыӡқәа ракәын. Иарбан чараз Аԥсара ақыҵан имԥаԥыргахьаз иара иныҳәаҿа

рымамкәа. Зныкгьы акәмызт данырныҳәоз. Раԥхьа иныҳәаҷа ааникылон аешьараҷы, мамзаргьы аҳаблаҷы реиҳа дбыргуп, реиҳа дҟәыҕоуп ҳәа ирыԥхьаӡоз. Усҟан зегьы ираҳауан. Раҳаҵыр рбон аѽыԥьагьы, аныҳәаҷа зҳәозгьы зныҳәаҷа икызгьы. Иныҳәаҷа рҳәон ачара анеилгоз, аҵыхәтәангьы. Усҟан иныҳәаҷа зҳәоз аҷар, зыхшыѽ аҵкыс зымч аиааиуаз ракәын. «Ҳзааӡаз, нцәаҵас иаҳхылаԥшуа, зыхшыѽ ҳагымхаша...» Иҵамадара мѽаԥганы, ачареишәа ырпшӡаны дангылоз иныҳәаҷа рҳәартә иаанхоз ахацәарԥар роуп иахьа зҵәымҵа иҵагыланы, унеишь-уааишь ҳәа раҳәауа, ақыҵа знапаҷы иҟоу. Ишҟәыпшӡаз, шәанаԥьалбеит, идзырҵазеи ргәы иҵоу акәӡамкәа, зынӡаск даҷеакы аҳәара.

Сыԥсы ахәага ҭанаҵы, дара рыбжьгьы анцәа исумырҳан, сара усгьы ажәак сыхәылшәом. Ианамуӡах, рыбла аҵаԥшра иаҳа исычҳап.

Иазышьҭыхуаз аидара ақәын иҷеы ақыҵа даналҵуаз. Данықәҵышаз ҭагалара иацааиуаз аҧхынразын, аӡәгьы иамҳәакәа дааит ари ашьха қытәхь, Ԥсҳәыҟа. Уаанӡа уи ақыҵахь даахьан зны заҵәык, Нестор Лакоба ихаан, ѽажәи ааба шықәсазы, Асовет мчы шьақәзыргылоз дрылан. Усҟан, игәалашәоит, ԥхынран. Игәалашәоит уаҟа дызлаԥшыз аҧсабара азыҳәан ииҳәазгьы. «Ԥьанаҵ, аргамаду ԥьанаҵ, уаҳа акгьы». Аха усҟан ихахьы аагара ицәыцәгьан, аҧсҭазаара ахаҵа ацәгьеи абзиеи рыла ишышьақәгылоу еиԥш, аҧхынразы иԥьанаҵыз уи аҧсабара, ишацааиуаз аӡын хьшәашәа. Ѽыԥьа инеихагыларгьы ирхыҵәауа асы, ѽ-уапакгьы ирызнымкылауа аҵаа.

Аапынрахь дынгыҵсаанӡа игәанала ихы алаф алихуан. Уаѽпсы сшимацәажәо ҳәа аҭоуба аура заҵахыз, сзацәажәаша араҟа, ари аӡынразы, даара исҭаххаргьы уаѽпсы дыҟамызҭгьы. Уи усҟакгьы ииашамызт. Ихаҵа иакәым, иҟәарч ѽны иахыҵәартә асы анлеи, данҵанасы дызцомызт, аха агәылара днеирц, ауаа рацәажәара иҵахызҭгьы, мышкы ахала аҵыхәала дегьцаны, изхарагьы днарацәажәаны, амш нҵәааанӡа дхынҳәыртә иааигәаны инхақәоз ыҟан.

Ԥсы зхоу аҷыхара ишалагауа еиԥш, аапынра анааи, иаргьы ацәажәара иаҳа дазгәышьуа далагеит. Уи иазууз уажәшьҭа иузхоит. Иарбан аапынроу уажәы узпыло? Аѽбатәи. Аапынрак,

ԥхынрак, ҭагаларак даҽеа зынрак... Ари, аѡбатәи ааԥынра зынзаск даҽеакхеит. Арѡашгьы уажәшьҭа игәырҷыгьгоуп. Еснагь иахылҵыц шьҭыбжьыкоуп иахылҵуа. Уара угәы зыхшәаз ауаатәыѡса ракәзар, уаѡԥсы ишиаҳауа ажәак шсыхәлымшәо ҳәа аҵоуба уузар, ишсоуҳәара, Бақьыр-иԥа Ҳараз, ирхароузеи анҭ ашьхақәа, арҭ уҟәарч ѡны аԥхьаҵәҟьа игылоу, зымахәқәа уеихырхәауа аҵлақәа, ҭоуба анууаз ԥьаракыр иуҳәама ани, аԥсаҵла амахә иқәтәаны иааԥшуа ацыгьы сшамацәажәараҳәа.

Ихаҵа изгәамҭазакәа, ауаатәыѡса рыдикыло далагеит иааикәыршаны ибла иабоз зегьы. Ауаатәыѡса реиԥш, рыԥсы ҭоуп ашәаԥыԥаԥгьы, рыԥсы ҭоуп асы иаҵақь игылоу абанҭ ашьхақәагьы, ауаѡы иеиԥшҵәҟьа алымҳақәа амоуп, уара иузымдыруа бызшәала ицәажәоит есышьыжь, уҟәарч ѡны ушаадәылҵлак аԥсшәа уазҳәауа ацыҕ. Ажәак шынауҷыҵшәалак, икауу иԥаны даҽеа махәҵак иныкәтәоит.

Лассы-ласс игәалашәон, дазхәыцуан, ихы дазҵаауан, аха иамуит изыхҟьаз ҳәа изеилымкаait, избан, аѡбатәи ааԥынразы иаҳа изымчҳауа дзалагазеи, уаѡԥсы имаҳауазаргьы, дымцәажәалар амуа дзыҟалазеи аѡбатәи ааԥынразы. Даҽеа ааԥынрак излеиԥшымыз ҳәа егьыҟамызт уи ааԥынрагьы. Абыржәтәи ааԥынра азыҳәан еиԥшҵәҟьа, усҟангьы раԥхьа асы ашьҭыҵра иара реиҳа игәы иахьаанамгазоз ашьхақәа рмаҟҷаҳәарақәа рҷы. Узладмырччаша акы иалаҟамызт. Рхыцәқәақәа рҷы кьыс рымазамкәа, иблахкыгаха ицырцыруа асы рыцәжьын. Аиѡхаа ашҟа уахьааскьо, аԥштәы иаҳа инахҟьазаргьы, анаара иаҷаиан асы. Маҟа ҟьаҟьа дук рымгарҵазшәа, рыбгазарақәа ԥьара еиқәаҵәа-еиқәаҵәаза, даҽеаԥьара ицәѡежь-цәышза ииааԥшуан.

Еиԥшуп ааԥынрақәа зегьы, еиԥшуп аԥхынрақәа зегьы. Данааз ашықәсангьы ԥшьба-хәба шықәса анҵгьы. Ааԥынра шааилак, абна-ккара зегьы, аԥсҭа еиѡхаақәа зегьы, рыԥштәы аԥсахра ишналагалак, инеиужьзаны иалагоит ацәажәарагьы. Уаѡ дызмыхәазо, чҳашьа змазам ԥсаатәзаап ахьажь. Зҳәашьа ҟанамҵо дарбану. Шьыбжьаанза азәы, ашьыбжьышьҭахь даҽеа ԥьоукы. Ҷыц ацәажәара иалагаз асаби ицәажәашьа уҭахума, зыбжьы ҭхааз аҭаҳмада, иаххәап, иԥсаҭа шкәакәахааит,

аабатәи абригадаҿы ҿахәҳәаҩыс ирымаз Гәӷьыуа Гач ицәажәашьоума, иаауҭаху. Мра ашьхақә иҩарывҵаланы, аҧсҭақәа рыҵахьтә ашьшьыҳәа алашьцара аҿанаанахалак, убас бжьы ҵәыҵәык ҭнацоит... Уамак дадымхалеит уи збжьыз дызусҭоу. Аҭакәажә. Иара дааибазараахыс еснагь иҵакәажәыз Ҭаршпҳа Ҭакәына. Ани аҧхаи реиҧшоуп уи аҭакажәи ари ахьажьи рыбжьқәа шеиҧшу. Ичҳап, имаҳаҙозшәа ҟаиҵап аҧсҭа аиҩхаа аҵан, иеимаркуа уара идыр, инибарҵәарашәа иеибарҿыҿуа абнахәақәа рыбжьқәа. Ҭагалан шьҭахьы, асы анкаҳашаз аламҭалаз, дмыццакыкәа, реиҳа иҧсылахап ззигәахәуаз ҳәаҧак агәаҵаҕара инҭаиршәит ахызаҵә. Еиҿыкьҟьа иныкнеиҳаит. Ашәаҕьи ахьеи ишырчахыз мҩашьо, иҧсылан, аха амцхәгьы ишшаҧасаламызт. Ианигәаҧха, насгьы дара, еицыз абнахәақәа, иҟәарч ҩны ааигәараҵәҟьа ианааи, еиҵах дмыццакыкәа, цқьа дкылпшны, даҿеакы нахәитәит. Амца аҵаҵаны иахьынҙаирпшшоз, акәацҩара азыҳәан адагьы, акәац афҩы раҳаны, амшәқәа аанамгарц азыҳәан, даақәмҵҙакәа иеиқәиҵон амца. Ибзианы ирпшшаны даналга, ачалтқәа ирықәҵаны, аҭуанахь дҩахан икнеиҳаит. Алҙынрак иеиқәыцәаны иҟан абгахәыҷқәа рыбжьы. Асы егьынкаҳаит, инаҵахәаҿызшәа, урҵ рыҵәаабжьқәа ныҵахәашеит. Агыгшәыг рахьтә иаҳа ичҳауан, уимоу, иахьиаҳауаз иаҳагьы еиҕьишьон абгахәыҷқәа реибархьусуура. Игәаланаршәоз рацәан. Иқыҵахь мацара акәмызт, иҷкәынрахь, иқәыпшрахь ддырхынҳәуан. Шаҟа иқәыпшрахь днаскьаны игәалашәара иҿагәылаихало аҟара, иаҳа иеилачуан абнаршәырақәа, иаҳа ирацәахон абгахәыҷқәа рҿыҵбыжьқәа. Иара иуаҩрахь, иҵәымҵахь, нас днаскьозшәа, абнаршәырақәагьы дәышкәаҕьазханы ихтуан, абгахәыҷқәагьы рыбжьқәа аҵабара иалагон. Бзиа ибон Аҧсара ақыҵан еиқәызазо, еихашьшьы иҟаз абнаршәырақәа ибла ианыхгылоз, урҵ абнақәа ирылыҩуаз абгахәыҷқәа рыбжьы игәы ианықәыҩуаз. Аха бзиа иба акәым, ицәымгын, имҧынгьы иаашьҭуамызт урҵ абнеихашьшьырақәа рықәҙаареи, абгахәыҷқәа рыбжьқәа, иҵабаз аҙыхь еиҧш, рыбжьқәа реиқәтәареи иара, Бақьыр-иҧа Ҳараз дахьынҙалахәыз азхәыцра, ихахьы аагара. Атрактористцәа рыбригада анариад рыҵара... Аплан ахыхьгьы иҟарҵаз «акарчовка» азыҳәан

апремиақәа… Аштраф зқәыртцаз колнхаѡ ԥҳәыск илеиԥшха, асеиԥш иҟоу гәалашәарақәак ирымукәа, мчыла иҭааргьы, иқыҵа далҵаанӡа, ирҽеикша иман. Уи зегьы ҟаҵан ажәлар рзыхәан, Аԥсадгьыл азыхәан.

Иҭоуба ахьеилеигаз зхароугьы убри ахьажьоуп. Иашоуп, уаѡԥсы сшимацәажәо ҳәоуп аҭоуба шиуз, аха знык данцәажәах… Иҟәарч ѡны аԥхьаҵәҟьа игылаз ашәҵла иналатәеит. Ашәҵла аԥштәи иара аилыҵраашьеи шаҟа еиԥшу ԥьашьауа дахәаԥшуан. Абри аԥсаатәи, абри аҵла аԥштәи шеинаало еиԥш… Лыхцәқәа, лхы-лҽы, лҽеилаҳәашьа… Еиҳарак лыхцәқәа. Урҭ шәпа-шәпаӡа иԥаны лызқәа ианықәылҵалак, лцәашәҵатә аԥштәи иареи реинаалашьа…

Ихьӡҵәҟьа ҳәаны ихыччозшәа акәын ахьажь абжьы шиаҳауаз. «Бақь-қьыр иԥа Ҳар-раз, Ҳар-раз!..» Амахәҭақәа инарықәпала-аарқәпалон, ҵаҟаҵәҟьа дшаҵагылазгьы, ицәшәаӡомызт. «Уӡыр-рѡы! Уӡыр-рѡы!» Илымҳақәа ҵнахуан.

Ичҳаит мышкы, ѡымшгьы. Ҭаршҧҳа Ҭакәына раԥхьаӡа лыбжьы ҵәыҵә иаҳаит аколнхара анеиҽыркаауаз. Усҟан лажәрахь акыр набжьан, уаалеиҽеырбартәгьы дыҟан, аха лыбжьы… Игәкылҵәаган, аиашазы, лыбжьы. Реиҳа гра бааԥсыс илымаз – еснагь дуазҵаауан. Амраҵәҟьа аӡбахә лҳәозаргьы, изакәызеи абри иҳақәпхауа, имроума Ҳараз лҳәон. Убасҟан, аколлективизациа аангьы иалҳәоз зегьы зҵаарақәан. «Аԥсаса ҳамышәхит. Ҳара ҳҭаацәа дууп. Иуаҳахьоума уара аԥьмахырҵәы хәшәуп ҳәа?» Ҷысымҭит. «Акамбашьқәа ҳамышәхит. Аӡын ахш ҳазҭоз урҭ ракәын. Иаҳфозеи?» Ҷысымҭит. Ҷымҭӡакәа иҙырѡуан изаҳауазгьы. Абзцәгьара илҳәозгьы зҵааран. Сычҳара сахлыжьырц, провокациак ҟалҵарц, ус ҷаалҭит аԥхамшьа. «Уара ҳацәаҕьқәа зегьы жәгеит, ишәраҟәеит, ҳажәқәа зырцәтәуазеи уажәшьҭа?!» Ахьшь злалаз ахьажьқәа реиԥш агәақьҳәа ччараха ирысит.

Ахымш рыҽны, ишыҟанаҵацыз еиԥш, еиҵах иааины ашәҵла ианалатәа, еиҵах ихьӡ аҳәара ианаҟәымҵ, агыгшәыгқәа алаиршәарц, ашьацма ҭамҵакәа еиҵаҵаны имаз патронак нҵеиҵеит ишәақь. Ихаршаланы иҟәарч ѡны дындәылҵит. Ашәҵла амахәҭақәа инарықәпала-аарықәпалоит ахьажь. «Ҳар-раз! Ҳар-раз!» Лҳәашьа мацаралагьы иубоит Ҭакәына

лгәатԥа зегьы гәаԍла ишҭәу. Аколлеҟтивизациаан ирымаз зегьы ахьрымырхыз, лашьцәа, атроцкистцәа, аконтрреволиуционерцәа ԝажәи жәибжь раан иахьдырʒыз, руаʒәк дахьыршьыз егьи дуаԝыбжаханы дахьааз, уимоу, афашистцәа ахьҳақәлазҭԥәҟьагьы, адунеи зегьы сара исхараны, сара исыхҟьаноуп ишылбо. Илоуҳәозеи амдыр! Хрушьчов лыбз аниртла, ауаа ишраҳауаз. «Иҭашәыз, жәашықәса зхыганы ихынҳәыз сашьа-ахымхәа иеиԥш узбааит уаргьы!» – лҳәеит. Илҳәаз мацароума, лҳәашьа шԥаҟаз, лҳәашьа!

Ахьажь цқьа датԥаԥшуа, ахызатԥә ҭатцаны деихсуазшәа, ашәақь аԥа дынкылаԥшит «Ґаʒароуп иҟаутԥо, агаʒара! Ԥсаатәк абжьы гацыԥхьаʒа ухысуа уалагар...»

Иауамызт, аухагьы ауапа икәыршаны, инапқәа ихы иатԥатԥа, иҟәарч ԝны дахьыԝнаиаз, илымҳа ишаатаԝлак ахьажь абжьы, ма ԥҳәыск, мамзаргьы хатцак ицәажәашьа игәы иқәыԝуа иналагон. Зны иҵәыуон афатә зыгхаз асабицәа, даҽазны игәынқьуан зхала ақьапҭақәа ирыххалаз атакәажәцәа, аҭаҳмадацәа...

Иҟәарч ԝны ашьҭахьтәи аҭʒамц хаҳәтәын. Ахаҳә ду ахькажьыз иадҟаиҵалеит. Аԥхынра шааира ианааи иԥшааит уи аҭыԥ. Иԥшааит ақыдқәа еихасаны изыргылашазгьы. Ҭагалан, ашәарыцараан, шәарыцара даауа, асы дҭанасыргьы дахьчауа, шаҟа иҩәҩаны изыҟарҵо, убасҟак ахә азыхәан ргәы нимырхо драцәажәеит ԥсҳәытәи уасҭацәақәак. Ашә иҿарҵаз мацара убасҟак ижәпан, уеихсыр ахы алымҟьо.

Дԝагылан, ахаҳәтә ҭʒамц аҿы, хәыцра хьанҭақәак даныхҭарклак ишыҟаиҵац еиԥш, ацәашьы нкыдиҵеит уажәгьы. Аԝсҭаацәа уҟәызцо убриак заҵәыкоуп. Ацәашьы иацрыҵуа амца мацарагьы изхоит. Абла дынҭаԥшит, дныҵаба дцоит.

Ацәарҭаҩәы дыкәиани, ацәашьы ахьыбылуаз дахәаԥшуан. Иабаҟоу, ҵла еилачырак амахәқәа рҿы аҽатцәахызар акәхап зегьы рҳәашьа ҟазҵо аԥсаатә ҩра. Ацәашьы дшахәаԥшуаз, аҽееиҵанакуа мацара, ауаԝԥсы инапы еиԥшхеит. Напыкгьы акәындаз, ирацәаʒаны анапқәа. Урҭ анапқәа зегьы зны иԝышъырхуеит, даҽазны иладырҟәуеит, инарҟьа-аарҟьоит. Иара ажәак иҿыҵымшәаргьы, дара ирҳәааит. Ирҭахызар ирҳәааит ажәа ԥьбарақәа, агәатҵгахҵәагақәа, ирҭахызар,

қьаҳиак иаҳ иҽаԥхьа дшымқьақьара, иҳәыркьироу ажәақәа рҳәалааит, изакәызаалак џьара акы рҳәалааит, амала рнапқәа шьҭыхны, ҽымҭ имтәааит, ҽымҭ еиламгылааит... Еизара заҵәык акәын мҳәаҙакәа, ҽымҭ аимпра ианалагалак. Уи дацәшәон Асовет мчы анааиуаз раԥхьатәи ашықәсқәа раан, дацәшәон аколнхарақәа анеиҽыркаауаз, дацәшәон еснагь...

Аухантәарак ҵѡа змамыз анапқәа ибла ишаахгылоз, изусҵцәоу изеилымкаартә еилаҙѡауа рхаҽқәа шааизцәырҵуаз, зны ацәа дынҭанагало, нас дцәырҳаны дааԥшуа, ииулак ихигеит аҵх. Ишьҭахьҟа инижьит ҭагалан, инижьит ҙынра дук, амра шаҳәшаҳәуа иаазгаз раԥхьатәи аапынра даԥылеит. Ашара иѡнашә ианаалаԥха, ишаркыз дыцәаазаап, дназыпшит ахаҳә иадырҷаблаз ицәацәашь. Ацәашьы былны иалгахьан. Ауха ижәлаз ауаапсыра дрыцәцеит.

Ибзианы игәалашәоит. Иҭоуба анеилагаз аҿены, ажәѡангьы лахҽыхын, ашьхақәа рықәцәқәагьы пҭацк рхаршәымызт, ихаҭагьы игәы ҭынчын. Ихахьгьы иҟамызт аҿены аҭоуба еилеигап ҳәа, ихы дачычап ҳәа зҵаарала. «Аҭоуба шԥазуи, ажәак шысҽымшәо ҳәа акәу, мамзаргьы уаѡԥсы сшимацәажәо ҳәа акәу?»

Иҟәарч ѡны дындәылҵын, иҵбаатыцәхаз адунеи ду дыкәԥшуа, деигәырґьо днахәаԥшит ани, ахьажь бзиа иабауа ашәҵла иавагылаз аԥсаҽы хәмарырҭас измаз ахәыԥшқәа. Уара уоуп сара рахәшәахәыс исымоу ҳәа, чаґьа ҽаҵақәак ицәынхар, иршәны инкаиԥсон. Унаскьа, сара ишсуҭаҵәҟьаз агәра згароуп ҳәа, амахә аҵкар иқәтәаны иааԥшуеит акраамҭа, нас инкаԥоит, хәашақәак аашьҭпааны, еиҭах иԥоит амахәҭахь. Ари азыҳәан иҟаумҵара иҟоузеи. Аԥсаатә мҵәыжәѡаґроуп уаѡԥсы дызмыхәо. Уахәаԥш, уахәаԥш, аѡны сшаадәылҵыз амбеи, аҟыжра иналагеит. Иудыруоу уара узыҳәан ирҳәауа? Анаԥхаѡцәа урыдыркылоит. Убасҵәҟьа акәын ишузылҳәоз санду. Амхырҭаҽы убжьы анаагалак, иаахт ани, аилыґраа, анаԥхаѡ лҳәон. «Избан, нанду, изнаԥхаѡузеи?» «Инаԥхаѡуп, нан, инаԥхаѡуп. Абна илоу, иԥсаатәума, ишәарахума, игыгшәыгума, еидгыларoуп, избанзар, нан, урҭ бнак еицылоуп. Ари аилыґраа, аҟыжҟыж, иара атәқәа ахәшьадуеит. Уцеи,

нан, абнаршәырахь, уазыʒырԝи. Амаҭуарлақәа ирыԥхьауа ауаԝԥсы иеиԥш, атрышә иасуеит. Атрышә иасуа, атрышә иасуа, алақәа ахьырԥшны иагоит. Иабагои? Заа ирхаԥыруа иԥшаахьеит абгақәа рҽыҵәахны иахьыӄоу. Иубо, ирызнауа?! Анаԥхаԝ! Зԝызцәа зҭиуа!

Ишәақь иааҭихын, апатрона еиҵа днахаԥшит. Ашьацма деиҷаҳауан, ицәԝашьаны, шьацмала иеиҵоу апатрона ҭеиҵазар ҳәа дшәон.

Ахьажь убри аамҭазы егьиашаҵәӄьаны атрышә асра иалагеит. Ашәақь инанагартә иааигәаны ишықәтәазгьы, аихсрагьы шыманшәалазгьы, игәы иахәон иӄаиҵарц ииʒбаз аргәагәара. Ухы акәамҷаҷыра иҵасыршәып иҳәахуан ишәақь еиҵазшәа. «Уара умшәан, уаӄа ухәмарла!», – иҳәеит игәанала, амзаҵла амахә иқәтәаны ихәаԥшуаз ахәыԥшқа азыҳәан.

Ахысбжь инацҳьеит иаргьы абжьы. Аԥхарра злысра иаҷыз адгьыл ахылԝа-ԥсылԝа ахылҵуан, еилашуа ақәаб еиԥш. Убри ахылԝа-ԥсылԝа цәышҳаби ишәақь иицҳьаз алԝақ еиқәаҵәеи неилаʒԝеит, ахысбжьи ихаҵа иҷыҵыбжьи шеилаʒԝаз еиԥш.

Ахьажь ааӄыжын, иҵыʒәʒәааʒа ицқьаз ажәԝанахь иԝхалеит.

– Ҳа-ҳа-ҳа! Иубеит ибзиашәа анаԥхара зеиԥшроу! – убасҡак ибжьы дуун, агәылацәа имазҭгьы еизнагарын. – Уаҳа арахь уқәлашам Загәадар-иԥа Заҕьалажә! Уара, – дзацәажәо изымдырʒо, иааигәара ауаа гылоушәа, иажәақәа еишьҭаххы рҷаархеит, – ҭагалан шьҭахьы, асы акаҳара ианалага, сҡәарч ԝны сыманакырц мшәык счычеит. Есуаха саатраҷы иааиуан. Иҷыҷуан, ибыбуан. Исанаҳәозеи? Ари аҡәарч ԝны сара истәуп. Снықнаианы сыцәоит. Уара араӄа иуусузеи?! Ашьха уаазар, наҡ уца, уца агаҷаӄа, мамзаргьы уца ақыҵа агәахьы, ауаа ахьынхо ашҡа. Исанаҳәоит, исанаҳәоит... Иауамызт, уара. Изулак уи сҧырысцеит. Абри аԥсаатәыжәоуп сызмыхәаз.

Ирыԥҵәа имҡьеит. Ҩынкылашьа имамызт ашьыжь иналагаз шьыбжьаанʒагьы. Зны аʒәаʒәала драцәажәон, нас дцәажәон аизараҷы дгыланы. Дхынҳәны ахәышҭараҷы дааин амца ахьынʒеиқәиҵозгьы, цәажәаран дызҷыз. Аԝныӄа инаиԥхьеит изыʒырԝуаз ԥытԝык. Ацәажәара дшаҷыз днықәиан дыцәеит. Пхыʒлагьы цәажәаран, ажәахәқәа, аҳасабрбақәа рыӄаҵара даҷын.

Амра ажәҩан агәы иҩхыҵын, иҡәарч ҩны алаԥхара иаҿын данааԥш. Изиҵаху, иахьаанага изымдырӡо, иааигәалашәан, ихчы иатҵаз абилеҭ ҟаԥшьы ааиԥшаан, иаартымкәа, инарҳәыаарҳәуа дахәаԥшуан. Наҡ инаиҵеиҵеит, насоуп анцәа иашьапкра, даҵанаимҵарц иҳәара даналага. Анцәа дхаиҵа акәым, матанеирҵак ахьааибоз изырхәашоз Бақьыр-иԥа Ҳараз, уажәы, иԥсҭазаара зегьы анеихишьала, ианынаҳәааҳә ашьҭахьгьы, анцәа дхаутӡома ҳәа уиазҵаар иаахҵәаны аҵак аҡаҵара ицәуадаҩын. Ихчы иатҵаиҵаз абилеҭ ҟаԥшьы иԥьыба иантеиҵа, иан ԥсаҵа шкәакәа лҳәашьа, аҩсҭаацәа данырфа ашьҭахьгьы, анцәа зынӡаск дизымхәыцӡауа, шьцылараны изынханы иҡан акы: ихы итәыз, арыжәтә даганы дыҡаз, аҿеилыхра илымшо дааԥсаз, есуаха даннышьҭалоз, анцәа улԥха сыҵ иҳәон иажәакәа ирыҵаркуаз зынӡаск дазымхәыцӡакәа. Аҵәца анаашьҭырхлак, хәыҷгьы дугьы ирҳәоз – анцәа улԥха ҳаҵ – ииуллак аҳәара даҡәыҵит, аха иамуит, данышьҭалоз ишиҳәац иҳәон. Убасшәакәоуп уажәгьы, иҵоуба анеилеига, даҵанаимҵарц анцәа иашьапкра дшалагаз. Уеизгьы-уеизгьы уаҩы имаҳаит, сцәажәазар, сара исзынхеит, насгьы ажәак шысҿыҵымшәо ҳәа акәым ҭоуба шызуз, уаҩԥсы сшимацәажәо ҳәоуп. Аха арҩаш ашьҭыбжь ахылҵуам ҷьоукы ираҳалааит, даҿа ҷьоукы рзыҳәан сышьҭыбжь маӡазааит ҳәа. Имацара ӡынрак ихыганы, раԥхьа дызԥылаз аапынразы, уаҩԥсы имаҳазаргьы, ибжьы ашьхақәа ишынарҿаҩыз еиԥш, иацааиуаз аԥхынраан ауааԥсыра рлымҳақынӡагьы инеит аԥсараа хәыҷгьы дугьы зышьцылахьаз, даҿа бжьык иаладмырҩашьоз ибжьы, ҵаны, дзацәажәаз аԥсаратәқәамызт, уимоу, усеиԥш ақыҵа адунеи аҿы иҡоуп ҳәа рыԥхыӡгьы иаламшәацызт, рымҩагьы уахь акәмызт иахьхаз, ашьха илбааны ишааиуа, рқыҵа ахахьы ианаацәыртлак, амҩа аагьежьны, амшын ашҡа даҿа қыҵақәак ирылсны ицон, иара иқыҵа, Аԥсара, амрагылара аганахь иааныжьны.

Абан, иҡәарч ҩны алаандаҿы иқәуп дзырцәажәаз уи ашәҡәы. Ашәҡәыԥшьа, ажәлар идырбауа, аизарақәа раан аҩсҭаацәа зыҕроу ҳәа изныкымкәа иззиҳәахьаз, иԥсҭазаара зегьы зҿагылара иазкыз ашәҡәы. Туристцәа-нықәаҩцәақәак изынрыжьит. Дҿаҳауп, аха иаҳҳәо иаҳауеит, насгьы аԥхьашьа идыруеит, имацара заҵәык дыҡоуп, иԥҳәыс дыԥсызар акәхап,

ихшаз дкажьны иԥырҵзар акәхап, шәааи, амҩа ахьаҳирбаз азыҳәан иаҳҭап абри ашәҟәы. Ирымихуамызт, ргәы нимырхарц азыҳәан ирымихӡаргьы, дара анца наҟ иршәны икаижьуан, убри ашәҟәы иадҳәалаз гәалашәарак мцабзха инаизцәырымҵызҭгьы, кыҷырала иҭәыз иӡамҩақәа абыржәгьы иаахәацыхәаԥшьхан аԥхашьара нарҿықәымлазҭгьы, насгьы дшаԥхьо араҟа избодаз.

Ианбыкәу, иҵхьоузеи уиаахыс, аколлеҟтивизациагьы иаламгацызт, иԥсҭазаара зегьы даҿа мҩак ианызҵаз Адагәагьы иԥсы ҭан, ауаагьы усҟан ргәы иҭоу иаахтны ирҳәон, рацәажәара цәгьан.

Ишыҟаиҵацыз еиԥш, еизарак аҿы ацәажәара дшаҿыз, иҧьыба иааҭигеит ашәҟәыԥшьа. Уиаахыс ҧьаргьы имҧыхьамшәацт усеиԥш гәыбылрала иҭыжьу ашәҟәы. Унапсыргәыҵа иҵахуҩартә иахьхәыҷыз акәым. Ацәа иахаз сахҭантәын. Иҭарҿыланы аҧьарсахьа анын. Аганҟәа ракәзар, иуҿацырцыруа ахьӡы ақәырҭәан. Изцәигаз изтәу ҳәа иидыруаз иануд лакәын, аха уи излалҳәоз ала, ныхаԥаашьық иҟнытә иоун, лабду итәы акәын. Иҧьыба иааҭыган, инарҳәы-аарҳәуа идырбауа, ус ҿааиҵит амыждараз.

– Ижәбоит, аа, абри, аҩсҭаацәа згәылоу абри ашәҟәы?! Абри ауп ҳара ԥхьаҟа ҳазмышьҭыз, ҳахшыҩ рҩышьны измоу, абри наҟ иаҳҟәаҳамблаакәа, ҳара ԥхьаҟа ҳазцом!

Иахьагьы ибла ихгылоуп, ҧьоукы цәыҵаччеит, даҿа ҧьоукы рылахь аарӡатәын, анцәа уаҭанаимҵааит рҳәеит.

Дзусҭоугьы игәалашәоит, анцәа иҧьшьоуп, ихшаз ирыхшаз иахьагьы иҟоуп, аҭаҳмада Қәҭар Кәыта иакәын. Ижакьа игәышԥы иахысуа, амч суҭароуп иҳәозшәа, инапқәа налишьын, ус ҿааиҵит.

– Нани Дади аахәаны суҳәоит, дад, аиаша ҳаҳәа. Убри иуку, аҩсҭаацәа агәылоуп ҳәа ззуҳәаз ашәҟәы, иаартны уара уаԥхьахьоу? Убри соуҳәар, дад, нас сара уаҳа акгьы сҭахӡам – исҳәаз шԥоубо, иугәаԥхома иҳәозшәа, ажәҩанахь даанаԥшит.

– Самыԥхьаӡац, саԥхьарцгьы сгәы иҭам! – иааҿахиҵәеит Ҳараз. Иҵегьы иҳәақәарц игәы ишҭаз.

– Ари провокациоуп, динхаҵара азыҳәан апропоганда аҟаҵароуп иаанагауа, –итапанча ахы инапы ақәкны

дѡагылеит, маʒала излаидыз ала Бақьыр-иԥа Ҳараз хьчаѡыс идыз, аха ажәлар рзы акомҿар активист ҳәа ирдыруаз, дыќоуп, анцәа иԥьшьаны, уи ихшазгьы аʒәы, аколнхара аԥсаса дрыцуп, дахьынатɫыслак, ачачанцәа реиԥш, ауасцәа хылԥа ихоуп, убас егьишьтоуп – Уасцәа хылԥа, ихаҭа, иԥсаҭа шкәакәахааит, дҭаркит, усќанҵәќьа, 1939 шықәсазы дыршьгәышьеит.

Аԥсы уизгәаар, уара баша угәы ԥужәоит, иара ишиԥырхагам еиԥш, акгьы ихәом, уажәшьҭа аиаша ҳәа, Бақьыр-иԥа Ҳараз, усќан Қәҭар Кәыта иуеиҳәаз, иатɫанакуаз цқьа уазхәыцу? Ашәќәы ԥшьа дахәаԥшуа, игәы дынҭацәажәеит. Уи зхиҳәаазеи? Уаԥхьахьазҭгьы уаќа аќәыгарақәа шуанаҳәоз убон, уара иузеиґьхон иҳәеит. Абри дазхәыцуа дышнеиуаз, уаанʒа ихаҷы имааиʒацыз акы дазкылсит, аха уи заҷԥныҳәатәыз, изхараитәышаз ҳәа дналкааны аʒәгьы дизымдырит, дизымԥшааит. Иуанаҳәашаз узымдырʒо, аѡсҭаацәа агәылтәоуп, амца иақәыжьны ибылтәуп ҳәа ушахцәажәоз еиԥш абри ашәќәы, аизарақәа рҷы ишьтыхны идумырбазаргьы, ирҳәатɫәќьо узымдырʒо, даҷа шәќәқәак, даҷа ԥьоукы ирҳәаз ухы ақәтɫауа уашьҭан, убри ауп, Бақьыр-иԥа Ҳараз, урыцҳарақәа зегьы аазыхќьаз, ахақәитра урҭозшәа агәра удырган, мчык, мчы еиқәатɫәак анапаҷы хәмаргас уќалеит, ажәларгьы баша урызгәаауеит.

Хыхь мчык ыќоуп, иеиқәырхара алшоит ҳәа агәра шимгозгьы, илахь-иԥьымшь ʒатәуа, имдырра даҭанаимтɫарц анцәа диҳәауа, иќәарч аҷены дындәылтɫит, аха ашырҳәа деиҭаахынҳәын, ԥьара данцо амца машәыр ќанатɫар ҳәа дацәшәаны акәызҭхақәа дшынарых-аарыхоз еиԥш, ќаԥшьи иареи еидымкьысларц, еизааигәамхарц, ашәќәыԥшьа дааѡахан, хыхь иныќәиҭɫеит. Алашьцара имнахаанʒа деиҭаԥхьалап уаха. Гәынхәҭысҭала иеиликаауан Ҳараз иара изыҳәан ибзиаз, ихазы иќаиҭɫашаз. Иԥсҭазаара зегьы азикит, идырреи имч илшареи акы дамеигʒакәа ирыхҭниҭɫеит ԥьоукы, ԥьоукы рҳәахьа, ԥьоукы рус. Есымза шаќа маатɫ ишәаз аамышьҭахь, уаҳа акгьы ианамыҳәаʒо, ашьа иʒааршьызшәа иќаԥшьʒа, ицәарҭаґәы иатɫоу абилеҭ затɫәык изаанхеит уи аус аќнытә, ихаҭагьы дахьаанагаз ибоит. Убри агәра шигауаз еиԥш агәра игар даҷеакы, иара реиҳа дызҷагылаз, имариахон изаанхаз имшқәа рыхга-

ра. Аха иауамызт, уахь уаҳа хынҳәышьа имамызт. Иҵарбаҟа иаиркхьаз ашә-гәашә аартра амч ақәхомызт ихшыԥ. Агәашә ҳарак, ахаҳәтә гәашә иадхалаз ауаԥ ааида адыԥшылара дшалаго еиԥш, дзыдхалаз агәашә аартраҽы ихәозар ҳәа дгәыҷны, Бақьыр-иԥа Ҳараз игәалаиршәон данқәыԥшыз, уи ашә-гәашә изакаанҙатәи ашықәсқәа. Усҟан Аԥсны акәым, Урыстәылагьы иамысцызт ашьа аԥштәы змаз аурҭ, иԥсҭазаара зегьы аазырҳәыз, ацыхаҙы анымԥахырго еиԥш, даамԥахыганы даҽа мԥак дықәызҵаз, иԥхыҙқәаҵәҟьа зыԥсахыз, Адагәеи иареи еиԥымлацызт, шықәсык аҟара акәын иҵуаз аурыс ҳәынҭқар ихьчаразы ицаз иаб иашьцәа, «адабрауолеццәа» хынҳәижьҭеи.

Ибла даахгылоит арԥыс ҵәрышкәак. Ианыхьҭоугьы ианшоуроугьы апырпыл рхьыршьызшәа иҽыҟаԥшьаауп иҙамԥақәа. Аԥсра изаԥызан аҳәса рыбла дхыԥшыло ацәажәара. Имышәхәы ааиныԥлоит. Аҳабла иалҵаанҙа ижәцәеимаақәа ишьазарц иан длыҳәеит. Игәыла ҳәсахәыҷқәа ирбарц иҵахымызт ишьапы хтны, ижәцәеимаақәа ишьхны амԥа дшану. Зегьы излареиҳәарызеи аныха иамҵало аныхабаа аҟынҙа уеизгьы-уеизгьы ишьапы хтны дцароуп ҳәа. Итата-татаҙа, иҽыцҙа ажәцәеимаақәа шимоу рбалааит ианамуҙах. Ршьацҳәақәа неидҽеиҳәалан, ижәԥахыр инахишьит. Уи бзиоуп, дақәшаҳаҵхеит иан ианылмуҙа. Илмырбакәа ишьеиҵарц зныкгьы иҽазимкит. Аха иамуит, димжьакәа, ишиҳәоз изынамыгҙеит даҽеакы. Араса иалхыз лабак наилыркит. Уан дукәыхшоуп, абригьы науҵарсуа уцалароуп. Ди, бара бажәызар, ибыҵарсла. Сара алаба сҭахҙам. Ус иахәҵоп, нан. Ҳазшаз ус иҳәеит. Иаанагозеи, ди? Алаба данырҵеит, нан, Иасҵа Қырысҵа. Уара узнырҵаз алаба сатҵоуп сара. Убри сыҵаргәоуп, исыманы суҵаауеит сыгәнаҳақәа санаужьырц.

Цас иауазшәа, ахәышҭаара ахәа еиԥш ишын асаба. Днымԥахыҵыргьы ихԥааҙа игылан аҳаскьынқәа. Нанҳәа ашыкьымҭаз акәхарын. Иан лызқәа дахькыдыԥшыло, аика хыҟаԥшьаақа, уажәы-уажә «ҟырр» ҳәа бжьык нахәылго, аблақәа ҟәыскәысуа ихәаԥшуеит, ашәыра иҵартәаны лызқәа ихшьу арбаҕь. Акәтарцына угар ҟалаҙом аныхабаахь. Зегь реиҳа еиҕьу аҟәарылоуп, аха уи умамзар – арбаҕь. Илаба нарыхханы, арбаҕь аика инахьиркьысуеит, ац инааирхоит.

Иаnааҟыжлак «ахьшь уагааит, ҭынч утәарауазеи!» лҳәоит иан. «Ахьшьоума, ди, папа излеиҳәаз ала, апап иоуп ари згауа». «Изҽаҵахәу игап, нан, изҽаҵахәу!»

Аныхабааҽы инеит. Инаԥар шьҭассы, ижакьа еиқәаҵәақәа игәышԥаҽынʒа инеиуа, папык днарԥылеит. Ҳараз уи апап дихамышҭуа игәалашәараҽы дызлаанхаз, шықәсқәак ааҵхьаны дызлеидырыз, иблақәа руак, иарма бла данцәажәоз ихиѽон, жакьеи иблеи рыбжьара, нацәаҭыԥк иаҟараны ашьана иман. Арацәа иҽшьыз ԥьшьаны, иҽы зимыʒәʒәозеи ҳәа дизхәыцуа, дахьынʒаиныҳәозгьы убри ашьана акәын дызхәаԥшуаз.

(«Иантҵала, Ҭарсхан, Ҭрам Ҭемыр-иԥа, уеизгьы-уеизгьы иантҵа убри апап иблақәа руак шҵакыз, иʒамѽаҽы ашьана шамаз, избанзар, дад, ҳаԥхьаҟа уи апап иʒбахә иҵегьы уасҳәараны сыҟоуп. Ага бгьыци ашьха бгьыци еиқәшәоит ҳәа, ҳахьеиқәшәазгьы уасҳәап»)...

Ишҟыжуаз, ишаҭахʒамыз Ҳараз ихы инакәиршеит апап арбаґь. Ишьҭахьҟа игылаз, иара иеиԥшҵәкьа, ишьҭассы анаԥар зшәыз ҭакәажәык иналиркит. «Шәара шәхынҳәны аѽны шәааиааиʒа ихәылырххьан шәарбаґь», – иҳәеит иаб аѽны иаnааи.

Игәалашәоит, даҽазныкгьы ианысит убри амѽа иани иареи. Адагәеи иареи еиқәшәан, ашьхантәи ианылбааз, ҭагалан акәын. Иан лышьҭахьҟа иҽааникылан, илмырбакәа, ршьацҳәақәа еибамыркыкәа, инаишьеиҵеит ижәцәеимаақәа. Ишьапқәа рышьҭыбжьалоума, даҽа блақәак лымазу, излагәалҭазеи иан.

– Аѽсҭаа дуԥырхагахеит, нан, аѽсҭаа. Анцәа уаҭанаимҵааит. Ушьапқәа хты, нан, ушьапқәа хты!

Иԥсҭазаара ашьыжьазыҳәаноуп иан арҭажәақәа аниалҳәаз, аѽсҭаа диҟәылыблаарц даналагаз. Усҟан, ианылҳәаҵәкьаз еиԥш дахымыччазаргьы, урҭ ажәақәа дырзымхәыцит иԥсҭазаара ашьыбжь агәазгьы, ашьыбжьышьҭахьрахь анхыҵра ианалагагьы. Уажәшьҭа, иԥсҭазаара ахәылԥаз ааины, иҟәарч ианылаԥш, рҵакы идырит ҳәа акгьы ихәомызт, ԥхыʒ бзиак еиԥш игәалашәон аҟароуп. Шаҟа цәанырра аҵаҵаны илҳәоз анаѽс, иацылҵоз ажәақәа.

– Иблақәа ҭихааит, ашьашәы дҭарыблаait аҩсҭаа! Иумбои, нан, дуԥырхагахеит. Умҩахкьеит. Шьашәы дҭарыблаait, шьашәы! – ижәҩахыр иныкәылҵеит лнапы. Дааихан, лҩыҵра дыҵакуа, дналгәыҵалкит, аҳәы дылцәигар ҳәа дшәозшәа. Абжьааԥны аҵкыс иаҳа дмыццакыкәа, иаҳа ихы азышьҭны инацылҵеит. – Иблақәа ҭихааит, ашьашәы дҭарыблаait, иумбои, нан, дуԥырхагахеит, умҩахиԥеит аҩсҭаа. Зылԥха ҳауша, зылԥха ҳауша, – лылахь лыцьымшь лҳатәуан, илхәауа еиҭаҳәауа, –ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп, наԥ диԥырца, иԥсы сзеиԥәырха сысаби, унапы дануп. –Иаҳа лҿаалырҭынчит. Лгәанала дматанеиуан. Иан дылҿаԥшуан Ҳараз. Уажәгьы игәалашәоит уи усҧан лыԥшышьа шыԥаз. Лхы-лҿы убас илхалашауан, жәҩангәашәԥхьарак лзаатызшәа.

Уажәы, ақыҵа акалҭ аҿы, абнаршәырахьгьы дыԥамкәа, ауаа реиланхарҭахьгьы дыԥамкәа, дыԥәҵырц аниҳба, ԥьоукы драцәажәан заа иргылахьаз аԥәарч ҩны дахьыҩнатәааз, иԥсҭазаара анеихишьалоз, хәыц-хәыц зегьы игәалаиршәон, имҩахкьаз аныԥәаҩ сабамҩахкьеишь ҳәа дхәыцуа, дызнысыз амҩа шьаҿацыԥхьаҳа ишигәалаиршәо, дшазхәыцуа еиԥш.

Ҳараз... Бақьыр-иԥа Ҳараз, игәы дынҵахәыцит, ма уажәгьы акгьы уанамҳәаҳои убасҧан, аныхабаа шәамҵаларц амҩа шәанықәыз, аҩсҭаа уаницәылыхьчоз, амҩа агәҭан данымататанеиуаз уан лҿынԥшылара зеиԥшраз? Издыруада убраԥа акәзар иахьыҵәаху шәарҭ ишәыгхаз, ажәлари шәареи шәгәы ахьеихшәаз зыхкьаз? Ауаҩы зегьрыла игәы наҳаны, зегьрыла иԥсҭазаара дақәгәыргьо адунеихаан ҟалашьа имаҳам, ус дыԥан, ус даанхоит ԥьанатҳәа шәызҿыз ҟаҵаны шәалгаҳаргьы. Уи бзианы ирдыруан зықәхра шәаҿыз. Аматанеира, убриала агәырҭынчра, аматанеира, убриала, Ҳараз, аҿерыцкьара, шәара, дад, аизашшрала ишәыԥсахит, аибаҭира ашԥа ииажәгеит. Агәынамҳара аазауаз, игәыла днаизашшыр, убри ҿааҳәыра имоуа дизырҳыр, мамзаргьы дизхырҵәар, адунеи иара изыҳәан иԥьанатҳоны ишәырбеит, шәара шәхаҭақәагьы агәра жәгеит. Аҩсҭаа дуԥәлыблаait, анцәа дышәтаait, уи имҩоуп шәызкәу ҳәа агәра анылга, иугәаларшәеи, лхы-лҿы лхалашара мацара акәым, лыбҕагьы аалыриашеит ԥсаҭа шкәакәа уан.

– Нан дукәыхшоуп, иухоумыршҭыр, мышкызны уаргьы ухәыҷқәа ироуҳәап. Ауаҩы, нан, иԥсы ахьынзаҭоу, ҩыџьа деимдыррхоит. Ижәҩахырқәа руак аҩсҭаа дықәтәоуп. Уи иахьагьы-уахагьы дашьҭоуп ауаҩы гәнаҳарак, ламысдарак ахьиирҟаҵаша. Егьи ижәҩахыр дықәтәоуп аԥсыцкьа, ҳазшаз Анцәа ду. Уи, нан, амҩа уирбоит аԥсыцкьарахь, ауаҩрахь. Уеимдыррхоит, иааҟәымҵзакәа уеимаркуеит урҭ аҩыџьа. Зны аҳәы дгәыргьаҵәа дҟалоит сара дызгеит, сара дыстәуп ҳә. Усҟан уи иитаху уирҟаҵоит. Нас уицәигоит, нан, егьи. Ани, шьашәы итарыблыша уанитәу, акы заҵәыкоуп импытцытцшьас иҟоу. Иумбои абыржәы ҳахьцо? Аныхачаԥа ҳнамҵагылоит, иаргьы днаҳԥырҵны дцоит. Ужәҩа иқәтәоу анцәа дныкәицар, нан, нас ишиҭаху дуқәиҭны, иитаху уирҟаҵо, уааимпытцахоит аҩсҭаа: шьашәы итарыблыша аџьныш. Убри азыхәан, нан дукәыхшоуп, уара еснагь узызхәыцлаша, анцәа дааныжьны, аҩсҭаа ужәҩа дахьыкәуцашоуп. – Ианылхәоз, усҟанҵәкьа, ибзиан игәалашәоит Ҳараз, лажәақәа дырхысча акәым, игәанала анцәа диашьапкуан дихьчарц. Ашьҭахь, шыкәсқәак анҵоуп, еиҳараҳак аизарақәа рҿы, иҳәаны далгаанҳа ихаҵа ччараха исуа, иан лажәақәа ччархәыс рыҟаҵара даналага.

Атуристцәа-ныҟәаҩцәа Ашәҟәыԥшьа анирҭоз, газеҵк илаҳәан. Ашәҟәы ахаҵа аԥхьагьы, изныкымкәа иара дзыԥхьаз убри агазеҭоуп. Уажәгьы иеикәарҿены аҵзамц иавҵан. Еиҭах днахәаԥшит. Уажәраанҳа дазымхәыццызт – агазеҭ ахаҿы ианыз ауаҩ исахьеи ибилеҭ ҟаԥшь иануи аҳәы ракәзаап. Агазеҭ анеиҿкааз ашыкәс, 1912 шыкәса ҳәа ахьаныз дшахәаԥшуаз, иааигәалашәеит, иара, ашьхеи агеи рыбжьара ишьҭоу ақыҵаҿы ииз, зани заби шәҟәыԥхьашьа ззымдырҳоз ахәыҷы, убасҟан, убри ашыкәсазыҳәан дзеигәыргьашаз уск шизыҟарҵаз. Убри ашыкәсаноуп данырнаҵыз, ашьҭахь, ихаҵарԥысра данааҵагыла жәлары зегьы ираҳауа мап зцәикыз. Ихытцууаз Ҳараз абри агазеҭ анхациркыз абри ауаҩ? Жәашыкәса. Сара санырнаҵуаз, аҳы санҳаархуаз, даҿа ҷьоукы сразҟы даҿеакала аҳбара иаҿын.

Инеиуеит асаба зынчылоу амҩа ианыланы. Иан лызқәа икыдтәалоу арбаҕь аика нахьиркьысуеит илабҷашь. «Ҟыжт» аргоит арбаҕь. Шаҟа ихараз иахьгылаз уи аныхабаа. Ақыҵа

агәҭаҷы акәын. Асаба ршьапқәа ахьабылуаз рзымхозшәа, иазааигәахо ианалагалак, амҩа ахаҳә еиҟәырпҵа аныҵсалан. Убригьы ршьапқәа шыхту инылаҵало ианысыр акәын.

Ихаҭа иаҳауеит ибжьы, шықәсқәак анаатҷ, аизарақәа рҷы ииҳәауаз.

– Уаҩы ианажьтәым, узыхшаз уан лхаҭа лакәзаргьы, ауаҩы ишьамхы арсны иргылара?! Ишҵаҳзыруаз, ишәгәалашәыршәа. Ҳшьапқәа хырҟьаҟьа ҳрыманы иаауан аныхабааҷы. Амҩан, шәыххь згеит, асаба ушьапы аннылалак, ахаҳә еиҟәыҵпара ушьапашҭақәа анҵнаҟалак, угәыргьаҭәа иаурсуан ушьамхқәа. Шәахәаҵш, шәазхәыц, изакәы ҩыстәараз ирыҙбуаз апапцәеи адикәанцәеи! Ажәлар шәжьаны, шәҟаҭәаны шәызмаз.

«Сара сшамкәа сызшаз, ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп, – иара иажәақәа ирылыҩны, инахараҙаны иааҩуеит иан лыбжьы. Аҩыцьегьы ршьамхқәа арсны аныхачаҵа иамҭагылоуп, – уара, ҵсы зхоу зегьы зшаз, уара унапы данысҭоит, уара дуҫтоит, ураҙә заҭәык уиқәиҭыз, иааигәара дааумышьҭын, наҟ диҟәыблаа аҩсҭаа, имдырра даҭанаумҭан».

– Шәыбла абзиа абааит, ажәлар шәхаҭкы, асаба зынчылаз ҳамҩа, ахаҳә еиҟәыҵпара ҳшьапқәа ахьҵнаҟоз, ижәбоит, шәахәаҵш акаҭран цыр-цыруа ишықәырҭәоу. Иабаҟоу иҷыжуа амҩақәа ирныз шәуардынқәа? Урҭ рҭыҵан, ажәлар, шәыблала ижәбоит иқәпраа ишнеиуа амашьынақәа!

«Иҵсы сзеиқәырха, ацәгьа-мыцәгьа наҟ иҟәыблаа, ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп».

Ибла дыхгылоуп инаҵар ҵаҟанҙа ишьҭассы апап. Иҙамҩаҷыҵәҟьа еиқәаҭәаҙа иануп ашьана.

Аҙынра дынҕыҵсын, ааҵынразы, дшымгәыҕзоз ҿенак ашьжьымҭан иҭоуба анеилеига, иҿизнымкылакәа данцәажәоуп абарҭқәа зегьы даныхҭарк, дызрылымҵуа данрылахаз. Уажәшьҭа рыцәцашьас иҟаны иибоз акы заҭәык акәын. Ауааҵсыра ракәым, иҵсаатәыз, ишәарахыз, ҵсы зхоугьы изхамгьы ирмаҳалар акәын ибжьы. Иамуит. Ихы ихадыршҭит аҵсаатә мҵәыжәҩаҕреи реиҳа анцәа дхазҵауа аныхачаҵа аҷаҵхьа дшымгылара, иҷаҵхьа иматанеиуашәа, аҵхьатәи ашьапқәа еикәаҵсаны, аҵсаҵла амахәҭаҷынтә дахьцалак ихәаҵшуа, ҵыхәабаба, ахәыҵшқа. Ааҵынразоуп иаҳа даныхҭарк.

Шьашәы уҭарблааит! – иѡҭирԥьеит ахысбжь инацҵаны. Аԥсаатә мҵәыжәѡаҕра убас бжьык ѡыҭнацеит, агәаҵәахы аҳәызба аларҵазшәа. «Ҳахәырҵәеит, ҳахәырҵәеит!» ҳәа, – лҽыҭыбжьы ааѡит аҭакәажә Ҭаршԥха Ҭакәына. «Иамуит, шәҳаҕрымʒааит. Зны акәлакцәа шәҳәан, иҳамаз ҳамышәхит, нас еибашьроуп, ацхырааразиаҳҭахуп шәҳәан, ԥшь-шьапык зҵоу рахәык ҳазнышәмыжьит, ашьҭахь даҽеакы шәыʒбит». Илоуҳәозеи аҭакәажә. Улыццәажәар, лара улеиԥшхоит. Дҭоукыр, ахьымʒг. Аҭакәажәцәа ҭеикуан рҳәоит. Сара сыдамздам даҽеаʒәы ичҳауамызт лышәиԥхьыʒ: «Шәыблақәа ҭышәхааит, иҳадыжәбалазеи анхацәа!»

Аԥсаатә амҵәыжәѡа-ҕра, иԥьашьаны даҵаԥшуан, амахәҭа ишныкәпраазаԥсҭахьы, ма ашьхаԛа акәымкәа, уажәшьҭа ухысла шаԛа уҭаху, сара сҽынʒа ааʒашьа умаʒам ҳәа ианаҳәарц аҭахызшәа, ихагьежьаауа ажәѡанахь иԥрит. Аизара кажьны, днапҟьа-шьапҟьо, даҕьуа днеиуан аҭакәажә.

Ишәаԛь нхаирҟәалан, апатрона аатыхны, дынҭатәхәеит. Инахараны иаа ѡуаз арѡаш ашьҭыбжь аамышьҭахь уаҳа шьҭыбжьы мгаʒо, ԥсаатәкгьы ҷыт нахәламшәауа, аизараҽы раикомк ажәа иитазшәа, еиԛәышьшьы иаатынчрахеит. Иҵоуба уажәшьҭа усгьы иеилеигахьан. Изиҵәахрызеи ҳәатәыс иааимоу зегьы! Ажәѡан иаҵаʒыз аԥсаатә мҵәыжәѡа-ҕра ихы ақәкны акәын ишиҳәоз. Иажәа иаҳа иԥьбаран, имакрагьы иаҳа уаѡы изыгәаҕьуамызт аколнхара ахантәаѡы данцәажәоз. Реиҳа зцәа зхихуазгьы абригадирцәа ракәын. Изыхьʒузеи анхаѡы усура дымнеит?! Иахьа усура дымнеизар, иацтәи иусурамш наҟ имх. Даҽеазны дымнеир, имх идгьыл, имх ирахә, имх ибжьы. Иажәа иаҳа инкылан, иаҳа ираамысташәаны дцәажәон аусҳәарҭа ахантәаѡыс данықаз. Бақьыр-иԥа Ҳараз ихаҵагьы ихашҭит шаԛантә иԥсаххьаз урҵ аѡҭыԥк. Аус злаз араиком акәын. Раиком ҽыцк данықарҵалак, иаргьы дниаргон.

Аʒыхь ашԛа дахьнеиуаз, даатгыло, рацәажәара даҽын илаԥш аазыԛәшәоз зегьы. Асы анрыкәҳа, алʒынра анаара иаҽаиан аасра. Уажәы рыбҕақәа аитыхра иаҽын, ижәуаишәхәо шәақәитуп ҳәа зырҳәаз нхаѡцәақәак ракәызшәа. Ибжьы неитыхны акраамҭа дацәажәон арѡаш анырцә

зыҽѡышьҭызхыз ахра. Анаҟа-араҟа имзыҭыцкәа асы ҿыҭҳақәа аҿажьуп. Рхахәы шкәакәа-шкәакәаза улаԥш нарықәшәоит аҭаҳмадцәа.

Еиҳараҙак игәазхара дцәажәеит аҙыхь аҿы даннеи.

Ажәлар еизан, еилакь еилагылоуп аныхабаа аҿаԥхьа. Иԥьныштәарҭоу убри ахыбра дырбгароуп. Иҟам даҽа мѡак. Уаҳа ҟаҵашьа амам дара зҿу аус ԥьанаҭ баҳчахароуп аԥсҭазаара. Рыбла хнаѡеит абри ахыбра.

Ибжьы шаҟа изырдууа убасҟак ирласны инагҙахоит иажәа.

Аҟәиҭ-ԥсиҭ ыҟамкәа, аԥсы ҙаны, ашьшьыхәа ицоит аҙыхь.

Иажәа нарыгҙеит иѡызцәа – иарҕьажәѡакәа.

Иҽааиқәикит. Иуасцәа хылпа ахаҳә инықәиҵан, арашәаѡ иԥсы анааиҭеикуа еиԥш, даапса-дкараха днатәеит. Уажәы ацәажәара далагеит аҙыхь аҟара ибжьы рхәыҷны. Дцәажәон ихазы мацара, уаѡԥсы иаҳарц иҵахымызт. Ихы игәалашәозар аахыс убас дцәажәахьеит зны заҵәык. Уажәеиԥш убсҟангьы иара ида уаѡԥсы имаҳаҙеит. Иҷкәын заҵәы дҵахеит усҟан. Аҵәыуацәа анаамаҷха, аԥсы дахькҿаз дныѡналеит. Рхала еизынхарц ашә наиркит. Саатқгьы ѡ-саатқгьы диацәажәон. Ихараз зегьы еиҳәеит ашә мчыла иаартны иѡналаанҙа. Ихы машәыр азиуз ԥьыршьеит. Ԥсы зхаз аҙәгьы имаҳаит усҟан ииҳәаз. Анарцә даннеилак иаҽԥнимхәароуп иҷкәын. Дахьҭахаз иара, Ҳараз, Бақьыр-ипа Ҳараз иоуп изхароу. Уаҳа ԥсыхәа ыҟамызт, дад дукәыхшоуп. Иубоит схазы бзиарак алызгарц саҿызар. Исанажь, уԥсы сакәыхшоуп.

Усҟан иҷкәын данҵахаз, аибашьра иаламгацызт. Иара изыҳәан иԥсеиқәырхаганы ибеит мыш ѡынѡыжәа аатҵаанҙа излагаз аибашьра. Ихы игәаҕыр, дхаҵамызт, баша ажәлар даҳхагылан, иҷкәын изыҳәан асеиԥш ҟазҵаз, аҵәыуараҵәҟьа даԥсам рҳәон. Аибашьра дцар, дҵахар, еиҕьу иарбану. Ирымуит знапаҵаҟа дыҟаз. Дырмышьҭит. Бҧьарла мацара акәым аԥсадгьыл шырыхьчо. Иара иаҟара изылшода аколнхара арыҕәҕәара.

Аҙыхь аамышьҭахь, уаѡы имаҳаҙакәа, иара изынхеит уажәтәи гәаартыла ицәажәарагьы. Шәацәажәара иаԥсам ҳәа, дара ирхаратәны, баша ажәлар урызгәааит Ҳаразхеит. Уара уаҟарагьы издыруада изхараҵәҟьоу дызусҭоу.

Иҽеналеихалон аҟароуп. Аҳгьы иаҿаҳсо еиԥш, агәҭанҳагьы дымнеикәа, ишьҭахьҟа даахынҳәуан. Илаԥш назыкәшәоз днахьынҳалон. Амра шыѽагылалак, раԥхьаҳа ашәахәақәа ныкәыԥхоит зегьы ирылыҳәхәо абни ашьха. Уахәаԥш, Ҳараз уи уажәы амра шаҟа бзиа иабо. Ашьхақәа ирылыҳәхәо ашьхоуп амра раԥхьатәи ашәахәа хаақәа зыкәнарԥхо, аха аурҭ бааԥс анаслак? Ахьҭа бааԥс анҵыслак? Уара иуҭахызма еснагь ишаҳәшаҳәуа амра ақәыԥхаларц?

Иԥсҭазаара ԥкаауа иҿынеихеит. Ԥсҳәы акалҭ аҿы инхақәо роума, ашәҟәы ԥшьа изҭаз аныҟәаѽцәа роума, шаҟантә, шаҟаѽы дырмацәажәакәа ичҳазеи ҵыԥхаахыс. Ауаѽы ианиаҳашаз игәы шрыхшәаз анреиҳәашаз, дҿаҳаушәа мацара акәым, ддагәоушәагьы ҟаиҵеит. Уажәы еиҵах, шаҟантәыз здыруада, иԥсҭазаара аихшьалара даналагах, аҳәыр иаҳауазшәа, ибжьы ѽҭицеит. Аԥсаатә ҕраҷкәын, анкьа, иани-ааз ажәа имазкуаз рыҿқәа шеихеикуаз еиԥш, уаҳа абжьы азҭымкаауа ианыҟаиҵа ашьҭахь, иааирак згаз иныҟәашьа иҵаны, иҟәарч ѽны ашҟа дхынҳәит. Реиҳа изааигәоу роуп араҟа итәоу. Маҳала дызҭахым, данаарыдгылалак ацәажәара иаҟәыҵуа ракәым, иҟазааит, иауазеи, иааины итәааит иѽны зыблызгьы, сықәҵыр еиҕьуп иҳәауа дҟазҵаз. Дызцәыԥхашьо ҳәа акгьы имам. Ирыздыруам ауп иҟалаз, уаҳа акгьы. Ихааныз абыргцәа ԥсит, иаанхақәаз зеилкаара маҷу роуп. Егьырҭ, ҳара ианҳааз зхәымԥьар аҿаҳәашьа ззымдыруаз ироуҳәозеи. Иумбои, абасҡак иасҳәеит ашәҟәыѽѽы Адамыр Арҭанба, иантца абарҭқәа, иҟалаҵәҟьазоуп ҳәа, «Кьараз» далан ҳәа аамышьҭахь, рнапхгаѽы иԥсы аиқәырхара сшалаз, ажәак иҿыцимыршәеит. Иидыруа маҷума, ихы изымдыраа-ит ахьчажә Арушьан Рачба?! Уиазҵааи, абзиа иҳәозар убап. Ҵаны, бзиара заҵәык сзиухьеит. Сан, аԥсаҵа шкәакәа, грас илымаз, сара сымацара сакәым, аҳаблаҿы ахәыҷқәа еизганы, ауахәамахь илыманы дцон. Исгәалашәоит, аибашьра аламҵалаз, аҳәы ашәҟәы сзалеиҵеит, абас иҟаз аԥхәыс дылԥоуп, иҳәом акәымзар, маҳала анцәа дхаиҵоит ҳәа. Уаҳа зыгәра игаша димоуроуп. Арушьан ианиазҵаа аорганаа, имцуп, иан сара ибзианы дыздыруан, аныхабаахь дцон, аха илгоз лара лтәқәа ракәын иҳәеит, ихаҵагьы дшылгахьаз имҳәеит.

Ианбыкәу уи? «Кьараз» зынӡаскгьы еиҽырымкаацызт иан ахәычқәа лыцраԥсса аныхабаахь ианылгоз. Убас ҳааиуан Адагәеи сареи ҳаиқәшәааиӡа. Уинахыс иааҟасҭоз маӡазар, иззымаӡаз даҽеа ԥьоукы рзыхәан акәын. Ажәлар ирдыруеит. Изумҳәозеи, Арушьан, уара уаҟара издыруада.

Иԥкаауа иҽааихеит. Ашьха ҳаракӡа ахықәцә иныкәԥхаз амра, иаҳа-иаҳа ашьапахьы иааскьон, аиѡхаа ҵауларагьы инҭаԥхарц. Кьаразаа рхаанаахыс дналаган, иаргьы дааскьон иҟәарч ѡны ашҟа. Урҭ игәалашәарақәа зегьы раҵкыс ицәыцәгьан иан илыдҳәалаз хҭыск агәалашәара. Иҳәар акәым, ихаиршҭӡарц иҭахын.

Дѡагылан, амца нхәыҵишьшьаит. Ахәышԥырҷкәа инарыкәиҵеит иацтәи абысҭа. Ԛ-зынрак еицыларгьы изхашаз ажьҵааи ашәырѡақәеи иман. Ишәсак аамихын, аҳәызба инахаҵаны иӡит. Ллабҷашь налыҵарсуа, лыҵкы еиқәаҵәа шьҭассы, иаԥхьа дгыланы лҽаныналха, ииулак дылпырҵит, даҽеа гәалашәарак ашҟа диасит. Пату ақәҵатәӡами, иаҳҳәап, убри, аибашьра ашьҭахь аорден зирҭаз аус, убригьы цәгьараны иҟаиҵама?! Артель еиҽикааит. Аусура ашьҭахь, аҳәса еизаны анапҭарԥақәа, ақалԥадқәа рԥон. Ԥьоукы аласа ркәакәон, ирхахон. Афатә мацара акәымкәа, ашәҵатәгьы... Еибашьуаз рзы аиааира ргарц азы. Илымуит. Амѡа дааныҵын, еиҭах иаԥхьа даагылеит иан. Еиԥшымзт урҭ, аныхабаа ашҟа амѡа иқәызи, уажәы иаԥхьа игылази. Лыбга иашан, лхы шьҭых, уажәы-уажә ажәѡан днаҵаԥшуан аныхабаа ашҟа амѡа иқәыз. Уажәы иаԥхьа игылаз лыбгагьы ыхәан, лара лзын иҟаӡамызшәа, ажәѡанахьгьы дыпшуамызт. Дыԥшӡаргьы бзиа лҳәомызт. Аныхабаа аҽаԥхьа адәаҽы иеизаз ажәлар даарылҵны, раԥхьа даагылеит. Иара, Бақьыр-иԥа Ҳараз, астол дықәгылоуп. Сара схаҵа сшьамхы арсны шаҟантә сдыргылахьаз (шаҟантә слыргылахьаз ҳәа лыхьӡгьы ҳәаны, инапгьы лықәикырц ихы инҭашәеит, дегьыналыхәаԥшит иан, аха иҿеникылеит), шаҟантә исаҵәам, ауаѡы длазырҟәуа сдырҟаҵахьааз абраҟа, абри, аѡсҭаацәа иахьыртәарҵахаз. Ижәдыруеит, избаз шәыҟоуп, Аҟәа агәҭан игылаз аныхабаагьы иҟәыбаса икарыжьит. Шәара шәшыбнаурзз шәынхеит ҳәа аҿԥныхәа ҳадыргоит.

– Ҳа-ҳа-ҳа! – иаԥхьаҟа даанаскьан, аҳәыр иаҳауазшәа, ибжьы нҭицеит. – Уара, сыԥсымзар, Арушьан, уаргьы уҟан, усҟан иугәаламшәои, аныхабаа ҟәыбаса ианкаҳажь ашьҭахь, ҭакажәык иҟалҵоз?! Ҳгәыларатәын лара. Уаниз ушьҭызхыз лара лоуп лҳәалон сан. Ҭакәажә бзиан рыцхә. Сышьҭылху, скалыжьу сыздыруам, сара акгьы сымбеит, аха исгәалашәо убри ауп, дзандузгьы дзандумызгьы аҳаблаҷы зегьы нанду ҳәа акәын ишларҳәоз. Лыхьʒҵәҟьа зегьы ирхашҭхьан.

– Нанду, уо, нанду! – изнапык имаҟа иавҵаҵаны, егьи инапы налыкәикит Ҳараз. Аҭакәажә иҟәыбаса еилажьыз ақьырмыткәа, ахаҳәқәа, амҷы маҭәахәқәа дрылеимдон. Лхы даасахан днаиҷаԥшит. Лыԥьымшьқәа дыршкәакәеит асаба. – Бызсыхәаԥшуазеи?! Бзышьҭоузеи, нанду, бзышьҭа?! – ажәак лымҳәеит. Ахаҳәымҷыхә аимыртытаара даҷуп. Ҳәсақәак лыдеизалан, наҟ дрылыргеит иан. «Уан, уан…» ҳәа, – аамышьҭахь уаҳа илҳәоз имаҳаит уи. Аҭакәажә деимдоит даакәымҵʒакәа.

– Дабоугеи, нан, дабоугеи? – лҳәеит аҵыхәтәан лыбжьы аарла иҭкаауа, лыбга иаҳагьы ирхәаны. – Ԥьаракыр иҟазар абраҟа акәхап, – илабашьа иҵарсуа уи дналыдгылеит быргк. Длыцхрааны ахаҳәмҷыхә днахаахоит. – Даҭанабымҵан, бхьышьаргәыҵа сакәыхшоуп, имдырра даҭанабымҵан, – даҷуп аҭакәажә.

– Ҳараз, дыкәаҳгап наҟ, – илымҳа инҭеиҳәеит ишьҭахь игылаз ахаҵарԥыс.

– Улҟәаҵ, – иҳәеит иаргьы убасҵәҟьа ибжьы нытцак. – Унеишь, уара, хаҳәк даҳцәаҵаԥсуеит, илҭахузеи абни аҭакәажә, – инапы наиқәикит аура ду кны игылаз хаҵарԥыск.

Ақьырмыт ԥҷыхақәа, ахаҳәмҷыхә уҳәа еилажьыз иаарыҵырхит ныхачаԥак.

– Абар дахьыҟоу зхьышьаргәыҵа сакәыхшаша, – дызлеимбаʒацыз ала лыбга аалыриашеит аҭакәажә. Лкасы аҷацәқәа ахьшьуа, аныхачаԥа лрыцкьеит. Иан лнапаҷы дылкын асаби. Дшәымаз, ауаатәыѡса, шәара шәʒатәс дҟасҵоит. Аҭакәажә аныхачаԥа ѡышьҭылхит.

Ишгылаз, имҵысʒакәа иаанхеит Ҳараз иѡызцәеи иареи. Абарҭ асҟаѡык еизаны иҟаз зегьы, адгьыл рыҵаҷылазшәа, аныхачаԥа егьынахәаԥшит, ршьамхқәа ѡадырсит.

Аҭакәажә иара ишҟа лҽаалхеит. Ишылкыц ишьҭыхны илкуп аныхачаԥа. – Дубома, нан, абраҟа зсахьа ану, гәнаҳа змамыз ан-ԥсыцкьа? Дубома? – аныхачаԥа наиҽалкит. – Уахь умхьаҳәын, цкьа улҽаԥшы. Дубома амаалыкь илку Есҭе Қырыстеҭ?! Уажәшьҭа унализыԥшы деиқәара-еитцараха анаҟа игылоу уара уан, Ҳанифа ԥшъа. Абри, – даахаҳаны иқьышә иныкәылкит аныхачаԥа ивагылаз иҩызцәа руаҳәк иаԥхьаҟа днатрысит аҭакәажә длыҭаҟьарц, иара дааникылеит. – Нан, убри ан лысаби, иумбои лнапы данҭаны дшаалго?! Шәхатцкы дцааит, шәара дшәымаз, ажәлар лҳәеит. Ажәлар дрыхҳнылҭеит. Уара уан улыхшеит ажәлар хурҭәарц, ашәы ҳшәуҭарц. Уҳырҩы, нан, арахь цкьа уҳырҩы. Абри лысаби, нан, дкыдҭаны дааныршь, ажәлар зегьы ашәы рҳшәыртцеит. Уара, нан, Ҳаниф ԥшъа ааалгәыҭцылхыр, укыдҭаны уршьыр, ҳара еинҟьаны ҳкәашоит. – Лажәа ҳәаны даналга, аныхачаԥа ажәлар рахь иаалырҳәит. Убри аамҭазы деиҭақьыз-қьызуа, аԥсҭы лаҳазшәа, гәынқьыбжьык налхылҭит иан дахьгылаз. Ажәақәак лҳәарц далагеит, аха лыԥсы лыхәлахеит. Лҩызцәақәак налыдеизалан, дрыманы наҟ рҽынархеит.

Ииура-ииҳәара дақәымшәо шәымҭақәак роуп дахьаанхаз. Иаарласны ихы инапаҿы иааигеит. Аҟыҧхәа иааигәалашәеит мышкы убри аԥхьа араиком аҟнытә иаарышьҭыз ашәҟәы. Аизара ҟаҵатәуп. Иақәыҳбатәуп аконтрреволиуционерцәа рытцшәааратә ус.

– Ажәлар, шәҳырҩы! – иааилаҭырыз ажәлар днарылаԥшит. – Шәҳырҩы! Савецки власт аҭацәа аргамаду ижәбоит. Ҳара иаадыруеит аҭакәажә дазыҟаҵаны даазышьҭыз. Аконтрреволиуционерцәа, аобер бандит Нестор Лакоба иҵыхәакцәа. Ҳара ибзиаҳаны иаадыруеит ҳқыҭаҿы рҽыҵәахны ишыҟоу урҭ. Аҭакәажә дазыҟаҵаны даарышьҭит. Иҳамазароуп агәаҽанызаара. Абасеиԥш иҟоу ҳақәныҟәароуп Ленин дуҳҳа иус дуҳҳақәа! Ҳара ҳақәныҟәароуп анасыԥ ҳзаазгаз Сталин иажәа. – Ибжьы иаҳа-иаҳа ихаицалон.

Игәалашәоит, аҩны дшааиз еиԥш иан дахьышьҭарҵаз дныҩнашылеит. Ус илҳәартә иҟалеит.

– Нан, – ҿаалҭит лыԥсы аарла иҵкаауа, – иуҳәо, иҟаутцо ажәҩангьы ишагәамԥхо уаҳа иумбаҳои.

Егьиашатцәҟьаны, иаалырҟьаны амш аҽееиҭакроуп иажәа аҳәара даҟәызхыз. Пҭа ҽыҵқәак натцаршә-ԝатцаршәқәан акәымзар, цәгьарак агәы иҭоуп уҳәартә иҟамызт ажәԝан. Аныхабаа апҵерагьы иагьналагеит, амра хырԝеит, рҽеааларцалеит апҵақәа. Еилыҕрааҙа ишыҟаз, инеизакны ԥштәык – аҙыхәашь апштәы аархәеит. Ақәа рылхаҽа рҽаархзҵгьы иаҳа еиҕьын, иаҳа уаԝы ичҳауан. Ашьхарахьтә убасеиԥш ԥшак аҽаанахеит, асабеи абҕьыжәи еиларԝынтны ишьҭнахит. Хаҳәи-мҽыхәи ахьеилажьыз илагьежьаауан. Агаҽаҟа ицеит, аҽеарҭынчит шырҳәоз, еиҭах ихынҳәит. Иахьынтәааз, ашьхаҟа идәықәлеит.

– Ҳамдырра ҳаҭанаумҵан!!

– Лымшарак ҳҭашәеит, иубоит, ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп!

Ахацәа ракәын уажәы иматанеиуаз.

– Рыбжьы ныҵакны изыматанеиуаз, рҽааибаркны, Бақьыр-иԥа Ҳараз, дад, ҳаҷкәын иҟаухо ҽеим рҳәарауааз?! – аҙәыр иаҳауазшәа, ибжьы ҭыганы дцәажәауа, аҟәарч ԝны дындәылҵит. Зегьы урҟәаҵ. Ишәазааит. Мамзаргьы ирҳәо акгьы шаҵанамкуа анырба рыҽныркылазааит. Аха изҿимҭызеи сара сызнаҭыз? Днукыларауазеи, иҟаиҵо умбаҙои анырҳәа, иара ишԥаҟаиҵеи? Ажәаԥҟак иҳәеит.

– Ашьа ицаша да иалагылом. Шәиҟәаҵ, – уаҳа акгьы. Уаҳа ажәак имҳәеит. Абыржәы дызбо ҷьысшьоит, иҙамԝақәа ашьа рылԥхаауа, ишьҭахьҵәҟьа дгылан Арушьан. Уигьы акыр иҳәама? Ҿимҭҙеит. Ҳус ҳаналга ашьҭахь, ҳазегьы ҳаилагыланы аусҳәарҭахь ҳанаауаз ауп сызнаҭыз иажәа-хшыԝрҵарақәа анцәыригаз. Исзеилымкааузшәа ҟасҵеит.

– Ажәытәан, дадраа, – иҳәан ҿааиҭит Ҳараз даныса-биз дызнаҭыз, – ирҳәоит, иҟан ҳәа аҵанаа ҳәа ҷьоукы. Ҵԝа рымамкәа ирацәаԝын. Ашышкамс реиԥш акәын ишҿиоз. Ашьха зегьы ықәырҭәааны дара нхон. Аҭырас иқәланы икарҿо аҟара иуаа хәыҷқәан иҳәеит. Аха убасҟак зхы лазмырҟәауаз уаа ԥагьақәак ракәын, Нарҭаа дуқәа рԥыларгьы, имԝахыҵны амԝа рырҭомызт. Уи бзиоуп ауаԝы ихы аныламырҟәуа ауаԝы иҿаԥхьа. Аха аҵанаа убасҟак иахнаԥаацәеит, убасҟак иԥагьацәахеит, анцәа ихаҭагьы драҭәарымшьо иалагеит. – Дааҭгылеит. Ажәԝан днаҵаԥшит. – Шәахәаԥш, иара ианаҭахыз

иасит, ианаҭахыз иаангылеит аныхабаа ахьҳарбгаз згәы иамыхәаз аԥша. Ианаауазгьы ҳара иааҳамгеит, ианцазгьы ҳара иаҳмазҵааит. Убасҵәҟьа анцәа имазҵаауа, датәарымбо иалагеит аҵан. Ус ҟашәымҵан, дадраа, шәҽааанышәкыл, ахьаԥарч ан иахәлаҕьаҕьон ҳәа шәызшаз шәысҽамгылан иҳәеит, зхьышьаргәыҵа сакәыхшаша. Изаҳауадаз. – Дкылкааны Ҳараз днаихәаԥшит. – Уаҳа ианырмуӡа, абыржәы, иахьа, иаалырҟьаны аԥша шҵысыз еиԥш, ажәѡан цкьаӡа ишыҟаз, иаалырҟьаны еимаѡны алеира иалагеит... Изакәыз зышәгәахәуа? Абымба. Рԥьаф ҭан, рымчԥәа ҕәҕәан аҵанаа, аха хшыѡла ахәыҷы иѡызан. Абымба еигәыргьеит. Иҵегьы ҳзаашьҭ, уара убри ауп уаҳа иулшозеи шырҳәоз, адгьыл зегьы бымбала ихҟьеит. Илабылгьоит, илахәмаруеит аҵан. Еиҭах дразҵааит, сара исҳәо акәу, шәара шәхаҳәатәада даҽакы шәмаҳаларц шәҭаху ҳәа. Ччархәыс дҟарҵеит изшаз. Ишәмаҳаи аԥхьан ишәасҳәаз? Ашьа ицаша ада иалагылом. Аҽыԥҳәа амца ѡалҟьеит ажәѡан. Адыд-мацәыс инапаҷы иҟан, илымшоз иарбаныз зхьышьаргәыҵа сакәыхшаша. Амца акит абамба. Иналаблит, абас иныкәӡаait аҵан.

Баша изаҳауаз, изызкӡамыз ракәым, ианиҳәоз аамҵазгьы ихы назкәикуаз Бақьыр-иԥа Ҳараз ихаҭагьы аҽеныҵәҟьагьы наҟ ихаиршҵуан аҭаҳмада иихәаз абри ажәабжь иҟамлазҵгьы аҽеныҵәҟьа зхы ҵызгаз, мышкәак анаатҵ инаӡаз аус. Убри ауп иаргьы иахьа уажәгьы ихазмыршҵыц, изаҳазгьы, рхаҭақәа рдунеи анырыԥсахуаз рышьҭахьҟа инхоз инараҳәауа, иахьа уажәгьы аԥсараа ирхамышҵыкәа изааргауа ари ажәабжь.

Иныҵак-аатҵакны иахьырҳәаз аҟнытә, лааигәараҵәҟьа игылаз раамышьҭахь аӡәгьы имаҳаит, аха аӡәы заҵәык илымҳа иҵасыргьы иазхон, избанзар иҳәаз ажәа зегьы ирыгәҭыхаз акәын.

Ахаҳәи-мҷыхәи дрылеимдо, илулак иԥшааны, лкасы ахьшьуа, ирыцкьо, игәыдкыло аныхачаԥа анѡышьҭылх аҭакәажә, ан лысаби лнапы даныртәаланы дахькыдыз ажәлар иана-адлырба, иҟалҵаз аҵкыс иалҭаз аиҭаҳәара зҭахыдаз. – Абас анцәахша дызку ан. Лхьышьаргәыҵа ҳакәыхшоуп. Бара, Ҳанифа ԥшӡа, аԥныш дбыхшагәышьеит, аѡсҵаа хәырҵлаҕь бнапы дыкәыргыланы дааганы дҳабҵеит. Иаҳзиуз ббоит, –

лҳәеит ԥҳәыск Бақьыр-иԥа иан ллымҳашьаҭа аҽыҵәҟьа. Лыбжьы неиҵыхны илҳәар – дшәеит. Аха лааигәара игылаз уеизгьы ираҳаит.

«Иларҳәаз баҳама Ҳараз иан? Аԥьныш дбыхшеит ҳәа ларҳәеит»,

«Шаҟа ииашаны иларҳәазеи ҳасҭаршын иан. Аԥьныш духшар, аԥьныш духшеит, дад, ҳәа уарымҳәои».

Игәыҟаҵагаха ари ажәа анрылсуаз, иара даҽын илымҳаҭшьаагаз иажәа.

– Абраҟа, абыржәы сахьгылоу аҭып аҽы, – аҵәԥан еиԥш диашахәҵәаҙа дгыланы реиҳа ицәымгу уаԥсык диацәҳауазшәа, ибжьы ԥҭицеит Ҳараз. Иара убасҵәҟьа, аҵхшьа змоуа аҵәԥан еиԥш акәын деиқәҟаца игылашьагьы шыҟаз. Ииҳәо ажәақәа шаҟа израғьуа, убасҟак рхаҽы инеиуеит изаҳауа, ихаҭагьы убасҟак дыҕәҕәаны дыкәгылоит адгьыл. Аҟамчы рхумҟьакәа адунеи лашарахь иузкылгаҙом ауаатәыԥса, –абри аԥьныш тәарҭаҽы, шаҟантә сшьамхы арсны сдыргылахьаз сара схаҭа. – Бзиара дуӡӡаны иҟаиҵеит ҳәа иԥхьаҙеит ишьамхы арсны дзыргылоз иан шлакәыз ахьимҳәоз. –Абас акәын ҳшыраақоз. Аныхабаақы ҳааир ҳшьамхы арсны ҳгылан, абжьааԥны акулакцәа ҳабҕа иқәтәан. Изыхҟьазеи, ажәлар шәхаҵкы абарҭқәа зегьы? Ҳамдырра. Уажәшьҭа ажәлар рыбҕа еиҵырхит. Уи зегьы ҳзаазгаз сара сеиҳагьы шәара ижәдыруеит. Ҳара иқәаҳҳыроуп, ицҟьашәҟьа иаагароуп Ленини Сталини рыхшыԥ иаҿагылаз, еиҵах атәра ҳҭарцаларц иаҽыз атрацкистцәа, аобер-бандитцәа! – абарҭ, аҵыхәтәантәи ажәақәа, еиҳарак ажәа «аобер» иаанагоз акәым, аҳәашьагьы издыруамызт, аха агазеҭ аҽы уаԥ дук иажәахә иалатцаны ишиҳәаз ибан, даԥхьауа, деиҵаԥхьауа ихамышҭуа иҵеит. Еиҳарак ихамышҭуа иҟазҵаз, Аҟәа, нас араион аҽы уҳәа, дызлахәыз еизарак мԥаԥысуамызт уи ажәа ҷьара аҙәы инаиҿыҵымшәакәа. Еиҳарак изырҳәоз Адагәа идкыланы акәын. Цәгьарак шаанагоз аҟара уеизгьы игәы аназԥа, хаҵараны иҟаиҵеит иара иԥхьаҙаз, ихаҭа даҟәыҵит уи ажәа Нестор Лакоба идкыланы аҳәара. Уи ихьӡ-иԥша ихьчоны, ицәаԥҿыгаз ажәа иатәеимшьоны акәмызт. Ақыҵаҽы дарбаныз изгәаламшәоз уи ауаԥ иныҳәаҿа

аанымкылакәа чыс-еишәак дшахымҵуаз. Дшыжәдыруаз еиԥш акәым, дызҽыҵәҟьаз, дзакәыҵәҟьаз абри акәын, ажәлар драҕан анырҳәа, акраамҭагьы агәра имгеит Бақьыриԥа Ҳараз. Сара саҟара шәара дыжәдыруама. Ажәлар дышԥараҕоу, иԥсҭазаара ажәлар ирыхҭниҵоне иҳәеит. Зныкгьы дахьымхәит реизааигәара мацара акәым, иԥсраан ашәы ишәҵаны дахьгылаз. Ашәы ишәимҵаргьы ианарыжьуамызт ишеизыҟаз здыруаз. Ашьҭахь, ѡба-хԥа шықәса анҵы, ахаҳә кылызҵәаз ацәыкәбар иаѡызахеит. Дааҟәымҵзакәан иаҳауаз иаргьы агәра иго далагеит. Иус иацныҟәоз, гәыкала изыҟазгьы иҳаимхәаҙозаарын игәы иҭатҵәҟьаз. Аха ахьҙ аԥҿера усҵәҟьа иаахтны изыгәыҕуамызт. Ақыҭа шиқәыҙбаз ала, аизара ҟаҵаны, ашәҟәы шьҭыхны иаашьҭәуп ҳәа араиком аҟнытә адҵа анроу намыгҙашьа имамызт. Агазеҭ аҿы иааизырҳәаҟәаз – аобер-бандит, аконтрреволиуционер – иаргьы изиҳәеит, аха егьи абжьааԥны ѡыцьа ахьааиқәшәо аума, еизароума, авсшьа ахьааиоуз цәгьагьы изиҳәомызт, бзиагьы. Ԥасеиԥш бзиа дибоны, ихы ихашҭуа аҟынҙа игәра игоны акәмызт. Уи ихьҙ шаҟа иҳәоз, убасҟак иргәалаиршәон ишеиѡызцәаз, ишеизааигәаз. Дтәаны ирымбаз, дгыланы ихы дирбеит ҳәа, разҟыла, сырхашҭшәа сынханы сыҟоуп, схала иргәаласыршәома.

Аныхабаа иалгеит. Иѡызцәеи иареи ақыҭа мѡа иануланы иахьаауаз, игәалаҟареи иныҟәашьеи убас иҟан, зашьцәа рыԥсы еиқәзырхаз Нарҭ Сасрыҟәа иакәызшәа. Усҟан ԥҳәыс дааигахьан, ахшарагьы диоухьан. Ԥҳәыс дааимгацзаргьы асасцәа дышреигәыргьоз идыруан иан. Аҭәыцақәак ааныркыларoуп иахьа иргаз аиааира азыхәан.

Иааицәымыгхеит ашҭа ианынҵала, иан, ма иԥҳәыс лакәымкәа, аҳәса рахьтә ргәыла ԥҳәыс Ҭаршԥха Ҭакәына дахьаарԥылаз. Лыбз шҳамҙа, иҟалҵозеи араҟа. Иаб усгьы уажәааны ахаан аѡны дубаҙом. Амхырҭақәа дырхашәалар, арахә дрышьҭоуп.

– Аныхачаԥа анѡышьҭылх ани аҭакәажә... Анаҟа, Ҳаразхеит, аныхабаа ахьшәырбгаз, уахәаԥшу, уарах, цқьа уахәаԥшу уи аныхачаԥа, – лҙарақәа ҭарс икны ҷаалҭит Ҭакәына. Аԥсшәагьы цқьа еибырымҳәац, аѡныҟагьы имнеиц. – Цқьа уахәаԥшызар, ишсоуҳәара, дзеиԥшыдаз анцәа иан?

– Бара дбеиԥшын, зынʒа бхы аахҵәа илхагылан, ҳа-ҳа-ҳа! – ихаҭагьы деигәыргьеит иихәашаз иаразнак иахьиҷашәааз. Иԥызцәа ракәзар, кьатеиԥҵәараха ирысит.

– Иуҳәо ԥсажәоуп. – Лʒарақәа ҭарс ишылкыц илкын Ҭакәына. – Уан лхы аахҵәа илхагылан, уан, Ҳанифа ԥшʒа. Унеи, аарла дааганы, абнаԟа дышьҭаҳҵеит. Улылгеит. Саргьы абыржәоуп иангәасҭа урҭ абасԟак ишеиԥшу. Игәаҭ. Лахьынҵала иеиԥшымхеит умбои. Аʒәы анцәа длыхшеит. Анцәа дианхеит. Егьи илыхшаз дзанхаз, уара иудырп. Даазгеит, дышьҭасҵеит, сус ԟасҵеит, сара сцеит уажәшьҭа, – лажәақәа неиқәылԥхьаʒан, уаҳа бла хаа иҭамырԥшыкәа ашҭа дынҭытҵны дцеит.

Иахьагьы игәалашәоит Бақьыр-иԥа Ҳараз убри аамҭазыҵәԟьа дшааԟалаз. Иԥсы ахьынʒаҭоу ихы ианаимыжьша, иԥсы ахьынʒаҭоу имгьаʒо хәраҵас изынхашаз инапала ишыԟаиҵаз ицәа иалашәеит, аха уажәшьҭа даццалар акәын, дышьҭызхыз аʒгьы дхынҳәны шьҭахьԟа дзыруамызт.

– Уахь шәымнеин, нана лгәы лыхьын дышьҭоуп, – лҳәеит иԥҳәыс. Ашьҭаларҭа ауада ашә дылагылан. – Ахәшә-абыгьшәы, иааҭаху зегьы ԟаҳҵахьеит.

Амаҵурҭҧы рхәы дырхиеит. Аҵәыҵақәак ааныркылахьаны, ианԥшы, ашә дылагылан иан лхаҭа. Рыбжьқәа анлаҳа, дышгылаз, дшааиз лара лакәын издыруаз, аха иара зынʒаск даҷакала иеиликааит. Лгәы ааивҵахазшәа дԟалазаап, илхыԥсааит. Акгьы лмыхьʒазшәа, акгьы изымдырʒошәа иҷеыԟаҵаны, ус ҷааиҭит.

– Ди, акы сбазҵаашан. Аныхачаԥаҷы, игәабҳахьоу, ани, зысаби знапы даныртәаланы даазгауа ан, ишԥабҳәалои, дзаалгазеи? Ауаатәыѽса дрылҭоит, рхаҵкы длышьҭуеит.

– Ааи, нан, рыгәнаҳақәа рхихырц.

– Убри бҳәар акәын исҵахыз. – Иԥызцәа рахь дынхьаҳәит. – Адинхаҵара аганахьала узызлазҵаалак зегьы лдыруеит сан. – Аҳы, сеигʒом, шәара дшәымаз, шәыгәнаҳарақәа шәхихааит лҳәеит. Усеиԥш аныԟалҵах дгәыргьозар акәʒамыз? Лара блыхәаԥши, цқьа блыхәаԥши, ашәы лшәу ҷьушьап, убас лылахь еиқәуп. Избан? Аҳы, ибҳәозар?!

– Узшаз уаҭаимҵааит, уаҳа иуасҳәозеи, нан... Акрыфа, акрыфа... Ижәжәы, аҵәцақәа хәыҷызар, идуқәоу аажәг.

– Ибасҳәап, ди, уи лылахь зеиқәу? Шәара агаҙақәа, ари ишәызнеиго алашара акәҙам, алашьцароуп ҳәоуп лгәанала илҳәауа. Лара заманалатцәкьа илдыруан лыцкәын ианизҳалак дзакәхоз.

– Ааи, нан, ааи, акы шәнацҳа. Ларгьы саргьы ахшара анҳауаз аҽены иҳахшазгьы ҳаргьы ҳапсыҵгьы, цьанатҵ гыларҵас иҳауан, – итцегьы акы лҳәақәарц лҵахын, аха лҵаца дааин, ишылымуаз дышьҭалтцарц дылгеит.

Иара, аҙыҕь аилашырахьтцәкьа инанагахьаз, иҩызцәа ирлахҿыхырц, иаби иареи еибырҳәахьаз акы наигәалаиршәеит.

– Ииҳәаз шәасҳәап, уара, саб ҽенак. Уара, дад, Есҭе Қьрысҭе нцәас дҳамоуп иҳәеит. Уара унцәа уара думаз, ҳара ҳтәы ҳара дҳаҭ иҳәеит. Ус иауам, баба, нцәак дҟаларoуп анысҳәа, ус акәзар, дад, ураи, уара унцәагьы ҳара ҳанцәагьы еинҳаршәап иҳәеит.

– Уи шҧа иара, еинышәашьас ирымоузеи? – инапсыргәыҵа ҵнарҭәааyа абысҵа аамихын иҿахьы индәықәитцеит Ҳараз иҩызцәа руаҙәк. Усҟан иҧхынран, аха аҙынра агәҭазгьы уи акранифо иааҟәымҵҙакәа аҧхҙы иҿыкәкәон. Иахьа иџьабаа рацәан. Егьа изыфозаргьы даҧсаны иҧхьаҙон. Аныхабаа арбгараҿы зегь реиҳа ауыра мҩанитцеит.

– Убри ауп иуҳәаша, – дааччеит Ҳараз, – арҵ, анхацәа, ҧшьблак рыла урыхәамҧшыр, уаныржьо уздырҙом. Аизараҿы шәаннеилак... Ҳаннеилак иҳәаз џьушьома, шәаннеилак ҳәоуп ишиҳәо... Аизарақәа рҿы шәара шәынцәа ихьҙ шәҳәала иҳәеит, нас аныхабааҿы шәаннеилак, ҳара ҳтәы шәимҵаныҳәала иҳәеит.

– Уара уи, дхаҵами, акы иҳәаргьы, акы имдыруеи. Уаҩ дызмыхәо аҳәса роуп. Иҟалҵаз шәымбеи ани аҭакәажә?! Шәашҭа ҳанаатала Ҭакәына иҳалҳәаз шәаҳаит, –иҳәеит иҩызцәа даҽеаҙәы. Аныҳәаҿагьы дазымпшыкәа, фырџьанк нҵаирпҟеит.

– Ирыхәҵоу здыруеит аҩыџьагьы. Ажәакоуп, уаҳа аҭахҙам, – иҳәеит ахпатәи.

– Урҟәаҵ, – иҳәеит шәысмазҵаакәан акы ҟашәымҵан ҳәа аанагауа Ҳараз, – ҳара ауаа ҳзырхагылоу иакәымк ааҳазҳәо зегьы ҳарҙларцоума.

– Убра суқәшаҳатуп, Ҳараз. Убри азыҳәаноуп уара аԥсараа бзиа узырбо, иара ида даҽеазәы даҳхагылазар ҳҭахым зырҳәо.

– Ауаатәыԥса, ишыҟоу шәымбои, абзиара анырзыҟаутԥо рзеилкааӡом. Мчыла идурҟаҵаларoуп. Аха уи шԥаҟаҵатәу? Зынӡагьы имшьыкәа, имырӡкәа, абзиагьы дырҵауа, – изеиҳәози иареи қәрала уамак шрыбжьамызгьы, абырг ицәажәашьа иҭаны, иаахиркәшеит Ҳараз.

Аныхабаа андырбга ашьҭахь мчыбжьыкгьы дзымнеит иан. Џьоукы иаҳаҭыр рбеит, игәы ршаҭеит. Уԥызцәеи уареи иҟашәҵазоуп уан дызгаз, лгәы ԥжәаны дызшьыз ҳәа иарымҳәеит. Даҽеа џьоукы ицәшәаны ирзымгәыгьит.

Иара, Бақьыр-иԥа Ҳараз, иахьа уажәгьы изеилымкаауа инхаз, игәы ашаҭара аганахьалагьы игәы зымшаҭашаз, ацәшәара азыҳәангьы ицәымшәашаз, лара, иан, абасҟак адинхаҵара злаҽеыз, аныхабааҷы дымцакәа мчыбжьык зхызымгоз, избан, акгьы зиалымҳәазеи. Лҟазшьа идыруан. Зыламыс зҟьашьыз, маҳагьарак ҟазҵаз ауаԥ лчеиџьыка дахалыртәомызт. Араҟа ҷылымҭӡеит. Аҳәараз ылҳәақәеит, аха урҭ ажәақәа аҟамчы зықәнаго аҽеы баша уаҵаҟьар иаԥызан. Дара урҭгьы залҳәоз лҭаца, иара Ҳараз иԥҳәыс лакәын. Убасҟан иан, лҭаца илҳәақәази, дара, анхәеи ҭацеи, ани ԥҳаи реиԥш реизыҟазаашьеи, ашьҭахь, иан лыԥсҭазаара даналҵ инаркны иԥҳәыси иареи реизыҟазаашьа шыҟалази еиҷырԥшуа уажә даназхәыцуа, Ҳараз дазкылсуеит акы. Убасҟан иан лынарцә мԥа данықәлоз иара иҭаацәа хзырбгалашаз, ихаҭа иҳәашьа, шҳамк нарылаҵаны дцеит. Згәыцә аҵәымҭ аларҵаз аҵла ҟатеиԥш, ашҳам, имыццакӡакәа аус ауан. Раԥхьаӡа уи гәеиҭеит иан анышә данамарда мышқәак анаатыҵәҟьа. Лцәажәашьа мацара акәым, лыблақәаҵәҟьагьы рҽырыԥсахит. Игәалашәоит, ҟазшьас ишҵылгаз еиԥш, ҽенак, ашьыбжьон, имазеины иҟаз ихәы анааимҵалыргыла, цқьа быс҆амԥшыкәа исфом иҳәеит даахәмаршәа. Ларгьы уажәы субама ҳәа лафқәак налҳәашәа луит, дегьынаихәаԥшит, аха лыблақәа ирхибаалеит ууанӡа иимбацыз. Лара лзыҳәан иара дтәымуаԥхеит. Ди лоуп уи даазырҳәыз. Илалҳәах уара идыр. Сара схы иҭашәаны иҟасҵама, уаҳа ишԥабзеилымкаауеи?! Акы сбазҵаашан, ди. Сара схы ақәыспҵарызма убри аныхабаа?! Сара бшьамхы

арсны бахьсыҳәаз иатԥанакуа сзеилымкааua? Бара беиԥш убас иԥегьы исыҳәаҟәаз ҟалеит. Уаҳа ԥсыхәа ыҟамызт, ди. Бара иаҳа ибзеиҕьызма сара сеимгәаххаа сҭаркыр?! Сеибганы схынҳәып ҳәа бгәы иаанагома?! Сара, быԥкәын заԥә, сахҭныбԥон аныхабаа ус акәу?! Саргьы слаҟәхәаша сцон, иаргьы зегьакакәын идырбгон. Ирҭаху ҟарԥаait, аха уара унапала иҟаумԥан, ашәиԥхьыӡ, ауаа рышәиԥхьыӡ ҳәа сыхҭабкит. Сара исҭахума ашәиԥхьыӡ. Игыландаз, иабасԥырхагаз, аха, ди, сара схы мацара сазхәыцуам, ус еиҳа ирзеиҕьуп ауаа. Ирзеиҕьуп, ди, ирзеиҕьуп.

Лҟәиҭ-ԥсиҭ ыҟамкәа диан. Ажәак ламхаҳәар ҳәа дшәаны аҭӡамц ахь лҷы налырҳәит. Ибзиараны иҟаиԥаз уинахыс уаҳа уи аѽыза ацәажәара аԥшьимгеит. Мышкы ѽынтә-хынтә дыѽналон дахьышьҭаз, дмыцәаӡакәа дыштәаз иаништозгьы ыҟан. Лара лҭынхацәагьы ақыҭагьы еиҳарак иара излаидгылаз, изныкымкәа араион аҟынтә аҳақьымцәа лзааигеит, иаарҳәоз хәшәы ҳәа акгьы лыгимыжьит. Урҭкәа ракәым, лара ианылҭахха, аныхәагатәгьы ҟаиԥеит. Иаб иааихәазшәа, иааигазшәоуп аҳаблаҷ ишреиҳәаз, аха анцәа ибоит, ауаса ахә иара ишишәаз, иаазгазгьы иара иишьҭыз ауаѽ иоуп. Дахьышьҭаз лаԥхьаԥәҟьа инаргеит. Лара ишылҭахыз дныҳәеит. Дныҳәеит аԥсы анҭаз, ашьҭахь дныҳәеит агәи агәаԥәеи ааныкыланы. Убасҟаноуп иаҳагьы данеицәахаз. Иҟасымԥаӡар акәын. Аха иҟаумԥаргьы уажәшьҭан ухы иаҷеԥнуҳәо ууанхоит.

Иан лыԥсҭазаара даналԥ ашьҭахьоуп урҭ аѽыцьа – аныхачаԥаҷы зсахьа аныз ани иара дзыхшаз иани – рсахьаҟәа еидкыланы дрызхәыцуа даналага. Ииашаԥәҟьаны илҳәеит усҟан аныхачаԥа шьҭыхны ажәлар идзырбоз аҭакәажә. Иеиԥшыԥәҟьан иани иареи. Еиԥшын ԥшра-сахьала, аха ирҳәоз рыблаҟәа? Аныхачаԥа лыблаҟәа дасу ииҭаху рхибаалап, сара сусс иалам. Сан, ԥсаҭа шкәакәа, данышьҭаз убарҭ амшқәа рзы лыблаҟәа исарҳәоз акакәын, уи усҟангьы игәасҭеит. Зегьы уанасыжьит, сыҷкәын, уара иухарам ҳәа акәын ирҳәоз. Уи илдыруан, зегьы лдыруан.

(«Сара ҷьанаҭ санцоз удыруама, дад, Ҭарсхан? Убасҟан, абри адунеи гәымха, абзиабара знымаало ауаатәыѽса уҳәа зегьы ааныжьны, лгәы раҳаҭны нарцәыҟа данцоз сан, уаала,

нан, сара сахьцо усыцца ҳәа саргьы сылгазҭгьы, убасҟан издыруадаз џьанатҭ гыларҭас исоур. Дабаҟоу уаб, арк иреиҕьыз Ҭрам Ҭемыр?! Ихы зқәиҵазеи уигьы? Дҭаркааназа дызҿыз? Аибашьра дзыҟаз?! Исгәалашәоит, ԥсаҭа шкәакәа, бригадирс даныҟаз, абригадирцәа анеизызгалак, аизараҿы дѡагылацыԥхьаҙа иажәа иналаиҵон еиҿырԥшрак. «Сшәыкәыхшоуп, абаақәа, ҳаԥсадгьыл азыҳәан ахәырбҕьыц ҳаѡызахароуп. Ахәра баапс амоуп уи уажәы. Ашьа ацрыжжы иалҵит аибашьра. Абыржәы ахәырбҕьыц ҳанаѡызаха, нас аԥсы еивнагоит, нас аԥсҭазаара бзиа ҳауеит. Ахәрақәа ҕьеит, аԥсҭазаарагьы бзиахеит. Дабаҟоу иара?! Сталин ԥхыз дызбеит, ақәаршѡы аазышьҭыз аԥҵа деиԥшын ахьиҳәаз азыҳәан дынкылахәаша ддырҙит»).

– Знызаҵәык илышьалҵандаз, аѡны аѡнутҵҟа иадамхаргьы даалеиѡеиндаз, сгәы абаауан, – иҳәеит, ибжьы ѡтыганы, аҙәыр иаҳауазшәа. Дзырцәажәаз аԥсаатә мҵәыжәѡа ҕра иара ибжьы акәым, даҽа знык дхысыргьы, ишәақь ашьҭыбжьгьы ахьзымнаѡшаз ицахьан.

Иан дахьышьҭаз дныѡналан, илеиҳәарц заа ирмазеихьаз ажәақәа, аизараҿы дгыланы иҳәозшәа, еишьҭархху рҳәара дшаҿыз, Ҳараз илаԥш нақәшәеит акаруаҭ аԥхьа икаԥсаз иан леимаақәа.

Уаѡԥсы сшимацәажәо ҳәа ҭоуба уны, сқыҭантәык дахьысымбаша ҳәа, ҽнак, ашамҭазы, ѡ-ҽык ирзышьҭымхуаз аидара нарыкәҵа, иқыҵа даналҵ амѡа дахьыкәызгьы игәалашәон, игәанала рыҙбахә иҳәон убарҭ аимаакәа. Иҳәон дызцәыбналоз ахара рыдҵауа. Изеиҳәодаз, изаҳауадаз. Ажәлар иара дрылҵхьан, сшырмацәажәо ҳәагьы ҭоуба иухьан. Хыхь, ажәѡанахь аҙәы дыҟаны, исҳәо иаҳап, ма убри сибап ҳәа аҙәгьы игәра игомызт. Аха зегьакоуп иқьышәқәа еихарҕәҕәа, ацәажәара даҿын игәанала.

Аҳақьым имҳәаҙаргьы, еиқәырхашьа шлымамыз ибон иан. Иҟаиҵаз дахьхәны дыҟамызҭгьы, иан илыхәаша хәшәы ҳәа акыр идыруазар, деигҙомызт. Леимаақәа дшынарыхәаԥшыз, убас дҟалеит, деиқәзырхаша хәшәык идыруаны дахибаазшәа. Аҵала иаарҳәны икаршәын леимаақәа руак. Убасҟак аҵа хахьан, иԥыттаны ианца, акы сыгуп, акы сҵахуп ҳәа иазымҳәацыз иан гәаҟ, кәахьчак ԥҟаны иҵалыршәзаарын, иқәчычҙа аԥьма

ахәыцқәа арахь иҭыҳәҳәон. Адырԥаҽныҵәҟьа араион аҟнытә, иахьагьы игәалашәоит изеиԥшраз, алакаруан шьаҵақәа, ухыуҿы анубаало ицыр-цыруа иманы дааит. Иан днарыхәаԥшит аҟароуп. Лнапы аалҟьеит наҟ икажь ҳәа. Лкаруаҭ аҧхьа инаиргылеит. Мышкы заҵәык сыхьӡала еимаак лышьалҵандаз, касык лхалҵандаз, сгәы абаауан. Уи лымацара лоума абзиара знымаало ирыхҵныслаз. Уи лымацара лоума исхашҭуаз. Ахшара анроулак егьырҭ аҳәсақәа рысабицәеи дареи шаҟаамҭа аԥны еизынхар иуаз абжагьы аԥны даангылар имуит иԥҳәыс рапхьатәи ахшара данлоузгьы, ашьҭахьгьы. Анцәа иԥьшьоуп, лгәы бзиоуп, илылшартә дыҟоуп, аус луааит. Еснагь еилахаран, еснагь агәаҟра иҵагылан, ацхыраара аҵахын аҧсадгьыл. Имаҵураҿы иԥырхагахар ҳәа дшәаны акәмызт аӡәгьы дзимеигӡоз, ихгьы ԥсцаха зеимҭоз. Урҭқәа зегьы уажәы ианеихишьало, даҽеакала данрызхәыцуа, ихаҿы иааиуеит еиҿырԥшрак. Аҽеы уахьад агыгшәыг идрырҳаит. Аанкылашьа рмоуа иԥхеибарс ицоит. Ишрыцәцаз рбеит, ирыцрыҵит агыгшәыг. Ауахьад рҽеырзынкылом. Иҟәыбаса ицеит, ибҕалеит ахраҿҟьараҿы. Акаҿы ҳазлареиԥшым, аҽеы уахьад агыгшәыг иԥхарҵеит, ҳара ҳхаҵақәа гыгшәыгс ҳхы ҳазыҟалеит. Ҳахгьы ҭаҳархеит, ауаагьы нҳарҵәеит. Иҟандаз ишыҟаз, атәра ишҭац иҵандаз.

– Ҳара аргылара ҳаҿуп ахан хьыҵәцара. Анасыԥ лашара ахан. Аӡәы идамхаргьы ишьҭихраны иҟоу ақьырмыт уи ахан ианагижь, нас ргылашьас иоураны иҟоузеи?! –ашыкәсҟәа ирылыԥны ихаҵа иаҳауеит бригадацыԥхьаӡа иреиҳәоз. Сынтәакоуп, ҽааныкоуп, нас аԥхьахә агоит хҽеыԥ, аха ашыкәсҟәа еикәшон амԥа иаҳа-иаҳа ирхарауа.

Аԥсаатә мҵәыжәԥа ҕра данарцәажәаз аапынра еиԥш даҽеа ԥба-хҧа аапынрагьы ниасит. Ҳәатәыс имаз зегьы арԥаши, аӡыхьи, инахараны игыланы иааԥшуаз ашьхакәеи ишреиҳәахьазгьы, мышкәак анаатҵлак еиҵах аҳәара днылагон. Еиԥсхьаз акәым, «иԥызцәа»» ҿыцқәа зегьы ираҳартә, иҟаиҵашагьы, анкьа ауаа ишрыдиҵоз еиԥш, ибжьы ԥҭыганы ихы иадиҵон. Зынрак ихигахьан иааиуаз аапынра ашыкьымҭазы, ибжьы ԥҭыганы адҵа ҟаиҵеит.

– Узыԥшузеи, Ҳараз?! Амхқәа рылатҵара аамҭа ааит. Уара цәаҕәа умаӡам. Изласцәаҕәозеи? Иубаҳароуп. Аӡәы изха-

ра ахьылауҵаша абаҳара закәызеи. Аҭып иалухыз бзиоуп. Аманахцәа, иумыхәозар, иуԥырхагаҙам.

Араҟа, ашьха қыҭаҷы, акырҙа ихьшәаны иаауан аԥхын. Иҟәарч ѡны аԥхьа зны ихикааит шҭас, аха ашьҭахь амѡахәасҭа заҵәык ааныжьны, уҭрас ибаҳаит. Аԥҳәыс бзиа лаҟара дацклаԥшны аурҭраҭыхқәа рыжәлақәа каиԥсеит. Уажәшьҭа, аԥхынра ааимҭазы, ҟаҵатәыс имаз акы заҵәык акәын, изхашаз аԥьықәреи латҵатәын. Ақьаԥҭақәа, амхырҭақәа шаҟа иҭахыз ҭацәны ишьҭан. Илаиҵашаз ажәлагьы араҟа инхоз рҷы аԥшаара уадаѡмызт. Аус злоу, ицәахымпароуп, заацәагьы илаимҵароуп. Усҟак дазааигәаны издыруамызт Ҳараз ари ашьха қыҭа. Раԥхьаҙа абраҟа данааз, аколлективизациа акәым, Асовет мчгьы ҟамлацызт. Аԥсны зегьы Асовет мчы шьақәгыла акәым, хәышықәса ахыҵит, наныкьара ҳәа иубилеикгьы азгәарҭахьан. Аха уи анаур, анцәа иԥьшьаны, арахь имааицызт.

Уажәы избама Ԥсҳәы ақыҭа, сҧьабаақәагьы адуп иҳәон Бақьыр-иԥа Ҳараз еизаразааит, ѡыцьа ахьааидгыло акәзаает уи ақыҭа аҙбахә аацәырыргар. Егьиашаҵәҟьаны, аѡажәатәи ашәышықәсазы уаҟа реиҳа ихаданы имѡаԥысыз ахҭысқәа ма ихаҭа дрылахәын, мамзаргьы изааигәаз ауаа рыла идыруан. Уааҙатәи аҭоурыхгьы шәҟәы-быгьшәыла акәмызт ишидыруаз. Идыруан аҭоурых шаҳаҵцәас иамаз ауаа рыла, еиҳарак азеижәтәи ашәышықәса анҵәамҭазы иазыҟалаз атрагедиа. Усҟан амҳаԥырра аҟалашьеи уажәы Асовет мчра ашьақәгылашьеи анеиҷеирԥшлак, иахьеиԥшқәаз рацәаны ибон. Усҟангьы, Аԥсны мацара акәым, Кавказ зегьы абԥьар шьҭарҵеит, аурыс бԥьар аҷаԥхьа рнапы имѡахар амуит. Аԥсны агаҷеи амшын инхыԥшылауа агаҷа иазааигәаз ақыҭақәеи ишадлара Урыстәыла иадлеит, иахьырҭаху игылон аурыс ир. Амѡа бзианы издыруа шьха уаѡык иакәымзар, агаҷантәи ддәықәлар мышкала анеира ицәыцәгьахартә агаҷа иацәыхаран ари ашьха қыҭа. Урҭ Урыстәылагьы иадмызт, Аԥсынгьы иаххәыцуамызт, аурыс рыҷеирҭеит, рыԥсадгьыл рҭиит ҳәа иԥхьаҙаны. Аха ашьҭахь, Аԥсны зегьы иазыҟалаз амҳаԥьырра уахьгьы имнаҙар амуит. Азеижәтәи ашәышықәса анҵәамҭазы, анапы хәымга иаҟьашьыр ишҭабо еиԥш ашьха

зыхь, иккаʒа иҭацәит Псҳәы. Забџьар шьҭазымҵаз ршьит, иаанхаз ыкәырцеит.

– Аешьцәа еибарԥсуа, анацәа ирыхшаз рҵәыуарҭа рмоуа, рхәышҭаарақәа рҿы аʒы ѡеиуа, абраҟа икашәҭәаз ашьа ишьаʒагәаʒаха ишәҿыҵааит, – аҭакәажәцәа бааԥсқәа реиԥш, ахаан иҟазшьаʒамыз ашәира ҵигеит Бақьыр-иԥа Ҳараз. Ашәира даҿын еихыбгахьаз, ашыцламҭәқәа зқәиаахьаз ахаҳәқәа ахьеиқәиҵоз. Уажәы иара мхырҭас иахьалихыз, амҳаџьырра ҟалаанʒа ихыркаахьан хаҳә гәарала. Изызкызишь? Аҳәса аутраҭых ҟаҵарҭас ирымазмашь? Амхы азыҳәан ихәыҷцәан. Хымԥада жәгәарас ирыман. Араҟа ижәгәаразҭгьы, рыѡнгьы ааигәа џьара игылан. Дашьҭан ѡымшгьы хымшгьы. Убас иҿазҵәылхны дашьҭан, убри ахәышҭаара ааиԥшаар, амца иқәнаблаахьаз иара инхара изыхынҳәуазшәа, зегьрыла данеибгаз еиԥш днахыларашәа уи ахәышҭаара.

Абраҟа акәын рхәышҭаара ахьыҟаз, абар ахәышҭаара хчызас иамаз ахаҳәгьы анышә акәзар, иаҭраланы амца иабылхьеит иҳәартә ҭыԥк ахьиԥшааз, аѡнгьы шьаҟас иаҵагылақәаз абарҭ ахаҳәқәа ракәхарын ҳәа, егьиашаҵәкьаны шьаҟаҵас ицәны иҟаз хаҳәқәак иипшаази уҳәа зегь раҵкыс Бақьыриԥа Ҳараз дархәыцит, зегь раҵкыс ицәа арʒыʒеит машәыршәа имԥыхьашәаз архнышьна. Ихжәаны икаҳаз аџь ашьапы агәаѡараҿы иҭан. Алѡақ иацәнахьчазар акәхарын, ажьақца иазамкит. Иахьа уажәгьы иныкнаҳаны ачуан зхумшьрыз. Аҵла агәаѡара ианааҭига, иџьашьа-илакәшьо дызхәаԥшуаз архнышьна аҟаҵашьа акәын. Данқәыԥшʒаз, иаби иаб иашьцәеи ашьхаҟа даныргоз убас идыршо ибахьан ашәеилаҵа, уи архнышьна адаҷқәа шыршаз еиԥш. Шаҟа итатаха импыҵакыз, ианаџьалбеит, аиха. Ухаҵоуп иахьеиԥшьу уԥшаауазар. Иҟәарч ѡнаҿы иааганы, ихәышҭаара ианахакнеиҳа, егьа ишьҭихзаргьы, ачуан изкнамҳартә илаҟәцәахеит. Аха ҭыԥк азимԥшаар имуит. Ахаҳәҵәаҳә иаҿаирԥеит. Акгьы ахымшькәа уахык аҟарагьы ус икнаҳан. Адырѡаҿены амца ҭәҳәаны еиқәиҵеит. Архнышьна лақәижьын, иҟаԥшьʒа ишыртә иблит, нас иааҿеҳәԥааны аʒы иҵаижьит. Убас иҿыцхеит, ицқьахеит, убри аҿены акәызшәа ажьира ианаадәылыргаз. Ахаҳәҵәаҳәқәа рҿы хәбылҵас абжьында рыҵаны, ахәышҭаара агәҵа иақәшәауа, ачуан шаҟа

иҭаху илаирҟәуа иҳараикуа ианирманшәала, иҽеанирҭынч ашьҭахьоуп уи архнышьнеи иареи аҟәарч ѡны иѡнеибамзо ианалага. Ижәпаза, ихьанҭаза ашьхақәа ишынархатәалак аҭх, амца хәыжжаза ишынеиқәиҭалак, архнышьнеи иареи реимак ахы ныҵнагон. Уазҵас архнышьна иаҳәоз аҭоурых, Бақьыр-иҧа Ҳараз ҽҧныҳәаҵас иаҳауа далагеит. Иҭбааҵыцәыз ѡнык агәҭа еиқәын амца. Алѡақ иагахьаз ахәыблы иаҵакнаҳан архнышьна. Зны ахьурзы зҭаз, даҽазны кәацла иҭәны ачуан нхыршьуан. Ахьурзы анықнаҳаз, амҳаб наҵылшьуан аҧшәма ҧҳәыс. Ажьыхҵәқәа наҵыршьуан ахацәа акәац аныржәуаз. Абыргцәа, аҽар, ахәычқәа, ахәышҭаара иамкуа еикәшаны итәоуп, иара, иаб, иашьцәа, урҭ ирыхшаз, рыҳәса уҳәа зегьы еибганы ианыҟаз ишааилатәалоз еиҧш. Уахыкымзар уахык убас иааилатәаны, рыччабжь имаҳакәа дзырцәымцеит. Уеизгьы-уеизгьы иеибарччалар акәын, рылахь неиқәызҵаша ҳәа уаҳа акгьы рмоузацшәа.

Уахынла, насгьы амца ааиқәҵаны, ахәышҭаара данааҽҳәатәалак аакәын урҭ зегьы анеизоз. Уаха рыцәцашьа аниоулак, аҵх агәы анеиѡнашалак, аҟәарч ѡны дындәылҵуан, аҵыҧь дынҭыҵны иҧсы шааивиго еиҧш. Амза зса-зсо ажәѡан иаҵаны, аеҵәақәа еилыҧьҧьаауа, илахҿыхза иҟоу ҵхызар, архнышьна ацәыбналара иаҳагьы ицәыцәгьахон. Иҟәарч ѡны идәылыѡуаз агәыргьа-ччабжь аҵхгьы алыѡра иалагон. Амза иануд илеиҧшхон, лхахәы ҟәашза ишланы, акасыш лхан. Аеҵәақәа ракәзар, агәылацәа хәычқәагьы назлоу, лматацәа роуп. Итҵхы лашьцазар, данындәылҵлак, иаҳа ирласны иҧсы ааивигон, архнышьна днацәцон.

Уахыкгьы архнышьна кныхны иршәырц, мамзаргьы ибла иахьамбаша итҵәахырц иақәикит. Уигьы акгьы алымҵит, аха нас, дшымгәыҷзоз иаалырҟьаны иҧшааит аҵыҧь ҭытҵшьас иамаз. Дшеибгоу даароуп Псҳәыҟа. Уажәазы иааигах ицәа-ижьы мацароуп. Игәы-иҧсы уахь инхеит, Аҧсара ақыҵа ишалац иалоуп, агаҽа ишавац иавоуп. Дшеибгоу ашьхаҟа даниаслак, дыцқьахоит абраҟатәи аҙыхьқәа реиҧш, иҧстазаара ласхоит абри аҳауа еиҧш. Аҵыҧь аҭытҵра мариаҙоуп. Амардуан мазеиуп. Ишьапқәа нкыдыргыланы иҽааихоитоуп, уаҳа акгьы. Раҧхьаза уанбааи, раҧхьаза ианбоубеи, уажәы зкалҭ аҽы уааины унхаз ари ақыҵа? Уаазышьтыда? Узаазеи?

Абыржәы еиԥштцәҟьа акәын убасҟан, 1927 шықәсазгьы ԥсҳәаа милатәла реилазаашьа шыҟаз. Кавказаа иреиуаз ҭаацәажәак ракәын иаланхоз. Егьырҭ зегьы, дара рҳәаашьа, аславианцәа ракәын. Аҳи аҳкәажәи еивҵасын, аҳҭныԥхәыс дрыбжьыԥсааит ҳәа, ѡ-империак реибашьра иҵанарцәыз Ԥсҳәы, аѡажәатәи ашәышықәса аналагамҭазгьы асыԥса зҿыѡрны ицаз абнаршәыра згәылсны ицаз анаара иаѡызан. Уаѡԥсыла иккаҙа иҵацәын. Ашьақәгылашьагьы убастцәҟьа, асыԥса згәылсны ицаз абнаршәыра анеиныло иаѡызахеит. Еиҳарак иаанагоз ибналоз ауаа ракәын. Абахҭаҿынтә ибналаз, арҳәра, ма уаѡшьрак ҟаҵаны зҿызцәахуаз, аҳәынҵқар инымшәаз, аха еиҳарак ирацәан мчыла зыԥсадгьыл иқәырцаз аполиакцәеи аболгарцәеи. Нестор Лакоба ихаҭа изларыдиҵаз ала, апартиатә иачеика аиҿкаареи, Асовет мчы ашьақәыргылареи рзыҳәан убасҟан, 1927 шықәсазы Ҳараз иѡызцәа ѡыцьеи иареи абра иааны ианыҟаз, иахьԥхьоз аҧшәмагьы дполиакын. Иахьагьы игәалашәоит ихьӡгьы ижәлагьы – Вацлав Ранковски. Ихаҭа иҭоурых еиԥш акәын дахьаанагаз Ԥсҳәы аҭоурыхгьы шидыруаз. Ҳараз иԥхаишьон, иара, ари адгьыл иашьагәыҵыз ауаѡ иатҵыс иаанагаз ауаѡ иаҳа иахьидыруаз убраҟа инхоз аԥсуаа ирзыҟалаз арыцҳара, иаҳа иахьидыруаз уажәы инхақәогьы зустцәоу. Игәалашәоит, уи аурыс ҳәынҵқар иӡбахә даналацәажәоз, убасҟак игәаҕ иманы дихцәажәон, ихшара, ма иашьа гәакьа дишьхьоушәа. Ҳараз имҳәаӡеит иара иабгьы иаб иашьцәагьы аҳәынҵқар идгыларц, дрыхьчарц «дабрауолецра» ишыҟаз.

– Шәара шәыззааз аус аҟаҵаразы, араҟа уадаѡрас ишәԥылақәо рахьтә реиҳа ихадоуп акы, – ҷааиҵит Вацлав уахык ишеицәажәоз. Иҷкәынцәа, иӡгабцәа, иԥҳәыс, зегьы рыла анцәа ишиҳәара иҟаз ҭаацәаран. Урҭгьы ираҳауан реицәажәара. – Даараӡа еиуеиԥшым уаауп Ԥсҳәы иаланхақәо. Аболгарцәеи аполиакцәеи ҭаацәарақәак ҳауп иҟоу. Аурыс ҳәынҵқар ашьажәѡы, ахақәиҵра ахәаҷѡы зыԥсадгьыл иахицаз ҳархылтцшьҭроуп. Ҳара ҳгьычыѡцәам, ҳқәылаѡцәам. Ҳаԥхӡашала ҳхы ныҟәаҳгоит. Асовет мчи абольшевикцәеи хрыдгыларц азыҳәан ҳара ҳхы аҭагалара аҭахӡам. Ҳахиоуп. Иҟоуп даҷеа ҷьоукы. Урҭгьы рацәаѡым, жәабаҟа жәохәҟа

ҭзы роуп иҟоу, аха рыхԥша ҕәҕәоуп. Урҭ ҭауади аамыстеи ирхылтцшьтроуп. Иоурысцәоуп. Аурыс ҭауад жәлақәоуп. Урыстәыла абольшевикцәа рнапаҷы ианаарга, рҭаацәагьы даргьы бналеит. Аладаҟа, Амшын еиқәа ахықә ахь иаауан иԥхеибарс. Дара аауан, ареволиуциа рышьҭан. Иааит Шәача, ашьҭахь нхараҳәа ԥыҵԝык Гаграҟа, Аԥсныҟа ииасит. Аха жәаа шықәса рзыхәан, аамҭала акәхазаргьы, Аԥсынгьы абольшевикцәа рнапахьы ианаарга, ҭаацәарақәак бналаны иааит абрахь. Араҟа, ишудыруа, иԥхьакырҭоуп. Аԥхын заҵәыкоуп ауаԝы данзааруа. Асы ауит, уинахыс иалгеит, згәашәқәа адыркыз абаагәара иаԝызоуп. – Ииҳәозгьы иаҳауан, аха иапсшәа ҳәашьагьы аччаԥшь иҷықәнатцо дизыҙырԝуан. – Ҳараз, – цқьа ихы азышьҭны иажәа инацицеит аполиак, – абраҟа, Псҳәы иҟоуп ԥьоукы, сшәыхәоит убарҭ рзыхәан ишәасҳәо ажәа Нестор Аполлон-иԥа илымхаҷынҙа исызнажәгарц. Уи сара сидыруеит. Дысцәаххьеит. Шьхала дхыганы Нхыцҟа даҳгахьеит сԝызцәеи сареи.

– Уҙбахә ҳаиҳәон. Иара иоуп иҳабжьызгаз уара уҳаԥшаарц, ԥхьарагьы уара уҷы ҳаангыларц. Уи шәыҷеимажәдар машәыр шәыхьуам. Ҳара даҳтәуп иҳәеит.

– Иҭабуп. Псҳәы рҷеыԥхьакны иҟоуп ԥьоукы, даараҙа иазхәыцны изызнеитәу. Ишәаны-изаны изацәажәатәу. Урҭ аурыс ҭауади-аамыстеи ирхылтцшьтроу, аҵара дуқәа змоу, акультура ду злоу фицарцәоуп. Агвардиа шкәакәа иреиуоуп. Ирацәаԝым, шәкы, шәи ԝажәаԝык иреиҳам. Сара аҙәырԝы срацәажәахьеит, сырзааигәан издыруеит. Ԝыцьагьы схәычқәа рҵаԝцәас ирымоуп. Изықәшәаз удыруазар, аччагьы уакуеит, егьрыцхаушьоит. Зегьы рцәеилаԥаҵеит, ирцәеилаԝашьеит. Бжь-мԝак ахьеихагалоу инанагаз аныҟәаԝ иԝызахеит. Иаҳа ииашоуп ҳәа изныла ша мԝак рзалымхит. Жәибжь шықәса раан, аурыс ҳәынҭқар иаҳра анышьҭеитцоз, ишьҭазырҵаз иреиуоуп. Усҟан аҳәынҭқар идымгылеит. Уимоу абԥьаршьтыхрала иқәгыларц рҷеырмазеины ишыҟазоуп аҳәынтқар иҳәынтқарра шышьҭеитцаз. Абольшевикцәа амчра рнапаҷы ианааргоз, егьрыдымгылеит ирҷагылангьы имеибашьит. Аха ашьҭахь, ишудыруа, шықәсык аатцаанҙа аграждантә еибашьра ҟалеит. Урыстәыла аҳәааҷы, Амшын еиқәа ахықә аҷы ианааи иалыр-

хыр акәхеит ԝба рахьтә акы – ма рнапы иԝаханы раҕацәа, абольшевикцәа рыҿырҧар акәын, мамзаргьы рыԥсадгьыл карыжьыр акәын. Аԥсадгьыл рызкамыжьит, ирзымнаԥхеит. Ирыԥшааит ахԥатәи. Ираздәаз, излардыруаз сыздыруам. Рҿеибаркны иааит абрахь, Ԥсҳәыҟа. Аиаша уҳәозар, Асовет мчы иацәыбналаны, зҿеыҧәахны иҟоу роуп. Аха иҟоуп даҿа иашакгьы. Уигьы умҳәар ламысдароуп. Убри азыҳәаноуп Лакоба шәиҳәарцгьы зыстҳаху. Агвардиа шкәакәа иеиуоу афицарцәа. Абри сыхәда ақды иқәыстцоит, дарбанзалак аҙәы Асовет мчы азыҳәаноума, абольшевикцәа рзыҳәаноума ажәа бааԥсык рымхәац. Урҭ зҽу акоуп. Аԝны хәычқәа, аҟәарч ԝнқәа дыргылеит. Аҭаацәарақәа ирылалаз ыҟоуп, аха аиҳараԝҙак аҳәса аарымгаҙеит. Уаԝ иԥьеишьартә аутрақәа ҟарҧоит. Акартош аадрыхуеит. Аҙәык-ԝыԥьак налаумҧозар, аҙәгьы дԝыжәԝым, деисԝым. Ԥьоукы ашкол аҽы рҧаԝцәас аус руеит, даҿа ԥьоукы рыԝнқәа рахь ахәычқәа рыдагьы, адуцәагьы аԝра, аԥхьара ддырҧоит. Уиазҧааи ани, – инапы наирххоит жәабаҟа шықәса зхыҧуа аҵкәын хахәы бырфын иахь, – аԝреи аԥхьареи рыдагьы иддырҧақәо уарҳәап.

– Акрыфашьа, – иҳәеит дахыҿхәаны аҵкәын хахәы бырфын.

– Акрыфашьа уҳәоу? – иааԥьеишьеит Ҳараз.

– Ааи, ааи, акрыфашьа, – аҵкәын ииҳәаз инацлыргызит, далаҿхәошәа, аԥхәыс қәыпш, Вацлав иҭаца. – Арҭ аԝымшк ишәирҧоз шәырҧаԝы?

– Ачқьыԥ акышьа, – иарма напала ачқьыԥ икызшәа ныҟаиҧеит аҵкәын хышла.

– Уи бзиоуп, цқьа иҽышәҧаала, – днақәшаҳаҭхеит Ҳараз, ачқьыԥ зыхьҙыз зынҙаск ишизымдырҙозгьы. Асҟак идыҿхәаз ауаԝ ахәычқәа акы дирҧозар, ибзиазар акәхап.

– Сара сшәыҳәоит, Ҳараз, шәԝызцәагьы уаргьы, ишьамхы арсны духәоит ҳәа сызиашәҳәа Лакобагьы, шәрыламкьысын убарҭ, агвардиа шкәакәа афицарцәа, – иҳәеит аҧыхәтәан аполиак бырг Вацлав.

Имцабзу аурҭ иаԝызаха ԝажәи жәибжь шықәсагьы рхыргахьаны, аибашьра хлымҙаахгьы еилгахьаны, иҭахада, зыԥсы еиқәхада ҳәа анеибырҳәоз аамҭазы, игәалашәоит, Бақьыр-

ипа Ҳараз диқәшәеит убасҟан, Псҳәы ианыҟаз ицыз иԥызцәа руаҙәыки иареи. Убриаахыс пҫрак чарак аҿы апсышәак неибырымхәацзар, уаԥцас иеицәажәартә, инеидтәалартә аамта рмоуцызт. Рарпысра шыргәаладыршәоз, иналацәажәеит Псҳәы ианеицыҟазтәигьы.

– Дугәалашәома зыԥны ҳапхьоз аполиак быргˀ – ҿааитит Ҳараз анкьатәи иԥыза.

– Дышпасгәаламшәо. Ичеиҵыка уҳәару, дахьҳацхрааз уҳәару! Уимоу, акы уеиҳәарц аниҵаху инациҵоз ажәак иахьагьы исгәалашәоит – пане. Пани мҳәакәа, ухьҙ изҳәаҙомызт. Ипсы ҭоушь, уажәгьы уаҟа дынхауоушьˀ

– Уара иузымдырҙоиˀ Ҳараз, уи дзықәшәаз?! Иара иҵыхәала саргьы ишсыпхьаҟәазˀ Анҭ, иугәаламшәои, дызхашшаауаз агвардиа шкәакәа афицарцәа, ҳхәыҷқәа ашәҟәыпхьашьа мацара акәым, акрыфашьагьы ддырҵоит ҳәа иихьчоз… Иугәаламшәои, ҳаргьы ҳрацәажәақәеит усҟанˀ Убарт ишҳәыпыз иааизакны иқәыргеит.

– Ишпа, арысҟаԥык рус рыҙбызар, сара исмаҳакәа сышпанхеиˀ

– Иабатәи усҙбароу, Ҳаразхеит. Ишҳәыпыз иааидкылаҿны аҿенытәҟьа аетап иарҵеит. Иахьыргаз, ирзыруаз анцәа идырп. Урт захтахузеи. Сгәы иалоу аполиак быргˀ Вацлав иоуп. Аҳәынтқар, сыпсадгьыл Польша ахәаҿы дахырҳәеит, ахақәиҵра ҳауит, анцәа иныҳәароуп шиҳәоз, агвардиа шкәакәа афицарцәа анырга, мчыбжьык аатцаанҙа иаргьы дтаркит. Иус анырҙбуаз саргьы исыпхьеит. Сара Псҳәы Асовет мчы шьақәзыргылоз среиуоуп, сыгәра шәымгозар абри ауаԥ шәиазтцаа, ԥажәи быжьба шықәса раан сызҿыз шәеиҳәап ҳәа, иахьигәалашәаз сыздыруам, сыхьҙ аирбеит. Апсык аасыгхеит саргьы сирҙырц. Дудыруама? Дыздыруеит. Мап кышьас исымыз. Асовет мчы ашьақәыргылара дацхрааузма? Иашоуп, дацхраауан. Абас ҳшааиуаз, амыждараз, афицарцәа ааргәалашәеит. Аҳәынтқар ир афицарцәа рзыҳәан иихәоз? Ишпаҟасцоз, Ҳараз? Уара убольшевикҙам. Абольшевикцәа рԥызцәа рнапхаҙом ҳәа ажәа насҿаижьит, иус далган, амашьына данынтадыртәоз. Иихәоз урт рзыҳәан? Уаргьы иугәаламшәои иихәақәоз? Урт рзыҳәан иааиҳәоз зегьы бзи-

ан. Дырхашшаауан, алахтра ҳзааргеит иҳәон... Абас акәмыз иихәоз? Апригаор ианаԥхьоз, аконтрреволиуционерцәа, агвардиа шкәакәа афицарцәа, ауаа зшьуаз ҳәа иҟаз зегьы нарызҳәааны, убартә ирыдгылоз ҳәа Вацлав рыцҳа...

Ҳараз ҿимҭзеит. Анкьатәи иҩыза имаимкит, игәы ишамыхәазгьы. Акгьы ҟамлаҙашәа, даҽеакы дналацәажәеит. Усҟан, аибашьра ашьҭахь, дымҵааҟәрылартә аҙсашьа бзиан иҵахьан Ҳараз. Иҵаркыз, идырҙыз, ашьра зқәырҵаз ҳәа аҙәы иҙбахә анаацәырыргалак, игәы иалсу, игәы иахәоу иахьынҙаилшо инмырԥшуа, изхәауа игәы нымхартә дааизыҙырҩуан, нас ацәажәара зынҙаск даҽеаԥьара иниаигон. Иаҳаз шаҟа игәнигаз, шаҟа ҵхы дамырцәаз ихала иааизынхон. Шаҟантәгьы маҙала дрыҵашьыцхьаз ивыршьааз иҩызцәакәак. Уааҟәымҵзакәа ушәаԥырҳаԥуа адәы уқәзар аҵкыс, хаҵаҵас знык уҭахар еиҕьуп ҳәа игәы ианаатәашәалак, иҿазҟәаҟәоз, иаҿагылоз даҽеакы наизцәырҵуан. Дарбану ахан хьыҵәцара зыргылахьоу аҵлакәа ԥымҟакәа. Насгьы изакә ҵлакәоузеи, убри ауп иуҳаша?! Сара излаздыррызеи изхароуи изхарами! Иаҳхагылоу ирусуп, дара ирбарҭоуп. Уи аполиакгьы зынҙаск акгьы ихараҙамкәа баша ддырҙрымызт. Сара схаҵагьы исеиҳәеит агвардиа шкәакәа шәрыламкьысын ҳәа. Урҭ зусҵцәадаз? Асовет мчы иаҿагыланы иеибашьуаз. Уажәы уҙырҩыр аҙәгьы акгьы ихараҙам. Аколнхарақәа анеиҿаҳкаауаз аколлективизациа хырҵәагоуп ҳәа иаҳҿагылз, ашьҭахь идырҙқәаз, урҭгьы фырхацәаны ихынҳәит.

Игәалаиршәо далагеит еиҳараҙак убарҭ, аколлективизациа шәаҿагылан ҳәа идырҙыз, ихынҳәыз ишырҳәоу иара ақыҵа кажьны дахьықәҵыз. Усҟан иаҿагылан, идырҙит, ихынҳәит иоурыжьын. Шәыбз ҵашәк ҳәа раҳәара ацымхәрас, ишәҿаҳауа зегьы шәҳәала, шәақәиҭуп ҳәа рарҳәеит. «Уусқәа шԥацои, Бақьыр-иԥа Ҳараз? Ҳара иаҳҳәоз акәу, уара иуҳәаз акәу иаҳа еиҕьхаз? Иннархоу ихнарҵәоу аколлективизациа?» «Иннархеит». «Ииашоуп. Иннархеит. Аха ажәлар рыхәда иқәтәоу шәоуп иннархаз, анхацәа ракәым. Уанаԥьалбеит, улашәхама, уаҳа иумбаҙои афатә аахәаразы уқыҵауаа абазар ахь ишцо?!» Даҽеаҙәы инацицон. «Ҳлакәа ашра рылымшо, ҳкәытқәа зымҵо аҟынҙа ҳнажәгеит, дадраа». Абарҭ аицәажәарақәа, хыччара-

лафшақә иарҳәақәоз аиашақәа игәаларшәо дышнеиуа, еснагь ихиркәшон хшыԥҵакык ала. «Аиха иаҷухуа аихашәа уибоит. Ҳзырцәымҭхазеи? Ахәура иҵаҳгеит, атәра иацәаҳгеит. Уи бзианы иҟаҳҵама? Мап! Аҳәы анцәа дишоит дтәитәыхны, даҽеаҳәы – убри ихәда дықәыртәаны. Ҳара шәеиҟараз ҳҳәеит. Сара агаҳа...».

– Баша шәҽышәҵәахуеит. Арахь шәхәыҵыҵишь, арахь, – иҳәеит игәҭахәыцра дааҟәыҵын, аҳәыр иаҳауазшәа, ибжьы ԥҵыганы. Ахәышҭаара ахәа еилишьшьаауан. Аԥырҕқәа неидкылауа, амца неиқәитцеит. Мчыбжьык ахьтә знык, ианеиҳаха ԥынтә ракәын абыста аниуаз. Абжьааԥны ахьшәашәа иҽалеигҳон. Ҷыц иу абыста аҵкысгьы еиҕьишьон ахьшәашәа ааихырссаны, аԥырҕқәа инарықәыжьны арԥхара. Анхацәа анхашьа-анҵышьа уаҟа инхоз ауаа ирҷимҵаар шамуаз ибеит. Аԥьықәреи аныларҵоз, ауҭраҭых аныҟарҵоз зынҳаск даҽа аамҭан араҟа. Аха урҭқәа ракәмызт ихадаз. Зыда хныҟәгашьа ыҟамыз даҽеак ибеит Ҳараз абраҟа. Аԥсны агаҷаҷтәи ақыҵақәа рҷегьы иларҵалон, уи, аха иналаршә-ԥаларшәны, аҳәык-ԥыцьак. Араҟа акартош лазымҵаз аарыхраҳәа акымзаракгьы ҟаимҵазшәа акәын дшырбоз. Егьиашаҵәҟьаны иарада хныҟәгашьа ыҟамызт. Алаҵашьа, аарыхшьа мацара акәым, ирҷитцаар акәхеит аҵәахышьагьы. Иҟәарч ԥны ашьҭахь, адгьыл наараны иахьыҟаз дласны иаҷаԥиҟеит. Ақыдқәа рыла икәыршаны, хыхьгьы ақыдқәа ақәитцеит. Анышә ықәижьит. Ашә иҷееитҵаз убасҟак ижәпан, игәҕәан, амшә ахозаргьы иазаамыртуа.

Шықәсык акәым, ԥышықәса ракәым, аамҭа анца, ихәы аҟаҵара данашьцыла игәаларшәара даҟәыҵит акәымзар, данааз раԥхьатәи амшқәа рзыхәан ихала ихәы аныҟаитҵаз, игәаламшәакәа ҟамлацызт иидыруаз, дызхааназ иқыҵаҷтәи хҭыск. Измаҳаҳац, Аԥсара ақыҵа исасцәаны иаҭааз ҷьоукы иҵоушәа, аҳәара дналагон уи ажәабжь. Иҳәон уаҟа иҟаҳаз, измаҳаҳо, иара иидыруаз ҷьоукы ираҽԥныхәауа.

– Ԥажәиак шықәсазы, иахаану ижәдыруеит, иахааным ишәаҳахьеит, Ар Ҟаԥшь рыманы Аҟәа иалалеит Ешбеи Лакобеи. Кьаразаа, нас урҭ ирыдгылақәоз уҳәа, зегьы еицын. Сара сыҷкәынҳан. Иҟалап «Кьараз» иалаз рахьтә зегьы

среиҵбызҭгьы. Уи иазаауазеи. Ҭауадк иҩнаҭаҷы ҳанкылсит. Асахҭан кьаҷқәа ҳшәуп. Атапанчақәа ҳаҟәнуп. Ацинк шәақьқәагьы зыжәҩа иахшьу дубап. Аҳ, аҳкәажә уҳәа аҙәгьы ҳрыламкьысит. Амаҵуцәа зегьы аадәылганы иаҳгеит. Рхәы ҟаҵаны ирҷазҵо дрымамкәа иаанхеит. Мышқәак анаатҵ Аҟәа иналаҩит аҭауад иҵаацәагьы иаргьы амла инҵәоит, рхәы ҟаҵаны афашьа рыздыруам ҳәа. Абас акәын ишыҟаз ажәытәан. Џьоукы рхәы ҟаҵаны афашьаҵәҟьа рыздыруамызт, ршьамхы еиқәыршәны итәан, даҷеа џьоукы урҭ рхәура иҵан. Аригьы ҳарҭ, абольшевикцәа иҳаҙбама? Аиаша шәҳәа иҟаҙамыз? Уи раҳәишь уажәы ҷарацәақәак? Аҷарацәа роума, уи аамҭа иахаанугьы усҟан иаҳа ҳаиҧьын ҳәа иааужҷагылоит. Ишәасымҳәеи, уара, аиха иаҷухуа, аихашәа уибоит. Ахәура иҵаҳгаз, иааҳәны ҳара иаҳҷагылеит.

Ахәышҭаара иныҷеҳәаршәны, ахәышпыргы нақәиҳәҳәон акартош. Ианҙуаз аамҭа идыруан. Ишцоу ацәа ахыхтәуп, ишцоу ифатәуп.

– Абрахь санықәтышаз аламҭалаз, – иажәабжь инацитҵеит, – аусҳәарҭа аҧхьа ҧытҩык ҳаиқәшәаны ҳгылан. Исгәалазыршәаз сыздыруам, ажәеи ажәеи шеихаххәаалоз, амаҵуцәа анрымаҳх зхәы ҟаҵаны афашьа ззымдыруаз, хымш акрымфаҙакәа итәаз аҭауад иҵаацәа аасгәалашәеит. Абас ҟалахьан ҳәа ҷаасҭит. Исымазкыз иоуп иҧьашәшьаша! Ақыҭаҷы ҷьмахьчак дыҟоуп Арушьан ҳәа. Иабацәа, убарҭ рабацәа зегьы хьшьцәан. Маршьанаа рыҧьмақәа ирыцын. Абни, сара снапала ахәура иҭызгаз, ажәлар рыпсаса урхылаҧшла ҳәа знапы ианыстаз, уара Ҳараз, акы уасҳәашан ҳәа ҷаааиҭит. Ианиҳәо анбыкәу? Уажәы, зегьы рыбз ианақәиҭха. Иабажәгеи, уара, Ҳараз убри аҭауад ицыжәгаз амаҵуцәа? Сара соуп дзыстцааua. Иабаҳгеи умбои, ахақәиҭра раҳҭеит. Шәца, шәхала шәынха шәынҵы, шәхы шәақәиҭуп ххәеит. Аҳампалоуп рхы иахьақәиҭышәтәыз иҳәеит. Ишпа, уара?! Иабаҳгеи рхы иақәиҭаҳамтәыкәа?! Ииҳәазоуп уеилазго. Иабажәгеи умбои, шәара шәхаҭақәа ижәгеит, маҵуцәас ижәгеит иҳәеит. Иуаҳауоу, уара?! Сара сакәзаап маҵуцәас изгаз. Сара, зыпшәма пҳәыс мышкы шьыбжьаанҙа ачаи ҷыхра иагымхацыз, анхацәа бзиақәа раҵкыс еицәаны

ахыбрақәа зызгылоу?! Зыԥкәын заҵәы, зыҵәԥаншьап ажәлар дрыхҳнызҵаз. Сара сызҿыз саҿымызҭгьы, иахьа деибгадеизԥыда дыҟазаарын схәыҷы. Абри аԥыза ажәа ануаҳалак…

Игәалашәоит, убри аҽеноуп Бақьыр-иԥа Ҳараз имаҵура ашьҭаҵара, ууанҙа дызҿыз аусҷәа зегьы дырԥырҵырц, дырҟәаҵырц аниҙбаз. Усҟан иԥкәын дҭахахьан. Аԥны иҟан иԥҳәыси иԥҳаи. Изхаша ҟәыдк, ԥьыкәреик ааирыхлап, рахәқәак изгәарлар, иара изхоит. Макьана имч ҭоуп. Аԥхын ашьха дцалап. Аха дшымгәыгҙоз ала иааҳәит зегьы. Имаҵура шьҭеиҵаанҙа хаҵа дцеит иԥҳа. Иара реиҳа ицәымгыз ауаԥ диццеит. Иԥҳыси иареи ууанҙагьы иссирны еизыҟамызт, аха рыԥҳа хаҵа данца инаркны, цас илуазшәа, иара ицәымгыз рымаҳә, лара дааицәнымхо иҙбахә аҳәара далагеит. Урҭқәа зегьы ихы иқәикрын, имаҵура анышьҭеиҵа инаркны ауаа даҽеакала изыҟамлазҭгьы. Излаизымдырҙоз ала иааҳәит. Ҵаны, дахьыԥахыҵуаз ачеиԥьыка дахырбаауамызт, аха шамахамзар, иара ишҭахь уаԥ дыԥахыҵуамызт. Реиҳа ицәыцәгьаз, зхыгара илымшоз убри акәын. Лхаҵагьы илдыруан, иаргьы илеиҳәеит иԥҳәыс. Чеиԥьыка змам, анымха-хымҵәа диԥоуп рымаҳә. Иаб дусым, ихаҵа дҽееиндаз. Убла дхыпшылаанҙа, уԥьыба дҭаԥшуеит. Аԥара арҳара аамышьтахь иара изыҳәан уаҳа акгьы ыҟаҙам. Аԥсараа жьаны рҳәасабаақәа рымхны изҭиуаз сара маҳәыс дсызшьом сҳәеит. Илаҳазшәа ҟалҵеит. Илымуит. Смаҵа дысзычҳауам ҳәа ҽеыҵгас иҟаҵаны данцалак, мчыбжьык даанымхакәа дмааҙац. Аҵыхәтәан зынҙа уаҟа даангыло далагеит. Аус руеит, ахәыҷы дырзызбароуп лҳәахт. Ҳаилыҵит, уаҳа закәи. Сан, ԥсаҵа шкәакәагьы уи акәын илҵахыз. Смаҵацәа быманы быԥәҵ, наҟ биԥырҵ ҳәа ауасиаҵ ажәа лалҳәахьан.

Ихаҵа ихарақәоугьы иԥҳәыс илхаратәуа, гәаныла дылзаҕьуа дышнеиуа, ихаҿы иааигон иԥҳәыс, иԥҳа, имаҳә, имаҵа хәыҷы уҳәа зегьы еилатәаны, ишыччо-ишыхәмаруа, игәыргьаҵәа ишеилоу. Уи ахыгара изымариан. Зегь акоуп сара стәқәа роуп.

Аԥсара ақытан ҳаблак бырзенцәан. Урҭ шынеибакәу инеидкыланы ихырцеит, ашьҭахь ихынҳәит. Ихырцаанҙа аҳабла далсны даннеиуа, ԥнаҵак аҿы дымԥахыҵыр, сара сҿы умԥахымҵит ҳәа анаԥс инхауа дгәаауан. Уажәы ԥнаҵак

аҽы дымѡахытцыр, дышԥааушьҭуаз ҳәа аԥшәма изгәаауеит инаѡс инхауа. Уигьы идыруан, аха убригьы ахыгара илшон. Агәра ганы дыҟан дзыхдырҟьауа – иахьахырцаз, иара акгьы шихарам, ибз шалам, дара рзыҳәан бзиарамзар цәгьара шимҳәацыз. Зегьы хәшәык хәшәык рзиԥшаауан Ҳараз, аха хәшәы изамҭакәа, аѡны дыѡнанамыргыло идхалеит акы. Иамуит, дзамышьцылеит ихала, имацара заҵәык нхара дуӡӡак ахылара. Амаҵурҭа дыѡнатәар, ууанӡа ҭаацәа хәыҷык ирызхоз, уажәы уаашәѡык ѡнатәаргьы иакрашәа, еиҕрыкка иҭбаахон. Асасааирҭа кәаскьа акәзар, уаха ѡынтә хынтә дгыланы ауадақәа дрыѡнаԥшыр акәын. Зны ацәажәабжьқәа гозшәа иаҳауан, даҽеазных – ашьапышьҭыбжьқәа ааѡуан.

Иуаз Ҭарсхан иаиеиҳәоз, ҳәоук ала ихиркәшеит.

– Сықәымҵыр ада уаҳа ԥсыхәа ыҟамызт.

Заа иеиликааит дыздырша, дызгәалашәо аҳәы дыҟоу дыҟаму Ԥсҳәа ақытан. Асовет мчы анышьақәдыргылоз абраҟа иааны иҟақәаз аҳәыр ишәгәалашәома ҳәа дназыҵаалак, ирҳәоз акакәын. Урҭ згәалашәо ҳәа уаѡ днымхеит. Уаѡԥсы дахымызт, иккаҳа иҭацәын, иқьаԥҭан аполиак Вацлав инхара. Аутраҽы арахә ирзымфакәа, бҳәақәак, ҵәаҵлақәак гылан. Иахьыҟаз узымдырыртә иқәҳаахьан иаандақәа. Маҟҽаҳааранӡа иѡышьҭыхыз, ахаҳә иалхыз ашьаҟақәа рыла иудыруан аѡны ахьгылаз. Аԥшәма ԥҳәыс лыбжьоума, ахәыҷқәа рыбжьқәа роума, иара, абырг Вацлав иоума, аҳәгьы ибжьы игәы инықәымѡит Ҳараз. Ақьаԥҭа иқәыѡны иаҳауа иалагаз зынӡаск даҽеа бжьын. Ибжьы ҵаҕан, иҷахьан. Иажәақәа еишьҭаххы акәын ишаауаз. Ѡыцьа, хѡык драцәажәозаргьы ажәлар реизараҽы дцәажәозшәа акәын ицәажәашьа шыҟаз. Илымҳа иахьагыз аҟнытә, ииҳәо ихаҵагьы иаҳарц, ибжьы ирдуцәон. Ажәа имакра зылшодаз. Уиргачамкуан. Узызхәыцуаз акы заҵәык акәын, иааиҳәо ажәак ахьувымшәаша. Иара дтәоуп, рҽеидыԥсала игылоуп дара, Ԥсҳәыҟа ицараны иҟоу ахѡык.

– Асовет мчы аԥсы злаҭоу, аѡызцәа, шәара шәеиԥш гәыкала-ԥсыкала уи иазыҟақәоу рылоуп. Изыкәгәыҕуа шәара шәоуп!

– Абзиара узыҟалааит, Нестор Аполон-иԥа!

– Ауаа ирыздыруам аԥсҭазаара ҽыц иааиз изакә насыԥу

ирнаҭауа. Рыԥсы шҭоу ԥьанаҭ иҭалауа иҟанаҵоит. Агәра дшәыргароуп, ирзеиҭашәхәароуп. Анхаѡы игәы злашәкуа иарбану? Адгьыл. Абраҟоуп уи аԥсы ахьҭоу. Удгьылаҷ уара уаԥшәыманы уҟалоит ҳәа иашәхәароуп. Аԥсны ахьынӡанаӡаазо ҳнапаҷы иааҳгеит. Ҳара ҳтәқәа зегьыԥьара иахаҳаргылеит. Иԥхьакны, иҵәахны иҟоу қыҭоуп Ԥсҳәы. Аԥхын заҵәыкоуп амѡа анаарту. Асы анкаҳалак, аӡын уахь уаѡ дызцом. Шәара убригьы шәхы иашәырхәа. Амѡа шәзыҟаҳҵоит ҳәа рашәхәа. Ҳара ҳагентцәа излаарыцҳауала, уаҟа тәарҭас, ҿыҵәахырҭас иҟарҵеит аконтрреволиуционерцәа, ахәаԥьацәа, апапцәа, аманахцәа, аха зегь реиҳа уаҟа иҳаҕацәаханы иҟоуп агвардиа шкәакәа афицарцәа. Ҳара ҳашҟа ииасуазар, ма иаҳԥырхагамзар, ирашәхәа ҳашрыламкьысуа. Аѡызцәа, иарбану Ленин ду уасиаҭны иаҳзынижьыз? – даарыхәаԥшит. Еицыз рахьтә цәгьам-бзиам аԥхьашьа здыруаз иараӡәзаҵәк иакәын. Аха иаргьы Ленин иѡымҭақәа дрыԥхьа акәым, шәҟәыкгьы инапаҷы ианимкылацызт. – Зхы ззымыхьчаз ареволиуциа акгьы иаԥсам иҳәеит Ленин. Ареволиуциа, аѡызцәа, аѡнаҭаҷы ииз асаби иѡызоуп. Ихьчатәуп. Иахылаԥштәуп. – Ииҳәоз ихаҭа убасҟак агәра ганы иҳәон, иҳәашьагьы убас иҟан, ииашаҵәкьаны амаалыкь инапаҷы дикушәа, шәара дшәыстоит, деиқәшәырха ҳәа реиҳәарц иҭахушәа.

Аполиак дахьынхоз ақьаԥҭа дықәсны днеиуан. Ҟәарч ѡнык ргыланы, сынтәала дахьымӡаргьы, ҿааны абрахь дшааша, дахьынхаша аҭып гәеиҭон. Бзып аӡиас ихықәтәалаз ԥсыӡкѡык дааивагылеит. Ианеицәажәақәа, ус днаиазҵаait.

– Абнаҟа инхоз ауаа иахьцаз ҳәа иудыруазеи? – ақьаԥҭа ашҟа инапы наирххеит. Аԥсыӡкѡы акыр ихыҵуан, мдыршьа имамызт.

– О, ауаѡ қьиа! Урҭ рымацара роума, ақыҭа зегьы ақәӡаара иаҷуп. Араҟа ауаа анынхоз, қьаф аныруаз аамҭа цахьеит. Иумбаӡои ақьаԥҭақәа шаҟа ирацәоу. Вацлав иқьаԥҭоума узҷу? Иара ихаҭа, иудыруазар акәхап, пан Вацлав аибашьра иалагаанӡа, агвардиа шкәакәа афицарцәа дрыдҳәалоуп рҳәан, дҭаркит, дыршьит. Иҵаацәа хыртцеит. Аҳәаанхыҵтәи агентцәоуп рҳәеит. Исгәалашәоит, Сталин дыԥсаанӡа рыҷ-

кәынцәа руаʒәк дхынхәит. Пҳәыс дааигеит. Анхара далагеит. Уигьы иаарласны ддырʒит. Иԥхәыс дыкәтцит.

– Акы суазҭаашан, – ҽааиҭит Ҳараз. Шаҟантә даргәаҟхьаз уи азҭаара, аха аʒәгьы иазҭаара изыгәыҷуамызт. Ари дтәымуаɯуп, диздыруам. Еиқәшәеит, инеиԥырҧит. –Аиаша саҳәа. Асовет мчы абраҟа иахьышьақәгылаз Псҳәы иазеиҷьхоу иазеицәахоу? –аҭак иаҳауаз иара изыҳәан иаʒбауаз рацәан. Иқыҭаҽы ақәҧреи ақәымҧреи рзыҳәан лакɯакра хәычқәак изынханы иҟазар рҧып иахьыкәнаҧоз мацара акәмызт. Иаʒбауан даҽеакгьы. Абраҟа дахьааиуа инхои иареи реизыҟазаашьа.

– О, ауаɯ қьиа! –иҳәеит аԥсыʒкɯы. Аҧәгәыр нҭиԥаан, аʒы ахьынтәаауаз ашҟа инаиршәит. – Сара узсазҭаауазеи. Убла иамбаʒои?! Аполиак дахьынхоз мацароума араҟа иқьаԥҭоу. – Анцәа уирманшәалаait! – днаиԥырҧит.

Ацыха-ʒы абахә анарбгоу еиԥш, аԥсыʒкɯи иареи реицәажәара хәычы иара изыҳәан иаʒбаз рацәахеит. Раԥхьа игәы ишҭеикыз еиԥш ҟаҵашьа амам. Дааскьаны ақыҭа агәахьы дызрыланхом. Аха инахараны акәзаргьы зынʒаск уаɯпсы дахьыҟаʒамгьы нхашьа шимамыз идыруан. Реиҳа иманшәалаз ҭыԥны ибеит иахьалихыз. Реиҳа иааигәоу игәыла илашыбжьқәа аɯуеит. Изхоит. Иԥсҭазаара зызкыз ауси псҳәаа рзыҳәан аԥсыʒкɯы иеиҳәаз ажәақәеи дырзымхәыцларц азыҳәан, Бзып аʒиас дхыԥшылауа, ибжьы ҭыганы ацәажәара далагеит. Лафкгьы налеиҵап, ихы ааиханаршҭып.

– Даара умцҳәаɯуп, аиашазы, уара аʒиас, – инапсыргәыҵақәа рызна аʒы нҭитан, инаиҿеиҭәеит. – Нхыҵи аахыҵи ирыбжьагылоу ашьхақәа рҿы унытцытцуеит. Аԥсныҟа сара ус сымам, шәареи сареи акгьы ҳзеилам ҳәа, уҿҟьаса уҿынаухоит Нхытцка. Урыхәаԥши Аԥсны аʒиасҟәа?! Уара уамышьҭахь зегьы, рхы аннытцырхлак инаркны, ишзахәо иеихоит Амшын еиқәа ашҟа, агаҿаҟа. Уара заҵәык уоуп Нхытцка идәыкәло. Шәара шәымɯа сара исымɯам, сара даҽеа мɯак сзыԥшуп. Аныҟәаɯ бзиа ухыкә иаваршәны дцозар, мышкы акәым, ɯымшгьы ныҟәашәа уанцалак, ашырҳәа уаақәгьежьааны уҿынаухоит Аԥсныка. Иауазеи, сукәыхшоуп, уанытцытцлак инаркны уахь ухы рханы уцаларауазеи. Зыхьцас, ижәла,

ицқьаҙа, –днаҷыхәеит. Еиҭах инаиҷеиҭәан, ахықә иаваршәны, аҟәарч ѡны иргыларц аҭып ахьалихыша деимдо иҷынеихеит. Угызмалуп, уара, аҙиас, даара угызмалуп. Издыруада егьырҭ аҙиасқәагьы ухьырԥшны иугарц уҭахны, аха ишымцаз, ухала ушынхаз ануба акәзар уаныхынхәуа?!

«Аҙиас акәым, Бақьыр-иԥа Ҳараз, уара ухаҭа уоуп ибналарц иаҷу. Егьа урцәыбналаргьы хашҭшьас иҟоузеи убасҟан, Адагәа идҭала уѡызцәеи шәареи шәааны шәаныҟаз, аизара ду ахь шәнеиаанҙа, аполиак иѡнаҷы ишәымаз аицәажәара. Дугәаламшәаҙои дшәацәажәарц инеиз ареволиуционер? Ирыԥхақәа уашәшәырахеит Сибра дахьҭакыз. Ашьха ҳауа ада ԥсыхәа имамызт. Иҭаацәа иманы уаҟа дынхон. Ихыҵуаз – шықәса ѡынѡажәа. Убри абжак Сибра абахҭақәа рҷы ихигахьан. Ах, анаԥьалбеит, изакә ҵараз имаз, дагьшԥаҟәышыз. Ақыҭаҷ аизара ду аныҟашәҵалак иуҳәақәаша ҳәа иаасеиҳәаз зегьы ахәырбгьыц иаѡызан.

Уахык заҵәыкоуп уии иареи анеибабаз ианеицәажәаз, аха дихашҭуамызт аҙиас шыцәаз ибазшәа. Иажәақәа уаҟа, Ԥсҳәы имѡаԥыргаз аизара ду аҷы аамышьҭахьгьы, иара иқыҭаҷ аизарақәа рҷгьы шаҟантә иҳәазеи. Игәалашәоит, иаацқьаны жәаѡа шықәса ҵхьаны, 1939 шықәсазы, усҟан иара Аԥсара ақыҭан ақыҭсовет ахантәаѡс дахьыҟаз икабинет ашә аартны иныѡналеит изымдырҙоз ѡыцьа. Шықәса ѡажәи жәохә раҟара зхыҵуаз, лхахәы еиқәаҵәа агәҭа ишаны, иԥаны изқәыз ԥҳәыски жәабаҟа шықәса зхыҵуаз, зымшәхәы аақәымыҳәҳәацыз арԥыски. Ани аԥеи ракәзаарын, лассы-ласс игәалашәалоз ԥсҳәытәи ареволиуционер иԥҳәыси иҷкәыни ракәын. Дыззааиз ашҟа диасаанҙа, лафҵас инаигәалаиршәеит.

– Исгәаламшәакәа, убасҟан ада агьамагьы сымбацызт акәыкәбаа. Шәыфашьа игәаларшәааны дахыччалон. Саргьы исзырҵаз иара иоуп. Ижәдыруеит, аԥсуаа иаҳчысхәым. Сибра дахьыҟаз идырҵеит. Даагәаар, Сибраҟа кәыкәбаафара сеиҭацахуеит шиҳәоз, амышьҭа иқәшәеит, – лылабжышқәа ѡхаҟәҟәалеит.

– Иҟалазеи?

– Сгәы иалоу, – ҷаалҵит аԥҳәыс лылабжышқәа рыцқьауа, – аҳәынҵқар ихаан, аҳәынҵқар иаххәара уашьҭан, уиаҕан ҳәа

ддырҙит. Иԥсҭазаара зегьы ареволиуциа иазикит. Уажәы, ареволиуциа аниааи, уара ареволиуциа уаҩоуп ҳәа дҭаркит. Ашьха ҳауа цқьа иахәышәтәын, уажәшьҭа хар рымамызт ирыԥҳақәа. Агаҽаҟа ҳалбааны ҳанхап шаҳҳәоз…

– Сара ахаан исхашҭуам уи усҟан ацхыраара иҳаиҭаз.

– Уажәы иара ихаҭа ацхыраара иҭахуп.

– Сабаихәо? – иааицәымыҕхеит Ҳараз.

– Сара сыхьчара шәагьаламган, сыздыруа ашаҳаҭцәагьы брышьҭамлан, иҟасҵахьаз абзиарақәа шаҟа рҳәауа, иаҳагьы исзеицәахоит иҳәеит. Уара аказы суҳәарц сузааишьҭит. Ухьӡ ҳәаны, абри ауаѡ иҽы бца, бсызиҳәа, исзыҟаиҵааит иҳәеит. Иаарласны иара дхырцоит. Сара ма уааӡа сҭаркуеит, иара иеиԥш, мамзаргьы, сҭарымкыкәа сынхар, дахьхырцо шаасаҳалак, уахь сишьҭаланы сцоит. Уажәааигәа Ҟәланырхәатәи Ԥлиак иԥҳәысгьы убас лхаҵа дишьҭаланы дцеит. Сысаби, сыҵәѡаншьап заҵәы дысзеиқәирхааит, иара иҽы дыҟазаайт ҳәа дсыцҵаны сузааишьҭит. Иахьа сыҟан Дранда абахҭаҽы.

Даҽеа ԥьоукы рылоуп Ҳараз иԥҳәыс ишлаҳаз.

– Дызусҵада уара, ахәыҷы дулҭарц иааны иҟаз? – ҽаалҭит хымшҟа аатҵьаны. –Аҳәсақәа исарҳәон. – Лафкгьы нацылҵеит, аԥҳәыс лхы лҵыхәа шылдыруазгьы. –Издыруада ахәыҷы уара дутәызҙгьы?

– Даараӡа исҵахын слыцхраарц, аха илҳәаз ҟаҵашьа амамызт. Ажәлар раҕа ҳәа иҭаркыз ихәыҷы даааны сара иааӡара сызлалагоз?! Ҵаны, ларгьы исыдлымцалеит. Цқьа сазхәыцып анаасҳәаҵәкьа, уаҳа ацәажәаха сымҭакәа лхәыҷы имахцә данкны, дындәылҵны дцеит. Сара даасымгаргьы дахьысҵәахыша ԥьара исыԥшаарын.

– Лара ҳқыҭан аӡәыр дидыруазма?

– Дызбахьада?!

– Шәеицәажәара аӡәыр иаҳауазма?

– Изакәызеи, бара, быпрокурорхама?! Изаҳауадаз, ауаа ишраҳауаз илҳәозма схәыҷы иаб дызусҵоу аӡәгьы иоумҳәан, дысзыҵәах ҳәа?!

Уиаахыс шаҟа шықәса ҵызеи, аха иумбои, илхамышҭит, ҳанеиԥырҵуаз, илгәаларшәаны исаҽыԥнылҳәеит, игәы дынҵа-

хәыцит Ҳараз, иԥҳәыси иареи реицәажәара игәаларшәауа. Иахьса҆еԥнылҳәазоуп иуҳәаша? Зымгәеи зхәымџьари рыда хәыцырҭа змам ҳамаҳә бзиахә, Сакәытыжә иԥа ишиаҳауаз, насгьы ишԥаса҆еԥнылҳәеи, асаби дахьумыхьчаз азыҳәан анцәа ҳахьирхәит, ҳаргьы ҳҵеиданы ҳаанижьит лҳәеит. Шаѣарыла иса҆еԥнылҳәара лыздыруам ҳхәыцы дахьҭахаз. Иаашаны иѣасҵеит сыкәҵырц ахьысыʒбаз, ииашаны иѣасҵеит. Аʒәгьы абзиара инаалаʒом. Атрацкист ихәыцы дызгазҭгьы, лара, аԥҳәыс гаʒа, дабаѣалоз уажәы? Ауарҳал тата дылаԥало лымаҳә иҽы дыѡназаауазу, Сибра ԥсышьацәгьа шлоуаз лбарын. Убри акәын илыԥәнагозгьы.

Ҳараз иԥсҭазаара зегьы еихшьалауа данахәаԥш, уаҳа да҆еа мѡак ыѣам ҳәа ʒбаны, иԥыҭа анкаижьшаз, данықәҵышаз аламҭалаз, аʒы иаго аҭәыц дахьынҳалоит ҳәа, иныԥәыршәны дцеит иԥҳәыс, иԥҳа, имаҳә, днарацәажәарц, ииʒбаз реиҳәартә еиԥш ибар, иреиҳәарц. Даннеи а҆еынгьы, аҭаацәа зегьы анааилатәа аухагьы еибырымҳәаз, иргәаладмыршәаз ҳәа иѣоузеи. Ажәеи ажәеи еихҳәаало ишнеиуаз, ԥсҳәытәи аԥҳәыс лхәыҷи лареи рыʒбахә аацәырылгеит иԥҳа. Уи зынʒаскгьы илдыруеит ҳәа дыѣамызт. Усҁан лара дхәыҷын. Ианыѣалаз аѡны иалацәажәоны илаҳазаргьы, илхашҭхьазар акәын.

– Папа, сара уеилыскаауеит, иаҳҳәап, ажәлар раҕа зыхьʒырҵаз, усеиԥш ахара здырҵаз ауаѡ иԥҳәыс лыцхыраара ахьулымшаз, дахьузымыхьчаз. Аха, папа, ахәыҷы? – иԥҳа абарҭ ажәакәа анылҳәа, адашьма҆ҽы ауарҳал дықәтәаны ихәмаруаз лыҷкәын хәыҷы днаихәаԥшит.

Имаҳәгьы иԥҳәысгьы ҽырымҭʒеит. Иԥҳа лызҵаара аҵкысгьы убарҭ рҽымҭра ишьара дықәнаѣьеит, иаҳа ианаҳәеит. Арҭ уажәадагьы убри иалацәажәахьеит.

– Сара исзеилымкааua, – лажәа инацылҵеит иԥҳа. Лаб иакәын изалҳәоз, аха лхаҵа, Сакәытыжә иԥа Сафер, аԥсараа рыбхәасақәа ирчахыз ишѣа акәын дахьынаԥшуаз, – аимак роузааит абольшевикцәа, рдунеихәаԥшышьақәа еиқәымшәеит, аҭыԥқәа еимаркит, ахьʒ-аԥша рзеиѡымшеит, урҭқәа зегьы сара еилыскаауеит. Аха сара адунеихаан исзеилкааuам асабицәа змыхьчаз ауаа.

– Аҳәса? Урҭ ирывыббазеи? – амца наҵалҵеит лангьы.

– Аҳәсагьы, иаҳҳәап, аполитика рҽаларгалазар ҟалоит, рхацәа ирыдгылама, иакәым рҳәама, исыздыруам, урҭ ирыӡбаша аԥшаара мариоуп, аха асабицәа?! Ихытцуаз, дысзыцәах ҳәа ԥсҳәытәи аԥҳәыс иаалгаз ахәыҷы? – лан лышҟоуп дахьынаԥшуа. Уи лоуп зегьы лазҳәаз.

– Иҳәала, иҳәала, сӡырԝуеит, – дԝагылан, ашәҟәеиқәцарҭа днадгылеит Ҳараз. Ацәа аганахьала иаарҳәны, иахьӡугьы, изԝызгьы рыԥхьара мариахартә иқәгылаз ашәҟәы хәыҷы аақәихит. Акраацуан уи ашәҟәы, иара изкыз, инапаҷы иааникылеижьҭеи. Дызҷыз аус зегьы башазаарын, дызныз амԝагьы иашамзаарын ҳәа агәра игацыԥхьаӡа, иԥсҭазаара зыхҵнитцаз ауаа, иԥсҭазаара акәым, ихыссаны икаиԥсо инапхыцгьы иаԥсамзаарын ҳәа шаҟа игәанала иҳәоз, убасҟак агәаҕ икуан убри ашәҟәы хәыҷы, игәаҕ икуан изԝызгьы. Аибашьра ашьҭахь, хышықәса аатцхьаны, раԥхьаӡа ианҵытцыз абри ашәҟәы, ипартбилеҭгьы иаргьы иҵырҟа ҷьыба еицҭан. Ашьжьымҭан шаанӡа иҷеы днақәтәаны, аконторахь днеиаанӡа аусура инеихьоу имнеихьоу ибарц ачаирҭақәа, аҭаҵныркәа анеимидо, мамзаргьы икабинет аҷы ихала данаанхалак, ашәҟәы аатыганы днахәаԥшуан, иааихирԥхьон. Шықәсык бжьахаргьы адырԝашықәсан еиҭатрыжьуан уи ашәҟәы. Изԝыз ихьӡи ижәлеи – Адамыр Арҭанба зны анбан дуқәа рыла ианырҭон, ҷеазны идырхәыҷуан, аҷеаԥсахуан аҷыгҳарагьы. Иҵытццыԥхьаӡа аҷыгҳара иацлон. Иԥсахымкәан иаанхон ахьӡи ҵакыс уи ахьӡ иеиҭази. «Ашьауардын амҵәыжәԝақәа», ашьауардын иаԝызоу ауаԝ имҵәыжәԝа иҵакуп иқыҵа гәакьагьы. Имҵәыжәԝа иҵакны игоит Ерцахә ақәцәахь. «Уажәшьҭа, даҷеазнык ианҵижьуа, уажәы сыԥҳа илҳәаз ациҵаait!» – иаарҳәны ашәҟәқәа рхахьы иныкәиҵеит, аха нас иаақәиԥаан ацәа ҵаға ианкны, ашәҟәы зԝыз иҧҳәыс, иԥҳа, мамзаргьы имаҳә ракәушәа, ус ҷәааиҭит.

– Иабаҭахыз абри?! Раԥхьаӡа ианҭытцыз, исаҭәамыз уск ҟасҵазшәа, иԥхасшьон. Иԥхасшьон, иԥхасшьа. Сыбзарӡы ахьырҳәаша, хьӡык ахьсырҳаша ҳәа сыҟамызт сара.

– Ҳа-ҳа-ҳа! – иаалырҟьаны ччараха исит имаҳә, Сакәытыжә иԥа Сафер. – Папа, амал аганахьала, шәаб иҵынхаз аԝноуп шәзыԝноу, ахьӡ-аԥшагьы шәашьҭамызҭгьы, нас ишәҭахыз, ҵынч шәзымтәоз?

– Уи уара иузеилкаауам, – иԥьышә иныԥәыххит уара узакәу ҳәа ажәаԥәак нацитцарц, аха иҽааникылеит. – Ахәыҷы дышпалымумхуаз, аҩныҟа днаугандаз, ҳара даҳмааʒоз!.. – лхәашьа ныҟаитцеит иԥҳәыс. Усеиԥш ажәаԥәа иалымҳәацызт, аха ибзианы идыруан убастцәкьа лгәы ишаанагоз. – Псҳәытәи аԥҳәыс лхәыҷы дзыбгоз, Аԥсара иҟазамыз забацәа ҭаркыз, урҭ рхәыҷԥәа бымгоз?! Рҭынхацәа ирбон. Ҭынхас бҽыҟабцандаз баргьы.

– Уара сумазцаакәоу? – лхәеит иԥҳәыс, сумазцаакәа шьаҽак ҟастцар иалтцуаз узымдырʒои ҳәа аанагауа. – Сара сакәым, аԥыта ырбаандаҩны иумахын. – Аихацԥәа ирҭакымыз сара мыжда! Бцеишь, иԥхьаʒеишь егьырҭ ақыҭақәа рҽы шаҟаҩы ыʒыз, иршьыз, ихырцаз, иԥхьаʒеишь Аԥсара шаҟаҩ ҭаркыз, нас иббап ирбаандаҩны исымазу, исыхьчоу. – Еиҳарак изеиҳәоз имаҳә иакәын. – Иашоуп, аʒәгьы дмыʒит сҳәом. Аха урҭгьы зырʒда?! – изиацкԥәа аҵҵа-аҵҵа рылго длеиҩеиуан, дара ҽымҭ итәан. Иԥҳа ихы налыкәикит. – Бангьы баргьы шәнаиццаны акәын Сибраҟа шәшырышьтуаз усҟан уи ахәыҷы аҩныҟа даазгазҭгьы. Уи схы ихҭныстцарызу ауаа рус ҟастцарызу?!

– Ари наԥхароуп, папа, ишԥоузеилымкаауеи, наԥхароуп.

– Аҽаарха, аҽаарха! Итцегьы кәапеила аʒы алаҭәала! – усҟан аʒәгьы изеилымкааит изхиҳәааз. Иԥҳәыс гәҩарақәак лкызаргьы, устцәкьа ҟаитцап ҳәа дыҟамызт. Аҽены аҩныҟа, ақыҭахь данцоз, ларгьы диццарц акәын, аха макьана быҟаз, лассы сеиҭаахуеит усҟан ҳаиццап иҳәан даанижьит. – Наԥхароуп ҳәа дауеит. Анаԥхара аʒбахә араҟа ҳалацәажәарым. Сара мыжда бара баб иус бымнаԥхазар акәхап.

– Сара уи ахаангьы садгыламызт. Мчыла садырцалозар сара исхарам.

– Абар дахьыҟоу, аа, бан блазцаа. Ишпасзыруи аибашьра аламҭалаз? Иаарласны изустцәазаалак ҩыцьа ырбаандаҩны иаашьҭы ҳәа иаарыцҳаит. Ацәгьара ҟазцаз ҳәа аʒәгьы дсымам. Акгьы зхарам сара исызҭакуам ҳәа анысҳәа, излабымҳәозеи быԥҳа, сара сганы мчыбжьык стакны сышрымаз?! Схатца акгьы ихараʒамкәа дҭакуп анылхәа лыгәра зызгарыз сара псҳәынтәи иааз аԥҳәыс?! Акгьы ихарамызҭгьы дҭаркрымызт.

Иҭаркқәаз рҟнытә акгьы зхарақәамызгьы алашәазар акәхап, аха зегьыҵҽҟьа акгьы рхарамкәа иҭакны ҳәа сара агәра сызгом. Сиашаʒами, дад, уара иахуҳәаауазеи, Сафер? Сатамыз, Сергеи. Ус ами араҟа ишуарҳәо? Сергеи Сакәыт-иԥа.

– Сергеи, Сергеи-иԥа...

– Уабгьы даҽеа хьʒык иуҭама?! Уи бзиоуп. Сара иԥьасшьауа, Сергеи Сергеевич, шәара... Уара, уара уеиԥш зеиԥшу, анҵ, иумдыруеи, ԝызцәа, шәус аҟаташьоуп, шәусушьоуп. Ҳара иаҳцәымгьыз, иаҳҿагылаз ҳаргьы аҳәаҭыхлатҽҟьа ҳаиҿагылан, ԥсцаха иаҳҵомызт. Аизарақәа рҿы даҿаԥаҳҿуан, дзакәу ажәлар ираҳәауа, исабрада иҿаҳхуан, ианимуʒалак, аизара лаидҟаталаны, ибжьы имаҳхуан.

– Ԥьгәанаҭ ишизыжәуз еиԥш... – лҳәеит акреслаҿ иқәтәаз иԥҳәыс. Ҳараз еиликаait уи илҳәаҵҽҟьарц илҭахыз. Ишизыжәуз акәым, аха ишышәзиуз. Лара ус илцәаԝан. Аԝны аԝнуҵҟа дныҟәозар, лшьапышьҭыбжь уаҳауамызт. Пҳәысыс данига, шықәсҟәак цаанʒа, дашьцылаанʒа, Ҳараз уахынла данааԥшлак, дыцәоу дыԥсу ҳәа длыхәаԥшуан, лыԥсыԥ алагаԝагара дазыʒырԝуан. Динхаҵарала даaʒан. Ауаԝы имҿыґра мацара акәым, ихшыԝ маԥзаргьы ианалыжьуан. Ԝыԥьа рҳәатәы еиқәымшәозар, мамзаргьы аҭаԥкәым ахь инеибагозар, лара ахәша нарыбжьылшьуан. Лыкәшамыкәша иҟаз рзыҳәан лцәаԝа бзиан уи, аха ихьанҭан лхаҵа лзыҳәан. Аʒыхь аԝар ʒы алаҭәар, аԝар ʒы зʒыхьхауам, аʒыхьоуп иԝарʒхауа. Лара лцәаԝа лхаҵа атәра дҵанаҵон, егьырт аʒәгьы дазҿаҳәомызт. Сталин данԥсы, унцәахәы дызусҵаз ҳәа аниарҳәа Ҳараз ихы даназынха, иԥсҭазаара анеихишьалоз, иԥҳәыси иареи реизыҟазаашьеи, лара лцәаԝеи дырзымхәыцыр амуит. Игәалаиршәеит иани лареи реизыҟазаашьа. Урҭ еиҳарак еидызкылауаз. Иан лыԥсҭазаара даналҵуаз, уасиаҭ ажәас лҵаца илалҳәаз. Рыҷкәын заҵәы иҵахара, рыԥҳа лхаҵацара, урҭкәа лара ишылхылгаз, рымацара аԝны ианеизынха, амш шлырхәлоз, аҵх шлыршоз... Абарҭкәа анеихишьала ашьҭахь, дахымԥауа ихазы иʒбеит. Ламыс умазар, уаԝра улазар, Ҳараз, Бақьыр-иԥа Ҳараз, бзиара заҵәык ҟаҵа лара лзыҳәан. Лхы дақәиҵтәы. Лыԥсҭазаара илзынхаз, лара ишылҵаху, иахьылҵаху илхылгаait, хьымʒґык

улыргап, хьʒы бааԥсык лхы иахылҵап ҳәа уҟоу, дабацари, лашьцәа рахь, мамзаргьы лыԥҳа лышҟа акәхап, уаҳа ԥьаргьы. Ишылҳәаз умбои, Ԥьгәанаҭ ишизыжәуз еиԥш лҳәеит. Ииулак, иахьынʒаилшоз иаргьы алаф ашҟа иниаиган, лара илҳәарц илҭахыҵәҟьаз, иара инациҵеит.

– Изыбымҳәахуеи, Ԥьгәанаҭ уихааными... Иухьʒузеи? Сергеи Сергеевич, уабду иашьа... Ԥьгәанаҭ Фасба. Анс ххәан, арс иҳәеит, ани ххәан, ари иҳәеит, иҿиркьаҳәит. Ишԥаизаауаз? Аизара ааҟаҳҵан, ибжьы имаҳхит. Иҭабуп, сыбжьы сымышәхызаргьы, аԥсҭазаара ахьсаҭәашәшьаз иҳәеит. Иҿеада днакәтәаны дцеит аѡныҟа. Абжьыҭира аҿены, иҿеада дакәтәаны даакылсит. Иазиух, излаирҵаз уара идыр, аҳы, убжьы ҭыга иҳәацыԥхьаʒа, азаакьхәа ихәаауан иҿеада. Иҟауҵозеи анырҳәа, шәара ишәыкәнаго абжьы змоу абри ауп иҳәеит, – иухыччо урылачча ҳәа, ихаҭагьы дааччеит Ҳараз. Бгәы иахәама ҳәа аанаго, иԥхәыс лышҟагьы даанаԥшит.

– Папа, иахьаҟара шәысгәамԥхац! – ашырҳәа дѡаҵкьан, инапкәа ааикәиршеит имаҳә. – Абас шәыҟазар...

Аха ашәалҟьамра иаарласны аԥҵа еиҵа иаахнаѡеит.

– Ҳагракәа схаҭагьы исзымдыруа ԥьумшьан. Уʒырѡы. Исоумҳәакәа суԥырҵуам. Ачеиԥьыка еицаҳфомызт, ҳаицныҟәомызт, ишырҳәо еиԥш, Ʒаԥшь иқәаҵа ҳаҵеибаргыломызт, уара, ҳара ҳаҭацәеи ҳареи. Шәара шәзакәи, уара?! Аргамаду ижәбоит ҳшышәԥырхагоу, шәус ҳшаԥгылоу. Уара заманалаҵәҟьа иудыруеит зыʒбахә сымоу. Сара исзымдыруа ԥьушьома, ҳазго аʒы жәбар, кәапеик акәым ԥҳаллагьы ишалашәҭәауа. Арахь, аа, уԥши, уԥши... Узԥышәырччозеи? Абасоуп. Сара исмаҳац ауаѡы иаҭацәа дырҷаччауа. Уара умацара уоума. Уара уеиԥш зеиԥшу, узҷу иаҷу зегьы усоуп шәшыҟоу, – имаҳә дихәаԥшуан. Ҳараз иаҵкыс деиҳабын уи иаб, анхаѡы Сакәыт Фасба. Деиҳабын, аха Ҳараз ибзианы игәалашәоит уи иҭәымҭа данҵагылаз. Иаби иареи еиԥшуп, иабгьы данычкәыназ абасҵәҟьа дуаѡы ԥшʒан ҳәа зоуҳәаз, ихаҭа дахааныmзар, агәра игом. Даннықәо, убасҡак иҿыриашаны днықәоит, ихы аҵәа ықәушәа рҳәон Сакәыт изы. Иблақәагьы абасҵәҟьа иҭыԥхаауан. Аамҭа цацыԥхьаʒа, ҵаҟа мацара акәын иахьхоз илаԥш. – Иугәалашәоит, дад, – иажәа

инациҵеит Ҳараз. Имаҳәи иареи реицәажәарала иеиликаарц ииҭахыз рацәан, – усымаҳәхаанӡа, ақыҭаҿ уаныҟаз, уареи сареи зны аицәажәара ҳаман. Усҟангьы иумҳәеит уара уҟынтә исаҳарц исҭахыз. Гәаартыла умцәажәеит. Акырынтә сазхәыцхьеит. Ари дсабхәахарц дыҟоуп, игәы цәысҟьарым уҳәазар... Уажәшьҭа сабхәа иоуп, иаҳәашьас исымоузеи ҳәа... Аха сара сгәы иалсуа ԥьумшьан.

– Сара, папа, маӡа дук сыманы исцәахуашәа шәгәы иаанагоит. Маӡас исымоузеи, сыҟоуп ишыжәбо...

– Еиҭах иумҳәеит. – Адиуан днықәтәеит. Реицәажәара уамак аҵанамкуазшәа ҟаиҵарц иҭахын. Иамуит. Дѡагылеит, аколнхара аконтораҿы, мамзаргьы ақыҭа аусҳәарҭаҿы еизарак мѡаԥигозшәа, иѡнапыкгьы имаҟа ахы иавҵаҵа, ԥыҵрак длеиѡеиуан. – Уаб Сакәыт икәал уахьҭагылақәоу рацәоуп, сымаҳә, – иҿааникылеит. Иԥҳәыс лымаҳә изыҳәан, данрымаҳәха, шықәсыкгьы аатҵаанӡа, сыҷкәын, нан ҳәа аҳәара далагеит. Ҳараз сыҷкәын ҳәа зныкгьы иҿыҵимыршәеит. Агәра гаҵәкьаны дыҟан иҷкәын иԥсы ҭазҭгьы, дзеиԥшхоз ари иакәмызт, иаб диеиԥшхон, иаб иусҷәа ирыцызҵоз иакәхон. – Уаб Сакәытгьы иааиоуҳәо дақәшаҳаҭушәа уирбоит. Иҟаиҵо уахәаԥши?! Ма зынӡаск акгьы ҟаиҵаӡом, мамзаргьы иара итәала иҟаиҵоит. Аха бжеиҳан акымзарак, изакәызаалак акгьы ҟаиҵаӡом.

– Уи иара иусуп, – иҳәеит Сафер. – Дасу иара анцәа дшишазоуп... – инациҵеит ҵакы дук амҭакәа. Аха Ҳараз убарҭ ажәақәа днархьынҳалеит убарҭ рыла ԥьаракыр дсызкылгозар ҳәа.

– Уи иаанагозеи, дасу ихаҳәатәала дыҟаз ҳәоума?! Сара убас анцәа сишеит ҳәа дасу ииҭаху ҟаиҵо, иахьиҭаху дцодаауа ҳҿылаххар ҳабакылнагои?!

– Дасу анцәа дыззишаз аҿы дынкылсуеит, – иҳәеит имаҳә лафҵас. Еиҭах урҭ ажәақәа уамак ҵакы римҵеит. – Акы ҳнашәырцха, ишәымоузеи, папа пату иқәшәҵарц шәгәы ишԥаҭоу?

– Сара акгьы сҭахӡам, – иҳәеит Ҳараз. Идыруан имаҳә иҿы афатә-ажәтә шагмыз. Афатә-ажәтә мацара акәмызт, егьирахьгьы иԥха илыгыз иарбаныз, хыброума, ҽеилаҳәароума,

аҭынхацәа рбароума, џьаракыр напы лыгсыжьма иҳәар иоуҳәараны иҟоузеи! Ималмазара рҳашьас иеиҭаз, аҙәы джьаны ицәигама, дыбжьахәаахәҭма, аҳәынҭқарра даҵагьычма, Ҳараз иидырқәоу, заманалаҵәҟьа иԥҳагьы илдыруеит, ишылдыруа еиԥш аҳәса рганахьгьы дызҿқәоу. Ихәда иныҵагылан иқьышә иныкәаххит, дызлаизыҟаз изымдыркәа, чарак аҿы ахацәа ахьеицәажәоз, имаҳә изыҳәан хаҵак зҿааирхаз ажәакәа. «Уара уи, Сакәыт-иԥа Сафер иҟаиҵо уаргьы саргьы иаҳзыҟаҵом. Обкоми раикоми иаахәаны имам дарбану. Џьоукы ԥарала ихихуеит, даҽа џьоукы акаҳԥцәа рзиԥшаауеит.»

– Ишсоуҳәара, нас, ишсоуҳәара, Сакәыт-иԥа, уара угәы ишԥаанагои ибашазма нас абри сара, нас сара сеиԥш зеиԥшу… Аҙәык ѡыцьак инхакәаз… Абри ҳара ҳазҿыз аус башазма? – мчыла ихы никылон. Имаҳә иҵынчра изыхгомызт. Иԥшҙарагьы изакә гәаҒьыз изымдырҙо гәаҒьк арҵысуан игәаҵаҿы. Уихәаԥш, аҵәаԥшь ҟазҵо аҵыԥҳацәа реиԥш, иҙамѡакәа шҭыԥхаауа, уабасыцәцо рҳәарашәоуп ишухәаԥшуа ибла гәыҒракәа, иаԥштәхәу умбои ихахәы, иеиқәаҵәам, дхышым, милаҵс дзеиуазаалак ҟалоит. – Ус, баша, сара схазы издыруазар сҭахуп, шәара шәышԥахәаԥшуеи абри ҳазҿыз аус? Уазымхәыцҙауоу?

– Шәара, пап, ишԥашәасҳәари… Сазымхәыцкәа, уи уазымхәыцыр ԥхьаҟа цашьас иҟоузеи! Шаҟантә шаҟарыла сазхәыцхьоу шәаҳәара заҵахузеи. Саакәымҵҙакәа уи саназхәыцуаз арра саныҟазоуп. Уалуп рҳәеит, исхызгап арра, схынҳәып Аԥсараҟа. Уинахыс? Сызлагозеи? Ачаи ҿысхлома? Аҭаҭын срыԥхлома аказармаҿы, аҭакәажәцәа срылатәаны? Уи сара иԥхасшьоны, мамзаргьы исаҵәасымшьоны акәҙам. Шаҟа суҭозеи, аѡыза аколнхара ахантәаѡы, килограммк ачаи ҿысхыр, исашәҳәеишь? Абазк сышәҭоит, ианеиҳаха ѡажәижәаба, ѡынѡажәа капеи. Уиоума иара зыԥсоу? Уи амѡала сара сызцом. Уаѡҵас унхарц, унҵырц азыҳәан даҽа мѡакәак ԥшаатәуп. Уи шәара изышәҭахузеи. Шәара шәзыҵҙааз. Мама лоума, – ианхәа лышҟа даанаԥшит, егьырҭ роума, – иԥҳәыс лакәын зыҵбахә имаз, – шәыҵбахә анаацәырыргалак, шәразҵаа, сара еснагь шәсыхьчоит. Шәара, папа, шәарҭгьы шәара шәеиԥш зеиԥшугьы шәыкәҙбара иашам. Идырҙызгьы,

цәгьала иҭадырхазгьы… Изырʒызгьы… Шәызегьы, папа, шәрыцҳашьатәуп. Ишпашәасҳәари… Ажәапҟак, саҳахьеит. Амца ахьеиқәу даныҽеҳәапшлак асаби, ахьы пҽеыхақәа ирԝызаха, икәалыкәаԥьо, иеилыпхаауа ибоит, иҳәеит, апыргқәа. Изакәу абеидыруеи асаби. Деилаҳауеит. Инапқәа рхаха, амца ашҟа деихоит, иҳәеит, апыргқәа дрымҵасуеит даанумкылар. Изиҭахузеи апыргы? Убри ауп аус злоу зегь реиҳа иԥьоушьаша. Ахьԝеижь цыр-цыр иаԝызоу апыргы ааҽеҳәпааны, иан илеиґьишьо уаҳа имада, иан лыкәа иҭеиҵарц иҭахуп, иҳәеит.

Иаҳауаз ихшыԝ азышъҭны дазыʒырԝуан Ҳараз. Зыґьк даанахәан даманы ицоит, дахьаго ихаҭагьы издыруам ҳәа акәын дышизхәыцуаз имаҳә. Ақыҭаҿ, иара инапаҵаҟа данықазоума, димаҳәхазараахыс аума, абри ауаԝ иԝнутҵҟа иґроузеи ҳәа иеиликаарц даламгацызт, избанзар дзакәу идыруеит ҳәа агәра ганы дықан. Уи иакәʒамкәа, ицәажәоз зынʒаск даҽеаʒәызшәа акәын дышихәапшуаз. Зыґьк даанахәан днанаго сыздыруам, аха дараʒа апаԝқәа гәаҭаны, ихаҭа иʒсашьеи аʒиас ацашьеи еизшәаны, дахьыруа гәаҭаны, аʒиас иҭалаз аʒәы иоуп ари. Исмаҳаʒац акаҿы икылигоит иажәа.

Ҩымҭкәа дʒырԝуан Ҳараз. Исҳәаз, сажәа ахы ахьхоу еилышәкааy, иаахтны ишәаҳәатәу ҳәа иаанаго иабхәа дихәапшуан Сафер. Урҭ шәсыдгыл ҳәа раҳәара рҭахʒамызт. – Илеиґьеишьо димаʒам. Иҟаиҵо издыруамоуп, уаҳа акгьы. Шәазхәыц, папа, шәизгәаауама асаби.

– Абриазыҳәаноума,ақыҭаҿуанықәҵуаз,изысымҳәарызеи, уанықәсмыргыла…

– Шәхала иахьышәхәаз бзиоуп, – дԥышәарччон Сафер. Ацәгьара сзууаз ԥьшьаны иаҳагьы абзиара сзууит, – сышԥаузгәаауеи ҳәа аанагон иԥышәырччара.

– Ишпоуҳәеи, мшәан, усҟан? Сшоушәышъҭыз ала ашәҟәы сышәҭ, уаҳа акгьы сҭахым уҳәеит.

– Шәаргьы шәгәырґьаҵәа ашәҟәы сышәҭеит. Усымбан араҟа, ажулик, абжьахәаахәҭԝы… Баша шәгәы ԥыжәжәон. Сара исҭахыз сышәҭеит, шәара ишәҭахыз ҟасҵеит, аҽенытҵҟьа сықәҵит. Иакәым ҳәа акыр шәасҳәама? Шәразҵаа, – иԥҳәыс лышҟа даанапшит, – шәара шәзыҳәан сгәы акыр аланы исҳәахьазар шәарҳәап.

– Ушҧаизгәаауеи, асаби иҟаитҵо иидыруазеи... – ихы дазгәаауан Ҳараз. Иамуит, иааиʒбауаз знымзар зны изынамыгʒеит. Диацәҳароуп, ухәымгасшьоит ҳәа инаркны, ажәа цәаҧҿыгас иҟоу зегьы наиаҳәаны, уаҳа уҩны сшымааиуа ҳәа наиаҳәаны, ддәылҵны дцароуп. Маҳәҵас акәым, харантә дидыруазаргьы иҵахым. Дахьимаҳәыз мацара азыҳәан акәмызт ус аҟаҵара илмыршо дҿазҳәоз. Ауаҩы дидызхалоз ҧхарралашак ицрыҵуан уи ахаҵарҧыс. Ақыҵаҿы баша изырҳәомызт дназыҿцәажәаз иара дитәуп ҳәа. Ҳараз игәалашәоит, димаҳәхааныʒа, Сафер аррахьтә даныхынҳә, икабинет аҿы реицәажәара. Дигәаҧхеит. Иҧшра-исахьа еиҧш, ицәажәашьа, ихәыцшьа, иаҳаҵыр қәҵашьа уҳәа, дызлаизхәыцлак зегьрыла дазкылсуан акы. Иааигәара днаргылауа дидикыларуп дишьҭып дахьиҳәаз, ақыҵанхамҩатә техникум ашҟа, дишьҭып аколнхара ахарԥьа ала. Дшаахынҳәлак аусура далаиргап бригадирс, мамзаргьы аконтора аҩнуҵҟа. Тәанчара данцо иара, Бақьыр-иҧа Ҳараз, иҧсҭазаара зыхҵнитҵаз аус инапы инанитҵап. Атехникум далганы дшаахынҳәыз, Ҳараз цқьагьы азхәыцха имоуʒакәа, днақәиршаҳаҵын, ақыҵаҿы иааиртит ашәыр адкыларҵа апункт. Дыҟаз уаҟа аамҵала. Ишааманшәалахалак, сара сҭып ашҟа дызлаҩеиша амҩа дықәсҵап. Иаахтны убас егьиеиҳәеит. Уара, Сакәыт иҧа, иануҵахха, угәы сзамысит, уаҟа аамҵала апункт аҿы. Аха сара уззыскырц исҭаху аус азыҳәан уантәи неишьа амам.

– Иаба, исашәҳәар имаʒамзар...

– Сара есқьынгьы араҟа стәоума.

Ҷимҵʒеит Сафер. Иԥьеишьеит Ҳараз уи ихы-иҿы аҿахьампсахыз. Ажәала имҳәазаргьы ма блала, гәырҵаракгьы инымпшит, иҵабупгьы ыҟамызт. Ишимҳәаз умбои игәы иҵаз.

– Иҟаитҵо издыруам ауп асаби, иаа?! – иҳәеит, иҩнапыкгьы имаҟа ҟьаҟьа ишавҵаз иавҵаҵаны Ҳараз. – Асаби уизгәаауам...

– Дрыцҳаушьоит ауп, – иҳәеит иахьынʒаилшоз ибжьы ырҟәымшәышәны Сафер. – Шәара, пап, шәысзымгәаан. Сара сзыҳәан абзиа шәҵахын. Атехникум сҭашәҵеит. Аколнхара астипендиа снаҵон. Уи шәара шәоуп иҟазҵаз.

– Усымаҳәхарц акәмызт изыҟасҵоз. Ус иеилызкаақәогьы ыҟоуп.

– Издыруеит. Шәҭып ашҟа снеирц сазыҟашәҵон. Аха, папа, шәара шәҭып аҽы снеир, ани, хьы ҟәырҷахоу ԥьшьаны, зан лыкәа аԥырґы ҭазҵо асаби сиѡызахон сара схаҭагьы.

– Ирыцхаушьақәо?

– Шәысзымгәаан. Шәара шәзыҳәан мацара акәым изысҳәаз. Зегьы, аԥсҭазаара ԥьанаҭ иаѡызаҳтәуеит ҳәа агәра згаз зегьы. Уи, папа, ҟаҵашьа амаӡам, ауаѡы ԥьанаҭ инаалозҭгьы, уаҟа данҭаз дҭицомызт дызшаз. Шәызрыцхасшьо, абзиа ҟаҳҵоит ҳәа агәра гаҵәҟьаны шәыҟан.

– Иҭабуп абзиа ҳгәы иҭан ахьуҳәаз. Абзиара рнаалондаз ауаа... – иажәа наимыгӡеит. Сара, зқыҭа азыҳәан абасҟак ҟазҵаз, уажәы, снапала инсырхаз иумбои, рашҭа сҭалар, ахьурӡы кнаҳазар, икныхны ирҵәахуеит. Алым ашьапы асахьа аҭаны ашьапқәа аҵан азал ҭбаатыцә агәҭа игылаз астол гьежь, ауатка, акониак, ашампан ѡы, ауарашҵәҟьагьы уҭахызар инаркны рыжәтә хкыс иуҭаху зегьы ықәгылан. Имԥыхьашәаз ԥаҭликак ахѡа аахихын, афырԥьан инҵеиҭәеит. Ианижәоуп ишкониакыз анидыр. Аҽены мҽышан. Дсасны дызҭаз ақалақьуаа аӡәгьы усура дцомызт. Ишьҭахьҟа дыццакуамызт иаргьы. Дцару, иҵегьы даангыланы днаиацәажәару имаҳә. Еибыҳәатәыс иҳамоузеи?! Иихәаз умбои, иумаҳаи, шәрыцхасшьоит уѡызцәагьы уаргьы иҳәеит. Срыцхашьала, уара уҽы сыҟаз ҳәа иасҳәома?!

– Бара макьана быҟаз ибҭахызар, – иҳәеит иԥхәыс ихы налықәкны ашәаҽы даннеиуаз. Егьигьы илҭахыз уи акәын.

– Папа, шәымцан макьана, сшәыҳәоит, – иҳәеит гәыкала имаҳә. – Агәылацәа бзиақәа сымоуп, абыргцәа. Ишәҭахызар арахь иаазгап, ишәҭахызар агәарԥ аҽы шәнеидтәалап, шәгәы аашәхашәыршҭып. Уаҵәы ашьжьымҭан шаанӡа сара шәызгоит машьынала.

Ианоумыжьын ухаҵазар, ицәажәашьа, иҽаԥсшәа шаҟа ихаау убоит.

Имаҳә иҵегьы иҳәақәарц шиҭахыз идыруан, аҳәаха ииҭарц даатгылеит. Аҭак ҟамҵакәа, изқәа инапы нкыдишьылан, днаиԥырҵит.

(«Уаѡы гәаҵәа еилыххак иакәын, дад, Ҭарсхан, уара уаб Ҭемыр. Иԥсы ҭазар, изқәаҭып Аԥсны анцәа иҟаиҵааит!

Иоуҳәаз ихашҭуамызт. Иҟасҵоит аниҳәа, абаагәара аҟара уиқәгәыҷ. Дысгәалазыршәаз, уи уиԥазар, уажәа уеижьарым. Иаауасҳәаз ани, утетрад жәпа инанҵаны, амузеи, ма архив ашҟа ирыҵ. Иудыруазеи, мышкызны... Аха уи сҳәаргьы, уара ишуҵаху...»)

Ахԥатәи ахы

«Сабаҟоу? Сабаанагеи?» – иҳәеит игәанала Ҭарсхан, ацәа дшалҵра далҵны, дахьышьҭаз ауада данынықнаԥшыааԥнаԥш. Ауапа иқәын. Ихәда иҳамԥақәа арчыхәчыхәуан уи ахәы. Наҟ даанахеит. «Уахьыҟоу, уахьаанагаз акәым, уԥсы ҭоу иҵаму, убри ауп узызхәыцша, аԥыза Ҭрамба». Игәалаҟара аныбзиоу, ихы алаф алихуан. Ихигаз амш хьанҵаны, дызԥылазгьы ахыгара ицәыхьанҵаны ибозар, игәалаҟара шьҭызхша ажәақәа иԥшаауан, иеидара злаирласша азхәыцра далагон. Хәшықәса ҵит умацара ашара уаԥылоижьҭеи. Есышьыжьҵәҟьа уаԥымлозаргьы, уеизгьы. Уаҟа далаумҵан Феиа-Фатима. Уи даҽа статиоуп. Дабаҟоу есышьыжь ашара узцаԥылаша? Ашьжьымҭан данааԥшлак, амшын, ашьхақәа, Аҟәа ақалақь уҳәа, уара иутәу рцымхәрас, дынхыԥшылоит Волга, дналаԥшуеит Саратов. Итҵуазеи? Хәышықәса ирықәуп. Абраҟа данааи, аҕәра ааникылеит. Дшымԥахнаҟьоз идыруан. Шаҟантә шаҟа шьыжьы ихьхьоузеи убас. Хәышықәса ирықәуп анааиҳәалак, заҕәра ауишьҭыз ауреиԥш, ажәақәа ԥхеибарс рҿаархоит. Хәшықәса ирықәуп, аҽада алымҳа ишанырымкра улымҳа уанкны улеига-ԥеигоижьҭеи уи ауаԥ. Иахьаҵәҟьа аусураҿ ушнеилак, аҭел аашьҭыхны унеизасны, икабинет аҿы ункылсны, аҵыхәа ԥуҵәароуп». Аиарҭа илигоз арҭ ажәа хьанҵақәа, иаҳа-иаҳа ишыхьанҵахо, аус ахьиуа, анаукатә еилкааратә институт аҿы дынкылсуан. Иԥызцәа, даҽа цәажәарақәак, даҽа хьаақәак, инаҳараку азеиԥш проблемақәа, нас зегьы ишраҳауаз аҭел данзамыслак, зегьы ишырбо Виқтор Ҭахәыц- иԥа аус ахьиуа ахыбрахь данзымцалак, шаанӡа игәаҵаҿ иааибакыз амца игәаҵа инҵахьшәашәон. «Сара саха рымоума, иҟоу умбаӡои!»

Абрантә акәхап Ҭарсхан изеиԥш тетрад аҽы ианыз хшыѡҵакык ахьынтәааз. Аетнографиатә нҵамҭақәа иҟаиҵаз роума, иажәабжьқәа роума, ииѡхьази зыѡра данаҽызи ароманқәа рҽоума, ԥьаргьы ихы иаимырхәацызт уи аѡыза ахшыѡҵак. Ихазы инаниҵеит ауп, уаҳа акгьы. Дрызхәыцит аҳәи ауаатәыѡсеи неидкыланы. Дызусҭада аҳәы? Изусҭада ауаатәыѡса? Ишԥеизыҟоу аҳәи ауаатәыѡсеи? Абарҭ дрызхәыцуа дышнеиуаз, Ҭарсхан ихазы иҟаиҵеит аартрак. Ҽаҳәы иеиҳәар, ҟаларын дахыччаргьы. Аха иара изы уи ахшыѡҵак иеилнаркаақәаз рацәоуп. Убри ашьҭахь даҽеакала дрызхәыцит, даҽеакала иеиликааua далагеит иани иаби. Даҽеакала дизхәыцит Бақьыр-иԥа Ҳарази уи иеиԥш зеиԥшызи. Ачуан иҵоу ззымфашаз, аца иҵаз дахыбаауан иҳәеит. Аҳәы дналкааны анасыԥ иҵара злымшашаз, ауаатәыѡса зегьы насыԥ бзиа рыҵара иҽазикит. Абри ауп иҟалаз. Уара угәаҟзар – усым, сара сгәаҟзар – хьаам. Ауаатәыѡса ԥьанаҭ иҵалап уаҵәы. Ишԥарзымдыри шьалеи лаҕырҕылеи ԥьанаҭ ашҟа неишьа шыҟамыз. Ихьзеи, иаҳҳәап, уажәааигәа сзацәажәоз, зҽеыԥхьазкыз Бақьыр-иԥа Ҳараз? Уи дыршьызар усым, егьи ддырҕзар хьаам, абырзенцәа хырҵазар, урҭ роума аус злоу, амла иакыз иаарычҳап, ахьҵа иакыз ирхыргап шиҳәоз, убри аҟны днанагеит, дыздыруа уаѡԥсы ибла дызҭамԥшуа.

Иацы разҟыла дышьҭызхыз ахьшьцәа-шәарыцаѡцәа ицәоу, игыланы ицахьоу ҳәа риарҵақәа рахь даанаԥшит. Заҟаѡы еицыдаз? Хәѡык. Абчараҳ Арушьан, абырг ԥаҵа кьатрацә Арсана алашәарыца зцыз, зыхгьы егьырҵгьы дрызгәааны иҟаз Саҵбеи, нас анҭ аѡыцьа, знызаҵәыкгьы ччаԥшьк злакыҵа иҵамшәоз Ахьча хылпеи Ауасцәа хылпеи. Аспорт маҵәа зшәыз усгьы атурбаза аусзуѡы иоуп, адиректор ихаҵыԥуаѡ, зегьы здыруа, зегьы зылшо Жәраб-Зегьраб. Излеибаз ала, аҳәы ида, егьырҭ макьана ицәан. Даҽеа убриаҟара шьҭоуҵаргьы иакуеит, шаҟа каруаҭ ѡнагылоузеи.

Дѡагылан, аԥенџьыр дналԥшит. Ақә ҳаракҳаны, ҟауарла ихыбын анаѡстәи аѡны. Аҳаҳа анақәнау, ақәа цыраҟәа реиԥш, ипҟыш-пҟышҳа иақәпсан. Иҵбааны, аѡны ахышәара-ҵышәара инага-аагаз абарҵа иахакнаҳан илаҟәҳаны иҟаиҵаз ахыб. Ақәа ыҵанамҳәаларц, асгьы ыҵамҳаларц акәхарын. Зылахь

еимарԥахәу ауаҩы дугәаланаршәоит уи абарҵеи ахыби иҳәеит Ҭарсхан игәанала. Инахараны ашьхақәа рахь дахьынаԥшуаз, ашьхақәагьы шыхтра ихтхьан, ажәҩангьы ҳаракҙа итылашаан, аха дара ахьышьҭаз аҩны цкьа иаԥырымҵыцызт алашьцара. Аԥсаҵлақәа убасҟак аҩны иазааигәаны игылан, рымахәқәа аԥенԥьыр иадкьыслон. Аԥхынра асакьаҳәымҭаха, араҟа иааԥынроу ԥьушьап, аԥсаатә рашәаҳәабжь гоит. Иарбан ԥсаатәушь уажәы зҳәашьа ҟанаҵо ахьажь? Иҿеахьеилеиҳәоз игәалаиршәон убри аԥсаатә изнарҵысыз, ихәыҷра иадҳәалаз гәалашәарак. Усҟан иаб дҭарымкыцызт. Ашьжьымҭан шаанҙа иаҳәшьеи иареи ран илыцны ашкол ахь ицон. Дара шышьҭоу дгыланы, амаҵурҭаҷы амца еиқәиҵон раб. Уажәымзар-уажәы ҿиҵуеит шәгыл, ашкол шәагхоит ҳәа. Даауԥшуеит, ахыза ихы иақәыҳәҳәаны дцәыҵаҙырҩуеит Ҭарсхан. Раб аҷыҵыха инаҵаҙом. Абаҳчаҷынтә аҷыҵыбжьы аалҩуеит, егьа ԥсаатә хкы рыбжьқәа аалҩуазаргьы, зыбжьала иаразнак иидыруа, ахьажь. Зны уи аԥсаатә ишәиуеит иаб. «Ашьашәы уҵарыблааит, аҙыршы ухәларҭәааит, шаанҙа уабаанагеи!» Даҿазны «Ашара уаргьы иузыбзиахааит, дгьыли жәбани узыразхааит!» ҳәа, – аныҳәара далагоит. Игәалашәоит, иаб даниазҵаа, ҿенак ииҳәаз. «Зны изысшәиуа, ҿазны изысныҳәо аума еилукаарц иуҵаху? Исшәиуеит абжьы амыткәма бжьы анаҵыҩуа. Ус ианҿнаҵуа, ахы зықәнакыз, иаарласны цәгьарак дақәшәоит. Иуанаҳәоит, угәы уҿаныз, ухы хьча ҳәа. Иузеилкаазар, исаҳаит, ацәгьара уара иумаз уҳәар, наҟ иуԥырнагоит. Даҿазны, цкьа уазыҙырҩи, абжьы зеиԥшроу уаҳап. Ҷыц дины инкашәаз асаби. Иумбацаз бзиарак убоит, иумаҳаҙац гәыргьарак уаҳауеит иахьа ҳәа иузҷнаҵуеит. Иахуҳәаауазеи ҳәа иузҵаауеит. Исаҳәишь, дад, уара иахуҳәаауазеи? Иахьа бзиара дук уԥеиԥшуп ҳәа уазҳәаз иоуҳәозеи? Уаргьы абзиара анцәа уақәиршәааит уҳәоит. Иумбои, узакә уаҩу ԥнашәоит. Ибашоу ԥсаатәым уи Ҙагәадар-иԥа Ҙаҕьала».

– Иахьа ашьжьымҭангьы ҷнаҵуан ахьажь, – иҳәоит амҩа иахьықәу. Иара рышьҭахьҟа дгылоуп. Еснагь амаҙақәа еибырҳәоит иаҳәшьеи иани. – Шәара ишәмаҳаҙеит уи иаҳәақәаз.

– Ҩба уоуеит аҳәеит, – ииаҷахылҵәоит иаҳәшьа.

– Акласс бдәылырцоит аҳәеит.

– Убз аҙаҙ аларҵоит аҳәеит.

Шаҟа абзиарақәа рыцыз аҟара, аҿынтәарак ишьара дықәнаҟьартә ихьанҭаз агәалашәарақәагьы зцыз ихәычра ашықәсқәа уаҳа иҿагәыламхалакәа, иҿааилаҳәаны, ашә ашьшьыҳәа иааиртын адәахьы дындәылҵит. Ҭарсхан дашьцылахьан егьа аҵх ганы дышьҭаларгьы, ашьжьымҭан шаанҙа агылара. Уеизгьы-уеизгьы ақьаади акалами неиқәикыр акәын ашьжьымҭан. Бжеиҳан – асахьаркыратә ҩымҭақәа, иицхьоу аргеира, мамзаргьы аҿыц аҩра. Иналаршә-ҩаларшәны, иаарласны ианырхиатәу – анаукатә статиақәа, аусумҭақәа. Аха игәанала ҭоуба иун, зныкгьы иеилеимгацызт – ашьжьымҭан шаанҙа икалам шьҭимхыцызт Виқтор Ҭахәыц-ипа изыҳәан. Уи иажәахәқәа рыҩра иазкыз даҿа аамҭан. Аус бзиақәа рзыҳәан ииҭахым аамҭа акәын. Иааҧсахьоу, мамзаргьы амш аилаҩеиласра иархәашьхьоу ахшыҩ. Иара убригьы ицәымцхәуп. Схы мчыла иахьасырҟатцо инацҵа сҩызцәа бзиахәқәа убри азыҳәан блатцыхәала иахьсыхаҧшуа.

Аҭоурыхи аетнографиеи ирыҵаркуаз нҵамҭақәак раамышьҭахь, ари ашьжьымҭан салам шәҟәыкгьы иҩырц иҭаххеит Ҭарсхан. Уаанҙа ҧхәыск лыхьҙала салам шәҟәык иҩуазар, иҧхәыс лышҟа акәын иахьиҩуаз. Уажәы уи амҩа дшыкәыз идыруан. Излалҳәаз ала, иацы мамзаргьы иахьа Домбаи иҟалоит.

(Ахьҙ Домбаи ананиҵа, иаанагозеи абри ахьҙ ҳәа дшазхәыцуаз мҩашьо, инатцшьны, даҿа ажәак – етимологиа ҳәа нацҵаны, азҵаара дырга ыкәиргылеит. Аҵаҟа иатцаҩуп. Нхыҵаа рбызшәақәа рҿы, ажәарқәа рыла игәаҭатәуп, иаанагозеишь абри ажәа, иабантәаагоу? Даараҙа иугәаланаршәоит аҧсуа жәа адомбеи, ашәарах ахьҙ).

Асалам шәҟәы лзиҩырц инакәикит Фатима, феиа-Фатима. Раҧхьа иаништақәаша ҳәоуқәакгьы днарызхәыцит. Агәра бгарым, сыҧсақәара, бара аус ахьыбуа абиблиотека аҧенҵьыр уалҧшны, уанаанаҧшлак, рыматәақәа рышьҭаҵарҭа рмоуа, ауаа ҭәны амшын иантоу, уҧсы ҟәыкуа аҳауа аншу аамҭазы, сара, иахьа ашьжьымҭан, иахантәарак исыкәыршаз ауапа аасыкәхны сҩагылоит ҳәа басҳәар. Ауапа сыкәыршаны

сыцәан август мза ашыкьымҭаз. Бсыҵашьыцла. Ари збасҳәо, бгәы ԥызжәарцоуп. Бахьхәырцоуп ҳаиццап анысҳәа иахьыбымуз. Ахьшьцәа-шарыцаѡцәеи сареи иаха ҳахьышьҭаз ауада саадәылҭын, абарҵа санныкәгыла, сыԥсыкәара феиа-Фатима, убас сҟалеит, ишԥабасҳәари, аиҿырԥшра аԥшаара уадаѡуп. Сгәы нҵыԥсааит цаҟьа-бгаларҵак сынхыкәгылазшәа, убас иҳаракын ашьхакәа, убас ицкьан ажәѡан, убас иласын аҳауа.

Ах, шаҟа сгәы иалоузеи бсыцны бахьымааз, уажәы сааигәара бахьыҟам... Ибасҳәакәаша..

Икарандашь накәыргәгәаны иааиҵәаҩеит уи аԥхәыс илызкны ианиҵаз зегьы. Ианамуҳахгьы ма абраҟа, абарҵ ашьхакәа рҿы сахьынҳаҟоу егьызыѡрым егьысҳәарым сгәы иҵам. Аҽырԥшҳаразы исҳәеит акәымзар, Фатима дсыцны арахь ларгьы даауамызт, даар саргьы исҵахымызт. Зхы аҵып аҿы иҟоу аҳәыр иҟаиҵеит ҳәа уаҳахьоума маҳала бзиа иибо аԥхәыс диманы иԥхәыс лԥылара дцеит ҳәа. Ҭаны, ишысыҳбаҵәкьаз ус акәмызт. Абаагәара агәаҭаразы ҳаицныҟәап. Анҵамҵакәа еицыҟаҳҵалап. Ҳаицхалап ари атурбаза ашҟагьы. Сыԥхәыси схәыҷи раара мышкаҟара шыбжьоу, лара дхынҳәып. Аха усеиԥш ҟалашьас иамаз? Цәала сцәажәара сыҵылдыраait. Лԥышәарччарагьы убри акәын иаанагоз. Иҳәатәыз аҧсшәа уҳәеит, уажәшьҭа иҟаҵатәу уаргьы иудыруеит. Уахь аицныҟәара акәым, ҳамѡакәа аринахыс зынҳа хазы-хаз ацара ишаҿу убоит. Сара аханатәгьы уи амш аҽазыҟаҵара саҿын, аха гаҳароуп, Амш нҵәоит, ахәлара ааиуеит ҳәа ашьыжь шара амеигәыргьара, абастцәкьа лҳәеит. Уи лыдагьы аҳәы иҳәоны смаҳацызт, шәкәык аҿгьы самыԥхьацызт уи аѡыза аиҿырԥшра. Иаарласны ихәлоит, инҵәоит ҳәа ашьыжь шара амеигәыргьара гаҳароуп, Ҭарсхан.

Анаара иаҿгаз амѡахәасҵала дааиуан зышәагаа кьаҿыз, зхы хтыз хаҵарԥыск. Имаҭаакәа рылоуп раԥхьа дызлеидырыз. Иацы ишәыз аспорт костиум акәын уажәгьы ишәыз Жәраб. Зураб-Зегьраб. Уи иныҟәашьа аччаԥшь изнарҵысит Ҭарсхан. Ақәача, насгьы зыкәрахь инеихьоу ақәача аныҟәашьа. Иармарахь дхырхәеит шуҳәо, иаразнак дхырхәоит иаргьарахь, саҭоумҵан, адгьыл, сыкәгыланы сахьныҟәо иҳәарц иҵахушәа.

Итцегьы дизааигәаны данидырқәа, уи аиҿырпшра мап ацәикит Ҭарсхан. Адгьыл акәым уи дзеихырхәо, иеиҳабацәа роуп. Сарҕьарахь игылаз суеихырхәеит, угәы ҟастцеит. Уажәшьҭа суеихырхәоит уара, сармарахь игылоу, сукәыхшоуп, иуеиҕьасшьо дыҟам, сгәаҭ, сара исхашҭуам, иҭабуп ҳәа уаҳәаашьа здыруеит.

Ҭарсхан убри днаиҧыларц дышнеиуаз, аҙыҧсы ахьыцәцәа, абз ҭҳәа иҳашҳашуа, лак ааидыххылеит. Сузымдырҙеи ҳәа ианаҳәарц аҭахызшәа, икәшон, иҧаны игәыдҧалон. Ҭарсхан дреиуамызт ирыцәнымхо алақәа бзиа избо, уимоу, ианшьаду, ашәҟәыѽоы Адамыр Арҭанба иҿы даннеилак, иуадаҿы ала шимоу анибалак, изиҭахузеи, наҟ идәылицарауазеи иҳәон, аха иҧьеишьауаз, дара, алақәа бзиа дырбон, даараҙа шамахамзар лак иеишуамызт, знык дызбаз ала аѽынтә раан изгәакьаха акәын ишиҧылоз.

– Ҭарс! Ҭарс! – хаҵак инақәҿиҭит ала. Иацы автобус аҿы дызцыз, иидырыз алашәарыца аҧшәма Сатбеи иакәын. Асахҭан ҵга аҵаны ижәѽа иахшьын атранзистор. Ирхәыҷны ашәаҳәабжьык ҭыѽуан. – Ҭарс! Уиас арахь! – ала Ҭарсхан инаидҟьан, ахьшьцәа-шәарыцаѽцәа ахьыҟаз аѽны абарҵа инхаҧалеит. Ашә адхара иалагеит. –Уиас арахь! Уахәаҧш, ишыцәоу адыруеит. Ирҿыханы, шәарыцара иагарцоуп иаҭаху. Саҭоумҵан, Ҭарсхан, ала аҙбахә алацәажәара сахьалагаз. Уара, ҵарауаѽык, узызхәыцуа зынҙаск даҽакхап.

Аҧсшәа нареиҳәан, арымарахьгьы арыгьарахьгьы дхырхәо днарывсны дцеит Жәраб.

– Анцәа ииныҳәаз абри иоуп, – иҳәеит уи дишьклаҧшуа Сатбеи. – Амарсеи амарқәеи реиҧшоуп иаамҭеи иареи шеинаало, ишеиқәшәо. Иумбои, дызҿу аус азыҳәан анцәа дишеит.

– Аиапонцәа ирыҟатцамҭазаап ари утранзистор, – иҳәеит Ҭарсхан. Иатәеимшьоны акәмызт. Иҧьеишьеит ауп ашьхақәа рыгәҭаны, ахьча башамашакгьы акәымкәа, иапониатәи аппаратура ахьимаз.

– Ари ҳашьхақәа ирхыҵны ицоз иапонецк исиҭеит. Иныҟәаѽцәа, ашьха ихыҵны ишаауаз, ишихьыз сыздыруам, дыбҕалеит, ишьапы пҵәеит. Аҽы длақәсыртәан, аҿы ианкны, ѽаха-ѽымш дсыма амѽа сықәын. – Дааччан инацитцеит, –

аԥара сиҭарц далагеит амашьына мѡаҷ данназга. Ччархәыс ауаа схы рыстәзма аԥара имхны. Абри ҳамҭас иситеит. Иуцәызҙом, саргьы сеилаҳауа сахәаԥшуан, исызҳәомызт акәымзар.

– Аҳамҭа бзиаҵәҟьа узыҟаитцеит...

– Иахьҙыстцаз удыруама? Зызлан лҳамҭа. Зызлан-Заҳкәажә аҙы даатыцны, ҳамҭатцас ахатца лҷеилырбоит, иҳәеит. Анцәахша дызбеит ҳәа дгәырҕьоит ахатца. Зызлан-Заҳкажә ашәалҟьамра даѡызаха, днеиҷаԥхеит, дныцаба дцеитоуп. Димбазар ибаргәыз ахатца. Адәы дықәзааун усеиԥш аԥшҙа, анцәахша дшыҟоу изымдырҙо. Знык даниба инаркны, игәы аҭынчра ацәыҙуеит. Ҷынла ибла дыхгылоуп, уахынла иԥхыз далоуп. Изхысҳәааua абри арадио ауп. Ашара адәы ишаақәлалак, аҭып аҷы ахьшьцәа аҙәыр дыҟазар, ҕьычра сцошәа, сыҷҙаны снытцытцуеит. Слымҳа кыдтцаны аҙырѡра сналагоит. Сара арра сахьыҟаз аурыс бызшәа бзианы исцеит. Ҳара ҳҷы ишыцәгьоу, шәара шәҷы аԥстазаара шыцәгьоу ҳәа акәҙам урҭ ишырҳәо. Ирыԥстазаашьоу рҳәоит ауп, уаҳа акгьы. Иубома аҳәашьа шырдыруа. Дара ирыԥстазаашьоу анырҳәалак, уара иуԥстазаашьоу уара иумдыруеи, ухала иеиҷурԥшуеит.

– Нас уара ианеиҷурԥш узызкылсуазеи? – иҳәеит Ҭарсхан дҧышәарччо. Арҭ реиԥш иҟоу ацәажәарақәа уажә имбеит. Ихазы дазкылсхьан хшыѡцакык. Реиҳа аԥстазаара згәы азҭам, реиҳа акгьы ҟазымцо роуп. Зус рацәоу ианакәызаалакгьы иажәа маҷхоит. Ухатә иҟауцазеи ҳәа игәанала даҷеа ҷьоукы дышразцаауаз еиԥш, ихатагьы ихы дазцаауан. Ихатә иажәа рацәамкәа, аус аҷы акәзар, илшо зегьы ҟаитцоит ҳәа иԥхьаҙон. Дацхраауеит аҭоурыхтәи-аетнографиатәи наука аҷиара. Статиакәааки жәабжь хәыҷқәаки раамышьтахь уаҳа акгьы изымкьыԥхьзаргьы, илшо ала иажәа алеитцоит асахьаркыратә литературагьы. Иѡымтақәа ахьырымкьыԥхьуа, ҷьоукы ишырҳәало еиԥш, асистема акәҙам изхароу. Аҭыпантәи разҟыҙбаѡцәақәак реилымкаароуп. Асовет мчы иаагылоит ҳәа ирыԥхьаҙеит. Шаҟантә иеиҷирԥшызеи Москва иҭытцқәо ѡымҭақәааки иара иѡымҭақәеи. Урҭ иҟарцо акритика абжагьы иҟам иара итәқәа. Ҭарсхан изеилымкаакәа иаанхеит

уи иатҵаз. Москвантәи шаҟа унаскьоз ацензура иаҳа-иаҳа иахьыҕәҕәахоз, ахәышҭаара уаҷәыхарахацыԥхьаҙа, амца иацрыҵуа алашара иаҳа-иаҳа ишмаҷхо еиԥш иахьыҟаз, аҭыԥантәи аразҟызбаѡцәа ракәымкәа, иара, Москва ахаҭа ишахараз ихахьгьы имааиҙеит. Ижәбоит ҳара ҳҽы ахақәитра шыҟоу ҳәа иалаҷеырбарц акык-ѡбак итрыжьуаз, уаҟа зегьы рзыҳәан ус иҟоушәа игәы дажьон Ҭарсхан. «Москва иҟоу ҳара ҳҽы иҟандаз иҳабаргәыз» ҳәа, –иажәа иналаиҵалон.

– Сара сзызкылсыз уасҳәап? – исҳәо цқьа иаҳауамашь ҳәа Ҭарсхан днаихәаԥшит Саҭбеи. Уи игәеиҭеит Саҭбеи зынҙаск даҷеакы дшазхәыцуаз. – Сталин ихаан акәызҭгьы, уажәшьҭа Сибраҟа срышьҭхьазаарын. Уҙырѡы, ара ушыҟам збоит, аха саргьы сгәаҟуеит. Ҳқыҭан ветеринарни врачк дҳамоуп. Абра Нхыҵынҙа дцахьеит, убраҟоуп аҵара дахьалгаз. Уаҳа дунеи лашара ҳәа акыр ибахьазма. Аԥышәа аимдараз рҳәама, рхаԥсыраз, делегациак дрыларҵан, Венгриа дыҟан. Амыждара изыруит уара, ҳхаҵарԥыс. Зызлан-Заҳқәажә дызбаз диѡызахеит. Диашан, уара, Сталин диашан. Агәашәқәа аркын. Уахь иҟоу ҳаздыруамзт. Ицаны иаауаз зыбз ҭагылоз ҷырҭуамызт, зыбз аҭра иҭамгылоз, рхы аахисон. Егьырҭ ҳаҟан ҳҭынчҙа. Иааилгеит, уара, Аԥсараа ххақьым. Ҳзааҙаз ҳкамсамол, иҳазгәакьаҙоу ҳпартиа аԥсҭазаара лаша ҳазҭаз ҳсовет мчы ҳәа ада даҷеакы аизарақәа рҷы изҷамшәоз, ибз ихәлашәеит. Дҟәыҷаха акәым, дгаҙахеит, уара, дгаҙаха. Уаҟеи араҟеи анхацәа еиҕьны иабанхои ҳәа уиазҵаар, иҷы акны, дҟәызгаҙа духәаԥшуеит. «Исашәымхҳәан, исашәымхҳәан, аҳәаҭра ҳҭакуп!» – иҳәоит дыҳәҳәааны. Иаргьы саргьы егьа Сибраҟа ҳхиҵарын Сталин дыҟазҭгьы.

– Уи дыҟазҭгьы, Саҭбеи, уҳақьымгьы Венгриа изырбодаз, уара убла ҵкәит, уиапонецгьы, Аԥсны ашьхақәа рҷы акәым, Курилтәи адгьыл бжьахақәа рҷгьы ишьапы ыкәиргыло иубарымызт, – Саҭбеи изеилымкааит, Аԥсныка аара аҵкыс урҭ адгьыл бжьахақәа рҷы инеира иаҳа изахәҭаз, аха ҷимҭзеит. Иара иидыруаз акы акәын, ашьхауаѡ, ахьча Саҭбеи иламыс ишаҵанакуаз дныҟәеит, зшьапы пҵәаз дицхрааит, анцәа ибоит. Акы ицрысҟьандаз ҳәа иҟаимҵеит, ирадио деилаҳазаргьы, ажәак иҷыҵимыршәеит. – Сталин дыҟам, Саҭбеи, аха уи иааанагом уажәшьҭа уаҳа уаѡ дҭаркуам ҳәа...

– Уи сымдыркәа. Аха абас, уара уеиԥш аҳәы данызбалак, сақәҳыргьы агәхьаа сымкуа, иауам, здамба ԥжәаз аҳы саѡызахоит. Реиҳа итәымуаѡу иоуп иаҳагьы изасҳәо. Аԥсараа анызбо иаҳа сыбз ҭаскуеит. Ҭарс! Ҭарс! – ила днаԥхьеит. Ҭарсхан иҳәарц иқьышә инықәыххит ихаҭагьы Аԥсара дышиз, ихәычра уаҟа ишымѡаԥысыз, ихарҭәаам абжьаратәи ашкол даналга, аинтернат дшалҭаз иан. Ашкол рцәыхаран. Уиаахыс акыр ҭит. Аԥсараа иидыруа дыздыруа маҷхеит. Аԥхын иани иаҳәшьеи рбара даннеилак, шамахамзар, рҳабла далҭӡомызт. Аха иацәажәо ауаѡ хымԥада иан дидыруеит. Иаб дызгәалашәо маҷхацыԥхьаҳа иаҳа-иаҳа аҳәара иалагон «Марушьа лыҷкәын» ҳәа. Рҭаѡыс аус анылуаз, дырдыруан лҭаѡцәеи урҭ зыхшази рыла. Ашьҭахь, цәгьак-бзиак ақыҭҿы иҟаны, ԥьаргьы лҿахьагылмырхоз ала. Сталин иԥсы анҭаз иамырхыз, Хрушьчов иасакьаҳәымҭаны данықала, лырҭаѡра ашҟа дхынҳәырц ларҳәеит иан, аха лара сацәахҟьахьеит, дырралагьы шьҭахьҟа сынхеит лҳәан илымуит, иахьагьы аус шылуц илуеит аколнхараҿы.

– Қәрала дқәыԥшуп Сатбеи, Ҭарсхан иаб дигәаламшәозар ауеит, аха иӡбахә иаҳахьазар, идашшылара далагоит. Ус ианидашшыло еиҳарак изицәымҭыз – урҭ цәажәон иаб дшықам агәра ганы, иара иԥсы ахьынӡаҭоу иаб дықоуп, дхынҳәуеит ҳәа агәра игаларц иҭахын.

Сатбеи иажәа инацитцеит.

– Аԥсараагьы ажәа хаала срацәажәом. Аха егьа саҕыргьы, сгәы иҭатцәкьоу расҳәаӡом. Иацы ҳанаауаз, иугәалашәозар, автобус аҿы, иаха ҳашьҭалаанӡагьы, аѡы сашьны сықазшәа, ишакәым срацәажәеит аиҳабацәа. Ма ус узацәажәаша ууаума. Еиҳарак ани, абчараҳ Арушьан. Алафқәа иҳәоит, иуҭахызар алакәқәа уеиҳәоит. Уаҳа даҽеакы узирхәаӡом. Сталин уи иҿы иаҿеиҵаз асаԥаҭ, Сталин данԥсуаз, ацаԥха уахь иманы дцеит. Аҭоурыхқәа, ажәлар рҳәамҭақәа аныстоит уҳәеит. Арушьан дыргәыбзыҕны, иареи уареи шәыда уаѡы иахьимауаз днауртәар, угәра игар, ажәытә жәабжьқәеи аҿатә аамҭаз иҟалақәахьоуи убасҟак уеиҳәап, уаҳа акгьы уҭахӡам, шәҟәык ѡны иаашьҭухуеит. Игәаԥхо ԥьушьома ҳазҿқәоу?! Иааурызеи, дад, аамҭа ужануралароуп, уаҳа ԥсыхәа ықам иҳәеит. Абри

ауп, Ҭарсхан, сара сеилазго. Абас иҟәыҷоу ауаҩ ишҧеиҳәои абри аҩыза ажәа. Изыхьӡузеи аамҭа уҽанурааларoуп. Аамҭа зеиҧшразаалакгьы ҳара ҿымҭӡакәа иҳачҳаларoума?! Исҳәоитоуп, уаҳа акгьы. Слашәарыца сыманы сыбналарц, наҟ ҳҭыҧ ашҟа сцарц иақәыскхьеит ашьжьымҭан. Ус ҟауҭар, уҩызцәа унаҧхеит. Уара уаҵкыс ҳаицәоума ҳара рҳәоит. Арахь ҳазҿу убоит. Араҟа ҳәарҧсарроуп, ашәарах рышьра аныҟалогьы, араҟа ушәарыцар ҟалаӡом. Ихаҭа иахьишьуагьы азмырхакәа, ҳара ҳнапалоуп ацәгьара шыҟаиҵо. Уиазҵаа абчараҳ Арушьан, ажәытәан ихьӡырҵан изаанхеит акәымзар, аҧсаса ирҧырхагахаз гыгшәыгк акәымзар, иҵуазеи шәарахк имшьижьҭеи. Иҟалазеи, ҳазегьы иҳахьзеи?! Уихәаҧш ара иҳавсны ицаз, атурбаза ҳәынаҧ, ихьӡузеи, Жәраб. Уара угылаанӡа ауаа ишьҭхьеит даҽа хьшьцәақәак рахь. Иитахузеи? Асас дахь изыҳәан ашьтәа. Иматҵ ауха рибаҭом. – Ҧытрак дынкахәыцуа дгылан Саҭбеи. – Иҟоу уасҳәап, сҵарауаҩ, ауаатәыҩса абзиара ҳнаалаӡом. Атәра шәҭытҵ, шәуааха рҳәан, ҳара иаауам.

Абарҭ ажәакәа ихала акырынтә дрызхәыцит Ҭарсхан. Ииашаҵәҟьаны атәра шәҭытҵ ҳәа рарҳәаны ирымуоу, мамзаргьы иҟалаз даҽаку? Иарбан? Атәра шәҭытҵ ҳәа ажәала ираҳәаны, иаҳагьы атәра иҵанацаларц еиҿкаазар аусҟәа?

– Арушьан иҳәан еиҧш, сара егьараан сыҟазаргьы сыбз сақәӡуеит, – иҳәеит Саҭбеи, – зыбз хааз асыс аингьы ацәеит, иаинмызгьы. Уигьы сзымдыруа ҷьушьома?

Абри ауаҩ ихҳәааны ажәабжь уҩыр, ҳара ҳаамҭа датәӡам, дабааугеи ари аҩыза аперсонаж ҳәа иааужагылоит. Саншьа ду Адамыргьы асеиҧш иҟоу аперсонаж ҳаамҭа датипӡам ҳәа арецензиа ѡны инышьҭеиҵоит. Дабаазгеи, абар саҧхьа дахьгылоу.

Даҽа гәалашәаракгьы изнарҵысит Ҭарсхан уи ахьчашәарыцаҩ қәыпҧши иареи реицәажәара. Ма Виҟтор Ҭахәыц-иҧа иажәахә иагәыладыргыларц, мамзаргьы иара ус, докладҵас акы ѡны ириҭарц аныртаху, еснагь иҧхьаны дахьнарго кабинетк аҿоуп. Акабинет хәычуп. Аӡәы имацара дтәартә иахьыҟоу, хѡык еидтәалоуп. «Абанҭ уцхырааҩцәа, рыртәарҭа умамзар, даҽа уадак руҭарауазеи» ҳәа, – Виҟтор Ҭахәыц-иҧа иеиҳәеит

ҽенак. Уҳазиҳәа, шәеиԝызцәоуп, уара иуҳәо дазхәыцуеит ҳәа иарҳәеит. Ишыҟаиҵо ала иақәиргәыҕит. Ахаан дақәгәыҕуамызт убасеиԥш иҟаз аҭак иаҳап ҳәа.

– Уара, ауаԝ қәыԥш Ҭарсхан, – дахлафуа ҽааиҵит Виқтор Ҭахәыц-иԥа, – урҵ ахԝык уаҟа изеидтәалоу иахьсыртәаша аҭып сымамкәан акәу ԓьушьома?!

Ухала иудыруазар ҳәа ԥытраамҭак дихәаԥшуан.

– Нас иахьуртәо умазар, рыстолқәа узрыбжьысҙом, аҙәиаҙәи еиԥырхагоуп, еицрыхны, ҭынч иуртәар, уаргьы иузеиҕьми?

– Изласзеиҕьузеи? – дԥышәарччон Виқтор Ҭахәыц-иԥа.

– Уара узыҳәаноуп аус зыруа. Уара ахьҙыми, амаҙаныҟәгаԝцәа зегьы шәзыҳәан. Ажәахәк аашәҭаххар, имазеины иаашәдыркуеит. Ртәарҭа ргыларҭа урманшәалар, иаҳагьы еиҕьны аус рымуеи? – абри шԥоузеилымкаауеи ҳәа аанаго дихәаԥшуан, аха егьигьы иԥшышьа убасҵәҟьа акәын ишыҟаз, абасеиԥш иҟоу, уамак ахшыԝ зҭахым шԥоузеилымкаауеи.

– Уара сахьуҵашьыцқәо рацәоуп, сԝыза. Уара анцәа ушишаз уҟоуп. Урҵ, Ҭарсхан, узхашшааua, еидтәаламзар уаҳа ԥсыхәа ыҟаҙам. Аҙәы ихала днаганы уадак аҿы дуртәар, иҭаауеи иареи рхала иеизынхоит. Араҟа сызҭахқәоугьы ааиуеит, аха сызҭахқәоу шаҟаԝ ааиуа удыруоу. Уии иареи неидтәаланы сыцәгьақәа рҳәалоит. Ирҭаауа урҟәаҵ, дара дара аибыҳәара иаламгаҙои? Уажәы еидтәалоуп. Сыцәгьақәа аҙәы иҳәар, егьи дааины сара инасеиҳәоит. Рыгәра еибагаҙом. Ус анакәха, сыцәгьақәа рызхәаҙом.

– Хшыԝла санизхәыцлак, – иажәа инациҵеит Саҵбеи, – абчараҳ Арушьан сиҵашьыцуеит. Дҟәыҕоуп, дзыхәозы дызмыхәозы ибеит. Шаҟа ибзианы иҳәазеи, аамҭа, дад, уҽанурнааларoуп. Игәы ирҭынчит. Сара санаалом сҳәеит. Зегьакоуп иара иаҭаху сыланагҙоит. Уаргьы, хымԥада, убасоуп ушазхәыцуа. Ашьха цәҳәыра иқәу ахьча, амаҵура иашьҭам, апартиа иалам, игәхьаас иикуазеи, дзиҭахузеи Брежнев ихаҭагьы ҳәа. Ихы зылаирҟәызеи, лаҵгаԝыс ихы зыҟаиҵарызеи маҵура уаԝ дук иҽаԥхьа. Уеизгьы иҳахьыз убри ауп, Ҭарсхан ухаҵкы, аҙәгьы, дарбанзаалак аҙәгьы ҳаҟаҙам убри, амаҵура ду дахагылоуп ҳәа изҿу, зымаҵ ааua ауаԝ ихьыԥшым. Ҳазегьы дҳақәиҵуп иара.

– Усҵәҟьа уаҳахьоу? – иаҳарц иҵахымхеит Ҭарсхан.

– Убасҵәҟьоуп, убасҵәҟьоуп. Аҳ иқьаҳиацәа дышрықәиҵымхара дҳақәиҵуп.

Уҙырыѡла. Иахьа ашьжьымҭан саныѡагыла убас сыҙбеит, слашәарыца насышьҭарпҳало сѡызцәа лкажьны, слықәҵны сцап ҳәа. Ус ҟауҵар, Сатбеи уара угәы аҧсы ауршьоит, хатҵарак ҟауҵеит ҳәа ухы уҧхьаҙо уалагоит. Ибзиоуп. Уара иузеиҕьуп. Аҙәыр изеицәоума? Абригьы уазхәыцроуп. Ҳшеибарку умдыруеи. Ауацәа, аҭынхацәа, аѡызцәа. Сталин дгаҙаз ԥьушьома, иҧагылоз ихаҭа мацара иакәымкәа, иҵаацәагьы иҵынхацәагьы нирҵәон. Ухы угәаҕьит, исыхьлак сыхьааит уҳәеит. Ибзиоуп, ухы иазуулак уақәиҵуп. Аха ууацәа, уҭынхацәа, уѡызцәа ирзуулак уақәиҵума?! Ииҙбаз умбои ԥатҵақьала, шаҟаѡы уҧарҳәозеи. Слашәарыца сыманы, илкажьны Сталин ихаан еиԥш, иҵаркрым, иршьрым. Аха убасеиԥш акы рытҵаргалоит, ахаан ҳзеиҧампҧшуа ҳҟарҵоит. Ахамышҭыхә иақәдыршәоит.

– Апартиа иалырцома? – иҳәеит Ҭарсхан. – Уаҳа ԥсыхәа сымамызт, сара ҙгьык сҭалеит. Аамҭалоуп. Исҭаху налганы, сҭытҵуеит, уинахыс ампҧангьы снеиуам. Аха шәара шәҭамлан. Изышәҭахузеи.

– Апартиа иалырцар ҳәа ишәо аҵарауаа шәоуп. Маҵура бзиак шәзаламло ишәԥырхагахоит. Шәара шәызладыршәаша ианазхәыцуаз, уацәымшәан, анхацәа ракәзааит, аџьма хьшьцәаҵәҟьагьы ҳакәзааит, аҙәгьы дырхамышҭҙеит. Иарбану, суазҵаауеит, анхаѡы ԥсыс ихоу? Адгьыл, арахә. Иубома ҳаԥсы ахьикыз. Дааузыцәгьахар, удгьыл иумоу ахәыҷгьы ааумихуеит. Арахә шаҟа урықәиҵузеи? Уҵарауаѡуп, иудыруа сыԥхыҙгьы иаламшәац, аха саргьы шәҟәқәак срыԥхьоит, ишсоуҳәара, ауаатәыѡса рҭоурых аҧы зныкыр иҟалахьоу абриаҟара хы арахә урықәиҵуп, ианеиҳаха ҟалаҙом ҳәа? Ажәқәа урықәиҵуп хԥа иҳәеит. Аԥсаса? Жәохә. Ирымур, ихьар ишԥарзызуеи? Иныртцәа. Исгәалашәоит, усҟан ашкол сҭан, Хрушьчов данааиҵәҟьа, рнапқәа аапиртлеит анхацәа. Иныҳәаҧа ижәуан саб. Ашьҭахь уигьы ҳарахә рыԥхьаҙара далагеит. Уи зегьы уаҟәыҵ. Аиҳабыра узыцәгьахар, абраҟа, ашьха иаацаны арахә узырҳәру? Ухатәы рахә аҳәынҵқарра адгьылаҧ рырҳәра азин узҭода?! Иубома?! Убас ашәахтә уқәырҵап,

урахә уҭиргьы иузымшәо. Иабацеи сла? –даашәышәын ибжьы ныҵакны иазҽиҭит. Ҭарсхан дааԥышәарччеит. Абыржәоуп даназхәыц, иааркьаҷны иɯызцәа иарҳәало иара ихьӡ – ала азыҳәан ишыхьӡы маншәалоу – Ҭарс.

– Ҭарс! Ҭарс! Дагәаԥхеит убоу ани ауаɯ, – ԥсшьаɯык идгьежьылон ила...

– Ишәымбои, алаҵәкьагьы дадырит, – иҳәеит дхынҳәны иааиуаз Жәраб. –Уи дыззымдыруаз уаɯԥсы дсымбеит. Ихаҵа дзымбацгьы ихьӡ аароуҳәар, аа, дҳамдыркәа рҳәоит. Ҳакьачакьцәа рзыҳәан находкоуп, анаходка, аха иабаҟоу иара иуам. Иуаҳахьоума ашәҟәыɯɯы аԥхьаɯцәа рԥылара иҵахым ҳәа?! Уи иаанаго, ишԥашәасҳәари, алиотчик аҳаирплан ааигәара снеиуам иҳәар иаɯызоуп. Ленинградынтәи гәыԥɯык атуристцәа хытцны иаауан. Ҳакьачакьɯы иреиҳәеит абасоуп, абраҟа иԥсы ишьоит абри еиԥш иҟоу ашәҟәыɯɯы, иареи шәареи шәеиԥылара ҟаҳҵар ҳҵахуп ҳәа. Иɯымҵакәа ирыԥхьахьазгьы ҟалеит, иамыԥхьацызгьы абиблиотекаҷы ишәҟәқәа ыҟазар иҳашәҵ, арҵ аɯымшк рыла ҳаԥхьоит, нас азҵаарақәа иаҳҵап рҳәеит, аурысцәа шыҟоу шәымдыруеи, ашәҟәы аарбеит, акрыфарагьы акрыжәрагьы рхашҵуеит. Имуит аҧсраказ, дырԥымлеит. Адамыр Алмасхан-иԥа, сшәыҳәоит, сшәыкәыхшоуп, ираҳҳәахьеит, ишәзыԥшуп ҳҳәеит, ҟаҳ, дҳазнамгеит.

– Дызусҵадаз зуҳәаз, уара?! – иааԥьеишьеит Ҭарсхан. – Цқьа днеизыԥшит ампахьшьы ижәɯахыр иқәыршәны, аӡыхь ыҟоуп ахьырҳәаз аганахь, лбааҟа инеиуаз ахаҵа. Егьиашаҵәкьаны, иибахьоу, дзышьцылахьоу аныҟәашьа. Харантәигьы унаихәаԥшыр еиҳарак дызлоудыруа – ижәɯахырқәа руак, иарґьа жәɯахыр иаҳа иҳаракуп егьи аҵкыс. Уи идагьы зыкәрахь инеихьоу ашәҟәыɯɯцәа ирыдибалахьеит Ҭарсхан уи агра, саргьы убас сҟаларушь ҳәа, ицәымґны дазхәыцқәахьеит. – Адамыр Арҭанба! Дабаанагеи, уара, араҟа?! Ааи, ааи, исгәалашәоит, уи аԥхын ашьхаҟа дцалоит.

– Аа, иумбои уаргьы дшудыруа. Ишәасымҳәеи, дыззымдыруаз ҳәа уаɯ дсымбеит. – Зыӡбахә имаз ауаɯ ишҟагьы, нас дара, изеиҳәоз рышҟагьы дынхырхәа-аахырхәеит Жәраб.

Ԥсеивгарак даақәыԥсычҳаит. – Изулак исышьҭит ашьтәа аагара. Ицоз џьушьома?! Ахә ршәом, аԥса ршәом, изакәыхи, ицоит, ииаргоит уаҳа акгьы. Абри ауаѡ даҳтаауеит, изаҳшьуеит уҳәар, кто не даст шьтәак. Иахьа дынхацәеит, аѡра даҷызар акәхарын. Абжьааԥны ашара адәы ианаақәло аʒыхь аҷы дшыҡоу убоит. Сынтәадагьы даақәахьан, аха мызкы, мызки бжаки еиҳаны днымгылацызт. Сынтәа абар ѡымз нҵәан, хымз ирыԥәуп дааны дыҡоуижьҭеи. Ицәажәашьақәа злазбо ала, асезон аҳаркааҥа дцарц игәы иҵаʒам. Кааметк иѡуеит, изакәу сеидру.

Ҭарсхан игәалашәеит, ииашаҵәҟьаны Адамыр мес мзаахыс дшимбац, иѡнгьы дшымнеиц. Ааигәа дызбон, хар имам ҳәа леиҳәеит иан абрахь амѡа данықәлашаз аламҭалаз ақыҭаҷ данықаз. Дшимбац иѡнгьы дшымнеиц леиҳәар, идыруан, уара уоуп изхароу ҳәа, иан Адамыр, ланшьаду дидгылон, абзиара унаалом ҳәа аҷԥныҳәа далыргон. Иаргьы уеизгьы- уеизгьы сагьуацәажәом, уѡнгьы снеиуам ҳәа дизгәаатәҟьаны, иана-имыжьуа гәалак иманы дыҡамызт, аха идыруан, аѡыџьагьы рзыҳәан иаҳа еиҧьын ҧытраамҭак рыблақәа еихәамԥшыр.

– Саргьы дызбахьеит знык, ҳқыҭаҷы дыҡан, Аԥсара, – иҳәеит Адамыр изыҳәан Сатбеи. – Арра сцаанʒоуп, ашкол аҷы дыҡан. Ҭарс, ууаи арахь. Иуеиҳәазеи ашәҟәыѡѡы? – Ахы ааишьшьит илашәарыца. – Адунеи аҷы зегьы гәалак-гәалак рымоуп. Аригьы агәала амоуп, иумбои, изцәажәозҭгьы, исацәҳауан. Ишсыхәаԥшуа жәбома? Угәы иалоузеи, Ҭарс? Ашәарыцара ҳахьымцо. Уара ашәарыцара ҳахьымцо угәы иалоуп, сара ҳахьцо сгәы иалоуп.

Изѡырц исҭаху аҭоурыхтә роман аҷы абри ауаѡ ихаҷсахьа џьара схы иасырхәар ҟалоит ҳәа Сатбеи днаизхәыцит Ҭарсхан. Илашәарыцагьы наидкыланы. Бзиа иибо аԥҳәызба лааигәара дшәарыцалар иҵахуп. Ила иауам, ашәарах ыҵырҟьаны, абнаршәыра агәахьы дагоит. Мап, иԥшаатәуп даҷа сиужетк. Ари башоуп. Ихаҵа иҟазшьа ианаалаша сиужетк ҧшаатәуп. Иашоу, ихаҵагьы ииҵаху идыруеит. Аха убас лахьынҵас иоуит, еицу зегьы ѡымҭак аҷы иагәылауҵақәаша роуп.

– Дзеиԥшра уаѡузеи, уара, ани, еиҳабыс ишәыцу, абчараҳ? – Сатбеи днаиазҵааит Ҭарсхан.

Ашьҭахь Сатбеи иҩызцәеи иареи шеицәажәоз, уара, Арушьан, уара узыҳәан дзакә уаҩузеи ҳәа дсазҵаауан ҳәа анреиҳәа, хымԥада ԥҳәыс дузааигарц игәы иҭазар ҟалап ҳәа ԥьоукы алаф шалырхызгьы, изгәамԥхаз ҟалеит, гәҩарас дахьыркыз аҷы уигьы акы ҳәа инацлеит.

– Арушьан иоума узҷу? – еицны аӡыхь шыҟаз рҷынархеит, – иуасымҳәеи, дузырцәажәар, иааиҳәо нануҵар, шәҟәык ҩны иаашьҭухуеит. Егьирахь дзакә уаҩу уасҳәап? Акырынтә сизхәыцхьеит. Иԥсадгьылаҷ дшыҟаз дымҳаԥьырхеит.

– Уи шԥа?! – иааԥьеишьеит Ҭарсхан, – уажәада исмаҳац усеиԥш аӡәы изыҳәан ирҳәауа.

– Дыҟәрымцеит, амшын ныршәҟа дхырымҵеит. Иҩны дыштәаз дымҳаԥьырхеит. Амҳаԥьыр дызусҭада? Абаандаҩы, ииуа ииҳәо иаҟәиҭым.

Жәабаҟа шыҟәса рыла акәхап сара сатқыс дызлеиҵбу, аха зынӡаск исзымдырӡо абиԥарак дреиуоуп ари ҳәа иацәажәоз днаизхәыцит Ҭарсхан. Ари ҳаниҟәлаз, асеиԥш ихәыцуаз ҳәа сара аӡәгьы дысгәалашәом.

Сатбеи иажәа инациҵеит.

– Шәарҭ, ацарауаа шәҷы ишыҟоу сыздыруам, ишәҭаху шәҳәозар, ишәҭаху шәыҩуазар акәхап, аха ус иҟам анхацәа. Дыҟоуп шҭак иаҟароу адгьыл иуҭаргьы, иззымцәаҕәо, иззымрашәо, аарыхра ҳәа акгьы зыздымго. Даҿаӡәы дубап хԥа-ԥшьба гектар иуҭаргьы иззымхо. Уаргьы иузхаша, саргьы исызхаша аарыхра ҭигоит. Еиҟараны ируҭар ауама урҭ?! Шәеиҟараны адгьылқәа шәымаз, шәеиҟараны арахә шәзаныз. Шәеиԥшны шәхәыцла. Ирашәҳәарауазеи, уара, аиҳабыра, ари, дадраа изымуа усуп ҳәа. Иубома срадио исызнауз. Ҳгәаҕ змоу иҟаиҵаша сара иасҳәоит. Маӡа-аргама зегьы абас радиок радиок ҳаиҵааит, нас шықәсык ҵаанӡа иҟало убап араҟа. Ҳазегьы Зызлан–Заҳкәажә дызбаз ахаҵа ҳаиҩызахоит. Изхысҳәааua, абчараҳ Арушьан иоуп. Иаб, убри иаб уҳәа инадыркны, жәытәнатәаахыс ихьшьцәан, ҵҩа змамыз аԥсаса рзанын. Ихыҵрыз, иҭәымҭа дҭагылан аколлективизациа ианалагоз. Малс ирымаз, ԥсҭазаарас ирыԥхьаӡоз ракәын. Шаҟа рзаныз, хәышә-фышә хы. Уажәшьҭа уара уизхәыц. Ҽнак ашьжьымҭан, дзыхҟьаз, цәгьарас иҟаиҵаз изымдырӡо, убри

ауаҩ иарҳәеит, уара, дад, арахә мыцхәцәаны иузануп, наҟ инухыроуп, узқәиҭу жәохә хы роуп ҳәа. Жәохә хы аџьмақәа анхьо уахыки ҽенаки ииуеит иҭыҧ аҿы. Ишҧаҟаиҭо? Амҳаџьыр диеиҩьума уи ауаҩ?! Ихшыҩ аҭра иҭҟьаны дхагамхаргьы, акәтаҩ шаҟәа даҩызахоит. Арахь ҳахшәыртцәеит зҳәаз ирзыруз ибоит. Дышҧаҟалеи, дзеиҧш уаҩхазеи? Аџьықәреи аҭыҧан ақәыцжәла каҧса ҳәа иоуҳәар, аҵкыс еиҩьу иҟоузеи иҳәоит. Абрахь ҳанаашаз, ҳаагаразы днеит ани, аҭаҟьаҭас Жәраб. Ашьжьымҭан шаанҙа днеит. Амашьына ахьынҙазнеиуаз инеины иҧшын. Иара ҳҭыҧ ашҟа дхалан дҳаҳәеит абасоуп иҟоу, еиҳаб дук дaауеит, дшәарыцарц иҭахуп, шәҳазицхраа ҳәа. Амҩан, уара иануаҳауаз ажәа еимаҳкыз ԥьушьома, уаҟоуп ҳаҧсыр ҳаибамҵәыуо ҳахьҟеибаҵаз. Ԥьоукы иҳамуҵәкьарц ҳалагеит. Аха аиҳабацәа ианырҳәа иҟауҵозеи, ҳакәшаҳаҭхеит. Ҳара ҳакәшаҳаҭханы ҳаналга, даҽаказгьы сшәыхәоит ҳәа ҿааиҭит аҭаҟьаҭас, атурбаза ҳәынаҧ. Иуҭахузеи? Шәара шәшәарыцаҩцәа бзиақәоуп, аха даҳҭахуп ҳасас игәы змырҿыгьуа, ажәабжь бзиақәа иазҳәауа быргк. Ҩыџьаҟа шәцароуп, шәиацәажәароуп Бақьыр-иҧа Ҳараз. Уи дызусҵада? Ҧсҳәы акалҭ аҿы дынхоит. Ихҭимгац, дызхааным ҳәа егьыҟам. Иқәрахь даннеи, зегьы кажьны дыбналеит, дыкәтцит, далҵцит ақыҭа. Ихаҭа ихигахьоу мацара иҳәар, алақәа ирҵәыуап. Ҳдәыкәлеит уи ишҟа. Арушьани даҽа ҩыџьеи наҳашьҭит. Имуит аҧсраказы. Исгәалазыршәаз, убриҵәкьагьы, зыҧсҭазаара зегьы апартиеи аиҳабыреи рыматц аура иазызкыз, ихы иаҭәаимшьеит. Иара акрифоит, сара игәы ҟасҵоит. Скьачақьҩума иҳәеит. Ҳара ҳазҿу убоит. Иуасымҳәеи, аҳ илаҵгацәа. Сара саҕьуеит, сгәы иааҭоу сҳәоит, аха шәарыцара ҳцар, иамур, сара иаҳа ашәарах исыршьуеит асас. Иҟаиҵо удыруама ҳабчараҳ? Аиҳаб ду иаауа сара сызҭаху абри иоуп, амшә симыршьыр иуам, имшәума, ибнаҳәоума, иҧсы иарҵеит, ишьырц иитаху сыздыруам, шәахәаҧш ашьҭа дышху, дшашьҭоу иҳәо дҟаиҵоит, арахь ҳампалуп ииршьуа. Дахьыҟаҙам иҧхаҵаны идәықәиҵоит, мамзаргьы зынҙаск даҽа шәарахк ашьҭа ихигалоит. Уара, Ҭарсхан, аҭоурыхкәа анысҵоит, ажәытәан ауаа ирыпсҭазаашьас аилкаара сашьҭоуп умҳәеи, уи бзиоуп, аха ианызҵода уажәы ҳзеиҧшроу. Аа,

данҵа, зегьы ирҳәауа иақәшаҳаҵхауа, иҟаиҵошәа дзырбо, аха игәанала зынӡаск иақәшаҳаҵым, зегьы нарҳәы-аарҳәны иҟазҵо абчараҳ Арушьан. Ҭарс! Иабацеи сла?! – илашәарыца днапхьеит.

Саҵбеи дахьынӡацәажәозгьы Ҭарсхан азхәыцра далагахьан абасеипҵш иҟоу ахаҷсахьа иҵоурыхтә роман аҷы иахьагәылаиҵаша. Ахҵыс мҩапысуеит Апсуа баагәара ду Апсны анеиҩнашаз ашәышықәсазы. Мрагыларахь ҷьоукы ирымпыҵархалеит, амраҵашәарахь – даҷеа ҷьоукы. Ауааҧсыра ишҧарныри уи аҩшара? Иаҷагылаз, аибашьраҷы иҵахаз, зхы анзраалаз, аха иҟаӡамыз Саҵбеи зыӡбахә иҳәаз абчараҳ иеипҧшқәазгьы? Уи башоуп, аамҵа аҷанапсахлак ауаҩгьы иҷеипсахуеит ҳәа ирҳәо. Аамҵа иҷанираалошәа ҟаиҵоит ауп, уаҳа акгьы. Егьирахь ауаҩы иахьа дшыҟоу убасҵәкьа дыҟан зқьы шықәса уажәапхьагьы. Иахьа ишилоу еипҵш, усҟангьы илан ақьиара, аҳарамра, агәыразра, ацәгьахәыцра, зны асыс даҩызоуп, даҷеазны ақәыҷьма млашьы аҵкыс деицәоуп, зны аӡыхь цқьа даҩызаха, игәаҵа уҵаирпҧшуеит, даҷеазны амши аҵхи еипҵшу аҳа, иеипҧшым иқьышә иқәку ажәақәеи игәаҵа иҵаҵәкьоуи. Ауаҩы абас дыҟан, аринахысгьы убас дҟалоит ҳәа дышизхәыцуаз, Ҭарсхан иааигәалашәеит (аухаҵәкьа итетрадгьы ианиҵеит) мышқәак уажәапхьа, иара иҳәашьа, шәарыцарантә даныхынҳә, зыҩнаҵаҷы дыҧхьоз апшәма иашҵа данааҵала иибаз.

– Уааишь аранӡа, сцарауаҩ, аранӡа уааишь! – изҷиҵит апшәма. Апхын апсшьаразы даноурышҵ ақалақь аҷынтәи дааны иҟаз, жәабаҟа шықәса зхыҵуаз имаҵа хәычи ипшәма пҳәыси иареи ракәын нхара дук иахыз. Мчыбжьык иара иҷы дыҟан. Иамуит шьжьымҵанк иапхьа дзымгылеит, акы даҷымкәа димбеит. – Иадҷоуҳәалода ари ашьаҟа? – днаидгылеит. Абаагәара акәша-мыкәша ииҟәшәаз акыц пҷеыхақәа, асаркьа ҟәырҷахақәа уҳәа зҵаз ишәыра наҟ днаханы инышьҭеиҵеит.

– Ани умбои, – днарпшны инаиирбеит ажәгәара иҵакыз ацә. Апшышьала мацарагьы иудыруан ишураз, ахәда ауғә шықәымлацыз, – иазызуа уахәапшла уажәыҵәкьа. Ахы иакәиҵны адәы иахьынӡақәыз азхоит.

– Ашьаҟа арсны иадҷоуҳәалома?

– Уара анхаҩы уиԥаҙами? Аура ахьырыбжьо убахьоума? Агьаргьалас иатԥаҳкуеит.

Аԥҳә хшәага ачкарапат иԥшааит. Ашаха ырԥәараԥәантәны аханы инахаиршәын, ажәгәара иҭагылаз ацә атәыҩа инахаиҵеит. Убасҟак ирласны, ижьаны иахаиршәит, ианитԥәоз азгәамҭаҙеит ацә. Адәы агәҭа иарсын ашьаԥа. Азхык арыԥҵәқәа аҭаны, агьаргьалас ахеиҵеит. Иргәыбзыԓны, ижьаны ашаха шахеиҵаз еиԥш, иргәыбзыԓуа, ижьа-жьо агьаргьалас инатԥаиҳәеит. Ҭарсхан иԥьашьаны дахәаԥшуан аҵыхәҵадқәа анҷеиҳәоз ацә аҽеахьамкьаз. Ажәҩан иазҵаауазшәа, ахы раҳаны иԥшын.

Ауха дызмыцәеит Ҭарсхан уи ацә иԥанатԥоз дшазхәыцуаз. Даҽеа еиҷырԥшракоуп усҟан ихаҷы иааиз, итетрадгьы ианиҵаз. Ижьаны, иргәыбзыԓны агьаргьалас иатԥарҳәеит. Иԥалаз, иазыруз анеилнакаа, акгьы алымшо, ахәда ауҭә ықәланы иалгахьан. Ауаҩгьы... Уаҳа иацҵаны ианимҵеит.

Агьаргьалас иатԥаҳәаны даналга, ашаха анахих ашьҭахьгьы, аҵыхәа раҳа, иԥанатԥара азымдыруа, ишанхашәа игылан. Ашьҭахь, ицәырҳаны иааԥшызшәа итрысны иҩит.

Ҭарсхан уажәгьы иблақәа ирыхгылоуп уи ацә. Шаԥа ахиаԥси ирмеигҙауа ԥхьаԥа инеиуа, шаԥа ашьамхы арҵысуа, агәаҟ цәгьа, агәра ганы иԥан убасҟак иарааигәоит ҳәа ахәда иқәыршҭаз ауҭә акажьра. Адырҩаҽены абаагәара акәшамыкәша археологиатә ԥшаарақәеи, ааигәа-сигәа инхоз дрыҷцәажәаны аетнографиатә нҵамҭақәеи уҳәа дызҷыз зегьы дырԥәаҵит. Бҕьыцқәаки икарандашьи аашьҭыхны дцеит уаҩԥсы иахьиҷырхарсҭамыз дәҳәыԥшк ахь. Ихы ԥишәарц иҙбеит акаҷы. Данбанҙазҟазоу ажәа? Ибла иабази игәаҵа иҵоуи ажәала аҳәара, иаԥхьауа, иара ишибаз еиԥшҵәҟьа ибартә аҟаҵара, аиҵаҳәара иабанҙаилшауеи. Уи иҵахын ажәала еиҵеиҳәарц агьаргьалас иатԥаркыз ацә аблақәа зеиԥшраз, иаԥшышьаз, урҵ ирхибаалаз. Ишилымшоз агәра игеит. Баша амала атетрад абҕьыцқәа ԥыжәжәаны икаиԥсон. Егьа ажәа лыԥшаахла иҩыргьы, иҩны даналгалак, ҭынч данаԥхьалак, игәы иҵази ибла ихгылази, ақьаад изанҵази шеицәыхараз, абжа аиҵабжагьы шизымҳәаз ибон. Уи аблақәа рсахьа аҵыхразы иажәақәа шизымхоз аниба, ахҵыс ахаҵа

ауаатәыҩса рымҩа инаҧирԥшит. Ҧыц зыхәда ауғә ыҟәыртҵаз ацә еиԥш, зны иҭрысны, амҩан иаарыԥгыло зегьы рхәашо рҧыҩархоит ауаатәыҩса. Шаҟа иласны ицо, убасҟак ирласны иаанагоит иахьыцҟьаз аҭып аҧы. Агьаргьалас иахагьежьаауан ацә. Ашьамхқәа кәадахо ианалагоуп ажәҩан ахь ианынаԥш. Уара уда исыцхрааую ҳәа аҙәгьы дсымам, цәгьарас иҟастҵазеи, сыхәда иқәҳаз закәызеи, усыцхраа соушьҭ ҳәа изшаз иашьапкуан. Аҙы иааҭыцызшәа, ԥхыҙла аҽакәабеит, ашәах аҧачит, ма арымарахь, мамзаргьы арыгьарахь шьаҧак ҟамҵо, мҩахәастак иҭаршә, иааҟәымтҵакәа ихагьежьаауан. Ашьац цәыҳәҳәааны ацәа ахнахит адгьыл. Уаҳа налымшо, абз ҭхәа, ашьапқәа еимыртаға ианаангылалак, дҧаԥха-ҧаччо, ифырмахьц рыхха дасуан аԥшәма. Иихәозгьы акакәын.

– Уца, дад, уца! Уҭрыс, уеиха ԥхьаҟа! Шаҟа ашьамхы урҵысуа, убасҟак ирласны уҭаслымхоит! – иааира дук згаз аинрал иԥшышьа иман уи анхаҩы.

Атәыҩа ҵарқәа ажәҩан агәаҵәахы иалақшауа итәҩасуан. Ашьа рхыҵәалон аблақәа. Ԥхьаҟа, даҽеа ҧытк ԥхьаҟа инеихар, иқәҳәан иканажьып ахәда иқәҳаз. Ишаҭахыз иахьыкәыз адәқәа рахь ицап, абна-ккара аҽаманадап. Ҳәаа рымам адәқәа, ахәадақәа, аԥсҭақәа. Ҳәаа амам ажәҩан. Ишьҭрақәлоит, иҭагьежьаауеит ҷьарак. Шьаҧак иадамхаргьы иамуит, ирзааигәамхеит анаҩсан адәаҧы иҳәуа аҩызцәа.

Иҳақьԥсыкьуа иааҭгылеит. Аԥышә хыцьгәыгәын хыҟапшьааҙа иҩшьҭнахын, ахақәитра фҩы алшәшәо ашьхарахьтә иасуаз аԥша ахәлагало, ишамчыз ибыҩҩит.

Иҵыкка, зыҵа кылҵәоу аҳаԥшьеиԥш иҭацәын, аҙиа еиԥш иҧаҳан ажәҩан, иҳашҳатәараха, зегьы рзеиԥшны, харантә иааԥшуан ашьхақәа. Ишырҭахҙамыз, знык аҟара иара ашҟа иааԥшитоуп иарҭхаӌьхьаз ажәқәа, нас ишҳәыц, рԥышәқәа нышьҭшьуа аҳәра иналагеит.

– Уанышәа, дад, уанышәа, – аҵыхәҵадқәа рҽеиуа, ахәда инапы нықәишьит аԥшәма. – Ашьшьыҳәа ухәда наҵак ауғә.

Ашәақьқәа рыԥсақәа иреиԥшнишьалеит ацә атәыҩақәа. Убасҵәҟьа иҵаруп. Ирацәоуп, ирацәаҙоуп урҵ ашәақь ԥсақәа…

Амра ахаҭагьы агьаргьалас иаҵаку ацә еиԥшоуп ишеикәшо. Азнык азыҳәан ианиҵеит, аха нас иҵәаҩәеит даҽеа хшыҩҵакык.

Агьаргьалас иахагьежьаауаз ацә иахьҭагьежьаауаз изахыс-раҳа, изқәыц амҩа инанытцны даҿа мҩак ишзанымлауа еиԥш, амра ахаҭа, шәшыҟац, аԥсабара шәшашаз убас шәаанхоит шәарҭ, ауааԥсырагьы. Ироман аҽы уи ахшыҩцак зҳәашаз, из-наалашаз дарбаныз идыруан. Аха нас изигәамԥхаз здыруада, инахьшьны итцәаҕәеит.

Ҭарсхан игәалашәарақәа дрылан. Дзацәажәашаз дахьиоуз деигәырҕьатцәа, игәтыхақәа рҳәара даҽын иԥстазаара шҿеим гәынхәтцыстала еилызкаауаз, аха арҿеишьас иамоу ҳәа ззым-дыруаз Сатбеи. Илашәарыца уажәы-уажә иназҽитуан «Ҭарс! Ҭарс!» ҳәа, – уи ахьӡ иҳәацыԥхьаҳа, иара ихьӡ иҳәаз ԥшьаны дынхьаԥшуан, дааԥышәарччон Ҭарсхан. Еиҽырпшракгьы знык аҟара ихаҽы инцәырҟьа-цәырасит, аха иччархәуп иҳәан, мап ацәикит. «Абри алашәарыца шыҟоу еиԥш аԥшәма изыҳәан, иара иматц шауа еиԥш, иара иихәауа ишазхәыцуа еиԥш, иара изыҳәан аԥсы шҭоу еиԥш, шаҟаҩы ахацәа бзиақәа ҳәа ззуҳәаша, даҿа ԥьоукы рзыҳәан рыԥсы ҭоузеи, тәцәас даҿа ԥьоукы ирымоузеи». Еиҳарак дацәшәаны ари ахшыҩцак, аиҽырпшра мап зацәикыз ихаҭа, ԥсабарала ишәҟәыҩӡыз, итцарауаҩыз, аха лахьынтцала ишәҟәыҩҩреи итцарадырратә усқәеи ирԥырхагахаша аусқәа ихала, инапала иҟаимтцалар амуа итагылаз. «Устцәкьа акәым. Сара схы мацара сахәаларц, схазы мацара акы ҟастцарц азыҳәан акәым Виҟтор Ҭахәыц-иԥа сызицхраало…» Уаҳа дагәыламлеит.

Шьыжьхьа шааифалак, итетрад жәпа аашьтыхны, уаҩы да-хьимбаша дцап. Даныхәыҷыз, актәи акласс даналгаз аԥхынразы, иаб дҭаркаанӡа, ахьшьцәа дрыцтцаны ашьхаҟа дааишьтхьан. Ҩымчыбжьагьы дыҟамызт. Игәалашәеит изакә мшы цгьақәаз ирықәшәаз. Ахьҭа илалеит. Иԥсыԥ изымго ихәда ихьуа данала-га, ишьхытцуаз хьшьцәақәак дрыцтцаны аҩныҟа даарышьтит. Уи-аахыс уаҳа, агаҽантәи дааԥшны ибахьан акәымзар, шьхатәыла днанамгацызт. Аԥста еиҩхаақәа, игәытҟьагаха ажәҩан иатцасуаз ашьха еибаркырақәа, уаарԥырымтцӡакәа уззыӡырҩлаша арҩаш ҭаҿеарақәа уҳәа, ихы ихадыршҭуа дзыргачамкқәаша зегьы реиҳа, излаигәаԥхаз аҳәара ицәыцәгьаны, Ҭарсхан бзиа ибе-ит, дыхнахит аԥсатлақәа рымтца. Акәҵарақәа ирхатәоу аҟәарҭ амтцәыжәҩақәа реиԥш, рымахәҭақәа шьҭассы илашьҭны, ақәа

кыдҭәаны илеиуазаргьы, рымҭақәа бахҭәаҙа, иҷыхааҙа иласҙа аҳауа, урҭ рымҭан дантәоу ихы убас акәын ишибоз, дахьиз дахьааҙаз ѡнык аѡнутҵқа дныѡналазшәа. Илабжышқәа хаҟәҟәало игәанала иҵәыуеит, шәиԥхьыҙ назишьҭит илахьынҵа, нас уи ашәиԥхьыҙ азышьҭра днаҟәыҵит, ихы дазаҕьуа далагеит. Ихаҭа иоуп зегьы зхароу. Игәшаҭароума? Агәаҕьра ахьилам иахҟьома? Зегьы даарҟәаҵны, аҙәгьы игәхьаа мкыкәа, уаҳа даҽеакы дазымхәыцуа, ирҭахызар иркьыԥхьааит, ирҭахымзар ус ишьҭазааит, аха иара изыҟаимҵозеи иуалу. Икалами иқьаади неиқәымхуа аԥхынра зегьы аԥсабараҷы, абарҭ аԥсақәа рымҭан ихигалар, аҙынгьы дахьтәаша акы иԥшаап. Дзашьҭаларызеи. Ақыҭаҷы дынхоит иан. Иаб иѡны уаҟа игылоуп. Аха урҭқәа зегьы баша хәыцран.

Игәы нзырхашаз усқәак шизыҟаиҵахьазгьы, ибзиарақәагьыы ахьидыз, насгьы дахьеиликаауаз азыҳәан илабара, иацәажәара днеилаҳаит аҙыхь ашҟа иналбааз, ианшьа ду, ашәҟәыѡоы Адамыр Арҭанба. Иаргьы ашьжьымҭан деилахазар акәхап, саргьы стетрад акы нанысҵақәап. Иацы амѡан избаз абаа хырҕәҕәарҭа, аѡырақәа анны исымԥыхьашәаз ахаҳә... Урҭқәа сдиссертациа азыҳәан, амѡан исыкәшәаз, издырыз ахьшьцәа шәарыцаѡцәеи нас агьаргьалас иаҵакыз ацәи уҳәа сахьаркыратә ѡымҭақәа рзыҳәан...

Аус абаууеи, ухы зланыҟәугозеи ҳәа Сатбеи даниазҵаа, наукатә усзуѡы еиҵбуп иҳәеит, егьи, даҽеаԥьара дышицхраало имҳәаҙеит. Виқтор Ҭахәыц-иԥа иажәахәқәа рҷы анаукеи акультуреи ирызку ахәҭақәа иара ишиѡуа иѡызцәа ирцәиҙомызт, аха иԥсы иахирҙаауамызт атәымуаа рҷы. Ихаҭа гәѡарас дҟарҵар, гәрамгарҭас дышьҭырхыр ҳәа дацәшәомызт. Уи измырҳәоз зынҙаск даҽеакын. Зегьыҵәҟьа ракәымзаргьы, игәеиҵахьан, реиҳараѡык ус акәын ишыҟаз, ҭынч, гәаартыла ишеицәажәо, иара дзыдхәалоу ауаѡ дызусҵоу анааилыркаалак, абырсаатк рцәажәашьа аҽееаԥсахуан. Џьоукы ргәы иҵоу аҳәара иаҟәыҵуан. Ибоит аргамаду игәы иҵоу акәҙам ииҳәауа. Егьа уҽеазушәаргьы, аиаша узирҳәаҙом. Даҽеа џьоукы зынҙаск ацәажәара иаҟәыҵуан. Урҭ дрызгәааргьы ицәымгымызт, избанзар еиликаауан. Иара ицәымгыз, Виқтор Ҭахәыц-иԥа ицхыраасѡс дшыҟаз зимҳәоз даҽеа џьоукы рзыҳәан акәын.

Урҭ рцәымҩраҽы мацара даанхомызт, ихәымгаишьон, ихаҭа дахьуаԝу, ауаатәыԝса дахьырхыԥхьаҙалоу ԥхаишьо далагон. Инеибеиԥшны рыблақәа ирхыҳәҳәылаз акы акәын – амҵақьақьара, аҳәыркьира.

Ус ахьыҟаиҵаз, ихы ахьимпыҵҟьаз дақәыҙбаноуп итетрад ишаниҵаз. Аԥшәма иаамышьҭахь уаҳа аҙәгьы дахьизымдырҙоз ара хбыԥк аҽы дыҟан. Иҭамадаз, ҳәарада, аколнхара ахантәаԝ иакәын. Знык иамуа, ԝынтә иамуа, убри аҭамада, зхы замхакәачрашәа иҟаз, Ҭарсхан дыхҭаикит. Реиҳа пату иқәҵаны даниацәажәозгьы, иқьышә дықәҵаны акәын дышцәажәоз. Дгәааны чысеишәа дахыҵны дцар, иԥхеишьеит. Жәа имаикыр, ачысеишәа еилеигон. Аныҳәаҽа аникуаз, аҳәашьа азыԥшааны, иажәа иналаиҵеит Виҟтор Ҭахәыц-иԥеи иареи шеиԝызцәоу, иажәахәқәа рыԝраҽы дышицхраало. Исымҳәандаз, ԥаса, тәамбашақә дансацәажәоз иаҳа исзеиҕьын иҳәо аҟынҙа днеигеит уи ауаԝ. Амҵақьақьара рхыжжыла иҭәит иблақәа. «Ҳасас дахь Ҭарсхан» – иҳәон даақәаымҵҙакәа. Ихьҙ шиҳәалак, аԥхҙы иқәнатәон. Игәышҧы иапхьаҟа иргыла, ицәажәашьа сара сыда дыҟам ҳәа аанагоз ауаԝ, иаалырҟьаны иоураҵәҟьа еиҵалеит. Аҵәыцак ааникылар, ажәа лыԥшаахс иҟоу зегьы нахҳәааны, Ҭарсхан ишҟа аҽааирхон аныҳәаҽа. Ҳзыхшаз, ҳзааҙаз аиҳабацәа ҳәа, жәытәнатә аахыс иапъыз аныҳәаҽа иара иааирҳәит.

– Знапы ҳаныԥшылауа, иаҳхылаԥшуа, амԝа иаша ҳақәызҵо ҳаиҳабацәа-ҳнапхгаԝцәа анцәа иҳагимырхааит. Уныҳәаҽа ҳҳәахьеит, Ҭарсхан Ҭемурович, аха араҟагьы изаласҵо, уаргьы аиҳабыра рыгәҭа уалагылоуп...

– Абри иоума, уара, ҳара ҳзыхшаз-ҳзааҙаз, – Ҭарсхан ихы иақәиҵартә, иқьышә дықәҵа, тәамбашақә ҽааиҵит, иижәыз аҵәцақәа злысыз ҭаҳмадак.

– Абарҵ роуп ҳара знапы ҳанԥшыло, уара иуздыруам акәымзар, – игәышҧы ԝышъытцит аҭамада – аколнхра ахантәаԝы.

– Уи инапы ианыԥшыло уара уоуп, дад, уара. Сара знапы саныԥшыло абни иоуп, абни, – ажәԝанахь инаирххеит инацәа.

Датәамбаҙакәа дахьихцәажәаз игәы иаацаххит Ҭарсхан. Аха адырԝаҽены уи аицәажәара даназхәыц, изигәаԥхаз,

иблокнотгьы изанитцаз, атаҳмада иажәақәа ирылибааит иара ихата анцәа дыззишаз – ауаԥы иуаԥра ахьчара. Ишәҟәыԥра ззикырц иитахызгьы убри акәын. Абри атцыхәала изныкымкәа, еицәажәахьеит, акьыпхь аҧы ишизырҳәало еипш, зыпсы тоу аклассик Адамыр Артанбеии иареи. Еицәажәаракгьы ишаақатцәҟьаз ианитцеит.

– Уара ишпеилукаауеи уи, ауаԥы иуаԥра ахьчара? – ишьамхқәа еиқәыршә, акресла тата дықәтәан Адамыр. Итатыныжәга днаҧыхон. – Аҙәгьы иҧапхьа, акгьы аҧапхьа ихы лаимырҟәуа дыҟазарц, – инаҳаракцәашәа, иршәтыкакаццәашәа ишҳәаз еиликаауан, аха даҿа ажәақәак изымпшаait. – Аҳы, уи бзиоуп. Аҙәгьы иҧапхьа дымхырхәо, акгьы аҧапхьа дымхырхәо? Усоума? – инацәаду инахарҕәҕәо, итатыныжәга неиҧеикит. Даахәыцхәыцын, изцаара атак ихала иныҟаитцеит. – Уи псыхәа змамоуп, Тарсхан. Ауаԥы дзыцәшәо, днызкыло мчык ихагылазароуп, мап анакәха, дқәыцьмахоит, длахоит, дҳәахоит. Уақәшаҳатым, избоит.

– Уи шәареи сареи ҳзыҳәангьы ицәапҿыгоуп, ҳланарҟәуеит...

– Мчык ҳацәымшәозар, иара уара ухатагьы, абри сара иубогьы ҳзакәхашаз, иҟаҳцашаз анцәа идырп.

Акраамта еимаркуан. Атцыхәтәан иаҳазоуп Тарсхан ихы далазырпшыз.

– Уара, ашәҟәыԥԥы қәыпш, ииашатцәҟьаны псабарала абаԥхатәра змоу, акы суазцаашан ашәҟәыԥԥы қәыпш Тарсхан Трамба, уара уарґьа напалагьы уарма напалагьы уԥуама? – аҙәы ииркырц итахызшәа инапы еитцых, итатыныжәга даанахан, иара ишҟа дымпшзо ҿааитит Адамыр.

– Сыԥнапык рыла сышпаԥуеи? Исзеилымкааит.

– Иаҳа еиґьын уԥнапык рыла уԥуазар. Ианамузах ухы злаухьчаша иаҳа иуԥуан. Асахьаркыратә ԥымтақәа сарґьа напала изԥит, уброуп сара сызустатцәкьоу ахьыҟоу, егьи, сарма напала изыԥқәаз шәрыхәампшын ҳәа ма иуҳәаларын...

Изхиҳәааз еилкаан. Адамыр игәампхеит Виктор Тахәыципа изыҳәан ажәахәқәа шиԥло аниеиҳәа. Адепутат, еизарацыпхьаза апрезидиумқәа рҿы итәоу, апартиа иалоу, аиҳабыра рнапы дықәыргыланы ирбо, Тарсхан агәра ганы

дыҟан, иаргьы урҭ иҽхьрыдиҳәалаз, русқәа дахьрылахәхауа иаҳагьы деигәырҕьоит, имаирҽхәоит ҳәа. Уи игәааанагара иара изыҳәан акыр аҵанакуан. Исахьаркыратә ѡымҭақәа ирыххәаааны арецензиа аниѡлак акьыԥхьра иаԥсам ҳәа акәмызт уи ишиҳәоз, кьыԥхьшьа рымам ҳәа акәын. Кьыԥхьшьа рымам рҵакы аганахьала, аамҭа изланымаало ала, аха ус акәымкәа, даҽа аамҭак иадкыланы урыхәаԥшуазар, насгьы урҭ шаҟа ибеиоу ажәа сахьаркла иѡу ухаҽы ианааугалак, абаѡхатәра ду шимоу мап узаҵәкуам. Ус анакәха, уи иҵахуп изыѡуеи ҳаамҭеи еинсыршәарц. Саргьы исҵахуп, аха иауам. Дысзеилкаауам. Изыѡуеи ҳаамҭеи еинсыршәарц иҵахуп, арахь аус рыдсулар иҵахʒам. Ҭарсхан ихаҵагьы акырынтә длакѡакхьан, ихы дақәыʒбахьан. Сара сылоуп Виқтор Ҭахәыцԥа амаҵура ду ахь дызлаѡеиз, уажәгьы снаицхраақәар, исҵаху, сзыргәаҟуа сызицәгар, нас ихаҵа имацара иакәым, дзыѡнатәоу ахаҳәтә ѡнгьы слымҳа саркьада избараҳа ампан сыԥәларым. Сара иʒбаны иаԥысымҵеит, сара аԥыхра сылшом. Аҳынҵқарра ыҟанаҵ, иҟалоит анапхгаѡцәагьы. Иажәахәқәа ишеибгоу изыѡуа даҽа ҷьоукуп. Уамак иҟоузеи сара истәу ахәҵа. Угәы иаҵаху зегьы уара иузҵода! Ақалақь ашҟа ҳаиасызараахыс, уара утәаʒам, уск уаҽуп ҳәа исаҽԥнылхәеит сыԥхәысгьы. Уи иҟалҵаз аҽԥныҳәа иаҽаиргылашаз иман. Иԥсыҿзаргьы аус иара итәым. Руак. Егьи, имаҵураҵәҟьа, наукатә усзуѡы еиҵбыс дахьыҟоу – анцәа дазишеит. Иара итәызма, Марина, ишсабҳәара Марина – Мадонна, анцәа дыззишаз акәызма ақыҵаҽы дызҽыз? Аинститут даналга, рҵаѡыс ақыҵахь аусура данцозгьы Ҭарсхан идыруан иара иԥсҭазаара азикырц иитҳахыҵәҟьаз даҽакы шакәыз. Ҭаны рҵаѡыс аус ахьынʒаиуаз, илшоз акы рыгижьуамызт аҵаѡцәа. Апеременақәа раангьы акласс идәылымҵуа, бзиа дырбон иаргьы. Аха иара иахьагьы уахагьы дзызхәыцуаз даҽакын.

Ижәлаҵәҟьа аҵаиѡыр иԥхаишьон. Ихҭҳәааз жәлак аҵаѡны, статиақәак, ажәабжь кьаҽқәак аниҵалон араионтә газеҭ. Ирыҵаѡыз ижәлаҵәҟьа шакәмызгьы, данахәаԥшлак гәахәарак наилсуан. Иагәылпҟааны иԥьыба иҵаиҵон. Ажурналқәа рдаҟьақәа рҽы, ашәҟәқәа рцәақәа рҽы ижәлаҵәҟьа, ихьʒҵәҟьа ҷаҽаʒа ианны ибла иаахгылон.

Аамҭа цон, ихьӡ ижәла ԥьаргьы ианны ибомызт. Реиҳа дзықәгәыҩуа иҩымҭақәа реиҳа инахараны иҵәахыр акәхон. Ихы дазгәаауан, азхәыцра далагон иааимпыҵпааны иркьыԥхьыртә иҩырц. Аха акгьы алҵуамызт. Акьыԥхьразы рыҭара акәым, усеиԥш мчыла ииҩуаз, аҵәахраҵәкьагьы иаԥсахомызт. Иҩны дшаалгалак, мамзаргьы инаигӡаанӡа иԥжәаны икаиԥсон.

Убри асаатқәа, убарҭ амшқәа раан, уахынла ицәа анкьалоз, ҽынла ихы имагәхьааха адәы данықәхоз, шакантә иҳәахьааз, иганахьала иӡбахьааз уаҳа қьаади калами еиқәыскуам, анцәа иԥьшьоуп, уи ачымазара схызгеит ҳәа. Аха мышқәак набжьысуан. Абҕьқәа казыԥсаз ҭагалан иацааиз аӡынрагьы ниасуан, еиҭах апыткәырқәа ашәра, аткәацра иалагон. Аԥҳәыс ишылдыруа еиԥш лыхшароура аҿҳәара шааиз, гәынхәҵыҫтала еиликаауан даҽеа ҩымҭак аҵҵара дшазхиахаз. Ихаҭа ихигаз, изааигәоу аӡәы дзықәшәаз, ибзианы иидыруаз... Еснагь аҭыжьырҭеи иареи еимаркуазгьы убри акәын. Асеиԥш аҧсҭазаараҿы икалом анырҳәалак, изхызгахьаз ихаҭа иӡбахә реиҳәон. Исзымҩызар, сахьаркыратә ҩымҭоуп уҳәартә икамзар, уи даҽеакуп, исыдыскылоит. Ҳара ҳаԥсҭазаараҿ ари аҩыза ҟалашьа амам, арҭ реиԥш икоу аперсонажцәа уаҩы иԥымлац шәымҳәан. Дышәзаазгап, дышәсырдырып изхызгаз ихаҭа.

Уахык, аҵх агәахьы инеиаанӡа Адамыр Арҭанбеи иареи реицәажәара ашьҭахь, уи иабжьеигаз ала, агәра игеит иара изыхәан ишеиҕьу дызхаану, иаамҭазтәи аҩымҭақәа раԥҵара даҟәыцыр, изымчҳакәа иҩӡаргьы, акьыԥхьразы ԥьаргьы рнагара иаԥсам. Баша амала иаргьы игәы ԥжәоит, даҽеаԥьарагьы иԥырхагаша аҕацәагьы ирҳауеит. Адамыр дақәшаҳаҭымхеит, иашоуп, блаҵахәыла ихәаԥшуа аҕацәагьы ирҳауеит, аха аҭыжьырҭаҿы ҩыԥьаҟа, еиҳарак руаӡәк, иҩымҭақәа рҭыжьра шилымшогьы, ҩыза гәакьак иакара пату шиқәиҵо убри азыхәан мацарагьы аҩра ишаԥсоу. Усҟак ихы зиргәакрызеи икаиҵаша даҽеакы шыкоу. Ауаҩԥсы, дад, ашәкәыҩҩы қәыԥш, иахьа дшааубаз, иахьа дшаакоу еиԥшҵәкьоуп Гомери Шекспири рхаангьы дшыказ. Иахьеиԥшҵәкьа убасҟангьы уи дыцәгьашьыцуан, амаҳагьара ҟаиҵон, днаԥхаҩын, шьа-

ла иҟьашьуан агәыԥхәыхш, иахьеиԥш убасҵәҟьа бзиабарала дҭәын, изгәакьоу диԥхар дгәырԥоон, аʒаʒа пҟышқәа дреигәырҕьон, амра дазышәаҳәон. Сынтәа аарцә аԥаѡ иадсылоит. Ҽааны ныркә аҽеаднакылоит. Аха аʒиас аанхоит ишʒиасу. Уи аиҿырԥшра ааигеит хшыѡҵакык алаиҳәарц Адамыр. Аамҭа мѡа ҿыцқәак инарбаргьы, ауаѡы даанхоит аԥсабара дшашаз, анцәа дхазҵо иҳәап, анцәа дшишаз ҳәа.

Аухаҵәҟьа дақәшҳаҭымхеит. Мшқәак ракәым, мзақәакгьы дазхәыцуан.

…Адгьыл ужәра илашәеит арыц. Аинститут даналга ашьҭахь, аус иуларц ахьиҭахыз ԥьара заҵәык акәын. Аҭоурых ахьҭиҵаалаша. Иусурагьы аҭоурых аҭҵаара иазкхар, ишәҟәыѡѡреи иареи иаҳагьы ихеибарҭәааует. Инациҵеит Адамыр иеиҳәаз даҽеа хшыѡҵакыкгьы. Ауаѡԥсы иҟаиҵо мацара акәым, инарҵаулан аҭоурыхтә аамҭақәа рышҟа иугар ауеит ҳаамҭазтәи ахҵыс дуқәагьы. Ҿырԥштәқәакгьы ааигеит. Ареволиуциа, аибашьрақәа. Уара, Ҭарсхан, уқыҭан Аԥсара дыҟоуп асовет аамҭазтәи Аԥсны аҭоурых зегьы шаҳаҵс иамоу – Бақьыр-иԥа Ҳараз. Теориала усҟак иеилкаарақәа ыҟамзаргьы, апрактикаҿы уи ииҭахыз, дыззықәпоз, иԥсҭазаара зыхҵниҵаз иарбану? Ауаатәыѡса рҭоурых аҿы изныкымкәа иззықәпахьоу, ашьа зызкарҭәахьоу, аҳәынҵқаррақәа заадырҳәхьоу. Ауаатәыѡса зегьы зинлагьы маллагьы еиҟаразарц. Ига аҭоурыхтә аамҭак, дад. Убри ауаѡ убрахь, аҭоурыхтә аамҭа ашҟа диага. Убас уҿынаха. Игәаҭа зеиԥшроу акәым, ажәала ипатреҭ ааҵыхны убрахь иааугар, ари аѡыза ауаѡ усҟантәи аамҭазы дыҟамызт ҳәа ахаан ԥхьаѡык иҳәараны дыҟаʒам. Даапышәарччан, инациҵеит. Ҳарҵ, умѡа зкуа урецензентцәагьы претензиа ҳауам уара ушҟа. Убри азыҳәан, дад, абыржәнатә иҟауҵаша убри ауп, аинститут аҿы аҭоурых-филологиатә факультет уахьҭоу, уаҟа ибзианы аҵара ахьуҵо, уахьалго зынʒаск иузхом.

Даҽеа хшыѡҵакыкгьы иҳәеит Адамыр усҟан реицәажәараан. Уи ахшыѡҵак Ҭарсхан ианиҵеит, аха убраҵәҟьа инациҵеит дшақәшаҳаҭым, агәра игарцгьы шиҭахым. Иара, Адамыр Арҵанба, ихаҭагьы ихы налеиҵеит. «Дырмит ду иаамышьҭахь, – иҳәеит уи, – ҳарҵ, аԥсуа шәҟәыѡѡцәа зегьы еицаҳзеиԥшу гра дук ҳамоуп. Зҿахәы ххәарц ҳазҿу ажәлар рҭоурых

ҳаздыруам. Иҳадмырҵеит. Уи ҳара иаҳцәырҵәахит. Иакәым аҟаҵара иаҷын, уажәгьы иакәым ҟазҵақәо џьоукы-џьоук, асовет мчи апартиеи нас ҳарҭ ажәлари ҳаидырсырц иҳабжьоуп уаа мҷееиқәак».

Амѡақәа ахьеихагалоу днанаганы, иарбан мѡоу дызныларa изымдыруа акырынтә дықәхахьан Ҭарсхан. Аинститут даналга, далаԥшыр акәхеит, иқыҵахь, иан дахьынхоз дцаны, рцаѡыс аус ахьиулаша аҭыԥ ыҟамзаргьы, анхара-нҵыра далагару, мамзаргьы даҷеа қыҵак ашҟа усура дцару. Иҟан даҷеа мѡакгьы. Иԥшәма ԥҳәысгьы иаҳа илҵахыз убри акәын. Лара лани лаби ахьынхоз Саратовҟа ацара. Уи дыхнахыртә излаҟаз, џьаргьы аус имулаҙозаргьы дныҟәыргартә иҟан иабхәараа. Даҷызааит ишәҟәыѡѡреи инаукатә ԥшаарақәеи. Дахьылакѡакыз, иахьиҳәаҙаз мацарагьы убасҟак лгәы иалсит иан, шәаԥьҳәаѡык дылҵаазшәа, инеималҭәеит.

Иааркьаҷны, иаарласны иҙбатәыз мѡан уи. Иҟан знык иҙбаны салгеит аниҳәалак, игәы анирҭынчлак, еиҵах иаацәырҵуаз. Шаҟантә дазхәыцхьоузеи, сызхымԥо абри ауп ҳәа шаҟантә иҳәахьоузеи, аха иауамызт. Еиҵах ахы ааҙырнагон. Уи дызҷқәоу, инаукатә ԥшаарақәеи, кьыԥхьшьа амам зҳәауа арецензентцәа раамышьҭахь даҷеаҙәы изымдырҙо, имаҙаусха дызҷу ишәҟыѡѡреи, нас Виқтор Ҭахәыц-иԥа имѡеи. Шаҟаѡы иарҳәахьуозеи убри, аѡбатәи амѡа данылар, имѡа каххаа ишаатуа. Уажәааигәагьы даҷеазнык иҳәахит иара, Виқтор Ҭахәыц-иԥа ихаҵагьы. «Зынҙаск уиас сара сахь. Уажәы иҟауҵо ада ҟаумҵозаргьы иазхоит. Уаԥхьаҟа ҳуцхраап». «Усыцхраа акаҷы – сан, сҵаацәа, сара ҳахьыѡналаша уадак сыҧ, уаҳа акгьы сҵахым».

Виқтор Ҭахәыц-иԥа иусҟәа дышрылахәу, уии иареи шеидҳәалоу араҟа, ашьхақәа рыгәҭаны издыруа ҳәа иҟоу аҙәы заҵәык иоуп – Адамыр Арҭанба. Уи даҷеаҙәы иеиҳәа акәым, дара анеицәажәоогьы изымдырҙошәа ҟаиҵоит, иаҳарцгьы иҵахым. Иеиҳәаргьы иамоузеи. Ҵарауаѡуп, аҭоурыхқәа срышьҭоуп ҳәоуп араҟа ишырдыруа. Ихала иеиликаауеит.

Анаара дылбааны, ҵаҟа, арѡаш ашьҭыбжь ахьынтәааѡуаз ашҟа днеиуан. Саҭбеии иареи анааиԥырҵ, акраамҭа ицрыҵуамызт ивагьежьуан алашәарыца.

– Ҳшәарыцаѡцәоуп, уаргьы саргьы ҳшәарыцаѡцәоуп. Уца,

уфԥышәа, ашьҭақәа урхыла, саргьы снаԥшы-ааԥшлап, – ахы ааишьышьит. Иуҳәаз саҳаит аҳәозшәа инеидкьан, аԥшәма ишҟа ихынҳәит. Иаргьы аҿытра даҿын «Ҭарс! Ҭарс!» ҳәа.

Ажәԥан хыла итԥнаԥссо, агаҿа аганахьала зҿышьҭызхыз ашьха, ицәыхәхәҙа, ихаҳә еиҟәыԥҧараха иааԥшуан. Ахыцқәа инаркны маҟҿаҳәаранҙа аҟара амра аҿаԥхон. Амра аныҟәашәа еилукаарц уҭахызар, ашьха уаҿаԥшла. Ашәахәақәа ҵаҟа илаҟәыцыԥхьаҙа, ахаҵа ажәԥанахь иҳаракхоит. Аҳауа ҿыхьшәашәаан. Арԥаш зҭыԥры ицоз аиԥыхаара итҵағаҙа, иласҙа, аԥҵа шкәакәа иеиԥшха ахылԥа-ԥсылԥа ҭачын.

– Издыруеит, ҳҵарауаԥ, издыруеит уара уус, – иҳәеит ишьҭахьҟала ихьҙаз Жәраб-Зегьраб. Днаивсны иҿынеихеит дыццакы-ццакуа. Дахьишьҭаԥшуаз аччара дакуан Ҭарсхан. Ишԥаҟасҵари, сарҕьарахь игылоугьы среихырхәалароуп, сармарахь иҟоугьы. Аус злоу, урҭ рыбжьара угыланы, уара иуҭаху быжьԥааны агароуп. Аха уи иаанагом уара угәы нсырхарц сҭахушәа, уаргьы абзиара узыҟасҵоит аҳәон уи иныҟәашәа. Иаԥхьаҟа дышнеиуаз, акы игәалашәазшәа дааҭгылеит. – Аԥыза, уахьыԥноу уабартә иҟоума макьана? Уахакгьы иаачҳа сукәыхшоуп. Абри ҳасас дааны, лоума, ҳәоума иитҳаху шьны дцар, наҟ даҳԥырҵыр, нас уаԥҵас ҳааухылаԥшып.

– Адиректор сара сиацәажәап. Иаха сызцыԥназ уаа бзиақәоуп, аха иҟоу уиоуп, сара ашьжьымҭан, ашара адәы иқәлаанҙа, ианамузах ма уахынла, ақьаад акы нанысҵаларуп, – иҳәеит харак идызшәа Ҭарсхан.

– Угәы иалымсын, аха уанаҷьалбеит, изҭахыда уара ақьаад ианутҵо. Аҳауа цқьа, аҙыхь хьшәашәа, афара-ажәра… Макьана шаанҙоуп, уажәытҵәкьа, ашьхымза ашьхыцқәа анҵыппуа еиԥш, арҭ аԥнқәа рдәылыппра иалагоит аҳәсахәыҷқәа, унаԥшны аҙәы даалх. Иабоуҭаху аԥрақәа узҿу.

– Иахьатәи амш қьаф алоура ацәыскуам сара, Зураб, аха уаҵәтәи амшҳәагьы акгьы ыҡаҙами? – иҳәеит Ҭарсхан ацәажәара шиҭахымызгьы.

– Иҟоу иахьоуп, Ҭарсхан, иахьа. Сыццакуеит, аҟаҵатәқәа рацәаны исымоуп акәымзар, уи азыҳәан иуасҳәақәаша сымоуп. Зҵаарак усҵоит, ииааркьаҿны, иаарласны аҭак сыҵ. Хәаԥьа Шьарадын иԥьмақәа еимҵәаны ирыма иандәыкәла, иаргьы

џьмак дамҵасит иҳәеит. Иахыччаноуп ари алаф шырҳәо. Сара уи акырынтә сизхәыцхьеит. Ҟәыга дус дсыԥхьаʒоит, иихәаз, иҟаиҵаз сықәныҟәоит. Ишԥаиурыз, исаҳәишь, аѡыза? Имч рықәхом, иџьмақәа еимҵәаны иргоит. Иаргьы, ианамуʒах, данеимырҵәах, џьмак игар еиґьу, зынʒа аҕәыцәҳәы дықәтәар еиґьу? Уара удагьы араҟа иаақәлахьеит аҵарауаа, ашәҟәыѡѡцәа, аа, думбеи Адамыр Арҵанбагьы дааны дыҟоуп. Шаҟаѡы ирасҳәахьоузеи, шәаргьы џьмак ахы кны шәаахар иаҳа ишәзеиґьуп ҳәа.

Дшубақәо дыҟамзаап ари. Уаѡ дзырхәыцша ахшыѡҵакқәа иҳәеит. Иҵегьы иацәажәатәуп ҳәа игәы дынҵахәыцит Ҭарсхан. Сҵоурыхтә роман аҿгьы дзыҟамларызеи абасеиԥш иҟоу ауаѡ. Аԥсны агәҵа еиѡшоуп. Ахаҳәтә баагәара рыбжьыргеит. Мраҵашәарахь империак аҳра ауеит, амрагыларахь – даҽакы. Ари ауаѡ иеиԥшу аʒәы, урҵ рыбжьара дыбжьахеит. Иара иитаху акоуп, урҵгьы акы ахьырцәигаша, егьырҵгьы. Иазхәыцтәуп, иазхәыцтәуп изыҟаиҵо ус, усгьы уажәшьҭа Ԥсадгьыл сымам, еимырҵәеит, саргьы сыхәҵак алызгар иаҳа еиґьуп ҳәа, игәы каҳаны акәу, ԥсабарала зыԥсы мҵәуа аʒәы иакәу? Ԥсабарала ус дшазар, аԥхьаѡ акгьы инаҵом.

Иаԥхьаҟа данаанаскьа, еиҵах даатгылеит.

– Адиректор дуҵахума? Иуасымҳәеи, сара иузыҟасҵоит хазы ауада, иахьак исараʒа. Адиректор уара уибо дыҟоума?! Шаанʒа Аҟәаҟа дцеит. Ауараш, ашампански... Пепси-Кола зжәыр сҵахуп иҳәар ишԥаҟауҵо?! Схы еилагоит, схы. Уахьнеилак акы нарҿумшьыкәа, акгьы урҵаʒом. Хәаахәҵрахеит, еимҵәарахеит. Уажәааигәа арасклад ушкақәа аазгон. Азавсклад, жәаба смашьына ианнақәиҵалак, акы аахихуан ихазы. Иумҵар, иуиҵаʒом. Уажәшьҭа ухы кны ухәыцла, списат злаҟасҵарызеи ҳәа?! Уи изууазеи! Иахьа, иахьа ҳанеиқәха... Схы ҧетәуп, уара. Сыбз ҭаскызҵгьы, ашьшьыҳәа сыҟамзааузаз. Араиком аҿы Виқтор Ҭахәыц-иԥа ѡымш хымшҟа иԥсы ишьарц, дшәарыцарц днеиуеит, иифаша, иижәыша, шәарыцара иццаша шәрызхәыц аниҳәа ҳраиком, игәы змырҿыгьшагьы ҳазхәыцроуп ҳәа иаасҿыҵҟьеит. Аҟыԥҳәа убри днахьынҳалеит араиком. Аҳәса изыԥшаара уи шәара ишәусым, иахьынʒаздыруала, уи иазку даҽа џьоукуп, шәара

акранифо игәы ҟазҵаша, ажәабжь бзиақәа иазҳәаша, быргк ҟәыҷак, акыр здыруа, акыр зхызгахьоу дизышәыԥшааројп иҳәеит. Убас аниҳәагьы усеиԥш ауаҩы ашьхақәа рыгәҭаны дабаҳаԥшаауеи, ахьшьцәа хшыҩцажәақәа рыда аҙәгьы дахьыҟам сҳәар сызкыдаз. Ара дыздыруеит усеиԥш иҟоу ауаҩы сҳәеит. Иаҳзаамгаз, зыҙбахә ҳалацәажәоз, Бақьыр-иԥа Ҳараз.. Уакә-сакәзар, убри иҭоурых сыҩуан, аха Адамыр иҩхьеит ҳәа саҳауеит. Иҩхьазааит, уара даҽакала иҩы. О, уи ихигахьоу удыруоу?! Аҵыхәтәан зегьы игәы рыхшәеит. Ауаагьы, дызҿыз аусгьы. Ихы ҿаҳәаны дықәҵит.

Бақьыр-иԥа Ҳараз ихьыз, ԥсыхәа ахьынҙамоу, иара ихахьы ииагауа, акраамҭа иҙбахә далацәажәон Жәраб. Еиҳарак днақәыҷәҷәон Бақьыр-иԥа Ҳараз ауаа игәы шрыхшәаз атәы аниҳәоз. Угәы зхымшәаша роума. Уахгьы ҽынгьы умтәаумыцәа акы срыхәандаз, бзиарак рзызундаз ҳәа уашьҭоуп. Дара, иҭабуп ҳәа уаҳәара ацымхәрас, иааҳәны шьапҿаршә узыруеит, угәы иҭажьцәоит. Абри атурбазаҿы қьачақьс аусура далагеит раԥхьаҙа. Нхыҵынтәи Аахыҵҟа иаауа, Аахыҵынтәи Нхыҵҟа ицауа, ҩаха хаха рыԥсы ааиҭаркырц абраҟа иана-ангылалак, ргәы умырҿыҷыр ами?! Ашәаҳәара, акәашара, ахәмаррақәа еиҿкаатәуп. Ҩбаҟа сезон убри даҿын. Атуристцәа рымацара ракәым, атурбаза аусзуҩцәагьы дыргәаԥхеит. Гәыкала, иара иҳәашьа, от души работал. «Ари еиҷыу еиҳау аҵыԥгьы даԥсоуп» ҳәа, – иааиҿыцҟьеит абарҭ атурбазақәа зегьы иреиҳабу аҙәы. Аа, абыржәы дахьыҟоу аҵыԥ ашҟа даниаргазоуп. Уи акәхеит. Аҵаа зысыз аҵла абыҷьқәа анкаԥсо еиԥш, еишьҭарххы рҿыҩархеит ашшыԥхьыҙқәа. Иашшқәоз зуспҵәада? Реиҳа абзиарақәа ззызухьаз. Убри ауп Бақьыр-иԥа Ҳаразгьы ихьыз.

Уи ихы-иҵыхәа дахьалацәажәоз аҟнытә, Ҭарсхан иԥьашьаны, ихамышҭырц ақьаад иантатәуп ҳәа иипхьаҙаз акоуп. Излаигәалашәоз ала, Бақьыр-иԥа Ҳараз изкыз, Адамыр Арҭанба ииҩыз ашәҟәаҿы уи аҩыза афакт ԥьаргьы иҳәамызт. Иҟалоит даҽа ԥьоукы ианырҵазар, абри, Жәраб иеиԥш иҟақәоу, абзиара ашьҭахь бзиар ыҟам ҳәа ихәыцқәо. Ауаа ирыдкыланы, ииаашаҵәҟьаны иуҳәартә иҟоуп абзиара ашьҭахь бзиара ыҟам ҳәа. Аха рыцҳарас иҟалаз, ани, абзиара

ду ҟастцеит ҳәа изыԥхьаҙо, ииашаҭаҟьаны иахьынҙабзиароу ихаҭа издыруам, аҙәгьы иаахтны иеимҳәеит. Ишизныҟәаз умбои, ихы игәы ахшәаны дықәтуа дҟарҵеит Нестор Лакоба ихаҭа деиқәзырхаз ауаѡ. Дахьиѡызаз, дахьивагылаз, «Кьараз» дшалаз, ҳарҟәаҭып зегьы, аха уи ауаѡ, данқәыԥшҙаз, жәаф жәибжь шықәса анихыҵуаз, Нестор Лакоба иԥсы аиқәырхара далахәын.

Сара сеиԥш иҟоу, аҿымыҙәҙәақәа, зыбз ада зыхәлам, ҳанбаидикыларишь ҳәа иԥшны икабинет аԥхьа итәон, даҿын Жәраб. Уажәы сара снапы даныԥшылоит.

– Ишԥа, араҟа аус иуама?

– Иабатәи усуроу! Уаѡ дибарц иҵахҙам, аус злеиуазеи, Ҭарсханхеит. Шьапыла уцозар, абарҵ ашьхақәа уахьынархыҵуа, Ԥсҳәы акалҭ аҿы дынхоит. Машьынала уцозар, уакәшаны унеироуп. Уи закә ҭыԥузеи?! Ԥшьба хәба мза асы шьҭоуп. Иифозеи? Изҵода? Ҳа-ҳа-ҳа! – даачан, аҙәы иаҳауамашь ҳәа дегьаанԥшы-аапшит. – Аҙы иагоз дыччон ҳәа, абасҟак дақәшәеит, аха зегьакоуп, усцәкьа игәы камҳацзаап, лафқәакгьы иҳәалоит. Ҳараз, иуфозеи, уԥсы злаҵоузеи ҳәа снаиазҵааит зны. Сара сышьҭәуп, уара. Аҙәы сабаихәари ҳәоуп сшыҟоу. Аха ауаа исанармыжьуа уасҳәап? Аповышение соур ҳәа ишәаны изысзашшуаз удыруоу? Дара сахьрыхәо – бзиоуп, мап ацәыркуам. Аха иуанарыжьуам уаргьы ухы уахьахәо. Ҳара уҳацхраала, аха уара бзиара ҳәа акгьы алумган. Сара, что, суаѡҙами?! Акрыфара сҵахҙами?! Уи иазууазеи. Ҭагалан иасакьаҳәымҭан. Ԥсҳәы, иудыруазар акәхап, акакан рацәоуп. Сѡызаки сареи, аҿқәа ааҳаԥшаан, акаканҟәшәара ҳцеит. Ҳшеимдоз, аатәаақәа ҳарҵәырц егьҳагымкәа, араҟа уаѡ дынхом, каканқәак гылазаргьы, бнаҳәамзар акгьы иафом ахьаҳгәахәуаз, ҳаԥшызар, арѡаш анаѡс, ԥсаҵла дуззак амҵан, ҟәарч ѡнык гылоуп. Иԥьаҳшьаз, аѡны ҿыц иҟаҵан. Ҿыц ахьҙми, ааигәа ишыҟарҵаз ѡашьом. Уажәы, ишудыруа, зхы изахәо зегьы ақытақәа кажьны иқәҵуеит. Дызусҵада араҟа дааны инхаз ҳәа ҳкылаԥш-кылҙырѡуа ҳанкылсит. Шьарда зыкәрахь инеихьоу, аха макьанагьы иблақәа цымцымуа ҵлаҳәысҵак дыѡнатәоуп. Ашәҟәы даԥхьоит. Дҳаигәыргьаз ҷьушьома?! Игәы ԥаҳҵәахьоушәа, арахьгьы шәсышьҭаланы шәаама, здаракәац

нҵәаша ҳәоуп дышҳахәаԥшуа. Аԥсшәаҵәҟьа ҳаимҳәеит. Шәааизар ишԥаҟасҵари, шәсыздәылцом, шәаатәа. Иеибаххәаз зегьы зышәҭахузеи. Иуфозеи? Аҙынра узлаҕытҵсуазеи ҳәа снаиазҵааит. Ҳа-ҳа-ҳа! – деиҭаччеит Жәраб, еиҭа даанаԥшы-ааԥшит. – Ашәҟәы ианумҵааит, акы ҳаҟәҙуеит, аха ииҳәаҵәҟьазоуп иуасҳәо. Ареволиуциа снацҳалоит, марксизм снаҷыхәалоит иҳәеит. Дысгәаԥхеит, уара, абри аниҳәа. Рыцҳа, дуаѡы цәгьамзар ҟаларын, аха ԥьоукы ддырҟьалеит, надо старику помоч сҳәеит. Ҳа-ҳа-ҳа! – иччара изынкыломызт. Иахьа иаауа ҳасас инаганы инаиасҳәахыр убас. Ареволиуциа шәфала, марксизм шәнаҷыхәала ҳәа. Сыҟаҙамкәа егьа адунеи саныр-хып. Какраз ҳаргьы асезон аркра ҳҷеазыҟаҳҵон. Иҟоу уасҳәап, Бақьыр-иԥа Ҳараз, сара уара убзиарагьы, уцәгьарагьы сыздыруам. Усгәаԥхеит, бзиарак узызурц сҭахуп, унеи, уԥхамшьан, аҙын иуфақәаша иусҭақәо сымоуп сҳәеит. Абрыԥьы, ашьаҳариа, асгушьчонкақәа. Еидарак изеиқәсыршәеит. Даараҙа сиҭахны дшымаазгьы збоит, аха дааит, исҭеит. Уаѡҵас иарымҳәеит анҵ, ашихқәа, мамзар даауан. Рыгәра угартә иҟоу ԥьушьома?! – ахьшьцәа-шәарыцаѡцәа ахьыѡназ аѡны ашҟа дыԥшуан. – Уҷаҷы иуарҳәо акәу ԥьушьома, рышәара анышә итҵоуп. Анҵ аѡыԥьа, Уасцәа хылпҿи, Ахьча хылпҿи, урыцны ашәиҭышә узнеиуам. Уанааргәампҳа, абахә унхықәыргыланы инаугәҭаситоуп. Аҭаҳмадцәа? Урҵ закәи? Ашьха аҵасқәа, анцәахәқәа ҳәа, анкьа, акы аныҟақәаз рхы иааҭашәаз, рыцҳақәа, иахьагьы иҟоу ԥьыршьоит. Рыгәра зго ԥьушьома. Аҳампалоуп абнаҳәа ахьидыршьуа ҳасас. Иуҳәо реиҳа ианақәшаҳаҭхо, иаҳагьы иҟарҵаҙом. Уажәраанҙа иҳадгылаз Саҭбеи, араҟа, ҳтурбазаҷы даалоит иара, ҳацәаҕь ааит ҳәа лафкгьы наилаххлоит, пату зиқәысҵо, игәампҳо уҷаҷы иуеиҳәоит. Иҭахҙамызт шәарыцара дахьааҳгоз, алашәарыца агаҷантәи изаазгаз аҧсаса ахьчаларацоуп, уажәааны сшәарыцарц иаасымгеит иҳәеит. Иуамызт. Аха дақәыршаҳаҭны, шәарыцара данузышъҭ, уирманшәалоит. Уаѡҵас иарымҳәеит, убри азыҳәаноуп Бақьыр-иԥа Ҳараз дызрыцмааз. Схаҭа сцароуп иаагара.

– Сара ԥьаракы сухәома? – иҳәеит Ҭарсхан. Ирмаанаы иҳәеит акәымзар, диццарц, арахь дмааргьы, ма уаҟа дибарц, днаиацәажәарц иҭаххеит иацижьҭеи абасҡак зыҙбахә

иаҳахьоу ауаҩ. Игәаланаршәозгьы рацәан. Ихәыҷра, иқыҭа, издыруада иаб итәқәакгьы иаҳар…

– Узаҳмыхәозеи… Уаанҷаси, иҳамоу, иҳагу… Иаҳшьуа ақыжә бзиа ҳамоуп. Аԥсы шҭоу ирбаны, нас агәаҭәа имҭоуҭароуп. Анцәа. Ус ами аныҳәагатә шыҟарҭо. Уажәы аԥсы шҭоу иусырбоит, нас агәаҭәақәа. Уи иацы ԥьоукы ираасыргеит. Реиҳа дзыргәаҟуа – ақәасаб ажьы ҭааны, уигьы ҳамоуп. Так, так. Аԥсыз ҟалоит. Ҷыц аӡы иааҭпааны, акалмаҳа! Даҽа ԥсыӡк ифо ԥьушьома. Абаҳҭқәа ақәыԥсаны, аӡара калаӡа, ажьы ԥсыланы, абаҩ маԥны… Сызҩахәы ифароуп. Та-ак! Акаҳԥы… Уи сара снапы ианӡам. Так! Ҳа-ҳа-ҳа! – дышгылаз зны иаргьарахь, нас иармарахь дынхырхәа-аахырхәеит. Игәалашәаз ихаҭа дарччеит. – Уӡырҩла, укьатеиах ԥызҭәаша уасҳәоит. Ҳтәоуп араиком аҷы. Инапқәа имгәацәа иақәҵаны, аҳәан макьа асахьа иҵаны дтәоуп сдиректор. Аӡәыр акраажәгама, ишԥасышәҭои, аконверт иҵаҵаны акәу, аҭаҭын пачка иҵаҵаны исышәҭауоу ҳәа…

– Уи шԥа, исзеилымкааит… Аҭаҭын пачка иҵарҭо закәи?

– Уи узымдырӡои? Уара уҵарауаҩыҵәҟьами, урҭкәа анцәа урцәаихьчеит. Аӡәгьы акгьы иҵатәыс иумам… Ҳа-ҳа-ҳа!

– Сыҭатәысгьы ирымам. Ҳа-ҳа-ҳа! – Жәраб иччашьа ныҟаиҵеит Ҭарсхан.

– Уи саргьы исыздырӡомызт, аха сдиректор исирҵеит. Уи даҽаӡәы иҷиҵаазар акәхап. Аус бзиа абиԥара инеимдаааимдо инаргалар ами. Иаҳҳәап, раикомк ма обкомк, аинструктор иоума, амаӡаныҟәгаҩцәа роума, аӡәы иҵатәыс имоуп ани, иаадыруа, ҳахәдацәа ҭыхәрааны изку, – инацәақәа неихьишьит аԥара ҳәа ирбауа, –иаарласны иумҭар ҟалом. Уск рыӡбауеит аҽныҵәҟьа, абыржәы, иаарласны излагараны иҟоу абиуро аҷы, мамзаргьы уаҵәы ашьжьымҭан. Иахьа илабарҭа уоуит. Илабарҭа уоуит, аха ани, аныхачаԥа, иаргьы уаргьы шәзымҵаныхәо, иҵашьа умоуит. Ауаа идгылоуп, ицуп, мамзаргьы еизарак еилацәажәарак мҩаԥигоит. Ишԥаҟауҵо? Исаҳәеи, ишԥаҟауҵо уара?

– Акрыздыруоу? – иҳәеит Ҭарсхан иҟаиҵаша ахьизымдыруа хара дук идызшәа.

– Иумбои, уара уеиԥш акәын саргьы ишысзымдыруаз.

Сеиҳабы, анцәа иԥьшьаны иаарласны апенсиахь дцараны иҟоу, – днахырхәа-аахырхәан, ишьапҧынҵақәа дрықәгыла, Ҭарсхан илымҳа инҭеиҳәеит, – сҵып ахь снеирц азыҳәан абри зегьы ҟасҵо... А что?! Сара исеиҧьу инаргода?! Изыҵатәу измыхтәу сара саҟара издыруада...

– Ҳәарада, ҳәарада...

– Уӡырԝла. Ишҧаҟауҵо, срочно хьешь ҧара иҵатәызар? Аҵатын пачка, импортни, зцәа жәпоу, аҵатын аатҳуеит. Шәкы шәкы ицо аҧарақәа рҿены инҭоуҵоит. Шәышгылоу, иаҳҳәап, аҵатын ааимданы шәнахеит. Абни, аҧара зҵоу еиҧшу даҿа пачкак, аҵатын еихыхаа иҵаны уԥьыбаҿ иумоуп. Аҵатын нарымҵоукуеит. Цырак цырак аатыганы зегьы наҿыхоит. Уара уԥьыба инҭоуҵоит аҵатын зҵоу апачка, ашьҭахь, иухашҭызшәа, аҟыпҳәа уԥьыба иаатупаауеит егьи, аҧара зҵоу апачка. Ишырбо, иахәаурҧшыр иаҳагьы еиҧьуп, ани изуҵарц иуҵаху, ажәақәак нацуҵар ауеит, аха акгьы мҳәакәа, амала цқьа инаирбаны, иԥьыба инҭоуҵоит. Издыруа, дааҧышәарччоит, аҳамҵа хәыҷы ыҟам, аҳамҵа ду ыҟам, шәыпатуеиқәҵара ҧкымзаоит – уи иаанаго имаҷны иуҵазаргьы, ирацәаны иуҵазаргьы ҳәоуп – ҳәа днашәықәныхәоит, иззымдыруа, иуҵозар, аҵатын, изырчмазаԝуа аума иҵатәу ҳәа лаф бзамыҟәқәак нарҳәоит. Вот ты поверишь, араиком аҿы, абиуро шцоз исҵеит асекретар. Атуристцәа рзыҳәан иамырхуа атуристцәа абжа аиҵабжагьы рҿарҵаӡом, дара ирфо рфоит, иаанхо рҭиуеит ҳәа, клиаузникк даҳзашшит. Ҳус иалацәажәоит. Маӡаныҟәгаԝык зынӡаск даапкуа, иамхтәуп ҳәа дықәгылеит. Аҵатын аатызган, исҿыцаскуеит, снацәақәа ирыбжьакны салахәмаруеит. Данынатәа, усҵ, аа, абри апачка сҳәан, ани, хьешь ҧара ҭатцаны исымаз апачка наисыркит. Сихәаҧшуеит. Ицәыцрааны ихыртлашәа днахәаҧшит. Иҧштәы аҿааиҵанакит. Дԝагыланы, абар иҟаиҵаз ҳәа ҿааиҵыр, пропал, сдырӡуеит. Аха сара уажә дызбама ани. Иблақәа алашьцара рхаҳалазар акәхап, ирыцқьауа, дсыхәаҧҧшуеит, дҟаҧшьхоит, дцәышхоит, иқьышәқәа агәыргьара ықәыххуеит. Сааилгеит. Арыпҵәа асҵеит абочка. Уӡырԝла. Сызҿыз... Ҳтәоуп, значит, сдиректор, араиком асекретар, аинструкторцәа, асас иҧылараз аплан мероприатии ҳалацәажәоит. Каҳҧы бзиакгьы дизыҧшаатәуп

рҳәеит. Уи сара схы иадыстҵоит туристкак сналацәажәоит, сколько хочеш дам, сара дсыԥшаауеит, шәыххь згеит, хьаас иҟашәымҵан сҳәеит. Уара, аших, угәра згода, дуԥшаауеит, иашоуп, аха зны уара улыкәаианы, нас иара диуҭоит, уи анаадиаҳа, ҳзыкәшәараны ҳаҟоу удыруоу иҳәеит асекретар. Иуҳәои?! Аиаша анырҳәалак ҷумҭыроуп. Хаҵа дызкәамиац акаҳԥы шәара дшәыԥшаа сҳәеит. Уажәы, акаҳԥцәа рырмазеира знапы ианыз, ѡыцьа иманы даанит, иацы… Мап, жәацаахыс рныҟәгара саҷуп. Иара аҳәы иоуп иҟоу, дара ѡыцьа, аха агәра ганы сыҟам аѡыцьегьы иара ишимам.

– Дызуҵада «иара» ҳәа узҷу? –дзиҭахыз изымдырҳо, цьара акы ҳәатәуп ҳәа ҷааиҭит Ҭарсхан. Иаҳақәоз дрызҷлымҳахартә, уимоу, лыхәҵак инкылхны, ақьаад анҵарагьы иаԥсоуп иҳәартә ишыҟазгьы, уажәы иара иитахыз акы заҵәык акәын – ихала дыҟазарц, асҵәҟьа иҵҟәагоуп ҳәа игәы иззаанамгоз аԥсабареи иареи рхала еизынхарц. Уи деиликаауан ари, цәажәарҵас дыхҭазкыз ауаѡ. Зегьы рҷы ас иҷашәалак иҳәозҭгьы, уажәшьҭа дықәырцахьазаарын, аха Саҵбеи мшқәак ҵхқәак роуп, уаҳа еибабом, русурақәа рганахьалагьы рымѡақәа еиԥылараны иҟам. Аха идыруазҭгьы Ҭарсхан дзыдҳәалоу, зусҟәа дрылахәу… Иахьимҳәауа бзианы ишыҟаиҵо даҷазныкгьы агәра игеит. – Акаҳԥцәа знапы ианыда уҳәоу? Уара дабоудыруеи. Аԥара аганахьалагьы зҧьыба дҭатәоу аҳәы иоуп.

– Аԥара аҭашьа мацара акәым, изҭатәқәоугьы жәдыруама?

– А как же, – раԥхьатәи акқәа дрықәыҕәҕәаны абри аѡызаҵәҟьа шԥоузымдыруеи ҳәа аанаго, ҷааиҭит Жәраб. – Изҭо, значит, изааигәоу, иара иҷы аус аҟаҵара зылшо иоуп. Урҭ узымдыруазар уус ҟаҵашьас иумоузеи! Иаҳҳәап, уи дышгылоу иакәымк ааууҷыцҟьеит. Уалгеит. Ари, уажәы акаҳԥцәа аазгаз, уажәадагьы шаҟантә даахьоу удыруама. Сезонк азыҳәан ѡынтә, ма хынтә уеизгьы даауеит. Далаԥшноуп ишаааиго. Изымҵода. Иԥшра ыҟоуп, исахьа, аԥара иара имажьуп, – шьыцрала иҵәын Жәраб иажәақәа.

– Аус абаиуеи? – Ҭарсхан иажәақәагьы ашьыцра нарылыжжит. Егьа ихәаҷыргьы инхыжжылон игәыҵха. Аԥара иҵазарц иҵахгәышьан. Ауада ҭбаатыцә, ибзианы ирхиоу, уаа-

ма, нан, ҳәа даниԥылауа иан, папа, уабацои ҳәа дихьынҳалауа иҵкәын, есышьыжь диҽаччауа иԥхәыс… Зегьы алшоит, иблыша, аԥара. Аха нагӡашьас иамоуи иареи ирыбжьысуаз аӡиас дырырц ихахьгьы иааигомызт, ацҳа аӡәырҩы ишидырбахьазгьы.

– Аус абаиухуеи, сара сеиԥш дыҩҩуа атуристцәа дрышьҭоу ԥьушьома. Уаҟа дыштәоу анхацәа инаргоит аҳа, алаҳа, аҵәа, абҳәаса, иааиҭаху. Зегьы аԥара рылҵуеит. Консервни зауад. Агородаҿ двухетажни аҩны имоуп, амашьына «Волга». Ақыҭаҿы иани иабгьы адворец рызиргылеит рҳәоит. Убри иоуп ахаҵа. Виқтор Ҭахәыц-иԥа ихаҭа ишьамхқәа ҟәарҟәаруеит уи иҿаԥхьа… Ето мужик.

– Виқтор Ҭахәыц-иԥа дарбан? – днаиазҵааит, иаҳауаз ахьӡ агәра изымго.

– Дарбаныху, ҳаззыԥшу асас. Уара Ҭарсхан, маӡала акы уасҳәоит, угәы иалымсын. Убри данаалак, уахьимбаша уҽынаԥхьак… Араҟа, уара иудыруоу сыздыруам, усоуп ишыҟоу, аҭыԥантәи ауаа раашьҭра азин ҳамаӡам. Мҩакы дықәханы, царҵа имоукәа, уахык дыԥхьаргьы, адырҩаҽены шаанӡа дықәҵны дцароуп. Ус изыҟарҵазеи ҳәагьы узҳәом. Иҽеиу ԥьушьомадара ҳара ҳтәқәа. Ма аҳәса ирхьынҳалоит, мамзаргьы ԥьара акы рҕьычуеит. Еиҳарак ирчычоуп арадиоприомникқәа. Апастанавлениа ҟарҵеит строго, ҭыԥантәик иԥсы шишьо данаҳба, аштраф ҳдыршәоит. Унаԥшы-ааԥши, ани, живои классик Адамыр Арҵанба ида даҽаӡәы дубозар убап. Уи, ишудыруа, иаашьҭра акәым, ҳаихылаԥшларцгьы ҳнапы иануп. Апастанавлениа адагьы, ара иҟалаз умбои, ани, ҳаззыԥшу, Виқтор Ҭахәыц-иԥа иеиԥш, уахык ҩаха ҳәа, аҳәса рыманы, аиҳабацәа шаҟаҩы аауа удыруама?! Избогьы дзакәу уаҩузеи, убри ауп иуҳәаша. Сара араҟа аус зуеижьҭеи иҵуа удыруама?! Аҭыԥантәи ауаа рзыҳәан акорпускәа ҩба алхын. Еиҳараӡак иаауаз зуҫцәадаз? Аинтеллигенциа, ацәҳәы-ҟьантазқәа. Ҟоҳ, саҭаумҵан, уаргьы… Ишәымам, угәы иалымсын. Шәыхшыҩ уи аганахьала аус ауам. Ихҭаркит, уара, ихҭаркӡеит абраҟа.

– Аҳауа бзиоуп, аӡыхь, нас аӡҵәыҵәы, аҽыхәшәтәыга…

– Уи акәӡам иҟалаз. Иаҳа имариоуп. Апутиовка апрафсаиуз иашәоит. Ацара-аара иаҭахузеи. Аҳаирплан уақәтәом, адәыгба

ууанагом. Есҽны реисави каробочка бжьоуп. Ишакәым еилаҳауа иалагеит урҭ абраҟа, қьаф рурц иаауаз атузқәеи, зыбз ада зыхәламыз, ацәҳәы-ҟьантазқәа аинтеллигенциеи. Урҭ усгьы ишыҟоу удыруеит. Угәы иалымсын Ҭарсхан, уара уаластцом. Уара сануҿаԥшытцәҟьа усгәаԥхеит. Арҭ ҳахьыҟоу иҟазам, уаѡы гәыразык иакәзар ҟалап сҳәеит. Аха анҵи, уара узлоу аинтеллигенциа, аиашаз рычҳара цәгьоуп. Рыбз уахәаҙом, арахь иҟарҵаз ҳәа акгьы ыҟазамкәа. Исаҳәеи, иҟарҵахьоузеи?! Акыргьы ҟарҵараны иҟоума! Арахь рыбз уахәаҙом. Уиоуп иуҳәо, изааргаз акаҳԥы рылаԥш аалықәшәар, рхы еилам-гои. Анцәахша. Жәаа, зежә, уаҳа лхытцуам. Сатанаумҵан, ҳҵарауаѡ, сатанаумҵан, ухы ҭысҟьеит, – даатгылеит дхәыцуа, нас иблақәа хырқьиарала итәны, ус ҿааиҵит, – уара, аказы суҳәоит, исзыҟаҵа, нас сара сахьухәақәо убап. Иуасымҳәои сахьухәогьы. Сҭаацәа ааиеит умҳәеи. Уҭаацәа роума, бзиа иубо лоума сара сус алам. Дшааилак, атдельно ауада бзиаҙа узыҟасцоит. Иабоуҭаху ахьшьцәажәқәа урылаианы. Иҟалап, сара схаҭа сцаргьы, мамзаргьы хаҵа бзиак дуцысцоит. Усызцарауазеи Бақьыр-иԥа Ҳараз иаагара?! Дааҟамлар ԥсыхәа ҳамаҙам. Уаѡцас иаҳәатәуп. Уара уцәажәашьақәа рыла, уаѡ ҟәыҕак уоуп, выручи, иаа? Имур, рпартиагьы сҭахым, даргьы рааигәара снеиуам, иахьысымбаша сыкәҵит иҳәар, иԥсы снапы ишаку, сара сыда ԥсыхәа шимам наигәаларшәатәуп. Дабацои, аҙынра ааигәахара иаҿуп. Аҳампалоуп асгушьчонкақәа ахьиоуа. Уазхәыц, уазхәыц, уажәшьҭаншәа усыԥшаауеит... Упши, абас ушнеиуа, уарҕьарахь уҿынаухоит. Амѡахәасҭа иунарбоит. Аасра, ашымҳара улсны уцоит. Џьаргьы умѡахымҵын. Уахьналбааua, арѡаш азааигәараҵәҟьа, ахаҳә дуқәа ирылкәкәаны икаҭәоит аҵҵәыҵәы. Уҟанатҵ ѡымш хымшгьы изумжәрызеи, ахәшә. Уѡнытцҟа зегьы уарыцкьоит. Ҳамгәақәа ма иаҳрыцкьалап, ҳахшыѡ усгьы иалгахьеит, аха.

Ирласны наҟ дыспырҵындаз, ицәажәара сзычҳауам ҳәа дзызхәыцуа абри ауаѡгьы, ашьҭахь иибақәаз, дзыҿцәажәақәазгьы нацҵаны, инеидкыланы данрызхәыц, иқьаад анҵара иаԥсаны иипҳьаҙаз хшыѡцакык дазкылсит Ҭарсхан. Акгьы шьақәирҕәҕәомызт, ихазгьы зҵааараны инижьит. Аҭак аԥшаара ус имариамызт. Даниуаз ицины аԥсабара иланатцоу,

мамзаргьы иҭагылазаашьа, иԥсҭазаара ус ианықала, уаҳа ԥсыхәа анимоу ҟазшьас иҭигауоу ауаѡы амҵақьақьара? Амшын аҿынʒа изланаʒаша даҽа мѡак анамоулак аʒиас, акәараҵара, аҵәиҵәира иалагоит...

Урҭ ауаа иара ихы инадкылангьы дрызхәыцит Ҭарсхан. Дреиԥшны ихы иԥхьаʒеит. Дхәацыхәаԥшьхан, даанаԥшыааԥшит ҕьычрак дшаҿыз дақәыркызшәа. Дызҭагылаз аʒиас дахьыруа идыруеит, днаԥшны ибоит ахықә. Уамак изнымхеит. Иаарласны днаʒоит. Уажәазы уаҳа ԥсыхәа имамызт. Дызхьынҳалашаз даҽа махәыкгьы ықан. Уи иаҳагьы иԥсеиқәырхагаз махәын. Ихазы мацара акәым. Иан, иԥҳәыс, ихәыҷы рзыҳәан мацарагьы акәым. Шаҟаѡы дрыцхраахьоузеи, дара рхаҭақәагьы ирзымдырʒо. Мышкызны иеилыркаап. Иажәахәқәа рҿы сара сыхәҵа иѡны ианназго, снапы аҵаѡны ирысҵоит. Урҭ аанхоит архив аҿы. Дышԥаҟоу, уара, маʒалатәи ушеф, ааигәа шәеиқәшәахьоума ҳәа аҵәы сылазҵало, дара рзыҳәан ацәгьа саҿу, абзиарақәа рзыҟасҵауоу, мышкызны ирбап, ирымбаʒаргьы, сара сыламыс цқьоуп. Уламыс аныцкьоу, аҵәы уларҵа акәым, аҟырҟырҳәа иухыччаргьы, агәхьаа укʒом. Уара уаҟара издыруада узуҫтоу.

Аʒҵәыҵәы аҟынʒа днаʒаанʒа, днымѡахыҵын, уаѡы дахьимбаша ҵлак амҵан, итетрадыжәпа ишьамхы иқәкны днатәеит. Ииааркьаҿ-ааркьаҿны, иаарласны инаниҵақәап.

Иацы амѡантәи иныҟәара, имѡалаѡцәахаз ахьшьцәашәарыцаѡцәа, уажәы дзацәажәоз арма хырхәа, арґьа мҵақьақьа Жәраб уҳәа, зегьы дѡарылсын, урҭ, дад, аʒәгьы дузеилкаауам сара усзымхәыцкәа иҳәозшәа, ибла даахгылеит, иацижьҭеи изныкымкәа зыхьʒ илымҳа иҵаѡуаз Бақьыр-иԥа Ҳараз.

Усҟан иара дхәыҷын, иеиликаартә дыҟамызт. Аха илҳәоны иаҳақәахьоу рыҟнытә, уи ауаѡ изыҳәан игәалашәараҿы иаанхақәаз иреиуоуп акы. «Иҟаиҵақәахьаз абзиарақәа зегьы аҵәы рхьишьит. Жәытәнатәаахыс, хазы ҳабланы, ҳҟыҵа иаланхоз абырзенцәа рыхҵараҿы днарыцхраан, Егры нырцәаа ааганы инирхеит». Иан иалҳәаз ахьынʒаиашаз шизымдыруазгьы, убри ауаѡ ихаҿсахьа иимѡырц иитахыз аҭоурыхтә роман ашҟа ииаганы дназхәыцит. Усҟан ироман аҿы иҟало

ахҭысқәа анымԥаԥысуаз аамҭазгьы, абыржәы, иара данахаану еиԥшҭәкьа, аимпериақәа ԥба еиԥыршеит Аԥсны. Амраҭашәарахьтәи ахәҭа рымпыҵархалеит аџьамцәа, амрагыларахь – аурымцәа. Аимпериа аныҟала, уи аполитика мԥаԥыргауа аҭыԥантәи ауаагьы аԥшаауеит. Араҟа даҽеакгьы иазхәыцтәуп. Ишԥарызныҟәо убарҭ, аимпериалистцәа рхы иадырхәаз? Убри акәушь Бақьыр-иԥа Ҳаразгьы ихьыз.

Ашьҭахь Ҭарсхан игәалаиршәеит рқыҵаҷы ашкол данҭаз дызлаԥшхьаз еизарак. Аизара зыскыз издыруам. Иԥхынран, ишоуран аҟнытә, аусҳәарҭа ашҭаҷы иқәгылаз аџь амҵан имԥаԥыргон. Аурокқәа ианрылга, аԥныҟа дцарц ишәыра ыркәааталеиуа дшааиуаз, ауаа еизаны ишгылаз аниба, иаргьы рҵыхәахьшәа даагылеит. Уажәы даназхәыцуа иеиликаауеит уи аизара анымԥаԥысуаз апартиа аԥажәатәи аизара ашьҭахь шакәыз, избанзар уаҟа нхаԥык ииҳәақәоз рԥыза даҽа аамҭақәак рзыхәан ҳәашьа имамызт.

Дад, Ҳараз, – ҷааиҭит ажәлар даарылҵын, илабашьа нарсны, амра ихнаблаа-ҷнаблаахьаз ихҭарԥа алабашьа инахарԥаны. Астол даахагылан Бақьыр-иԥа Ҳараз. Ишԥхынраз, ишшоуразгьы уи, еснагь еиԥш, асахҭан кьаҷ цәхаԥшь ишәын, агалифе еиқәа, азиацк магәқәа ақәҵаны ишьан. Еснагь еиԥш иарма напы анацәа ду аҷарԥан имаҟа ҟьаҟьа. Урҭ рҽеилаҳәашьа, ргылашьа ибацыԥхьаҙа, Ҭарсхан дазхәыцуан, иҟазҵазеи абарҭ зегьы абас инеибеиԥшны, ареволиуциа иазку акиноқәа ирҷыԥшу, мамзаргьы акино ҭызхуа дара, абарҭ ареволиуционерцәа ирыхәаԥшны иҟарҵауоу? Иарбану ираԥхьатәиу? Ажәа сҳәар ҟалома ҳәа диазҵааны акәымкәа, ихала дԥагыланы иҷахьааихаз, ажәа аҳәара дахьалагаз ҷьеишьазар акәхарын, иблақәа ҵархәны абырг дихәаԥшуан Ҳараз, – ҳазшаз анцәа ду иџьшьаны, – ажәԥан днаҵаԥшит, – атыԥ иакны иҟаз амза, атыԥ иоунашьҭит.

– Иуҳәашьоузеи, иаанагозеи уажәа?! – дхьижәеит Ҳараз. Џьоукы инцәыҵачча-аацәыҵаччақәеит, аха ҷьоукгьы «иажәа ирҳәа, иажәа» ҳәа, – абырг инаидгылеит.

– Убас иҟалалоит, дад, амра атыԥ иакуеит. Аҽенышьыбжьон, икаԥха-каҷҷо ажәԥан ишкыду, иаалырҟьаны илашьцоит.

– Иаадыруеит, ахшыԥ ҳаумырҵан, – еиҵах дхьижәеит Ҳараз.

– Изакәызеи, уара иажәа зиумырҳәо?! Абас ауаа шәырцәажәомызт азыҳәаноуп иҳахьқәаз зегьы зҳахьыз? – аизара агәҭаншәа иалатәаз аҳәы, ихылпҵа ихпҵаа ҷаааиҵит. Ихазыҳәан акәхарын изиҳәаз, ибжьы рхәыцны «абар Хрушьчов иҟаиҵаз, хылагәыла ҳаилеиҵеит. Арҭ ауужьыр ҟалома?!» – иҳәеит.

– Ажәѡан цқьаҳа ишыҟоу, – иажәа инациҵеит абырг, – иаалырҟьаны илашьцоит, ажәѡан агәҭаны иҵашәоит амра. Ишпаҟауҵо, иулшозеи? Уҧшыроуп. Анцәа уиашьапкларо-уп. Убас ҳамра атыѡ иакны иҟан, дадраа иахьа уажәраанҳа. Ишәыдысныҳәалоит, ҳамра атыѡ иоунажьит. Изхысҳәааув жәдыруеит. Патцақьала иҧсроуп.

– Хшыѡ дук уҳәоз ҷьысшьан, – дагьаапышәарччеит Ҳараз. Иааигәараҵәҟьа днеин, диҵаҧшуа дгылан Ҭарсхан. Игылашьеи иҧшышьеи анигәалашәо, иҷьеишьоит дызлаимрырҳаз. Иаҳалааит, идыруазааит, ихашҭрым инасыҧ азыҳәан иқәпоз зуспҵәоу иҳәозар акәхарын, днаихәаҧшуан, уаҟа дахьгылоу, дахьыҙырѡуа дшақәшаҳаҭу ала ихы наирҵысуан, – патцақьала имацара иакәҙам, уи иапхьа даҽа дукгьы дыпсхьан, Гәаҷьала, дугәалашәозар, аха, Гәаҷьала, урҭ рус аҧсы ҭоуп, аҕьараҳәа иҟоуп, – инацәақәа зегьы шеибгаз инавҵеиҵеит имаҟа. Ижәѡахырқәагьы ѡышьтыхны, ажәлар даарылаҧшит. Аҙәгьы ҷимҭзеит.

Ажәлар рҷымҭра, иара идгыланы ицәажәазар еиҧш иҧхьаҙазар акәхап абырг, ибжьы иаҳа аҧсы ҭалеит, даахәын Ҳараз ихы наиқәикит.

– Сара иуасҳәо цқьа уазхәыцыр, уара иузеиҕьуп, Ҳараз. Анкьаҙа зны, уанқәыпшыз, иуарҳәо ада анузымдыруаз, ҽы ццышәк уақәдыртәеит ҷьоукы. Уара уеиҧш иҽыжәлақәаз, ҷьоукы уи аҽура икыдҟьаны иашьит, ҷьоукгьы ҳахьуго ҳга ҳәа, аҕәра ақәыршәны, аҧырцәқәа рыҽрыларпа иркит. Аҽы иахьканамыжьша мацара иазхәыцит. Анс уҳәа, арс уҳәа, иҟауҵалак, иуулак, уканамжькәа, иахьа уажәраанҳа уалааит уаргьы уҽы. Уканамыжьит, избанзар, изныз амѡа удыруан. Уажәшьҭа, дад, уҽы шыҟоу иаанхазаргьы, изныз амѡа аҽаҧсахит. Даҽа мѡак ианылеит, Ҳараз, даҽа мѡак. Амра атыѡ иоунашьҭуа иалагеит. Сара, дад, ҳаҭыр уқәысҵоит, уҷьабаақәа здыруеит. Уҽы знылаз

амҩа ҽыц ианузакәмыршәа, сацәшәоит, уара наҟ ункажьны, иара ныкәхәаша ицар ҳәа…

Убасҟан ашкол данҭаз иҟаиҵаз анҵамҭа, акыр шыкәса ҵхьаны, ихиҩылааит Ҭарсхан. Раԥхьа иананҵаз ашыкәс шаҵаҩымызгьы, аилкаара мариан аизара анымҩаԥысуаз закә аамҭахахьаз. Уажәаааигәа уи анҵамҭа данаԥхьа, азхәыцра далагеит иҩымҭак аҽы ихы иахьаирхәаша, аха иахьааирбышаз макьана акгьы изымԥшааит.

Хымԥада, убри аизара анымҩаԥысуаз, Бакьыр-иԥа Ҳараз дыҕәҕәаҟацаҙа дышгылазгьы, ахы ытҵнаххьан убасеиԥш иҟаз мчык, дук мырҵыкәа уи ақыҵа далҵны дказцаз.

Пату злаиқәуҵаша, дызлаурҿхәаша, уҳалҵ, уҳамбан ҳәа аҙәгьы иеимҳәеит. Иԥсраз, ибзараз дахьнымҩахыҵуаз, ашҭа ушԥаҭалоз ҳәа аҙәгьы алаба шьҭимхит иара изыҳәан. Дгаҙазма, ихала ибеит иеликаait иҟалаз. Изхылҳәааз, иҙбахә изалацәажәоз игәалашәом, аха ибзианы игәалашәоит абасҵәкьа шылҳәаз иан.

Шәкәык аҽы испымлац хаҽсахьак ацәаара сахьыԥшуеит, аха ацәаара мацароуп, акырҙа инахароуп. Иеилкаам рацәоуп. Иаагара уцозар суццоит, снумыжьын ҳәа иасҳәар акәын Жәраб.

Аҙ ҵәыҵәы ыҵыҵуеит ҳәа ахьиарҳәаз ашҟа инагаз амҩа убасҟак иҭшәан, ҩыԥьа зеивысуамызт. Аҙынра зегьы анышә иқәырҟаца асы иакыз аасра, макьанагьы абҕа азеиҵыхуамызт, ԥьоукгьы, иаҳа ақәра змақәаз, абҕа аиҵыхра иаԥсам, зегьакоуп иаарласны еиҭа асы наҳақәҳахуеит, ус ҳлахьынҵа ианызар акәхарын, ҳхы ҳааҩахаргьы, ишыҟоу иҟазааит ҳабҕақәа рҳәаазар акәхарын, анаара иаҽаиан.

Марина-Мадонна иласҳәароуп сара, шьхатәылан ииз, иааҙаз, сышьха гәакьақәа рыԥшҙара сзаазыртыз бара боуп ҳәа.

Арҩаш ашьҭыбжь ааигәахон, иаҳа ихьшәашәахон аԥшагьы. Шьаҽақәак ныҟаиҵеит, ашьҭыбжь иаҳа ишьҭытцит, даҿа шьаҽақәак, иҵегьы иҳаракхеит арҩаш ашәа… Даҿакы иузаҽырԥшуам. Ашәоуп иахылҵуа арҩаш. Амҩа иахьықәу иаҳәауа ашәа. Ԥынгылак анаиулакгьы, ашәаҳәара нышьҭнахуеит, убриала иагоит аиааира. Амҩа аниашоу, ахаҳәқәа ананыжьым иҵынчуп ашәагьы…

Ақәаб еилашуазшәа ахылԥаԥсылԥа ахылҭуан арԥаш. Амра ашәахәақәеи иареи ахьеилаʒԥоз, Ҭарсхан ахаан иимбаʒацыз ԥштәык аанахәон. Ашьҭыбжь дазыʒырԥуа, аԥштәы еилыцьцьаара дахәаԥшуа днатәарц, цәырас бгьы ћьаћьақәак ршьапы ианкны, итатаʒа иаарԥыԥит, аха ҭынч атәара, ибла иабози игәаҭа ҭзырҭәаази иҽерыҭара ацымхәрас, ибга адҭаны, аԥсаҭла дышнадтәалазҭәћьа, дшашьцылахьаз еиԥш, адәахьала икьаҿ ақәҭаны, имаћа иавҭаз атетрад жәпа аавҭихит. Аʒгьы иаанахәаз, анапћьа-шьапћьара дахьымыгʒо, дымҭарс дшаго еиԥш, азхәыцхаҭәћьа инамҭо, инапы ахала иԥуа аҿыԥанахеит. Иацы амԥан иибаз абаа хыргәгәарҭа, уаћа, машәыршәа имԥыхьашәаз, аԥырақәа зну ахаҳә ҭәыргәы, дзыцнагалаз ауаа, урҭ рцәажәашьақәа, рхәыцшьақәа, дахьаанагаз ашьхеибаркыра… Ауасҭа бзиа дыћазар, зеиҧьаћам амҿымаҭәахә ссир, уара иуҭаху алҭуеит, аус злоу ахархәашьоуп, абар имазеиуп… Арԥаш ашәаҳәара зны илаћәуа-илаћәуа мацара, зынʒаск инеиқәтәоит, нас иаҳаиаҳа ашьҭыҵра иалагоит.

– Ҳа-ҳа-ҳа! – ччабжьык илымҳа инҵаԥит. Иблақәа хиԥеит. Усеиԥшқәа ихьқәахьан. Ақьаад аҿы зыԥсы аҵалара иаҿу фырхаҵаки иареи шеицәажәауа, дышизхәыцуа, иблақәа хԥаны дышихәаԥшуа, ма иччабжь, мамзаргьы игәынқьыбжь иаҳауа далагон. Даҵәцарцгьы иҽазикуамызт. Цқьа дихәаԥшып, цқьа дизыʒырԥып…–Уоора, ублақәа хԥаны уԥуама?! Уыу, рыцҳа, ари деилаԥсазаап.

Агәра агара уадаԥын. Зыцәгьа уҳәо ушә дылагылоуп ҳәа, иацижьҭеи акырынтә дигәалашәахьан, абар уажәы иара ихаҵа дахьыћоу – Сафер… Мап, Сергеи. Сафер Сакәыт-иԥа иакәым, аха Сергеи Сергеи-иԥа. Иԥхашьара аарла иаҵәахуа, ҽыкәабага еиқәа кьаҿ хәыҷык ишьоуп, егьирахь иан дшаалыхшаз деилыхуп.

Ҳаша-ҵәаша улаха-уԥаха,

Ҭарсхан Ҭрамба,

Лымҳа-хаха!

Арԥаш иалыԥуан Сафер ибжьы.

– Араћа уабаанагеи? – дизҵааит агылашьа дақәымшәо, цқьа иблақәа анаахит Ҭарсхан.

– Сароу? Сара сқьафурҭа араҟоуп, уара уабаанагеи, убри ауп иуҳәаша! Иаа, иугәалашәауоу, уара, ҳаша-ҭәаша, улаха-уѡаха?!

Уахык ѡахаҟа алѡақ назхьысыз ашәха иеиԥшын ицәеижьы. Араҟа адагьы, иҷеаирбылхьазар акәхарын амра. Ижьашәқәа еилаҟацаҳа, ихиҷеиԥш акәын уи ицәеижьы зегьы аԥсҭазаара ишеигәырҕьоз. Ҭарсхан идыруан иара иатҵыс Сафер хәбаҟа фбаҟа шықәса рыла дшеиҳабыз, шықәса ѡынѡажәа дшырзааигәахоз. Аха дахьихәаԥшуаз, деиҵбымзаргьы, иеиқәлацәоуп ҳәа зимҳәарыз, убас иҷкәынан уи иблақәа, иқәыԥшын ихы-иҷы.

– Уара, Ҭарсхан, уанаԥьалбеит, абри аѡыза аԥсабара ԥшҳа, абри аѡыза аҳауа зѡыда, мҵәыжәѡада узырԥыруа аҳауа, аԥсаатә рашәаҳәабжь, уахәаԥши, арѡаш ацԥхьқәа амра ашәахәақәа анрылаԥха, изакә цәаҟәоу иҟанаҵаз! Абарҭ зегьы зыԥхасҵоутәуазеи?! Уиҟәаҵ, духаршҭ наҟ! Уара уакәым, сараҵәкьагьы изхәыцра сҭахым, даараны дшыҟоу схахьгьы иаазгом. Араҟа утәаны ажәеинраалақәа уѡлароуп акәымзар, апартиа еизарақәа рзыҳәан ажәахәқәа рыѡра, иаанаго уасҳәап, ишԥасҳәари, ашәы ушәҵаны ԥҳәысаагара уцар иаѡызоуп. Ааигәа еизара ҟалома, дықәгылараны дыҟоума Виҟтор Ҭахәыц-иԥа?

– Аа, уиоума узҷу? Ииҳәо закәызеи сҳәахуеит, – иааицәымыҷхеит Ҭарсхан. Виҟтор Ҭахәыц-иԥа иажәахәқәа шизиѡло, дышицхраало аҙәгьы ицәиҙомызт, аха дахьырзымдыруазгьы иреиҳәомызт аҟнытә, араҟа уи здыруаз дахьиқәшәаз игәампҳеит. – Сара ԥсшьара сыҟоужьҭеи ѡымчыбжьа иреиҳауп. Дсымбац. Дықәгылараны дыҟоугьы сыздыруам, – иаргьы уаргьы шәхы еинышәкьеит, аѡыцьегьы иеиԥшқәоу ҳәа аанагон иҳәашьа. Ибла иаахгылеит урҭ аѡхацәак шаҟа игәаԥхеибашьаны иеиҷаччоз, аҳәаха рибамҭауа иеицәажәоз ҽенак Виҟтор Ҭахәыц-иԥа икабинет данынықнала. «Шәеибадыруаз, ари сара сѡыза гәакьа иоуп», – Виҟтор Ҭахәыц-иԥа Ҭарсхан изыҳәан. Убасҵәкьа, сѡыза гәакьа иоуп иҳәеит Сафер изыҳәангьы, ашьҭахь инацитеит. «Сара бзиа избоит сѡызцәа гәакьақәа анеибасырдыруа, урҭ анеизааигәахауа». «Ҳара ҳаибадыруеит ҳхәыҷаахыс,

қытакгьы ҳаицалтцит», – рҳәеит аѡыцьагьы. Уи иаҳагьы деигәыргьеит Виқтор Ҭахәыц-иԥа. «Ауаа бзиақәа зегьы еибадыруазароуп, рыжәѡахыр еибырҭаларoуп» Ажәа ҟәышҙак раҳазшәа, насгьы ирхамышҭҙошәа ҟарҵеит аѡыцьагьы.

– Уара, Ҭарсхан, шаҟантә сгәы иҭашәахьоузеи, уаҳәарҭа соуамызт. Убри ҟауҵозар, смашьына ацаԥха наганы иноусыркуеит. Иуҭахызар, ауадақәа ддыргәаҟуеит, сгәахы ԥитҵәеит иҳәеит Виқтор Ҭахәыц-иԥа, амцхә сзыҟатцом аха, ѡбаны иеимоу уадак узаасхәоит. Иажәахә ахьыуѡуа, ухатцазар, ажәак уасҳәоит, ибжьаргыл. Шаҟантә сизыҙырѡхьозеи, уара изуѡуоу, ихаҭа бзиа ибауоу сыздыруам, аха дцәажәацыԥхьаҙа иҳәоит нам кажетсиа ҳәа. Убри анааиҳәалак, нам анаѡсан, иныбжьаргыл «блиадиам». Иалҵуеит «нам, блиадиам» ҳәа. Уара иануѡлак, атрибунаҷы днеиаанҙа усгьы даԥхьаҙом, уаҟа даԥхьо дышнеиуа, уазхәыци, апартиа еизара ду аҷы, ибжьы гәаѡаҙа, Гәымба ихор далагыланы ахапа иҳәошәа дышнеиуа, нам блиадиам кажетсиа аниҳәалак иҟало?! Аԥсны зегьы иахытцәоит аҿенытцәҟьа. Уара узыниашагьы сазхәыцхьеит. Алақәа ушьҭатцаны удрырҳауеит. Хаха-хымш априомни аҷы утәазаргьы, уаҳа уахь узнеишам. Аха уара уи иуиҭараны иҟоу, умшәан, сара иузыҟасцоит. Иуасымҳәеи, иуҭахума, амашьына, иуҭахума, аквартира.

Ҭарсхан ҿымҵ дгылан. Итетрад имаҟахы инавҵеиҵеит. Виқтор Ҭахәыц-иԥа иажәахәқәа ракәым, аха уара ухаҭа уоуп араҟа имыцхәу игәахәт. Еиҭах ибла иаахгылеит урҵ аѡхацәак акабинет ҭбаатыцә, зыҵзамцқәа рҿынтә Ленини Брежневи рыхәаԥшуаз, иҭшәахазшәа, зны агәҭахьы иааскьеибаԥхьо, нас кәакьк ашҟа инеиуа, инеиҭатццыԥхьаҙа аѡыцьегьы хьаԥшны, столк рҭәны иқәылаз ателефонқәа ишынарыхәаԥшуаз. Рыбжьы аннатцар ҳәа ишәон. Бзиа иеибабауа ахатцеи аԥҳәыси рхала аизынхара ишаргәаҟуа еиԥш, урҵ дырзычҳауамызт иааѡнаххыз Ҭарсхан. Қьаадк наиитоноуп, уаҳа акгьы.

– Уи иазаауазеи, ишыҟаумҵо сара исзымдыруа ԥьушьома. Амала иара изутәу иара имацарак иакәым, рызегьы. Убри азыҳәаноуп «нам» ҳәа зегьы неилакны иҳәар зыстахуи...

– Шәеиѡызцәоуп ҳәоуп зегьы ишырдыруа. Аҙәы уск иҭахызар, Сафер, сатамыз, Сергеи Сергеевич иоуҳәар иузыҟаитцоит рҳәоит...

– Сара соума иԥызоу?! Зынӡаск угаӡоума, уара, иареи сареи аиԥызара акәу, даҽеаку ҳаидызкыло узымдырӡои? – лабыҵә ԥа хәыҷык аашьҭихит, – аа, абри убома, абасҡак иҕәгәоуп ҳаиԥызара. – Алабыҵә ааԥиҵәан инкаиршәит.

Ҭарсхан идыруан аԥара азыҳәан иԥсы шыцәгьаз Сафер. Иахьагьы игәалашәоит, рԥыҭаҷы аԥара азыҳәан зыԥсы цәгьоу, аԥара аниба зыламыс кьаҷхо аӡәы ихцәажәозар. «Сафер Фасба диԥызоуп, аԥара ибеит, иԥсы маҷхоит», – рҳәон. Ажәабжьк аҷгьы ихы иаирхәарц далагахьан уи ихаҷсахьа. Аԥсҭазаараҷ Сафер дзакәыҵәҡьаз, дшааҡатцәҡьаз ажәабжь ахь диаигарц даналага, имааибит, аԥсҭазаараҷы дзеиԥшрази, иара иаԥиҵаз ахаҷсахьеи еиҷагылеит. Асеиԥш ҡалашьа амам рҳәеит арецензентцәа. Убасҡан заҵәык иаргьы дақәшаҳаҵхеит урҵ ирҳәаз. Егьиашаҵәҡьаны, агәра гашьас иамаз, уахынла аԥхыӡ далазар, аԥара ахьалахәым ԥхыӡ зымбауаз, ҽынла ихшыбаԥ ҭҡьауа аҡынӡа дхәыцуазар, аԥара злам хәыцрак захаҷы имааиуаз ауаԥ, амаҵура, икаршәны ибаргьы ишьҭихуамызт уҳәар. Урҵ аԥба – аԥареи амаҵуреи – аҵла ишацу еиԥш ашәшьыра, еилаҵәаны ишеицу дыррас иаҭахыз. Амаҵура мап шацәикыз алаиҳәарц, иажәабжь аҷы иааигеит иҡалаҵәҡьаз хҭыск.

Сафер аррамаҵура ихыганы даныхынҳә ашықәсаныҵәҡьа, зны аусҳәарҭахь ҽазны аконторахь, инеиҵныԥсахло, иахьиҭахыз итәалоз Бақьыр-иԥа Ҳараз диԥхьаны днеиган, акомҷареидгыла амаӡаныҡәгаԥыс аусура далагарц идигалеит. Раԥхьа иаиеиҳәа, дааԥышәырччан, иҵабуп, сазхәыцып ҳәа иаҳәаны, дындәылҵны дцеит. Мчыбжьыкгьы аконторахь дықәымлеит. Аҷар ирылаԥит Сафер акомҷареидгыла амаӡаныҡәгаԥыс дҡарҵоит ҳәа. Идырныҳәалон. Иара ҷиҵуамызт, дԥышәарччон.

Диԥхьан деиҵанеигеит Бақьыр-иԥа Ҳараз.

– Макьана уҷкәыноуп. Аҭакԥхықәра ду змоу, иполитикатә усу, амаҵура ду аныҡәгара уцәыцәгьахашт, аха ҳуцхраап. Уаргьы иулшо агумыжьын. Араиком ахь ирасҳәахьеит. Иақәшаҳаҵуп, уаҵәыҵәҡьа аизара ҡаҵаны уалаҳхуеит, – ҷаааиҵит Бақьыр- иԥа Ҳараз.

Ҷымҭ, дԥышәарччо дгылан Сафер.

– Акгьы зумҳәозеи?

– Иҳәараны иҟоузеи?! – иажәа ныбжьаигалеит астол аганахь итәааз, апарторганизациа амаҙаныҟәгаҽ. – Илҳәараны иҟоузеи аԥҳәызба, бзиа илбо арԥыс ажәа анылниҵалак? Дгәырҕьоит, лҿы акуеит. – Иахьыҥаилшо иҿеыларҟәны ҵаҟантәи хыхь Бақьыр-иԥа Ҳараз диҵаԥшуан. – Уара! – Сафер ишҟа даахьаҳәит. Иблақәа ирхыҳәҳәылаз амҵақьақьара, ақәымчрала рҿаарԥсахит. – Узыԥшузеи, уара?! Унеи, уиеихырхәа, инапы уагәҙы. Иуеиҳәаз иааиаго удыруоу, уара, агаҙа?! Умҽа аатит икаххааҙа. Акомҿарра аҟнытә сара сҭыԥ ахь униаҳгоит. Нас арантәи, – дзықәтәаз аҟәардә днаснасит, – аа, абрантәи, ушиашоу анахь унеиуеит, уԥши, иубома цқьа?! – Бақьыр-иԥа Ҳараз иҟәардә инапы нақәикит.

– Иҵабуп, шәҵыԥқәеи шәареи шәеигымхааит, – игәы инапы иадкылауа, артистҵас днареихырхәеит Сафер.

– Агаҙа, уажәы иуаҳҵоит ҳҳәама? Апенсиа, иудруама апенсиа захьӡу?! –амаҙаныҟәгаҽ иахь дынхьаҳәит, – шықәсыла исыԥхьаҙеит. Хәышықәса анаатҵлак, уара апенсиахь уцоит. Усҟан иара аԥышәа иоухьеит. Ииагара ауеит. Аинститут заочна дҵаҳҵап, далгап. Нас сара санцо…

– Иҵабуп, шәҵыԥқәеи шәареи шәеигымхааит, – иҳәеит еиҵагьы Сафер. Ақыҵа аԥшәмацәа агәра ганы иҟан дақәшаҳаҵхеит, абзиара ахьизыруз азыхәаноуп иҵабуп ҳәа зреиҳәауа ҳәа. Иара зыҥаск даҿакала ишиҳәауаз агәра анырга ҭыԥс ииҵаху, дзышьҭоу анреиҳәоуп.

– Ақыҵагьы сацхраап, анхаҽыжәларгьы срыцхраап убри сзыҟашәҵар. Ашәыр адкыларҵа апункт ааҳартып. Исызбап шәгәахәуазар, сара сзыхәан абзиа шәҵахызар, убраҟа еиҳабыс сҟашәҵа.

Зҵәымҵа иҵагылаз ахаҵарԥыс иеилкааразы, цқьа дидырырц азыхәан, ихәычра дахьынтәааз ашҟа дхьаԥшырц иӡбеит. Дзеиԥшраз уи, иаҳҳәап, ашкол данҵаз? Афантазиа заҵахузеи. Ажәабжь зхиҳәаарц ииҵаху деибга-деизҽыда аԥсҭазаараҷы дшыҟоу еиԥш, иааигәараҵаҟьа дыҟоуп уи ашкол данҵаз згәалашәо, рҵаҽыс имаз лара, Ҭарсхан иан, ақыҵаҷы еицырдыруаз арҵаҽы лакәын рҵаҽыс имаз. Ҭаны, Сафер ашкол далгаанҙа, лара дамырхит, аха афбатәи акласс аҟынҙа имаз. Длазҵаап, ихәаша, ажәабжь иагәылаиҵаша акыр лҳәозар, иагәылаиҵап, имыхәозар, даҿакы иӡбап.

– Бақьыр-иԥа Ҳараз идигалаз, амаҭура мап ахьаҵәикыз сара иԥьасымшьаҙеит, нан, – ҷаалҭит иан. Ашьҭахь уи лажәақәа, ишаалхәаазҵәҟьаз ажәабжь иагәылаиҵеит. Иеиҭеикыр акәым, ажәакгьы ԥсахтәымкәа ибеит. – Уи, нан, аԥароуп ихы иҭоу. Ахәбатәи акласс аҷы дтәан сара уи дзакәыз анеилыскааз. Аибашьра ашьҭахь акәын. Ашкол аҷы арҵаѡцәа ахьмаҷыз азыхәан, амаҭәаркәа зегьы сара идсыртцон. – Ҭарсхан идыруан, иан, аԥсшәа еиԥш, ақыртшәагьы аурыс бызшәагьы шылдыруаз. Уи аганахьала, акгьы лԥырхагамызт. – Аҳасабра дсыртцон. Атетрадқәа узҭодаз? Ақалақь ахь ма шәахаҭақәа шәцаны шәҟалозар, мамзаргьы аҭынхацәа шәымазар, шәрыхәа, ишәзааргааит сҳәон. Ҽнак акласс снышналазар, игәыргьаҵәа ахәыҷқәа аасҵылеит. Ҳазегьы атетрадқәа ҳамоуп рхәеит. Ишәызҭада? Сафер Фасба. Иабааигеи, излаиҙбызеи уҳәарауазеи, ихала илықәыршәны дцеит ақалақь ахь. Дызусҵоу сеидру, аҙәы диԥшаait. Дилаҙеит. Зегьы исырҳәеит. Исырхәа ҳәа, даарагьы дацәыԥхашьаз ԥьушьома. Ашкол дҭырца акәым, иқәра аҵанакуазҭгьы, дҭаркуан. Аҙәы диԥшаан, тетрадцыԥхьаҙа капеиқәак ацҵаны имихит. Шаҟа иҳәазеи, мшәан? Ҩба-ѡба капеи. Араҟа иахьааигаз иара ҟәрышьк аҷы инеигеит.

– Сафер, уԥхамшьаҙои, уламыс излаҵанакуазеи, атетрад ахә иацҵаны уѡызцәа ишԥадаурхәо анысхәа, Марушьа Маҳмеҭ-иԥха, сара сԥьабаа акгьы иаԥсаҙами иҳәеит. Иуаҳауоу, уара, ииҳәаз?! Изаҟарзаалак ԥхашьарак иблақәа ирхысымбалеит. Сара сԥьабаа акгьы иаԥсаҙами?! Ацгәы аԥа аҳәынаԥ акуеит. Исаҳахьан иаб дуаѡы беиан, дхәаахәтѡын, ихатәы дәқьанқәа иман ҳәа. Аѡны ирҳәоны иаҳама, аҙәы амѡа дықәиҵама, анцәа идырп. Ишәҭахымзар, Марушьа Маҳмеҭ-иԥха, уаҳа иаазгаҙом, уаҳа сцаҙом иҳәеит. Уахәаԥш, нан, сара сызҭаиргылаз. Уаҳа иҟаумҵан сҳәар, ахәыҷқәа тетрадда иаанхоит, уца, иҵегь аага сҳәар, абжьахәаахәтѡы иааҙара салагар акәхеит. Иалсхызеи угәанала? Даҟәысхит. Уаҳа иҟаумҵан сҳәеит. Иаргьы, ииашаҵәҟьаны, уаҳа иҟаимҵеит.

Арҵаѡы иҟалҵаз ицәгьоу ибзиоу аԥхьаѡ ихала дазхәыцааит иҳәан, иара, автор иҟнытә акгьы ацимҵеит Ҭарсхан. Ажәабжь аҟны иаҭахым, иаҭыԥым иҳәан даламцәажәеит Сафер иԥхәыс-

аагара, аматцура идызгалоз ауаѡ, Бақьыр-иԥа Ҳараз иԥҳа дшигаз атәгьы. Ажәабжь аҽы имҳәеит, аха ишықалаз бзианы идыруан. Уажәы еиликаарц иҭаххеит, ишԥеизыкоушь иԥҳәыси иареи, насып рыманы еицынхауоу, мамзаргьы еилытцхьоу. Хԥаҟа шықәса уажәаԥхьа, иԥҳәыси ихәычи Саратовҟа рцара азыхәан, уаҳа ԥсыхәа анимоу, ишиҭахзамыз, Сафер аус ахьиуа, аконсерв зауд аҽы днеит, аԥара имиԥсахит. Усҟангьы иҭахын, уҭаацәа шпаҟоу, уѡнутцҟа ухы уақәгәыргьо уҟоума ҳәа. Изымгәаҕьит, диргәаар, аԥара аԥсахразы иимҭар ауан, иара иааимоур ԥсыхәа имамызт.

– Исаҳәишь, уара, Ҭарсхан, удинаныс, исаҳәишь, уаазгазеи араҟа? – иазцааха имоукәа, иргызмалны, узааз сзымдыруа џьушьома ҳәа аанаго ҽааиҭит Сафер.

Арѡаш ахықә ахь даанаскьеит Ҭарсхан. Гәалашәарала иҭәу еицәажәарак иҽеыназыкаиҭеит. Итетрад иани царц ииҭахқәаз дрыԥирҟьеит, аха дшымгәыгзоз ашәарах бзиа зԥаҳалаз ашәарыцаѡ диеиԥшны ихы иԥхьазон. Дышқәыԥшзаз иааниж-ргьы, зегьакоуп иқыҭаҿ, имѡаԥысыз ихәычра игәалазыршәоз, акры ихашҭзар, иазҳәашаз, усурала дзыдхәалоу ауаѡ ибзианы дыздыруа, нас урҭқәа зегьы дырҟәаҭыргьы, иара ихаҭа ашәҟәыѡѡы дзызҿлымҳахаша уаѡуп. Аус злоу иацәажәашьа аҽеақәыршәароуп. Уи азхәыцха имоуит. Дахьаанаԥшыз, дгачамкны даанхеит. Инаѡсан, арѡаш здыҽеалоз ахаҳә ҟьаԥс ду дықәтәан ԥҳәызбак. Аҙталага маҭәа хәычқәак ракәын илшәыз. Амра аҽеацәыхьчага бласаркьақәа лыбла иаман. Уареи ҳареи реиҳа аԥхарра зыцрыҵуада ҳәа Амра еисон, леилақь иамкуаз лгәыԥҳәы дуқәа. Алакәқәа рҿы зыҙбахә рҳәо Зызлан-Заҳқәажә лхаҭаԥсаҭа. Ларгьы уи лдыруашәа, исыхәаԥшыз сара дыстәуп ҳәа, дҿаԥхаҿаччоит.

– Дугәаԥхама? Дуст ап? – ихьшәашәаҙа даачеит Сафер.

Ҭарсхан еиҳарак дзыршанхаз ашьҭахьоуп ихаҿы иананаиз. Ахаҳә иқәтәаз аԥхәызба Фатима, Феиа-Фатима дигәалалыршәеит. Иара уи дигәалазыршәаша араҟа аҙәгьы дибарцгьы иҭахымызт, лызхәыцрагьы дацәбналон. – Сыхәмарны исҳәоит акәымзар, лыкапан ахьы суҭозаргьы, дсызуҭом. Лѡыза длыцуп, пажалста, дга, –дыҽехырцәажәон Сафер. Ажәабжь аҽы исҳәоу исымҳәоу ицәажәашьа? Иарбанзаалак игәахьы

акгьы наишьҭзом. Аҵеи дуоуит ҳәа агәырҵьаҿҳәашажәа уеиҳәома, дшәаԥьҳәаѡума, игәаҵахьтә ажәакгьы ааҙом. Абри шԥалызгәамҭеи саҳәшьа? Иԥшра мацароума дхызхыз? – Иугәалашәауоу Аԥсара ҳанынхоз? – ҿааиҵит, иабаҳҵахыз, ҳахьалҵыз шаӄа ибзианы иӄаҳҵазеи ҳәа аанагауа. – Уара, ажәеинраалакгьы ухысҳәааит зны. «Арԥыс Ҭрамба Ҭарсхан, аҭырас иалх, иргылт ахан!» Ажәамаананы иѡуп иара. Аҵак ду амоуп. Аҭырас иалху ахан, уамак азынҵуам. Акәиц налашәар иабылуеит. Афырҭын асыр, иаақәнахуеит. Нҵыра змам, мыцла еибарку…

– Уи сара сакәхама?

– Убасоуп сара ушеилыскааз. Уажәы ушыӄоу сыздыруам, уҭырасра хан уажәшьҭа ибылхьазар акәхап, аха усҁан, сара сакәым, уаҳәшьа Марицагьы убас акәын ишузылхәоз. Арҭ ҳахьыӄоу дыӄаҙам, уи иара дунеик иҙбан, убраӄа дынхоит, дынҵуеит лҳәон. Убри ауп ажәеинраалагьы сзырѡыз. Уара иугәаламшәаҙои адкыларҭатә пункт аҿы аус анызуаз, уаҳәшьеи уареи шәаннеилоз, ара ажәеинраалала сцәажәалон.

Ашәҟәқәа рыԥхьара, ажәеинраалақәа рыѡра, Марица лгәы ахьизцазгьы нацҵаны, зегьы хәмаррак иаѡызаитәырц даҿуп. Иара изыҳәан убастцәҟьа акәын ишыӄазгьы. Иԥҳәысаагарагьы хәмарралоуп ишыӄалаз. Аррахьтә дхынҳәижьҭеи мшқәак ракәын иҵуаз. Чарак аҿы иѡызцәеи иареи шеидгылаз, аԥсшәа нараҳәаны, ԥҳәызба ҭәрышкәак днарывсит. Лыхцәқәа кьаҿны иҵырффан. Ԥхынран аҟнытә, ҵкы ҵаҩа заҵәык акәын илшәыз.

– Дызусҵада, уара, ари? Арра санцоз ихәыӄқәаз, ԥшьышықәса рыла, убас ирызҳаит, иузымдыруа, – аԥҳәызба длышьклаԥшуа ҿааиҵит Сафер. Еиҳарак дызҵааз, игәы иаатҵаххит, аратәызар, абасҁак аамҭа дыӄамызт, мшыни океани дырхын, дхынҳәит, идылныҳәалар иауаз, усыхәаԥшызар иузхоит лҳәошәа дрывсны дцеит. – Лқьышә ҳақәҵаноуп дышҳавсыз…

– Лқьышә уқәҵаны дызувымсрызеи, ҷьымхеит, дзыԥхау узымдырҙои, – иҳәеит иѡызцәа руаҙәк.

– Уи диԥхаҙамзаргьы, лара? Лара лхаҭа? Цқьа улыхәаԥшхьоу? Анцәахша, –инацитцеит даҽаҙәы.

– Ҳаргьы анцәа ҳимшаҙеи, аѡсҵаа ҳаихылҵма? – иҳәеит амшынуаа рыматәа даҵаҽырбо.

Игәалашәоит, убасҟан, гәыԥɷык аҿарацәа еилагыланы, абас ианеицәажәоз, ишырҳәо еиԥш, ихи ишьапи еидкьысло, ишықәс рацәа иазқәынҵа, алабҷашь иҿанҵаны, дцәыҵазырɷуа рнаɷс игылаз аҭаҳмада, аҳәгьы дихәамԥшзо, ус ҿааиҵит.

– Анцәа уишеит ҳәа, дад, акгьы иухәом, уԥсҭазааразҿы аɷсҭаа данукәиҵха. Бақьыр-иԥа Ҳараз иԥха илеицәаны анцәа ишаз ԥьушьома егьырҭ хҭыԥхацәа, аха рыԥшҳара ачаирҭа ма аҭаҭынҭра инхыҳла ицеит. – Илабҷашь нытцаикша-нытцаикшеит, анаɷс иацитцаз уаанҳа аҳәы иҳәо иахьимаҳацыз аҟнытә, итетрад ианитцаанҳа, ажәак ицәыбжьамхарц, жәеинраалатцас дааҟәымтҳакәа иҳәон. Шәалҟьамрак иаɷызан уи ахшыɷтцак. Шәҟәык аҿгьы дамыԥхьацызт. Иахьиашаз азыхәан акәын еиҳараҳак излашәарҭазгьы. – Ҳара, дадраа, ақәҳаара амɷа иану уаауп. Ажәлар анықәҳааша рыԥсҭазаара ахьынтәалаго иачычоит. Раԥхьаҳа иргыланы убри ахьықәырхыша иашьҭалоит. Ҳабантәалагои, сшәазцаауеит, ауаатәыɷса? Ҳзыхшада? Ҳазшада? Анцәа ҳаишеит. Аԥхәыс ҳлыхшеит. Ус акәҳами? – ихы дɷаханы дрылаԥшырц иҭахызар акәхарын, аха ибҕа ианаму, ихәамц зегьы шеибгаз иааирҳәит. – Раԥхьа Анцәа ҳаичычеит. Уи ҳашҭа дынҭаҳцеит. Дгәырҕьатцәа, ашәа акькьыхәа иҳәо, ҳашҭа дааҭалеит аԥьныш. Уи ҳилгеит. Ҳгәы ҳарҭынчит. Иаанхада? Ҳақәҳаар лымуа, ҳамɷа даԥгылан, дахԥырхаган, дадраа, аԥхәыс. Уи ҳашԥалызныҟәеи? Лыԥшра-лсахьа, леиналаашьа, акатцкәыр лыцраҳәоушәа лныҟәашьа ҳаҟәытцып. Уи агәхьаа зкыда! Шәыпату схы иқәуп, дадраа, – илаба наитцихын, иɷнапык иԥхашьара инақәикит. – Даараҳа шәшьа-шәда ҕәгәоуп, аха есышьыжь аҳала ишәырбаазалеи абраҟа, нас шәеиқәа уаҟа иадбалалааити, изеиԥшра хшароу ишәоуа жәбап. Аԥхәыс еиҳагьы илзеицәоуп. Амра гылаанҳа ачаирҭа инхырцалоит. Ибаажажыраҳа ишыҟоу, амра нардшылоит, инарыдбалоит. Ари уажәшьҭа ахшара длоуа дзыҟалома, длоуҳаргьы, дуаɷхома?! Ари дызгаз, – Ҳараз иԥха дызлацаз амɷахь инапы наирххеит, – зыɷнаҭа дыɷнанагалаз, дыҿиоит, избанзар деиқәырхоуп, дыхьчоуп, ажәытәан ишырыхьчоз еиԥш аҳәса.

Аҭаҳмада иажәақәа ананитца, иара иҟнытә инацитцеит иаҳаз иаҳәшьа лахь ииаганы дшазхәыцыз. Дандухалак, илшо

дшаақалалак, уаҳа ачаирҭахь дишьҭуам, аҭаҭын ҷылхыр иуам Марица.

Иҟалап, Ҭарсхан ида аҳәгьы уаҩҵасгьы иимырҳазар аҭаҳмада ииҳәаз. Урҭ дара реицәажәара иаланахалан иаҷын.

– Абасоуп ҳара ҳшыҟоу. Ҳара аԥылгды ҳамҵаны, ҳаиҳабы аваҵарақәа ирҭаргьы, убри иаҳа пату иқәырҵазшәа, еиҳа еиҧьыз ажьыхәҭа имҵарҵазшәа иаабоит. Ачаирҭаҷы думбаҳаци ари? Бақьыр-иԥа Ҳараз уара уакәым, иҭаацәа дреигҳом ҳәа рымҳәаҳои? Аҭаҭын анаҳрыҧхуа аказармаҷ дҳацҵатәаҳами?

– Изырҳәаз умбои, лҷеырԥагьаны ауаҩы ихәаԥшра лдыруеит.

– Лҷеырԥагьаны духәаԥшуазар, лара аԥшҳара дыкны дагоит, уара асаркьа уаныԥшылеи.

– Дегьыԥшҳаҳамзаait, аха дзыԥҳада? Бақьыр-иԥа Ҳараз! О, убри ауп иуҳәаша.

– Сара арра санцоз, цқьагьы дысгәалашәом... – даахәацыхәаԥшьхеит Сафер, маҳак иҵырдыраазшәа. – Бзиаҳак лакәҵәҟьоуп.

– Дзыбзиамзеи, иузлылоузеи акәымзар? Алакә аҷы ада иҟалахьеит ҳәа уаҳахьоума аҳ иԥҳа ачныр диганы?!

– Уааилгаҳеит, убаарашәит, Сафер.

– Ишԥашәҳәеи, уара, ишԥашәҳәеи? – еиҵах ҷааиҵит илабҷашь ныҵакшо аҭаҳмада. – Аҳ иԥҳаи ачныри уҳәоу?

Дара руаҳәк итәы дахьалацәажәоз азыҳәан акәхарын, уажәы иаҳа инаизыҳырѿит. Рыгәтахьгьы даарыларкит.

– Абри ауп изырҳәо, дадраа, абзацәа ԥсны аԥсцәа гылоит ҳәа. – Дырҷаԥшыр иҭахын, аха ибҕа иауамызт. – Дызԥада, уара, ари, ачныр ҳәа зоуҳәаз? Сакәыт-иԥа иакәҳами? Сакәыт Фасба диԥоума? Аамҵақәа шцоз ицондаз, иахьа Бақьыр-иԥа Ҳаразгьы уи иԥҳа ԥшҳагьы Сакәыт иѽны иқьаранҵьуа иубарын. Уажәы Сакәыт днымхахымҵәахеит. Иҷкәынгьы, иумбои, Ҳараз... Џьмахьчарамзар акгьы зымбацыз, Бақьыр-иԥа Ҳараз иԥҳа длыхәаԥшыргьы ҟалом. Иԥсит, иалгеит абзацәа. Аԥсцәа гылеит. – Илабҷашь наиҵарсуа, аҭаҳмада днарԥырҵны дцеит.

Убри аамҵазы, ибз ада акгьы илам ҳәа ақыҵаҷы иззырҳәоз, зажәақәа рҵакы аҵкысгьы рҳәашьа ҵәыҵәыз хаҵарԥыск,

иныҭакшәа, аха зегьы ираҳартә иԥарылаижьит, Сафер реиҳа длазырҟәуаз, реиҳа ихьымʒɣу цәаԥҽыганы ииԥхьаʒоз.

Ауарбажә ашәҭыц иазнауазеи,
Ахаԥыцқәа ирыбжьакны,
Сара исеиԥшу илзууазеи,
Уԥнеицаҟьа дыԥнакны!

Арҭага шәҟәы аҟынтә акәын ари ахьынтәаауаз. Класск аҽы ицҭақәаз, еидгылаз рҟынтәи иҟақәан урҭ ажәақәа ирыхҟьаны Сафер ашкол дҭырцарц егьааигымхо аҟынʒа дышнарцаз. Хаҭарас иҟаиҭаз убри ауп, иуазҳәада усеиԥш ҳәа арҭаԥы даныхҭаик, ашәҟәы дшаԥхьоз иаб ианиаҳа, убри ишиҳәаз иԥсы иахимырʒааит, схы иҭашәаны исҳәеит ҳәа инаҽаиршәит.

– Ажәабжь аҽы, ишыжәбо еиԥш, ауаԥы аашьаԥ, абаԥдан, анымхахымҭәа ихыччоит, – иажәа аахиркәшеит ажәабжь иахцәажәоз арҭаԥы.

Азҭаарақәа рышҟа ианиас, ус ҿааиҭит Сафер.

– Изихыччозеи аԥнеицаҟьа иԥноу?

– Ихыччоит, избанзар даашьоит, дзынхом азыҳәан! – ишԥоузеилымкаауеи ҳәа аанаго ҿааиҭит арҭаԥы.

– Аԥнеицаҟьа зызгылоу, инымхахымҭәоу иакәʒами ҳара ҳҽы иаҳагьы пату зқәу? – иаб иажәақәа акакала рҽааирхеит Сафер. Акы заҭәык ирыцрихыз, «дбеиазар, аԥнду изгылазар, арахә-ашәахә рацәаны имазар, имрымхʒоз, дҭарымкʒоз» ҳәа, – иаб ииҳәақәаз роуп.

Сафер изҭаара мацара акәым, асеиԥш азҭаара заҳаз, аҭак иҟаиҭо иҽамшәо иқәхаз арҭаԥы, аурок ашьҭахь, арҭаԥцәа руадаҽы дахьнеиз, иԥызцәа ианреиҳәа, уаҟа даҽеа рҭаԥык иахиҳәаазгьы ашкол зегьы иаарылаԥит.

– Уаҳа ииҳәараны иҟаз акулак иԥа! Аҳаскьын баапс ирхны аԥашә аанужьыр, иаҳагьы ирацәаны иахылҿиаауеит.

«Акулак иԥа!»

«Акулак иԥа!»

Ашкол ашҭаҽы, рҭаҷкәымқәа раҭәаны ирбауа, ахәыҷқәа изҿырҭуан Сафер. Иара илабжышқәа хаҟәҟәалон. Аха иажәақәа мап рцәикуамызт, уимоу игәаҭаҽы иаҳагьы рԥашәқәа ғәғәахон урҭ ажәақәа.

– Уара ухан хьыҵәцара аҵкысгьы сара сыԝнеицаҟьа еиҕьылшьозаргьы уздыруам, – иҳәеит уажәы Сафер, игәаҵа ҭызфаауаз агәаҕ хәаҽуа. Иччон иқьышәқәа. Иухыччо урылачча.

Џьаргьы ианимҵеит, аха ихамышҭыкәа иаанхеит Ҭарсхан убасҟан иаҳаз даҽеакгьы. Ихамшҭит, избанзар, иԝызцәа ихәмаршәа инаиарҳәалон ихы иахьʒиҵаз. «Сара асовет колнхаԝ сиҧоуп».

– Уара, асовет колнхаԝы иҧа, унаҧшишь ажәԝанахь, – ихы ҵаҟа иларҟәны, инацәа аԝада инаирххеит зыбз ада акгьы зламыз, – амра шеишеиуа икыдми? Уажәшьҭа цқьа унаҧшааҧш, уеимда ажәԝанаҷ. Еиҵәа цырак џьаракыр иубома? Уҽеушьуазаргь аеҵәақәа ыҟаʒам. Убас акәгәышьоуп, Сафер, ани амра азааигәара уара уиеҵәахә каҷҷашьа амам.

– Икаҷҷар?! Иҟауҵозеи убасҟан?

– Учараҷы сыжәзаҵә назгоит.

– Ииҳәаз шәаҳаит?!

– Уара иуҳәазгьы ҳаҳаит!

Бақьыр-иҧа Ҳараз иҧҳа латқыс деиҵбымызҭгьы, лацәажәара дацәыҧхамшьозҭгьы, иҟаларын илеиҳәаргьы, бгәы бҽаныз, бара бзыҳәан иеисеит, дбышьҭалозар, бзиа ббаны акәʒам, иахьеисаз аҟнытә бигарцоуп ҳәа. Усҟан лаҳәара ахьизымгәаҕьыз деигәырҕьон Ҭарсхан уажәы. Уи лымацара лакәым, ашьҭахь, иаҳәшьа Сафер изыҳәан дшыҟақәаз аниба, убригьы иахьлеимҳәаз, уажәы гәахәарала игәалашәоит. Ихы ианаимыжьуаз даҽеакын. Дзакә уаԝузеи, схаҵа сышпаизыҟоу ҳәа Сафер данизхәыцлак, хьаҳәаҧаҳәарада акы дазкылсуан Ҭарсхан. Уи згәаҵәа хьшәашәоу уаԝуп, иара изыҳәан сгәы иаатаҵәкьоугьы иаҳәатәуп. Ииʒбауаз иара изынхон. Ианеиқәшәалак аҧсшәа хааны еибырҳәон. Ианааиҵаххалак аҧара имиҧсахуан, насгьы Сафер икырҵа иитомызт, днаимпыҵҵәрааруан.

– Уҧсы шлылахаз збоит. Ларгьы, аиашазы, уҧсы зламхо аʒәы лакәым, – арԝаш лыдыҽеало ахаҳә иқәтәаз аҧҳәызба лышҟа днаҧшны дахыҽхәауа ҿааиҵит Сафер.

Азнык азыҳәантәи ишанхара анааихыҧсаа, изыхҟьаз, иахьаанагаз изымдырʒо, убри аҧҳәызба лышҟа гәаҕк наизцәырҵит Ҭарсхан. Диуамызт диҵынхамызт, еиԝызарагьы

рыбжьамызт Сафер иԥҳәыси иареи. Ихаҭа гәнаҳа имамшәа, иусс иалоузеи аҳәы иԥҳәыс лаамышьҭахьгьы даҽеаԥьара дныҟәозар, лара, дзыцныҟәозгьы иара иусс илылоузеи.

– Уара улыхәаԥшла, сара арҩаш сҽеынҭысшьуеит, нас шәеибасырдыруеит. Убас ҟаҳҵап, алаԥшра лара илаҳҵап. Уара уалылхыр, акгьы сҳәом, амала сара сыхәда дахьынҳалар, уинахыс улыхәамԥшыроуп...

Бақьыр-иԥа Ҳараз иакәым, Брежнев ихаҭа диԥҳазаргьы, сара дансгәаԥха, дхысымхуазар, дсымгозар жәбап ҳәа, ихы иамхабзиаха, иҩызцәа дреисаны, ԥҳәыс дшигаз ззымдыруаз, ақыҭаҷы Сафер изырҳәааз акоуп. Ларгьы дыбзиан, аха Сафер уи лыцәгьареи лыбзиареи ракәым дызхәаԥшыз. Лаб ибга иҭахыноуп, уаҳа акгьы. Аҵара, амаҵура, зегьрыла ихы даирхәап. Бақьыр-иԥа Ҳараз нхара дук имамзаргьы, Сафер иаб иаҵкыс усгьы деиҷьны дынхоит. Иԥҳазаҵә лоуп. Уигьы ззынхода? Имаҳә. Зегьрыла ихы ирманшәалеит арԥыс. Сара сакәым, қыҭак зегьы анҩашьогьы ҟалозаап. Аҵара – маҵура аганахьалоума, инхара-инҵыроума, иаба, ихы дабаирхәеи иабхәа? Џьаргьы. Зеилкаара ус имариам уаҩԥсуп ари. Сара сакәым, иҟалоит ихаҭагьы цқьа ихы изымдыруазар. Дсымгозар жәбап, лхала дсыццо дҟасҵоит ҳәа длышьҭалеит, аха ииашаҵәҟьаны бзиа дибазар? Абас дизхәыцуа дышнеиуаз, игәалашәеит иаҳәшьа Марица Сафер изыҳәан зны илҷыцҟьаз. «Уи даҽеаҙәы бзиа дибоит».

Сафер ахаҳә иқәтәаз аԥҳәызба лышҟа даннеи, бзиалаҳәа инапгьы мҟьакәа, ашырҳәа ишьҭахьҟа даахынҳәын, ихы икәажь иҷынеихеит Ҭарсхан. Саҳәшьа дахьимгаз, лара лзыҳәан иаҳагьы инасыԥхеит. Реиҳа лгаҙара данҭагылаз ашықәскәа рзыҳәан акәын, дзеиԥшраз абалдыруаз. Иԥшра-исахьа дыхнахит.

Зны аҳәса, даҽеазны иара, Сафер ихаҭа дрызхәыцуа дышнеиуаз, игәалашәақәазгьы, ибла иабазгьы иҩырц иитаху ироман аҷы иахьихәаша, иахьааирбыша ҳәа азхәыцра далагеит. Арахь, ашьхаҟа амҩа дықәлеижьҭеи шаҟаҩы ҳәса ибла иҵашәахьаз, аха ани, лгәыԥхәқәеи лыԥхашьареи заҵәык рыда, егьирахь лан дшаалыхшаз деилыхны, ашьхақәа рыгәҭаны, ҙызланҵас арҩашаҷ иибаз аԥҳәызба иаҳа иналыдкыланы

дазхәыцит. Аетнографцәа ианырҭахьоу аматериалқәагьы, сара иеилыскаазгьы, зегьынӡьара иаҳәо акоуп, ажәытәан ашьха лшьапы нықәлыргылар руамызт аҧхәыс. Уи араҟа даарбар, абахә дықәыргыланы дыбгарҭон. Аурымцәа, мамзаргьы, шьхатәылан ишәарыцаз ԥьоукы дырбеит. Лыҧсадгьыл зымпыҭазхалаз лхы рцәылыхьчеит. Лара лтәқәа? Иланарыжьрызу ашьха ҵас ахьеилалгаз? Дара рзыхәан иарбанхаришь иаҳа ихадоу, рԥьабз-рҭас акәу, аҧхәыс лыпату ахьылыхьчаз акәу? Ус акәымкәа, уи асиужет даҽакалагьы уаҩы ихы иаирхәар ҟалоит. Аҧхәыс лылабара жәҩангәашәҧхьара иззаҩызоу, згәаҭәақәа ацәымсахара иаҿу шәарыцаҩцәақәак дырбеит уи аҧхәыс ԥшӡа. Ашьхаҟа даазгаз аӡбара мариоуп. Ауадалықь азыхәан дгьычны дырҭирц иаҿыз дрыцәцама, илҭахымыз аӡәы дымҵаирсырц дшаҿыз, лыҧсы ицәылгама, ишакәхалак, шьхатәыла даанагеит. Анана-Гәында лоума ҳәа ишанхоит ашәарыцаҩцәа. Дышуаҩпсу, дшыҧхәысу анырдырлак, ирыӡбар акәхоит акы. Дыбгарҭароуп. Ус ианыҟарымҵа, идырхәангеит рыԥшьа ҭыԥ, уаҳа ашьха ршьапы ыкәдмыргыларoуп рхаҭақәа. Уи аганкахьала, егьирахь – аҧхәызба лыԥшӡара. Уи убасҟак дыԥшӡоуп рхы рханаршҭуа аҟынӡа. Ишԥаҟарҭои?

Аԥсаатә имҧырлар шазымчҳауа еиԥш, дазымхәыцлар ауамызт акәымзар, Ҭарсхан идыруан, иҩраны дыҟаӡазаргьы, ааигәа-сигәа сахьаркыратә ҩымҵак аҩра дышзаламгоз. Амҳаԥьырра иазкыз аҵыхәтәантәи ироман азыхәан ирҩыз арецензиақәа, иаҳаз ажәақәа игәы ианырҭаз ахәра иаргьаӡаргьы, уажәы асахьаркыратә ҩымҵақәа дырзыхынҳәыртә аамҵа имам. Иаарласны далгароуп идиссертациа. Аха убраҟагьы уи диеиԥшхон аӡиас иаҿаӡсо. Аӡиас амшын ахь ицоит, иара деихоит ашьхаҟа.

Иҩырц иӡбаны имаз аҵоурыхтә роман аҵакы хада акырынтә далацәажәахьан ианҵамҵақәа рҿы. Аҵла иазҳацыҧхьаӡа амахәқәа шырацәахо еиԥш, дазхәыццыҧхьаӡа ахшыҩҵак хада иацлон иҵегь ииҳәарц иитахқәоу. Идиссертациа ахьчара мариахоит иҳәартә аматериал шаҟа иеизигоз, убасҟак иаҳагьы аҩра шыцәгьахоз ибон ироман. Аҵоурых азыхәан ихадаз акы акәын – иҟалаз, ишыҟалаз. Асахьаркыратә

ԝымҭаҷы, ианамуӡах, ихазыҳәан аҭак ҟаиҭар акәын. Иҟалаз хырпашьа амазу иамамзу, нас иҟалаз – Аԥсны агәҭаҵәҟьа хаҳәтә баагәарала иахьеиԝшахаз – ишԥарыдыркылеи ԥашәк иқәиааз ауааԥсыра, дара рыԥсҭазаара уи шԥаныԥши. Зегьы ӡбатәуп, иаарԥштәуп ауаа рыла. Убасҟан, жәохә шәышықәса инарзынаԥшуа инхоз ауаа еилкаашьас ирымаз? Урҭ зҭагылаз аԝыза аҭагылазаашьа... Зԥа дымԥсыц уԥа диумыртҷәыуан зиҳәаз, уара угәырԝа уи изеилкаауам ҳәоуп. Зыԥсадгьыл еиԝырымшац... Ахаҳәтә баагәара мацара акәзушь ауаа еиԝызшаз? Ԧьоукы адгылеит мрагыларатәи аимпериа, даҷеа ԧьоукы – мраҭашәарахьтәи. Абри ахәыцра Ҭарсхан дааскьанагон ихаҭа дызхааныз аамҭахь. Ианҭамҭақәа рҿыҵәҟьагьы уи атәы инықәырԥшшәа акәын ишиҳәоз. Аха абарҭ рылагьы уаԝы ибартә иҟоуп, зыԝра дахьымӡаз ароман, иԝӡаргьы, уи алахьынҵа шреиԥшхоз егьырҭ иԝымҭақәа.

Сафер даниԥырҵ, анаара дааҿаланы, абнара еихашьшьы, уаԝы дахьимбаша ҭыԥк иԥшаан, итетрадгьы наҟ иҵәахны днатәеит аԥсабареи иареи рхала еизынхарц. Иауамызт, дшиҭахӡамыз дааины ибла даахгылон Сафер.

Абар, рқыҭаҿы ашәыр адкыларҭа апункт дыҵагылоуп. Убасҟан Бақьыр-иԥа Ҳараз иԥха димгацызт.

«Сара исеиԥшу илзууазеи, уԝнеицаҟьа дыԝнакны!» – ихьшәашәан иқьышәқәа ирыкәыз аччаԥшь. Ҭарсхан идыруан уи зхиҳәааз. Иаиарҳәоз иааигәараҵәҟьа дгылан. Усҟангьы, ихыччоз данрылаччоз, иубартә иҟан игәаҵа ишеилашуаз агәаҕ. Абри лмаҳацыз, илзымдырӡоз саҳәшьа Марица лгәы анизцоз? Дрыцҳалшьазар? Аԥҳәыс лгәаҿы усеиԥш ацәаныррақәа зырҿыхо дреиуамызт уи усҟангьы. Нхара-нҵырала, малмазарала сҕарзаргьы, сара сбеиоуп даҷеакала, сбеиоуп шәара ишәымаӡам даҷеа малк ала аҳәон уи ихы-иҿы. Убасҵәҟьа акәын иблақәа рыԥшышьа шыҟаз. Адкыларҭа пункт дахьыҵагылаз, инеихых-еиҵыхыз ашьҭаҵарҭа сара сзыҳәан иҵшәоуп, сара араҟа знапқәа ҿарҳәааз асаби сиԝызоуп ҳәа акәын дшыҵагылаз. Иԥшра-исахьа даҵаҷеырбон. Ижәԝахырқәа ҭбааны, иӡара паӡа, дантәоугьы ибҕа риашаны акәын ишикыз. Алаф алхшәа акәын ишиҳәоз «Ҳарҭ, еимырҵәаз ҭауадиаамыстеи рхылҵшьҭра» ҳәа. Уи аниҳәозгьы дыччон, иухыччо

урылачча ҳәа. Саҳәшьеи сареи иара иатҟыс акыр ҳаитҵбын. Ишаҳзеилымкаауаз мдыршьа имамызт, изҳаиҳәазеишь Марицеи сареи апункт аҽы аҳәаса ҳаманы ҳаннеи ииҳәакәоз? Ацифракәа рыла иҭәны иҩыз тетрадк имҵан.

– Уахәаԥш, Ҭарс, араҟа иаҳҳәо? – итетрад инапы накәикит. Цифракәак аныноуп. Акгьы изеилымкааит Ҭарсхан. – Ашкол аҽы шәанаарышьҭлак инаркны аԥхынра зегьы шәызҽузеи уаҳәшьеи уареи? – Марица деиҳабын. Уи лакәмыз иаҳа ихы зқәикшаз. –Ачаи аҽыхра, аҭаҭын арыԥхра. Амҽыша шәымам, асабша шәымам.–Иахаҳҳәаауа еиликаарциҭахныдҳахәаԥшуан. Иҟалоит ишьа иалаз ԥьара акы ҽыханы ицәажәозҭгьы. – Шәара шәхәыцкәоуп, ашкол шәҭоуп, акгьы шәырымҭаргьы, аҵара шәаҳмырҵои, уи маҷума рҳәап. Сара сшәазҵаауеит, – дегьыҩагылеит Сафер. Документк цәыригазшәа акәын итетрад шикыз, – аҵара ахьырҵо азыҳәан ахә ашкол иахьынӡаҭаз изырҳаз, убри ашьҭахь, ашкол ианалга, Аԥсадгьыл зыхьчоз, уаҟа, саашәыкәыхшоуп, ҭаҭынк ахәгьы зырымҭоз, урҭ хынҳәны иааит рқыҭакәа рахь. – Иҽеааникылеит. – Уахәаԥш Ҭарсхан, арахь бааскьа, бахәаԥш Марица, – итетрад инахәаирԥшит, – шаҟа рырҵозеи? Килограмк ачаи анҽырхлак? Абазк, ма ҩажәижәаба капеи. Аҭаҭын? Уи азыҳәан шаҟа рырҵозеи? Ианаацәылашо инаркны амш ахәлара иаарымнахаанӡа ачаирҵақәа ирхуп, аҭаҭынырҵақәа ирҵоуп. Уигьы учҳап. Сара сеилазго даҽеакуп. Ашықәс анынҵәо аизара ааҟарҵоит. Инеизакны, обшьчи аплан азынамыӡеит аколнхара. Убри аҟнытә ажәлар, аҽеадақәа, шәыххь згеит, акгьы шәоуам. Изгазеи, иҟалазеи, иҳарҳаз абаҟоу? Аоблигациа, астрах, ашәахтә... Уигьы учҳап. Даҽеакӡоуп, аҩызцәа, чҳашьа змам даҽеакӡоуп. Аплан азынамыӡазааит аколнхара, ауал ақәшәазааит. Уи сара сусс иалоузеи? Акгьы ҟазымҵаз, акгьы имоуааит, аԥхӡы иҽашы акрызуз, ииуз иҭ. Дара, – аколнхара аконтора ашҟа инапы наирххеит, – қьафла адәы иқәуп. – Аконтора абарҵаҽы ԥьоукы шеицәажәоз аниба, зны ибжьы ааирхәыцит, егьа ибжьы рдуны дцәажәаргьы ирмаҳартә ишыхаразгьы. Иаарласны иааиԥхьаӡан, абҳәаса инаргаз ахә нариҵеит.

Ишԥалызгәамҭеи саҳәшьа, убарҭ, аҽены Аҟәантәи иааны иҟаз, Бақьыр-иԥа Ҳараз икабинет иаадәылҵны абарҵа

ианаақәгыла, Сафер дегьынарыхәаԥшит ақәыцьма зԥаҳалаз алеиԥш, зны иҽы акит, нас дҟаԥшьхон, дцәышхон. Иблақәа убасеиԥш иҟаз мҵақьақьарак, ҳәыркьирак рхыҳәҳәылеит, ихы ихашҭуа аҟынӡа анцәа дхазҵауа усеиԥш дамҵагыларым аныхачаԥа. Жәаф шықәса дырҭагылан иаҳәшьа Марица. Амреи аҙәҙәареи иргахьаз лыҵкы, калԥад аҵаӡамкәа илышьаз леимаа еицаҟьақәа уҳәа, леилаҳәашьала ииашаҵәҟьаны тәымуаак дудырбалар дыԥхаушьарын. Гәаҵәа зызҭоу дрыцҳаишьарын. Аҵарагьы зҵоз, колнхаѡ ԥҳәыск лаҟара аусгьы зуаз, уаҳа еиҕьны дахьеилаҳәам азыҳәан, даҽеакызар акәхарын иԥхашьатәыз. Даҽеакгьы иаҵаӡыр ауан иҕарны уи леилаҳәашьа. Иблақәа аконтора абарҵахь акәымкәа, лара лышҟа иааԥшызҭгьы, Сафер игәеиҭарын иара ишҟа лара илыԥшышьаз.

Даҽеа ԥьоукы ракәын иара инцәахәы.

– Шәысҭ, шәысҭ! Абриаҟароуп шәыбҳәаса иҟанаҵаз, – иҳәан, цқьагьы имԥхьаӡакәа, ԥарақәак неидгәаланы инадиркит.

– Изусҵәада анҭ? – уахь днаԥшуа Сафер днаиазҵааит Ҭарсхан.

– Анҭу? – иблақәа урҭ иаарҟәымгауа, адкыларҭа апункт ашәқәа ныдижьлан, барқәам дуӡӡак нҽеиҵеит. – Анҭ, Ҭарс, анҭ зусҵәоу уара макьана иузеилкаауам. Ирласны, исыцәцаанӡа... Араикомаа, иудыруама араикомаа?! Ҳазкәыхшаша ҳанцәахәқәа. Иаарҵаххар, уеибга уеизѡыда, аҕьараҳәа уԥсы ҭаны адәышкәаҕьаз... Убасҵәҟьоуп ишиҳәаз, адәышкәаҕьаз ушықәу... Иҟаларын, ѡныда-гәарада адәышкәаҕьаз иқәтәоу ҳәа иҳәарц иҵахызҭгьы... Адәышкәаҕьаз ушықәу, сыԥсҭазаара ԥьаҳанымуп шуҳәауа, – ишәаҳәаны сшалгалак наҟ шәыспыртуеит ҳәа аанаго днарыхәаԥшит, – ухы угәы ахшәо аҟынӡа унеины ушыҟоу, ибаҳауама Марица, – лыжәѡахыр инапы ныцәишьит. Иахьагьы исызианажьуам. Иахьагьы иамҳәаӡакәоуп сшыҟоу, инапы лыжәѡахыр ақәшьра акәым, лшьапы аҙәҙәара дшаԥсам. – Иуаҳауама, Ҭарс хәыҷы, – ихахәы неилеижәжәеит, – иаалырҟьаны, сызкәыхшаша иԥьаҳаныму уԥсҭазаара ԥьанаҵыртәуеит. Ус акәымкәа, – ҳара ҳаиццарц зынӡаскгьы иаҳҵахӡамызт, аха иажәа аҳәара далым-

геит. Иҽанынаиха ҳнаишьҭалеит. Амҵақьақьаԥ хәыларцәа! Арахь шәабацои, арԥхашьагақәа, наҟ шәыспыртҵ ҳәа инапы наиҟьеит, – ус акәымкәа, анҵ, шәрыхәапҵши, абанҵ ианаарҭахха, уԥсҭазаара ҷьанаҭзаргьы, али-ԥси рыла иҷьаҳанымыртәуеит. – Ибҭа ирхәахьан макьана дшыхаразгьы. – Акыр днаскьахьаны, ишьҭаланы инеиуазар ҳәа дшәазар акәхап, деиҭаахьаԥшын, уаҵәы, ашьыбжьышьҭахь сҟалоит, шаҟа шәзааго итҵегь аажәга абҳәаса. Ахә бзианы ишәыстоит. – Дцеит дҳәаркьиуа. Уажәгьы ибла дыхгылоуп. Дара, инцәахәқәа, аконтора абарҵа иаалбаан, ашҭа иныкәлеит. Х-ԥык ыҟан. Ашоура шыбаапсызгьы, ахԥыкгьы акостиум еиқәаҵәақәа ршәын, рыхәдақәа агалстукқәа ахан.

Амшын иазааигәахо аҙиас аныҟәашәа ишагнархо еиԥш, рааигәараҵәҟьа даннеи, зны даатгылеит, нас ишьаҷақәа ашьшьышьшьыхәа еихго иҷынеихеит Сафер. Иблақәа ирыԥшышьаз ибарҭамызт Ҭарсхан, аха игылашьеи инапырҟәыҷышьапырҟәыҷышьеи рыла ихаҷы аагара уадаԥмызт уи иблақәа ирхыҳәҳәалаз.

Адырԥаҷены, иарбан бҳәаса шьапу идыршәшәазгьы игәалашәоит, еиҭах аатҵәақәа ԥба рызна абҳәаса аарыҟәшәеит иаҳәшьеи иареи. Рҿада Ҷашьа, наҟ-ааҟ иахшьны инақәыртҵеит. Аҕәра аҷоуҭаргьы иаҷоумҵаргьы зегьакакәын. Иагәамԥхакәа, ашьапқәа аҵарбаҕьа ианаатгыла, аҕәрагьы уаха аҷынқәа ақәԥҵәа, иахьгылоу иеиҭаҵуамызт. Бзиарас иамаз, иргәыбзыгны амԥа ианырзықәҵа, аԥхьаҟа агыларагьы аҭахҙамызт, иара ахала ицон. Иашьцылахьан аҙлагарахь аидара агара. Ахьҙ ззымдыруазгьы, даннахәапшлак Ҷашьа иҳәон. Алахь ҷашьан. «Уара уҿадоуп ҳәала, иара ҳашрыцхәу еилнакаауеит. Иумбои, шәаб дыҟамижьҭеи, уи иусҟәа сара инасыгҙоит ҳәа, иахьҳацхрааша иашьҭоуп», – лхәон аидара нақәыртцацыԥхьаҙа Ҭарсхан иан. Гра баапсыс иавырбозгьы, ианашьцыла, ус ахьыҟанаҵоз иаҳагьы еиҕьыршьо иалагеит. Ҧшькилометрак инареиҳаны иахьыбжьаз аусҳәарҭеи дара ахьынхози рыбжьара, кәараҷҷак иахьнырсуаз, ихкаамыз дәык шьҭан. Ахы акәажь, аидара иатцақь ишнеиуа, акәараҷҷа инырны, убри адәхәыԥш ианнавалалак, аҙәы ақьышә дҭасны иԥхьеицазшәа, ашырҳәа иаакәҵәиааны, ажра инахыпан, агәы

каршә аҳәра иналагон адәаҷы. Аҕәра иахеит, афырмахьц ахырҟьеит ҳәа зегьы башан. Ахы иаашаханы инарыхәаԥшуан аҟароуп. Иара агәы иахьанҙаҭахыз иҳәны иаалгаанҙа, амшахь ирзаагомызт. Ианашьцыла, даргьы иҟарҵақәашаз рыԥшааит. Акәараҷҷа ахыҷәан, аҵла амҵан днатәон Ҭарсхан. Иаҳәшьа Марица лакәзар, аҳаскьынқәаҵәҟьа аныхшааууа иаамҭазаргьы, шәтқәак лымԥшаар луҙомызт. Иаалымхны днарфышуан, «ашәҭ изаҭахузеи ашәҭ акра» ҳәа, – гәы зҵазамыз, лаф башак наиҳәон. Уи илафқәа ддыргәаауан Ҭарсхан, аха иаҳәшьа лгәы иахәон.

Убарҵқәа игәаларшәауа, еихшьалауа абраҟа, шьхатәылан, ҭынч данрызхәыцуа, Ҭарсхан хазы алкаақәак ҟаиҵеит, иааркьаҷ-ааркьаҷеры итетрадгьы инанитқақәеит.

Иара дызҷыз, анцәагьы дыззишаз ауси, нас убри аус, анцәа дыззишаз ҳәа ииԥхьаҙоз, ихатәы ԥсҭазаараҷы дызҭанаргылоз дназхәыцит. Аус злоу, ашызцәа, иҳәеит иажәақәа иаҳауазшәа, дасу иҵыԥ идыруазароуп. Уи дыршьас иамоу акы заҵәыкоуп, сшәыкәыхшоуп. Дасу анцәа данишоз, уск дазкны, уск даманшәаланы, убри уара иудуп, уар иууалԥшьоуп ҳәа идҵаны дишеит. Аҙәы иԥьабаа аҵысхә иашызеитәит, даҽаҙәы иԥсы ахьынҙаҭоу алуқәа дрыҵазароуп. Абри азыҳәаноуп сара адәы сзыкәу ҳәа изыԥхьаҙо аус, иаҳа ииашаны иуҳәозар, ашусхкгьы, ухатәы ԥсҭазаараҷы уадашрамзар, хьанҭарамзар уаҳа акгьы узаанагом. Ашәалҟьамреиԥш гәырґьарак ааузцәыҵыԥхаргьы, ари уара уақәиҵызтәыда рҳәошәа, амра ашәахәақәа аарҵәахуеит аԥҵа ҙҵачқәа. Абас ишыҟоугьы, асахьаҵыхшы илахьынҵа, иаҳҳәап, Сафер иеиԥш иҟоу ауашҳ идкыланы уазхәыцыр, Сафер иакәымкәа, шьыцра бзиала асахьаҵыхшы иаҳа уиҵашьыцыртә иҟоуп. Алаԥшра умазар, убри илахьынҵа иаҳа иалухып. Иҟамзааит унхара-унҵыра, бжеиҳан иуҵаху афатәҵәҟьагьы узиҷамҵозааит ухәыҷы, уԥҳәыс лымшира аҷеныҵәҟьагьы шьыҵәрак ашәҭқәа узаамхәозааит, даҽаԥьара дыҟазар, ателеграмма ушьҭырц азыҳәан аԥара уԥсахуазааит. Зегьакоуп уара Сафер иаҵкыс убеиоуп. Сыгәра га убас шакәу. Унапшымҭақәа рзыҳәан ҭыжьшьа рымам ҳәа уаҳәаны, аҭыжьырҭаҷы уара узыҳәан ашә анадырклакгьы иаҳа ухы шьҭыхны ашныҟа уцоит, Сафер иеиҳабыра аниба-

лак атԥкыс. Уи имоу ахақәиҭра – цәала-жьыла хақәиҭроуп. Аѡбагьы еицуоуртә ианзыҟамла, ухы шьҭых аѡыза, уара иумоу ахақәиҭра еиҳау акгьы ыҟам.

Иҟаларын абасеиԥш иҟаз агәҭахәыцрақәа рыла уи ихала игәы ирԥәԥәозҭгьы. Ҳара уи ҳазҽлымҳахартә иҟоуп, иԥеыхазаргьы, аамҭа ҳзырбо саркьа ԥеыхоуп.

Акраамҭа дрыдгьежьылон, днапырҟәыҷы-шьапырҟәыҷуа драцәажәон Сафер, урҭ Бақьыр-иԥа Ҳараз икабинет иаадәылтцны, аусҳәарҭа ашҭа иаақәгылаз асасцәа.

– Шәанаԥьалбеит, дасу иҭыԥ издырӡом. Сакәытыжә иԥа уаҟа иусузеи?! – иҳәеит уахь инаԥшуаз, егьараан унеиргьы аусҳәарҭа ашҭа иқәубааузаз аӡәы.

Асасцәа раҭкысгьы Сафер иакәын инаԥшуаз иаҳа рылаԥш зықәкыз. Инеихәаԥшы-ааихәаԥшын, ирҳәо рҽамшәо иаанхеит амашьына днарыцҭалан ианца.

Адырѡаҽены ихы-игәы алаҟаны, дҽаԥха-ҽаччон. «Шәааи, агәаҟқәа, аԥара шәырҳа! Иаажәга абқәааса, иаажәга аҳа!» – жәеинраалала акәын дышцәажәоз.

– Шәысасцәа цама? – днаиазҵааит Марица, лхы шьҭыхны дзиҽамԥшӡо.

– Ицхлымуа иааз абгасса ирфеит, иргеит абҳәаса! – иҳәеит иара ажәеинрааланы. Аԥара шаариҭаз, адәахьы индәылтцит. Адкыларҭа пункт иҵыкка аҭуан амаӡамкәа, ахаҭагьы аҽы урѡыртә ишыҵбаатыцәызгьы, иҭәыз, иҭацәыз аиашьчиккәа рыла иҭәын. Еиҳарак ѡнагылашьа зыҟамыз – ауатка фѡы ахылҟьо, ҵәыҵәы фѡык ѡнан. Ухлахаҵ аргьежьуан. Ҭарсхан илаԥш изадымхуа дахәаԥшуан апункт аѡнуҵҟа иѡнаҟатцаз ауада кәыкәымдра хәыҷы иѡнагылаз ашьқаԥ. Уи шәҟәыла иҭәын. Ианигәалаиршәо иахьагьы иахиҳәаара изымдыруа иԥьеишьоит. Сафер уаҟа даныҚәҵ, даҽеаӡәы аусура данала-га, шәҟәы цырак ҭамызт уи ашьқаԥ. Ус анакәха, ашәҟәқәа иара итәын. Ашәҟәқәа дрыԥхьон, ажәеинраалақәагьы иѡуан. Абаѡхатәра илаҵәҟьаны инаԥхоу, мамзаргьы ибаѡхатәра шәалҟьамрак иаѡызаха, иқәыԥшраз иаацәырҵны инеиқәыхьшәашәоу. Абри аганахьалагь Сафер дизхәыцуа, иаргьы ихы наидкыланы, нҵамҭақәак ҟаиҵеит убасҟан Ҭарсхан.

Инарҭауланы уизхәыцыр, егьа дысцәымҩзаргьы, сара исыцәтәыму уаҩуп ҳәа егьа схы агәра асыргаргьы, ҳахьеиԥшқәоу рацәоуп убри ауаҩи сареи. Идырны, дазхәыцноума, мамзаргьы ԥсабарала мчык инарԥатцама, ишакәхалак уи ауаҩгьы, сара сеиԥш, шьоуроуп дызҿу. Иабацәа, урҭ рабацәа, зегьы ирҳәоит, еихбааланы инхон ҳәа, шьҭа уара уазхәыц изакә нхарақәаз ирымаз. Иреицәаз ҩнык изаанрыжьит иаб. Иабду иакәзар, имал-мазара имыхраҿы даанрыжьындаз, ихы иқәикрын. Иԥсҭазаарагьы имырхит. Сан ибзианы илдыруеит уи шыԥалақәаз. Аусҳәарҭа ашҭаҿыцәԥьа дыкнаҳаны дыршьырц рыҙбеит акомҿараа, аха иара иеиԥш ибеиақәаз акулакцәа ирыцәшәан абахҭахь дрышьҭит. Иранаижьзааит иабду дахьыршьыз, иранаижьзааит иаб днымха-хымҭәаны дахьыԥарҭаз, иҩны ахыб иалкәкәо ақәа ахьиҿаҭәо. Иранаижьуам даҽакы. Ихаҭа ахырхәара, амҭақьақьара ахьиқәшәауа. Дрымҭақьақьаны аԥара ирҳауеит. Ирҳәоит аԥара иԥхьаҙаҙом, икапануеит ҳәа. Уахәаԥшла мҭақьақьарала ирҳаз аԥара иаирԥатцо. Дара, зҿаԥхьа дқьақьо, иаарҳәны, рҿы асаԥаҭ наҿаҵаны, иара иҿаԥхьа иқьақьо иалаԥаиҵоит. Ишьа иуеит убриала. Аҙәгьы иасымҳәац, ҷьаргьы егьанысымҭац, аха сгәаҵа сҭаԥшны исҳәозар, саргьы сышәԥәыҩѳра шьоуроуп изызку. Егьырҭ зегьы схасыршҭыргьы, исызранажьуам саб изыруз, исызранажьуам сан аҿар бжьылхуеит ҳәа, лцәа ҧены ашкол аҿынтә дахьыԥхарҭаз. Иадубалазеи, цәгьарас иузнаузеи, уара, Ҭарсхан, асовет мчы, иааҩуа иара иаҿагылоит аниҳәалак, исҭахы-исҭахым, исзааигәоу ауаа рыԥсҭазаара азхәыцра салагоит. Сара дысзымԥшааит аҙәы заҵәыкгьы, ҷьара акала цәгьарак ззырымуц. Иԥалап сара анцәа сишазар, убарҭ зегьы ршьа зурц, рҿахәы сҳәарц.

Игәалашәоит, аԥарақәа анриҵоз, Марица лоуп изиркыз. Акраамҭагьы длыхәаԥшуан аԥара анлиҵоз. Лара дҟаԥшьхон, дцәышхон, лхы дҩаханы дзиҿаԥшуамызт. Аҽада иахаз анахәҭ кны дгылан Ҭарсхан.

– Уара, – Ҭарсхан иахь даахьаҳәит, – анҵ, – амгәацәа дуқәа ҳәа аанаго инапқәа наиирбеит, – амашьына санрыцҭала ҳахьцаз, ҳазҿыз еилукаарцоума иуҭаху? Ҳабацарыз уара утәала? Акрыфара. Уаҳа рхы иҵоузеи?! Аҵәыҵәфҩы дәылымԥьои, Ҭарс,

ари спункт? Иаарласны адухь фԝы дәылҟьо иубап скабинет, – абасҵәҟьа иҳәеит. Ма шаҟа ихы иамхакәачраны иҳәазеи! – Уахь аус ҟаҵоуп, уи иазыжәуазеи. Даҽа жәабжьк шәасҳәап, – хымҧада ҧытрак ҳамцарц иҵахын. Идыруан закә лаҧшыз Марица дызлаихәаҧшуаз. Иара усҟан даҽеаҙәы лзыҳәан ахәыцра далагахьазаргьы, аухаҵәҟьа дигозаргьы, зегьакоуп Марица бзиа дахьылбоз игәы иамыхәакәа ҟаломызт, –уажәааигәа ҭаҳмадак ауардын азнаҵәҟьа абҳәаса иманы дааит. Уаԝпсы бзиак иакәын. Садызцалаз, амыждараз, схы иааҭашәан, «Шәааи, агәаҟқәа, аҧара шәырҳа! Иаажәга аҵәасса, иаажәга аҳа!» ҳәа, – жәеинраалак аҿаасырхеит. Аҭаҳмада убас дгәааит, ашырҳәа ицәқәа аатҵиртлеит. Иҟаиҵозеи, деилагама ҳәа сихәаҧшуеит. Ауардын ахы дԝахеит. «Аԝнуҵҟа иԝнаҳгалап, иаҳкапанып, иҟауҵозеи?» – шысҳәоз, аҳәаса зегьы лақәырԝны, аҳәынҵәа иылажьны дцеит. «Уҧсы иамоуп, уара иумаз, ухаҭа уакәҵәҟьоуп агәаҟ!» иҳәан, – илкажьны дцеит. Анымха-хымҵәа Сакәыт-иҧа ҳәагьы нациҵеит. Егьа зундазгьы, ҟәрышьк сызимҭеит.

Даҽеа ҷьоукы ианырҳәалак даргәаа акәым, ихаҭагьы иҳәон анымха-хымҵәа Сакәыт иҧа ҳәа. Цқьа уазымхәыцыр иузгәаҭаҙомызт ихы иалихуаз алаф агәаҕ шаҵаҵәахыз.

Рҧара хәыҷқәа уажәы-уажә иҧхьаҙауа аԝныҟа ианаауаз.

– Аиашаҵәҟьа ҟаиҵеит аҭаҳмада! – иҳәеит Ҭарсхан.

– Ааи, аха наҟ иациҵаз зумаҳазеи?! Аҭаҳмада игәы ишалсыз аниба ишпаҟаиҵеи Сафер? Сминауаҭуп иҳәеит. – Сафер длыхьчон Марица.

– Ибзеилымкааит акәымзар, аҭаҳмада имацара иакәҙам, ҳаргьы... Цқьа базхәыци, ҳаргьы иҳаиҳәеит урҭ ажәакәа. Ихаҭа иакәҵәҟьоуп агәаҟ!

– Ушыҟоу умбои, абзиара унаалаҙом! – илуамызт Марица. – Ааҵәа иҵапсаны аҿада иахшьны абҳәаса ааугар ҟалома?! Иҟьыцуеит. Ҳрыцҳаишьан идикылеит.

– Ҳара ҳакәым, аха ихоуп абзиара ззиуа, ихы! Аиашаҵәҟьа ҟалҵеит ҳан дахьылцәымгу! Ашкол данҵазгьы бжьахәаахәҭран дызҿыз.

– Сақәшаҳаҭҙам, сара сақәшаҳаҭҙам! – дааҭгылан, лшьапқәа нкыдылҟьеит. –Сафер ауаа рзыҳәан абзиара ҟаиҵоит. Дуаԝы қьиоуп.

– Зегьреиҳагьы дыԥшʒоуп?! – иҭаԛкәымкәагьы ааираҵәеит. – Иаргьы банибалак алирикатә жәеинраалакәа игәалашәара иалагоит. – Сара исзымдыруа ԥьыбшьома бзиа дшыббо?!

Ҭарсхан Ҭрамба зыɷра дахьымʒаз аҭоурыхтә роман шаҟа дазхәыцуаз, уахгьы ҽынгьы шаҟа даргәаҟуаз, насгьы аɷра инапы алакра шаҟа агәаԍьра ицәыцәгьаз уаɷы ибартә иҟоуп абасеиԥш иҟоу иантҷамҭа хәыԛкәа рылагьы. Исылшауам, исзыɷуам, сдыррагьы сбаɷхатәрагьы азхом иҳәауа аҟынʒа данлеилоз ыҟан.

Узхаану ауаɷы цқьа дузеилымкааузар, ашәышықәсақәа раԥхьа иҟаз дзакә уаɷыз еилкаашьас иоуҭарызеи. Абас дзыҟалазеи, дабаанагеи, изакә ԥашәқәоузеи дызқәиааз Сафер Фасба?

Аԥсуа баагәара акәша-мыкәша санеимдоз, мчыбжьык аҟара нхаɷ бзиак иҽы сыԥхьон. Изхиҳәааз сгәалашәом, уахык ҳшеицәажәоз, ус ҷааиҭит. – Пҳьаҟа ҳәа ихәыцуа, – даасыхәаԥшит цқьа сазхәыцыр иҭахны, – аҭәасса, иумдыруеи, дад, абнаҽы зхала ииуа аҭәасса? Убри анаɷсан, дад? – иихәарц ииҭахыз сзеилымкаауа сихәаԥшуан. – Иҽеимыз ацәгьара ҭаҟа иааникылеит. Хыхь ишьҭит, ауаɷы ихәартә, анцәагьы игәы иахәартә иҟаиҵеит абзиара. Ԓьара сеиҭоумҳәааит?! Урҭ ауаɷы ишьра, ирʒра кәтык ахы ахҭәара ирзаɷызоуп. Ани, дад, уара узлоу апартиа, уи ишԥаҟанаҭо. Аҭәасса ҭаҟа иаанкыланы абзиа хыхь ахаҳара ацымхәрас, инарҳәы-аарҳәуа ишыҟарҵо. Аҭәа бзиа ахала иаʒаргьы, амахәҭақәа надҟааны, ахы аахсаны, реиҳа акгьы зҽамло, иҽалаʒаргьы реиҳа иссоу аҭәа, аҭәаша нахарҳауеит. Абри азоуп, дад, ҳара иаҳа-иаҳа шьҭахьҟа ҳазцо.

Излаигәаланаршәааз изымдырʒо, анхаɷ иажәа-маана игәалашәеит Ҭарсхан Сафер дышизхәыцуаз. Ишԥаҟалеи аби аԥеи, Сакәыти Сафери рҽы? Имаз, ихʒыз, имал-мазара зегьы анимырх, шәара ишәҭаху анымха-хымҭәа, азхарамфа, ачычиа иакәзар, абар дахьыҟоу, дшәымаз иҳәеит Сакәыт. Иɷныҵәҟьа ахыб ақәбаацыԥхьаʒа, иқәиршәуеит акәымзар, ҽыц ихыбʒом. Ирҳәоит, акәымжәы акаба, ауапа шкәакәа абырфын хҭырԥа уҳәа, анкьа ишәиҵоз амаҭәа бзиақәа иахьагьы имоуп, аха ишәиҵом ҳәа. Иара уиазҵаар акоуп ииҳәауа, аиашаҵҟьа сзы-

руит аколлективизациаан, сбысҭа ҩаҵа сзамымхуа амсақәа рыҵан снапсыргәыҵақәа, сыԥхәыс рыцхә, снапы налыхькьысыр, аҳәхәага схьушьуама лҳәон. Уажәы, абар, уахәаԥш, иҟәымшәышәʒа иҟоуп снапсыргәыҵақәа. Зегьы ҳаилагылами, зегьы акыршыруа саргьы изуеит.

Аҵәаҵәҟьа ҵаҟа иаанкыланы, аҵәасса хыхь ирышьҭыма? Ишԥаҟалеи анаѡсан? Ҵаҟа иааныркылаз аҵәа иахылҩиаазеи? Аѡнуҵҟа зегьы хәаԥсаны, адәахьала иуҩаԥха-ҩаччоит уи иаҩалаз аҵәа. Абри иоуп Сакәыт-иԥа Сафер.

Ашьҭахь цқьа даназхәыцқәа, алкаа иҟаиҵаз дышѡашьоз ибеит ихаҭагьы. Аха иантҷамҭа мҵәаҕәакәа ииаанижьит.

Акәҵарақәа ирхатәоу аҟәарҭ еиԥш, амахәҭақәа хьыдышьшь игылан Ҭарсхан зымҵан дтәаз аԥсаҵла ду. Ақәаршѡы ауазааит, еимаѡны асы леиуазааит, уи амҵан еснагь ибахҵәаʒа ишыҟаз уаѡы ибарҭан. Урыхькьысаанʒа ихәашхәашо иԥыҽҽуан аԥша иамҵанаԥсаз ашәҵлақәа рыбгьқәа, ушьапы иаҵаԥытҵәҵәон алабытҵә ѡақәа. Аԥсаҵла амҵәыжәѡақәа ушаарытцытҵлак, ацәаакыра афѡы ахылҵуан адгьыл, иҵәыгьаны, адгьыл ақәбаара иаҩыз ҵыԥхтәи ацәырасҟәа рылиаара иалагахьан аҭырас ҟатақәа.

Ҭарсхан ииаигәараҵәҟьа алашыбжь геит. Ихагәыбзыҕ-ҩагәыбзыҕуа акәын уи шхышҩышуаз. Ара дыҟоуп, арахь шәааи, дсыԥшаait ҳәа ранаҳәон аԥшәмацәа. Илаԥш нарыкәшәеит хѡык ахацәа. Ѡыцьа, Ауасцәа хылпеи Ахьча хылпеи, Ҭарсхан дшаарбаҵәҟьаз, ашырҳәа рышьҭахьҟа иаахынҳәит. Руаʒәк, Сатбеи, иара ишҟа иҩааихит.

– Уабацаз, иахьантәарак ҳушьҭоуп, – иҳәеит уи дшааидгылаз. – Дааип, дныжьны акраҳфом ххәан ҳаԥшуп.

– Анҭгьы сара исышьҭазма? – Ҭарсхан инапы нарыкәикит анаара илбааны инеиуаз Ауасцәа хылпеи Ахьча хылпеи.

– Урҭу?! Ҳа-ҳа! Урҭи сареи уара уеимакны ҳаицәҳаит. Ҳааԥшны аѡра ушаҩыз анаҳба, ҳаиԥырхагахарым, ҳҭоурыхқәак иѡуеит сҳәеит сара. Агәра рымгеит. Ирҳәақәаз зуҭахузеи. Урызгәаартә иҟам. Аѡыцьегьы рабацәа дырʒхьеит. Цәгьаҳәарала, ашәкәеиқәаҵәақәа рзалаҵарала.

Ҳа-ҳа! – деиҭааԥышәырччеит. – Уʒбахә ҳшалацәажәоз, ахаан сыззымхәыццыз акы ҳаиҳәеит абчараҳ Арушьан. Уара,

саветски власт анааи, иҳәеит уи, аҩышьа, аԥхьашьа ззымдыруазгьы, ҳаидцаланы, аликбез ҳҭаҵаны, аҩышьа аԥхьашьа ҳдырҵон. Изакә аамҭа бзиоузеи иаҳзааз, ҳаблақәа хнатит сҳәахуеит. Егьи амыждара ҳдырҵозаарын. Ашәҟәеиқәаҵәақәа ҩны иналаҵауа, ҳацәгьақәа шеибаҳәауаз ҳақәибахит иҳәеит. Уи лафны иихәаз зуҭахузеи, аха уара ҟәыҷак уоуп Ҭарсхан, ауаа ирхыргахьоу удыруеит. Нҵамҭақәак аныҟауҵо, дара ишырбо ианубалар иаҳа еиҷызар ҟалап… Ргәы иаанаго иудыруазеи.

Аԥшьбатәи ахы

Еиқәлацәаашәа, насгьы гәеицәыхьшәашәара ҳәа акгьы рыбжьаҙамызшәа, лафҳәаралоуп ишеиԥылаз.

– Иахьа ашьжьымҭан, ианаацәылашоз, – дҽаԥха-ҽаччо ҽааиҭит Адамыр, абарҵа санаақәгыла, сыԥшызар, ани аҩны абарҵа уаақәгылеит. Абар Ҭарсхан. Ҩашьашьа амам. Араҟа даазгоз аасгәахәт азнык азыҳәан. Ибласаркьақәа, маҷк иҩаархәашәа игылашьа, ихәда инҭаԥсо ихахәы еиқәаҵәа, еиҳараҙак узлаздырыз, угәы иалымсын, уныҟәашьоуп, ушьаҽа рдуны уаԥхьаҟа инеихганы, нас ушьамхы нхарҟәалашәа, даҩеаҙәы иныҟәашьа иалаҩашьом. Шәеиха, аҽар, шәеиха шьаҽа ҭбаала сҳәеит сыбжьгьы ныҵакны, аха уара сыбжьгьы умаҳаит, зынҙаскгьы сгәаумҭеит.

Ҭарсхан игәалашәеит, ииашаҵәҟьаны шаанҙа ауада данаадәылҵ, аҳауа шҽыхьтааз аниба, дхынҳәны акуртка шишәиҵаз. Убри иаарласны ишигәалашәаз еиԥшҵәҟьа, еимгеимцарак ала ихы иааташәеит Адамыр илаф аҭакс иҟаиҵашаз.

– Сгәы ишԥалсуеи снықәашьа азыҳәан иуҳәаз, Адамыр! – «Уара» ҳәа диацәажәон. Аиуара ирыбжьаз адагьы, иара, Адамыр ицәымгын «шәара» ҳәа аниарҳәоз. Иаԥсыуа цәажәашьам, «шәара» ҳәа аҭацеи амаҳәи роуп изҳәо иҳәон. – Сгәы иалс акәым, иаҳагьы исгәаԥхеит. Убас шьаҽа ҭбаала ҳшәышьҭамлар хьҙашьас ишәымоузеи аклассикцәа!

Ҩ-ҙиаск неиԥылар еиԥш, иахьааиԥылаз иаанхеит рылаԥшқәа. Адамыр идыруан ажәа «аклассикцәа» ҵакыс иеиҭаз

Ҭарсхан. Сара сԥымҭақәа рзыҳәан ҭыжьшьа рымам ҳәа изныкымкәа арецензиақәа уԥхьеит, ԥынгылада иҵыҵуеит уара иаауԥуа зегьы, уи сара акгьы ахысҳәааууам. Сара исазҵааузар, иҵыжьтәым сара сԥымҭақәа ракәым, аха уара ухаҵа иуԥқәо роуп, уабатәи классику, ус сҳәоит, избанзар ус иаԥуп.

Урҭ реизыҟазаашьа шизымдыруаз еиԥш, реицәажәашьагьы ахы ахьцоз иахьаауаз шизеилымкаауаз аниба, аҷапырхәа ахаҵаны иикыз илашәарыца иварԥало, еизныжьны иԥызцәа рахь дцеит Сатбеи.

– Шәласы, шәласы, абиԥара қәыԥш, иаҳзымдыруа, – Пушкин иажәақәагьы еиҵаганы иналеиҵеит, – аха ианамузах ма аԥсшәа ҳашәҳәала! – макьанагьы иԥибашәон рылаԥшқәа.

– Иудыруеит, саншьа ду, сукәыхшоуп, ажәытә ажәабжьны ирҳәоит. Аҳ данеимса, ихәҵаз, иҳәатәыз «Хаир, абзиара уанаҳәааит!» – имҳәазаап ақьаҳиа. Ҷымҭ аматҵурҵа дныԥналеит, – иҷеынкыланы, ҭынч иажәа наигзон Ҭарсхан. Аԥра мацара акәым, цәажәарала ажәабжь аҳәараҷгьы ушьҭахь сгыларц шыстахым удыруаз аҳәон уи ицәажәашьа. Уи ибзианы иеиликаауан Адамыр. Иаҳагьы игәы иахәон. – Абыржәыцәкьа дыкны даажәга ақьаҳиа чычиа, аҟамчы ԥцаҵа дыцышәх, ихы сатәашьаны сара санеимса хаир ҳәа сазымҳәаз иҳәеит. Дгәааҙеит, деимырхха дыкны дааргеит ақьаҳиа. Уара, ачычиахша, иарбану хаир ҳәа зсоумҳәаз?! – днаиқәыцәкьеит аҳ.

– Иеиҳәарц иҵахзацәкьамызт, аха уажәшьта ишԥаҟаиҵо, даҷашәеит, – Адамыр инациҵеит, уи ажәабжь иаргьы ишидыруа ирбауа Ҭарсхан, – игызмалра дыҷнахроуп.

– Мап анакәха, аҟамчы изыԥшуп. «Саҳ ухаҵкы, ҷааиҵит ақьаҳиа, уара уанеимсаз, ишудыруа, шаанҙа аматҵурҵа саадәылҵуаноуп. Сҷы-снапы смызәзәацызт. Сҷы-снапы мызәзәакәа саҳ дузза иҷаԥхьа цажәашьас исымаз», – иҳәеит.

– Аҳ ихы иамхабзиарагьы уиала иааихәаҷеит. Ани, акласснк ҳәа ансоуҳәа, сара схы самхабзиара уара ишааухәаҷеыз еиԥш...

– Сара ииашаҵәкьаны шәкәыԥԥы дус усыԥхьазоит, Адамыр Алмасхан-иԥа, –иҳәеит Ҭарсхан. Уаанҙа «аклассик» ҳәа ииҳәаз иаҕьцәаны исҳәазар ҟалап ҳәа дегьынахьхәит.

Зегьыҭаҟьа ракәымзаргьы, ииашаҭаҟьаны иҩымҭакәак шигәаԥхо, насгьы ибзиарақәа иду шихамышҭуа иирдырырц иҭахын. Шьыжьхьа еицаҳфап аниҳәа, ҩынтә имырҳәакәа дақәшаҳаҭхеит Ҭарсхан. Ашырҳәа днеин, изымԥшырц дара акрырфарц ахьшьцәа-шәарыцаҩцәа инараҳәаны, аминауаҭра нышьҭаҵаны, Адамыр дахьыҩназ ауадахь днеит. Уи ихәы ааз-газ аԥхәыс длыҳәеит даҿаҙәы ихәы аалгарц.

– Уажәааигәа, – ууанҙатәи рцәажәара инациҵеит Адамыр. Шьыжьхьа рфарц ачыс-еишәа инадтәалеит. Ҭарсхан амлагьы дакуан, аха Адамыр асеиԥш дахьимбацыз аҟнытә, инхашьа-инҵышьа инаркны, иааиҳәозгьы ажәак иаҩмыжьуа, зегьы цқьа дрыхәаԥшырц, цқьагьы абраҟа, шьхатәылан зырахә зманы итәоу хьшьцәақәак рҿы сыҡан. Изхаҳҳәааз дизыҙырҩырц иҭахын. Уаанҙагьы уи иҳәамҭақәа акык-ҩбак аниҵақәахьан, – сгәалашәом, уажәраанҙа иуҳәоз, абни ақьаҳиеи аҳи ражәабжь аацәыригеит аҙәы. Иҳәаны даналга, сара зынҙаск сызлазымхәыцҙацыз аганахьала дазхәыцуазар акәхарын, хьчак ус ҷааиҵит. «Реиҳа аус злаз умҳәаҙеит». «Уи иарбану?» Аҳ данеимса, ақьаҳиа хаир иҳәарц азыҳәан иҿы иҙәҙәахьазу имыҙәҙәацзу ракәмызт аус злаз, аҳ дхызхыз уи акәҙам. Аҭак шпаҟаиҵеи? Аҟамчы уҵхзар акәын иуқәнагоз, аха иҟәышны уахьцәажәаз азыҳәан иуанасыжьуеит иҳәеит. Аа, иубома, ауаҩра злаз аҙәы иакәын аҳ. Уи ауаҩы дзыԥсоу идыруан, ихшыҩ пату ақәиҵон. Иуаҳау, уазхәыцу, Ҭарсхан, ҵара змам, ахьча ахы ахьирхаз ари ажәабжь? Ииаҳгап уареи сареи ҳаимак ашҟа. Сара сгәы иалам ҷьушьома…

Ҭарсхан ҷимҙеит. Адамыр ихала иҳәар иҭахын. Уи иҿаԥхьа дзымцәажәо, ибз ихәлашәо аҟынҙа даныԥхашьоз аамҭа дацәцахьан. Уаҟа аԥхыҙ далызхыз изаҩызахеит иҩымҭакәа рзыҳәан Адамыр ииҩыз арецензиакәа. Акы акәым, зныкгьы акәым. Данықәыҷыз, Адамыр рыҩны данне-илак, акамфеҭ ииркыргьы иҭабуп изымҳәо ибз ихәлашәон, убасҡак дицәыԥхашьон. Данықеидас, ашкол аҿы иҩымҭакәа рҵауа, арҵага шәҟәқәа ирнымызгьы дрыԥхьауа даналага, уи иҿаԥхьа ацәажәара иаҳагьы ицәыцәгьахеит. Шәҟәыҩқык иаҳасабала Адамыр имаз ахьҙ-аԥша иачыданы Ҭарсхан изыҳәан даҿеакгьы нацлеит. Рыҩнаҭаҿы уи избахә лассы-

лассы иалацәажәон. Иҙбахәгьы иалацәажәалон, ихаҭагьы дырҭаакәахьан Ҭарсхан иаб дҭаркаанҙа. Уажәы даназхәыц иеиликаауеит урҭ аҩхацәак, зҵара маҷыз, рҟыҭаҧы абригадирра ада маҵура иахагыламыз иаб анхаҩи уи ашәҟәыҩҩи аиуара-аиҭынхара ирыбжьаз аҵкысгьы даҧакы ишеиднакылоз. Ар хәҭак аҧы еиқәшәан, аибашьра еицыҟан аҩыцьегьы.

Еиҳараҙак Адамыр иҙбахә иалацәажәауа, ихаҵкы кадыршәуамызт Ҭарсхан иаб данҭарк инаркны. Усҟан уи иааирԥшыз аҭынхара, аиҩызара, еиҳараҙак агәымшәара, иахьагьы ицьеишьоит Ҭарсхан. Ихаҭа иԥсҭазаара ашәарҭа иҭаиргылеит.

– Ибзианы исгәалашәоит, – ҧааиҭит Ҭарсхан. Ицьеишьон иацәажәара ацәыҧхашьара дахьаиааиз. Уи аҧы ицхраait агәала имаз. Иҩаиханы даашьҭнахын, Адамыр днаиванаргылеит уи агәала. Даҧакала аҭак аҟатҵашьа имамызт. Дҧазхәоз рацәан, – ибзианы исгәалашәоит, усҟан ҳқыҭан, Аԥсара ашкол сҭан, фба рҧы стәан. –Иҳәашьагьы убас иҟаиҵеит, ҳазҧу аускәа рҧы ҳахьеишьашәалоу аамышьҭахьгьы, қәралагьы ҳаиқәлацәоуп ҳәа еиҳәарц иҭахызшәа. – Уара иудыруеит ҳара ххабла. Анхацәа бзиақәа нхоит. Аха ауаҩы ухы зухьчозеи ҳәа аҧеԥныхәа иҭашьас иамоузеи! Рхы рыхьчагәышьон. Бжеиҳаԥьара, сани саҳәшьеи ракәым, сара ахәыҷгьы рашҭа сҭалар рцәымгьын, рхәыҷқәа срыцыхәмарыр руамызт. – Аибашьраҧы мацара сара дшыздыруаз дырдыруандаз уаб нас... – иажәа наимыҙеит Адамыр. Дҩагылеит. Ауада ҭбаатыцә аҧы даалеиҩеит. Аԥенџьыр иадгылан дызхатәаны дыҩуаз, инапҩымҭақәа зқәыз астол. Днадгылан, ажәақәак ақьаад инаниҵеит. Аҭаҭын дахо днатәеит. Ҭарсхан уи аҭаҭын дахо димбацызт.

– Изхысхәаауа, аҳаблаҧы мацарагьы сашьцылахьан атроцкист иԥа шәицмыхәмарын ҳәа сҩызцәа хәыҷқәа иахьрарҳәоз. Уи сара сзы иҧыцмызт. Азгәаарагьы саҟәыҵхьан. Убри аҿены, ашкол ашҭаҧы ҳшыхәмаруаз, еимаҳкыз анцәа идырып, сҩыза хәыҷыки сареи ажәа ахьааимаҳкыз «уара, атроцкист иԥа!» ҳәа, – анааҧиҵ, убри аниҳәо ҳәа сыԥшызшәа, «ҳаҩны иҟоу дудыруандаз, ашьыцра уагон» ҳәа ҧаастит. Ари заҳаз, еиҳау аклассқәа рҧы итәаҟәазгьы ааҳадеизалеит». «Шәыԥшы,

ҳаѡны иҟоу иҳәахт! Шәара шәыѡны инеиуада, уара!» ҳәа, –инасықәрыԥсеит. Усҟан, ишыжәдыруа, сан ашкол аҽынтә дыԥхарҵахьан. Еиҳараҙак уи азыхәан акәын ашкол аҽы зегьы изырдыруаз саб дышҭакыз. Ҳара дсасны хымш раахыс иаҳҭоу шәара шәнаԥшынгьы дшәымбаҙац. Ихшәыртлеи шәырҵага шәҟәқәа, шаҟаҷьара иану жәбап Адамыр Арҵанба ҳәа. – Устцәҟьа акәымзаргьы усҟан ишиҳәаз, уажәы иара иҵахын ишиҳәаз еиԥш акәзарц. – Ааи, иҳаҳахьеит, ҳаԥхьахьеит, иаҳҵахьеит, – рҳәеит, сѡызцәа хәыцқәа. Убри ашәҟәыѡѡы, бавшьвебо, – сҳәан қырҵшәакгьы наластцеит. Ишудыруа, усҟан аԥсуа школқәа аркын, қырҵшәала акәын аҵара шаҳҵоз. Ҳѡызак аҵәы илаҳҵарц ҳҵахызар, дҳаргәаауазар, мамзаргьы ҳаихыччозар, бавшьви ҳәа изҽаҳҭуан, – убарҵ ишәҵо ажәабжьқәа зѡыз, бавшьвебоо, ҳара ҳаѡны дыҟоупе-е ҳәа, –инаргәыдысцеит. Шаҟа сахыҽхәаны исҳәаз ухаҽы аагара уара иузымариоуп. Саб атрацкист ҳәа дҵаркны, сан атрацкит иԥҳәыс ҳәа арҵаѡра даҟәырхын, ашкол ашҵа аҵалара азин лымамкәа дамырххьаны акәымкәа, сабгьы амаҵура дук ирҵазшәа, сангьы убарҵ ахәыцқәа ишыдлырҵац идлырҵозшәа акәын сгылашьа шыҟаз, исԥшышьаз. Ахәыцқәа, иудыруеит, ауаѡы ирыцҳашьара рыздырҙом, игәы ԥжәоит, дыԥсуеит ҳәа иҟаҙам. Ахәыцқәа ҳәа, сара исыкәлацәааз, исеитҵбацәаз ракәым, аиҳабыра классқәа рҽы итәазгьы, иаххәоз анраҳа, иаҳа зеилкаара ыҟаз, сара сҭагылазаашьа здыруаз, ари рыцҳа, ихы еивысма ҳәа исыхәаԥшуеит. Ҳара збиографиа ҳҵауа, зѡымҭақәа ҳашәҟәқәа ирну иакәым, ireицәоу аҧьмахьчагьы зыѡны дымнеиуа, шәара шәҽы аума дахьнеиуа, ҳара ҳаума иужьауа ҳәа исыхәаԥшуеит, ицәыҵаччауеит. Сара ирасҳәеит, дыҟоуп убри ашәҟәыѡѡы ҳара ҳаѡны ҳәа. Дназгазеи ҳәа аҙәыр дсазҵаазшәа, дназгазеи шәымбои, сара сан ланшьа иоуп, ааи, сан, Марушьа Маҳмеҭ-иԥҳа, бавшьвебо, – сҳәеит ашкол аҽынтә дахьыԥхарҵаз, уаҳа рҵаѡыс дахьрымам убарҵ ахәыцқәа ирхароушәоуп ишысҳәогьы.

Ҭарсхан игәеиҭеит иихәауаз агәалашәара даҽа гәалашәарақәак шизнарҽыхаз Адамыр. Илымҳақәа кыдҵа дшизыҙырѡуа, даҽеаҷьара дагон. Усеиԥшқәа раан, сиԥырхагамхап, игәалаиршәалааит ҳәа ицәажәара иаҳа ианникылоз, иимҳәоз,

аха иитахыз даҽеакгьы ыҟан Ҭарсхан. Акырынтә дазхәыцхьан, иаҟәикхьан иаб изыҳәан ажәабжьк иҩырц. Ихҭҳәаам ажәабжь. Иаҳагьы еиҕьуп адокументқәа ирылихыр. Уажәы убри игәҭыха даҽеакала дназхәыцит. Иара, иҷкәын иакәымкәа, иаб, Ҭемыр Ҭрамба изыҳәан иҩыр бзиан Адамыр Арҭанба. Дызусҭада уажәшьҭа иззеилымкаац иаб акгьы ихараҙамкәа дышдырҙыз, уимоу, Ҭарсхан идырцәа, иҩызцәа ирҳәо акоуп. «Ауаҩы иԥхыҙ данақәыҙуаз аамҭазы идырҙыз уаб...» Изқәыҙбауа аамҭоуп. Зегьакоуп ихьӡи ижәлеи нанҵаны, ма персонажс дҟаҵаны, мамзаргьы ихьӡынҩыланы иаб изыҳәан ҩымҭак аԥызар иҭахын. Иҟаларын иара, Адамыр Арҭанба ихаҭагьы ихьӡ акырҙа иҭнагар, иҩымҭақәа зегьы реиҳа уҏсҭазаара иазааигәоу, реиҳа иҵабыргу ҩымҭахар убри. Иаб ихьӡ аиқәырхара мацара акәымкәа, иара, зыԥсы ҭоу аклассик ихьӡ акамырҵәаразгьы акырҙа ихәарҭахон.

Дызҭанагалаз агәалашәара даналҵуа ҳәа дааиԥеиԥшын, иажәа инациҵеит Ҭарсхан.

Агәра згодаз уара ҳаҩны уҟоуп ҳәа. Сара схаҭагьы ԥхыҙ избама, ҳаҩны унеиуазма сҳәо аҟынҙа снаргеит. Ухьӡ сымҵәыжәҩақәа алеиҵысхып шысҳәоз, сылабжышқәа сҽыкәааша сцеит аҩныҟа. – Абас избоз ауаҩ, насгьы убасеиԥш иҟаз аамҭа уадаҩ аан, сан, саҳәшьа, сара мап ҳцәызымкыз, уимоу, ҳзыхьчоз ашьҭахь иухьзеи, сара сзыҳәан арецензиа еиқәаҵәа шԥауҩуаз, сҩымҭақәа иркьыԥхь ирымкыԥхь уара утәы уҳәандаз ҳәа акәын иаанагоз Ҭарсхан иҳәашьа. Адамыр уи иҳәашьа азхәыцра акәым, ииҳәозгьы цқьа иаҳаҙомызт. Уаҟа уи иеилкаара изымариан Ҭарсхан. Ихаҭагьы шаҟантә шаҟаҩ рҽынтә иаҳахьоузеи «ҳара иахьаҳҳәо акәҙам уахьыҟоу» ҳәа.

Убасҟантәи аамҭақәа рышҟа Адамыр ирхынҳәра дацхраазааит, егьоурым ахьаа изнарҵысыртә иҟоу агәалашәарақәа изцәырҵыргьы. Ихаҭагьы игәалашәаша, уажәы даҽеакала дзызхәыцша маҷым. Ихы игәалашәозараахыс ма ҙбахәла, мамзаргьы хаҭала иидыруаз ауаҩ ибзиарақәа раамышьҭахь, ицәгьарақәагьы ибеит. Урҭ анеидикыло, ианеиҷирԥшуа ибла иаахгылоит Адамыр Арҭанба дицны ашкол ашҭа ианаатәалаз.

Агәра рымгеит, ихыччеит, аҵәыуара аҟынҙа днаргеит иҩызцәа хәычқәа, ҳара ҳаҩны дыҟоуп зажәабжьқәа шәырҵага шәҟәқәа ирну ашәҟәыҩуы ҳәа, – анреиҳәа.

– Аурокқәа шәрылгахьоума, макьана узлаазеи? – днаиазҭааит Адамыр. Асасаairҭа кәаскьа абарҵаҿы дтәан. Ашәҟәы даԥхьон. Амардуан дахьааҿалаз, абарҵахь ахалара изымгәаҕьуа, ихы ларҟәны дгылан Ҭарсхан. – Уаҳәшьа хәыҷы дабаҟоу?

– Ашкол аҿы...

– Уара уа узыҟамзеи, аурокқәа шәымаҙамыз? – асаатҭгьы днахәаԥшит.

– Иҳаман, – изнымкыло ихьанҭахеит ихы. Илабжышқәа ѡхаҟәҟәалеит, –уѡызцәеи уареи шәеибаргәаама? Арахь ууаи, еимашәкыз саҳәеи...

– Уара, – иҳәеит ибжьы аарла иҵкаауа Ҭарсхан.

– Уара ишԥа? Сара сеимакны шәеисыма? – дегьаахыччеит Адамыр, –сара сыҙҕабума, уара, шәара ахацәа дуҙҙақәа сеимакны шәышԥеисуаз?

Иҟалаз аниеиҳәа, ахәыҷқәа ракәымкәа, дегьызеиҕьым хацәақәак иҟарҵазшәоуп игәы ишалсыз. Аҽеилаҳәара даналага, дсыргәаама, дцома ҳәа дихәаԥшуан.

– Уаҳа иѡны снеиуам, сиацәажәом, сара дшыздыруаз, сышизхәыцлоз акәҙам уи дшыҟоу ҳәа Адамыр данизгәаалак Ҭарсхан, шаҟантә игәалашәахьааз убри амш, убри асаат Адамыр Арҭанба дицны, баша дицны, баша дивагылангьы акәым, инапы Адамыр иркны ашкол ашҭа данҭалаз! Иаб дахьдырҙыз, атроцкист иԥа ҳәа ахьиарҳәоз иаҳагьы деигәырҕьон, иаҳагьы изеиҕьханы акәын ишибоз убри аамҭазы. Насыԥла зегьы дреиҕьны мацара акәым, аурылагьы зегьы дырхыҳәҳәо акәын ихы шибоз. Шәихәаԥш сара знапы ску, сызцу дзакә уаѡу, шәара уи инапы шәкы акәым, шәиеихырхәаны аԥсшәа иаҳәахагьы шәызҭада! Иѡызцәа хәыҷқәа дахьырбоз дыҽхәон, аха уи акәмызт еиҳараҙак амҭәыжәѡақәа изҭаз. Адамыри иареи ашкол ашҭа ианаатҭалоз, данынаԥш, ашкол абарҵаҿы дыкәгылан иара, Ҭарсхан излеидыруаз ала, иаб дахьдырҙызгьы, иан арҵаѡраҿынтә лусура дахьамырхызгьы, иара ихаҭагьы абас иахьизыҟоугьы, зегьы-зегьы аазыхҟьо, аҵара аҟәша аиҳабы, цас иауазшәа, иара реиҳа бзиа иибоз амаҭәар – аҭоурых дзырҵоз, зегьы реиҳа еицәеишьоз арҵаѡы.

Ахьҙи абхьҙи имамкәан дышԥаҟалоз, Ҭарсхангьы идыруазар акәхарын уи арҵаѡы ихьҙыз, аха ихьыҙцәҟьа ихашҭит,

игәалашәоз ишиԥхьоз акәын. «Коли» ҳәа акәын ишиарҳәоз. Акласс аҽы зегьы ишраҳауа.

– Адин коли принесиошь, адин коль палучишь, два коли принесиошь, два коли получишь, – иҳәон. Раԥхьаʒа ианиҳәа, ахәыҷқәа аʒәгьы изеилымкааит иитахыз. Ашә, ашыла, акәтаҕьқәа сзаажәга аниҳәоз, иитахыз иаҳа еилкааны иҳәон. Аԥсуа школқәа анадыркы, Егры нырцәынтәи иаарышьтыз рҵаѡын. Араҟа уаѡ дшизымдыруаз еиԥш, ишәымызт, ихамызт, иифоз иижәуаз имамызт. Афатә сзаажәга ҳәа анреиҳәоз, ахәыҷқәа ранацәа рабацәагьы ус иахәҵоу акеиԥш ирыдыркылеит, аʒәгьы дахымыччеит. Аха «Коли! Коли!» иаанагоз ахәыҷқәагьы ирзымдырит, анацәа абацәагьы ирзеилымкааит. Аандаҽы ахәыҷқәа наганы, амасар инапы ақәкуа, абри ауп исҭаху, абри сзаажәгала ҳәа идимырбакәа, уаҳа изеилибамкааит. Иҟалаз уиоуп, қьаԥҭак дахын. Аандақәа ҟаиҵарц, амасар ршьаны изааргаларц иҵахызаарын. Масарк изназгоз, иреицәаʒоу ахәшьара, «акы» ҳәа ибжьы нытганы инаҳәаны инаизыкәиргылон, ѡба назгаз – ѡба, убас хәба рҽынʒа. Дахьынхоз ашкол азааигәара акәын. Амасар рыманы ишааиуа, уаҟа инышьҭарҵон. Аурок ишналагалак, дасу шаҟа масар ааигаз иҳәон, уаҳа аурок аҳәара аҵахʒамызт, ажурнал аҽы аттаҳәа ахәшьарақәа нанылон. Ашьыцра иаганы иԥсуаз аʒгабцәа ракәын. Урҭ «коли» дааиргомызт. Аурокқәа рҵалар акәын, ирҳәалар акәын. Аурок аангьы ихимхуаз ихылпа, абз ҟьаҟьаʒа, аҵаҭын лѡа ихылббуа, абарҵа дықәгылан уажәы убри «Коли».

Игәалашәоит Адамыр дшеилаҳәазгьы. Ачесунча иалхыз, ишкәакәаʒа аиқәеи акостиуми еиқәҵаны ишәын. Агалстук ихан. Ишкәакәан ишлиапагьы.

Ҭарсхан инапы шикыз, уаҳа иааумышьҭʒакәа, ашкол амардуан инхалеит. Ахаан усеиԥш димбацызт Коли. Иҵаҭын наҟ иршәит, абз ианкны ихиԥааит ихылпа, инапқәа зны инаиваиԥсон, нас рыѡбагьы иаԥхьаҟа иааирххон. Дхырхәахырхәо Адамыр аԥсшәа наиеиҳәеит. Иҟалап, иԥсы ҭазар, уи иахьагьы дизымдыруазар усҟан дзацәажәоз дшышәкәыѡѡыз. Араиком аҽынтә, мамзаргьы иахьынеиҳау ҷьарантә даашьтыз ҷьишьазар акәхап иаԥсшәа ҳәашьа, ихырхәашьа злаҟаз ала.

Ажәак ԝажәак рыда аурысшәала иеибырҳәоз ахьизеилымкааз азыҳәан, Ҭарсхан издыруам усҟан Адамыр Коли иеиҳәаз. Уамак аамҭагьы еицәажәомызт. Егьа иҳәазаргьы, арҵаԝцәа руадахь акәзааит, адиректор икабинет ахь акәзааит, ԥьаргьы дымнеит Адамыр. Ампыл иасуаз, ус ихәмаруаз ахәыҷқәа рыхәмаррақәа ирҟәаҵын, насҭха, гәыԥ-гәыԥла игыланы ирыхәаԥшуан. Аҳәгьы акгьы иеиҳәомызт Адамыр. Дгылан дыԥшуан, уаҳа акгьы.

Убас акәхарын иаргьы ишиҳбаз, ишиҵахыз, ахәыҷқәа дахьырбаз азхеит, уаҳа аҵахҳамызт. Акгьы ихараҳамкәа дҵакын ҳәа доурыжьны даар аҵкысгьы еиґьны аҽаԥсахит иԝызцәа шизыҟаз. Уинахыс машәырынгьы аҳәгьы иҽыҵымҟьеит «уара уаб ажәлар драґоуп», «уара атрацкист уиԥоуп» ҳәа, – иаҽԥныржәақәоз. Арҵага шәҟәқәа рҽы Адамыр Арҭанба иажәабжьқәа, мамзаргьы ироманк ацыԥҵәаха ахьаныз, Ҭарсхан ирбауа, ихьҙи ижәлеи иаԥхьауа еиҵаԥхьауа, иазҵаауа иалагон шәара шәҽы данықаз ииҳәақәоз, ҽыц акыр иԝуаны иубама ҳәа. Грас иуԥхьаҳашас акы акәзу, мамзаргьы шьцылара бзиазу рыздыруамызт, аха абас аҟаҵара ҟазшьас имоуп анырҳәа, инаидырбон, абри уаҳа даахьоума, даараны дыҟоума ҳәа. Иҟалаз уиоуп, ииҳәақәозеи, иҟаиҵақәозеи, ицәажәашьоузеи, итәашьа-игылашьоузеи ҳәа даныхҭарк, «шәара ишәымбаҳеи иҟазшьақәа руак, ес минуҭ инацәкьарақәа налшьуа, аԝада иныкәиҳәон ихахәы», иҳәан, ихахәы инапы алшьуа инадирбеит Ҭарсхан.

– Абасоума ишықаиҵо?

– Ас акәу, абас акәу ихахәы шыԥхьаиҳәо ҳәа, –рхахәқәа рнацәкьарақәа налшьуа иааҽырбеит ахәыҷқәа. Уиакәхеит, ахьҙ ҷыдак иаԝызахеит уи ашьцылара.

Дшымгәыґзоз, дахьымгәыґзоз аҭып аҽы, шьхатәылан ианеиқәшәа, ианеицәажәақәа ашьҭахь, реицәажәарақәа ртәи, насгьы Адамыр Арҭанба идҳәалаз игәалашәарақәа ааркьаҽ-ааркьаҽны имшынҵаҽы иананиҵоз Ҭарсхан, дназхәыцит даҽакгьы. Асахьаркыратә литература, ашәҟәыԝра иаҵанакуа рдырны, изыԥсоу еилкааны, ашәҟәыԝы ихә ршьон, иҽаԥхьа ихырхәон, убри азыхәаноуп убасҟак сԝызцәа, ашколхәыҷқәа Адамыр дахьырбаз абас изрыдыркылаз ҳәа, ега ус иҟазарц

уҭахызаргьы, ҳәашьа амагәышьам. Ииашахом. Иҟалаз зынӡаск даҽакуп. Сталин иԥсы ҭан, уи иҩыза гәакьа, иҵеи иаша Бериа иакәзар, иҧаҳәатәы ҟало дышәҭыкакаҷуан. Ан длыхшоит, длааӡоит аҵеи, нас аҵеи ишьапы данықәгылалак, дҵеи бзиазар, дааҳәны иара диааӡо далагоит иан. Ақырҭуа шовинизм иахшаз, иааӡаз Сталини Бериеи иааҳәны уажәшьҭа дара ақырҭуа шовинизм аныраа3оз, рымҵәыжәҩақәа андырҭбаауаз аамҭазы акәын. Аԥсышәала ацәажәараҵәҟьа аныгәағьуацәаз, аԥсуа урокқәа ҳаҭара иахьа – уаҵәы иаҟәыцуеит анырҳәоз, алитературеи абызшәеи ҳзырҵоз аҳәы заҵәык дааныжьны, егьырҭ аԥсуа рҵаҩцәа зегьы ашкол аҧынтә иԥхарҵазар аахыс уамак анымҵуаз, аамҭазы Адамыр, аԥсуа шәҟәыҩҩы, уаҟа инеира антихристцәа рыгәҭа Христос даацәырҵыр иаҩызахеит. Убри ауп иҟалаз. Ҳарҭ, ахәыҷқәа ҳакәзар, саргьы сналаҵаны, уи ҳихәаԥшит анцәа дхазҵауа Христос иаара дшахәаԥшреиԥш.

– Аамҭа ахаҧсахьа аарԥшрази, насгьы ихаҭа ишиҳәаз еиԥш, Адамыр Арҭанба наҟ-наҟ, иаԥхьаҟа аҳәыр иҭаххозар ихы иаирхәап ҳәа, Ҭарсхан ихаҭа ибзианы иидыруаз, дызлахәыз, ашколи Адамыри ирыдҳәалаз даҽеа хҵыс хәыҷык убри реиқәшәараан иргәаладыршәеит, ашьҭахь ишеибырҳәаз итетрад ианитҵеит.

– Убасҟан, ԥаҵақьалеи ԥшьблаки рыԥсы анҵаз, Адамыр Алмасхан-иԥа, –шамахамзар, уи ихьӡи иабхьӡи еидкыланы иҳәомызт изеиҳәоз иахьигәамԥхоз аҟнытә, аха уажәы иҳәеит реицәажәара аҵакы алашьҭихырц, – урҭ аџьнышқәа анцәа иҵыԥ кны иантәаз аамҭазы, уара уаҟара издыруада аԥсуаа ҳазҭагылаз, ҷыдала ҳашколқәа зықәшәаны иҟаз...

– Ҳарҭ, ашәҟәыҩҩцәагьы урҭ аџьнышқәа ашәа анырзаҳҳәоз... – уажәакәын аҭаҭын анкаиршәыз, еиҭа инаиҧаикын, амца нахьирсит. Урҭ ажәақәа иҳәеит даҽеа ҷьоукы реиԥштцәкьа иаргьы ихы ишаҽԥниҳәоз убартә. Уи асеиԥш дцәажәо имаҳацызт. Даҽеакӡан ииҳәалоз. Аамҭа ус иҟан, уаҳа ԥсыхәа ыҟамызт, ус иаҭахын...

– Аиҳабыра классқәа рҧы итәаз, ашәҟәыҩҩра зҽазызкқәоз, саргьы ажәеинраалақәа сыҩуеит анысҳәалак, рааигәара снамышьҭуа, зққышә сыҟәызҵалоз, уара унеины уанца

инаркны, ԝызас, ҭынхас сышьҭырхит. Аха уиакәым уажәы иуасҳәарц исҭаху. Уара уанца, мшқәак мзақәак анаабжьыс, уара иузымдырʒо даҽеакы ҟалеит убраҟа. Уажәы саназхәыцуа, изакә ҟәыҷароузеи иаалырԥшыз, уеиқәлырхеит сҳәоит сан лзыҳәан, – аҭаҭын дахарц иҭаххан, иҟаиҵоз дазымхәыцʒакәа, аҭаҭынҟаҵа зҭаз апачка цырак ааҭигеит. Адамыр днаиҿаԥшын, наҟ иныкәиҵеит.

Уаха, иуҭахызар, аиҳабы иҿаԥхьа аҭаҭын амыхара иаҟәыҵхьеит, дад, уажәы аҿар…

Ҭарсхан акгьы имҳәаʒеит. Дааҟаԥшьхеит. Иажәа инаҵиҵеит.

Убарҭ, аиҳабыра классқәа рҿы итәаз, ашкол ахь ууарыԥхьарц рыʒбеит.

Сан иласҳәарц, слыҳәарц, убри лыла аус ҟарҵарц иалагеит. Сара уи сеигәырҕеит. Даҽеазнык суцны ашкол аҿы снеир, изакә бҕаз исоуаз, насгьы сара уи шаҟа саргәаҟуаз, Адамыр Алмасхан-иԥа, уаҳәара заҭахузеи!! Сааин сан иласҳәеит, сгәырҕьаҵәа. Саҳәшьа, Марица, ҳаицәажәара заҳауаз, ҳаб доурышьҭуеит, дауеит ҳәа ласҳәазар аҟара деигәырҕьан, нана, иахьаҵәкьа бцароуп Аҟәаҟа, биацәажәароуп лҳәеит. Хәыҵхәыҵла ацәажәара иашьцылахьаз, лыбжьгьы ԝҭылган, ашкол аҿы мацара акәым, нана, рҵеԥь аʒы ҭаҳтар зымуа ҳгәылацәаҟәак ианраҳалак… Дааины, шәыԥсы ҭоума ҳәа нараҳәаны дцоит ҳәа акәымкәа, дрыцны, ашкол аҿы аиԥылара ҟаҵаны, абарҭ ауаа сара исҭынхацәоуп, Марушьа Маҳмеҭ-иԥҳа дсаҳәшьаԥҳауп, уи илыхшаз, Марицеи Ҭарсхани саҳәшьаԥҳа илыхшаз роуп, схәыҷқәа реиԥш избоит аниҳәалак… Адиректор, ма аҵара аҟәша аиҳабы аʒәыр иарҳәаахьоума даарыԥхьарц шырҭаху ҳәа днасазҵааит сан. «Коли» иарҳәаахьеит. Даажәга, ииҳәаҟәо ҳаҳап иҳәеит уи. Дақәшаҳаҭхеит. Агәарԥ аҿы ахәыҷқәа аныхәмаруа аԥсышәала иеицәажәар зхы зхыҵуа, абни иоума аԥсуа шәҟәыԝԝы даганы иԥылара зҭаху? Уи, нан, дзақәшаҳаҭхаз шәара ишәыздырʒом. Илымуит, ларгьы иуалымҳәеит, даҽеаʒәы дцозаргьы дылмышьҭит. Акыр ҵхьаны, ус зыҟалҵаз схаҭагьы еилыскаартә сшыԝеидасхьазгьы, сан слазҵааит. Коли имацарагьы дузхон. Ашәҟәы наузаларҵон.

– Уи цәгьамзаргьы ҟаларын… – иҳәеит Адамыр. Лафшәоуп ишиҳәаз. Ҳәарада, лафуп. Дарбану урҭ дрымпыҵашәар зҭахыз.

Ашьҭахь уара, иугәалашәоит, даҽа зныкгьы ԝынтәгьы уаннеиқәа, ани, Бақьыр-иԥа Ҳараз изыҳәан ашәҟәы ануԝуаз, иуацәажәарц иақәыркит ахәыҷқәа, аха еиҭах сан илымуит.

– «Ақыҭа иахаԥыруеит ашьауардын», – иҳәеит Адамыр, иҳәашьа убас иҟан, дихымшараны ихшаз, дызцәыԥхашьо ҭеик иʒбахә далацәажәозшәа, анс-арс даҽа ԥсаатәкгьы акәымкәа, реиҳа зыблақәа ҭару, реиҳа иҳаракны ажәԝан аҿы иԥыруа аԥсаатә ракәын усгьы издаҳкылоз ареволиуционерцәа...

– Уи дегьаԥсан Бақьыр-иԥа Ҳараз, – иҳәеит Ҭарсхан.

Игәы иҭаҵәҟьоу акәымкәа, даҽакы аниҳәалак, иҳәаны дегьаалгон, игәанала ихы дназаґьуан, ихы ааицәымыʒхон. «Амҵақьақьара сылоума, иабантәаауеи, шаҟантә исыхьхьоузеи?» ҳәа, – даназхәыцлак, даҽакы иахараитәуан. Днаидгыларц, игәы нирхарц иҭахымызт даҽаʒәы. Аха уажәы ихы даиааирц, игәы иҭаҵәҟьоугьы нациҵарц иʒбеит.

– Убри ушәҟәы азыҳәан исыхьхьоу уасҳәап, Адамыр... – цқьа днаихәаԥшит. Исҳәару исымҳәару? Кьыԥхьшьа рымам ҳәа сара сԝымҭақәа рзыҳәан зныкымкәа, ԝынтәгьы иҳәахьазар, иара иԝымҭак азыҳәан сара сгәааанагараҵәҟьа иҿаҿы изиасымҳәарызеи. – Ашкол санҭаз, абжьбатәи акласс аҿы, акласс анҭыҵ ҳаԥхьарц арҵаԝы иҳадылҵеит убри ушәҟәы «Ақыҭа иахаԥыруеит ашьауардын», – ахьʒ иашаны исҳәамашь ҳәа дназхәыцит. Иҵʒозеи данаԥхьаз аахыс. Уиаахыс уаҳа дагьамыԥхьацызт, уи ашәҟәы дахырҟьаны арҵаԝы иалҳәақәахьазгьы уажәада игәаламшәацызт, –иҳадылҵеит, ҳаԥхьар акәын. Уаҟа, исгәалашәоит, анхацәа еиҿыркааз ареволиуциатә гәып «Кьараз» изныкымкәа уалацәажәоит.

– Урҭ рыʒбахә мҳәакәа Бақьыр-иԥа Ҳараз илацәажәашьас иҟаз! – иҳәеит Адамыр, урҭ ахьеидиҳәалаз ииашамкәан иҟасҵеит ҳәа иҳәарц иҭахызшәа.

– Уи акәым сара сыззааиуа. Урҭ, ҳәарада, еидҳәалатәын. Уара уакәым еидызҳәалаз, сара иахьынʒаздыруала, ииашаҵәҟьаны ус иҟан...

Нестор Лакоба иеиқәырхара далан...

Убри изыҳәаноуп арҵаԝы сыздәылылцазгьы. Анцәа иԥьшьоуп зынʒаск сахьҭырымцаз, уимоу, сдырʒыргьы ҟалон. Ушәҟәы аԥхьаразы иҳадылҵан, уажәшьҭа иаԥхьахьеит, иаҳәо

рдыруеит анылгәахә, дҳазҵааит. Шәаԥхьама? Ҳаԥхьахьеит. Уажәшьҭа ахәыҷқәа, дҵак шәыстоит. Изакәызеи? Ашәҟәаҿы, ижәбеит Аԥсны асовет мчы аазгаз ареволиуциатә гәыԥ «Кьараз»» аҙбахә идуны иалацәажәоуп. – Арҵаɯы илҳәаҵәҟьаз ажәақәа игәалашәомызт, аха лажәа аҵакы иашаны иҳәон. – Ахәыҷқәа, адҵа шәыстоит. Аɯны шәаннеилак, аҭаацәа ҭынч шәанаатәалак, шәанацәа, шәабацәа, андуцәа, абдуцәа змоу... Еиҳарак убарҭ, андуцәа, абдуцәа... Шәрацәажәа, шәразҵаа ижәдыруазеи, ишәаҳахьоузеи ҳәа Кьаразаа рзыҳәан. Уара иудыруеит, Адамыр, сара сабду, саб иаб, аколлективизациа аан ддырҙит. Аибашьра анцоз дыԥсит санду. Саб итәы усгьы иудыруеит. Саҳәшьа, сан ҳааиқәшәаны, ҳаб иҙбахә анаацәыраҳгалак уеизгьы-уеизгьы уара уҙбахәгьы ҳналацәажәоит. Усҟан уара уда ҭынха дҳамамызт, сабгьы, уара уда идгылоз ҳәа уаɯ дҟамлеит. Изхысҳәаауа, кьаразаа ртәы згәалашәашаз, издыруаз ҳәа сара аɯны аҙәгьы дсымамызт. Дҳазҵаауеит арҵаɯы, уара иуаҳахьоузеи, уара иудыруазеи кьаразаа рзыҳәан? Аҙәы сабду далахәын иҳәеит, уи иҟаиҵақәаз иҳәеит, даҽеаҙәы саншьа кьаразаа рыгәҭаҵәҟьа дгылан иҳәеит. Уара, Ҭарсхан Ҭрамба, –ҳәарада арҵаɯы ижәла лымҳәеит, аха бзиа ибон ихьҙи ижәлеи еидкыланы ихаҭагьы даҽеа ҷьоукгьы ирҳәалар. Иɯымҭак азыҳәан акьыԥхьразы амɯа шку ала арецензиа данаԥхьалак, иҿы иааҭыхны аҙәгьы иеиҳәомызт акәымзар, игәанала иҳәалон, егьаурым, зегьакоуп мышкызны иҿаҿаҙа ашәҟәы ацәаҿы ианылоит Ҭарсхан Ҭрамба ҳәа, усҟан ари арецензиа зɯыз иҟаиҵо збап, – уара иҳауҳәозеи, Ҭарсхан Ҭрамба, иеилукаазеи? Акгьы сзыҵаашаз аҙәгьы дсымамызт. Аха сара схаҭа азҵаара сымоуп, шәара сшәаазҵаарц сҭахуп. Нас шәара, ишәҭахызар, ашәҟәы зɯыз шәиазҵаа. Зҵаарас иумозеи? «Кьаразаа» ареволиуциа азыҳәан иқәпозҭгьы, ашәҟәаҿы ишҳәоу еиԥш, ҵара змамыз анхацәа, шәҟәык иамыԥхьацыз, рҟәыҕарала, рхала Ленин иидеиақәа ирызкылсызар, сара исзеилымкааua, рнапхгаɯы Нестор Лакоба ареволиуциа азыҳәан иқәпоз, анапхгаɯы ареволиуциа даҿагылаɯын. Ас ҟалашьас иоузеи? – усҟан ииашаҵәҟьаны арҵаɯы длазҵааит убас, аха уажәы азҵаара Адамыр ихаҭагьы ишиитоз иҳәашьала мацарагьы иудыруан.

Уара иугәалашәома исзынаушьҭлоз анҵамҭақәа? – ацәажәара даҽеаԥьара инахигеит Адамыр. – Урҭ анҵамҭақәа, иубазар акәхап, ԥьоукы сԝымҭақәак рҿы схы иасырхәеит, аха аиҳарак, хазы, рхала иукьыԥхьыртә иҟаз, ажурналқәа, агазеҭқәа ирныстҵеит.

– Акы сызухәазааит, – иҳәеит Ҭарсхан, – уара иудыруеит ҳара усҟан, саб данҭарк, ҳҭагылазаашьа зеиԥшраз. Уара уда ҭынха дҳамамызт... – уаҳа иацимҵеит. Ҭарсхан усҟантәи ашықәсқәа ирыдҳәаланы игәалаиршәаша рацәан. Аха усҟан дара рзыҳәан абзиарақәа иҟауҵақәааз ҳәа Адамыр изыҳәан шаҟа иҳәо аҟара, ашьҭахь сара саныԝеидас, бзиарак ҟасҵарц саналага, сымԝа узаԥгылазеи, узыспҵырхагахазеи ҳәа иаҽеԥниҳәошәа иҟалар ауеит игәахәын, иҽеааникылеит.

– Иҟарҵоз шхаҵараз даргьы ирзымдырӡо, Адамыр, усҟан ҳара ҳҳаблаҽтәи ахәыцқәа, иугәалашәоит, хаҵарак ҟарҵеит. Иугәалашәозар акәхап, рҽеибаркны инеит ҳара ҳҿы. Рызегьы Ҭарсхан иԝныҟа шәнеилар ҟалаӡом, уи иаб ажәлар драҕан ҳәа зарҳәахьаз ракәын. Убри адагьы, уара ашкол ахь унарыԥхьарц ианалага, иаҟәыррхьан, уаргьы иуԥырхагахоит, даргьы ҳәа. Иумбои, ашәҟәыԝԝы даҳбоит, ҳнаиацәажәоит ҳәа инеит...

– Сара убасшәақәа агәааанагара сазкылсуа салагеит... – иихәозгьы иҳәон, аха даҽеакгьы дшазхәыцуаз мԝашьо ҿааиҵит Адамыр, – убарҭ ашықәсқәа рзыҳәан, ҳбызшәа аныбаандаԝыз, уи абызшәала ацәажәара аншәарҭаз иаҳа иахӡыӡаауашәа, иаҳа ирыхьчозшәа...

Иҟалап, сазымхәыцыц.

– Сара сгәанала, амилаҭ маҷқәа рбызшәақәа арӡразы уажәы иҟоу аполитика иаҳа ишәарҭоуп, иаҳа ирласны ақәӡаарахь ҳнанагоит, ԥаса иҟаз аастҵа. Мчыла ианумырхуеи, хаала, иузгәамҭаӡакәа...

– Убасҟан, Адамыр, иугәалашәозар, убаразы аҳабла ахәыцқәа рҽеибарк ҳаԝны ианнеи, – уааҧа излацәажәоз инацитеит Ҭарсхан, – дҵа бзиак руҵеит. Ажәлар рҳәамҭа ажәабжь хәыцқәа, алакәқәа, ажәаԥҟақәа уҳәа ртетрад бҕьыцқәа инарынҵаны иузынарышьҭларц. Убри сгәалазыршәаз, сзалацәажәо уасҳәап... Урҭ еидҳәалазар ҳәа гәԝарас исымоуп, абызшәа, ашәҟәыԝԝра, пату ақәҵареи иареи. Аԥсуаа,

ишудыруа, ажәытәанҙа иҳамазма, иҳаманы иаҳцәыҙма, ишақәхалак, аҵыхәтәантәи ашәышықәсақәа рзы ашәҟәыѡѡра ҳамамызт. Уаанҙа иҳамазаргьы, убасҟак иаҳхашҭит, убасҟак иҳацәтәымхеит, дунеихаан иҳамамызшәа. Уажәы, азеижәтәи ашәышықәсазы иналаганы, иаҳа-иаҳа ажәлар инарылатцәо ишааиуаз, ҳашәҟәыѡѡра, иҳазгәамҭаҙакәа, сгәанала, абҕа пызҵәашаз чмазарак адырхьит. Сара игәасҵеит, убасҟан, ажәлар ирҳәоны ишәаҳауа анышәҵала, исзынашәышьҭла ҳәа ианҳадуҵа, аҙәы акы иҳәоны иаасаҳар, ақьаад анҵара санналагалак, ма исымхны иԥижәон, мамзаргьы ацәажәара даақәыҵны, наҟ дыспыртуан. Аха усҟан схәыҷын, ахәыҷы иҟаиҵо, ианиҵо иидыруазеи, изиҭогьы дабеидыруеи ҳәа гәрамгарҭас, гәѡарас сҟарҵама сгәахәуан... Насгьы усҟан Сталин ихаан акәын. Акыр ҵит. Аинститут салгеит. Ақыҭаҷы аусура салагеит. Уара узынашьҭра, уҭара саҟәыҵит, аха ишаныстцац, аҙәы бзиак ааиҳәо саҳар, инаныстцон... Иргәаԥхомызт, уара, ишануҵо анырбалак... Зегьыцәкьа акәым, аха аиҳарѡык. Ажәабжьҳәаѡы, алакәхәаѡ, уи цқьа ианутцама ҳәагьы дуазҵаауеит, ианутцар иҭахуп, аха егьырҭ. Ус шәшааицәажәо ажәа хшыѡҵарык аҙәыр иҳәазар ақьаад инанутцар, игәаԥхаҙом.

– Еилыскаауеит узызкылсырц иуҭаху, – иҳәеит дааԥышәарччан Адамыр, – уара урҭ ашықәсқәа ушырзыҟоу здыруеит, убри аҟнытә иуҳәарц иуҭахугьы аилкаара мариоуп. Ашәҟәқәа налатцауа, аизашшрақәа иҟалаз ауаа ашәҟәыѡѡра зынҙа ргәы ахнаршәеит ҳәа... Иахьиашақәоу ыҟазаргьы зегьы зыхҟьо уиоуп ҳәа узақәшаҳаҭхом. Ҳкультура лаҟәуп, уаҳа акгьы. Аѡыратә культура... Егьи, уаанҙа ҳаазгоз акультура ду, уажәнатә иалагахьеит, аринахыс иаҳа-иаҳа иҕәҕәахо ицалоит аамҭеи иареи реинҟьара, рымеинышәара. Уаҟа аамҭа маиааир ԥсыхәа амаҙам. Уи наҟ иатцанарҙуеит. Убри аҵыԥан, иахьҵацәыз, ишырҳәо еиԥш, иҵацәу ҭып ԥшьа зыҟалаҙом, аҵып цқьа, аҵып ԥшьа аатацәыр, – игәы инапы надикылеит, – иаразнак даҿакы нҵалоит, даҿакала ирҵәхоит. Убри рҵәымхар ҳхатәы ѡыратә культурала, ҳара ҳтәы башоуп...

Адамыр ихшыѡцак дахьақәшҳаҭқәамыз ыҟан Ҭарсхан, аха бзиарас иҟаиҵаз, усҟан уи ииҳәаз, ишааиҳәаз иаништеит.

Ианиҵеит еицны Адамыр иуада ианыыԥнала, ибла иаахгылаз, иԥьеишьазгьы.

Арыжәтәи, аҭаҭыни рыфԥы ихлахаҵыргьежьыгаха иԥнан ауада. Ҭарсхан ари еиҳарак изԥьеишьаз, шаҟантә иԥны днеихьаз, аха арыжәтә иҷадицало имбацызт, насгьы аҭаҭын, иналаршә-ԥаларшәны, еишәа-чыск данахатәоу, икәшамыкәша ԥьоукы анахо акәымзар, ихала аус ахьиуа ауадаҷы ихаҭагьы дахомызт, даҷеаҙәы дахаргьы ишигәамԥхоз ирдыруан. Аԥырҭа астоли, ауада агәҭан игылаз астол гьежьи раамышьҭахьгьы, ауада аргьарахьтәи акәакьаҷ икҷагылан тумбачкак. Убраҟа акәын афатәқәа ахьыкәыз, иԥахьаз ача апҵеыхақәеи, памидорқәаки, ишәхарԥазу, иҷыцеилаҵараны иԥеижьхьоу узымдыруа урҭ ирываз ашәхабжеи афатә ҳәа рзуҳәар ауазар. Арҭқәа Адамыр иаҳагьы дизааигәанатәуа ибеит Ҭарсхан. Данстудентыз, уажәы, иҵаацәа аамҵала иара иҷы ианык̆ам, иуада зеиԥшрақәоу ааигәаланаршәеит. Арыжәтә ахаангьы ихҭакны имамызт, аха иԥызцәа анааилак, аҵәыцақәак анныркылалак, апҵатлика бжатақәа ус ишыкәгылоу иаанхон. Иумбои, ҳара ианаҳамбо, ҷамԥак иҷахьы иԥеигом, ихы деиҷаҳауеит, аус дуқәа рзыҳәан ихы ихьчоит ҳәа алаф илырхлон иԥызцәа. Уи алаф иахьиашақәазгьы ык̆ан. Аҳәараҵәк̆ьа ԥхаишьозаргьы, аҵәы илырхыр ҳәа дацәшәозаргьы, ихазы, даҷеаҙәы даԥхьозаргьы мап ацәимкәа, ақьаад анҵара ԥхаишьомызт. Ааи, ихы деиҷаҳауеит аус дуқәа рзыҳәан. Ус дук, ус бзиак зхы азызымкыз ауаԥы, аҙымлага даԥызахоит. Убри ауп ацәгьоурақәагьы зыхк̆ьо. Иабаанагои аԥыжәцәа, анаркоманцәа, аԥьыбаҭалаԥцәа? Ус дук, ус бзиак ак̆аҵара згәы иҭазымкыз роуп. Изиҙарызеи дҵарауаԥхарц шиҭаху, дышәк̆әыԥԥхарц игәы ишҭоу... Ихы дамеиҷаҳар урҭқәа акгьы изык̆аҵом... Убри аганахьала иара изыҳәан дҷырпшԥы дуун Адамыр. Ихала иакәым, сас дахьс дахьырыԥхьаҙо, иахьидырцало, чарак аҷгьы аԥы дашьит ҳәа рҳәо имаҳацызт. Ԥашьашьа амамызт, ибжатаны иқәгылоу ани ауатка ԥатлика ихала ижәит, аҵәыцакоуп иадгылоу... шак̆аԥьара иқәузеи аҭаҭын цыблахақәа...

Ҭарсхан идыруан Адамыр аҭаҭыни арыжәтәи иҷеахьадимцалоз зыхк̆ьоз. Акьыԥхь аҷгьы даԥхьақәахьан уи атәы.

«Ашәҟәыɯɯы – аибашьɯы...» Ашәҟәыɯɯы, зыхәра мҩьауа... ҳәа, Адамыр изкны иркьыԥхьқәо астатиақәа рҿы зегьыԥьара инаҵыршьуан уи аибашьраҿы иааирԥшхьаз ахаҵарақәа. Аха убарҭ астатиақәа зегьы иарҳәоз аҵкыс Ҭарсхан иаҳа ианаҳәеит, иаҳагьы игәалашәараҿы ииаанхеит Адамыр иԥшәма лажәақәа, лылабжышқәа. «Слыкәхшахааит, уи лакәымзар, саншьа уажәшьҭа дыԥсхьазаарын», –лхәон, Адамыр иԥшәма лзыҳәан Ҭарсхан иан Марушьа. Уигьы идыруан. Аха ҽнак иблала иибаз, илымҳала иаҳаз акыр дархәыцит, дегьаршьыцит.

Усҟан Ҭарсхан дыстудентын. Ихаҭагьы иҙаҙом, иɯызцәа инареиҳәалоит. Адамырраа рҿы акранырфо аамҭа идыруан. Егьа дыԥхашьаргьы, уаҳа ԥсыхәа имамкәа аҟынҙа даннеилак, акранырфо аамҭа инақәыршәаны, ихаҭа иҳәашьа, «дхырбзакәырбзо» рышә дынхыҵуан.

Ҽнак убас даннеи, Адамыр иԥшәмаԥҳәыс, зхахәы шлахьаз, лцәа-лжьы шыҵҵәаазгьы, зныҟәашьа ласыз, асасцәа, насгьы ашәҟәыɯɯра ихы азцоит ҳәа иаалдыруаз рыɯны ианнеиуа еигәырґьоз аԥҳәыс раз ачеиԥыка ԥҳәыс, ашә анизаалырт, лылабжышқәа арыцқьара даҿын. Дахьнеиз, убас дахьибаз ицәымыґхеит Ҭарсхан. Аха ашьҭахь данеиԥхьхәыцаа, гәырɯак иақәшәазар, сахьааиз, акыр срыхәозар, иаҳагьы еиґьми ҳәа, дзыхшаз иан лыблақәа алабжыш рхибаалазшәа аҟара ихьааганы, дналазҵаait. Иалҳәарц лҭахымызт. Дахьнеиз дахьымхәырц, ԥаса аҵкысгьы диеигәырґьаны длыдылкылеит. «Адамыр дыҟоуп, уажәшьҭан дубап, шәеицәажәап», –лхәан, акрыфарҭа уадахь дналгеит. Дшыналыртәаҵәҟьаз иифаша наимҵалыргылеит. Игәеиҭон, дшынхьаҳәлак, лыблақәа аалрыцқьон. Акрыфара инапы аимыркит. Ихы зыхирҟьоз еилылкаауан.

– Шаҟантә ирасҳәаахьоузеи иɯызцәа... Иабатәи ɯызцәоу! Иɯызцәаазҭгьы ас ҟарҵомызт!... – аҟәардә дышнықәтәаз аҵәыуара далагеит. – Цас изыруашәа, даарымԥыхьашәар, идмыржәыр руҙом. Уатказар акәхап, иахьа акы идыржәит. Шаҟантә ирасҳәаахьоузеи, арыжәтә ижәыр ҟалаҙом, ирыԥҳа ахы ақәшәахьеит, ахәра амоуп, арыжәтә ақәҵәар ҟалаҙом ҳәа. Акруфоит, саҵаумҵан, нан. Ижьцәа ашьа алан абыржәы. Дыршьырц иҟарҵома, уаҳа сыздыруам. Акрыф сукәыхшоуп, уажәы

дыцәоуп, ушыҟаз иасҳәар, игәы иахәоит. Бзиа ушибо удыруеит, – дѡагылеит лылабжышқәа рыцқьауа. «Ииашаҵаҟьаны илҳәозаап сан, Адамыр иԥсы злаҭоу иԥшәма лылоуп. Дагьиԥҳәысуп, дагьианоуп». – Шәынтә, зқьынтә исҳәахьеит, арыжәтә ижәыр ҟалом, аҭаҭын дахар ҟалом ҳәа... Акрыф, нан, акрыф, иацызны дуазҵаауан ихьзеи, ааира дзаҟәыҵзеи ҳәа...

– Шәеиласырхар, шәсыруадаѡыр сҵахым акәымзар...

Убри аҿены Ҭарсхан ихамышҭышаз даҿеакгьы иалҳәеит Адамыр иԥшәма. Дцан, Адамыр дахьыцәаз дгәаҭаны данаахынҳә, Ҭарсхан акрыфара дшаламгацыз гәалҭеит. Иҟалап, убригьы лгәы иахәазар.

– Ишԥоуҳәаз, нан, шәеиласырхар. Шәсыруадаѡыр уҳәоу? – лыблақәа аалрыцқьан, иаҳа лҿеаалырҭынчит. Еиҵа иапхьа днатәеит. Лыԥшышьа убас иҟан, зыхшара гәакьа дыгәхьаазгаз ан леиԥш. – Ауадаѡроума, нанхеит, ҳара зынʒаск даҿеакала ҳахәаԥшуеит. Шаҟантә ҳалацәажәахьоу удыруама зынʒаск аѡныҟа ууаҳгарц. Уара иудыруеит, ҳара ҳҵеидам. Аҷкәын дҳамоуп. Макьаана аматә даҳмоуц, аха дышқәыԥшыз ҳаҷкәын ԥҳәыс дааиган, хазы дынхоит. Изуцәызʒарызеи, нан, егьирахь зегьрыла дыҷкәына бзиоуп, аха иаб дызҿу, ишәҟәыѡѡра иара ицәтәымуп. Зықәрахь инеихьоу ауаѡы ахәыҷы хәмарра хҵеикыр ушахәаԥшра еиԥшоуп дшахәаԥшуа, убас егьиҳәеит. Папа, уара ухәыҷра узалымҵʒеит иҳәеит. Ашәҟәыѡѡра, асахьатыхра, амузыка уҳәа, убартқәа зегьы ауаатәыѡса изхысхьоу акеиԥш дахәаԥшуеит. Уаб иаҳатыраз мацарагьы, нанхеит, ашәҟәыѡѡра ус уазыҟамлар ауан анысҳәа, исеиҳәаз удыруандаз?! – ихәы днаханы инаимҵалыргылеит. – Акрыфара уаламгакәа, сажәа насыгʒом. Убас, акы унацҳала. Сгәы ааурҿыхеит. – Уаб иԥсҭазаара зегьы ахьазкыз аҳатыраз мацарагьы анысҳәа... Дгаʒандаз усҟан даҿеакын... Мама, ишԥабзеилымкаауеи, иара иаҳатыраз, иара бзиа дахьызбо, акраамта, акраамтаʒа дҳагымхар ахьысҭаху азыхәаноуп, мамачка, дызҿу наҟ даҟәыцыр зысҭаху иҳәеит. Ихы зиргәаҟуазеи, зегьы шыҟоу дыҟазарауазеи иҳәеит. Зегьы шԥаҟоу? Ауаа аныцәо дыцәалаайт, ауаа ангыло дгылалаайт, ԥсшьара дцалаайт, қьаф иулаайт. Иҟаиҵахьоу изхоит, уажәшьҭа ихы дазхәыцлаайт иҳәеит. Акрыфала, нан. Уʒырѡлеи, иумаҳаʒац

даҽакы уасҳәоит. Абри саҳәшьаԥа иоуп сара сԥатцәкьа иҳәоит уара узыҳәан. Азеиԥшнхарҭа уахьыԥноу игәы иалоуп. Иубоит, ҳуадақәа хԥаны еимоуп, ԥыцьа ҳауп иҟоу, аха, нан, сыҷкәын иеиԥш иуасҳәоит, иԥьоушьашт, аха наҟ-наҟ еилукаап. Иҳазхаҙом ҳуадақәа. Руак кабинетс имоу, аҙәы даԥналар изычҳаҙом. Даныҟам иақәыршәаны сыԥнамлозар, бжеиҳан аилыргара азыҳәанҵәкьагьы сыԥналар иҵахым. Азалаҷ, ишубо, иԥызцәа анааилак тәарҭас ирымоуп. Егьи – ҳашьҭаларҭа, –лхәашьа убас иҟан, дара рҷы аҟазаара уеизгьы-уеизгьы ирыхәҵаны рыԥны рыԥнаҵа далахәны, адәахьы давадырхазшәа, харак лыдны лхы лыриашозшәа. Дԥагылан, ижәԥахыр лнапы нықәылкит. – Иҟами, нан, иухшаз, ушьаҵәкьа злоу ухшара ҳәа?... Аха, шәарҭ, ашәҟәыԥԥцәа, даҽакала ишәымҳәои... Доуҳала уара иуԥоу ҳәа... Убас узиҳәоит, доуҳала сара испоу ҳәа... – Убасҟан адагьы «Ашәҟәыԥԥы» ҳәа иалымҳәацызт, уимоу, ашәҟәыԥԥра иҽшазикуа, иажәабжьқәак Адамыр дшаирԥхьахьоу илзымдыруазшәа ҟалҵон, алаԥш иацәыхьчатәу акеиԥш акәын дшахәаԥшуаз.

Абарҭқәа игәалашәон Ҭарсхан уажәы Адамыр иуада дахьыныԥнаԥшы-ааԥнаԥшуаз. Аҵаҵын фԥы, ауатка... Даргәыргьартә, снахәаԥшындаз ҳәа игәы хыҵхыҵуа иибаз акы заҵәыкоуп. Амрагыларахьтәи аԥенџьыр иадгылаз астол хәычы ақьаадқәа ықәын еиқәырчаҟуа. Харантәгьы еиликаартә иҟан урҭ шԥыз, ԥымҵа ҷыцк, ԥымҵа дук дшаҷыз Адамыр. Ҭарсхан ихшыԥ зегьы азышьҭны уахь убас днаԥшуан, Адамыр иихәоз ҳәа акгьы иаҳауамызт. Дԥагыланы днеины инапаҷы иааникыларц иҵахын. Инарҳәы-аарҳәуа днарыхәаԥш-аарыхәаԥшыр... Адамыр ишәҟәқәа ирнылахьоу, лассы-лассы иҵыҵло иԥымҵақәа зегьы акы аанмыжькәа дрыԥхьахьазшәа, дахыццакуан акьыԥхь зымбацыз иԥымҵа. Уажәадагьы игәеиҵахьан убри агәахәара дыхҵакны дшамоу. Адамыр иҷы даннеилак, ажурнал ианылама, хазы шәҟәны иҵыҵма, зегьы еицырбо ицәыртцхьоу иԥымҵа аҵкыс, Ҭарсхан ибарц, даԥхьарц иҵахын аҙәгьы иимбацыз, аҙәгьы дызмыԥхьацыз иԥымҵақәа. Уи зыхҟьо ҳәа иидыруаз уи акәын, Адамыр иҟнытә дазпшын убасеиԥш иҟаз ԥымҵак, арҭ, агазеҵқәеи ажурналқәеи, мамзаргьы хазы шәҟәны иҵыҵқәои иреиԥшҙам, зынҙаск даҽакы.

Агәра ганы дыҟан, убри, даҽеа ԥымҭак ҳәа дызҿыз аҧҵара шилшоз Адамыр. Убасшәақәа игәы иаанагон, бжеиҳан иимԥырц иитахыҵәҟьоу, иара анцәа дыззишаз акәҳамкәа, даҽеакы иԥуашәа. Иҟалоит имкыцкәан имазар, мамзаргьы аԥра даҿызар анцәа дыззишаҵәҟьаз аԥымҭа.

Издыруада абыржәы астол иқәу анапԥымҭа убри акәзар, имԥашьо агәра игеит акы абыржәы импыҵыҵраны иҟоу аԥымҭеи иареи даараҳа акырҳа еибаргәаҟхьеит. Зыхшароура цәгьахаз ан дылԥызахеит Адамыр. Мап, уи аиҿырҧшра аҵкыс иаҳа ианаалоит даҽеакы. Амгәарҭаҿы аазара бзиа зауз, зыҿхәара ааины ииз ахшара иԥызоуп уажәы дызҿу аԥымҭа. Егьырҭ, уаанҳатәи иԥымҭақәа реиҳараҳак, зыҿхәара ааиаанҳа ииз асабицәа ирԥызоуп. Даараҳагьы иссирымзар ҟалап ари аиҿырҧшра, аха уаҳа даҽеакы сзымҧшаait.

Анапԥымҭа ахьықәыз аганаҿыҵәҟьа астол иқәгылан аҭаҭын ацыблахақәа зҭарыҧсоз, уи ҭәын. Дзыхозгьы апапирос ҟаҵа акәын. Ахыҕәраҿыҵәҟьагьы икаҧсақәан, данахоз ахәҵәқәа ахьиҟаҟоз. Аԥра дшаҿу, дгәамҵны, иҧыжәжәаны икаиҧсозар акәхарын, ирҟәыҷны иршәуазар акәхарын, уахьыҧшлак ақьаадқәа кататан. Аус ахьиуа ихы иаирхәозаргьы, атурбаза анапхгаԥцәа иреиҳәароуп иуада еилдыргаларц, идрыцқьаларц, изакәызеи, иԥнататоузеи. Ирзымдырҳои дызусҵоу араҟа иԥноу!

Ашьҭахь еиликааит Ҭарсхан Адамыр иуадахь уаԥ дшынаимышьҭуаз, еилыргаԥызаait, дсасызаait, дарбанзаалак аҳәгьы.

Абыржәы дызҿу аԥымҭа даналгалак, акьыҧхьразы ианриҭалак, уаанҳатәи иԥымҭақәа реиҧштҵәҟьа, иаразнак ирыдкыланы, иаарласны иркьыҧхьрушь, мамзаргьы, издыруада, ма абриак аҿы ҧынгылак иоуны дҟаломашь ҳәа, анапԥымҭахь дынцәыҵыҧшны днаҧшуа дышхәыцуаз, иҽеааникылеит, инаиҟәицеит, дегьаацәыҧхашьеит ихаҿы иаааиз, ҧытраамҵак ирымкьыҧхьындаз, ддыргәаҟындаз, нас ибарын унапԥымҭа кьыҧхьшьа амам ҳәа ирхынҳәны аԥныҟа иануго ушыҟало.

Ҭарсхан дызныз амԥаҿы Адамыр иирҵақәоз иреиуан акы – анапԥымҭа уеизгьы-уеизгьы машьынкала икьыҧхьзароуп ҷьара ицәыругаанҳа, ицқьазароуп. «Иажәхьеит, аха унацхраа-

ааҵхраақәар, макьаназ иухәоит иҳәан излаикьыԥхьша машьынакгьы ииҭеит. Унапҽымҭақәа урыцклаԥшны, ицқьаны икьыԥхьла ашәҟәыҽҽы қәыԥш, сара сацклаԥшны ԥьаргьы ианымлартә, аҽныҟа ирхынҳәны иааугалартә иҟасҵалап. Аха игәы иалырсны знымзар-зны димацәажәеит». Иҽызцәагьы лаф еиқәаҵәала акәын уи аʒбахә шреиҳәоз. Иҟоузеи, уажә ируҭаз унапҽымҭа иахырҳәаазеи ҳәа иаииазҵаалак, «сыʒгаб дрысҵагәышьан, аха дыцқьамызт ҳәа ддырхынҳәит». Дызҭахыз, деилызкаауаз инаиҭаркуан. «Илаҭәамыз ԥьоукы друҭазаарын, лхаҵкы ицеит», – рҳәон илаф еиқәаҵәа даргьы рҿынаԥшьны.

Арахь ашьхаҟа дааижьҭеи акыр шҵуа, агазеҭқәа, ажурналқәа, мҽасҽык машәыршәа иуимҭозар акгьы шумоуа, ажәабжь ҿыцк имаҳаижьҭеи акыр шҵуа уҳәа Адамыр ииҳәақәозгьы иаҳауан, рҭакқәа ҟаиҵон Ҭарсхан, аха уажәы, астол аҿы илаԥш зыдхалаз анапҽымҭа азыԥшра данаҟәыҵ, дҭиҵаауазшәа, Адамыр ихаҭа ихәаԥшра далагеит. Дахьынаихәаԥшыз, уажәада димбацызшәа, илаԥш наидхалеитоуп. Дхәыҷаахыс иибацыз, иидыруаз иакәмызт иаԥхьа итәаз. Итҵуазеи димбеижьҭеи, хәымз... ааи, хәымз фымзҟа ирықәуп. Саншьа ааигәа дубахьоума, дышԥаҟоушь анылҳәа, уажәааигәа рыҽны сыҟан ҳәа дижьеит иан. Зынʒаск даҷеакуп уажәы иблақәа ирҳәауа. Еснагь илахҿыхын, ихы дақәгәыргьо дшыҟоу рхубаалон. Гәынамʒарак, мамзаргьы хьаак нархылгаргьы, ажәҽан гәыцқьа инаҵалаз аԥҭа кәамҟьа иҽызан, иаарласны инарыхбалон. Ииҳәоз еснагь иҳәон агәра гаҵәҟьаны. Иажәа иалазгьы убри акәын, алакҽакра, ахьаҳәаԥаҳәара ҳара иаҳтәым, ҳара ҳтәы дыруп, ҳамҽагьы ккаʒа иаартуп. Уажәы иблақәа абас рҷеахьеиҭаркыз, ирацәаны аус ахьиуаз, дахьааԥсаз акәымкәа, даҷеакы ишахҟьаз гәҽарас иҟаиҵеит Ҭарсхан, аха изқәиҵара издыруамызт.

– Ҭарсхан, шәҟәык, журналқәак унарыхәаԥшла, сара уажәыҵәҟьа сааиуеит. Аморфинистцәа сырҽызахеит, ашьжьымҭан акаҳуа сымжәыр ауам, аʒы ҭаʒамзаап сыграфин, – дҽагылан, аграфин аашьҭихит аʒахьы дцарц Адамыр. Ҭарсхан дцарц далаган, имуит.

Ҽымсагк ааԥшааны, ауада сыԥссап, еилсыргап игәахәт

Ҭарсхан ихала данаанха. Шьыри, сан илбондаз абри зегьы! Мызкы ҩымз рахьтә знык дааны, схала сахьыҩноу ауада данааҩнаԥшлак, аҭыӡшәа салыргоит ицқьам, еилыргам ҳәа. Зегьы рҽы ҽырԥштәыс иаалго ланшьа иами, илбааит, абар уи дшыҩноу.

Ашьҭахь, ԥытрак данеиԥхьхәыцаа, зынӡаск даҽеакы иӡбеит Ҭарсхан. Ауада аилыргара аҵкыс, ма адиректор ихаҭа, мамзаргьы атурбазаҽы зегьы знапу иану, ани, ақәача нықәашьа змоу Зураб-Зегьраб иахьаҵәкьа иасҳәароуп уаҩҵас ихылаԥшларц Адамыр. Схазы ԥьара схы иасмырхәац Виқтор Ҭахәыц-иԥеи сареи ҳаизықазаашьа, сҩыза Ҭемыр иҳәашьа «Таиныи советникс» сахьыќоу, ԥьара заҵәык схы иасырхәарц ахьыстаху – ауадақәа роураҽоуп. Адамыр изыҳәан, иаҭаххозар, Виқтор Ҭахәыц-иԥа ихьӡалагьы ираҳәатәуп.

Адамыр иќнытә данца, егьиашаҵәкьаны, Зураб-Зегьраб диԥшаait, Виқтор Ҭахәыц-иԥеи иареи реизықазаашьа ихы иаимырхәеит, аха ихаҭа иќнытә Адамыр дегьихашшаait, аҽеԥныхәақәагьы риҵеит атурбаза анапхгаҩцәа.

– Уиашоуп, ҳаҭыр зқәу аҩыза, ашәақь еиԥш уиашоуп, – дышьҭыпраарц иҵахушәа, иҩнапыкгьы наирхахеит Жәраб. Ладеи ҩадеи игылаз ашьхақәа рышќа даанаԥшы-ааԥшит, – ҳарҭ ҳзеиԥшу уасҳәап? Иубома абарҭ ашьхақәа? Ԥьоукы алада игылоуп, даҽеа ԥьоукы – аҩада. Ҳарҭ рыгәҭа ҳабжьагылоуп. – Инапқәа рхаханы ишикыз, ишьхәа днықәгьежьааит. – Абас, ҳаҭыр зқәу аҩыза, абарҭ ашьхақәа рыбжьара ҳабжьаханы ҳшыќоу еиԥш, ҳарҭ ҳрыбжьаханы ҳаќоуп абнауаҩреи ацивилизациеи. Даҽеакала иуҳәозар, ҳаҭыр зқәу аҩыза, алашьцареи аблахтреи. – Аҵәы алаҵаны ишиҳәоз ибон Ҭарсхан, аха ичҳаны дгылан. Дзызҿлымҳахашаз хаҿсахьан. – Уара, ҳҵарауаҩ уҳәашьа злаќоу ала, дзыԥсоу, дызусҵоу ҳзымдырит Адамыр Арҭанба. Бнауаак уи абаҳдыруеи…

– Усҵәкьа сымҳәеит.

– Иаанаго уиоуп. Сгәы иалсыз ԥьумшьан. Уи изыҳәан абзиа ҳәаны, сара усықәымчыргьы сеигәыргьоит, избанзар, Ҭарсхан, ҳарҭ, аԥсуаа, ишудыруа усгьы апатуеиқәҵара ҳагуп, ҳзеидгылом, дасу дзыԥсоу ҳаздыруам. Ҳахьӡ тызго ашәќәыҩоы уаҩҵас пату иқәшәымҵеит, шәихәамԥшит уҳәар сгәы ишԥалсуеи акыр сзе-

илкаауазар, аха иҟалаз уиоуп, ҳаҭыр зқәу аҩыза, – иаарҳәны, иара, Ҭарсхан ицәажәара иналаиҵоз ажәақәа наиеиҳәеит, – дзыпсоу, ҳәарада, аҵарауаҩ иаҳа идыруеит, аха иуздыруам иҟалаз, цқьа дузымдыруазар ҟалап ихаҭа.

Ҭарсхан дааҧышәарччеит. Акгьы имҳәаҙеит. Игәы иахәон Зураб уи дахьихьчоз. Адамыр идкыланы мацара акәым, абжьааҧынгьы, даҽеа шәҟәыҩӡык изыҳәангьы дзыхьчаша ажәақәак ҷьоукы рҽынтә иаииаҳалак, ҿимҭыргьы, маҙала игәы иахәон, дышәҟәыҩӡуп ҳәа сыртыруа сҟалар, саргьы, сыззымдырҙогьы ҷьоукы, иудыруазеи сзыхьчаша ажәақәа абас исхырҳәаар игәахәуан.

– Уара дшудыруа сыздыруам, аха, ҳаҭыр зқәу аҩыза, – иармарахьгьы иарҕьарахьгьы дынхырхәа-аахырхәеит Зураб. Убри инхырхәашьа-иаахырхәашьа азыҳәан, иахьиҵахыз, иарбан ҩымҭоу ихы иаирхәарц ҙбаны иахьимаз здыруада, Ҭарсхан иҵынхаз анҵамҭақәа рҽы иҟан абасеиҧш ажәақәа. «Уи иныҟәашьа иугәаланаршәон Аҧсны зегьы алахьынҵа. Аҧсны зегьы ҧхьаҟа ацашьа. Уи ҧхьаҟа инаскьаларц, шьаҿак аннықанаҵо, ҷьоукы рахь ихырхәароуп. Шьаҿак ахьеихызгаз азыҳәан, сшәыкәыхшоуп, шәгәы нымхан, абар, сшәеихырхәоит, даҽеа шьаҿак анеихнагалак, егьи аганахь игылоу даҽеа ҷьоукы иреихырхәароуп, аҧхьан сшьаҿа анеихызгаз, анҭ среихырхәеит, сшәыкәыхшоуп, шәгәы иалымсын, аа, шәыҧшы, шәаргьы сшәеихырхәоит. Абас мацара ишаауаз, иашьцылеит. Ныҟәашьас ишьҭнахит инхырхәаааахырхәо. «Иҟаларын, дахьҙазҭгьы, ҷьара ихы иаирхәар, аха уи илитературатә гьамақәа сара иахьынҙеилыскааз ала, иаанхон ус, баша нҵамҭакны, дызшаз дизылҧханы ақәра бзиа ниҵыргьы, – иҟалаз уиоуп, ҳаҭыр зқәу аҩыза, ари ауаҩ, – Адамыр дахьыҩназ аҩнахьы инапы наирххеит, – дыздыруаз дырзымдыруа иҿеиҵеикит сынтәа. Сара абраҟа аус зуеижьҭеи… Ишҧасҳәари… Сара издыруала, сынтәа хәынтәуп даауеижьҭеи.

– Иҩымҭақәа рҽгьы иаҵаҩқәоуп иахьиҩыз аҭып – Абҕагә ҳәа.

– Иудыруазар акәхап, аибашьра ихигахьеит. Ирыҧҳа ахы ақәшәеит. Иуашәшәыроуп. Иумбои, реиҳа аҧсаҵлақәа ирыгәтылак игылоу аҩнаҿоуп дахьыҩноу. Аҧенҷьыр инад-

кьыслоит аԥсатԥла махәқәа. Аԥсатԥла иалтԥуазаап, иахьҙузеи, акислород. Убри хәшәуп, арыԥҳа арҕәҕәоит рхәеит. Убри адагьы, даҽеакы азыҳәангьы даауан абрахь. Уажәы уигьы даҟәытԥит умҳәозар. Араҟа, уахьынхало, ахьшьцәа аԥсаса рыманы игылоуп. Урҭ ҳрацәажәон, есышьыжь ахш изааргон. Ахш-ца зыхьҙу удыруоу?

Ашьжьымҭан ҭәыцак азна ишаҙоу ижәуан ахш. Шьыбжьоншәа – ахш-ца. Уи шыҟартцо умдыруеи? Амца неиқәитцоит. Ахаҳә кәымпыл ныҽҳәауршәуеит. Ианшлак, аҙы аахьыршаны, ахш зҭоу ахмаҷыр инҭауршәуеит. Ашәах ѡхачылоит, ишуеит. – Даҽеазнык изеиҭеиҳәарц диҳәеит. Адамыр Арҭанбеи иареи реиқәшәара, реицәажәара уҳәа ахьаниҭаз итетрад аҷы ианны иаанхеит ахш-ца атәгьы. Жәраб ишиеиҳәаз иананиҭа ашьҭахь, ахыцқәа инарҭакны даҽеакгьы наниҭеит. Шаҟа ирацәоузеи ари аҭас иуанаҳәо. Ахш иршырц иҭаххеит. Амҷлых ала изыршуамызт, ибылуан. Ахаҳә ршны, ахш зҭаз амҷлых иҭаиршәит. Ишаҙоу аҭкыс, иршны ижәлар ишизеиҕьыз ибеит ахш. Ашьҭахь, шаҟа шықәса ҭыз анцәа идырп, ахш злаиршышаз аихалых аниҙбагьы, абни, ахаҳә ршы ҭаршәны иршуаз ахш иаҳа ихәшәызшәа игәалашәараҷы иаанхеит. Уажәгьы ахмаҷыр ацымхәрас аихатә ҟәрышька имаҟа иадҳәалазаргьы, раԥхьаҙа излаиршыз ала иршыр иҭахуп. Иҟалап, ус акәымкәа, ииашаҭаҟьаны хаҳәла иуршыр иаѡызахозаргьы, иаҳҳәап, ахаҳә иалтԥны ахш ашҟа ԥьара акы ииасуазаргьы. Ишакәхалак, сҭоурыхтә роман аҷы аҭас схы иасырхәароуп. Даҽеазнык ианеиҭеиҳәа ашьҭахь, иажәа инациҭеит Зураб. Иаргьы ихы дашьҭан, ҳаргьы бзиак ҟаҳҵоит, ҳҭоурых зыѡуа ауаѡ ҳицхрауеит ҳәа, ҳаигәыргьаҭәа имаҭ аауан.

– Изыҟашәҵоз? – днаиазҵааит. Изиҭахыз идыруан. Ианиҵон. Иҟазааит, сара исҵахымхаргьы, мышкызны аҙәы ихы иаирхәар ҟалоит. Адамыр Арҭанба иѡымҭақәа ԥыҵк аамҭа иаганы, даҽеа ԥыҵк аанхома, иааиѡыз зегьы аҙшәах еиԥш инкабома, мамзаргьы иаҳа-иаҳа рыхьҙ шьҭыҵуа ицома, сара исыздыруам. Сара зыгәра ганы сыҟоу даҽеакуп, иара – даҽеакы. Ишакәхалак ѡашьара ақәым акы. Уи ихьҙ аҭоурых иазынхоит. Ус анакәха, ҳаԥхьаҟатәи ҳабиԥара ирҭаххоит уи дзакә

уаѡыз адырра. Ицәажәашьеи ихәыцшьеи мацара ракәым, абжьааԥны дзеиԥш уаѡызгьы. Иныҟәашьаз, итәашьаз... Иарма напала акәзу, иарҧьа напала акәзу акалам шикуаз. Иҟан даҽа хшыѡҵакык Ҭарсхан усеиԥш анҵамҭақәа зыҟаиҵоз. Убри ауаѡ идҳәалан аамҭа ахаҿсахьа аарԥшра. Изакә аамҭоу ҳазнысыз, изакә аамҭоу ҳазҭагылоу аарԥшышьас иамоузеи? Ауаа, убри аамҭа агәҭа иалагылаз рыла. Абас данхәыцуаз, зныкгьы ихахьгьы иааимгеит, дазымхәыцит иара, Ҭарсхан Ҭрамба ихаҭагьы дшалахәыз уи аамҭа, дышрылахәыз абзиа еиԥш ацәгьаурақәагьы. Ихаҭа зыгәра ганы дыҟаз зынӡаск даҽакын. Днаԥшѡуп, дшаҳаҭуп, иҟаиҵогьы, ииѡуагьы иараӡәк иоуп изусу. Статиа хәычқәак ракәымзар, акгьы имкьыԥхьыц. Избахьада, ирыԥхьахьада, мчы ҳәа акыр роухьоума инапѡымҭақәа! Абрахь амѡа данықәлоз, рызегьы ааизакны, мҿтәы чамаданк инҭеиҵан, иан илиҭеит, уи илҵәахит, имҵәахыргьы изҭахыдаз. – Исаҳәишь, исаҳәишь изыҟашәҵақәоз, снаиҵашьыцып, – дааԥышәарччеит.

– Уаԥсахар уаргьы иузыҟаҳҵоит, – дааԥышәарччеит Зурабгьы. – Игәы иахәашаз акы абаизыҟаҳҵари ҳәа усҟангьы ҳивагьежьуан, уажәгьы убас ҳаҟоуп, ҳара изыҟаҳҵоз раикомк, обкомк иҳаднаҵаны иҟаҳҵомызт. Ҳгәы иахәаноуп. Убас егьиаҳҳәахьан, умаҵ аурҭа ҳаҵ, уи ҳара ҳгәы иахәоит, узҿу аусаҿы ҳаргьы ҳахәҭак алаҳҵазшәа аабоит ҳәа. ––Иҽааирдадеит, дышгылаз зны иармарахь, нас иарҧьарахь дынхырхәа-аахырхәеит. – Шәара, аҵарауаа, ашәҟәыѡѡцәа ус шәгәы иаанагоит... Исзеилымкааура ҷьушьома изакә блақәоу узласыхәаԥшуа. Акы ахьымҵаирсша, акы ахьаҵәигаша, иифои иижәуеи, нас аҳәсеи рзыҳәан адәы иқәу аӡәы иоуп ҳәоуп ушсыхәаԥшуа. Ублақәа ирхызбаалоит. Уахьиашақәоу ыҟоуп. Изури, сушьыр сыԥсуеит. Сбеиазар сҭахуп.

Уӡырѡла. Сааҟәымҵӡакәа схәыцуеит. Беиахашьас иҟоузеи? Сара исхатәны исыҵ, аа, абри атурбаза, ишыҟасҵо убап. Уԥсы шҭоу ҷьанаҭ уааизшәа иҟасҵоит. Уара узыҳәангьы ҷьанаҭ иаѡызастәуеит, саргьы сеихбаала сцо сҿыҟасҵоит. Уи иауам шәҳәеит...

– Сара акгьы сымхәагәышьеит... Исҳәогьы сыздыруам...

– Уара ахьӡыми... Уи иауам. Усеиԥш беиахашьа амам. Иа-

анхазеи? Ибзиаҙаны, уҽшьҙаны аус ууит ҳәа башоуп, иуоуцоуп иуоуа. Уҽшьуа аус уургьы, ахәхәаҳәа уҿырҳасуа утәазаргьы акоуп. Уахь алагьы башоуп. Уҙырԝла. Уаҳа мԝас иаанхазеи убеиахарц азыҳәан? Аҕьычра. Аҙәы уитԯаҕьычыр, ма ихаԯа уишьуеит, мамзаргьа аорганқәа укны уԯаркуеит. Аҳәынҵқарра, ус анакәха, зегьы урытԯаҕьычыр, зынҙаск даҽакуп. Уркыргьы ахҿыхра мариоуп, урымкыртә ианузыҟатԯа, зынҙаск умԝақәа аартуп. Ирҳәо иумаҳахьеи «вор в законе» ҳәа? Уи уаҕа иибашоуп. Уԯаркхьазароуп, уқәылахьазароуп, абиографиа ду умазароуп. Убри ашьԯахь урыдыркылоит. Изыҟауԯозеи? Уҕьычларц, аҕьычра азин умазарц. Уаҳа даҽеа мԝак ыҟаҙами? Иҟоуп. Иарбану? Аҳәынҵқарра ахаԯа удгылауа аҕьычра. Ани убоу? – раиагәара игылаз ԝнык амардуан ашҟа даанаирԥшит. – Абни амардуан умбои? Маԯурала амардуан унхаԥалеит. Азин уоуит ҕьычра хәыҷык. Даҽеа мардуанк унхалеит. Аҕьычразы узин инаԥлеит. Убас мацара уцалоит. Шаҟа мардуан узхало, убасҟак азин уоуеит аҕьычразы. – Ишьапԥынԧақәа днарықәгылан, Ҭарсхан илымҳа инҵаиҳәеит.

– Сара убри амардуан саҿаларц сыҙбеит. Заа иуасҳәоит, аԝыза, усыцхраа, исхашҭрым. Изхысҳәаауазеи абри зегьы? Исгәалашәеит, сара сеиԥш зеиԥшугьы ҳамгәажә мацара ҳазхәыцуа ԓьумшьан. Адамыр иеиԥш зеиԥшу ҳиҳәар хҭахуп. Уара ухаԯа! Ицәгьаны суԥылама уара? Умидагәидаха амԝа ушаныз анызба амашьына ааныскылада? Дрыцҳауп, дышьԯаҳхып сҳәеит. Ҳара ҳтәы зҳәо бзиаҳәа акыр уԝуазар, иубалап, хазы ауада уԝнастԧоит. Уҙырԝла. Адамыр Арҵанба... Еицырдыруа ҳашәҟәыԝԝы... Иуада аԥссаԝ, аилыргаԝ лус лдыруан, лаамԯа лдыруан. Иара иԥсы ааивигарц данындәылтԧуа, лара дныԝналан, ицқьакәакәараҙа иаааллыргон. Егьырҭ рзыҳәан жәамш рахьтә знык иҳаԥсахуазар аиарҵа, иара изыҳәан иҳаԥсахуан ԝынтә. Реиҳа ибзианы иҙәҙәоу, реиҳа ибзианы иуанҵоу ашьаршьафқәа, иҿыцу ампахьшьқәа... Иаргьы шаҟа игәы иахәоз удыруоу?! Анцәа шәиныҳәааит, сшәыкәыхшааит иҳәон. Ҳаргьы, ишуасҳәаз еиԥш, изыҟаҳҭоз агәахәарақәа ҳнаҭон. Иуҳәом акәымзар, ушҳахәаԥшуа, абри атурбаза зегьы ушахәаԥшуа сзымдыруа ԓьушьома?! Акаҳԥцәа ирҭыԥны иҟашәҭеит ҳаԥшьа-ҭыԥқәа ҳәоуп уԝызцәагьы уар-

гьы шәышҳахәаԥшуа. Инарҭауланы уазхәыцыр ус акәым, аха ус акәзааит. Ҳара иҟаҳҵозоуп иуасҳәо. Акрыфарҭаҷы ацараааара аамҭа ицәаԥәымʒырц, дахьыѡноу ихәы наганы иаҳҭон. Сынтәа даакылсит, иаҳбахьоу Адамыр дабаҟоу.

– Иҟазшьа аҷеаԥсахма?

– Иҟазшьа мацара акәым, иԥшрагьы аҷеаԥсахит. Ихы кыр, иҷы узкуам ҳәа шырҳәаҵәҟьо ауп. Дгәамҵуеит, дҟәындҟәындуеит. Узыхирҟьаз узымдырʒо, дуқәцәҟьоит. Ахьшьцәа ирасҳәап, Адамыр, шьжьымҭанʒа ахш узаарҭилоит уасҳәан, аʒҟы дсызгараны убама иҳәеит. Исҳәо сҷамшәеит. Еиҳабык, иоуҳәозеи?!

– Ихжәаны ацәажәара иара иҟазшьамызт, иахьынʒаздыруала…

– Сукәыхшоуп злаимҵоз ажәа иҳәозма?! Уѡнаԥши иуада? Агәам ѡнататоуп.

Дандәылҵуа ашә наиркуеит, ацаԥха иԥьыба инҭаиҵоит. Иуцәызʒом, –ишьапԥынҵа днықәгылеит Ҭарсхан илымҳа иҵаиҳәарц, – ԥаса-ԥаса, иисѡуаз, инапѡымҭа ҳнахәаԥшаахәаԥшлон, даныҟамыз, ныҟәара данцалак, ҳанаԥхьозгьы убарын. Иаргьы идыруан. Акгьы иҳәомызт. Ихаҭагьы, ҳааизганы, данаҳзаԥхьоз убарын. Уажәы иисѡуан, «адонос» иѡуама сыздыруам, уахәаԥшыр ҳәа дшәаны дыԥсуеит.

– Уаҳа иҷеиԥсахқәаны иабоубои?

– Уаҳа, уаҳа… Аԥсшьаѡцәа… Араҟа есымчыбжьа гәыԥ ҷыцк аауеит. Данеилахам, иԥылара еиҷаҳкаалон. Сара аусура сышԥалагеи? Қьачақьѡыс. Ус сыҟан х-сезонк. Адамыр данаалак сара сзыҳәан қьафуран. Дсыцхрааит сыхьʒ ҭыгараҷы. Благодарност, благодарност ҳәа насзанырҵон. Атуристцәа Аҟәа ҳаиҳабыра рышҟа ашәҟәқәа аарышьҭуан, абасеиԥш иҟоу атурбазаҷы абри аамҭазы ҳаҟан, абри акультмассавик иаҳзеиҷикааит еицырдыруа ашәҟәыѡѡи ҳареи ҳаиԥылара.

– Иахьырѡыша ишырѡышагьы уара инарыҵауҳәон? – дааԥышәарччеит Ҭарсхан.

– Ишудыруа изысурҳәои?! Уаҳа ишԥаҟаҳҵари. Уара иуасҳәаз зегьыԥьара исҳәо ԥьушьома?! Уара изуасҳәаз уиоуп, ани, сгәы иҵоу, закәанла аҕьычра азин сыманы… Усеиԥш иҟоу азин аушьас иҟоу уасҳәахьеит. Маҵурала ѡада уѡеицыԥхьаʒа,

аҕьычра азыҳәан иумоу азингьы иаҳа-иаҳа иацлоит. Зынӡа аханӡа уҩеины уангылалак, кегебе уҭахума, ма емведе уҭахума, иара апартиа ахаҭагьы, ишынеибаку зегьы уара уҕьычраҿы уцхраара иалагоит, ажәак ала, аҩыза, закәанла азин сымазарц сҭахуп аҕьычра. Уи ҟаҵашьас иамоузеи? Иҟауҵароуп иурҳәуа рнапала. Атуристцәа... Имаҷума ирфо аҳауа? Егьирахь рыфатә инагырха-аагырханы аганахь индәықәуҵар, ԥьара иухәоит. Дара ааурччар, иаауркәашақәар, нас инарыҵауҳәоит, аус шызуа жәбоит, шәара шәзыҳәан сыԥсы ҭоуп, аха ауаа шыҟоу жәдыруеит, сҭып иашьҭоуп, акгьы ҟаиҵом ҳәа исзашшуеит, акгьы ацҵра аҭахӡам, иҟасҵаз, абас шыҟаиҵаз ҳәа... Ас анроуҳәо, шә-грамкгьы наихәлоуҭәар дхаҵазар, дыԥҳәысзар, илҭаху удыруеит, уалгеит, уус ҟауҵеит. «дызусҭада, уара, Зураб Ӡагәба ҳәа уа уҿы аус зуа? Арԥыс еилҟьак иакәымкәа дыҟам. Угәы дҭази.» Изҳәаз дудыруоу абас? Изеиҳәаз дудыруоу? Аԥсны атуризм аиҳабы сдиректор инаиеиҳәеит. Дук мыртцыкуа снабженецс саакалеит. Даҽеа шықәсык анаатц, еиҭах. «Дызусҭада, уара, шәтурбазаҿы Зураб Ӡагәба ҳәа аус зуа? Угәы дҭази. Арԥыс еилҟьак иакәымкәа дыҟам.» Уи зҳәада? Араиком амаӡаныҟәгаѡ? Изырҳәада? Имаӡоуп, военнаиа таина. Иалҵызеи, аѡыза? Адиректор ихаҭыԥуаѡ. Скабинет ашәаҿы иҿаҿаӡа ианылеит. «Адиректор ихаҭыԥуаѡ Зураб Ӡагәба».

– Анаѡстәи амардуан – адиректорра?

– Ҳәарас иаҭахузеи, аѡыза! Уи сара исӡаӡом. Адиректор ихаҭагьы иасҳәоит. Ситцаланы, сиҿаччо, арахь ахәа итцызжаауа, дыснаԥхо, дысҵиуа, ицәгьа сҳәо, ԥьоукы ишыҟарҵақәо еиԥш, мап, аѡыза, уи сара исҟазшьаӡам. Апенсиахь уцома, даҽеаԥьара уиаргома, ԥшӡала, анцәа уирманшәалааит, уара иануҭаху, ишуҭаху ала уусҟәа ааманшәалаханы, уҭып анаатацә, сара снагара уацхраар, уаргьы ишузеиҕьу удыруаз ҳәа иаахтны иасҳәаҳьеит. Анцәа дшаҳатуп иамхра сашьҭам. Дыснаԥхом, дысҵиуам. Иахьатҿьа дызламырхыша аус ҟаҵаны ишимоу здыруазаргьы, сара схы асҭап акәымзар, иара дысҵиуам. Уи иаргьы идыруеит.

– Иара дцар, уара удиректорхар, уара уоуп иззеиҕьу акәымзар, иара излаизеиҕьузеи?

– Иҵыԥаҿы сыҟаҵара дацхраар, он будет в доле си-

деть. Сара исоуа иаргьы далахәхоит. Убри ауп ауаҩра, ахаҭара зыхьӡу. Уара иҟаулҵо сара салархә, сара иҟасҵо уара уаласырхәып, ҳазегь ҳанеилахәхалак, ҳусҟәа ԥхьаҟа ицоит. Зегьы зхысҳәааууа, Адамыр Арҭанба иоуп. Ихаҭагьы изымдырӡо, дсыцхрааугеит, сус далахәхьеит. Ашьха еибаркыраҟәа рыгәҭаны, атуристцәеи еицырдыруа ашәҟәыҩҩи реиԥылара аиҿкаара… Араҟа иԥсы ишьоит, анантәи даалбааны дааит ҳәа расҳәозма?! Шәара шәзыҳәан Аҟәантәи даазгеит, иаргьы адунеи азна еилахаз… Аҳәашьақәа амоуп. Аурысцәа усгьы изыҿхәароу удыруеит. Ашәҟәаԥхьара, ауатка. Исыздыруам, ашәҟәаԥхьара рхы анеиланага, рхы рханаршҭырц азыҳәан ауатка ажәра иалагоу, мамзаргьы ауатка ажәра рханаршҭырц азыҳәан ашәҟәы иаԥхьауоу, аха издыруа убри ауп, убарҭ аҩба рзыҳәан рыԥсы рҭиуеит. «Адамыр Арҭанба» ҳәа инапы ақәыҩны ашәҟәы иманы аҩны даннеилак, дмыҿхәои, уара, иареи сареи ҳаицәажәон ҳәа.

– Ишәҟәқәагьы уҭилозма?

– Сынтәада, еснагь амашьына сышьҭуан, акниготорг аҟнытә иааргон ишәҟәқәа. Работат надо, работат. Уиацәажәа, шәара, аҵарауаа иаҳа шәбызшәа еиқәшәоит, дақәшаҳаҵхааит, уажәы сара сакәӡам амассовик, аха убасеиԥш еиԥыларак еиҿыскаап, мҵәыжәҩада дпыруа дҟасҵоит. Сынтәак ҿааныкоуп, нас араҟа дубаӡом сдиректор.

Дамухуама? – дааԥышәарччеит Ҭарсхан. Ишизиҳәара издыруамызт, изыхҟьаҵәҟьозгьы, иахьынтәаауазгьы цқьа дазымхәыццызт Ҭарсхан, аха цәаныррала еиликаауан, ибон, абри, иаԥхьа игылоу ауаҩ, акамыршша инапы иахькьысыр еиԥш, дызлахәамгаишьаша акы дшалаҟоу, ихәамгара шилааӡоу, иԥсы ааихыҵаанӡагьы ишилымҵуа. Аха уиакәмызт Ҭарсхан уажәы игәы иалсуа дзызхәыцуаз. Армарахьгьы арҕарахьгьы дынхырхәо-аахырхәо иаауа ари ауаҩ имҩаҿы, иара, Ҭарсхангьы ихы дшаирхәаз ибеит. Иӡбахә иналацәажәар иаҳҳәап, Виҟтор Ҭахәыц-иԥа икабинет аҿы, иацижьҭеи изыкаиҵахьоу азыҳәан мацарагьы, ма абзиа иҳәароуп, дидгыларoуп, мамзаргьы дахьдыркәо ҿымҭ дақәшаҳаҵхароуп. – Уусҟәа урманшәалахьеит иамхразы, иаа?

– Иумбои ииашамкәан сшеилукааua. Шәарҭ, аҵарауаагьы,

аматцурауаагьы шәахьеиԥшқәоу рацәоуп. Аматцура ду ашҟа ауаҩы дҩажәгозар, даԥсоу даԥсаму ҳәа иарбану раԥхьаӡа шәзызхәыцуа? Иаҳҳәап, аа, абри атурбаза ду адиректор ҽыц дҟашәтцоит. Абри ауаҩ дақәнагоит ҳәа шәҳәозар, иарбану ибзиарақәа ҳәа раԥхьаӡа ишәҳәо? Апартиа далоу даламу. Ус ами? Уи сара исзымдырӡои? Уахь ала сусқәа ҟастцахьеит.

– Уара уаларымтцар иалартцода, аусуҩ бзиа! – наҟ диԥыртцыр иҭахын, аха итцегьы иихәақәоз иаҳаргьы цәгьа ибомызт. Изиҭахыз, изеизигоз ихаҭагьы издыруамызт Ҭарсхан, аха уи, архив бзиаҽы ишеизырго еиԥш аамта хаҽы аазырԥшуа адокументқәа, зны ихы-игәаҽы, даҽазныкгьы иблокнотқәа, итетрадқәа инарынтцауа еизигон зыԥсы ҭоу ауаа рхаҽсахьақәа.

– Ауаҩы бзиа?! – ччараха исит Жәраб. – Изҭахыда, аҩыза, уара узакә усуҩу?! Уажәыгь иузеилымкааӡаци апартиа уалаларц азыҳәан иаҭаху?! – инацәа дуи ихысга нацәеи неихьишьаахьишьит, – хьешь ҧара, баба, хьешь, – анахьгьы ирыстеит арахьгьы ирыстеит иҳәозшәа, иармарахьгьы иаргьарахьгьы дынхырхәа-аахырхәеит. – Уи зуҭахузеи, ҳалалс ироуааит. Урҭгьы акрырфалар рҭахуп. Иаҳҳәап, араиком аҽы, мамзаргьы, анцәа иҳәозар, мышкызны аобком аҽы сбиографиа ианаԥхьо, иҽаҽаӡа иануп, КПСС ачлен. Ҳара даҳтәуп ҳәа ааанагоит. Иумбои, абар, ихы пашӡа данцаны, иҟаԥшьӡа сҧыба иҭатцаны сгәы иахьаду, – итцырҟьа ҧыба ҧаратрак ааҭигеит. Ҧарақәак ҭигацыԥхьаӡа, ихы дазтцаауан шаҟа маат ицозеи ҳәа. – Ҩынҩыжәи жәаба ицақәо, шәкы ицақәо... Иабацеи егьи, зегь реиҳа ицо, абар дахьыҟоу, схы-цырцыр, сызкәыхшоу! –апартбилет днагәӡит. – Сымҩа каххаа иааиртуеит ари, сызкәыхшоу. Уара угәы ишаанагазеиԥш акәым, аҩыза, сара акы итцагаланы, сизашшны, мамзаргьы иара араҟа дыштәоу, ҧьоукы ишыҟартцало еиԥш, иԥсы штоу итып аасхәаӡом. Сара, честно, иара данцалак итып згарцоуп. Дычмазаҩуп, рыцха, ашьха ҳаракыра инаалаӡом. Шаҟа ацәеижьы икыз умбои?! Шықәсык ҩышықәса роуп, уаҳа араҟа аус изуӡом. Анана-Гәында ибаҳауеит, – иҩнапык ажәҩанахь инаирхахеит, – былԥха-бгәыԥха сыҵ, гәнаха сгәы итамшәац иббоит, дыҟазааит, рыцха, директорс даҽеа жәашықәсагьы, аха бара

иҳәа, сара исхароузеи аԥсылахара чмазараны исзаар. Бсыцхраа, сыла шааԥшуа даҽаҙәы изигарызеи уи аҭыԥ, – баргьы исзыӄабҵо егьыӄам ҳәа аанаго, инапқәа наиӄьан, инацитеит, – акыр еилыбкааузазар, бсыцхраар, баргьы ибзеиґьуп.

– Уи иабалыхәо?

– Лара лоуп зегь реиҳагьы иззеиґьхо. Лара лаӄарагьы итҵарҭышагаѡыда?! Шаӄа луҭо иаҳагьы еиґьылшьоит. Сдиректорхар, снапы иаку рацәахар, лыхьҙала аныҳәагатәқәа иаҳа иӄасымҵалои. Ҳанышьхныло лыхьҙала, былԥха ҳаҭ ҳәа шьтәак сшьып, сшьхабжаҳәын ҳәа – даҽеакы, ҳанышьхныҵуа, акаҳԥра асезон анаука, иҳабҭаз рацәоуп, аҳкәажә, аха ҳаргьы ԥынҵала аҙы аажәуам, акы набаҳҭақәар хҭахуп ҳәа, ашьтәақәа каӄьӄьа илкаҳажьып. Ржьы ҳара иаҳфап, лара илҭаху рыԥсы ами, аа, ибымаз ҳәа иналаҳҭап. Ауаа рымацара ракәу ԥьушьома, аѡыза атҵарауаѡ, уҵи сыҵи зыбжьоу, ауаа бзиақәеи, анцәа, зхьышьаргьыҵа ҳакәыхшоуи, убарҭгьы ирыбжьоуп уҵи сыҵи. Араҡоуп, уамак бжьаҙам Анана-Гәында лашҵа. Иреиґьу ашьтәа салаԥшны лашҵа агәҭан илзысшьып.

– Лыхәҭаа луҭап? Ишԥахьҙу, адолиа…

– Еилкаауп, усоуп. Уажәы аус злоу, уара иахьулшо усыцхраауеит. Аҳы, уи бзианы схы иҵашәеит. Иацы умида-гәидаха амѡа ушаныз анызба, дышъҭысхып, рыцҳа, иудыруазеи ԥьара дсыхәар сҳәеит. Уажәоуп уахьсыхәаша схаҷы ианааи. Иахьа иаараны иӄоу ауаѡ ду, дызгаша ифартә, аҵысхшы инаркны зегьы наимҵаҵаны ихәы анҳархиалак, уаргьы уи астол ахь унеиртә иӄасҵоит. Иманшәаланы иубар, иаҳартә, абри ауаѡ дыцәгьам ҳәа насзуҳәап. Аҵарауаагьы дрыхәоит иҳәап иаргьы. Аки-аки неицылап. Уара ус уҳәар, нас – Адамыр. Уи иажәа шаӄа аҵанакуа удыруеит. Иабаӄоу иааигәара ҳнаишьҭуам, иматҵура ҳаиҭом. Аԥсшьацәеи иареи реиԥылара акәым, ҳара ҳхаҭақәагьы уаѡҵас дҳацәажәом.

– О, уи уаѡ дзеигәырґьаша акоуп, – аҙґьы иалҵыз иеиԥш даагәырґьеит Ҭарсхан. Иара изгәакьаз уск алацәажәарахь иниасит реиҷцәажәара. – Ус анакәха, уи убасеиԥш иӄоу ѡымҵак даҷуп, ԥсеивгаха инамҭауа. Уаѡгьы димбо, ихгьы ихашҵуа. Уи бзиоуп. – Жәраб иҙыхәашь дахьалҵыз деигәырґьон. Аха убри аамҭазы, изгәамҭаҙакәа, ашьшьыхәа

даашьҭнахит даҽеа зык. Убас игәы дынҭахәыцит. Ашықәс анҵәамҭазы иҟалараны иҟоуп изаамҭанутәи апартиатә конференциа. Ҳәарада, уаҟа дцәажәароуп Виқтор Ҭахәыцип. Ҳәарада, анаукеи, акультуреи, алитературеи рзыҳәан ииҳәараны иҟоу ахәҭак сара изѡыроуп. Убраҟа инасырбар еицырдыруа ҳашәҟәыѡѡы, зыпсы ҭоу ҳаклассик Адамыр Арҭанба аѡымҭа ҿыц ҳзаԥҵара даҿуп ҳәа... Изызкугьы ажәакәак нацҵаны... Героическии рабочии класс... Трудовое крестианство... Изызку, иааирԥшуа... Виқтор Ҭахәыцип изыҳәан... Уи идагьы, аппарат зегьы азыҳәан, ижәбома, иҭытҳьоу рѡымҭақәа ракәым, зыѡра иаҿугьы иҳазҿлымҳауп ҳәа... Избан, аппарати Виқтор Ҭахәыц-иԥеи рзыҳәан мацароума, иара, Адамыр изыҳәан ицәгьоума ус ҟасҵар? Сегьицхраап, ҽԥныҳәасгьы изыҟалап. Сара сѡымҭақәа рымѡа укит, ацензура ишамышьҭуа здыруеит, сара ишәкьыԥхь ҳәа зѡыргьы егьалҵуам, насгьы схаҭагьы ииашаҵәҟьаны агәра ганы сыҟоуп асеиԥш иҟоу аѡымҭақәа аԥхьаѡцәа акгьы рнаҭом ҳәа иуҳәаз, иуѡыз сахәамԥшыкәа, саб изыҳәан абзиарақәа иҟаувахьаз, сан уахьлыцхрааузз, уара уаҵкысгьы илзааигәаз ауацәа, аҭахцәа мап анылцәыркуаз аамҭазы, уара аешьара ахьылзууз азыҳәан, иумбои, исхамышҭит... Баша ирҳәом, абзиара уны аҳы иаҭ, уи аҳы иагом ҳәа...

– Даҽеаҳәуп, даҽеаҳәуп сынтәа иаҳҭааз, иаабац Адамыр Арҭанба иакәзам. Абзиара иазҳәаха аит! – ақәача аныҟәашьа иҵаны данаанаскьа, даахьаҳәын, ус нациҵеит Жәраб, – иухоумыршҭын иуасҳәаз, ҳаззыԥшу аду данаалак, акрыфара ду аныҟало, уаргьы унарыԥхьартә иҟасҵоит, уаҟа иуҳәаша уара иудырп. – Дынхырхәа-аахырхәо даахынҳәит. – Угаҳамхан. Ухгьы уазхәыц. Сара абзиара сзуур исхашҭзом. Напи-напи еибаҳәҳәоит, аѡбагьы аҿы рыҳәҳәоит иҳәеит. Уаԥхьаҟа уҵарауаѡ духап. Адамыр иеиԥш ухьз-уԥша ҟалап. Аԥхын уаалап, уаларԥшны иахьуҭаху уѡнасҵалап. Аффаҳәа утәаны уѡлап. Еилукаау?! – Ҭарсхан ижәѡахыр днаснасын, дыццакы-ццакуа иусахь иҿынеихеит.

Адамыр Арҭанбеи иареи реиқәыршәара, акраамҭатәи реицәажәара (иҵыхәтәантәихаз), иара убас, изиҭахыз ҳәа акгьы ацымҵакәа, Жәраби иареи реицәажәара, уи ауаѡ

иныҟәашьа инаркны иԥшра-исахьа аҟынӡа, зегьрыла ажәала исахьа ҭыхны итетрад ианиҵеит Ҭарсхан.

Арҭ анҵамҭакәа аѡба рыгәҭаншәа ирыбжьагылан иара, Ҭарсхан Ҭрамба ихаҭа, Адамыр иуадаҩы данықаз, аицәажәара ишаҩыз, каҳуак ҳаршып ҳәа Адамыр ӡаагара данца, ихала уи ашәҟәыѡѡы иуадаҩы данаанха иҟаиҵақәаз.

Аҟәа иуадаҩы даннеилоз, идыруан, Адамыр ицәымҩын, ицәымҩын акәым, иара дықамкәа икабинет дыѡналозар, иԥшәмаԥҳәыс, илымҳәац ҷьшьаны, деиқәыԥсышәаха, уеизгьы-уеизгьы инаиалҳәон аѡырҭа стол иқәу ақьаадқәа дрыламкьысырц, егьырахь, ашәҟәеиқәҵарҭакәа рҿы иитаху ашәҟәқәа алихааит, дрыԥхьааит, аха инапѡымҭакәа, анцәа иумҳәан даҽаӡәы дрыхькьысуа. «Иѡырҭа астол асабаҵәҟьа ақәыршәшәара ҳақәиҭым», – дааччаны инацылҵоит. Иаргьы уеизгьы-уеизгьы саԥхьандаз, икьыԥхьаанӡа исзычҳауам ҳәа дазхәыцхьаны игәалашәомызт. Изыхҟьазгьы идыруан. Ҭарсхан ицәтәымын уи ишәҟәыѡѡратә ԥсҭазаара зегьы. Иѡтәу идыруеит, аамҭала ианыѡтәу идыруеит. Дацклаԥшны иҿы инапы зәӡәаны, ицқьаӡа еилыргоу иуада дныѡналаны, ҭаҭын фѡык дәылмышәшәуа... Харантә унахәаԥшыргьы иубоит иѡышьагьы. Ҭынч, дмыццакуа, шамахамзар ажәак ҵәаҕәамкәа...

Ашә аартын. Аграфин иманы аӡыхь ашҟа дцеит Адамыр. Дхынҳәны данаауагьы днаԥшны дибоит.

Ауада дныѡнаԥшы-ааѡнаԥшит. Акакьаҩы икаршәын аѡымсаг. Агәам иѡнататоу иԥссар, цахажәк ԥшааны, астол ааирыцқьар... Урҭқәа иханаршҭит аѡырҭа стол иқәыз анапѡымҭакәа. Аҵыс иахаѡаӡо ацгәы даѡызахеит. Ихаҭа дызласымбацыз ала иҽееиҵеикызар, ииѡуагьы зынӡаск даҽеакуп, ҳзышьцылақәахьоу иреиуам. Уԥҳәыс лакәыз, узыхшаз уан лхаҭа лакәыз, ухаҭа унапѡымҭа аӡәы даԥхьар ууӡом, уажәы иҟауҵо... Иауамызт, мчык ихон анапѡымҭа еиқәырчаҟәа иахьықәыз астол ашҟа.

Ашьҭахь, иҟалаз аныҟала, Адамыр инапѡымҭа нарҳәыаарҳәуа иахьикыз, усеиԥш анапѡымҭа шыҟаз иара ида даҽа шаҳаҭк дахьамоуз, аԥхьажәа дахьаԥхьаз бзианы, ииашаны иҟасҵеит ҳәа мацара акәым, иҵегьы акраамҭа иахьикымыз,

даҽазныкгьы дахьамыԥхьаз, уимоу, ианамуӡах, идыруазҭгьы, ма аԥхьажәа ҕычны иахьимгаз акәын игәы иаланы итетрад иаиҵаз.

Ан лыӡкы ус диеиҷаҳауа лнапаҷы даанылкыларым, Ҭарсхан шаҟа деиҷаҳауа, дахӡыӡааua инапаҷы иааникылаз ижәпаза астол иқәыз Адамыр инапɷымҭа аҵыхәтәантәи адаҟьа (итетрад иаиҵеит иарбан даҟьаз – хәышәи ɷажәи жәаха), аҵыхәтәантәи аҳәоу... Акәаԥ гылаӡам, аҳәоу нагӡам. Ус акәу иɷышьа, мамзаргьы уск дахнагоу? Аҳәоу нагӡамкәан ианаанижьлак, инаҵцаны аɷра еиҳа изымариахозар?

Алагамҭахь иааирҳәит. Иахьӡузеи? «Аԥсҭазаара аԥаԥса иуасиаҭ». Агәалашәарақәа. Исахьаркны иɷу агәалашәарақәа. Ҭарсхан реиҳа игәамԥхоз, реиҳа изидымкылоз Адамыр иɷымҭақәа, акгьы изрыххәаауамызт, ирхиҳәаа акәым, зны ахы инаркны аҵыхәанӡа, ҽазны дналас-ɷаласуа дрыԥхьалон уи ибызшәа абеиаразы, ацқьарзы, иҳәоуқәа рыртәашьазы. Урҭ рганахьала уи абырлаш ҟаҵаɷ диɷызан. Еснагь изидимкылоз даҽакын. Иарбану ҳәа акраамҭа даназхәыц, иааигеит абри еиԥш аиҷырԥшра. Изидкыломызт Адамыр иɷымҭақәа иргәылыɷуаз абжьы. Зынгьы, ироман ҷыцк данаԥхьа, ихаҷы иааит даҽа еиҷырԥшрак. Далԥшны, иреиҕьу аматәаахә нихуеит аɷны иргыларц азыҳәан, арахь, иргыло аɷны аɷналара уаɷ игәы ахылом. Адәахьала иԥшӡоуп, ɷнуҵҟала игәыхыршәагоуп.

Адамыр инапɷымҭа инарҳәы-аарҳәуа даннахәаԥшқәа, иныкәиҵан, раԥхьатәи адаҟьақәа аахыхны аԥхьажәа аԥхьара дналагеит. Абжьааԥны уи сахьаркыратә ɷымҭак данаԥхьо, раԥхьа ихшыɷ ззишьҭуаз автор иихәарц ииҵаху, аԥхьаɷ иабжьиго уҳәа ракәмызт. Уи аганахьала, шамахамзар асовет шәҟәыɷɷцәа зегь еиԥшуп, ирҳәо акоуп ҳәа иԥхьаӡоуп. Днацклаԥшуан аҳәашьа, изакә еиҷырԥшрақәоу ихы иарҳәо. Уажәы урҭкәа рызхәыцха имамызт. Адамыр инапɷымҭа аԥхьажәа ирласны даԥхьо иҷынеихеит, илаԥш нахго, иаарласны дышрыԥхьало еиԥш, Виқтор Ҭахәыц-иԥа изыҳәан ажәахә аниɷуа, апартиатә қәҵарақәеи, аполитикатә литературеи. Ҵаны усеиԥш иҟоу алитература данаԥхьоз, даҽакалгьы ихы иаирхәаларц азыҳәангьы иҵахын. Уаҟа иаҳәоз, ишаҳәаҵәҟьоз ихы иаирхәон Виқтор Ҭахәыц-иԥа иажәахә азыҳәан, аха

иара ихазыҳәан, сахьаркыратә ҩымҭак аниҩуа азыҳәан, ихы иаирхәон уаҟа иааҳәо зегьы нарҳәы-аарҳәны иҟаиҵарц.

Аҳәоуқәа нагӡаны раԥхьаха имамызт, иаҳәо анеиликаалак, иацҵаны иҿынеихон. Дахьӡароуп, Адамыр дхынҳәаанӡа даԥхьароуп.

Ашьҭахь, иҟалаша аныҟала, убасҟан ихала дахьаанижьыз даҿакалагьы дназхәыцит Ҭарсхан. Азнык азыҳәан ус игәы иаанагеит. Акаҳуа злаиршышаз аӡы ааигарц азыҳәан инахараны, аӡыхь аҟынӡаҵәҟьа дызцазеи? Каҳуак злаиршышаз аӡы ааигәагьы иҟан, насгьы дахьцаз акраамҭа дынхеит. Иҟалоит, дызлазбацыз ала акәымкәа, даҿакала иҿешеиҵеикыз сыблала избарц, насгьы инапҩымҭеи сареи ҳхала ҳаизынхарц сааниҗьзар. Аха ари агәаанагара мап ацәикит. Мап зҳәодаз, иԥырхагадаз инапҩымҭа аԥхьараз исиҭар, мамзаргьы ахәҭақәак дсызрыԥхьар. Инахараны ӡаагара дызцаз, акраамҭагьы дзынхаз зынӡаск даҿакуп. Аусура дшаҿыҵәҟьазоуп сышнеиз. Даҿа дунеик аҿы дыҟан. Дхынҳәырц иҭахын.

Ирлас-ырласны илаԥш нахигап. Адамыр иҟнытә иаҳац бжьызар акәхап. Раԥхьатәи аҳәоу илаԥш нахиган, анаҩстәи данналага, дааҭгылан, еиҭах днаԥхьеит раԥхьатәи аҳәоу. Дыззыԥшыз акәзамкәа даҿа ашәак аҿыҩит апластинка. Ари ауаҩ иҟнытә имаҳаӡацыз ашәа. Еиҭа днаԥхьеит. Аҳәоу артәашьа иибацоуп. Даҿакуп, даҿакӡоуп иагәылыҩуа абжьы. Ари қәыԥсычҳарабжьуп, гәынқьрабжьуп. Ари – ашәоуп, аха ахьаа иахылҵыз ашәоуп. Насгьы, ахьаа ду ажәа рацәа шацәаымгӯ еиԥш, икьаҿӡоуп аԥхьажәа. Жәа бгьыцк роуп иҟоу.

Ицәымыгхеит, дегьахьхәит дахьаԥхьаз. Убасшәақәа ихы ибеит, даараӡа имаӡаз, изҩызи изызкуи раамышьҭахь даҿеаӡә даԥхьар ҟамло иҟаз шәҟәык даԥхьазшәа. Аиԥырҵра иазку ашәҟәы. Раԥхьа изцәырҵыз агәаанагара ахьынӡаиашоу ибарц, даԥхьеит даҿазнык. Аԥхьара сшаҿу ибааит аҭахызаргьы. Хазы шәҟәны иҭыҵаанӡа исзымычҳаит сҳәап. Аҩынтә раан данаԥхьа, раԥхьатәи игәаанагара инацлеит даҿакгьы. Данысабиӡаз инаркны хаҵак бзиа дибон ԥҳәыск. Уи лакәын ԥсҭазаарас имаз. Уи аԥҳәыс иара изыҳәан дзыхшаз иан дылҩызан, деиҳәшьа гәакьан, диԥсыҟәара-бзиабаҩын. Иажәа, иашәа,

иԥхыʒ ссирқәа, ихы-ихшыѡ, игәы-иԥсы лара лакәын изызкыз, изтәыз. Уи абзиабара ду шимаз, мҵәыжәѡада дшарԥыруаз, иуаѡра днахысит, имра аҭашәаразы инхыҷәгылеит. Хәылԥазык, дгьыли жәѡани рышьхәа ахьааивҵало, аԥҵақәа ааимкьаны аԥсымра шаакылԥхо еиԥш, уи ауаѡ изаатит гәѡарасгьы имаʒамыз аиаша. Ихаҟара зыгәра игоз аԥхәыс инеиԥынкыланы ижьара даҷызаарын. Имцын лажәақәа, лусқәа, зегь рыла мцла деибаркын.

Ҭарсхан ианиҵеит уаҟа, Адамыр инапѡымҭа аԥхьажәаҷы ихы иаирхәаз ажәаԥҟа. «Алашә иблақәа аныхты, ихы еилаԥсеит». Ҵакысгьы еиҵеит адунеи зеиԥшроу ҳәа иара ииʒбахьаз акәʒамкәа, зынʒаск даҷеакы шакәыз аниба ишахҟьаз ихы ахьеилагаз. Ԥсеиқәырхагас иоуз акы заҵәыкоуп – иуасиаҭ ажәа аҳәара. Ииашоуп ҳәа зыгәра ганы дыҟаз акәымкәа, аиашаҵәҟьа аҳәара, зегьы ѡны ааныжьра.

Апартиатә форумқәа, аизара дуқәа рҷы, ажәахә хада ҟазҵо, мамзаргьы ажәахә хада ахцәажәаразы иқәгыло ражәа арԥшʒарц, акрыфара-акрыжәреи, апланқәа рынагʒареи раамышьҭахьгьы инарҭбааны ишхәыцуа аанарԥшырц уеизгьы-уеизгьы зыʒбахә наларҵо Адамыр... Адамыр Арҭанба иоума абарҭ реиԥш иҟоу ажәакәа зѡыз ҳәа иԥьашьауа дазхәыцуан дзыԥхьаз аԥхьажәа. Уаҟа имбеит уи ашәҟәыѡѡы, ихаҭа иԥсҭазаараҷгьы, иѡымҭақәа рҷгьы раԥхьа игылаз – алахҷыхра, агәышьҭыхра, аԥсҭазаара аигәыргьара, азышәаҳәара.

Еиқәхаз, ҳара ҳҷынʒа иааʒаз Ҭарсхан Ҭрамба ианҵамҭаҷы излеиҳәо ала, Адамыр Арҭанба инапѡымҭа аԥхьажәаҷы хшыѡҵак хадас ииҳәоз акы акәын, саҭашәымҵан, сшәыкәыхшоуп, ауааԥсыра, иаашәасҳәахьоу зегьы мцызаарын. Исанашәыжьроуп, избанзар, аиаша дырны амц сымҳәеит. Сжьан-сҟаҭәан сара схаҭагьы. Сыԥсы аҷыхгас, сыламыс ахьчагас исымоу убри ауп. Сара сымра абжеиҳарак аҭашәаразы инавҵалахьеит. Есҽны алашара ацәмаҷхоит. Убри аамҭазы, хыччашақә ада зыʒбахә сымҳәацыз анцәа сиҳәауеит акы заҵәык азыҳәан, сыгәнаҳарақәа санажьны, сыгәҭыха аҳәаха сиҭарц. Аҳәатәы анакәха, иаанхаз сыԥсҭазаара зегьы иара иазыскыргьы сахьымʒартә аҟара исҳәаша сымоуп. Исҳәаша

сымоуп, избанзар шәыцьара ишаны хәҭакгьы сымҳәаҙац. Уажәоуп ианеилыскаа, сара сышиеиԥшыз, зԥа дыԥсыз, аха агәырԥа аҭыԥан аԥа игәыргьара ҟазҵоз. Убасҟак иаарҳәын сыхшыԥ. Уи гәырԥас исымеижьҭеи акраатҵуан. Раԥхьаҙа исызцәырҟьа-цәырасит аибашьраан. Сыхәны агоспиталь аҿы сахьышьҭаз, ҿыҵыбжьҵас исаҳаит уахык. Убастцәкьоуп. Схы-сгәы иааҭашәаны, акәым, аҙәы исызҿиҵит. Исызҿыҵны ҳәа, ихы сара исыԛәкны акәым. Иажәа сара исызкыноуп. Иаасыкәыршаны бнаран. Адәҳәыԥш акалҭ аҿы сыхәны сышьҭахуп. Шкәакәа маҭәала иеилаҳәаны, ржакьаԛәа ргәышԥы инадыҽеало, алабашьаԛәа нарыҵарсуа, ишьац иатәараз адәы иԛәланы иааиуан ԥыцьа абыргцәа. Ирызҿыстырц, зык сдыржәырц стахуп, сыбжьы сызҭкаауам. «Ииҭахузеи, уара, абнаҟа ишьҭоу? Дызнапырхахозеи?» – ҿааиҭит руаҙәк. Сара ибзианы исаҳауеит. «Ииҭаху удыруеит, ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп. Ажәак иҳәарц дгәаҟуеит», инаиаҭеикит егьи, иаҳа иԛәыԥшыз». «Ажәа заҵәыку?» «Ааи, зхьышьаргәыҵа сакәыхшоу, ажәа заҵәык». «Иарбан ажәоу уи?» «Дыхәны дышьҭоуп, иубоит. Амца ицроуп, дбылуеит. Дҿажәкуеит. Ажәа заҵәыкоуп ииҳәарц ииҭаху, имч изхом, ибжьы изҭкаауам. Уи ажәа ԥсхаҵагоуп – аҙы. Иҿиҭырц иҭахуп аҙы ҳәа!» «Уара дудыруама дызусҭоу?» Илабашьа наиҵарсны даатгылеит. Сара снапқәа рхаханы искуп. Иауам, сыбжьы сызҭкаауам. Дзазцааз, иаҳа иԛәыԥшыз, ихы наикәаҽеит дудыруама ҳәа даниазҵаа. «Дыздыргәышьоит, аха иԥсымҭаз…» «Абыржәы заҵәыкоуп аиаша аниҳәо. Дҿажәкуеит, аҙы сышәҭ ҳәа иҳәарц иҭахуп. Аҙы аҭыԥан ашьа дазышәаҳәон…» Абарҭ ажәаԛәа убасҟак еилыкка исаҳаит, слымҳа иҭаѡ акәым, сыблаԛәа рылагьы избазшәоуп сгәалашәараҿы ишаанхаз. «Аҙы аҭыԥан ашьа дазышәаҳәон». Аҵыхәтәан, ицамҭазы, сара дсыхәамԥшыкәа инациҵеит. «Ибзиоуп, ибжьы ҭигартә амч иҵ, дахәаait аҙы». Исыздыруам иарбан ажәаз исҳәоз, аха сыбжьы салнахит ацәа.

Анаѡс, изласгәалашәо ала, ианиҵеит Ҭарсхан, Адамыр иѡуан уи аԥхыҙ шаҟа дархәыцыз, аха аибашьра анеилга, аԥсҭазаара аилашра даналахәха, иԥхыҙ аҵакы азхәыцра акәым, зынҙаскгьы ишихашҭыз, уажәы, имра аҭашәарахьгьы алаҟәра ианалага, ишигәалашәаз уи аԥхыҙ. Игәалазыршәашазгьы шырацәахаз.

Ибзианы исгәалашәоит (ҵаны, исгәалашәо аиҿырԥшра иҟаиҵазоуп, излаиѡыз ажәақәа, иҳәоуқәа шеиқәиршәаз, ҳәарада, сара исзанҵагәышьом) даҽа еиҿырԥшракгьы ааигеит иаԥхьажәа кьаҿ аҿы. Алу аныркәо, аркәарсҭақәа иахьыгьежьуа аганахь ирханы, арыц злалагаша ала иркәоит. Убри аганахь игьежьлароуп. Ганкахь икәаны, даҽа ганкахь алу ургьежьыр, уаѡы имыхәо ашыла аҿыҵуеит. Иахьынӡасгәалашәо ала убас ззыруз алу иаҿирԥшуан ибаѡхатәра. Убрахь акәын иажәа ахы ахьхаз.

Сыбла ихгылоуп, асеиԥш, зынӡаск сыззыԥшӡамыз сана-ԥхьа, жәѡангәашәԥхьара збаз иеиԥш, сгачамкны, ақьаадқәа рыкәҵашьа сақәымшәо, исымпыҵак искуп. Адамыр ԥсаҭа шкәакәа, аӡы иманы дааизаарын, данаа ѡнала, акгьы имҳәаӡеит. Днеимҳәа-ааимҳәан, ишьапышьҭыбжь наиргеит.

– Саҭанаумҵан... Унапѡымҭа... – иҳәеит, иажәақәа ицәеиԥхьытто Ҭарсхан, Адамыр иуамызт «шәара» ҳәа диацәажәар. Убри азыҳәангьы нҵамҭа хәыҷык аанхеит Ҭарсхан итетрад аҿы.

Еиҳабык, насгьы асҟак зуси-зԥьабааи ыҟоу ауаѡ «уара» ҳәа сышԥауацәажәо иҳәан, имуит Ҭарсхан, уаҳа даҽазны «шәара» ҳәа соумҳәан аниҳәа. Убасҟан Адамыр иааигеит абасеиԥш гәалашәара хәыҷык. Ҩажәижәабатәи ашықәсҟәа ралагамҭазы Адамыр Арҭанба, макьана аӡәгьы изымдыруаз ашәҟәыѡѡы қәыԥш Дырмит Гәлиа иҿы днанагеит. Диабзар ауан, қәрала убасҟак рыбжьан. Иқәра, мамзаргьы, иусҟәеи, ихьӡи-иԥшеи рзыҳәан мацарагьы Дырмит ду иацәажәатәын «шәара» ҳәа. Аха уи иара имуит. Аԥсуаа ҳҿы, иҳәеит уи, аҭаца лабхәа диацәажәоит, амаҳә – ианхәеи иабхәеи драцәажәоит «шәара» ҳәа, егьирахь «уара» ауп иҳамоу.

– Уѡны саннеило, иудыруеит, ахаан уѡырҭа астол ааигәара сымнеиц, аха араҟа, исыхь сыздыруам, схы сызнымкылеит... – ҕьычрак дақәыркызшәа акәын ихы шибоз.

– Уи егьоурым, – иҳәеит Адамыр, – иумбои, ашьхақәа рыгәҭаны, аихымцеи ашьанҵеи рыда амца ԥшаашьа ахьамамыз, афымцала акаҳуа ҳаршуеит. – Ус ҳалагар, шьхатәылан акәым, Аԥсны зегьы цәашьыркыла еимударгьы, дабоубоз ашәҟәыѡѡы, дахьшәҟәыѡѡугьы азымхошәа, дегьаԥсуаны,

хьчада аҙәгьы дахьымаауаз дтәаны, аԥсышәала ашәҟәқәа иҩуа… Ԥсабарала аҭоурых аҿиара, ԥхьаҟа ацара… Асаби-гьы ианиаамҭоу дшиуа еиԥш… – ииҳәарц ииҭахыз ахшыҩцак иаалырҟьаны иааникылеит Ҭарсхан. Ихы иадимбалаҙацыз ҟазшьак изцәырҵуа далагеит арҭ ахышықәсак, Виқтор Ҭахәыциԥа ицхыраара далагазараахыс. Ԥасатәи иҟазшьа – изеиҳәо ауаҩ дызусҭоу ҳәа дазымхәыцҙакәа, иаахтны ицәажәара аҿееиҭанакит. Дасу дызусҭоу гәаҭаны ицәажәалатәуп. Уажәы иҳәарц ииҭахыз, аҭоурых аамҭа убасеиԥш инанагеит аԥсуаа, ашәҟәыҩра аԥырҵартә еиԥш, аҩыратә культура ашҟа ииасыртә еиԥш. Асаби ианаамҭоу дшиуа еиԥш, ашәҟәыҩра аира аҿҳәара ааихьан. Иааигарц иҭахын даҿа еиҿырԥшракгьы. Аҙын хьшәашәара инҕытҫны, ааԥын анааилак, ацәа иалҵыртә ианҧхалак, адгьыл ишалиааua еиԥш, иаҳҳәап, адәыкрын, ашәҭ, ианиаамҭаха аԥсуаа рдоуҳа дахылҵит Дырмит ду. Иҳәашьа даҿа ажәақәак рыла акәхаргьы, абри ахшыҩцак иҳәарц данналагоз, иҟазшьа ҿыц наиласит. Изоуҳәо уизхәыц. Иуҳәарц узлагаз, уи ауаҩ иааиҳәахьоу, иааиҩхьоу зегьы иаҿагылоуп. Игәы нурхоит. Деиҳабуп. Иара изыҳәан гәалақәак умазаргьы, ибзиарақәагьы шаҟа уду ухамышҭын. Уан лаҳаҭыраз мацарагьы пату иқәуҵаларoуп. Ухшыҩцак нагҙаны ианиоуҳәа, реиҳа ианеиҵаха, ари ашәҟәыҩы ипублицистика зегьы аҵәы нахьушьитоуп, избанзар, ашәҟәыҩра мацара акәым, акультура зегьы, аихаҵгылараҵәҟьагьы налаҵаны, зегьы аазыбзороу, иаҳзаазгаз ҳәа иара ииԥхьаҙо зынҙаск даҿеакуп.

Ҭарсхан ииҳәарц ииҭахыз шынаимыгҙаз гәеиҭеит Адамыр.

– Естественныи ход истории… Ԥсабаратәла аҭоурых аҿиара, ԥхьаҟа ацара… Уара, ашәҟәыҩы қәыԥш, абиԥара ҿыц, акы суазҵаашан, – аҭаҭынҟаҵа наиҿаикит. – Иаамҭа анааилак диуеит асаби. Усами? Уаҟа ҳаиқәшаҳаҭуп. Аха акы суазҵаашан, Ԥсабарала, иара, аԥсабара ахаҭа иҟанаҵы, иаҳҳәап, убасеиԥш ҟамлаҙои, иаамҭа ааиааиҙа диуа асаби, убри иахҟьаны ихшыҩ иагны, ма цәала-жьыла дкьаҳәмаҳәны… Изхарада усҟан? Ишсоуҳәара, акыр ихароума дшарамшаны ииз асаби?

Ҭарсхан ииҳәара иҿамшәеит. Иазхәоз даҿаҙәызҵгьы, иеиҳәашаз идыруан, аха асеиԥш ажәақәа, ари аҩыза ахәыцра Адамыр иҟынтә дахьазыԥшымыз аҟнытә, игәы иаанагаҵәҟьо

иаҳәатәу, мамзаргьы дызлеидыруа дазхәыцны ицәажәатәу изымдыруа даанхеит.

– Даҽеакуп, – акаҳуа ашра дахылаԥшуа, иажәа инацитцеит Адамыр, – уара уоума, сара соума, дшарамшаны ииз асаби ииуа-ииҳәо ҳхы ахьынʒалаҳархәуа. Абри ауп аус злоу, дад, ашәҟәыɯɯы қәыԥш. Ҭәалатцарала исҳәо цьумшьааит ашәҟәыɯɯы қәыԥш ҳәа? Уара узыхәан изыɯхьоу арецензиақәа азин урҭоит шәҟәыɯɯыс сиԥхьаʒом ҳәа аҳәара. Уигьы, аиашатцәкьа, аамҭа анааилак еилукаап, – еиқәырчаҟәа астол иқәыз инапɯымҭа ашҟа даанаԥшит. –Ҭарсхан иԥьеишьеит уи иԥшышьа шыҟаз. Убас аб дихәаԥшуеит итцеи гәакьа, итцәɯаншьап затцәы ҳәа дызхәаԥшуа, дзеигәыргьауа, агәеизҳара изҭауа, аха убастцәкьа игәы ахәрақәагьы анызтцахьоу, шаҟа бзиа дибо аҟара убастцәкьа ицәымгу. Иҟаларын, ианитцеит Ҭарсхан имшынтцаҿы, убарҭ амшқәа рзыхәан, иареи сареи ҳанеиқәшәаз, иԥшышьа збеит, иеилыскааит, аха иҟастцашаз здырызҭгьы, Адамыр Арҭанба ихаҭагьы, инапɯымҭагьы – ҭәɯан шьапгьы рлахьынтцақәа зынʒаск даҿеакхаргьы. Уамак аҭахʒамызт. Иҟалозар, суҳәоит, саԥхьарц исыҵ, иуцәызʒом, аʒахьы уаныҟаз, исзымычҳазт, аԥхьажәа саԥхьеит, зныкгьы акәым, ɯынтә саԥхьеит. Убри ашьҭахь аɯымҭа ахаҭагьы саԥхьандаз сҳәо сҟалеит. Сыгәгьы иташәеит саахәмаршәа инацыстцашазгьы. Уацәымшәан, уара сара снапɯымҭақәа ишырзууқәахьоу еиԥш, кьыԥхьшьа амам ҳәа арецензиа ацыстцаʒом. Ус ацстцар аʒәыр дсызхәыцуашәа, мамзаргьы Адамыр Арҭанба инапɯымҭа арецензиа азыруашәа. Инеигеит, ицеит, уаҳа закәыхи.

Ҭарсхан ихы ианаимыжьуа иихәаз абри ауп, егьи, абзиа ҟаитцоз цьшьаны, ацәгьара иҟаитцаз, Адамыр Арҭанбагьы, уи атцыхәтәантәи инапɯымҭагьы рлахьынтца аʒбараҿы иара ихаҭа дахьынʒалахәхаз инагʒаны ианимтцаʒеит.

Инапɯымҭа ахьықәыз астол днадгылан, сгәы зфаз, аха зыда ԥстазаарагьы сымам ҳәа акраамҭа инапɯымҭа дахәаԥшуан.

– Ҳахәмаргоуп ауаатәыɯса, мчык анапатцаҟа ҳаҟоуп, ишаҭаху иҳалахәмаруеит. Уи цьоукы алнахуеит, ампыл асыɯцәа ркоманда аиҳабы иеиԥш, нас убри инапала иҳалахәмаруеит. Ҳанатцахалак, уара иухаран, сара исхаран, ампыл цқьа

узамысит, уара амба цқьа иузымыхьчеит… Усҟан уи амч, иааԥшны иҳахәаԥшуа, аҟырҟырҳәа иччоит. – Сара дызбаанӡа дзызхәыцуаз акакәын уажәы ииҳәақәоз.

Аригьы ҽыцын Ҭарсхан изыҳәан. Иѡымҭақәа рҽы акәым, ицәажәараҽыҵәҟьагьы асеиԥшқәа иҳәо имаҳацызт. Адгьыл аҽгьы ажәѡан аҽгьы иара изыҳәан иҟаз мчык акәын – ауаѡытәыѡса, уи ихшыѡ, имч, илшара. Илахьынҵа зыӡбуа, инасыԥ зчаԥо иара, иараӡәзаҵәык иоуп.

Анаѡсан иациҵазоуп Ҭарсхан еиҳараӡак иԥьеишьаз. Шәҟәык, ашәҟәқәа рышәҟәы аҟнытә, иԥсахымкәа, ишаҳәаҵәҟьо ажәақәа ааигеит. Уи ашәҟәы Ҭарсхан идыр акәым, иҟан адаҟьақәа ишеибгоу ҽырҳәала иитҵахьаз, аха Адамыр иҽы акәым, дзыхшаз иан лҽгьы иԥсы иахирӡаауамызт. Раԥхьа ишимԥыхьашәаз, раԥхьаӡа дазырԥхьаз уигьы ихьӡ аӡәгьы ишиеимҳәо ала игәанала ҭоуба иухьан, имшынҵаҽыҵәҟьагьы ихьӡ ԥьара иҽыҵаимыршәеит.

– Ишԥаҳәоу? – ҿааиҵит инапѡымҭа аанкылауа Адамыр, – иаамҭоуп ахаҳәқәа рыҟәшәара. – Хьаала дааԥышәарччеит. Уааншӡа ан лысаби дшихымӡыӡаара дахӡыӡааua иикыз инапѡымҭа наҟ астол инықәижьит. Ауада агәҭан игылаз, акрыфарҭа стол днадтәалеит. Даахан Ҭарсхангьы инаизыкәиргылеит акаҳуа. Саҭаумҵан, сумазҵааӡакәа унапѡымҭа сахәаԥшит, даҟьақәакгьы срыԥхьеит… Схы сызнымкылеит, угәы иалымсын ҳәа Адамыр иеиҳәарц ииӡбақәаз акгьы изымҳәакәа иара изаанхеит Ҭарсхан. Аха уеизгьы даҟьақәак дышрыԥхьаз ихала ихы ираргамеит.

– Иудысныҳәалоит, инеиҵыху ѡымҭак уаҽызаап. Излеилыскааз ала, исахьаркыратә ѡымҭоуп, иегьпублицистикам… Аха ихадоу, реиҳа аус злоу акы иалаҟазар ҟалап, аԥхьара уалагар узаҟәыҵӡом…

– Исылшозар, усшәақәоуп ишыӡбоу, ѡбагьы хҧагьы, зегьы еилоуп уаҟа. Асахьаркыра, апублицистика, уимоу, пиесаҵас иахьыѡқәоугьы ыҟоуп. Сызлацәажәо ауаа, реиҳа ихадоу ражәақәа…

Ҭарсхан идыруан, акырынтәгьы иԥьеишьахьан Адамыр иқәра ианаумшьартә игәынкылара шыбзиаз. Иибахьаз, иидыруаз, дыззааигәаз ауаа, здунеи зыԥсахижьҭеи акыр

жәашықәса ҵхьоугьы, ирцәажәашьаз, иртәашьа-ргылашьаз мацара акәым, уаҩы ихамышҭыша ажәак рҳәозар, амагнитофон ианиҵазшәа акәын урҭ ажәакәа шигәалашәоз, рыбжьгьы ихаҵаны акәын ишеиҭеиҳәоз.

– Сшымҵаауа умбои... Уан дышҧаҟоу, саҳәшьаҧҳа? Лыхьʒи лыжәлеи аатҡааны исҳәом, маҷк иҧсахшәа иҟасҵеит, аха дыздыруа зегьы лара шлакәу еилыркаартә ани сҩымҭаҷы лыʒбахә салацәажәоит... Ҧсаҭа шкәакәа, саҳәшьа, саҳәшьеҳаб лцәа лхыскаауеит. Уара дабаугәалашәагәышьо саҳәшьазаҵә, уанду! Уара уакәым, уангьы аарлаҳәоуп дшылгәалашәо. Ҩажәижәибжь абаҟаз, уи иҵегьы заа ддырʒхьан. Дышҧаҟоу уан лгәабзиара, шықәсык аиҳа ҵит дсымбеижьҭеи...

– Лымацара ақыҭаҷ аҩны дахгәышьоуп, саҳәшьа ишудыруа, хаҵа дцахьеит. Хар лымам. Еснагь дуазҵаауеит. Аҩны саннеилак раҧхьа дзызҵаауа уара уоуп. Узырччаша акы уасҳәоит. Снеицыҧхьаʒа, саншьа дышҧаҟоу, нан, анылхәалак, еснагь, дыбзиахәха дыҡоуп, хымш уажәаҧхьа иҩны сыҡан сҳәозаарын, исызгәамҭаʒеит. Изакәызеи, нан, данааубалак еснагь хымш анаатҵлакоума абрахь уанааua, ма ҩымш, ма ҧшьымш зны имҵит лхәеит. Ҳҩыцьагьы ҳаибарччеит.

– Уажәы сара суазҵаап, иҵуазеи лара думбеижьҭеи ҳәа?

– Уаҟагьы хҧа, аха хымш ракәым, хымчыбжьа ҵуеит. Абрахь амҩа санықәлашаз, сыҧхьара сыманы сцаны сыҡан. Сан лбара адагьы, еиҳарак сызцаз, изуцәызʒарызеи, снапҩымҭақәа ганы илыстеит. Чамаданк аасҧшаан, зегьы лҭастцан, уаҩы иахьимбаша иҵәахы ҳәа илыстеит. Акы анысыҩлак лара усгьы дзызҵаауа акоуп, – Адамыр, саншьа сызкәыхшоу иурбама, иахиҳәаазеи лхәоит.

– Уара илоуҳәозеи? Аиаша лоуҳәоит, уаҳа илоуҳәозеи?! Ишәкьыҧхьыр ҡалаʒом ҳәа иҩуеит, дысзашшуеит баншьа уҳәоит, уаҳа иуҳәараны иҡоузеи. Амц зуҳәарызеи, – ицәажәашьа убас иҡан, Ҭарсхан иааицәымыгхеит. Аҧсы, иара инапала иишьыз дихагыланы аҳалал иитозшәа акәын ицәажәашьа шыҡаз.

– Усҵәҟьа умҳәан, ҷьоушьҭ, уи ашшраʒам, уара усзашшаанʒа анцәа симырʒааит, – уара сумшьыргьы даҽеаʒәы сишьуан ҳәа аанаго инаиатеикит Ҭарсхан, – сангьы зынʒаск даҽеакалоуп

ишласҳәо. Макьана умыццакын, акьыԥхьра заацәоуп ҳәоуп ишиҳәаз сҳәоит. Аха лара иужьақәо дреиуаҙам. Исгәалашәоит, жәабжьк дасырԥхьеит. Анапҽымҭа. Анра ԥара ҳзеилазар, абыржәыҵәкьа амца илақәыжьны иублыроуп ҳәа сылкит. Ари асовет мчы иаҿагылоит, ари апартиа азыҳәан бзиа аҳәом, убри азыҳәаноуп акьыԥхьраз умыццакын ҳәа Адамыр изуеиҳәазгьы, дҟәышуп, ушақәҙуа ибеит лҳәеит. Уаб ибз дақәҙит, уаргьы убз уақәҙуеит, шәзакәы жәлоузеи, цәгьарас иадыжәбалазеи саветски власт ҳәа аҿшьра далагеит. Уаҳа ианылмуза, лгәы ҟасцарц, бара абасҟак аныбҳәа, ажәабжьыжәк баҽсхуама, аа, ишыббо избылуеит сҳәан, амца илақәсыжьит. Уара иубандаз уи аныбылуаз лара шаҟа деигәырґьоз!

– Иарбан ажәақәоу? Исгәаларшәеи…

– Иабоуҵаху, арецензиаҿгьы аҙбахә уҳәоит иааркьаҿшәа. Аҵакы абасшәақәа иҟоуп. Изааҙаз амшын аныцәгьаха, ргәы ахшәан, икарыжьит аҷнышқәа. Ашьауардынқәа реиԥш ҳаргьы ашьхақәа нхара-нҵырас иалаҳҳуеит рҳәеит. Убри символшәа иҟоуп.

– Аа, исгәалашәоит. Аперсонажқәа нхаҽцәоуп. Адгьыл карыжьуеит. Анхаҽи адгьыли ргәы еихдыршәеит уҳәоит… Иаҳәоз азыҳәааноуп акәымзар, аҳәашьа аганахьала, исгәалашәеит, иповест бзиан. Иублыма нас?

– Мап, ԥьоушьҭ. Ахкьыԥхьаа сыман. Сан лгәы сырҵынчитоуп. Ахьҙ сыԥсахит аҟароуп. Уажәы снапҽымҭақәа ирылоуп. Убри анысҳәа, даԥхьар… Схахьы имааиҙеит. Уаҳа иаргьы, егьырҭ снапҽымҭақәагьы рыхкьыԥхьаа сымаҙам. Напыла ишызыҽра иааҽны ианымазеихалак, машьынкала екземпли-арк ааскьыԥхьуеит. Егьи зегьы наҟ иааԥызжәоит. Снапҽымҭа аапызжәаанҙа, иаасыблаанҙа сызҵынчхаҙом. Иуҵәахыма, аҵоурых азыҳәан ҳәа сышьҭахь дгыланы аҙәы дысхыччошәа саҳауеит. Саҭаумҵан, саланахалацәеит. – Уани уареи шәеинзыршәо сара издыруеит. Уаалаганы лара илыххәааны ажәабжь ҽны илыҵ.

– Иаҳагьы иԥылжәоит, илбылуеит. Акы заҵәык узыҟаҵар, иаҳҳәап, бара иаабхыбгаз зегьы, бшыхәыҷҙаз бан дахьдырҙыз, бхаҵеи бареи насыԥ нагҙа ахьшәмоуз, ишынеибакәу зе-

гьы зхароу Бериа иоуп, Сталин издыруамызт, апартиеи, саветски власти, Сталини ишәԥырхагахаз ԥшь-блак иоуп, убри иакәмызҭгьы ҳәа иузѡыр, унапѡымҭа лыблы акәым, ауаа идырбо илыманы дрылазаауеит, –дегьааԥышәарччеит Ҭарсхан.

– Уаб, уара, зегьы савестки власт шәанымшәеит лҳәоу?

– Уаб икәал уҭагылоуп, убри иеиԥш уаргьы убз уакәзуеит лҳәеит. Исгәалашәаз, снапѡымҭақәа ирылоуп урецензиақәагьы. Рыхкьыԥхьаа.

– Дрыԥхьар, ддыргәыргьап, – иааицәымыҷхеит Адамыр. – Зегьакоуп исҳәааз уазхәыц. Уани уаби ирызкны романк уѡыртә иќоуп. Убри аҵкыс еиҳамзар еиҵам даҽа материалк, уара иузааигәазоу уасҳәоит. Урҭқәа, уани уаби ртәы, нас уажәы иуасҳәарц истахугьы, анаќа, сгәалашәара – уасиат ажәаҩы исҳәоит, аха сара исҳәоит публицистикатә бызшәала, уара шәќәыѡѡҵас ухы иаурхәар ќалоит. Саҳәшьа, уанду лтәы уѡыр, уигьы романк ыќоуп. Уара иудыруоу уи дшыҙыз? Дзыхдырќьаз? Ҭауади аамыстеи, анхацәеи, ишудыруа, аԥсуаа рҩы жәытәнатә аахыс аазара, агәыԥхәыхш, анатра уҳәа рыбжьан. Ҭауад хатҵарԥыск дҭаркит... Дызустоу, дзыхҭаркыз зегьы срылацәажәоит анаќа, – инапѡымҭахь инапы наирххеит, – акаҳуа шааижәыз, еиҵах аҭатын наиҩаикит. – Иус анырыҙбуаз, дахьдыргәаќуаз, ешьас иумада, еиҳәшьас иумада, иуҭынхада... Иара ила иҵегьы идырҙқәаша... «Еиҳәшьа дсымаҙам!» «Аеҳәшьа дышԥаумам, иуҳәо закәызеи, сара сызустада?!» – ҩаалҭит аусҙбарҭа азалаҩынтә уанду, ԥсаҭа шкәакәа, саҳәшьа. «Уара дызлаузыќоузеи ари аԥхәыс?» «Сара дсыздырҙом. Шәлазҵаа, илыжәлоузеи?!» – иуам, иҳәом, дзықәдыршәо идыруеит. «Имцуп ииҳәо, сара исеиҷьишьо еиҳәшьа димаҙам. Ҳѡыцьегьы сан лгәыҳәы ҳаицааҙеит.» Уиакәхеит. Уаҵәќьа дынҭаркит.

Ԥытраамҭак ҩымҭ, аҭатын дахо дтәан Адамыр. Дѡагылан, аԥенџьыр аартны ашьхаќа даанаԥшит. Аԥенџьыр иадкьыслон аԥсаҵла амахә.

– Лара, ԥсаҭа шкәакәа, саҳәшьа, гәыԥҳәык еицаҳцәахьан ҳәа, ешьас илыԥхьаҙоз ауаѡ лхы иқәылҵеит, сара, ҕрак илыцҭшааз, насгьы схаҵоуп ҳәа зхы зыԥхьаҙо, саҳәшьа

гәакьа дыснаԥхеит. – Аԥенԥьыр дадҵны дааин, иҵыԥ аҽы деиҭанатәеит. – Убасҵәҟьоуп, дыснаԥхеит. Саҳәшьа лус ԥшааны сахәаԥшхьеит. Ҽԥныҳәас ирылҭакәоз роуп иԥьоушьаша. Аѡсҵаа иоуп ауаа еичзырчо, шәара шәаѡыстаацәоуп. Шьаладала еиуацәоу, анык лгәыԥҳәыхш иааҙаз пату еиқәырҵо, бзиа еибабо аажәбеит, шәхы еилагоит, шәара анцәа иишәиз уарр лҳәеит. Лус аҽы, абасҵәҟьа, лара ишаалҳәаз иануп.

– Ааи, аха уара, уаҳәшьа, сара санду... – ажәа анаԥхара Адамыр идкыланы изымҳәеит. Дхәыҷаахыс уи дшидыруаз даҽакала акәын. Ҭарсхан иан, Адамыр иаҳәшьаԥҳа лымацара лакәмызт ауаа рыхьчара дазықәпаѡны дзыԥхьаҙоз Ҭарсхан дызмадаз, Виқтор Ҭахәыц-иԥа напхгара зиҵоз аорганизациаҽы, урҵ ашықәсқәа раан ауаа зҵиуаз, изнаԥхоз, чҳарала ирызныҟәозаргьы, дара рыѡныҵҟа, аусуѡцәа анеицәажәо, зегьы рыхьыҙқәа аахтны ирҳәон. Шаҟантә иалацәажәахьааз Адамыр иҙбахәгьы. Дызцәымгызгьы аҙәы иҽыҵимыршәацызт урҵ ашықәсқәа раан ауаа инаԥхон, иҵиуан, «аҟаԥшьқәа» дрымадан ҳәа. Уажәы иара иҽынтә иаииаҳа, насгьы дыснаԥхеит ҳәа ззиҳәаз иаҳәшьа гәакьа ахьлакәыз аҟнытә, Ҭарсхан аҟыԥҳәа ихаҽы дааит еицырдыруаз ууажәларрак усзуѡы, акымкәа, ѡбамкәа ашәҟәқәагьы ҭзыжьхьаз. Дырмит ду днаидкыланы зыҙбахә рҳәало. Ҭарсхан аус ахьиуҵәҟьо, анаукатәеилкааратә усҳәарҭаҽоума, дахьрыцхраалаша апартиатә органаҽоума, еиҳарак акаҳуажәырҭаҽы, иара иҳәашьа, аинформациатә центр аҽы, иахьакәзаалак уи изы ирҳәо акы акәын. Иԥсажә дацәшәаны (даҽа ҷьоукы имаҵура азыҳәан ҳәа нацырҵон) ихы еиқәирхарц иҵеи гәакьа мап ицәикит, динаԥхеит ҳәа. Ас, Адамыр иеиԥш иеицырдыруа ауаѡ усеиԥш агәнаҳа имазҭгьы, иҵашьыцыѡцәа аҵәы иахаҵаны уажәшьҭа адунеи иахдырҵәахьазаарын. Аха издыруада уи уаѡы изымдыруа... – Уара, сара саб данҭарк, саб иашьцәаҵәҟьа шәаны ҳашҭа ианызҭамлоз, сан иахьагьы илҳәоит, еиҳабыра еиҵбыра нимыжьит, иус дашьҭымҵуа дашьҭан ҳәа, усҟан Сталини Берие реиҳа ианрааз акәын...

– Саҳәшьа дшыснаԥхазоума еилукаарц иуҭаху? – ицәажәашьала иубартә иҟан хшыѡ хьшәашәала дшазхәыцуаз. – Уи атәгьы абнаҟа исҳәоит, – инапы наирххеит инапѡымҭахь, –

дызласнаԥхаз убри ауп, лара… Иудыруаз, мышкызны, иҟалоит, ушәҟәыѡѡраҽы ухы иаурхәар. Ҳаб, аԥхәыс илусым уи, аԥхәыс лус аѡны аѡнутҵҟоуп, ахшароуроуп, лхатҵа иматҵ ауроуп иҳәан, имуит, атҵара дҭаимҵеит, нбанкгьы лыздыруамызт. Атҵара иазкыз сара сакәын, уи зусу ахацәа роуп иҳәон ҳаб. Изхысҳәааua, лара, ҵара змамыз, сара сыԥсҭазаара зыматҵ аура иазыскыз, ирҳәозгьы, ирыѡуазгьы, иҟарҵозгьы акгьы шҽеимыз ишиашамыз еилылкаait. Лыԥҳәыс гәы иаҳа иҟәыҷахеит. Абри ауп Дырмит ду «атҵара сасуп, ахшыѡ аԥшәымоуп» зиҳәаз. Асас зны дцоит, зны дааyеит. – Дѡагылеит. Ауатка зҭаз аԥатлика ахѡа аахихит. Ҷарсхан иԥьашьаны дихәаԥшуан. Ҷымҭ иаргьы инаидигалеит, аха мап аник идимцалеит. Афырԥьан абжа аҟара нҭатәаны ижәит. Иаҳа даалахҿыххан, иҭыԥаҿы днатәан, иажәабжь инацитҵеит. – Хрушьчов, раԥхьа ацәа салызхыз 1956 шықәсазы, ҳаԥсҭазаара зегьы аазырҳәыз аизара анымѡаԥига, даҽа блала ҳазегьы ҳанынеиҿаԥшы-ааиҿаԥш, сара, ишызбоз, ишԥауасҳәари… Шьҭракы иҭаланы ицоит аҙиас. Аҭыԥ ылнаххьеит, амѡа адыруеит. Иахьыкәаратҵо, аԥаѡқәа иахьрынҟьо, иахьавстәу… Уаҳа даҽа мѡак ыҟоуп ҳәа аԥхыҙгьы иаламшәац. Иаалырҟьаны игеит бжьык, ухы зургәаҟуазеи, узлацаша даҽа мѡак шыҟоу умбаҙои ҳәа. Абасшәақәоуп… Ауаатәыѡса ԥхьа рцараҿы даҽа мѡақәакгьы ҳәа… Ауаа рырҙра, рныртҵәара, усҟан изырҙуаз, зыԥсы ҭаз, уахьынтәи ихынҳәуаз, урҭкәа, ишԥасхьаамыз, саргьы исцәалаҙит, саҳәшьа мацара дабанаҙоз, аха усҟантҵәҟьа дшыршьыз здыруан, сгәы сырҭынчхьан. Егьирахь схаҭа сшыцкьаз здыруаз аҟнытә, уи аганахьала акәмызт иҟалаз, Хрушьчов ихитыз ҳаблақәа… Ишԥауасҳәари… Амѡа зегьы ҳазқәыз иашазу ҳәа ахәыцра сегьналагеит, абри сгәы егьаатәашәеит, уахык, сызмыцәо, схы еилаго сшаргәаҟуаз, снықәиан, сылацәа анаатҭаа, адунеихаан ԥхыҙ исымбацыз, исхаштхьаз, зыԥсы сакәыхшаша саҳәшьа, абри ауха ԥхыҙ дызбеит. Аибашьра амца шакуаз сылацәа анынҭаалакоума, сыхәны агоспиталь аҿы санышьҭаз, саҳәшьа лыԥсы ҭаны, лыбла сынҭаԥшызҭгьы схьаа аахҿуан ҳәа сышлызхәыцуа саныцәалакоума, знымзар-зны лцәаарагьы снахьылмырԥшит, уажәы, сгәы анаaиҭас, лыԥсаҭа шкәакәахаait, исгәалашәоит, дырбаандаѡны даныргоз, лыжәѡа иԥәыршәыз лкасы

еилыҕраа лхаҵаны, лыблақәа гәхьаагарыла иҵәны, мѡак саныланы сышнеихуаз, даасҧылеит. Даасҧылеит, даасыхәаҧшит аҟароуп. Лышҟа снеир, саныхәыцҳыз, хаак анылырклак лыхәда сшахьынҳалоз еиҧш, даасгәыҵасыҳәҳәар сҭахуп, аха мчык снанашьҭуам... Лара дсыхәаҧшуеит, гәхьаагаралеи гәыбылралеи иҵәуп лыблақәа... Убас дышсыхәаҧшуаз дныҵаба дцеит усҟан... Уинахыс, иналаршә-ѡаларшәны сҭаара далагеит. Уара аеҳәшьа думоуп, уи закәу удыруеит, анцәа дугимырхааит, дзыхшаз иан, иҧсҭазаара змеидаз иҧхәыс, иара ихшаз уҳәа, ауаѡы зыда дхаҭәаам, зыда ҧсыхәа имам ауаа ыҟами... Убарҭ рыгәҭаҵәкьа далагылоуп аеҳәшьа. Сқәыҧшҙан дансыцәдырҙыз, исгәалашәоит, акомҿар иазкны акәу, жәеинраалакгьы сыѡхьан, исызгәамҭазеит исыҧдырхаз шаҟа аҵанакуаз. Уажәы ҧхыҙ дызбо саналага, ҧхыҙла, уаҳәшьа дукәыхшоуп ҳәа... Сара еилыскааит исзыруз шаҟа ицәгьара дууз. Снапѡымҭаҿы исҳәоит, мышкызны уаҧхьап, ихҭҳәаам, исыхьҵәкьазоуп, уахык, дшызбацеиҧш, ҧхыҙ данызба, ус ҿаалҭит. «Уаҳәшьа дукәыхшоуп, шьаҿақәак нықауҵазар, уаналагах игәаҕьы, наҟ урҧырҵ аѡсҭаацәа, рыматҵ ахьынҙаууз узхоит» ҳәа.

– Сара аус ахьызуа аамышьҭахьгьы, Адамыр, сзыдҳәалоу дудыруеит, Виқтор Ҭахәыц-иҧа... Ҳанстудентцәазаахыс... Дуаѡы цәгьам... Аамҭа иахылҵыз аҙәы иоуп, изхысҳәааууа, убри сиҳәеит, «аҟаҧшьқәа» исызреиҳәарц. Саб идокументқәа сдырбар сҭахын, – ҭынч иеиҳәарц иҙбаны имаз, уажәы убасеиҧш иҟақәаз данрылацәажәа, насгьы игәы ҟанаҵарц ҿааиҭит, Ҭарсхан, – исырымҭеит, ихызѡылааргьы рымуит, аха срыҧхьеит. Убраҟа, апапкаҿы иагәылоуп уара саб ихьчаразы иуѡыз ашәҟәы. Апрокурор ихьҙала иуѡызаап. Дудыруеижьҭеи акыр шыкәса шҵуа, аибашьраҿы шәшеицыҟаз, уаҟа дшеибашьуаз, апартиа дшазгәакьоу, Сталин иидеиақәа дышрықәныҟәо уҳәа зегьрыла духьчагәышьеит. Ушәҟәы иақәѡуп ажәа заҵәык. «Отказать!»

– Уаб... Сара саҟара уара дабоудыруеи... Аҧхыҙ дақәдырҙит. Уаб иҙбахәгьы сҳәоит суасиаҭ аҿы. Иҙбахә акәым, инеиҵыхны ажәабжь иара изкуп. Ҧхыҙла... Усоуп изашшыз ишиѡыз. Аҧҭа еиқәаҵәа ҧхыҙ избеит. Цқьа снаҿаҧшызар, аҧаҵақәа хьа-

дышьшь, абар Сталин ихаҭаԥсаҭа... Ԥхыʒла дибаҭԥҟьазаап. Ха-ха-ха! – даааччеит. Изаҟаразаалак гәыргьарак аҵамызт иччабжь. Дѡагылан даалеиѡеин деиҭанатәеит. – Цәгьамзар бзиа уаѡ дахыччом ҳәа, уччар узымыччо... Уаб, уаргьы иудыргәышьоит уажәшьҭа дшыҟам... Иԥсаҭа бзиахааит, дызбап сегьынаиацәажәап ҳәа абахҭаҷы снеит. Дааҟәымʒакәа исеиҳәоз закәыз! Сталин бзиа дшибо, игәра шиго. Дзыԥдырʒыда? Сталин. Иара изыҳәан иццаԥеыгоу ажәаԥәа иҳәоит ҳәа. Убасҟан, абахҭаҷы ҳаиԥылара, ҳаицәажәара зегьы зѡит ани, сгәалашәара-уасиаҭ ажәаҷы. Инеидкылоу хаҷсахьаны даасырԥшуеит уаб. Аибашьраҷы... «Аԥсадгьыл азы! Сталин изы!» – иеибашьуаз ауаѡ, аибашьра ашьҭахь Сталин дихырҟьаны дҭаркит, дыршьит. Убарҭԥа зегьы срызхәыцны, схаҭагьы сыԥсҭазаара еихшьаланы...–иажәа намыгʒакәа, афырԥьан азна ауатка нҭеиҭәеит. Ҭарсхан идигалеит, аха мап аник идимцалеит. Уааныʒеиԥш, инҭарԥҟаны ижәит.

– Уара, ишысҳәара сыздырам, урыԥха злауашәшәыроу ала, насгьы ухала уакәым, асасцәагьы рыцыжәра уцәымгын...

– Сыԥсҭазаара анеихысшьала, дад, ауатка акәым даҷеакгьы ажәра сеилаҳауа сҟанаҵеит.

– Уара ажәлар рҷгьы, хыхьгьы, зегьынԥьара пату уқәуп... Бзиа урбоит... Иацызынгьы уаасгәалашәеит. Амѡан ԥьоукы срыцәшәан, ҳаицаааиуан. Убарҭ иʒбахә аацәырыргеит, дугәаламшәои, акыр раԥхьа иара изкны шәҟәы хәычыкгьы уѡхьан, ҳқыҵа иахагылаз Бақьыр-иԥа Ҳараз... Иʒбахә анаацәырырга уара уаасгәалашәеит...

– Бақьыр-иԥа Ҳараз!.. Идырраҷы сыҟоума! Зегь реиҳа бзиарас иҟаиҵаз, сахьиҵашьыцуа уасҳәап? Иаамҭа шҵаз аниба... Ишԥасҳәари... Иаамҭа цеит, иара даанхеит. Ихы ҷаҳәаны дыцәҵит. Дцеит, даццеит иаамҭа. – Дѡагылан, акәакьаҷ икҷагылаз алаба аашьҭихит. Алым акәу, абжьас акәу гыгшәыгк ахаҷсахьа аҭаны иҟаҵан алаба ахәҵәы. Урҭқәа бзиа ибон Адамыр. Инапала иҟаиҵақәаз амҷтәы скульптурақәа, инеиҵак-ааиҵакны, дназыцхыраа-аацхырааны ма аԥсаатәқәа, ма аԥстәқәа рсахьақәа зиҭақәаз рыла иҵәын икабинет. – Амла уамкыцзар, насгьы макьана шьыжьхьа ҟарымҵац, уаала, ҳандәылтцып, ҳаалеиѡеип.

Лбааҟа, арԥаш ашҟа рхы рханы инеиуан.

– Сгәалашәара-уасиатҭ ажәаҧгьы исҳәоит, – илабҵашь иҵарс дааҭгылан ҧааиҵит Адамыр, – аха, разҟыла, ҳанеиқәшәа, уҧаҧы иуасҳәар иаҳагьы еиҧуп, – иҳәарц иитахыз ажәа цқьа дазхәыцуазар акәхарын, дынкахәыцуа иҧынеихеит.

Ҭарсхан иааицәымҧхеит. Реицәажәараҧы Адамыр инапԥымҭа азыҳәан ажәа «агәалашәара» ианаԥишьлак «ауасиатҭ» ҳәа, ихьшәашәаҙа инаилсуан. Инапԥымҭақәа рзыҳәан ииԥхьаз арецензиақәа анааигәалашәалак, иҵахы-иҵахым, уи ауаԥ ишҟа цәымҧрак днамҧеханакуан. Усеиԥшқәа раан, ҭынхак иеиԥш иԥныҟа днеи акәым, амԥан харантә ихацәа дныкәыԥшыргьы, димбаҙазшәа дымԥахыҵуан. Аха нас, аамҭақәак анаабжьыслак, игәала наихыҵсаауан, ианаижьуан. Уимоу, дызбандаз ҳәа дҟалон. Иаб игәалашәареи убри ауаԥи ахьеидҳәалаз аҟнытә, данибалак, ԥыҵраамҭак даниацәажәалак, иаб убри ауаԥ изынижьыз ԥхаррак иара ишҟа ииасызшәа ибон.

– Иуасҳәо убри ауп, Ҭарсхан, дад, – даахьаԥшны днаиҧаԥшит, – сиашамызт сара уара уҧы. Исанажь, иулшозар, саҵаумҵан. Исыхьыз уиоуп, схаҵа, ихоуҵару, агәра гаҵәҟьаны сыҟан, уара иуԥыз реиԥш иҟоу асахьаркыратә ԥымҭақәа ҳара иаҳҭахым, ҳажәлар акгьы ирыхәом ҳәа. Агәра ганы сыҟан, уара уԥашьоит, абаԥхатәра бзиа умоуп, аха амԥа иаша иқәҙам ҳәа. Иуцәыҙом, шьыцра бзиала сахьуҵашьыцуазгьы ыҟан. Уҳәоуқәа ԥсыла-ԥсылаҙа, зыҙбахә уҳәо ауаа рхҧсахьақәа ҭырҭәааны, снапы ааиҵысхыр снарыхькьысып уҳәартә... Ах, абасеиԥш абаԥхатәра змоу арԥыс, ибаԥхатәра амԥа иаша иқәҵазар... Анцәа сихьчеит, ԥьаргьы исымԥит уара узыҳәан, аха сзызхәыцҵәкьоз уасҳәап... Дшыхәыҷыз игәы ахәрақәа анырҵеит. Иаб ддырҙит, иан аусура дамырхит... Урҭқәа зегьы иныԥшит. Убарҭ агәалақәа раҵкыс дзаиааизҭгьы, иара ишихатәу, иан гәакьа ишылԥызоу агәра игазҭгьы ҳаамҭа, ҳлитература ҵәатәы шьаҟаны даацагылон ҳәа...

– Алым акәу, абжьас акәу, ари захҧсахьа ауҭаз? – Адамыр илабҵашь ашҟа ацәажәара ниаигеит Ҭарсхан. Уи иҵахымызт Адамыр ицәыригаз аус алацәажәара. Инапԥымҭақәа рзыҳәан «уажәы ишыҟоу ала кьыԥхьшьа рымам» ҳәа. Ада-

мыр имѡыргьы даҽаҙәы ишиѡуаз идыруан, ианамуҙах, ари иахьиѡыз иаҳа еиҧьын, ма иѡит иаарпшҙаны, аха зегьакоуп...– Ушәҟәыѡѡымхазҭгьы, хымпада ускульпторхон, –ишахирҟьацәаз ибеит, сихыччазшәа еилимкаандаз ҳәа иааицәымыҧхеит, аха иихәаз иҳәахьан.

– Сара сакәҙам ари ҟазҵаз. – Илаба нарҳәы-аарҳәуа днахәапш-аахәапшит. Еиликааит ууанҙа дызлацәажәоз уаҳа алацәажәара шиҭахымыз Ҭарсхан. – Ари аҵоурых змоу лабоуп. Нхаѡ бзиак, хьчак иҟаҵамҵоуп. Абни ашьха унхаланы уахьаанаскьо иҧсаса иманы дтәоуп. Сааит ҳәа шааиаҳалак, есышықәса сыхьҙ ала абри шьны иф ҳәа шьтәак, ма қыжәк сзааигоит. Сынтәагьы убас дансҵаа, абри алаба икын, иааимхны сахьнахәапшыз, иугәапхазшәа збоит, иусымҭар зуам иҳәеит.

– Иумбои, ахьча, аѡыратә культура иацәыхароу ауаѡ, ҳашәҟәыѡѡы ҳәа... Уи уаѡ ианаҳәо рацәоуп.

– Ашәҟәыѡѡы қәыпш, дад дукәыхшоуп, уаргьы саргьы ус ҳанаҳәар хҵахуп ауп иҟалаз. Абри дышәҟәыѡѡуп, дшьаҭамырҙгоуп, дҽахәҳәаѡуп, зыда ҧсыхәа ҳамам дреиуоуп ҳәа... Башоуп, дад дукәыхшоуп. Хжьароуп ҳазҷу. Сара изѡыз азыҳәа акәым изысҳәо. Аҭахызар Дырмит иаҵкысгьы уеиҳаз. Ҵеи дызхылымҵыц аҧхәыс анра ҧара иацу агәыбылра шылзымдыруа еиҧш, аѡыратә культура закәу, иаҵанакуа... Аҳәара иапсам! Уиаҵкыс ҳалацәажәап абри алаба аҵоурых. Схәы зааиго нас еилукаап. Сталин ишәымихыз азинқәа сара ишәыстоит, шәсыркьаҵоит иҳәан Хрушьчов, шаҟа рҵаху арахә ранҵара азин риҭеит азнык азыҳәан. Ашьҭахь, иугәалашәозар, арахә ранҵара аганахьала Сталин икәал дынҭагылеит. Жәохә-хы аҧсасеи х-хык ашьамаҟеи роуп шәызқәиҵу иҳәеит. Еиҭах ажәбоурақәа, аҧьматрақәа реимдара иналагеит. Ахаан дсымбац, дсыздыруам, нхаѡык днеит аѡны. Аброума ашәҟәыѡѡы Адамыр Арҭанба дахьынхо? Ааи, аброуп, сара соуп. Анхаѡы, инапсыргәыҵала мацара акәым, снаихәапшыр, дшынхаѡу игылашьала мацарагьы дыздыруеит. Ари ауаѡ дынхаѡуп, дегьынхаѡ бзиоуп аасгәахәт. Уаазгазеи? Узусҵада? Ашә дахьаахыҵыз, ишьамхы ѡаирсит. Аҧсуа, насгьы анхаѡы изыҳәан ишьамхы арсны агылара закәу уды-

руеит. Иухьзеи, ус шпаҟауҵо?! Сукәыхшоуп, уаҧхьа аҧсра анцәа исиҭааит, сеиқәырха, схәыҷқәа, сабицәақәак амла исцәумшьын, ҳшынҭаацәоу унапы ҳануп ҳәа дматанеиуеит. Хымш раахыс Аҟәа далазаап, дахьнеилак дрыдыркылом, ашәҟәқәа алаиҵан, акгьы алҵуам. Уара аʒәыр духәозар, абри ауаѡ иҷы уца ҳәа сыʒбахә иеиҳәазаап. Сахьынхоз иҧшааит. Исеиҳәаз ажәақәа зегьы зуҭахузеи. Дѡасыргылеит. Иҟалаз, ихьыз уасымҳәоит. Сталин ихаан изқәиҭыз рдыруан. Адгьыл шаҟа рыҵаркуа, арахә шаҟа хы ранҵара азин рымоу, апаспорт аиура ишақәиҭым, аусура ианцаша, ианааша. Ажәак ала, арратә режимк иашьцылахьан гәаҟқәа. Хрушьчов шәаргьы шәуаауп, арахәгьы шаҟа шәҭаху анышәҵа, ишәҭахызар апаспортгьы шьҭышәх аниҳәа, иасны арахә анырҵеит, адгьылқәа ныркылеит. «Ииҳәаз ажәоуп узызхәыцша. Сталин ихаан еиҧш еиҵа ҳшыҟалоз здыруазҭгьы, уахь ҳдырхынҳәуеит ҳәа сгәы иаанагозҭгьы, исыхшозма ахәыҷқәа, изыстахыз, ишсызныҟәымгоз, ишысзынмырхоз здыруан, уажәы шәынхашәынҵы, арахә шаҟа шәҭаху ранҵара шәақәиҭуп анырҳәа, сара, агаʒажә, раҧхьа арахә-ашәахә ракәу ҷьушьома, банаҷьалбеит, сҭакәажә, ҳаҷиар зҭаху аамҭак ааит, амлеи ахьҭеи шәыдсыркуам, даҿа хѡык раҟара ҵеицәақәак быхшароуп сҳәеит. Хәба фба шықәса рыла, ууанʒа исымаз ахшара даҿа хѡык нарыцлҵеит сыҧхәыс, сырахәгьы ѡыцьа ракәым, ҧаса хѡык анхацәа ирымаз аҟара инасцеит. Сынхар сҭахуп, уара! Сыҷиар сҭахуп, уара!» –дыҳәҳәон уи ауаѡ, ихоуҵару, аҳәса реиҧш илабжышқәа хаҟәҟәалоит. Уажәшьҭа, иҳәеит уи, ишпаҟасҵо?! Асҟак аҧсаса урықәиҭым, инухроуп рҳәеит, асҟак ашьамаҟа ануҵар ҟалом рҳәеит. Удгьыл иацҵаны иукит рҳәеит. Сталин ихаан еиҧшҵәкьа, ажәбоурақәа, аҷьматрақәа ирҭаланы арахә рыҧхьаʒара иалагеит. Рныхра акыр аҭахума, иҟәаҟәангьы ишьҭасҵап, уажә иаабама, аколлективизациа ианалагоз, саб рыцҳа излеиҳәоз ала, иабгьы иаргьы, ҵаны, ашьра рзымгәаҕьит, рнапқәа хырыҵәҵәар иаѡызахеит, аха иаалаган, имцхәны ирымаз иҧсасаз ишьамаҟаз зегьы аҧстахьы иганы иоурышьҭит. Рныхра акыр аҭахума, ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп… Абастҵәкьа иҳәон. «Ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп! Иабазгои арҭ амыждараз исыхшаз, ирҷастҵозеи,

изланыҟәызгозеи? – Дааҭгылан, ихазы ишиҳәоз мѡашьо, гәҭахәыцрала инацитеит. –Убри анхаѡы даныстааз адагьы сазымхәыцызт. Дааҟәымҭзакәа еидиҳәалон, ирахә рныхреи ихшара рхыԥхьаҙара азырҳареи. Азнык азыҳәан сегьарччеит, аха ашьҭахь саназхәыц, ииашаҵәҟьаны урҭ еидҳәалоуп. Арахә рацәаны имамкәа ахшара рацәа иоурц иҵаххом анхаѡы, ирҿеитцозеи, изланыҟәигозеи ихәыҷқәа. Уи ахшара рацәаны имазарц аганахьала. Аха дара арахә? Урҭгьы рацәаны изанҵаҙом ахшара рацәаны имамкәа. Изызбода? Ицхрааудада?

Уи аѡыза аамҭа уажәгьы иҟоушәа, ирҿыцны ихьаагауа, иажәа намыгҙакәа, даамѡахыҵын, аԥсаҵла изқәа адҵаны, ашьапаҿы днатәеит Адамыр. Ҭарсхан игәы ҵшьаауа амла дакуан, шьыжьхьа афара ааигәаахон, аха Адамыр изыҙырѡрагьы даргәаҟуан, избанзар ари ауаѡ иҟнытә иаҳауан дыззыԥшҙакәамыз.

Иажәа инацитеит.

– Уажәааигәа, сгәалашәара-уасиаҭ аѡра саналага, убри анхаѡгьы даасгәалашәеит. Зынҙаск даҽеакала иаргьы, саргьы сыхгьы сназхәыцит. Ишьамхы арсны, ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп ҳәа саԥхьа дгылоуп, нцәаҵас дсашьапкуа, арахь ацәгьара изызуз, ишьамхы азырсыз рыгәтаҵәҟьа срылагылоуп саргьы, ааи, сара схаҭагьы.

– Устцәҟьа акәым, ԥьоушьҭ... иааицәымҷхеит, дегьаарыцҳаишьеит Ҭарсхан. Зны дизгәаауан, ҽазны гәыблрала дизхәыцуан, аха уи изыҳәан абыржәада арыцҳашьара изцәырымҵыцызт. Еидара хьанҭак даҵаханы, дицхраарц, иеидара даҵихырц иҵахны днаихәаԥшит. Издыруамызт ицхраашьас, иеидара иаҵхшьас иҟаз.

– Иԥьоушьеит акәу? Ани, ихьҙузеи, Виқтор Ҭахәыц-иԥа, уара узыцхырааруа. Ус ахьысҳәаз угәы иалымсаанит? Уажәоуп уара урҭ русқәа ҽеанрылаурхә рыцхраара уаналага, сара сҽеанрыласырхәыз, рыцхраара саналагаз, уаргьы, Виқтор Ҭахәыц-иԥагьы зынҙаск шәмиҙацызт. Уара уи иажәахәқәа изыѡра уалагеижьҭеи, игәаҭаны исымоуп, жәахәык дахьаапхьалак, сара сыҙбахә алаимҵар ҟалаҙом. Иара ииаанҙа иҵыԥаҿы иҟаҟәазгьы сыхьҙ иавсуамызт, аха иҳәашьа зынҙаск

даҽакуп. Иажәахә саназыʒырԝлак, мамзаргьы санаԥхьалак, иаразнак издыруеит изызԝыз уара шуакәу. Уара ишуԝыз саназхәыцлак, ҽԥныҳәатɕасоуп ишсаҳауа…

– Иауазеи, насгьы узыԥсам ҳәа акгьы ҳәамызт…

– Ҽԥныҳәатɕас, ҽԥныҳәатɕас… Уара, Адамыр Арҭанба, сара изыԝуа акгьы удукылом, изыԝуа рымԝа укуеит, аха сара уара узыҳәан… Ус акәу? Уаҕа чысла дшьы?

– Сара уара ҕас усыԥхьаʒом. Изыԝуа ацензура иамышьҭуазар, уара иухарагәышьоузеи! Уара, ианамуʒах, иаҳа ирԥшқаны иуҳәеит. Уимоу, сегьурҽхәеит. Абаԝхатәра имоуп, ашәҟәыԝԝра анцәа дазишеит… Зеиҕьашьара заɕәык, убри абаԝхатәра ииашоу амԝа иқәɕазар…

Илабҷашь наиɕарсны дԝагылеит Адамыр. Еизарак аҿы дықәгыланы, зегьы ираҳарц иҵахызшәа, ибжьы ԝҵганы:

– Рыцхәарас иҟалаз уиакәʒам, дад дукәыхшоуп, ацензура акәʒам! Рыцхәарас иҟалаз сара схаҵа агәра ганы сыҟан иуԝуа иашам, иуҳәо иашам, ихьчатәу ухьчом ҳәа. – Игәы аԥсы аиршьоу, иаҳа иҽааирҭынчын, ууанʒа иихәоз ажәа иациɕон. – Саҳәшьа дшыснаԥхахьаз еиԥш, абри, исзымдырʒоз, исымбацыз анхаԝы дыснаԥхахьаны, даазықәшәаз, ацәгьара изыруз зегьы саргьы салахәны схы збеит.

– Ус уалагар, Адамыр, Сталин иҟаиɕазгьы, Брежнев иҟаиɕазгьы, уи, узлацәажәо Хрушьчов изиузгьы, зегьы рҿы асовет уаа зегьы алахәуп. Ҳазегьы ҳаилахәуп.

– Уиаахыс иɕхьоузеи! Сара исхашҭхьан. Абра дыҟоуп ҳәа иаҳазаап. Аʒәы уиҵахуп рҳәеит. Дысзымдырʒеит. Ихҭарԥа ырқьақьаны ихоуп. Ауапа еикәарҳәны, иҿаҳәаны изқәа икыдуп. Шәақьк ижәԝа ихшьуп. Аԥса цырцыруа лабашьакгьы икуп. Ацәажәара даналагоуп даныздыр. Абар, сырахәгьы схәыцқәагьы сеиқәырха ҳәа ишьамхы арсны саԥхьа игылаз анхаԝы… Иуасымҳәаʒеит усҟан иус шаҳаʒбаз. Аԝызцәа снарацәажәап, хымшҟа рышьҭахь уаа сҳәан дсышьҭит. Усгьы аԥьматɕәкьа ануɕозаргьы апартиа уазɕаар акәын. Аобком аусзуԝцәақәак снарацәажәа-аарацәажәқәеит. Шәанаԥьалбеит, ихәыцқәа изныҟәгом, сабицәа гәарҭак дрылатәоуп, ирахә анних, амла инɕәоит, ишԥаизааури… Ишудыруа еиԥш, апартиа ажьашьа, дара, аматɕ азызуа раҟара аʒәгьы изды-

руам. Иԥҳәыси иареи еилыҵызшәа ашәҟәы ҟаиҵааит, нас иԥҳәыс жәохә-хы аԥьмақәа дрықәиҵхоит, иаргьы жәохә-хы рҳәеит. Уи изхом иара ԥьма ханҽажәа имоуп сҳәеит. Жәаф шықәса зхыҵхьоу хшара димоума? Акрыздыруоу, арысҟаҽык ахьимоу аҳәык ҽыԥьак ирыдамхаргьы рықәра шԥанамҳац. Аусҳәарҭаҷы днеины зықәра аҵанакуа ихшареи иареи еиҷыҵызшәа ашәҟәқәа ҟаиҵааит рҳәеит. Урҭгьы рыхьҳала жәохә-жәохә ԥьма, хԥа-хԥа шьамаҟа аниҵап рҳәеит. Усҟан сдепутатын, аусҳәарҭа аиҳабы ишҟа ашәҟәы зҽит, абри ауаҽ иԥҳыси иареи еилых, ихшази иареи хазыхаз ишьҭы... Уазхәыцу? –иччаԥшь шшаҳа дааԥышәарччеит Адамыр. – Аҭаацәа еимырпы ҳәа ашәҟәы зҽит. Ихаҭа иҷала изласеиҳәаз ала, иԥҳәыси иареи ааибуам, лҟазшьа хыгашьа амам... Абас аныстҵароуп, ишԥоубои аныскҳәа, иантҵагәышьа, лтәарҭа иасыргәҳааит, уи лтәарҭа иаҽсуа уаҟа аҳәгьы дыҟам, аха уаҳа иамуазар, иантҵагәышьа иҳәеит. Иҧкәынцәа ракәзар, раб иҳәатәы хартҵом, хыбрак аҵаҟа еицынхашьа рымам... Суҳәоит, аҭаацәа еимырпы... Иаа, ишԥоубои зыԥсы ҭоу аклассик аҭаацәара аганахьала ипозиция?

– Иҟаиҵо, акыр ихәоу? – игәгьы дынҭахәыцит Ҭарсхан. «Сиазҵаап Адамыр. Ари исеиҳәаз ихаҭа ихы иаимырхәозар, зыҽра даҷеу агәалашәарақәа рҷы имҳәазар, сара исиҭеит асиужет. Ажәабжьк алсхуеит. Зеҕьаҭам сиужетуп.»

– Уҳырҽла, – иажәа инациҵеит Адамыр, – цқьа снаихәаԥшызар, ишуасҳәаз еиԥш, абар сынхаҽы, уаазгазеи, иуҭахузеи? Абра уҟоуп, уԥсы ушьоит ҳәа ансаҳа, узбарц сааит. Иҭабуп. Напызаҵәлагьы смааит. Иҭабуп иахьуҳәазгьы, сара акгьы сҭахҳам. Исиҭозеи? Абнаҟа иҷасҳәеит. Уҽызцәеи уареи шәааидтәалап. Сыԥшызар, атурбаза агәашәаҷы шьтәак ҷаҳәоуп. Убринахыс есышықәса саацыԥхьаҳа шьтәак сызкын. Сынтәа игәы нсырхеит. Ишьтәа ырхынҳәны иҵаны дсышьҭит. Убриала ҳагьеиԥырҵит ҳәоуп сшыҟоу. Исгәалазыршәаз абри алабоуп. Абри сиҭеит. – Алаба нарҳәы-аарҳәуа днахәаԥшаахәаԥшын, нас иҵарсуа иҷынеихеит. – Иаакәымҵҳакәа исацәажәоит ари алаба. Мышкы, ианеиҵаха, ѽба-хԥа ажәабжь уанаҳәоит. Аҳиас аамҽахыганы, иара иатәҳам амҽа ианубар, егьаамҭа мчыла уи амҽа ианызаргьы, мышкызны ахьышьҭрахь

ихнымҳәыр ауӡом. Мцыла ҳанбанӡеибаркызаауеи?! Саргьы сицхрааны амц анбанӡаихәо уи анхаҩы? Аӡҭасгьы ахьышьҭрахь ихынҳәны, уи анхаҩы иашала днымхалар ада ԥсыхәа амамкәа иҟалоит, иҟалоит закәи, аҟалара иаҿуп…

Арҭ реиԥш иҟоу, игәы дынҭахәыцит Ҭарсхан, аԥба аԥсҟы зку акаԥдан иахьеиԥшқәоу рацәоуп. Рыԥба ииашоу амҩа иқәыртцоит ҳәа агәра ганы иахьынӡаҟаз, дара раԥхьа уаҩы издыруамызт рыԥба уаҵәы амҩа иацнаҵаларц азыҳәан иаҵаху, иахьа иҟаҵатәу. Заа егьыҟарҵон. Аԥба аҵаакәрылара иалагозар, убасҟангьы дара раԥхьа уаҩы издыруам. Иҵаарҟәрылара иаҿу ирбаанӡагьы дара ирбоит. Сара, уи аԥба даԥырхагоуп ҳәа иара ииԥхьаӡо, агәра ганы сыҟоуп иантцаакәрыло аамҭа сахаанхом ҳәа, иара иихәақәо уаҳауеит. Аҭаҳмада игәкаҳара акәу, сара исзымдыруа ҷьара акы ибаҵәҟьоу?

Ари ахшыҩцак ананиҵа Ҭарсхан, ииашоуп ҳәа ишышьақәимырԥәгәоз злоудыруа, аҵыхәтәан ахыцқәа ирҵакны инацитцеит иазхәыцтәуп ҳәа.

Азхәыцха иоузҭгьы…

Шьхатәылан ианеиқәшәаз аҿены, ашьжьымҭантәи реицәажәараан, Адамыр Арҭанба ииҳәақәаз ихиркәшеит иара, Адамыр иажәақәа рыла.

– Акы суазҵаашан? – рааигәара иҟаӡамыз аӡәы диацәажәозшәа, гәҭахәыцрала ҿааиҵит Адамыр, – убасҟан, аӡиас ахьышьҭрахь ианыхынҳәлак, сынхаҩгьы уаҳа амц аҳәара иҵахӡам, сыԥҳәыси сареи еиҵа ҳаибагеит, ашәҟәы ҳҭажәҩыроуп ҳәа аусҳәарҭаҿы днеир, хазы ицазшәа зышәҟәқәа ҟауҵаз уҧкәынцәагьы уаргьы ишәҭахызар шәеицыҟаз, ишәҭахызар шәеиҿыҵны шәынха ҳәа рарҳәар, (ахы ахьхоу ала уахьоуп иахьцо) ишуҭаху унха-унҵы ҳәа… Уара уазхәыци, Ҭарсхан, абри? Аха, мшәан, уара сызуазҵаауазеи! Уара иҟауҵаша аҵак уҩымҭақәа рҿы избеит. Ианбыкәу аҵыхәтәантәи арецензиа анызҩыз уара узыҳәан?

– Ҩышықәса уажәаԥхьа.

– Ҩышықәса… Убасҟангьы хаҳәқәак налышәшәахьан абни ацаҟьа, – агаҿа аганахьала зыҿҩышьҭызхыз ашьха инапы нақәикит, – аха хаҳәқәак налшәазаргьы ахра ҷысра ақәым, уаҟа иаангылоит ҳәа сыԥшын. Излазбо ала, ахаҳәқәа

иаҳа-иаҳа алшәшәара иалагеит. Урзыʒырԥи ауаа ирҳәо уаҳап! Џьоукы маʒала, џьоукы иаахтны уи ахра ахаҳәқәа алыршәшәара иаҽуп, итцыршәаауеит. Иумбои, узеигәырґьаша уасҳәоит…

– Убастцәкьа… Ҳҳәынтқарра еилаҳандаз ҳәа сара џьаргьы исымҳәац, исымԥыц, – инаимаикит Ҭарсхан.

– Ишпоуҳәеи? – изеилымкаазшәа ќатцаны, иблақәа ыргызмалны Ҭарсхан днаихәапшит. Сара гаʒас сушьоу, изеилымкааит ҳәа усыхәапшуоу, иќауцо уара ухаҭагьы иузымдырʒауоу? – ууанʒа ахьааи, агәкаҳареи, ақьиареи зхыз иблақәа рыпштәы аарыпсахит, апша насны анаќә аныхнатцо еипш, ирхыҳәҳәылаз зегьы нытцабан, гәаґла иааҭәит. Ҭарсхан иааицәымыґхеит. Сиԥыртцыр, ихала даансыжьыр иаҳа еиґьуп, иқьышәқәатцәкьа цаґахеит, ажәа мчқәа шрықәыххуа ԥашьом, иара изыҳәан сара… Еилкааup. Иҽеизнымкылакәа иажәа мчқәа рҿаархар, саргьы…

– Сатанаумтцан, Адамыр, иаарласны иќасымтцар амуа ускәак сымоуп, –ахьшьцәеи иареи иаха иахьпхьаз аԥнахьы иҿынеихеит Ҭарсхан. Ашьтахьгьы днапшны дибон, акраамта, илабҷашь наитцарсуа, хәыцра хьанҭак дтанагаланы дшамоу мԥашьо, ишьи-ишьи еиқәтцо длеиԥеиуан Адамыр.

Ашьхақәа ирывтцыз амра акыр иԥхашлахьан.

* * *

Ҭарсхан Ҭрамба иԥшәмапҳәыси иҷкәыни дырпыларц, иаргьы иархеологиатәи итоурыхтәи пшаарақәеи, шәќәыԥԥык иаҳасабалагьы иибаз-иаҳаз неихишьаларц, инанитцақәарц, урт раара мшқәак шагыз атурбаза «Абґагә» аҿы даннеи, рапхьатәи амш ашьжьымтан Адамыр Артанбеи иареи анеиқәшәа, ианеицәажәақәа, реипыртцшьа дшазыпшʒамыз, дшақәымгәыґʒоз ала иќалеит. Уи иќнытә дыззыпшʒамыз ажәақәа иаҳаит. Шьыбжьышьтахьынʒагьы уаҳа ихы иқәимыршәеит. Машәырынгьы ҳаиҿамҳандаз ҳәа, Адамыр дахьыԥназ аԥны инахараны давсуан. Реицәажәара еихшьала даназхәыц ииашаны, ибзианы иќаитцеит ҳәа ипхьаʒеит реицәажәараан ирласны дахьипырцыз. Даҽеа маҷк акәын игыз

иара, Ҭарсхан, изымычҳакәа, уи ауаԥ изыҳәан игәы иҭаҵәҟьоу иаҳәара. Ууаԥԥсы бзиоуп, уқьиоуп, сани сареи ԥынԥықәра наҳҵыргьы иҳазшәом убзиара иҳаду, аха, угәы иалымсын, ушәҟәыԥԥра сара сзыҳәан аʒымлага иаԥызоуп. Суқәгәыҷны, аʒәыр рымԥа аайиртуазар абри иааиртуеит ҳәа сара схаҭа срыҳәеит аҭыжьырҭаҷы снапԥымҭақәа рыхцәажәаразы уара иурҭарц. Уара уаалаган сымԥа уҷаҟәеит. Уара угәанала, аԥхьаԥцәа иахьырзеицәахо аганахьала аус руеит иҭыжьхар. Уара иаҳа излоудыррызеи аԥхьаԥцәа ирзеицәооуи ирзеиҷьуи. Амцҳәароума иаҳа ирзеиҷьу?! Уара иаауԥуа аиҳараʒак зегьы мцуп. Иахьа аʒлагара арлагазшәа убоит, аха башоуп, уара урҷиара зеиԥшроу уасҳәап Адамыр Арҭанба, зыԥсы ҭоу аклассик? Аʒымлага иаԥызоуп. Аҭкысгьы еицәоуп. Аʒымлага ма зынʒаскгьы инеиʒом аʒлагарахь, имԥахгоуп. Уара иуԥуа, иашоуп, аʒлагара абарбалқәа ирысуеит, иашоуп, алуқәа аргьежьуеит, аха иаҷыҵуа ашыла уаԥԥсы изыфом, изфогьы ирзеицәооуп.

Ашьжьымҭантәи реиқәшәара, реицәажәара ашьҭахь уи ашәҟәыԥԥы изыҳәан даҽа гәҭахәыцракгьы аниҵеит Ҭарсхан.

Уи ауаԥ имцуп, джьоуп ҳәа сара изысҳәо, иара убри аҵкыс ииашоу, убри аҵкыс еиҷьу, инасыҧ лашароу уаҳа даҽеакы ыҟам ҳәа зыгәра игауа дунеик аҷы дынхоит-дынҵуеит гәыкала-ԥсыкала. Ԥсҭазаарасгьы имоу убри ауп. Ашьжьымҭантәи ҳаицәажәара, инамыгʒакәа санаҵәыбнала ашьҭахь, убасшәақәа сгәы иааиаго сҟалеит. Ссирс иипхьаʒоз идунеи, иԥхыʒ лаша далҵуа, даҽа дунеик изаатуа иалагеит ҳәа. Иарбану иара изыҳәан иаҳа еиҷьу, сара имцуп ҳәа исыԥхьаʒозаргьы, иара ҷьанаҭ иибауаз адунеи аҷы дшыҟаз, имцымзаргьы, насыҧ иманы ихы шиԥхьаʒоз идунеи иԥсахыр иаҳа еиҷьзу, мамзаргьы? Иарбан? Иарбану «мамзаргьы?» Уара агәра ганы уҟоума иҟаиҵаз зегьы шбашаз ибеит ҳәа? Уажәы дшыҟаҵәҟьоу ҳәа зыгәра угаша акы акәзар ҟалап. Иара иитәыз адунеи аилаҳара ишаҷу ибоит, дгаʒам, аха аҷыцгьы иара ишитәым ибоит.

Диаша диашам, уи ашәҟәыԥԥы иԥсҭазаареи ирҷиареи данрызхәыцуаз, Ҭарсхан иара ихгьы дназхәыцқәеит, дхьапшны иаргьы имԥа днаныԥшылақәеит. Дызқәыʒбауаз аҟны

акәзааит, дзыдгылоз аҟны акәзааит, Адамыр иԥсҭазаара аҟнытә ихазыҳәан акыр алиганы, алкаакәак ҟаиҵаны ҳәа иантҷамҭакәа рҿы акгьы аанымхеит. Аха аҩынтә раан реиқәшәара, реицәажәара ахьаниҵоз дызлалагаз ала, уаҩы агәра игартә иҟоуп, Адамыр иԥсҭазаара иара, Ҭарсхангьы ихы иадкыланы дшазхәыцқәаз.

– Сара издыруеит, дад, аӡәы иҟаиҵаз агха, ииҳәаз, ииуз, даҽеаӡәы акгьы шинамыртцо. Абри амҩа уаныланы ушнеиуа, аԥсақәа ирытҵганы инагаз амҩахәасҭа, ҳазныланы ҳнеиуаз, инапы нақәикит. Ашьжьымҭантәи ҳаицәажәара инацҵаны акәын ишиҳәоз, аха иаҳа иҽеирҭынчхьан. Изӡар акгьы иаԥсам, ҳаиқәшәара, ианамуӡах ма убри аҽены, сара исҭахымызт, сахьацәыбналаша акәын сзызхәыцуаз. Аха иара имуит. Сзыднагалаз ахьшьцәа-шәарыцаҩцәа аӡәы иеиҳәеит, дубозар, дысзаашьҭ, абраҟа, ашҭаҿы сизыԥшуп ҳәа. Ҳаицәажәара схаршҭӡаноуп сшиԥылаз. Ақьаади иареи реицәажәара игәы ԥнатцәоу, уаҳа дзацәажәашаз уаҩ димоуу сыздыруам, ҳшааиԥылаз, анаара иаҽегаз амҩахәасҭа даныланы иҿынеихан, ацәажәара дналагеит. Илабҷашь ақәк икуп амҩахәасҭа, иубоит, хаҳә аныжьлам, ԥашәк алхәыҳәом амҩахәасҭаҿы. Зегьакоуп ушьацәхныслеит. Ахаҳә уахҟьашеит, аԥашә ушьапы иаҽаԥеит. Иумбозаарын. Укаҳап, угылап, уара иуусуп. Абааԥс, сшәыкәыхшоуп сышьҭахьҟьа иааиуа, абри амҩахәасҭаҿы, абри аҭып аҿы сара абас сыхьит, сшьацәхныслеит, шәаргьы ишәмыхьхьеи уҳәар, угәы иаанагома урҭ азхәыцуеит ҳәа? Дасу, дад, иара итәала дшьацәхнысларуоп, дкаҳароуп, дгыларуоп. – Абри ашьҭахь инацитцеит сара ахаангьы исызсыдымкыло, избанзар уи уанақәшаҳаҭха, сара сзыҳәан, сҩымҭақәа рымҩа зкыз ацензура аҵкыс еицәахоит. – Ҳхы ҳжьоит, уаҳа акгьы. Иаҳаҩуа аӡәыр акыр ианырҭо ҷьушьозар? Итҳьоузеи Гомер игәаҟ-ашәа иҳәазар аахыс? Толстои дышгәаҟуаз, дышҳәацәоз дыԥсызар аахыс? Аӡәыр иаҳама ирҳәоз, аӡәыр деиҕьнатәыма? Хи-ԥси роуп иҟоу, уаҳа акгьы. Хи-ԥси зысҳәо еилукааует? Уара ухы ахьеиҕьутәыша, уара уԥсы ахьурыцқьаша... Даҽеаӡәу? Дызшаз дшишазоуп, уаҳа акгьы. Абарҭ аҩышықәса ахышықәсанӡа, сгәы еиҵасаанӡа, сара иаасҳәо, иаасыҩуа ауаа рҿынӡа инеир, ираҳар, иаԥхьар, ирҵар, иқәныҟәар, ирыхәоит,

амҩа бзиа, амҩа иаша иқәнатҵоит ҳәа агәра ганы сшыҡаз еиԥштҵәҟьа, уеилыскаауеит, иуҳәом, аха агәра ганы сыҡоуп, иааужьыз, иаауҳәаз ауаа ираҳар, иаԥхьар, рыблақәа хнатып, изҵагылоу днарбап, саркьак ианԥшылап ҳәа… – иажәа намыгзакәа, исҳәо иашазами, иуцәыцәгьазаргьы уақәшаҳаҵха ҳәа даасыхәаԥшит. Сара исҳәара сҽамшәеит. Уи азыҳәан угәы касыжьыр сҵахым. Ус агәра ганы уахьыҡоу бзиоуп. Сымҩа укит, аиаша ухәаҽуеит ҳәа усызгәаар, усацәҳар иаҳагьы еиґьысшьон. Агәала шумоу сзеилымкааua аҟара сгазоума. Аха уара ичҳауа уааиуеит.

– Исычҳаит, избанзар, избагәышьоит уаргьы акгьы шулымшоз. Абри ишәҵ снапҩымҵақәа, ииҳәо агәра згоит ҳәа, аҙәгьы имаҳартә, мазалашәа санрыҳәоз, иуцәызҙом, агәра ганы сыҡамызт ишәкьыԥхьроуп ҳәа убжьы ургоит ҳәа, аха усеиԥш иҡоу саҳарц сҧеиԥшзар, ианамузах ма абри иҡнытә исаҳаит сҳәеит… Ажә ашьапы аҳәыс ашьуам ҳәа… – инагзаны аиаша шимхәоз, иҳәашьа мацара акәым, иԥшышьагьы ианыԥшуан. Усеиԥшқәа раан Ҭарсхан, асаркьа данԥшылозшәа акәын ихаҵа ишибоз ихы-иҽы. Дзацәажәоз иблақәа дзырхыԥшыломызт. Зны ажәҩан днаҵаԥшуан, нас адгьыл аҽы аимдара иалагон илаԥш. Ашьҭахь дахьхәит иҡалаҵәҟьаз иаахтны Адамыр иахьиеимҳәаз. Уи иеимҳәеит, аха итетрад ианиҵан, ҳара ҳзы еиқәхеит. Сгәанала, убри ишану, имҧсахзакәа, аԥхьаҩ ирдырра иаԥсоуп.

«Аҭыжьырҵаҽы иназгеит снапҩымҵақәа. Знапаҽы инанагаз аредактор, дахьынзеилыскааз ала, уаҩҧсы бзиак иоуп. Сацәыԥхашьеит ихаҵа ииҩхьоу ҳәа акгьы сахьамыԥхьац. Уи убасшәақәоуп дшызбаз, чалтк даҵахазшәа. Иблақәа рхаханы ачалт даҵыԥшны дыԥшуеит саҵызхрыдашь ҳәа. Зегьы иреиҳәоит ачалт инахарц, аха ихаҵа инапқәа иваԥсаны диоуп. Ачалт шәнаха ҳәа ахьиҳәо изхоит ҳәа иԥхьазоит. Снапҩымҵақәа аредакторра рзура дазхиоуп. Ацхыраара иҵахуп. Иара сара дсыҳәеит еицырдыруа шәҟәыҩҩык, сара издыруа, ма сыздыруа аҙәыр дыҡазар, сиацәажәарц, ажәақәак схиҳәаарц, дсыцхраарц.

– Аҭыжьра аҵакԥхықәра зегьы уара ухы иадуҵарауазеи? – сҳәеит, ус шамуа шыздыруазгьы.

– Иаҳҳәап, гызмалрас иҟоу зегьы рыла иҵсыжьит. Аҭирҵахь инаргеит. Уара угәы иаанагома ԥхьаѡык дашшуам ҳәа? Ашәҟәгьы ааныркылоит, саргьы усурҵада саанхоит. Иухашша-ауа, уара узыҳәан абзиа зҳәаша аҙәгьы думаҙами?

– Зынҙа ассир дсымоуп. Ҳаиҵынхацәоуп. Сан ланшьа иоуп. Аибабара бзиагьы ҳабжьоуп. Адамыр Арҵанба! – сиеигәырҷьаҵәа аҷыѡасырхеит.

– О, иҳаракҙаны ушьапы кыдургылазаап. Уи иѡыр акәым, аҵел днасны, шәызҷузеи, уара уаҟа?! Аҷар рымѡа шәкуама, сара срыԥхьахьеит Ҭарсхан Ҭрамба иѡымҵақәа, иҵшәыжь иҳәааит, уинахыс уара аус ахьумоу адәқьанаҷоуп. Уназҵаала ушәҟәы аҭирҵахь ианнеиуа. Аха... Цқьа дудыруоу зыҙбахә уҳәаз? Уара уан иара иаҳәшьаԥҳа лоума?

– Илеиҷьишьо уаѡ димаҙам. Иаҳәшьа, сара санду, ддырҙит, дыршьит. Сан дааибацыԥхьаҙа, саҳәшьа лцәа бхыскааует, бара быҟанаҵы саҳәшьагьы лыԥсы ҭоуп иҳәоит...

– Убас зеиҳәо, убас иибо ауаѡгьы сҟак длыхҙыҙаауам уи дшахҙыҙааua еиԥш уара акритика ззууа...

– Сара акритика ззызуа исцәымҷны акәҙам, еиҷьхар сҵахны...

– Уи иара иаҳәала. Сара иуасҳәо убри ауп, уи ажәа уара умѡа аанартуеит, аха сацәшәоит... Уазхәыц. Ишырҳәо еиԥш, зегьы нкыланы измоу ԥьара акы ыҟоуп, аҵла абҷьы амахә ишахьынҳалоу еиԥш. Ацензура махә иамақәоу дреиуоуп убри ууа, уҵынха.

– Сызуқәшаҳаҵхом. Сара саб данҵаркыз, зегьы шәаны ҳашҵа ианҵамлоз, иара иҷыхра дашьҭан, ииашамкәан дҵашәкит иҳәеит.

– Уи шыҟалақәаз сара исыздыруам. Сара издыруа убри ауп, ҳҵыжьырҵаҷы ѡымҵа бзиақәак рымѡа икхьеит.

– Зегьакоуп иара ишәҵ арецензиа азы. Сара агәра ганы сыҟоуп уи ацәгьа шимыѡуа.

Иаабап ҳауа ииашахо дарбану?

– Ишԥоуҳәеи? – реицәажәара инацитцеит Адамыр. – Уи бзианы иуҳәеит. Ажә ашьапы аҳәыс ашьуам... Ажә... Аҳәыс... иҟоу умбои, Ҭарсхан, ашьапы инақәпалазаргьы, аҳәыс ан, изыхшаз ан гәакьа, илагәҵасны ибҷанамҵозароуп. Умбои

ажәапҟа ишаҳәо, ушьапы инақәгылазаргьы, уи уара, уашьуам, уан ауп аҳәеит. Уара? Уажәы ишысҳәо еилукаауама? Усҟан, итҵуазеи? Хышықәса, хәышықәса раҧхьа сышхәыцуааз атәоуп исҳәо. Хышықәса, хәышықәса ируазеи, схы здыруазар аахыс сышхәыцуазоуп. Уара уҩымҭақәа убасоуп ишызбаз, ашьапы иахьнақәпалаз азыҳәан аин иагәҭасны ибҕазҵаз аҳәыс еиҧш…

Уара анцәа иныҳәаз уаҩуп. Уаамҭеи уареи еимакы шәмоуҳац, – иасҳәеит иара изыҳәан ууанҳа схаҷы иааихьаз.

– Иаҳмоуцызт… – днақәыҕәҕәаны, исхасмыршҭырц итахызшәоуп ишиҳәаз абри ажәа.

Абри аҿны зны еиқәшәарц еицәажәарц итахын Адамыр. «Анцәа усзааигеит, Ҭарсхан. Иуасҳәаша рацәаны исымоуп. Сҕалашәарақәа-суасиатҵ ажәаҷы исҳәақәоит урҵ, иуасҳәақәарц истахқәоу, мышкызны уаҧхьап, аха уҷаҷы иуасҳәар иаҳагьы игәырҭынчгоуп», – иҳәеит ашьыбжьышьҭахьтәи реицәажәараан ианеиҧырҭуаз. Дызхыццакуаз изеилымкааит Ҭарсхан, аха аилкаара мариан уи ауаҩ акы дшахыццакуаз, мҩак иманы иаарласны дықәлозшәа. Ихы дазынхаргьы итахын Ҭарсхан. Иаҵитцақәаша рацәаны изеизахьан. Урҵқәа ратцкысгьы даҿа гәытцхак иман. Аҳиас инхықәгылаз аныҟәаҩ иалихыр акәхоит ҩба рахьтә руак, ма аҳиас дҭаланы дырроуп, мамзаргьы дхынҳәыроуп ишьҭахьҟа. Ҭарсхан ихазы иҳбар акәын, иҧхәыси иареи нас маҳала гәытцхас имаз аҧхәыси иареи реизыҟазаашьақәа. Ԥьарак акәымкәа, ҩыԥьарагьы аус ууеит, ауалафахәы ахьуоуа, аинститут аҷы. Арахь Виқтор Ҭахәыц-иҧа изыҳәангьы қьаадқәак уҩароуп, урҵ узымхозшәа, даҿеакгьы, даҿа еидаракгьы уатцеитцеит узшаз – ушәҟәыҩҩра. Сара уцхраара ахьсылшо акы затцәык аҷоуп – аамҭала ахақәитра устҵап, аҭаацәа ирыдуҵо аԥьабаа аҟнытә ухы уақәиҭыстәып, – лхәеит иҧхәыс лҭаацәа рахь данцоз. Уажәшьҭа еиҷырҧшла уи илхәазы Фатима ҿенак, луадаҷы иштәаз, аҵәыцақәак ишынарҷыхәоз, иаалымҩатәшәа илҷытцшәаз ажәеи. «Ҩба хҧа ус анузеилала, уԥьабаақәа анырацәаха, иаҳагьы ууаигәара дыҟазар акәҳамыз уҧхәыс?» Аамҭа илҭеит урҵ ажәақәа цқьа дрызхәыцырц. Ашьҭахь рҷаалырхеит ууанҳагьы илхәақәац. Итаацәароу, ахшара змоу итаацәеи иареи еилыхны акәым, дҭаацәараҳамзаргьы,

уимоу, адунеихаан ԥҳәыск димбаҙацзаргьы, дааицымцар иҽынкнаҳаны иҽишьуазаргьы, лара ԥҳәысс диццарц, аҭаацәа роурц лыхгьы-лыгәгьы ирҭам. Иара дылҭахымкәа, хатцатцас дылгәамԥхонгьы акәым, лара ус дишеит дызшаз. Абзиабара аҵкыс инеиҳау даҽеакгьы ыҟоуп – ахақәиҭра. Шаҟантә дазхәыцхьоузеи Ҭарсхан абри илҳәақәо иашатцәкьоумашь ҳәа. Агәра игатцәкьартә акгьы изалымхит. Азхәыцра данала-галак игәалашәоит ҽнактәи хҭыск. Илҳәои илуеи реиҳа иашоу иарбану ҳәа акы дазхәыцит аҽены. Еиқәымшәеижьҭеи мчыбжьык аҟара акәын иҵуаз. Ажәак аҳәаха илымҭеит луада ашәхымс данынхыҵ. Ихәда лнапқәа накәлыршан, убасҟак дылгәыдыҳәҳәаланы дгәыдылкылон, лыԥсы маҷхаз ҷьишьеит. Лыбласаркьақәа лыцәкаҳан, убарҭ шьҭихыргьы лымуит. Иаргьы длырцәажәомызт, дцәажәомызт ларгьы.

...Ашьҭахь, лара дѡагыланы днеин, исарочка ыршәны адиуан иахьықәиршәыз ианаақәих, игәалҭеит ахәда шыҟьашьыз. Харԥ затцәы дшыҟаз инҙаалҵан, аҙәҙәага парашок накәлыԥсеит. Иҟабымҵан, уатцәы исшәыстцо, ицкьоу сымоуп иҳәеит, аха убри аамҭазы илымуит. Аҙәҙәарахьцәкьа даннеи, уи лзырҟатцаз лхыԥсаахьан. Иахьынҙалыҙәҙәоз аҳамамҭра ашә дылагыланы длыхәаԥшуан.

– Фатима, исзеилкаауам, бгәы ишаҭахым збоит, изыҟабҵозеи? – иҳәеит иаалымхны исыҙәҙәандаз игәахәуа, – ссарочка быҙәҙәеит ибмыҙәҙәеит ҳәа сара даҽеакала сбыхәаԥшуам. Баҟәыҵ, бгәы ишацәымгу збоит.

Иуцәыззар акгьы иаԥсам. Уиашоуп. Мчыла иҟастцарц стахын, иауам. Сани саби рҿы санықаз, зны сан ислырҙәҙәеит саб икалбадқәа. Ѡаха ѡымш акырсымфаҙеит, сгәы хынҳәуан. Сара иуасымҳәеи, аҭаацәара азыҳәан анцәа симшеит. Арахь уаасымбар сзычҳауам.

Иетнографиатә ԥшаарақәа дырҿым араҟа. Усс имоу акы затцәыкоуп – иԥҳәыси ихәыҷи рзыԥшра. Урҭ анаалак инаркны, иԥстазараҿы даҽа аамҭак шалагоз идыруан. Абыржәшьҭарнахыс ҷьарак еицыҟалоит. Иазхоит, лҳәеит, ахақәиҭра ахьынҙаумаз. Иаргьы иҭахытцәкьам уи аѡыза ахақәиҭра. Ирласны иаандаз иԥҳәыси ихәыҷи. Инхазеи, мшқәак роуп.

Адамыри иареи араҟа иахьеиқәшәаз азнык азыҳәан усҟацәак дамеигәыргьеит Ҭарсхан. Уи ауаҩ изыҳәан агәалашәара бзиақәа шизцәыртҵуаз еиԥш, ихаиршҭырц иитахкәаз агәалашәарақәагьы идҳәалан. Инапҩымҭақәа рхаҭақәагьы игәалашәарц итахымызт. Илҭаху рзылуааит иан. Ахаан акгьы имыҩзац, ԥьаргьы инеимгац, ирхынхәны ирымҭац. Аха даҽа ганкахьала деигәыргьон Адамыри иареи араҟа реиқәшәара. Ари ауаҩ сара дысзымдырҙозаарын. Изаҭахузеи асиужетқәа рыҙбара?! Адамыр иԥсҭазаара романк ыҟаҙами?

Ашьҭахь, иҟалаша анықала, ианиҵеит Ҭарсхан итетрад аҿы, исгәалашәеит аҽны, аҩынтә раан ҳанеиқәшәа, ҳанеицәажәа, аус иуларц итахызар акәхарын, дахьыҩназ аҩнахьы данцоз, дсыхәеит даҽазнык ҳаиқәшәарц.

– Уаҳәатәқәак сымоуп, суҳәоит, иахьа ҳаиҵеиқәшәап, – даанаскьахьаны даахьаҳәын, акы ихашҭны игәалашәазшәа, ус нациҵеит, – суҳәоит, зегьы ухаршҭны, иахьа, иахьатәҟьа еиҭа ҳаиқәшәароуп. Иуасымҳәар ҟалом.

– Иуҭахызар, уажәгьы...

– Мап, уажәы – мап. Цқьа сазхәыцроуп.

Ианеибырҳәаз аамҭа акыр шагыз, иахьеибырҳәаз – атурбаза ашҭа агәҭа иқәгылаз, ашәҵла амҵан длеиҩеиуа дыԥшын Ҭарсхан. Инаҩс, арҩаш аганахьала, лбааҟа, анаара ҿцәааны иҟарҵаз абаскетбол асырҭаҿы ԥсшьаҩцәақәак ампыл иасуан. Урҭ рнаҩсан, аԥсаҵлақәа рымҵан, ҿыц иаау, мамзаргьы амҩа иқәлазу, гәыԥықык атуристцәа тәаны иԥшын. Аҳәгьы ибжьы нытцак, ихала ашәа ацхәарауа, агитара аирхәон.

– Иуздырҙом, уара ԥьокер ахәмаршьа уздырҙом! – лыбжьы ҵарыхәҵәаҙа игон ҙгаб хәычык, жәабаҟа шыкәса ракәхарын илхытцуаз.

– Сара соума иззымдыруа, бара зынҙаскгьы быцхәмарра сҭахҙам, – илымаикуан лара лаҵкыс ҩбаҟа хԥаҟа шыкәса деиҳабхап ззуҳәашаз аҷкәын. Урҭ ԥьокер ихәмаруан иҵыҩрны икаҳаз аԥсаҵла иқәтәаны. Аҵла шкажьыз ԥьоукы убас иқәырцәааит, уқәианы уцәарын.

Унахькьысыр ашәыта анылап азуҳәартә ацәа шкәакәаҙа игылаз ашәҵла илаԥш адхаланы дахәаԥшуан Ҭарсхан. Ианеи-

ҭаха аабаҟа жәабаҟа метра иԥышьҭыхны, шәыга еиқәаҵәала, аурыс бызшәала ианын. «Привет, Маша!» ҳәа. Абри ауаԥ Маша салам лиҭарц азыҳәан мардуан дуӡӡак ҟаҵаны, икыдыргыланы убраҟа ианиҵама? Мардуанда дықәлеит уҳәар, ашәҵла ԥыцьа ахацәа рнапқәа акәшом.

– Дааираны дыҟоуп, уажәымзар уажәы дааираны дыҟоуп, – дыццакы-ццакуа дааваххит Жәраб-Зегьраб. – Уабаԥшуеи, ажәԥанахь усс иумоузеи, аԥыза, амԥахь уԥшла, амԥахь, анцәа дхьыҟоу адгьыл аҽоуп, убри уажәымзар уажә «Чаика» дақәтәаны дааиуеит, – Ҭарсхан идырит уи дызҽыз, дыззыԥшыз. Ииҳәаз имаҳаӡазшәа, хәымгарак кнаҳаны избаз ахәыцы иеиԥш, дшахәаԥшыц дахәаԥшуан «Привет, Маша!» – Аӡәыр дугәаланаршәама, уара утәы илыхьӡузеи?! Аа, анцәа иишаз, уҵарауаԥуп, ухәыцла, уԥла, уаҳа акгьы. Аӡәы имҵахырхәатәыс иумам, имаҵ аура уқәым. Шьыри, убас акы сылазарауааз. Аа, уиоума узхәаԥшуа?! Уи ҳаҷаԥшьаԥ ҷкәын иоуп ианызҵаз.

– Дызлахалазеи уанӡа?

– Асы дықәгыланы.

– Асы уҳәоу? Асы ара ианышьҭоу иара дабаҟаз?

– Аӡын ԥыцьа хԥык арԥарцәа ирҷаԥшьоит, ирыхьчоит.

– Излацозеи, излааузеи?

– Ԥьаргьы ицаӡом. Афатә рызхара раҳҭоит. Иумбои, асы иқәланы иныҟәон, абнанӡа асы шьҭан. Туристкак дигәалашәазаарын, иҵегьы дааua ҳәа еибызҳәахьоу, заа алозунг кыдиҵеит.

Ақәача аныҟәашьа иҵаны, иармарахьгьы иаргьарахьгьы дынхырхәа-аахырхәо, ибжьы ҭыганы иҳәар аӡәы иаҳауазшәа, Ҭарсхан днаидххылан, илымҳа дынҭахәыҵхәыҵит.

– Ани, адгьыл аҽтәи анцәа ҳәа сызҽыз, афаха имоуртә, дԥызжәаша астол анизыҟахҵалак, уаргьы унарыԥхьартә иҟасҵоит. Нас уаҟа, сара, ҵарауаԥк иаҳасабала абри ауаԥ идызбалаз ҳәа... ажәак ԥажәак сара сзыҳәан... – Как свои своему, – иитәӡамыз цәажәашьак иҵаны инаиаҭеикит Ҭарсхан. – «Привет, Маша» ҳәа, – акәымкәа, ма Марина ҳәа, мамзаргьы Фатима ҳәа аныҵгьы, сара ианысҵеит ҳәа идысмырбоз.

Аҳәса рызхәыцха змоу ибаргузеи ҳәа аанаго, Ҭарсхан днаихәаԥшын, ус ҽааиҭит Жәраб-Зегьраб.

– Убраҟа ухәнаны Марина, ма Фатима ҳәа ранҵара аҵкыс иаҳа имариоуп, аѡыза, Маша зыхьӡулыԥшаара, – еиҭах «маӡак» нациҵеит, – ари ҳанцәа дшааҳԥыраҳгалак, араҟа Сергеи Фасба ҳәа хаҵа бзиак каҳԥцәаҟәак иманы дааны дыҟоуп, уаргьы аӡәы дузаҳаԥшаап, арѡаш илаваршәны, аԥсҭахьы ҳцап, аԥсыӡ ҳкып, афатә ҟаҳҵап, қьаф аауп... Сыгәра га, аѡыза, аҵарауаѡ, адунеи аҷы иҟоу акы заҵәыкоуп – қьаф ахьынӡаузузоуп. Иуфаз-иужәызаун, аҳәса узыцныҟәазоуп, егьи зегьы, угәы иалымсын, аха апоетцәеи, шәара аҵарауааи шәхы иҭышәҳәааит, ҳаргьы ҳажәжьеит. Сыѡит, сыѡит! Ани умбои, – агаҷа аганахьала иҟааз анаарахь днаирԥшит. Дара ртурбаза ахьаҷагылаз анаара уналбаауан. Арѡаш ихыз ацҳа уанықәслак, анаѡстәи ахәаҷы, егьи ашьха иѡаҵакны, аԥсаҵлақәа ирҵалаҳа игылан хыбрак амацара. Харантәгьы иудырыртә иҟан, арҵ, араҟатәи аѡнқәа ирыдкыланы иугозар, уи акыр ишынеиҳаз, иаҳагьы ишҷыцыз. Ацинк хыб акәзар, амра ахьақәԥхоз убла агәы ԥнаҟон. – Убрахьоуп ҳанцәа дахьнеиуа, дара рзыхәаноуп уи аѡны зыҟаҵоу. – Ажәа «дара» ҵакыс иеиҭаз Ҭарсхан идырит. «Дара» – ҳаамҭазтәи ҭауад-аамыста.

– Уажә аӡәгьы дыѡнаӡами?

– Уеилаҳаит акәу уѡналарц? Иҟоу уасҳәап, ани, ишуасҳәаз, ажәа бзиақәа азыԥшааны, ажәақәак ансызиоуҳәа... Иазҳәақәаша азыҟаҵоуп, там все в пориадке, аха уара уажәагьы мыцхәхом... Иара дшаацалак, уара уѡнастцоит. Уажәу? Уажәы ампҭан уназышьҭуада? Ҩымш раахыс уаҟа, ани, Сафер Фасба ҳәа сызҷыз инцәахшақәа иманы дааны дыѡноуп, ани ҳанцәаахәы иаара иазыԥшуп. Сцеит, сцеит.

«Насып змоу уаѡуп, – иҳәеит игәанала, уи дишьклаԥшуа Ҭарсхан, – иитаху идыруеит, нагӡашьас иамоу идыруеит. Аӡәы иматҵ иуазар, изхиуаауа ыҟоуп. Сара – уара узы, уара – сара сзы. Еибаҭахуп, еилибакауеит. Сара аӡәы иакәӡам, акы аматҵ зуеит, иара сара исҭахым, саргьы иара саҭахым. Аматҵ зуеит ишысцәымгу»

Дылбааны даанаскьахьанеиԥш, реиҳа дхызхуа акоуп ҳәа игәы иаанагазар акәхап, иқьышә инапы аԥыракуа, ҷааитит Жәраб.

– Акаԥкаԥ, ихаау, акаԥкаԥ ажьгьы ҟалоит. Анҵ, узцааз шәарыцаѡцәаҟәак ишьны иааргарц исышьҭит, – уинахыс

аиқәыԥхьаʒара далагеит рысас ду данаалак имҭарҵо акәац хкқәа. Ибжьы Ҭарсхан иахьынʒаиаҳауаз, инацәақәа нхаршало аҳәара даҽын. – Ашьтәа ажьы ƙалоит, ажьҵаа ҳармазеихьеит, ақәасаб шьны иааргахьеит, аԥсыʒкыѡцәа шаанʒа ицеит акалмаҳақәа кны иааргарц…

Ихаҭа данааз имбаʒеит, иибаз амашьына «Чаикоуп». Атурбаза амаҭуцәа зегьы аилаѡеиласра иаҽын. Ажәак акәын зегьы ирҳәоз. «Дааит! Дааит!» Итетрад аашьҭыхны, арѡаш ашƙоума, мамзаргьы анаара днаҽаланы, аʒәгьы дахьимбаша, ихала дахьаанхаша дцарц иҭаххеит Ҭарсхан, аха дааннакылон атурбаза амаҭуцәа реилаѡеиласшьа, ируаз ирҳәоз ахәаԥшреи азыʒырѡреи. Ауаатәыѡса азқьышықәсақәа раԥхьагьы ишыƙац, рƙазшьа хадақәа шрымац иаанхазар, игәы дҭахәыцуан уи, абарҭ уажәы «анцәа» иԥыларазы иƙарҵо, ирҳәо-ируа, ԥьоукы шимҭақьақьо, даҽеа ԥьоукы нцәаҵас акәым, игәхьаа ахьыркым, анҭ, сзыцнагалаз ахьшьцәашәарыцаѡцәа реиԥш, дшырҭахымызгьы имаҭ шыруа даҽеа ԥьоукых уҳәа… Абарҭқәа зегьы, Ҭарсхан Ҭрамба, уҭоурыхтә роман ашƙа иниаугар… Иаҳҳәап, аимпериақәа ѡба Аԥсны анеиѡырша, Аԥсуа баагәара ду ргыланы ианалга ашьҭахь, аԥсилаа рҽы дауеит Византиа ахаҭарнак, дара рлахьынҵа знапы иану ауаѡ… Ичысеишәа ашƙа уааи иҳәозар Жәраб. Сзымцарызеи, аимпериа ахаҭарнак изыҳәан афатә шдырхиогьы збап. Абара мацара акәушәа иуҭаху…

Уахь, ачысеишәа ашƙа анеирагьы, ихала аанхарагьы, акы еиԥшымхеит, усƙанҵәƙьа усƙацәак иитахымыз аиԥылара. Урҭ реиԥылара, реицәажәара аҽирԥшит адгьыл ахәыҵытҵра зҭахыз ацыхаʒы. Напык иааԥырнагар ахаҳәқәа, нас анышә иѡхәыҵытҵны адәы инықәлоит. Иара иакәхеит убри назыгʒаз. Еихәлачны иƙаз ацыхаʒы аҽырҳәа аҽаанахеит. Ҽнак иара иазхеит, нас аҽырҭынчит. Адырѡаҽены иара, Ҭарсхан ихаҭагьы иҭахын инеиқәшәар Адамыри иареи. Дзызиазҵаақәашаз азҵаарақәагьы ирмазеихьан, аха изеиқәымшәеит. Аус ахьиуаз аѡны азааигәара длеиѡеит. Аѡналара изымгәаҕьит. Арыцҳара уаҵәы ианаацәылаша иƙалараны уахеиԥшгьы, аҵх шынаскьахьазгьы, иԥсы ааивигарц дындәылҵуазар ҳәа дизыԥшны, аѡны ааигәара дниас-ааиасит. Иибаз убри ауп, аԥенҵьыр

далԥшны дахьынаԥшыз изнапык анаџәкьарақәа ирыбжьакны икын аҭаҭын, егьи инапала аѡра даҽын. Скылԥшуашәа иҟалеит ԥхашьароуп иҳәан, аѡны даԥырҵуаны, Адамыр дѡагылеит, иҽааирххеит, аԥенԥьыр днадгылеит, нас ашырҳәа даахынҳәын, еиҵа астол днадтәалеит. Аказы снауаџәажәарц сҭахын, аус ууеит, избоит, суԥырхагахеит, аха уаргьы уԥсы ааивугап, саргьы уаха иуасҳәар иаҳа сгәы рҭынчны сыцәоит ҳәа днықѡнашылазҭгьы, ԥыҵраамҭак истол днаԥыригазҭгьы, издыруадаз… Урҭқәа данрызхәыцыз ашьҭахьоуп, уажәазы, ишааиԥылаҵәҟьаз.

– Уара, дад, саҳәшьаԥҳа лыҷкәын, ажәа аеншьа иаҵанакуа удыруеит, – иажәа дналагеит Адамыр. Аилкаара мариан ииҳәарц иитахыҵәҟьаз, еиқәшәарц дзызиҳәаз ашҟа диасаанӡа даҽеакы дшалацәажәоз. Еицны рҽынархеит лбааҟа, арѡаш ашҟа. Арҭ аѡымш илеиуаз ақәа усҟак мчы змаз қәамызт, насгьы иѡаҳаракны ашьхақәа рахь зынӡаскгьы ақәа амуазу, ашьжьымҭан маҷк иаахәашьыз арѡаш, анаҟә анықәҵуа еиԥш, иаарласны ицқьахеит, ашьҭыбжьгьы иаҳа иҵынчхеит. Акырҵаҽы агыгшәыг ахаҽсахьа змаз илабҵашь наиҵарсуа днеиуан Адамыр. Ҭарсхан игәеиҵеит уи иныҟәашьаҵәҟьагьы аҽешаԥсахыз. Иаҳа ихьанҭахеит ишьаҽақәа. – Ажәа «аеншьа», дад, ан лшьа аҟнытә иаауеит. Уи аҵкыс еиҳау иҟоузеи. Сахьқылсуа уазхәыцырц, иухоумыршҭырц сҭахуп. Зегьы башоуп, Ҭарсхан, адунеи аҽы зегьы башоуп, ауаа еидызкыло ҳәа иҟоу ѡба заҵәык роуп – ашьеи агәыԥҳәыхши. Шьала-дала еизыҟоу, гәыԥҳәыхшк иааӡаз. Абри бзианы илдыруан, зыԥсы сакәыхшаша, уанду, сара саҳәшьа. Лара лхы зқәылҵази, сара сыԥсҭазаара зыхҵныстҵази… Ашьеи агәыԥҳәыхши еиднакыло ауаа рзыҟаҵар, нас иахьқылнагоз, изакә уааз ироуаз бзианы ирдыруан сара сызлоу апартиа ашьаҭаркыѡцәа, убри арахәыц абылрала изалагазгьы убри азыҳәаноуп…

– Санду рыцҳа дзықәдырӡыз… Ҭауади-аамыстеи дрыдгылеит ҳәа…

– Иаармарианы уахәаԥшуазар, ииашаҵәҟьаны дрыдгылеит.

– Сангьы убасоуп ишылҳәо. Апартиа алалара акәым, адунеихаан партиеизаракгьы даламԥшыц, арахь акоммунистцәа рзыҳәан акы аауҳәар луӡом. Анҵ, кьыԥхьшьа рымам ҳәа

уара иззуҳәаз снапԝымҭақәа… – иаҳатыр шибозгьы, агәаара рытқыжжуан Ҭарсхан иажәақәа. Адамыр уи гәамҭашьа имамызт. Ҩимҭӡеит. Хпаҟа пшьбаҟа шықәса уажәапхьа акәызтгьы, иукьыпхьыртә иҟам ҳәа арецензиаҽы иимԝыз аамышьтахьгьы, урт ратқысгьы иԥьбараз ажәақәа иаҳәара далагон. Уаҟа ианысымҵеит. Адокумент шьҭастцарц стахымызт. Мышкызны уара узыҳәан, ус цәгьак аитцаҟәаҟәараҽы рхы иадырхәар ауеит, ишубаз еипш, изхысҳәаазгьы цқьа иарбамкәа, кьыпхьшьа рымам ҳәоуп исҳәаз, аха уҽаҽы иуасҳәоит, дад, ашәҟәыԝԝы қәыпш, ииашам, дад, ухәыцшьа иашам. Хара ҳазцарызеи. Иубоит уареи сареи ҳахьтәоу. Итбаатыцәу аквартираҽы. Ақалақь агәҭаноуп. Апенџьыр аҽынтәи унапши? Амшын умбои? Уналбааит, амшын аҟәара унавалоит. Уӡырԝла уи зхысҳәааua. Уара аҭоурыхтә факультет уҭоуп. Аха, ишудыруа, апсуаа ҳҭоурых шәдыртцаӡом. Сара иуасҳәоит, дад, ҳҭоурых аҟнытә епизодк. Абольшевикцәа рпартиеи асовет мчи, – ибжьы рхәыҷны, илымҳа инҭеиҳәеит Ҭарсхан дахьықәтәаз адиуан ашҟа дааскьан, – абри, аа, сапхьа итәоу уара, акритика ззууа…

– Еиҕьхарц стахуп ауп, уаҳа акгьы…

– Излеиҕьхозеи, иара реиҳа амч ахьамоу, апсы ахьҭоу – ажәлар рҽы авторитет абжьыхра иазкупе иаауԝуа зегьы…

– Устцәкьа иҟам, уи сақәшаҳатым…

– Иҟалап, ухата устцәкьа уҳәарц игәы итамзаргьы, аха сара сзыпхьаз уԝымҭақәа ирҳәо убри ауп… Уӡырԝла. Аиаша ануаҳауа ачҳашьа удыруаз. Баша унасмырпшит амшын ахь. Сара, апсуа шәҟәыԝԝы, сыквартира сындәылтцны, ианыстаху амшын аҟәара снавало, ианыстаху саахынҳәны скабинет снықнатәо, иаасыԝуа аасымпааны иганы итрыжьуа… Уара иудыруама, дад, амшын ааигәара анхара азин шрымамыз? Ааи, ааи, агаҽаҽы инхар ҟаломызт. Зыгәра гам амилат ҳәа ипхьаӡан. Сара суазтцааueит, дад, саҳәшьапа, суазтцааueит, дад, ашәҟәыԝԝы қәыпш, уи азин ырхынҳәны ирызтада ужәлар? Уара атцәы злоуцо апартиа акәзами?

– Сара исцәымҕны акәзам, – иҳәеит Ҭарсхан.

– Уара иухьыз сара издыруеит. Уанду дыршьит. Уи уан иахьыналҳәоз-иахьаалҳәоз, ушыхәыҷыз санду дызшьыз ҳәа ухы иташәеит, угәатцаҽ гәаҕк ахы нытцнахит.

– Уаҟа уиашам, Адамыр. Сан еснагь лан лыʒбахә аалхәацыԥхьаʒа, леилкаара маҷын, изҽагылатәыз дрыдгылеит, лхала лхы ҭалырхеит ҳәоуп ишылҳәауа.

– Лара ус лҳәоит, аха уара ухатәы ԥсихологиаҿы иузгәамҭаʒакәа, ашәыта наннатцеит...

Уи ус акәзар, ирдырындаз ауаа нзырҭцәоз. Арсҟаɷык иршьыз ирыхшази урҭ ирыхшази, раншьцәа рԥацәеи, раҳәшьаԥҳацәеи уҳәа, иахьынеибарку зегьы, ирҭахы ирҭахым рыԥсихологиаҿы аиҭакра ҟанатцазар, ршьа ацәымгра аланатцазар, уазхәыцу урҭ шаҟаɷы ыҟоу, иахькылсуа...

– Уара уеиԥш, зхатәы гәала изацәымцауа... Уанду лтәы шуаҳауаз, уаб итәгьы нацлеит. Ашьҭахь, асовет мчы ацәа ахызхуа ауҳәан-сҳәанқәа ргәараҵаɷ иԥҳәыс ҳәа, ашколаҿ лусура дамырхит уан. Урҭқәа зегьы, аиаша ххәарами, уара удунеихәаԥшышьа ианымԥшыр ауамызт. Аха уара ухәыцла инарҭбааны. Уахәаԥш ужәлар ирзаанагаз. Амшын ахықә аҿы рынхара атәы ҳәа иузаазгаз аҿырԥштәы иеиԥшқәоу ахыцәхәыц аҟара ирацәоуп. Уара иудыруама, дад, ҳаԥсуа шәҟәыɷɷра зегьы харԥьымзар, ҟәрышьк алагала шанамҭо аҳәынҵқарра? Ишәымаз ашәҟәыɷɷра, шәхарԥьқәа сара садгылоит аҳәеит. Изҳәада? Абни ипартиа, – ашәҟәеиқәцарҭаҿ иқәгылаз апатреҭ ашҟа даанаԥшит. Убасҟан адагьы усеиԥш ала уи ауаɷ дизымхәыццызт Ҭарсхан. Апатреҭ аҿы иарма напы анацәаду ижилет иҭаршәны, егьи инапы иаԥхьаҟа ирхханы, ихәаԥшуаз иқәкын. Аха иара, «Ҭарсхан иакәымкәа, Адамыр иқәкноуп ишибаз». «Иуаҳама ари ииҳәаз?» Зцааран иитаз. Аха иатцаз азцаара? Аичырчара.

Уажәы реицәажәараҿы урҭқәа зегьы игәалашәеит Ҭарсхан, игәалашәеит итетрад егьанитцеит уажәтәи реицәажәареи иареи еиҿирԥшырц азыҳәан, аха «иугәалашәоума усҟан иуҳәақәоз» ҳәа, – Адамыр иахьиаҳауаз акгьы имҳәеит, исҳәап, иаҿԥнысҳәап ҳәа акырынтә иқьышә ишныкәыххызгьы. Ашьҭахь, иҟалашаз аныҟала, уиадагьы итцегьы иеиҳәақәарц игәы иаатцаххқәаз аҿԥныҳәа ажәақәа, ажәа ԥьбараҟәа акгьы ахьимҳәаз, ихы ахьникылаз, анцәа сихьчеит ҳәа ихы иаԥьишьон.

Ҭарсхан ианду, иара иаҳәшьа лыʒбахә ашҟа дхынҳәит Адамыр.

– Знык акәу џьушьома саҳәшьа дахьыснаԥхаз. Лара дызшьыз сара сахьрыдгылаз азыҳәан дыснаԥхеит знык. Усҟан иаҳҳәап, сгаʒан. Сқәыԥшын. Ашьҭахь исыхьзеи?

– Ашьҭахь изакәи? Ухы иаԥнуҳәаша иумоузеи?

Арҩаш ахықә иаваланы инеиуан. Реицәажәара иара изыҳәан усҟак аҵанамкуазшәа ҟаиҵарц иҭахызу, ахаҳәқәа инарыкәԥала-аарыкәԥало аʒиас иаваз аʒыча дназыԥшын, ус ҽааиҭит Адамыр.

– Уахәаԥш ани аʒыча иҟанаҵо? Аʒы ихыԥшыла-хыԥшыло, ԥытк инаццоит, иааннакыларц аҭахушәа. Ишамуз, аʒиас шазнымкылаз, ишацәцаз анабалак, иԥырны иаахынҳәуеит. Еиҭах, уаангыл, умцан ҳәа аʒиас инашьҭалоит. Уажәааигәа ҩбаҟа хԥаҟа саат сахәаԥшуан. Агәмырҽыгьга. Уи иҟанаҵо ауаатәыҩса ҳашҟа ииаугар... Изыҽурԥшрызеи? Ауаҩи аамҭеи ирыҽурԥшыр ишԥаҟалари? Абни аʒыча ԥшʒа, аҵыс хәыҷы аʒиас ааннакылар шаҭаху еиԥш, ауаҩгьы аамҭа ааникыларц иҭахуп. Аха иара цоит хара ҳааныжьуа... Уԥшы, ахаҳә иқәгьежьаауеит, шәсыцхраа, шәсыцхраа аҳәоит. Ҳазлаухәагәышьозеи, уаргьы ҳаргьы ҳамч ақәхом аамҭаʒиас аанкылара... Ҳазлацәажәоз... – аҳәара ицәыхьанҭан акраамҭа игәы дҭахәыцуан. – Уажәы иуасҳәо, иухаурштыргьы, мышкызны уаԥхьап уажәы сызҽу аҩымҭаҽы. Ухьʒи ужәлеи аатқааны исҳәом, аха зыʒбахә сымоу уара шуакәу уаргьы уҩызцәагьы аилкаара шәзымариахоит. Убраҟа исҳәоит уара уҽы сара исыгхаз, схы иаԥнысҳәартә, ииашамкәан иҟасҵаз. – Ашьхақәа ирхыҩны, ажәҩангьы иаҳарц иҭахызшәа, илабҵашь нарсны, иҩнапык ҩышьҭихын, Ҭарсхан излаидимбалацыз ала, ибжьы ҩыҵцаны инациҵеит. – Аидеиа ду азыҳәан!.. Ахықәкы ҳарак, ҳаракʒаʒа азыҳәан! Дабатәи ану, дабатәи абу, аеҳәшьа ушԥалеигʒои, аеҳәшьаԥа игәхьаас иукузеи! Изҭахыда аʒәы иԥстазаара! Аʒәы игәхьаа зкыда! – ашьхақәа ирҽаҩыз ибжьы ашьшьыҳәа ҵаҟа илбааны ишааууаз еиԥш, ажәҩан иаҵаԥшуаз иблақәа, уԥхамшьаʒакәа арахь узлааԥшуазеи ҳәа аʒәы иеиҳәазшәа, ашьшьыҳәа ҵаҟа иныл-баааигеит. Ҭарсхан иааицәымыгхеит уи иԥшышьа. Дызнаԥхаз, игәы зыхшәаз аԥҳәыс ус дызлыхәаԥшрымызт уи убри аамҭазы адгьыл дшықәԥшуаз еиԥш. Ҩымҭак аҽы, фырхаҵак ихаҽсахьа аарԥшраҽы уаҩы иаирхәар ҟалоит ажәҩан ҕас ишьҭызхыз

ауаѡ иара ихаҭа ҕас дшыҟанаҵаз адгьыл ҳәа игәы дынҭахәыцит Ҭарсхан. Адамыр ишьаҿакәаҵәҟьа реихгашьа убас акәын ишыҟаз. Иааигәалашәеит Виқтор Ҭахәыц-иԥа иахьоума, уи иаҵкыс инеиҵоу даҽеаҙәы иҿы днеиуама, урҭ ахьтәоу ахыбра амардуан даҿаланы даннеило, хаҵарԥыск адәышкәаҕьаз дыкәланы днеиуа ԥьушьап, убасҟак ицәеижьы изыласуп. Арра-еибашьраҿы дшыҙражәу ѡашьом рхәоит Адамыр изыхәан иныҟәашьа аҙбахә анаацәыругалак. Аҵыхәтәантәи аѡышыкәса-ахышыкәсак рыла ицлеит, дхьанҭахеит акәымзар, аибашьра еилганы аррахьтә дхынҳәижьҭеи абасҟак шыкәса шҵуазгьы, аррамаҵура мшқәак уажәаԥхьа ишьҭазҵаз афицарцәа угәалаиршәон. Адамыр иԥшреи, исахьеи, иныҟәашьеи рзыхәан Ҭарсхан игәалашәараҿы еиҳараҙак данаанхаз, аԥсуа маҭәала деилаҳәаны данибазоуп. Игәы ҟаиҵарц акәым, гәыкала ҿааиҵит. «Шаҟа иунаалаозеи, саншьа ду! Уакә сакәзар, еснагь исшәыстцалон». Аха уи амаҭәа ишәны знык ѡынтә рыда димбеит.

Арѡаш ахыҷә иаваршә, аԥсҭа еиѡыхаа иҵаланы иахьнеиуаз, Адамыр ԥаса-ԥаса дшибақәахьази, ицәажәашьеи иныҟәашьеи уҳәа дшидырқәози, уажәы иҽешиԥсахқәази шеиҿирԥшуаз, Ҭарсхан ихаҿы иааит ууанҙа дыззымхәыцыз даҽеакгьы. Ауаѡы игәаҵа лашоу илашьцоу, игәыргьауоу гәырѡала иҵәу ихаҿы мацара, иблақәа рымацара ракәымзаап, иныҟәашьаҵәҟьагьы ианыԥшуазаап, аҽеаԥсахуазаап. Абас Адамыр дышизхәыцуаз, Ҭарсхан уи иҽынаиҟәиҵхеит. Ажьрацәара рыбжьаҙам, зынаскгьы еибадырҙом. Дтәымуаѡуп, дызхаану шәҟәыѡѡуп. Аамҭа аҵеи гәакьацәа дреиуоуп. Иара, Ҭарсхангьы ижәабжьыз, иромаҧыз акгьы имыѡзац, кьыԥхьшьа рымам ҳәа аҭыжьырҵаҿынтә идмырхынҳәҙац. Шьхатәылан еиқәшәеит ѡыцьа ахацәа. Убас, шаҟа иҽынаиҟәиҵхоз Адамыр, изыҙырѡра иаҳагьы изымариахон Ҭарсхан.

Иаҳәшьа даниԥхаз уажәааигәаҙа акәушәа, ибжьы хьаала иҵәны, ус нациҵеит Адамыр.

– Уанду, саҳәшьа ԥсаҭа шкәакәа, Шьахәсна, лҿахәы анылҿырхуаз, аусҵцаѡ, апровокатор, ус леиҳәеит: «Бара, Шьахәсна Арҵанба, бынхаѡуп, иҵаҳкыз аконтрреволиуционер, ибзымдырҙои, Ачбоуп, Ачба, аҳцәа дырхылҵшьҭроуп,

ҳара ҳпартиа даҭоуп» . Аҭакс иҟалҵазеи? Угәы ишпаанагои, ашәҟәыѡѡы қәыпш? «Шәпартиа дшазыҟоу, иара аҳцәа дрыжәлоума, сара анхаѡы сиҧҳаума, урҭқәа сара исыздыруам. Сара издыруа убри ауп, иаргьы саргьы сан лгәыҧҳәы ҳааҙеит, гәыҧҳәыхшк еицаҳфон. Сара уи мап аницәыск, сан лгәыҧҳәыхш снаҧхеитоуп». «Ашьра бықәырҵар ҟалоит, макьана ихьшәам, мап ацәкы ибҳәаз» . «Аҧсҭазаара мап ацәыскып акәымзар, сан лгәыҧҳәыхш мап сзацәкуам.» Хрушьчов ҳаблақәа рыхтра даналага, архивқәа рышҟа ҳанынарышьҭ, саҳәшьа лусаҿы ихызѡалааит абарҭ лажәақәа. Ажәлар… Аҧхьаѡцәа, иаҳа иаашаны иуҳәозар, ԥьара акы раҳҳәарц азыҳәан ами ҳзыѡуа, ашәҟәқәа зыҵҳажьуа? Сара акыр жәашықәса зҳәара саҿыз зегьы лара убарҭ лажәақәа рҿы иҳәаны даалгеит. Уи лызхәыцра сшаҿыз, уара ушҟа снанагеит, Ҭарсхан.

– Сараҵәҟьоу? Егьааԥьеишьеит Ҭарсхан. – Уаҳәшьа сахьылматоу азыҳәан акәхап. Убри акәхап анаҧҳара ҳәа уанцәажәозгьы лареи сареи ҳаҙбахә еидкыланы узалацәажәаз?

– Уахьылматоу азыҳәан акәҙам. Уаасзыҙырѡы. Ацензура иашьҭуама, иамышьҭуама, сара сусс алам, сара ари ауаѡ изыҳәан ацәгьа ѡышьа сымам, ари сара саҳәшьа лмаҵа иоуп сҳәандаз, мап скындаз, зынҙаск иҟасымҵар акәын. Иашоуп, сгәы иҵаз акгьы сымѡит уаҟа. Ихьчатәу, издгылатәу, изқәыҙбатәу, изҿагылатәу, апублицисттә бызшәада иуҳәозар, иаҿаҧетәу уҳәа, саргьы, сара сеиҧш зеиҧшу зегьы ҳзыҳәан, ахәыцра, алакѡакра уҳәа, адунеи акгьы аҵахамызт, уеизгьы еилкаан, зегьы дырын. Илакѡакыз, мамзаргьы, издыруада, илакѡакыр ҟалоит ҳәа гәѡарас иааркуаз ирылгахьан, иаанхаз ҳазусҵцәадаз? – Ҭарсхан днеиҿаҧшит, – зныкыр ухы уазҵаахьоу, сызусҵада абри сара ҳәа?

– Егьараан, – иҳәеит Ҭарсхан. – Аҭак исоуа уамак ууаигәыргьаратәгьы иҟам.

– Ус акәзар, акыр усаҧысит. Сара шықәса ханѡажәижәаба сырзааигәахо саналага, сыпсҭазаара еихшьало сҿанаасхоуп… Амц сҳәоит, усҟан мацара акәҙам. Иҟасҵахьоу абанҙаиашоу ҳәа схы саназҵаа, сышнеи-шнеиуаз, уи аҽадҳәаланы иаақәырҵеит убри азҵаарагьы – сызусҵада абри сара?

– Уара узустоу, иҟауҵахьоу, убиографиа, ухаҭа уакәым, Аԥсны школхәыҷык дыҟам иззымдыруа, – иҳәеит Ҭарсхан. Иҳәеит, изаҳауаз гәыкалаҵәҟьа иҳәоит ҳәа агәра игарц иҿеырԥашьаны. Аха Адамыр изеилымкааува дыҟамызт урҭ ажәақәа аӡын агәҭа иаакылԥхаз амра ишаԥызаз.

– Усеиԥш азҵаара схы ианасҭа, аҭак исоуз узамазҵаауазеи?

– Уара уҭак зыстахузеи, Адамыр, сара издыруазар...– иҳәашьа уажәы иаҳагьы ианыԥшит амра шаакылԥхаз аӡын агәҭаҵәҟьа.

– Убри аҭак ҟасҵоит уажәы сызҿу аԥымҭаҿы. Дасу дызустоу... Аԥстазаара ахаҭа закәу... Схаҭа сызустоу мацара акәым, дызустоу ауаԥытәыԥса ихаҭа... Уи аҭак, сара рыцха сакәым, Достоевскигьы изыҟамҵеит, аха сара исҳәарц истаху, дыздыруазшәа сгәы сахьажьоз атәоуп... – изныланы инеиуаз амԥахәасҭа арԥаш инацәыхарахеит. Уажәы рармарахьгьы рарҕьарахьгьы бнаран. Аԥсҭа, арха, аԥшаҳәа... Амԥахәасҭа ҵәахуа, рымахәҭакәа еилалон ирхагылаз атлакәа. – Абраҟа алеиԥеира бзиа избоит. Исзышьтымхшаз еидарак сатцалеит, уаҳа сылымшо саналагалак, шәиԥхьыӡс иҟоу зегьы назышьҭуа, наҟ инкажьны сыстол, абрахь саалоит. – Аккара дыҵаԥшуа, ус ҿааитит, ууанӡа дызлацәажәоз днаԥырҵны, – раԥхьаӡа абраҟа сахьазхәыцыз акәу, сааицыԥхьаӡа схы инҭашәоит. Уҵаԥши ари аккара, урыхәаԥши ишеидгылоу атлакәа? Цқьа урыхәаԥш араҟа, нас агаҿаҟа уанылбаалак, уаҟатәи абнагьы унылаԥш. Излеиԥшымзеи?

– Араҟа атлакәа иаҳа ишәпакәоуп, иаҳа идуқәоуп, иаххәап, абри ашәҵла иаҟароу атла уаҟа избахьаны исгәалашәом...

– Уиакәым. Атла шәпакәа, адуқәа уаҟагьы иуԥшаауеит. Ишеиҿсырԥшуаз, абасеиԥш схаҿы иааит. Агаҿаҿгьы, ҳәарада, атлакәа хкыла ирацәны еилаԥсоуп, аха шьхатәылан еиԥш еижәлатәым атлакәа ас еизааигәаны ииуа, уимоу, иуаԥытәыԥсаны рнапқәа еикәдыршарц рҵахушәа, еидиааува иубараны иҟаӡам. Урыхәаԥш, абан ашәҵла, уи аҿадырҕәҕәала иадгылоуп амзатла, урҭ еишьа гәакьас ирываҕәҕәа ирывагылоуп ал, убас зегьынььара, рымахәҭакәа реиԥш, рԥашәқәагьы еилысноуп ишыҟоу. Ихибашьааувам, адгьыл еимаркуам, ажәԥангьы шеицыртәу рдыруеит. Уахәаԥш, уахәаԥш

шаҟа еидыгәгәала еидгылоу ани ашәҵлеи аџьи! – инапы нарыҟаикит ҵлакәак. Ари аҽыза башьа умаҙам агаҽаҽтәи абнаҽы. Иҟазҵазеи, изыхҟьазеи уи? – аҭак уара ухалагьы иудыруеит ҳәа аанаго днеиҽаԥшит.

Ууанҙа ииҳәоз дазыхынҳәит Адамыр.

– Сара исызҳәом, уанду, ԥсаҭа шкәакәа саҳәшьа, урҵкәа зегьы хыла-хшыҽла еилкааны илыман, егьарыла иссиру аҳәынҵқарра шьақәгыларгьы, шьалеи гәыԥҳәыхшлеи еизыҟоу ауаа анеиґацәаха, урҵ анеицәнарҙ зегьы башоуп. Усеиԥш аԥышәара данҵашәа, аҭак лзырҟатҵаз даҽеакуп. Даҽеакы, сышқәыԥшҙаз сара сҽы еиқәыхьшәашәаз…

– Ус зуҳәазеи, иаххәап, саб, уара уаҳәшьаԥха лхатҵа, умаҳә дандырҙ уара уатҵкысгьы изааигәаз аҭынхацәа ҳашҭа иантамлоз, уара, уаразаҵәык уакәын ҭынхас имаз, доурышьҭырц ицхрааузаз… – уажәы иҳәашьа ииашаҵәҟьаны аапынразтәи мрашәахәақәан. – Ҳаҽны, ҳқьтаҽы уаннеилоз, насгьы усыцны ашкол аҽы уаныҟаз, санухьчаз уҳәа зегьы сгәалашәон иацы. Исгәалазыршәазгьы исыцаауаз ахьшьцәа-шәарыцаҽцәа роуп. Урҵ ибзианы дырдыруазаап, дугәаламшәои, иара изкны брошиуракгьы ҭужьхьеит, Бақьыриԥа Ҳараз…

– Дышԥасзымдыруеи, дышԥасзымдыруеи… Бзиара заҵәыкоуп уи иԥсҭазаараҽы иҟаиҵахьоу…– иарбан бзиараз усҟан имҳәеит. – Шәқьтаҽ саннеилоз ануҳәа, саргьы гәалашәарак сызнарҿыхеит. Иугәаламшәои усҟан ахәыҷқәа сызшәыҳәаз? Уаргьы исзынаушьҭқәеит, уҽызцәақәакгьы, ажәлар рҳәамҭақәа… Уаҽы иааԥьеишьартә иҟоу абзиақәагьы алашәақәеит исзынашәышьҭқәаз рҟнытә. Ианиҵеит Адамыр Арҭанба… Акыр сыхьҙ азеиқәырхазар убарҭ… – иажәа неимыгҙеит. Даҽа гәалашәарак ашҟа дниасит. – Исгәалашәоит, жәиԥшь шықәса схыҵуан. Ақьтаҽы ҳанхон. Асовет аамҭазтәи ашәҟәыҽҽцәа зегьы аҕарцәа ирхылҵит ҳәоуп рбиографиақәа шыҟоу, аха сара, ииашаҵәҟьаны, сзыхшаз ҕарцәан. Ҳгәылара инхон анҵ, саҳәшьеиҳаби иареи гәыԥҳәыхш еицызфоз, иҵаацәа аҭауадцәа Кәыҷаа. Ҟамлаҭ ихьҙын аҭаацәа реиҳабы, Кәыҷ Ҟамлаҭ. Ишысҳәаз еиԥш, исхыҵуан жәиԥшьҟа шықәса. Ҽнак агәырґьара дыкны даго ашҭа дааҭалеит саб. Иуба-

зеи, иуаҳазеи, узыргәырҕьозеи? Сан лоуп иазҭаауа. Бца, банаԥьалбеит, быблала иба, анҭ, бгәыԥхәыхш зҽабҭалоз Кәыҿаа ирзыруа ббап, (изыхирҟьоз сыздыруам, ицәымҕын урҭ саб) арахь ирҿырхит ираҳҭахьоу... Ирзыруазеи? Ирзызуада? Акомҿар рҭаазаап. Ирҭахузеи? Имыцхәны ирымоу амал рымырхуеит. Сара сыѽны сцеит сыблала избарц. Уаҕоу иибаша! Уажәоуп ус анысҳәо. Усҟан... Саргьы санбарыдыркыло ҳәа сызхәаԥшуаз акомҿараа... Анцәа иоуп, уи инапоуп иҟарҭо дзырҟаҭо... Ус акәын. Акьыԥхь ианылаз раԥхьаҙатәи сажәеинраалагьы зхысҳәааз убасҟан избазоуп. Иахьагьы сыбла дыхгылоуп, лыԥсаҭа бзиахааит, аҳкәажә ҳәа зарҳәоз, Ҟамлаҭ иԥҳәыс Ҳауида, ркәаскьа абарҭа дыкәгылоуп, ҿымҭ-ԥсымшьҭ лылабжышқәа лҙамѽақәа ирхьыхәхәы ицоит, лнацәкьарақәа ирхаз амацәазқәа намҕылхуеит, ллымҳарыѽқәа намылхуеит, инадлыркуеит арҭ, акомҿараа, рыцха, цас иҟалҭазу, лыхәда ахыхра цәгьаҭәҟьазу сыздыруам, лыхәдахаҭа ахыхра дадхалеит. Ихьтәын, иѽежьҙа ицырцыруан. Дламҭасны дахеит арԥыск. Ахәыҷы иибо иаҳауа ихашҭҙом рҳәоит. Зынҙагьы схәыҷҙамызт, аха сыбла иххалеит. Ахәдахаҭа, ахьтәы дач еиҿаԥса, аҳкәажә лхы ашьҭахь лыхәдаҿы лыхцәы иаҿаԥеит. Гәаҟ рыцха, лыхәда иахылхырц лҭахуп лхаҭагьы, лхы лалырҟәуеит, днаҳәы-ааҳәуеит, лнапқәа ахьықыцьқыцьуаз азыхәан акәхап, адач ахьеиҿаршәу илзеиҿыршәом, илызԥыртлом. «Нан, нан, сукәыхшоуп, иԥыртла уара унапала, ишәҭаху жәга, акгьы аанышәмыжьын, ахәыҷқәа заҵәык шәрыламкьысын», – лҳәоит. Дшызбоз лшьамхқәа ѽалырсит. Аҿеы ашьамхы аҵаҟәалар, абгасса шажәло еиԥш, иѽалхеибаҳәан, хьы маҭәа ҳәа акыр лцәа иадзар зегьы аалымырхит. «Шәанаԥьалбеит, ламыс анцәа ишәимҭааит, напеимдахьас илыстаз амацәаз ма илзыншәыжь», – иҳәагәышьеит аҭауад Кәыҿ Ҟамлаҭ. Убригьы иҳәеит, рызегьы ртапанчақәа ирыхеит. Аҳкәажә лхаҵа дихьынҳалеит акгьы роумҳәан, ирымазааит, ҳара ҳаигымхаait изаҳҭахузеи ахьы лҳәеит.

– Саҭаумҵан, исгәалашәеит... Уроман «Амра иацгылаз» аҟны абыржәы иуҳәаз...

– Иашоуп, схы иасырхәеит уаҟа.

– Аха уажәы ишуҳәази, иахьынҙасгәалашәо ала, уаҟа

ишуѡызи... Ашкол санҭаз, ҵаны, иарбан классу сгәалашәом, акласс анҭытҵтәи аԥхьаразы арҵаѡы иҳадылҵақәаз ируакын убри ароман... Ҳакласс аҽғьы зны аҧкәынцәеи аʒɣабцәеи еимаркит, сара саҳкәажәны, ахьы маҭәа снапқәа ирхазар, сыхәда иахазар, лымҳарыѡқәас исымазар, шәара шәнеины исымышәхрызу ҳәаҽаалҭит ҳѡыза ʒɣаб хәыҷык. Исгәалашәеит, исгәалашәеит... Уи ҳакласс аҽы аимак ду алҵит. Ԥьоукы ибымаҳҳуан рҳәеит, даҽа ԥьоукы мап рҳәеит. Ибымаҳҳуеит зҳәаз излымырхуазеи? Бара бԥьабаала ибмырҳаит, анхацәа рыхәда быԥатәан, ршьа бжәуан, ицәбырҳәуан, уажәы ҳәатәыс ибымоузеи, рҳәрала ибырҳаз бымхтәуп рҳәеит. Даҽа ԥьоукы, ҳара ҳрицарцәоуп ҳәа зхы зыԥхьаʒоз, ишлырҳазаалак, лара илтәуп, уара ухаҵазар, аԥҳәыс дышԥаурҳәуеи рҳәеит. Урҭ убас ирыԥапапеит, рхы агарҭа рмоуа иҟарҵеит. – Арҵаѡы иахылҳәаазеи? – изымдыруазшәа дназҵааит Адамыр. Аҭакгьы ихала иҟаиҵеит. Ҳәарада, арҵаѡы дадгылеит автор ипозиция. Автор иѡуеит гәахәас иҟаҵаны аҳкәажә дахьдырҳәуаз. Ажәа «арҳәра» уаҟа, ишудыруа, иҟам «Анхацәа рыԥхʒашала икәабаз ахьы, сыстәу рышҟа схынҳәуеит аҳәозшәа, игәыргьагәыргьо, ахьхьаҳәа еилаԥсо, иуҽаԥха-ҽаччон», – даҽын, артистк даԥхьозшәа, ибжьы ԥсахны Адамыр. – Иумбои, убри аҭып ҿырҳәалагьы исгәалашәоит, избанзар убасҟак исгәаԥхон убасҟан. Уʒырѡла, уаҟа инымҵәаʒеит аҳкәажә лырҳәра атәы. Усҟанҵәҟьа ажәеинраала зѡит. Араионтә газеҭ аҽы иркьыԥхьит. Ашьҭахь ароман анысыѡуазгьы схы иасырхәеит. Сара стәала, уаҟа ҳаиԥырҵит аҳкәажә лыхәдахаҵа ахьтәы даҷи сареи. Аха иара, ахьтәы даҷ, испырымҵʒакәа исышьҭазаарын. Лхы ашьҭахь лыхцәи адаҷи анеилаԥаҵа, лыхцәқәа ыҵыжәжәаны лыхәда иахихырц иаҽыз, реиҳа иактивистыз комҽар арԥыск (неихыркәа имамкәа дажәхьеит, аха иахьагьы иԥсы ҭоуп, ҳҭыԥаҽы дынхоит, ихьʒ зуҭахузеи, ихьʒ ыцәо анцәа иуирбааит!), сгәалашәараҽы даанхеит. Аамҵа акыр набжьысит. Аибашьра сагеит, сырхәит, агоспиталь аҽы сышьҭан, аха ԥьаргьы исгәаламшәеит абри атәы. Аибашьра еилган, схынҳәит. Ақалақь аҽы сынхоит. Ҿнак, бзиарак аҵыхәала, ҳқьыҭахь цатәыс исыкәшәеит. Чаран. Аҳкәажә лыхәда ахьтәы даҷ ахызхуаз игәыларатҵәҟьа акәын. Ишубац

еиԥш, агәылацәа аҳәса, ахацәа аматҵ руеит. Сара, аиашазы, ихы сгәалаимыршәазтгьы, дсыздырʒомызт, дысхашҭхьан уи акомҽар активист. Аха иара сидырит. Сыʒбахәқәа ахьынарҳәааарҳәоз сиханамыршҭызаап. Ҳашулаҿхәо егьиуа ҳәа, имцызаргьы, ҳгәы иахәаны ҳаззыʒырԝло ажәақәак саҳәара дшаҽыз, ԥхәыск дааҳавалеит, гәаблаа дук лкуп. Акәытқәа ʒны иануп. Ԥхынроуп, атқы илшәыз ахәда ҭыхын. Дшамшамуа, лцәа-лжьы ҭҭәааʒа, лʒамԝақәа ҭытҵәрааua, лара ԥхәыс наʒааʒак, лыблақәа изларҳәо ала, ԥхәыс разык лоуп.

– Адамыр, уххь згеит, абри аԥхәыс илоуҳәар сҭахуп уареи сареи ҳшеибадыруа, аԥсшәа шаҳзеилоу, уимоу, ҳаныҷкәынцәаз, акомҽарра ҳаналаз ҳшеицныкәахьазгьы, – иҳәан ҿааиҵит аԥхәыс данааҳавала. – Ҳшеицныкәақәахьаз ҳәа иациҵаз зхиҳәааз здырит. Аҳкәажә дандырҳәуаз саргьы исгәалашәоит.

– Шьакаҭәарала еиқәҳархаз... – игәалашәамашь арҭ ажәақәа ахьынтәаазгаз ҳәа Адамыр днаиҿаԥшит Ҭарсхан. Усҟан ашкол дҭан. Хәба рҿы дтәан. Агазеҭ аҿы даԥхьеит, даҟьак шеибгаз ианыз аочерк. Адамыр Арҭанба иԝымҭа. Ахьʒ аҿы ианын ажәақәа ԝба. «Шьакаҭәарала еиқәҳархаз...» Иахьаантҵәоз, аҳәоу инаԥшьны, аха иаҳа идуу нбанла ианын даҿа ԝажәак. «Ԥхʒашала иҳаршәҭыкакаҷып...» – Ирԥшʒацәаны иҳәаз ажәақәа, амцхә асақәи аҵәаԥшьи зҿызшьыз аԥхәыс илԝызазтәыз, наҟ иаамхқәаны, ирыцкьазар, ахшыԝҵак хада иахьагьы мап ацәыскуам, – иҳәеит Адамыр. Уи зуҭахузеи. Ишуасҳәаз еиԥш, убасҟан, ачараҿ активист лыхәда иахаз ахьтәы даҷ сыбла иаахгылеит, гәалашәарак нцәырҟьан инеиқәыцәеит аҟароуп, исхашҭны сшыҟаз, уажәы, Абҕагә ашьхаҿы сыԥсҭазаара еихшьало, ани, иубаз аԝымҭа сшаҿыз, сара сухашҭма лҳәозшәа, аҳкәажәгьы сыбла даахгылеит, ақтивист иԥхәысгьы даацәырҵит. Аʒәы лʒамԝақәа алабжыш рхьыҳәҳәы адаҷ лыхәда ахыхра даҿуп, егьи лгәашԥаҿы ахьхьаҳәа инеилаԥсо, адаҷ далахәмаруеит, далаҿхәошәа. – Сара, исгәалашәоит, даараʒа исгәаԥхон аочерк «Шьакаҭәарала еиқәҳархаз...» ҳәа, – иалаго. Нас, Адамыр, усҟан исгәаԥхаз даҿа ажәабжьк шәымоуп, – ажәа «усҟан» иаҭыԥымкәа ишиамхаҳәаз гәеиҵеит, аха исамхаҳәазаргьы ииашаны

исамхаҳәеит иҳәан, дазыхынҳәит, – ахьӡ, сатәашәымҭан исхашҭит, асиужет шәгәаласыршәап. Аибашьра амца акуп. Абаталион аҕацәа рыкәшеит. Зегьы ҭахеит. Ԝыцьа затәык аанхеит аҭабиаҧы. Руаӡәк ҳаиасып ҳаҕацәа рахь, баша амала ҳҭахоит иҳәоит. Егьи иуам.

– Уаҧсҭәык анышә ааникылоит инапаҧы... – инацитҵеит Адамыр, – сара абри сзынаҧхом иҳәеит. Уаћа ишану угәалашәоит. Аҧсадгьыл зыпсахуази изыхьчози рабцьарқәа харшала еиҧагылеит. Убри аамҭазы иаархалаз аҕа иҳаирплан аԝыцьегьы ашьит. Усоуп ажәабжь шынҵәо. Иугәаламшәои? Ишыћалатәћьаз уасҳәап? Абаталион аҕа дшакәшаз, зегьы шҭахаз, ԝыцьа аҭабиаҧы ишаанхаз, руаӡәк аҕацәа рышћа ҳаиасып ҳәа шиҳәаз, урҭқәа иашоуп, ићалатәћьазоуп. Егьирахь иӡбоуп. Ићалатәћьаз... Изыхьыз сара схаҭа соуп. Ишыћалатәћьаз, абыржәы уара иуасҳәоит ада, уаԝпсы иасымҳәац. Ҳцап, ҳаиасып наћ, баша ҳҭахоит иҳәеит. Исымуит. Ҳаиҧанагалеит. Автомат анаахаиршалоз, сара схысит.

– Убиографиаҧы цьаргьы самыпхьац...

– Иуасымҳәеи, уаԝпсы иасымҳәац, егьызымԝыцызт... Сахьиашаз, сахьиашамыз, цәгьарас бзиарас ићасҵахьоу ҳәа, уажәы, сыпсҭазаара аихшьалара саналага, иԥьоушьашт, аха сызхьымхәқәаз ируакуп убри, ауаԝпсы дышьны сахьцаз. Ҳахьҭатәаз аҭабиаҧ даанхеит, сара хатәарала сҳәар узжьеит, машәыршәа сыпсы еиқәхеит. Саналагах, Ҭарсхан, инагӡаны иуасҳәап. Уажәааигәа сазхәыцуан убасћан ићасҵаз. Иарбану, сынхысуаз аамҭазы, атапанча иатәхаз. Аҧсадгьыл ашћа абзиабара акәу, ахеиқәырхара акәу?

– Аԝбагьы еилазар амуӡои?

– Уи бзианы иуҳәеит. Сазымхәыццызт. Егьиашатәћьаны, изыћамлозеи сыхгьы еиқәсырхон, сыпсадгьылгьы уҳәар? Аха абас уҳәар ауазар, сара исыхьыз аҧы, аҧхьа иргылатәуп ахеиқәырхара. Автомат ахы сегьынҭаҧшит, зегьы схашҭит, схысны саналгоуп сыхдырраҧы санааи. Сыгәра га, афырхатәара дуқәа ћазҵо, бжеиҳараԝык, убри ауп ирыхьуа. Уажәшьҭа усзыӡырԝла, ари зуасҳәаз, сыззааирц исҭахыу. Схы еиқәсырхозма, сыпсадгьыл хәшьадра азызурц сҭахымызма, ишакәхалак, ииашоуп акы, сшәыргәындахеит

узҳәом, снапы сԥаханы, иахьуҳәо сыҟоуп, ҳцап сымҳәеит. Ус анакәха, усҵәҟьа ишәақәо среиуам. Ари уақәшаҳаҵума? Ҳҭынаҳхап. Уаб данҵаркыз, иашоуп, исыхьчоз сымаҳә иакәын, аха, аиаша ҳҳәап, раҳәшьаԥҳацәа рхацәа ракәым, иҵегьы ирзааигәоу ауаа мап рцәыркуан изаҵәаумшьашаз ахацәа. Уигьы угәалауршәар, дшәыргәындан ҳәа сзызҳәо инаиҿоуқшо акы ҳәа инацлоит. – Агаҿантәи иԥхаҵаны аԥша иаанацоз аԥҵақәа днарыҵаԥшит. Ажәԥан еилыҕраан. Урҵ рышәшьыреи аԥҵа ашәахәақәеи еимаркуан ашьхақәа. Ҭарсхан усҟанҵәҟьа дазхәыцуамызт Адамыр ииҳәақәо зегьы аныстҵап ҳәа. Агәра ганы дыҟан ииҳәақәоз, зегьыҵәҟьа ракәымзаргьы, аиҳарак, реиҳа ихадақәаз, ихаҵа ишахьӡиҵаз ала, иуаз-гәалашәараҿы ишыҟалоз.

Аҭаҳмада иажәақәа ананиҵа, иара иҟынтә инациҵеит иаҳаз иаҳәшьа лҟынтәи, уиакәӡам аус злоу. Убасҟан, амца иҿыкәыхәхә, ибжьы ҿацаӡа, ажәеинраала даԥхьо дышнеиуаз, Сталин ижәла инадикылеит ажәа «ашьажәԥы». Агәақьҳәа рнапы еинырҟьеит ажәлар. Убарҵ, хпа ԥшьба шықәса убри аԥхьа, Сталини амреи анеидукылалак, игыланы знапы еинызҟьоз. Сара суазҵаауеит, дад, ианбыкәыз аиаша анырҳәоз ажәлар, амра данадыркылоз акәу, данԥсы ашьҭахь, дшьажәԥын анырҳәаз акәу? Иҵуазеи? Ҷыԥх уажәааанеиԥш акәын. Чарак аҿы сыҟан. Ишьапқәа реиԥш, ибзгьы еилаԥаҭо, аԥы дашьны иҿаасгәыдижьлеит аӡәы. Дызбахьазар, дыздыруазар акәхарын, аха дысгәаламшәеит.

– Уара, Адамыр, сара пату уқәысҵоит. Уара уеиԥш саргьы сеибашьԥын. «Аԥсадгьыл азы, Сталин изы» – ҳаибашьуан, – даҿуп иажәақәа еилаԥаҭо, – сара уи, Ԥаҵақьала, бзиа дшызбац дызбоит. Уаргьы убас уахьизыҟоу азыхәан уареи сареи ҳаишьцәоуп...

– Иуазҳәада ус сизыҟам ҳәа?! Ус санизыҟаз аамҵа цахьеит, – сҳәеит амыждараз. – Дзакәыҵәҟьаз еилыскааит.

– Иара дзакәыҵәҟьаз акәым, аха уара узакәыҵәҟьазоуп еилыскааз. Уара суцны ԥшыхәра сызцом, уаԥ дуқәгәыҕыртә уҟам, – иажәақәа сгәыдиҵоит, арахь сгәыдикылоит.

Зцәазна аԥы ыжәны иҟаз ииҳәаз акәым, егьырҵ, иҳырԥуаз иахырҳәаазоуп.

– Уажә ирбама…

– Иаразнак имааҳәи…

– Уажәшьҭа дабарҭаху…

Иааиларыԥсеит. Исыԥаыжьцәеит, ажәакала. Ашьшьыҳәа снарылҵны сцеит. Изусҵәадаз исыԥаыжьцәоз? Иуасымҳәеи, иацы снапы иагәӡуаз, ҳукәыхшоуп ҳагәҭыхаԥәа ахьуҳәаз ҳәа схаҵкы казмыршәуаз.

Игәҭахәыцраԥәа рышьҭахь иаахиркәшеит.

– Иҟазар акәхап… Акәхап акәым, мхырҭа дук лауҵар, аҳауа баапс ақәшәаны имир, ажәла мыӡырц азыҳәан, цырақәак аар еиԥш, аӡәык ѡыцьак налкѡалкны иааннажьуазар акәхап ани, мчык ҳәа сыз҃ыз, аӡәык ѡыцьак арҭ ҳаиԥш иҟоу ҳакәым, ажәларгьы инархыҳәҳәаны ԥхьаҟа инаԥшыша… Уи аѡыза аразҟы змада…

Ууанӡа дызлацәажәоз дназыхынҳәит.

(Ҭарсхан иантҵамҭақәа рҽы имаҷӡаны ианиҵеит, реицәажәараан иара, Ҭарсхан ихаҭа ииҳәақәаз, имаикыма, диқәшаҳаҭызма, иныбжьаршә-аабжьаршәны ииҳәақәаз рыда, еилкаашьа амамкәа иаанхеит.)

Изхысҳәааз… Исгәалашәеит. Аҳкәажә дахьдырҳәуаз сеигәыргьаҵәа ашәа аназысҳәаз ашыԥәсҟәа раан, Ҭарсхан, уара иуԥәлацәоу шәакәым, маҷк инауеиҳабугьы уажәшьҭа иргәалашәом, ажәабжькгьы зѡит. Иахьӡын «Аишәа ҭацәы».

– Сара саԥхьахьеит. Саԥхьахьеит акәым, аклассҥытҵтәи аԥхьараз иҳадылҵеит арҵаѡы, – иҳәеит Ҭарсхан.

– Излашәыԥшаазеи, аибашьра еилгазар аахыс иҵыҵхьоу арҵага шәҟәқәа акгьы ианӡам, сѡымҭақәа реизгақәа рҽы иаласымҵеит. Уӡырѡла. Иаҳәозеи, изызкузеи уи ажәабжь? Адинхаҵара ахыччара. Аѡсҵаа диҭаарц зҭаху, ишудыруа, иашҭа дҭицоит анцәа. Мсылманк, уаѡ быргк, анамаз икуеит. «Иль-льаҳа, аль-льаҳа!» ҳәа, – дшаҽыз, ишьамхқәа арсны, илахь адашьма инадкыло, анамаз шикуаз, акамбашь аҽаԥара иныѡналан, ашәындыҟәра иҵаз ашыла нҵырбзааны иафеит. Амсылман ибеит акамбашь ашыла анафоз. Ашылеи аллаҳи еиҭниԥсахлозма! Инамаз наигӡеит. – «Иль-льаҳа, аль-льаҳа!» – иҵаацәа ирфо рымамкәа иаакәирхеит. Аҭаацәа ааилатәеит ауха. Ԥьоукы аколнхараҽ аус руан, ачаи ҽырхуан,

аҭаҭын еиҭархҳауан зхәаз еиԥш. Аҭаацәараҷы дрылан аҙәы – акомҷар-активистка.

– Абыста злаҳуазеи, баба? – лаб днеиҷагылеит.

– Иҟасцарызеи, баба дбыкәыхшоуп, ҳшыла акамбашь иафеит. Аллаҳ дкажьны, ашыла ахьчара сзаламгеит, – иҳәагәышьеит аб.

– Аа, уст, баба, уажәшьҭа уаргьы абра иқәу ыфала! – лҳәаан, ашырҳәа аишәа аакынҵааны, асаба ақәтата иаԥхьа иналыргылеит.

– Исгәалашәоит, ажәабжь убраҟа инҵәоит, – иҳәеит Ҭарсхан. Ажәабжь алгашьа ииашаҵәҟьаны игәалашәон, аха игәалашәон даҽакгьы, усҟан, ашкол данҭазгьы, ашьҭахь, данстудентыз, зны Адамыр Арҭанба иԥылараан, иара Ҭарсхан Ҭрамба «зыпсы ҭоу аклассик» изыҳәан ажәақәак аниҳәозгьы, уажәы, рхала ианеицәажәогьы, иаахтны имҳәац. Ашкол данҭаз, изигәамԥхоз издыруамызт. Иҳәарц далагаргьы, аҳәашьа дақәшәомызт. Изигәамԥхо ҳәа даназхәыцлак, ихазы, иаҳа еиҭаҳәашьак аманы, дзызкылсуаз акы заҵәык акәын. Иара иаб убас изиуамызт. «Аа, уст, уажәшьҭа уаргьы абра иқәу ыфала» ҳәа, – асаба ақәтата иаԥхьа иргыломызт аишәа. Игәалашәоит, убасцәкьа леиҳәарц шиҙбаз арҵаҩы, аха, изиҙарызеи, изымгәаҕьит, иаҳа иаахтны иуҳәозар, дшәеит. Уи иаанагоз, ажәабжь иаҳәоз даҷагылеит ҳәа акәын, арҵаҩы дизгәаауан. Лара лҳәашьала мацарагьы иубон ажәабжь шаҟа бзиа илбоз. Афырԥҳәызба ҳәа акәын ишылзылҳәоз аишәа ҭацәҙа заб имҵазыргылаз аԥҳәызба. Ашкол данҭаз дшәаны имҳәазар, ашьҭахь, данстудентыз изимҳәаз зынҙаск даҽакын, ишдаҽакыз еиԥш ажәабжь зигәамԥхоз. Аҙәгьы дицәшәомызт, аамҭақәагьы зынҙаск даҽакын, аха имҳәеит Адамыр иаҳаҭыр азыҳәан. Иқьышә инаакәыхх, иааигәалашәеит иаб изыҳәан иҟаиҵақәахьаз, ихы ашәарҭа иҭаргыланы, уи ихьчара дшазыкәпоз, игәалашәеит «сызкәыхшаша саншьа» ҳәа, – даҽа ажәак шизылымкуаз иан. Уи илмаҳар ҟаломызт. Лгәы лнархьуан. «Иасҳәап абарҭқәагьы. Ашкол санҭаз изысгәамԥхоз, аха изысымҳәаз, санстудентыз, иԥылараан, санихцәажәоз, ари жәабжь самыԥхьаҙацызшәа сахьавсыз зыхҟьаз, иасҳәап сгәы иаанагаҵәкьо, Павлик Морозов дцәыртцаанҙагьы, убри иаԥхьагьы иара дшаԥиҵахьаз

ишьашәалоу ахаҽсахьа, ари аҩыза ахаҽсахьа, ауаҩԥсы ишицәтәыму, еиҳараҳак, аиҳаби аитҵби, ани аби урҭ ирыхшази апатуеиқәҵара динхаҵарак иахьаҩызоу аԥсуаа хҿы ƙалашьа шамамыз, иҟалаҳазаргьы, ишҳацәтәыму, адкылашьа шыƙам. Иасҳәап зегьы, изицәызҳарызеи сара сҩымҭақәа рзыҳәан иара игәы иааҭаз имҳакәа иҳәазар, аҳәара мацароума, рымҩа икызар» ҳәа, – игәы дынҭахәыцит Ҭарсхан. Иқьышәқәа қәац-қәацон, иаԥхьаƙа диасшәа дааҭгылан, излеиҳәаша ажәақәакгьы рыԥшаара дналагеит, аха уажәгьы изымгәаҧьит. Уажәы иахьизымгәаҧьыз аҳәарагьы иаԥсаҳамызт, избанзар азхәыцра даналагаз иҟалашаз ƙалахьан, убри ашьҭахь ианиҵазгьы зынҳаск даҽеакуп. Анцәа сихьчеит иахьысымҳәаз. Убасƙан сгәы ишаанагаҵәƙьаз – аламысда дҿырԥшыганы дшааурԥшыз, уара уеиԥш иҟоу ауаҩ ƙәыҷа ишԥаузымдыри ҳәа иасҳәаазҭгьы, ашьҭахь, сымдыррала иҟасҵазгьы нацлар, иаԥьал сырааигәеит ҳәа мҳәашьа смоуа саанхон. Имҳәакәа дахьаанхаз даҽеакгьы иабзоуран. Ибзоуран иара, Адамыр ихаҭа. Ҭарсхан акы иҳәарц шиҭахыз аниба, иҳәа, сузыҳырҩуеит ҳәа аанаго, днаизыԥшит. Игылашьа иуанаҳәон, ахаҳә илеиуа схы иамаахартә, снапкәа ақәкны уажәы исыхьчаргьы, зегьакоуп урҭ ахаҳәқәа смаахар ƙалаҳом, исзыԥшу ауп, иаҳа еиҧьуп уажәы исаахар. Дыԥшын ихы ларƙәны, инапкәа дырҩаханы ихы ақәкра игәгьы иҭамкәа, аха ахаҳәқәа леиуамызт, иара уаҳа аԥшра илшомызт.

– Ишԥоуҳәеи, Ҭарсхан? – днаиҿаԥшит. Ицәажәашьа лафхыччарашәа акы аҵыҩуан, аха иблақәа ирҳәоз зынҳаск даҽеакын. Уи иблақәа реиԥшын амҩа харантә, ныƙәара уадаҩрак аƙнытә дхынҳәны иашҵа даанаҭала, иҩны ԥшҳа аҭыԥан аццышә инылаԥшыз ауаҩ. – Аишәа ҭацәы... Лаб иакәҳам, дад, уи аишәа ҭацәы зымҵалыргылаз, лара лхоуп, лхы... Аишәа ҭацәы рымҵаҳаргылеит... – уаҳа инаимыгҳеит. Дахыццакуазар акәхарын реиқәшәара зиҭахыз аҳәара. Уаанҳа дыззыԥшыз ахаҳәқәа даҽеа еидарак нарыцлан, илабҷашь иаԥхьаƙа инышьҭакшо, ахаҳәқәа нараахо, дхьанҭаҳа иҿынеихеит. Иныƙәашьеиԥш иҳәашьагьы хьанҭан. – Иахьазны ҳанеицәажәоз иуасҳәеит шьала-дала ауаа реизыƙазаашьа аҵкыс еиҳау акгьы шыƙам. Иԥшьоу убри аизыƙазаашьа ахәра

анызҵаз, ауаѡытәыѡса иуаѡра даԥырхагахеитоуп. Уи еиҵа изугәаласыршәо, дад, уареи сареи ҳшеизыќоу удыруеит, саҳәшьа гәакьа улмаҵоуп. Цәыкәбарқәак ракәзаргьы, сшьа улоуп. Аеншьа-аеҳәшьаԥара аахәаны суҳәоит, дад, ѡ-уск рзыҳәан. Руак уҽаҽы иуасҳәоит, избанзар, ақьаад исзанҵом, иѡны исызныжьуам. Егьи – мышкызны уаԥхьап. Раԥхьа сызуҳәо (аѡбатәи иарбаныз Ҭарсхан изеилымкаакәа иаанхеит) наќ урԥырҵ убарҭ, маӡа-аргамашәа узыдҳәалоу. Уара ѡызаҵас, саргьы иара сицхраап, иара сара даасыхәап ҳәа уишьҭоуп, издыруеит, аха сыгәра га, ушѡашьо, уара ушизхәыцуа еиԥш акәым дшыќоу уи, узыцхырауа, ажәахәқәа ззуѡло Виқтор Ҭахәыц-иԥа. Ихы уахьаирхәаша мацароуп дзышьҭоу. Ҭоуп, уаргьы духәақәашт, аха иахҵнуҵои иаҭнухуеи, саҵәшәоит, дад, изеиѡымсыр ҳәа. Уара ауадаѡрақәа урҵагылоуп. Уан лхала ақыҵаҽы дынхеит, уадала уахьыманшәалам иахќьаны, уҵаацәеи уареи шәеицыќам…

– Иааранy иќоуп абыржәы, сырзыԥшуп…

– Шәеигымхааит.

– Абыржәы схәыҷы длыманы дшаалак, уаҳа исмышьҭырцоуп. Виқтор Ҭахәыц-иԥа излаиҳәо ала, иаарласны ауадақәа сырҵар, нас… – иќаиҵақәарц иитаҳқәоу ҳәа реиқәыԥхьаӡара даламгеит Ҭарсхан. Иихәоз игәҭыхақәа наӡазшәа гәыргьарак наилсит. Адамыр иќнытә иаҳауаз ҽыцын. Дыззыԥшӡамыз ажәақәан. Игәалашәоит, рҵаѡыс дахьыќаз ақыҵаҽынтә ақалақь ашќа усура даниасуаз, Виқтор Ҭахәыц-иԥа идигалаз аус аҵыхәала диацәажәеит, ишԥаќастцари ҳәа диазҵааит. «Ажәаахәқәа рыѡраҽы саргьы уаасыцхраала» ҳәа, – идигалаз Адамыр ицәимӡеит. Ибзианы игәалашәоит усҁкан Адамыр иихәаз. «Цәгьара аланы избом. Аиҳабыра анықала ирыцхраауагьы ҟаларoуп. Уара ма ламысла уицхраалап, цәгьара уѡрым, цәгьак иурҳәарым». Усҁкан абас акәӡами ишсоуҳәаз ҳәа Адамыр игәалаиршәарц иҵаххеит Ҭарсхан. Ихаиршҭырц иҵахызу, мамзаргьы ихашҭҵәќьоу, ишакәхалак, ихаҵа ианимҳәа, Ҭарсхангьы уи дазыхнымҳәит. Уажәы иихәоз ԥьашьо, илымҳа кыдҵа дизыӡырѡуан.

– Сара исыгхаз, – иажәа инациҵеит Адамыр, – уара иугымхан. Аԥсабара иунаҵаз, ажәѡан ашќа даанаԥшит абри

ажәа аниҳәоз, аха аԥсабараҳәоуп акәымзар, анцәа ҳәа иҿыцимыршәеит. Иантԥамтақәа рыла аилкаара мариан абри дшазхәыцқәаз Ҭарсхан. Иара изыҳәан Адамыр даанхеит цҳак агәта дыкәгыланы. Уаанҙа дыкәсхьан уи ацҳа. Хыкәк ашҟа диасхьан. Ашьтахь, ихьыз, дахьнанагаз аниба, ишьтахьҟа дхынҳәит. Аха ацҳа абжаранҙоуп ааира ахьынҙаилшаз. Ҭарсхан игәалашәараҿы уи убас дегьаанхеит, ишьтахьҟагьы дзымцо, иаԥхьаҟа уаҳа мҩа имбо, ацҳа агәта дыкәгыланы.

Цқьа дшизыҙырҩуаз агәра анига, ииҳәарц ииҭахызгьы цқьа, даҽазнык даназхәыц, ус нациҭеит Адамыр.

– ...Сара исыхьыз, уара иумыхьын. Ишпауасҳәари, изыҿсырԥшрызеи... Иаҳҳәап, ҙиаск унхыкәгылеит. Иаарласны снырны, сусқәа ҟасҵалап уҳәан, унҭалеит. Аҙис арра ус имариамхеит. Унаскьацыԥхьаҙа иаҳа-иаҳа уаланахалоит. Иумбаҙакәа, уаашьтнаԥааит аҙиас. Уинахыс иара уатәуп. Ацашьа уҽакәыршәаны уацыҙсаларoуп. Иашоуп, сара аҙәгьы сжьаны, сыргәыбзыԓны салаимгалеит. Схала, сеигәырґьатцәа сталеит уи аҙиас. Аха ма аибашьра ианалагаз, ууанҙагьы ауаа андырҙуаз, ҵаны, иҟалақәаз цқьа еилыскаартә қәрала сшыҟамызгьы, мамзаргьы аибашьра анеилга иҟалақәаҵәҟьаз баны, аҙиас сахьалҵша сзашьҭалазгьы... Уиаахыс шьҭахьҟа аҙхыҵрагьы, ажәа разыла сыҙбахә зларҳәаша усқәакгьы рыҟатцара сахьҙон...

– Ажәа разыла уҳәоу? Уара уҙбахәу? Уара, абзиара ззыҟалааша, уара узыҳәан аҟара ажәа хыркқәа, ажәа ԥшҙақәа... – игәы иҵатцәҟьамыз шиҳәоз инымԥшыр амуит Ҭарсхан. Уи еиликааит Адамыргьы. Днаиҿаԥшын, дааԥышәарччеит.

– Шаҟа рецензиа сыѽхьоузеи уара узыҳәан? – Ҭарсхан днаиазҵаан, аҭакгьы иара иҟаиҵеит. – Ѽба. Аѽбагьы зызкыз аѽымҭақәа кьыԥхьшьа рымам сҳәеит. – Уара умацара уакәым уи зҳәаз... Уара ушьтахьгьы арецензиа азыҳәан изырҭақәазгьы ирҳәаз убри ауп. Иамуҙозар, уара иуѽыз зегьы иреиґьуп. Абаѽхатәра илоуп...

– Абаѽхтәра ду...

– Ааи, убасҵәҟьа ануп. Иҭабуп. Абаѽхатәра ду илоуп, аха ииашам амҩа иқәцоуп ибаѽхатәра, уҳәеит. Иаасыѽхьоу зегьы чамаданк илҭатцаны, итцәахы ҳәа сан илыстеит абрахь санаауаз.

– Раԥхьатәи арецензиа, исгәалашәоит, еиҳарак изызкыз амҳаџьырцәа ирыххәааз уроманоуп. Уаҟа исгәамԥхазеи? Исгәамԥха ҳәа, кьыԥхьшьа амам ҳәа зысҳәазеи? Аурысцәа ирҽагылоит.

– Аҭырқәцәагьы. Аурысцәа реиԥш урҭгьы мпытцхалаѡцәаны...

– Иашоуп, аҭырқәцәагьы, аха урҭ рыгәхьаа зкыда. Уажәы иуасҳәоит акыр саназхәыц ашьҭахь сзызкылсыз. Сара иахьа уажәгьы агәра ганы сыҟоуп, убри агәрагара шсымоу сынарцә мѡа сықәлоит, уаҟа сахьхәыз џьумшьан. Ҳара иаҳзеицәаны исыԥхьаҙоит Урыстәыла иаҽагылауа аѡымҭа апҵара. Апсуаа ҳатрагедиа ду зыхҟьаз ҳәа иуҳәо иашагәышьоуп, аха иаҳҭаху иаҳҭахыму ҳара уи аѡыза аиаша... Иҳахәома?

– Иҳахәо, иаҳмыхәо ҳәоума, сатамыз, Адамыр, аиаша ишахәапштәу? Аиаша иашоуп, уаҳа...

– Издыруеит, усықәшаҳатхом, аха мышкызны уаргьы агәра угап апсҭазаараҽы ишыҟоу иҳәатәым аиашеи иҳәатәуи...

– Иҳәатәу амци?

Мап, иҳәатәу амц акәым, ус, ҽымҭ, иҳәатәым. Аха сара сыззааирц исҭаху уиакәым. Ииашам, саргьы ииашамкәан иҟасҵаз даҽакуп. Сыԥсҭазаара аихшьалара саналагоуп убри схаҽы ианааи. Уара иуѡыма, даҽаҙәы иѡыма, ииѡыз иашоума, ииашамума, ажәлар ирыхәома, ирԥырхагоума, сара сусс иалоузеи? Сара сышәҟәыѡѡызар, зѡымҭа арецензиа азыҳәан исырҭазгьы дышәҟәыѡѡызар, нас сара суазҵааует, сара изыѡуа алахьынҵа иара изиҙбарызеи, уара иуѡуагьы... Абар, уара, абаѡхатәра ду злоу, ашәҟәыѡѡ қәыԥш, уара иуѡыз иҵыжьтәума амца иаҟәҵаны ибылтәума, сара сусс иалоузеи? Абри сазхәыцуа сҽынасхеит... Уара, акы уасҳәашан, машьынкала икьыԥхьым, ишубаз еиԥш, инапылаѡыроуп, аха сѡышьа апхьара уадаѡым ҳәа сыҟоуп, иуҭахызар апхьараз иусҭап?

– Иҭабуп, сеигәыргьаҵәаны саԥхьоит, аха апхьарҭагьы уаѡҵас исымам. Ахьшьцәа-шәарыцаѡцәа срыцыѡноуп, уажәы, ма арҭ аѡымшк рыла хазы ауада уаҳҭоит рҳәеит, исуҭар, иҭабуп ҳәа уаҳәаны саԥхьоит, – иҳәеит Ҭарсхан.

– Апхьара мацара акәым, угәаанагарагьы саҳар сҭахуп. Ицәгьоума ибзиоума сыздыруам, аха издыруа убри ауп,

изыԥхьоуакы еиԥшым. Жанрлагьы, ԥышьалагьы, гәаартылагьы… – уажәада димбацшәа, дизымдырʒозшәа Ҭарсхан днаихәаԥшит. – Уара, сара саамышьҭахь зҷапан хымшәац асаби, иеилукааит сара абыржәы сзызкылсыз. Адырраҵәкьа… Зынʒаск исыздыруамызт ҳәа сызҳәом, аха еиқәырхагас сара сызхәаԥшуаз амчқәа ишбашоу уара ишудырыз еиԥш исыздыруамызт, уара узқәымгәыгʒо, сара агәра згон, – Ҭарсхан цқьа изеилымкааит ииҳәарц ииҵахыз, аха ууанʒа ииҳәоз дшазыхынҳәыз анеиликаа, иажәа ажәа абахоу ҳәа илымҳа кыдҵа дизыʒырԥуан. Амҳаԥьырра иазку уроман аҧы Аԥсны еимаркит уҳәеит ԥ-империак, османтәи аимпериеи аурыс империеи…

– Насгьы ԥ-идеологиак. Ақьырсианреи амсылманреи…

– Уажәы? Исгәалашәоит, уаҟа убасеиԥш иҳәоуп, аԥхьаԥ иахьатәи аамҭахь ииаганы дазхәыцыр, иахьагьы аидеологиақәа ԥба еимаркуеит иҳәоит.

– Ус егьыҟоуп. Урыстәылатәи абольшевикцәа ридеологиеи Қырҭтәылатәи аменшевикцәа ридеологиеи… Иашоуп, аԥхьаԥ бзиа убарҭ игәаланаршәоит. Уи сара изʒаʒом.

– Иуʒаʒом?

– Ааи.

– Урҧагылоуп?

– Усоуп.

– Ибзиоуп. Ус анакәха, урҭ аидеологиақәа руак – абольшевикцәа ридеологиа иадгылауа, уи ахьчара зырҧиара азыззкыз…

– Зырҧиара зегьыҵәҟьа акәым…

– Иҵабуп. Усоуп. Зегьыҵәҟьа акәым. Аха аиҳараʒак, зроманқәа зповестқәа уи азышәаҳәара иазку ауаԥгьы уиҧагылоуп? Иаахтны уиҧагылам, аха урҧиамҵа уи ирҧиамҵа иаҧагылоуп?

– Уара иудыруеит, уаԥԥсык иаҳасабала, шаҟа пату уқәыстҵо. Иуцәыʒом, сара сзыҳәан иҟоуп ԥыцьа ауаа – ашәҟәыԥԥы Адамыр Арҭанбеи, сан ланшьа Адамыр Арҭанбеи.

– Баша уҽазушәоит урҭ реицрыхра. Аʒәы роуп урҭ, аʒәы. Уаԥԥсык иаҳасабала ҳәа еиҳарак иузырҳәо, уаб данҭарк, уан амаҵура данамырх, зны, уара ухаҭагьы ашкол аҧынтә уаныԥхарҵа…

– Урҭқәа, сара исыдҳәалоу мацара рзыҳәан акәзам. Ҳара ҳахьухьчоз, иаҳҳәап, аиуара иҳабжьоу иунарԥатцазааит. Аха сара издыруеит уара зынӡаск иузымдырӡоз ауаагьы шухьчақәахьоу, ԥаса, аамҭа аныцәгьазгьы, иара уажәгьы, – иҳәеит Ҭарсхан. Аҿырԥштәқәагьы ааигарц далагеит, аха иҿеникылеит Адамыр иажәа ианацитца. Игәалашәеит царауɷык иеиҳәахьаз. Ианеибадыр, иеибазырдырыз ауаɷ. «Ари Адамыр Арҭанба иаҳәшьа лмаҭа иоуп», – аниҳәа, аҵарауаɷ «Сыхьӡ ала уиеихырхәаны, асалам узааиҭиуеит ҳәа сызиаҳәа уаншьа ду, – иҳәан, иеибазырдырыз изыҳәан инацитцеит, сара уи ауаɷ иԥсы схоуп, иара илоуп сыԥсы ҭаны адәы сшықәу».

– Иҭабуп, ибзиоуп, иудыруазаait. Аха иԥоуп иузымдыруа акы. Уаб дсыхьчарц салагама... Акгьы сылымшагәышьеит, аха... Уан данамырх ииашамкәан иԥашәцеит сҳәама, даҿаҙәы, иаҳҳәап, ишакәым изныԥәаны, ари усеиԥш изышәымун сҳәама... Схы сырҿхәап, урҭ аҿырԥштәқәа рацәоуп. Зегьы ззыԥасцоз, угәы ишԥаанаго?

– Ииашамкәа ишрызныԥәо ануба... Насгьы ауаɷԥсы ауаɷԥсы изыҳәан, уара, агуманист...

– Иҭабуп, дад, иҭабуп. Сара зегьы ззыԥасцоз исыхьчоз аидеологиа азыҳәааноуп, дад, исыхьчоз. Дааҳгап ҿырԥштәыс уара уан, саҳәшьаԥҳа. Иаҳхаҳаршҭып сара дызласзыԥоу. Дызусҭада лара? Илыхьчозеи, дзыдгылозеи? – Уи аганахьала уаргьы иуаԥылгоит. Уара иаҳа гәшаҭарала урызнеит сɷымҭақәа лара лаасҭа. Егьшԥауɷзеи абарҭ рɷызцәа ҳәа... – Иумбои. Убри ауп иԥалаз. Иԥашәцо иашам, абри ауаɷ ус шәизымныԥәан ҳәа аҙәыр изыҳәан исҳәазар, дсыхьчазар, изысҳәаз дзысыхьчаз сара сбаɷхатәреи сыԥсҭазааreи ззыскыз дахәоит, даҭахуп ҳәоуп, – цқьа азхәыцха иеираҙеит, насгьы иаҳа ихьанҭаз ажәа иҳәарц шиҭахыз, аҳәара амҳәара ҳәа дшылакɷакуаз ɷашьомызт. Аҵыхәтәан игәағьит. – Уажәшьҭа сара аказы суазҵаауеит. Сара, агәра гаҵәԥьаны... Иуаҳау? Схазы ԥьара акы ацәызгап, исыхәап, исзеиґьхап ҳәа акәымкәа, бзиа иубаз аԥҳәыс лыгәра шуго еиԥш, схаԥара агәра гаҵәԥьаны уи амаҵ зуази, уара, зсахьаркыратә рҿиамҭақәа уи иаҿагылоу, арахь... Еилумкааи исҳәарц исҭахыу? Ари аусаҿы, Ҭарсхан Ҭрамба, узшьапык хықәк аҿы игыланы, егьи ушьапы – аарцә,

ус иауʒом. Иламысроуп ҳәа исыԥхьаʒом. Ааи, ааи, агәрагьы згон, гәыкалагьы амаҵ зуан... – Ҭарсхан, имаикышаз шимазгьы, иҳәашьа шыҟаз ибон аҟнытә ҽимҭʒеит. Ҭарсхан иаҵкыс изеиҳәоз даҽеа ԥьоукы ракәын. Еиҳарак иҳәон иара ихазгьы. Ихы ихьчарц иҵахын. Усҟан изеилымкааит, ашьҭахьоуп Ҭарсхан даназхәыц. Адамыр ацхыраара даҳәон. Данцәажәоз иҳәашьа, илеиҩеишьа, иажәақәа намыгʒакәа рҽаԥыҵәҵәашьа (имҳәарц ииҵахыз шиамхаҳәаз анибалак), ииҳәоз аҵкыс имҳәакәа иихәаҽуаз шиныԥшуаз уҳәа, зегьы анеидихәыцла, ҽыц ианигәалаиршәа, Ҭарсхан еиликааит убасҟан, арҩаш ахыҟәаҽы, абна еихашьшьыра иҵаланы ианнеиуаз, убри аҽеынгьы уи ибахьан, агәра игахьан ашьҭахь иҟаиҵаз хырпашьа шамамыз. Дахыццакуан шаҟа изацәго ацәигарц, дзыхьʒо иҳәарц, иҩырц... Ус анакәха, игәы дҭахәыцуан Ҭарсхан, сара уахь снеира, ҳаиқәшәара шԥаидикылеи? Хымԥада, иҩбаны, ааи, иҩбаны. Ганкахьала дсеигәыргьеит. Игәаласыршәаз абзиарақәа рацәан. Ихаҵа иҳәеит саҳәшьа, уанду лцәа ухыскаауеит ҳәа. Сан, иаҳәшьаԥха, нас саб, маҳәҵасгьы ҩызаҵасгьы бзиа иибоз, аибашьраҽгьы ицыҟаз. Сани саби ирыдҳәаланы иҟаиҵахьоу абзиарақәагьы игәалашәон. Урҭқәа иара ицхраар акәын, иҳәар акәын. Аха даҽеа ганкахьала, ҳаиқәшәара иарласит иҟаиҵаз, еиҳарак, абзиара ҟасҵоз ԥьшьаны... Арҩаш ахыҟә аҽы ҳанеиԥырҵуаз ишԥасзеилымкааи, сылабара... Наʒаʒа акәымзаргьы, арҭ амшқәа рзы, сахьибоз зынʒаск ишиҵахымыз, ишицәыхьанҵаз. «Сара амаҵ зуан схаҟара, бзиа избаз аҧхәыс лаҟара зыгәра згоз. Уара?» Абарҭ ажәақәа рышьҭахьгьы, ҩымш хымш раҟара, схаҵагьы имԥан сықәымлар акәын... Схаҵа сахьнеизгьы азмырхакәа, ари дубома, ааи, уихәаԥш уара уоуп абри абас дҟазҵаз ҳәа ҿԥныхәас исҵарц сҵахызшәа, цас изызузшәа дсыманы снеит Бақьырипа Ҳараз. Дибарц иҵахызҵгьы, иқыҵауаа дшырцәымҧыз, иҟаиҵозгьы шбашахаз аниба дшықәҵыз, уаҩы дахьимбо... Цас иауазшәа, зегьы еиқәшәеит. Сара саара, Бақьыр-ипа Ҳараз иаагара, нас Виқтор Ҭахәыц-ипа. Уик иааҧахиҵәеит дызхьынҳалаз арахәыц. Акыр сзеилкаауазар, ажәакала, исеиҳәеит иаакҟасҵашаз зегьы. Ачысеишәа ааныжьны данцоз, днаскьазгарц ашҵаҧынʒа сицны санналбаа, ихәмгеишьоз акы

иҟәицозшәа... Ажәа заҵәык. «Шәеигымхааит!» – иҳәан, наҟ успҧырҵ ҳәа аанаго, дцеит инапы ҟьаны.

Иаҧхьаҟа иҟалақәаз данрылацәажәа ашьҭахь, Ҭарсхан ианҵамҭақәа рҿы еиҭа дырзыхынҳәит арԝаш ахықә аҿы иреиҧырҵшьахаз.

Виқтор Ҭахәыц-иҧа иҙбахә даналацәажәа ашьҭахь, Ҭарсхангьы Виқтор Ҭахәыц-иҧагьы еидкылауа, ус ҿааиҭит.

– Иаргьы уаргьы ишәцәысыхьчар сҭахын сара сыпсҭазаара ззыскыз. Ишәцәысыхьчарц, ишәцәысыхьчарц! – хьчашьа амам, башоуп сызҿу ҳәа аанаго, инапы наиҟьан, дангәамҵлак ишиҟазшьаз еиҧш, иҭаҷкәым раҵәаны иқьышә иадкылауа, даахәыцхәыцит. – Уажәшьҭа еиқәырхашьа амам. Убасҟак ахаҿы еицаркит уаԝпсы игәы ахымло. Аханатә ишьақәдырҟьеит. Убрахь икылыргеит. Убасҟак имԝахыргеит, аҙымлага иаԝызартәит.

– Ирҧшқацәаны иҳәоуп. Аҙымлага, иудыруоуп, аҙлагара ианацәымыцхәха, имԝахыргеитоуп, апырхага ҟанамҵарц, даҽеа мԝак иқәырҵеит. Ара иҟалаз зынҙаск даҽеакуп, – иҳәеит Ҭарсхан.

– Иарбанушь даҽеакы иҟалаз?

– Ишпауасҳәари... Уаргьы иудыруеит... – ажәа имаикырц иҭахымызт.

– Избан, изумҳәозеи?!

– Аҙы мԝахганы, амхырҭа иаҵарҵеит, ҳазлацәажәоз аиҿырпшра ҳхы иархәаны иаххәозар.

– Уара? Узыцхырааy Виқтор Ҭахәыц-иҧа?! Ишсоуҳәара, шәызҿузеи шәара, ҳара аҙы мԝахганы амхырҭа иаҵаҳҵазар? Шәара шәызҿузеи? Иаа, шәызҿузеи уԝызеи уареи?! Ари амхырҭа усгьы аҙы иагоит, зынҙаск иганы иқәыҙәҙәааны иагаанҙа, усгьы дегьызмаха еимырҵәоит, ҳаргьы ҷьықәреи лапҟьақәак ҿаҳпаап. Сиашоу сиашаму, иҳәа ламысла?

Ҭарсхан ииҳәара иҿамшәеит. Ари аԝыза азҵаара машәырынгьы ихахьы имааицызт. Еиҳарак уи аԝыза азҵаара иаҳап ҳәа дыҟамызт Адамыр иҟнытә. Иаҧхьа дгылан иимбаҙацыз, изымдырҙоз ауаԝ. Ашьжьымҭан инапԝымҭа апхьажәа данапхьа, насгьы аус ахьиуаз иуада аԝнуҵҟа даныԝнапшы-ааԝнапш мԝашьарада ибеит арҭ

аҩышықәсак ахышықәсак раахыс гәҩарас имаз шиашахаз. Иҽеиҭеикит гәырҩас иаиоуз аахыс. Виҟтор Ҭахәыц-иԥа иажәаахәқәа рыҩразы ицхраара даналагаз акәын. Еизарак аҷы дцәажәараны дыҡан Виҟта (ус акәын ишиԥхьоз аинститут ианҭаз, убасоуп, ианимаҳауа, иусураҷгьы, иппарат аҷы аус зуа шиԥхьо), убри азыҳәан ажәакәак ҳәатәын Адамыр Арҭанба ирҷиаразы. Арҷиаратә қәҷиара дуқәа шаадырԥшуа, апартиеи аиҳабыреи иҡарҵо ахылаԥшра азыҳәан иҵбуп ҳәа ҳәаны, рҩымҭа ҷыцқәа шазыркуа... Убарҭ иаарылукааша, еиҳабу абиԥара иатҵанакуа Адамыр Арҭанба. Уи уажәы аус адиулоит... Ихарҭәаатәын ҳәоу заҵәык ала. Аҩымҭа иахьҙу, нас изызку. Изызку димазҵаакәа иҩыргьы ауан, еилкаан, аха ахьҙ еиликаар акәын. Диазҵааит. Ууанҙа иара иҵыпан аус зуаз ишыҡарҵалоз еиԥш акәымкәа, иҩны днеины, пату иқәҵаны. «Узласыргәырҧьо ҳәа акгьы сымам». «Ишԥа, акгьы шәаҷымзарцу?» «Ақьаад ахь ииасымгацзаргьы, аҩра саҷуп. Аха Виҟтор Ҭахәыц-иԥа ихәо акы акәым».

Хымԥада, абыржәы дызҷу азхәыцра далагахьан убасҡан.

Уажәы ианигәалашәа убасҡантәи реицәажәара, азҵаара ииҭазгьы дацәцарц, игәаҧит убасҡан изымҭиз азҵаара.

– Уеизгьы, Адамыр, хшыҩҵак хадас иамоузеи уажәы узҷу аҩымҭа?

– Ацәажәара даҽеаԥьара ииаугарц уҵахуп? Ибзиоуп. Сыз-уазҵааз аҵак сара исумҭеит, аха аҵак ҟаҵа ухазы. Сара уи иуасҳәо акы заҵәыкоуп. Сара исыхьыз, Ҭарсхан, уара иумыхьын. Ухы ацәыхьчашьас иамоугьы, сара сзызкылсыз, иеилыскааз ала, уи акы, акы заҵәыкоуп иҡоу. Аҙәгьы дынцәаумтәын, акгьы нцәоумтәын. Руаҙәк, ма руак анынцәаутә, убринахыс уара уҡам ҳәа иԥхьаҙа, уҡам уаҩԥсык иаҳасабала. Ухы уалгеит. Абиблиаахыс ари ирҳәахьоу, ирыҩхьоу хшыҩҵакуп. Уажәоума ианеилукаа ҳәа усхыччашт. Аха аҙәы иҳәаны иануаҳауеи, мамзаргьы ашәҡәы аҡны уанаԥхьауеи акуп, ухаҵа иухыганы, ухаҵа уақәшәаны, унарцә мҩа уанынхыҷгыло... Насгьы уи ахыҷә ашҡа унеира зырласыз иара иакәзар... Даҽеакуп, дад, даҽеакҙоуп ухала уи уаназкылсуа. Ашәҡәгьы самыԥхьацзааит, аха сааизар исмаҳауаз, ԥсаҵа шкәакәа, саб рыцҳа бзиа иибоз ажәаԥҡа. «Саҳ, ҳәа зауҳәаз, стәы ҳәа

уеиҳәоит». Ари ажәаԥҟа зынӡаск сазымхәыццызт ҳәа уасҳәар мцуп. Аха еснагь сазхәыцуан ауаҩы ишҟа ииаганы. Ауаҩы ишҟа, акласстә ҭакгьы наҭаны. Усҟан уи аҵакы сахьымгәыгӡоз аҟара иҭбаазаап, иҵаулазаап. Сах ҳәа зоуҳәаз, стәы ҳәа уеиҳәоит. Аҳкәажә аҿенышьыбжьон дандырҳәуаз, сара уи сгәы ианахәоз, сеигәыргьаҵәа, мҵәыжәҩада сԥыруа, убри иазкны ажәеинраала анызҩыз, ашьҭахь, уажәраанӡа ҳазлацәажәоз сажәабжь цәаԥҿыга «Аишәа ҭацәы» уҳәа анызҩыз, сара исеиҳау, сатцыс иҳаракны иԥыруа аҧсаатәгьы ыҟам анысҳәоз, дад, нцәас акы аныҟасҵоз, сыԥхыӡгьы иалашәомызт схала, сычча-ччо, тәыс схы аҟаҵара сшаҿыз. Иахьӡысҵаз убазар акәхап снапҩымҭа? Афранцыз шәкәыҩҩы ду иҩымҭа ахьӡ еиҭарсшәа иҟаҵоуп. «Ашәышықәса апа-ҟьала иуахҭа». Иаҳа иааналозар ҟаларын даҽа хьӡык... Иаҳҳәап, «Тәыс зхы ҟазҵаз иуахҭа». Изҭахыда...

Адамыр иҵегьы иҳәақәарц шиҭахыз ҩашьомызт. Ҭарсхан ибзианы игәалашәараҿы иаанхеит аҵыхәтәан ишиҳәаз ажәа. «Изҭахыда...» Убри ажәоуп еиҳараӡакгьы изыхҟьаз убри аухаҵәҟьа Адамыр ишҟа дахьнеигаз Бақьыр-иԥа Ҳараз. Изҭахыда зыхьӡузеи?! Иара иаҟара издыруада, ажәа шаҟа амч амоу. Абар дахьыҟоу ихҭҳәаам, романк, мамзаргьы ажәабжь аперсонаж иакәымкәа, зыԥсы ҭоу, акыр шыкәса ҳара ҳҟыҭа иахагылаз, зыԥсҭазаараҿы Адамыр, ашәкәыҩҩы иажәа аумаӡа ирацәаны... Бақьыр-иԥа Ҳараз ҳәа иӡбахә рҳәо дҟазҵаз... Ихаҭа, Бақьыр-иԥа ихаҭа дназгар, иҿала иеиҳәар... Уиадагьы ашәкәыҩҩы иперсонажи иареи реиқәшәара... Иҟан даҽакгьы, ауха даҽазнык еиқәшәар, иааицәажәақәар зиҭахыз. Арҩаш ахықә аҿы реиԥырҵшьа...

Ахәбатәи ахы

Имаҵура ахьӡ ашәкәы ишҭаҩыз ала иаҳҳәозар, атурбаза «Абзагә» адиректор ихаҭыԥуаҩ-аиқәыршәаҩ, араҟа ишырыԥхьаӡоз ала – зегьы зхагылаз, зегьы зымчыз Зураб-Зегьраб иакәын. Сасцәа дахьқәак, партиатә-еиҳабыратә усзыҩцәақәак сҵаауеит, усзааи, урыдсыртәалар сҵахуп ҳәа

ацҳаражәҳәаҩцәа анизааишьҭ,мап аницәик,данымца,иҟасҵаз абанʒасзеицәоу, иабанʒасзеиҧьу ҳәа ахәыцра далагеит Бақьыр-иԥа Ҳараз. Раԥхьаʒагьы игәалашәааз, аʒын ҧытҵсшьас иҟаиҵоз ауп, иарбану сара аконсервқәа, абрыӈь, ашьаҳариа уҳәа усабушәа изустара иҳәар, диашоуп. Изуҭахузеи ашыц мҳаҵәқәа, ачаҟәақәа, ахмаҷырқәа ҟаҵаны, атуристцәа идаархәауа, аԥара ирымухуа, афатә узаҭнымхуазар.

Ацҳаражәҳәаҩцәа анцоз, амш аҿеиҩнашахьан, имхырҭаҷынʒа дцаны ахынҳәра дахьымʒар ҟалон, аха аԥьықәреи, аҟәыд, акартош уҳәа, Ԥсҳәы ақыҭа акалҭ аҷы илаҵаны имаз игәы ианыҵала, уигьы акы анахь, сшымлашьуа аҳаԥы схәыҵаԥсуеит иҳәан, имаԥьар ааимыхны инылаиҳәан, иуапа ихаршьшьы, илабашьа наиҵарсуа амҩа днықәлеит. Ахынҳәра сахьымʒошәа збар, уаҟа аԥсаҵла амҵан сыԥхьап, қәаршҩы баапсык леир, исҵахым иҩныҟа анеира, аха иамуʒар аманах цыркь иҷы сыԥхьап. Иугәаламшәаʒои ақыҭа саналҵуаз, сыҩны сгәара амца ацраҵаны ианублыз, иухашҭма ҳуахәама анурбгаз ҳәа аҿԥныҳәа саиргоит ҳәа далагар, саргьы исҳәаша сымоуп. Иахьагьы димоушь даҿа манахк диҵхны иигаз аԥҳәыс? Аныхабаа ҳарбгеит. Аныҳәарҭа рмауа ианықәҳарха, уи апап иҩны еизо иалагеит. Ишԥа ҟаҳҵоз? Аҵхыбжьон ҳақәшәеит инхара. Амаҭәа-ҩыҭәа акгьы рымҳамхит. Ишәзышьтыхуа жәга, шәақәиҭуп ххәеит. Дара анца ашьҭахьоуп иҩны амца анацраҳҵа. Ауха амҩа ишықәыз амшцәгьа рыхьʒазар, рхәычы ахьҭа илалан дырцәыԥсызар, сара исхарагәышьоузеи?! Анцәа дрымамыз ақәыршаҩы ааникыландаз, агәабзиара иитандаз рхәычы. Уара уоуп рхәычы дахьырцәыʒыз зхароу, иҟаҵаз гәнаҳароуп, ҳәа адырҩаҿены исыжәлеит анцәа дхазҵауаз. Шаҟа имарианы иаҷаԥысҿызеи урҭ. Ибзиоуп, сшәықәшаҳаҭуп, ҳара иҟаҳҵаз гәнаҳаразааит, аха иара шәзыдгылауа аманахцыркь ишсашәҳәара, иҟаиҵаз, даҿа манахк иԥҳәыс диҵхны дахьигаз уи иахьʒузеи? Уи маҳагьараʒами. Уҩыза иԥҳәыс диҵхны дицәга аҳәоума шәара шәдин? Иҟаиҵаз агәнаҳа ихьʒеит. Абри сымҳәазҭгьы ахаҳә садыргон.

Нхыҵи-аахыҵи рыбжьара ашьхақәа рыгәҭа ишьҭоу ақыҭа Ԥсҳәы акалҭ аҷы акәын Бақьыр-иԥа Ҳараз амхы лаҵаны, аутрагьы ҟаҵаны иахьимаз. Аԥьықәреи азнашәа ирашәахьан,

акартошгьы ашәҭ алнагахьан, иаҳзымдырҙо уаѳ-ҟьалак амхы леиҵеит, аутра ҟаиҵеит ҳәа ақыҭа анапхгаѳцәа ианраҳаз, иангәарҭоз а҆ены иаргьы дрықәшәеит.

– Узуст҆ада, уаабанагеи?

Ҷимҭзеит.

– Азин узҭада аколхоз дгьыл анкылара?

Инапқәа рыла идирбеит, сҷаҳауп, аха ишәҭаху еилыскааит ҳәа.

Реиҳа иҷкәыназ аҳәы дынкылсын, арахә ҭеиҵарц аанда арбгара даналага, ишьамхы арсны дрыҳәеит, дматанеит напышьашәала.

– Уаҟәыҵ, имхы арахә ирҷаҳҵар, да҆еа ҳәаркьиѳык днацаҳҵоит ҳқыҭа, – иҳәеит еиҳа инеиҳабыз, инапқәа рыла исирбеит, ақыҭа ашҟа дымнеиларц, имхырҭа иҭигауа наҟ, абнарахь иманы дцарц. Асеиԥш иҟаз ауаа ҟьала-ԥалақәа ирышьцылахьан урҭ. Аԥсны зегьы Асовет мчы анышьақәгылази, ашьхақәа ирхыҵны абольшевикцәа рымчра ари ақыҭа҆ҷы аиааира анагази жәашықәса рҟынҙа рыбжьысит. Еиқәырханы измаз анцәа иазишаз аҳауеи амѳақәеи ракәын. Уажәы Аҟәантәи ажәѳан аныцқьоу аҳаирплан неиуеит. Усҟан ҷылеи шьапылеи рыда неишьа амамызт. Уигьы ашьха иашьцылоу ныҟәаѳ бзиак иакәзар, уахык акәын амѳан аԥхьара аниқәшәоз. Аԥсны ага҆ҷа҆ҷы амхқәа рҵагалара ианасакьаҳәымҭоу, нхыҵгьы-аахҵгьы уаѳ дзымцауа асы рықәҳауеит иаакәыршаны иахагылоу ашьхақәа. Абри ауп еиҳараҙак изыбзоуроу Кавкази аурыси реибашьраан егьирахь зегьы раасҭа абраҟа иаҳа еиқәханы иахьыҟаз ахақәиҵра, Аԥсны зегьы анрымпыҵархала, ишаҳҳәаз еиԥш, абольшевикцәа рымчра жәашықәса рҟынҙагьы арахь иахьзымааиз, ҵаны дара ԥсҳәаа уразҵаар, аҳауеи амѳеи ракәым аха ахақәиҵра иҳамоу абзиабароуп изыбзоуроу ҳәоуп ишырҳәауа. Ҷырԥагьарыла иуацәажәоит, иахьа убла иабауа аамышьҭахь иацтәи рымшқәа узымдыруазар. Ус акәымзар… Иҳәаадоу Урыстәыла иқәбылгьаны иаауаз аграждантә еибашьра амшын еиқәа а҆ҟәара иаақәгылеит. Абраҟа иаанҵәон Аԥсадгьыл, иаанҵәон ԥсҭазаарак. Агвардиа шкәакәақәа афицарцәа еилыркааит аҳәаа ихымҵкәа, араҟа, аимпериа ду аѳнытҵкәгьы макьаназы еиқәханы ишыҟоу убасеиԥш ҷьаанаҭ ҭыԥк, а҆каԥшьқәа

ршьапы акәым, рыбз шҳамгьы ахьымнаҙац. Урҭ ҭауадиаамыслеи рыцкәынцәа, аҵара дукәеи ааҙара бзиаҙеи змаз, ахьҙи ахьымҙги рзыхәан адәы иқәыз, амшын нырцәҟа ацара мап ацәкны Ԥсҳәыҟа шаҟаҧы аазеи, шаҟаҧы шәыланходаз ҳәа уанразҵаалак, ԥсҳәаа иуарҳәауа еиқәшәаҙом. Џьоукы ирҳәоит хышәҧык ыҟан ҳәа, даҽеа џьоукы уи ахыԥхьаҙара хәышәҧык рҟынҙа инаргоит. Аизараҷеы аиҳарак араион аҟнытә аҙәы дрылатәазар ирхәауа акоуп, еиԥшуп зегьы ражәа алагашьа: «Ҳарҭ ԥсҳәаа абелогвардеиццәа ҳалганы ианырга, иҳазгәакьаҙоу асовет мчы анаҳзааи инаркны...» Уи нахыс дасу ажәа ԥшҙакәа дышрызҟазоу еиԥш, насгьы иаԥхьаҟа ҳәа ихәыцшьа зеиԥшроу еиԥш. Еизарамкәа, гәыԥҧыкгьы еицымкәа, шәхала, – еиҳарак игәрахаҵагоу фырԥьанқәак нҵарпҟауа шәеидтәалазар, ирхаану иаауарҳәауа зынҙаск даҽеакуп. Аԥааимбарцәа аҭааны иҟан ҳара ҳқыҵа. Ҳаблацыԥхьаҙа ашколқәа аартны, ҳхәыҷқәа аҵара ддырҵон. Ашәҟәыԥхьара мацара акәмызт, иаҳдырҵон аҷқьыԥ акышьа инадыркны, агалстук еилаҵашьа аҟынҙа зегьы. Жәытәнатә аахыс инхаҧцәазшәа акәын аҽеага шыркуаз, аутрақәа шыҟарҵоз. Аҙәырҧы ҳҵыԥҳацәа ҳәсас иргеит. Абызшәа азыҳәан, ишудыруа, ԥынгыла ыҟамызт. Аԥсуаа амҳаԥьырра ианага, жәаба-жәохә шықәсагьы уаҧсы ибжьы алыҧуамызт иқьаҵтахаз ақыҵа. Ашьҭахь ақыҵа иалагалаз ҟазшьак еицышьҭыхра иахьагьы ирцәыцәгьазаргьы, бызшәак, аурыс бызшәа аицышьҭыхра усҟак иадымхалеит. Саси ԥшәымеи ҳәа еиҽеԥнаххәоз егьыҟамызт агвардиа шкәакәеи аҟаԥшьуарцәеи ҳареи. Ҳазегьы Ԥсҳәы иашьагәыҵшәа, ажәытә хаҳәеиқәҵарақәа, ахәшҭаара ҭыԥқәа ахьаабоз, абраҟа ауаҧы дынхон, ус анакәха, аарыхра ҟалоит, аҙыхьгьы хымԥада ааигәа иҟоуп ҳәа зыҵәҧаншьап азырсыз ҳакәын. Уи аадыруан ҳара ҳаҧнуҵҟа. Аԥсны ду ҳаҟәганы ҳшыԥхьакыз еиԥш акәын аполитикагьы ҳшацәыхараз. Уи аганахьала иаарласны ҳара иҳаиԥшхеит апҟа шкәакәақәа ҳәа зыхьҙаҳҵаз аквардиа шкәакәа. Апҟа шкәакәақәа ҳәа зыхьҙаҳҵаз ҳара ҳашьха қыҵа инахыԥрааны ицоит урҭ аҧсаатәқәа. Ицоит хәыцра ссирс, гәҭыха бзиас иааҟоу зегьы мҵарсны. Амшцәгьа баапс амҧан ианрықәнаклакь, ашьхақәа еиҟәжәома уҳәартә адыд-мацәыс анҵыслак, злакыҵақәа ҭылашьцааy ажәҧан

ишкәакәа-шкәакәаʒа, иалубаауа рыхәдақәа ҭҟәашаақәа ҭхәа, рымҵәыжәѡақәа неиқәырыԥсоит. Иҳасасуеит мышкы, ѡымш. О, урҭ аԥсаатә аамыста шәақәа рхаҭақәа заҵа ҳармеихсра, дара ахьынʒаҳасасу, бгахәыҷык акәты мҵанарсыргьы, ҳасасцәа имыршәарц аʒәгьы маԥьарк ҭирҟьом. Иарбаныз убарҭ апҟақәа излареиԥшымыз агвардиа шкәакәақәа. Ус акәын ҳара ишаадыруаз. Аха даҽеаԥьара зынʒаск аҽеакала ирдыруазаарын. Зымҵәыжәѡа ԥырҵәаз аԥсаатә ҳаѡызаны ҳхы аабон, изыхдырҟьаз ҳәа акгьы ҳзымдырʒо. 1928 шықәса, абҵарамза анҵәамҭазы, агәаҟқәа аʒын аҕыҵысраҷы ирыхәарц акакан аҟәшәара иана ҷыз аамҭазыҵәҟьа, ҳқыҵа ар ҟаԥшь ѡакәдыршан, уахыки ҽнаки иналагʒаны, аʒәызаҵәык даанмыжь, инаҳалганы иргеит ҳапҟа шкәакәақәа. Ҳара ихьааҳгеит асовет аамҭазтәи мҳаԥьыррак еиԥш.

Излеиқәхоз уаѡы иԥьаишьартә урҭ аашықәс еиқәаҵәақәа зегьы ирцәынханы рыԥсы ахьынʒаҭоу ҳәа Псҳәы иаанхеит, уимоу аамҭақәа еиҳа-еиҳа еиқәаҵәахацыԥхьаʒа, иаҳа-иаҳа рхыԥхьаʒара иацлауа иаауан аҟаԥшьқәа ирцәыбналаз даҽеа сасцәақәак. Уи анцәа имаҵ зуаз ракәын. Рызегьы еиԥшын акаҷы. Аʒәгьы анхара аԥшьимгеит ақыҭауаа рацәаѡны иахьеиланхоз. Шаҟа ауаа ирцәыхараз, шаҟа уаѡы иахьимбаша анхарҭа ҭып рзыԥшаауаз, убасҟак еиҳагьы еиҕьыршьон. Анҭ апҟа шкәакәақәа ирцәыбналаз аҟаԥшьқәа рзыҳәан ицәгьаз ибзиаз акгьы шырымҳәоз еиԥш, арҭ имаҵ зуазгьы, иԥхазҵоз рзыҳәан рыматанеира шәиԥхьыʒк налашәаны изаҳахьадаз. «Имѡахҟьаз амѡа иаша дыҟәҵа, ҳазшаз», – абри акәын рыматанеира иалаʒаз.

«Игәнаҳарақәа ианажь ҳазшаз, дымѡахҟьеит, амѡа иаша дыҟәҵа» – абарҭ ажәақәа роуп иихәаʒаз апап-ацыркь. Ирзышьтыхуаз рыматәақәа инарыҵалеит. Агәыԥхәы иатҵаз асаби дыргәыдкыланы рыѡны иандәылырца, агәашә инҭыҵуан, Бақьыр-иԥа Ҳараз иахьагьы ибзианы игәалашәоит, икыдхаҽеа ақәаура иалагеит. Иахьагьы игәалашәоит, ақәа рыхәыдхаасуа, рʒамѡақәа ҷнарҟаԥшьаауа амцагьы шыргәыдыԥхалоз иҟарҵоз еигәыргьауа иахьеибарччоз.

Уиаҟара анцәа диҵахызар изааишьҭрауаз амш бзиа, аҵх лаша, агәашә егьынаҵаҳцеит, саргьы игәаҕ сымоуп иҳәозшәа

ақәаршҩы аҧааирхеит, ҳаа-ҳа-ҳа – игәарԥхаҙаны дыччеит ааигәа акомҧарра рԥызас Бақьыр-иԥа Ҳараз иалихыз арԥыс қәыԥш.

– Уиоуп иуҳәара, ари аҩны атәы зумҳәауазеи. Агаз нақәҭәаны, аспԥычка егьааихьыcшьит, ауаҩы санибылуа ҳәа игәаҡны иԥшызшәа, сынхьаԥшны-саахьаԥшаанҙа ақәцәа иалҡьахьан амцабз, – уи инаицирҕызит адгьыл аҧы нцәас иҡаз иара иоуп ҳәа агәра гаҭәҡьаны иҡаз аԥсараа рпарторганизациа амаҙаныҡәгаҩ. Ҷымҭ дԥышәарччо иҿирԥхон Бақьыр-иԥа Ҳараз. Уи деигәырҕьон иаԥсаз иус дуқәа ааимпааны, ԥхьаҡа изгаша аҧар аиҭагылара иахьаҧыз.

Аԥьықәреи иш ҧалара иҧаланы еиқәтәахьан, аха абнаҳәақәа ҭалап, имхы ықәырхып ҳәа макьаназ ишәарҭамызт. Зегьакоуп дакәшаны ааида зегьынԥьара игәеиҭеит. Ари ашьха қыҭаҧы, иаҳа ихьшәаны аԥхын ахьаауаз, иаҳа ирласны иахьымҩасуаз ҭагалара, уи идыруан агаҧаҧы еиԥшҭәҡьа аҩаха шамеиуаз аԥьықәреи, цқьа ианҩауа ҳәа зынҙаск асы шақәнауаз аҩара агзаргьы иҧыхны ишгатәу. Иара еиҳа дзеиҷаҳауаз, иаҳа зыда ԥсыхәа имамыз акартош акәын. Изхаша ашыла аԥшаара мариан. Акартош зны ажьҵаа аҵҵаны, ҿазны ахала илҭаҵаны ижәуан. Бжеиҳан реиҳа иҡәазқәаз алхны ахәышҭаара иныҿҳәаиршәуан, ахәышԥырҕы нақәирҳәҳәон. Убас ахәшҭаараҧы ианиҙуаз ныхәак изаҩызан. Изаҡаразаалак акгьы дазхәыцуамызт ихы-ихшыҩ зегьы иара иазышьҭны, иаииаамҭаз араиком адҵак анагҙара дшахылаԥшуаз, ҭаҷкәым бзиак аҡара иаалгәыгәны ахәышԥырҕәы ақәыхәҳәа ахәышҭаара иахьхәыҵаз. Уажәшьҭа иҙхьазар? Мап, ацәа нахыблааит акәымзар, макьана имҙҙац агәы. Асабицәа дырҩызахон акартош аныҿҳәигоз. Ахәышԥырҕәы шнақәиршәшәалак, еиқәаҵәаҙа иаашьҭиԥаауан. Инеимда-ааимдо ирыҵаиркәашауан инапсыргәыҵақәа, ихаҭагьы дҩышьҭыԥа-шьҭыԥауа. Дгәырҕьауан, дыччауан, нас ақыдсаҡә инықәҵаны, ашәарыцаҩ ажәеиԥшьаа ирҵаз ашәарах дныхәаныԥхьаны ацәа ахыхра дышналаго еиԥш, акартош ацәа еиқәаҵәеи агәы шкәакәеи реиҡәыҵхара дналагон. Инапгьы, иҧы иахьҭеиҵозгьы иааизымычҳауа дабылуа шаҡа ицаны изыфоз убасҡак ақьаф алаиуан. Уажәшьҭа ихароузеи Бақьыр-

иԥа Ҳараз, абасҟак агәырҕьара азаазгаз аутратых ианачыча, ҵыԥх акартош аҭагалараҵәҟьа ианасакьаҳәымҭаз иачычаз абнаҳәаӄәа ихызаҵә ргәаҵәаӄәа ахькылнаблааз. Аиашазы зыматҵ иуаз зегьы гәыхшәарҭас иҟаҵаны, ауаатәыѽса раҵкыс ихы иаҳагьы ицәымыҕха, ихаҭагьы уаѽы дахьимбаша, иаргьы аҙәгьы ибла дхымгыларц, иқыҵауаа рҳәашьа, ихы ҽаҳәаны данықәҵ, раԥхьатәи ҭагаланаан, раԥхьаҙатәи аҙынра аҕыҵсра иҿаназыҟаиҵоз, ашьамаҟеи аԥсасеи ркәац ҵааны ишыкнеиҳахьазгьы, абнаҳәа ажьгьы нарывакнаиҳаит. Аха усҟангьы, иацааиуаз аҙынрақәагьы рҕыҵалараан акы, ианеиҳаха ѽба ракәын илаишьҭуаз. Анхаѽ бзиа ихатәы рахә дшырмеиҷаҳауа дреиҷаҳауан ишәарахыз, игыгшәыгыз иарбанзаалак. Ус дзырҟәамҵит икартоштра иачычаз. Иаҳа ианиаамҭаз иус иаԥгылоз иакәым, длакѽакыр ихаҭагьы ихы игәаҕьыртә реиҳа далашѽыкҙаны даныҟаз аамҭазы контрреволиуциатә гәыпк маҙала ишеиҿкаау ибар ус изықәхрымызт акартоштра иачычаз абнаҳәа ишынҵаацәаз ишыкәихыз. Аҵла дыкәтәаны дшахаѽоз иршон. Руак анылаишьҭлак, игәеиҵеит иаарыцкьаны уахыки ҿнаки рыхабар ыҟаҙамкәа аԥсҭа еиѽыхаара инҵаҙуан. Адырѽаҿены ианаац, ацәылашамҭаз излаац амѽала еиҵааҵалон. Дрылганы, абыжьбатәи анишь, икнаҳаны акраамҭа дгьыли жәѽани идирбон. Сара саҵахеит даҿа ҷьоукы рус сахьаҷыз азыхәан, ус анакәха, сыԥсҭазаара схы иазыскызҵгьы, иахьа уажәгьы жәлар рыгәҭа срылатәазаарын. Ирбааит, ирдыруазааит, дгьыли жәѽани, схы ахьчара макьаназгьы ишсылшауа.

Игәазхара иҷьыкәреирҵа дналс-ѽалсны, игәазхара акартош гәаҭаны даналга, амш лашара шҷыцәаара иҷыцәааны иалгахьан. Ахәлара ианалагаҵәҟьазоуп алакыҵақәа аныҵнаршәааз. Ҳаразгьы ԥсаҵлак амҵан сыԥхьап, мцак ахы ааиласҵап ҳәа данаахәыцыз, аха аҵх еиҳа-еиҳа еимаҳауеит, дшазыԥшыз еиԥш акәымкәа, ашьхақәа иаархыкны аҵылашара иалагеит ажәѽан. Амза ҭҭәааҙа, ишеишеиуа ианыѽагыла, ишеикәарҿеыз ажәѽа инхишьын, иҳаԥы ашҟа дхынҳәырц амѽа дыкәлеит Ҳараз. Имѽа убасшәақәа иҟан, еиҳа иархарон, дахнаркәшон аҳабла далганы дызгоз амѽа ала дцар. Бзиарас имаз, рыѽныҟа дшымѽахыҵуазгьы,

аԝнатақәа ирдәылԝны, аштақәа ирыкәыԝны иаҳауан ауаа рыбжьы. Егьа дацәыбналаргьы, егьа ицәымгзаргьы, ауаа реиқәҿтбжьқәа ахьиаҳаша дниасны дымцар изычҳауамызт. Изыстахыз, исмаҳац исаҳараны иҟаз ҳәа мчыбжьык ихы дазаҕьуан. Ихыпсааны ауаа рхырҿқәа реипш рыбжьқәагьы гәхьааигауа даналагалак, акы даанашьтуазар, аҳабла днал-сны деитаахуан. Аҳабла ҳәа иашьтаз, дара инхоз ракәын, мамзар, аҳаблақәа реиланхашьа збахьоу, издыруа уи аҳабла ҳәа изазҳәагәышьомызт. Акраамта изеилкааумызт Ҳараз абас еицәыхара-еицәыхараны изынхоз. Еиҳа еиҕьзамыз Апсны иҟоу Сибра ҳәа ззырҳәауаз азынра аҿацәыхьчара, еиҳа ирзымариазамхоз рҟәарҕь ԝнқәа еиҳа еизааигәаны еидгылазар. Усҟан рыпстазаара шәартахон даҿа зынра баапсык, даҿа тцаа цәгьак аҿацәыхьчараҿы. Изцәыбналоз рыпшаара рзымариахо. Уажәы убас еипш ипхьакны, убас еипш уаԝ гәԝарас иахьимазам ицәытцанхон рырбаандаԝраз агаҿантә иаауаз ракәым, псҳәаа рхатақәагьы ирыздыруамызт, ирымбазацызт.

Аибашьра иалагаанза ақыта иалицаз апап-цыркь дахьықәибааз аштә хәыҷы днавсны дцар акәын. Уаҟа даатгыларц, ауаа рбыжьқәак иаҳарц дашьтамызт. Апап-цыркь ипхәыси иареи рымацара ракәын иахыз. Аҟәарг ԝны ааигәаратцәҟьа игылаз атцла иалпханы аԝны ахыб иахьақәпхоз, амза ашәахәа шкәакәақәа алда-алданы еилыграан. Ушгылоу ухытцны уԝналартә илаҟәыз, егьыхәыҷыз апенҷьыр итааза алашара алпхон. Иабҧьар иазқәынтца, илаба итцарс даатгылан аҟәарг ԝны иԝныԝны иааиуаз ашәаҳәара дназызырԝит. Иара иаҳарц дзыргәаҟуаз, дзышьтаз ауаԝытәыԝса рцәажәара акәын. Ихата ажәакгьы имҳәааит, рцәажәара зынзаскгьы даладмырхәааит, аха илымҳақәа ирташлааит ауаатәыԝса реицәажәара. Иҟазаарын ацәажәара атцкысгьы инеиҳаз, ихатагьы изымдырзо еиҳагьы дзыргәаҟуаз, зынзаск ихашtра иаҿыз игәатцаҿы иҿыцәаахьаз. Ицәтәымзо шьтыбжьык иаҳар еипш ашәаҳәабжь агәхьаа мкыкәа, ауапцәа хылпа ихаршьшьы, игәашпы инахысуа иҿажьыз ижьакьа жәпа инапы алшьуа, ацәытцазырԝра ахатца иатәам ҳәа пытгьы даанаскьеит, аха иамуит, иххәыцра иаҟәытцит ишьапкәа. Ипырхагамзар акгьы ихәомызт зхатцацара ашәтымта итагылоу атыпҳа

илеиԥшха, иҭҭәааҙа ахаҷы шамшамуа ажәѡан иаҵасҙо инеиуаз амза. Ауаа дрымбартә ааҵра давҵагыланы аҙырѡра акәым, раԥхьа, ианамуҙах рыгәҭа акәзар, рҵыхәан агылара зхы иатәаазымшьоз Бақьыр-иԥа Ҳараз, реиҳа ламысдарас ииԥхьаҙоз ак ƀаиҵозшәа ихы шиԥхьаҙозгьы, ишьамхқәа ҵыс-ҵысуа, акәтҵара иахаѡо ҕьычѡы ччиак исахьа иҵаны, ашьшьыхәа агәашә ааиртын, аҳаскьын татара дылаԥало аƀәарг ѡны ашƀа иҷынеихеит. Убас ашьҭыбжь лаƀәуа иҳаракуа иаҳахьеит арѡаш. Уахынла аҵх лашьца далаҙырѡуа аҳаԥаҷы дышиоу, иааигәаҙаны ашьҭыбжь агара иналагоит арѡаш, нас иаҳа-иаҳа ихарахо ашьхақәа рынхыҵƀа инаскьоит. Уи агоит, иаанагоит аԥша, аха ари ашәаҳәабжь... Ус иƀазаап изҳәауа рашәаҳәашьа. Ааигәараҵаƀьа дымнеикәа, аԥенԥьыр дналԥшит. Ибла иаахгылеит ихәычреи иқәыԥшреи днарҭысаанҙа, иан, даҽазны ианду, анцәа иашьапкразы аныхабаа ашƀа даныргалак иибалоз. Арҭ асƀаѡыкгьы злакызеи ари аѡн хәычы. Еивҵаƀыҟы, ршьамхқәа арс игылоуп аҳәса, ахацәа, рыблақәа ҭыԥхаауа аҭыԥхацәа, рыхцәқәа рыжәѡахыр иныкәсуа ахацәарԥар. Рашәа гәхаршҵга ҳәаны ишаалгалак, рылахь рыԥьымшь рҙатәуеит, ихырхәоит, нас иматанеира инациҵоит... данаалеиѡеи иныƀәашьа мацара адагьы уаҳа иҵахҙамызт дидырырц азыҳәан... абар ақыҵа иалицаз апапцыркь. Иныƀәашьа еиҳа ихьанҵахеит, ибҕагьы нылгәыгәит, егьирахь, иаҳарак иблақәа ауаѡы ианихәаԥшуагьы, анцәа иҳәауашәа ишԥшыц иԥшуеит. Лыԥсы ҭоушь иԥҳәыс, дызмаз амонах дкажьны апап диццеит ҳәа зыҙбахә иарҳәахьаз?!

Аматанеира иаҳа-иаҳа иаланахалон, рашәаҳәара зны ажәѡан иаҵаҙуан, ҽазны адгьылаҷ инышьҭабон. Хәшԥырҕык ахьаанымхаз, ахәа-ццышә мацара ахьақәшәоу, ахәышҵаара егьа даҭәҳәаргьы амца шзеиқәымлауа еиԥш, уи аматанеиашәа ауаатәыѡса ргәаҵаҷы иарҷыхало ҳәа акгьы изнамырҷыхеит ажәытә революционер Бақьыр-иԥа Ҳараз игәаҵаҷы, аха апап-цыркь дшынаихәаԥшыҵәкьаз ибла иаахгылеит гәалашәарак, еиҳараҙак активла (адырѡаҽены араион ашƀа иишьҭыз ашәƀәыбҕьыц аҷы убасҵәкьа аниҵеит «еиҳараҙак активла ихы ааирԥшит...») зегь рыла узыкәгәыҕратә иҟоу ҳара ҳкоммунисттә партиа иааҙаз акомҷарааа рԥыза». Апап иԥҳәыси

иареи ирзышьҭыхуаз амаҭәакәа еидҳәала, ирыҵаланы, рысаби дыргәыдыҳәҳәала аѡны идәылҵны ианца ашьҭахьгьы, акомҽар ҧыза имҧыхьашәаз амаҭәакәагьы «арҭгьы жәга, ҳара ҳуаа гәыразкәоуп, шаҟа шәҭаху шәаҳҵоит» ҳәа, – иршәны ириҭауан, аѡны ирласны амца акырц, ирласны иблырц агазгьы зыҧшааз иара иауп. Апап иматанеира, зшьамхқәа арсны игылаз рышәаҳәара, аеҵәа акәаҕа ишамшамуа ажәѡан ахьынтә иааҧшуаз амза, иарбанзаалакгьы амч иқәымхакәа Бақьыриҧа Ҳараз игәаҵаҽы мца ҧхаррак ҳәа акгьы шрызмырҽыхаз еиҧш, ахьхәра, агәнаҳа ахыхра уҳәа иарбанзаалак акгьы изнамырҽыхеит даҽа гәалашәаракгьы. Ишааизцәыртцызҵәҟьа иара акгьы шихарам ҳәа ихы злаҽихыша ажәакәа рҽаархеит… иаашоны рыѡны индәылаҳцан, агәашә иҵымҵыцкәан амш цәгьа бааҧс ҟалеит. Убасеиҧш қәак леиуан, иамуит, аѡны амца изацрамҵеит акомҽар рҧыза. Иаиркын ицәеит, еиҵа иаиркын, еиҵа ицәеит. Ҳара инаҳагҙар акәын апартиатә дҵа. Апап-цыркьгьы иманахцәагьы ѡықәцаны рынхарақәа ҳаблыр акәын. Уара уакәзар ишҧаҟауҵоз? Амш цәгьахан, ибааҙар ҳәа ҳшәеит, ахьҵа рылалар ҟалон, рыѡнқәа иҳаздәылымцеит, аконтрреволиуциатә банда рыцҳаҳшьеит ҳәа адокладнаиа записка ѡны иушьҭрызу араикомахь? Амш цәгьан, асҧычка еихьаҳшьын ицәеит, уи анаҳаркы аҙыҧсы зхьыҵҵәоз аҵҙамцқәа амца рымкит, ҳаҵамзааит, убри азыҳәан ауп рынхарҵақәа заҳамблыз ҳәа узанҵарызу? Агәеилыхха акы иаҵамхоз акомҽар ҧыза, ҳазҽу закәызеи агаҙақәа, абан агаз лампа ахьарку, агаз лақәаҳҵәар ҳаалымгеи, иҳәеит. Ҳаҧсы ҽихит. Икыдхаҽа ақәа леиуазар, сара иасырума, рысаби ахьҵа илалазар, дырҧханы деиларҳәандаз…

Аҙы самгарц азыҳәан аҧслымҙ шаха сшәыркы ҳәа иҳәҳәоз еиҧш, абас еиҧш иҟаз аҧсҽыхга ажәакәа рыла игәы дышҵацәажәоз, иаҳа ихәашаз даҽа гәалашәарак дназкылсит.

Апап-цыркьи аманахцәеи рынхарҵақәа былны ақыҵа иалырцеижьҭеи мчыбжьык аатцхьаны, аѡны дахьааиз, уаҕеимшхарак дақәшәазшәа, лылабжыш лыкәааша, амамеиқәара лхатәаны, лылахь-лыҧьымшь ҙатәуа, ҳаҵанаумҵан, ҳаҵанаумҵан ҳәа анцәа диашьапкуа, аѡны дамкуа дыѡнан иан.

– Иҟалазеи, ди ибыхьзеи?

– Узшаз уаҭанеимҵааит, нан, узшаз уаҭанеимҵааит. Изакә гәнаҳароузеи уҩызцәагьы уаргьы иныҟашәҵаз.

– Иҟалазеи, иҟаҳҵазеи?

– Аҩны иандәылышәца, рынхарақәа анышәыблы апапи аманахцәеи, даҽеа мышқәак, даҽеа ҵыхқәак ақыҭа иалымҵыкәа, иахьынарышьҭуаз макьаназы аҩсҭаацәа ирымфац ҩнаҭақәак рҿы иҟазаарын рҿыԥхьакны. Апап исаби ахьҭа илаҽеит ауха, агәыҵәкра ихьит, дырцәыԥсит, ақыҭа акалҭаҿы анышә дамаданы иқәҵит. Унаҵаа-ааҵааишь, ақыҭаҿы ирҳәо уаҳап. Ишәзыбзиарахааит быҷкәын иҟаиҵаз, асаби дишьит рҳәеит.

– Сара сакәмызҭгьы, ди, апапгьы аԥхьа днаргыланы, аманахцәагьы, ҳәса хацәа ҳәа неилых ҟамҵакәа рызегьы иларгәыдҵаны иршьуан. Уи бдыруоу бара?! Убасҵәкьоуп сара адҵа шсымаз. Рызегьы ааизганы уаҩы иахьимбаша иганы рышьра... Иҭабуп ҳәа сарҳәааит рыԥсы ахьеиқәсырхаз. Асаби ахьҭа илалазар, ди, сара соума ақәаршҩы лазышьҭыз?! Дрыцхраандаз, ҳа-ҳа-ҳа, дабаҟоу изымҵахырхәауаз хыхь иқәтәоу?!

– Ԥырхагас иҳаумҭан, ҳамдырра ҳаҭоумҵан, ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп... – иара данцоз иан лныҳәаԥхьыӡқәа ишьҭахьҟа иааҩуан, дцеит иусҷәа инарыцҵаны инаигӡарц.

Абри ахьынеигәалашәоз, дахьыҟаз, дахьгылаз иханаршҭит. Изгәамҭазакәа иаԥхьаҟа шьаҿақәак ныҟаиҵан, ихы адкылан аԥенҵьыр алԥшра дналагеит. Иматанеиуаз апап данаахьаԥш, иматанеира неиԥкьаны иҿы ахьаатыз ибжьы наихәлашәаны даанхеит. Иҟаиҵара дақәымшәеит аԥенҵьыр илаԥшуазгьы. Анцәа дхазҵауа аӡәы дааин, аҩн аҩнутҵҟа аҩналарҭа изымԥшаазаап игәахәын, дцыркьыԥуа ашәахь иҿынеихеит апап. Аҩны даԥырҵны дцарцаз ашырҳәа иҿынеихеит Бақьырипа Ҳараз, аха урҭ еиҿамҳакәа еиԥырҵшьа рымамызт.

– Анцәа узқәиҵаз амҩоуп арахь уаазгаз, анцәа уисабииуп, ауаҩы, ууаи арахь, –аҩны ашә ҟьаҟьаӡа иааиртит. Алашара иаадәылпхаз, ацәа-цәашь афҩы ацны, Ҳараз инаиҿаԥхеит. Рылаԥшқәа анааиԥыла, рҩыцьагьы иҟарҵара иақәымшәо, ирҳәара рҿамшәо еиҿаԥшуан.

– Анцәа заҵәык иоуп изылшауа уара уқәӡбара, Бақьырипа Ҳараз. Амҩа иашахь укылсзар умҩахыҵ, сара зегьы уанасыжьит, – иҳәан илахь-иԥьымшь иӡатәырц инапы анҩышьҭих,

инапы наҟ даанахан, илаба рыҕәҕәа-рыҕәҕәаны иарсуа, ишәакь агәыцә ихы иаахыҳәҳәо агәашәахь иҿынеихеит Ҳараз.

– Акыр данынаскьа, амзагьы имҩа азмырлашартә ашьхақәа ианрытҵала, амш цәгьахаргьы ақәа иҟәнакыртә амахәҭақәа еиларсуп зигәахәуаз ԥсаҭлак амҵан длатәеит. Амца еиқәиҵеит, иамуит. Дыцәа акәым, ҭынч атәараҵәҟьагьы илымшеит. Иԥырҵуамызт апапи иареи реиниара изнарҵысыз даҽа гәалашәарак.

Аныхабаа андырбга, хаҳәи-мҿыхәеи ахьеилажьыз ирылганы илҵәахыз аныхаԥаа шылкыз лыԥсҭазаара даналҵуаз уасиаҭ ажәаны инлыжьыз иан:

– Сара санԥслак, нан, исзыҟауҵо ҳәа акгьы сҭахӡам. Сыԥсы шҭоу ауаса хәыцеиқәаҵәа злам ааганы, иҟауҵахьоу агәнаҳа уаҭанаимҵарц, угәнаҳара ухихырц ауаса шьны уныҳәа. Игәнаҳа уқәуп, нан, апап исаби, уаргьы ахәыҷы думоуп, убри уазхәыц… Ауаса хәыц еиқәаҵәа злам…

Ауасақәа акы акәым ҩбагьы сшьитлара данԥсы, акы ахаатәы анырфоз, аҩбатәи – ашықәс аан. Сара схәыҷы машәырлоуп дышҭахаз. Исхароу убри ауп даҽаԥьара исҵәахыр акәын атапанча. Зынӡаск акажьшьа сымамызт, исызҭаз раҳаҭыр мацара акәым, схаҭагьы сыԥсҭазаара азбжак уи иадҳәалоуп. Ҩажәи акы шықәса ааноума, аколлективизациа ашықәсқәа рааноума… Аибашьра ашьҭахьгьы, атапанча уԥьыба ишҭам анырдыр, иануҵәымшәа, шаҟаҩы ацәыбналодаз аусура. Зны, сыԥсымзар, ҩажәижәаба шықәсазы акоммунистцәа ҳанеизига дышҳацәажәаз. Шаҟа ибзианы иҳәазеи Нестор Лакоба: «Аколхозқәа шәҭахума ҳәа шәанразҵаа, аус ыҵашәырбгеит ауп. Ажәлар ирҵаху рхаҭагьы ирыздырӡом. Мчыла иҵоуцаароуп ҷьанаҭ» Излаҭоуцалоузеи?! Уарԥыс еилыххоуп, абри атапанча зегьы ҳахьӡала иумаз ҳәа ианынеидыркыз ашықәс акәым, амзагьы ихашҭуам ԥсраҽенынӡа, избанзар, ӡызлан дызбаз еиԥш, убри амш инаркны инаҳәыааҳәит, даҽа мҩак ианылеит иԥсҭазаара.

…1918 шықәса, цәыббра мза аҽааҩнашахьан. Ауапа ибзианы иукәумыршар, ахьҭа уакуан, узыцәомызт ладагьы ҩадагьы аԥша зыҩнашәшәоз ахьшьцәа рҭыпаҿы. Ладагьы ҩадагьы ажәҩан рҽаларсны игылаз ашьхақәа рыхҭарԥа

шкәакәаҟәа дырҷыцхьан, амра анрыҟәыпҳалакь ула агәы ҧырҟауа ицыр-цыруан. Еиҳа ашьҭыбжь маҷхеит рҧып анаѡс уахьналбаауаз еибахеибафо иҵаҽеоз арѡаш. Ахьшьцәа рбызшәала Агәаз ҳәа изышьҭаз, заҧхьаҟа иқыҵа мацара акәым, Аҧсны зегьы иазку аизарақәа рҷы Бақьыыр-иҧа Ҳараз ҳәа зыхьӡи зыжәлеи еидкыланы ирҳәараны иҟаз арҧыс ҭәрышкәа жәаф шыҟәса дырҭагылан. Иадыруазеи аҵиаа ҟата, аҧсабара иахшаз, аҧсабара заадӡара иаҷу. Абгьқәа ҷнаблаауа амра анкацеиуа аҧашәқәа ацәаакыра рыҧшааларопуп адгьыл аҷы, амахәҵақәа аҟәнарҧсааура агәахы анҵнаршәааура ахьҵа, убасҟангьы иҧсеиқәырхагоу аҧашәқәа роуп, адгьыл иалоу аҧхарра ѡаганы ацәеижьы иаларҵароуп. Убри азыҳәан ишоуп, убри егьаҷызароуп. Жәаф шыҟәса ирҵагылаз Агәаз, жәытәнатәаахыс инхацәаз, рышьхагәара аҽыуаѡ дзакәшом, рыҧсасеи ршьамаҟеи уаѡы изыҧхьаӡом ҳәа зхырҳәаауаз Бақьыр иҧацәа рхылҵшьҭра, Ҳараз, аҧсаса шьыжьи хәылпази реилыргареи ианаамҵоу аиҳабацәа аӡыхь хьшәашәа рзаагареи раамышьҭахь, гәҭыха ҷыда змамыз, заҧхьаҟагьы иабацәа урҵ рабацәа рымѡа ззыпшыз иҧхыӡ иалаӡамыз ҽенак… Шьыбжьышьҭахьын убри аҽены. Аҧсаса уажәшьҭа аҵып ашҟа ихьарҧшлатәын. Амра ахьнеихьоу днахәаҧшуан. Агаҷа аганахьала игылоуи, Нхыҵҟа аганахьала уи иахыҳәҳәауеи ашьхақәа рыбжьара ахы набжьанакызар, амра аҵып ашҟа иҧхьацалатәуп арахә, инкыдҳәыла-аакыдҳәылауа аҵып ашҟа инеиуеит, амрагьы ахаҵа имбаӡо анҵ ашьхақәа ирыбжьыпхо иалагоит ашәахәақәа ҟапшьы уаркалеиуа. Рҭып ахьгылаз ахахьы иниасны ицон Наб аӡиас, Нхыҵҟа егьырҵ ахьшьцәа ахьгылоу анаѡстәи ашьхақәа рышҟа инеиуаз амѡа, шамахаӡак акәымзар, уи амѡа ианысуаз зегьы уаҟа иаииасуаз ма ашарпаз, мамзаргьы шьыбжьаанӡа акәын, аха уажәааны ианнеихьоу аамҵазы, насгьы ҽылагьы акәымкәа шьапыла… Иҵегьы Ҳараз иҧьеишьаз, рыхәѡыкгьы еиѡдыраашьа рмоуа еиҧшны еилаҳәан. Ишьац-ҧштәылаз рыблузақәа ргәышпҟәа рҷы аҧьыбҟәа ҟәазӡа, адәахьала реиқәақәа рыҟәҵаны амаҟа ҟьаҟьақәа рымҕан, иабацәа иабдуцәа иныҟәыргац аҳәызбақәа рыҟәнын. Ашьҭахь, акыр шыҟәса аныбжьыс, уи аиҧылара анигәалаиршәоз, иҳәар аныҟалозгьы

имҳәакәа игәанала даназхәыцлозгьы, акакәын ииҳәалоз, урҭ реибыҭашьаҿы ишаҧсууазл злоудыруаз ҳәа ирыдибалаз убарҭ рмаҟақәа ирыдҳәалаз аҳәызбақәа заҵәык ракәын. Егьырахь атапанчақәа, ацинк шәақьқәа, ргәышҧы иадыз аҟанҭаруазқәа, реиқәақәаҵәҟьа рыʒахышьа, зегь рыла иуҳәар ауан ҳара араҟатәиқәам ҳәа. Иԥьеишьаз даҽеакгьы – мацәак ҩ-мацәак раҟара рыбжьамзаргьы, харантәи уанрыхәаҧшуаз, алаба рхыршьылазшәа, рыхәҩыкгьы аурыла еиҟаран. Акыр ҵхьаноуп Ҳараз ианеиликааз ус изыҟарҵоз Кьаразаа – рҧыза иҵәахра еиҳа имариан.

– Аранʒа ууаишь, уара арҧыс, – иҳәеит ибжьы ҷыхьʒа, ашьҭахь аҭыҧаҿ аиҳабацәа Ҷнагә ҳәа изыҧхьоз Нестор Лакоба. – Умшәан, уҧхамшьан, ухәыҷума уара уажәшьҭа ар ҧызара рзызуша.

– Убжьгьы аарду, илымҳа иагуп иуазҵаауа, – иҳәеит егьи.

– Шәҭыҧ аҿы иҟада? Шәабатәиқәоу? Шәзыжәлақәада? – азҵаарақәа неишьҭаирххит илымҳа иагуп ҳәа ззырҳәаз...

Иааркьаҿ-ааркьаҿны ибжьгьы ҩтыга азҵаарақәа зегьы рҭак аныҟаиҵа, адагәа игәаҧхазар акәхап дҧышәарччо ижәҩахыр днас-насит.

– Афырхаҵа! Гәеилыххак уоуп, – иҩызцәа рышҟа даахьаҳәит, ҳгәыҧ ашҟа дҳадаҳкылап ҳәа сыҟоуп?! Ухәыччәоуп акәымзар уҳадаҳкылон. Акы уасҳәашан, ишҧауҳәеи ухьʒ? Аиеиҵәҟьа, Ҳараз. Шәҭыҧ ашҟа ҳноугароуп Ҳараз. Абни ахыб иаабо аума шәҭыҧ? Уара уҟаз, ҳхала ҳнеиуеит. Уаннеилак ʒык ҳуржәып, ҳҿы ҭабоит, убас аʒба ҳакуеит.

– Амҩасцәа аʒы дҳаржәʒом. Хырҵәыршлоуп, ҳабҟәыл еснагь ахырҵәы ҭоуп, – игәаҕьра иацлауан Ҳараз. Ашьҭахь еиликааит, уи ауаҩ, Адагәа, иҟазшьақәа ируакын – даазацәажәауаз дҳараимкуазар, ԥьара акала длаирҟәамызт.

– Уара ари арҧыс хшыҩлагьы дыбзиоуп. Дхәыччәоуп, ииашоуп, дхәыччәоуп амзар иахьаҵәҟьа ҳара дҳаманы ҳцон, иухьʒузеи, иужәлозеи, узпада? – иҳәеит ддагәоуп ҳәа ззырҳәоз.

Ирҳәоит Зызлан-Заҳкәажә дызхәаҧшыз ахаҵа ауаатәыҩса рдунеи игәы ахлыршәоит, уинахыс лара лдунеи ашҟа диалгоит ҳәа.

Убасҟан, хараҙа ашьхақәа рҿы, Нестор Лакоба иҩызцәеи иареи раԥхьаҙа ианиба Ҳараз досу иаарҳәоз ажәак ныбжьмыршәкәа иахьагьы игәалашәоит.

Иаб, иаб иашьцәа, еицгьычуаз, зырахә еилаз аҙәаҙәала зегьы аԥсшәа ааибыхәаны аҭыԥ ишыныҩналаз, ууанҙа убри иалацәажәоны, рацәажәара инациҵазшәоуп дшалагаз Адагәа:

– Ҳара ҳҭәы иагоит, иухьҙузеи, Џьаҭқьар уҳәама? Уара уоума абчараҳ Џьаҭқьар, аҳаҳаи ҩашьарак умыхьын. Мызки бжаки заҵәык ракәын Аԥсны ҳара ҳнапаҿы ианыҟаз.

– Шәызусҵәада, дад, ҳара ҳәа узҿу? – ижакьа аҵыхәа инацәахы иахаиргьежьуан Ҳараз иаб Џьаҭқьар.

– Ҳароу? Абна агәҭа улахазаап уара?! – Изеиҳәоз иаҵкысгьы изаҳауаз ираҳәо ҿааиҵит Адагәа, – ҳара ақырҵқәа Аԥсны рықәцара иаҿу? Ҳҿеибаҳҭеит, Кьараз ҟаҳҵеит.

– Ақырҵқәа зегьыҵәҟьа ықәаҳцарцу?

– Иаҳԥырхагақәоу.

– Ҳара аҙәгьы даҳԥырхагам иҳәеит Ҳараз иаб иашьа Џьарнас захьҙыз ахьча. – Дқырҭуоума, дагыруоума, Ҷнагә, ҳара аҙәгьы даҳԥырхагаҙам. Иаауеит, ҳамхқәа дҳаррашәоит, ҳажьқәа дҳарҵаауеит, ҳаматҵ дҳаруеит, иабаҳԥырхагоу.

– Амчра рнапаҿы иааргеит, зегьыԓьара дара ахагылеит, ишԥаҳԥырхагам, – иуамызт Адагәа ицыз руаҙәк. Данцәажәоз уеизгьы-уеизгьы ма иҟама дамҵасуан, ма атапанча инадирҷәҷәалон инапы.

– Аиҳабырақәа ирхагылеит уҳәоу? – иуамызт Ҳараз иаб иашьа, – аиҳабыра ишыҟоу умбои, ақырҵуа дааины даҳхагылаанҙа, иҟадаз, сара суазҵаауеит, иҟадаз? Аурыс духагылазар еиҳа еиҷьума?

– Аа, саауахаҵкуп, уаангыли, уаангыли, – ахәышҭаара аԥхьа ақыдсаҟә дахьықәтәаз ашырҳәа дҩаҵҟьеит Адагәа. Усҵәҟьа ддагәамзаап, зегь иаҳауазар, – аа, абар иахьиҳәаз ҳахьаҵахаз зыхҟьаз. Ақырҵуа дыкәаҳцар, аурыс дааиуеит, уи еиҳа деиҷьума рҳәан, иҳадымгылаз аԥсуаа рацәаҩхеит, убри ауп иҟалаз, убри азоуп аменшевикцәа иаармарианы Аԥсны рнапаҿы иззааргаз, – ишьҭахь, иаԥхьа, иганахь иажәа змаҳауа аҙәыр дынхар ҳәа дшәаны днаԥшы-ааԥшуа, иажәагьы аҙәы имҵиԥаар ҳәа дшәаны, ажәақәа еишьҭархху, иблақәа амца рхыҳәҳәыла

акәын дышцәажәоз. Убри аамҭазы ииҳәоз ажәакәа роуп Ҳараз изыхәан Зызлан-Заҳкәажә лыгәзра изаԥызаха. Ууанҙеи уинахыси ҳәа идунеи, иԥсҭазаара еиԥызшаз, – ижәбоит аԥызцәа, ишәаҳаит ари ауаԥ ииҳәаз?! Аурыс даҳхагылан даҳрырҳан, ақырҭуа дааит, ақырҭуа даҳрырҳар аурыс деиҭахынхәуеит. Ирацәоуп абас ихәыцуа аԥсуаа. Абри ауп ҳара ҳаҵазырбгаз, – дааҳәны Ҳараз иаб, иаб иашьцәа ихы нарыкәикит, – шәара шәашьцылеит дарбанзаалак аҙәы инапы аҵаҟа аҟазаара. Аҭырқәа, аурыс, ақырҭуа, аҙәы даҳхагылазароуп. Иауазеи, шәыххь згеит, даҽеаҙәы дзаҳхагылара?! Исашәхәеишь, сшәазҵаарзеит, даҽеаҙәы дзаҳхагыларызеи?! Урыстәылан аҳәынҵқар дахырҳәеит, Қарҭ агубернатор дыкәырцеит, аусуцәеи анхацәеи аԥшәымацәахеит Урыстәылан, Қырҭтәылан акәзар, амчра ақырҵқәа рнапаҷы иааргеит. Сара сшәазҵаарзеит, сааихаҵкуп, аԥсуагьы иԥны иара дзаԥшәымамхарызеи?! Уара Џьаҭкьар уаԥ ҟәыҕак уоуп, изҷумҭуазеи, исҳәо иашаҙами? – икылкаан Џьаҭкьар, абчараҳ ихы наиқәикит Адагәа. Усҟан макьана издырҙомызт Ҳараз уи ауаԥ данцәажәоз ҟазшьас имаз: ауаа маҷԥума, еизара дума, иажәа акыр аԥхылнадоит, ииҳәо иацныҟәоит ззигәахәуа, хаҭала иидыруа, ма заа деилкааны, ихы наиқәкны ихьҙ иҳәон. Уи ауаԥ ус еиԥш дналкаан зыхьҙ имҳәаз, игәы ҟаиҵон, далахихуан, иара ишҟа дхьаирҳәуан, дидымгылазаргьы асеиԥш ҳаҭыр сыкәҵаны сыхьҙ зҳәаз ауаԥ игәы сызнырхом ҳәа диҷамгылартә даҷаиҟәаҟәон. Уажәы дкылкааны дыхҵаикит Ҳараз иаб, абчараҳ Џьаҭкьар!

– Сара, Ҷнагә уххь згеит, уҙбахә бзианы исаҳахьеит. Аешбеи Алакәабеи Аԥсны рнапаҷы иааргеит, анаместник дыкәырцеит рҳәеит. Иумбои, дад, ашьҭахь иҟалаз, ақырҭуа дхынҳәит. Шаҟаԥы ршьыз убоит, аԥнқәа рыблит, ауаа хдырҵәеит. Ҳара, дад дукәыхшоуп, аԥсуаа ҳахҵәахьеит, ҳақәзаахьеит. Ҳамч зыкәхауеи изкәымхауеи ҳаздыруам. Акамбашь иакәпаз ацә атәыԥа хжәеит иҳәеит. Сара усызхәыцуазар, дад, иҟаҵатәу уасҳәап? Еицәажәааит дара, аурыси ақырҭуеи. Ирҭахызаргьы еимаркааит Аԥсны, еибашьааит, иқәибахааит. Уара, дад, иҟалап аҭоурых цқьа иузымдыруазар. Аурыси аԥсуеи Лыхны ианеибашьыз. Итхьоузеи уи аахыс? – иара иҳәааншәа иажәа наиҷпааны:

– Уи аибашьра ҟалеит 1864 шықәса азы. Уажәы 1918 шықәсоуп. Ус анакәха, итцуеит ԝынԝажәи жәиԥшь шықәса, – иҳәеит.

– Сгәы иахәеит иахьудыруа, ишырҳәо еиԥштцәҟьа уагьҟәышзаап. Уҙырԝы, дад, асеиԥш иҟоу аус ала ауаԝы дыхәмаруам. Шьхатәылан аныҟәаԝцәа, дад, ишырцасу уасҳәап? Абԍа еибаркыра умацара ухаларц иуҙбазар, уи дад, уара иуусуп. Убԍалама, унхама, ишиашамыз амԝала уцама уара уда аҙәгьы иԥырхагам. Аха, Ҷнагә, шьхатәылан аныҟәаԝ, зхы замхакәачроу аҙәы иакәымзар, ахаан ихы иаҭәеишьом изымдырҙо амԝала ауаа ихьырԥшны амԝа ақәлара. Ихгьы ҭаирхоит, ауаагьы ҭаирхоит. Изхысҳәааua, аурыси апсуеи Лыхны ианеибаашьыз сара саб агәҭатцәҟьа далагылан. Сара суазцаауеит, иалигазеи? Апсуаа ԥьоукы, аурыс дгьааруп, аԥьаама ирхәымгоит, ифԝгьы ҳаҳауеит, дҳамбароуп рҳәеит. Абԥьар шьҭыхны иқәгылеит. Урҭ аҭырқәа идгылон, сабгьы дназлаз. Даҽеа ԥьоукы аурыс дкьырсиануп, аҭырқәа иаиркыз ҳныхабаақәа, ҳзааиртит уи ҳаиқәирхоит рҳәеит. Урҭ абԥьар шьҭыхны аурыс идгылеит, аҭырқәа дҳамбароуп ҳәа иқәгылеит. Араҟа апсуаа дара-дарагьы еиҷаҳаит. Избан, дад, изеибашьрызеи дара-дара? Аҭырқәа датцахар Апсны аурыс игоит, аурыс датцахар Апсны аҭырқәа игоит. Ҳара, цқьа уазхәыцы, уигьы ҳхы зиқәаҳцарызеи, уара дад, егьигьы. Ашьыжь иҳәеит, – изеиҳәоз асасцәа ракәын, аха иара итәқәа ихы нарықәикит, ашьжьымҭан амра аныԝхашалоз, иҳәеит саб, ацәажәара далагеит иҳәеит, Шамы Осман. Аҭырԥьманцәа анаапсалак, рҽеиҭнырыпсахлон, иҳәеит. Иара дшаҽыз даҽын, иҳәеит, амра лҭашәаны иааилахәлаанҙа. Изаҭахыз, дад, уи аҟара аҳәара, иҳәатәыз ԝажәак ракәын. Иҳахьыз ҳахьит, иҳахьыз газараны иҳахьит. Аурыс иҷы абԥьар шьҭаҳхын ҳхала ҳхы ыкәаҳхит. Ҳаиҷазыжьыз ҳнапала икнаҳаны иаҳшьуеит. Ҳарҭ апсуаа уапсцәык азноуп ҳахьыҟоу. Ҳхы ахьеиқәҳархаша ҳаназымхәыц, адунеи ҳаныҙаауеит. Аҭырқәа, уара уҳәынҵқарра дуҙҙоуп, уара, дад, дукәыхшоуп, аурысгьы удууп, зынҙаск удыҙҙоуп, шәара бзиа ҳазбауа, (аԝыԥьагьы ҳшырбауа рхы рбааит), иҳацәнымхауа шәԝыԥьагьы, дадраа шәара шәнеидтәаланы ишәыҙба Апсны згаша.

– Иузымҳәеит Џьатқьар, иузымҳәеит. Аҭырқәа ҳаигаргьы, аурыс ҳаигаргьы ҳара ҳзыҳәан зегь акоума? Џьаҭ иуҩ сатцоукыргьы, Џьанҳәаҭ иуҩ сыхәда иқәуҵаргьы сара сзыҳәан зегь акоуп аҳәеит, – иҳәеит, – ацәаҕәуацә. Усоума? Ххаиуанқәоума уара ҳара?! – деицрашәаны дегьɯатқьеит Нестор.

– Умыццакын, дад, уаангыли. Сара еиҭауасҳәахуеит ҳара ҳзызхәыцша. Аурыс сигааит ҳәа, сара дад, ақырҭуа сызиабашьуама, мамзаргьы, дад дукәыхшоуп, ақырҭуа сигааит ҳәа сара сызиабашьуама аурыс. Еилукаарашәа исызшәаҳәама?! – иуамызт Ҳараз иаб Џьатқьар.

– Саргьы иуасҳәеит ҳәа сыƙоуп, еилукаартә. Сызгалакгьы сара сзыҳәан зегь акоуп ҳәа, аƙәыҕа Џьатқьар, сара сҳаиуаным, сара ус сызтәом. Аха Џьатқьар угәы иалымсын, уажәы иƙалоит уара иузымдыркәа, иузымдыруа ахьысҳәо угәы иалумырсын, уара иузымдыруа даҽеакы. Аԥсны даԥшәымахароуп Аԥсуа.

– Уи ƙалозар ухаҵкы сымцои, иахьаҵәƙьагьы схы уқәсымцои, дад, аха угәы уамжьааит. Аԥсуа ианаршьом дад, иɯны аԥшәмара ианаршьом. Сара аурыс инапы санԥшылозаргьы сҵахым. Аха уи ҳаҭәазшьода. Уи аɯыза лахьынҵас ианҳамоу, џьара аʒәы иɯыцра ҳаҵакымзар анамух, ҳхы зқәаҳҵаша, уи иаԥсоу ҳәа аʒәгьы симгеит, сара схала срыҳәаны дабрауолра сцеит. Ҳрацәаɯын аԥсуаа. Ҳаибашьуан. Иаҳахьчодаз, аҳәынҵқар Никәалаи. Ххы иқәаҳҵон. Уажәы дабаƙоу?! Аурысцәа рхаҭа даххәаны дкарыжьит. Ҳадызцалаз ҳәа суазҵаауеит. Ашьшьыҳәа ҳтәазарауаз ҳаɯны. Уʒбахәқәа саҳауеижьҭеи акрааҵуеит. Уара иуҭахуп ақырҭуа иқәцараҷ усыцхраа, нас уɯны уара уаԥшәыманы уƙасҵоит ҳәа. Уи башоуп, дад. Баша амала ақырҭуеи ҳареи ҳаибаиршьуеит. Аурыс ҳиабашьны ҳара ҳанҵәар, ҳадгьыл иара иахьигаша ҳәа дхырбза-кәырбзо дкылпшуа дтәоуп ақырҭуа. Аурыс? Уи деиҕьу џьушьома?! Убригьы ҳара ақырҭуа ҳиабашьыр, ҳнибарҵәар, ҳадгьыл ахьигашоуп дзышьҭоу, дад, Ҷнагә. Уара ажәлар ураԥызарц, бзиарак ашƙа икылугарц уҭахызар, аурысгьы уахьиабамшьыша, ақырҭуагьы игәы ахьнумырхаша уашьҭазароуп. Ирмуʒозар, усƙан иƙауҵароуп иуасҳәаз. Дара еибашьлаait Аԥсны еимакны.

– Еилкаауп! – аҙәы диҵаҟьазшәоуп ибжьы шынҵицаз Адагәа. – Шәыҙбахә ҳазҳәаз цқьа шәырзымдыруазаарын, ҳаржьеит. Абри ашьхаҷы Бақьыр иԥацәа рырахә рыманы итәоуп, уаѡ дзықәгәыҕша уааруп анырҳәоуп акәымзар, ҳара иахьабалак ҳамѡахыҵҙом, избалакгьы ҳхы иҳардырҙом. Атапанча зхьынҳалаз амаҟа аарҽеины, имахәар инахаиршәит ауапа. Иахьагьы игәалашәоит уи еилаҳәашьаҷы Ҳараз еиҳараҙак иԥьеишьаз. Уаанҙагьы иаҳахьан «ажәлар рус азықәпаѡцәа» ҳәа зыҙбахә рҳәақәоз, аха ари еиԥш аҙәгьы иханы имбацызт ахҭарԥа, аҙәгьы ишьеиҵомызт ажәцәеимаа, иара иаб, иаб иашьцәа ахьшьцәа ишрышьаҵәҟьоу еиԥш, аҵыҵәа ҭаҵаны ршьацҳәақәа рыхха ажәцәеимаақәа ишьоуп. – Ишԥаҟаҳҵари аѡызцәа, уаха араҟа ҳаԥхьауоу ҳцоу? Ари ауаѡ ахьшьцәа реиҳабы абчараҳ ицәажәашьа шәаҳауеит. Ҳара иҳадгыло уаѡым. Амѡа ҳақәлару, уаха араҟа ҳаԥхьару? – иѡызцәа днарҷаԥшит. Аҙәгьы ҷимҵзеит. Иҟазшьа рдыруан. Дразҵааууеит аҵак иара ианирхиалак ашьҭахь, имаркыргьы иара итәы иаимыргар иуҙомызт.

Убри аамҭазы аиҳабацәа зегьы еицраҳауа, еизара хәыҷык иахьеиԥшыз, раԥхьаҙа ибжьы ѡҵицан, ҷааиҭит Ҳараз:

– Шәымцан, сшәыҳәоит, уаха шәаҳҭаз! – Иҙамѡақәа убас амца рҷықәлеит, акәтаҕь нақәиҭәар иаҙрын. – Ус дыҟаҙам саб. Зегьы имҳәаҙеит, – дынхьаҳәит иаб ишҟа. – Рыгәра умгеитоуп уаҳа акгьы. Аиаша зроумҳәозеи?! – Рызегьы днарыхәаԥшит. – Шәара шәакәҙамыз мышқәак раԥхьа, ахацәа абаҟоу акәымзар, ашәақьшьхәа иарганоуп ақыртуа меншевикцәа шықәцатәу зҳәауаз?! Уажәы ишәыхьзеи?! Урҭ ықәаҳцоит, шәҳадгыла зҳәаз... Сара, сара... – иԥсахы ихәда икылахан, уаҳа анизымҳәа аҵыԥ дындәылҟьеит.

Уинахыс еибырҳәаз, изланибакылаз имаҳаит. Адунеи дамкуа аҵыԥ акәша-мыкәша длеиѡеиуан. Убасҟан, ашәаҙа ацкыс ицқьаз игәатца инҭашәаз закә чмазараз еиликаарц азыҳәан даныСраны дыҟан ԥсҭазаара дук амѡа. Амѡа иқәуп, аангылашьак амам аҙиас. Ԥаѡк ҷьара иаԥгылар, умыццакын, уанаҷьалбеит, уахьцо амѡан уахьнеиуа амшын уналахәаша уцоит аҳәар амч зегьы неизганы иажәлоит, иархәашоит аԥаѡ, иамам, а҉ашьып амзар, ааҭгылашьа амам аҙиас. Уабацои,

мҩас узқәузеи аҙиас-ццакы уеиԥшха?! Ууаҭгыл, умҩа уазхәыц, ҽынкылашьа ахьумам уеиԥшымхан зшьаԥхыцқәа рыла изгаша ахәшә ыҵызхыз акәты.

Ҩынҩықәра нитҵыргьы ихашҭуам Ҳараз уи атҳ ширшаз. Аҭыԥ аҩнуҵҟа, ацәарҭаҷә еиҳа иахьтатаз гәаҭаны ишьҭарҵеит Адагәа иҩызцәеи иареи. Иаб иашьцәеи иареи амахәҭақәа рыссаны иԥыҵәҵәаны иҩарыҵарҵан, ииеит аԥсаҵла амҵаҽы. Аҵла махәҭақәа инарыбжьҟьа-аарыбжьҟьо, аԥҭақәа инарылс-аарылсуа ажәҩан иаҵаз амза, ԥьара иимбаҙац, иахьизымдырҙо дунеик ашҟа иԥхьауа, дагауазшәа акәын ишибауаз. Атҳ агәы ааҩнашоны, иблақәа ацәа анаархылоз, анҭ игәы-иԥсы зыццахьаз ауаа ахьышьҭаз аҭыԥ даатыҵит аҙәы. Дышьҭамлаҙазшәа имаҟа иадҳәалаз шадҳәалаз атапанча ҭарсны икын. Аҭыԥ днакәша-аакәшеит, даанаԥшы-ааԥшит. Дныҩналаны деиҭанышьҭалеит.

Уажәы иԥсҭазаара анеихишьалауа аамҭазы, жәаф шықәса данырҭагылаз ашьхаҿы ихигаз абри атҳ, иԥсҭазаараҿ ихигахьоу егьырҭ атҳқәа ианрыҿирпшуа, игәалашәауеит ирыдикылауеит ҩ-ҵхык. Иԥсҭазаара игәы аназҭоу, еиҿирпшуеит еиԥшны. Иадикылауеит уаҵәы иаашар ԥҳәыс дигараны уахатәи атҳ ширшаз. Ус акәымкәа, ахәмаргақәа ирбаны асаби дшырымжьара сыржьеит, ацырцырра сыхнахны исыхьыз ԥьшьаны сан лыкәа аԥырҕы ҭасҵеит, баша имҩасит сыԥсҭазаара аниҳәауа, ашьхагәаҿы атҳ аҿирпшуеит иаашар ақыҵа далҵырц, дықәҵырц аниҙбауаз лацәааихьшь ҟамҵаҙакәа иаништаз атҳ.

Ианаацәылашоз амҩа иқәларц ҏеибырҭеит. Ашәха рҩақәа, ашәыршақәа, ацха кәакәарқәа урҭ ршәырақәа ирзҭеиҵеит Ҳараз иаб.

Уара Ҷнагә, усзымгәаан иахатәи ҳаицәажәаразы. Шәызҿу аус ицәгьоума ибзиоума, уи сара исыздыруам. Иаабап ҳахьқылнаго. Сара уҩызцәагьы уаргьы сшәызныкәоит ишсыламысу, ҳасасыдкылара ишаҵанакуа, – даҿын уи. – Акгьы уацәымшәан, аҙиас урганы, Ҟәбинаҟа ушьҭышьа ҳара иаадыруеит, ахьшьцәа еибаҳҳәахьеит.

Ашьхақәа иаарывҵыз амра ашәахәақәа реиԥш акәын Ҳараз аныҟәара шизыласыз. Амҩа ианықәлоз иаб дишь-

ҭуамызт, дара Адагәа иҩызцәагьы иаргьы, иакәшаҳаҭхеит акәымзар, дҳаццаait ҳәа иакәырҵәҩаны ирымҳәеит. Пыҭрак инаскьаанҙагьы, хара-хара рышьҭахьҟа иҿынкылауа дрышьҭан. Аԥсни Урыстәылеи ҳәаас ирымаз аҙиас Псоу иазааигәахо ианалага, иаб иашьцәагьы, Ԥнагә иҩызцәагьы иаргьы иааҵгыланы аицәажәара иалагеит. Аҙиас днырганы наҟ, изларҳәо ала, ареволиуциа дуҙҙа аиааира ахьагаз, ахакәиҵра ахьыҟоу атәылахь цашьас иҟоу, аҙәы иихәауа даҿаҙәы ихирбгало ишеимаркуаз еидшылахьаны, иблакәа алахьеиқәра (раԥхьаҙа убасҟан игәеиҵеит Ҳараз, уинахысгьы иааиқәшәацыԥхьаҙа, игәы нзырхашаз ус иалацәажәоума, изеигәырҵьаша иааирак аҙбахә рҳәома, иаархымҵҙакәа уи иблакәа ирхыз акы акәын – алахьеиқәра, ахьаа рхыҳәҳәыла, иара иҿынкыла-ҿынкыло рышьҭахьҟа ирышьҭаз, уажәы рцәажәабжь аарла иаҳаратәы, наҫҭха игылаз Агәааз днаидгылеит Нестор Лакоба ихаҵа. Убасҟан жәаф шыкәса данырҵагылазгьы, аурыла уи иатҟьыс деиҳахахьан. Инапы Ҳараз ижәҩахыр иныкәиҵеит икылкааны иблакәа дырхыԥшылауа:

– Ишсауҳәара, Ҳараз, уаб Ԥьаҭқьар еиԥш, ҳара ҳазҷу аус башоуп, бзиара ҳәа акгьы алҵуам ҳәа угәы иаанагома уаргьы? – иҳәан днаиазҵааит, иаха ианеицәажәозгьы, иахьа ашьжьымҭан амҩа ианықәлоз ажәақәак шынеимырдозгьы, иреиҳәарц иитахыз игәы иаатҵаххуаз, иқьышә иаакәыххуаз идыруазшәа. Иаб имацара иакәындаз, иаб иашьцәа рҷаԥхьа ҳәашьас имаз. Уажәы агәаҕьра илазҵақәоз ируакхеит «арԥыс», «дад», мамзаргьы «агәаҕ» ҳәа акәымкәа, дааиханы иара диваргылауа, «Ҳараз» ҳәа ихьӡ ҳәаны дахьиԥхьауа.

– Саб... сара саб... уи дшыҟоу! Ихаҵа иакәын, аа абар, иашьцәа уразҵаа, ақырҵуа меншевикцәа Аԥсны иахаԥеит, шәақьымцамзар уаҳа акгьы иазықәцом, – иаҳаркгьы иаб иашьцәа рахь ихы наирхеит, – ишәхәа, исҳәо иашаҙами, иаҳа иҳагхаргьы ҳмеидгылар ада ҧсыхәа ҳамаҙам, ихаҵаԥсаҵа еснагь...– игәы инарҳәомызт.

– Афырхаҵа! Афырхаҵа! Уара зегь рыла усгәаԥхоит. Уҿырхианы уҟаз, иаарласны Аԥснытәа ҳхынҳәуеит, убасҟан ҳагәҭаҵәҟьа ууаҳалагылоит. Уажәы, шәааҙырҩи аҩызцәа, – ибжьы мырдуцәакәа, аха ажәак рывшәар ҳәа дшәозшәа

ҽааиҭит. – Сара ишәасҳәоит иҟаҳҵаша. Ҳараз дҳашьҭуеит аҳиас нырцәҟа.

– Иҟаиҵозеи ари ахәыҷы уаҟа? – иааԥьеишьеит иаб иашьцәа руаҳәк, – иихәо издыруам, иируа?

– Ҳара иаххәо иҳәоит, идаҳҵо ҟаиҵоит, ихала акгьы азхәыцра аҭахҳам, – ихазы иҳәауазшәа инаԥишьит, – абас еиԥш иҟақәоу роуп ареволиуциа ҟазҵауа.

Абри аицәажәара ашьҭахь уаѡы қәра бзиак аҟара аамҭа мѡасит, ԥсҭазаара дук данысит зыхьҳи зыжәлеи еидкыланы ирҳәаратә иҟалаз Бақьыр-иԥа Ҳараз. Иԥсҭазаара анеихишьаалоз, ажьа ахьҟьалаз аҭыԥ ашҟа ихынҳәуеит ҳәа шырҳәоз еиԥш, раԥхьаҳа санбамѡахҟьеи ҳәа дышхәыцуаз акәымкәа, ианиеиҳәаз иацы акәызшәа иааигәалашәеит, рҵакгьы зынҳаск даҽакалаҳагьы еиликааит урҭ ажәақәа. «Ихала акгьы азхәыцра аҭахҳам». – Ибжьы ҵаҷаҳа игәы иныкәѡит. Абриоуп иҟалаз, аброуп ҳамѡахҟьара ахы ахьыҵнахыз. Ауаѡы, даҽеаҳәы еиҳәо аамышьҭахь, ихаҭа акгьы анизымдыруа, ихаҭа акгьы анизымҳбуа аамҭазы, рхы дадырхәоит даҽеа ҷьоукы. Сара сзыҳәан, усҟан иара, Нестор ақәра бзиа иман, зҭәымҭа иҭагылаз хаҵан, аха уажәы сахьааихьоу сыкәрала сихәаԥшуазар, иара ихаҭагьы усҟан, раԥхьаҳатәи адҵа ансиҵоз дкәыԥшҳан, ихыҵууаз? Шыкәса 22-23. Ихаҭагьы ихала иҙбеит ҳәа сыҟам иҟаиҵақәоз. Сара сшыхәмаргахаз еиԥш иара инапаҷы, иааиҳәоз анцәа ииҳәауа ашәаны сара ишсаҳауаз еиԥш, ус анакәха, иаргьы даҽеа ҷьоукы рашәақәа убас иаҳаит. Ари иабыкәу иахьалагаз? Сан, ԥсаҭа шкәакәа, Елыр ныха санналгалак, апап Никәа, «арҭ ажәақәа ҳазшаз Анцәа иҟынтә Синаи ашьха амҵан иаҳаит ахаҵарԥыс» ҳәа, – иныҳәара ианалаиҵоз аҟны икылсуазар, уаѡԥсык иакәымкәа, хыхьынтәи ираҳауаз ҳәа дазхәыцуа дышнеиуаз, дазкылсит убри инаркны иажәа иалеиҵауаз ахшыѡҵак: «Нцәам, уаѡԥсым, – ҷьнышуп ари ауаа иразҳәаз, идзырҟаҵаз».

Абри иҷышәҵаала аҳәатәы анагҳашьа ҳәа аанагауа, Ҳараз иаб иашьцәагьы, иара иѡызцәагьы цқьа ираҳарц ибжьы ѡтыганы, еиҭа иҳәахит Нестор: «Абас еиԥш иҟоу роуп ареволиуциа ҟазҵауа!» Еиҭах ижәѡахыр инапы ныкәиҵан, ууанҳа аҵкысгьы икылкааны иблақәа дырхыԥшылауа, ус ҽааиҭит:

– Ҳараз, Аԥсны ахақәитразы иқәԥауа аибашьцәа Кьаразаа рыхьҙала адҵа усҵоит. Ухы ақәуҵозаргьы инаугҙароуп. Уажәы, уара ухала иубоит, аҙиас дуцәам, арра мариоуп, уҩырны уцароуп ныркәа. Ар гылазар, иахьыӷоу, изҽу, ирацәаҩу, имаԛҩу, зегьы гәаҵаны ухынҳәы, даанырқылар, дызусҵоу, дзышьҭоу ҳәа иреиҳәақәаша, ихы шымҩаԥигаша ҳәа днаиацәажәаны дишьҭит, дцеит, инеигҙеит раԥхьатәи адҵа. Дхынҳәны, зегьы еилкааны, игәаҵаны дшааз еиԥш, Нестор иҩызцәа руаҙәк ихарԥ ааишәихын, иццаха-ццаханы иԥижәжәеит, егьи араса быца иалхны аткьацқәа ирзеит. Ҳараз иаб иашьцәа, ахьшьцәа ирарҳәоз ӷарҵон. Днышьҭаҵаны ишьапы ҽарҳәеит Нестор. Ауапа дыларҳәеит.

– Уааишь аранҙа, – Ҳараз днаиԥхьеит, – уара ибзиаҙаны инаугҙеит абольшевикцәа рыдҵа дук. Уаӷа иубар ар, абелогвардееццәа роуп, Деникин ир роуп. Ҳара убарҭ ҳрылсны Ӷәбанӷа ҳцароуп, – ауапа инапы аахәыҵигеит. Аҭра ишҭаз атапанча икын. – Уҩызцәа, уара шәҽеибыҭаны шәыӷаз, ишәаҳауеит Кьаразаа хынҳәит ҳәа. Иахьа иӷауҵаз азыҳәан аҳамҭа уаԥсоуп, усҭ ҳазегьы ҳахьҙала абри уара иумаз, – аҭра ишҭаз инаииркит атапанча. – Аҙәгьы иумҭан, иҵәахны иумаз, ҳаԥхьаӷа иаҳҭаххоит.

Алаба данҽаҳәаланы иҩызцәа даашьҭырхит Нестор.

– Иаҭаххозар ҳара ҳахьыҙқәа ҳажәлақәа рашәҳәа. Ҳахьшьцәоуп, ҳҩыза ишьапы ԥҵәеит, шәачаӷа ахәышәтәырҭахь даҳгоит, уаҳа аҭахҙам, – иҳәеит Ҳараз иаб иашьцәа руаҙәк. Урҭ аҙәгьы иахьимбаша, имгәацәаҽы, ицәа-ижьы инадҵаны иҵәахит атапанча. Аҙиас ианыр ашьҭахьгьы, иахьынҙарбоз акраамҭа ирзыԥшуан Нестор алаба данҵаны дназгоз.

Дахҙыҙааua ишихьчауаз еиԥш бԥьарымцала шьакаҭәарала иааигаз асовет мчра, убасҵәӷьа дахҙыҙааua, зны ицәырганы адәахьала имаӷа иадкнаҳалауа, даҽазны иҩыҵра иаҵакнаҳауа, адәахьала имаҭәақәа ақәҵаны, ицәа-ижьы иадҵаны иҵәахуа иааигеит Нестор Лакоба иԥсҭазаара даналҵыз ашықәсанҙа. Акырынтә аҭрагьы иҵихқәеит, иҩхаршаланы аҵхаразы инацәагьы наҵаикшеит, еиҳарак аколлективизациа ашықәсқәа раан, аха знызаҵәыкгьы иҭимырӷьеит, излаидыруаз ала, уи атапанча знызаҵәыкоуп

ианхысʒаз, – иара иҵәѡаншьап анытҵнахуаз аҽены. Ибзианы игәалашәоит, Нестор Лакоба иԥсҭазаара далҵит, Қарҭынтәи даргеит анырҳәа, изиҵахыз изымдырʒо атапанча иѡытҵра иныҵакнеиҳаит. Аԥсы анышә даҭаны ихынҳәны ианаауаз, гәыԥшааряха инаисын, иѡытҵра иаатҵыхны иѡызцәа инадирбеит ҳамҭас инапала иситеит ҳәа. Ашьҭахь, Нестор ихаҭа ихьʒ-иԥша арцәара мацара акәымкәа, иѡызцәа-иԥызцәа, иуацәа-итынхацәа рҭакра ианалага, ақытаҽы ажәлар реизара ҟарҵеит. Усҟан хәышықәса ҵхьан Бақьыр-иԥа Ҳараз инапала еиҽикааз аколнхара напхгара азиуеижьҭеи. Аконтрреволиуционер Нестор Апполон-иԥа диқәʒбаны дышцәажәоз, иажәа иналеиҵеит иара ихаҭа данқәыԥшʒаз аконтрреволиуционер ҳамҭак шиитахьаз, иарбан ҳамҭоу зышәтахузеи, аха ахацәа еимырдауа ҳамҭак акәын. Ихаҭа мап шицәикуа еиԥш, мап ацәикит уи аҳамҭагьы, амца инақәыжьны иблит.

Егьиашаҵәҟьаны, амца илақәыжьны иблит, аха ус аныҟаиҵа иҵәѡаншьап анытҵнах ашьҭахьоуп. Игәалашәоит, маʒала, идырбалар, дшақәʒуаз шидыруазгьы, имгәацәаҽы, ицәа-ижьы инадиҵеит 1949 шықәса, ҭагалан. Рқыҭа аҵыхәан ашьхара аганахьала ҳаблак нхауан аҭырқәцәа. Аҳабла қьаԥҭартәит, аʒәызаҵәык даанмыжькәа, ишынеибакәу зегь ахырцеит, 1949 шықәсазы. Ибла иаахгылоит: аибашьраҽынтәи ааигәа ихынҳәыз асолдаҭцәа равтоматқәа харшаланы иахьырку рыԥшышьа убас иҟоуп, рыԥсадгьыл зымпытцырхыз афашистцәа ирцәынханы, рҽеытцәахны иҟаз ҷьоукы рыԥшаазшәа, ҽымҭ, рыбжьқәа ҭымгакәа еиҵақьызқьызуа иҵәыуоит зыматәақәа, зыхәмаргақәа зку ахәыҷқәа, аҳәсақәа ачуанқәа акостриулькақәа ахьдырххо, аҕьгьаҕьгьаҳәа рыбжьқәа гоит, акаруатқәа амашьына иақәырҵар асолдаҭцәа ируам, агәабанқәа ахызақәа еимдырххоит, агәараҭақәа аҵәыуабжьқәеи алабжышқәеи ҭыѡуеит. Иуапа кьаҽ ижәѡахырқәа ирҭарԥаны, итапанча мазеины имаҟа иавҵоуп Бақьыр-иԥа Ҳараз.

Амѡа иқәырҵеит ҭаацәара ѡба, хԥа… Аҳабла агәҭаны дынхон аҭырқәцәа зегьы рахьынтә сара исзааигәаз… Исзааигәаз иауазеи, сара ѡызас, арҕьажәѡас исывагылаз Ҳаԥьы Маҳмуҭ-иԥа Ҳасан. Сизымхәыцыр акәын, аҭырқәцәа рахцара араиком

аҟынтәи знапы ианыз: уи иџьыба қьаадк ааҭигеит: «Уара дудыруан, дыҟоума абра Ҳасан ҳәа аҳәы?» «Аҭырқәцәа Ҳасан захьӡу рацәаѡуп.» «Ҳаџьы Маҳмуҭ-иҧа Ҳасан?» «Дышҧаҟам, уи иаҧхьагылоу колнхѡуп». Иатҵанакызеи, акыр иаҧсахама акәымзар, уи ауаѡ дызусҵаз ҳәа иааздыруаз акы мҳәакәа инысмыжьит. Аколлективизациа аан, еиҳарак иара иоуп изыбзоуроу Аҧсаратәи аҭырқәцәа аколнхара иахьалалаз, аибашьраан, иудыруазар акәхап, Сталин ихаҭа иҟнытә ҳара ҳколнхара иҭабуп ҳәа ашәҟәы аиуит здаҟам аҭаҭын бзиа ахьаашәарыхуа ҳәа. Ҳасан усҟан напхгара ззиуаз... Убсҟангьы дызхагылаз абригадоуп абри зыбзоуроу. Хәыҷы, ду ҳәа неилых рымаӡам, рызегьы усуцәоуп. Иусура бзиа азыҳәан акымкәа ѡбамкәа аҳамҭакәа иаҳҵахьеит. Исымурц салагеит, инаҧаршәны мап скит сара уахь, Ҳасан иҭаацәа сара исызхыртцәом сҳәеит. Уажә дызбо џьысшьоит, ихылпа абз ҟьаҟьаӡа, иблақәа блаҟыблатцәуа, ауаа рҳамѡақәа ирыхьшыз алабжыш атцкыс, амашьынақәа ирықәыртцоз амаҭәакәа еиҳа дахәаҧшуа, џьаҳаным аҭыҧхартә, иумбои, ҳҟыҵаҧ иҳалан ацәгьаҳәаѡцәа, иазҳәодаз Ҳасан иаҳа данқәыпшыз дызҧқәаз, дзыдҳәалаз, илеишәақәагьы шыцәгьоу, абџьар ашьҭыхрагьы дшазыхиоу.

– Араиком анапхгара ирдыруеит иаауҳәақәаз зегьы, аѡыза. Аха иҟоуп иумҳәазгьы, апартиа иацәуҵәахқәазгьы. Ишсоуҳәара аѡыза, ишсоуҳәара, Нестор Лакоба, иузымдыруа иакәхааит, аконтрреволиуционер, аобер-бандит Ҳасан, ааи, Ҳаџьы Маҳмуҭ-иҧа Ҳасан иѡнаҵаҧы зныкгьы акәымкәан, ѡынтәгьы ракәымкәаны, асовет мчра ҟалаанӡагьы, ашьҭахьгьы аиѡызара бзиа ахьрымаз... Аиѡызара иауазеи, иахьеицныҟәахьаз, рконтрреволиуциатә усҟәа ахьеицыҟарцақәахьаз рацәан, иара, аѡыза, иухьӡузеи? Бақьыр-иҧа Ҳараз. Иара аобер-бандит Нестор Лакоба ихаҭа изныкымкәан, ааи, ааи, изныкымкәа, иѡынтәымкәа Ҳаџьы Маҳмуҭ-иҧа Ҳасан иѡны дааиқәахьан, уимоу ашьтәа шьны аишәа чыс изыҟаиҵахьан, даҽеакгьы, иарбану ирҳәоз? Ааи, ааи, аѡыза, ауапа... Ауапа шкәакәа ҳамҭас ииҭахьан. Ус акәӡами? – сара дсыхәаҧшуазшәа ҟаҵаны, дцәыҵыҧшуа аҭырқәа ҳәсақәа дрыхәаҧшуан. Хрушьчов шәхацәаха аниҳәа, зегьы хацәахеит.

Иабаҟаз усҟан Нестор чара хбыԥк изуны ауапа шкәакәа ҳамҭас ишиитахьаз анидыр, уи ачараҷы сара ҭамадас сшыҟазгьы идыруан. Агаҳа иоуп имшәауа, сшьамхқәа срызнымкылоз ԥьысшьоит. Ишпаҟасҵоз?! Жәлары зегьы еицырдыруаз ҵәахышьас иасҵоз?! Уажәы избо ԥьысшьоит иԥшышьа шыҟаз. Изакә блақәаз дызлаихәаԥшуаз Ҳаԥьы Маҳмуҭ-иԥа Ҳасан. Цас иауазшәа, цәгьарас иҟасҵазеи сҭаацәарагьы ҳахшәыртцәартә еиԥш ишәзаҳузеи ҳәа дааҳадгылеит. «Ииашагәышьоуп, Нестор Лакоба абраҟа дааиқәахьан, ауапа шкәакәагьы ҳамҭас ииҭахьан аԥшәма» ҳәа, – анысҳәози еиқәшәеит, стапанча мыждагьы сыҵәҩаншьап ыҵызхыз смаҟахы иавҵаҵаны снапы нақәкны искын, ишызбоз иблагәқәа лабжышла иҩҭәааит Ҳасан рыцҳа.

– Сызгоз аҳы уаргьы кәапеик нацуҭәалеит Ҳараз, иуасҳәарызеи, уаԥхьаҟа аллаҳ иуԥигалааит, – иҳәан амашьына аматәақәа ақәызҵоз асолдаҵцәа рыцхраара далагеит.

Аҩара иалагахьаз аԥьықәреи гәаҭаны (уи уаҟа изиҭаша, зца иҭаиԥсаша диацәажәахьан), дшымгәыгҳоз анцәа иашьапкуа ашәа зҳәоз адинхаҵацәа дырԥыртцны иҳаԥахьы дшаауаз, аҭырқәцәа рқыҵа иалганы ишигоз аниба урҭ рхырҵәашьа, ргашьа дызлазымхәыцҳацыз ала уажәы дназхәыцит. Ари апартиа иҳаднаҵо аус еиҷкааны ианаамҭоу инаҳагҳарц азыхәан араиком аҷы ианҳадырҵоз, исгәалашәоит, сара раԥхьаҳа сзыцәшәоз. Иаараҳар аҭырқәцәа, амцаԥшь иаҩызоу ахацәарԥар ыҟоуп, иаҵаххозар, аҵысмҩас абла ҭырхып убас ихысуеит, рҵыԥҳацәа, абԥьар шьҭырхуеит анибарҵәрагьы ҟалоит сгәахәит. Ианҳадырҵа аҷены инаркны ирмазеины смаҟахы иавҵан стапанча. Аҳабла асолдаҵцәа накәҳаршан... Алемсаа итҟәашәа дҷаԥха-ҷаччон амаиор игәышԥы иадкнаҳалан аорденқәа.

– Абри аорден, – руак инапы нақәикит, – сара исанаршьеит абри аус азыхәан. Ари аҟаҵашьа сара ибзиаҳаны издыруеит. Арҭ шәара шәыҵырқәцәа ирыбаргәызеи, егьаарыцҳасшьеит, иубоит иаҳҷамгылаҳеит. Дара рзыхәан аорден санашьахеит, аха уи аҩыза аорден анцәа иуимҭааит, аарлаҳәоуп сыԥсы шеиқәхаз, убас рахцара цәгьахеит ачеченцәа. Аҵла ақәлара иаҷу ацгәы аҵыхәа кны уахахьоу? Ашьапхыцқәа убас аҵла

иаланарԥоит, ма ашьапхыцқәа хыжәжәароуп, ма аҵыхәа ҽужәароуп. Убас рыдгьыл иалаԥаны иркит, уара ачеченцәа. Ԝнаҭақәак рҽы хацәақәак ырбаандаԝны рҽаҳәара, иаашьҭыхны амашьына рақәҵара ҳақәшәеит. Уҙырԝы, сара сеибашьԝуп. Афронт аҽы афашистцәа сырбаандаԝхьан. Автомат харшаланы «ҳанде хох» ануҳәа, акыр икызаргьы инеимпыҵарԝны инапқәа ԝышьҭихуеит афашист. Узмыхәо ачечен иоуп. Автомат харшаланы иукуп, иара лабамзар акгьы икым, унаҵхеит, дааиҵых днышьҭауҵоит, ибоит, зегь ако-уп дадырсызшәа дымҵысҙо дгылоуп, иҽԝаазшәа ишьҭихҙом инапқәа. Ҳа-ҳа-ҳа! Даасгәалашәацыԥхьаҙа сшыччо сыԥсуеит. Сара сцом абраҟа сыршьааит, лхәан ҭакәажәык, бзиа узбауа аԥҳәыс лнапқәа шукәылмыршара, лнапқәагьы лшьапқәагьы акәыршаны илкит ашҭа иқәгылаз аҵла, лнацәкьарақәа акакала иамхуоуп дшадаҳгаз. Хацәарԥарқәак зынҙак иаҳзымгаҙеит, ицеит, абнаршәыра иасны ашьхара рҽеарҵеит. Аҙәык-ԝыцьак раҟарагьы, маҙала иуасҳәоит, иласышьҭит, сара сыснаиперуп, ашәақь ахы данаадызбала дласышьҭроуп.

Бақьыр-иԥа Ҳараз уажәшьҭа изеиҳәода, иҳәаҙаргьы агәра згода акәымзар, руа-ршәаԥь ыҟамкәа, аҭырқәцәа рқыҵа иналганы ианырга, мчыбжьыкгьы усура дзымнеиуа дычмазаԝханы иԝны дышьҭан, дахьышьҭазгьы цас ируазшәа аҭырқәцәа рҳабла ааигәа-сигәа инхақәоз дыхҵаркит. «Ишԥарзаауеи Ҳараз, арҵ аҭырқәцәа гәаҟқәа рыжәқәа еибарҟаауа агәашәқәа ирылагылоуп? Иҟаҳҵари Ҳараз, арҵ аҭырқәцәа гәаҟқәа рқьапҵақәа ирықәтәоуп алақәа. Уахынла рымам, ҽынла рымам. Аԥсцәа ирхагылоушәа рыбжьқәа гәыҵшьаагаха иууеит. Ҳдырцәом. Ҳараз уанаԥьалбеит, анхаԝы уихшеит, арҵ аҭырқәцәа гәаҟқәа дареи ҳареи шьала-дала ҳаилысхьан, ҳчеиԥьыка еилан. Рымхқәа ҭагалаҙамкәа ақәа аарысуа игылоуп. Уара иузымдыруашәа ҟауҵар, ҳара уахынла акәзаргьы иҵагаланы рцақәа ирҵаҳаԥсар ишԥаубари?» Исамҳәаҙакәа иҟарҵарауаз? Иаацәгьахар сара садыркырц. Ахаҵара ҟазҵаз Абыхә Ҟамлатҭ иоуп. Уи аҭырқәцәа рҳабла иаҳа иазааигәаз аҳаблаҽы бригадирс дыҟан. Аҭырқәцәа рыԝнқәа, рнанырқәа хыбрас иаарымаз зегьы еимда, иаларымҵакәа аҵаҭын ззынхақәаз ыҟоуп, ауаа уманы уца, еизыжәга ҳәа анидыстца,

аԥсраказ имуит. Аԥсы дсырҳәыр иаҩызоуп, иуҭахызар самх, сырҙ, унапы сануп, уи аҩыза сара исзыӄаҵом иҳәеит. Абри ауп ауаҩра захьҙу. Уажәы зегьы хацәахеит. Дабаӄаз аҳәа сахьа иҵаны, Хрушьчов? Иара усҟан Сталин димҵакәашон. Уажәы ирхынҳәыз аҭырқәцәа усҟан ишхырҵоз изымдырҙоз?! Ҳасан... Ҳасан, ашәишәи рбаҕь асахьа иҵаны, имҵәыжәҩақәа рхаха, аа субома, абар сахьгылоу ҳәа, иқьышә сыкәҵаны, Бақьыр-иԥа Ҳараз, уажәшьҭа иарбан блоу узласыхәаԥшра, иабаӄоу ҳанхшәырҵәоз умаӄахы иавҵыҳәҳәоз атапанча ҳәа... Егьа уҳәаргьы Ҳасан, убри атапанча аҙбахә саумҳәан, убри атапанчалоуп иҵәҩаншьап, иҵеизаҵә дышҭахаз ҳәа егьа иарҳәазаргьы, иара зегь акоуп дааӄәымҵҙакәа убри аҙбахә иҳәон. Иеиҳәарауаз, ашәҟәы изииҩырауаз Хрушьчов, иарбан блоу узласыхәаԥшуа ҳәа. Сара сакәызма ианахырцоз Сталин идтәалаз, иҷы иааҭшәалак иакәшаҳаҭхоз. Атапанча, атапанча, ҳәа ихҵеикит. Сара сыхнарҵәеит, сыҵәҩаншьап ыҵнахит. Аха иара иахьагьы еиқәырханы исымазар акәын. Ишьапы ԥҵәазшәа, аҳақьымцәа рышӄа Шәача дыргозшәа, дырҩызоушәа, дыхьчоушәа, ишьапы аткьац ианҵаны, алабазаҵә данҷаҳәала, Ԥсоу аҙиас дырыргеит ахьшьцәа, Деникин ир дрылыргеит. Арахь Аԥсны, Қырҵтәыла аменшевикцәа ахапаны иркын, даарымԥыхьашәар дыршьуан. Урыстәыла акәзар, алада зегьы абелогвардееццәа иргахьан. Абри аҩыза амца далганы ҳара ҳ-Нестор ду еиқәырхараҷы ахаҵара ду ӄаиҵеит, усҟан имшәхәы аақәашәшәауа, иқәыԥшаз, ашьҭахь Аԥсны деицырдыруа иҟалаз, асоциалисттә ҷьа афырхаҵа, изныкымкәа депутатс иалырххьаз Бақьыр-иԥа Ҳараз. Сҩызцәагьы саргьы ҳзы иҟауҵаз азы, ҳахьҙала, кьаразаа зегьы рыхьҙала ҳамҭас иумаз, Ҳараз, абри ҳәа, Нестор инапала иитеит акьарахә... Ихаҷы иааигон, ихаҵа иакәушәа изҳәауа, амузеи аҷы мҩаԥгаҩык илҳәақәаша ажәақәа. Ахәыҷы иахьимбаша цқьа исҵәахызҵгьы уи акьарахә... Сталин изааигаз, дызҵаиргылаз ааҙаб зегьы раҵкыс аҭырқәа Ҳасан изхымгоз сара, ианхырҵоз атапанча смаӄахы иавҵаҵаны сахьнеизоуп... Излаиоуҳәозеи, иоуҳәаргьы агәра игома, дара анхырҵа сыбжарак насымырхызшәа, сахԥсаарц егьсыгымхо аҟынҙа ишхьаазгаз...

Иҟан аҽакгьы, аҙәгьы иаимҳәаҙакәа Ҳараз инарцә мѡахь иқәигалоз.

Аѡеижәатәи апартеизара ашьҭахь, ҟазахсҭанынтәи ахынҳәра иалагеит аҭырқәцәа. Урҭ рырхынҳәра, дара Аҧсараагьы ныҳәак ирзаѡызахеит. Рыѡны ишыҟаз ибаандаѡцәазгьы ҧсеивгарак шроуз рбеит. Реиҳа измамызгьы кәтык иѡыҭцракны днеиуан аҧшәмацәа ззыхынҳәыз агәарпаҽы дныҳәа-ныҧхьаны ахәда хиҭәарц. Усҟан, 1949 шықәса азы иккаҙа иантадырцәы ҳабла дук, шьамаҟеи ҧсасеи ҭынхадаха ианықәха, ишьны изфаз мамзаргьы изҭииз ыҟагәышьан, аха акаҽы рыламыс цқьан Аҧсараа, иара рқыҭа иахагылаз, Бақьыр-иҧа Ҳаразгьы уаҟа ибзоураз рацәан – ѡны заҵәык иадымхаргьы абасҟак шықәса иҭацәны игылаз, аҧсаратәы ишьапы ѡнаимыргылеит, дынхарц-дынҵырц ашәхымс дхымҵит. Арҭқәа зегьы аизараҽгьы изумҳәарызеи, аха иҟан маҙажәангьы, ианамуҙах уасиаҭажәангьы еиҭаҳәашьа змамыз. Цәала-жьыла, шьала-дала еилысхьаз аҭырқәцәеи Аҧсарааи, ахҧсаара аҟынҙа днеиуа, маҙала игәнызгоз Ҳараз, урҭ рыхынҳәра иара изыҳәан еидара хьанҭахеит. Ганка-хьала деигәыргьон, аха... ибзианы игәалашәоит, аҧсаратәи аҭырқәцәа ахынҳәра ианалагоуп, Бақьыр-иҧа Ҳараз раҧхьаҙа игәы ианташәаз, ашьҭахь шықәсқәак анаатҭ ақыҭа далганы дызгаз. Акгьы рхарамызгьы, дара рзыҳәан иааҳарҳәаз зегьы мцын. Акгьы зхараҙамыз ауаа, акгьы зхараҙамыз жәларык... Блас идсырбозеи, ажәлар рҽы сызлацәырҵуазеи?! Ҳара иҳаздыруамызт инаҧхаѡцәан, Ҭыркәтәыла маҙала иадҳәалан ишпионцәан ҳәа иацы аизараҽ иразҳәауа, иахьа акгьы рхараҙамызт иацы ишәасҳәоз мцын ҳәа... Имцызар ҳазҽыз зегьы, аханатә амѡа ҳазнылаз зегьы?

Шәарыцхраа, шәырпыла, рыфатә-рыжәтә шәырхылаҧш, ҳәа ауаа ишьҭуан аҧсҭазаара ахынҳәра иахьалагаз аҳаблахь, аха зегьы игәарҭеит ихаҵа знызаҵәык уахь дшымнеиз.

Амза ажәѡан агәы иѡхыҵын, ашьхақәа иѡарывҵалахьан, аҵхгьы ашарахь инеихьан иҳаҧаҽы данааи. Дахьынаҵыслак еикәарҳәны изқәа икыдыз ауапа ааиҵыхны дшеилаҳәаз анар днылаиеит дыцәарц, аа уааҙа дызлаз агәалашәарақәа дызрылымҵуа дышрылаз, игәы иҵамыз ихы иҵамыз даҽа хықәк

аҽы дкылнагеит. Цәыʒк зманы изгәалашәаз еиԥш, ашырхәа дыԝхыԛәтәалан, ауапа икәырша дтәан дʒырԝуа, ҽымҭ, нас ихы-игәы иҭашәаз наҟ иԥырицарц, амца аиԛәцара дналагеит. Аҳауа лахҽыхʒа иҽыхьшәашәан, аха ауапа ишәиҵартә ихьҭамызт. Амца анеибак, амцабз шигәыдшылозгьы, ижәԝа ишҭарԥац иҭарԥан ауапа. Иауамызт, иԥырҵуамызт, ихы-игәы иҭашәаз... Исзымдыруаз, зыгәра сымгоз ԓьоук ракәындаз исзаарышьҭыз. Абчараҳ, абырг бзиа Соулаҳ Қапба раԥхьа дыргыланы, ҳуҳәоит Бақьыр-иԥа Ҳараз, асасцәа бзиақәа хҭоуп, пату ҳазрықәуҵарц, уҳазрыдтәаларц хҭахуп, уаҳзааи анырҳәа, сцар акәын, схаҽы имааит акәымзар, ари маншәаларан. Сасцәас ирҭаауадаз? Араикомаа, аобкомаа, сцар... Бзиала шәаабеит, араѣка саргьы сапшәымоуп ҳәа снарыдтәаландаз. Аԥшәмацәа раҳаҭыраз, ирасҳәандаз ажәабжьқәак, алакәқәа. Аҵәыцақәак аанаҳкылозар акәхарын. Убри ашьҭахь иѣасҵар акәын Заны Уарҭан сара исзиуз. Аԝы дашьызшәа, иҽашәо изымдыруазшәа ѣаиҵеит. Имҳәар игәы ԥжәаны дахԥсаауан, ихы итәны иҳәар, аԝеижәатәи апартеизара ашьҭахь, ус еиԥш иѣоу азыҳәан ауаа рҭакра ишаѣәыҵхьазгьы, ижәытә гәыҵѣьара изынханы дыѣан, дшәон.

Ахьҭа аҵкысгьы игәалашәара хьанҭақәа дрыцәнахьчарц иҭахызшәа, ауапа иқәыхәҳәа аҳаԥаҽы дышиаз, ацәа дынҭанагалеит. Зшымҭа иҭагылаз амра ажәԝан агәы иԝхыҵны, ашәахәақәа шаҳәшаҳәуа аҳаԥы ашә иааланарԥхахьан, Бақьыр-иԥа Ҳараз ауаа рцәажәабжь данаанарԥшыз.

– Убзиарақәа сыдуп... Убзиара закәи, уара улоуп, уара исуҭо афатә алоуп аʒынра сызлаѓыҵсуа, мап сызуцәкуам, – реиқәшәара зызку анеибырҳәа ашьҭахь, еицыз раԥхьагыла Зураб-Зегьраб ихы нақәикын, егьырҭ ирмаҳартә ибжьы ныҵак раб Соулаҳ днаицҳаит: – макьана уабаѣоу егьаԝ рыԓьмақәа урыцлап.

Афбатәи ахы

Иԥҳәыси ихәыцӡи дырԥыларц, иаргьы иҵара-дырратә ԥшаарақәа даарҏәаҵны, иԥсгьы ааиҭеикырц, насгьы иибаз-иаҳаз ақьаад ашѣа иниаигарц дахьаааиз Ҭарсхан

дшымгәыҕуаз, иидыруаз ауаѡ, уимоу дзыдҳәалаз ибеит аҙәымкәа, ѡыцьамкәа. Асас днаидҳартәаларц знык ауаа сышьҭит, аха аҳаԥы дҭымҵит, абчараҳ дсыманы сцоит Бақьыриԥа Ҳараз иаагара, аха умазар, уеилахамзар усыцца аниҳәа Зураб-Зегьраб, мап ицәимкит. Дҳацмааргьы дызбап. Сара сахьиз схәыҷра ахьымѡасыз, уажәгьы сан дахьынхауа Аԥсара ақыҭа акыршықәса дахагылан. Амцеи алѡеи шеимадоу еиԥш, аѡажәатәи ашәышықәсазы Аԥсны иаақалаз ахҭысқәеи иареи еидҳәалоуп, амузеи-уаѡы. Сара сзышьҭаз анаукатә ԥшаарақәеи, изѡырц зматериалқәа еизызгауа аҭоурыхтә романи рзыхәан данысҵаххауа сыздыруам, аха усеиԥш иҟоу ауаѡ ибара, иацәажәара, ҳәарада иаԥсоуп.

Дызлаизымдырҙоз ала, даҽеакала деиликааит, аҽеакала араҟа дибеит ашәҟәыѡѡы Адамыр Арҭанба. Еснагь иҙамѡақәа ашьа рылԥхаауан, иѡымҭақәа агәеиҵыхра ирылыжжуаз еиԥш, илакыҵақәа алахҿыхра рхыҳәҳәылан. Иихәоз иҳәон агәра ганы. Иибахьац иакәҙамкәа дибеит уажәы. Иѡымҭақәа реиҳараҙак убас дырзыҟоуп, аб дшизыҟалауа еиԥш ацәгьара ҟазҵаз ихшара.

Аҳаԥы аҟнытә Бақьыр-иԥа Ҳараз дрыцны ҵаҟа амѡаду аҟны ианааи, иацы иара даазгаз автобус «коробочка» иақәтәаны иахьынҙаауаз, Ҭарсхан амѡан иҙбеит иахьатҵәҟьа иҟаитҵарц ѡ-уск. Убас дегьныҟәеит. Автобус ишаақәҵыз еиԥш, ихы днацклаԥш-аацклаԥшны иҽааирҽеиқәан (имацара дыҟазар игәхьаагьы скым, аха аҙәыр дицзар ԥхашьароуп) ихьамҵуа ауаѡы исахьа иҵаны, ашацаҳәа иҿынеихеит анкьатәи иѡыза, уажәы, иара иҳәашьа ишеф Виқтор Ҭахәыц-иԥа Ҩарба дахьаангылаз аѡны ашҟа. Амшгьы уажәшьҭа аҿыцәаара иалагахьан. Уатҵәынҙа ианеилысымкаа, нас уатҵәы алатҵгацәа иманы иара дцоит шәарыцара, инахынҳәыр, акрыфара, акрыжәра, нас дцозар акәхап. Араҟоума иахьугәалашәаз, уахьсазҵаауа иҳәозар иатҳаскыша сымоуп. Арҭ аѡымшк рыла иаауеит сыԥшәмеи схәыҷи. Ҳаиқәшәара анааигәаха еиҳа исылыжжит. Уара изумҳәозеи ҷьым, игәанала инацитҵеит Ҭарсхан, арҭ ажәақәа Виқтор Ҭахәыц-иԥа ишиеимҳәоз шидыруазгьы. Аҙәгьы имаҳауазаргьы иҳәар игәы иҟычып, – уара зегь рыла уҭәы-уԥха адәы уқәуп. Зегь рыла иманшәалоуп уԥсҭазаара.

Ушқәыԥшʒаз аинститут уалган, хышықәса заҵәык аатҳьаны, аҳәынҵқараа рмашьына наухагылеит, убри аԥхьагьы уаларԥшноуп ауадақәа шурҵаз. Сара иахьысымҳәо исзымдыруа ԥьушьома аѡнымаҭәа уара узыҳәааны иаазхәаз, инаганы ууада иѡназыргылаз дызусҭоу. Араѣка сшаатәѣьаз дызбеит уи Сафер. Ҳинститут аҿы уалаԥшны иреиґьу аԥҳәызба уара дугеит. Уаха егьараан аѡны умнеиргьы, уфатә-ужәтә мазеины уԥҳәыс дузыԥшуп. Уара иудыруама, усура сцаанʒа сымаҭәакәа схала ишысуанҵо. Уахынла аусураҿы акраамҭа санаанхалак бжеиҳан акрымфаʒакәан сшышьҭало! Феиа-Фатима, иашоуп, днеилоит, аха уии сареи иаҳзеилоу акызаҵәык ауп. Лара данааиша сара сыпҳәыс усқәа иаҳагь ирыцлоит. Ауада ԥссатәуп, еилыргатәуп, ԥаҵлыкак аѡи хыжәлақәаки ԥшаатәуп, улԥыларуп ахаҵа ишиаҭәоу еиԥш аԥҳәыс дылԥыларц, арахь зыѣны ауада қьырала иныскылауа аҭакәажә лыблақәа ҵархәны дсыхәаԥшлап. Сгәы ԥҵәеит, аѡыза, уаҳа сылшауам. Асоума ҳшеицәажәаз ақыҭаҿынтәи уара ушѣка усура саниасуаз, раԥхьа иааҳауа ауада уара иутәуп уҳәан, арҵ ахышықәсак рыла шаѣка шәоухьоузеи, шаѣаѡы ирышәҭазеи сара саважьны. Ҳаѣәыҵып, иаҳҳәарым уажәы иузыѣасҵо абзиара. Уқәгыларақәа зегьы ма сара изыѡуеит, мамзаргьы снапы иҵысхуеит. Ламыс умазар иҳәа, ма иугәаларшәа… иаԥсам уи зегьы аҳәара. Аҳәара ииашаҵәѣангьы иаԥсамызт, игәанала иҳәазаргьы иԥсы иахмырʒааʒакәа иара изынхон. Иҳәа акәым, иныкәырԥшшәа игәалаиршәаргьы, игәы ннархар ҳәа, ҽыԥныхәаҵас иҳәазшәа иѣалар ҳәа дацәшәон. Ихаҭагьы идыруан Ҭарсхан, иргәыбзыґны, ижьаны, ахәыц ацәигарц дызҿыз изакә гыгшәыгыз. Аха уаҳа ԥсыхәа имамызт, убри ада даҽа мѡак имамкәа ибон, насгьы, ихы агәра аиргеит, ахәыц алԥааны, иара ихәҭаа ацәганы, хьаа-баада дацәцап ҳәа.

Иҿаҿы еиҳәа акәым, ихазгьы, игәааналагьы аҳәара иҵахымызт. Аҳәара иҵахымызт дацәшәон, аха иауамызт, дзацәцомызт агәалашәара. Еиҳараʒак убри амш, зегь зыʒбаз убри амш…

Усҟан аинститут иҵан, Виқтор Ҭахәыц-иԥагьы иаргьы аҵыхәтәантәи акурс аҿы итәан. Ибзианы игәалашәоит, ааԥынра ааимҭазы акәын. Аҳауа мышкы ахала аҵыхәала ѡынтә-хынтә

аҽееиҭанакуан. Уигьы злеигәалашәо, ашьыжьымҭан шаанҳа, аинститут ахь ацара аамҭа ааиаанҳа, иҟәрышь хәыцқәа еизганы дцеит аџьырмыкьахь. Данцоз ажәѡан цқьаҳа иҟан, даныхынхҳәуаз, Марина-Мадонна лзыхәан иааихәаз ашәҭқәа ақәа рхьыҵәҵәа ицон. Иара иеиԥш лара Марина-Мадоннагьы азеиԥшынхарҵаҿ дыѡнан. Ашьжьымҭан ашәҭқәа аахәаны, аҳы рыцаҭәаны руадаҿы иргылеит уаха илиҭарц, лынаскьагаразы лѡызцәа иҟарҵо астол ашҟа даланеирц.

Раԥхьатәи алекциаҿгьы иштәаз аинститут акомҿареидгыла амаҳанықәгаѡ ихаҵа днеины диԥхьеит уск аҵыхәала еицәажәарц. Аректор ихаҵа диҭахуп. Ус дук аҵыхәала диацәажәароуп. Мап имкыроуп, избанзар уи иара имацара иусым, аинститут зегьы ахьҳ-аԥша ахьчара инапы ианырҵоит. Акомҿареидгылаа зегьы иара иоуп изыкәгәыҕуа. Иҟоуп акомҿар активистцәа, аҵарагьы еиҳа еиҕьны изҵо, дааԥышәарччан инациҵеит, акомҿареидгыла акомитет аҿы, аректорат аҿы уҳәа иналкааны пату зқәырҵауа, избан иара иаҳа изикәшәазеи уи аус аҟаҵара? Ишиҭахҳамыз днеит аректор иҿы.

– Ҭарсхан Ҭемыр-иԥа, сузыԥшуп, ууаи, уѡнал, абраҵәҟьа утәа, – истол даахыҵны днеиԥылеит аректор. Дшынеиҿаԥшыз Ҭарсхан иааигәалашәеит уи изыҳәан ирҳәақәоз. Ибиографиа злаҟаз ала, ииашоуп умҳәар ауамызт. Данқәыԥшҳаз, данстудентыз астудентцәа рнаукатә еилазаара гәыс-гәаҵәас иамаз дреиуан. Анаукаҿы аԥеиԥш ду змоу ҳәа иқәгәыҕуан. Аинститут даналга, усура ҷьаргьы дырмышьҭит, уаҟа аҭоурых акафедраҿы дааныркылеит. Иаргьы ргәыҕра даԥсахеит, иаарласны аҭоурыхтә наукақәа ркандидат ҳәа адиссертациа ихьчеит. Ихшыѡ бзиоуп, абаѡхатәра илоуп ҳәа анизырҳәоз уеизгьы-уеизгьы инацыртцон иԥшра-исахьагьы. Иоура-иҵбаара наҳааҳан, ибла қаруақәа аҭыԥҳацәа рзыхәан игәеилагаган. Днарылаԥшны иааигәаԥхаз дигоит шырҳәоз, днарылпааны дыргеит иара ихаҵа. Дыргеит, дакәыршаны, дара рныхабаақы, дара рдинхаҵарахь диаганы, дара ртәала днаҵны, ирбахьаз иакәҳамкәа, иԥшра-исахьа ацара акәым, иблақәаҵәкьагь рыԥштәахәы ԥсахны, дырхынхәны рхы данадырхәа ашьҭахь, зҭәымҭа канҳаз акаҳԥы мап анылцәыркуа еиԥш, мап ицәкны

дааганы дахьынтәидәылыргаз аинститут аҽы ректорс дҟарҭарц. Ирҳәон убраҟа данааргоуп ҳәа иара иҽанеиҭеикызҭәҟьаз ҳәа. Апартиатә маҭураҟны дахьынзаҟаз дызцәымгызгьы ирҿыҵымшәацызт инапхы цкьам, ус ҵмыҳәҳәарарак далахәуп ҳәа. Иаргьы ихшыҩи идырреи инарыцҵаны, инапхыцкьара дақәгәыгуан инеиҳау амаҭураҿы ицхраап ҳәа. Изгәамҭазеит аамҭа аҽшеиҭанакыз, инапхы ацкьара иаҳагьы ишиԥырхагахаз. Иара иҳәашьа лажәхырԥа анизыру, еидихәыцлаз здырхуада, азын ҳәынҵәраԥшь анҟыршхо еиԥш иҽеиҭеикит. Изҭамлауа, шәҩык абитуриентцәа ахьавахоз аинститут аректор ириҭаша абааигоз ҳәа, газак иакәымзар, иҵаауадаз, зегьы еицырҳәауан, Москва ауриацәақәак шаҟа рҵахыз анырҿишь, шықәсык ҵаанза егьизыргеит, иаарласынгьы ихьчеит аҵоурыхтә наукақәа рдоктор ҳәа адиссертациа. Уинахыс аинститут адкыларак аамҩаԥысны, ҩба-хԥа мза аатцыцыԥхьаза, уи ауаҩ иԥсҭазаараҿы ҿыцрак ныҟалауан, ма дачак ааихәон, мамзаргьы ҳаҭыртә грамотак ирҵон, депутатс далырхуан. Ҭарсхан диԥхьаны даннеигаз аҵарашықәсазы иалигаша алигахьан – орденк ҿаҿаза игәы икыдлахьан, аха иҟазар акәхарын иаԥхьаҟа иҵегьы иигақәарц иизбахьаз. Иҩызак иқәлак дааизшәа аҧсшәа карҵәаны иаҳәаны, Ҭарсхан дшынаиртәааз, иҙамҩа ҵахәқәа иаарылыҵәҵәаз аҧхҙы рыцкьауа иаахтны дналагеит, – иралсны ирыҙбаз усуп, ишудыруа депутатс акандидатура ыкәыргылара иаҿуп. Убас кандидатс ҳара ҳокруг аҿы иқәдыргылаз дреиуоуп, думдыруеи, иара ихаҵа, мап, аҩыза Ҭарсхан Ҭемыр-иԥа, иузымдырҙеит, Аԥсны анҭыцҵ, Аԥсны закәыхи, Қырҵтәылагьы анҭыцынтә, Москвантә, ҳпартиа гәакьа аштаб аҟынтә, ххәынҵқарра дуззаахшыҩҭра, агәеисырҵа, адунеитәи апролетариат ргәыгра ссирқәа здырҳәало. – Ҭарсхан идиҵараны иҟоу ақәгылара аҩраан ихы иаирхәараны иҟаз ажәақәа иаҳәара даҿын, дазирхион, иҳазгәакьаҙоу акоммунисттә партиа аштаб аҟынтәи ауаҩ дуззаҳара ҳабжьы иҵара разҟыс иҳауеит, – аҵаҭын дахауа, имаҟа имгәацәа ианахҩырлак итәарҵа налыргәыгәаашәа дааҩахо, иажәа наигҙон аректор, – убри аҩыза анасыԥ иҳауз ҳазегьы, аректорат, астудентцәа уҳәа зегьы ҳахьҙала уара уқәгыларц ҳаҙбеит. Уҙбахә анраҳҳәа угәы иаанамган иараз-

нак иақәшаҳаҭхазшәа, аха ҳара иҳамуит, убри ҳастудентцәа зегьы дреиԍьуп ҳҳәеит, уҳарҿхәеит. Уаҵәыҵәкьа абраҟа акттә зал аҿы иҟалоит убри акандидат иԥылара. Акомҿареидгыла акомитет аҿы уи ауаҩ ихы-иҵыхәа аилкааразы иуҭахқәоу уарҳәоит. Уаҵәы асаат фба рзыҳәан ақәгыларазы ухиазароуп. Уца, убриала ҳаицәажәеит, – имгәацәа ианахыҩры еиҭа итәарҭа ныҭиргәыгәын, имаҟа дааҩахеит, нас ателефон аашьҭихит, ҳаицәажәара ҳалгеит уцар ҟалоит ҳәа ирбауа Ҭарсхан. Дымцацкәа даангылар, телефонла ицәажәара дазыҙырҩыр акәхон, насгьы еиҳараҙак ихьыз иара дзақәшаҳаҭмыз – уаҵәы цас иауазшәа, убри асаат азыҳәан иара адунеи изыкәу зегьы иреиԍьишьо уаҩԥсык дшынаскьаиго, аҳаиртә баԍәазахь дымцар шамуа – ҳәашьа амамызт. Иҟаиҵара изымдыруа дындәылҵит аректор икабинет.

Иҩызцәеи иареи ауха азеиԥш нхарҭаҿы ирыҙбеит ԥсыхәас иамаз, убас егьыҟарҵеит. Дмыцәаҙакәа, аухәаҵәкьа иара, Ҭарсхан Ҭрамба, ахәбатәи акурс астудент иҩит, уимоу амашьынкагьы ԥшааны икьыԥхьит, нас реиҳа зхы акыр ԥнаҟоз аҩызцәа аԥхьеит, идырмазеит адепутатрахь акандидат иқәгылара ишахәҭаз еиԥш, акомҿареидгыла амаҙаныҟәгаҩ иитеит. Уи даԥхьеит изныкымкәа, ҳәарада, згәаҭарақәак иҟаиҵаз агәылаиргылеит, уигьы ҿыц амашьынкаҿ икьыԥхьит. Убри ашьҭахь, еиҭах ишахәҭаз, ишаԥыз еиԥш, аинститут акомҿареидгыла акомитет иаалырҟьаны еизыргеит, иаԥхьеит, азгәаҭарақәа ҟарҵеит, убри аинститут аидеиа-политикатә ааҙара ахьынҙаҳараку, атәылаҿацә аҿар зегьы ирҿахәу ирхырҿу ажәахә. Урҭқәа зегьы ҟаҵан шьыбжьаанҙа, ашьыбжьон Ҭарсхан Ҭрамба иқәгылара мазеины аректор истол иқәын. Ажәахә архиараҿы усҟак аимак ҟамлеит аиҩызцәа рыҩнытҵ̌а, избанзар зегьы ирдыруан Ҭарсхан аҩра шилшоз, иаҳарак аимак ахьыҟалаз иаԥхьоз ауаҩ иԥшаараҿоуп.

– Абжьы бзиа ихазароуп, – иҳәеит аҙәы.

– Абжьы аҿадагьы иахоуп, абжьы мацароума, аԥшраасахьагьы имазароуп, акомҿареидгыла акомитет аҿы, нас ихьз анырҳәалак аректор ԥьаргьы мап ицәырымкыроуп, иара Ҭарсхан Ҭрамба иаалырҟьаны уск дақәшәеит, иифаз иԥырхагахеит, ианду ма иабду аҙә дыԥсит, иаҳа иҩҭәоу ак

алхтәуп. Акраамҭа ианеимарк ашьҭахь еиқәышаҳаҭханы далырхит курск дара раҵкыс деиҵаны итәаз Виқтор Ԛарба.

Ҭарсхан уи аиԥылараҽы дыќамызт, имбеит, уи аамҭазы иԥсыққәара Марина-Мадонна днаскьаигон, аха иалатәаз избаз иԛызцәа ирҳәон изакә еихьӡара дууз Виқтор иоуз. Рызегьы еицҿакны ирҳәон акы: хԥаќа минут даԥхьахьаны, ҳпартиа гәакьа аштаб аќынтәи дааны иќаз адепутатрахь акандидат ихаҭа ихы ааирнаан, атрибунахь, Виқтор ишќа даанаԥшит, ҳәарада, апрезидиумгьы, азалгьы али-ԥси рыла дара рахь инаԥшит. Убри ашьҭахь аҭыԥантәи аиҳабы илымҳа акы нҭеиҳәеит. Рлымҳақәа акы нҭеибаҳәа-нҭеибаҳәеит апрезидиуми азали рҿы итәақәазгьы. Реиҳа аԥышәа змаз еилыркааит, аԥшӡара дыкны даго, абжьы ссир зхаз уи астудент илахьынҵа шыӡбахоз. Зхала иззеилымкааз иаахтны иреиҳәеит аҵыхәтәан иара, акандидат иҭабуп ҳәа раҳәаны, ԥхьаќатәи рымԛаз ажәақәак аниҳәауаз. Сара инаҵшьны иазгәасҭарц сҭахуп абраќа иқәгылаз астудент, ахаҵарԥыс иқәгылара. Уи ицәажәара апартиа агәрагара анаҭауеит аԥеиԥш дуӡӡа шамоу, амԛа иаша ишықәу, иаарласны ишынаӡахо ахықәкы хада – ишышьақәгылахауа акоммунисттә уаажәларра. Аинститут анҭыҵгьы иаарласны инахыҵәеит, уинахыс Виқтор Ԛарба хьыӡшьарасгьы инаидҷаблеит Москватәи адуӡӡа инаиҵаз. «Абас еиԥш иќоу рзыҳәаноуп апоет изиҳәаз: сара издыруеит ишыќало ақалақь, имышәҭыр шамуа абаҳча, ианыќоу ҳсовет тәылаҽы абас еиԥш иќоу ауаа».

Убри аҽены инаркны шьоукы ҵәылаҵарыла, аха даҽеа ԥьоукгьы агәра гаҵәќьаны Виқтор Ԛарба инаиарҳәалон: «Ишәҭуеит абаҳчақәа, иргылахоит ақалақьқәа уара уахьҳамоу» ҳәа. Иаргьы ԥьоукы дрызгәаауан, аха ԥьоукы рзыҳәан игәы иҭашәахьан: абарҭ исҭаххо ԥьоукы роуп, исыхәап, срыхәап.

Иӡы ӡлагароуп уҳәар, иҭамбауаз аӡиас асит, иԥша ӡлагаразар еиқәымиаауаз аԥша аҵасит, аинститут саналгалак аусурҭа абасыԥшаауеи ҳәа инкахәыцуаз астудент Виқтор Ԛарба иԥсҭазаара акәырҷыжьқәа. Москватәи иреиҳаӡоу аҵараиурҭа амацара акәым, Аԥсны зегьы амԛа лаша иныќәҵаны, иара дыќәҵны данцаҵәќьа, адырԛаҽены аректорат аҽы днаганы иҭабуп ҳәа иарҳәеит. Аинститут далгаанӡагьы

акомҽареидгыла ақалақьтә комитет аҽы иҭып дырмазеихьан. Акәырҷыжь аанымгыларц аӡиас лазышьҭуаз, аҧша еиқәызмыртәоз ууанӡа аӡәгьы игәеимҭацыз, анцәа изишаны ицәа иалаиҵаз баѽхатәрак илан Виқтор Ҩарба. Иѽызцәа ақыҭақәа рахь усура ицақәаз, цеит. Ақалақь аҽы иаанхақәаз ма рзанаат иахьаҵанамкӡоз аусурҭақәа рыҧшааит, мамзаргьы шықәсала усурада иҟан, иара алгаха имҭакәан, акомҽар аганахьала дҳаракуа дрыма рҽанынарха, аинститут данҭаз дыздыруаз еицҽакны ирҳәоз, иҧьаршьоз акакәын: идырбалазеи зхатә гәааанагарак змаӡам ауаѽ. Ҭарсхангьы иѽызцәеи иареи Виқтор Ҩарба дзалырхыз еиҳараӡак убри азакәын: ажәакгьы ныбжьаиршәуамызт. Шәҟәык аҽы дызмыҧхьоз, мамзаргьы еизарак аҽы иарымҳәоз даҽакы ыҟоуп ҳәа уи ауаѽ игәы иҭамшәацызт. Ҭарсхан иѽызцәагьы иаргьы ирыздырӡомызт усҟан дара реиҳа игра дууп ҳәа Виқтор идрыҧхьаӡалаз ахатәы гәааанагара амамзаара, ахатәы хаҽы иҟаӡамкәа арӡра – иара изыҳәан шаҟа еиҧьыз, раҧхьаӡа даашьҭыхны дѽазгаз, адепутатрахь акандидат изыҳәан ақәгылара аамышьҭахь иҳәақәаз ишреиуаз убри дара еиҳа игра бааҧсны ирыҧхьаӡаз.

Иҵит фышықәса Ҭарсхан аинститут далганы аҭоурых арҵаѽыс ақыҭаҽы аус иуазижьҭеи, иҧшәма лакәзар лара лхатәы быз шәа – аурыс быз шәеи алитературеи длырҵон. Ахшара дроухьан. Гәҭыхас имаз акакәын, ма иара иқыҭа гәакьахь – Аҧсараҟа, иаҳәшьа хаҵа данца, иан лхала аѽны дахьахыз ахь ахынҳәра, мамзар (аразҟыҵәҟьа уи акәгәышьан) ақалақь аҽы изанаат иаҵанамкуазаргьы усурак ҧшааны, иҧҳәыси иареи руалафахәы иныҟәнагауа, иара иусура иахаршәаланы изымкьыҧхьларгьы, ишәҟәыѽѽра даҽызарц. Абас дшыҟаз иаалырҟьаны иҧсҭазаара аҽееиҭанакит. Аус ахьиуаз ашьха қыҭаҽы уск иманы днеит усҟан апартиатә усурак, насгьы акыр иныҳаракыз ҭакҧхықәратә маҵурак ашҟа иѽеихьаз Виқтор Ҭахәыц-иҧа Ҩарба, мап Ҩарба ҳәа аҳәара иаҟәыҵхьан, ишаҟәыҵхьаз еиҧш, иаб ихьӡ ацымҵакәан ихьӡ мацара аҳәара – Варба.

– Уара уоума, Ҭарсхан?! – ақыҭа анапхгаѽцәа ахьгылаз даарылҵын, иара ишҟа иҽааихеит, ишлиапа, игалстук, исарочка шкәакәа зҵаз акостиум еиқәаҵәа уҳәа араҟа зегь

рыла иимбаʒацыз аҽеилаҳәашьа змаз хаҵа қәыпшк, хаҵа пшʒак. Азныказ дизымдырʒеит, аҧсшәа анааибырҳәа, цқьа днаихәаҧшызар, абар Виқтор Ԛарба. – Араҟа уабаанагеи? Ҳахьцо уҳаццароуп, иабацахуаз, ишаҧыз еипш, аколнхара ахантәаɯы икабинет аҿы актив драцәажәаны дшааигаҵәҟьаз рҿынархеит ачеиҧыкахь. Аҵарашықәс шаанҵәалак, уаҳа алацәажәара аҭахам, уҵаацәа аашьҭыхны улеи, ууанʒа сара ҵарауаɯ еиҵбыс аус ууларта аҭып узсырхиоит, нас, сара реиҳа сзыргәаҟуаз ауадақәа шысзыҟаиҵо ала ажәа сиҵеит. Адиссертациа сзыхьчазҭгьы зынʒаск иара ицхыраара сҭахʒамызт, аинститут аҿы исырҭон ауадақәа, сҭаацәагьы еидыскылон, саргьы наҟ сақәыҵуан ажәахәқәа рыɯраҿы ицхыраара. Усҟан, абас игәы данҭахәыцуазгьы, убри ашьҭахьгьы изеилымкааит, уимоу, гәɯарасгьы имкʒакәа идунеи иҧсахит Ҭарсхан Ҭрамба, адиссертациа ахьчараҿ дшиҧырхагахаз зыматҵ иуаз ауаɯ: дарбан аҳау зқьаҳиа димпыҵыҵырц зҭаху, ауада иҵараҿгьы убасҵәҟьа изура дшаҿу. Ажәытәʒатәи аҭоурых хҵысқәа реилкаара дашьҭан. Дызхаану уаɯ дзызҿлымҳахаша, аʒәы дибар ажәабжь бзиак ма иҿыцу ажәак иҿашәар ашәҟәы ианиҵон. Дзакә уаɯузеишь ҳәа шаҟаɯы рыҵҵаара дашьҭалахьазеи Ҭарсхан, аха иара дизгәамҭаʒеит, дзакә уаɯыз изеилымкааʒеит иаҳа лассы-лассы иибауаз, иаҳа иааигәара иҟаз. Ԓасаʒа ианқәыпшқәаз уи изыҳәан изышьақәгылаз агәааанагара – хыхьынтәи иарҳәо аамышьҭахь, ихатәы гәааанагара ҳәа акгьы имаʒам, даҿа ҷьоукы рнапаҿы акьаныҷьа даɯызоуп азы даанханы дыҟан. Изгәамҭаʒеит иара, Ҭарсхан ихаҵа дызниҵаз амɯаҿы уи иаарласны ииҵаз – ихаҵа акьаныҷьа даɯызазар ҷьоукы рнапаҿы, иаргьы инапаҿы иҟалароуп кьаныҷьақәак.

Зыргылара иаҿу аɯнқәа, иарбан улицоу иахьыҟоу. Шаҟа еихагыла иɯаргахьоу, сыцәаны сурҿыхаргьы, акакала исгәалашәоит. Иарбан ɯну иахьсиҵауа иналкааны исеиҳәааит. Сара исзымдыруа ҷьишьома абри аɯнаҿы, абри аихагылаҿы ҳәа аҵел днасыр, уаҳа шаҭахым. Хәышықәса ҵит қьаҳиаҵас иматҵ аура саҿуижьҭеи, иарбан ажәахәу ииҳәахьоу сара даҟьақәак ɯны инаɡрасымҵакәа, иара иакәʒами афициалла, иажәахә аɯра мацара иазку еснагь иразхәауа, саҧхьауа сышнеиуа аҭоурыхи акультуреи ирызку Ҭарсхан ииɯыз ахәҵаҿы

саннеилак, иаразнак иара шиакәу здыруеит, иажәақәа зегьы ирылҷҷаауеит ҳәа. Ажәала аԥхәара акгьы исыхәом. Дсыцхрааоуп. Сҭаацәа рымбара сгәахы кыднарбеит.

Виқтор Ҭахәыц-иԥа дахьыѡназ аѡны дазааигәахацыԥхьаҙа, ииҳәақәашаз иаҳа-иаҳа изырацәахоит Ҭарсхан. Егьиҙбеит днапырҟәыҷуа шьапырҟәыҷуа акәымкәа, иаахҵәаны иаарымчны диацәажәарц, иаҵахны ибозар, даныстудентыз иара изыхәан иааҟаиҵахьаз инаркны зегьы неигәаларшәаны иаԥниҳәарц. Аѡны даназааигәахоз ишылашьцара иаалашьцахьан, сааҵла макьана ицәыкьан. Аха араҟа шьхатәылан амра шынҵашәалак инеимаҳаны иахьылашьцоз, ҵхагәанызшәа акәын алашьцара шынеимаҳахьаз. Аѡны аԥхьаҟала иамаз абарҵа, армарахьтәи арҷьарахьтәи аганқәа рахьгьы инавало акәын ишыҟаҵаз. Уаҟа зыԥсы зшьауаз, амш аныцәгьоу, ишьапы неиҵихыртә аныҟәарҵа аман, аҳауа цқьа аҿы. Иаакәыршаны аѡны иазааигәаҙаны игылаз аԥсаҵлақәа рымахәқәа убасҟак абарҵа иҵалон, аҵлақәа аѡны ашҟа иаскьаны акәымкәа, абарҵа ахаҵа аҵлақәа ирыҵганы иҟаҵазшәа аҿунарбон, аԥсабара иагәыҵанаҳәҳәон аѡны ахаҵа. Ҽынлагьы егьырҭ аныҟәаѡцәа ԥсшьарҵас иахьрымаз аѡнқәагьы андыргылоз, изыргылоз анцәа ииныҳәаша. Аԥсабара зыԥсоу здыруа ҷьоукы ракәымкәан иҟамызт, аҵлақәа ирыламкьысит᲼ Амардуан днаҿалартә Ҭарсхан аѡны дназааигәахьаны, аҕьеѡҳәа ашә аатит, шаҟа иласны иааимкьаз аҟара убриаҟара иласны инкыдиҟьеит иаадәылҟьаз. Ашхырцәаҕьқәа икәшазшәа, днапҟьа-шьапҟьон, ажәақәа изеилмырго дқәындқәындуан иаадәылҟьаз. Аԥенҷьыр иалԥханы иааиуаз алашара дналибааит Зураб-Зегьраб.

– Уарбану? – инапқәа илахь иаԥыракуа Ҭарсхан днеиҿаԥшит уи. – Аа, Ҭарсхан уоума?! Уааԥши, уааишь арахь, уааишь. – Ҭарсхан игәышҧаҿы ипиджак неидгәаланы иаанкыланы днаихеит. Цәгьарас ииуз иҟаиҵара изымдырит Ҭарсхан. Ауаѡ татара игмызт Ҭарсхан, ихаҵа изеицәазаргьы даҽеаҙәы изыхәан абзиара аҟаҵара, даҽеаҙәы ииҳәо ацныҟәара дазхиан, аха уи аҙәгьы ианаижьуамызт тәамбашақә данизныҟәа. Амѡан автобусла дахьааигоз, данааигьы дахьыѡналаша, акрахьифаша уҳәа ҳаҵыр ахьиқәиҵоз азыхәан, иара Ҭарс-

хангьы уи бзиарак изиурц иҭахын, убри азыҳәаноуп Бақьыриԥа Ҳараз иаагара дызиццазгьы. Аха игәышԥы ҭарс дихауа бжьаҟьалак еиԥш изныҟәара... Ихы шимпыҵҟьацәаз гәеиҭан Зурабгьы, – саҭаумҵан, сукәыхшоуп Ҭарсхан, избоит, уара уаѡ ҟәыҷак уоуп, арахь ууаскьеишь, изуҭахузеи, уахь умнеин, уаҟа алақәа еибафоит, рыхәдацәақәа ԥибажәжәо анцәа исурбеит! Ууаскьеи, сукәыхшоуп, арахь ууаскьеи, ҳабжьы раҳауеит. Еибамбааит уара, уаҳа акакәым. Ублақәа абзиара рбааит, уара ухаҭа иубоит, ишахәҭоу ҳаиԥыларц азыҳәан иацижьҭеи, иацоума мчыбжьык аахижьҭеи тәамѡахә шсымам, шаҟа ҟастцахьоу, шаҟаԥьара сыѡхьоу. Аѡыԥьагьы ирыхьуа анцәа исирбааит. Абыржәааны, асезон ианаамҭоу, советски соиуз акаҳԥы ҳәа ҙәыр дыҟазар зегьы хыҵны Аԥсныҟа иана-ауа аамҭазы, акаҳԥцәа еимазкуа дубахьоу уара?! – Иԥсахы ԥыжәжәон Зураб. Акаҳԥы дсызшәырхиа иҳәар, екстра-класс араҟа дҳамԥшаауаз.

– Аԥсны дыззымдыруа дызусҭада Сергеи Сергеи-иԥа Фасба.

– Уажә дызбама, ихьӡыҵәҟьа Сафер Сакәыт-иԥа ауп, аха уи хьаам. Ииуазеи?

– Убри иааигеит ѡыԥьа акаҳԥцәа. Аӡәы иара изыҳәан, егьи Виқтор Ҭахәыцович изыҳәан. Ҳара Бақьыр-иԥа иаагара ҳанцоз, абас иаҳҭахуп рҳәан, иржәша, ирфаша, аӡәгьы дырԥырхагамхарц, уахь уаѡ дымнеирц рыдысҵан, ирасҳәеит ԥшьѡык рхәы уаҟа Ҭахәыцович дахьыѡноу инагаы идырхиарц, нас, уаха, уаҵәы шәарыцара ицақәо, уаргьы, ажәабжьқәа иазҳәалаша Бақьыр-иԥеи Сергеевич ркаҳԥцәа уҳәа ҳаидтәаларц, иаҳфарц, ииаажәырц. Акәац аажәит, абысҭа бзиа ибоит рҳәан, уи уны икнаҳауп, ԥсыӡи шәарах жьи, арахь ирыгрыҵыртә иаҳмырхиаз ҳәа иҟоузеи, сааит иарбан саатү шәанызнеиуа ҳәа. Шампанскиу кониаку, изгаша ркаҳԥцәагьы даргьы ирылсыз, рыхәдацәақәа ҵибакаауа, ажәеимакра иаҷуп. Еимаркуазеи?! Акаҳԥцәа! Убри ауп сара зегь реиҳа сеилазгауа. Араҟа, уара акаҳԥцәа ахацәа еимаркуеит, дара ѡыԥьа ахацәа ԥшӡақәа, аӡәы аҭыԥ дуӡӡа иахагылоу, апартиа знапаҷы иҟоу, егьи иакәзар иаҳагьы зылшо имԥхьаӡаӡакәа шаҟа иҭаху зыҕыба иҭызгауа!... Еимаркуазеи,

уара, еимаркуазеи?! – Ҭарсхан уажәоуп иангәеиҭаз, Зураб иқьаф ааҭанаҵартә ижәны дшыҟаз. Игәы иҭаҵәҟьаз еиҳагьы инарҳәон. – Хымш раԥхьа Сергеи... ихьӡ шԥоуҳәеи! Сафер, уаҳа назҭахым ахьӡ. Сафер урҭ акаҳԥцәа ѡыцьа иманы даназ, абасоуп иҟоу, абри ауаѡ даараны дыҟоуп, дшәарыцарц даауеит, ишахәҭоу шәиԥылароуп, иҟашәҵақәаша аниҳәа, ҳара уи иԥылараз иаҭахқәаз, бзиа иибақәоз ҳзымдыруа ҳаҟазма архиара ҳалагеит.

Сиазҵаауеит Сафер, арҭ аҭыԥҳацәа аѡыцьа рахьтә уара иутәу дарбану ҳәа. Руаӡәк, аиаша уасҳәап, уѡыза иакәзаргьы дылхушьаап, убасҟак дыԥшӡоуп. Ари аус ҿыц иалагаз аӡә лакәымкәа дыҟам, ажәак лоуҳәааншӡа иԥхеиԥхеиуа ахш зқәу лӡамѡақәа хәацыхәаԥшьхоит, дыԥхашьаны дыԥсуеит. Игәасҵеит иара абжьыс Сафертҵәҟьагьы дылцәыԥхашьаны акәу, игәы лызцоу, данлацәажәогьы иажәақәа дышрыцклаԥшуаз, данлыхәаԥшуазгьы Анана-Гәында длыхәаԥшуазшәа ишыҟаз иԥшышьа. Иблақәа рыла абри лоуп сара стәы ҳәа дансирба, сгәы иааҭашәеит... сгәы иҭашәа закәыхи, Сергеи иҟоу уасҳәап, уара утәы дцәырымгакәа, егьи диуҭар еиҕьуп, мамзар, уажә дызбама, уаргьы дудыруеит, ачыс еишәа дахауртәар, дышуртәаз анаԥш-ааԥшра далагоит, иреиҕьу ажьыхәҭа, ажәѡашәаҟьа абаҟоу ҳәа, анцәа иара изыҳәан иишаз даҿаӡәы ицәигоит ҳәа иԥхьаӡоит. Араҟагьы убас иҟалоит, Сафер, уара утәы дуцәигоит анысҳәа, аригьы дудыруеит, сара сгәы иааҭаххаз, сара истәхароуп ҳәа иҟоу аӡәы иоуп, данцәажәогьы дубоит, зхы зымхакәачроу аӡә иоуп, еснагь длахҿыхуп, ишызбоз шәаԥьҳәаѡык сакәызшәа амамеиқәара неиҿатәеит. Ишысҳәоз егьыҟалеит. Алаԥшра сара исымазароуп иҳәеит Ҭахәыцович, апартиа знапаҿы иҟоу, – Ҭарсхан илымҳа инҵеиҳәеит – исыхьша, иухьша, сыԥхәыс, схәычқәа, уаргьы уԥхәыс, уҷкәын ирыхьша ацәгьамыцәгьара згаша, ихәы шырхиаз арахь изҿытша! – ԥсеивгараны дегьаакәыпсычҳаит. – Сара изыстахузеи, уара, дара реимак. Абыста макьана икнаххуама, шәанбанеиуеи ҳәа сразҵаарц сахьааиз, араҟа уаатәеишь, Зураб. Зураб-Зегьраб уара угәы ишԥаанагои, алаԥшра зыхәҭоу ҳауа дарбану, аԥшәма Сергеевич иакәу, асас Ҭахәыцович иакәу ҳәа сыхҭаркит. Ирҳәауа ҷьушьома досу

дызусҭоу, аҙәы маҷурала акрал са соуп ҳәа дшыҟоу, егьигьы, укралрагьы уаргьы шәшеибгоу сԥьыба шәҭатәоуп адунеи аҳас иамоу сара соуп ҳәа адәы дшыҟәу. Излахәаахәҭуа асасдкылара ауп. «Уара араҟа уаԥшәымоуп, уабатәи аԥшәымоу, уабатәи аԥсуоу, асас сара сзеилаҳауа сахубаауазар», – иҳәеит Ҭахәыцович. Узеилаҳауа зеиԥшроу еиԥш, абриак соумҳәан – иҳәеит Сергеевич. Иҟалаз умбои, ууанҙа лара лзыҳәан зегьы акы акәызҭгьы, лыкәаиара аамышьҭахьгьы даҽакалагьы дшигәаԥхоз анылба, лара акаҳԥы ҷыц, ақәыпш, аԥшҙа сиумҭан, сара уара уоуп исҭаху ҳәа ихәда лнапқәа акәлыршеит, амзар, сызҭадыргылаз аҷы... Уазхәыц, Ҭарсхан, уара уҵарауаҩуп, уҟәышуп, абас ауаҩы изыруама, алаԥшра зыхәҭоу ҳауа дарбану, уара иҳаҳәа, ҳус аҙбаҩыс уаҳзыҟала ҳәа абри аҩыза ауаҩы иҭаргылара иашоума, ты поими, сеилкаа, Сафер уоуп аҳәсахәыҷқәа аазгаз, алаԥшра уара иумазароуп сҳәар, уаҵәы ашьыжьымҭан обхсси, народни контроли, раикоми обкоми зегьы араҟа иштәоу убап. Сара материально, ответственныи человек, сеимгәаххаа абахҵа сышҭаку убап, уи сидгыланы, алаԥшра Ҭахәыцович имазароуп, саргьы сналахәаахәҭны, ари дсасуп, асас уԥхәыс длеилаҳаргьы мап умкыроуп сҳәар, исзиуа удыруоу Сергеевич, абри иҭыԥ дықәҵа, шаҟа уҭаху устоит ҳәа головорезк инаиеиҳәоит, зынҙа даасылгоит. Ииашаз, ҳаилзыргоз алаԥшра дара аҭыԥхацәа ирымазааит сҳәар акәын, аха уи злоуҳәозеи сара Сергеиа хочу ҳәа ихәда лнапы акәлыршахьеитеи. Сшәыкәыхшоуп, шәхаҵкы, шәыԥсаҵкы, шәҩыцьегьы бзиа шәызбоит, шәҩыцьагьы зыда ԥсыхәа сымам шәоуп, сара наҟ соушәышьҭ, сус ашҟа сымцар ауам, акәац жәцәоит, абысҵа ҭабылуеит, шәхәы ансырхиаша сзынашәыцҳа, сҳәан, схы кны сдәылҟьеит. Аҳи аҳкәажәи еивҵасын, ахҭныԥҳәыс дрыбжьыԥсаait иҳәеит, иумаҳахьеи? Уара узоуп изысҳәо. Уахь умнеин. Усымбеит, сумбеит, акгьы уздырҙом, акгьы сыздырҙом. Сцеит, уцеит.

Днеирц ахьиҭахыз аҩны ашҟа акәымкәа, аблра далҵызшәа инеиуаз Зураб дишьклаԥшуа, изакә еидароу изымдырҙо – еидара хьанҭак иқәҳан дгылан Ҭарсхан. Абжьааԥны игәанала дзацәажәалоз амза днаҷаԥшит. Акгьы ианамҳәаҙо, егьыԥхамкәа егьыхьшәашәамкәа, иаразы иааҟало,

ицәгьоуроума, ибзиароума зегьы азеиԥшны ашьхақәа ирхакнаҳан. Иламыс зырхәымго уск аҟатцара дшаҷыз иақәыркыз ауаҩы игылашьа акәын имаз Ҭарсхан. Уиазҵаар еиҵеиҳәартә макьана цқьа еилырганы имамызт, аха ажәҩан ааимҟьазшәа, иаалырҟьаны дунеик днагәылаԥшит. Ихахьы иааигарц иҵахымызт уи адунеи. Ианиарҳәалакгьы имаҳазшәа ҟаиҵон. Ианбыкәу, аҵоурых аҷы ианбаҟаз аамҭак, зегьрыла ауаа ламысқәа ажәлар ирхагыланы, игәы дҵахәыцлон усеиԥшқәа раан. Рнапхы цқьаны, ркалҭ азы рҷеынкыланы, рхатцкыс ажәлар иаҳа ирҵахны, амц рымҳәауа, анаԥхара, ацәгьаршра ашәиаҟ еиԥш иҟоу аҳәынҭқарцәа анахагылахьоу. Аҳәынҭқарра зыҟоу ауаҩы иуаҩымра, игыгшәыгра аанкылара азыхәааноуп. Ламысла, уаҩрала, аламысдара, ауаҩымра ааннкылашьа амаҙам. Иҳамчузеи, ауаатәыҩса убас ҳаишеит. Ус анакәха, иҟарҵаларц ирыхәҵоузеи ауаа ламысқәа? Ажәлар рыцхраара. Изла? Ирхагылоу рыҷерымаданы, иахьынҙарылшо ацәгьара раԥырҟәҟәаарала. Шәҟәы быгьшәыла дзыԥхьази, аҟәыгацәа иарҳәозои ихахьы иааимгаргьы, ихатәы ԥсҭазаара мацарагьы ианаҳәоз рацәан Ҭарсхан. Аибашьраҷы иԥсадгьыл азыхәан ашьа каҵәаны дхынҳәит иаб. Мышкы иԥсы имшьеит. Ажәлар рус, аҳәынҭқарра аус бригадирс дҟарҵаанҙа зны арахә ихьчон, даҷеазны аҷеага кны драшәон. Иара имхы арашәара иахыԥазаргьы, раԥхьаҙа аколнхара амхы ирашәар акәын. Нцәахәыс ҳәа иман апартиа, дамҵаныҳәон. Ҭаҵақьала уҳәар уимшьуаз... Дабаҟоу саб? Рхы дархәааны, аҷеықәҵаршә анхалак еиԥш, дыҟаҙамызшәа иааилгеит. Абри аҷырԥштәы шимазгьы, уаҟәытц арҵаҩра узҷу, Аҟәаҟа уиас, сара уаасыцхраалар, саргьы суцхраап, ҳәа Виқтор Ҭахәыц-иԥа иаиеиҳәа, еидихәыцлақәаз рацәахан, дақәшаҳаҵхеит. Ушԥаҟоу, ани аду ааигәа иуеиҳәараны иҟоузеи ҳәа ҳаҵыр иқәызҵоз дызҷу аус даҟәырхырц рҵахны, ҭәылаҵарала иацәажәоз иҩызцәа ираҵеикуаз акакәын: «Сара изысыҩуа ахәҵаҷы цәгьарак иҳәоны ишәаҳахьоума?! Егьирахь, сара исыздыруам, сара сақарагьы ацәгьара ззырухьада. Шәнеишь аѽны, шаҟа напѽымҵа сзышьҭоу жәбап. Виқтор Ҭахәыц-иԥа ихароузеи урҵ рымѽа ахькхаз. Дара, ажәлар рхаҵа ирҳәо шәаҳахьоума, абасеиԥш иҟоуаѽымҵақәа аашәымкьыԥхьыр ауам ҳәа, уи аамҵа

ааироуп. «Ус еиԥш аамҭа архарара дшацхрааузаз аниарҳәалак иԝызцәа, хырқьиагас иԥшаауан даҽеакы – иаасашәараҙа, уаҳа ԥсыхәа сымам, хыҵакырҭак шаарцәызгалак, уаҳа уи азыхәан калам ааныскылауа жәбарым, насгьы уеизгьы-уеизгьы идыжәбалазеи убри ауаԝ цәгьарас, иара иҭып аҿы даҽеаҙәы днеир, иаҳагьы деицәаахоит».

Уажәы Ҭарсхан изаатыз убасҟак даргачамкит, дыцәаны данааԥш даҽеа дунеик аҿы днанагазшәа. Сырҟәаҵып ууанҙа издырқәо, исарҳәақәахьоу, сыблала избахьоу, аха иахьа абраҟа иахьа мацара... Сызҿу закәызеи?! Ацензура иашьҭуам, иркьыԥхьуам, исычҳап, аамҭақәак ҟалап ҳәа сырзыԥшуп иаазԝыз, егьаамҭа ҟаларгьы акьыԥхьра иаԥсам. Урҭ аԥҵоуп напымыцқьала. Ма иаазԝыз зегьы схала мап рыцәкны, иԥыжәжәаны икасыжьроуп, мамзаргьы иаарласны, уаҵәыҵәҟьа, уахаҵәҟьа инаркны снапы срыцқьароуп. Аԥхынра асакьаҳәымҭазы, ашәарыцара ианаамҭаҙам, аҳәарԥсарра агәҭаҿ иҟашәҵозеи раҳәара ацынхәрас, сара, сара схаҭа игәы змырҿыгьша, акрыфараз агәаҳәара изҭаша ауаԝы изаагараҿы срыцныҟәауа, аԥсымыцқьа, аԥареи аҳәсеи рыда хәыцырҭа змаҙам, Сафери иареи акаҳԥцәа еимаркуа, сара снеины ауада суҭароуп ҳәа ... дарбан аԝысҵаахәы сымԝахызҟьаз...

Иаҳа-иаҳа ахаҿы ахалашааua, ашьхақәа ирхыкны аҳаракхара иаҿыз амза иаҳагьы ишарлашозгьы, игәаҿгьы мчыла иихәа҆еуаз лашарак шҿыхазгьы, иқәлашьцаны акәын дышгылаз Ҭарсхан. Зегь реиҳагь уажәы иара дырбарц, иааигәара иҟазарц иҭахымызт ԝыцьа ауаа, иԥхәыси иҷкәыни. Убарҭ реиԥшҵәҟьа зыда димамыз лакәын иангьы, аха уи иаҳа лыгәхьаа зикымыз, лхаҵа дахьдырҙыз, лара аусура дахьамырхыз, аҭыԥантәи уаа м‹еиқәак, цәгьаҳәаԝцәақәак ирыхҟьеит акәымзар, зегьы зқәиаау аԥашә азыхәан кьынаак уҳәар акәым, иаҳагьы дала‹хәауан лыҷкәын Виҟтор Ҭахәыц-иԥа дахьимадоу. Зынҙаск да‹еаҙәуп иԥхәыс.

Ишьха қыҵан, уаҟа инхауа а‹ҿаԝа уаа рҳәашьа, ‹еада хьарҭан, аинститут ианалга, хаҵеи-ԥхәыси ианеибага, акраамҭа усурҭа анырмоу ашьҭахь усура иахьцаз. Ҭарсхан ихы дақәгәыҷуан. Идыруан, усеиԥш ақыҵа к‹ҿаха иацу ауадаԝрақәа: ҳәынҵәала

иҭәу амҩақәа, афымца лашара аныћамла, ателехәаԥшра, архьшәашәага уҳәа ишрылхәдахоз, аҩны аʒын уҩноушәа ишыхьшәашәахо, аԥхын уҩнаћәкуа ишшоуроу. Урҭқәа зегьы иара ақыҭа иааʒаз, дшыхәыҷыз иаб данҭарк, иан аусура данамырх, аеҭымра иацыз ауадаҩрақәа иреиҳамызт, иҿыцымызт. Даҽеа аа3аран илымаз иԥшәма. Аҩажәижәабатәи ашықәсқәа раан Аԥсынгьы иҭәы-иԥха иаућахыз, аха Урыстәыла зынʒа амла иаганы ауаа анҵәара ианалага, амлакра иарырҳаз ауаа рыла иҭәит Аԥсны. Убас иаанагаз дышқәыԥшʒаз инаркны араћа иааʒаз аʒәы иакәын Ҭарсхан иԥшәма лаб.

Данықеидас аԥсуа ԥҳәызбак дигеит. Ахшара иоухьаны аибашьра ашьҭахь иԥшааит иҭынхацәа. Волга ахықәан, Саратов ақалақь аҿы инхауаз. Лара, Ҭарсхан иԥсықәара Марина-Мадонна, Аћәа ланшьцәа дааныркылеит, лани лаби рахь сасра дцон дауан.

– Марина-Мадонна, уаха баргьы саргьы ааԥхьара дук, дуʒʒак ҳамоуп, – иҳәеит дгәыргьаҵәа Ҭарсхан, аурокқәа рышьҭахь иахьыҩназ ауадаҿы данааи, лара заа даахьан, – ашкол агәашә сахьаатыцыз, сыԥшызар ақыҭа анапхгара зегьы икәшаны дгылоуп аʒәы. Дызусҵада абри аћара изыцәнымхо сгәахәт, аха сара изшәым, изхам, арҵаҩ гәаћ иааигәара сназышьҭуада, егьабасҵаху, аха ибымдыруеи сыгра баапс, уск анааролак, харантә акәзаргьы рыхәаԥшра, ирҳәақәо азыʒырҩра бзиа избоит. Сынкылыԥш-кылʒырҩуа рааигәара слеиҩеиуеит, ууаи ҳаиԥылап ҳәа иаҳәаны днаргазар акәхарын, ҳашкол адиректоргьы уа дрылан, дрылоуп акәым дабеиҭаху ҳәа бҵаарауазеи, реиҳа имҵагьежьқәо, реиҳа иҵыхәаршәашәақәо раԥхьа дгылоуп. Ирҳәақәазгьы саҳауеит, аха сцәыҵыԥшны досу рхаҿқәа срыхәаԥшуеит. О, Марина-Мадонна, сгәанала амҵақьақьацәа иреиҳау актиор аԥсабара дахылымҵʒац. Дзымҵахырхәо зынʒаск бихәамԥшын, бара быхәаԥшра амҵақьақьаҩ ихы-иҿы ауп. Уи аҽаԥсахуеит ани дзымҵахырхәо ихы-иҿы аҽшаԥсахуа иақәыршәаны. Лахьеиқәрала акы иҳәозар, аригьы илахь еиқәылоит, длахҿыххар – аригьы даалахҿыххоит. Абас снарҿаԥшы-аарҿаԥшуеит, иара изыдгьежьылоз дшыздырызгьы, дысзымдырʒазшәа ћасҵеит. Уажәшьҭан иааилыҵқәар

аԥсшәа иасҳәарц зҭбаны исымоуп. Еи, уара, Гаррик уакәзами?! – ибжьы насыԥәиргеит иара. Сгәеиҭазаап. Сышҟа иҿааихеит. О, Марина-Мадонна дарбан кинорежиссиору уи асценариа ҭыхны имазарц зҭахымхауа. Абарҭ ауаа зегьы, ақыҭсовет амазаныҟәгаѡ, аколнхара ахантәаѡы, иҵакыра зегьы иман, абарҭ зегьы абри ауаѡ иибада, зыхьз иҳәада ҳәа иаанаԥшит, еимдоит, дабаҟоу. Азәгьы дырбом. Уи ихьз ҳәаны аԥсшәа зеиҳәаша уаѡ дыҟам араҟа. Дгылоуп азәы, реиҳа иҩару анхаѡы иаҵкыс деицәаны деилаҳәааны, ихы-иҿы ибла саркьақәа ирхаанха, аԥша наисыр даашьҭпаан дшагара. Дыҟам дара рзыҳәан араҟа азәгьы дыҟам. Аха ари ауаѡ рынцәа ду иуам. Инапқәа рхаха дааиуеит сара сышҟа. Гаррик уабаҟоу, уабасцәыз?! – иҳәан сааигәыдиҳәҳәалеит. Уажәшьҭа ишԥаҟарҵои, азәы дышгылаз гәарымҭар амуит. Рызегьы убас исыхәаԥшуеит. Марина-Мадонна, убарҭ убри аамҭазы изласыхәаԥшуаз аблақәа рыла бара сыԥсықәара адунеихаангьы бсыхәамԥшыц. Дылбааны дырзааит ани ѡнызқь шықәса уажәаԥхьа зхы рыхҭныргаз. Сара сгәы дызлахәаз басҳәап Виқтор Ҭахәыцип?! Сегьааигәыдиҳәҳәалеит слымҳагьы инҭеиҳәеит: «Уара ҳастуденттә шықәсқәа раантәи сѡыза, арҭ ироумҳәааит уара, зны ҳанстудентцәаз уара иуѡыз ажәахә сара истәызшәа сшаԥхьаз, убри ала ишалагаз скариера?!» Игәалашәоит ибымбои, ихамышҭзеит. Иԥшра-исахьада уаҳа акгьы илазам ҳәа баша изаххәон.

Убри аҿены, убри ауха избахеит Ҭарсхан уинахыстәи иԥсҭазаара.

– Ари сара сѡыза иоуп, – иҳәан, еилагылаз даарылаԥшит Виқтор Ҭахәыц-иԥа. Ианбыкәыз уареи сареи ҳанеиѡызцәаз, ҳаибадыруан ауп, уаҳа акгьы, – иҳәеит Ҭарсхан игәанала, аха ҷьеи иҳәарын, уимоу абарҭ ауаа, еиҳараҙак аколнхара ахантәаѡы иҵакыреи иареи, уаѡыс димԥхьазауа тәамбашақә иацәажәалоз, зыхә идыршәоз амҿы аагараҿы шәсыцхраа аниҳәа, уажәааигәа ихыччаз, убарҭ ишраҳауаз абас еиԥш иҟоу ауаѡы ду сара дысѡызоуп ҳәа ахьаххәаз иаҳагьы деигәыргьеит. Убри агәыргьара шимац иман адырѡаҿынгьы ашьыжьымҭанҙагьы. Адырѡаҿены ашьыжьымҭан ашкол ашҟа ицарц иԥшәмеи иареи аҿеилаҳәара ишаҿыз:

– Мариночка – Мадоначка, Таганачка, Ростовчаночка.

– Ростовчаночка акәым, аха Саратовчаночка, мамзаргьы Волжаночка, – дыхәмарны, иҳәашьа инацылҵеит ларгьы.

– Ишпабгәапхеи уахатәи ҳахәылпаз, ҳакрыфара-чара?! Сара схахьгьы исзаагомызт, абраҟа, аҩада унапшыр, ашьха цәеиқәарақәеи, алада улапшыр, ее, нахьхьынӡа амшын цәыхәхәыреи раамышьҭахь уаҳа акгьы ахьыуҭахым инхо аҳәса абасеипш иҟоу афатәқәа рыҟатцашьа рдыруеит ҳәа. Афара, уаҳа акгьы. Иара, Виқтор Ҭахәыцович, аинститут аҿтәи сҩыза, ибзианы иҟаимҵеи, ачеиҵьыка ахьыҟарҵо уҳацца, упшәмагьы даагала ҳәа баргьы бахьнеипхьаз? Баша изаҳхәои ипшрада акгьы илаӡам ҳәа. Ибымбои, баргьы бышнапхьатәыз ихамыштӡеит. Абзиара ихашҭӡом, уигьы нацҵа. Ибымбои, сныхәаҷа аникыз сара исзуухьоу абзиара схашҭ ҷьушьома иҳәеит, егьи, ацәгьа иҳабжьарҳәааз, иҟаӡамызшәа ихаиршҭит.

– Ацәгьа уҳәоу?

– Ааи, адепутатрахь акандидат изкны изҩыз ажәахә иара иаииаҳҵа, данапхьа, дангәарҵа, дышьҭпааны амардуан даҷагало дрыма иандәыкәла, уара ухы акыр ԥнаҟоит ҳәа акәу ҷьушьома Ҭарсхан иифыз даҳзапхьон, ихатәы гәаанагарақәа акгьы имаӡам, иара иитәым ашәак апиҵаӡом иҵауҭәо арыжәтә апшшәы иазхәо аҵәца деипшхоит ҳәа дыухыччоит ҳәа иарҳәеит. Ацәгьа ҳабжьарҳәеит. Усҟан дгәааит, дсацәажәаӡомызт акраамҭагьы, аха, ибымбои, ацәгьа ихаиршҭит, бзиара ҳәа акыр ҳабжьазар, убри ауп игәалашәараҷ иааникылаз. Исхаиршҭ мацароума, Аҟәаҟа уиас, аусурҭа узысыпшааит, уажәазы наукатә усуфы еиҵбыс уалага, нас, адиссертациа ухьчап, ҳуцхраап, еиҳау аҭып уоуп иҳәеит. Ауадақәагьы сиҭоит.

– Абасҟак абзиарақәа зегьы узыҟатцауа, дызуцәнымхозеишь уи ауафы, убри уазхәыцу?

– Уигьы иҳәеит иаахтны. Абзиара ду сзыҟауҵахьан, саргьы уара узыҳәан бзиарак ҟасҵарц сҵахуп иҳәеит. Усоуп ишидыруа, саргьы асвидание сымоуп, ауафы ду иԥылара аҵкыс Марина-Мадонна лыблақәа анарҵапшроуп. Иаҳа еиҕьысшьоит, дысзыҟоуп ҳәа иасҳәаз ҷьыбшьома ажәахә дапхьарц иаииаҳҵаз, уара уеипш иҟоу, зхатәы гәаанагара

змам, зыԥшрада акгьы злам иоуп уи аус ианаало ҳәа, ҳаѡнутҵҟа иара изыҳәан иасҳәақәаз натҵәахны, иаарҳәны, зынʒаск даҽакы наиаҳәаноуп дшыԥәҳаргылаз. Иара уажәоуп данполитикхаз, аха сѡызцәеи сареи усҟан ҳполитикцәаханы ҳалгахьан. Убри акы, иҭабуп аласеиҳәарц. Ѡбагьы, итҵегьы сзиҭахугьы сцәимʒаʒеит. Ишудыруа, Аҟәа, Қарҭ, Москва, еизара хәыҷы, еизара ду, ҳааҟәымҭʒакәа цәажәароуп ҳазҽу, уара уажәа беиоуп, ухшыѡ ҭаруп, насгьы апоезиатә бызшәа уҽоуп, сажәахәқәа рыѡраҽы ишсыцхрааура иҳәеит. Иаахтны исеиҳәеит, – руада ашә надыркын, ашҭа инҭытцит, ашкол ашҟа рхы рха, анаара иаҽаланы ианнеиуаз убри ашьжьымҭан раԥхьаʒа иԥҳәыс илеиҳәеит, ашьҭахь Ҭарсхан ихазы акырынтә иҳәауа, иҟаитцақәаз риашагас ирзыҟаитцоз ахшыѡҵак. – Аҳәынҭқарра, Марина, иҟамлар амуазар, апартиа ада ԥсыхәа ҳамам рҳәазар, ирыдыркылазар, еснагь иҟалоит анапхгаѡцәагьы, убри аҳәынҭқарреи, убри апартиеи ирхагыло. Уи ʒбоуп, ажәлар рус рылахь иануп. Ус анакәха, ламыс сымоуп, схы акыр ԥнаҟоит ҳәа ишәыԥхьаʒауама, убри аҳәынҭқарраҽ инхауа иҟаитцарц ихәҭоузеи? Сара шаҟа рыла сазхәыцыз бдыруоу убри? Ауаа ԥсыцқьақәа, ауаа ламыскәа, рҽыԥхьакны акәымкәа, ирылшо зегьы ҟарцароуп аҳәынҭқарра ҟаларц ажәлар рзыҳәан, иахагылоу ауааԥсырагьы иддырҟатцаларц азыҳәан абзиара. Виқтор Ҭахәыц-иԥа акомҽарраҽ данықаз иара курск аҽы идтәалаз иѡызак цхыраасыс иара ишҟа днеигеит. Убри ҿенак дыѡны дааит сара сҽы. Ҭарсхан, сукәыхшоуп, Виқтор Ҭахәыцович форум дук аҽы дыкәгылараны дыҟоуп, иажәахә аҽы иалазароуп, хәҭак ашәҟәыѡѡцәа ҿарацәеи анаукатә усзуѡцәа қәыԥшқәеи ирызкны, усыцхраа, еицаҳѡып иҳәеит. Иабатәи еицыѡроу, уатцәы ашьыжьымҭан ууаи, имазеины иҟалоит сҳәеит. Амашьынкаҽ, икьыԥхьны х-даҟьак сырмазеит. Иалтцызеи? Бамызтцаауеи, иалтцызи? Зыстатиақәа рымкьыԥхьқәаз анаукатә усзуѡцәа қәыԥшқәак, аредакциа ашә иандәылтцаанʒа наҟ иԥхартцоз ѡыцьа апоетцәа қәыԥшқәеи рымѡа ааснырит, рыхьыʒқәа иажәахә иахьаластцаз ала. Абзиара ҟасымтцаʒеи?! Уи иара Ҭахәыцович зынʒаскгьы издырʒом, ицхыраасѡ иѡит ҳәоуп дшыҟоу. Уажәы, иара асеиԥш аҭыԥ ду аҽы даныҟала, сара агәра ганы сыҟоуп инапала итцегьы абзиарақәа рыҟатцара шсылшауа.

– Сшәоит, Ҭарик, сшәоит – уара уҩашьазар ҳәа – имахәар аанылкылеит, – сара сацәшәоит, Ҭарик, уара, реиҳа бзиа узызбаз, уҧсҭазаара убри иазкызароуп ҳәа исыҧхьаҙо, убаҩхатәра, ушәҟәыҩра иакәымк азууп ҳәа. Ҳаҟазааит абри ақыҭа кҧахаҷгьы, егьоурым, уара, сызлауҳәо, убаҩхатәра ҭоумырхан. Уи илшарым аҵхгьы амаҵ ауа, амшгьы иазышәаҳәауа. Сара сымацара соума, аҙәырҩы иуарымҳәахьеи иуҩхьоу баҩхатәра дула иҩуп ҳәа?! Изырымкьыҧхьуазеи? Изымкьыҧхьуада? Иаха ҳзыдтәалаз, угәыдызкылаз, убри иоуп изымкьыҧхьуа, убри дызхагылоу…

– Издыруеит, Марина, издыруеит, аха сеилкаа баргьы. Абаҩхатәра ҳәа акыр сылазар, абыржәоуп иаҳагьы ашәарҭа ианҭагылоу. Ари абнеиқәараҷы аҳаҧы ҳхәыҵызгаша рахәыцк сымҧыхьашәан, уигьы бара ибгәаҧхом. Ҩышыкәса хышыкәса рыла адиссертациагьы сыхьчоит, ауадақәагьы ҳауеит, нас наҟ сыбҧырҵуеит.

–Уара ушәҟәыҩҩны аҧсабара уашеит, Ҭарик, иҟам-ианым рымацара ракәым, зыҧсы ҭоу ауаагьы излаҟаҙам ала, зынҙаск даҷакала иҟоушәа иуҙбоит. Ацәгьара ихаиршҭуеит, абзиара ихашҭуам, иара инапала абзиара ихашҭуам, иара инапала абзиара сирҟаҵоит… Ҭарик, сара сацәшәоит, сацәшәоит, убартқәа зегьы уара иуҙбақәааз иреиуазар ҳәа. Уара дшудырқәо рыла акәҙам, зынҙаск даҷеа уаҩызар ҳәа сацәшәоит Виқтор Ҭахәыцип̣а. Аинститут ҳанҭаз, дышҧаҧшҙоу ҳәа аҙгабцәа иҙбахә нарҳәа-аарҳәо исаҳахьан акәымзар, уаҳа дсыздыруамызт. Сара сзыҳәан, иҟалап сҩашьазар, аха ахаҵа иеилкаагас исымоуп ҩба: акы, аҧхәыс дышлыхәаҧшуа, ҩба, акранифо икрыфашьа.

– Нас Виктор Ҭахәыцович дышҧахыси уи бҧышәара? – дналазҵааит маҷкгьы аҵәы налаҵаны.

– Угәы иамургьы, дцеит дынҙаакәрыланы.

– Ишакәым дбыхәаҧшуама? Ибцәыззом уи аганахьала дсыздыруам. Аиҳабырақәа, амаҵурақәа бзиа ибон, убри ауп издыруа.

– Сара соума, ҳамаҵ зуаз аҭыҧхацәа роума, дышрыхәаҧшуаз, иҧшышьа шыҟаз, иныҵак ииҳәоз ашәақәа уҳәа… Уаҟа инаицҵеит, Ҭарик, уи икрыфашьа. Ачуан иҵалаз ала

млашь акрафозшәа, акәац иԥнапык рыла икны дахьацҳауаз, иқьышәқәа ирықәыҵәҵәоз ашшеи иҙамԥақәа ирылхәаҵоз аԥхҙи еилаҭәон.

– Бара ибхашҭит баныцәа, аԥсуаа аҷқьып ала акрышырымфо, – иҳәеит днахыхәмаршәа.

– Аԥсуааҙамыз егьырҧ, уаҟа иҳадтәалаз?! Виқтор Ҭахәыцович икрыфашьа снахәаԥшыцыԥхьаҙа, сцәыҵыԥшны сахәаԥшуан инаԥс итәааз анхаԥ бырг икрыфашьа. Асаан иантҵаны акәац шаақәдыргылаз, иаразнак, зегьы раԥхьа днамҵасит Виқтор Ҭахәыцович, раԥхьа имԥыхьашәаз ажьыхәҭа игәамԥхеит. Уи наҟ иналаитҵеит, даҽеакы аалихит, днахәаԥшаахәаԥшит, ҽаҵак аалицәцәан, уигьы наҟ иналатҵаны, иреиҳаз даҽеа жьыхәҭак егьаалихит, исаан ашҟа анагаха амҭакәа, ишиашаз ихаԥыцқәа налаирԥеит. Уинахыс сааҭыбжак аҟара ҳәҳәабжьгьы иаҳауамызт. Ишԥаҟаитҵеи анхаԥ бырг? Уара ушәҟәыԥԥыми, уҭоурыхҭцааԥыми, ианутҵарауеи аԥсуаа рыкрыфашьа. Виқтор Ҭахәыцович иԥсы иманы асаан дананыҵ, иаҳа иааигәаны иара иаԥхьа иахьықәгылаз азыҳәан, анхаԥ бырг асаан аашьҭихын, иааигәа-сигәа итәақәаз инарымҵаикит иалшәх, ишәфа ҳәа, иара ихәы алихаанҙа, егьырҧ, изымҵаикызгьы, иаламԥшҙакәа, дара рганахь иҟаз, инаихаҵгыланы, ухәи-уҽи еигымхааит ҳәа дныҳәаны, жьыхәҭак аалхны рсаанқәа инарныртцон. Сара игәасҭеит даҽеакгьы. Асаан шьҭыхны изкыз, иаҳа еиҵьызгьы ажьыхәҭа изынхеит, избанзар ианызхлакгьы иԥсыцәгьара ааникылауан. Ишԥаифоз анхаԥ бырг – ҽаҵақәак ифаанҙа, Виқтор Ҭахәыцович, абаԥқәа рыла иантәы, исаан рыԥсаххьан. Изхара анифа, иԥсы аниоу ашьҭахь, бсаан акыр бзаныстцарц бҭахума, Марина Ивановна, иҳәахт. Имгәажә анҭәы нахыс даҽеа ҳаиуан гәаҳәарак аԥыжәара агазар акәхап, иблақәа нарыларҟацо аҳәсақәа рыхәаԥшра далагеит.

– Исцәыбымҙан баргьы дбыхәаԥшқәазар?

– Иԥьоушьаргьы саргьы лаԥшыла акыр сеиԥхьишьшьааит, аха ихааз ҭак ҳәа акгьы анимоу даҽеаҙәы далихит. Уи дышлыхәаԥшқәоз... Аныҳәаҽақәа ааникылацыԥхьаҙа Хрушьчов иҟаитҵаз, Брежнев ииҳәаз... ҳәа... Убриаҟара ирыцҳау хатцоуп, аԥхәыс лныҳәаҽа аниҳәауагьы, ес иҟаитцалакгьы апартиа

аҙбахә налаиҵоит. Сгәанала, уи аԥҳәыс данлыкәаиоугьы апартиа абас аҳәеит иҳәозар ҟалап. Сара уи изыҳәан гәаанагарк сзышьақәгылоит: иԥсы ҭоуп, адәы дықәуп х-уск рзыҳәан: амаҵура, аҳәса, акрыфара. Мап, раԥхьа акрыфара, нас амаҵура, ахԥатәи аҭыԥ аҿы аҳәса.

– Раԥхьатәи аҭыԥ аҿы аҳәса ахьимыргыло бара, ҳәарада бгәы иалсит... – алаф ашҟа иниаигеит Ҭарсхан.

– Сара исзынхаз агәаанагара иашоу ииашаму еилукаарц уҭахызар, акы уасҳәоит, иҟаҵа, нас иубап. Уиазҵаа абас: Виҟтор, иаҳҳәап, бзиа дубеит ԥҳәыск, мамзаргьы аамҭала ҳәа дугәаԥхеит, лара иуалҳәеит: иуҳәауа сақәшаҳаҭхоит умаҵура шьҭоуҵозар ҳәа. Иулшоу аԥҳәыс лзыҳәан умаҵура ашьҭаҵара ҳәа уиазҵаа, нас иихәо уаҳап. Зхы еилагаз иеиԥш духәаԥшуазар убап. Акрыфара, амаҵура бзиа, аҳәса.

– Аиашаҵәҟьа ҟаиҵоит, уаҳагьы иҟоузеи аԥсҭазааратҿы, – лҳәеит иԥҳәыс, лҳәашьа иаҵыжжуан гәалақәакгьы.

Амза ҭҭәааҙа изхаҙсо-ҙсоз аԥсаҵла амҵан длеиҽеиуа, иԥҳәыси иареи реицәажәара анигәалашәа, ианеихишьала иара, Ҭарсхан, Виҟтор Ҭахәыц-иԥа изыҳәан иҟаиҵахьоу, ацынхәрас иибақәахьоу, ԥсеивгарала амза деиҭаҵаԥшын, диашан Марина, диашан иҳәеит, аха уи лиашара иара изыҳәан иаҳагьы ихьанҭаз еидарахеит. Шықәсык ҽышықәсак рыла ауадақәа уаҳҭап иҳәан, иабаҟоу, хәышықәса ирықәуп, исыҭаны далгеит анаасҳәо аамҭазы, инеихеиршҭуеит. Изаҟарзаалак дысмыцхраазеит адиссертациа ахьчараан. Ианысыхьчоз аҿены, иаалырҟьаны, зегьы ааҳәын, адәаҿы иҵегьы аматериал еизигаанҙа ҳәа... аҭел днасызҭгьы аҭоурыхтә наукақәа ркандидат ҳәа ихьчаны стәазаарын. Аегоист, ихы, уаҳа акгьы. Ирасҳәозеи сыԥхәыси схәыҷи... Лани лаби рҿы данбанҙаҟоу... Уахаҵәҟьа исеиҳәааит, зыргылара иаҿқәоу рҟынтә, иарбан ҽну ауадақәа ахьсиҭо...

Иҿырхаҵаны, ашацаҳәа иҿынеихеит Ҭарсхан, зԥенҷьырқәа алашара алԥхоз, ирҳәоз изеилымкааура, зны ишьҭытҵуа, ҿазны инкабо, аҕьбжьы здәылыҽуаз аҕәтәы ҽны ашҟа. Аҽны аԥхьаҟала инагҙа-аагҙаны иаман абарҵа. Алашара аҽнуҵқа акәын иахьаркыз аҟнытә, адәахьы игылоу аҽнуҵқа иҽноу дибон, аҽнуҵқа иҽноу аԥенҷьыр далԥшны акгьы ибарҭамызт.

Ҭарсхан ихы иатәеишьомызт аԥенџьыр даалԥшны аѡнаԥшра. Раԥхьа имԥыхьашәаз ашә ыртрысны даахеит, убасҟак иласны ииатит, иҽақшарц егьааигымхеит. Ԛыџьа аҭыԥҳацәа астол иадтәалан. Руаҭәа шәпараҟәа рҟынӡа ихтын, ргәыԥҳәқәа абжараҟынӡа ииаԥшуп. Аҭаҭын иахон аѡыџьагьы. Раԥхьа иқәгылан ашампан ѡы аҵәҵақәа. Ажәақәак нарҳәақәеит аҭыԥҳацәа, аха ирҳәазгьы имырҳакәа, иаргьы аԥсшәа рамҳәакәа, дшыѡнашылаз еиԥшҵәҟьа, ашацаҳәа ишьҭахьҟа даахынҳәын дындәылҵит. Аҳауа цқьа наиҽасын, иԥсы ааивигеит. Ихы изнымкылакәа уааӡа ихьыз уажәы ириашарц – ашә днасны, снеир ҟалома ҳәа дразҵааны дыѡналарц иаҳа иҿынкыланы, ашә данаадгылоз, имырдуцәакәа, аха ирҟацаны убас аҕьбжьы бааԥсык, цәҳара ажәақәак алатҵаны игеит, ашә дасырц Ҭарсхан инапы ахьынышьҭихыз даанхеит. Абарҵа дықәгыланы даанаскьан, аԥенџьыр дналыԥшит. Арахь, аԥенџьыр ашҟа иааскьаганы игылан фатәыла иҵәны ирхиаз астол, дара, Виқтор Ҭахәыц-иԥеи Сафери ауада агәҭаншәа еиҽанагаланы аицәҳара иаҿын. Ҭарсхан иаҳақәаз ажәақәа рыла еиликааит аҳәсақәагьы шеицәҳақәоз. Уамак зҵазымкуа еимакы ыҟоуп, сара сырбар реимак иаҳагьы ирласны аҭыԥ иқәыртцоит, иҟалоит ахԥатәи иаҳагьы даҭахызар ҳәа иҙбан, деиҭаахынҳәын ашә аҕьеѡ-аҕьеѡ ҳәа днасит, аха аҙәы анҽиҵуа ҳәа дымԥшыкәа иаартны дныѡнашылеит.

– Абар, иҳәа, иҳәа абри итәы, иҳәа иара ишиаҳауа! – Ҭарсхан днаиԥххылан, имахцә ҭарс Виқтор Ҭахәыц-иԥа ишҟа диманы иҿынеихеит Сафер. Ҭарсхан иҿеимыз, ихәымгараз уск дшалаҳаз аҟара ицәа иалашәеит, ицәымгхеит, аха Ҭарсхан иҿеилыхны ишьҭахьҟа ацашьа, убри аѡны зегьы ааныжь ацәыбналашьа дақәымшәеит. – Ҳарҟәаҵып егьырҵ зегьы, наҟ ҳарҟәаҵып! Уаангыл, Ҭарсхан, аҳәаха сыҵ! – даҽын зычҳара иахыҵхьаз, аѡы зылсхьаз Сафер, изнапык ала ишикыц, инапы аларԥс Ҭарсхан имахәар шикыз, егьи инапала, иҿынаигҙан, аҟырҟырҳәа ауатка аҵәца инҭатәаны инҭаирпҟеит. Абаапс дузеиқәкуазар, наҟ дузгозар ҳәа Ҭарсхан инапқәа наиирбеит Виқтор Ҭахәыц-иԥа. – Умнапҟьа-шьапҟьан, уаангыл, сара иусырбап сылахәмарра зеиԥшроу, цқьа, уихәаԥши, ари дызусҭада?! – Ҭарсхан имахәар ноуишьҭын, Виқтор Ҭахәыц-

иԥа инапы иҽакуа инациҵеит иаҳа-иаҳа зҽеынкылара зцәыӡуаз Сафер. – Дызусҭада ари? Абраҟа уқәтәоуп, аа уахәаԥш, абраҟа уқәтәоуп. – Ҭарсхан ихәдаӷьал инапы нықәишьит. Убасҟангьы ииҳәара, иҟаиҵара дақәымшәеит Ҭарсхан. – Сара, уара иудыруама, сара бзиа дызбон, ларгьы издыруеит, лгәы сызцахьан абри иаҳәшьа, аԥшӡа, аҟәыҷа, аԥсыцкьа. Ари дызлыҵыз изакә ҭаацәоу удыруоу? Ихаҭа дҭадырхеит, аха иахьагьы иҽхәаԥхьыӡ ажәлар ирҳәоит абри иаб, – имаикырц даҟәихырц дналагеит Ҭарсхан, аха Сафер ианимуы, иҳәааит, игәы иҟычар иеиқәкра иаҳа имариахоит иҳәан иҽааникылеит Ҭарсхан. – Иан дудыруоу, лыӡбахә уаҳахьоу?! Уи баша рҵаѡым, ақыҵа зегьы дрануп. Аҭаҳмадацәа, иудыруама, аҭаҳмадацәа рхылпақәа рхых, илеихырхәаноуп аԥсшәа шларҳәо. Ари зынӡаск даҽеа уаѡуп, уареи сареи ҳаамышҭахь, иуаҳау, даҽеа уаѡуп, иламыс даҽеакуп. Сара сымѡа здыруан, схы здыруан, схы! Сара маҳәыс слаҭәамызт абри иан. Иара игәхьаа скым, уара дахьудҳәалоу азыҳәан мацарагьы... Иан лымаҳәра сара саԥсамызт, иуаҳау?! Сара исгәаԥхоз, исаҭәаз Бақьыр-иԥа Ҳараз иԥҳа лакәын. Ари иара ихаҭа иқәнагоит изууа, икабинет аҿы аӡәы данидикылалак еиԥш, ишьамхы еиқәыршә акресла днықәтәеит Виҟтор Ҭахәыц-иԥа. Уи иҵынчра иаҳагьы амца ицранаҵон Сафер. Ишпаизууи, аиаша иаҳәа ишпаизууи? Сара исурҟаҵарц уаналага, мап ануцәыск, даҽеа ҧьоукы рыла иҟауҵеит. Уара, Ҭарсхан, дуаѡу ҧьшьаны зымаҵ ууа, аа, абни, уара иудыруама адиссертациа анухьчоз?! Абри иоуп, аа, уус ыҵазырбгаз. Акоманда ҟаиҵеит, удиссертациа наҟ инцәыҵарыжьит.

– Иазхоуп уажәшьҭа, иазхоуп! Уизымӡырѡын Ҭарсхан, иуаҳауа уздырӡом! – дѡаҵҟьеит Виҟтор Ҭахәыц-иԥа. Ҭарсхан идыруан уи атапанча шныҟәигоз. Иакәым акы салаԥшуеит игәахәын, иаҳаз агәхьаа мкыкәа, рыбжьаҟазара иҽеыназикит. – Узусҭада, уара, уабаанагеи! Удәылцкьаны уца абыржәыцәҟьа! Аконсерв иаҕрашәоу аҳәынаԥ чах! Уажәраанӡа уҭаскыр акәын. Укаҳԥцәагьы уаргьы шәеибамбааит! Иуманы уца аѡыӷьагьы. Дара уреиԥшуп уаргьы!

– Дарбану, уара сара сзеиԥшу?! Шаҟантә иузназгахьаз акаҳԥцәа?! Еснагь алаԥшра уара иуман, абыржәы заҵәык алаԥшра сара исымаз, абри сара дысгәаԥхоит анысҳәа ухы

еиланагеит. Уара сара сатқыс узлеиҧьузеи?! Исаҳәеишь, сара сатқыс узлеиҧьузеи уара?! Сара соума аконсерв ҳәынаҧ?! Аконсерв зауад аҟнытә заҟа умоузеи уара?! Уара удолиа еиҳау сара стәы акәу? Аиаша ҳәа, аиаша ари ҳара ҳтәы иоуп, уара удолиа акәу сара стәы акәу еиҳау? Упартиагьы уаргьы абраҟа шәҭатәоуп, аа, иубома, абраҟа шәҭатәоуп!

– Абарҭ ажәақәа рзыҳәан, Сталин ихаан акәызҭгьы, укнаҳаны уишьуан! Иаҳзиузеи, уара, Хрушьчов, ажуликцәа ҳзынкылом! – аҭаҭын дахарц далагон, ианамуы, наҟ иршәит Виҟтор Ҭахәыц-иҧа.

– Сталин дыҟазҭгьы раҧхьа уара уакәын икнеиҳауаз. Узусҭада, уара?! Сара сатқыс узлеиҧьузеи?!

– Сара суҳәоит, Ҭарсхан, наҟ ддәылганы дга абри, иакәым ҳалибахаанҙа. Дга наҟ, ддәылга, успырцкьа! – дыҳәҳәеит Виҟтор Ҭахәыц-иҧа, иҧьыбахьгьы инапы аҿынаирхеит.

– Ишҧа, сара соума алеиҧш усыҵаҟьаны идәылуцо?! Абарҭ улымҳа ҧсылақәа, арҭ иубома арҭ?! – Сафер днеин Виҟтор Ҭахәыц-иҧа илымҳа ааникылеит, – абарҭ улымҳақәа саркьада иубараҳа укабинет умбауа иҟаҳҵап иуҭахызар?! Иаҳхысыз апартконференциаан сара исеиҧшқәоу Қарҭ ҳцаны, уаҟа ирызхаша рыҭаны, уантәи Москва ҳцаны уаҟагьы ирҿажьны, уҧсы ҿыхны ҳмаазҭгьы, ууанрыжьуазу иаҳхысыз апартконференциаан?! Уҭыҧ аҿы уеиқәырхаразы шаҟа ҳшәаз инацаҳҵар сѡызцәеи сареи, укабинет удәылҟьаноуп ушцо!

– Сара исҭахым арҵқәа зегьы саҳарц, исҭахым. Шәѡыцьагьы шәеиҧшуп, шәѡыцьагьы, шәѡыцьагьы!.. – иҧсы еивҵахан, иажәақәа ихәлахон Ҭарсхан.

Ашә ныджьыланы дандәылҟьоз иаҳаит убасеиҧш иҟаз ажәақәак, абарҵа даннықәхх, урҭ ажәақәа урызхәыцыртә ихаҿы ианааи, иаргьы арыжәтә афѡи аҭаҭын лѡеи дрылҵны, ҳауацқьак аниҿас, иҧсы ааивиган, иҿааникылеит: «Алажәеиҧш иугәыдҵаны усшьуеит иҳәеит. Изҳәаз Виҟтор Ҭахәыц-иҧа иоуп. Уи еснагь атапанча иҧьыба иҵоуп. Аҧсҭбара ҟалоит», – ишьҭахьҟа даахьаҳәит. Ирҵрысны дахеит ашә. Дандәылҵуаз ианкыдиқшала, аѡнуҵкала иамаз ацаҧха ылашәан, иззаамыртуа иакхьан. Ашә дадхеит, дасит, аха ишизаамыртуаз аниба, аҧенҧьыр днадыххылан, ааигәара игылаз аҟәардә

дныҟәгылеит. Аԥенџьыр асаркьаҟәа дрысны, иаашәырты, снашәышъҭ ҳәа ҽиҭырц акәын, аха, асаркьа далԥшны иибаз, изҽымҭуа, ибжьы ихәланаршәеит. Виҟтор Ҭахәыц-иԥа инапы ырҵәины, атапанча имхра даҽын Сафер. Атапанча ҭҟьоит, амашәыр ҟалоит, иҳәан, иԥсы иҙеит Ҭарсхан. Ихы-иҽы еицаҟьахан, ахьаа бааԥс иареиҟәаҵәон Виҟтор Ҭахәыц-иԥа, иаҳа-иаҳа ихы-иҽы қәыџьмахон Сафер. Рнапҟәа ԥибаҵәҵәо акраамҭа ианеиҟәԥа ашьҭахь, уаҳа анилымша, атапанча азгьы акәым, амашәыр ҟалом ҳәа агәра ганы, аха ашәымҭак изааиз уи агәаанагара наҡ инаихҟьеит атапанча руаҙәк ишьҭихыр шыҟало, амашәыр аҟалара макьана ишахырԥам даназхәыц, арахьгьы ихаҽы инцәырҟьа-цәырасуеит акылԥшра шыԥхашьароу, дыѡналаны хаҵаҵас реиҟәыкра шихәҭоу. Адыршәыла еиҭа дналаԥш дныѡнаԥшит, иахьнеибагахьоу гәаҭаны, нас иҟаиҵаша иҙбарц. Уажәгьы иибаз еиҭах, ибжьгьы ихәланаршәит, дахьыҟоу иҟаиҵашеи, акгьы изымдыруа даргачамкит. Атапанча импыҵарҷәгәа, аҵхага инацәа аҵак икын Сафер. Виҟтор Ҭахәыц-иԥа иѡнапык шьҭыхны дгылан. Ибжьы ҭахәаҽены, аарлаҳәа иныҵак акәын Сафер ишиҳәоз. Ажәақәа изеилымкааит Ҭарсхан. Виҟтор Ҭахәыц-иԥа изнапык шьҭыхны ишикыз, егьи инапала иеиқәа амаҡа аапиртлеит, иеиқәа наишьклаижьит, маҡҽаҳәаранахыс ҵаҡа иҽанааилих, ирмақаруа Сафер иикыз атапанча ахы дҭаԥшуа, ашьшьыҳәа наҡ даанаҳәын, изқәа Сафер иеирханы дынхырхәеит, изнапык ала уи ихы ашьҭахь атапанча адкыланы, егьи инапала иеиқәа аҽацә ааиртлеит Сафер.

Ҭарсхан идыруан уи аѡыза ақьаад ишанимҵоз, ихамышҭырц, ѡымҭак аҽы исҭаххозар ҳәа иитҵәахқәашаз ракәымкәа, наҡ ирласны ихаиршҭыша ишреиуоу ибла иабаз. Маԥ, ибла иамбеит, ԥхыҙ бааԥсноуп ишибаз ҳәа ихы агәра аиргарц далагеит. Ақьаад ианиҵашам, аха уеизгьы иҟалазеи, иара, Ҭарсхан ихаҭа ихьзеи анаѡсан? Ламыс змоу ахаҵа изыруз Сафер Виҟтор Ҭахәыц-иԥа изиуз, ма изызуз дишьыроуп, ма иҽеишьроуп ихаҭа. Убри аҭыԥан, иҟалазеи, иара дынцәаҵаххуа, днагылауа, иԥсы иманы дыѡны данцоз, аѡны абарҵаҽынтә, дхынҳәырц, даангыларц аѡыџьеигьы еиқәҿтышьас, еидгылашьас ироузеи? Азнык азыҳәан иҟалаз изымдыруа, дзадымҵуа

аԥенԥьыр адыршәыла зны дазԥшуа, ҽазны далԥшуа иҟалаҵәҟьаз, Сафер Ҭахәыц-иԥа изиуаз дымѽашьахуа ианиба, иҽʒаны дцарц, дыбналарц аҟәардә албаара данналагоз, иоуразоуроу деиҵас дахьыԛыԥьԛыԥьуаз иахҟьоу, ишьапы аҟәардә амаа икылашәоу, ишыҟазаалак, икаҳашьа убас иҟалеит, ишьҭыбжь цәгьаʒахеит. Ԥшьынаԥха амардуан ашҟа деихеит, Виԛтор Ҭахәыц-иԥа изыруз зыхьыз иара иакәушәа, аʒәы дибаанʒа, дыбналарц. Игәалашәо убри ауп, зны ԥшьынаԥха, даҽазны даныѽагылалак деиҵакаҳауа, амардуан данналбаа, рымҵақәа ҵылашьцааʒа игылаз аԥсаҵлақәа рышҟа днеит, аха амѽа уахь ишыҟам, урҭ рнаѽс ишыбнароу, ишышьхароу, царҭа хыҵәахырҭа шимам ихаҷы ианааи, даақәгьежьаан, ҵаҟа ихы рха ддәыԛәлеит, уамакгьы дымнаскьацызт абарҵаҷынтә ѽыԥьа ахацәа рыбжьқәа аниқәдыргаз. Издыруада Виԛтор Ҭахәыц-иԥеи Сафери ракәмызҭгьы? Изҷыз еиҵанамырхазааит, иаҳҳәап, аха атапанча? Аҕьҕагәгәаҳәа сышьҭыбжь анга, ишызбаз анеилыркаа... ахьымʒг зиргаз дицәымшәакәа... убри аамҭазыҵәҟьа урҭ еидызкылаз шизеилымкааз еиԥш, Ҭарсхан изеилымкаакәа иаанхеит, иаанхеит урҭ ууанʒагьы, уинахысгьы еидызкылауаз, иахьыҟаз, иахьыҵәахыз, еивыхшьа рмоуа еилысхьаз рԥашәқәа.

Ихаимыршҭыр акәым, иибазгьы иаҳазгьы ақьаад ианҵаны еиқәырхатәуп ҳәа Ҭарсхан иипҳьаʒаз даҽакуп. Уажәы иблала иибаз, дызлаԥшыз, илымҳала иаҳаз аухаҵәҟьа цқьа уазхәыц, ишәа-иза акәым, имбаʒазшәа урҭ аѽыԥьагьы иидыруаз аамышьҭахь уаҳа акгьы ацымлазшәа иахьихаимыршҭыша дашьҭан, излаихаиршҭышагьы иԥшааит, аха адырѽаҽены, егьа иҟәицарц далагазаргьы, иибаз иблақәа ирыхгылауа, иаҳаз илымҳа иҵаѽуа, зегьы рҽырҷыцны иҷрымсыр анырымуы, иѽнуҵҟа зегьы убас еиҵанакит, изаанартит даҽа дунеик, ихаҵа ихы даҽакала инарбеит. Уи еиликааит ихы иаҭәаимшьашаз, ихы ианаимыжьшаз шьаҷак шыҟаиҵаз, иаарласнгьы ианимыриаша дышкылнаго реиҳа иреицәоу аҷы, дышнанаго ихыигәы ахшәараҷы, насгьы ихала, инапала ишҵаирхо анцәа ҳамҵас ииҵаз. Ианбыкәу раԥхьаʒа ианеихызгаз убри, ииашамыз ашьаҷа, схаҵа сызнаԥхаз. Сызшаз исаҵәеишьаз аҳамҵа аҵкыс схы аиқәырхара... Усҟан ашкол аҷы аиҳабыратә

классқәа рҽы стәан, сангьы дааҟәымҭҙакәа схы иҭалгалон акомҽарра салаларц, сара уи сцәымґны цәгьарак ҟазҭахьоу еиԥш исыԥхьаҙогьы акәмызт, аха гәныхәҭыстала акәзаргьы еилыскаауан сҽазхәақәо ишреиуаз. Уии сареи ҳаинымшәо, ичҳауа сшааиуаз, еиҭах анцәа акыр сылаиҭазар исыхьчап, сыхгьы сыхьчап ҳәа, аинститут аҽы акомҽаррагьы апартиагьы сҭыхәа кылырҳәҳәаны инадсырбеит.

Исыдырҭақәоз ҟастон, ажәа рымаскуамызт, урҭ сара исзыриашом, баша амала схы ацәгьара асыргоит сҳәон, ҭаны, ҟәышраны иҟасҭаз, сықәра анааи, ашьшьыҳәа снаҭит акомҽарра, егьигьы салаломызт Виқтор Ҭахәыц-иԥа иакәмызҭгьы, иумыхәозар иуԥырхагам, саргьы уцхыраара иаҳа исзымариахоит аниҳәа, насгьы убасҟак ирласит, уаѡҭасгьы сақәшаҳаҭхаанҙа абилеҭ сҧыьба иҭарҭахьан. Урҭқәа хьаам, сара сакәым, Шолохов дуззa уахь дахыԥхьаҙалоуп, уиакәым иусу дызусҭада ҽеыхьшьырҭас искыз?! Дызусҭада?! «Анцәа акыр сылеиҭазар еиқәсырхап, сыхгьы сыхьчап», – снанагеит ахаҽы – иаасыԥхьан, исықәгәгәаны, ҳара ҳтәы иоуп ҳәа сыԥхьаҙаны исыдырҭеит Москвантәи иаауаз, апартиатә усзуѡ ду ихцәажәара, шәыбжьы ишәҭа ҳәа... Бзиа избауеи сареи ҳаиқәшәараны ҳаҟоуп, дзыхшаз рахь дцоит, днаскьасымгар ауам ҳәа ҽарпас иҟасҭаз, схы ацәызгарц исыҙбаз, ибашоуп, уи сара сыламыс азыхьчом. Уаѡԥсы иабеибауеи, издыруагьы аҙәык ѡыцьак роуп, аха схаҭа? Схаҭа исымдыруеи иҟасҭаз? Ажәахә ааѡны, Виқтор Ҭахәыц-иԥа инаиҭан, снапы сыҙәҙәеит, сыцкьоуп сҳәан, сыбналеит, сцеит сажәабжьқәа рыѡра.

Абас иԥсҭазаара еихшьалауа, ишьаҽақәа дрызхәыцуа дышнеиуаз, иибаз иаҳаз данзацәымца иԥҳәыси иареи Виқтор Ҭахәыц-иԥа изыҳәан реицәажәарагьы анацла, Ҭарсхан адырѡаҽенытҵәҟьа избеит еиҟәыхзарц урҭ, ихибамшьаакәа ааибышьа змам, еибахьчарц иара еидиргыларц, еинишәарц дызлагаз – дызшаз дыззишаз, амаалыкь уси, ихаҭа ааигәа иааишьҭыз аԥныш иусхәуп. Исзыҟаиҭоғьы сҭахым, ихаҭагьы, аѡыцьагьы уаҳа сыбла иамбароуп ҳәа Виқтор Ҭахәыц-иԥеи Сафер Сакәытиԥеи данрызхәыцуаз, Ҭарсхан издыруамызт дара еидтәаланы избаны ишалгахьаз иара илахьынҵа, иҟарҵарцгьы рыҙбеит еснагь русқәа злаҟарҵац ала – даҽеа ҷьоукы рнапала.

Сафер атапанча харшаланы иҽакны, Виқтор Ҭахәыц-иԥа ихаҵара даналаҽхәоз аамҭазы, ибла иабаз дацәыбналарц иҽанынаихоз икаҳара, аҕьҕьа-гәгәаҳәа ишьҭыбжь баапс абарҵаҽы агара урҭ аѡыцьа рыхдыррахь иархынҳәит, рхаҭақәагьы ззыԥшҙамыз ашьҡагьы икылнагеит еиннаршәеит, еиднакылеит.

– Ҳѡыцьегьы ҳҭахеит, – иҳәеит ихьыз аҵкыс ауаа ираҳауеит ҳәа иаҳа ихәыцуаз Виқтор Ҭахәыц-иԥа. Ртапанча астол иқәикшеит Сафер, иуҭахызар иахәҭангьы ухыс, сара сушьыргьы уара аԥсра аҵкыс еицәоу узызухьеит ҳәа алеиҳәарц. – Уаргьы уԥсы ахьынҙаҭоу иухымҵуа… Зегьы ибеит. Сара дыздыруеит. Иахьа уаҵәы иҟаимҵаргьы, иаарласны зегьы, акы аанмыжькәа зегьы ақьаад ианиҵоит. Апартиатә еизара маҷқәа рҿы знык ѡынтә днасыԥхьеит, нас аѡызцәа исарҳәеит, уара, ари уцхыраа ѡ дыгәрагоу, изакәызеи даа҆ҟәымҵзакәа иқьаади икалами еиқәихуам, иаҳҳәо зегьы аниҵоит, ҳара егьа ххәоит, на҆ҟ даҳԥырга рҳәан, уахь инаԥхьара са҆ҟәыҵит. Анышә дамандаз, ма данкылпшыз даҳбазҭгьы, мамзаргьы ишьҭыбжь анга дҳазкызҭгьы, ма дыршәаны, ма дыргәыбзыҕны… Имҳәарц, имѡырц… Арыжәтә уиааины уҟан акәымзар усеиԥш ҟауҵомызт, Сафер. Ларгьы уаргьы шәеибамбааит, акаҳԥцәа зегьы аҙәроуп, дабаҫтаху, аха… ҳҭахеит, Сафер… Сергеи Сергеевич, ҳѡыцьагьы ҳҭахеит.

Иамеигҙакәа аԥара иҵара, мызкы иахымгакәа игәҭыха анагҙара – ауада бзиа иѡнаҵара, ҷыц еиҵа иахәарԥшны адиссертациа ирхьчара уҳәа, ҷимҭырц, иԥсы иахимырҙаарц иԥсы ахьынҙаҭоу, даныҟамлагьы мышкызны аҙәы имаҳарц қьаадкгьы ианимҵарц азыхәан изыҟарҵақәаша ҳәа ирыҙбақәеит акымкәа ѡбамкәа, аха акаҷы изаанымгылеит, еиҳарак изымуз Виқтор Ҭахәыц-иԥа иоуп, ашьҭахь, адырѡауха, ашәҟәыѡѡы Адамыр Арҭанба имѡа данықәырҵа, еиҵах еидшылауа ианеимаркианеимҵарк иахымԥауа иҙбаны иаакылсит акы – ибзгьы уаҳа амҳәарц, икаламгьы уаҳа ақьаад иақәимкырц азыхәан амѡа иқәырҵаз Адамыр Арҭанба иаргьы днаишьҭаргалартә иҟаҵатәуп, а҆ҟаҵашьоуп зыҙбара иаҳа ирзымариахаз.

– Сара издыруеит уи а҆ҟаҵашьа, – иҳәеит Сафер. – Латцгацәас иааргаз ахьшьцәа-ашәарыцацәа. – Анҭ, ашәарыцараҷ иуцхра-

арц иҟаз, иацы илашәарыца ишьҭарԥало аҳәы даасыдгылан, уара, шәшеицәажәоз збон, иареи ҳареи қыҭак ҳаицалҵит, аха ашкол дшалгаҵәҟьаз дцеит, уиаахыс аҳәгьы дҳаздыруам, уара иаҳа дудыруеит, дзеиԥшра уаѽузеи, уаѽы игәра игартә дыҟоума ҳәа дсазҵаait Ҭарсхан изыҳәан. Изхуҳәаазеи анысҳәа, уажәы, ауаа шыҟоу умбои, Сталин иҵиҟьаз ргәы макьанагьы имааиҳац, изхысҳәаазеи уиоуп, дааҟәымҵҳакәа ақьаад акы аниҵоит, ҳара, зыбз зыҳҭамкуа, абна ибжьнаххьоу, иаҳҳәо аҳәгьы иаҳаҳом ҳәа агәра ганы иҟоу егьа ҳҳәоит, уи зегьы ақьаад ианҵаны ианналеиҵа, ҳаҟаҳамкәа ҳаақәырхуеит, сѽызцәагьы саргьы дахьҳадаҳкылаз иаҳцәымԍханы ҳаҟоуп иҳәеит.

– Уаҳа зҭахымоуп, уаҳа назҭахымоуп, – Сафер иихәаз ахы ахьцоз еиликаан днахьынҳалеит Виктор Ҭахәыц-иԥа, – уиоуп еиқәырхагасгьы иҟоу. Уаҟа саргьы ухы сархәа иуҭахызар. Аҟаԥшьқәа изриҭозеи, аа, араҟа дааны дыҟоуп Виқтор Ҭахәыц-иԥа ихаҭа, уи инаиасҳәеит, иѽны инаииҵоит, нас дзакәу жәдыруеит, уаѽԥсы диеигъом ҳәа, иуҭаху раҳәа… аҟаԥшьқәа даарыԥхьаны ирыдиҵоит ҳәа нацҵа… Цхыраа ѽыс димоуп, ҳәа, дыцәгьаҳәаѽуп ҳәа… Ихы иааҭашәо, – дхьанҭаҳа, дҟәыбаса диман Виқтор Ҭахәыц-иԥа. Атапанча, ашәарыцараз иааигаз абԥьар, ахраҽҟьарақәа, ауаѽы иҭархашьа ҳәа иидыруаз, ашәарыцара ианцалак, уаҟа ма уаѽԥсы ианими-бо аамҭазы, мамзаргьы машәырны иҟалеит ҳәа иипхьаҳаз инаркны, ахшыѽ зыҳбара алшауаз зегьы иаарласны, акакала инеидихәыцлеит, аха уаҳа ԥсыхәа ыҟамкәа, убри аамышьҭахь даҽа еиқәырхашьак имамкәан ианиба, иажәақәа акакала дырзааҭгыло-аарзааҭгыло ихьанҭа-хьанҭаҳа, ус иаахиркәшеит – уара, аконсерв ҳәынаԥқәа, уара, сара, Ҭархәына, хѽык, абарҭ ҳахѽык ҳҟынтә руаҳәк иаарласны адунеи даныҳаароуп. Иара анҽимҭ, уареи сареи ҳѽыԥьагьы ҳақәхеит, мап анакәха… Иуаҳауама, аконсерв ҳәынаԥ, ма са снапала ахыкәалаа, уара иудыруеит, сара ибзианы схысуеит, снапалаҵәҟьа ахыкәалаа угәаҵәахы иҵаиршәуеит, мамзаргьы, иаҳагьы имариоу… Шаҟа мааҭ иаԥсахарызеи ухы? Уца, усԥырцқьа! Уалаԥшны, иуҭаху алх. Усԥырцқьа!

Сафер иҟаиҵаз дахьхәны акәымкәа, дааицәшәаны акәын дышгылаз. Ҳахѽык ҳҟынтә ҳуаҳәк иаарласны адунеи данытц-

роуп, уи иашоуп, аха избан сара? Ҭарсхангьы ихароузеи? Даԥырхзар иара ихаҭа ҳәа, дҟәыбаса итәаз Виҟтор Ҭахәыцип днаихәаԥшит. Иихәаҟәаша игәаҵаҽы убасҟак еилашуан, урҭ зегьы рҳәара далагар, изиузгьы азмырхакәа, насгьы уеизгьы-уеизгьы аҙәы данытцыр акәзар адунеи, абраҟа, аԥсра ацкьыс еицәоу ахьизиуз, абри ауадаҽытцәҟьа ихы изнымкылакәа, диамхашьыр ҳәа дшәон, ашә ныдижьлан, иеиқәа цқьа еибаркуа, атцх далала иҽынеихеит, аха аҳауа цқьагьы иазымхәаҽеит, уимоу, ууанҙа игәанала ииҳәаҟәоз, уажәы, аҙәы иеиҳәозшәа, ибжьы ҭыганы рҳәара дналагеит, иҳәон, иқәшаҳаҭым аҙәы иеиҳәозшәа. Ԥҳәысыжәк, каҳԥыжәк лзыҳәан ари аѡыза изура иаԥсам. Еснагь алаԥшра сара уара иусҭон, абыржәы заҵәык алаԥшра сара исымаз анысҳәа, саргьы суаѡҙамыз?! Дкаҳԥу, дкаҳԥыму уара изуҭахыузеи, сара дысгәаԥхеит, иҟалоит бзиа дызбазаргьы, ааи, ааи, бзиа дызбазаргьы, сара ахаан аҙәгьы бзиа дсымбац, сыԥҳәысаагашьагьы шыҟалаз удыруеит, дысгәаԥхеит, сылгәаԥхеит, нас Бақьыр-иԥа Ҳараз дуззаиԥҳа уара дуццома, уара, анымха-хымҵәа Сакәытыжә иԥа ҳәа хыччарҭас саныхҭоук... Аҙәгьы бзиа дсымбаҙакәа сниаҙаароума. Аԥҳәыс лымацара лакәҙам еимаҳкыз. Аконсерв ҳәынапҵ иҳәаахт! Иара дызусҭада? Апартиатә ҳәынапҵ! Ибзиоу, ииашоу, реиҳа сгәы анысҟычуа иуасҳәап? – арѡаш зҵысны ицоз ацҳа даннықәла, арѡаш ашҟа дыԥшуа, убри акәызма изеиҳәоз, ибжьы иаҳагьы инациҵеит, – илеигәыдҵан дышьны, абасгьы ҟаиҵеит ҳәа... аусҙбарҭаҽ, зегьы ираҳауа. Исцәымгуп рызегьы, сабҳәагьы аҧхьа днаргыланы. Урыцхаишьоит ҳәа ахьиасҳәаз азыҳәан дсыцәгәааит сабхәа, ареволиуционер ду, сақәыжьцәааит иреволиуциа. Саб имаз зегьы анимырх, днымха-хымҵәаны данықарҵа, сара схыччара иалагеит анымха-хымҵәа иԥа ҳәа. Анцәа иԥьшьоуп, дшымыцхәыз аниба, иԥсы шҭаз ихала ихы анышә иеиҭеит сабхәа. «Уажәы Қарҭынҙа снабжьысуеит, уажәы Москваҟа амѡа ҳақәлароуп», – ателефон ианҭыѡлак Ҭахәыцыжә иԥа ибжьы акәҙам сара сзеигҙо, уи қьаадыжәк еиԥшны исыԥхьаҙом, сара схоуп сзеигҙа, схы.

Ацҳа дыкәгылан, арѡаш далаԥшуан. Амза ашьхақәа ианрывҵала, алашьцара иаҳа-иаҳа ажәпахара иаҽын. Еидара

хьанҭак дшатҵамыз ихы агәра аиргарц даҽын Сафер, аха иауамызт. Иарбан еидараз издыруамызт, аха еидара даҽа еидаракгьы ацлара ишаҽыз ибон. «Дабананагеи, дабаҳабжьанагалеи Ҭарсхан?! – иҳәеит, аха ибжьы ихатагьы цқьа имаҳаит, арҩаш ашьҭыбжь иналаҙит.

Абжьбатәи ахы

Ибла иабази, илымҳа иаҳази Ҭарсхан убасҟак ишьара дықәнаҟьеит, ҭынч ихала днатәаны азхәыцра иҵахымызт, дегьацәшәон. Абжьаапҵы цәгьак, бзиак анибалак, иаиаҳалак, ақьаад анҵара иапҵоу иапҵаму, насгьы ишаниҵаша – етнографиатә материалзар, акгьы мпҵсахкәа, ишааиаҳаз ианҵатәуп, иҩымҭак аҽы ихы иаирхәартә иҟоуп зигәахәуа ажәабжьзар, иҟалаз хҭысзар, мамзаргьы азыҙырҩра иапҵоу хҭҳәааазар, иара иаҳа еиҕьхап злаигәахәуаз ала еиҵарсны ианиҵон.

Уаха ибла иабазгьы илымҳа иаҳазгьы, уажәы, уахазы, макьана ииҵахыз акы заҵәык акәын: шаҟа изырласуа иаарласны ихаршҭра, акгьы имбаҙеит, изаҟарзаалак акгьы имаҳаҙеит.

Ахьшьцәа-шәарыцаҩцәеи иареи ахьеицыҩназ ауадаҽы данааи, дара, ахьшьцәа-шәарыцаҩцәа ҷьоукы астол иадтәалан аҵатын иахауа, даҽа ҷьоукы акаруатҟәа ирықәиан рнапқәа рхы иатҵаҵаны. Ргәалаҟарақәа злеибаз ала арҭ рыгәқәа ҭынчын, ирҳәақәозгьы ирлахҽыхгаз ажәабжьқәазар, илафқәазар акәхарын, рхырҽқәа рхалашауан, еибарччауан. Ҭарсхан данышнашыла, рыччабжьи рцәажәарагьы ааиқәртәаны, инеихәаҧшы-ааихәаҧшит, аха уи зыхҟьаз гәрамгарак акәымкәа, иара, Ҭарсхан инеишьеи, насгьы иҽынҧшылара шыҟази рыла ирхаиршҭит. Уаҩцас аҙәгьы аҧсшәа иамҳәакәа, дааиқәҟьашан, ишьҭахь имаҟа иавҵаз атетрад жәпа аавҵпааны, ашәыра инҵаижьит, ахы ааидгәалашәа, дацәхасны акаруат инхәыҵаиҵеит. Астол днадыххылан, уаҟа иқәгылаз ауатка аҟырҟырҳәа аҵәца инҵатәаны, цқьа уаҩпсгьы диҽампҧшыкәа, ажәакгьы мҳәакәа, инаихәлатәан, дахьцо изымдырҙо данындәылҟьоз:

– Иҟәшәазеи, уара, ари ауаѡ? – иҳәеит ахьшьцәа руаҙәк, иҳәеит иаарҷацашәа, иара изызкыз ихаҭа цқьа иаҳартә ишиҳәаз мѡашьо, ашәхымс данынхыҵуаз дегьааннакылеит Ҭарсхан.

– Ажәеиԥшьаа иахьа акгьы иимҭазар акәхап, – уи инаиаҭаикит даҽеа хьча-шәарыцаѡык.

– Ҳа-ҳа-ҳа! Уи бзианы иуҳәеит. Аригьы дшәарыцаѡуп...

– Аха ҳара дызлаҳаиԥшым, ари дзеишәарыцо ишәарахым, игыгшәыгым. Уцо уааua, иҟалазеи, иахьантәарак баша ушәарыцауазма? – ибжьы Ҭарсхан инаишьклаиҵеит. Ҭарсхан абарҵаҷынҙа днеихьан. Даатгылеит. Ишьҭахьҟа шьаҷақәак ныҟаҵан, ашәхымс днықәгылан:

– Сирманшәалеит ажәеиԥшьаа, даараҙа сирманшәлеит, абраанҙа, хәдацәахьы, сара аҵәы сылаҵара аҵкыс, шәара шәызҷу... – иқьышәқәа қәацқәацон, – шәара шәызегьы шәызустцәоу шәазхәыцыр иаҳа ишәзеиҩьын! – ашацаҳәа ишьҭахьҟа иааныжьны, амардуан дналбаакьеит ахьшьцәа-шәарыцаѡцәа рыччабжьқәа шишьклаѡуаз.

Ҭарсхан уажәнатәгьы гәныхәҵыстәала еиликааua далагахьан адырѡаҽены, иаҳа ҭынч зегьы анеихишьаала дзызкылсуаз: иԥсшьара мшқәа аанҵәаны, иԥҳәыс, ихәыцы, иара ақалақь ашҟа ишаахнҳәалак, адырѡаҽенытәҟьа дынкылсны Виҟтор Ҭахәыц-иԥа иеиҳәоит уи изыхәан игәы иааҭоу зегьы. Убри инаркны, иара, Ҭарсхан ихаҭа иԥстазаара зегьы даҽеакала дахәаԥшыроуп, даҽеа мѡак ианиҵароуп. Уи зегьы уаҵәы, уаҵәашьҭахь, уаха, ихы абеигари уаха, излаихигарызеи уахатәи аҵх? Ихы игәалашәазараахыс уаха аҟара ауаатәыѡса рыхәымгарақәа изымаатыцызт, уаха аҟара игәгьы рыхшаны дҟамлацызт, аха уаха аҟарагьы аҙәы, дызустазаалак ҷьара аҙәы иацәажәара даргәаҟуа дҟамлацызт. Ахьшьцәа-шәарыцаѡцәа рахь дхынхәырц, уажәраанҙатәи реицәажәараҷы ишзеилибамкааз нараҳәаны, днарацәажәаны, иҟоу абри ауп, шәхы пату ақәшәҵозар, уахаҵәҟьа, уаха шьҭа ишәзыҟамҵозар, уаҵәы, ашара адәы ианаақәло, амѡа шәықәлартә ишаацәылашалак, сара сшәыҳәоит сшьамхы арсны, шәца наҟ, шәхынҳәы шәыԥсасақәа шәшьамаҟақәа рахь... Иахьа дызлеилыскааз ала, уи сара исҳәауа дазхәыцыртә дыҟам, иҟалап сара сгәыҵхақәеи

схьаақәеи башазар, иара итәқәа раасҭа. Уи, амилаҭ ргәадура ҳәа ззырҳәауа, иахьа дзеиԥшыдаз ҳәа уаѡ дуазҵаар, мамзаргьы уаҵәы, сымшынҵа иахьатәи ҳаицәажәара ананыстҵо дзеиԥшраз ҳәа ианыстҵозеи? Ихаҭа дызҭашәаз дацәцарц, дазымхәыцларц, ԥсеиқәырхагас Адамыр днеихьынҳалеит Ҭарсхан. Мчыла, ииулак убри изхәыцрахь даниас, иаԥхьа даагылеит, аамҭа бзиақәа раан иуаѡра мѡасызҭгьы, аиҳабы дызмоу, анцәа димоуп ҳәа ззырҳәашаз абырг. Акгьы уаимҳәаҙаргьы, дсасны дуҭаар, уԥсҭазаара а‹ееиҭанакып. Абри азыҳәа анцәа иишаз, дзеиԥшраз иахьа? Иарбан еиҷырԥшроу ианаалауа? Зыґба ҵааҟәрылаз ауаѡ. Убасҵәкьа анысҵап – зыґба ҵааҟәрылаз ахаҵа. Амшын агәеиужьра дхын. Иара итәын адунеи зегьы. Амра агылара – гәазырҳаган, аҵх неимаҳаны, ажәѡан – еиҵәа, каӷӷарала ианҭәлак, ихәыцрақәа ҳәаак роуамызт. Агәра гаҵәкьаны дыҟан, уаѡԥсык иаҳасабала дызшаз, дзааҙаз амшын аԥшәымас дамоуп, аԥҳәыс бзиа лшәындыҟәра амаҙа шылымдырра, амшын ацәгьагьы абзиагьы идыруеит, иґбагьы ахаан ҵааҟәрылашьа амам ҳәа. Аха… игәыґра. Дзыхшаз, дзааҙаз, зыкәтаҷь зфауа аԥсыҙ иаѡызаха, ицәнагеит иара ԥсҭазаарас имаз… Дыҙхыҵит. Аҟәара цәҳәыра дықәгылоуп имацара. Амра агылара иара изыҳәан гәырґьара ацым, ажәѡан иадҵәаҵәало аеҵәақәа хьанҭарамзар акгьы рыцрыҵуам.

Абасеиԥш Адамыр Арҭанба данизхәыц ашьҭахь, Ҭарсхан ихы агәра аиргеит убри ауаѡ, иґба даақәыргыланы амшын ихықәгылоу, уусҁәа уара ишуҳәауа иҟам, макьана уґбагьы хыуп, амрагьы аеҵәақәагьы макьана уара узыҳәангьы иҟоуп ҳәа иаҳәара зыхәҭоу, изуалу иара иоуп, иаарласны егьыҟаиҵароуп ҳәа ҟаҵашьасгьы иамоу акы заҵәыкоуп, иара еиԥшҵәкьа аԥсҭазаара амшын цәқәырԥара иԥнашәахьоу, иажәа хаа, иажәа ҟәыш иаҳароуп. Ажәоуп, ажәа, уи дызҭашәаны дыҟоу иалгашьас иамоу ажәа заҵәыкоуп.

Дзеиԥшрахарызеишь убри аус азыҳәан анҵ, ахьшьцәашәарыцаѡцәа реиҳабы, абчараҳ Соулаҳ Раԥба? Қәрала Адамыр иаҵкьыс деиҳабымзар деиҵбым. Дахьынҙеилыскааз ала, дануацәажәо, заҭәра аурмыжьуа а‹еыѡ еиԥш, ихшыѡ аанкылауа, иихәауа уара иузеилымкаарҳәагьы дацәшәауа.

Аха урҭ еиқәыршәашьас, еидырцәажәашьас ирымоузеи. Убри ҟазшьас иеиҭаша дшазхәыцуаз, ибла даахгылеит даҽеаҙәы, даҽеа быргк – Бақьыр-иԥа Ҳараз. Адамыр идагьы, иара, Ҭарсхан ихаҭагьы иаха ибла иабазгьы, илымҳа иаҳазгьы наҟ днарылызгаша, Адамыргьы иаргьы уаҵәтәи амш иаԥыргалаша иакәны диԥхьаҙеит ауаатәыѡса ирылҵхьаз убри ауаѡ. Аѡышьа сақәшәаны иансызѡы, аҵкьыс еиҕьу ажәабжь Чеховгьы изыҙбуам – ашәҟәыѡѡы иѡымҭа аперсонажи иареи реиқәыршәара. Иҙбоу – ихҭҳәааy афырхаҵа иакәым, абарҭ ҳаиԥш адәы иқәу ауаѡ, аха асахьаркыра-документтә ѡымҭа фырхаҵас иамоу ауаѡи, литературатә фырхаҵаны уи дҟазҵази реиԥылара, урҭ реицәажәара, рыблақәа реихәаԥшышьа мацарак. Уигьы акәым, уара, ажәа азҟаза ду, сара ауаа сырдыруа сҟазҵаз уара уоуп, иҭабуп ҳәа иеиҳәар... Сан изласалхәалоз ала, Бақьыр-иԥа Ҳараз ихьҙ-иԥша аҭыгара, нас, уи ахьҙ-аԥша ихы иархәаны ақыҵа ашьҭыхра, уимоу, иара, Бақьыыр-иԥа Ҳараз дыдмырҙкәа иеиқәырхарагьы зыбзоуроу Адамыр иоуп. Ашәҟәыѡѡы изыҳәан уи еиҳау иарбану – уажәа ԥсеиқәырхаган ҳәа иаҳар.

Иҟан, иҳәеит, ҳәынҵқаррак аҿы аҳаки аҳкәажәаки. Раҳҭынра шықәсыкгьы аҽеыуаѡ дзакәшомызт. Раҳҭны ҭыԥхацәа, раҳҭны арԥарцәа рыматҵ руан, иҳәеит, аурҵа рибамҭо. Рыԥсасеи ршьамаҟеи ҵѡа рымамызт. Агаҿа дара иртәны, иреиҕьыз ашьхақәа рыхьҙ рхын. Ҷык бзык иаҳәоз, бла иабоз, ԥхыҙ иалашәоз акгьы рыгмызт аҳи аҳкәажәи. Урҭ ирыман даҽеакгьы, амали амазареи иреиҳау, аҳреи аҳкәажәреи ираѡсуа. Урҭ мышкы шьыбжьаанҙа еибамбар иԥсуа бзиа еибабон, рыԥсқәа еихәлан, иҳәеит. Абас зегьрыла анцәа игәаԥханы адәы иқәыз аҳи аҳкәажәи, иҳәеит, иззшаз анцәа иалхәдаитәит, иҳәеит, аҳра аҳкәажәра аҵкысгьы еиҳау, егьа мал, егьа мазара ахҭнуҵаргьы иузаамхәо, иҳәеит. Урҭ дрымамызт ахшара, иалхәдан анра-ԥара, абра-ԥара иацу аигәырҕьара. Еиҳарак ахшарадара хьааргон дара аныҟамло аамҵазы раҳра зырҵо даныҟамло. Иаҳа-иаҳа рықәрахь инаскьон, иаҳа-иаҳа ргәырѡа-рхьаа иазҳауан, иҳәеит, аҳи аҳкәажәи. Уахык аиарҵа дылаиомызт аҳкәажә лшьапқәа арсны, аныхачаԥа аҿаԥхьа дымматанеикәа, ашьыжь шара даԥымлацызт, абри ашҟа

лхы рханы, анцәа димыҳәацкәа ахшара лцәа далашәарц, рытҵәѡаншьап имырʒырц. Убас ишааиуаз, иҳәеит, аҳкәажә уахык дахьнышьҭалаз убас ԥхыʒ илбеит, иҳәеит, ԥхыʒла дылҭаан, убас леиҳәеит, иҳәеит аԥаимбар: «Сара издыруеит, аҳкәажә бара бзыргәаӄуа, инаʒоит, аҳкәажә быгәтыха, быматанеира анцәа ду иаҳаит. Бара бцәа далашәоит атҵеи, быхшараурагьы мариахоит. Аха убарҭкәа рзыҳәан, аҳкәажә, бара иӄабҵар акәхоит акы. Ибыхшауа атҵеи, бара, аҳкәажә, бара бнапала дбааʒароуп, анаʒʒеицәа дахьрыбымҭо акәым, бара бгәыԥҳәы ахш дахьатҵабҵогьы азхом. Бҵеи дѡеидасны, имышәхәы аамхны, иара игәаԥхаз аҭыԥҳа даалхны, иҳәеит, аԥҳәыс дааигаанʒа, бара аҳкәажә, быԥхʒашала иаабрыхуа афатә, ма иара иҷабҵаларуп, уи афатәгьы, бара быматҵ шыруа еиԥш, бара, аҳкәажә, бара бхаҭа даҷеа уаѡԥсык аматҵ ируны, убраӄа ибырҭо ала дныӄәыбгароуп, иҳәеит, бҵеи. Знык, имшәхәы аамхны, аԥҳәыс данааигалак инаркны, бара бхы бақәиҭуп, иҳәеит.

Аҳкәажә лыԥхыʒ дшаалҵыз, иҳәеит, лшьамхқәа нарсны аныхачаԥа аҷаԥхьа дѡагылан, иаауҳәаз зегьы шынасыгʒо ала ҭоуба зуеит, ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп, уаргьы инагʒа исоуҳәаз, ахшара дсаҭәашьа, лҳәеит.

Абри атҵх, абри амш инаркны, иҳәеит, лышыӄәс аатҵаанʒа, аҳкәажә ахшара длоуит, иҳәеит. Ахшара, аха ахшараӄәа зегьы еиԥшума! Зегьрыла дызшаз дигәаԥханы дшишаз мѡашьо, алаԥш цәгьа илаԥш ицәиҵәахыртә дыссирын, иҳәеит. Аҳкәажә лыхшароура ашьҭахь, лымч ааины, лшьапы дшаакәгылаз аԥааимбар илеиҳәахьаз, ишынасыгʒо ҳәа ларгьы ҭоуба илҭахьаз акәын, аҳҭны ҳәсаӄәа реиԥш лҷааилаҳәаны, дцеит, иҳәеит, маҵура. Аҳҭныԥҳәыс лыматәаӄәа лшәылтцеит, аҳәыркьицәа ршәыра шьҭылхит лысаби ифатә злаалгаша, иҳәеит, аха аҳкәажә дшаҳкәажәыз ҵәахышьас иамаз, лныӄәашьала мацарагьы дырдыруан, иҳәеит, насгьы ари ажәабжь, аҳкәажә ахшара дшаалоулак нхаѡык, уаѡԥсык иѡнатҳахьы маҵуѡы ԥҳәысс дцараны дшыӄоу аҳҭынраҷы ирылаѡхьан, ирдыруан, иҳәеит. Уажәы аҳкәажә аҳҭныԥҳәыс лыматәа ажәмыжәқәа лышәҵа, ларҭмаӄ лазқәынҵа ақыҵа далала, иарбан ѡнаҭоу иалсхра ҳәа лҷаныналха, ҷьоукы,

анхацәа аҳкәажә лхаҭа маҵуѡыс дсоуеит, саргьы, исыхшазгьы, урҭ ирыхшогьы, аҳкәажә лхаҭа маҵуѡыс дызмаз ҳәа ҳахыҽхәалап ҳәа, дара рышҟа дымѡахыҵырц, агәашәқәа лзаадыртуан, иҳәеит. Даҽеа ҷьоукых, иҳәеит, умаҵ луеит, уаргьы уи умаҵ ахьынӡалуа аҳкәажә лхаҭа маҵуѡыс дсымоуп ҳәа уҽхәалап, аха уи умаҵ луеит лысаби, лцәа иалҵыз имшәхәы исаанӡа, аҧхәыс дааигаанӡа, уинахыс, имышәхәы анааисалак адырѡаҽеныҵәҟьа аҧхәыс дизааргоит, аҳкәажә дхынҳәуеит лаҳкәажәрахь, усҟан уара ишҧауҧсыхуо, илхашҭып угәахәуама уѡны анылурҧссоз, умаҭәажәқәа анылурӡәӡәоз ҳәа, илыцәшәаны, ргәашәқәа адыркуан, иҳәеит. Аха анхацәа ирхашҭит, иҳәеит, дара ракәымкәа, алаҧшра лара, аҳкәажә ишлымаз, иҳәеит. Ухаҵоуп абри аѡнаҭа алсхит, абраҟа амаҵ сулар сҭахыуп ахьылҳәаз акәша-мыкәша. Ҷьара, ѡыцьара, хыцьара инақәылкуеит, аха излалгәамҧхаз здыруада, илгәамҧхо дышнеиуаз, гәашәк даавалеит, иҳәеит. Агәашә дааҭалан, ашҭа дынҭаҧшит, анхара-анҵыра днахәаҧшит, иҳәеит, абраҟа илгәаҧхеит, иҳәеит, аҳкәажә. Анхара-анҵыра бзиа имоуп, аха ихаҭа, зыматҵ бурц бнеиуа уаѡы ҧсымыцкьак иоуп, дыцьнышуп, аҳкәажә, уи иѡнаҭа ҳазбаҭәашьауам ҳәа ларҳәеит, иргәаҕьит, аха зныкыр аҳи аҳкәажәи, егьа ажәа ҟәыға иҳәаргьы, рнапаҵаҟа иҟоу рҳәатәы иазхәыцхьоума, дара ирҳәо ҟарҵароуп, арахьгьы, иумбои, иаҳа-иаҳа аҽылгәанарҧхон, иара, аҧшәмагьы ихы лгәаирҧхон, иҳәеит, ани, лылаҧш зыдхалаз анхара. Уиаҟара заҳҳәарызеи, аҳкәажә, иҳәеит, абри, аҧсымыцкьа иѡны маҵуѡ ҧәҳәысс лхы ҟалҵеит, иҳәеит. Иахьа шар хәлаанӡа аматҵ луеит, ахәлара ианналагалак, иҳәеит, ахьтәы фаетон агәашә иаадгылон, лхәы илфашаилжәша налиҭон зыматҵ луаз, лаҳҭынрахьы дхынҳәуан, данааигоз еиҭа уахь амѡа днықәлон, иҳәеит, аҳкәажә.

Абас ишыҟаз, иааит, зегьы ззыҧшыз амш лаша, иҳәеит, аҳи аҳкәажәи рыҷкәын заҵәы имышәхәы исартә изҳаит, иҳәеит. Имышәхәы шааисаз адырѡаҽеныҵәҟьа, нан, уажәшьҭа атәра дҭыга уан, иахьаҵәҟьа ҧҳәыс даага, даага уара иугәаҧхо, усоуп аҧааимбар ишсеиҳәахьоу лҳәеит, диашьапкит иан-аҳкәажә, иҳәеит. Аҳ иҧа игәаҧхаз, аҳкәажәс бҟасҵоит ҳәа зеиҳәаз ицымцоз дызусҭадаз, иара игәы зызцаз аҽеныҵәҟьа

дааигеит, изымҭодаз, аҽеныҵәҟьа ачара иуит, иҳәеит. Ԥҳәыс дааигеит аҳкәажә лԥа, ԥҳәыс дааигеит, аха иааигада? Абни, лара, зыɯнаҭаҽы зыматҵ луаз, аԥсымыцкьа иԥҳа дааигеит. Аҳҭынра-уаа ируазма ари! Ҳаҳкәажә иматҵ анылуаз иаҳзычҳауамызт, илаххәаз хамҵакәа дахьцаз ҳгәы иалан, уажәы уигьы азмырхакәа, аҳи аҳкәажәи аныҟамло инаркны ҳара аҳкәажәс дҳауа аџьнышь иԥҳа, аҳас дҳауа, аԥсымыцкьа имаҳә, ҳара ари аɯыза ҳзычҳауам рҳәан, дад, ажәлар ɯагылан, иҳәеит, аҳгьы, аҳкәажәгьы, урҭ ирыхшазгьы, рызегьы раҳра иахырҳәеит, иԥхарҵеит, иҳәеит. Ҳара ҳшыҟамло ҳаҳра знапаҽы инҳажьуа уаɯ даҳҭынхом, ҳаҳра ыҵабгоит ҳәа дхәыцны илаҭәамыз аус аҽы лхы наганы, маҵуɯы ԥҳәысс лхы ҟаҵаны, аҳра изынҳажьуеит ҳәа дгәыҕны зҵеи дзааҕаз, уажәы, дшымгәыҕзоз ала исҳәеит, аҳгьы, лара аҳкәажәгьы рыԥсы шҭаз раҳра иахырҳәеит, иԥхарҵеит, изыхҟьада? Абасҟак лхы аџьыка ыкәыхны илааҕаз лҵеи! Ҳәаак амамызт аҳкәажә лгәырɯа. Уаҳа илзымычҳаҕо даннеи, уахык данышьҭалоз дызшаз ихаҭа шәиԥхьыҕс иҟоу зегьы наизышьҭны дышьҭалеит. Ацәа данҭанагалоз, дынҭанагалеит аԥхыҕгьы. Ажәɯан далхәхәа даакылсын, лхаҽы днықәтәеит аԥааимбар. Анцәа усгьы уи иҽалоуп дышцәажәо, иусҟәа злаҟаиҵо.

– Ибыхьзеи, аԥҳәыс, агәалақәа бымоуп ҳәа иаҳаит ҳазшаз, сыбзыҕырɯуеит, –иҳәан ҽааиҵит аԥааимбар. Аҳкәажә ҳәа акәымкәа, иара изыҳәан усгьы зегьы еиҟароуп, иуааԥсыроуп ауп, уаҳа акгьы, аԥҳәыс ҳәоуп дышлацәажәо.

– Исызиаҳәа агәала дуҕҙа шсымоу, сгәахы ашәы шашәиҵаз. Уара уакәҕамыз, аԥааимбар, ахшара бцәа далашәоит, аҵеи дбыхшоит, аха маҵуɯыс бхы ҟаҵаны, быԥхҙашала дбааҕароуп ҳәа сазҳәаз? Маҵуɯыс схы ҟасҵеит, дсааҕеит, аха иаҳзиузеи иара? Аџьныш, аԥсымыцкьа иԥҳа ԥҳәысс дааигеит, ҳажәлар ари рычҳауазма, ҳазегьы ҳаԥхарҵеит, ҳаԥсы шҭаз иаҳцәыҕит ҳаҳра. Уажәрааҥа, аԥааимбар, анцәагьы уаргьы ишәызкыҙтгьы сныҳәаԥхьыҕ, уажәшьҭа сара сҟынтә шәара ишәызкхоит ашәиԥхьыҕ, – лҳәеит аҳкәажә.

– Бара, аԥҳәыс, – ҽааиҵит, иҳәеит, аԥааимбар, – анцәеи сареи ҳакәым бзызгәааша, бара базгәаа бхы, бхы иазыбымуз акгьы бмыхьит. Анцәа ибзааицҳаит, сара ибасҳәеит аҵеи

данбоулак, быԥхʒашала ауаѡԥсы имаҵ уны, иаабрыхуала дбааʒароуп, убасҟан еиқәхоит шәаҳра ҳәа. Бара имал-имазара быхнахын, аԥсымацқьа, аџьныш имаҵ буан, аџьныш имбхуаз ала ибааʒаз, аџьныш диеиԥшхон, уаҳа дзеиԥшходаз, ԥхәыссгьы уаҳа иааигодаз аџьныш иԥҳа лаамышьҭахь, иҳәан, бымш аабзиахааит ҳәа, дахьынтәааз, ажәѡан дналашәкәа дцеит, иҳәеит, аԥааимбар.

Реихәаԥшышьа, реицәажәараҿ еибырҳәауа, акгьы иеиѡжьырц иҵахымызт.

Иџьеишьеит реиԥылара иара игәы иаанагоз еиԥш, гәырґьала, џьеибашьарала иахьыҟамлаз. Уимоу, убасшәакәа игәы иаанагеит: Адамыр Бақьыр-иԥа Ҳараз даниба, зыԥсы ҭоу, ибзианы иидыруа уаѡԥсык иеиԥш акәымкәа, иҟаʒам, адунеи ианытҳьоу аʒәы инаур акәызшәа иааѡналаз.

– Аа, уара уоума?! Уааи, уааскьа арахь, – иҳәеит, дегьымгылакәа, астол дшадтәалаз, икаламгьы шикыз, ашьшьыҳәа даахьаҳәны.

– Уеилахан, избоит, уххь згеит, Адамыр, аха Ҭарсхан дансыҳәа, саргьы, сгаʒарала, уахак иаамҭа ицәҳарʒргьы баша ицәыʒрым сҳәан...

– Уааи, арахь уааи, сыузыԥшын, уажәраанʒагьы уаауаз џьысшьон, – иҳәеит Адамыр, иҳәашьа убас иҟан, дзацәажәоз дуаѡԥсны акәымкәа, инаур иҵаазшәа, дыззыԥшызгьы убри анаур акәызшәа. Аха Адамыр иԥшышьагьы, ицәалашәашьагьы раԥхьа, азнык азыҳәан, ажәа аимакра ашҟа ииасны, «дызлаз аԥхыʒ» далҵааныза дзеиԥшраз азыҳәан, атҳ агәы инахысхьанеиԥш, Бақьыр-иԥа Ҳарази Ҭарсхани Адамыр дааныжьны иандәылҵ, рыԥхьарҭақәа рахь ианцоз даҽакалоуп ишиҳәоз Бақьыр-иԥа Ҳараз. Ииашахазгьы убри ауп. «Ҳаннеинахысгьы дышҳацәажәоз, дышҳахәаԥшуаз гәоумҭаʒеи? Еиҳарак сара. Еиҳарак закәи, сара соуп ус дызхәаԥшуаз, ус дзацәажәоз. Аԥсрада гәыґырҭа змам, уахгьы ҽынгьы аԥсцәаҳа дышизԥшыз игәаҟхьоу, сааит, абар сахьыҟоу, сааит узгарц ҳәа аԥсцәаҳа даниҭаалак дшиԥылара дыспылеит, дышиацәажәара дсацәажәеит. Убри азыҳәаноуп саргьы иаҳаҭыр зысымбаз». – Даҽа мшқәак исаʒазҭгьы, салгон абраҟа уск саҿын.

– Сара сумыхәацзар суԥырхагамхацызт, ҳаҭыр зқәу Адамыр Алмасхан-иԥа. Уажәгьы сзааиз убри азыҳәаноуп. Сара, уххь згеит, иуаҳахьазар, уимоу абзиа ҟасҵоз ҷьшьаны, агәрагаҵәҟьаны, ацәгьара амаҵ шызуаз анырба, сыԥсҭазаара ҽеԥныҳәа бааԥсык иаѡызаха, ауаа рҽы сыбла сызцәырымго саныҟала, изгәаҕьышаз сзымгәаҕьит, ахаҵара сзымхеит, Адамыр Алмасхан-иԥа, аха ахаҵареи агәаҕьреи сызхеит даҽакаҽы – сыԥсы шҭаз ауаа схы рԥырызгеит, – ауада акәакьаҽы игылаз адиуан днықәтәеит Бақьыр-иԥа Ҳараз. Ҭарсхан игәеиҭеит уи ус зиҳәаз. Иҭахын Адамыр дызлоу «аԥхыз» далхны дирхынҳәырц, иааиз анаур акәымкәа, дышуаѡԥсу. – Уара, уххь згеит, иугәалашәозар акәхап ҳаиқәшәарақәа, ҳаицәажәарақәа. Убасҟангьы иуасҳәеит, уажәгьы еиҵа иуасҳәахуеит, ҳаҭыр зқәу Адамыр Алмасхан-иԥа, иҭабуп идуззаны исзыҟауҵаз азыҳәан. Ѡынѡықәра нысҵыргьы исызшәом убзиара. Абзиараҽы иҟоума, уара улоуп сыԥсы шҭоу. Иугәалашәоит, аколнхара ахантәаѡыс сыҟан. Аоблигациа мыждақәа раахәаразы аплан иҳақәыз сзынамыгзеит. Шәанаԥьалбеит, ауаа цәхарҳәит. Ирфо иржәуа рымам, – дагьѡагылеит Бақьыр-иԥа Ҳараз, араикомаҷ абыржәы аҳәара даҽызшәа, – арахә ракәзар, рцыгәқәа рымҭиуазар, уаҳа акгьы рызнымхеит, шәрылгеит, ихшәырҵәеит анхацәа ҳәа санықәгыла, сҵакразы ашәҟәқәа реиқәыршәара иалагеит. Ашьҭахь, иугәалашәозар, уара уҽы снеит. Абасоуп иҟоу, сзыхдырҟьоғьы абри ауп анысҳәа, убасҟаноуп, мшәан, уареи сареи ҳаибадыррагьы аналага. Уара уааит ҳқьыҵаҽы, уцеит араикомахь. Убри ауаѡ иус сара исышәҭ, депутатк иаҳасабала сара сиазҵаауеит ануҳәа, уара мап уцәызкуадаз. Ашьҭахь, ишудыруа, статиа хәыцык уѡит исызкны. Ари ианбыкәу? Аибашьра анеилга адырѡашықәсан, 1946 шықәсазы акәын. Унапы мшын, Адамыр Алмасхан-иԥа, ҳқьыҵагьы саргьы мышрақә иҳахькьысуан унапы, есааира ҳаиҕьхо ҳҽынаҳхеит, – даахынҳәны дааин, адиуан деиҭанықәтәеит. Иганахь иҽавакшәа дтәан Ҭарсхан. Ижакьа еилачыра инапқәа алшьуа итәаз Бақьыр-иԥа Ҳараз днеиҽаԥшит иара иакәу иакәыму еиликаарц иҵахушәа. Арахь дааигарц иара иҽы даннеи, зынҙаск даҽакын ииҳәоз. Дызусҵада, ианбыкәу игәы иҵаҵәҟьоу аниҳәауа?

– Исгәалашәоит, Бақьыр-иԥа Ҳараз, исгәалашәоит, – иҳәеит Адамыр. Иааԥсахны, зыхтра ицәуадаҩыз иблақәа ааирыцқәеит. Икалам астол иқәыршәны даагылеит. – Уара иуҳәаз гәыкала иуҳәоушь? Агәра сызгом, – длагылеит еидара хьанҭак даҵақь. Дызлаз маҷ-маҷ алҵра даҷын. – Ҳхаҷы даагап ашәҟәыҩоы, зымра аҭашәараҷы инеины инхықәгылаз. Исҳәаз, изуз, сзыхьчоз, сызхьымʒац, ацәгьа бзиа ҳәа ианеихишьаало... Уара узуҫтада? Уи ашәҟәыҩоы ишәҟәык афырхаҵа.

– Уи сара исхашҭуама?! Убри азыҳәан мацарагьы суеихырхәааны иҭабуп ҳәа уасҳәароуп, – иҳәеит Бақьыр-иԥа Ҳараз. Еиҭах ууанʒа ииҳәаз акәʒамкәа зынʒаск даҿакуп ииҳәаз. Сиеихырхәааны иҭабуп ҳәа иасҳәеит иҳәозма, уара узыҳәан абасҡак абзиарақәа ҟаиҵахьеит, дызлазбаз ала, уадаҩра бааԥсык дҭашәеит, уаргьы уицхраарц ууалуп, иузкны ииҩхьоу ашәҟәы мацарагьы зыԥсоузеи анысҳәа, ажәа ҷьбарас иҟаз зегьы нациҵон, иԥжәаны икасыжьхьеит уи исзикыз ашәҟәы иҳәеит.

– Ҳҷынаххап. Абас ашәҟәыҩоы иԥсҭазаара анеихишьало аамҭазы, иуасиаҭ ажәа иҳәарц дшаҷу, дааҩналеит иҩымҭак афырхаҵа. Уи абасеиԥш иҟоу персонажуп, егьырҭ иҩымҭақәа рфырхацәагьы реилкаара мариоуп абри ауаҩ дызуҫтоу удыруазар, убасҡак еизааигәоуп, анык илыхшаз ахшарагьы ус изеиԥшхарым. Дааҩналаны дааигеит уи. Дызуҫтада? Сара суазҵааueит, Бақьыр-иԥа Ҳараз, узуҫтада, иаа, ишсоуҳәара, узуҫтада, уабаанагеи?! – иҳәеит ибжьы ѿҵаны Адамыр, наҟ диԥырицарц иҭахны. Еибадыруеижьҭеи, аибадырра мацара акәым, Адамыр иҩымҭақәа рзыҳәан зыԥсы ҭоу персонажны дҡалеит Бақьыр-иԥа Ҳараз. 1946 шықәсазы раԥхьаʒа иара изыҳәан статиа хәыҷык иҩызар, уиаахыс сынтәа 1986 шықәсазы иҵит ҩынҩажәа шықәса, ари ԥсҭазаарак ыҟоуп, Адамыр иреиғьу иҩымҭақәа анаԥиҵаз абарҭ ашықәсқәа рыҩныҵҡалоуп. Иқәыԥшра, иуаҩра рҭәымҭа ашықәсқәа изыдҳәалоу ауаҩ, ихаҵа деиҭасʒамзаргьы, убарҭ аамҭақәа ахьигәалаиршәо азыҳәан мацаракгьы. Ҳаҵыр ақәиҵар ауан, ииҳәо иаанагозеи, ишԥеилкаатәу ҳәа Ҭарсхан игәы дҭахәыцуан, изқәиҵара издыруамызт.

Длеиҩеиуа ахәҵәы ҟаҡаны апапирос дахауа, иажәа инациҵеит Адамыр:

– Сара суазҵаауеит, Кьараз иалаз, Нестор Лакоба ихаҭа идҵақәа назыгӡоз, Асоциалисттә Џьа афырхаҵа Бақьыр-иԥа Ҳараз, сара абас суазҵаауеит: иуҭахузеи, узсыцрымҵуазеи? Иаа, узсыцрымҵуазеи?!

Ҭарсхан убасҟак ицәымыҷхеит, ажәакгьы мҳәакәа, Бақьыр-иԥа Ҳараз имахәар нҵарсны дахеит, ҳцап, наҟ ҳаиԥырҵып ҳәа ирбауа, аха Бақьыр-иԥа Ҳараз, уажәраанӡа ҭынч инацәақәа злишьуаз ижакьа иааҽарбаҷьаны иааникылеит, иблақәа мцаԥшьк нархыҳҳәылан, иқьышәқәагьы аақәацқәацеит.

– Саншьа ду, Адамыр Алмасхан-иԥа, сара соуп Бақьыр-иԥа Ҳараз арахь даазгаз. Иахьа, иугәалашәоит, ацҳаҽы ҳаицәажәара. Ҳанеиԥырҵуаз гәала хьанҭақәак урыҵазшәа збеит, – иҵегьы днеиҵаҷәҷәаны, дыштәаз ҽааиҭит Ҭарсхан. – Сара соуп шәеиқәшәара еиҽызкааз. Разҟыла абраҟа ҳаиқәшәеит ҳара, Аԥсара ақытантәиқәа. Уаҵәы Виҟтор Ҭахәыц-иԥа шәарыцара иццарц ииаз ахьшьцәаашәарыцаѡцәа, Сафер Сакәыт-иԥа, шықәса ѡынѡажәи жәаба ҳара ҳқыҵа иахагылаз Бақьыр-иԥа Ҳараз, сара уажәы уаҟа сынхом, аха саргьы, иудыруеит, Аԥсаратәуп, уара, саншьа ду, еицырдыруа ҳашәҟәыѡѡы Аԥсаратәымзаргьы, ҳқыҵаҽ изныкымкәа унеихьеит ҳара иҳалиааз аӡәы иеиԥш уҳаԥхьаӡоит. Шәара шәѡыцьа шәеиқәшәара мацара акәым, ҳара иианы иҟоу Аԥсараа зегьы ҳааиқәшәаны, ҳнеидтәаланы, ҳнеицәажәар...

– Иаҳурҳәозеи, дад, ухҳь згеит, ҳәатәыс иҳамоузеи? Сара исҳәашаз сҳәахьеит, ари, – инапы Бақьыр-иԥа Ҳараз инаиқәикит, – дахьызбо азы иахәо ҷьшьаны иааугаз, аԥаршеи иҟаиҵаз ҟаиҵахьеит. Уара иуҳәашеи иҟауҵашеи урызхәыц, убриаҟароуп уара иулшауа.

– Абраҟа нҵамҵак узаазгеит, ихшыѡырҵагоу лакәуп. Уажәааигәа ианыстеит, – итетрад бҕьыцқәа иџьыба иааҭиган, Адамыр инапѡымҵа истол инықәиҵеит. Иҭаххеит еиҭа уи ирыдамхаргьы дрыԥхьарц. Иҟалаз идыруазҭгьы, аԥхашьара даиааины уи инапаҽы иааникыларц, цәаҳәақәак рыԥхьара акәым, иҕьычуазаргьы игон аухаҵәҟьа, еиқәирхон, аха Ҭарсхан ааибышьа змамыз ааирбырц дахьаҽыз иахҟьаны, Адамыр инапѡымҵа акәым, ихаҭа ихы изеиқәмырхеит.

– Ҳарҟәатцып егьырҭ зегьы, ухьхь згеит, Адамыр Алмасхан-иԥа, – ҷааиҭит Бақьыр-иԥа Ҳараз, ижакьагьы ноуишьҭит, – уареи сареи аибыҳәатә ҳамаҳами? Сара ауаа рыла сызҭамԥшуа, схы анысзымгәаҕь, сыздыруа уаҩԥсы сахьимбаша ҳәа сахьықәтцыз, абар, уажәшьҭа хәышықәса раахыс аҳаԥы сахьхәыцоу, ишсоуҳәара, Адамыр Алмасхан-иԥа, уареи, уара уеиԥш зеиԥшуи акгьы шәхараҳами? Еибыҳәатә ҳамаҳам ҳәа дауеит, ибара сахьааизгьы иаҭәеишьом. Иҳаргылауа баагәароуп, азқьышықәсақәа ирықәлахоит, ԥьанаҭ тәарҭахоит ҳәа агәра ганы ҳаныҟаз, уи абаагәара аргыларақәы еиҳау ахаҳә шьҭыхны иалазцада ҳәа еимаҳкуан, уажәы абаагәара абгара ианалага, сара уи ашьапы зкыз иреиуоу, уа ҳәатәыс ишәымоузеи ҳәа уаауеит, саныҩнала, ҳаиуанк аҟарагьы пату сықәумцеит, сара соума утәарҭа иаԥсам, узхамыцгылоз?

Иихәо иҷамшәо даанхеит Адамыр. Аилкаара мариан: асеиԥшқәа иҳәауа димбацызт Бақьыр-иԥа Ҳараз.

– Убрак уиашоуп, сатоумцан. Уаԥсам ҳәа акәҳам сзухамцгылаз. Уи аҳәара маҷк иуадаҩуп. Сара сахьыҟаз, уара уахьаанагоз, сызлаз... Изаҭахыузеи, ухатцгылашьа сақәымшәеит, сатоумцан. Уажәшьҭа ҳалацәажәап абаагәараҳәа иуҳәаз. Сара ибзианы исгәалашәоит уара иухыцуа. Кьаразаа абна ианылаз, зеижә шықәса раан, жәаф урҭагылан, уажәы ԥшьынҩажәи хԥа ухыцуеит. Шәара ишәыргылаша шәыргылахьан, иҟашәцаша ҟашәцахьан сара саниз. Уара узыҳәан сара раԥхьаҳа астатиа хәыҷы анысыҩуаз, 1946 шықәсазы 23 шықәса сырҭагылан. Иуасҳәап исыхьхьоу, уара узыҳәан изызҩыз? Саргьы ақыҭа иааҳаз уаҩуп. Сани саби цәнарҳәхьан ашәахтәи аблигациеи.

Ашықәс анынцәоз, рԥьабаа иахҭныцны ироуз акы заҭәык акәын – иааҳәны ауал рыкәшәон. Сзыхдырҟьо абасоуп ануҳәа, ауаа ргәаҟра здыруа аҳәы дцәырҭит сҳәон... Сқәыԥшын, сгаҳан, хыхь-хыхь избоз азсырхиеит, инарҭауланы сазымхәыцит ухы-уцыхәа. Ҩажәи жәибжь раангьы, Аҧсара уахагылаҳамыз? Ари, – Ҭарсхан инапы наиқәикит, – ари иаб дандырҳуаз 1949 шықәсазы ақыҭа знапаҷы иҟаз уара уакәҳамыз?!

– Иашоуп, сара соуп, – дазыгәдуны ҷааиҭит Бақьыр-иԥа Ҳараз, – урҭ ашықәсҟәа рзыҳәан мацара акәҳам. Советски власт, раԥхьаҳа Аҧсара ианааиуаз раԥхьа сгылан, апар-

тиа сшаламызгьы еиҽыскаауан, аком҂аррагьы раԥхьаʒа Аԥсара еиҽызкааз сара соуп. Сара иахьагьы срылан Кьаразаа иманы абна данылаз, абастәи шьхала Нхытцҟа данцоз, ишьапы ԥцәаазшәа, алаба данҭаны, аʒиас дырганы ишьҭра сахьалахәыз. Сара, уххь згеит, Адамыр Алмасхан-иԥа, сыԥхʒаша здыстцаз, сыԥсҭазаара зыхҵныстцаз абаагәара сгәы ахшәама ахымшәама, уи сара исусуп. Иашоуп схаҭагьы избеит ахаҳәтә баагәара ацынхәрас, алтә ҭәҩан шыҳаракыз, аха са҂еԥныхҳәара, уххь згеит, аʒәгьы азин имам, избанзар, абзиа ҟаҳцашт ҳәа агәра гаҭәҟьаны ҳаҟан. Убри акы, ҩбагьы, иахьынʒасылшоз срыцхраауан снапаҭаҟа иҟаз.

– Сибраҟа ишәмышьҭыз, ишәцәынхаз, аха анҵ, Сибра аҵаа иашәыргоз?!

– Убри иаб, Ҭамел Ҭрамба иакәзааит, ууанʒа идырʒыз ракәзааит, дарбанзаалак аʒәы изыҳәан Бақьыр-иԥа Ҳараз дҭеикит, ашәҟәы изалеиҵеит ҳәа уаҳауазар, убраҟа сыламыс цқьамзар, адыд-мацәыс абраҭәҟьа сыхәнаҵәааит. Ииашоуп, исзымыхьчеит. Хрушьчов ианоуишьҭ, ихынҳәны иаақәазгьы, убри ауп иса҂еԥнырҳәаз. Иршьыз ахьыршьызи еиқәханы ихынҳәыз рыбла сызхымԥшылауа, гәнаҳак сыманы акәзам сара ажәлар сызрылҵыз. Сара исыхьыз, сыԥсҭазаара сгәы ахзыршәаз уасҳәеит, амаалықь диааʒоз ҷьышьаны аҷьныш дзааʒаз сиҩызахеит. Уаангыл, исараʒа. Уара ушҟа схынҳәуеит. Иашоуп, уара иаҳа уқәыԥшуп, Аԥсны асовет мчы анышьақәгылаз зынʒаскгьы умиʒацызт, аха иҟамыз усҟангьы уеиԥш зеиԥшыз, ҳара, атапанчеи аарлаҳәа анапынҵареи раамышьҭахь акгьы ззымдыруаз абарҭ ауаа ирҳәозеишь ҳәа зҽы хҭаԥшуаз? Урҭ еицҽакны иҟашәҵо ссируп ҳәа аниарҳәа, ҳаргьы иаҳагьы агәра ҳгеит.

– Иҟашәҵо ссируп зымҳәаз ирԥеиԥшхазеи? Уи зумҳәозеи?

– Сара еиҭауасҳәахуеит, аʒәгьы дысмырʒит. Егьирахь, иашоуп, акулакцәа рмал рымхра инаркны, исыдырҵоз ҟасҵон.

Уара уакәʒамыз сзыр҂ехәоз, уара уакәʒами, иуасҳәақәаз аамҭа ианаалом ҳәа, наҟ иаважьны исымҳәақәоз анҵаны, ахьтәы иаҵәа соуртә аҟнынʒа сыхьʒ ҭызгаз? Уара уашәа, уара уажәа зызкыз рхаҭарнак соуп сара, сухашҭма, Адамыр Арҵанба. Уҵх аабзиахааит! – дцарц ашә ахь иҽынеихеит Бақьыр-иԥа

Ҳараз. Абзиа ҟаиҵаз ԥьишьан еицәаз шыҟаиҵаз збаз Ҭарсхан, азнык азыҳәан Бақьыр-иԥа Ҳараз днаишьҭалеит дицны дцарц, аха нас акы ихашҭны игәалашәазшәа дааҭгылеит.

– Ҳараз,Адамыр,усҟашәымҵан,шәара…Шәара шәѡыԥьагьы, иацҵаны ииҳәаз, ажәа ԥьбарақәак иқьышә иаақәыххит, аха аѡыԥьегьы рықәра дазпшны иҿааникылеит. Ашә аҿынӡа инеихьаз Бақьыр-иԥа Ҳараз днаихьӡан, импытҵәарауа, иѡанҭхьӡа, исахҭан палтакьаҿ амахәар днахьынҳалеит.

– Сара сымаҳә, исзынхаз сыпҳазаҵә лхаҵа, уара урыцҳасшьоит, папа, урыцҳасшьоит иҳәеит. Сара соуп ирыцҳаишьо, сара абык еиԥш уаабоит ҳәа зарҳәауаз ақыҵа зегьы убри ианасмыжьит сымаҳә, – иҳәеит, Бақьыр-иԥа Ҳараз. Ҭарсхан идыруан уи имаҳәи иареи аханатәаахыс иахьцаз зыхҟьақәаз. «Абыржәы дахьыҟоу узымдыруандаз, иахьа мацара сыбла иабаз, слымҳа иаҳаз азхоит, саргьы, уара уеиԥш, схы кны сықәҵырц азыҳәан» – Уара, – уажәы иблақәа амца нархыҳәҳәылан, Адамыр дкылкааны днаихәаԥшит, – иашоуп, уара, Адамыр, усыцхрааит, ашәарҭа санҭагылаз унапы суркит, аха изаҳамҳәозеи ашәарҭа сахьҭагылазгьы зыхҟьаз? Схазы акыр сҵахны, акыр сашьҭаланы акәызма? Уҟамыз сыѡны, ублала иумбеи сара нхарҭас исымаз. Сымаҳә, Сакәыт-иԥа Сафер, анымха-хымҵәа иԥа, унеишь иѡны, Аҟәа! Изалаҿ иѡнаршәу ауарҳал иапсаӡам сара сынхара зегьы. Шәанаԥьалбеит, зынӡа ихҳарҵәеит анхацәа, ашәахтәи, иблыша аоблигациеи маҷк аҟара иаагшәырха ахьысҳәаз азыҳәан, апартиа салцара азҵаара ѡықәдыргыларц акәын, уи уаналырца, иузыԥшу, иудыруеит, бахҭоуп. Убасҟан уара усыцхрааит, иуѡыз астатиа хәычы, иҿаҳаит, дуӡӡак дааԥхьеит, шәааихылаԥш, абри дхантәаѡы цәгьам иҳәеит. Ииашоуп, уи зегьы рзыҳәан иҵабуп ҳәа уасҳәоит, аха, угәы иалымсын, Адамыр Алмасхан-иԥа, сара сыхьӡ шаҟа иҵугоз, убасҟак уи уара ухьӡ ҭнагон, баба дукәыхшоуп. Сықәрахь саннеи ауп, сызҿыз зегьы избашаз анызба, аха усҟан, сызҿу зегьы ссируп ҳәа саныҟаз, уара иуҳәарауаз, Бақьыр-иԥа Ҳараз, узҿу закәызеи ҳәа. Сырҽхәаразы иреиғьу ажәақәа рыԥшааратәи усҟан хәыцырҵас иумаз, уажәы сахьубогьы узычҳауам, – иажәақәа зны иааԥьбарахон, аха иааиртатон.

– Шәԥыцьегьы, шәааҙырԥи, сара ишәасҳәо издыруазеи, аха, – ацәыԥхашьара даиааины, иԥсы шҭатцәкьоу аҳәара ишаамҭаз ибон Ҭарсхан, аха дшалагара, ииҳәашаз издыруамызт, – ишԥашәасҳәари, ҽԥныҳәас ирибаҭараны иҟоузеи атцла апашәи амахәи. Шәԥыцьегьы, иара саргьы, ҳазегьы аамҭа иахәхаз ҳауп, – ргәы иаахәап ҳәа ауп ишиҳәаз акәымзар, усцәкьа иара ихы рылаиҵар иҭахымызт, – ҳаззегьы еилахәу ҳауп.

– Убри ауп, Ҭарсхан, рыцҳарасгьы иҟалаз. Иаҳзеилмырго еилысит ацәгьеи абзиеи. Даҳгап дналкааны, аа, абри, нас уи ашәа ззуҳәо сара – инапы Бақьыр-иԥа Ҳараз инаиқәикит, нас иҭачкәым раҵәааны игәышԥы иадкыла, ашәа инацицеит, анхацәа рзыҳәан иԥсы ҭоуп, ирыцҳаишьоит, дрыцхрааугеит сҳәон, сажәақәа иреиґьу иара изкны астатиақәа зԥит, ашәкәқәа ҭсыжьит. Аԥашәахь сымнаԥшзеит, Ҭарсхан, аԥашә. Ахҵәараҽынҙа иназгада урҵ, ирыцҳаишьоз анхацәа? Сымаҳә, анымха-хымҵәа Сакәытыжә иԥа иҳәеит. Имаз уеизгьы имхны, днымха-хымҵәаны дҟазцада Сакәыт?! Ма, абри иара иԥызцәа роуп. Дара рацкьыс сеиґьу ԥьушьома сара?! Убарҭқәа рзыҳәаноуп, Ҭарсхан, иахьа иухашҭма ацҳаҽы иуасҳәаз.

Ҭарсхан игәы дынҭахәыцит: «Иахьа уара урҵ ажәақәа иаасоуҳәаҵәкьаз убас сырҟацызҭгьы, избазгьы збомызт, исаҳазгьы саҳауамызт».

– Иԥсы ҭаны дыҟазҭгьы, зегьакоуп шәара шәаҵкыс деиҵбызаауан саб, – иажәа дналагеит Ҭарсхан, аха акы иҳәарц иҭахны Адамыр инапы иԥышьҭихыз аниба иҿааникылеит.

– Аа, уахәаԥши абнауаԥы исахьа иҭаны игылоу абни, – инапы Бақьыр-иԥа Ҳараз иқәкын, – абни думбои, абни иоуп уара уаб дзырҙыз, уабгьы дирҙит, уангьы амаҵура дамихит, уара ухаҭагьы, анцәа исылаиҵаз, амаалыкь иеиԥш ихьчатәу сыхьчоит, еиқәсырхеит, мԥак аиҵоит ҳәа, уара ухаҭагьы, дад, Ҭарсхан, аԥсҭаа имаҵ умур ада ԥсыхәа умамкәа уҭазыргылаз, уигьы, зегь, аа уихәаԥши, абни иоуп, наҟ, анцәа даахәаны суҳәоит, дыспырга.

– Сара иҟасҵаз уара исаҿԥнумҳәалан, уи сара схала схы иаҿԥныҳәаны салгахьеит. Уара иба уара утәы. Усҟан, сацәшәоит, уара ухы иаҿԥнуҳәаша иаҳагьы еиҳахап ҳәа?

– атыр ҳәа даақәгьежьаан, ашә ааиртит Бақьыр-иԥа Ҳараз. Еиниршәарц, мамзаргьы иҵегьы еицәажәарц, ԥьара акаҿы иааибагарц иҵахны акәмызт, ихаҭа аѡыԥьегьы ажәақәак реиҳәарц иҵахны, Бақьыр-иԥа Ҳаразгьы иаанкылара, Адамыргьы иажәа ԥьбарақәа рыхҿера иҿеыназикит Ҭарсхан, аха иара ишҟа даахьаҳәын, – иабыкәыз сахьааугоу, абри иеиԥш иҟоу роуп сара иаҳагьы исзымчҳакәа сызцәыбналаз, успырҵ наҟ, уара уабаҳабжьахеи, – иҳәеит, аха абарҵахь данындәылтц, иаалырҟьаны даагылеит. – Уара, ала ԥина еиԥш, зегьы ирымҵагьежьуа, Зураб ҳәа аҵәы дыҟами абраҟа?! Думдыруеи? Убри инаиҿытҵкьеит. Уара акыр удыруама? Ииашаҵәҟьаны ара дыҟоума сымаҳә? Думдыруеи, Сергеи Сергеи-иԥа Фанба. Сакәтыжә иԥа Сафер, аԥсышәала иуҳәозар, дубама дыҟаҵәҟьоума абраҟа?

– Дыҟоуп, – иҳәеит Ҭарсхан, – шәарыцара ииаз, ани, адуи иареи абнахьхьи еицыҟоуп.

– Исҳәо уаҳауама, дад, уажәраанҵа сара сзыҳәан Адамыр ииҳәаз зегьы башоуп, убарҵ, аѡыԥьа реидтәалара иадкылаы иуҳәозар, убри сахаануп, аҳәара иапсам... – иҿынеихеит, амардуан данналбаа, дааҭгылан, – уара, уан, арҵаѡ ду, асалам сызлышәҵ. Анцәа ибоит, сара сыбз алам лхаҵа иҵахара, уиашоуп, дысзымыхьчеит, аха егьирахь сыцкьоуп. Даҿеакы, дад, сызлауҳәо, ани, атурбаза ԥина дубозар, исызиаҳәа, иаха дцеит, аҳаԥахьы дхынҳәит ҳәа, – ибжьы аархәыҷны, – ани иахь, уҵырѡи, уаҳа иара иахь уѡнамлан, – иҳәеит Адамыр ишҟа инапы рыххауа.

Адырѡаҿены ашьыжьымҭан, иҟалашаз аныҟала ашьҭахь, Ҭарсхан игәалашәоит уи иахь уѡнамлан, ихала дыҟазаанит ҳәа, Адамыр изыҳәан Бақьыр-иԥа Ҳараз ицамҭаз ииҳәаз ажәақәа. Ицәа иалашәама, мамзаргьы дшыҟаз гәаҭаны, идырма Адамыр иигәаҧраны дыҟаз? Иҟаиҵааит, уиԥырхагамхан ҳәоума уаҳа имԥан умнеин зиҳәаз? Ажәабжь бзиак асиужет ыҟоуп, ирҵтәым, иантатәуп ҳәа игәы дынҭахәыцит Ҭарсхан, ашәҟәыѡѡы, ахшара рацәа ран длеиԥшха, аҵәымкәа, ѡыԥьамкәа аперсонажкәа аԥстазаара ахыркәшарахь даннеи, зегьы бзиала ҳәа анреиҳәа аамҭазы, ифырхацәа руаҵәк, зегьы ирхаҭарнаку, иаҳа иаарылукааша, днеиуеит дызшаз – ашәҟәыѡѡы иҿы. Урҭ реиԥылара,

реицәажәара… Ашәҟәыɯɯы ибеит иперсонаж, аамҭа иафырхаҵаз, абри шәиеиԥшхароуп ҳәа зыхьʒ аҿар ирарҳәоз, ауаа рыбла дызхымԥшыло, ихы агарҭа имоуа данымыцхәха, дшыбналаз, уаɯԥсы иахь дцәырымҵуа ихы шитәхаз. Дызшаз ашәҟәыɯɯы изыҳәан ари иаанагозеи? Асиужет уажәыҵәҟьа ианыстцап, нас, сшаахынҳәлак, иркьыԥхьшам, аҭыжьырҭаҿ ани, исыдгылауа, аха, сара сеиԥш, бзиа змам, исгәаԥхеит, ибзиагәышьоуп, аха, иҟаҳҵарызеи, кьыԥхьшьа амам, иҵәахы, егьырҭ уɯымҭақәа инарылаҵа иҳәап, нас саргьы убраҟа сгәы аасырҭынчып.

Уара иуҳәауа анцәа уи иуциҳәозароуп. Ус акәымкәа, уара ианухәауа, анцәа ианимаҳа, аɯстаа иаҳауеит. Ажәабжь асиужет, ииашаҵәҟьаны изеиԥш тетрад жәпа анҵара дахьʒеит Ҭарсхан, дшахьʒаз, ишаниҵаз еиԥш Аԥсуа баагәара азыҳәан ииԥшааҟәаз, иаҳақәаз, ишаниҵаз еиԥш амɯан иибаз абаа хыҭәҭәарҭаҿы аɯырақәа зыхьʒ ахаҳә ҟьаԥс иааркьаҿааркьаҿны акәзаргьы, ишаниҵаз еиԥш, убраҟа, ихаҵагьы илахьынҵа ахьыʒбахаз аԥсааиҵакырҭа, ашьхақәа рыгәҭаны иҟоу атурбаза «Абзагә», урҭ анҵамҭа цыԥҵәахақәа рылагьы уаɯы еиликаартә иҟоуп иара, Ҭарсхан ихаҵа ишизаатыз изымдырʒоз даҿеа дунеик, убри иабзоураны иара дшыхынҳәуаз анцәа дыззишаҵәҟьаз ашҟа. Атетрад жәпа, машәыршәа, альпинистцәақәак ирымԥыхьашәеит. Амузеи аҿы, иахьрымоу, убасгьы ажәаны инарыцырҵеит. Азнык азыҳәан ҳгәы иаанагеит ҳара ҳаанʒа уаҟа инеиз альпинистцәақәак, ҳара ҳаԥхьа дара шнеиз алаҳдырырц ирҵәахит ҳәа. Ахаҳәқәа реиҟәпараҿы ибжьаршәын. Аԥша наҟ ибжьанацалоу, убасҟак иманшәалаханы ибжьаршәын, асгьы ақәагьы акгьы знеиуамызт иара аҿы, ҵаны, анҵамҭақәа изларҳәо ала, изтәыз ицәыʒижьҭеи мызкгьы мҵыцт. Ажәала ианкәоу рыла мацара акәым, аҭыхымҭақәа ианҵоу рылагьы, издыруада амузеи азыҳәан акыр иапсазар ҳәа иааҳгеит. Аилкаара мариан, альпинистцәа ирымԥыхьашәаз атетрад, адаҟьаҿы иназгаз. Уи змаҟа иавҵаз Ҭарсхан Ҭранба ацаҟьа данҟьаны даннеиуаз, имаҟа иавҵшәеит, ԥытраамҭак урҭ аҳауа еицалан. Даҿеа ԥсҭазаарак, ирыʒбарц амɯа ишыкәыз, иаҳа иласыз, аԥша иагеит иахьаҭаху, ахаҳәқәа реиҟәпара иныбжьашәеит. Даҿеа

дунеик ашҟа диасит егьи ҭаҟанҙа инеизгьы, ихаҭа иатҟьыс иаҳа ԥсынҭра бзиа аиуит иҭынхаз, аха уи атәы зынҙаск даҽа ҭоурыхуп. Уажәазы ҳара ҳхынҳәып дахьынҳажьыз ашҟа.

Ууанҙа иҙса-ҙсо, змаҭацәа ирылагәыргьауа аҭакәажә хахәы шла илѡызаха, аеҵәақәа ирылаз амза ҭҭәаа-ҭыԥха, нан дшәыкәыхшоуп, уажәшьҭа ажәѡан шәара ишәымаз, сара ԥсшьара сцеит ҳәа, аеҵәақәа ааныжьны, ашьхақәа инарыҵалан, ажәѡан иацәыҙхьан, Ҭарсхан Адамыр иуада данаадәылтҵ. Аԥенџьыр иалԥхоз афымца лашара ашҭа арлашон, аха уинахыс, Бақьыр-иԥа Ҳараз дназлаланы дцаз алашьцара убас ижәпан, шьаҽак узеихымгауа. Ашҭаҽы иаанаи, иеиҳәаша, дызлаирхынҳәыша шизымдыруазгьы, дааникыларц, дирхынҳәырц, урҭ аѡыџьа ахацәа усҵәкьа еиԥырымҵырц, Бақьыр-иԥа Ҳараз днаихьҙан, имахәар днахьынҳалеит Ҭарсхан.

– Иҟоу уасҳәап, дад, – дахьникылаз игәы иахәан, ҭынч, гәҭахәыцрала ҽааиҭит Бақьыр-иԥа Ҳараз, – ашьа ицаша, дад, ада иалагылом, иҳәеит. Егьа ҟауҵаргьы, иауам, ада иалҵны ицароуп. Иузнымкылаша ужәѡахыр аҵаргыланы, баша амала, дад, ухәда хумжәан, – алашара зылԥхоз Адамыр иԥенџьыр ашҟа инапы наирххеит, – ании сареи ҳазларыцҳахаз, ҳазҽыз зегьы шбашаз аабеит ҳѡыџьегьы. Иара сара исхараитәуеит, уара уоуп аԥашәқәа ҳәа, сара иара ихарастәуеит, аҵла сара еиҭасҳазаргьы, қәаԥсатас, мра каԥхарас иамаз уара уакәын ҳәа. Аҕацәа шаақәҳхлак, нас, уи аҽены инаркны, адунеи аҽы акәтаҕь былгьо иҟалоит, зегьы рыԥсы шҵоу ҷьанаҭ роуеит ҳәа иаххәо шаххәоз, ҳшаарауаз, дад, ҳаҕацәа ҳәа уаѡ дыҟамкәа, адәышкәаҕьазаҽ ҳанаакылс, аргамаду иаабеит, аҕацәа ракәҙамкәа, ҳхаҭақәа ҳзықәтәаз амахә аԥҟара ҳшаҽыз. Ҳхы ҳаҕан, дад, ҳхы. Сара дысзымыхьчеит уаб, иреиҕьыз ҳабригадир, аԥҵа, Сталин иеиԥшыз аԥҵа ажәѡан хнаѡо ԥхыҙ иахьибаз зыԥхыҙ иақәдырҙыз уаб, уаҟа, дад, ҳқыҵан, иахьагьы аҕаҷаҕаҷҳәа ибжьы улымҳа ҭнахуа ауаа дрылагыланы дцәажәоит уаб ашәҟәы изалазҵаз, убасҵәкьа инхоит-инҵуеит ѡажәи жәибжь раан ауаа зырҙуаз, урҭ зегьы, иџьоушьаша, ишԥаубо ихынҳәны иааз, иузымыхьчаз ҳәа саҽеԥныҳәара иалагеит. Реиҳа зыбз ҭазыккәодаз? Реиҳа знапқәа ашьа рыхьшьыз. Уара,

ашьажәѡы, Советски власт аагаразы сара сықәпозар, иааҳәуа шыбзиоу ҳәа агәра гаҵәҟьаны сыҟан, аха уара? Ашьажәѡы, уара? Угәыла маӡала ашәҟәы изалаҵаны дзырӡыз, уара уоума сара стәы зҳәауа ҳәа сѡықәгылар, дасу дзакәу аҳәара сѡалагар... Сыпҵсы шҵаз зегьы срылҵит, сусгьы, ауааҵсырагьы, зегьы сгәы рыхшәеит, ишынеибакәу зегьы...

– Суқәшаҳаҵуп, ҳажәлар рҵас-рқьабз уазхәыцны, ауаа зҵиуаз, изырӡуаз рыхьӡ-рыжәла ахьумҳәаз...

– Убарҵқәагьы, дад, Ҭарсхан, убарҵ, ауаа зырӡызгьы, убас еипш ацәгьарақәа ахьыҟарҵаз, убригьы зхарада? – инапы наирххеит Адамыр иуадахь, – думбои, абнии сареи ҳауп изхароу, рапхьа сара, нас Адамыр, иара иеипш зеипшыз, – иҳәеит.

– Сара суҳәоит, иуҵахызар, ишубо, абыржәы сшьамхы асырсуеит, суҳәоит, агәра згоит дшудыруа, исаҳәа, дызусҵада саб дзырӡыз? Ауаѡпсы иакәым акәты ахы сзыхҵәом, цәгьарак илсхуам, аха издыруазааит, – иҳәан, дгьаҵәыгьаҵәуа диҳәеит Ҭарсхан. Иқьышә иныкәыххит иаб дзырӡыз деиликаарц зиҵахыҵәҟьаз иҳәарц: акьыпхь ала ауаа дыдирдырырц, иҿааникылеит.

Еикәарҿены иҿаҳәаны ижәѡа ихшьын Бақьыр-иҧа Ҳараз иуапа. Имш лашараз, иҵхы лашьцараз, ашоура ыҟаз, ихьҵаз, еснагь, дахьцалак уи ицзар акәын иуапеи, аҧса ҵары зхаз алабашьеи, Ҭарсхан изҵаара ицәыхьанҵахан, дынкахәыцуа дгылан. Иуапа ааҧиртлан, ижәѡа инҵаирпеит. Иаҳагьы илахь ашҟа даалахан, инаихаиршьшьит иуасцәа хылпа.

– Уаб дзырӡыз деилукаарц уҵахуп акәу, дад?

– Сшьа зуеит ҳәа акәым, иуасымҳәеи, сара акәтыҵәҟьа ахы сзыхҵәом, аха дыздыруаз...

– Акы суазҵаашан, дад. Иахьа, сара сааргарц, акрахьифауа ажәабжьқәа иаҳәауа, ани, аиҳаб ду, апартиатә усзуѡы игәы ҟасҵаларц санааргоз... Сара аара сзақәшаҳаҵхаз, иасҳәарц исыӡбақәаз даҿакуп, аха уиакәым сызҿу, убарҵ, саагаразы инеиз, уара узрыцыз, дад? Сара ибзиан дыздыруеит, уаѡпсы бзиак иоуп, ураидтәала ҳәа, уара, дад, уара узсыҳәаз? Уара ибзианы дудыруама уи?

– Ааи, дыздыруеит, иара иҿыҵәҟьа аус зуам, сара аҵараеилкааратә еиҳабыс сыҟоуп, аха уии сареи ҳаизааигәоуп...

Уажәраанҙа ҳаизааигәан. Аха уи даҽакуп. Иуцәызҙом, сегьицхраалоит...

– Уицхраалоит... Аҳы, уи бзиоуп. Уаб дзырҙыз деилукаарц уҵахуп, иуҵахызар акәхап, дад, уангьы лусура дамызхыз дызусҵоу? Уаб хаҵа еилҟьак иакәын, уан лакәзар, аҧсҭазаара ҳахшыѡтра... Аҵеи бзиа дырхылҵзаап сгәахәт иахьа, аҳаҧаҽы шәаннеи, ҳанеибадырқәа, хшыѡла, дад, дыцәгьамзар акәхап, аха, дад, угәы иалымсын, макьана усабира уагымзаап, – ҽааиҵит Бақьыр-иҧа Ҳараз, –уаб дзырҙыз, уангьы лматҵура дамызхыз, ухала иузымдырҙои? Сицхраауеит ҳәа узҽу дызусҭада? Адамыр ибаѡхатәра зызкыз? Изызкыз сара, уаҧхьа игылоу сыпсҭазаара? Уца, уҵх аабзиахааит! Абри зхысҳәааз еилукаар, мѡас узқәылашагьы нас иаҳа иудыруеит. Аҙәыр дуазҵааузазар, дцеит ҳәа сызраҳәа, – илабашьа ыҵақшо иҽынеихеит, аха шьаҽақәак данаанаскьа, дааҵгылеит дзырѡуа. Аҧсшьарҵа ҭәтәы ѡны хәыҷқәа руак аҟынтәи, имырдуцәакәа, хараҙантә иааѡуазшәа, еиқәшәаны, рыбжьқәа еинааланы ашәа рҳәон ахацәа.

– Анҵ, иумдыруеи, аҧсаратәқәоуп, уара уқыҵауаа, ахьшьцәа-шәарыцаѡцәа, убарҵ роуп ашәа зҳәауа. Уаала, ҳнеип дара рышҟа. Ари аѡыза аҵх лашьцараха узлацозеи, –иҳәан аҭаҳмада днаидыххылеит Ҭарсхан.

– Зынҙа усабиума, уаҳа акгьы узеилымкааҙеи?! – иҳәеит Бақьыр-иҧа Ҳараз, аха урҵ ажәақәа ҳәан, абду ишиеиҳәара еиҧш имаҵа гәакьа иуапа еиҧш еиқәаҵәаз аҵх иналаҙит аҭаҳмада илабашьа ашьҭыбжь.

Зны иҵааua, нас ашьха ҳаракырак ихалозшәа, ашьшьыхәа ишьҭытуа, ашәаҳәабжь ааѡуан. Уи «Ахра ашәа» иаҳацыҧхьаҙа дунеи ҷыцк изаанартуа датҟәон Ҭарсхан. Ашьа аҷыхра, аешьа изыхәан аешьа игәаҟра, ауаѡытәыѡса иахьынҙаилшауа даҽа уаѡҧсык, даҽаҙәы бзиа ибара, ихы ихҭынҵара... Убри абзиабара ду, агәаҟра цәгьа иахылҵыз ашәа... Иапызҵаз ауаѡ, уахык, ҵхы заҵәык азыхәан игениз уаҳа иагьнимҵыр акәын, ииҳәашаз иҳәеит ажәак ала, дцар акәын... Убри ауаѡ, зашәа зыпсҭазаара ахҭнызҵаз изыхәан иѡызар ажәабжь, ашәа ахаҵа еиҧш, иегьлахьеиқәҵагоу, аха иегьгәышьҭыхгоу ажәабжьхон. Абри ахшыѡцак раҧхьа иблокнот ианиҵеит Ҭарсхан ақыҵаҷ аус

аниуаз, ашьҭахь, усура ақалақь ахь диасхьаны, ихала дшыҟаз, уахык, раԥхьа ашәа игәы иқәыѡуа иалагеит, нас игәалашәеит анҵамҭа иҟаиҵахьаз. Рҵаѡыс аусура иалагаз иԥхәыс (анцәа диныҳәароуп, аусурҭа аԥшааразы длыцхраait Виқтор Ҭахәыципа), асаатқәа нагӡаны ишлымазгьы, илоуаз ауалафахәы аарлаҳәа аӡәы изхон. Ушәҟәыѡѡраҷы, уҵара усураҷы иаҳа ахақәиҭра уоуп, ахәыҷгьы изеиҷуп ҳәа иԥхәыс лани лаби рахь аамҭала, уадақәак рыртаанӡа ҳәа данца, ихала данаанха, руада ҭшәа хәыҷы иаамыцхәхома уҳәо аҟынӡа иҭбаатыцәхеит, аха уи ҭбаатыцәын ҿынла, апенџьыр аҟнытә иааԥшуаз ажәѡан аныҭбаатыцәыз. Уахынла, имацара заҵәык данаанхалак, апенџьыр далԥшны дызҵаԥшуаз ажәѡангьы лаҟәуан, иҭшәахон, иуадагьы аҭӡамцқәа еидылама иҳәо аҟынӡа ихәыҷхон. Анҵамҭа иҟаиҵахьаз иханаршҭит ашәа ахаҭа игәы иқәыѡуа ианалага. Дѡагылеит. Пытрак апенџьыр дадгылан. Уажәы-уажәы апҵақәа нархыло усҟан иаалашьцон, нас ирыцәцон иттәааӡа иааԥшуаз амза. Ипенџьыр анаѡсҵәкьа рыҽѡышьҭырхуан ашьхақәа. Убрахь, абанҭ ашьхақәа рыгәтаноуп, абасеиԥш иҟаз ҵхык азыҳәаноуп ианыҟалоз урҭ аешьцәа рыдрама. «Ахра уалкьар, уԥыхха уцар, исыбаргузеи, уаа», ихы иҭагьежьуан ашәа ажәақәа. Адунеи изыкәу иреиҕьеишьауа ауаѡ ибла ишабо дҭахоит, акгьы дызихәом, дгәаҟуеит, дбылуеит, амца ицроуп. Убри агәаҟра, ахәшҭаара амцабз шалҵуа еиԥш, дызбылуаз убри амца иалҵит иаацәыригаз ашәа. Ажәабжь аѡра далагаанӡа дазхәыцит хшыѡҵак хадас еиҭарц ииҭахыз. Амузыкоума, ашәҟәыѡѡроума, исахьаҭыхроума, аҟазара зегьы ауаѡытәыѡса игәаҟашәоуп, ихәыцра гәҭыхеи аԥсҭазаара аиашеи, аихымцеи ашьанҵеи реиԥш, аҟазара игәаҵаҷы ианеинҟьалак, ирхылҵуа ацԥхьқәа роуп аҟазаратә рҷиамҭа. Егьырҭ зегьы аѡсҭаа иажәоуп. Агәаҟра ԥьаҳаным гәашә дынартаԥшит уажәымзар уажәы сашьа дҭахоит ҳәа ахра иаҵаԥшуа. Аухаҵәкьа аѡра далагеит Ҭарсхан уи ажәабжь. Иахьӡитеит «Ҷхы заҵәык агени» ҳәа. Ажәабжь ахьӡ аҷы хыхь аеҵәа ықәыргыланы ҵаҟа иналбааганы иарбоуп ихы ишаирхәаз анемец шәҟәыѡѡы Стефан Цвеиг иѡымҭак ахьӡ. Ииашаны, агәаҵәаҵәкьа дҭаԥшны еиликааит ажәабжь арецензиа ҟазҵаз Адамыр. Акьыԥхьра азыҳәан ақәшаҳаҭрагьы имамызт. Агәаҟроуп ашәеи ажәеи зхылҵуа ҳәа зҳәауа ажәабжь

шәкьыԥхь иҳәар, ихаҭа иааиԝхьаз зегьы мап рцәикыр акәын. Убри азыҳәаноуп уи ииԝыз дзахымгәааз Ҭарсхан.

Ашьха данылбаалак, инапԝымҭақәа ахьыҵәаху иан лҩы дцаны, ажәабжь «Ҵхы заҵәык агени» иагьыриашаҵәҟьоу, иацҵатәқәоу ҳәа имшынҵаҩы нҵамҭақәакгьы рыҡаҵара дахьӡеит Ҭарсхан.

Ахрышь дахьылаԥалаз имагәқәа рышьҭыбжь илабашьа ашьҭыбжь аҵх иналаӡын, ақыҭауаа, ахьшьцәа-ашәарыцаԝцәа рышҡагьы дизнамгакәа, Бақьыр-иԥа Ҳараз данца, ашәаҳәарагьы анааиқәтәа, иҡаиҵара, дахьцара изымдыруа, акраамҭа дынкахәыцуа дгылан Ҭарсхан. Адамыргьы саргьы, ламысла иаххәозар, ҳԝыцьегьы иаҳзыразхеит аԥсабара, еиԥшыз еидарак ҳԝыцьегьы ҳаҵеиҵеит ҳазшаз, аха аԥсҭазаара иара атәы ҡанаҵеит, иара иаҭахыз амԝа иқәнаҵеит ҳазшаз иҳаиҭаз. Адамыр иакәым, сара схоуп сзызгәааша. Уи иԥсҭазаара азикит ихаҡара зыгәра игоз амаҵ аура. Итрагедиагьы зыхҡьаз убри ауп, дпааимбарыз ԓьшьаны, аԓныш имаҵ шиуаз ибеит имра аҭашәамҭазы. Аха сара саҵкьыс иара иаҳа дызлеиҩьу, уи амаҵ иуан бзиа иибоз, зыгәра игоз, сара исыцәтәыму, ала бзиа иабараҳа алаба, схәыҷаахыс исымоу амаҵ аура саҩуп. Саҩын, ааи, ааи, саҩын. Абастҵәҡьа сҳәароуп, сшаашьхныҵлак иҭабуп исзыҡауҵаз азыҳәан, ақалақь ахь сиасра уацхрааит, аусурҭа сзуԥшааит, саргьы исылшоз ала суцхраақәеит, ҳаиҵоуп, умш аабзиахааит ҳәа иасҳәароуп Виҟтор Ҭахәыц-иԥа. Иаргьы, иахьа исаҳази, избази, сибацыԥхьаӡа иааигәалашәо, иаргьы изеиҩьуп уаҳа имԥан сыԛәымлар. Урҭ рааигәара умнеин ҳәа еснагь иуасҳәон, сеигәырҩьоит уажәы ухала уи уахьызкылсыз лҳәашт. Марина, сара с-Марина, с-Мадонна. Сбыԛәшаҳаҵхом акаҩы. Сара ишԥабасҳәари, ахраҩҡьарақәа рыда ԥсҭазаара амоума ақәасаб? Агаҩаҡа иналбаауеит, аихадақәа ирыхҡьашо, аарла иныҡәо аԓьма ацкьыс еицәаха иааумпыҵахоит, убри саԝызахоит уахь санбыцца. Агәра згоит, Марина, бани баби, дара срыхшазшәа, сышрыдыркыло, саамҭа зегьы сышәҡәԝыра иазыскыртә зегьы шысзыҡарҵо, аха усҡан, Марина, сӡыхь башахеит, иҭабеит. Бара бзыҳәангьы, ахәыҷы изыҳәангьы абзиара ҡастҵоит сҳәан, иамуит. Абас, иахьагьы, саб данҭаркыз ҳкаимыжьит, дҳацхраауан, сан аусура

даанамхәо, дылхамҵгылеит, ланшьа иоуп, сара сԥымҭақәа ркьыԥхьра дақәшаҳаҭымхазар, уи иара зыгәра ганы дыҟоу ауп, ахаҵарԥыс бзиа иибо аԥҳәызба дылхымбаара, иара дызхыбааua сара иҵысшәаауеит, ҳәарада, дзақәшаҳаҭхом, аха мап ицәкра азин сымам, уадаԥрак дҭагылоуп, сицхраап Адамыр сҳәан, иаҳагьы еицәаз ҟаиҵеит. Абарҭ агәҭахәыцрақәа рнаԥс, уи имшынҵа анҵара дахьӡеит Адамыри иареи аҵыхәтәанӡатәи реиқәшәара, ҵаны, аицәажәара ҳәа азҳәара уадаԥуп, избанзар, Ҭарсхан егьарыла инарҭбааны дазхәыцзаргьы, Адамыр ииҳәаз ажәакоуп, ажәа заҵәык.

Даахынҳәын, Адамыр иуадахь дынхалеит. Бақьыр-иԥа Ҳарази иареи дәылҵны ианцоз еиԥш, уаҳа иҿеимырҵысӡакәа, инапы ихы иаҵаргыла, деизҟәыҧы акресла дшықәтәац дықәтәан Адамыр. Акы заҵәык даҿеакала иибаз, уааӡа еиқәырҷаб астол иқәыз анапԥымҭа, ихарбгьараны иқәыԥсан. Бақьыр-иԥа Ҳараз даасымгар акәын, ииашамкәан иҟасҵеит ҳәа ажәақәак неиҳәақәеит Ҭарсхан, аха Адамыр ҿимҭӡеит. Дԥагылан, аҵәца абжа ауатка нҵаҭәаны ижәит, ача апҿеыха днафԥын, наҟ инықәиҵеит. Ҭарсхан ижәырц егьидимгалеит. Аҭаҭын дахо, апенџьыр дадгылан.

– Саҭоумҵан, Ҭарсхан, саҭоумҵан, – иҳәеит аҵыхәтәаны.

Ихала даанхар иаҳа изеиҧуп ҳәа иӡбан, уҵх аабзиахааитҳәагьы иамҳәакәа, ашьшьыхәа дындәылтцит Ҭарсхан. Абарҵа дегьнықәгылеит, иаразнак изҷнаҭит даҿеа ԥсҭазарак. Урԥыртц, наҟ икажь, урцәыбнала, Ҭарсхан, убарҭқәа зегьы, ухы ухаршҭ, учча-ухәмар, укәаша, лбаа арԥаш ахықә аҿынтә иааԥуаз аҭамҧьар музыка уазыӡырԥ, Феиа-Фатима духадыршҭып уаҟа икәашақәо аҭыԥхацәа.

Шҭа хәыҷык иаҟаран уи акәашарҭа дәхәыԥш. Асцена ҟарҵеит ҧәқәак неидсаланы. Аоркестра аҿы ихәмаруаз арԥарцәа, ашәа зҳәоз аԥҳәызба уҳәа, рызегьы зынӡаск иқәыԥшцәан, ашьҭахь излеиликааз ала, Балтика аҿыкә аҿынтә иааз студентцәақәазаарын. Урҭ аалозаап абас есԥхынра, рыԥсгьы ршьоит, ҟәрышьқәакгьы дырҳауеит.

Акәашарҭа ашҭа азааигәара даннеи, иҿааникылан, икәашоз рылаԥшра далагеит иидыруаз аӡәыр дыҟаны длышьҭазшәа. Аамҵала иахьқьафурҭаз абраҟа иаҳа дигәалашәеит, дааины

ибла даахгылеит Феиа-Фатима. Убас игәы дыҵалеит, цашьа имазҭгьы, уаха дааимԥшаар иуӡомызт. Илеиҳәарын, агәра лиргарын ҳшеимҩалацәам еилкааун, ҳаиԥырҵра иаамҭоуп, еидаҳбалаз абзиарақәа ҳгәалашәараҽы еиқәҳархап ҳәа еибырҳәаз зегьы шбашоу, ус иаармарианы реиԥырҵра шхыдароу. Даҟәыҵроуп ахаҵацараҳәа иаԥшьылгаз. Асеиԥш агәаҳәарақәа еиҳарак ианизцәырҵлоз арыжәтә аниҽакәалак акәын, уажәы арыжәтә агьамагьы баны дыҟамызт, аха иибази иаҳази арыжәтә илсызшәоуп дшыҟарҵаз.

– Уажәы, аҳкәажәцәа, аҳцәа! Шааӡырҩы, шәааӡырҩы! Уажәы ишәыласҳәоит акәашара шкәакәа, – дааҭгылан, инаиҵеит ақьачақь, – убасҟак ишкәакәоуп уи акәашара, уаҩԥсы инапы зкьымсыц, уаҩԥсы иқьышә иамгәӡыц, абанҭ, ашьхақәа рхыцәқәан иқәу асы иаҩызоуп. Аҭыԥҳацәа, ишәырҽыха арԥарцәа, шәрыԥхьа акәашарахь!

Уаҩԥсы иқьышә иамгәӡыц асы, – игәы инҵеиҳәеит Ҭарсхан. Қьаадк ианҵатәуп. Изаҳауаз еилыркааит, ргәы иахәеит. Ииҳәауа иҟаиҵауа ихаҭа агәра игауоушь абни ақьачақь?! Издыруада аиашаҵәҟьа здыруа убри иакәзаргьы. Анцәа дишеит амш лашара далагәыргьаларц, аҵх лашьца далаҭхаԓьларц. Аԥсуа баагәара иара изыҳәан иҵҵаатәым, адиссертациа ахьчаразы адәныҟатә аматериал еизгатәым, абаа хыргәгәарҭаҽы аҩыра зну ахаҳә ибар аҵкыс, иуалафахәы ҟәрышьқәак изацырҵар иаҳа еиҧьишьоит. Иахьа хәлаанӡа абарҭ дрылаччоит, уаха аӡәы илыциршоит. Иара изыҳәан қьафурҵоуп адунеи ҳәа убри дышизхәыцуаз, акәашацәа акыр дырзааигәахеит Ҭарсхан, инацәақәа налшь-ҩалшьуа, ихахәы ныԥхьаҳәан, аӡәы сналыԥхьандаз ааигәахәт.

Иаалырҟьаны ччараха исит: ахьча-шәарыцаҩ Саҵбеи ԥҳәызбак длыцкәашон, изнапык лыбгаӡара иакәырша, егьи лнапы инапсыргәыҵа иантҵаны, анцәа диҳәозшәа игәышԥы иадын, иԓьоушьаша ҳәа егьыҟамызт, урҵ рыкәашарҭаҽы, узырччашаз даҽеакын: иааҟәымҭӡакәа ирывагьежьуан, ирыцкәшон Саҵбеи илашәарыца. Зны аҽынканажьуан агәышԥы аҩада ирханы, нас еиҵа иҩаҵҟьаны, рыцкәшара иналагон. Ҭарсхан уи днаԥхьеит иара ишҟа инеирц, аха иара ахы нырнаа-аарнааны, аԥшәма ицкәашоз ирыхәаԥшуан.

– Уара, цәгьаҳәарамзар уаҳа акгьы узымдырʒои, наҟ иуманы уцарауеи абри ала, – иҳәеит Ҭарсхан ихы наиқәкны Сатбеи, икәашауа иапҳьа ианааи. Умшәан, исҳәаз ари илмаҳаʒеит, ҳбызшәа лыздырʒом.

– Укәашаны уалга, нас ҳаицәажәап, – уаҳа акгьы изымхәеит Ҭарсхан, асеиԥш ицәаԥҽыгаз ажәа изырҳәаз изымдырит. Автобусаҿ ҳанеицаауаз?.. Иахьа ашьыжьымҭан ҳанеиқәшәаз, ҳанеицәажәаз? Сизымдырызар, аʒәы дихѡашьалазар? Акәашара ишаалгалак ҳаицәажәап, аԥьма фѡы ихышәшәо, абни ацәыршәага иоума!.. Иԥсахы ԥыжәжәо, днаскьаны дыԥшын Ҭарсхан. Акәашара шкәакәа ианалга, ԥсеивгараҳәа ҟамҵакәа, даҽа кәашарак арҳәара иалагеит аоркестр. Акәашарҵа дәҳәыԥш зырлашоз афымца лашара иацны, ажәѡан лашьца иналаʒѡон ашәа зҳәоз аԥҳәызба лыбжьы. Фымца шьаҟак амҵан, гәыԥѡык аԥсшьаѡцәа иаакәшаны игылан. Убарҵ рышҟа иҿынеихеит Ҭарсхан. Рыгәҭа инышьҭаҵаны, идыргьежьуан апаҵлика. Ишыгьежь-гьежьуа, аʒәы ихы иқәкны иаангылон, нас изыргьежьуаз убри дгәыдикылар азин иман. Абарҵ ҳашьхақәа рыгәҭаны, абраҟа, ҷыҵыбжьы ахьынʒанаѡуа абри агәыргьаачча, қьафла аамҵа ахыгара, сгәанала, абни ахьча-шәарыцаѡи сареи заҵәык ҳауп аԥсаратәқәас иалахәу, иалаԥшуа, арахь ҳара аѡыԥьегьы ҳшеицәажәаз убеит, ҳшеицәажәаз ҳәа, сара ицәгьа ԥьаракыр исҳәахьаны... Ҭарсхан ихахьгьы имааиʒеит уи Виқтор Ҭахәыц-иԥеи Сафари рҟынтә ишаауаз. Акәашарақәа ианрылгалак, Сатбеи диацәажәарц, ицәаԥҽыгоу ажәа еиҳәаз азыхәан ма аминауаҭра шьҭаитҵарц, мамзаргьы... Аха акы ишаалгалак даҽеакы иалагон.

Дшыԥшыз, зегьы иаарылҵын, Сатбеи уи аԥҳәызба диманы иҿынеихеит. Иқәасҟәасуа ирышьҭан алашәарыца. Аԥсаҵлақәа ахашьшьы, инахараны ацәыҵлашьцараҽы игылаз ѡнык ашә аадыртын иныѡналеит. Ирышьҭаԥало амардуан инхаԥалан, абарҵа иныкәыххит ала. Ашә шадыркыз, иара шымыцхәыз анаба, сара сахьынармышьҭыз даҽеаʒәы днеир ҟалом аҳәозшәа, иаахынҳәны амардуан аханы иныкәтәан, рыхьчара иалагеит. Изакәузеи сгәы иалсыз, азхәыцразы иапсам ииҳәаз ажәа. Аʒәы дихѡашьалеит, мамзаргьы зыбз иафаз аʒәы, стетрад ианыстҵало азыхәан ҵәылатҵара-лаф

еикәатәак иҳәазҭгьы, иара иашаз џьишьеит. Аҳәыр ицәгьа сҳәахьазар, аҳәыр дыснаԥхахьазар, сара схоуп зыцәгьа сҳәахьоу иснаԥхахьоу, егьирахь, ас еилкааратә, анаука-еилкааратә институт аҽоума, алитературеи акультуреи знапы алаку роума, сара сыздыруа зегьы ирдыруеит Виқтор Ҭахәыц-иԥ сышидҳәалоу, иажәахәқәа рыѡраан сышицхраало, иара иҽы сышнеило, аха ѡыџьа шеицәажәо снарыдгылар, ари ҳара ҳтәы иоуп, ицәаҳҙо ҳамам аамышьтахь акгьы смаҳац, сара сзыҳәан уаҳа кьынаак рымҳәаҙо иќоума узлоу, ахаан акгьы соуҳәаҙом ҳәа шаќантә исаҿԥниҳәахьоузеи Виқтор Ҭахәыц-иԥа. Сара цқьа сибо дыќамызт аԥхәыс лыгәхьаагара зыхшыѡ еиланарсхьаз ахьча. Ажәеиԥшьаа имаршәа уиҭааит, уаха дахьыманшәалахаз идныҳәалатәуп, иаԥсам, исаҭәам аҭак иасҳәоит ҳәа абраќа изыԥшра.

«Ахьча Шакьа ирахә има, Сакьа лааигәа ихьчалон…»

Сыԥсымзар, абчараҳ ихаҵа иоуп ахапа зҳәауа. Ашәагьы, ажәагьы, иара, аламыс ахаҵагьы абарҭ рҽоуп хытцхырҵас иахьалаго. Зегьы лкажьны, аԥхыҙ бааԥс еиԥш наќ зегьы нухаршҭны, Ҭарсхан Ҭрамба шәќәқәак, карандашьқәак нҵатцаны уарҭмаќ науќәынҵа абарҭ…

Ашә аартны дныѡналеит. Ѡыџьа астол иадтәалан, ууанҙа ихәмаруазар акәхарын, иаартны астол иқәын анард. Соулаҳи даҿа быргки рнапқәа рхы иатцатцаны, акаруаҵқәа ирықәиан. Астол иадтәалақәаз, иаҳа ишқәыԥшцәазгьы, иагьихамтцгылеит, инаихәаԥшын, рқьышәқәа наќ инадырҳәит, егьырҵ акаруаҵқәа ирықәиаз, иаҳа ибыргцәаз, инаихатцгылан, ашәа шырҳәац иҳәауа, рнапқәа наидырбеит дыѡналарц, днарыдтәаларц, ашәагьы рыциҳәарц.

«Исхароузеи, ирыланҵәаша, иргәаԥхазар са сҽырпын»…

Дасу иитахыз аҵакы риҵахуан арҵ ажәакәа, аха рызегьы аччаԥшь рҽықәнатцон, абыргцәа хьанарԥшуазар акәхарын ираѡсхьоу ахь, аҽарацәа – раԥхьаќа.

– Саҵбеи иоуп ҳәа сыќоуп уаха аҽырпын азырҳәоз, – иҳәеит Соулаҳ, инаѡс иқәиаз ахьча быргс. Иблақәа убас игызмалын, макьана убас мцак рхыҳәҳәылан, амца ду ахьеиқәыз ахәшҭаара уныҿеҳәаԥшыр, изакә мцоу еиқәыз шудыруа еиԥш, уи дзакәыз аилкаара мариан. – Аҙыхьаҽы сцаны санаауаз,

снаԥшызар, икәымжә кьаҿ бгьааua, аҳәы дигәыдыҳәҳәала, скәашоит ҳәа акрымԥерымра даҿуп.

– Дыкрымԥео, уаћәыҵишь, уи ҳара ҳакәашарақәа рзы иуҵаххар ахьшьыцба даѡызоуп, аха анҵ рыкәашарақәа, реидгыларақәа иара иабеидыруеи...

–Уи идырѡатә еиґьхааит, ишәхашҵма ашәарыцаѡ шәарыцара данцалак иҳбахә ишаламцәажәо, шәићәаҵ, – ибґа дныкәтәеит Соулаҵ. Ҭарсхан игәеиҵеит: агәабан ахыхь ауапа ыкәыршәны акәын Соулаҳ дшыкәиаз. – Шакьеи Сакьеи нас Саҵбеи, здырѡатә хиаша, ишәарыцара уҳәа акы игәаланаршәеит, шәҳырѡла, шәзырччаша акоуп, ишәасҳәоит. Аха уи ашћа сиасаанҳа, ҳасас аказы сиазҵаауеит, – Ҭарсхан ишћа дынхьаҳәит, шәеицны анахьхьи, ѡнык ашћа шәнеиуазшәа збон, дызҿу ҳәа иудыруазеи Бақьыр-иԥа Ҳараз, аҳаԥы дҵыганы ишәырҳәазеи?

– Ҳара ҳашћа дшымаауа убоу иара?

Ҳара ҳашћа даауандаз, ажәлар дрылҵны дыбналозма!

– Ихаҵа дизымдыруазаргьы, иҳбахә шәаҳахьазар акәхап ашәћәыѡѡы Адамыр Арҵанба. Дара ибзианы еибадыруеит. Убри иҿы ҳаћан, нас дцеит, – ихәеит Ҭарсхан.

– Ишԥа, дабацеи?!

– Дцеит, зынҳа дцеит, иҳаԥахьы.

– Аиашаҵәћьа ћаиҵеит.

– Бзиарас ићаиҵахьоу убри реиґьуп. Шәахәаԥш, уара, Нестор Лакоба ихаанаахыс советски власти апартиеи зхы рыкәызҵоз, аиҳаб ду иааз идтәалара иаҵәамшьакәа, мчыла, дыргәыбзыґны дызҭаҳәуаз аҳаԥахьы дхынҳәны дцеит, ҳара ҳазҿу уахәаԥш, уара?

– Уиҵалагахма убри? Ашәарах изылаҳца акәым, сара мыжда, еицырхашьшьы изааҳцап, иара дахьыћаҳам иаҳмышҵуеи, – ихәеит абчараҳ Соулаҳ, – шәҳырѡы, арҵ зегьы шәаҵкьыс сара сеиҳабуп, сызхаану иаҳа ирацәоуп Бақьыр-иԥа Ҳараз иаииаамҵаҵәћьаз, иҿаҳәатәы ћало ҳқыҵа данахагылаз ићаиҵахьоу шәасҳәап.

– Шәажәа хьыла иԥысћоит, – ҿааиҵит Ҭарсхан, – ашықәс еиқәаҵәақәа раан, ауаа ирҳуазу?

– Ашәћәы рзалаҵаны, исыздыруам, агәнаҳа сызҳәом, дад,

аҙәы дирҙит ҳәагьы смаҳац, амала иҭаркқәаз, рус анырыҙбуаз, аҙәы аҭаҭын аԥашәқәа аҩада ирханы еиҭоуҳауан, даҽаҙәы Ԥаҵақьала душьырц азыҳәан ҳәа, анцәа идырп, еилымгарас иҟоу зегьы, дызлаҭаркыша еиқәирҽаҽоз, усҙбарақәашәагьы акы ҟарымҵақәоз, убарҭ аҙәгьы дшиҽамгылаз здыруеит, уи сара сызхаану ауп, – иҳәеит Соулаҳ.

– Уиҟәаҵ ихьаршшара! – ҿааиҭит егьи абырг, – ани, аибашьра аламҵалаз ҙлагарахьчас иҳамаз, ихьҙи ижәлеи сҳәарц сҵахым, иара аҙлагараҽы дахьыцәоу, иԥҳәыс Бақьыриԥа Ҳараз длылаҭхаԥуеит ҳәа изырымҳәаҙеи? Уахаанҙами? Ашьҭахь дыдмырҙи ҳаҙлагарахьча? Иара иоуп, уаҳа дзырҙыда?! Ихьымҙгыршьеит, ирҳәом акәымзар, аҙлагарахьча имаҭацәа роуп Бақьыр-иԥа Ҳараз дыкәызцаз. Шәшизԥшу шәымбаҙои ҳәа рауҳәо ианалага, дыршьыр, иаҳагьы... идраргамон, иарҳәеит ҳабла уҽоумырбан ҳәа.

– Убригьы ахьынҙаиашоу сара исыздыруам. Сара издыруа, аҭырқәцәа рахгара далахәын, раншьцәа аԥсуаа ыҟан, раҳәшьаԥацәа ыҟан, рхаҭақәагьы ахынҳәра иалагеит... – илахҿыхыз ажәабжьк реиҳәарц ирҵахыз Соулаҳ дналагеит: – Сара ишәасҳәо уҳәан-сҳәаным, схаҵа сызлаԥшызоуп. – Ҭарсхан идыруан ахьшьцәа-шәарыцаѽцәа ражәабжьҳәашьа: реиҳа ихҵҳәаау ажәабжь зҳәауа, иажәабжь шаҟа имцу, убасҟак изаҳауа ишиашаҭәҟьоу ҳәа агәра диргарц далагоит. – Аибашьра иаламгацызт, дыԥжәароуп уаѽ дылхымшаҙеит иԥҳәыс, ихьҙ зларҳәаша уаѽ диҵнымхаҙеит. Аибашьра ианалагаҭәҟьа дыргоит. Шықәсыкгьы мҵыцқәа ашәҟәы ааит дышҭахаз ала. Рыцҳа, иԥсаҵа бзиахааит, ижәлаз зышәҭахузеи, ихьҙ мацара шәасҳәап. Кьасоу ихьҙын. Иашәаҳәареи икәашареи рзыҳәан мацарагьы ҳқыҵаҿ деицырдыруан. Акыр ацҵаны исҳәозар, шәара... шәихааным, аха, аа шәиазҵаа, дихаануп, дигәалашәоит Ԥарна. Думдыруаз, уара, иузымдырша иакәхааит? – Иара иаамышьҭахь иаҳа ибыргыз ихы наиқәикит Соулаҳ. – Уи дышԥасзымдыруаз, сара сеиҵбын, гәаҷс сыҟан, аха сицхьчахьан аниҳәа, Соулаҳ иажәа инациҵеит. – Дарбан хьчоу, аԥҳәыс илыхҟьаны, алақәа змыршыц, аҵхабжьон изышьклам-хысыц, аха аҳәса рзыҳәан Кьасоу ихылаз ахьҙ аѽызаҵәҟьа хьчак изыҳәан лакәк аҿгьы ирҳәо смаҳац. Дзыхдырҟьаз тәым

ԥҳәыск лакәындаз ухы иқәукрын. Арҭ зегьы аҳәса шаажәгаз еиԥш, Кьасоугьы ԥҳәыс дааигеит, ачара иуит. Иара, ԥсаҭа шкәакәа, уажәы дызбо ҷьысшьоит, ихахәда еихаҟацаҳа, даннықәо имахәарқәа идхны икын, ижьашәқәа убасҟак итҟацаан, ацә қша атәыѡа дламҵасны, иаарҳәны инкаижьуан, уахьихәаԥшуа, уаѡы хьанҵак иоуп, днаҳәны-дааҳәааншәа ишаны ихәлоит уҳәарын, аха ицәа-ижьы убасҟак изыласын, дԥыруан данықәашоз, аҿышькыл ишьапы кылаикҳомызт, егьа иҿы ҳаракызаргьы, дѡышьҭыԥан днақәтәон. Аѡыза изыҳәан ихы деигҳомызт, аха ашьхаҟа арахә рыманы иануцоз ахьшьцәа, Кьасоу игара рҭахымызт. Ижәдыруеит, уажәгьы инханы иҟоуп уи аҵас, аха сара санычкәыназ, уи аҵас еилазгаз, унапсыргәыҵаҷ хәыц ықәиааираҳа, ишьапы ашьха иқәиргылар руазма – аԥҳәыс ашьха цәҳәыраҷ, ахьшьцәа ахьцо дырго ишԥаҟалоз. Урҭ агаҷа иаанхон, ѡба, хԥа мза рырахә рыма, абыржәы ҳара ишықаҳҵаз еиԥш, ашьхаҟа ицон. Имацара дыҟазаргьы, зықьгьы арахә зимбарыз Кьасоу, абрагьцәа уқәлар, ихала дрыхәон, аха иазуҭахузеи, арахәгьы уаргьы шәылкажьны, шәықамызшәа шәааихашҭуан аԥҳәыс ихы данааҵалалак. Ашьха цәҳәыраҷы, иабыкәу, ҷьыма, ахаҷынтәи удәықәлар, реиҳа зшьамхы ҵару, ѡаха ѡымш ныҟәа ахьыбжьоу, арахә иманы дшықәу, аԥҳәыс ихы данааҵашәа, арахәгьы, иѡызцәагьы, зегьы лкажьны, есс, дылкылахәаша дцон агаҷаҟа. Аҳәсеибацәа имоур ҳәа ушәозу, агыруа уԥаҵа еицаҟьоуп ҳәа ддырҳуан ҳәа, аҳәы ииашамкәан ухәыцуеит рҳәеит, ҿаҳәы амал умацәоуп, амцхә акрифоит рҳәеит, ҿаҳәы Нестор Лакоба уѡны дааихьан рҳәеит, изыхдырҟьаз иудыруазеи! Ѡажәак еихысҳәаалоит, дзыхдырҟьазеи, аа, абри арԥыс иаб, Ҭамел Ҭрамба, иԥхыҳ дахдырҟьеит, аԥҵа еиқәаҵәа ажәѡан иаҵаны ԥхыҳ избеит, шәанаԥылбеит. Ԥаҵақьала исахьа аман убри аԥҵа ахьааиҳәаз, дабаҟоу?!

– Убри дзырҳыз иѡыза ауаа шыҟоу удыруаз иахьагьы... уцәажәар, уаргьы иуԥеиԥшхар ауеит.

– Аҳәы ашәкәы ноузалеиҵар, уаргьы унаишьҭаргалеит Ҭамел Ҭрамба.

Уажәадагьы игәеиҵахьан Ҭарсхан арҭ ауаа, реиҳа рхы иақәиҵуп, реиҳа имшәаша иреиуоуп абасҟак шҵхьоугьы,

агәыҭҟьара, агәреибамгара, рҽынкыланы ацәшәара рзынханы ишыҟаз. Иԥьеишьауаз, ԝажәи жәибжь иахаанны акәым, уи ашьҭахь ииқәазгьы убас иҟан. Убри даназхәыцлак, урҭ ашықәсҟәа раан иҟаҵоу даҽа цәгьарак ҳәа хшыԝзцарак дазкылсуан. Иреиґьқәаз налҟәшәаауа, ауаа андырӡуаз, имышхәбзазаха иҿиауан агәыҭҟьара. Еиҵагылеит гәыҭҟьарала иааӡоу абиԥара. Схаҭагьы исымоуп уи. Сшьапы сықәиргылар, дсыцхраап ахьиасҳәоз аамышьҭахьгьы, сышәҟәыԝԝраҿы сырҿагылауа, арахь, иахьазы, аамҭалаҳәа ахьӡҵаны акәзаргьы, Виқтор Ҭахәыц-иԥа сахьидҳәалоу, рыцәшәареи, насгьы адунеи иақәлахоит, хыбгалара рыкәым сара схаан ҳәа, сшыхәыҷыз агәра ахьызгаз, сшыхәыҷыз сахьрыцәшәазоуп. Убри агәыҭҟьарагьы саиааирцоуп иахьа избаз, исаҳаз…

Игәҭахәыцра еиԥнарҟьеит Соулаҳ иччабжь, ицәҳараны иҟаз, ихаҭа дарччеит.

– Ахацәа андырӡ, аҳәсеибацәа рыла иҭәит ҳҟыҵа. Аӡәы дымԥсыкәа, даҽеаӡәы бзиара ибом ҳәа, урҭ рырӡра ҭхаԥьрахеит Кьасоу изыҳәан.

Башахеит. Иаҳагьы деицәахеит Кьасоу. Иааигаз аԥҳәысгьы лышәырҭаҭақәа уԝнапык ирымпыҵамзо, лиарҵа узавымсуа, уамак лакәын, аӡәыр днылкылозар, Кьасоу абри днылкылоит рҳәеит. Уажәы иаҳа аґәрақәа ноурыжьит, чанабак ԥшааны, зынӡа умнеиргьы акгьы уарҳәом, аха усҟан, аибашьра аламҭалаз, абаандаԝы ибаргәыз аколхозник иаамышьҭахь, аԝны ҳамхқәа уахынла иаҳрашәон, амш лашара аколхоз иазкызар акәын, аҳәса ачаирҵаҿы ахшара дроуан. Уаҩа дызхаанхаша… зегьы. Ахьшьцәа, ҳарахә ахьаҳбоз аамышьҭахьгьы, аԥьыкәреи аплан ҳақәын. Аҳәса ианаацәылашоз ачаирҵа ихгылазар акәын. Ихаҭагьы дыцәамызт, уаԝԥсгьы ҭынч аԥсыха иитозма, Бақьыр-иԥа Ҳараз, ԥьанаҭ имчаԥоз. Иахьа аусура дагхеит, уаҵәы дагхеит, уаҵәашьҭахь лхы ҿаҳәа лгәы ҿаҳәа, лыблақәа ҭакәаҳа днеит Кьасоу иԥҳәыс. Илыгхеит, ачаирҵа дышху дыцәоит. Хшара длымам, аԝны, анцәа иԥьшьоуп, чымазаԝ дырзышьҭам, иҟалазеи, илыҵалазеи? Бақьыриԥа Ҳараз акы ивсуа дыҟазма. Иаҳаит абасоуп иҟоу ҳәа. Длыԥхьаны дигеит Кьасоу иԥҳәыс. Ибықәшәазеи, ибыҵалазеи, зегьы аус аныруа, бара ачаирҵа балаианы быцәоит, ибыгхеит,

ацажәара былшом рҳәеит, бзыниазеи аниҳәа, ларгьы, еиԥамск, бзыцәгьак лакәын, арахьгьы лгәахы кыдымгылахьаз, сара сҭыпан уара уԥҳәыс дыҟандаз, нас избарын ачаи шԥылхуаз, усура дышнеиуаз. Уаха шаанҙа смыцәаҙакәа исыршоит, сихәом, дыспҵырыжәга сшәыхьча лҳәеит. Иабеиҭахыз, ихамыждараз, апартиа дахьалаз далхын Кьасоу, ԥсаҭа шкәакәа. Ҟаҳ, ари аѽыза иаҳаны иҟалозма Бақьыр-иԥа Ҳараз. Акоммунист, зегьы рҿы зегь рыла ауаа зҿыԥшлаша, хынкылашьак ааизымдырҙо, уаха шаанҙа иԥҳәыс длылатҳаԥьуа, лара, ѽыцьахѽык рыплан ҟазҵашаз, ачаирҭа дышху дыцәауа, аҳәынҵқарра аплан еиҵеиҟьауа, ахлымҙаах изаагатәуп Кьасоу! Бца, бхатца, аҽеадажә, сара сиацәажәоит иҳәеит. Апартеизара ѽыҟатцаны, абни, сара абзиара ишәзызуз шәаԥсам, сгәы шәыхшәеит ауаа зҳәауа, уара, дад, угәы иалымсын, Ҭарсхан, аха дуаѽу ԥьшьа, ауаѽы аамысташәа, Адамыр иҿы узыцны уҟаз Бақьыр-иԥа Ҳараз, адырѽаҽенытцәкьа апартиа иалаз ԥыҵѽык ааизигеит, диԥхьаны днеигеит Кьасоу. «Иҟалазеи, узсыԥхьазеи?» «Изакәызеи, уара, аҽеадажә, ҽынкылашьа узымдырҙо, ҳхы амца акызар, арцәаха анҳамам, ҳаплан анеиҵахо аамҭазы, ҳчеиҿыхцәа иреиґьу аҙәы улылгеит, узҿу закәызеи?!» ҳәа, – длеизыцҟьеит. Кьасоугьы дшубақәаҵәкьо дыҟамызт, аҭаԛкәым ахьахәо уск аҿы акәызҵгьы, аҙәыр ишьҭахь дгылозма, уаҵәкьа дшылаишьҭуаз здыруеит, аха ахшыѽи ажәа ҽацеи ахьаҭахыз, шәсызжьом иара иҳәаҵәкьоу, мамзаргьы иҳәарц рҭахны, ашьҭахь абызхәацәа иацырҵоу, аха ибзианы исгәалашәоит абри аҭоурых ааргәаладыршәацыԥхьаҙа, рызегьы неицҿакны, Кьасоу ииҳәаз ҳәа ианацырҵоз:

Ҳзыниазеи, уара, ҳаҿқәа асаԥатҳ рҿашәцахьан, уажәшьта ҳаԥхашьарақәагьы асаԥатқәа рыдкнашәҳалома! – аґьеѽ ааҭиргеит, иҳәеит, Кьасоу. Иҳәазаргьы, иара имҳәакәа, ус игәарарҵазаргьы Кьасоу дақәгәыґуан, аибашьра иалагеит, дыргеит акәымзар.

Шәҙырѽла, ахьча Кьасоу иус уаҟа инымцәаҙеит. Апартеизараҿы иҙбаны ишьҭырхит Кьасоу иԥҳәыс длыкәиҭызарц асабша, амра анынҵашәалак инаркны амҽыша амра гылама, ашьыбжьаама, шаҟаамҭа иҭаху. Егьи абжьааԥны, ашьыжь шаанҙа ачаи ҿыхра данымнеи, мамзаргьы ацәа лыгны даннеи, апартиа

далырцоит, ддырҙуеит Кьасоу. Иааит аԥхынра. Арахә ашьха икарцеит, иҳәеит. Амҩа иқәуп ҩаха, хаха. Абар уажәшьҭа егьрыгым ашьха цәҳәыра ихаларц. Ҽнак ашьжьымҭан иҩагылеит, рыматәақәа ҷарҳәеит, аҽқәа ирықәырҵеит, ачхьынџьқәа рхы ашьхаҟа идырхеит. Убри аамҭазы, аа, шәанаџьалбеит, иахьа закәымшузеи, дыҳәҳәеит Кьасоу. Изакәузеи, сабшоуп. Асабша, уаҵәгьы амҽыша! Шәырахәгьы шәаргьы шәеибамбааит, сара сыԥҳәыс слыкәиҵуп иахьа амра анҭашәалак инаркны! Еес, уаҵәы дубар даахә, дыҩт Кьасоу агаҷаҟа, иҩныҟа.

– Блала ибаны, шьамхыла еимаҳдаанҙа анцәа уимшьит, – иҳәеит Соулаҳ иаамышьҭахь иаҳа ибыргыз. – Шаҟа ацуҵазгьы уара иубап, аха акы заҵәык, ииашаны иуҳәаз Бақьыриԥа Ҳараз убас дегьыҟаҵәкьан, уи саргьы ибзианы сахааанып. Латҵан амхы анылоуҵалак дааины, удгьыл удишәалон, ҭагалангьы дааихуан, уџьықәреи аԥашәк, амарџьа, акомхоз дгьыл ахь имцазаait.

– Уиазыҳәан дыбзиан, иԥсаҭа бзиахааит, Брежнев, иузго га, унадырхха-аадырххаргьы удгьыл унахама, урахә имыцхәны хҟәак рыцлама, удырҙҙомызт.

– Уи азыҳәан удырҙуам, аха егьырахь, убз азыҳәан…

– Ҷыстҙом, уара, аԥстазаара бзиа сыҧ, – абарҵ ажәақәа зҳәаз ишҟа даанаԥшит даҽа хьчак, инацәа иқьышә иадкыланы, убз уҷы иҵакы ҳәа наиирбеит, дцәыҵыԥшын, Ҭарсхан ишҟагьы даанаԥшит.

Аабатәи ахы

Иҟалаз раҳан, ауаа анеизыҩҩы, ишшара ишахьан. Ҷыц иаиуазгьы иреиҳәоз ууанҙа иихәахьаз акәын ахьча-шәарыцаҩ Сатбеи, аха ууанҙа изаҳахьазгьы, иҷыцу акыр ацитцозар ҳәа, еиҵа инаизыҙырҩуан. Иара, шәанаџьалбеит избазоуп исҳәо, егьирахь сара исхарагәышьоузеи иҳәарашәа, ихы-иҷы хәацыхәаԥшьха, иблакәа гәыҵкьарала иҵәны, илашәарыца аҷапырхәа иахаз импыҵаргәгәа, иара алашәарыца ахаҵагьы аԥсы ҙаны, аԥшәма ишьапқәа аҽырыдыргәгәала игылан аҩыџьегьы еибахьчауа. Изҵааузгьы имазҵаауагьы раҳәара дналагон:

– Уахынла иҽасҳәоит слашәарыца. Ашара адәы ианаакәло, иаусмышьҭыр ауӡом, аҭып аҿы ҳаныкоу, сацәшәаӡом, аха араҟа исцәырҵьычыр ҟалоит сҳәан, саргьы уаҳа сышьҭамлаӡеит. Иара ишыхәмаруаз, абри аѡны ашьҭахьҟа ицеит, егьнавалеит, иаразнак ашра иалагеит. Сыбжьы ақәсыргеит, сақәцәкьеит, ауаа макьана ицәоуп, иарҿыхоит, иауам, иаҟәыҵуам, сышҟагьы инеиуам. Ус сгәы иаанагеит, ацыҕ, мамзаргьы ахәыԥшқа аҵла иқәнацалеит ҳәа. Аха ашышьа сгәампхеит. Ацыҕ аҵла ианықәнацалалак ашышьа уажә избама, инхышааҿышуеит, маҷк аҟара ахәмаррагьы алоуп абжьы, араҟа ииуеит иҿыцу ажәа абжьы ԥымҵәаӡо, иѡны иаасыдыххылоит иҟуҵәыуо. Иҟалазеи, иабазеи абри ҳәа аѡны ашьҭахь снавалазар – абраҟа данааилак, ашьаршьаф иқәыршәны асы иахь инапы наирххон, идыруан ираҳаз шырзымхоз, иаргьы игәы ирдон иҵегьы инагӡаны иҳәар, – снаԥшызар, аӡәы аҭаалым ҟаиҵарц аҵла амахә дахьынҳалоз ԥьысшьеит, ашаха убартә, ашара адәы иқәмлацызт. Сыбжьгьы насыргеит, еи, уарбану ҳәа. Аӡәгьы анҿимҭоуп, цәгьарак шыҟалаз сцәа ианалашәа, снаиҵаххны даасырҵысызар, дабаҟоу, ихәда ашаха ахаҵаны ауаѡы дыкнаҳауп, дыхьшәашәахьеит, далгахьеит. Дыкнаҳаижьҭеи, иԥсы ихыҵижьҭеи акыр ҵуан, аха иҿанык неиҳаҵәкьаз сақәшәаргьы, сара агаӡажә, икныхшьа сақәымшәозар акәхарын, иҟасҵара сзымдырит, сегьзымҳәҳәеит, уара, сҿы акит.

Саҭбеи ишәеиҳәаз абраҟа данааилак, уажәшьҭа шәара иацышәҵа ҳәа аанаго, иѡызцәа днарылаԥшуан. Урҭ зегьы еицырдыруаз, ирҳәозгьы акы акәын, аха иҟалаз абасоуп, ашәҟәыѡѡы Адамыр Арҭанба иҿеишьит, деиҳабуп, иаҳәатәуп ҳәа ауаѡы данизынарышьҭ, данааи Виқтор Ҭахәыц-иԥа, Саҭбеи ииҳәац ҳәаны, иажәа даналга, ишыҟаиҵац, уажәшьҭа шәара иацышәҵа ҳәа иѡызцәа данаарылаԥш, уара уоуп аҳәара зыхәҭоу, ҳабчараҳ ҳәа зегьы Соулаҳ ишҟа инхьаҳәеит.

– Дад, знапы ҳаныԥшыло, ҳаиҳабы, сааукәыхшоуп, – ҿааиҵит уи ихҭарԥагьы неихеиҵеит, иҳахьыз убеит, ҳҿахәы зҳәауаз, ҳҭоурыххҟәа зыѡуаз ауаѡ даҳзымхьчеит. Иара иакәзу акыр идыруазма, абасоуп, акаамеҭ ҟалеит, шәгыл, шәанаԥьалбеит, абнаҟа, аԥсаҵлаҿы ауаѡы дыкнаҳауп ҳәа,

иԥсы еихәлахо, Сатбеи дыԥны даннеи... – иҟалаз убеит, ҳаибарыԥны ҳааит, дыкнаҳхит, абраҟа дышьтаҳцеит, ҳәсақәак ашьаршьаф икәдыршәит ҳәа иаҳәаны даналга, ицәажәашьа харак идушәа аҽааԥсахын, усгьы нациҵеит, егьырҵгьы иааицдырҕызит. – Ҳара, дад, ҳҽеибытаны ҳтәан шәарыцара ҳцоит ҳәа иахьа. Уаҳа иҳалоухзеи, акыр ҳаԥсоума, шәарахк узылаҳцарын, иуҳаршьрын. Сара, абри ацәгьа иубо, иахьсзымдыруа ҭыԥ ыҟазам, амшә уҭахызма, ақәасаб ашьра иаҳа уеилаҳауама...

– Скажи, чтобы старик заткнулсиа, что он болтает против всех, – иҳәеит Виқтор Ҭахәыц-иԥа. Ихы Зураб инаиқәикын. Зураб, аҙыршы иқәтәазшәа Виқтор Ҭахәыц-иԥа днаидҟьан, днаидԥалеит иааигәара днеиаанҙагьы иқьышә Соулаҳ илымҳа ашҟа ирыхха, иус, ҳәарада, ихы ихҭниҵозаргьы инаигҙон, аха ихьит амҵақьақьаԥцәа аиҳараԥык ирыхьло, ахәыцха имаҙацт, дыццакцәеит, иаахәыцҟьацәеит. Иԥышә абчараҳ бырг илымҳа инҭеикын, аурыс бызшәа: «Заткнись» иҳәеит. Абырг, аурыс бызшәа аганахьала, уан ҳәа ацәҳареи, унеи ууаи ҳәа ажәақәаки раамышьтахь уаҳа ззымдыруаз, Зураб иеиҳәаз зынҙаск даҽакала еиликааит, ари ажәа дзацәажәоз ауаԥ ихьҙыз ҷьишьеит.

– Ибзиоуп, дад, исаҳаит, – иҳәан еиҵах Виктор Ҭахәыциԥа ихы наиқәикит. –Ҳара, ауаа машьцақәа ахьшьцәажәақәа, ҳаҷьмақәа ргәархра ауп ҳазҽу. Ҭарада иаадыруазеи, аха, дад, уара убасҟак ууаԥ дууп, убасҟак ухьҙ-уԥша наԥхьеит, ҳаргьы уаадыруеит, – ибжьы иаҳагьы инаҳараикит, уеизгьыуеизгьы атуристцәа ираҳарц иҵахызшәа, – сааукәыхшоуп, дад, заткнись, ҳара уаҳа ҳзыԥсоузеи, ҽышькылк ҳкуеит, ашәарах ылаҳцоит...

– Аҳ илаҵгаԥцәа ҳарԥызоуп! – иҳәеит Сатбеи.

Уи ииҳәаз имҳәаҙазшәа, ибжьы иаҳагьы инышьтихын иажәа инациҵеит абырг, Виқтор Ҭахәыц-иԥагьы имаҳазшәа ҟаиҵеит.

Амала, дад, заткнись, уара иушьырц иуҭаху амшә акәу, ақәасаб акәу ҳауҳәар, уаҳа акгьы ҳтахҙам, абчараҳ ихьыз, ажәа заткнись хьҙыз ҷьашьаны ишеиликааз идырит Зурб-Зегьраб, ашшаҕьыч аца ианазнеиуа еиԥш, дытрысны деиҵа-

наидыххылеит, илымҳа дынҭахәыҭхәыҭит, «Ҟаҳ!» иҳәан, ибз наихәлашәеит абчараҳ.

Ашьҭахь итетрад ианиҵоз, аригьы акыр дазхәыцит Ҭарсхан, дегьрызкылсит хшыԥзҵаарак. Ахьча-шәарыцаԥ қәыпҵш, уаҟа, аҳ илатәаԥцәа ҳарԥызоуп ҳәа иихәаз ажәа имҳәаҙаргьы, ашәарах ылцаны, Виқтор Ҭахәыц-иҧа иршьра дшазыҟаз аханатәгьы иҙбеит, уи ицәажәаз абчараҳ иоуп, деиҭакушәа, уигьы, арахь ашәарыцара аиҵаҟьараз дцәажәеит. Аҳәарпсарраҷы, насгьы уажәааны, асеиҧш аматҵура иахагылоу ауаԥ дизышәарыцо, ҽыргаҙа ҟаҵаны, зегьы идирҳаит, убри аамышьҭахьгьы абчараҳ иакәым, сараҵәкьагьы издыруеит: шәарыцара иан-цо, ашьыжьымҭан акәым, мышкы шыбжьоу ашәарах рыҙбахә алацәажәара иаҟәыҵуеит, ашәарах алымҳа иҵасуеит, агәы аҽеннаҵоит ҳәа, ҳамцар иамугәышьозар, ҳцап, аха ажәеиҧшьаа маншәалара ҳақәиҵарым ҳәа акәын дышиацәажәоз.

Анапхгаԥы зегьыԥьара, зегь рҷы дышнапхгаԥу, зегьы иара ишидыруа иаразнак аарҧшра далагеит Виқтор Ҭахәыц-иҧа. Адамыр дахьыԥназ ауадаҷы аҧсы дахьықәырҵаша дыр-хиарц анрыдиҵа ашьҭахь, зегьы ирбарц азыхәан ишыҟаиҵоз мԥашьо, даҽеаҙәы иааигәара дшынаимышьҭуа, Адамыр иеиҧш иҟоу ашәҟәыԥԥы иҧсыбаԥ аҵагылара иара изыхәан ишхьымзҭу ала ажәақәак нацҵаны, днеин, ижәԥахырқәа инапқәа нарыҵшьны даашьҭихит, ҳара дҳаҭ, ҳара даагоит зҳәақәазгьы дримҭеит, имуит. Ишьапахьала аҧсы даашьҭихит Сафер. Шьаҷақәак роуп урҭ аҧсы дахьнаргаз, нас ахьшьцәа-ашәарыцаԥцәа днарырҵеит. Убригьы игәаларшәаны итетрад ианиҵеит Ҭарсхан. Виқтор Ҭахәыц-иҧагьы Сафергьы ирды-руан аҧсы дышьҭызхуа реиҳа изааигәоу иҵынхацәа шракәу. Ижәбома, ари ҳара ҳтәы иоуп, ҳаргьы иара ҳаитәын, ҳазҭаху абасоуп, ҭынхаҵасоуп ҳшизыҟоу иҧсы ахьынҙаҵоу, данҧслак ашьҭахьгьы, абар, шәыблала ижәбоит, ҳнапы дыкәыргыланы дшымԥаҧааго. Даҽеакгьы угәаланамыршәар, уамырхәыцыр ауамызт иҟалаз. Адамыр рыцҳа, шаҟа гәыкала-ҧсыкала ашәа азиҳәауаз, ихаҟара шаҟа агәра игауаз, адунеи аҷы ҧсыцқьарас иҟоу зегьы шаҟа апартиа иадиҳәалоз, убасҡак ҕацәас иман, иара иҳәашьа, рсабрада рҷихуан, аҧсыцқьақәа Саферраа, уажәы, иара ихы анаҧырига, реиҳа бзиа иибози,

реиҳа ицәымҕзи итҵагылан днаргон, ҳѡыцьегьы даҳзеилоуп, ҳѡыцьегьы деицаҳтәуп рҳәарашәа, днаргон, Адамыр рыцҳа, иԥсҭазаара цьаҳанымызтәыз аѡыцьегьы. Ашәа ззиҳәози реиҳа ицьбараз иажәақәа ззикуази рнапқәа еикәдыршеит, еивииааз атҵлақәа рԥашәқәа шеилысуа ишеилало еиԥш.

Аԥсы данышьҭырх, шьаҷақәак анааѣарҵа, даатҕылан днасыхәаԥшит Виқтор Ҭахәыц-иԥа. Инаԥшуа уажәшьҭа ҳәатәы рымам, ҭынхара изызуит, дышьҭысхит, уажәшьҭа ууаи, наѣ дсымх, иабасҭаху аԥсыбаѡ рыххауа аҳәон уи иԥшышьа. Блала иуҳәаз еилыскааит, аизарақәа рҷы сара сҷала акәзар ушцәажәо, араѣа иуҭаху адырра иаҭахузеи, уажәыҵәѣьа аԥсы думыздоит, уара иаауҭаххо анагҙара азыҳәанами сара анцәа сзишаз иҳәозшәа, Виқтор Ҭахәыц-иԥа днаидыххылеит, инапқәагьы ааирмазеит аԥсы дрымидарц иҵахызшәа, аха иҷааникылеит, даҷеаҙәгьы днаимышьҭит, ихаҭагьы димимдеит. Иԥсы анҵаз уара узыҳәан акәын изҵаз, ихәарҵоуп, уаҵаз ԥсыбаѡ. Виқтор Ҭахәыц-иԥа днаидҵын, аԥсы ишьапқәа зкыз Сафер Сакәыт-иԥа, мамзаргьы иусураҷәтәи ихьҙ ала иуҳәозар, Сергеи Сергеи-иԥа днаивагылеит. Уаѣа димидарц иҵахушәагьы ѣаимҵеит. Сафер дынхьаԥшны Ҭарсхан днаихәаԥшуан. Ари ауаѡ, сеигәыргьаҵәа зыԥсыбаѡ назгауа, уара иубеит, зегьы шианасыжьыз, ианасыжьуеит игаҙара, имдырра. Дқәыпшын, исабира дзалымҵкәа далан, рыцҳа. Иугәалашәоит, зегьы инадирбеит, – ижәбоит арҵ инапѡымҵақәоуп, иҷеишьаанҙа амца неиқәҵаны, инапѡымҵақәа иблит.

Уажәакәызшәа Адамыр иҷеишьит ҳәа аниаҳа, ѡаԥхьа игылақәаз дрыцәхасны, уаѡԥсык амца далигозар аѣара дыѡт, Виқтор Ҭахәыц-иԥа ифархь ааилижәеит, ажәжәаҳәа аццышәқәа дрылеимдо, ақьаад цыблыхақәа реизгара дналагеит, аха урҵ зегьы иреиҳаз напсыргәыҵак иаѣарамызт, иалгахьан, ибылхьан. Иипшаақәаз шикыз, аԥсы дахьыкҷаз ауадахь дыѡит. Иѣаиҵозеи, деилагама ҳәа ишынеихәаԥшыааихәаԥшуаз, дыѡны, дҳақьԥсықьуа даахынҳәит.

– Иѣаиҵазеи?! Иѣаиҵазеи?! Ҳашҷеишьи! – еиҵах ацыблаахақәа рылеимдара далагеит.

– Иѣаиҵазеи умбои, ашаха ихәда илахаҵаны, иҷеылыкнаҳаны иҷеишьит, – иҳәеит Сафер.

– Ҷумҭын, уара, ҷумҭын! Ҳәатәыс иумоузеи уара араҟа! – иқьышәқәа цысуан Ҭарсхан, аццышәра дылеимдон.

– Уара, уажәоума угәаҵәа анеилысыз, дыкнаҳхит, дышьҭаҳҵеит, дышьҭаҳхит, даҳгеит, ҷымҭ угылан, уажәы, иҧсымҭаз ақьаад ибылуан анырҳәа... Ихы еивҟьазаап, уара, ари...

– Иблит, инапҵымҭа иблит, гәыкалаҵәҟьа иҵыз убриак заҵәык иааиҵхьаз зегьы хымпада, ираҧнагон иуасиаҭ ажәа.

– Иҟаиҵахьаз зегьы убри реиҕьуп. Сара санааҵәҟьа исаҳаит ара дшыҟоу, дысҷамҳандаз ҳәа схы ҧхьаскуан, изышәцәызҙарызеи. Ас шыҟаиҵоз, ииҵыз инапала, ихы дырны ишибылуаз здыруазҭгьы, шьтәак изысшьуан, – иҳәеит Сафер.

– Аҵызцәа, – ҷааиҭит, еизаз даарылаҧшын Виқтор Ҭахәыциҧа, – иҟалаз жәбоит. – Апартиеи ажәлари дрыҧхеит зыгәра газ, рыматҵ зуаз аҵеи бзиа, еицырдыруаз ашәҟәыҵҵы, адепутат Адамыр Алмасхан-иҧа Арҭанба. Уи ҳара даҳҵыза бзиан, дҳарҕьажәҵан.

– Ииашоуп, дад, иашоуп, дааиҙа умнеиааит, – иҳәеит Соулаҳ иаамышьҭахь иаҳа ибыргыз ахьча-шәарыцаҵ

– Иҟаҳҵаша ҳазхәыцып, – иажәа инациҵеит Виқтор Ҭахәыц-иҧа, – ишуасҳәаз еиҧш, Ҭарсхан уара, иаакалаз, ишаакалаз зегьы ҵны ишьтых, аусурахь исызнаг.

– Изыҵуеи иахьназгои уара иуусым! – иҳәеит Ҭарсхан. Ииҵахым, игәамҧхо, мамзаргьы иҧырхагахо акы аниаҳалак ишыҟаиҵац еиҵах иҟаиҵеит Виқтор Ҭахәыц-иҧа: имаҳаҙашәа ныҟаиҵан, ууанҙа ииҳәоз инациҵеит.

– Уара, иухьҙузеи, атурбаза аусзуҵы?

– Зураб сыхьҙуп, уххь згеит, ҳаибадырхьеит, уажәадагьы... – ладагьы-ҵадагьы дынхыхәа-аахыхәо дааин иҿеидыҧсало даагылеит Зураб-Зегьраб.

– Уара унеины даҿа ҵыцьаҟа наганы аҧсы иматәақәа наидкыланы ддәылга. Сара акоманда ҟасҵоит сыслужебни машьынала Аҟәаҟа дыргарц.

– Аиеи, дад, аиеи, ибзиараха анцәа иуҧигалааит, – иҳәеит Соулаҳ иеиҵбыз ахьча-шәарыцаҵ.

– Иахәҭоу зегьы ҟаҳамҵои, – иҳәеит Сафер.

Ихазы итетрад иаиҵеит Ҭарсхан, убри аамҭазы иҳәарц,

иҟаиҵарц иахәҭаз, аха ишизымҳәоз, акгьы шизыҟамҵоз, ихы ишанеимыжьуаз, аха ихазы ибла иаҧыраикуа ишыҟаиҵаз, иламыс ианаҳәаз акы: ииашаҵәҟьаны иааҟалаз зегьы, иреиґьу аусҵцааѡ иеиҧш, шәҟәы-быґьшәыла ишьҭихит, иагьакәиѡит хыхь иақәиѡыз: «Анҵамҭа амузеи архив азыҳәан».

Аҧсы данырга, ианаатынчраха, Виқтор Ҭахәыц-иҧа Зураб днаскьаҧхьаны, ажәақәак илымҳа инҭаиҳәеит, нас иара дцеит дахьыѡназ аѡнахьы. Зураб ахьшьцәа-шәарыцаѡцәа ааизиган:

– Шәуаҙәк шәаангыл Виқтор Ҭахәыц-иҧа амѡақәа иирбарц, дымѡаҧигарц, егьырҭ уажәнатә шәца, шәдәыкәла, – иҳәеит.

– Иабыкәу, дад, ҳахьцо?..

– Ҳабацахуеи, ҳзааргаз ухашҭма? Акруҽатцо, ушьҭатцо, машьынала уго-ууаго изушьҭоу, узырҭаху ухашҭма? – иҳәеит Саҭбеи.

– Иоуҳәара уасҳәап, дад, уи аиҳабы? – Ҭарсхан излеимаҳаҙацыз ала ибжьы ҿацаҙа ҿааиҵит Соулаҳ, – иҟалап иара изымдыруазар, аха ашәарыцара, дад, ари қьафуроуп, гәырґьароуп. Аҧсы амѡа дықәтцаны, шәарыцара ацара ихгьы иаҭәеимшьааит, дарҧхашьоит, ҳаргьы иаҳаҭәеимшьааит.

– Ишҧа, шәара шәзаазгаз аус мап ацәышәкуама?! Дшәарыца закәыхи, амшәқәа, абґабқәа ишьып ҳәа шәыҟоу, уи шәарахк ашьра аҵкысгьы ашәарыцара ахаҭоуп бзиа иибауа, анҧшаапшра, аимдара, ишҧашәасҳари, аҳауа цқьа афара, – дрыҳәо-дырчо, даанапарҟәыҷы-шьапырҟәыҷит Зураб.

– Зураб, ууаҙырѡи, уара хьаас изыҟауҵозеи, – даарыдгылеит насҵха дгыланы еибырҳәоз заҳауаз Сафер, – ара ҳара ҳауп зегьы. Ҳазегьы аҧсаратәқәоуп, уара, Зураб уда. Сара сызгәаламшәо схы шәсырдырып. Сара Сакәыт Фасба иҧа соуп.

– Уаҳдыруеит.

– Уажә уаабама.

– Шәеимак сара исыҙбауеит. Арҭ наҟ иоушьҭ Зураб. Аиҳабы иихәаз умаҳаҙеи, ашәарыцара қьафуроуп, гәырґьароуп иҳәеит. Адамыр иеиҧш иҟаз ауаѡпсы бзиа данҳаҧха а҆енытцәкьа шәарыцара ҳамцар амуа иҟоума, – иҳәеит Сафер.

– Ааи, аха, ухҳь згеит, Сергеи Сергеевич, сара исыдиҵеит, – ибжьы алабжыш налыжжит Сафер.

– Сара иасҳәоит, хьаас иҟаумҵан, иацы иаҳшьыз ашьтәа ашьҭахьтәи ашьапы нханы иҟами, убри лҭаҵаны иаҳзыжә. Аѡызцәагьы уахь иҳазнаг.

– Мап, дад, уахьгьы ҳазнеиуам. Иахьуҳәаз иҭабуп, – иҳәеит Соулах, – уара, аферым, егьа умҳәан, анхаѡы ишьа улами. Сакәыт рыцҳа, анцәа дрыцҳаумтәын, аха дзынҟьа-зынпақәаз рзоуп изысҳәо. Уажәы анхара бзиа уара уоуп, ҳәарада, иҟазҵо, Сакәыти сареи шьҭа ҳажәит, уи ҳалшо ҳаҟоума, шәара шәабахаану иабажәдыруеи уи имал имырхаанҙа дшынхоз, иѡны крыфарҵас, тәарҵас-гыларҵас ишрымаз. Цәгьаҳәарас ишәыпҳьаҙаргьы, сызхаану, сыблала избаз, исаҳазоуп исҳәо. Абри иаб, – Сафер инапы наиқәикит, – Сакәыт икәымжәы еипш ҳәа ауаа изырҳәо аҟынҙа днеит, аѡнгьы адәахьгьы, аибашьра ҟалаанҙа инаркны иахьа уажәгьы, иқәыршә-ҵаршәны, аҽацәқәа ҵыттаҙа, кәымжәы цәышкоуп ишәу, иара ишимуаз, уаҟәыҵ ҳахырфаауеит шиҳәоз, шықәсыкгьы ҵуам, анцәа диныҳәартә, Сафер аѡны иргылеит, ууанҙа изгылаз акәасҟьа, цасҳәа ахыб ахабаан, иқәиршәит, акәымзар, аҽыц ақәимҵеит, ашьаҟақәа аҵабаан, урҵгьы уаҟа ишаҵагылаз, икамҳартә даҿакы рыҵаиргылақәеит, имаҵурҵа анҵкьыҿы, аҵаргәақәа аиҭеит. Иҿеан аҽҵыс иахшаз, иааҙар аѡны ахьҙ-апша, иара иакәым, апсараа зегьы ҳазлаҿхәаша, ҳазлацәырҵша, длагәтасны иҵины, реиҳа инадиу, аҙлагара ҿы ааихәеит, ихаҵа иакәзар, усура дахьнеиуа, иахьа хәлаанҙа ибз даасуеит акәымзар, ихәо ҳәа акгьы ҟаиҵаҙом. Ааи, усоуп уажәы дшыҟоу. Аха дышпаҟаз абанҵ, Бақьыр-ипа Ҳараз раҧхьа днаргыланы, абанҵ имаз зегьы имырхаанҙа? Дарбаныз Сакәыт иапхьа дгыланы рашәара ицоз, Сакәыт иҿеқәа ирымазкуаз дарбаныз аҿеқәа ззааҙоз. Иашҭахь имѡахыҵыз аҙәыр аҙы иржәны ашҭа дыҵижьуазма, аѡы зжәуа – аѡы, аѡы зымжәуа – ахш харҵәы.

– Аѡны изсыргылеит, немецки аѡнымаҭәа ѡнасыргылеит, зегьы изыҟасҵеит, аха акаҽы иамуит, исзишәымхит икәымжәы, – дааччеит Сафер, – сан, банаҧьалбеит, даныцәалак амца илақәыжьны иблы икәымжәы сҳәан, аҽыц изыҙахит, иуам, ҳаамҵа иаҵаху абри ауп, абри сшәызароуп иҳәоит.

– Уара, аферым, уаб ишьа узынханы уҟазаап, – иҳәеит Соулаҳ. – Иԥызцәа даарылаԥшит. – Еиҭа дыбналахма Саҭбеи?!

– Уи ила ажьа акит.

Алашәарыца аԥшәма данацәыӡ, Ҭарсхан идгьежьылон, инаидыфԥылан, нас ишьапаҷы аҷеырқьақьа инатәеит.

– Иахьала амԥа ҳзықәлом, – ҷааиҭит Соулаҳ, ахәлара иҳақәнакуеит. Уаҵәы шаанӡа ҳахьча-ҭыԥқәа рахь ҳцап. Аӡәы дымԥсыкәа, даҷеаӡәы бзиа ибом рҳәеит. Иԥсаҭа шкәакәахаait, Адамыр иԥсра гәнаҳарак аҟаҵара ҳацәнахьчеит. Иахьантәарак иԥхыӡу илабҷабоу сзымдыруа, бжьқәак сгәы иқәыԥԥуан, иухьзеи, Соулаҳ, узҷу закәызеи, уажәааны, ани аҧеи анеибааӡо аамҭазы, уажәааны ашәарах ашьразы уабӷьар шҧашьҭухи, ушәарыцароуп, игәы нҳархарым сҳәан... Аа, ииҳәаз шәаҳаит. Аԥсы амԥа днықәҵаны шәарыцара ҳцап иҳәеит. Ҳшибара ҳаибеит зынӡа...

– Иара, Соулаҳ, иара иоуп. Дшубо дыҟоуп. Аха аргамагьы акәымкәа маӡала ицхраауа ишҧарызныҟәатәу?! – иҳәеит аӡырԥраҵәҟьагьы усҟацәак ирҭахымкәа, насҵха игылаз ахьшьцәа-шәарыцаԥцәа аԥыцьа рахьтә руаӡәк. Абасгьы рҳәеит, Ҭарсхан игәеиҭеит блала данеибадырбоз. Уажәы иаамҭам. Уаха, ҭынч ҳанаатәалак ирасҳәап ҳәа игәы дынҭахәыцит. Маӡала цәгьаҳәаԥушәа... Еилибакааројп, уаҳа акгьы. Урызгәаартә иҟам. Иҟалоит, харада, цәгьаҳәарала забацәа дырӡыз иреиуазар, ирасҳәар акәын уажәраанӡагьы смаҵура хада аамышьҭахьгьы цхыраԥыс сахьыҟоу, аха усҟан рыбз иахәапшны иахьсаҳауа ицәажәомызт. Уаха ҳанаатәалак уи зегьы ирасҳәақәаша, сызразҵаақәаша рацәаны исымоуп, уаҵәазы исҳәақәаша рацәоуп ҳәа, ахьшьцәа-шәарыцаԥцәа уаҟа ишгылаз, иара днарылҵын, итетрад имаҟахы иаавҵхны, хазы, ҭынч дахьтәаша ҳәа иҷанынеиха, ала шәарыцагьы наишьҭалеит. Иаасгәалашәеит, игәы дҭахәыцуан Ҭарсхан, иԥсаҭа бзиахааит, Адамыр исеиҳәаз. Абасоуп, дсыцхраait, ақыҭаҷынтә арахь снеигеит, аусурҭа сзиԥшааит саргьы слаицхраалап иажәахәқәа рыԥраҷы, сара изысымԥыргьы усгьы аӡәы изиԥларопуп, сара ма цәгьарак сыԥрым, ԥыҵԥыкгьы срыцхраап анысҳәа, дааԥышәарччан, абыржәы исаҳауа ҷьысшьоит: «Исрыцкьоит, сара исеиԥшны, ауаа ирԥуа

иҟасҵоит», – иҳәеит. Изхиҳәааз сзымдырит усҟан, бзиарас иҟасҵаз, ишааиҳәаҵәҟьаз ианысҵеит. Иҟалап убасҟан данҧшыло далагахьазҭгьы иахьа ацәылашамҭаз иҟаиҵаз ашҟа дназгаз амҩа. Убри итрагедиа иазкны акы ҩызар. Иазхәыцтәуп. Иахьала уаҳа азыӡбуам скәапеи-кәымпыл. Сзызхәыцуа акы заҵәыкоуп: ирласны иаандаз сыҷкәыни сыпҳәыси. Амҩан ҳашнеиуа абаа хырҩәҩаарҭаҷы аҩырақәа анны исыҧшааз ахаҳә ҟьаҧс аашьҭаххуеит. Убри мацарагьы азхоит сдиссертациа ахьчаразы.

Сышьҭахьҟа, адәҳәыҧш ахьаанҵәо, аҧсара еихашьшьы ибнароуп. Иаасыкәыршаны убас иҵынчроуп ҿыҵҳа-ҿыҵҳа ажәҩан иаҵсны ицо аҧҭақәа рышьҭыбжь саҳауа ҷьысшьоит. Саҧхьаҵәҟьа ицаҟьа ҷҟьараны илашьҭуп. Абри ашьха иахьӡузеишь ҳәа Соулаҳ саниазҵаа, исеиҳәааз анҵара иаҧсоуп. Уаҟа, ахыцәқәан уаныҩхалалак, шҭа хәыҷык иааҟараны, дәҳәыҧшроуп. Агәҭаҵәҟьа ишьҭоуп, иҳәеит, иҟьаҧсӡа, ахаҳә ду. (Егьиашаҵәҟьаны, абан иахьышьҭоу уи ахаҳә). Аӡәгьы издыруам уи ахаҳә уаҟа иназгаз. Иалҟьаны иааны икаҳартә, ааигәа-сигәа шьха аҿпынгылам. Ирҳәоит, аҧааимбар, иааганы илзышьҭеимҵеит ҳәа. Адәҳәыҧш, дад, Анана-Гәында лыдәҳәыҧш ҳәа иашьҭоуп, ахаҳәгьы Анана-Гәында лыда уи адәҳәыҧш аҷы анеира, уи ахаҳә ақәтәара азин имам ауаҩпсы. Даараӡа ҧсыцкьак, гәнаҳак ҟазымҵаӡац днеир, игәаҕьыр ианалыжьыр здыруада акәымзар, адәҳәыҧш зшьапы нықәзыргылаз, аҧшатлакә даашьҭыҧаны дыбҕанаҵоит, ахаҳә иныкәтәаз, адыд-мацәыс исны, иара убраҵәҟьа дашьуеит. Игәарҭахьоу, абар, уажәшьҭа сара сажәит, санычкәыназ, раҧхьаӡа ианызбаз еиҧш, иаакәыршаны игылоуп акәымзар, ашҭа дәҳәыҧш хәыҷаҷы аҵлақәа, ракәым, шьацымзар, иара ус машәырынгьы ҵиаа бааҧсык ыкәиааны иубаӡом.

– Ус ишыҟоу уара излоудыруазеи, Соулаҳ, уахь умнеицзар? – аҵәы налаҵашәа зҵаара бзамыҟәк наисҭеит, убри сазыхьчозшәа.

–мХарантә снаҧшны, дад, харантә снаҧшны, – иҳәеит абырг. Ушҧасазҵааӡеи ҳәа аанагон иҳәашьа. Абри ашьҭахь, ахәы ҧшӡа ашҟа санаауаз, ситҵашьыцуа снаизхәыцит Соулаҳ. Иашамкәан слааӡеит сара сан. Аиашаҵәҟьа уҳәозар, ии-

ашамызт, зынʒаск ииашамызт уи лырҵацҩратə усура. Хыхь аʒəы дыќоуп ҳəа акəым, иарбанзаалак ҷьара мчык ыќоуп ҳəа ахəыҷқəа ирзеиҵалҳəаша – абри акəын лааʒараҷы реиҳа ихаданы илыԥхьаʒоз, иахьа, лыԥсҭазаара ззылкыз атеориа лхаҵа цəгьамзар бзиа анылзаанамга, ашəыќəқəеи акалами раамышьҭахь акгьы зымкыцыз, лнапқəа баҳеи ҿеагеи рыда акгьы акра дақəиҵымкəа данықарҵа ашьҭахьгьы, изаќаразаалак лгəы меиҵасит, зыгəра лгац агəра лгоит. Мчык ыќаʒамзаргьы, Соулаҳ узлаиҵашьыцша ихы идыруазараахыс агəра игоит Анана-Гəында лашҵа ҳəа ҭыпк шыќоу, уахь анеира шыќамло…

Абырг иажəа инациҵеит.

– Раԥхьаʒа уи аҭып аʒбахə сабду иансеиҳəаз, аабаќажəабаќа шықəса ракəын исхытцуаз, убысҁаноуп раԥхьаʒа ашьха санааргазгьы. «Анана-Гəында лашҵахь шəымнеин», – инаҳашьҭарҳəон аиҳабацəа аԥсаса ҳрышьҭаланы ҳанцоз. Лара ашьхақəа рынцəахəы, лыʒбахə ианалацəажəоз, имфаимжə сазыʒырҩландаз уҳəарын. Уи знык иналҷаԥшыз иԥсы ахьынʒаҵоу даҿа ԥҳəыск игəы лхылараны дыќаʒам, убасҁак дыԥшʒоуп, убасҁак деинаалоуп, мрашəа дкаҷҷоит, мзашəа дкаԥхоит рҳəон. Ашҵахьцəќьа игəаҕьны ҳазнеиуамызт, ма аԥшатлакə ҳашьҭпааны ҳабҕанаҵоит, мамзаргьы адыдмацəыс ҳашьуеит ҳəа ҳшəон, аха абасҁак зыʒбахə рҳəоз, уанлыхəаԥшлак инаркны даҿа ԥҳəыск угəы шылхымло удыр акəым, узхара данубалак ашьҭахь улашəхоит ҳəа уарҳəаргьы, иауам афаст, ухы узынкылаʒом. Сызшаз сгаʒара саҭаумҵан, – илахьи иџьымшьи ааиʒатəит, – иќахҵоз, шəара ишəасымҳəаргьы, сызшаз усгьы идыруеит. Анана-Гəында лашҵахь ҳцон ҳаҿʒаны. Ашҵа ааигəара ҳаннеилак, аасра ҳнылашəон, мамзаргьы аҵлақəа ршьапқəа ҳаҿерывакны ҳкылпш ҳаԥшуан ахаҳə шкəакəа ашќа. Дыќаʒамзааит Анана-Гəында ҳəа аʒəгьы, ахьшьцəа аԥҳəыс лылабара иахьазгəышьуаз рыʒбазааит, цқьа ҭыпк, ԥшьа ҭыпк ыќазааит рҳəаазааит, аха сара шықəса ханɷажəа иреиҳамзар иреиҵам сара убри лашҵа, убри адəҳəыпш снықəыпшызараахыс, ɷышықəсаќа раԥхьа схəыҷра аасгəаланаршəон, ишыќоугьы збап сҳəан, ҳаныхəыҷыз ишыќахҵоз еипш, ааигəара снеины, аҵлақəа срывԥшны, снықəыпш-аақəыпшит ашҵа. Ишааҟац,

ханԥажәа шықәса раԥхьа ишаазбаз, уаҳа аҵлақәа адәҳәыԥш ашҟа инаскьаны имгылакәа, уаҳа ҳаскьын бааԥсыкгьы нарылымиаакәа, ашҭагьы заҟароу иаҟароуп, ашьац мацароуп ииуа, абри ҟазҵозеи, ишсашәҳәара?! Изыхьчозеи?! Иахылаԥшуада?!

Уахыки ҽенаки иалагҙаны дызлаԥшыз, иҟалаз рахьтә игәеиҵыхгаз дараҙа ишмаҷызгьы, еидара хьанҭак даҵыҵызшәа акәын дшыҟаз Анана-Гәында лашҭа аҵыхәан, ацаҟьаҷҟьара ахықә аҷыҵәҟьа дахьтәаз. Ашьха ду аҳаракыреи, иааикәыршаны иҟаз аԥшҙареи, аҳауа аласреи, мамзаргьы иҷкәыни иԥҳәыси раара ахьааигәахоз изнарҵысуаз агәыргьареи роумашь аидара саҵыҵызшәа сҟазҵаз ҳәа данхәыцлак, аҭак аҟаҵара ицәыцәгьахон. Иарбан еидараз аҳәара шицәыцәгьахазгьы, гәныхәыҵысҭала еиликаауан иԥсҭазаара зырхьанҭаз еидарак аҵыҵра дшаҷыз.

– Дамшә, Дамшә!... – иҷашәааз лак ахьҙ наиҳәан, ахы ааишьшьит, ишьҭаланы уахь инеиз ахьшьцәа рлашәарыца. – Сара, Дамшә, уара ухьҙгьы гәнысымкылаҙеит, уара, ҳаибадырҙошәа... Уаала сара сахь. Иумбои, аргамаду аԥсҭазаара а҆ееиҵакра иаҷуп, иудыруазеи саргьы сыгәҭыхақәак наҙар, сан иҵәахны илымоу снапɯымҭақәа ишәҟәхар, усҟан, Дамшә, ашәҟәыɯɯы-аҵарауаɯ илашәарыца рҳәалап уара узыҳәан, қьаф ҳаулап зегь рыла. Аха сыҷкәыни уареи шәанааибасырдыр, сара саашәхашҭуеит. Иаргьы уаргьы шәлымҳақәа хахаҙа! Уца, унықәеимда-аақәеимда Анана-Гәында лашҭа... Сара анҵатәқәа рацәаны исымоуп...

Март, 1991

АҧЫШӘАРА ДУ ШЦАЦ ИЦОИТ

Ахҭысқәеи агәҭахәыцрақәеи

Октиабр 1, 1993 ш.,
ахәаша, Аҟәа

Еснагь еиҧш, ацәылашамҭаз сааҧшит. Аҟәа ҳуадаҿы схала сыҟоуп. Сыҧкәынцәа аѽыцьагьы макьанагьы аибашьрахьтә ихнымҳәыцт. «Ҳашьцәа» ахьсыҕрасуаз, сцацхаҿы ашьаршәы ахьсыҕратәоу, акашне акәыршаны сымгәа ҿасҳәеит. Сарҕьанап анацәкьарақәа ахьҧырҟаз иаасыхьлоит. Схы иахьасыз, аҙаҙ алакшошәа, зны-зынла саатрысыртә иаасыхьлоит.

Сыццакыроуп, иахьынҙасылшо ирццакны ақьаад ианыстароуп сыблала избаз, исхызгаз.

Сахаанхеит аҧсуа жәлар зықәшәаз аҧышәара ду. Еилалеит ѽ-цәаныррак: агәырѽа дуи агәырҕьара дуҙҙеи. Гәырҕьаралагьы гәырѽалагьы ҧышәароуп.

Аиааира ду раҧхьатәи Амш.

Ҳаныхәыҷыз, арыцҳашьара захьҙу анаҳзымдыруаз, ххаблаҿы ахәыҷқәа акәҷарақәа аанкыланы, алагьан иҵаҳкуан. Адаул ҳасуазшәа, «ттрам-ттрам» ҳәа алагьан ҳасуан. Азнык азыҳәан иҟәыуҵәыуо рыбжьқәа гон акәҷара гәаҟқәа, нас ианаатынчхалак алагьан ҳаасҳахон.

Акәҷара гәаҟқәа, ҷьоукы зынҙаск иҧсызшәа икаҧсон, даҿеа ҷьоукы, аѽы иашьызшәа инхышәҭ-аахышәҭуа, иахьцо рзымдырҙо, иныҟәа-ааныҟәоит рхы ҭҟьаны. Ирхагьежьуа игәжәажәон аҟәарҭ.

Ҳрыхәаҧшуеит, ҳаччоит, ҳаччоит.

Игәыҭшьаагоу абри асцена сыбла иаахгылеит аҧенҷьыр садгыланы ақалақь Аҟәа сахьалаҧшуаз. Ажәлар зегьы ишыҟоу, сара рыцҳа иабаздыруеи, аха ибзианы издыруа акоуп – алагьан иҵакыз акәҷарақәа среиҧшуп.

Анаҟа-араҟа автоматла ахысыбжьқәа гоит. Аилкаара уадаѽуп – игәырҕьаны ихысуоу, мамзаргьы Аҟәа зҿыҵәахны иҟақәоу ҳаҕацәа ирыкәшаны, иргәыдҵаны иршьуоу. Ашьхақәа рганахьгьы анаҟа-араҟа атҟәацыбжьқәа гоит.

Амш бзиоуп, аԥшагьы асуам, аха игәарымуа «шшы» ҳәа, – абжьы гоит амшын.

Адәы иаақәлоит ашара, Аиааира дуззаа, ахақәитра раԥхьатәи амш.

Иахьа хәашоуп. Иԥьоушьаша, амш еиқәатцәа, «ҳашьцәа» афашистцәа анҳақәлаз, нанҳәа жәиԥшь, 1992 шықәсазы убри аҽынгьы хәашан. Ииашаны иҳәоуп – аира зшаз, аԥсрагьы ишеит, мши-цхи реиԥш еицуп.

Акалендар сахәаԥшын, саргьы ахәашаҽны сизаап ацәылашамҭаз, убас саауеит – бзиарак анызбалак, инагзаны салагәырґьаанза, иаразнак сыжәԝан аԥҭа жәпақәа нахаԥоит, нас, сгәы арыґәґәарц, сыжәԝан аацқьахоит, иухоумыршҭын, ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивҵоуп ҳәа хыхьынтәи аҙәы ҷиҭуашәа.

Иара, сгәабзиара зыхҭныстцаз Аԥсны ахаҭагьы убасшәоуп ишыҟоу алахьынҵа уаназхәыцлак. Иугәаланаршәоит ажәаԥҟак: «Аԥшатлакә самыргарҽаруандаз – егьагьы стәырԥссарын» – рҳәозаап атцлақәа.

Амра атыԝ ианаклак, бџьар зку зегьы атыԝ еихсуеит. Ирҳәоит, шә-хык рҟынтә хык атыԝ иақәшәоит ҳәа. Аԥсны атыԝ ианакы, ислышоз ала, «сабџьар- сажәа» ала саргьы сеибашьуан. Еиҳарак «ахысра» саҷын Аԥсны анҭытц. Акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра Урыстәылеи уи анҭытци. Даҽеазнык агәра згеит Урыстәыла акьыԥхь амч шамоу. Иаазгоит ҷырԥштәы хәыҷык.

Гәдоуҭа агоспиталь аҟны дыхәны дышьҭан аҭаратәи еибашьԝык – Ҷыҷыкәа Кәыҵниа. Иганаҷы ииаз инапы наикәаикын:

– Ари, Аҳәбоуп, дуашьоуп, ҳаицеибашьуеит, еибыҳәаны ҳаҟоуп, ҳшьапы ҳшаақәылалак, ҳцоит аибашьра, – иҳәеит.

Дсыздырҙомызт. Аԥсшәа иасҳәеит. Ҷлоутәи Аҳәбан. Дахьнанагаз сим азцааит. Камчатка аус иуазаарын.

– Аԥсныҟа, аибашьрахь саазгаз уара уоуп, – иҳәеит лафшәа.

– Узлаазгоз, дад, ухаҭа усыздырҙоме?

– Уара, уашьак ақырҵқәа дытҟәаны дыргеит, дышәкәыԝԝзаап, аа, уахәаԥши, – иҳәан, ҷааиҭит сԝызак, иаасиркит уара узыҳәан изныз агазеҭ «Литературнаиа Россиа».

Санаԥхьа… Адырԥаҽенытԥаҟьа, сашьцәа ақыртқәа индыртцәо, сара сҽытцәахны. Ахымш рыҽены Гәдоуҭа сыҟан, – иҳәеит, ихәны ишьҭаз аибашьԥы Зураб Џьамфер-иԥа Аҳәба.

Егьиашатцәҟьаны, Аҭаратәи Акәатҵниеи иареи ршьапы ишаакәгылаз еиҭах аибашьра ицеит. Уи афакт хәыҷы исгәалазыршәаз, даҽеазнык агәра згеит, шаҟа амч амоу акьыԥхь. Баша имҳәеит, Гитлер, Москва анаҳгалак, Ашҭа ҟаԥшь аҟны Сталин иаԥхьагьы дыкнасҳауеит Еренбург ҳәа. Идыруан шаҟа иҕәҕәоу ажәа. Ақырҭуа фашизми, аԥсуа патриотизми ажәала аибашьра иаҿын жәашықәсала. Абџьар анҭҟьа, ажәа иаҳагьы аҽарҕәҕәеит. Иаалырҟьаны ақәыцьма анаԥылалак, ала аҿы акуеит. Убас рыхьит патриотцәас иаҳаԥхьаҙоз аԥсуа ҵарауаакәааки, шәҟәыԥԥцәакәааки. Рҿы ахьакыз мацароума, ргәы цан, зынҙаск рҽырцәахит. Иранаҳажьып ашәыргәындақәа. Иугәаларшәа Пушкин ду иажәақәа: «И милость к падшим призывал». Урҭ ашәыргәындақәа наҟ урҟәатц. Узызхәыцша даҽакуп.

Ииашатцәҟьаны агыгшәыгқәа-нацистцәа цьоукы нырцәаны, еиҳараԥык ықәаҳцама?

Даара иуадаԥуп агәрагара.

Цәгьамзар бзиа уаԥ дахыччом ҳәа, исгәалашәеит иацы Гал, Егры ацҳа азааигәара ҳаибашьԥык исеиҳәаз.

Зхы ҭырымҟьацыз, Гәылрыԥшьтәи агыруа нхаԥык даақәымтҙакәа иреиҳәозаарын ижәлар: «Шәаҟәыц! Шәаҟәыц! Шәааҟәымтҙакәа аҳәҳәара шәаҿуп «чвени миҵа, чвени миҵа» ҳәа. Шәааҟәымтҙар, аԥсуаа ишәгәаладыршәоит ҳахьынтәааз, аԥсуаа рыдгьыл аҟны ҳшынхо.

Иреиҳәеит, иреиҳәеит, аха аҙы иаго, ҳәҳәабжьы иаҳауам ҳәа, изаҳауадаз. Ишыҳәҳәац иҳәҳәон «чвени миҵа! чвени миҵа!» ҳәа. Ргәы ҭҟьаны, еижәыланы, Егры ацҳа ианықәс, ижәлар даарылаԥшын: «Абзамыҟәқәа! Шәааҟәымтҙакәа шәмыҳәҳәозы «чвени миҵа! чвени миҵа!» ҳәа. Аԥсуаа иаҳдырбеит ҳаԥсадгьыл ахьыҟоу! – даарылаҳәҳәан, ԥнапык рыла адгьыл днас-насын, абар иахьыҟоу «чвени миҵа! шәхы ианышәҟьааит, чвени миҵа!» – иҳәазаап.

Исазҳәаз ҳаибашьԥы иажәа даналга инацыстцеит иухамышҭыша хшыԥцакык:

– Аҕала ихцәаз деиҭанхоит, ҭынхала ихцәаз – дыхцәаҙеит. Изхысҳәаауа, сара сынхара-сынцыра иныкәыццышәаа иргеит ҳаҕацәа, аха сара сеиҭанхоит. Дара абаҟоу?

Гитлер ихаантәи анемеццәа ирыхьыз ачымазара зѡаҷкы – фашизм, ирхәышәтәит СССР ажәларқәа ршьала. Исгәалазыршәаз, Е. А. Шевардназе СССР адәныҟатәи аусқәа рминистрс данықаз, М. С. Горбачев иарҕьажәѡас данивагылаз, аҧсуаа гәыпѡык, унеишь-уааишь ҳәа зарҳәоз, иацәажәарц инеит иҧсы ахьишьоз Пицунда. Иарҳәеит иаахтны ақыртқәеи ҳареи ҳаизыҟазаашьа иаҳа-иаҳа ишеицәахо, иахьакәым ҳашнанаго, ақыртуа фашизм аанкыламзар, Қыртәыла ахаҵа атыша иҵарыжьуеит ҳәа. Иара ииҳәазеи? «Сыжәлар чмазаѡуп». Иҟалап убасҟан ихы иҵашәаазар, ижәлар ихәшәтәырц аҧсуаа ҳшьала, аха усҟан иара ихаҵа ишьа-ида иалалахьан азѡаҷкы ачымазара – фашизм.

Ачарҳәаѡ, анкьа зны ҳаҵыр зқәысцоз, Аҟәа анаҳгоз дыбналаны Қартҟа ицаз, Лорик Маршьаниа, ҭынхацәас иҟауцаз ақыртқәа ииашаҵәҟьаны бзиа иубозар, иаахтны ираҳәа: даара шәрацәаѡны, еиҳарак аинтеллигенциа шәычмазаѡуп, шәчымазара шәхәышәтәаанҙа Қыртәыла иаҳа-иаҳа атыша иҵаҳауеит. Шәчымазара, азѡаҷкы – афашизм иахҟьаны, реиҳа бзиа шәызбоз аҧсуаа аҕацәас иҟашәҵеит, иншәыртәарц шәрықәлеит, шәрабашьит. Шәаҵахеит. Иаҵахаз ақыртуа жәлар ракәҙам. Иаҵахеит ақыртуа фашизм. Шәеышәхәышәтәыр, шәчымазара мап ацәышәкыр, уаҵәы иҟашәҵаз аҕацәа шәара шәахь рҷы дырхоит. Аха, Лорик, иреиҳәаҙом, избанзар, дара рчымазара иаргьы идырхьит.

Ишырҳәо еиҧш, акәтаҕь былгьартә, аѡныматәа аганахьала, иккаҙа иҵацәуп Аҟәатәи суада. Сзеиҧшузеи? Ала-ҟьала! Адашьма сықәианы сыцәан. Иабаҟоушь уажәы сыҷкәынцәа Беслани Дауҭи? Галынтәи Гәдоуҭаҟа ран лахь ицоу... Схахьы исзаагом, агәра згарц сҭахым, изласарҳәаз ала, ҳаибашьыѡцәа ҧытѡык Егры ацҳа иқәсны Жәыргьыҵҟа ицеит ҳәа. Сыҷкәынцәа урҵ ирылазар? Исаҳаз иашаҵәҟьоумашь, Мрагыларатәи афронт акомандир Мираб Кьышьмариа Гыртәылаҟа дцеит Гамсахәырдиа диацәажәарц. Иеиҳәозеи? Гыртәыла хазы ҳәынҵқарраны иҟашәҵа, ҳара аҧсуаа ҳшәыцхрарауеит, Қырҭтәылеи шәареи шәхәаа, ҳара иаҳкуеит ҳәа, – иеиҳәазаап.

Сыԛкәынцәа сышрызхәыцуаз, иаасгәалашеит, санҭакыз, шәҟәыѡѡы еиҕрабаак ауҳәан-сҳәан гәараиҵон иԛкәын дышишьҭаз дыркит, дҭаркит, дара рахь диасит ҳәа, саныхынҳә, адҵа иҵаны даарышьҭит ҳәа. Аламысда, сызшаз сшьа иуеит, ԥсышьацәгьа уоуааит, иузеилкаауам, зыхшара бзиа изымбо, бзиа ибаӡом иԥсадгьылгьы. Сыԛкәынцәеи сареи иҳалшо ала Аԥсны ҳахьчоит, уара иухьчоит умгәа, аԥсыцәгьа, зымгәада хәыцырҭа змам аҵыхәабаба, ахцәы-баба.

Аԥенџьыр садгыланы, Аҟәа салаԥшуеит. Аԥшатлакә антәалак еиԥш, аҳауа ҭынчуп. Амш каххаа еилгоуп. Ҳаѡны аԥхьа игылоу, еихагыла рацәала иргылоу аѡны ашҭаҧы, аидара машьынақәа адыргыланы, аѡнымаҭәақәа ақәҵара иаҧуп. Сѡыза ду, Ленинград инхо Рауф Аиба хар амамкәа исиҭаз аԥарақәа Лыхны исҵәахит, шәхы иашәырхәа ҳәа раҳәаны сҭаацәа; сыԛкәынцәа шаахынҳәлак, убарҭ аԥарақәа, аа, абанҭ, аѡнымаҭәақәа амашьына иақәызҵо ирыстар, ҳазхара аѡнымаҭәа сзааргоит. Схы иҵашәаз ахшыѡҵак, сыбжьы ҭыганы, аӡәы иасҳәазшәа, сааҟаԥшьхан, саанаԥшы-ааԥшит, сзызхәыцыз гәнаҳароуп. Иахьа хәымшуп Аҟәа арҳәра, аимҵәара иаҧуижьҭеи.

Аԥсуаа ҳхәышҭаара, ҳаҳҭнықалақь убас ҳазныҟәоит, Аҟәа акәым, Қарҭ ҳгазшәа. Дасу ииҵаху ҟаиҵоит. Дарбанзаалак чынуаѡык ҧиҭӡом. Амарадиорцәа-аԥсацәа ишәҭаху ҟашәҵа ҳәа иоурышьҭит. Ѡныда-гәарада иаанхаз, иаарымазгьы аибашьра ма иалаблыз, ма ақырҭқәа идырҳәыз, аҕацәа руадақәа рыѡнқәа аанкылара, рыѡнымаҭәа иахьырго, ииашагәышьоуп.

Сара сыѡны ублыр, уара уѡны умысхуеит.

Уи еилкаауп. Аха аҳәынҭқарратә мал аимҵәара, уи иаанагоит аҳәынҭқарра аԥашәқәа ахыҵәҵәара.

Иаҳзеиԥшыз аҕа ҳаидикылеит. Ҳанааидгыла, аиааира дуӡӡа ҳгеит. Убасҵәҟьа ҳаидгыланы ҳнеилар, иаҳцәыӡхьоу ахатәы, ихьыԥшым аҳәынҭқарра ҳауеит.

Аибашьра ианалага, аҽныҵәҟьа, ашьыбжьышьҭахь, телехәаԥшрала дықәгылеит В. Г. Арӡынба. Уи иқәгыларала аԥсуа жәлар агәра ргеит аԥыза дышроуз, Аԥсны дауит еиқәзырхо аҵеи, аб. Узыхшаз уан лхаҵкы ҳцаait, рҳәеит Аԥсны зҭахыз зегьы. Иара ишьҭахь, аҽены, август 14, 1992 шықәса рзы

телехәаԥшрала дыԛәгылеит «Аидгылара» анапхгаҩы С. М. Шамба. Агәра ганы сыћоуп иара убасҵәћьа, аиааира ду амш аҽены, иахьа иамуҙаргьы уаҵәы, уаҵәашьҭахь, иажәа иҳәап ҳәа В. Г. Арҙынба. Иихәарызеи ҳәа иҽы иҭаԥшуеит ажәлар. Аԥсуа жәлар дроуит амилаҭ рфырхаҵа. Аҭа иҽагыларала ахьҙ-аԥша игеит, игеит убасеиԥш хьҙы-ԥшак, аԥсуа жәлар ыћанаҵ ирхамышҭуа. Уажәшьҭа иаԥхьа ишьҭоуп даҽеа ԥышәара дук – иоуз ахьҙ-аԥша аиқәырхара.

Жәытәнатә аахыс, иарбан еибашьразаалак арҳәреи афырхаҵареи еицуп. Александр Македониатәи абриаћара аиааирақәа злеигоз? Арҳәрала. Ихаҵагьы ир дрылагыланы идырҳәуан атәым тәылақәа, атәым жәларқәа.

Аҙҭаҽеа иааиқәымтәо «ашшы» ахго ашьҭыбжь шго еиԥш, убасҵәћьа иааиқәымтәо «аууы» ахгоит, игәрымуеит амшын. Уи мацароума? Зеилкаара уадаҩу хҭысқәак мҩаԥысуеит Аԥсны аԥсабара аҵыхәтәантәи ҩышықәса раахыс. Аибашьра иацааиуаз ашықәс аан, уаҩы иԥьеишьартә, аарыхра ду ћалеит ақыҭақәа рҽы. Аарыхра иашықәсын. Ацақәа ирзымкуа, агарҭа рмоуа иҽалеит аԥьықәреи, убасҵәћьа иԥжәаны иҽалеит аћәыд, ажь, ашәыр. Урҭқәа мацароума? Аибашьра алагамҭаз ҳаҩны, сашьеиҵбы иҭаацәеи иареи, ҳани ахьыћоу снеит избарц, «шәырахә-шәышәахә шәышԥаћоу?» – ҳәа саниазҵаа, ацха афара згәы ахшәаз ицәажәашьа иҭаны, ус ҽааиҵит: «Абгақәа ирфааит, сзықәшәазеи, уара, сыԥьмақәа рызегьы аҙарақәа ҩба-ҩба рыхшеит. Есымчыбжьа шәаала, аҙарақәа шәзысшьлоит». Изеиԥшрааз иаҳҳысыз аҙын? Асы, аҵаа!

Сара схаан убасҵәћьа знык ахьҭа баапс ћалахьеит 1949-1950 аҙын ашықәс аан. Ҳмаҵурҭа ааҵра уҵагылар, ухы иқәсуан икнаҳаз ашьашьалқәа. Ауаҩы наҙааҙа, ишьамхы инахысуа, ибахҵәаҙа, иласкәантраҙа ишьҭан асы.

Иԥьоушьаша, абри аҩыза аҙын цәгьа шыћазгьы, ашкол аус ауан. Ашьжьымҭан, сани саби ишырымуаз, ашкол ахь сцеит. Ианызмуҙа: «Уаха ԥхьара Таиа-иԥҳа Ниусиа улыцны дара рахь уца», – иҳәеит саб. Таиа Кәыҵниеи иареи еишьцәас иҟаибаҵахьан. Убас егьыћасҵеит. Ниусиеи сареи дара рахь ҳаиццеит. Ауха убасћак асы ауит, ҳара ахәыҷқәа ашкол ахь

ҳармышьҭит. Асы ақәыхга... уажәы џьаракыр асы ақәыхга ыҟоушь? Убри аҙынгьы ажәлар рзыҳәан ҧышәаган.

Саб ибзиаҙаны игәалашәон асду анауз. Излеиҳәоз ала, агәабзиара ацзаарын. Рыцҳарак еиҧш акәымкәа, ныҳәак еиҧш, иаҧылеит, ирхыргеит асду. Аҧсрақәа, ачымазарақәа дара имаҷзаарын.

Ауаҩы ашәарҭа баапс данҭагылалак, имч-илшара, игәамч, уимоу, ахәыцрагьы ҩынтә-хынтә еиҳахоит, иацлоит.

Иуҭахума аҿырҧштәы?

Ақырҭуа нацистцәа сытҟәаны санырга, аҟарс санҭакыз, шәыпату схы иқәуп, знызаҵәыкгьы сымгәагьы смыхьит, сыхгьы. Исҿарҵоз закәыз? Часа кәымпылки, ҵәыцак аҙы хьшәашәа. Абри акәын исфоз мызкы аҟара. Сымгәа иаднакылеит аилаџь сан исылҭазшәа. Аҟарс атҙамц иахьыкәкәон аҙы, иацломызт, иагхомызт. Ацәарҭаҕәы ҳақәтәан. Адәахьгьы еиҟәжәаны иҵаауан, зны илеиуан асы лас, даҽазны – ақәабаа-сабаа. Акыршыкәса раахыс, иҭыҧсааруа сшьапқәа абаҩқәа сыхьуеит. Абри «акурорт» аҟны сахьынҙаҭакыз, зныкгьы исгәаламшәеит. Саныхынҳә, абарҵқәа схәыцқәа ран ианласҳәа: «Уара, иузеиҕьзар, уахь еиҭа уҳашьҭып», – лҳәеит лафны.

Хыхь ишысҳәаз еиҧш, ауаҩы ашәарҭа баапс данҭагылалак, имч илшара ҩынтә-хынтә иацлоит.

Иуҭахума даҽеа ҿырҧштәык, схаҭа сзықәшәахьоу? Сышшәаз, ари деилагоуп, схы ҧиҽеуеит аҳәартә аҟынҙа ишназгаз амшә ахаҭа?!

Исхыҵуан жәиҧшь шықәса. Аҧхын аҧсшьаразы ашкол аҟны, мызкы шагыз заа ҳаурыжьит ачаи мыжда ҿаҳҳларц, аҟанҵ ҳааҙаларц, аҭаҭын еиҭаххаларц, амра ангылалак инаркны инҭашәаанҙа аусура, аусура... Ҳаақәымҵҙакәа аусура, аҳәынҵқарра атәитәыхқәа... Ақыҭауаа еицаҳзеиҧшыз усын, аха «ажәлар раҕа» ҷыдала ҳаҭыр «ҳақәнаҵон» џьаҳаным ицаша аколнхара.

– Ҳхәыҷы зынҙа ибҕа ҧырҵәоит, ашәҟәы аҧхьара акәым изышьҭымхуа аҟынҙа днаргоит, џьара дҳашьырҭоуп, – лҳәеит сан. Усҟан ажәеинраалақәа, астатиақәа рыҩра салагахьан. Убри аҟнытә акәхарын, сашьцәа, саҳәшьцәа раҵкыс, иаҳа напы сыдыркылон.

Акраамҭа иалацәажәон сахьыршьҭыша, ианамуҙах, мызкы аҟара. Ауацәа, аҭынхацәа рахь срышьҭыр, азин рызҭодаз, иаразнак ирҳәон «дезертир» ҳәа. Ҳбаандаԥын. Ирыҙбеит аколнхара аԥсаса срыцны ашьхаҟа срышьҭырц. Ахьча дҳауан, Дапуан.

Абас сҟалеит ԥьмахьчаԥыс. Сгәыргьаҵәа срыцны ашьхаҟа сцеит. Ҳқыҵа, Аҭарантәи, Аҙԥыбжьа, Дранда, Мархьаул, Дал, Ҵабал... Ашьха ҳхалаанҙа, ԥаха-ԥымш ҳаԥхьаны, ахымш рыҽны ҳаԥхалеит, ашьха Чҳалҵа.

Ҳаазгаз анца, ҳаанхеит ԥыцьа – Шьаликәа Дапуа, ауаԥ бырги, сареи. Иара аибашьра ихигахьан, ичҳара даара имаҷын. Аҙыс аума, ашьтәа аума, игәамԥхаз акы ҟарҵар, алаба рыхха дрысуан. Ҽык змаз ашәақь есқьынгьы ижәԥа ихшьын. Ҽнак ашьжьымҭан, изыхҟьаз сыздыруам, ҳҭыԥ ҳаԥсахроуп, ҳцароуп хыхь даҽа шьхак, Шьоудыд ашҟа иҳәан, иааҳамаз аҽы инақәаҳҵан, аԥсаса, иара аԥхьа дгыланы, сара – рышьҭахь, иҳаԥца ҳдәықәлеит. Ашьыбжьышьҭахь ҳаԥхалеит. Цас ауазшәа, икыдыбганы ақәоура иалагеит. Иҟалаз, иҳахьыз, шықәсқәак ҵхьаны, изԥит инеиҵыхны ажәабжь «Аибашьра еилгахьан» ҳәа ахьҙцаны. Аԥсынгьы итрыжьит, еиҭаганы тираж рацәала итрыжьит Москва. Еиҭасҳәом, уаҟа иҳәоу иҟалаҵәҟьазоуп.

Ажәакала, аԥсра иацәшәаз, абзацәа ахьыржуаз днанагеит ҳәа, аусура ибҕа ԥнаҵәоит ҳәа срыцҳашьаны, сызшьуаз сицҵаны ашьха срышьҭызаап, иабардыруаз сани саби. Изыхҟьақәаз зегьы аҳәара изаҭахузеи, анемец фашист иаԥхьа дгылазшәа, деилагеит, деилагаҙеит, ашәақь ааихиԥаан, инхаршалан, аа, абар, абар даҵҳоит, сышьны скаижьуеит. Убас сыԥит, анышә сыҵалазшәа. Сыбналеит. Сдәықәлеит аԥныҟа.

Уи сзымхазшәа, амԥан сахьаауаз, амшәи сареи ҳаиҿаҳаит. Ҳаиҿаҳаит амԥахәасҭаҿы. Ҵаҟа – абгарра, хыхь – анаара. Ацыҕ еиԥш хыхь, сшьапқәа ирыҵыҟьҟьоз ахаҳә ссақәа, сышьҭахь иааиуаз амшә иаахо иалагеит. Ибыбын, шьҭахьҟьа идәықәлеит, илбааua, илбааua, аԥсҭа илҭабганы ицеит. Сеиқәханы, сеибганы аԥны санааи, сшьара санықәла, исыхьыз анрасҳәалак, сажәабжь хсыркәшон «амшә шсыршәаз» ҳәа сыҽхәо. Уажәы саназхәыцуа, схы сазҵаауеит, убасҟан, амшәи

сареи ҳанеиҷаҳа, дарбану иаҳа ишәаз, амшә акәу, сара сакәу? Ацыг еиԥш, анаара икыдлада? Сара. Реиҳа иҳәҳәодаз? Сара, абас схы сазҵаауа, еилыскааит акы: иаҳа ишәаз, иара иаҵкыс иҕәҕәоу дииааиуазаап.

Ажәақәак ақьаад инанысҵан, суада ашә усгьы иакҙомызт, аҕьыч дыѽналаргьы ииго ҳәа акгьы ѽнам, ус иныдысҵан, амшын ахықәахь сцан, саалеиѽеин, еиҵа цәаҳәақәак нанысҵарц салагеит. Сзыхынҳәыз – издыруада галынтәи ихынҳәны иаауазар сыԥкәынцәа? Издыруада Шәантәылаҟа идәықәлазар?

Ииашаны иануысҵеит «иааиқәымтәо ашшы» ахгоит ҳәа амшын. Ухыԥшылар, зызхара зфаз агыгшәыг еиԥшха, еиқәышьшьы иҵатәоуп. Арахь «адуы» ҳәа абжьы ҭыѽуеит, ҭыѽрак иҵаҳаны игәынқьуашәа. Исгәалашәеит, шәыпату схы иқәуп, аибашьра ашыкьымҭазы, уахык, аҵхыбжьон, быжьқәак саадырԥшит. Аҵх сналаҙырѽит. Иҟалазеи? Сыԥкәынцәа ран, ахыза лхы иақәҵаны, дгәынқьуа аҵәыуара даҷын.

– Ибыхьзеи, бара, акыр быхьуама?

– Ҳаԥкәынцәа... Ҳаԥкәынцәа... иабаҟоу?

– Иабаҟоу бымбои, ахацәақәа ахьыҟоу иҟоуп.

– Убас игәрымуазар амшын?

Сахьгәаҟуаз, иахьагьы имѽаԥысуа ахҭыс ҷаасҭақәа исмаҳарц, исымбарц «сҷеыстҳәахырц», хыхь ишысҳәаз еиԥш, еиҵах азхәыцра салагеит иахьатәи амш – ахәаша.

Ашәҟәы ԥшьа, Абиблиа излаҳәо ала, зыԥсы ҭоу зегьы Анцәа ишеит ахәашаҷены: «Нас Анцәа иҳәеит: аҙы иахылҵааит аҙы ԥстәқәа, зыԥсы ҭоу аԥсы: адгьыл ахыхь, аҵарақәа ԥыруа иҟалааит, ажәѽан хыҕәҕәара иалаланы. (Убас иагьыҟалеит). Убри ашьҭахь Анцәа илԥхала аҙаҷы иҷиеит шәагаала еиуеиԥшым аҙы ԥстәқәа, ажәѽан аҷы ицәырҵит ахәы зқәу еиуеиԥшым аԥсаатәқәа. Анцәа ибеит уи шыбзиаз.

Нас Анцәа урҭ илԥха риҵеит, абас нарышьҭахәааны: ишәызҳа, шәыҷиа, амшын ҭшәырҭәаала, адгьыл аҷы аԥсаатәқәа рацәаны иҟалааит. Иҟан ахәылԥаз, иҟан ашьыжь: ахәбатәи амш».

Агәра згарц сҵахым, ииашаҵәкьаны аибашьра – аибарԥсра, анибарҵәара, ақәибахра, ахибарҵәара ҳшалгаз. Агәра сызгом, сгәабзиара зыхҵныстҵаз, сшьа зызкасҭааз, гәаҟрыла ишоу, аԥсуа жәлар шеиқәхаз, уи мацароума, саргьы сеиқәханы...

Зныкымкәа аԥсцәаҳа ибла сҭаԥшны… Схы сазҵааyеит: сеиқәзырхазеи? Издыруада, хыхь исгәаласыршәаз, зыԥсы ҭоу зегьы Анцәа ишеит ахәашаҿены ҳәа… Ҳазшаз ииҳәаз, иҟаиҵаз, аибашьра иалагаанҳагьы, аибашьра аангьы, иахьагьы, сыԥсы ҭанаҵы, исҳәахьеит, есқьынагьы исҳәоит – аибашьра саҿагылаѡуп. Ақырҵқәагьы, ҳарҭ аԥсуаагьы, ҳазегьы ҳзыҳәан, аибашьра рыцҳара дуҳҳоуп, иииааиз изыҳәангьы, иаҵахаз изыҳәангьы. Нацизми аԥсреи синонимуп. Нацизм иадгылаз – аԥсра дадгылеит. Уи аибашьра зырҵысыз, Ҳазшаз диҿагылеит. Сызҿыз, сыззықәԥоз гәаҭаны, срыцҳашьаны сеиқәирхазар?

Ишысҳәаз еиԥш, изныкымкәа аԥсцәаҳа илакыҵа сыҵаԥшхьеит. Анарцә ашәхымс аҟны саннеилак, изызҳарызеи, исҳәон сгәанала: «Мышкы заҵәык иадамхаргьы, сахаанхандаз ҳаҭацәа риааира».

Ҳажәлар рыгәҭыха, рхықәкы хада нарыгҳеит шьакаҭәарала. Иугәаланаршәоит ажәаԥҟак: «Ақьиа ишьа Анцәа иуеит». Дҳацхрааит. Ҳаиқәирхеит. Уажәшьҭа? Ҳаԥхьаҟа?

Анацаситцәа иаҳшьуаз ҳшьит, иаанхаз ықәаҳцеит, аха… Абрыскьыл аҭырасҟәа рԥашәқәа ыҵихуан. Анацаситцәа рԥашәқәа макьана иҩәгәоуп Аԥсны.

Улахь иану уақәшәоит ҳәа, здыруада убасҵәҟьа алахьынҵа рымазар ажәларгьы?

Октиабр 2, 1993 ш.,
асабша, Аҟәа

Аҭаацәа ааилатәо иааилашәшәхьеит. Ауадаҿы схала сыҟоуп. Акәтаҳь былгьо, узықәтәо, узықәио уҳәа, аԥшатлакә ааѡнагьежьшәа, изакәызаалак ѡнымаҭәак ѡнагылам. Иааѡнагылаз зегьы, аҿенышьыбжьон иаадәылганы иргеит афашистцәа.

Сыԥшәма Лыхны дыҟоуп. Даара сшәаны сыҟоуп сыҵкәынцәа Шәантәылаҟа, ма Ажараҟа ажәыларахь ицар ҳәа.

Полевои командир Оҭар Барганҷьиа изласеиҳәаз ала, Егры аҟынтә ашәанцәа рықәцаразы ицоит. Ирасҳәахьеит сыҵкәынцәа, шәара шәаангыл ҳәа. Иуҳәо захәауада! Абыс, нцәахәыс дрымоуп ҳԥыза ду. Иара ииҳәо иаҳа ираҳауеит, сара исҳәо аҵкыс.

Алахьынҵа, еиҭах алахьынҵа!

Иахьа, асаат жәаԥа рзеиԥш, аҭел дысзасын, снеит Аҟәа ақалақь аиҳабы Нодар Ҳашба иҟны. Ҳаҭыр еиқәаҳҵоижьҭеи акыр шықәса ҵуеит. Аибашьраан ибзиаҙаны иҷеааирԥшит. Чынуаақәак, анахьгьы арахьгьы ҳәа «ихәмаруан». Нодар иаахтны, уимоу, иаахжәаны ҳаҭацәа дырҷагылан.

Аибашьраан аҵкыс еиҵамкәа, аидара ду даҵалоит ҳԥыза ду. Иусҟәа иаҳа-иаҳа иуадаԥхоит. Аибашьраан, мши-ҵхи реиԥш реиԥдыраара мариан дарбану аҭынха, дарбану аҕа. Уажәы? Ҳара-ҳара ҳаиҷаҳар ҟалоит. Ҳԥыза ду ԥынтәны-хынтәны аҟәыҕара ааирԥшыр акәхоит, арахь идгылаша аҟәыҕацәа маҷхеит. Иара ихаҭа иакәым, ҳарҭ, аԥсуаа зегьы даҷеа ԥышәара дуӡӡак ҳаатагылеит.

Аибашьра иарҷыхеит, жәашықәсала «ицәаз» аԥсуаа реибашьышьа, ргәымшәара, рхьамҵра, ахьӡ-аԥша, убасҵәкьа иҷыхеит ҳцәа иалаз ауаԥымра, аԥсымҭәра, ҳҷазҳәоз ашахақәа – аламыс, аԥсуара иаҳа-иаҳа аԥыҵәҵәара иаҷуп. Акымкәа, ԥбамкәа афактқәа – ақыртқәа рмал еимакны еибарҵсит, иацы аҕа иабашьуаз. Аибашьраангьы иҷыхахьан аԥсымҭәра.

Исгәалашәеит, аибашьраан Гәдоуҭа дааны дыҟан ҟарабахтәи ерманы журналистк. Мышқәак ҳаицын, сицхрааруан.

– Мрагыларахьтәи афронт аҟнытә ииаз ҭаацәарак срацәажәар сҭахуп, – аниҳәа, дызгеит Бамбораҟа. Амԥан иасҳәеит ақыҭа аҭоурых. Жәытәнатә аахыс уи аҳабла Лыхны ақыҭа ду иалан. Сталини Бериеи рмилаҭ Қырҵтәылантәи иааганы индырхеит. Лыхны иаамырхын, қыҭа хазны иҟарҵеит. Бамбора, ахьӡгьы рыԥсахит Орԥьоникиҙе ҳәа. Рынхара-рынҵыра, аԥсуаа иҳагырханы, аибашьра дара ирхыргазшәа, зегьрыла ирыцхрааруан. Иахьнеилак дара рзыҳәан ашәқәа зегьы аартын. Уахәаԥш, аԥсуа нхацәа, егьырҭ ақыҭақәа рҷы ишынхақәо, уахәаԥш, уажә ҳахьцо, ублала иубап аҷыцынхацәа рыԥнқәа заҟароу. Шьаҷацыԥхьаӡа амилаҭеилыхра, аиҟарамра. Сталин изыҳәан иҟан ԥ-милаҭк – аурысцәеи ақырҭқәеи, егьырҭ зегьы иара изыҳәан иуааӡамызт. Ленин зышьаҭа икыз, иҵаԥы еихеиҳаит. Ашьаҭаиркит ахырбгалара. «Ажәларқәа риашьара» ишыҟаҵәкьаз еилукаарц азыҳәан, уажәы ҳахьцо Бамбора ҷырԥштәы бзиоуп. Еиԥшуп Бамбореи Ашьха Ҟарабахи.

Аерманцәа шәыдгьыл, аҙербаиџьанцәа ирырҭеит, «аешьара» рыбжьарҭеит. Иалҭыз удыруеит. Убасҵәҟьа ҟарҭеит лхаа. «Ҳаҭашәымҭан, «ҳашьцәа» шәахьынтәааз шәхынҳәы» ҳәа, – нарарҳәан, «ҳаҭыр» рыԛәҭаны иԛәырцеит.

Ҳнеит сашьа иҭаацәеи сани ахьынхоз Бамбора. Ажурналист акраамҭа длацәажәон сан. Илҳәоз аниҵон. Аҵыхәтәан: «Ишәҳәеит, шәынхара-шәынҵыра шәаҕацәа ишырыблыз. Ишәҳәеит, уажәы, араҟа шәахьынхо, шәзыѡноу ақырҭуа иѡноуп. Аибашьра анеилгалак, шәгәы ишҧаанаго, шәқыҭахь, шәҳаблахь уахь шәхынҳәуоу, араҟа шәаангылауоу? – аниҳәа, сан лылабжышқәа хаҟәҟәала ҿаалҭит: «Ҳлақәа рытра сара исызхоит, убри сыѡналоит. Иумбои ари изакә хану?! Сара еиҳа еиҕьысшьоит ахатәы латра, сқыҵаҿы!»

Ҳхынҳәны ҳанаауаз:

– Ҟарабахтәи анацәеи уара уан илҳәазаи акоуп: «Аҕа иѡны аҵкыс еиҕьысшьоит схатәы латра», – шаҟа ибзианы илҳәазеи. Уажәы, аибашьраан, уаҳа ҧсыхәа шәымам, ауаа анхарҵаанҵырҵа рымам. Аха аибашьра ашьҭахь иҟашәҵа, ҳара, аерманцәа иҟаҳҵаз.

– Иҟашәҵазеи?

– Ирбганы иқәаҳхит, ҳадгьыл ҳамазкыз, ҳаҕацәа рыѡнырынхара, – аниҳәа, сара лаф еиқәаҵәак иасҳәеит:

– Ѡынѡажәа, ѡынѡажәижәабатәи ашықәс аамҭала, аренда ҳасабала ираҳҵеит. Аренда азыҳәан ашәахтә шәатәыми?! Аҧара ацымхәрас рыѡнқәа рымаҳхит.

– Еилыскааит улаф. Аха шәаҧхьаҟа ишәҧырхагахоит, усҵәҟьа ҟашәҵар.

Абри ахшыѡҵак ду иаҳәатәуп ҳҧыза.

Октиабр 3, 1993 ш.

Сѡыза гәакьа, аурыс шәҟәыѡѡы, апатриот иашаҵәҟьа, «Литературнаиа Россиа» аредактор хада, гәыкала-ҧсыкала Аҧсны бзиа избо Ернст Сафонов аҭел сизасит.

Сыбжьы аниаҳа, сара ажәақәак сҳәаанҙа, ибжьы лахҿыхҙа, дгәырҕьаҵәа:

– Молодцы! Молодцы, абхазы! Ишәыдысныҳәалоит! Адунеи зегьы ираҳартә афырхаҵара дуҙҙа аашәырҧшит! – иб-

жьы ҭыѡит ателефон – аиааира анықәга аҽны, ашамҭазы, сгылаанҙа, арадио сазықырѡит. Ашьҭахь телехәаԥшралагьы иаҳдырбеит, нас аредакциа аҟны саннеи, аусзуѡцәа ҳазегьы ҳааизан, Аԥсны ныҳәаны атәыцакәак аанаҳкылеит. Рызегьы сазҵаауан уара узыҳәан, деибганы далҵма ҳәа. Иудысныҳәалоит! Иудысныҳәалоит!

– Ерик, сѡыза гәакьа, уаргьы иудысныҳәалоит. Ҳара ҳиааира уара ухәҭа ду алоугалеит. Иудыруеит, афашистцәа анҳақәла аҽны инаркны, шәгазеҭ номерцыԥхьаҙа ҳзыхьчоз астатиақәа анышәҵон. Ернст, уара раԥхьа унаргыланы, редакциа гәакьа аусзуѡцәа зегьы иҭабуп ҳәа сызраҳәа. Иара убас иҭабуп ҳәа сызраҳәа, реиҳа ҳангәаҟуаз, аԥсреи абзареи ҳанҭагылаз аамҭазы иҳадгылаз, иҳацхрааузаз Урыстәыла аинтеллигенциа рызегьы, рызегьы иҭабуп ҳәа сызраҳәа. Сыгәра га, иаҳзыжәуз абзиара иаҳхашҭуам, шәара шәакәмызҭгьы, ҳақәырхуан афашистцәа.

– Сѡыза, сашьа, иудыруеит, доуҳала шаҟа ҳаизааигәоу, иаахтны иуасҳәоит даҽеакы, – иажәа инациҵеит, – ҳарҭ, аурысцәа, ҳаамҭазтәи ҳҵоурых ианылоит еиқәаҵәоу цәаҳәаны, ани, Кремль итәоу ҳхада иҟаиҵаз. Ампыҵахалаѡцәа ианшәыкәла, раанкылара мариан. Иара илшон, аԥсуаа шәымацара шәакәым, ақырҭуа жәларгьы ирзеиҕьын. Ижәдыруазаait аԥсуаа, иреиҕьу аурыс шәҟәыѡѡцәа, аурыс интеллигенциа шәара ишәыдгылеит. Ҳара, аурысцәа ҳазҭахым, шәаргьы шәырҭахым. Москва уанааилак, иусырбоит, уара уеиқәырхаразы, Аԥсны ацхыраара азыхәан иаарышьҭуаз ателеграммақәа, асалам шәыҟәқәа, – иҳәеит:

– Сыхьҙала, рызегьы идуҙҙаны иҭабуп ҳәа сызраҳәа. Даҽеазнык агәра згоит, уара ужәлар, аурыс жәлар адоуҳатә мал раԥхьа ишдыргыло. Ихьанҵоу ҳаамҭазы, нахьхьи, ԥьара инхоз, илшоз ахәыҷала, доуҳатә мал хәыҷқәак аԥызҵаз, арыцҳара данақәшәа, убри дыргәалашәаны ицхыраарц иалагаз, уаѡ ианаҳәо даара ирацәоуп. Ҷыдала уара, сѡыза гәакьа, сыгәра га, аԥсуа жәлар ирхашҭуам иҟауҵаз аус дуқәа, – сҳәеит.

– Уареи сареи иҭабуп ҳабжьам. Ибзианы исгәалашәоит, анхацәа қьиақәа уани уаби. Уаб илафқәа схашҭуам, иԥсаҭа шкәакәахааит. Уан дышԥаҟоу?

– Сашьа иҟны дыҟоуп. Уареи, уԥшәма Лиалеи, нас уԥҳа, умаҳә, ҳѡызцәа уҳәа ҳахьеиқәшәахьаз, аҵәыцқәак ахьаанаҳкылахьаз, сахьиз, сахьааҙаз сани саби рынхара-рынҵыра, кәытҵара заҵәыкгьы аанырмыжьит афашистцәа, ирыблит, иалгеит, иршьит, иршьҙеит сҳабла хәыҷы. Макьана-нагьы уахь дҳамгаҙацт ҳан, сацәшәоит, аццышә днахагылар, дахыԥсаар ҳәа. Схырхәаны еиҵах, даҽеазнык иҵабуп ҳәа уасҳәоит сеиқәырхара уахьацхрааауаз.

– Сара сакәым, аԥхьаѡцәеи, авторцәеи рыхьҙала телеграммак аҳасабала, иуҳәақәаз ииааркьаҷны, иаашьҭы. Аԥсны мацара акәым, Нхыҵ-Кавказ и, Краснодартәи атәылаҷацәи корреспондентс ушыҟац уҟазаауеит. Иаҳзыѡла, ҳазыԥшуп.

– Иҵабуп, ҳәарада, сақәшаҳаҵуп. Аха Ерик, сгәабзиара уашәшәырахеит. Афашистцәа ахьсыҕрасуаз, сцацха ԥыржәеит, гематома, ашьыршәы сыҕратәоуп. Маҙала зцәа зтәымхаз, изҵәахуа аԥҳәыс слеиԥшуп. Акашне акәыршаны сныҟаоит. Уи аԥҟара мариоуп. Ишәарҭоу даҽакуп. Автомат ашьхәала схы иахьасыз, зны-зынла, аҙыҙ алакьакьозшәа сааҭрыслоит, иаасыхьлоит. Пушкин иҳәашьала, «мой друг бесценный» Ернст, слахьынҵа убас ианын, сахаанхартә, сыблала избартә, абара мацара акәым, схаҵа салахәыртә, аԥсуаа рҵоурых аҷы иҟалаз, иҟарҵаз аҭоурыхтә хҵыс дуҙҙа! Снаԥшны акәым, агәҭаҵәкьа салагылан, иудыруеит. Макьана анаҟа-араҟа ахысыбжьқәа гоит, аха инеизакны аибашьра еиқәтәеит, ихышхыҵәаны илеиуаз аҙеибафара, хәыҷы-хәыҷла аҭып аҵатәара иалагеит. Усҟан, иудыруеит, исылшоз ҟасҵеит. Ужәшьҭа, сгәанала, уалԥшьас исыдуп Аԥсны ахақәитразы иҵахақәаз, разҟыла еиқәхақәаз, сыблала избақәаз, исывыршьаақәаз аҷкәынцәа, аҭыԥҳацәа рзыҳәан аѡра. Иуцәызҙом, аѡра салагахьеит иҟалаҵәкьаз ароман. Уи ароман аҟны, ҳәарада, иааркьаҷны акәзаргьы, уара ухаҷсахьагьы аарԥшхоит. Уигьы уалԥшьас исыдуп.

– Сара иҟасҵеит исыхәҭаз…

– Даҽеазнык иуасҳәоит, Ернст, Аԥсны аиқәырхаразы ухәҭа алаугалеит. Ҳара ҳзыҳәан, ууацәа, қарҵаа ԓьоукы ҕацәас иуоуит, уигьы здыруеит. Аиааира дуҙҙа шаҳгазгьы, иудыруеит, сѡыза, аибашьра ҟалаанҙагьы саргьы есҟьынагьы саҷагылаѡын аибашьра. Иаҵахазгьы, аиааира згазгьы, ҳазегьы ҳзыҳәан траге-

диа дуӡӡоуп, еиҳарак амилаҭ маԛԛәа рзыҳәан. Аха иҳақәланы, ҳашьра ианалага, ишпаҟаҳҵоз? Ҳхы ҳахьчон аҧсуаа. Ерик, даҽазнык иуасҳәар сҭахуп акы. Ҳара аҧсуаа ҳзыҳәан аҕацәа уоуит. Аха уи аамҭалоуп. Ақыртԛәа мышкызны еилыркаап афашизм ишықәнахуа. Уареи сареи ҳазҽагылоу, иудыруеит, ақыртуа жәлар ракәӡам. Ҳаҽагылоуп ақыртуа нацизм, – анысҳәа, Ернст инаҵцеит:

– Уаҟагьы, Анцәа иџьшьаны, иҟоуп ақыртуа шәҟәыԝԝцәа агуманистцәа. Иудыруеит, сыпшәма Қарттәын. Санаауаз, сԝыза қыртуа шәҟәыԝԝык снаскьеигон. Адәыԛба аанҽасыртаҽы ҳахьнеиз, инаӡа-ааӡаны алозунг дуӡӡа кнаҳан. Ианузеи? Ухаҽы иузаагом. Сыблала избазоуп: «Русские, не уезжаите, нам нужны рабы и проститутки!» Сԝыза, ақыртуа шәҟәыԝԝы иԥсахы еибакны, ҽааиҵит: «Это позор Грузии! Грузия идет к гибели».

– Ернст, аҧсуаа ирҳәоит, Анцәа ицәымԛхаз, аҵынха ԛас дҟаиҵоит. Иудыруеит, иҟам даҽа милатк, аҧсуаа раҟара ақыртԛәа ҳаҵыр рықәызҵоз. Иубоит ишҳазныҟәаз, – сала-нагалан, инацыстцеит, – иудыруеит, Альберт Камиу афашизм азыҳәан ииҳәаз. Иааркьаҽны иҳәеит, убас егьахьӡиҵеит ироман «Чума» ҳәа, азԝа-ҽкы. Даара ирацәаԝхеит уи азԝаҽкы зыхьыз. Убас ичмазаԝхеит, реиҳа ирзааигәаз амилатқәа ԛацәас иҟарҵеит. Аҭоурых иадыруеит, аҧсуаа рԥьабаа ду шалоу ақыртуа ҳәынтқарра аҟаҵара. Ақыртԛәа еиқәзырхаз Урыстәылоуп. Урыстәыла акәмызҵгьы, ма Иран, мамзаргьы Ҭырқәтәыла иалазаауан провинциак аҳасабала. Уажәы иаарыкәыршаны аҕацәа дырҳаит. Уажәгьы аринахыстгьы еинышәашьа амаӡам Қырттәылеи Аҧсни, Қырттәыла аҳәынтқарратә идеологиас иҟаҵаны афашизм. Сыгәра га, уи сзырҳәо ацәаныррa акәӡам. Аҳәынтқарра ахада даналырхуаз, Гамсахурдиа лозунгс иман: «Қырттәыла, ақыртԛәа рзыҳәан мацара». Абри аԝыза ахшыԝдара зҳәаз, ахеивҟьа идгылеит алхыԝцәа, абжьқәа иоуит. Шьаҽақәак ҟарҵеит абԍаларахь. Гамсахурдиа иаҵкыс иаҳагьы деицәахеит Шеварднадзе, иаҳагьы ихьит ачымазара азԝаҽкы, чума. Ерик, Аҧсны дақәлаанӡа, аӡы сҭаҧшуазшәа, иаарыцқьаны мызкы шагыз, урыс бызшәала, агазет «Абхазиа» ианыстцеит статиак Шеварднадзе изкны, «Уажәшьҭа уара

ҳара уаҳзыʒырԝы», ҳәа ахьʒԥаны. Убри сыстатиаҿы исҳәеит: «Иуабжьызгоит акы: аимпериа ду шхурбгалаз, убасԥаҟьа ихырбгала «аимпериа хәыҷгьы». Иудыруеит, Андреи Сахаров Қырԥтәыла азыҳәан «аимпериа хәыҷы» шазиҳәаз.

– Убарԥқәа рзыҳәаноуп уара утҟәаны уанрымаз иналукааша ашәҟәыԝԝцәа дуқәеи, аԥхьаԝцәа ҟәыгацәеи уеиқәырхаразы рыбжьы здыргаз. Шәара, аԥсуаа аиааира жәгеит, аха Қырԥтәыла аԝныԥҟа даҿазнык аиааира агеит афашизм. Еиҿҳарԥшып Гитлер ихаантәи Германиеи ҳаамҭазтәи Қырԥтәылеи. Германиа анаҵаха, иаразнак мап ацәыркит афашизм. Қырԥтәыла, уажәтәи аибашьраан, ианаҵаха, иԥьоушьаша, афашизм иаҳагьы аҿарҷәгәеит. Адунеитә апрогрессивтә агуманистцәа рыбжьы дыргароуп афашизм ишҭанархо, раԥхьаҟа иҵегьы арыцҳара дуқәа шырзаанаго ақырԥуа жәлар, – иҳәеит аурыс шәҟәыԝԝы Ернст Сафонов.

Ҳаицәажәара ҳаналгоз:

– Ахшыԝчымазара азԝаҿкы раԥхьаʒа идзырхьыз,сгәанала, «ажәларқәа раб» (ииашаны иуҳәозар, ажәларқәа рпалач) ақырԥқәа рҵеи Ԓьуҭашвили иоуп. Ԝажәижәаба шықәса агәра диргон, ақырԥуа иаҵкыс иԥшʒоу, ақырԥуа иаҵкыс иҟәышу, ақырԥуа иаҟара ахаҵара злоу адунеи аҿы даҿа жәларык ыҟам ҳәа. Рхы ҭиҟьеит. Даргьы, даара имаҷԝымкәа агәра ргеит убасцәҟьа иҟоуп ҳәа. Ернст, иузаазгоит ҿырԥштәык. Ақырԥуа журнал «Мнаҵоби» ианылон сповестк. Аредактор хада аиаша уҳәозар, иара ихаҵа дгуманистын, дышәҟәыԝԝы бзиан. Уибар иҵахуп анырҳәа, сцеит Қарԥ. Ҳаҵыр ду сыкәцаны сидикылеит. Аҵел аашьҭихын, ԥыҵԝык аредакциа аусзуԝцәеи, изааигәаз рышәҟәыԝԝцәақәаки аҵел дырзасит, асас дахь даҳҵоуп, аԥсуа шәҟәыԝԝы қәыԥш ҳәа нареиҳәан, ԥыҵԝык еизигеит. «Иповест ҳкьыԥхьуеит. Даара иаҳгәаԥхеит иԝымҵа. Абаԝхатәра бзиаʒа илоуп» ҳәа, – дналаган, сзаԥсам аҟара сирҿхәеит. Иҳәон, ҳәарада, қырԥшәала. Еицырдыруа қырԥуа шәҟәыԝԝык диазҵааит: «Даԥсуоума?» «Ааи, даԥсуоуп». «Ианышәҵаз аԝымҵа, ииашаҵәҟьаны, иԝымҵа бзиоума?» «Даара ибзиоуп». «Аԥсуа аԝымҵа бзиа изыԝуама?» – ҿааиҵит, ҳәарада, қырԥшәала. Аʒәгьы имаимкит. Убасҟан даҿазнык агәра згеит, ақырԥуа интеллигенциа шычмазаԝу. Аурысцәа –

аҳәаҟәа, аԥсуаа – абнауаа, ауаԥсцәа – агәамсам. Ухаҽы иузаагару абри аҩыза аидеологиа ҳәынҭқарратә политиканы. Ерик, сҩыза гәакьа, иҟоуп аԥсыуа ажәаԥҟак: «Аашьышь анцәыцәы, абга иацҳарц, абнахь ицеит». Қырҭтәыла анцәыцәы, аурысамшә атәарҭа иацҳауа иалагеит. Амшә, иудыруеит, иачҳауеит, иачҳауеит, аха игәааны ибыбыр аҭыҩра иҭытцыр, Қырҭтәыла аразҟы ҽеихом. Ани, икнарҳаз алозунг: «Русские, не уезжайте, нам нужны рабы и проститутки», иааҳәны дара ирыхьыр ҟалоит. Ажәала имҳәакәа, аԥсҭазаараҽ иҟарҵар ҟалоит ақырҭқәа рзыҳәан аурысцәа. Аа, уажәнатә иаалагахьеит, иудыруеит, иубоит ақырҭқәа рҵеицәа иреиғьқәоу Қырҭтәыла иқәтцны, Урыстәылаҟа ацара иаҽуп. Еиҳарак изыхҟьои? Рхы рызныҟәгом. Ҳара аԥсуаагьы ҳхы ҳазныҟәымгар, хус ҽеихом. Апатриотизм ҳаиқәнархеит, аҕа данҳақәла. Аха аҭынчраан апатриотизм иаарԥштәуп даҽеаԥьара – аусура, амаашьара, – саланагалан, сыгәтыхақәа аниасҳәа, ҳазхара ҳанеицәажәа, даҽеазнык иҭабуп ҳәа наиаҳәаны, ҳаицәажәара абас ихсыркәшеит: «Аиҩызареи аиааиреи ԥсык еицырхоуп».

– Уԥшәма Лиудмила, уҷкәынцәа Беслан, Давид сызгәыдкыл, гәыкала-ԥсыкала сыхьҙала ирыдныҳәала шәиааира дуҙҙа! Молодцы, аԥсуаа, ақырҭуа фашизм абҕа ԥышәҵәеит! – аҭел ибжьы ҭыҩуан сҩыза ду.

– Лыԥсаҭа шкәакәахааит, уԥшәма, сара сҩыза Лариса Мелик-Нубарова лыгәтыха наҙеит Аԥсны, аԥсуаа аиааира ргеит. Асалам сызрыҵ уҷкәын Ваниа, ашәҟәыҩҩра абаҩхатәра ссир злоу уԥҳа Марина, салам сызиҵ умаҳә. Ерик, даҽеазнык иуасҳәоит, уажәраанҙа исҳәаз ахшыҩцак: «Аиҩызареи аиааиреи ԥсык еицырхоуп».

Октиабр 5, 1993 ш.,
аҩаша, Лыхны

Аибашьра анцоз, аҙы шыцәоу избар, блеихаҟәысрак иналагҙаны инеиқәысыԥхьаҙон сзыргәаҟуаз: «Сҵаацәа, сҵынхацәа! Аԥсны, нас саргьы, суҳәоит ҳаиқәырха!»

Аҙы шыцәаз избазшәа... Мамзаргьы аибашьра ианалга, сыҷкәынцәеи сареи абга ҳԥылазшәа, мышьҭабзиала, ҳаибганы ҳалҵит.

Аҩсҭаа илымҳа ԥьгәоуп…

Ашьшьыхәа ашә аартны сныҩналеит сыԥкәынцәа ахьыцәаз ауада. Шаанҙа Аҟәантәи сааит Лыхны. Ацәа иалоушәа уажәоуп ианыҩагыла амра. Сыԥкәынцәа аҩыԥьегьы иҭаҳәахаа ицәоуп. Раб дыԥсны, рԥаҵақәа аурыжьызшәа, ржакьақәа рҽачы сахьрыхәаԥшуа, ииашаҵәкьаны, еибганы ԥьаҳаным ишалҵыз агәра згарц срыхәаԥшуеит, срыхәаԥшуеит…

Рхаҽы аҭҙамц иадгылоуп, амца иагаша, автомат мыждақәа. Аҩыԥьегьы рабԥьар рхала ирыԥшааит. Аҩыԥьегьы уразҵаар, еибырҳәазшәа аҭакс иуарҳәо акоуп: «исыԥшааит». Иаанагозеи исыԥшааит? Иахьынтәааргаз саҳахьеит, аха ҽыстуам. Аиҳабы иҩызцәеи иареи Гәдоуҭа арратә бԥьар ахьытҵәахыз иакәланы иргеит. Егьи, – аитҵбы, уигьы иҩызцәеи иареи, автоматқәа иахьынтәааргаз иахьагьы исыздыруам. Сыԥкәын дыргәыбзыԥны, автомат имхны Гиви Агрба исҵеит. Гәдоуҭаҟа даниас, уаҟа иаарласны автомат иԥшааит, усгьы уажәы ажәа «исыԥшааит» зегьы зҳәо ажәахеит. Сыԥкәынцәа ианыхәыҷыз, рани раби ирҳәоз аныҟарҵоз, ԥьара ҟәрышьк каршәны ирбар, изтәыда ҳәа аҽыҭра иалагон. Уажәы, сара сатҵкыс, Арҙынба ииҳәо иаҳа ихарҵоит.

Ҭаҟа, адашьма иқәжьуп акәалҙқәа. Абарҵқәа срыхәаԥшуа, сыблақәа аацәаакит. Сгәанала аҳәара саҽуп: «Шәаб дшәыкәыхшоуп, сышәмырԥхашьеит. Ишәыхәҭаз ҟашәҵеит. Саргьы шәысмырԥхашьеит. Ԥьаҳаным ицааит абри аҩыза агәаҟра ду ҳзаазгаз! Кремль итәоу абгалаҷ аҭел аашьтыхны, узҽу уаҟәыҵ ҳәа наиеиҳәар Ахышла… зыԥьҩыла ауаа еиқәирхон. Преступник! Разрушитель! Аиааира дуҙҙа шаҳгазгьы, зегьакоуп иахьагьы саҽагылаҩуп аибашьра, аха уаҳа ԥсыхәа ҳамамызт».

Ирҳәоит, Анцәа уаҩҵас дишеит аҩыстаа, аха нас даҩыстаахеит. Иухьи, узаҩыстаахазеи ҳәа ианиазҵаа: «Издыруа зегьы аҳәара саналага, саҩыстаахеит», – иҳәазаап. Убри сыхьыр ҟалоит, издыруа зегьы аҳәара салагар…

Арахь иаакәымҵҙакәа схы иҭагьежьуеит ажәытәҙатәи римтәи апоет-философ Гораци ииҳәоз: «*Надо сегодня сказать лишь то, что уместно сегодня, прочее все отложить и сказать в подходящее время*». Абыржәы иҳәатәуп ажәлар рзыҳәан ажәа заҵәык: «Шәҽааныша҆кыл!»

Ҳаҕацәа Аҟәа анырга, Аҟәа иҟаз амал иахәаҽеит. Ҳаргьы, убас ҳахьыр ҟалоит. Альберт Швеицер иԥуан: «*Это нелегко – оставаться человеком в той жизни, в которой мы живем*».

Октиабр 7, 1993 ш.,
аԥшьаша

Даҽеазнык сазыхынҳәуеит исҳәахьоу ахшыԥҵак хәыҷы. Аибашьра ҟалаанӡа, ашықәс анҵәамҭазы, еихшьаала хәыҷқәак аныслон сымшынҵа аҟны. Изыслахыз? Исхамышҭырц, схазы. Аибашьраан ашықәс аихшьала амза ашҟа иаазгеит. Уажәы, аибашьра ашьҭахь, иаҳа еиҕьзар ҟалап мчыбжьык аԥнытҵкала избаз, исаҳаз, Аԥсны имԥаԥысуа ахҭысқәа, схаҭагьы исхызгаз, избанзар, аибашьра аҵкыс еиҵамкәа ахҭыс дуқәа мԥаԥысуеит, аха излеиԥшым, аибашьраан иаҳа иаахтны, аргамаду иубон. Уажәы убла иаҳа иҵарызароуп, иаҳагьы улымҳа иаҳароуп. Имԥаԥысуеит убас хҭысқәак, уажәы ажәлар еиҳараԥык ирзеилымкааура, аха нас, аамҭа анцалак, ирзеиҵәахар ҟалоит. Иахьа иҵит мчыбжьык ҳашҭа иҭалеижьҭеи амшаԥы – аныҳәа ду, Аиааира дуӡӡа.

Ажәԥан ҳалоуп, ҳԥыруеит мҵәыжәԥада, уи гәыла-ԥсыла, аха цәала-жьыла адгьыл ақәныҟәара мацара акәым, напышьашәала ҳаилалеит. Аимҵәара убасҟак иҩәгәахеит, ушәаны аԥны уздәылымҵуа. Ахақәиҭра зауз аибашьцәа ракәӡам. Ахақәиҭра дуӡӡа рзааҳгеит амарадиорцәа. Аԥсны зырхәуа.

Арҳәарақәа ртәы нас ианыслап.

Ажәытәангьы иҟазар акәхарын ашәыргәындақәа. Исгәалашәеит, аҩацәа анҳақәла, рхы шымԥаԥыргоз «ҳпатриотцәақәак». Ууанӡа ахухуҳәа ишуан еизарацыҧхьаӡа. Ахысыбжь анга, абга зҧылаз алақәа иреиԥшхеит, рҷы акит. Рҽырҵәахит. Гәдоуҭаҟа инеиртә алшара шыҟазгьы, Аҟәа рҽааныркылеит. Ирҳәеит ԥьоукы: «Уахь ҳазнеиуазеи, арҭ уахьгьы инеиуеит» ҳәа. Зегьы драԥысит «патриоткак» – ҭакәажәы-хшыԥцак: «Иахҭынҵоуи иаҭныҵызи еиԥысуам» ҳәа, – салҳәеит Аҟәа анаҳга, аҭел санылзас. Сара, афашистцәа сырҷагыланы ицәажәоз, араҟа сҷы акит, исҳәо сҷамшәазт,

аҭел ныҟәыстцеит. Аҧсымҭәқәа инарыцлеит абасеиҧш иҟоу ашәиккақәа.

Аиҿаҳара иаҿуп Аҧсны еиқәзырхази зхы мацара иашьҭоуи.

Аѽра саҿуп сроман «Ахамышҭыхә». Исылшо убри ауп. Дасу алахьынҵа шимоу еиҧш, убастцәҟьа алахьынҵа рымазар акәхап ажәларгьы.

Октиабр 9, 1993 ш.,
асабша

Иахьа, еснагь еиҧш, ацәылашамҭаз санааҧш, сымгылакәа акраамҭа сазхәыцны исҳәеит схазы: «Ажәлар русқәеи аҳәынҭқарратә зцаарақәеи уара аʒәгьы унапы ианимцаʒеит. Аҕа данҳақәла, ажәлари аҳәынҭқарреи рус знапы ианыз ауаа, дарбанзаалак аʒәгьы ажәак иҳәаанʒагьы, ажәлар рхала абџьар шьҭыхны ампыҵахалаѽцәа ирҿагылахьан, рус рхала ирдыруан. Убасоуп уажәгьы. Уара, акалам зку, уажәазы иууалҧшьоу акоуп – узҭагылоу аамҭа изеиҧшроу ахаҿсахьа ақьаад анҵара. Анцәа иџьшьаны, уҵкәын аитцбы игәабзиара хар амам».

Амашьына ибзианы иныҟәигоит Дауҭ. Сан амашьына днақәыртәан, дҳаманы ҳцеит Аҭараҟа, ҳахьынхоз, иқьаҧҭахаз ҳҳабла, Аҭара ахәы ашҟа. Асасааирҭа акәасқьа, аматцурҭа, аца, ажәбоура,аџьматҩра,акәытцара,аҳәаҭра…Аццышә ҳнахагылеит, акызаҵәык еиқәханы игылоуп аказарма. Акәасқьа аѽбатәи еихагыла аҟны, уадак алхны, сыхьʒ ахҵаны, сара истәын. Аѽыга астол, хар амамкәа абиблиотека, снапылаѽырақәа, акьыпхь ианылахьази, инагʒаны иѽымзгьы, еиҳарак сгәы ззыбылуаз, аҭаацәаратә архив, ҳаѽны иааихьаз ашәҟәыѽѽцәа, аҵарауаа, аҳәынҭқарратә усзуѽцәеи ҳареи еицҭыхыз афотоқәа, асалам шәыҟәқәа… Саб иҧстазаара даналҵ, бзиа иибоз акәадыри, аҕәреи, ишәиҵоз ауапеи суадаҿы икнаҳан, зны-зынла иааныскылон инапала иҟаиҵаз аҟамчы. Сара сзыҳәан даара акыр аҵанакуан ҳаб, «ажәлар раҕа» данҵарк, акгьы шихарам ала ҳан лыхьʒала ишьҭақәаз ашшыпхьыʒқәа, имаҷын, аха акыр уазҳәоз саб дахьҭакызынтәи иааишьҭқәаз асалам шәыҟәқәа. Уаҟа ирылан, ҳаб данҵакыз, дыпсит ҳәа иаарышьҭыз ашәҟәы

еиқәатҵәа, аха сыԥсы ҭоуп ҳәа иааишьҭыз асалам шәҟәы. Џьоукы изырԝуан, иара инапала ижәла наниҵон «Ахба» ҳәа. Уара «Ахба» ҳәа уԝуан, нас «Ахбоума» ҳәа алаф анилаҳхлак, сара «Ахба» акәҙам, исыжәлоуп «Аҳәба», аԝышьа рҵааит аурысцәа, – иҳәон.

Абарҭқәа зегьы рыццышә ҳнахагылеит. Аҳәбақәа зегьы ракәым, Аҭара инхақәо рҭоурых иуԝыр, аԥсуаа жәлар зегьы рҭоурых убла иаахгылоит, еиҳарак Урыстәылеи Кавкази реибашьра. Азеижәтәи ашәышықәсазы, Аҳәбақәагьы ҳналаҵаны, ҳара ҳҳабла, ҭаацәара заҵәыкгьы ыҟамкәа, иршьуаз ршьит, иаанхаз ирбаандаԝны иқәырцеит. Уажәы ирыблит «аимпериа хәычы» сҳабла. Иҟыуҵәыуо, аарла аԥсы ҭаны, иҵыхәаршәшәо иааҳадгылеит ҳгәылацәа Киутаа рла.

– Уаргьы саргьы ҳаиԥшуп, ԝныда-гәарада адәы ҳақәуп, – лҳәан ала ахы аалшьышьит, лылабжышқәа рыцқьо сан.

Ҳаб инышәынҭра аҟны ҳаннеи, анышәынҭра инарыцқьоаарыцқьо:

– Шәаб ибаргәуи абарҭқәа зегьы иахьимбаз, – лҳәеит сан, аха нас илҳәаз иухамышҭша ажәоуп, – нан, ҳгәылацәа иахьыҟам, убри ауп зегьы иреицәоу.

Ашҭа ҳҭыҵаанҙа, ҳмаҵурҭа аҟны, ахәышҭаара ахьыҟаз, еимыртто, деимсо-деимдо, хьымаҭәак лцәыҙызшәа, илулакгьы, ацыблыхақәа, аццышәқәа лԥшааит чуан хәычык, аҟәыд жәыга. «Уара гәаҟ, шаҟаԝы акраҳҷаувҵахьаз» – лҳәеит, лычуан рыцқьо, – исыманы сцоит, – анылҳәа, бабушка, сара исырки, – иҳәан, иаалымихит Дауҭ, – нан, ҳазшаз ҳрыцҳаишьеит, ҳҳабла ауаа еиқәханы ҳалҵит. Ашҭа ҳанҭытҵуаз, дныҳәа-ныԥхьаны агәашә налыркит ҳан.

Машьынала ҳҷанынаҳха:

– Нан, Набжьоуааи, Адлеиаа рҳаблақәеи, аԥсра иахьақәшәаз ҳнеины ҳрыдашшыларопуп, – лҳәеит, аха лҳәашьала, адашшылара мацара акәым, наҙаҙа ҳқьиҭа дшалҵуаз аилкаара мариан.

Ҳаҕацәа ауаа иахьыршьыз ҳахьнеилакгьы акоуп – агәырԝа ду, ашәы, аԝнқәа ԥьара зынҙа иблуп, даҷеаԥьара ихыблаа-ҷыблаа... Ҭаацәарацыԥхьаҙа ахатәы ҭоурых дуқәа... Агәымшәара, афырхаҵара, аԥсҭазааразаԥара, аԥсреи абзареи ахьеиҷагылаз...

– Нан, Аʒѡыбжьала ҳцап, Дапуаа ҳрыдашылап, – лҳәеит сан, Аҭара ҳаналҵуаз. Убас егьыҟаҳҵеит. Иʒбахә ҳналацәажәеит, ашьхаҟа сызгалоз Шьаликәа Дапуа.

– Алемсаа дрыцәцан, ақырҭқәа дыршьит, – лҳәеит, сан Шьаликәа изыҳәан.

– Дыршьит, аха дышҧаршьи! Иҧсы шҭаз, аҵеҧь дҭарыжьит, – сҳәеит ибзианы издыруаз.

Ҳныдгылеит сѡыза Валико Џьыкырба дахьынхоз. Уаҟа, Аʒѡыбжьа, ақыҭаҷы анхара бзиа иман, иҭаацәарагьы уаҟа инхон, аха иара Аҟәа атакси дақәтәан. Рапхьаʒа ҳаибадырит Дранда аџьырмыкьаҷы. Ашьарақәа хҭиуан, ҳаныхәыҷыз. Аҵара ду имамызт, аха ашәҟәқәа бзиа ибон. Имашьына есқьынагьы ашәҟәқәа ҭан. Афорум «Аидгылара» дацхраауан зны ҧарала, еиҳарак имашьынала. Ҳәарада, игәаҕ рыман ахалдабаа, ҳгәылацәа. Ахалдабаа рашьцәа анааи, ицәгьа ҳәаны, Валико Џьыкырба иаргьы, иҧшәмагьы, ихшара, ишыҵтаацәааз иршьит.

– Нан, уѡызцәеи уареи шәыззықәпоз наʒеит, шәахаанхеит, ҳара, аҵакәажәцәа ҳшәыкәыхшоуп, – лҳәеит ан, анду аҵара змам, анхаѡ ҧҳәыс. Агәышьҭыхга ажәақәа лҳәон, арахь уажәы-уажә ицәаакуаз лыблақәа аалрыцқьон, ҳиааира ду иахаанымхаз, зыпсҭазаара Апсны иахҵнызҵаз ҳҭынхацәа рыхьыʒқәа еиқәылыҧхьаʒон.

Ахалдаба ҳаналсуаз:

– Ҳчеиџьыка шәзымгааит! Уахь, шәыпсадгьыл ахь шәахьцаз, уаҟагьы шьаʒа-гәаʒаны ишәҷыҵааит, – лҳәон, ибылны игылоу ѡнык лбацыҧхьаʒа. Илгәаласыршәеит аибашьраан, Гәдоуҭа данықаз илҳәаз. Нанҳәа азыҳәан, формалла еинышәарашәа акы ҟарҵақәан:

– Нана, аибашьра ааныркылеит, ақырҭқәеи ҳареи аинышәара ҳаҷуп, – анысҳәа: – «Нан, апсуааи ақырҭқәеи рызегьы еинышәаргьы, ҳара нан, аҭарааи, аʒқыбжьааи, абарҭ ҳазшьыз, ҳахзырҵәаз, рыпсы шҭаз, аѡны иѡнакны иаларыблыз, апсуаа рыхқәа хыцәҵәаны, аҵәы иахаҵаны ақыҭа иалаз, нан, абарҭ, ахалдабааи ҳареи ҳаинышәаны, ҳаидынхало, нан, ҟаҵашьас иамоузеи?» – лҳәеит.

– Нана, лыхьʒ зыбҭахузеи, ҧҳәыск, аибашьра ҟалааиʒа, аџьабаа ду лбахьан. Аа, уажәы ҳаҕацәа Аҟәа анаҳцәырга,

далҵыртә алшара шлымазгьы, Аҟәа даангылеит. Сара схаҭа Гәдоуҭантәи аҭел сылзасит, ауаа реиҵныԥсахлара иаҿу бҵел исҵап, Аҟәа балигоит, бҿеырхианы быҟаз анысҳәа, Нана, исалхәааз бдыруоу? «Уахь, Гәдоуҭаҟа сызнеиуазеи, арҭ уахьгьы инеиуеит», – лҳәеит.

– Нан, лгәы цеит, дшәагәышьеит, – лҳәеит лыҷкәынцәа хѡыки, змаҭацәеи еибашьуаз шыҟәса ԥшьынѡажәа ирҭысхьаз ан, анду, ҵара змам анхаѡ ԥҳәыс, нас инацылҵеит, – нан, алахьча, абжьааԥны ахуху ҳәа ишуаз, иаалырҟьаны абгеи иареи еиҿаҳар ахаҳә ахәлашәазшәа, аҿы акуеит. Убри лыхьит ашәыргәында, зыӡбахә умоу аҭакәажә.

Аибашьраан лхы шымѡаԥылгоз еилкааун. Лҿылҵәахит. Аха ҳиааира ду ашьҭахь, лареи сареи аԥьабаа еидаҳбалахьан, ԥасатәи лԥьабаа сазхәыцны, илыдысныҳәаларц, Аҟәа анаҳга, аҭел сылзасит. «Иахҭынҵоуи иахҭныҵызи еиѡысуам», – лҳәеит, изхылхәааз, иҵахазеи ҳиааиреи рзыҳәан.

– Нан, илыздырӡомызт зынӡаск ҳшыҟәырхуаз, – лҳәеит сан

– Папа, аҭел улзамысыр акәын, – иҳәеит сыҷкәын, аибашьѡы.

– Уаанӡатәи лԥьабаа?..

– Папа, лԥьабаа лара лхала анышә иалҵеит, – иҳәеит Дауҭ.

Алымѡанык сазхәыцуан изакә аамҵоу дызҵашәаз ҳпыза ду. Зҿеызҵәахыз ухы иқәукып. Иаахтны иаҳҿагылаз, ҳаҕацәа ирыдгылаз, урҭгьы реилкаара мариоуп. Ишԥарзиуеи, ивагылоу чынуаакәак, иҿаҿы иҿаччо, маӡала иамхра иашьҭаз, Аԥсны аҭира иаҿыз? Аиааира ашьҭахьгьы, иахьагьы ҳаҭира иаҿуп.

Октиабр 31, 1993 ш.,
Шәача

Шәача ахәшәтәырҵаҿы дышьҭоуп сыҷкәын аитҵбы Дауҭ. Цәала-жьыла ичымазара мацара акәындаз. Ичымазараҟәа акым, ѡбам. Дзыцәом. Иреицәоу чымазароуп. Аибашьраԥьаҳаным... Схаҭагьы исхароу рацәоуп. Иҵегьы сҿеырҕәҕәаны, аѡны дааныскылар акәын. Иқәра ахьмаҷыз мацара акәым, уаѡрала, ҟазшьала абԥьар иара итәымызт.

Абџьар мыжда… Аибашьра ианалага, аухатцәҟьа дсыцәцеит. Адырԥаҿены аиҳабыра рхыбра аҟны сахьнеиз, сыԥшызар, Дауҭ автомат кны дгылоуп. Хыхь, ахыбра ду аҟны дтәааз џьашьаны Арӡынба!

Иааҟәымҭӡакәа сыбла ихгылоуп абасеиԥш сахьак. Ҳаныхәыҷыз, сашьеиҳаб Котики сареи аҳаӷӷа ршәшәаны, иҟәаҟәаны аҳаԥшьа иҭажьны ауатка ҳаршуан. Дәхәыԥшк аҟны иԥәылан аҳаӷӷатцла дуӡӡак. Унеицыԥхьаӡа, есқьынагьы, рлымҳақәа кыдҭаны, рыблақәа цымцымуа иамҭагылан аҳәақәа. Ҳаӷӷа цырак анкашәалак, рызегьы еибарыԥны иамҭасуан. Сашьа Котик аҳаӷӷатцла дыԥәлон алапҟьа кны, аҳаӷӷа иҟәыбарц. Сара алаба кны иԥхастцон аҳәақәа-аԥсымҭәқәа. Абарҭ аҳәақәа-аԥсымҭәқәа даара исгәаланаршәоит ҳчынуаақәак, убас ирызныҟәоит ҳаҷкәынцәа-аибашьыԥцәа.

Акабинетқәа зегьы еимыздеит, схырхәо срыҳәеит, Шәачанӡа сызлацаша сышәҭ ҳәа.

Анцәа диныҳәартә, Сократ Џьынџьал шә-маатк ситеит Шәачанӡа снанагартә. Амц зымҳәо, ибзианы издыруа исеиҳәеит, жәамш-жәохәмыш рыԥнуҵҟала, служебнаиа машьынақәа «Волгақәа» хԥа-ԥшьба аархәахьеит, ачынуаа рзыҳәан. Уиадагьы афактқәа рацәоуп угәы иамыхәаша. Убарҭқәа урызхәыцыр, убасшәақәа сгәы иаанаго салагеит, аибашьра ашьҭахь, адырԥаҿеныҵәҟьа инаркны, иахьакәым ҳкылызго мԥак ҳанылеит. Аԥсынгьы, ҳԥыза ду ихаҭагьы, ҳазегьы амахә ԥа ҳаныкәгылаз, аԥсреи абзареи ианеиқәпоз, аҟәыҷара дуӡӡа ааирԥшит ҳԥыза, ишԥаҟаҳҵари ҳәа ажәлар дахьразҵааз. Аус ауртә иҟаиҵеит, аԥсуа жәлар еиқәырханы иаазго, аҳәынҭқарратә уасхыр:

«Ажәлар рус ажәлар ирыӡбуеит».

Убасҵәҟьа уажәы, ҳиааира ашьҭахь, аа, мызкы аҟара ҵит, дарбанзаалак чынуаԥык ажәлар рзыҳәан ажәак рымҳәацт. Ажәлар ааизганы, ирыдныхәаланы, нас, иаҳҳәап, абас дразҵаар: «Ҳаақәымҭӡакәа абас еимаҳҵәалома, ахибарҵәара, арҳәра, аҷыбра, ҳара-ҳара аибарԥсра ҳаҷызаауама? Ишәхәозеи, ажәлар?» – ҳәа абас рус рнапы ианҵазар… Изҷузеи ҳчынуаа? Ажәлар дара-дара еибафалааит, ҳара ҳтәы

ҳауааит. Ушәаны уѡны уздәылымҵуа аҟынӡа ҳнаргахьеит амарадиорцәа, шәаангыл ҳәа аӡәгьы иреиҳәом.

Ухаҷы иузаагару абри аѡыза афактқәа. Ацәаҕәага атракторқәа ақыҵақәа рҟынтәи иааганы, Ԥсоу ацҳа иқәганы, Урыстәыла ирҵиуеит.

Уахьнеилакгьы аҳәынҵқарратә мал аимҵәара иаҷуп. Аҳәынҵқарратә малӡами азауадқәа, афабрикақәа, ацехқәа, астанокқәа.

Акыр шықәса раахыс аус иуеит азанаат еидгылаҷы Гәбаз Алиоша. Илабжышқәа хаҟәҟәала исеиҳәон абри аѡыза афакт. Абаѡ хьаа ахьырхәышәтәуа, С. Ҷанба имѡа анҵәамҵаҷы иҟоу, зегьрыла еиқәшәаны иҟаз, аибашьраан еиқәхаз, уажәы арбгара иаҷуп.

Убасҵәҟьа лылабжышқәа хаҟәҟәало санхәыԥҳа Маиа Сангәлиа-ԥҳа исалҳәон Гәдоуҵа изҷу. Аҽенышьыбжьон арҳәра иаҷуп асанаториа «Волга». Убри аҟынӡа инеит, «Дом бракосочетание», азагс ахьыҟарҵо, ахыбра ссир иааѡназ зегьы дәылганы ианырга, уажәы аԥенџьырқәа, ашәқәа рҷыхра иаҷуп. Алафгьы алырхуеит азагс захҵахузеи ҳәа.

...Сынкахәыцуа снеиуан. Ҳазқәымгәыҕуаз аамҵа бааԥсык ҳашҵа аҵалара иаҷуп. Сыбла иаахгылеит сыҷкәыни сареи Шәачаҟа ҳанаауаз, Адлер избаз. Атачка аатәаақәа ақәҵаны днеиуан еидарагаѡык, дишьҭагыланы днеиуан Григори Ашьхаруа, иаииаамҵаз реиҳа ибеиаз ахаҵа нага. Аԥсшәа анааибаҳҳәа, инаҳавсит аидара машьынақәа, рызегьы ҭәны.

– Урыхәаԥш, абарҵ амашьынақәа рызегьы Аԥснытәи иаауеит, – илахь еиқәны ҷаарҭит Григори Чагә-иԥа, – Аԥсны еимҵәаны агара иаҷуп, – нациҵеит иухамышҭыша ахшыѡҵак, – мал-мазара мацара акәӡам. Иаҳа-иаҳа ҳҕархоит ауаа ҟәыҕацәа, ауаа ламысқәа рыла.

Исгәалашәеит аибашьраан Дауҵ исеиҳәахьаз:

– Папа, ҳара иеибашьуа, Аԥсны ҳмыцхәхоит, – нас урысшәала инациҵеит, – после победы мы будем изгоями общества.

– Ус шԥоуҳәо! Аԥсны шәара, аҷарацәа ишәтәуп, – сҳәеит игәы сырҕәҕәарц.

Уи аамҵа сара салаԥшхьеит. Германиеи СССР-и реибашьра ашьҭахь, рҵагылазаашьа зеиԥшраз асовет уаа еибашьцәа?!

Иҳәаркьиуа игәаран, иаҳа-иаҳа ичычиахон аинвалидцәа. Иаҳа-иаҳа ибеиахон иатҵахаз анемеццәа, избанзар дара афашизм мап ацәыркит, ҳара, асоветуаа итҵегьы ишьҭаҳхит сталинизм.

Иахьа, сабхәында, Сангәлиа Заза аус ахьиуа ауараш зауад аҟны, иара убраҟа аус зуа аԥсыуак, ҳшеицәажәоз, ус ҷгааиҵит:

– Абри, уабхәында, – инапы наиқәикит Заза, – аибашьраан, араҟа маӡала иаахәаны, Аԥсныҟа ишьҭуан автоматқәа, аԥьаԥҳаны. Уажәы Шәача иааганы, маӡала аҭира иаҷуп автоматқәа.

– Аибашьраан рхы иадырхәеит, уажәшьҭа итҵины рхы иадырхәааит, – иҳәеит лафны Заза.

– Макьанагьы аамҭа ыҟоуп ауаа раанкылара. Абыржәы ишцо ицозар, иахьакәым ҳкылнагоит, – сҳәеит.

Аибашьреи ареволиуциеи ахьеиԥшқәоу рацәоуп. Европатәи аҳәынҭқаррақәа зегь реиҳа ареволиуциақәа ҟарҵахьеит апортугалцәа. Ишны ишытҟәацуа ахаҳә, убасҵәҟьа «иаатҟәацны» ареволиуциа ҟарҵеит ажәлар. Рнапхгара зегьы ршьуеит, иаанхаз ықәырцоит. Уи зегьы ҟарҵоит иаарласны, аԥшатлакә еиԥш. убасҵәҟьа иаарласны еиқәтәоит. Ареволиуциа ҟазҵаз рызегьы рыҩныҟақәа рахь ицон. Афара-ажәра, акәашара-аччара иалагон. Иқәырцаз ашьшьыҳәа иаахынҳәны аҭыԥ дуқәа ааныркылон. Ареволиуциа инатҵахон. Убарҭ, апортугалцәа ҳреиԥшхар? Ҳиааира наҳампытцышша ицар?

Ажәфан абри гәанамҭозар,

Нас, ацәгьара збарҭада!

Даҷеа знык агәра згеит Нарҵаа ражәабжьқәа ҳара аԥсуаа ҳзыҳәан Абиблиа ишаҩызоу. Нарҵаа ражәабжьқәа еизакны иҭыжьзар, адунеи зегьы ҳаилыркаауан изакә милаҭу аԥсуаа. Уаҟа зегьы ҳәоуп: ҳабзиара, ҳацәгьара, ахатҵара, агәымшәара, аламысдара, ауаҩымра. Аҕацәа ианрыҟәлоз аешьцәа Нарҵаа ааидгыланы, аиааира ргон, дрыхьчон ран Саҵанеи-Гәашьа, дрыхьчон раҳәшьа Гәында-Пшӡа.

Аҕацәа ириааины, дара-дара анааизынхалак, дара-дара аибарԥсра иалагон. Убасҟак иҷаасҵахон, рангьы раҳәшьагьы пату рыҟәтцара иаҟәыҵуан. Амал-амазара еимаркуан, иаҳҳәап, ианеимарк, ибҕарҵеит, иԥшьоу арыжәтә зҭаз аҳаԥшьа.

Альберт Швеицер иихәаз, ақьаад иаҵыстҵан, сцьыба иҭасҵеит лассы-ласс снаԥхьаларц. Абар иажәақәа: «*Это нелегко – оставаться человеком в той жизни, в которой мы живем*».

Ноиабр 1, 1993 ш.

Ҳаешьара аҟны иналукааша хаҵан Михаил Ҷала-иԥа Аҳәба. Аԥсны адукатцәа реиҳабыс аус иуан. Иман ԥаки ԥҳаки, Жореи Лиудеи. Аҩыцьегьы машәырла иҭахеит. Анцәа иԥьшьаны ирыхшаз ыҟоуп. Иара, Миша акыр шықәса ҭуеит иԥсҭазаара далҵижьҭеи. Иԥшәма, ҳҭаца Бабуца, Михаил Ҷемыр-иԥа Бҕажәба иаҳәшьа гәакьа лакәын.

Деибгоума, лматҵацәа еиқәхама сҳәан, снықәланы сцеит иахьынхоз Аҟәа, Чалбашь ацҳа азааигәара. Аҩны ҟәыбаса еилажьын.

Дыздыруаз агәылацәагьы аҙәгьы дсымбеит.

Иҟәыбаса еилажьыз аҩнаҷы ԥытраамҵак стәан схы кны.

Иаасгәалашәеит, ҽенак, аус ахьиуаз сахьнеиз Михаил Ҷала-иԥа исеиҳәаз:

– Ани, сабхәында. Илшоз абжа аиҭабжагьы ҟаимҵеит. Иматцура ду амцхә дахнаԥаait. Илшоз анысҳәа, – даахәыцхәыцын, иабхәында гәакьа, Михаил Ҷемыр-иԥа Бҕажәба ҳәа ихьӡ ижәла наиҳәан, – абас хьынбанла аԥсуаа рҭоурых данылон илшоз ҟаиҵазҭгьы. Иуасҳәоит иҟалаҵәҟьаз, – иажәа инациҵеит Миша, – ҽенак аҭел дысзасит, акы ҳнацҳап, насгьы аказы суацәажәарц сҭахуп иҳәан, сналбааит амҩаду ашҟа. Дааит. Амашьына дицҭатәан ҳашьа Циба Аҳәба. Ҳаиуара акәым, дара анкьа зны ашкол еицҭан. Есқьынагьы еицын ҳаиуацәахаанӡагьы.

Ҳиманы дцеит Мархьаул аресторан ахь. Афатә-ажәтә ааргаанӡа, абжьааԥны атцкыс инарҵауланы гәҭахәыцрала ус ҽааиҭит:

– Ижәдыруеит, шәара шәаҟара исзааигәоу, реиҳа зыгәра згаша дсымам. Шәҷы иааҭыхны макьана аҙәгьы иашәымҳәан. Ишәасҳәап Хрушьчов исеиҳәаз: «Қырҵтәылеи Аԥсни ре-

имак иаарласны исыʒбуеит. Аԥсны Қырҭтәыла иалхны, Урыстәылатәи Афедерациа иаластцоит. Ҭоурыхла, экономикала, политикала уҳәа зегьрыла ирыҕәҕәаны, унапы атцаѡны исызнага. Иаарласны иҟатца иҳәеит, – Никита Сергеи-иԥа иажәа даналга, акраамҭа ҷымҭ дҳахәаԥшуан, нас ус ҷааиҭит сабхәында, – Ишԥаҟасцари? Сшәазцаарц азыҳәаноуп шәзаазгаз.

– Шәара иашәҳәеи? – снаиазцааит ҳашьа ду Михаил Ҷалаиԥа.

– Хрушьчов ииҳәаз ҟаутцар, уара уԥсы штоу, убаҟа дыргылоит аԥсуаа! – ҳҳәеит ҳгәырҕьатцәа. Иажәа даналгоз еиҭеиҳәеит, – иҟаимцеит, илшоз ҟаимцеит.

Аԥсацәа ҳхаҭақәа ҳақәхра, ҳаԥсадгьыл ҳамхра мацара акәым, ҳҭоурых ҳамырхырц иаҷуижьҭеи шәышықәса иреиҳауп.

Агәаҕ рыман, еиқәхамашь Басла иху ахаҳә цҳа, сҳәан, сгәанала, Ацҳа ҟаԥшь инаркны сҷынасхеит сыблала избарц, насгьы агәра згарц стаххеит афашистцәа рҭыѡра ииашатцәкьаны ишҭацәыз. Сызну амѡа ахаҭа аҭоурых ду амоуп. Ахьʒ еимакны, аҭыʒшәа акәым, ашьакаҭәара ҟалахьан. Аԥсны аиҳабыра Самсон Ҷанба ихьʒ ахырцеит. 1947 шықәсазы Бериа иааганы инирхаз ақырцәа ирымуит. Адѡылақәа кыдыжәжәаны, аҳԥхәыс Ҭамара лыхьʒ ахырцеит. Уи ахьырбоз аԥсуаа икыдрыжәжәон. Амѡа ахьʒ мацара акәым, Чалбашь ацҳа, Венециа ацҳа ҳәа жәытәнатәаахыс изыхьʒу, иааԥсахны Ҭамара лыхьʒ ахырцеит. Адѡыла аныҟарцалак, аԥсуаа неины, аргамаду иҟәаҟәаны икарыжьуан.

«Ҳашьцәа» ԥхьатәи ҳԥеиԥш мацара акәым, иҳамырхуан ҳжәытәгьы.

Ишысҳәаз еиԥш, Красныи мост инаркны, атцыхәтәанʒа шьапыла санысит. Џьара-џьара «ул. Царицы Тамара» ҳәа ианын, џьаразатцәык избеит «С. Ҷанба» ҳәа анны.

Аѡны дуқәа, аѡны дуʒʒақәа… Иҭацәуп, иҭацәуп… Срыкәыхшааит ҳаибашьыѡцәа! Агыгшәыгқәа рҭыѡра ҭадырцәит.

Чалбашь ацҳа инаркны атцыхәанʒа, қыҭа дук атцкыс еиҳаны инхон аҷыцнхацәа, ѡба-хԥа ҭаацәарақәак ракәын инхоз аԥсуаа. Убарҭ ѡба-хԥа аԥсуаа ҭаацәарақа рзычҳауамызт.

Иҳәатәуп даҽеакгьы. Бериа ихаан иааганы инирхази, Бериа данықәҙаа ашьҭахь, Аԥсны ачынуаа ақырҵқәа аганы индырхаз даара акыр еиҳауп. Уи аганахьала Аԥсны рҵиит, ирҵиҙеит Гәылрыԥшьи, Аҟәа араиони, араион анапхгаҩцәа аԥсуаа.

Урҭ иреиԥшқәоу иахьагьы аҭыԥ бзиақәа рахь инеир ҟалоит.

Адокумент излаҳәо ала, Аԥсны ақырҵқәа нхон 400-ныз-қьҩык, аха апрактикаҟны ҩынтә еиҳан. Абас ианырацәаха ауп ҳара, аԥсуаа ҳанымыцхәха. Еиҳа-еиҳа рхыԥхьаҙара иацлон, еиҳа-еиҳа ҽеарҕәҕәон афашизм.

Исгәалашәеит агыруаки саби еибырҳәаз.

Еимаркыз сгәалашәом, аха еибырҳәаз хашҭшьа амам.

– Биҙиа, Бесарион, – дихыччоша ҽааиҭит агыруа, – уара, иухоумыршҭын, ҳара, агырқәа, шәара, аԥсуаа шәаҵкыс, жәантә раҵкыс ҳаиҳауп! Ҳгәаар уахыки-ҽнаки рыла шәызегьы шәыкәаҳхуеит, – инапсыргәыҵа днаҭәҳәеит, – аа, шәиит, шәаакәаҳхуеит.

– Шаҟа рыла шәара еиҳа шәеиҳаузеи, уара, агырқәа? – цасҳәа диазҵааит саб.

Иҩнапык ааидикылан:

– Аа, иубома, жәаба?! Жәантә реиҳа ҳаиҳауп, – иҳәеит иҽеырԥагьаны агыруа.

– Иумдыруеи аҳәа, аҳәан?! Аҳәан иахшоит жәаба, жәаҩагьы ашьарақәа. Ашьарақәа рызегьы бгак иафоит, – агыруа иҽы акит. Аҩныҟа ууаи ҳәа иамҳәакәа, саб агәашә наиркын, аҩныҟа ҳҽынаҳхеит. Исхамыштырц иҭахызар акәхарын, даангылан, ус ҽааиҭит, – Дад, иухоумыршҭын, агыруа аиҩызара издырҙом. Агыруа ма уара ухәда дықәтәоит, мамзар уара иара ихәда уқәтәазароуп. Шәеиҟараны, шәеивагыланы аицныҟәара, аиҩызара анцәа изимшеит. Ишԥаҟам, дара рҟынгьы иҟоуп ауаа бзиақәа. Аха ҳара ҳахь иаауеит иреицәақәоу. Иааит ирфо-иржәуа рымамкәа. Ианбеиаха, иумаҳаи дышцәажәоз? Иаҳәатәын, ашьышь анцәыцәы, абга иацҳарц абнахь ицеит ҳәа.

Ноиабр 5, 1993 ш.

Гәаҵәа зыҙҭоу игәы ԥжәаны дыԥсып, убри аҩыза еицәажәарак сыман иаха, аҵх акырҙа ицаанҙа.

– Дызбар сҭахуп, дысзааиааит, – ҳәа сзааицҳан, ҳәарада, ашырҳәа сҿааиласҳаан снеит Шьалуа Денис-иԥа Инал-иԥа иѡны. Агәаҭәыхь ихьын, аѡны дышьҭазаап ѡажәа мшы раахыс. Хҭоурых аҭцаара, аетнографиа, ҳлитература уҳәа, инеизакны аԥсуаразы зхы аџьыка ықәызххьоу, мшаҿны даныѡагыла инаркны, иахьа уажәраанӡа, аԥсуа жәлар рыхьчара дахырҟьаны, алабақәа ишьклаҭара ада, бзиарак зымбац, урҭқәа изымхозшәа, иҧкәын заҭәы аибашьраан дҭахеит. Иԥшәма Мира Константин-иԥҳа, аҭарауаѡ, аԥсуаа ҳзыҳәан даара аџьабаа збахьоу, ақырҭуа ԥҳәыс, дарбан аԥсыуа ԥҳәысзаалак лышьҭахь имгыло, рыԥҳа заҭә лакәзар, ҳахьӡ ҭызгаша, абас иҟоу аҭаацәа, шәышԥаҟоу, шәыԥсы ҭоума ҳәа, дарбаанзаалак чынуаѡык дрыдымҭаалеит. Сара исыхәҭазгьы сзыҟамҭеит. Снеины срыдашылар акәын.

Ҩырҕәҕәала аҳәара сыман, иҧкәын иеиқәырхаразы акгьы алымҭит, аха иҟасҭаз. Ҳара ҳорганизациа «Аԥсны аинтеллигенциа» анеиҿаҳкаа, Олег Шамбеи сареи ашәҟәы ѡны, снапала В. Г. Арӡынба исҭеит абасеиԥш аҭакы аманы: абџьар зкуа ҳамоуп. Ҳрыхӡыӡаап абаѡхатәра ду злоу ҳаҷкәынцәа, адҭа ҟашәҭа имцарц. Еиқәҳаршәаз сара сизаԥхьеит. Убра данын Ш. Д. Инал-иԥа иҧкәын Адгәыр. Ихьӡ-ижәла анысҳәа:

– Аӡәаӡәа ахшара змақәоу аибашьра ирмышьҭаait ҳәа априказ ҟасымҭахьеи, – иҳәеит, – инаџиҭеит даҿакгьы, – Шьалуа Денис-иԥа «мой духовный отец», аспирантурахь сзышьҭыз, амѡа сықәызҭаз иара иоуп. Дахьыҟазаалак дыԥшааны, сыхьӡала иаҳәа, иҧкәын аибашьра дымцааит.

Иихәаз ҟасҭеит. Адгәыр дыԥшааны, Арӡынбеи сареи ҳаицәажәара иасҳәеит. Иаиасҳәазгьы издыруан исҳәаз акгьы шалымҭуаз. Сыҷкәын аиҳабы схаҭа сицны, дныҳәа-ныԥхьаны аибашьра дсышьҭит. Уи дганы санаа, сыҷкәын аиҭбы, уара аѡны уҟаз ҳәа засҳәаз, дыбналаны аибашьрахь дцахьан.

Иасҳәеит Шьалуа Денис-иԥа иҧкәын Гагра анышә данамардауаз сшыҟаз, сыблала ишызбаз ауаа шырацәаз, аҳалал ажәакәа ибзианы ишырҳәаз. Иасҳәеит, иара иакәым, Аԥсны зегьы дшаԥхаз иҧкәын. Илабжышқәа хаҟәҟәало: «Ҳаимырԥхашьеит». Нас ҳалацәажәеит сзызнеигаз, иитахыз, дзыргәаҟуаз.

– Уара еилукаауеит ари еиԥш уаҳәара шаҟа исцәуадаѡу, аха уаҳа ԥсыхәа сымам, – иҳәан, ҽааиҭит Шьалуа Денис-иԥа, – аҳақьым дсыхәаԥшит. Умч каԥсеит, уарганизм ҭыкәкәеит, уфатә еиҕьумтәыр ҟалом. Ҟәрышьк аԥара ҳамам. Ашьақари ахәшеи умфар ҟалом иҳәеит аҳақьым. Сара ашьақари ахәшеи ргьама схашҭхьеит. Суҳәоит, аминауаҭра ацҭаны, исаҳахьеит Аԥсны аинтеллигенциа рхеидкыла ушахагылоу, ҟәрышьқәак шәыманы шәсыцхраа. Сара уажәшьта аԥсҭазаара иалысхуазеи, аха амлаҵәҟьа саганы сыԥсыр сҭахым. Сыҷкәын иҵахара сзымхазшәа, икьыԥхьым сусумҭақәа рыблит. Аԥсуа институт анырбылуаз иналаблит. Хҭарауаѡ Сергеи Зыхәба сара сҟны дыҟан.

– Иара иоуп исазҳәаз сыжәбар шышәҭахыз, – сҳәеит.

– Убри исеиҳәеит, уаргьы уусумҭақәа рыблызаап. Афашистцәа ԥхьаҟатәи ҳԥеиԥш ҳамхра мацара акәым, иҳамырхыр рҵахын ҳжәытәгьы. Иуасҳәоит даҽеакы. 1918 шықәсазы, ақырҭуа меншевикцәа Аԥсны ианахаԥа, Ачачбақәа рхатәы архив Џьгьарда иганы ирҵәахит. Убраҟа иԥшааны, ирыблит. Ҳҭоурых абылра иаҿуижьҭеи шәышықәса иреиҳауп, – иҳәеит Шьалуа Денис-иԥа.

Ҳанеиԥырҵуаз иасҳәеит иҳалшо зегьы шыҟаҳҵо ацхыраара иоурц. Исҳәеит схазы – абзиара ашьҭахь бзиара ыҟам ҳәа. Имариаҙоуп Аԥсны абзиабара, имариаҙоуп бзиа рбара ужәлар, угәыла бзиа ибара иаҳа ихьанҭоуп.

Иаха Шьалуа Денис-иԥа иасҳәаз, иахьа инасыгҙеит, суалԥшьа сшәеит. Ҳорганизациа аҟны иҳамақәаз ҟәрышьқәак сцьыба инҭаҵаны, снеин, сиацәажәеит Леонид Лакрба, ҳчынуаѡ. Иасҳәеит хҭарауаѡ ду, иҷкәын заҵәы аибашьраан дышҭахаз.

Л. И. Лакрба имашьына ҳлақәтәан, ҳѡыцьегьы ҳцаны даҳбеит Шьалуа Денис-иԥа. Аиҳабыра рыхьҙала аԥарақәа иитҽеит, ҳаргьы ҳахьҙала сара исҵеит ҟәрышьқәак. Иҵаацәа ириҵеит документк, асклад аҟнытә афатә роулартә.

В. Г. Арҙынба даара иҟәышны иҟаиҵеит аҵыԥ ду ахь дахьнеигаз Л. И. Лакрба.

Ноиабр 6, 1993 ш.

Макьанагьы цкьа агəра сызгом Аԥсны иҟалаҵəҟьаз. Ҳаԥхыз иаламшəацыз сахаанхеит. Шəышыкəсала иззыкəпоз аԥсуаа рнапала, хыла-хшыɷла, махəҽала иҟарҵеит ахьыԥшымра. Аԥсуаа рдоуҳа дахшеит рԥыза ду. Ахьыԥшымра уи убасеиԥш иҟоу шəыр ҵиаауп, ууаҟəымҵзакəа, аʒы аҭыԥан, иаҵауҭəалароуп аԥхʒы. Уи иазымхар, ашьа цкьагьы аҵауҭəалароуп. Уи анузыҟамҵа, аарɷара иқəнакыз ашəыртԥла иаɷызаха, ахɷаара иалагоит.

Ажəытəанʒа, аԥсуа ҳəынҭқарра анҳамаз, данҳамаз Аԥсҳа, абыржəы еиԥш, убасҟангьы мрагыларахь, мраҭашəарахь, аɷада, алада, иаакəыршаны аимпериақəа адəахьтəи аҕацəа рыла акəымкəа, аԥсуа ҳəынҭқарра аɷнытқəала ихыбгалеит. Аҵыхəтəантəи Аԥсҳа иашьцəа иблақəа ҭырхит. Убасҟан Аԥсуа ҳəынҭқарра «аблақəа» ҭырхит аԥсуаа рхаҭа.

Сацəшəоит, ииҳəаз иашахар ҳəа аполиак шəҟəыɷɷы, афилософ Ежи Лец. Уи иимуан: «*Чему учат уроки истории? Уроки истории учат, что люди не обращают внимания на уроки истории*».

Ноиабр 8, 1993 ш.

Иаасгəалашəеит апоет, ажурнал «Алашара» аредактор Алықьса Џьонуеи Аԥсны аобком актəи амаʒаныҟəгаɷ Миша Бҕажəбеи еибырҳəаз. Еимаркыз заҳҭахузеи. Асекретариат аҟны азҵаара ықəиргылеит М. Бҕажəба А. Џьонуа имаҵура иамхразы.

– Иухəҭоуп, уамхтəуп, – иҳəеит абарбарɷы актəи амаʒаныҟəгаɷ. – Апартиа иаҭаху ҟауҵаʒом. Иҳауҳəозеи?

– Хочется работать, – иҳəеит Алықьса Нестор-иԥа.

Еинышəеит. Ҳаҭыр еиқəырҵон, еицныҟəон. Исгəалашəеит ирыхьыз даҽеакгьы.

Миша Бҕажəбеи Алықьса Џьонуеи асасцəа рыманы Ҷлоуҟа Алықьса Нестор-иԥа иқыҭахь, иҭаацəа рахь ицеит.

Алықьса иан лықəра дун, дзымгыло дышьтан.

– Ди, бышԥаҟоу, бгəабзиара шԥаҟоу, бышԥаҟоу? – ҳəа ɷынтə-хынтə ибжьы рдуны ҽааиҵит Миша Бҕажəба.

Ллымҳақәа ааныԥкылан:

– Нан, сукәыхшоуп, акгьы, акымзаракгьы саҳаҙом, – лҳәеит Алықьса иан аҭакәажә.

– Ди, иахьыбмаҳауа иаҳагьы ибзеиԥуп, – иҳәеит Михаил Ҭемыр-иԥа.

Исгәалазыршәаз, самышьцылахьаз, шаанҙа сԝагыланы, ма ажәабжьк, мамзаргьы инеиҵыху ԝымҭак инацыстоп, нас схы анааԥсалак, аҳәынҵқарра маҵурахь сҷынасхон.

Жәашықәсала сзышьцылахьаз... Шаанҙа даҟьақәак нацыстеит сроман «Ахамышҭыхә». Аҷеилаҳәара саналга ашьҭахьоуп ианысгәалашәа, сусура сахьцо ҳәа акгьы шыҟам.

Исҳәеит схазы, Алықьса Џьонуа иажәақәа: «Хочется работать» «Хочется»... Аха уабацои?..

Аиааира... Ахьыԥшымра... Ахақәиҵра... Рызегьы ԥашәс ирымоу аусуроуп. Аԥашә ԥсыҷехар, ашәыр зҷамло аҵла иаԝызахоит.

Иацы аԥьармыкьаҷы сахьнеиз, ҳаиқәшәеит анхаԝ бзиа, ауаԝ ҟәыш, амал-мазара аҵкыс, адоуҳа мал иаҳа иҳаракны иахәаԥшуа Жьужьа АқаԝбеиСареи. Ҳшеицәажәоз ус ҷааиҵит:

– Шәыххь згеит, аинтеллигенциа ҳшәықәгәыгуеит, даара шәгәышәҷаныз, ҳаиҳабы иааикәшаны атәара иаҷуп аԥсымҭәқәа, аламыс змам ауаа, даара сацәшәоит даҳцәыргар ҳәа, – иҳәашьа убас иҟан, иашьа гәакьак, мамзаргьы ианшьак уадаԝрак дақәшәаны дицхраар иҵахушәа.

– Жьужьа, исхашҭуам ҳаҭыр исықәуҵаз. Аҭҟәара аҟнытә саныхынҳә, аԝны снаганы ашәишәи сзушьит. Уи ииаанаго ицәгьамкәа еилыскаауеит, – абарҵқәа рышьҭахь иасҳәеит, ууанҙагьы сзырхәыцхьаз, – Жьужьа, анхацәа зегьы шеиԥшым удыруеит, убасҵәҟьа еиԥшым аинтеллигенциагьы.

Ашьҭахь акыраамҭа дрылацәажәон имԝаԥысуа ахҭысқәа.

– Аԥсны анҵытҵ, Аԥсны азыҳәан гәыкала ацхыраара иаҷу, иаарышьҭуа абаҟоу? – игәы ԥыжәжәон Жьужьа. Ҳаҕацәа Аԥсны иазааргаз аҵкыс еиҵамкәа ацәгьарақәа ирҷуп ҳара ҳтәқәа, аԥсымҭәқәа. Урҭ рхы иадырхәоит ажәлар рааԥсара, – анхаԝ нага игәы ԥыжәжәо далацәажәон ҳҭагылазаашьа. Ганкахьала агәырҕьара, даҷа ганкахьала – узыцәшәаша.

Ноиабр 9, 1993 ш.

Аибашьраан Ҷлоу, Мераб Кьышьмариа иштаб аҟны саныҟаз, ҳаибашьыԝцәа санрацажәоз, зыҟәрахь инеихьаз, исеиҳәаз, иҟалаҵәҟьаз қьаад хәыҷык иануҵан, иҵәаахын, иахьа машәырла исымҧыхьашәеит. Санаҧхьа, азнык азыҳәан, наҟ иҧжәаны икасыжьып, наҟ иаҳхаҳаршҭып сҳәеит. Ақьаад аарҟәыҷны икасыршәит.

Ҧытк анҵы, иаашьҭысхын, еиҭах саҧхьеит. Иаҳәозеи? Ахлымʒаах. Исазҳәази, ахлымʒаах иакәшәази рыхьыʒқәа, рыжәлақәа аныстҵазаап, ианыстҵазаап иахьыҟалаз ақыҭагьы.

Урҭқәа аҭахым. Аха иҟалаҵәҟьаз аҭоурых иазынхароуп сҳәан, ишаныстҵаз, ажәак ацымҵакәа ихызԝылаайт иахьа.

– Апозициахь ҳаҟан, – ҿааиҭит, сара сеиҧшҵәҟьа зыҟәрахь инеихьоу Д.Ҭ.К., – ҳара, апартизанцәа, ҳаҕацәа рааигәара ҳшыҟаз, ҳара ҳҳабла ақырҵқәа алалеит. Изланеишаз амԝақәа дзырбаз деилаҳкааит, даҧсуоуп, ианалҳца дрыцны дцеит. Ихьʒ зуҭахузеи, ачарҳәаԝ. Ишуасҳәаз еиҧш, ҳара апозициахь ҳшыҟаз, ҳҳабла иалалеит афашистцәа. Ҳара ицәгьамкәа ҳаибыҭан. Аиҿахысра баапс ҟалеит. Ҳҳабла аԝнқәа зегьы амца рыцрарҵеит. Ҳԝыза, иҳацеибашьуаз, ахы иаҿалоз, аҳәагыла иазнеиуаз агәымшәа, иан лыԝны амца ацрарҵеит дыԝнакны. Ашҭа ҳанааҭала, аҭакәажә лыҳәҳәабжь ҳаҳаит. Амҿы ԝны, абензин ақәырҵәазшәа, амца убасҟак иамҿеханакит, аҭакәажә гәаҟ, ҧсышьацәгьа зырҵаз, амца лалгара уаԝпсы илшомызт. Лыҷкәын, ҳԝыза, ихы шхаз амца қьоуқьад дажәлеит. Ҳимҵасит, даҳкит, дкаҳажьит, ҳаиқәпеит. «Сышәшьы! Сышәшьы!» – ҳәа дыҳәҳәеит. Даҳмышҵит. Дҳампытҟьеит. Амца дажәлеит. Иматәа амца акит. Еиҭах даҳкит. Асы шьҭан, иҳахәеит, ҳимҵасны асы дылажьны, дыркәымпылуа иҟаҳҵалакгьы амца ҳарцәеит, дшыҳәҳәац дыҳәҳәоит: «Соушәыжь! Соушәыжь!» – ҳәа. Арахә еиҧш, дкагәаны даҳкын. Деиқәҳархеит. Мшқәак аатҳьаны, ҳԝызагьы дҭахагәышьеит. Дыпсаанʒа ииҳәаз схашҭуам: «Ҧытԝык сыпсы иасҵеит, сан лшьа зуит».

Аҭакәажә аԝны дыԝнакны, амца даларыблит. Усеиҧш афактқәа шаҟа уҭаху.

Иҳагымхаша ҳпыза ду ихьʒ-иҧша адунеи иахытҵеит. Уи ихы иархәаны, агәра згоит, егьырҭ аҳәынҭқаррақәа рҟынтәи

гәыԥԝык аусҭцааԝцәа, аиуристцәа, аполитикцәа, азинхьчаԝцәа уҳәа Аԥсны иааганы, адокумент ду шьҭихуазар акәхап.

Аиааира, ахьыԥшымра еиқәзырхақәо раԥхьа игылоуп акы – аиааира згаз аԥсҭазаара бзиа рыҭара.

Иаҳзеиԥшыз аҕа ҳаидикылеит. Уажәшьҭа ҳаидызкылода?

Алыцәха ауасаҭра иҭалар, ауасақәа рыфара ацымхәрас, рызегьы рышьра иалагоит. Ҳара-ҳара аибарԥсра, ақәибахра ҳаҷуп. Уахынла Аҟәа узымныҟәо аҟынӡа ҳнеихьеит. Еимаҳкуазеи? Аҳәынҵқарра амали, иқәаҳцаз ҳаҕацәа рмалмазареи.

Ԥасагьы исҳәаахьан, уажәгьы схазы исҳәоит: иахьынӡаулшо ацәгьа-мыцәгьара уаҷагыл. Аха умч нымхозар, уаҳа улымшо аҟынӡа унеир, угәы каумыжьын, иузаанхоит акы – ухаҭа ууаԝра, ухаҭа уламыс аиқәырхара.

Ноиабр 15, 1993 ш.,
ашәахьа, Аҟәа

Анцәа ииныҳәаша, ленинградтәи сԝыза Рауф Аиба, ухы иархәа ҳәа исиҭаз аԥарақәа рыла, имарианы, иҳазхаша аԝнымаҭәа ааҳхәеит. Анхара-анҵыраҷгьы ԥьара иухәозаап ашәҟәыԝра. Аԥсыуа ԥҳәыск, цқьагьы дысзымдырӡо, ҳшеицәажәоз, «сзыдтәало астолгьы сымам, сызлакьыԥхьуаз амашьынкагьы ргахьеит, исзаанхаз, ҭлак садтәаланы акы анҵароуп», – анысҳәа, сызқәыԝуа астолгьы, иҷыцӡа акьыԥхьга машьынкагьы сара иусҭоит лҳәан, иацы иааҳгеит.

Аҷыцынхацәа... Шықәса хынԝежәа ирзааигәахьоу аҷыцынхацәа... Азеижәтәи ашәышықәсазы Аҭара инхоз Аҳәбақәа ҳазегьы ҳахҭәеит. Иршьуаз ршьит, иаанхаз ықәырцеит. Иқьаԥҭахеит.

Ҭырқәтәылантәи сабду даныхынҳә, ақьаԥҭаҷы, аҵла амҵан дтәан.

Аҷыцынхаԝ...

Сталин, апалач ихаан, сани саби ирымаз арахә-ашәахә, аӡлагараҵәҟьа налаҵаны, зегьы аарымырхит, сан лҳәашьала, акамсамолаа.

Саб, «атрацкист», «жәлар раҕа», абахҭа аҟнытә даныхынхәа, аҿыцынхаѡ диеиԥшхеит.

Декабр 27, ҭыԥх, 1992 шықәсазы, Аҭара ахәы инеит «Боевики малои империи».

Аҟәа инхоз, ахатәы ѡны змаз сашьеиҳаб, убри иѡнгьы ҟәыбаса иргеит, арахь иара, аинвалид, ишьапы хҭәоуп.

Саргьы сшубо сыҟоуп. Царҭа амамкәа аҕарра. Сыҷкәын Дауҭ изыҳәан ахәшәқәа сзаамхәо... Сҭагылазаашьа ибзианы издыруа Рауф Аиба исеиҳәеит уҷкәынцәа арахь, Ленинградҟа иаашьҭы, аус ахьыруша сымоуп иҳәеит. «Папа, ҳара ҳаибашьуан Аԥсны ҳанхаларц», – рҳәеит аѡыҷьегьы.

Шәышықәса иреиҳаны Аԥсны иаатәалаз арыцҳарақәа зегьы ҳара, Аҳәбақәа ишьаартцәыраха иҳаҕрысит, аԥшатлакә раԥхьаӡа ҳара иаҳҳаԥон.

Уажәы Аҭара Аҳәбақәа рқьаԥҭақәа...

Уаҟәыҵ ажәытә!.. Зхы аҭыԥ иқәу, ихаҷы изаагару аԥсуаа ргәымшәара, иргәаҕьыз, иҟарҵаз уажәтәи ҳаибашьраан. Цәгьарамзар уаѡ дахыччом ҳәа, иуасҳәап сыблала избаз. Аҟәа, Белыи мост иаақәсын, амѡа ианыршәланы ашьхаҟа рхы рханы аҿынанахеит ампыҵахалаѡцәа ртанк.

Ажьа шьыга ашәақь кны, ҟәақ-ҟәақ ҳәа деихсуа дашьҭалеит хатцак. Ипатронақәа анынҵәа, ишәақь рыхха, ишимчыз атанк дасуа-дасуа ишәақь ҟәыбаса инкаижьит. Ишьҭахь дааҳәын: «Шәабаҟоу?! Исышәҭ, ԥьара акы сышәҭ!» – ҳәа дыҳәҳәеит.

Амҵ зыцҳаз акамбашь еиԥш, адгьыл рҵысуа ицеит афашистцәа рҭыѡрахь.

Абарҭқәа урызхәыцыр, еилукааует адунеи аҟны иҟамлацыз аԥсуаа иҟарҵаз. Иҳақәлаз, ҳара ҳатцкыс ѡынѡажәантә инаҳаиҳаны, уигьы азымхакәа, ҳаѡнытцҟа Аԥсны иаланхоз ҳара ҳатцкыс хынтә еиҳаны, насгьы бԥьарла еибыҭаны... ҳара ажьашьыгала... Апатлика қәа ахәшә ҭаԥсаны, аӡҭачы аԥсыӡ ҭаршьуашәа...

Абри аѡыза амч еиқәатцәа иаиааины...

Ирҳәоит, аурысцәа рыцхрааит ҳәа. Ҳаҕацәа ирмыцхраа-ӡоз америкаа, англиаа, анемеццәа, Украина анационалистцәа!..

Аиааира агеит агәымшәара!

Уажәы?

Аԥхьахә згаз аҽыѡ, аҕәра аанкыланы, иларга-ѡаргоит аҽыхәацәа, мамзар ихәжәоит аҽыѡ.

Даҽа мѡак ҳазныла ша, ажәытәи аҽатәи ацҳа ахҵара, уигьы ԥышәара ҽыцуп.

Ноиабр 16, 1993 ш.

Суада андырҳәуаз, ирҵахымыз ашәҟәқәа акәакьаҽ еилырыжьит. Иахьа сышрылаԥшуаз, қьаадқәак сымԥыхьашәеит. Аамҭа бзиа аныҟаз, Аҭара ҳанынхоз, ҳҳабла анеибгаз, ҽнак ҳшеицәажәоз, аҭаҳмада Омар Бигәаа исеиҳәаз ақьаад ианысҵазаап. Изызкузеи? Ҳашәҟыѡѡы ду Самсон Ҷанба иаб аҵыхәтәан дшибаз, дахьибаз.

Иахьагьы иуанаҳәо рацәоуп. Убри аҟнытә, усҟан ишанысҵаз, убас иианыжьны ихызѡылаait.

– Самсон Ҷанба ду итәы уаналацәажәо, – ҽааиҭит Омар, – сара Самсон итәы акәымкәа, иаб рыцҳа Кәагә итәы уасҳәарц сҭахуп, аҵыхәтәан данызбаз, дахьызбаз. Усҟан сқәыԥшҙан, Очамчыраҟа сцарц Адача сгылан. Аидара зларго машьынак, Аҟәаҟа ахы рханы, Очамчырантәи ишаауаз, абраҟа, Адача иаангылеит.

НКВД рыматәа рышәҵаны, абԥьарқәа кны, ѡыԥьа хыхь иқәгылан. Руаҙәк амашьына даақәҵын, акрыфарҭахь иҽынеихеит. Егьигьы дналбаан, уажәы-уажә дхысыр иҵахушәа, иѡнапык рыла абԥьар кны длеиѡеиуан. Амашьына ачарҭ ашҟа снаԥшызар, абар акаамеҭ, саб иашьа Бигәаа Алиас ачарҭ ахыҕәраҽыҵәҟьа ишьапқәа иҵаԥсаны дтәоуп. Ихы даaѡахеит. Иҽы ааиртын, аҙба акәу, амлакра акәу, акы дшаргәаҟуаз аилкаара мариан. Еилыскааит саб иашьагьы иаргьы амла ишакуаз. Аѡыԥьегьы аҭаҳмадцәа рымчқәа каԥсахьан. Акрыфарҭаҽ снеин, чахык аасхәеит. Сѡыҵра иҵакны, амашьына ааигәасигәа слеиѡеиуан. Астраж наҟ инаԥшымҭа инақәыршәаны, амашьына снапы нхырҳәҳәаны Кәагә рыцҳа инаисыркит. Даасыхәаԥшит гәаҟ.

Абыржәы дызбо ҷьысшьоит, ижакьа еиқәышлаҙа, иблақәа хьаала иҭәны, аҭаҳмада, аҵыс агәы нызмырхацыз, ажәлар раҕа ҳәа ԥсышьацәгьа ирҵеит. Дшыршьыз удыруоу? Убри

аҩыза аҙәы иҟаиҵоит ҳәа агәра угарым. Амца дыҽҳәаҵаны, дышдырҳәацәоз дыршьит аҭаҳмада.

Уажәы даҽеакы уасҳәоит. Самсон Ҷанба ду иаб, уажәрааҙа ҳазлацәажәоз, даара дуаҩ ҭынчын, дынхаҩын уаҳа акгьы. Аха Кәагә иаб, Кәаташь ихьӡын, акыр шықәса сҭаршынс Аҭара дыҟан. Даара ибзианы иҽеилеиҳәон. Ҟамак иман, араӡын цқьа иалхын аҭра, иеиламҳауаз дарбаныз. Кәаташь данҧсы, иҷкәын Кәагә иныҟәигон. Ишысҳәаз еиҧш, Кәагә дырбаандаҩны аусҳәарҭаҿы даннарга, писарс иҟаз, Кәагә дааидгылан, иҟама иҟәнихит, уара усгьы уршьуеит, изуҭахузеи ҳәа. Аҟама изгаз иҵәахны иман. Ашәиҧхьыӡ иқәшәеит. Ҷкәына заҵәык диман, амашьына дашьит. Ҧыҵк ааҵхьаны, иара ихаҭа ашьыжь данааҧш, иҧҳәыс дыҧсны дшықәыз ибеит. Иара адабла исын, дзымгыло, дзымцәажәо, ихала акризымфо, ифҩы го аиарҭа дылажьын акыр шықәса. Уажәы дахьынхоз қьаҧҭоуп. Исхашҭыз, данҧсы, аишәаматәа анықәырҵоз, иабардыруаз изтәыз, аҟама ықәырҵеит. Самсон Ҷанба иаб, Кәагә иҟама рбеит иҵынхацәа. Иааҵыҵит. Ирҵәаху, изтәыз Ҷанаа ирырҭоу, исызуаҳәом. Издыруа убри ауп, усҟан ауаа ламысқәеи ауаа ҟәыҕацәеи, изыхҟьо рзымдырӡо, икыдҵаны иршьуан.

Декабр 27, 1993 ш.

Иаарыцқьаны иҵит хымз, Аҟәа ҳгеижьҭеи.

Аҟәа ахада иаамышьҭахь, егьырҭ Аҧсны анапхгаҩцәа рызегьы макьана Гәдоуҭа иҟоуп.

Иацы снеит избарц ҳредакциа ахыбра ахьыҟаз. Ԥьоукы аҩнымҭәа дәылыргон. Даҽеа ԥьоукы ашәқәа, аҭӡамцқәа ашәыгақәа рхьыршьуан.

Убри иаҿын аҩбатәи аихагыла аҟынгьы.

– Шәзҿузеи? – снаиазҵааит рнапхгаҩы Ерик Аршба.

– Абри ахыбра Аҧсны ахада аус ахьиуша ҳәа иалырхит.

– Ҧаса аобком ахьыҟаз ахыбра дуӡӡа еиҕьӡамзи?

– Ишҧеиҕьым, аха уаҟа аремонт иҕәҕәаны иаҭахуп, – иҳәеит Ерик.

– Араҟа иҟаз аусҳәарҭақәа абацои? – сҳәан, еиқәысыҧхьаӡеит уаҟа иҟаз аорганизациақәа: ашәҟәыҩцәа Реид-

гыла, ажурналқәа «Алашара», «Аԥсны аҟазара», афорум «Аидгылара» уҳәа жәеиза организациа еиқәысыԥхьаҙеит.

Аргамаду ирбеит аԥсуаа ирҳәахьаз: «Ахьаԥарч зхылҵыз иахәлаҕуан».

Скабинет аҟны иаарҳәны икажьын аихатә сеиф. Аибашьра ианалага, асеиф иакыша схатәы папкақәеи аредакциа аусзуѡцәа рдокумнтқәа, насгьы аѡны исымаз сԥарақәа асеиф иҵаҵаны, ацаԥха аркны Гәдоуҭаҟа изгеит.

Џьоукы срыҳәан, асеиф ааҳарҳәит. Ацаԥхазаҵә сҧыба иҵан.

Иамуит. Имаатит. Ибжьыррхьан. Асеифқәа аазыртуа зны аҙәы даазгеит, нас дсыԥшааит даҽеаҙәы. Ирзаамыртит. Асеифгьы аҭоурых ду амоуп. Маҟҿаҳәараҳа, уаҳа идуум. Иҟаҵан азеижәтәи ашәышықәсазы. Нестор Лакоба итәын. Иара, Нестор Аполлон-иԥа аѡбатәи аихагылаҿы иҟан икабинет. Дналбааны, абри асеиф ахьгылаз, убраҟа ауаа идикылон. Венециантәи иааганы ауаԥьаҟ ашә ҟаҵан. Уамашәа иԥшҙан. Ашә ааҿыхны, акопиа ахыхны, Аҟәа иуадаҿы ауаԥьаҟ ҟаиҵахьан Шамил Лакоба. Ашә ахаҭа, иааизакны ауаԥьаҟ ишыҟац иҟан. Салаҽхәон Нестор ду дахьтәалоз акабинет тәарҭас-гыларҭас иахьсымаз.

Аиҳабыра ахыбра ду андыргыла, асеиф ргарц иалагеит. Ирзышьтымхит, Нестор идоуҳа иамышьтуазшәа. Цаԥха заҵәык акәын иамаз. Сара исырҵеит.

Ишызымуаз, аусуцәа аарган, инарҳәы-аарҳәуа, ирулакгьы адәахьы идәылыргеит. Ашҭаҿы икарыжьит.

Иаҿаршәны мап ацәыркит асеифқәа аазыртқәоз. Уаҳа ԥсыхәа амам анырҳәа, агаз ала иԥызҟо срацәажәан, ианԥырҟалак аѡныҵҟа иҵоу амца амкырц аведра азна аҙы сыргылеит.

Аҙатә ахәда ԥырҟошәа, сжьы ԥырҟозшәа, уаҳа ԥсыхәа анысмоу, асеиф гәаҟ, ашә аатаԥырҟеит.

Аргамаду иаасыҵыҵит сыбзамыҟәра. Ақьаад илаҳәаны, арахәыц ала иҿаҳәаны иааҭызгеит ѡажәихәба-ѡажәихәба ицоз асовет ԥарақәа жәибжь нызқьи хәышә маат. Сыҷкәын аиҳабы изыҳәан амашьына «Волга» изаасхәар сҭахын. Пҳәыс дааугар, ҳамҭас иусҭоит ҳәа иасҳәалон. Амашьы-

на ахә ала исырҭарц аиҳабыра срацәажәахьан. Лафымкәа, ииашаҭәҟьаны, пҳәыс дааугар, амашьына узаасхәоит ҳәа ажәа иҵахьан сыҷкәын. «Абзамыҟәра» зысҳәаз, сҧарақәа Гәдоуҭаҟа агара ацымхәрас, араҟа иаҳа еиқәхоит, ѡымшхымш раҟароуп, нас ҳхынҳәуеит сҳәан, иаансыжьит.

Уара иуҳәо, Анцәа иуциҳәароуп. Аҭацагьы дабаҟоу, сҧарақәагьы, асовет мчгьы, сгәабзиарагьы, саб инхара-инҵыра… адунеи наҳәы-ааҳәит.

Амашьына ҷыц аасхәоит ҳәа еизганы, иҵәахны исымаз аҧарақәа рыла чахык узаахәом. Амал-амазара аауеит, ицоит. Ҳгархеит доуҳала. Уажәнатә иаҳныҧшуа иалагеит ҳарҧарцәа, ҳҭыпҳацәа, аҟәыгацәа, аламыс, ауаѡра, ҳаҧсуара еихазҳашаз ахьҭахаз.

Сазыхынҳәуеит иаакәаымҵзакәа схы иҭагьежьуа зҵаара дук. Жәеиза доуҳатә хәышҭаарақәа иаарымхны, иахьышәҭаху шәца ҳәа идәылцаны, «аҳ» итәарҭа аҟаҵара шҧеилкаатәу? Идәылырцаз аорганизациақәа рызегьы Аҧсны ахада идгылара мацара акәым, анцәахәы иеиҧш иҵаҧшуеит. Рызегьы рҧышә иҭасны рдәылцара… Аилкаара сыхшыѡ азхом.

Издыруа акоуп, ирацәаѡны ргәы нханы иҟоуп аинтеллигенциа рзыҳәан. Иуаҳауеит, иҷыртуам, иабаҟоу ҳинтеллигенциа ҳәа.

Иаҳзааиз аамҭа аилкаара даара иуадаѡуп. Иаҳгаз аиааира дуззаа аѡсҭаа дахыччозар? Ҳара-ҳара ҳаиҷажьра даҷызар?

Декабр 29, 1993 ш.

Ԥьара саҧхьахьеит акитаицәа ирымоу ашәиҧхьыз: «Уахаанхааит переходныи период» – ҳәа. Убри ашәиҧхьыз ҳахьзеит асовет уаа. Ихәашхәаша еилаҳаит аимпериа дуззаа – СССР.

Адунеитәи аҭоурых излаҳәо ала, империак анеилаҳалак, аҳәынҭқарра ссақәа, ажәлар мачқәа зынзаск адунеи ианызаауан. Убри аамҭа ҳҭагылоуп ҳара. Аҟәыгара дуззаа ааҳмырҧшыр, милатк аҳасабала ҳақәзаар ҟалоит аҧсуаа.

Аимпериа дуззаа аилаҳара мацароума. Иҧыҵәҵәеит аҳәынҭқарра зыкәгылаз аҧашәқәа. Ԥыҵѡык аиѡызцәа ҳаизан ҳалацәажәеит хҭагылазаашьа зеиҧшроу. Убас иҳазбеит, хҧыза

ҳиацәажәап, ажәлар реизара мѡаԥаҳгап ҳәа. Ахшыѡҵак хада: Аԥсны еиқәзырхаз ахацәа рнапы иантатәуп ҳаԥсадгьыл хәыҷы аразҟы.

Декабр 30, 1993 ш.

Хымз ҵит ахақәитра, ахьыԥшымра ҳауижьҭеи. Сентиабр 30, 1993 шықәса Ҳара, аԥсуаа ҳҭоурых даҟьа ҷыц аатит. Иаатит шьаарҵәырала. Хәыҷы-хәыҷла алҵра ҳаҷуп ауаѡымра. Аибашьра – уаѡымроуп, ламысдароуп, хшыѡдароуп. Аха уаҳа ԥсыхәа ҳамамызт. Аӡыхәашь ҳаҵалеит ҵыԥх, нанҳәа жәиԥшь азы. Ҳархаанхеит аҭоурыхтә хҭыс дуӡӡақәа.

Аԥсҭазаара ахаҭа ццакны ԥхьаҟа ицеит, ажәлар рҷахәы зҳәаша аҟәыҷацәа ашьҭахьҟа иаанхеит.

Аӡхыҵра анааиқәтәа, аҟәараш ҳаақәгылеит иҟаҳҵо ҳзымдыруа. Аха аибашьраан зхы зыхьчоз, зхы иашьҭаз, уажәгьы изҷыц иаҷуп. Бԥьарлеи, каламлеи, ажәалеи еибашьуаз, убасшәа угәы иаанагоит, абарҭ ауаа иаҳа-иаҳа иҟарҵо рзымдыруа аҟәараш иқәгылоушәа.

Схаҭа сызҷуи? Газеҭ бызшәала иуҳәозар, даҷеа аамҭак еиԥшымкәа, иахьынӡасылшо, есҷены инацҵауа аѡра саҷуп сроман «Ахамышҭыхә». Иҭахаз ҳаҷкәынцәа рҷаԥхьа ҳарҭ, еиқәхаз ҳаԥсы ҭанаҵы ауалԥшьа ҳадуп. Иарбану ауалԥшьа? Иҟарҵаз аиқәырхара. Уи азыҳәан, Анцәа иԥьшьаны, дҳамоуп аполитикатә, аҳәынҭқарратә ԥыза. Аха даара ҳҭархеит адоуҳатә ԥызацәа рганахьала. Убри, иҭацәыз «аирыӡ» дырҭәырц иалагеит захаҭақәа доуҳала иҭацәу ауаа. Доуҳала ибеиоу – аԥсуара ныҟәызго иоуп. Аԥсреи абзареи ҳанықәгылаз зҷеызцәахыз уажәы аԥсуара алацәажәара ламысла азин имаӡам. Абарҭқәа урызхәыцыр, аӡыхәашьқәеи аӡыхьқәеи аилатәара иаҷуп.

Аҟәыҷацәа ирдыруазар акәхап, аха сара цқьа исзеилкаауам, ҳазхаанхаз аамҭа. Дасу ииҭаху аҟаҵара – абри аума ахақәитра?

Ахьыԥшымра? Уи азыҳәан ирҳәахьеит: «Зԥьыба уҭаԥшуа, иҷы уҭаԥшуеит».

Ианвар 2, 1994 ш.

Аԥсны анаҟа-араҟа хысыбжьқәак гозаргьы, иааизакны ҭынчроуп. Дасу ихы дахәоит. Еиҳарак хныҟәгашьас иҟоу акоуп – иааумҧыхьашәаз мҵарсны, Аԥсны иналганы аҭира. Пҳәыск лыҵкы арахәыц аҵалгьычуан. Еиқәҳархаз, аҕацәа ирымпыҵаҳхыз ҳаԥсадгьыл хәыҷы аимҵәара ҳаҿуп.

Арҭ амшқәа раан, сааҟәымҵзакәа схы сазҵаауеит: «Хеиқәырхашьас иҟоузеи? Ууаѽра, уламыс еиқәырхагашьас иамоузеи?»

Хәшәыс иҟоу акоуп – акгьы саҳауам, акгьы збаҙом, сдагәоуп, слашәуп. Уи ҟаҵашьас иамоузеи?

Ашықәсқәа, аҳәынҵқаррақәа, аконтинентқәа срылсуа снанагеит, сыбла иаахгылеит (аа, абар, исыхәо!) Африкатәи аҳәынҵқарра Тунис. «Ҳара ҳахьыҟоу дыҟаҙам», – сыблала дызбеит убри иѽыза ауаѽы. Заа исҳәоит, сиҵашьыцит.

Ишысҳәаз еиԥш, Африка аѽадахьҙатәи акалҭ аҿы Тунис аҳҵнықалақь асасааирҵа сыѽнан. Есқьынагьы еиԥш, шаанҙа сааԥшит уи аҽынгьы.

Асасааирҵа усгьы аԥенџьырқәа аатҙом. Асаркьа салԥшны ажәѽан снаҵаԥшит. Аԥҵақәа ҽыҵ-ҽыҵла рыҽшаны, џьоукы ижәпа-жәпаҙа, рлакыҵақәа еиқәаҵәа-еиқәаҵәаҙа, уажәы-уажәы ақәаршѽы аҿаанахоит угәахәып, инахараны даҽа џьоукы иаҳа илас-ласны, урҵгьы ҽыҵ-ҽыҵла ажәѽан иаҵакәашон, аха рыкәашара уеигәырґьаратә иҟамызт. Угәы иаанагоит, ажәѽан еимаркуазшәа, аха «реибашьра» адгьыл иазеиґьхо, аа, уажәы-уажәы икыдхаҽаны аҿаанахоит ақәа – аԥсхаҵага, урҵ аԥҵақәа инеилало-иааилыҵуа ажәѽан ахьынҙеимаркуа, сара шаанҙатәи ақалақь сналаԥшып сҳәан, аҳаргь насѽыҵракны, ҵаҟа, асасааирҵа сындәылҵын, аҿаԥхьа иҟаз абаҳча ашҟа сҿынасхеит.

Итҟәацызшәа иаалырҟьаны идыдуеит, имацәысуеит, арахь абаҳча аҟны, ашьацрақәа рҿы, рнапқәа рхы иаҵаҵаны џьоукы ҭаҳәаханы ицәоуп, иааԥшқәазгьы, рнапқәа рхы иаҵаҵаны, ажәѽан иаҵаԥшуа, ҭынч итәоуп.

Ақәоура ианалагалак, иахьцо рымазар акәхап сгәахәт. Аҙәыр ишьҭоушәа, иаха араҟа изыршаз, арԥарцәақәак ангыла, ирыҵаршәыз агазеҵқәа аадырҽын, нас рыхѽыкгьы ашьацқәа

рнапқәа рыхьшьуа, ирыхьшьуа, шәгыл, шәааԥшы рҳәозшәа, ашьацқәа «рырҷыхара» иаҷуп. Изакәызаалак гәамк ыҟамкәа, иаарыцқьаны, илахҷыхʒа абаҳча инҭытҵны ицеит.

Ашьҭахь избеит, егьырҭ иааԥшқәазгьы убас иазныҟәон изықәиаз ашьац. Аԥсабара ишазыҟоу еиԥш акәхап, ауаагьы дара-дара шеизыҟоу – ҳаҭыреиқәҵарала. Ҳаҭыреиқәҵарала анысҳәа, иаасгәалашәеит иаха акинотеатр аҟны избаз.

Акино ҳахәаԥшырц ҳцеит еицыз ҳаԥшьɷыкгьы. Азал аҟны, ҳнаскьаны ашьҭахьҟа ҳтәеит, аиҭагаɷ лыбжьы аʒәгьы иԥырхагамхарц. Аха аиҭагаɷ лцәажәара ҳҭахымхеит, избанзар, ҳазхәаԥшуаз акино аилкаара мариан, ҷымҭ-ԥсымшь ҳахәаԥшуан.

Ҳаԥхьа итәаз аҷарацәа, иаахьаԥшын, рҳәашьала еилукаартә, ҳашәԥырхагахоит рҳәан, иɷагылан, инаскьаны итәеит, уи иҟарҵаз инацыстцеит иацы ҳазхәаԥшуаз амозаика иазку амузеи. Уи аɷыза амузеи, аҟазацәа изларҳәо ала, адунеи аҟны иҟаʒам. Аекскурсиа мɷаԥызгоз, алаф налатцаны илҳәеит, афранцызцәа-аоккупантцәа ҳалашәгәалашәыршәалап рҳәан, абри амузеи ҟатцаны иианрыжьит лҳәеит.

Абаҳча аҵыхәахьшәа, аҳаргь сымпытцакны, арымʒ снықәтәеит. Снаɷс даҷеа рымʒк аҟны, зықәрахь инеихьаз хатцак дтәан. Даара иҩарны, аа, абыржәы, аибашьра ашьҭахь, сара сшеилаҳәоу убастцәкьа деилаҳәан. Ахамы еиԥшны, хыхь ишәхарԥаз, ишьамхқәа иахьрыцәыршәыз, иубон ишкылыжәжәаз, ишхахьаз. Ихахәы ижәɷахырқәа инарыцәсуан, ижакьа аушьҭын, ишлан, иҵаҩан. Инапсыргәыҵа иантцаны акы аниҵон иикыз аблакнот, нас ихы ɷышьҭыхны ажәɷан днатцаԥшуан, бла иамбоз ҷьоукы «драцәажәон». Иԥшышьа… уи дыҟамызт адгьылаҷ, арымʒ иҟәтәан ицәаижьы. Ихы-ихшыɷ, игәы-иԥсы зегьы цон, ицаʒон аԥҵакәа еимаркуаз ажәɷанахь.

Ақалақь иаҳа-иаҳа, ашьшьыҳәа ацәа иалҵуан, аԥсҭазаара ҷыхауан. Аʒы ақәтәага амашьынақәа амɷақәа рыʒәʒәон.

Аԥьармыкь сналс-аалсит. Уажәшьҭа шьыжьхьафара иаамҭоуп сҳәан, асасааирҵахь саныхынҳә, ҳамɷаԥгаɷ-еиҭагаɷ Адулла дааихьан, даҳзыԥшын. Сҳаргь аниба, ччараха исит. «Ҳаҭыр зқәу ҳасас, ақәа леиуандаз, уаҳа иаҳҵахыз.

Иаарыцқьаны жәымзы ҭхьеит қәацк ажәѡан иалымшәеижьҭеи. Арҭ аԥҭақәа иааҟәымҭӡакәа ҳаржьоит. Наҟ ига, уномер аҟны иианыжь», – иаасиркит дызхыччоз аҳаргь.

Иухыччо урылачча. Иахьынӡауаз еиҭаганы иасҳәеит аԥсуа жәаԥҟа: «Ишыдыдуа еиԥш ақәа ауам».

Ианвар 4, 1994 ш.

Нацәкьарала иуԥхьаӡар ауеит, убриаҟара ауаа маҷуп ақалақь Аҟәа аҟны. Анаҟа-араҟа иуԥылақәогьы реиҳараѡык ҭакәажәцәоуп. Урҭгьы идырцәкәыкәыз ауарбажәқәа иреиԥшуп. Дарбанзаалак аӡәгьы духәаԥшӡом. Иркузеи? Атачкақәа. Аидара шьҭыхга машьынақәа убозар, урҭ ма аѡнымаҭәақәа рақәҵара иаҷуп, мамзаргьы ақәцәанӡа иҭәны иақәҵаны иргоит аѡнымаҭәақәа.

Убас угәы иаанагоит, тәым қалақьк аҷы изтәу иҭаны, ихынҳәны иааншәа, иааҳамԥыхьашәо зегьы аимҵәара ҳаҷушәа.

Даҿеакгьы. Аилкаара уадаѡуп, шьыбжьааншәа аӡәык-ѡыцьак уԥылозар, ашьыбжьышьҭахь зынӡаск иҭацәуеит Аҟәа.

Абарҵқәа срызхәыцуа, ақалақь салаланы сышнеиуаз, длахҷыхӡа, харантәи сыхьз ҳәаны даасҵылеит апоет Вова Ахьиба. Уаѡҵас аԥсшәа еибаҳҳәааншәа, ууанӡа дазхәыцуазар акәхарын, ибжьы рдуны, ус ҷааиҭит:

– Ашәҟәыѡѡцәа аныхынҳәалак, еизарак анҳаулак, убраҟагьы зегьы ишраҳауа исҳәоит, аа, абыржәы иуасҳәо. Аибашьраан ҳазегьы Гәдоуҭа ҳаныҟаз, иугәалашәома, унагаҿы, иуацәажәеит аҟаԥшьқәа, кегебеиаа. Дара ирыхҟьаноуп сара сзычмазаѡу. Есқьынагьы исцәымҭын, дунеихаан рааигәара снеиуам. Аха уаргьы саргьы ибзианы иаҳдыруа шәҟәыѡѡык, ихахәы шбабоу еиԥш убасҵәкьа аҵыхәа баба змоу шәҟәыѡѡык схы дылҭаланы, схы ҭиҟьан, агәра сиргеит уара Арӡынба иамхра уашьҭоуп ҳәа. Арӡынба дуӡӡа, иамхра иашьҭоу дҳамбароуп сҳәан, КГБ аҟны аус зуа аӡәы иасҳәеит уара узыҳәан. Схы ҭиҟьеит аҵыхәа баба, цәгьаҳәаѡыс сҟаиҵеит. Ауаа ишырбо сиҷажьцәоит.

– Хьаас иҟаумҵан. Уара агәабзиара анцәа иуиҭааит. Ҳаҵыр сыкәуҵозар, суҳәоит, аӡәгьы иоумҳәан, аизара аҟынгьы иум-

ҳәан. Сыцәгьа зҳәаз деилыскаахьеит, иҭабуп иахьсоуҳәаз, – сҳәеит. Вова изыҳәангьы, сара схазгьы исҳәеит сгәанала: «Анцәа иԥьшьоуп, аибашьра иаарласны иахьеилгаз. Даҽа ԥыҵрак ҳазегьы Гәдоуҭа ҳаҟазҵгьы, ҳара-ҳара ҳақәибахра ҳалагон. Жәаха мза аԥсуа патриотцәа рхы-рԥсы иамеигӡо, ҳаҕа хәымга иҿагыланы еибашьуан. Аха убри аамҵзы, ҳаҕа данҳақәла аҽены инаркны, аибашьра анцозгьы, аибашьра анеилга ашьҭахьгьы, иахьагьы аԥсевдопатриотцәа рхы-рыԥсы, рыԥсҭазаара зегьы аԥсуаа ҳара-ҳара ҳаиҿажьра, ҳаичырчара иазкуп», – абасшәа схы сацәажәон, нас инацыстеит аӡәы иасҳәозшәа, – «аибашьраан ҳԥыза ду деимаркуан ҳаҕацәеи ҳпатриотцәеи. Уажәы, аибашьра ашьҭахь, деимаркуеит аԥсымҭәқәеи апатриотцәеи. Абарҭқәа зегьы ԥышәара дууп. Аиааира згодашь?»

Ианвар 10, 1994 ш.

Аԥсны аѡнытҵҟа имѡԥысуа ахҭысқәа еилукаарц уҭахызар, унеины Аԥсны агәашә унадгыл уахыки ҽнаки раҟара. Агәашә ҳәа сызҿу Ԥсоу ацҳа ауп. Уаҟа иуԥылоит Аԥсны ааныжьны иқәҵны ицо аԥсуа патриотцәа, аибашьраан абԥьар кны Аԥсны зыхьчоз. Аҳәынҭқарра ҳәа акыр ҳамазар, аҳәынҭқарра аадырҳәит амарадиорцәа.

Ԥсоу ацҳа аҟны акраамҵа ҳаицәажәон ҳаибашьѡы ду Валери Харчлааи сареи. Ахбиук ҳаҕацәа икарыжьыз, ирыблыз авертолиот иҭан иҷкәыни иареи. Анцәа иԥьшьаны, аѡыԥьегьы еиқәхеит. Иҷкәын иҕәҕәаны абылраҚәа иоуит. Уажәгьы Москва ахәшәтәыртаҿы дышҭоуп. Аидысараан аби аԥеи еицәыӡит. Аҷкәын деиқәханы ашьха данылбаа, ԥыҵрак Гәдоуҭа ахәшәтәыртаҿы дышьҭан, ашьҭахь Москваҟа дрышьҭит. Иара Валери ихаҭа, акыр мшы-ҵхы дҟьаланы абна дылан.

Ихаҭагьы ицәа-ижьы, ихы-иҿы, инапқәа былны, разҟыла деиқәхеит. Ажәакала, аргамаду дызбеит ԥьаҳанымынтәи иааз аԥсуа хаҵа. Иара ихаҭагьы, иҷкәынгьы рлахьынҵа уазхәыцыр, убла иаахгылоит Аԥсны ахаҭа алахьынҵа. Уи аибашьраан. Уажәгьы еиԥшуп.

Даҽа еиԥыларак сыман иахьа Аԥсни Урыстәылеи рҳәааҿы.

Ианиаамҭаз унеишь-ууаишь ҳәа зарҳәоз, Аԥсны аобком абиуро иалаз, академик Б. А. Лапини сареи акраамҭа ҳаицәажәон.

Аибашьраан иааникылаз апозициа аилкаара мариоуп. Шеварднаӡеи Ельцини дрыдгылар, ақырҭуа фашизм ихьчоит ҳәа аанагон. Иаахтны аԥсуаа дрыдгылар, амаамынқәа рпитомник Адлер иҟоугьы, Аԥсны иҟоугьы ирԥырхагахон, насгьы ихаҭагьы имҩақәа ркуан. Дызҿыц даҿын – амаамынқәа рпитомникқәа реиқәырхара. Иус ду бзианы инагӡо дааиуеит.

Иахьа дзыҟаз Аԥсны?

Адлери Аҟәеи иҟоу амаамын питомникқәа акны еидҵаны аҟаҵара, Адлер иҟоу апитомник хадара аманы.

– Аҟәа иаанхаз, еиқәхаз амаамынқәа ныҟәгатәуп, насгьы аусзуҩцәа-аҵарауаа ауалафахәы роуларуп. Урҭқәа Аԥсны иалшаӡом. Уажәы иҟоу аҕарра иаҳа-иаҳа иазҳауеит. Шәара шәыззықәԥаша шәҵеицәа реиқәырхароуп ҳәа, –ҿааиҭит Борис Аркади-ипа, – абасеиԥш агәааанагарақәа расҳәеит Аԥсны анапхгара.

– Иахьынӡеилыскааз ала, еидҵаны, акны аҟаҵара. Ус аума? – цқьа еилыскаарц сиазҵаайт.

– Уи актәи авариант – апитомникқәа еидҵаны акны аҟаҵара, Москва иатәны. Уи аныргәамԥха, ирыдызгалеит аҩбатәи авариант. Анапхгара Адлер иҟаны, Аҟәатәи апитомник аҟәшас аҟаҵара.

– Иахырҳәааи?

– Ҩ-ҟәардәк урықәтәар уҵахызаап ҳәа сарҳәеит. Ирзеилымкааит Аԥсны шаҟа иазеиґьқәаз, еиҳарак аекономика аганахь. Мышкызны шәшьапы шәанықәгылалак, хазы шәцап ҳәа расҳәеит. Уигьы ргәамԥхеит, – ҳанеиԥырҵуаз инацитҵеит, – шәиааира сеигәырґьеит.

«Аҟәыҕацәа рырҳара зегьы ирылшом», – сҳәеит сгәанала.

Ианвар 15, 1994 ш., Шәача

Шәача, ахәыштәырҭаҿы сыҷкәын Даут дахьышьҭоу, иахьантәарак ҳаидтәаланы ҳаицәажәон. Иаҳгәалаҳаршәон аибашьра аналагоз аҿены, ашьжьымҵан данааԥш иибаз аԥхыӡ. Уажәы игәалаиршәо даналага, ишиҳәаҵәкьаз иаасгәалашәеит уи ашьыжь еиқәаҵәа.

– Папа, мама, ижәбап иаарласны аибашьра ҟамлозар, иаха убас ԥхыӡк збеит, точно, иаарласны аибашьра иалагоит. Аибашьраҽы иаҳхаагақәоугьы рацәаны избеит, аха аҵыхәтәан, мы победим. Мама, папа, Бесики саргьы, ҳазегьы ҳаибганы ҳалҵуеит, – иҳәеит усҟан.

Исгәалашәоит, Шәачантәи Аҟәаҟа санаауаз, автобус аҟны ԥхәыск исалхәаз аԥхыӡ. Лара доурысуп. Лхаҵа дермануп, Ешыратәуп, хѡык ахшара рымоуп. Аиҳабы жәохә шықәса лхыҵуеит.

– Аҟәа ҳара ҳтәқәа ианырга, адырѡаҽеныҵәҟьа сааит Шәачантәи, – лхәеит.

– Быҟамижьҭеи иҵуазеи Аҟәа?

– Аибашьра ианалагашаз, мчыбжьык шыбжьаз, Ешыра ааныжьны, ҳцеит Шәачаҟа, – лхәеит.

– Шәразҟы иагеит. Ԛ-мцак ирыбжьахаз иаѡызан Ешыра, – сҳәеит.

– Аибашьра ишалагоз здыруан, – лхәеит аԥхәыс.

– Ишԥа, мчыбжьык шыбжьаз аибашьра ишалагоз бдыруану? – иааԥьасшьеит.

– Ааи, издыруан. Схаҵа дысхыччеит, имуит, аха сара исымуит. Уара уҟаз, ахәыҷқәа сыманы сцоит Шәачаҟа анысҳәа, иаргьы дҳашьҭалеит. Аԥхыӡ. Ԥхыӡ избеит, – ҿаалҭит хѡык ахшара змоу ан, – ус ԥхыӡ избеит, хаҵак, ачеркьес маҭәа ишәуп. Ажәѡан далагылоуп. Ажәѡан аԥҵа хьанҭақәа аҵачуп. Аԥҵақәа руак убасҟак ижәпоуп, убасҟак ихьанҭоуп. Абни ахаҵа, ачеркьес маҭәа зшәу, наҟ аԥҵа дагәҭасуеит, дагәҭасуеит. Аԥҵақәа иара ижәлоит. Илашьцаӡа ихаԥоит. Ишимчу дагәҭасуеит. Ианихаԥалак, ихҳәаны инкаижьуеит. Еиҭах иааины инеихаԥоит. Дгәаҟуеит абри ахаҵа. Аиқәпара иаҽуп ахаҵеи аԥҭеи. Ишимчу наҟ данагәҭаслак, амра маҷӡак иаакылыԥхоит, аха еиҭах аԥҵа еиқәаҵәеи иареи аиқәпара иналагоит.

Сааԥшит. Схаҵа иасҳәеит сыԥхыӡ. Аибашьра иазҳәоуп, хымԥада аибашьра ҟалоит Аԥсны анысҳәа, дысхыччеит. Саргьы агәхьаа сымкит. Аха адырѡауха даҽеа ԥхыӡк збеит. Уи агәра снаргеит ииашаҵәҟьаны аибашьра шыҟалоз.

– Еиҭах, ани, ачеркьес маҭәа зшәыз ахаҵа ԥхыӡ дыббама?! – сҳәеит лафк налаҵаны.

Маҧк даагәаан:

– Шәарҭ, ахацәа, ҳарҭ аҳәсақәа ҳаԥхыҙ агәра жәгаҙом, аԥсабареи ҳареи иаҳа ҳаимадоуп, – лҳәеит.

– Ус акәыз. Саҭабымҵан, лафны исҳәеит.

– Иуасҳәап уи аԥхыҙгьы. Сышьҭахьҟа аҙәы дсышьҭоушәа, ишсылшо сыѽны сцоит. Дәеиужьк сыкәуп, сцоит сгәаҟуа, сыццакуа. Саахьаԥшит. Сышьҭахьҟа исышьҭоуп асы... ааи, ааи, асы! Атцаа! Саԥхьаҟа сахьынаԥшуа шьацроуп. Сышьҭахьҟа, сызкәа иаахькьысуа исышьҭаланы иаауеит асы, атцаа. Уажәыуажәы исыхьҙоит. Сцәырҳаны сааԥшит, – лҳәеит аԥҳәыс.

Аѽны сахьааизгьы, сааҟәымҵҙакәа сазхәыцуан сыҷкәыни, аурыс ԥҳәыси ирҳәаз аԥхыҙкәа. Урҭ рыдагьы, исарҳәахьан аибашьра иадҳәалоу аԥхыҙкәа.

Уазхәыцыр...

Аҙлагара алуқәа цыгәуеит.

Издыруада, саргьы, ашықәсқәа сдырцагәызар? Ԥаса, суаѽра аҭәымҭа санҭагылаз, исжьыз-исцәаз, исҭынхаз аҙәыр акыр дақәшәозар, ма ԥхыҙ избон, ма сцәа иалашәон.

Даурҭ даныхәычыз, хәбаҟа шықәса анихыҵуаз, Аҟәа ҳашҭаҷы дыхәмаруан. Сара ҳуадаҷы адиуан сықәиану ашәҟәы саԥхьон. Сылацәа нҭаait, ԥхыҙла, сыԥшызар, даа-иуеит Даурҭ. Дыччоит, арахь ихаҷынтә иаауан ашьа, илахь иахьыкәкәоит.

Сцәырҳаны сааԥшын, сыѽны снапбааит дахьыхәмаруаз агәарԥ ахь – ҳгәыла ԥхәыс длыманы дааиуеит Даурҭ. Аанда данхыҵуаз дкаҳан, ихы кыдҟьазаап.

Абар аԥхыҙ. Зынҙаск ассир избахьоу, сыԥхыҙи сцәалашәареи аргамаду деиқәнархеит саб.

Уи шаҳаҵс дамоуп саншьа иԥа Алиоша Коҭониа. Ашаҳаҵра акәым, иара ихаҵа далахәын.

Ари ҟалеит 1976 шықәсазы, аапын аамҭазы.

Ҽнак ашамҭазы ԥхыҙ дызбеит саб. Ихьыз сзымдыруа дгәаҟуеит, иԥсы изеивгом, аарлаҳәа иблақәа зны иааԥшуеит, нас инеиқәиԥсоит. Акы иҳәарц, иҷы ааихихуеит, иауам, ажәак изҳәом. Ҳшеибархҳоз, дшыскыз, сцәырҳаны сааԥшит. Сгәы ҭыҵны ицон. Ԥыҵрак сышьҭан, сгәы сызмырҭынчит. Сыԥсы сыхәлахо ианалага, сѽагылан, сҽааиласҳәан, ашьшьыҳәа

сындәылҭын, амшын ахықә ахь сцеит. Ԥыҭраамҭак слеиԝеиуан. Ашарагьы адәы ианаақәла, аԝныҟа схынхәит.

Адиуан снықәиан, сҿаасырҭынчын, сҭаҳәахаа сыцәеит. Еиҭах аԥхыӡ. Еиҭах избац. Саб аԥсра даҷушәа, инапқәа рхаханы сеиқәырха иҳәозшәа, иҷы кны иблақәа ҭаауа дысҷыԥшуа... Ихьыз сзымдыруа, дгәаҟ-ҵәаҟуа... Дгәаҟуеит, иԥсы ихәлахоит. Иҷы ааиртуеит, ажәак изҳәом, ҳшеибарххоз дшыскыз, сааԥшит.

Сгәы ҭыҵны ицон.

Ԥыҭрак сиан.

Сгәы сызмырҭынчит.

Схаҭа сыԥсы сыхәлахо салагеит.

Амш каххаа еилган, ԥхарран. Аусурахь сцеит.

Скабинет сыԝнатәоуп.

Астол акгьы ықәым. Астол ҭацәы сшахәаԥшуаз, астол иқәгылоушәа сыбла иаахгылеит аҭоубыҭ – акәыба. Идуцәам. Акәыба дҭоуп саб. Инапқәа игәы иқәҵаны, иблақәа хԝаны... Аа, абар аԥсы...

Аҭел аашьҭысхын, сизасит Алиоша. Аус ахьиуаз ихарамызт. Снеит.

Сҿаасырҭынчын:

– Умамида лбысҵа уамеилаҳаӡои? Шьыбжьон аԥсшьараан ҳазцар бзиан, – сҳәеит.

– Иахьа хәашоуп. Уаҵәы, асабша ҳшыҥтаацәоу ҳцап, аԥсыӡгьы ҳкып, – иҳәеит Алиоша. Иара амашьына есқьынгьы иман.

Ианиҵахымха, аусурахь схынхәит. Аӡәы днеиуеит, дааиуеит. Астол снахатәар, еиҭах сыбла иаахгылоит саб дызҭоу аҭоубыҭ.

Исзымычҳаит. Еиҭах Алиоша аус ахьиуаз снеит. Аусура аамҵа макьана ишыҟазгьы, ианысыму, имашьына ҳнақәтәан ҳцеит Аҭараҟа, сани саби ахьынхоз.

Агәашә аасыртын, ашҵа ҳҵалааӡа:

– Шәмашьына уаҟа игылаз, арахь шәааи, шәааи! Уааи, нан, уааи, уаб аԥсра даҷуп, – ҳәа ҷылҵит сан амандаринаҵра аҟнытә.

Ҳԝыцьегьы ҳаԝит: «Иҟалазеи? Иҟалазеи?!» ҳәа, – ҷыҵуа.

Дзымгыло, иблақәа аарла иаартуа, ажәак изымхәо дышьҭоуп саб амандаринақәа рыҵаҟа.

Даашьҭԥааны амашьына дынҭаҳҵан, иахьынӡалшо ирласны амҩа ҳакәлеит ахәшәтәырҭахь даҳгарц.

Гәылрыԥшь ҳналалоны иҵегьы деицәахеит саб. Аилкаара мариан Аҟәанӡа дышзымнеиуа.

Днаҳгеит Гәылрыԥшь ахәшәтәырҭахь. Имԥсыша аԥьма арасаҵәы азылаҟәуеит ҳәа, ҳманшәалахеит, аҳакьымцәа, амедеиҳәшьцәа иаҳҭахыз зегьы ыҟан.

Иаразнак дыдрыцкьеит. Амандаринакәа ахәшә рыкәиҭәон, аҵармакьа, аҳәынаԥшьыга уҳәа ихәлаҭәеит.

Саб есқьынагьы алаф илан. Данеиқәха, иԥсы анааивига:

– Шәсыдызцалазеи, наҟ анарцә сцахьан, аҳакьымцәа мчыла сшәырхынҳәит, – иҳәеит дԥышәарччо, аԥхыз хаа ибазшәа, нас деиқәзырхаз аҳакьым дихәаԥшуа, инациҵеит, – сеиқәзырхаз шәызегьы аҩнынӡа шәсызнеи, ҳааибаныҳәап.

Иҟалаҵәкьази, аԥхыҙи ацәалашәареи анысгәалашәалак, сааҟәымҵӡакәа схы сазҵаауеит: «Иаанагои? Ишԥеилкаатәу?» Аԥсабара амаӡақәа ҭаҳҵаауеит. Ҳдунеихәаԥшра иаҳа-иаҳа иҵбаахоит, иҵаулахоит. Аха ауаҩы ихаҵа иеилкаара иаҳагьы иуадаҩхоит, амаӡақәа зегьы раԥхьа дгылоуп. Ари ахшыҩцак раԥхьаӡа сазкылсит иҵегьы санқәыԥшыз, Москва аинститут санҭаз.

Саҳәшьцәа рҟнытә агәыбжьанытә Ҭина хаҵа дцахьан, дсымбеижьҭеи шықәсык аҟара ҵхьан. Лцәа лтәымкәа дшыҟаз сыздырӡомызт.

Уахык, ԥхыӡдызбеит снапы данҵаны, дышьҭыхны дыскушәа, арахь снапқәа ашьа рыхьтатоуп. Лара дсыхәаԥшуеит, ажәак лызхәом.

Астудентцәа ҳзеиԥшынхарҭеи аԥошьҭеи еизааигәан. Издыруан, шаанӡа асаат хәба рзыҳәан иаадыртуан.

Цәашьас исымаз. Ҩбаҟа, хԥаҟа саат слеиҩеиуа суада сыҩнан. Аамҭа анааи, сцеит аԥошьҭахь.

Аҭел шьҭихит сымаҳә, аԥсшәа анааибаҳҳәа:

– Саҳәшьа дыҟоума? – снаиазҵааит.

Дыԥхашьаԥхаҵо дышцәажәоз аилкаара марианы:

– Упату схы иқәуп сара иахьысҳәо. Уаҳәшьа ахшараиурҭаҷы дышьҭоуп, убрахьынтәи абыржәы сааҩналеит. Иудысныҳәалоит, аеҳәшьаԥа дуоуит.

Ашьҭахь иҵегьы цқьа еилыскааит. Пхыз данызбоз убри аамҭазоуп ахшара данлоуз.

Аԥхызқәа...

Ацәалашәарақәа...

Абарҭ аԥхызқәа анысгәалашәо, даҽа зҵааракгьы еснагь исызцәырҵуеит.

Изыхҟьазеи, пхыз изысымбазеи, ма цәалашәарак гәыхәҵысла изысмоузеи ишыҟало сыпсҭазаара зегь аазырхәыз аибашьра хлымзаах?

Абас схы саназҵаа, ани, уахгьы-ҽынгьы ицәам, сеиқәырханы саазго агәлымха инҭаѡит бжьык: «Изухауршҭи, зныкымкәа, ѡынтәымкәа пхыз иубахьаз, уани уаби рыѡны амца акны ибылуашәа? Уи аԥхыз аԥсҭазаараҽы ииашаны иҟамлеи? Уца Аҭара Ахәыҟа, уҭал уашҭа гәакьа. Ауцышә унахагылап».

Иааизакны уажәазы аԥсацәа ҳзеиԥшрахаз уазхәыцыр, уазкылсуеит улахь еиқәызҵаша хшыѡҵакык: даара имаҷхеит ухы рыдуныҳәалартә иҟоу аҭаацәарақәа, ус анакәха, уаацәшәартә аҟара иԥсыҽхеит, ҳҳәынҵқарра Аԥсны.

Ианвар 21, 1994 ш.

Адунеитәи атрагедиа акәзааит, Аԥсны хәычы атрагедиа акәзааит, абарҭқәа зегьы рхыгара, рычҳара иаҳа имариоуп ауаѡы ихатәы трагедиа ахгара аасҭа. Зегьы дыриааиуеит, зегь рҽы қәпарала, хи-пси рмеигзарала ихәҭаа алеигалеит, ихаҭа игәаҵаҽы агәырѡа хьанҭа анҭам, уи аганахьала даныгәгәоу, данҭынчу. Ихатәы анысҳәа, убраҟа. Ихатәы ҳәа сызҽугьы ѡбаны аҽашоит. Ихаҭаҵәҟьа, иаххәап, чымазарак ихьзар, мамзаргьы дзырԥхашьаша акы дақәшәазар, зегьы дыриааиуеит иѡнаҭаҽы, иҭаацәараҽы даныманшәалоу.

Иузаазгап ҽырԥштәык.

Сбаандаѡны, иахьа, уаха, уаҵәы санбаршьуеи ҳәа анацистцәа рнапаҽы саныҟаз ахыгара, ачҳара иаҳа исзымариан, абыржәы, ахақәиҭра ансоу ашьҭахь, сыҷкәын ичымазара иахҟьаны аҭагылазаашьа ахыгара аасҭа.

Аԥсны арыцҳара рыжәѡа иқәлеит ҳаҷкәынцәа, аҽарацәа. Иҭахаз ҭахеит, иаанхаз иҟәаҟәа-чаҟәаны, рыпсихика убасҟак

иԥсыҽхеит, ахақәиҭра ашьҭыхра рылымшартә аҟара. Иреиғьу ныҳәаԥхьыʒуп: «Уҩнытҵҟала анцәа уиныҳәааит, иухшаз рыцәгьара Анцәа иуимырбааит!»

Аибашьра аан Аԥсны аиҳабыра ҳрышьҭит Иура Воронови, Иура Анчабаʒеи сареи аинтеллигенциеи ауааажәлари реиԥыларахь. Убарҭ аиԥылараҟәа руак аан, иналукааша аурыс шәҟәыҩҩы В. В. Конецки ҳхала ҳанеицәажәоз, ҳрыцҳашьаны игәы иаланы ус иҳәеит:

«*Вас мало. Их слишком много*» ҳәа, – аԥсуааи ҳаҒацәеи рзыҳәан.

«Маленькая кошка загнанная в угол, превращается в тигра» – сҳәеит, нас иаҳәара салагеит, шаҟантә аимпериаҟәа ҳақәлахьоу, аха ҳаиқәханы ҳааиуеит.

АдаҒь шыҳәҳәо амаҭ аҽы иҭаԥалоит. Ажәларқәа иааҟәымҵʒакәа аҭынчра, аҭынчра ҳәа иҳәҳәоит, арахь иааҟәымҵʒакәа инибарҵәоит.

Ашәҟәыҩҩы-афилософ-асатирик Ежи Лец шаҟа ибзианы иҳәозеи: «*Чему учат уроки истории? Уроки истории учат, что люди не обращают внимание на уроки истории!*»

Абри сгәалазыршәаз, иахьа Шәача, автобусҟәа раангыларҵаҽы машәырла ҳаиқәшәеит қырҵуа бзиаки сареи. СССР ажәларқәа рыжәҩа анеибыҭаз, ҳаԥсадгьыл ду аныҭбааз уҳәа, аамҭа бзиақәа зегьы иаалырҟьаны ихынҳәызшәа, ахҟа ҳабжьаʒамшәа, ҳҩыцьегьы азныказ иаҳҳәо ҳҽамшәо, ҳшанханы шәымҭақәак ҳаихәаԥшуан.

– Батоно, Џьума! Уара уԥсы ҭоума? – анарцәынтә саазшәа, иџьашьаны, дсеигәырҒьаны ҿааиҭит.

– Саргьы иџьасшьоит сыԥсы ахьҭоу, – сҳәеит.

Иаразнак исгәалашәеит ижәла – Миндиашвили.

Аибашьра ашыкьымҭа. Тҟәарчал саныҟаз, афашистцәа срымпыҵашәааныʒа, уахык агоспиталь аҟны снеит. Апалатақәа рҟны ихәны ишьҭақәаз ҳаибашьыҩцәа снарацәажәа-аарацәажәеит. Убасҟан исаҳаит рызегьы зхәышәтәуаз аҳақьымцәаахирургцәа шқырҵқәаз. Ауха аишьцәа Миндиашвили Нодари Омари сыԥшаан срацәажәеит. Дунеихаан исхамышҭуа исзаанхеит сахьа хәычык. Руаʒәк Миндиашвили ихалаҭ аџьыба иааҭигеит ачабра акы ылаҳәаны.

– Шәахәаԥш, абри амузеи аҟны иҵәахтәуп, – ачабра иаагәылихит наԥсыргәыҵак иаҟараз амгьал аџьыка ахьшьны. – Абыржәы дыхәны иааргаз аибашьҩы, аоперациа ззызуаз, иџьыба иҵан. Ҩаха-ҩымш раахыс абри акәын фатәыс имаз апозициаҿ дахьтәаз.

Уигьы ҳгәалаҳаршәеит иахьа Шәача ҳанеиқәшәа.

– Шәара, аишьцәа ишәасҳәаз сзыҟамҵеит. Ҳанеиқәшәа, ҳанеицәажәа ашьҭахь сзықәшәақәаз зегьы аҳәара иаԥсам. Ԥсуак иаҳасабала шәуалԥшьа сықәын, – анысҳәа, уаанҙа дазхәыцуазар акәхарын, ҿааиҵит:

– Уаргьы, шәызегьы аԥсуаа ҳуал шәықәҙам. Ҳазегьы, аԥсуаагьы ақырҵуагьы ауалԥшьа ҳақәуп Аԥсны аҿаԥхьа. Ҳзыхшаз, ҳзааҙаз ҳзымыхьчеит.

– Ма иҩымҭақәа урыԥхьахьеит, мамзаргьы иҙбахә уаҳахьазар акәхап, дыҟан полиак шәҟәыҩҩы-философк Ежи Лец ҳәа. Ақырҵқәеи аԥсуааи ҳаизыҟазаашьа идыруазшәа, иҳәон абас: «Аҭоурых иаҳнарҵо акызаҵәыкоуп, акымзаракгьы шаҳнамырҵо». Ақырҵқәеи аԥсуааи зныкымкәа еибашьхьеит. Зны еибарԥсуеит, нас игәыдибакылоит, нас еиҵах еибашьуеит, нас еиҵах еинышәоит. Абас ҳаауеит шәышықәсала, – сҳәеит.

Абас акыраамҭа ҳаицәажәон. Иԥхасшьон, симазҵааҙеит аишьцәа руаҙәк дарбаныз Нодар иакәзу, Омар иакәзу. Аха ибзианы издыруеит акы: ақырҵқәа рчымазара ианалҵлак, аишьцәа Миндиашвилиаа ирылаҿхәо иалагоит.

Ианвар 22, 1994 ш.

Ҭакәажәык ақыҵа зегьы лхьаан, лара уаҩы дигәалашәомызт ҳәа, аҙәыр дсазҵаауашәа, нас акыр сзахәошәа, Шәача сахьтәоу, сгәаҟуа сазхәыцуеит ҳаԥсуа шәҟәыҩҩра алахьынҵа.

Фактла иуҳәозар, аибашьра ианналага аҿены, раԥхьа иаатҟьаз ахы аԥсуа литература агәаҵәахы иҵашәеит, иашьит.

Агазеҵқәа ирнылаз жәеинраалақәак рыҙбахә умҳәозар, аибашьра иалагазар аахыс лабзк иаҟараны аԥсышәала шәҟәы заҵәыкгьы ҭымҵыцт. Аԥсуа шәҟәыҩҩцәа ҳахаанхеит уаҩоу дызхаанхаша – ҳхаҵақәа ҳаԥсы шҭаз, ҳазҿыз аус аҿыцәаара.

Изхысҳәааua, аҳәынҭқарра ашьақәгылашьа шьаҭанкыла аҿаԥсахит.

Асовет мчы шьакаҭәарала иааит, шьакаҭәарала ицеит.

Иахьынӡаҟаз, ашәҟәыѡѡцәа рзыҳәан принцип заҵәык аман – сара сзыҳәан иуҭахызар амыткәма ҳәала.

Абарҵқәа сышрызхәыцуаз исгәалашәеит, асоветтә социологиа ашьаҭакѡы, уажәы Урыстәыла академиа иатәу, асоциологиатә институт адиректор, аспирантура данҭазаахыс аиѡызара ду зыбжьоу, апрофессор Владимир Иадов, дызсызҵааз:

– Асовет мчы ахаан иҟазма аԥсуа шәҟәыѡѡцәа арежим иаҿагылаз? Иаҳҳәап, Солженицын, ма Мандельштам, Ахматова, Цветаева реиԥш иҟақәаз?

Изҵаара даара иҵаулан, аха аилкаара мариан, избанзар иҵиҵаар иҵахын уажәтәи, Асовет мчы анца ашьҭахь, иаиз аамҭа ҳшазыҟоу. Ҳаицәажәара мѡаԥысуан Ленинград, иуадаҿы, ҳаибашьра анцо аамҭазы.

– Володиа, – нас маҷк лафны, – «мой друг бесценный», узҵаара ду аҭак аҟаҵара азыҳәан иудыруазароуп аԥсуа жәлар аѡажәатәи ашәышықәсазы рҵоурых.

1921 шықәсазы Ар ҟаԥшь Аԥсны ианалала, аԥсуа жәлар абсолиутно реиҳараѡҙак иреигәырґьаны ирԥылеит, анхацәа роума, ҭауади-аамсҵеи роума, еилых ҟамҵакәа, избанзар дрыман еицырзеиԥшыз аґа – ақырҵуа меншевикцәа, аоккупантцәа.

Ар ҟаԥшь иқәырцеит аԥсуа жәлар раґацәа. Асеиԥш ахақәиҭра назгаз, ҳәарада, ирыдгылеит ашәҟәыѡѡцәагьы. Ашьҭахь, сталинизм аиааира анага, аԥсуаа ѡ-мцак ирыбжьахеит. Мрагыларахь ақырҵуа фашизм, мраҭашәарахьтә Кремль, абольшевикцәа-акоммунистцәа рыштаб. Аиаша уҳәозар, аѡбагьы рҭахымызт. Иҟоуп аԥсуа жәаԥҟак: «Амшә иакыз, «баба, баба!» иҳәеит», даҿакала иуҳәозар, дызфоз амшә, ахы ашьшьра далагеит. Абраҟа иҟоуп аԥашә, аԥсуа шәҟәыѡѡцәа асовет режим изаҿамгылаз – сҳәеит.

– Убри азыҳәан акәхап аԥсуаа изеигәырґьоз СССР ахьхыбгалаз? – иҳәеит Владимир Александр-иԥа, иналукааша аурыс интеллигент.

– Усҭаҟьа акәым. СССР аиқәырхара азыҳәан рыбжьы рҧиит аԥсуаа. Аха асовет режим анкаҳа, аԥсуаа еиҭах ҩ-мцак ирыбжьахеит. Қырҧтәыла аиааира агеит афашизм. Кремль ргеит абандитцәа, акриминалқәа, аԥсымҭәқәа. Узыдгылода? Иҟоуп аԥсуа жәаԥҟак: «Стәар – уаб дысшьуеит, сгылар – уан дысшьуеит», – иуҭаху алх! Аԥсуаа иалырхит Кремль. Иузаазгоит ҽырԥштәык. Ельцин атрибуна данықәгыла, ишьҭахь дгылан аԥсуа бандитк, авторитет дуӡӡак. Аԥсны данаа, иҩны снеины дгәыдыскылеит, – анысҳәа, дхышәҭны дкаҳартә дыччеит сҩыза ду, – Владимир Александр-иԥа асалам сызиҭ, асалам, – иҳәеит лафны иҭәны.

Ҳиааира ду ашьҭахь, ҭелла ҳанеицәажәоз, адныҳәаларақәа рышьҭахь, иихәаз ажәа ҟәыҷақәа иаҳа-иаҳа инарҭбааны еилыскааула салагеит.

Иҳәеит иааркьаҽны:

– Ахеиқәырхара! Шәхы еиқәшәырха! Шәхы шәақәгәыҷ!

Аҳ, шаҟа ибзиаз, Аԥсны анҵытҵ иҳамақәоу ауаа ҟәыҷацәа, Аԥсны иааганы, еиԥылара дуқәак рымҩаԥгара.

Аибашьра ашыкьымҭаз, сыԥшәмеи сареи, Гәдоуҭа абаҷәаза ааигәара, Замостианскаиа ҳәа иахьашьҭоу аҳаблаҽы, иҭацәыз уадақәак хрыҩнан. Аҩны қырҧуак итәын. Аибашьра ианалага, Урыстәылаҟа дықәтцны дцеит.

Ҳара ҳаҩналаанӡа, уаҟа иҩназаарын Гиви Допуа икомандеи иареи. Данцоз исзаанижьыз маҭәақәаки еимаақәаки ҳамҭа дук еиԥш среигәыргьеит.

Инацыстцап даҽеакгьы. Сҩыза бзиа Вова Гәымба иҩныҟа, Мгәыӡырхәа сганы ацәамаҭәақәа сиҭеит. Иҷкәыни сыҷкәын Беслани еицеибашьуан.

Сыԥшәмеи сареи ҳаҩнан сҳәахит. Еиҳарак лхала дыҟан. Уахгьы-ҿынгьы агәашә ахь аԥшра, арахь лассы-лассы иааҩуаз ахысыбжьқәа. Ешырантәи атҟәацыбжьқәа.

Аибашьра – бԥьарла...

Аибашьра – каламла...

Аҩбагьы ҳхаагеит.

Уажәы?

Зеилкаара уадаҩу, даҽа ԥышәара дук ҳашҭа аҭалара иаҷуп.

Ианвар 23, 1994 ш.

Анаԥьалбеит, издыруада, ҳазшаз дрыцҳаишьазар, игәабзиара еиԓьхан, Шәача дахьышьҭоу ахәшәтәырҭа аҟынтә доурышьҭит сыԥкәын, ианшьа Шәарах иҟны дыҟоуп. Иахьа аҭел дысзасуан.

Раԥхьа дсазҵааит: «Папа, уара угәабзиара шԥаҟоу?» ҳәа. Идыруан, аҳаҳ алақшазшәа, зны-зынла иаалырҟьаны схы аасыхьлоит. Арахь иааҟәымҵҳакәа схы-сгәы иҭагьежьуеит, сахьҳаҳом, ирласны иѡны салгароуп сроман «Ахамышҭыхә».

Убасшәагьы сгәы иаанаго салагеит, амцхә ахҭныслеит ҳәа иаҳԓаз аиааира. Убас амцхәгьы ахҭниҵеит сыԥкәын Дауҭ. Аҭел дахьасыз убасҟак сеигәырԓеит, аҵх ашарахь инеиаанҳа сызмыцәаҳеит. Зани заби зҭахым, зыхшара рыгәхьаа зкым, длыҷхагаахо аԥҳәыс бзиа дзымбац, дад, уи Анцәа димшеит, дуаѡыбжоуп. Аԥсны бзиа избоит, аԥсуара Анцәа иныҳәааит ҳәа лассы-лассы изҷаку игәра умган, иаашәарҭахар, ихы аиқәырхаразы зегьы ачарҳәара рзиуеит.

Изызҳарызеи, агәра згартә знызаҵәыкгьы сгәы иҭамшәеит ақырҭқәа ҳақәлоит, аибашьра ду ҟалоит ҳәа. Ажәалагьы иҳәон, ԥхыҳгьы ибахьан сашьа Муџьа.

Аибашьра иалагаанҳа ѡбаҟа мза шагыз абасеиԥш аԥхыҳқәа ибеит. Ишиҳәаз ианысҵоит.

– Аҭараа ԥытѡык ҳаицыхуп, Аҟәаҟа ҳцоит. Мархьаул ҳнеихьаны ажәлари амашьынақәеи еилыхо, еилысшьа рмоуа, ҳаарыдгылеит. Ҳаангылеит.

Ԥхьаҟагьы шьҭахьҟагьы ҳрышьҭуам, абаандаѡцәа ҳарѡызахеит. Ус, сыԥшызар, Мархьаул ацҳа азаааигәара, ҷыцха дианы, адгьыл илымҳа надҵан, аҳырыѡра далагеит Мира Цецхалаҳе (ари аԥхыҳ ансеиҳәоз сашьа Муџьа аибашьра аламгацызт. Аҭара сыҟан усҟан, иԥсы ҭан Мира. Ашьҭахь анацистцәа дрымԥыхьашәан, дыргәаҟны дыршьит, ижәла мацара азыҳәан).

– Уаа, Муџьа, Муџьа? Ара ууаи, ара ууаи! – ҷиҵит Мира илымҳа адгьыл иадкыланы, – ууаи уҳырѡы, рышьҭыбжьқәа саҳауеит. Адгьыл аҵан, ашышкамсқәа еибашьуеит, аибарԥсра иаҷуп. Уҳырѡы, уҳырѡы, дара рҷеибыҭаны Аҟәаҟа идәықәлеит. Аҟәа зегьы шышкамсла иҭәыхит. – Абри егьиҳәеит, деихеигәо

дԥагылеит Мира. Сихәаԥшызар, иоуразоуроу иқәпапаны дыркуп ашышкамсҟәа. Адгьыл уқәиа, уаргьы уқәиа иҳәахын, сыхҭеикит. Исымуит. Ҳшеибарххоз, сааԥшит.

Аибашьра аҟалара шықәсык аҟара шагыз, иуасҳәап, даҽеа ԥхыӡк избаз.

Кәыдры аҽееиԥшаны иҟахуп наҟ-ааҟ аӡы авсуа, агәҭа ибжьаханы иҟаз аҟәараҽы иқәгылахуп сыԥьмақәа шынеибакәу зегьы. Ҳаи, Анцәа инирҵәааит, уахь изгозеи сҳәан, аӡы сҽалажьны сырит. Аӡы сегьырит, сышҭахьҟа сыԥшызар, аргамаду ахәашьра иаҽуп аӡиас. Ахәашьра мацароума, иаҳа-иаҳа иацло иалагеит.

Ҳаи, ахьымӡг згоит, ԥьмабаақәак ихы рықәиҵеит рҳәоит аӡы сагар, акакала ирго аҵкыс, аӡы иаласыжьыр, изыруа ырыр, ԥынԥажәа ахьыҟоу, рыбжа ма ирыргьы сара исызхоит сҳәан, сыԥьмақәа еидцаланы сԥарыҵаҟьан, аӡы иаласыжьит. Иӡсо рҽынархеит. Акгьы аӡы иаанамхәакәа, иԥырит. Аҟәара нырцә иагьԥықәгылеит, ишызбоз, аҟәара азааигәараҵәҟьа, бахәык, абахә дуӡӡак ԥышҭытҵит. Ҟоҳ, абахә ааимҟьеит, аха изакәызеи еимҟьаз, асаса раҳаны, гыгшәыг бааԥсык иаԥызаха. Асаса итҟьаны иаахуеит амцабз.

Сыԥшызар, сыԥьмақәа атрым-атрым ҳәа иԥышҭыпԥаԥышҭыпԥаны амцабз ахьыҭҟьо абри асаса аҭапалара иаҽуп. Тырк-тырк-тырк ҳәа, сыԥьмақәа акакала асаса инҭапало мацара, иаасымпыҵаӡит.

Сцәырҳаны сааԥшит.

Уажәы, ишубо, сыԥьмақәа рымацара ракәым, ԥшь-шьапык зҵоу ацгәыҵәҟьагьы ҳамамкәа, ҳанхарагьы былны ҳаалҵит аибашьра.

Ауаԥы имаӡақәа ируаку – аԥхыӡ – иадҳәалоу даҽеакгьы аныслар сҭахуп.

Шәача аԥьырмыкьаҽ снеит мчыбжьык уажәаԥхьа. Сыҷкәын Дауҭ дахьышьҭоу ахәышәтәырҭахь изгарц, ашәырқәа аасхәап ҳәа.

Ҳәсақәак, зыкәрахь инеихьаз, аԥсуа ԥыкеи асыӡбали рҭиуан.

Ашәы рхьыссы, ирыцҳахәха, еидашыло еицәажәон агыршәала. Саргьы агыршәала сразҵааит аԥьыка зыԥсоузеи ҳәа.

Мап, аиааира згаз исахьа сымамызт, иатцахаз ихыччогьы сиеиԥшмызт.

Шықәса ԝынԝажәижәаба раҟара зхытцуаз, лцәажәашьала атцарагьы змаз, ԥсабаралагьы игызмалыз аԥхәыс быргк ус ҿаалтцит:

– Аԥснықа уаныхынхәуа уабанҳацои? – лхәан, днасазтцааит.

– Аҟәаҟа.

– Гагра уалсны умцои?

– Ааи.

– Гагра дынхоит аԥсыуак, ижәлоуп Бениа, ихьҳуп Вова. Иԥхәыс Бабулиа лыхьҳуп. Убри Бабулиеи сареи аус еицаауан ахәыцтәы баҳчаҿы. Аибашьра иалагаанҳа, шықәсык аҟара шыбжьаз, ҽнак аусураҿы сахьнеиз, сгәыргьатцәа Бабулиа ус наласхәеит. Лареи сареи аеҳәашьцәа реиԥш пату еиқәаҳтцон. Лара, Бабулиа, аԥсуа цқьа, сара – ашәануа.

– Бабулиа, ихьа убриаҟара агәыргьара сымоуп, схатцазар, ашампанԝы аахәаны, баргьы ибсыржәуан, саргьы сҽасыршьуан. Шықәсык аҟара ҳаԝны аремонт ҳазҿыз иацы ҳалгеит. Ҳуасцацәа цеит. Аԝны еилсырган, иахьа ицқьаҳа сындәылтцит. «Бара, иҟоу басҳәап, – ҿаалтцит Бабулиа, – бареи сареи шаҟа ҳатыр еиқәаҳтцо бымдыруеи? Сара бара бзыхәан абзиа шысцаху бдыруеит. Бгәы иалымсын, аремонтгьы баша иҟабцеит, аԝны ахатагьы баша ибымоуп. Амалмазара ҳәа акыр бымазар, зегьы ҭины ахьы аахә, араҳын, ма абриллиантқәа уҳәа, бԥьыба иҭатцаны итцәахы. Шәарҭ, ашәанцәа, ишәықәтцышьахо сыздыруам, аха иаарласны Аԥсны шәықәтцуеит, убас ԥхыҳ избеит» – лхәеит.

– Схы еилагарц егьсыгымхеит. Бабулиа, ари аԝыза ажәа бааԥс сара исабҳәеит, аха уаҳа бҿы иаатыхны ибымхәан, ианааираҳа, схатца дыздыруеит, дагыруоуп, агырқәагьы, ҳарҭ ашәанцәагьы аҳәы дбеигҳараны дыҟам, быршьуеит сҳәеит. Лара ус нацылтцеит, ашәанцәа шәымацара шәакәым, бабхәараа, агырқәа, ақырҭқәа, шәызегьы Аԥсны шәықәтцуеит лхәеит еиҭах Бабулиа.

Аԥсуа ԥхәыс исалхәаз ҟасцазҭгьы, ԝныда-гәарада, исшәымкәа-исхамкәа, аа, сқанџьыр, аԥьыкеи асыҳбали рыла ҳаԥсы ҭоуп ҳшынҭаацәоу, – лажәа даалгеит лылабжышқәа рыцқьо.

Жәаха мза иалагҙаны, Аԥсны иҟалаз арыцҳарақәа, агәаҟрақәа, ртәы Лев Толстои иаҟара иузыԥуазаргьы, ԥынԥықәра нуҵыргьы уахьҙом.

Февраль 1, 1994 ш.

Ажәытәан, Аԥсуа ҳәынҭқарра анҳамаз, Аԥсцәаҳа, ҳәарада, Аԥсны атерриториа арҭбаареи, рыжәлар, аԥсацәа рхыԥхьаҙара излацлашеи ирышьҭан.

Аԥсны ҟьаҟьа... Аԥсны Ду, Аԥсны хәыҷы... Аиаша заҳамҳәозеи: иҟан Аԥсуа империа.

Ԥныҵҟала ианхыбгала, Аԥсны иахагылаз аҳцәа – Чачаа, Ширван-шахаа Аԥсны атерриториа армаҷра мацара акәым, хыԥәкы хадас ишьҭырхԥааз раԥхьа игылан аԥсуаа рымч армаҷра, рхыԥхьаҙара агырхара.

Адунеи аҭоурых аҟны иҟамлацыз ҟалеит Аԥсны. Аҳцәа рыжәлар аҕацәас ишьҭырхит, атәыҵира (работорговля) аԥшьыргеит. Иааиҵагылоз асабицәа, арахә реиԥш ирҭиуан, ирҭиуан зыԥьԥыла.

Ашьоура... Ақәибахра...урҭҟәагьы ирыдгылаԥцәан аҳцәа...

Алахтра... Аԥыра...

Иааркьаҷ̌ны иуҳәозар, шәышықәсала аҳцәа, афеодалцәа, ҭауади-аамсҭеи аԥсуа жәлар еиԥәазыжьда? Еиҵах дара аҳцәа, афеодалцәа, ҭауади-аамсҭеи.

Аԥсны еиԥәзырхаз Қьалышьбеи Чачба дызшьыда? Иара итәԥәа.

Урылаҷ̌хәартә зыҙбахә уҳәаша сара сгәанала, Аԥсуа ҳәынҭқарра ҟазҵаз Леон Аԥбатәии, Асовет мчы анааи Аԥсны иахагылаз Ефрем Ешбеи, Нестор Лакобеи роуп. Абарҭԥәа рыгәтыхаԥәа, иззыԥәԥақәоз наигҙеит Владислав Арҙынба.

Геноцид шәышықәсала...

Геноцид адәахьтәи аҕацәа рыла...

Геноцид ҳаԥныҵҟатәи ҳаҕацәа рыла...

Геноцид Бериа ила...

Абарҭԥәа зегьы ҳхыганы... Зегьы ҳариааины...

Сацәшәоит ҳаиԥшхазар ҳәа ихәжәаз аҿыѡ…

Узықәгәыгша акоуп – Аԥсны еиқәзырхаз, аҳәынҭқаррагьы еиқәдырхеит – аԥсуа жәлар. Ахыбгалара ахықәаҟны ҳаннеилак, ҳаиқәзырхо мчқәак цәырҧуеит, ҳазшаз мчык ҳаиҧалоит.

Ишәарҭақәоу раԥхьа игылоуп абԥьар мыжда ашьцылара. Даара-даараӡа ирацәаѡны итҵәахны ирымоуп автоматқәа, атапанчақәа, уимоу, ирҵәахит агранатаршәгақәа.

Анцәа иԥьшьаны, аибашьра еилгеит, ҳԥыза ду Аԥсны дахагылоуп. Ҳзыхьчаша ар ҳамоуп.

– Изуҭахузеи, ахатә малеиԥш, итҵәахны изумоузеи? ҳәа, – сара сиазҵаait сқыҵаҷы командирс иҟаз руаӡәк.

– Арӡынба игәра шԥазымгои! Аха зегьакоуп ҳара ҳхы ҳахьчалароуп. Аибашьра иалагаанӡа, иудыруеит аорганаа наҳалалан, ажьа шьыгақәаҵәҟьа ҳзаанырмыжькәа, бԥьарс иҳамаз зегьы ҳамырхит. Иумдыруеи, афорумаагьы ԥьоукы ҳаржьеит абԥьар ҳамоуп, ҳаиқәшәоуп ҳәа. Жәынгьы-ҷангьы Аԥсны еиқәзырхо ажәлар роуп, – иҳәеит.

Изхаҳҳәааз, Ачадара иҟалаз арыцхароуп. Аибашьра зегьы зхызгаз, еибганы иалҵыз, аҭаацәара далаларц аҿазыҟаҵара дшаҷыз, аа, мышқәак раԥхьа анышә днамардеит. Дызшьыда? Аибашьраан ивагылаз дишьит машәырла. Арыцхара уаҟа иаанымгылеит. Машәырла уақәшәагәышьеит, ҳаҷкәын уаҳа илахь ианымызт, ҳаҷкәын иҭыԥан уара уҳамаз ҳәа иарҳәеит иишьыз иҭынхацәа. Аха иара убасҟак игәнигон, ихы илагәыдҵаны иҿеишьит. Агәырѡа еиҭагәырѡа. Аԥьныш иизбаз, абԥьар иашьцылаз иара ада ԥсыхәа имамшәа ибо далагоит. Иҳаԥсыхәоузеи?

Февраль 2, 1994 ш.

Абраҟа ианыстҵақәо иудыруазеи, мышкызны аӡәы имԥыхьашәаны даԥхьар, абри акәызма хәыцырҵас, хьаас имаз иҳәар ҟалоит, нас инацитҵап, ажәлар, ауааԥсыра, аиааира дуӡӡа шыргазгьы, ргәатҵәахы ашәы анакәыршаз, анышәынҵрақәа ианрызԥырымҵуаз аамҵазы, иара, ашәҟәыѡѡы далацәажәоит ала, аѡны зыхьчоз ала.

Ҳшынҵаацәоу ҳахҵәаны Гәдоуҵа ҳаныҟаз, ауа иуа, кьынтыжә маҟа ҳәа шырҳәо еиԥш, сыԥшәма луацәа рыѡны

ҳаѡнан. Иара гылан аҙиас хәыҷы Гәдоу ацҳа ааигәара, аҳабла Замастиански ҳәа иахьашьтоу. Аѡнгьы агәарԥгьы шаны иҟан, ажәакала аѡны ѡ-гәарԥк аман. Аѡбатәи азбжаҽы дынхон қыртуак, пҳәыс шәпажәпак, ллымҳақәа дуны, итаҵаны. Илыжәлаз зегь реиҳа иџьашьатәын – Ҷавҷаваҙе лыжәлан. Убри ада уаҳа изакәызаалак ақыртуара ҳәа акгьы лыламызт. Ақыртшәала «гамарџьоба» аамышьтахь ажәак лаҳауамызт.

Лхаҵа дерманын, дыпсхьан, лыпҳа жәабаҟа-жәаѡаҟа шықәса лхыҵуан. Лыкәра атқыс деитцбушәа дубон, дхәычуп уҳәартә дыҟан. Абарт ҳгәылацәа, ани апҳаи ирыман лаки цгәыки. Ала арацәаххыреиԥш еиқәаҵәан. Кавказтәи авчаркеи даҽа лажәлаки ирыхшазар акәхарын, инашпан. Иааркьаҷны иуҳәозар, зегьрыла ла бзиан.

Ҳара агәылара ҳаныѡнала, акраамта ҳааигәара иааиуамызт ацгәы, фатәқәак амцоупсар, изгаша ахәшә ахҭазшәа иалакьыҙомызт.

Зны-зынла аанда иқәтәаны убас иааԥшуан, шәабаанагеи, шәызустцәада, араҟа усс ишәымоузеи ҳәа аҳәарц аҭахызшәа. Аха хәыҷы-хәыҷла иҳашьцылеит, зынҙаск ҳара ҳахь ииасит, убастцәкьа иҳашьцылеит алагьы. Џьара ҳанцоз иҳашьҭашуан, гәыбзыграла иҳаишуан ҳаныхынҳәлак, еиҳарак ус аҟаҵара иалагеит апшәмаҧҳәыс лыпҳаи лареи ықәтцны ианца ашьтахь. Уинахыс ацгәи алеи апшәмацәас, пстазаарас ирзыкалаз ҳара ҳакәхеит.

Аҟәа апсуаа ианаҳга, аҽенытцәкьа Аҟәаҟа ҳхынҳәит, иҳашьцылаз алеи ацгәи ааныжьны. Мчыбжьык аҟара антцы, саннеи ала-нашпа иаапкыз џьушьарын убасҡак игәыргьеит. Чахык намцасыршәын, агәашә ашҟа сҽанынасха, ача афара иаҟәытцын, убас бжьык тнагеит, ахы шьтатцаны иҟутцәуон.

Итцит пшьымз.

Иацы Гәдоуҭа сыҟан. Чахык аасхәан, алеи ацгәи збарц снеит. Ацгәы ыкаҙамызт, даҽа апшәымацәақәак апшаазар акәхап. Ала штәац итәан абартцаҽы. Ихьшәашәаҙа «апсшәа» санаҳәеит, сыбзиабара уапсамхеит аҳәозшәа. Ахы аасшьышьит, аха ахы шьтыхны исҽампшҙеит. Ашьшьыҳәа инаскьан, аблақәа хьаала итаны исыхәаԥшуан. Агәарп сантытцуаз «уаргьы саргьы ҳагәнаҳа рымазааит, рыблақәа адунеихаан

аччаԥшь рхымлааит бри аҩыза аамҭа ҳҭазыргылаз» – сҳәон сгәанала.

Абригьы ԥышәароуп. Сызшаз ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп, сеиԥәырха уаҩык иеиԥш!

Февраль 4, 1994 ш.

Уаҩ ҟәыҷак ииҳәаз:

– Амаалыкь дызшаз ус иеиҳәеит: «Абз усҭеит уцәажәаларц. Аха ахшыҩгьы усҭеит, иҳәатәуи иҳәатәыми еилукаарц».

Имаҳаит. Имуит амаалыкь. Дшаҷыц даҷын: иааидыруаз зегьы аҳәара даҟәымҵит.

Ианимуҙа: иахьарнахыс умаалыкьҙам, уаҩыстаахоит, – иҳәаазаап дызшаз.

Абри аҳәамҭа иахьа исгәалашәеит. Иҳәатәуи иҳәатәыми...

Еснагь еиԥш, ашара саатк шагыз сгылеит. Ауадаҷы убасҟак ихьҭан, акалам узымкыртә. Ақәа леиуеит Аҟәа ақалакь, ақыҭа иаҩызаха, шьҭыбжьы заҵәыкоуп иалыҩуа – арбаҷькәа рҷыҵыбжьы.

Иацы, ирҳәоит, Гал акәша-мыкәша ҳара ҳтәқәа ҷәҷәала идрыцкьеит ҳәа. Аибашьра еилгеижьҭеи 25-ҩык ҳаҧкәынцәа ҭахахьеит абри араион аҟны. Арахь Кәыдры аҩхаа усгьы ишеибгаз иргеит ҳаҷацәа.

Жәытәнатә аахыс, еибашьрацыԥхьаҙа еснагь еиҳа-еиҳа имаҧхоит Аԥсны атерриториа.

Атерриториа мацара акәым, ҳхаҭақәагьы еиҳа-еиҳа ҳмаҧхоит.

Убас ишыҟоугьы, ажәлар рҟәыҷара ҳшеиқәнархо агәра згоит. Шаҟантә ақәҙаара аҟынҙа ҳнеихьоузеи, аха ҳаиқәханы ҳаауеит.

Февраль 5, 1994 ш.

Сызшаз срыцҳаишьан, ахәшәтәырҭа дҭыҵит, игәабзиара ашьақәыргылара иаҷуп сыҧкәын Даут, дхәахәа-чахәаны аибашьра иалҵыз.

Ампыҵахалаҩцәа иаҳшьуаз ҳшьит, иаанхаз ықәаҳцеит.

Уажәшьҭа?

Иаҳа-иаҳа аҿыргәгәара иаҿуп ауаԥымра ҳаԥныҵҟа.

Аҕба аангылар иаразнак иадҵабло иалагоит амыдаҕьцәа. Убасҟак ирацәаны иадҵаблоит, аҕба зымҵысуа иршьаҳауеит. Абасшәа сыбла иаахгылоит ауадаԥреи ауаԥымреи. Ауаԥраапсуара – аламыс аиааира дуӡӡа агеит Аԥсны аҕа данакәала. Уажәы ҳхала ҳанаанха, ахьӡ-аԥша злаҳгаз амыдаҕьцәа адҵаблара иаҿуп.

Февраль 10, 1994 ш., аԥшьаша

Иахьа ашьжьымҭан абраҟа, Шәача сабхәында Шәарах иҟны сахьыҟоу, ателевизор аҿасҵан, аҿаҳа-дагәа иеиԥшха исыхәаԥшуан. Арадио «алымҳа» сырҵәин, иҿаҳа-еихаткачӡа иаасымпыҵахеит.

Ашьҭахь, ақалақь аҟны еилыскааит иҟалаз – азабастовка ҟалазаап. Даара иаасцәымыҕхеит. Еилкаашьа змам хҭыс бааԥсҟаак мԥаԥысуеит Урыстәыла.

Сара сполитикым, аха иахьынӡаздыруала, ҭаацәак аҿы еиҳабык дыҟазароуп. Ҳәынҭқаррак аҿы аҙәымкәа, ԥыцьамкәа апрезидентцәа ҟалашьас ирымоузеи?! Урыстәыла аусура иаҟәыҵит арадиои ателехәаԥшреи, иҳауа ауалафахәы маҷуп ҳәа. Ҳара аԥсуаа ажәа «ауалафахәы» ҳхашҭхьеит шықәсык аахыс.

Изыхҟьақәаз рацәоуп. Рҳәара, реиқәыԥхьаҙара иаԥсам, аха аҵыхәтәантәи амзақәа раахыс исылаҿны иҟоуп аԥсҭазаара агәахшәара, агәкаҳара, иааҟасҵо абас иҟаҵатәуп ҳәа мчыла схы иасырҟаҵоит акәымзар, акгьы сгәы азҭам. Издыруада, аибашьра сарцагәны, аԥсҭазаара агьама сцәыӡзар, ишәарҭоуп даҿеакгьы: сгәы рыхшәазар ауаатәыԥса? Анцәа исумҭан убас аилкаара, ахшыԥ-ҟәыҕара, ауаԥы дзакәыҵҟьоу снаигәылаԥшны дызбартә. Аҵеиь иҵуго аҙыхь уазымхәыцкәа ижәла, хыхьынтәи уҭаԥшла аҵеиь. Аҵа иҵоу уара иуусым. Иҟалоит аҙыхь угәы ахзыршәаша аҵазар, иаххәап, аҵеиь амаҭ ҭазар. Ауаԥы ихшыԥ инарбоит ихаҭагьы дызуст҃оу, аха игәы камҳарц. Анцәа изишеит даҿеакгьы. Дзакә уаԥыҵҟьоу ихаршҭны, дуаԥ бзиоушәа ихы ижьоит. Убасҵәҟьа ибо-

ит ауаатәыѡсагьы, излаҟам ала ишьҭыхны дрыхәаԥшуеит, еиҳарак ҳарҭ аԥсуаа, избанзар еиҳараѡык лакәҳәаѡцәоуп, убри азыҳәан акәхап, ҳфольклор ухаҷы иузаамго аҟара избеиоу. Иацтәи амш ҳхашҭыр, уаҵәтәи амш ҳазымхәыцыр, аҳаиуан ҳаиԥшхоит. Аҳаиуан аԥсы ҭоуп иахьатәи амш ала. Уахьынҳала, ухы иархәа иахьатәи амш рҳәеит ажәытәҙатәи римлианаа (аурымцәа). Издыруада, абри ахшыѡҵак анырҳәоз, рцәа иалашәахьазҭгьы римтәи аимпериа аилаҳара шааигәахахьаз?

Уажәы аԥсуаа ҳаизыҟазаашьа зеиԥшроузеи ҳәа ухы уазҵаар, аҭак иаша уҳәозар, угәы иахәом.

Еицаҳзеиԥшыз адәныҟатәи аҕа ҳаидикылеит.

Аиааира ду ашьҭахь, ҳаԥсадгьыл Аԥсны ҳара ианаҳтәха, дасу ихы дашьҭалеит. Иаҳныԥшуа иалагеит адоуҳатә ҧызацәа даара иахьмаҷхаз.

Сызҷуи? Сроман «Ахамышҭыхә» ахѡылаара, адокумент ҷыцқәа агәылаҵара, имыцхәны изыѡқәаз амхра, аркьаҷра. Ароман дуқәа раамҭа цеит, ицаҙеит.

Анҵамҭақәакгьы ҟасҵақәоит, ҳаамҭазы Аԥсны зегь реиҳа ихьанҭоу жанруп апублицистика, зегь реиҳа ишәарҭоуп, уааҟәымҵҙакәа аҳәаццышә уаҷагыланы унықәалароуп.

Иаазгоит ҷырԥштәқәак. Аԥсуа кариеристк изыҳәан изѡын, нас иԥыжәжәаны икасыԥсеит. Ахшыѡҵак ѡ-хәҭакны ишан. Актәи ахәҭа – аҭып ду ахь анеиразы ақәпара. Аѡбатәи – имаҵура ду ицәымҙырц азы иааилшо зегьы аҟаҵара, уахгьыҷеынгьы азхәыцра, дытҟәаны дамоуп аегоизмра.

Изырҳәои, дад, адунеи ааҳәит ҳәа? Адунеи ахаҭа акыр миллион шықәса раԥхьа ишықаз иҟоуп. Амра ахьгылац игылоит, иахьҭашәац иҵашәоит. Аҙиасҟәа амшынахь ишцац ицоит. Инаҳәааҳәуа аҳәынҵқарра ашьақәгылашьа ауп. Аҳәынҵқарра аҷанаԥсахлак, иааиз аамҭа ҷыц ианаалаша ахымѡаԥгашьа ҷыцқәа цәырҵуеит, аиааира агоит. Асовет мчы ахаан, амалмазара аҵкыс ҳаҭыр ақәын адоуҳатә беиара.

Иааиз аамҭа – даара ҧышәара дууп. Даара иуадаѡхоит милаҵк аҳасабала ҳаиқәырхара!

Ибзианы иҳәоуп: «Аҙыхәашь уҷеоуҭар уахәаҷуеит». Иуԥсыхәои аамҭа ҷыци уареи шәеиҕацәахар?

Аҽы ашьапы ԥцәар, ахы кыдӄьаны аҽашьуеит.

Аамҭа хьанҭа – уигьы аамҭалоуп. Даара ихьанҭоуп аамҭа хьанҭа аҽанраалара. А. Пушкин иҳәеит: «... В мой жестокий век восславил я свободу!» Иреиԍъҙаз аԥсуа поетцәа ашәа азырҳәон ГУЛАГ, усӄан аибаҭира шәҭыкакаԛуан. Уажәы – ааиҭаԍьычреи аиҭашьыцреи инацлеит даҽеакгьы – аҭарҭыша.

Иԥсыҽеит ҳцас дуӄәа.

Аҙәы иҽаԥхьа ухырхәозар, даҽеаҙәы убԍа еиурхароуп. Убри азыхәааноуп аԥсуа аҙәгьы иҽаԥхьа ибԍа зиеимырхоз.

Ҳиааира ду ҳахнаԥааит, агәырԥа иазымгаз, агәырԍьара дагеит, иҳәеит.

Иҳәеит ҭаҳмадак: «Дад, ацәгьа-мыцәгьа уаҽагыланы иахьынҙаулшо уӄәԥала. Аха уаҳа сылшом уҳәартә аӄынҙа унеир, усӄан иузаанхоит даҽеакы – ухаҭа ууаԥра ахьчара».

Инациҭеит даҽеакгьы: «Дад, ауаԥы ламысда изыхәан угәашә аауртыр, уара уахь иааиуаз ауаԥы ламыс угәашә давсны дцоит».

Маи 4, 1994ш., ахаша

Аӄәа ҳгәылара инхон аурыс ҭаацәарак. Ҷкәына заҭәык дрыман, дышӄәыԥшҙаз дыӄәҭны Урыстәылаӄа дцеит. Ирыжәлан Анашкины. Лара аԥшәмаԥхәыс, ҳазегьы дшаҳдыруаз абас акәын: дааӄәымҭҙакәа цәгьаҳәаԥык, ашшԥык, зегь драцәҳауан, зегьы иреисуаз ԥхәысын, еиҳараҙак дыхҭакны длыман Миша Булиа. Аԥсны абылтәы еиҳабыс дыӄан. Дбеиан, агарҭа имоуа аԥара иман.

Анашкина лхаҵа, еснагь ар рыматәа ишәын. Абласаркьа еиӄәаҵәаӄәа ибла иаҭаны, ихы шьҭацаланы, аҙәгьы аԥсшәа еиҳәаҙомызт. Аԥыцьегьы рыкәрахь инеихьан. Германиеи СССР-и реибашьра иалахәын, аорденкәагьы рыман. Убри аӄнытә, ауаатәыԥса зегьы дара руал рыкәны акәын ишрыхәаԥшуаз, аха ауаатәыԥса дара рыԥсы ҭоуп ҳәа иӄаҙамызт. Уи дара аргәаауан. Зегьы ҕацәас ирыԥхьаҙон. Еиҳарак дааӄәымҭҙакәа иашшуаз лара лакәын.

Абас ишааиуаз, аума иакәлыршәахьаз, игәы аангылан, иаалырӄьаны иԥсҭазаара далҵит Миша Булиа.

Дук мыртцыкәа, аԥсра атцкыс еицәаз дақәшәеит лара – ацәгьаҳәаѡ. Адабла лысит, лшьапқәа лымнахит, лҧы акит. Жәашықәса инареиҳаны аиарҭа даман. Уаѡы дибомызт, уаѡы диҭахымызт. Ан агаранҵа дшылбо дибон лхаҵа. Иара деилаҟацаҙа дыҟан, ақәра шимазгьы. Ишааиуаз, лара Аԥсцәаҳа дигеит. Мызкгьы дзымнеит лхаҵагьы, ԥсҭазаарас имаз ачымазаѡ-цәарҭанхала лбара акәын. Лара данԥсы иаргьы иԥсҭазаара далҵит.

Абри аҭоурых исгәаланаршәеит асовет шәҟәыѡѡцәақәак уажәтәи рҭагылазаашьа. Изыхҙыҙаауаз, ирыхьчоз, ашәа ззырҳәоз атоталитартә режим анеилаҳа, ианықаҙаа ишԥархырго? Совет шәҟәыѡѡцәақәак рзыҳәан трагедиахеит, анашкинаа ирѡызахеит. Аха ажәытәуаа ирҳәаахьеит – иԥшьоу аҭыԥ ҭацәны иаанхаҙом.

Сшазхәыцуаз ажәаԥҟа: «Аѡны дуҙҙа зыргылаз аиха, уаѡы игәалашәомызт», – иаасгәалашәеит хҵыс хәыцык.

Аибашьраан Ҭхьына ақыҭан, ҭаацәара бзиак, Хәараа Иона ҳәа нхаѡ нагак ссасны сиҭан. Усҟан ахҭәацәа ирышьцылан, уахьымѡахыҵуа аԥсуа ҭаацәарақәа рҧы гәаартыла аҙәгьы дуазҵаазомызт, паспортс иҟаз акакәын – аԥсуа бызшәа.

Абри аҭаацәа бзиаҧы уахык аҟара сыԥхьахьаны, адырѡаҧены акранаҳфа ашьтахь, аԥшәмаԥҳәыс астол иаақәлыргылеит атәаақәа, атәа еихаҳақәа, даара ҵәа бзиақәак.

– Шаҟа итәа бзиоузеи?! – сҳәеит инарҳәы-аарҳәуа сахәаԥшуа.

– Иԥсаҭа бзиахааит, Махьал ҳәа дыҟан, Аҳәбан, агрономын, – иҳәан ҧааитит аԥшәма Иона. – Ҩнак аапынран. Махьал ишыстахымыз, хәбаҟа шьапы атәа еихаҳақәа сиҵеит. Ига, уара. Ига, еиҭаҳа, иубап изакә ҵәақәоу ҳәа ажәақәа нацҵаны. Иаазгеит. Еиҭасҳаит. Уи аахыс итхьоузеи!

Атәаақәа ҭазгалацыԥхьаҙа, даасгәалашәоит, уԥсаҭа бзиахааит Махьал Аҳәба, сҳәалоит.

– Зыҙбахә уҳәаз, аиҭаҳатә узҭаз саб иашьа гәакьа иакәын, – анысҳәа, инацитеит Иона, – ҭхьынаа сышәгәалашәап иҳәан, абри, аусҳәарҭа ашҭаҧы игылоу аԥсаҵлақәа иара иоуп еиҭазҳаз. Ԥхьаҟа ихәыцуаз уаѡын. Ирҳәоит, ацәгьара зуа абжа изацуп ҳәа. Аха абзиара зуа? Убригьы иҟалоит абжа изацзар,

ихаҭа изыҳәан акәымзаргьы, ма ихшо, урҭ ирыхшо ирԥылап.

Уажәы исгәалашәеит даҽакгьы. Акырҵуеит. Ҩнак, хаҵаки сареи ҳшеицәажәоз, ус ҷәааиҭит:

– Уара, абри ажәлар, ԥызас, еиҳабыс ирҭаху дысзеилымкааит. Анымха-хымҵәа, агәыҳәы дырхагылан, азхарамфа, дабаҳҭаху рҳәеит. Дҭәы-дыԥха, абысҭа еиқәҵаны изфоз, абеиа дырхагылан, ҭәи-млашьи еилибакаауам, ари ҳара даҳтәым рҳәеит. Уажәшьҭа еилкаа ирҭаху?

Ашьҭахь, ажәаԥҟак нациҵеит. «Аҵәы аҵы даанахәеит. Анцәа! Анцәа, усыцхраа, усыцхраа», – аниҳәа. «Сара суцхрааххьеит. Анапқәа усҭеит! Ашьапқәа усҭеит, инауҟьа-ааууҟьар аҵы уруеит. Ухы уахәа», – иҳәеит дызшаз. Дасу ихы дахәароуп. Иуасҳәап, иҟалахьоу ажәабжьк, – иҳәан, иажәа инациҵеит, – ажәытәанҵа, аҳәынҵқар ихааноума, асовет мчы анааи раԥхьатәи ашықәсқәа рзыҳәаноума, ишакәхалак, ҭауадк ашҭа дҭалазшәа ианихаҵгылоз аамҭазы, дыҟан, иҳәеит, нхаѡ бзиак, Даҳар захьҵыз. Иарԥысра дынҵысит, шықәса ѡынѡажәа дырҭагылеит. Дынхоит, аха дышԥанхои! Иԥсаса узыԥхьаҵом, ишьамаҟа аҽыѡ дызрыкәшом.

Икәаскьа-асасааирҭа, инеиҵых-ааиҵыхыз имаҵурҭа, инаныра уҳәа ракәзар, ѡба-хԥа ҭаацәа изырзымхарызеи!

Абарҭқәа, абарҭқәа зегьы инапала иҟаиҵеит, ауасҭара инаркны, аҳәса бзиақәа реиԥш, аутраҵәҟьа ҟаиҵон. Ишырҳәо еиԥш, акы злаз зегьы илан. Ажәакала, зегьрыла Анцәа дигәаԥханы дишеит. Аха имамызт зегьы раԥхьа игылоу, уаҳа зыда ԥсыхәа ыҟам ԥҳәыс – димамызт. Инхара-инҵыра ду дқәықәма-шәықәмаха ихала заҵәык дахын.

Дызҭахыз иаҽԥнырҳәон: «Иҟауҵо зегьы зуҭахузеи! Уаныҟамло ухәышҭаара еиқәыцәозар?» – ҳәа. Иаргьы: «Сызшаз сылахь данимҵеит» – иҳәагәышьон.

Абас дшааиуаз ҭынхак дизкашәан, ԥҳәыс дизиҳәарц далагеит. Ԥҳәызба бзиак ҷьара дилаԥшыхәт. Длацәажәан, рыѡны инеирц, еибаирбарц дақәиршаҳаҭит Даҳар.

– Уара дуқәнагоит. Лыԥшра-лсахьа бзиоуп. Уара уаҵкыс деиґьымзар деицәам, убас иҟоу нхаѡ бзиак диԥхауп. Зыԥхҵашала акрызфо ҭаацәароуп, – асеиԥш ажәақәа аниаҳа:

– Аҭынха иихәо соуҳәеит. Сақәшаҳаҭуп. Иануҳәа, дыбзиазар акәхап. Ҳцап, даабап, аха рыцҳарак сыхьит, иаасараҙа, – иҳәаазаап Даҳар.

– Иухьзеи? – ҽааиҭит иҭынха.

– Урыхәаԥши арҭ снапқәа. Урыхәаԥш, ишуҳәаз иҟоу ҭаацәаразар, ачеиԥьыка ҳзыҟарҵозар акәхап. Ҳнапқәа ҳаҙәҙәарц аирыҙ ала аҙы лыманы дааир, лара снапқәа дрыхәаԥшыр, ҳаи, аҽышьапхыц иаѡызаха, имса мацараха, изакә напқәоузеи имоу, сцәа-сжьы иахьӄьысыр иаацәнажәжәоит лҳәап, сырԥхашьагаха сабоугои, иаасараҙа ѡымшҟа-хымшҟа, снапқәа ԥсыхәак рзызуп, – иҳәаазаап Даҳар.

Ѡаха-хаха роума, цәамѡахә ҟаимҵеит уи ауаѡ, аԥҳәыс даазгоит иҳәеит, амыргәырґьа ихы иҭалеит.

Даалаган, иԥьаԥьаҙа, амсақәа рыҵач иҟаз инапқәа ахаз иҙааиҵеит, иҳәеит.

Аҽеыҳәҳәагала иґьґьеит, ирыцқьеит.

Инапқәа ҙыфан, даақәымҵҙакәа амаҭәа зыҙәҙәо аԥҳәыс лнапқәа иреиԥшитәит.

Снапқәа уажәшьҭа сырцәыԥхашьом анигәахә, иҵынхеи иареи цеит ԥҳәысҳәара.

Ишырҳәоз егьыҟалеит.

Аԥшәмацәа зегьрыла ҳаҭыр ду рықәҵаны ирыдыркылт, ачеиԥьыка дырхиеит.

Аишәахь шәааи анырҳәа, лара, Даҳар изырҳәоз аԥҳәызба, ампахьшьы лмахәар иахаршәны, аирыҙ кны дааит. Инапқәа илырҙәҙәеит Даҳар. Снапқәа пашә-пашәҙа ишыҟоу цқьа илбарушь ҳәа инапсыргәыҵақәа нарҳәы-аарҳәуа инапқәа иҙәҙәеит Даҳар.

Аишәа-чыс инахатәеит. Ачеиԥьыка ҳаҭыр ақәҵаны акрырфеит. Лафқәакгьы рҳәеит. Ихынҳәит аѡныҟа. Исалҳәаша уажәшьҭа дазхәыцхьеит, лажәа саҳап, дақәшаҳаҭзар, аҽҳәара ԥысҵәап иҳәан, хымшҟа анаатҵ, сҭынха дынсырхап ҳәа игәаҟуаз ақьаґьариа инықәыршәны дцеит аԥҳәызба лахь.

– Дышԥаббеи, ибҳәозеи? – ҳәа длазҵааит.

Дыԥхашьазаргьы, аҭак ҟалымҵар ауамызт.

– Ицәажәашьала, хшыѡла дкәадамзаап. Дахьноугалак дыԥхоушьартә дыҟам ԥшра-сахьалагьы. Аха сгәы еихьызшьуа акы идызбалеит.

– Иҟалазеи, изакәызеи?

– Амал-мазара имоу зегьы аазрыхыз иани иаби ракәхап, урҭ мышкызны ианыҟамло ҳара ҳныҟәызгода? Иара акрура ицәымҷзар, сара снапсаргәыҵацқәа иаҳа иԥьаԥьоуп иара инапсыргәыҵацқәа раасҭа. Аҳкәажәцәа рнапқәа реиԥш, иҟәаш-ҟәашҙа иҟоуп. Аҽага зымҟьац, ҳаиуанк ауац ҭызымгац, сара сныҟәигоит ҳәа сызиццагәышьом, – лҳәан ҷаалҭит.

Ақьаҧьариа икьатеиах ԥҵәауа, ччараха исит.

– Бақәшаҳаҭха, бицца! Мчыбжьык ашьҭахь иббап изеиԥшрахо инапсыргәыҵацқәа, – иҳәазаап.

Еилибакааит.

Маи 6, 1994 ш.

Ақырҭуа нацистцәа иаҳшьуаз ҳшьит, иаанхаз бԥьаршьҭыхрала ианықәаҳца, шәахьынтәааз шәца ҳәа анраҳҳәа, ажәакала, уф гәышьа ҳәа, рыбҧа ааиҵыхны рыжәҽан гәакьа инаҵаԥшит аԥсуа жәлар.

Џьаҳанымынтәи ихәахәа-чахәаны ихынҳәқәаз среиуоуп саргьы. Иахьантәарак сыбла иаахгылон сахьак.

Аҵыс ачалт ду иаҵаԥалар, ачалт ақәҳар, аха, насыԥла иаҵԥраар, еиқәхар, раԥхьа иабо аҵла амахә иқәтәаны, игәыҭҟьа-ԥсыҭҟьаха изҵыпрааз ачалт иахәаԥшуеит.

Ачалт изаҵалаз, излаҵԥрааз, излеиқәхаз акымзаракгьы аздырҙом, издыруа аҵыс анцәахәы, Ажәеиԥшьаа иоуп.

Абри аҵыс иугәаланаршәоит ҳаибашьра алагамҭеи анҵәамҭеи. Уи ахҭыс дуззазы аиашаҵәҟьа здыруа азәызаҵәык иоуп – ҳԥыза ду Владислав Арҙынба. Аҳәашьагьы идыруеит, аушьагьы идыруеит. Иара, жәлар рҵеи, жәларык раб, Москва аус аниуаз иҙбахә саҳахьан, дыҟоуп ҵарауаҽ дук ҳәа. Уаҳа акгьы.

Ибзианы исгәалашәоит раԥхьаҙа ихьҙ-ижәла ҳәаны, Аԥсныҟа иаагара ҳаналацәажәоз.

Уи маи быжьба, 1988 шықәсазоуп.

Аредакциа аҟны, акабинет сыҽнатәан...

Ауаԥьаҟ ԥшҙа аман. Аԥхьа астол хәычы ргыланы, илаҟәыз акресло сықәтәаны, материалқәак срыԥхьон.

Аҽны анышә дамардон атцарауаҩ ду, аԥсуа патриот ду Г. А. Зиҳариа.

Аматериалқәа саарыԥхьаны, нас асаатқ жәаҩа рзеиԥш, еибаҳҳәаҳьан, аредакциа аусуҩцәа ҳазегьы аԥсрахьы ҳцарц, шьыцәрак ашәцқәагьы ааҳгахьан.

– Сыҩналар ћалома? ҳәа, – ашә аартны дааҩналеит, хатцак. Схы сымҩахаҳакәа:

– Уҩнал! Усгьы уҩналахьеит, – сҳәеит.

Схы сааҩахазар, саԥхьа дгылоуп Аԥснытәи Обком актәи амаҳаныћәгаҩ Борис Виктор-иԥа Адлеиба.

Изыҳзарызеи, сааћаԥшьхеит, исҳәо сҽамшәо саанхеит. Ашьцахь:

– Борис Виктор-иԥа, шәмаҳаныћәгаҩ ацел дасыр шәара шәахь сымнеиуаз, шәхацәа шәышԥаауаз! – сҳәеит.

– Заа сдәылцит. Шьапыла саауан. Издыруеит, иахьа анышә дамаҳдоит Гьаргь Алықьса-иԥа Зиҳариа. Ҳаицәажәап, нас ҳаиццап сҳәан, сымҩахыцит, – иҳәан днатәеит. Аредакциа аусушьа, иара ибзоураны иҳауз ахыбра уҳәа, уамак зцазымкуаз зцаарақәак ҳанрылацәажәа ашьцахь, ашәахь днаԥшын, – ашә арки, аказы маҳала суацәажәарц сцахуп, – иҳәеит Борис Виктор-иԥа, – ииҳәаз аныћасца, ус ҿааиҭит, – ауаҩ ду дҳаԥхеит. Аха, иудыруеит аԥсцазаара ԥсцазаароуп, аҳиас иаҩызоуп, иара атәы ћацатәуп. Мыш ҩынҩажәа уи алацәажәара цасым, аԥсуаа иахцәым, аха нас иҳбатәуп Зиҳариа иҭыԥ ду аҟны иҟаҳцо, уажәнатә ҳазхәыцроуп.

– Ишәҳәо зегь рыла ииашоуп, – сҳәеит.

– Сызуазцаарц исцаху. Дудыруама Москва иҟоу атцарауаҩ Арҳынба?

– Иҩымцақәак срыԥхьахьеит. Ҳаиуацәоуп. Иҭацә Аҳәԥхауп. Ҷыдала ҳзеибадырҳом. Амала, сҩызцәа атцарауаа Роман Ҷанба, Боча Аԥьынџьал, Иура Воронови еизааигәоуп. Иҳбахә акырынтә ҳалацәажәахьеит, – сҳәеит.

– Ҩызарак аҳасабала ҳаицәажәара рамҳәакәа, аԥсыжра ашьцахь зыҳбахә уҳәаз, егьырцгьы, зыгәра уго, унаразцааааразцаа ргәы ишԥаанаго ҳәа. АбНИИ адиректорс Владислав Арҳынба иҟатцара, – иҳәеит Борис Виктор-иԥа.

Исыдиҭаз ишсылшоз иҟасцеит. Ашьцахь еилыскааит, сара сеиԥш, аҳәырҩы драцәажәахьазаарын азцаара рыҳбаанҳа.

Аԥсуа институт адиректорс данықарҵа, мышқәак аатҳьаны, иусурҭаҷы снеит. Ҳаибадырит.

– Аредакциаа исыдырҵан, сааит суацәажәарц, – сҳәан сцьыба иааҭызгеит машьынкала икьыԥхьны азҵаарақәа зныз ақьаад, – сара азҵаарақәа усҵалап, иҟаутцо аҭакқәа ақьаад ианыстцоит, – сҳәеит. Дааԥышәарччан, арахь исырки, – иҳәеит.

Ибла нахигеит.

– Абарҭ роума иумоу зҵаарақәас? – ирхынҳәны иаасиркит, – укаламгьы уқьаадгьы уԥьыба иҭаз.

– Баша саама?

– Уԥшәма, сԝыза, санхәыԥҳа асалам сызлыҭ. Уатҵәашьҭахь арҭ узҵаарақәа рҭакқәа иԝны иузынасышьҭуеит, – иҳәеит. Егьиашаҵәҟьаны, адырхаҷены сызиҳәаз астатиа ԝны, машьынкала икьыԥхьны, аредакциахь инаишьҭит. Иаарласны еиҭазгеит. Аномер аҟны иқәҳаргылеит.

Изыхҟьақәаз еилкаауп. Истатиа знылоз аномер ҭымҵзеит, ишеибгаз амца қьауқьад иалаблит, ма аҙеибафара иахәлабгеит.

Убас ахьит ҳредакциа иамаз, ибеиаз архив.

Иҟоуп хашҭшьа змам даҷеакгьы. Иашоуп, хашҭшьа амаҙам, аха наҙаҙа иаҳцәыҙит хыԥхьаҙара змам ҳдоуҳатә мал.

Мал-мазарала ихҵәаз деиҭанхоит, доуҳала ихҵәаз дыхҵәаҙеит. Аха иҟоуп даҷеакгьы.

Ашьха зыхь уаԝы хәымгак иҟьашьыр, аҙыхь цқьа ҭабоит. Аамҭа анцалак, аҙыхь цқьа даҷеаԥьара аҵытҵра иалагоит.

Иҟанаҵ ашьхақәа, иҟалоит ашьха зыхьқәа... Убасоуп ажәлари рдоуҳатә мали.

Инаҵҵатәуп даҷеакы. Аҳәынҵқарра ашьақәгылашьа асистема аҷеанаԥсахлак, рҷеырыԥсахуеит иаланхо ауааԥсырагьы.

Асовет мчы ахаан, иаланхоз ауаа рхы иагырханы аҳәынҵқарра иацхраауан. Убри иахҟьаны аҳәынҵқарра аҷеарҕәҕәеит, аха иахашҭит изырҕәҕәаз, ԥашәс иамаз – асовет уаа. Ирыбжьаз ацҳа аныблы, ииааҳәит, дааҳәит, аҷеыԥсахра далагеит асовет уаԝгьы.

Иаҳа-иаҳа аиааира аго иалагеит хи-ԥси, аегоизм, дасу ихы дашьҭалеит. Убасҟак илаҟәит, игәыла иԝны амца акызар агәхьаа имкуа аҟынҙа.

Абрҭқәа, абарҭқәа ирыхҟьаны, ҳиааира ду ашьҭахь Аԥсны

еиқәзырхаз ԥыҭѡык ықәҵны ицо иалагеит. Уажәазы уи апроцесс азҳара иаҿуп. Уигьы ԥышәароуп, ԥышәара ҿыцуп.

Шаҟа иҕәҕәаны, шаҟа ииашаны иҳәазеи апоет ду:

Счастлив, кто посетил сей мир
В его минуты роковые.

Июн2, 1994 ш.

Урыстәылеи Кавкази реибашьра еилгеижьҭеи, 130 шықәса аҵра иазкны Нхыҵ-Кавказынтәи ииаз асасцәа ҳаманы ҳцеит Очамчыреи Тҟәарчали. Тҟәарчал декабр 14, 1994 ш. афашистцәа Лаҭа иҭадырхаз авертолиот ахьышьҭыԥрааз аҭыԥ аҿы абаҟа шыргылахо зҳәауа ахаҳә шьҭарҵеит.

Иҟан амитинг. Анаԥьалбеит, мышкызны иаҟәыҵрушь Аԥсны ашьра! Аԥсуаа гәаҟқәа, иааҟәымҵзакәа рыдгьыл ашьа ныкәҭәауа иаауеит.

Аԥсны ахьӡ иаанаго ѡбаны ирҳәоит. Аԥсы зну атәыла, аԥсуаа зну атәыла. Иацуҵар ауеит даҽеакгьы. Аԥсы зыхҵынҵоу атәыла. Уажәы ажәлар гәаҟын, убри аҟынӡа инеины иҟоуп, даҽеа маҷкоуп, нас ирҳәар ауеит: аѡсҭаа ихәхааит ари адгьыл, ҳара ҳзымҕьацозар изаҳҭахузеи.

Асасцәа иааз дрылан казак быргк. Уи ажәа анирҭа:

– Аԥсуаа шәфырхаҵара аҿаԥхьа сшьамхы асырсуеит, – иҳәан, ииашаҵәкьаны ишьамхы аирсит.

Июн4, 1994 ш.

Аамҭақәа мѡасып аӡиас еиԥш. Аҭакар иаршыз ҳхы-ҳахшыѡ хьшәашәап. Срыҵашьыцуеит убасҟантәи аҭоурыхҭҵааѡцәа ҳара ҳаҵкыс дара иаҳа иахьырдыруа.

Дшыцәаз ихы ԥҽны дааԥшит ҳәа шырҳәо еиԥш, ҳазегьы шьыбжьон ҳашҭа агәҭа дышҭагылаз ҳбеит ампыҵахалаѡ.

Июн 28, 1994 ш.

Иацуха, аҵх агәы еиѡнашахьаны, ԥьоукы ныѡналан, иҟаз зегьы хыла-гәыла иаарҳәны, амца нацраҵаны ирблит «Аԥсны

аинтеллигенциа» рассоциациа иатәыз ауадақәа. Хԥаҟа миллион маатқ рыхә ашәҟәқәа ццышәыртәит. Ҳәарада, ҳара «ҳтәқәа» рнапала ҳаҒацәа иҟарҵаз усуп. Уи бзиаҙаны жәытәнатә аахыс ирдыруеит ақырҵцәа. Убри азыҳәаноуп изырблыз Аԥсуа институт архив, Лакоба имузеи, изырблыз ахатәы архивқәа. Иқәырхырц ирҵаху ажәлар, рықәхра иалагоит рдац-ԥашә ала. Ажәытәаҙа ҳалацәажәарым, аха ажәааташәышыкәса инаркны иахьа уажәраанҙа урҵ, мрагыларатәи ҳгәылацәа ацәгьара иаҳзырухьоу ҷык-бзык иазҳәом. Аринахысгьы иҳаҒрыҙаауам. Ақырҵцәа – қырҵцәоуп, аԥсуаа – аԥсуааруп, урҵ шҵак еицҵанхашьа рымам.

Июль 20, 1994 ш.

Ашьжьымҵан шаанҙа амшын аҷы снеит. Амшын ҭбаа дуззаа, аҟәара еиужьра зегьы схала сыҟазар сҵахын, сегьгәыҒуан уаѡԥсы дызбом ҳәа. Аха абар хаҵак амшын дҵоуп дыҙсауа. Аибашьра ҟалаанҙа, абас ашьжьымҵан санааилак, «ҳашьцәа» аҙәы ицәаара санахьԥшлак, сгәалаҟара аабжьысуан. Уажәы анцәа иԥьшьаны, аԥсуаа рфырхаҵара ду иабзоураны, урҵ аҙәгьы дыҟам. Зегьакоуп абни ауаѡы, амшын дуззаа зымацара иҵаҙсоз, дызусҵу шысзымдыруазгьы, адунеи цәгьара ҳәа акгьы шысзимуҙазгьы, ицәымҒрак насылсит. АцәымҒра! Избан? Сара истәума амшын? Исымеикыма? Ацәқәырпҙа аԥҟага снықәгылеит, амшын сҷалахаланы. Уи ауаѡ амшын ҟәанда дҵаҙсауеит. Дцеит инахьхьытәи ацәқәырпҙа аԥҟага аҟынҙа, инапы нахьиркьысуеит, даахьаҳәуеит, дыҙсо дааиуеит аранҙа, араҟагьы инапы нахьирсуеит. Амшыни иареи гәыдибаҳәҳәалоит. Ицәа-ижьы арҒәҒәоит, игәы-иԥсы арҵаслымуеит. Уҷеилых, уҵала, уҷамада амшын уаргьы! Мап! Абри ауаѡ изгәаара сгәаҵаҷы иааҷыхаз, иазҳауа, иазҳауа мацара, аҵысха аншәуа еиԥш, сгәаҵа иаатҵагылеит. Сыбла дахьамбаша, изулак снаиԥырҵит.

Ихараҙаны аҟәара сахьаваз сгәы сҵахәыцуан. Ахысыбжь аиқәтәарала мацара аибашьра дзалымҵуазаап ауаѡы. Аибашьра далҵит, дацәцеит, деиқәхеит ҳәа ануҳәаша убасҟаноуп, гәаҒла, цәымҒрала иҵәу игәаҵа агәбылрахьы, ақьиарахь иани-аслак.

Ацәалашәара

Аԥсны Аҧынӷьтәылатә еибашьраан Ешыра аҳәаа нкылаҩны итәан ԥыцьа аиԥызцәа, аспортсменцәа Иуана Сангәлиеи Руслан Ҭаркьыли. Урҭ еишьцәак реиԥш еибабоижьҭеи акыр шыкәса ҭцуеит, убри аҟнытә, ҳәарада, аҳәы машәыр ихьыр ҳәа егьи дихӡыӡаауан. Ҽнак шаанӡа, ацәылашара иҿалакны, аибашьыԥцәа, зынӡа аҳәаа рҿазааигәатәны итәаз рхәы игарц ддәыкәлеит Руслан. Дындәылҭит, аҳәы дицәхасызшәа, аҭҳарцәҳәа ацәа даалҭит Иуана.

– Уабацои?

– Ҳаибашьыԥцәа рхәы згоит. Иаха акрымфаҳакәа иаанхеит. Аснаиперцәа убасҟак ихысуан, аҳәгьы рхәы изымгеит, – иҳәеит Руслан.

– Уаагыли, – даатҷьеит Иуана, – аа, усҭ, ухы кәапеи абри ахаҵа, – акаска неихаиҭеит, лафкгьы нацҵаны, Руслан ихихит. Имуит, аха Иуанагьы имуит, мчылаҵәҟьа ихеиҭеит, иԥсгьы еиқәирхеит. Дышнеиуаз, аснаипер данхыс, Руслан илахь аҷыҵәҟьа акаска иақәшәеит, ахы арблаҟьеит, дахәит, аха ишысҳәаз еиԥш, иԥсы еиқәирхеит.

– Уара уԥсы схоуп, уара акаска мчыла исхаумҵаргьы, схы аасхихуан, – иҳәеит Руслан.

Убасҵәҟьа рыхьит сыҷкәын Беслан иԥызеи иареи.

Аибашьра ашыкьымҭаз ҽнак жәылара ахь ицон. Аштаб аҟны иаанхоз иԥыза Гиа Ҳаразиа ус иҳәеит:

– Уахьцо даара ишәарҭоуп. Аҟәа араион аԥн дуқәа рҟны иқәтәоуп аснаиперцәа. Шәкылкааны ишәеихсуеит, – иҳәан, иара ишәыз акәылҙы ааишәихын, – аа, усҭ, иушәҵа, – иҳәан, ишимуаз инаишәиҭеит.

Иахьцаз, ииашаҵәҟьаны, аснаипер – афашист дкылкааны Бесик диеихсит игәыҵәҟьа иақәкны. Ахызаҵә акәылҙы иаахан, иҵанарҽылеит, икәа иҵашәеит. Иԥыза деиқәирхеит, еиқәирхеит сыҵәԥаншьап.

Июль 29, 1994 ш.

Иаха ахәылпаз ԥыҵԥык ҳааиқәшәан, ҳахьеицәажәоз аԥсуаа арҳәыԥцәа иҟарҵақәо ҳәа убасҟак ацәгьарақәа

сарҳәеит, иаха уаҩцас сызмыцәеит. Иахьагьы сшьара сзыкәымлац. Издыруада, ауаатәыҩса шьоукы-шьоук аҧсабара ихәымгакәааны иашазар. Абзиабара иалаҟоушәа иаҳҳәакәо баша ҳхы иҭаҳҳәаазар?

Аха, сгәанала, иҟалаз даҽеакуп.

Аҙы ужәыртә иҟа-иҟам, ишакәхалак иҭынчҙа иҭатәан аҙиа. Ахаҳә дуҙҙа ҭаҳаит. Аҙиа еиланарҩынтит. Аҙыхьқәа иалаҭәазгьы ааҧшит, ихәаҽены иамаз агәамгьы халеит. Абас иҟалеит ҳара ҳзы аибашьра. Ҳажәлар иаарылаз зегьы ааҧшит: асаби илабжыш еиҧш ицқьоу рыбзиабарақәагьы, ухы-угәы ахзыршәаша рыцәгьарақәагьы.

Аха уахәаҧш даҽеакгьы. Имра шеишеиха ицәырҧит аҧсуаа рыбзиарақәагьы. Адунеи зегьы ирдырит аҧсуа иҧсадгьыл азыхәан иҧсҭазаара дшамеигҙо. Уаҩы ихаҷы изаагом аибашьраҷы аҧсуаа иаадырҧшуаз афырхаҵара.

Аҧсадгьыл абзиабара – аа, абри ауп ауаҩы иламыс ахьынҙаҳараку шәага-загас иамоу. Ус анакәха, аламыс ыҟоуп, иҩҭәоуп, иҳаракуп аҧсуаа ҳҷы.

Маҷк инацәқәырпҵа-аацәқәырпҵаргьы, хаҳә хәыҷык налашәаргьы, иҟан, ҭынч аҭра иҭаиан аҙиа. Аҵан иаҵатәан агәам, аҟьашьра. Иҵхәрааны иалалон аҙыхь цқьақәа. Амра анхыҧхалоз иблахкыгаха ицырцыруан, ажәҩан ашәшьы анхылоз алакыҵа арцәгьон. Ацәгьарагьы шьақәгылахьан абзиарақәагьы ҭышәынтәалахьан. Абас ишааиуаз, ахра бганы иалаҳаит аҙы. Еилаҩынтит. Аҙыхь цқьа иалаҭәоз акәзар, уигьы ааҧшит, иҵәахыз аҟьашьрагьы. Абри аҩыза асахьа ухаҷы иааиуеит иахьатәи ҳаҧсҭазааразы.

Декабр 8, 1994 ш.

Исзымдырҙо мчык насыҵасын, изыхҟьаз сзымдырҙо, сцәырҳазшәа, шаанҙа сааҧшит. Сахьцо, сахьыццакуа зынҙаск сазымхәыцҙакәа ажәжәаҳәа сҿааиласҳәеит. Сахьа еиқәаҵәақәак сыбла иаахгылон.

– Уабацои? Цқьа имшаҙац. Бзиароу? – днасазҵааит сыҧшәма.

– Иаарласны сцаны сан дызбароуп.

– Жәацы, асабша уҟамзи. Иахьа, ашәахьа, аусура мшха, ԥхыӡ убоу?

– Ԥхыӡӡам. Аҳәы ҷиҭызшәа, ажәақәак сгәы инықәԝит, сан акы даргәаҟуашәа. Сцароуп, сцароуп.

Снеит сашьеиҵбы Муџьа иҭаацәеи ҳани ахьынхо Владимировка. Аутраҷы амандарина ҷырхуан. Уаԝҵас аԥсшәагьы рамҳәакәа, снаразҵааит:

– Ҳан дышԥаҟоу?

– Хар лымам. Дымгылаҳацт. Дыцәазар акәхап. Шаҟа ибзианы ууазеи! Уаргьы улацәажәа. Даара хьаас илымоуп атәым ԝны ҳахьыԝноу, Аҭара, ҳанхара-нҵыра ахьырблыз. Нхашьа змоуша «ҳашьцәа!» Ҳара ҳзықәшәаз еицәақәоу иақәшәеит ауаа. Иаха дышьҭалаанҳа дҵәыуон, иҳалшоз ала лгәы ҳарҕәҕәеит.

– Аҟәаҟа, аԝныҟа дызгап, – сҳәан, ашырҳәа сныԝналеит ҳан дахьышьҭалоз.

Аиарҭа ҭацәуп. Дыҟаҳам. Хшыԝ еиқәатҵәак схы иааҭагьежьит, Кәыдры дҭаланы дырны дцазар, машәыр лыхьзар? Ҳанхарҭа рыблаанҳа, ҳанхон Кәыдры ныркә. Уахьынтәи ууапҵшны уажәы иахьынхо убон.

– Уара, ҳан дахьыҟоу шәзымдырҳои?! – сҳәеит иаасыҟәлашьцаны, сцәалашәара иҵегьы амца ацраланы.

Ҳазегьы хазы-хазы аимдара ҳалагеит.

Иаарласны лыҳәхәабжь геит сҭаца Еҭери, Муџьа иԥхәыс. Сыԝны снеизар, абаҳча аҵыхәан аҵла амахә аҟны дыкнаҳауп, ҳан, фԝык ҳзыхшаз. Ҳзааҳаз.

Даашьҭаааны дыкнысхит. Днышьҭасҵан мчыла лҷы ааихыхны, лҷаҭәҳәара салагеит. Егьи снапала лгәышҧы сақәыҕҕәосақәыҕҕәо. Слымҳа надыскылеит лгәышҧы. Дыԥсит шысҳәоз «тыкә-тыкә» ҳәа, аарла иуаҳартә аусура иалагеит лгәы.

Лыблақәагьы аатит. «Абри аԝыза сымбакәа заа сыԥсырауаз», – шысҳәоз, саргьы сыпсы ааҭалеит.

Даашьҭыхны аԝныҟа днаҳган, дышьҭаҳҵеит.

Аарлаҳәа лыԥсы ааивыганы:

– Исҭахым, нанраа, исҭахым атәым ԝнаҷы сыԥсыр. Алаҭра шәызмыргылаҳои, Аҭараҟа сыжәга, – лҳәеит.

– Аԝныматәахә еизаагахьеит. Ҳаԝналартә ԝнык ҳаргылоит, иааҳараҳа, – иҳәеит, уаҳа акгьы злымшоз Муџьа.

Иаарласны агәылацәа еизеит. Ааигәа дынхозаап медеҳәшьак. Гәырқәак лылалҭеит. Хәшәқәакгьы ллыржәит.

Еизаз агәылацәеи ҳареи агәарԥ аҟны ҳгылоуп. Иаҳгәалаҳаршәон Муԥьеи иҭаацәеи ҳани уахь нхараҳәа ишнанагаз.

Кәыдры нырцәҟа, инапы нарханы:

Шәыѡн ду ашамҭаз амца акны ианбылуаз, ари аѡны аԥшәма Коте Дгебуаҙе ҽиҭын, агәылацәа ҳаизигеит. Акыр шықәса раԥхьа иԥҳәыс дыԥсхьан. Ихамыждараз иҷкәын заҭәы Дранда асклад аҟны аус иуан. Аибашьра ианалага мшқәак аатҵхьаны ашәанцәа дыршьит. Ихала дыҟан, – ҽааиҭит агәыла аерманы, – ишысҳәаз еиԥш, шәыѡн ду амца анакы, ҳазегьы ҳаԥшуан: «Шәыԥшы, шәыԥшы! Бесарион иѡны рыблит сашьцәа, қарҭаа. Ҳара ирзаҳуз даргьы иаҳзыруеит аԥсуаа. Рынхарақәа ҳамбли, даргьы ҳанхарақәа рбылуеит».

Мышкызны ақырҭуа-аԥсуа еибашьра аҭоурых анырыѡуа, фактк анҭара, хымԥада, иахәҭоуп сҳабла гәакьаҿ. Иҟалаҭәҟьаз. Убасҭәҟьа, сгәанала, илацәажәара иаԥсоуп Аԥсны ииз, иааҙаз қырҭуа нхаѡык.

Ҳҳабла ампыҵахалаѡцәа рнапахьы ианаарга, ацәылашамҭаз ҳаѡны ашьҭахь, абнараҿы инеит акомандир Вадим Бигәааи Муԥьеи. Ҳаѡны штабс иҟарҵеит. Ирфон, иржәуан, қьаф руан.

– Ишԥаҟаҳҵари, Муԥьа? – иҳәеит Вадик. Ирыман гранатамиот заҵәык.

– Сара исыркы. Ҳҳабла зегьы былны сара сыѡны еиқәсырхома! Сыԥсы ҭаны исызрыҭом! – иҳәан, агранатамиот ааимихын, ҳкәасҟьа ду аѡбатәи аихагыла аҭзамц агәҭаҵәҟьа иақәкны деихсит. Убасҟак итҟәацит, убасҟак ирласны амца акит, ашәақь хәшәы зҵоу ауалыр иақәшәазшәа.

Автоматла аиҿахысра. Вадик иҩәҩаны дырхәит. Ҳҳабла а҆ены иалҵит.

Ҳан, ҳанхара аццышә данахагыла убасҟак ихьаалгеит, лыбжьы мырдукәа, деиҵақьуа дҵәыуон.

Мышқәак анҵы, лыблақәа ирыгхеит аарлаҳәа дныҟәартә. Сҿаасҭаха сықәхо аҵкыс лҳәан, лхы лгәаҕьит.

Зыҙбахә сҳәаз ақырҭуа нхаѡы Коте Дгебуаҙе, ампы-

ҭахалаԥцәа Аԥсны ианалҭуаз, агәылацәа аерманцәа ааизганы:

– Сара аԥсуаа рзыҳәан цәгьарак ҟасымҭазеит. Аха сашьцәа зегьы ыкәҭны ицеит. Саргьы срышьҭаланы сцоит, – иҳәан, даарылаԥшын, инациҭеит, – дахьыҟазаалак дыԥшааны Бесарион иҷкәын дааны сыԥны дыԥналааит.

Убас егьыҟарҭеит агәылацәа.

Уажәы сан илҳәалоит: «Анарцә шәаб иахь сцахьан. Мчыла аарлаҭәҟьа саaugеит, уан дукәыхшоуп».

Пҳәысеибак илыман ԥыцьа аԥҳацәа. Руазәк, аиҳабы, знык днатәар, жәаԥа ҳампал лфон. Акгьы лузомызт, иҳәеит.

Аиҭбы убасҟак деилҟьан, знык днатәар жәаԥа хаҿра аласа лхахон, иҳәеит.

Аеҳәашьцәа рхаҭацара аамҭа анааи, ашацәа ааин иаакәтәеит рразҟы ашара ианалага.

– Жәаԥа ҳампал зфауа, иаашьауа, анхаԥ нага, анхаԥ бзиа насыԥс длоуааит, егьи, днатәар жәаԥа ласа зхахо, ауаԥыаашьа, аҕар, ананамга насыԥс длоуааит, –ҳәа ҿааиҭит, иҳәеит ашацәа иреиҳабыз.

– Уара, акгьы ҟазымҭо, аашьаԥ анасыԥ бзиа луҭеит, ани, уахгьы-ҿынгьы акрызуа, имаашьо анасыԥ бааԥс луҭеит, ари иашоума? ҳәа, – ҿааиҭит ашацәа рахьтә еиҭбыз.

– Ус ҟасымҭар, хныҟәгашьа ҟалом. Хаҭеи ԥҳәыси ауҕә зыхәда иқәҭаны иназго ацәқәа ирԥызоуп. Иаашьо ацәи имаашьои еивакызароуп. Нагаки нанамагаки еивакызароуп, – иҳәеит ашаԥы.

Март 14, 1995 ш.

Иахьа Гәылрыԥшь араион администрациаҿы убасеиԥш еицәажәарак сыман, цәыкәбарк аҙы ишаныччало еиԥш, адунеи зегьы, абри аицәажәара хәыҷы иаанарԥшуеит иахьатәи Аԥсны аҭагылазаашьа.

Уи аҭагылазаашьа иааркьаҿны абас иуҳәар ауеит: «Џьаҳаным ҳҭытҵит, ҷьанаҭ ҳзымнеит». Аха ауаԥы дагьыԥсымкәа, дагьыбзамкәа уамаамҭа аанхашьа имаҙам. Ичымазара ма далҵуеит, ихы дзацхраар, мамзаргьы адунеи данызаауеит.

Гәылрыԥшь араион Владимировка ақыҭан, Аҭара ҳанхара анырблы ашьҭахь сани сашьеи ааны иахьынхоз, ргәылара қырҭуа ҭаҳмада бзиак дынхон. Иҭынхацәа аибашьра ҟалаанӡагьы, шықәса ԝажәа уажәаԥхьа иқәҵны ицахьан, даанханы дыҟан иԥацәа аӡәы, шарамшак, хазы, днахараны инхоз. Аҭаҳмада даараӡа анхара бзиа избоз, анхашьагьы здыруаз уаԝын.

«Сара сықәҵуаны сҟалозар, сынхара уара иузынсыжьуеит» ҳәа, – сеиҳәахьан.

Уажәааигәа дцеит иԥсадгьылахь, Қырҭтәылаҟа.

«Абри инхара аамҭала акәзаргьы, сара исышәҭ, сахылаԥшлап, ашәахтә шәатәызар исшәалап, дачаҵас исымаз» ҳәа, – расҳәеит араион администрациаҿы.

Убри аҟәша аиҳаби сареи акраамҭа ҳаицәажәон. Дқәыԥшуп, 32-33 шықәса ихыҵуеит, убри аҟнытә уамашәа иԥьасшьеит, асовет биурократиа аҵашьа данбахьӡеи ҳәа.

«Исышәҭ» – сҳәеит. Иара иихәац иҳәоит: «Иуаҳҭоит, амала Аҟәантәи ашәкәы аага уаҳа даҽеаԥьара адгьыл шумам, нас уҭаацәа шаҟаԝы ыҟоу ала» иҳәеит. «Шәкыла аԝнқәа ҭацәны, анхарҭақәа қьаԥҭаха игылоуп. Аԥхасҭахара иаҿуп. Маат шәнаҭом».

Исҳәаз сара исзынхеит.

Амал ҟаҵашьас, ԥара рҳашьас, ҳарҭ, иацтәи асовет уаа иаҳдыруа акызаҵәыкоуп: аҕьычра.

Изыхҟьазеи?

Жәашықәсала еиҿагыланы иааиуан асовет ууаи аҳәынҭқарреи. Аҳәынҭқарра дырхәуан шьоукы... Дара ахархь уаагьы иахьагьы уахагьы иазхәыцуан аҳәынҭқарра излаҵаҕьычша, изладырхәыша. Абас еиҿагылан иааиуан СССР хыбгалаанӡа. Уи инацҵаны, зуасхыр ҭбааз ахыбра аиԥш, иҟәыбаса еилаҳаит аҳәынҭқарратә система.

Иааиз аҳәынҭқарра изакәытә мԝоузеи изныла? Иахьӡырҵеит адемократиа. Агәыларантәи сгәыла иҿыҵбжьы саҳалоит: «Наполеон! Наполеон!» ҳәа. Ус ихьӡиҵеит иҷкәын даниз. Иаҳахьан дыҟан ҳәа ҳәынҭқарк, Наполеон зыхьӡыз. Дымгәыҕуаз, сгәыла гәаҟ, ихәыҷы ианизҳалак, Наполеон диеиԥшхоит ҳәа.

Ианизҽиҭлак, абоура зрыцкьо, аԥкәын шарамша, ихьӡ ҳәаны инациҵоит: «Уааи, уааи, уара, аҽада!»

Март 30, 1995 ш.

Аибашьраан гәымшәарыла зхы аазырԥшыз ҳаибашьыѡцәа аҳамҭакәа рнапаҷы ирырҭеит. Аинтеллигенциеи дареи реиԥылараан, експромтла акәымкәа, заа ақьаад ианҵаны дахьаԥхьаз аҟнытә агха сса-мыссақәак амазаргьы, иааизакны, ибзианы дықәгылеит ҳаиҳабы.

Тҟәарчалынтәи, вертолиотла, Нхыҵ-Кавказынтәи Гәдоуҭа саннеи аҽныҵәҟьа, иара дахьтәаз снеит. Адкыларҭаҷы дтәан алитератор, афорум «Аидгылара» иалахәыз Рауф Ебжьноу. Дѡагылан, аԥсшәа анеибаҳҳәоз, игәасҭеит атапанча шиҟәныз.

– Узшаз абԥьарс иуиҭаз каужьма? – сҳәеит лафшәа. Еиликаааит изхысҳәааз – атапанча аҵкысгьы амч шамоу – ажәа, акьыԥхь.

Адкыларҭаҷы ирацәаѡны игылан иԥшны. Рауф исеиҳәеит ҳаиҳабы ишиҭоу сасцәа дуқәак, чынуаақәак.

– Аамҭа аниоулак, уаҵәоума, уаҵәашьҭахьоума, сидикылар иасҳәаша рацәоуп, – шысҳәоз, икабинет ашә аатын, ѡыԥьа аинралцәа аадәылҵит. Иаргьы дрыцын. Сиԥырхагамхарц наҟ саанаскьеит.

Сгәеиҭан:

– Анцәа иԥьшьоуп уеиқәханы уахьыхынҳәыз! – иҳәан, уаѡ гәакьак иеиԥш, сааигәыдиҳәҳәалеит.

– Срочно ус ҳәа акагь сымам, амала иухәаша фактқәак здыруеит, сахьыҟаз сыблала избақәаз, аамҭа ануоулак... – аҳәара сшҷыз, инапы сыжәѡа иқәҵаны, икабинет ахь сныѡнеигалеит.

Ицәгьамкәан издыруан ажәа мыцхәы шаҭахымыз. Иааркьаҷ-ааркьаҷны аҳәара салагеит: Џьаба Иоселиани ихаҭа дахьтәоу, рыштаб Очамчыра иахьыҟоу, абоевикцәа еиҳараѡзак зустцәоу, ргәалаҟазаара зеиԥшроу, мрагыларатәи афронт аҟны ҳаибашьыѡцәа еиҳараҳак изыртҟәо ҳәа, – абас ацәажәара сшаҷыз иаалырҟьаны, ажәа бааԥск сыҷшәазшәа, дынхьаҳәын, иѡнапык ишьамхқәа инарықәҵаны, изышьҭымхуа еидарак иқәҳазшәа, ихы ларҟәны даатәеит. Исҳәо

сҽамшәо саанхеит. Ихы дымѡахаҙакәа: «Уиацәажәа Владимир Аршба» иҳәеит иааркьаҷны.

Март 31, 1995 ш.

Аибашьраан еиҷкаахаз аинтеллигенциа ахеидкыла, алахәылацәа ҳаиқәшәан, ҳхыбра хәыҷы аҟны ҳаидтәаланы ҳаицәажәон. Азҵаара ықәгылан, ауаа ҷыцқәа ралатҵара.

Иуадаѡу усхеит.

– Иапҵсам ауаа мыцхәы ҳатыр рыҡәуҵоит, – иҳәеит, апрезидиум иалоу руаҙәк.

– Иумоума аҷырпштәқәа? – снаиазҵааит.

– Ушпарзыҟоу абарҭ ашәҟәыѡѡцәа? – иҳәан, ѡыцьа ашәҟәыѡѡцәа рыхьыҙқәа, рыжәлақәа аахтны иҳәеит.

– Аѡыцьагьы ҳатыр рыҡәсҵоит. Ишәҟәыѡѡцәа бзиақәоуп. Аѡыцьегьы аҽхәаԥхьыҙқәа рзысҳәахьеит, – сҳәеит.

Ҳаицәажәараан ҷымҵакәа дтәан, сѡыза гәакьа, ҳ-организациа аустав зѡыз Олег Шамба.

– Зыҙбахә уҳәаз аѡыцьегьы узашшхьеит, – ҷааиҵит Олег. – Иухашҭма, ҳ-организациа Аустав ѡны, уара унапы атҵаѡны, ашәҟәы ацҵаны иаҳҵеит аиустициа аминистр Сергеи Смыр. Иааникылеит, инапы атҵаиѡуамызт. Дыкҷацаланы даныхҵаск, иухашҭма иҳаиҳәаз? Уѡызцәа ашәҟәыѡѡцәа ҳзашшит, рыхьҙқәа-рыжәлақәа наҳаҳәаны, – дрызгәааны даацәажәеит Олег.

Уаҟа, уаҳа ҳаламцәажәаҙеит. Ашьҭахь, акаҳуа ҳжәырц ҳанца, сааҟәымҵҙакәа сазхәыцуан ииҳәақәаз.

Алик, аҧсабараҷ ишыҟоу еиԥш ашьац ԥшқа, афѡы хаа зыцрыҵуа ашәҵқәа, убасҵәкьа, иудыруеит, иҟагәышьоуп амыркыцьқәа, амаҕқәа, – ҷаасҭит, акаҳуа снахәо. Еиҳарак исҳәон схазы. – Ауаагьы убасҵәкьа акәхап аҧсабара ишахшаз, ауаа қьиақәеи, ауаа ҳарамқәеи... Арҭ аѡмчык еснагь еиҷагылоуп. Ауаа ҟәыҕақәа иаармарианы еилыркаауеит доусы дзакәу. Сара зны-зынла исцәеилаѡашьоит. Изыхкьо, сгәы исыҵанаҳәо азхәыцра ацымхәрас, еиҳарак сацныҟәоит сыхшыѡ заҵәык. Ари ахшыѡҵак, Алик, раԥхьаҙа еилыскааит уажәааигәа. Американтәи етнографк иҵиҵаауан аборигенцәа

рҵас-рқьабз. Жәларшьҭрак рԥыза диазҵааит: «Ушԥарзыҟоу ауаа шкәакәақәа?» ҳәа. «Шәара, ауаа шкәакәақәа, хыла шәхәыцуеит. Ҳара ҳхәыцуеит гәыла» иҳәеит абориген.

– Хшыҩҵак дуӡӡоуп. Азхәыцра иаԥсоуп – иҳәеит Алик.

– Убри американтәи аетнограф ишәҟәы санаԥхьа, еилыскааит даҽеакы. Убарҭ, американтәи аборигенцәеи ҳара аԥсуааи ҳахьеизааигәоу даара ирацәоуп. Иумдыруеи, аԥсуа данцәажәо лассы-лассы иажәа иалеиҵоит: «Убас сгәы иаанагоит» ҳәа. Иҳәаӡом «сыхшыҩ» ҳәа. Иҳамоуп даҽеа ссирк: «Блала еицәажәоит» ҳәа. Агәҭахәыцрақәа рышьҭахь, еиҵах ҳнарылацәажәеит иаҳзашшыз ашәҟәыҩҩцәа. Иаҳгәалаҳаршәеит, ҳаниқәыҷәгәа, ҳаниҟәамҵза, ҳустав инапы атцаҩны, «зыӡбахә шәасҳәаз маӡазааит» иҳәеит. Ажәа иаҳҭеит ишаҳамхәо.

Алик бзиа ибоит аԥсуа жәаԥҟа: «Агха змам уишьҭалар, ҩызада уаанхоит» иҳәеит. Саахәыц-хәыцын:

– Уара, иуҳәаз ажәаԥҟа даараӡа итцаулоуп. Агха змақәоу ҩызас акәым, ешьас думазаргьы, агхақәа ихаҵа изымдырҳо, иҟаиҵақәо уара иаҳагьы иухәалоит, иуцхраауеит. Иуҭахума аҷырԥштәы? Асапын ашәах еиԥш ирчыми Шеварднаӡе иҟәыҷара? Ус акәзааит, дҟәыҷоуп. Убасҟак дҟәыҷоуп, изакәызаалак агха ҳәа акгьы имаӡам. Анцәа ажәҩан дылбаазшәа, ршьамхы арсны имҵаныҳәеит қарҵаа. Ԥыҵҩык аԥсуаагьы ҩыза гәакьас дрыман. Ирызгәамҵоз ибзамыҟәра, игха дуқәа ҳара иҳахәеит. Дполитик дузҵгьы, гха дуқәак имамызҵгьы, Қырҵтәыла ҳшалаз ҳаанхон. Арӡынба СССР депутатс данықаз, асессиа аҟны данцәажәа, иугәаламшәои, «Анцәа даҳзааишьҭит, дзыхшаз иан ҳлыкәыхшоуп», – рҳәеит аԥсуаа. Аҽеныҵәҟьа дҳауит аԥыза иашаҵәҟьа.

Апрель 7, 1995 ш., ахәаша

Иацы акраамҵа ҳаидтәаланы ҳаицәажәон Б. У. Шьынқәбеи сареи. Ииҳәозгьы саҳауан, ихатәы ԥсҵазаарагьы сазхәыцуан.

Даараӡа еизааигәоуп Иоганн Вольфанг Гиотеи иареи. Анемец поет дуӡӡа, ишәҟәыҩҩра адагьы амаҵура ду дахагылан. Б. У. Шьынқәбагьы ҩажәа шықәса раҟара «дҳәынҵқарын».

Аҩыцьагьы еиларыгӡон рышәҟәыҩҩреи рматцурақәеи. Гиоте иаамҭа дахыҳәҳәаны, акыр инахараны иаԥхьаҟа дыԥшуан. Дызхааныз «аҳцәа» рҽаԥхьа дхырхәомызт. Уимоу, дара рыцҳарак рыхьыргьы, хьаас имамызт, нхаҩык инхара иблыр, игәы иасуан. Еиҳарак иахьеиԥшым, Б. У. Шьынқәба дызлиааз, гәыкала, ԥсыкала бзиа иибоз аҳәынҭқарра аилаҳара дахаанхеит. Поет дук иаҳасабала, еиҳарак, деиқәдырхеит ажәлар рҳәамҭақәа.

Апрель 12, 1995 ш.

Имҭьычуа реиԥш, саргьы аԥара азыҳәан сцьыба атца ҭаԥсуеит. Ашәҟәы аахәара шуадаҩызгьы, мазарак ахҭныстцеит, иаасхәеит Игор Марыхәба еиқәиршәаз ашәҟәы «Абхазские письма» (1947–1989).

Изызӡарызеи, еиҳарак изаасхәаз – уаҟа иагәылоуп 1967 шықәсазы гәыԥҩык иаҳҩыз ашәҟәы. Иаразнак игәасҭеит, ҳашәҟәы ианатцаҳаҩуаз, аӡбахәгьы имаҳаӡацызт, ЦК КПСС ианраҳҭоз аҿенытцәкьа амҩан дҳахьӡаны, знапы анызтцаз аӡәы.

Кремль аусзуҩцәа иҳарҳәеит итцегьы ишәыркьаҿ ҳәа. Убас егьыҟаҳтцеит, ԥсыхәа ахьынӡамаз еилацаланы иаҳҩит. Ҳаззықәпоз, ажәлар иҳадырҵаз ахшыҩтцак хада, ҳәарада, ианаҳтцеит: «Абхазия не может более оставаться на автономных началах в составе Грузинской ССР».

ЦК КПСС аҟны Кавказтәи ареспубликақәа рхылаԥшра знапы ианыз В. В. Василиев ҳанидикылаз, ҳазегьы ҳазлацәажәоз Қыртҭәыла алтцра ада даҿеа мҩак шыҟам ауп. Шәҟәыҩҩык иаҳасабала угәы иалоузеи ҳәа иансазтцаа, афактқәа ааганы салацәажәеит Л. П. Бериа имҩаԥигоз амилаҭтә политика иахьагьы амч ду шамоу.

Жәлар реизараҧы иалырхыз, ЦК КПСС аилацәажәараҧы Анцәа иниыҳәаша, рызегьы ибзиаӡаны ицәажәеит. Абарҭқәа зысҳәо ЦК КПСС архив аҟны, хымԥада, иҟоуп ҳаиԥылараҧы иаҳҳәақәоз астенограмма. Уи мацароума! Аҭоурыхҭцааҩцәа ирыԥшааша даара ирацәоуп.

Сызлацәажәо, адокументқәа еидызкыло ашәҟәы аҟны, сгәанала, иҳәатәымызт, иҳацыз ҩыцьа ауаа, ҳааныжьны,

рыҽҙаны Аҟәаҟа ишыхынҳәыз. Убас иҟоу агхақәа ҟаломызт ашәҟәы ишахәҭаҵәҟьоу иҟаҵазҭгьы. Асса-мыссақәа раҵкыс акырҙа еиҳауп ашәҟәы абзиарақәа. Убри азыҳәан аиқәыршәаѡ-аҭыжьѡы идуҙҙаны иҵабуп ҳәа иаҳәатәуп.

Апрель 13, 1995 ш.

Иацы анышә дамардон Иура Лакоба. Аиуара-аҭынхара, мамзаргьы аиѡызара ҳабжьаны акәым. Ҳаамҭазтәи афырхаҵа дыҧсызар, сышҧамцои сҳәеит. Снеин, снеихагылан, аҭынхацәа снарыдышшылан, аҧсшәа наиаҳәаны снаивагылеит В. Г. Арҙынба. Аҧсы дықәыргаанҙа исзымычҳазт, сцеит. Иара, аҧсуаа зегьы еицаҳзеиҧшу ҳҧыза ду, ашьҭахь исарҳәон, аҧсы анышә дахьамардоз Лыхныҟагьы дрыццеит ҳәа.

Аҧсны аибашьра ҟалаанҙа абри аѡыза аҧсыжра салаҧшхьеит знык. Уи изкын машәырла иҵахаз Жорик Мишаиҧа Аҳәба. Уаҵәы анышә дамардоны уахеиҧш, аҵхыбжьон иааҳалаѡѡит, шәнаскьа-ааскьа ҳәа, ауаа рҕьычреи рышьреи азыҳәан абна илоу Мырхәлаак дааиуеит, аиҷахысра ҟалоит, дыршьуеит, ддырбаандаѡуеит аорганаа ҳәа.

Апап иеиҧш, ижакьа оушьҭны, ицәышыз плашь дук ишәҵаны, ѡыцьа арҧарцәа ивагыланы, даҽеаҙәы ишьҭахь дгыланы дааҳавалт, ашьшьыҳәа дыѡхалеит аҧсы даахьыкҷаз. Ахыбра иакәшаны игылан Аҧснытәи аҷарацәа-абжьысцәа. Аҳ дыѡхалан, аҳ ду иҷаҧхьа ишьамхқәа наирсын, илахьицьымшь иҙатәит.

– Данылбааua дыршьуеит! – иҳәеит аҙәы.

– Дҷаҳәаны дыргоит, – иҳәеит егьи.

Сыблала избарц сҵаххеит иҟало. Жәаѡыла, инаскьа-ааскьаны игылан амилиционерцәа. Ашьшьыҳәа дѡарылсны, изыҧшыз амашьына дақәтәаны данца, акыр днаскьахьаны, еиқәырццакны ахысыбжьқәа геит.

– Дыршьит! – иҳәеит аҙәы.

– Дызшьуадаз?

– Аорганаа!

– Игәырҕьаны ихысит дахьцаз, – иҳәеит даҽеаҙәы, – амилиционерцәа ѡыцьа ишьхьеит. Гранатла деибыҵан. Ҳаргьы ҳанирҵәон.

Ауха Аҟәа иреиҳаз асасааирҭа «Абхазиа» иҭәны иԥнан СССР абандитцәа. Аҳәымзар аҳәгьы дырзымкҳеит. Рыхшыԥ хада Жорик Аҳәба анышә данамарда, ргәы рҭынчны дасу ртерриториақәа рахь ицеит. Атерриториа зысҳәа, СССР хәҭахәҭала ишаны ирыман.

Уҳәан-сҳәанны исаҳахьан, Жорик иҭыҧ ааникылоит ҳәа Иура Лакоба. Аҟәа данҭарк, аучилишьче сҭан, сашьа иҭыҧ аанызкылаз дызбап сҳәан, иус ахьырызбоз снеит, Верховный суд аҟны, Красный мост ааигәара ахыбра ду аҟны.

Ахарақәцара идырҵози, иҟаиҵоз аҭакқәагьы уажәшьҭа исгәалашәом, аха ахаан исхамышҭуа исзаанхеит убра, аусҳбараҽы иҟалаз.

Аҵыхәтәантәи ажәа ҳәа, ҳәа аниарҳәа, ахырқьиара, мамзаргьы иҟаиҵаз ацәгьарақәа дрыхьхәны акәымкәа, ҽырҳәала ажәеинраала аҳәара далагеит. Ажәеинраала акәым, инеиҵыхыз апоема. Аусҳбаԥцәа шанханы изыҳырԥуан. Иаргьы даланагаланы даҧхьо-даҧхьо, иаҳа-иаҳа ашьшьышьшьыхәа аҧенҧьыр ашҟа днаскьа-наскьо даназааигәаха, абжьас даԥызаха, ашыԥҵәхәа дԥатҷкьан, аҧенҧьыр ҟәыбаса иганы, дууаҳа дыпеит, ахпатәи аихагыла аҟнытә. Агәарҧ аҟны иҧшны игылазаарын иԥызцәа машьынала. Даныпа, плашь жәпак иҵакны иркын, данылапала, даалаҳәаны, дымҵарсны дыргеит.

Ԥажәак еихысҳәаалоит.

Автомат ашьхәала схы иасны, сыҧсы маҷханы, сыхдырра сзымдырҳо, сырбаандаԥны ақырҭуа фашистцәа санырга, абандитцәа ркомандир Ԓьаба Иоселиани сареи ҳанеицәажәа:

– Саныҷкәыназ абахҭа сҭакын, дсыцҭакын аҧсыуак, ихьҳын Иура Лакоба, –ҳәа ҽаааиҭит, – даара дуаԥ ҟәышын.

– Ауриацәа реиҧш, убас дыҟоуп иашьагьы, аха иҟәыҕара уаԥҵас ихы изархәом, – анысҳәа, дсазҵааит аԥыҷьегьы удыруама ҳәа.

Иҳаақәрыло аҭәыц дахьынҳалоит ҳәа, ҳаҕацәа рҧыза иаҳәара салагеит, хыхь сызлацәажәоз Иура ажәеинраалала рхы ҭҟьаны, аҧенҧьыр дкылпаны дшыбналаз. Насгьы сеигәырҕьаны иасҳәеит ҳшеиԥызцәоу, мцыла ирҭәны иацыстеит иара дҭаркааҳа иаҳзеиҧшыз ус бзиаҳақәак

ҳарҷызшәа. Ихсыркәшеит: «Соуушьҭыр, дыԥшааны шәысалам исҭоит, иасҳәоит шәышсыцхрааз».

Ҳаизыхынҳәып, зыԥсаҵа шкәакәахаша, Иура Лакоба, иԥсыжра аҽны убасҟак ауаа рацәан, ажәлар рҵеи дук дыԥсызшәа.

Аԥсреи абзареи ҳанҵагылаз аамҵазы, ҳԥыза ду иҟаиҵаз аҟәыҷарақәа иреиуазар иахьа иҟаиҵаз? Аус бааԥсҟәа ирҷеыз ауаагьы ҳацхраарц, иҳавагылартә аҟаҵара уи хаҵароуп. Агазеҭ «Сегодня» Иура Лакоба изкны ианырҵеит анекролог-астатиа. Уиала еилукаауеит Аԥсны анҵытҵ иавторитет шыҳаракыз. Иаазгоит цәаҳәақәак: «*Он считался одним из старейших и авторитетнейших российских «воров», считался одним из лидеров абхазского преступного мира*». Ухы уазҵаауеит, аԥсҭазаараҷы иаԥшәымақәада? Исылшо акоуп, схы иасырхәап ажәытәҙатәи аурымцәа римператор ииҳәахьоу: «Измени свое отношение к тому, что тебя волнует и это перестанет тебя волновать».

Апрель 16, 1995 ш.

Аҟәа аиааира ашҵаҷы имҩаԥысит акыр нызқьҩык злахәыз амитинг. Уи азкын Аԥсны Урыстәыла иадлеижьҭеи 185 шықәса аҵра. Даҽазнык иааҳарԥшит Урыстәыла ада ԥсыхәа шҳамам.

Амитинг аҟны дцәажәеит ҳпоет ду Б. У. Шьынқәба. Еснагь еиԥш, иажәа ԥшҙа ухнахуеит. Иамуазар акәхарын, аха аҳәашьа ԥшааны, ажәақәак иҳәар ҳарԥшҙон Чеченҭәыла имҩаԥысуа аибашьра аанкылашьа, ҳара, кавказаа зегьы ҳгәы ишалоу. Уиадагьы, даҽазнык агәра згеит, ашәҟәыҩҩреи аполитикеи еилагҙашьа шамам. Иаҳҳәап, абри даара иԥырхагахеит аҩажәатәи ашәышықәсазы иналукааша ашәҟәыҩҩы ду «Дон ҭынч» зҩыз М. А. Шолохов. Ихьҙ-иԥша даара иланарҟәит ашәҟәыҩҩцәа рзыҳәан Б. Пастернак ииҳәақәоз ажәа бааԥсқәа, атрибуна дуқәа рҟнытә.

Ашәҟәыҩҩы, иажәа мацара акәым, ихатәы ԥсҭазаарагьы абыржькал икылихлароуп, шә-блак ирыҵашәоит иҩымҵақәа, шә-блак ирыҵашәоит ихатәы ԥсҭазаарагьы, еиҳарак, аԥсуаа ҳҷы.

Мау 3, 1995 ш.

Даара ҳаҭыр зқәуҵаша ауаа нагақәа иаагәоуҭартә рдунеихәаԥшра аҽыԥсахра иаҿуп. Рхатәы интересқәа иаҳа ирызхәыцуа иалагеит. Ахеиқәырхара. Ухы узамыхәар, аҙәгьы уиҭахҙам, аҳәынҵқарра дара рзыҳәан иҟаҙам. Зынҙаск рнапқәа ԥдыртлеит ҳчынуаа. Рыԥсҭазаара ԥашәс иамоуп формула кьаҿк: «Усҟан ус аҭахын». Абриала рхы дыркьиалоит раԥхьаҟа. Аха инарҵауланы иҵәаху даҽакуп: «Сыҟанатҵ исҭаху ҟасҵалап, саныҟамло ирҭаху рҳәалааит». Асеиԥш иҟоу ахәыцрақәа, ахымԥаԥгашьақәа аԥсуаа ирыцәтәымуп, ҳажәлар ахьынҙаздыруа. Уажәы ҳазнылаз амԥа сацәшәоит иахьакәым ҳкылнагар ҳәа.

Мау 20, 1995 ш.

Макьанагьы цқьа агәра сымгацт, Аԥсны зегьы акәым, еиҳараҙак, Аҟәа, ҳара, аԥсацәа ишаҳтәу, ҳшақәиҵу. Схала ақалақь салаланы сышнеиуаз, Администрациа аԥхьа, мрагылара аганахьала ишьҭоу абаҳча снытҵалан, агәҭашәа игылаз арымҙ снықәтәеит.

Уахьынаԥшааԥшлак, ауаа даара имаҷуп. Изыхҟьақәо сыздыруам, шамахамзар, иуԥылаҙом аҿарацәа, еиҳараҙак атҵаԥцәа, астудентцәа.

Цәгьамзар бзиа дахыччом ҳәа, схала сахьтәаз, ацәытҵаччара салагеит агорсовет аԥхьатҵәкьа сԥызаки сареи қырҵцәақәак иаҳзырухьаз анысгәалашәа.

Еибаҳҳәоз сгәалашәом, аха ҳабжьы ҭыганы аԥсышәала ҳцәажәон, еиҳарак зыбжьы дууз сԥыза иакәын. Ҳара ҳатҵкыс еиҳабацәас хацәақәак ҳавсны ишцоз, руаҙәк даақәгьежьаан, ажәак мҳәаҙакәа саԥхьа игылаз сԥыза диҿасит, «маимуни» ҳәа нацҵаны. Егьырҵ ркьатеи ԥцәо иаҳхыччеит. Ҳара, ашкол хәыҷқәа иҳалшагәышьоз, ҳшәан, ҳаибарԥит. Ҳхатәы бызшәала ҳахьцәажәоз ҳахырҟьаны шаҟа цәгьара ҳзырухьааз, ҳашьцылахьан. «Рыԥсы сакәыхшоуп, ҳшьа зуз ҳаҷкәынцәа!» сҳәеит, сахьтәаз сгәанала.

Снатҵаԥшит аҧьҵла. Убри атлагьы хҭыск аасгәаланаршәеит. Аԥсны ииуа ашәаԥыҧьаԥ зегьы қырҭуа ҵиаақәазаарын. Схы

еивԥьазшәа схәыҭхәыҭуа сцәажәон схала: «Аа, абри аԥь, Администрациа аԥхьа игылоу, ашьапаҽы, аҭанакьы иадѡыланы, иарсын плакат хәыцык. Иаҳәозеи? «Грузинский дуб». Аурыс бызшәа ибзианы издыруаз анаԥхьалак: «Дубина» рҳәалон ирхыччаны. Уажәы инацыстцеит: «Дуба дали дубины».

Агәалашәара цәыршәагакәа наԥ исԥырҵырц, гәалашәара ԥшʒак ашԥа сниасит сатцаԥшуа, ʒынгьы-ԥхынгьы ииаҵәаʒа игылоу ашәҭцла олеандр.

1965 шықәсазы, ажурнал «Молодая гвардия» ажәаѡатәи аномер аԥны иркьыԥхьит сажәабжь «Ҭуған».

Мѡамш ҳәа цакыс иаҭаны аԥхьажәа иѡит Вл. Лидин.

Владимир Герман-иԥа Лидин ҳинститут аԥны асеминар мѡаԥигон. Даҽеакала иуҳәозар, рцаѡыс дсыман. Иара ихаҵа дышәԥәыѡѡ бзиан, еиҳараʒак иѡуан идумыз ажәабжьқәа. Иѡымҭақәа тираж рацәала иҭытцлон. Иѡымҭақәа реизгақәа хә-томкны иҭытцхьан. Идырра даара иҵаулан. Азеижәтәи ашәышықәсазтәи аурыс интеллигентцәа рцәа ихубаауан. Иҵаулаз, иҭбааз идырра мацара акәым, ихымѡаԥгашьала, аԥсышәала иуҳәозар, дуаѡаамысташәан.

Сзыԥсам аԥара ҳаҭыр сыкәиҵон. Аԥсны акырынтә даахьан. Иналаршәны иҽыцшәалон аԥсуаа хҭагылазаашьа хьаас ишимаз.

Исхамышҭуа исзаанхеит ҿнак, асеминариа аԥны, иажәа иалаҵаны ииҳәаз, аа, абри, уажәы сызцаԥшуа, ашәҭцла азыхәан ихы насыкәкны ииҳәаз:

– Шәара шәҽы ииуа ашәҭ-цла, ашәԥәыѡѡы иѡызоуп. Аҳауа ишанаалаша иҽалоит ашәҭ, зны ишкәакәаны, даҽазны ииаҵәаʒа, мамзаргьы иԥаԥшьʒа. Убасшәоуп ашәԥәыѡѡгьы аԥстазаара дшахәаԥшуа, ишидикыло.

Ашьҭахь дсазцааит уи ашәҭцла удыруама ҳәа. Иасҳәеит схәыҷаахыс ишыздыруа, сахьиз, схәыҷра ахьымѡаԥысыз сқыҭаҽы ишыԥоу аԥсуа аҳцәа рынхарҭа, убраԥа ишгылоу ашәҭцла олеандрқәа.

Ишысҳәаз еиԥш, сажәабжь иазкны аԥхьажәа ахьиѡыз азыхәан, ҳамҭак истароуп ҳәа сышхәыцуаз, иаасгәалашәеит зыʒбахә ҳаиҳәахьаз, бзиа иибо ашәҭцла.

Ажәа мыцхәы заҭахузеи!

Ишәхымс санхытҵ, сара сзыҳәан ажәа ԥхақәа ииҳәаз азыҳәан идуӡӡаны иҭабуп, ииҳәаз аҽхәаԥхьыӡқәа срыԥсахааит ҳәа аҭабуура ашьҭахь, ашәҭ-ҵла олеандр шьыҵәрак наисыркит.

– Сарԥысра шәырхынҳәит! – иҳәеит даара игәы иахәаны Владимир Герман-иԥа.

Иара иаҟара ахатәы библиотека змоу дсымбац. Дааразӡа ирацәаны иман, рнапы аҵаѡны ашәҟәыѡѡцәа дуқәа ирҭахьаз ашәҟәқәа.

Ҳалацәажәон М. Горкии иареи реизыҟазаашьа, шаҟантә дицхраахьаз. Саргьы иасҳәеит Максим Алексеи-иԥа Аԥсны изныкымкәа дшаахьаз, ажәа бзиақәагьы шиѡхьоу Аԥсны иазкны.

Ҳашцәажәоз, – Аурыс бызшәала иуѡлартә иудыруеит, изумыѡуазеи урыс бызшәала? –днасазҵааит.

– Астатиақәа зыѡлоит урыс бызшәала. Аха асахьаркыратә ѡымҭа сзыѡӡом. Сахьаркырала схәыцуеит сани саби рбызшәала, – ашьҭахь иасҳәеит, схәыҷра иадҳәалоу хҭыск, исхызгахьоу.

– Ишәаҳахьазар акәхап, Аԥсны иҟоуп арацәа ахьыҵырхуа, индустриатә қалақьк. Убраҟа дынхон иҭаацәараз саб иашьа. Иара сиааӡон саныхәыҷыз. Аурыс школ сҭан. Иааҳакәыршаны инхоз зегьы аурысҟәан. Схатәы бызшәа, аԥсуа бызшәа, аарла еилыскааула аҟынӡа исхашҭит. Ахԥатәи акласс салгахьаны, аѡныҟа, ақыҭахь саб сигеит. Дхынҳәит абахҭа аҟнытә. Ажәлар раҕа, атроцкист ҳәа дҭакын...

– Ашәҟәыѡѡы изыҳәан уара абиографиа бзиа умоуп, иуѡыша даара ирацәоуп ҳәа, – ҿааиҭит апрофессор.

– Ишшәасҳәаз еиԥш, уаҟа, аурыс бызшәа аамышьҭахь даҽа бызшәак ахьысмаҳауаз, уажәы, саб сахьааигаз, сахьиз, ашкол сҭалаанӡа сахьынхоз, аԥсуа бызшәа аамышьҭахь даҽа бызшәак саҳауамызт. Сгәҵаҿы иҵәахыз ҿыхеит, аԥсы ҭалеит сани саби рбызшәа – аԥсшәа, – иԥьашьаны дӡырѡуан спрофессор, –ҳәарада, ижәдыруеит Иван Сергеи-иԥа Тургенев ибзианы ииҳәаз аурыс бызшәа азыҳәан: «О, великий, могучий, правдивый и свободный русский язык». Сыгәра жәга, ашәҟәыѡѡы изыҳәан даара-дааразӡа ибеиоу бызшәоуп. Сани

саби ибзианы ирдыруеит ажәлар рҳәамҭақәа, алакәқәа, ажәабжьқәа, насгьы урҭ ҭәуп ҟәыҷарала.

– Иугәалашәо, аҧсуа жәаҧҟақәак сзааугару? – днасазҵааит абырг, аинтеллигент.

– Аиҳабы дызмам Анцәа димам, – сҳәеит аҧсышәала.

Ҧсыхәа ахьынӡамаз, ҳаицхырааны ианеиҭаҳга, – Достоевски иихәахьоу ахшыѽҵак ду даара иазааигәоуп: «Если нет Бога, значит все позволено», «Если не чтить старшего, для тебя нет Бога!».

– Иаҵаҵәахуп ахҧатәи аҵакгьы: «Аҳ думамзар, Анцәа думам, аҳ – аҧыза, анапхгаѽы». Достоевски иихәахьаз анышәхәа, исгәаланаршәеит Лев Толстои ироман «Анна Каренина». Хымҧада, ижәдыруеит, епиграфс иҟаиҵеит Лоренс От Стерн ихшыѽҵак: «Нити добра и нити зла так переплетены, что нельзя вынуть одну нить не повредив другую». Сара саб, аҧхьашьа аѽышьа зынӡаск иззымдыруаз, лассы-лассы иҳәалоит ажәаҧҟак: «Ацәгьеи абзиеи, жьи наҧхыци реиҧш, рышьхәа еивҵоуп» ҳәа.

Иахьынӡасылшоз ианизеиҭазга ашьҭахь, акраамҭа ҳрылацәажәон ажәлар рҳәамҭақәа.

Сырҵаѽы аҟәыга-ашәҟәыѽѽы, даараӡа игәаҧхазар акәхарын, ақьаади акалами саҧхьа иныкәиҵан:

– Иуҳәаз аҧсуа жәаҧҟа «кто не имеет старшего» аҧсышәала исанҵа аниҳәа, типографиатә нбанла, сашьклаҧшуа ианыстҵеит: «Аиҳабы дызмам Анцәа димам». Даҽазнык изеиҭасҳәеит акымкәа-ѽбамкәа аҵакҟәа шамоу, насгьы инацыстҵеит иара иазааигәоу даҽа жәаҧҟак: «Аиҳабы дзыҧсоу анудыруа, данықам ауп». Уигьы нбанҵакыла ианизеиҭазга, аҧсышәала ақьаад изанысҵеит.

Ҳанеиҧырҵуаз иажәақәа қьиарала итәны, ус ҿааиҭит аурыс шәҟәыѽѽы:

– Даара шәиашоуп шәхатәы бызшәала шәахьыѽуа, шәыкәҿиарақәа среигәырҕьоит.

Июн 11, 1995 ш.

Дарбану сгәалашәом, философк иҳәеит, амшынҵақәа инадыркны, аҭаацәара иазку асалам шәҟәқәа инадыркны, ақьаад

ианыло зегьы, мышкызны аԥхьаҩцәа ирымԥыхьашәоит ҳәа. Уи ахшыҩтцак иашазар, схы сазтцааит, ус иҟалатцәҟьозар, ицәгьоу, ибзиоу? Аҳәара уадаҩуп. Лев Толстои ду, шамахамзар, есҽены иҩуан амшынтцақәа, аха аиҳарак трыжьзом. Аҭыжьра анысҳәа, ашәҟәыҩцәа рышәҟәыҩцы, адунеитәи аклассикатә литература анцәахәы, асахьаркыратә ҩымҭақәа имоуп жәабаҟа том, аҭыжьра иаԥсам ҳәа архив аҟны итцәахуп.

Абартқәа сызлацәажәо, ҳаамҭазтәи аԥсуа шәҟәыҩцы ианаҳәаша даара ирацәоуп.

Асовет цензура, ҳәарада, ашьамҭлаҳә иаҩызан, аха иаман бзиарақәакгьы. Сахьаркырала иԥсыҽыз ааннакылон. Уажәазы, алитература азыҳәан, итҟәацыз абомба иаҩызахеит. Адамба анытҟәацлак, азы-цқьа иалатәаны ихышхыҵәо аҿынанахоит агәамсам зегьы аманы. Абырцкал даҩызахароуп аԥхьаҩ. Аха ҳара ҳҿы аԥхьаҩцәа хыԥхьазаралагьы иаҳа-иаҳа имаҷхоит, иаԥхьогьы ргьама даара илаҟәуп. Лассы-лассы иуаҳалоит зынзак измыԥхьац аҩымҭақәа дырҽехәо.

Амшынтцақәа санрылацәажәа, исгәалашәеит Баграт Шьынқәба амшынтцақәа рзыҳәан исеиҳәахьаз. Изласеиҳәаз ала, амаҵура ду аҿы дахьынзаҟаз, абиуро аилатәара инаркны иибоз, иаҳауаз, хьаас имаз зегьы аниҵозаарын. Исхашҭуам ииҳәаз ажәақәа: «Уаҟа аума рнуп. Макьана кьыԥхьшьа рымам».

Ганкахьала исгәаԥхеит ииҳәаз, аха иахьшәарҭақәоугьы рацәоуп, еиҳараҙак ачынуаҩ ду изыҳәан. Изгәамҭазакәа, иааҳәны иара ихаҵа иҿагылар ҟалоит. Аиаша алацәгьа иаҩызоуп. Иурҿыхар, ухаҵа иуцҳар ҟалоит.

Анхацәа роума, аусуцәа роума, рызегьы шеиԥшым, убасҵәҟьа зегьрыла еиԥшзам ашәҟәыҩцәагьы. Излеиԥшымыз ашәҟәыҩцәа дуззақәа Л. Толстоии Ф. Достоевскии? Л. Толстои иааирԥшуан аурысцәа ҟаларц шиҵахыз, абас иҟалар ҟалон ҳәа. Ф. Достоевски иааирԥшуан аурысцәа шыҟаҵәҟьаз. Рхаҭақәагьы рхатәы ԥсҭазаараҿы дгьыли жәҩани реиԥш еицәыхаран. Ашьыцра зынзагьы иламызт Ф. Достоевски. Иԥсхьазгьы, зыԥсы ҭазгьы азәымзар азәы иранаижьуамызт ахьз-аԥша дуқәа Л. Толстои. Абартқәа ирыхҟьны, еицәажәазомызт ҩыџьа ашәҟәыҩцәа дуззақәа.

Аԥсуа шәҟәыѡԥаагьы, рѡышьа шеиԥәыхароу еиԥштцәҟьа, рхатақәагьы руаѡышьагьы даара еиԥәыхароуп. Даҽакала иуҳәозар, еиԥшым баѡхатәралагьы уаѡралагьы. Ибзианы дыздыруеит шәҟәыѡык, ауаа шаҟа еиҿаижьуа, шаҟа еичирчо убасҟак ихәозар акәхап ишәҟәыѡраҿы!..

Аԥьныш ԥьнышрак аныҟаитцалак, апааимбар сииааит ҳәа дгәырҵьоит.

Иҟоуп даҽа ԥьоукы, шәҟәыѡԥаақәак, даҽа шәҟәыѡык изыҳәан цәгьарак ҟартцар, ихатәы шәҟәѡыра иацхрауеит ҳәа зыԥхьаӡо.

Доусы дзакәытцәҟьоу ааԥшыртә ииаит аамта ҿыц. Ганкахьала, узеигәырҵьаша аамтоуп – ахақәитра. Аха даҽа ганкахьала, даара ишәарҭоуп. Аҽынкылара! Уаамтеи уареи...

Хаца-нагак,–баасзыӡырѡи,–ҿааититиԥхәыс алеишәацәгьа ихы налықәкны, – бзықәтәоу аҽы, баахьаҳәны ианахәҭоугьы ианахәҭамгьы ҟамчыла баслар, ибызгәамтаӡакәа, бҽы быцәцоит. Бҟамчи бкәадыри бзаанхоит.

Июн 22, 1995 ш.

Аредакциа аҟны схала стәаны, гәтахәыцрақәак сыблакнот ишанысцоз, сѡызак дааѡналан, иаахжәаны лафшәа:

– Изуҭахузеи иуѡқәо? Иумбаӡои ауаа зҿу? Амал-амазара арҳара, уаҳа акгьы иазхәыцӡом, – иҳәеит.

– Аӡәгьы дамыԥхьозаргьы, исымѡыр сгәы иауам, – сҳәеит, – иумбои, ақьаади сареи ҳаицәажәоит. Убриала сгәы сҟычуеит. Дарбанзаалак аӡәгьы ахшыѡ исыртцарц сашьтаӡам, сзыргәаҟуа акоуп. Схазы еилыскаарц стахуп изакә аамтоу ҳазхаанхаз.

– Аѡстаагьы издыруам, – иҳәеит сѡыза, – ааи, иумбои иҟалаз, иаалырҟьаны Чеченгәыла иақәлеит Урыстәыла. Аа, шықәсык цит, аанкылашьа амам.

Июн 23, 1995 ш.

Ашәҟәыѡѡы иахьа иҭагылазаашьа зеиԥшроуи асовет мчы аан изеиԥшрази сышрызхәыцуаз, иаасгәалашәеит саб идҳәалоу хҭыск.

Аԥьыԥьтәылатә еибашьра Дуззаашьҭахь акәын.

Уамак ҭуамызт саб доурышьҭны дхынҳәижьҭеи, аѡныҟагьы ааира, иҭаацәа рылаԥхьара азин ирҭеижьҭеи. Арахә-ашәахә, афатә-ажәтә уҳәа зегьрыла ҳкаԥсаны ҳаҟан, ицәдырҳәыз атроцкист иҭаацәа иҳагмыз ҳәа иҟаз.

Ҽнак ҳаѡны днеит аколнхара ахантәаѡы.

Иҽеы ахьаца амҭан инҽаҳәаны, ашәшьыраҿ ишынатәаз, днахыкәша-аахыкәшо акәымкәа, иаахтны ус ҿааиҭит:

– Басариан, ус бзиак удызгаларц сааит. Шәнаѡс, Чачаа рашҭаҿы сыҟан. Аҭыԥ сахәаԥшит. Зеиҧьаҟамоуп. Арахә аҙын иахьцалаша абнақәа ааигәоуп. Аԥхын ашоура аныҟало аҙиас ааигәоуп.

– Аҭыԥ баша алырхуазма Чачаа дуқәа, – иччашьала дааччан, лафҭас иҳәеит саб.

– Иҟоу уиоуп, Басариан, араиком иҳадиҵеит аҳәақәа раазарҭа аферма еиҿаҳкаарц.

– Ианышәҵа, ирҳәаз ҟашәымҭар ауама...

– Убарҭ аҳәақәа уара унапы ианаҳҵарц ҳҵахуп.

– Унапы ианаҳҵарц шԥа?

– Аҳәақәа ҳзухьчалар...

– Аа, уиоума узааз... Ҵәыцак аанкыли, уи нас ҳалацәажәап, – ахыжәлақәа нацҵаны, абысҵа зуаанҙа, шәааибаныҳәала лҳәан, сан иаалгаз аѡы аҵәца инҵаиҵәан, ахантәаѡы инаиркит саб.

Аԥшәма ианижә, асас иаҵәца кны ус ҿааиҭит:

– Сара ушызбо удыруеит, Басариан. Анцәа иԥьшьоуп, уеибганы ухынҳәит. Аколнхараҿгьы, ишубо, егьа аус уургьы, акгьы шәаҳҵартә ҳаҟам. Зегьы ашәахтә иагоит, ма аблигациа. Аҳәа бзиақәа аахәаны иааҳгоит, афатә рыгҳархом. Аҳәынҵқаррагьы уахәап, уаргьы ухы уахәап. Уара иутәны ҳәанк нарылоуҵар, иаахшо уҵилап, – даҿын ахантәаѡы.

– Ижә, ижә, уаҵәца ыжә, – уажәы игәаара иаҳа ихыԥсааны, иҽынкыланы ҿааиҭит саб.

– Мамоу, саҵәца зжәаанҙа сыззааиз аус ҙбаны ҳалгароуп.

– Уи ҙбоуп. Уаҵәца аанкыл.

– Ушақәшаҳаҵхоз здыруан. Араҟоуп, ааигәароуп.

– Изакәызеи, уара, сзықәшаҳаҵхо?! Аҳәахьчароу? – деи-

лашәаны днеиҿаԥшит ҳасас. – Абарҭ убома? – сашьеи сареи инапы наҳаҟәикит ҳаб, – иандухалак, ԥьара изцәырымҵуа, рылахь ада ԥҵәаны, аҳәахьча иԥацәа ҳәа еибадырбо, ирхыччо... Уара ушызбо удыруеит, аха уи аҩыза сатәоумшьар акәын, – асас дыштәаз, саб дҩагылан, дындәылҵны дцеит.

Сазыхынҳәып абри сгәалазыршәаз. Амалқәа зегьы раҵкыс еиҳау малуп аб ихшаз ирзынижьуа ахьӡ-аԥша. Абри ауаҩ иԥацәа роуп ҳәа гәадурала, еигәыргьаны раб иҙбахә анырҳәа, уи еиҳау егьыҟам ахшара изыҳәан. Аби уи ихылҵыз ахшареи реизыҟазаашьа еиԥшнушьалар ауеит ашәҟәи уи «иахшаз» аҩымҭақәеи. Ахшара ианынаиҿаԥшлак, раб дшааргәалашәо еиԥш, аԥхьаҩ инапаҿы аҩымҭа анааникылалак, изҩыз ауаҩы ихаҿсахьа иаԥхьа иаацәырҵуеит.

Абаҩхатәра дуӡӡа аамышьҭахьгьы, Лев Толстои ииҭеит даҿакгьы – ахьыԥшымра, ихьыԥшымызт игәы-иԥсы, дхьыԥшымызт маллагьы.

Иааиз аамҭа ҿыци, ашәҟәыҩҩи, аҳәынҵқарреи реизыҟазаашьа шԥаҟало?

Ашәҟәыҩҩра мацара акәым, цқьа иҳаздырӡом зегь реиҳа ихадоу – аиааира дуӡӡа згаз ажәлари аҳәынҵқарреи реизыҟазаашьа.

Исгәалашәеит В. И. Ленин ииҳәаз: «Мы Россию отравляем, мы должны теперь Россией управлять».

Ииашоуп, аҳәынҵқарра аадырҳәит абольшевикцәа. Иззықәԥоз аҕба иакәтәеит. Аԥсҟы уаҩҵас ирзымкит. Анархиа иамҿеханакит. Убри анархиа дахылҵит Ԥаҵақьала – апалач, адиктатор.

Июль 6, 1995 ш.

Арҭ амшқәа рзы цәгьарақәак сзеилалеит. Ҩымш-хымш иааҟәымҵӡакәа илеиуаз ақәа, зны ақәаршҩы иаҩызаха, даҿазны аҳаԥшьа аҵа ԥҿызшәа, икыдыбгон.

Аӡиасҟәа, арҩашқәа... Ирҳәоит жәаҩык ауаа аӡы ишьит ҳәа. Ласссы-лассы сықәлагәышьон ҳаҩны ахыб, иахькылсҟәоз ақәыршәра саҿгәышьан.

Аҟәа убриаҟара аӡы хыҵит, ҳара ҳахьынхо аҟынтәи ҳгәыла

анышь дақәтәаны, ажәԝақәа аатцшьуа аԥошьҭа аҟынӡа дааӷеит.

Узызцаалак ирҳәо акоуп: ашьрақәа, арҳәрақәа, ақәыларақәа уҳәа, агәнаҳарақәа иҟаҳцо рзыҳәан ҳазшаз дҳазгәааит ҳәа.

Сыблала избеит, ауаԝы ихәшизнымкыло. Иуроу аҽы аҕәра аҿоумкыр, ихәжәаны иԥсуеит. Ауаԝы ма иҕәҕәоу азакәан дааннакыларопуп, мамзаргьы дааннакыларопуп иламыс, иуаԝра. Ажәа «ԥхашьароуп» зынӡаск илаҟәит. Аибашьра, ареволиуциа, агәаҕқәа рхышхыцәара. Ахархь уаа иаарылоу амҽеирақәа зегьы арҿыхоит. Шәҽаанышәкыл ҳәа разҳәаша дҳамаӡам. Аҟәыҕацәа ажәа рымырхит. Даара ишәарҭоуп Аԥсны еиқәзырхаз ҳарԥарцәа, иргаз аиааира ргәы ахшәар ҳәа сшәоит.

Ашара саатқ аҟара шагыз иҽеишьит саҳәшьаԥа – шыкәса ԝажәижәаба ирҭагылаз, аибашьԝы, иҭаацәараз, ахаҵарԥыс ҟәымшәышә. Иара идагьы, аҽешьрақәа ицегьы иҟалақәахьеит ҳииаира ашьҭахь. Изыхҟьақәо ҵарадыррала иҵҵааӡам.

Июль 11, 1995 ш.

Иаха сыҷкәын аитцбы, исгәамԥхоз акы ҟаитцақәан, сахьнышьҭалаз ԥхыӡ дызбеит саб. Дгәааны дсыхәаԥшуан.

Ампыцахалаԝцәа ирыблыз сымшынҵақәа рҟны ианын саб идҳәалоу ԥхыӡк. Исхамыштырц абраҟа ианыстоит.

Саб дыԥсижьҭеи шықәсқәак ҵхьан. Ҳгәыла Гәыӡба Киути иареи ҳаҭыр еиқәыртцон, анхара-анцыраҿы еицхыраауан. Еицәажәаны цәык-цәык рааӡон. Ацәаҕәара, амхы аҭалара, амҿы аагара уҳәа, еивакны рхы иадырхәон. Ҳахьынхоз аанда ҳабжьан, ишырҳәо еиԥш, амца еимаадо ҳаигәылацәан. Ԥшьԝык ахшара иман. Иԥҳәыс Раика лыхьӡын. Дшысабиз лани лаби ԥсын, лиешьара Бигәаа драаӡеит. Ан лгәыбылра ахьлыгыз аҟнытә, ҳара ҳан «нана» ҳәа лалҳәон.

Ҽнак, – Нана, – ҿаалҵит сан лхы налыкәкны, – иаха Пыҕа (ус иаҳҳәон), ҳаб, ԥхыӡ дызбон.

– Аԥхыӡ бзиа ббалааит, нан, даанӡа шәымнеиааит шәшынҵаацәоу зегьы.

– Пыҕа, иԥсы сакәыхшоуп, иара, сасра данцо еиԥш, ибзианы иҽеилаҳәаны, арахь, шәара шәахь шәымхырҭа дҭагылахуп. Ҳара ҳамхаҷы арашәара ҳаҷуп сыԥшәмеи сареи. Ишәымдыруеи, нана, сыԥшәма Патагәа ҳәа иеиҳәон. «Патагәа! Патагәа!» ҳәа, – ҷиҭит, абыржәеиԥш исаҳауеит ибжьы. «Патагәа, арахь ууаи, арахь, сара сахь!» ҳәа, – ҷиҭын, нас арахәыц кәаркәашьк, аҵыхәа иара икны, ируууаҙа иршәит. Ишаауаз, сыԥшәма дамҵасны иааникылеит. Арахәыц, иҟаԥшьҙа, аҵыхәа икуп Пыҕа.

– Иукума акәаркәашь?! – ҷиҭит Пыҕа.

– Искит! – иҳәеит сыԥшәма.

– Уажәшьҭа убри куа, икуа сара сышҟа ууаи иҳәеит Пыҕа, нана, ишәымдыруеи, иҳәатәы дахыԥомызт. Арахәыц икуа, икуа мацара, ааида дынхыҵын, Пыҕа ишҟа длеин, еицны ицеит. Сара сахьгылаз саанхеит.

– Нан, бхәыҷқәа раби бареи шәеигымхаайт. Ԥхыҙ иббаз иара иаҵкыс нышәҵааит, – ажәа хаала лгәы лырҕәҕәеит.

Ҳгәыла данца ашьҭахь, – дара есқьынагьы амашәыр рыԛәуп. Анцәа дрыцҳаишьааит асабицәа ирылатәоу Гәыҙба, – лҳәеит аԥхыҙ аалцәымыҕхан.

Ашьҭахь исалҳәеит, ииашаҵәҟьаны, убарҭ ҳгәылацәа амашәыр шрыԛәыз. Гәыҙба иашьеиҳаб Ирод ихьҙын. Аррантә даныхынҳә, Тҟәарчал ашахтахь усура дцеит. Арацәа шыҵихуаз, ахаҳә-рацәа ихы иаахан дашьит. Рабгьы машәырла дҭахахьан. Ишыҟалаз абасоуп. Ҳқыҵа, Аҭара ашкол дыргылон. Ақьырмыт Аҙԥыбжьантәи уардынла ишааигоз, ауардын хышәҭын, иҕрасит. Дахыԥсааит.

Ҳгәыла ԥҳәыс Раика илҳәаз аԥхыҙ ҟалаҵәҟьеит мчыбжьык ааҵхьаны. Чарак аҟнытә, иқьаф ҟаҵаны дшаауаз аҵхабжьон, рыԥны ааигәара абахә далыԥрны дҭахеит.

Ашәира аума, агәнаҳа аума, аныха уҳәа даусы иара итәала идырып. Ианысҵаз иҟалаҵәҟьаз ауп. Аҵыхәтәан узеигәырҕьаша, Гәыҙбеи Раикеи Киутаа рҵыхәтәа бзиахеит, ирыхшаз, урҭ ирыхшаз Анцәа ишиҳәара иҟоуп.

Иудыруазеи убас лахьынҵак амазар Аԥсынгьы?!

Июль 11, 1995 ш.

Анцәа иҳәаааит сԥашьауа, аха аҵыхәтәантәи аамҭазы иааҳаиаҳа агәра зго салагеит, процентла иугозар, ҳаиҳараԥык, ҳамҧхашьаҙакәа иаартны иаҳҳәоит амц. Ас ҳҧынаҳхар, ҳазҭахугьы ирҳәо иалагар ћалоит – «рыҙбахә сумырҳан, ирҳәо ҳәам, ируа уым».

Абри асаат азыҳәан ҳаиқәшәап ҳәа еибышәҳәар, реиҳа ианеиҵаха, саатк еиҵамкәа дагханы днеиуеит. Ус бзиак азыҳәан шәеицәажәар, узақәгәыҙом. Уижьоит. Амцҳәара ламысдароуп ҳәа аҳәара ҳаћәыҵып. Ҳааћәымҵҙакәа «аҧсуара» ҳәа иаҳҳәо, иаҳа-иаҳа иҵакыдахоит ауаԥра анацым. Аибашьра ћалаанҙа ицәгьа-ибзиа иҵышәынтәалан. Уи еиланарԥынтит иҳалаҳаз аибашьра. Адоуҳатә гәамра шаћа иуҵәахуа, иаҳагьы игәамхоит.

Абарҭқәа зхысҳәааua иаазгоит фактқәак.

Ҳаибашьра ашыкьымҭазы, Ленинград инхоз аҧсуаақәаки, еиҳараҙак, Аҧснытәи ерманыки амедицинатә палаткақәа хҧа, иаҭахқәаз зегьы нацҵаны иаарышьҭит. Ахпҭагьы Шәачанҙа иааит. Ленинградынтәи иаазгоз, Шәача издызкылоз, уинахыс изгақәаз сашьҭалан исыԥшааит рыхьыҙқәа, рыжәлақәа. Изгаз Аҧсныћа ииаигеит ԥба. Акыр миллион иаҧсаз амедицинатә палатка-госпиталь руак ҭины аҧара иџьыба иҵеиҵеит. Даҽа фактк. Идуцәам аҕбақәа аахәаны иааҳгоит ҳәа ҳақәыргәыҕны, миллионла хҧара рыманы ицеит Урыстәылаћа. Иаархәазшәа, ирымырхызшәа, амцқәа еиқәырҽаҽаны хҧарақәа рԥьыба иҵарҵеит.

Аха иарбан иааиразаалакгьы, иазыҵәахҙом Аҧсадгьыл ашәарҭа ианҭагылаз зыжәлар ирыҵаҕьычуаз, даҽакала иуҳәозар, анацәа ргәаҵа иҵаҧсоз алабжышқәа џьоукы хьы-раҙынны рԥьыбақәа ирҭалон.

Ҳаиқәырхаԥцәа агәра ганы иҟан, ҳиааира ашьҭахь, анҭ ахәымгақәа ирыхәҭоу иақәдыршәоит ҳәа. Ацәгьоура ахьырхәра аҿҳәара амаҙам.

Хыхь зыҙбахә сҳәаз ауаа ирыхәҭоу аус рақәыршәара зегьрыла иаамҭоуп.

Агәра згоит убас егьыћалоит ҳәа.

Июль 29, 1995 ш.

Арҭ амшқәа рзы, ҷыкы иҭыҵуа, даҽеа ҷыкы иҭало, инеимдо аҳәара иаҷуп лаф еиқәаҵәак.

Ахшыѡҵак заа исҳәап: алафгьы абжа иашоуп.

Зынӡаск ҳмеибарԥсырц азыхәан, Аԥсни Қырҭтәылеи иҳабжьагылоуп Урыстәыла ар. Аурысцәа, иҳәеит, ргәы аныԥҵәа, рышьҭахьҟа иаскьазаап. Амѡа аадыртит.

– Ҳадгьыл ашҟа ҳнашәышьҭ, шәнаскьа, шәаҳԥырҵ шәымҳәоз, шәааи, агәашәқәа ааҳартит! – рҳәаазаап Аԥсны аҳәааахьчаѡцәа.

Хаха-хымш иккаӡа иаартын, иҳәеит, Аԥсны аҳәаа. Иқәаҳцаз рыхынҳәра ацымхәрас, иаанханы иҟаз ыкәҵны ацара иаҷын, иҳәеит.

Агәаҟрагьы амлакрагьы лафла ирхыргоит ажәлар.

Ари алаф еиқәаҵәа уаѡ ианаҳәо рацәоуп. Ишԥеилкаатәу арҳәыѡцәа, аимҵәацәа рнапқәа зынӡаск иахьԥдыртлаз? Иосиф Сталин итеориа анагӡара амѡа ҳанылазар? Ауаѡы шаҟа дгархо, убасҟак аҳ ихәура дҭалоит, нцәахәыс дихәаԥшуа, иара изыхәан ашәаҳәара далагоит.

Абри далаԥшхьан Л. Н. Толстои. Убри азыхәаноуп изиҳәаз: «Нельзя жить и считать себя правым, когда каждый день ешь хотя бы сухую корку, а есть люди, старики и дети которым нечего положить себе в рот».

Сҳәыркьиуа, снапқәа рымҵакуа ҳчынуаақәак рҷаԥхьа сымгыларц, ҵыԥхгьы сынтәагьы Гәылрыԥшь араион Владимировка ақыҵа аҟны, сыԥшәмагьы сыҷкәынцәагьы амхы лаҳҵеит. Ҵыԥх аџьықәреи, аҟәыд, апамидор, анаша ҳҵынхацәа хрыцхраартә иааҳрыхит. Сынтәа иаҳагьы еиҕьны илаҳҵеит. Сыԥсы ҭанаҵы, ачынуаа рҷы сҭаԥшуам.

Рԥьыба сҭаԥшыр, рҷы сҭаԥалар акәхоит, рхәура сҭарцалоит, аҕацәа сызрабашьуаз – ахатәы хақәиҵра – сцәыргоит ҳара ҳтәқәа. Ирыздырӡом чынуаақәак аԥсуаа изакә милаҵу. Атәымуаѡ ихәура иҭамлаз, дзыхшаз иани иаби рхәура дҭалаӡом.

Ҷьоукы агәра рымгацт И. Сталин «дзыхшаз» исистема шықәӡаахьоу.

Август 2, 1995 ш.

Аибашьраан Олег Шамбеи сареи еиҽаҳкааз аинтеллигенция рхеидкылаҽы хыҟакыс иҳаман хатәгәаԥхарала иҳацхраарц иаақәази аҳәаанхыҵи рзыхәан, цхыраарак аҳасабала, идуцәам ашәҟәқәа ҭыжьны, хәыда-ԥсада рыҵара. Телехәаԥшрала ақәгыларақәа, арадио ала ацәажәара, астатиақәа рыѽра аиҽкаара.

Уажәы, ҳиааира ду ашьҭахь хыҟакы хадас иҳамоу – иааҳалшо ала ҳԥыза ду ицхыраара ауп.

Ҳабаихәо?

Зыда ԥсыхәа змам ҳәа ҳгәы иаанаго иҵаҳәара. Ма иара ихаҭа иацәажәарала, мамзаргьы аус ицызуа, реиҳа зыгәра иго рыла.

Август 3, 1995 ш.

Сыцәазу, сааԥшызу сзымдыруа, снаҳәы-ааҳәуа аиарҭа сылаиан. Цәажәабжьызу, инахараны иааѽу, ҽытҵбжьызу сзымдыруа бжьык сгәы иқәыѽуан.

Аарла сылацәа анаахыст, аԥарда саанахан, аԥенԥьыр сналыԥшит ишахьоумашь ҳәа.

Илашьцамызт, цқьагьы имшацызт. Сааҳәны сывара снықәиеит даҽеа маҷк сыцәарц, аха убри аамҭазы иаарылскаартә сгәы иқәыѽуа иалагеит абжьы. Инахараны, абар, ибжьы нытҵакны ашәа иҳәоит саб. Иарбан ашәоу, иарбан мелодиоу цқьа исзеилкаауам, исаҳауа иара ибжьоуп. Убри абжьы убасҟак сарҭаслымит, соуразоуроу сымчыдахеит, зны сқәыԥшхеит, нас зынӡаск схәыҷхеит.

Аа, абар, схәыҷны ашкол сҭоуп. Макьана имшаӡацт, аха издыруеит ашара уажәшьҭа ишааигәахо, ашкол ахь ишцатәу.

Иӡынрахуп. Ианӡынраз, ахьҭа аныҟаз акәын ҳаб ашьыжь шаанӡа дгыланы, ашкол ахь амѽа ҳақәлаанӡа, аматцурҭаҽы амца анеиқәиҵоз.

Усҟан иҳазгылан маҟҽаҳәара ишьҭыхны ахьатә кәаскьасасааирҭа. Адәахьала ҳаб, – Шәҽыхала, дадраа, уажәшьҭа шәҽыхала! Ҳәа, – аҭӡамц днас-насуан.

Иажәақәагьы ииҳәоз ашәа иалаҵаны акәын ишиҳәоз.

Иаҳдыруан амаҭурҭаҿы амца шеиқәиҭахьоу, иаҳфаша аҟаҵара далагахьеит ҳан. Аамҭа ианаалартә ҳаилаҳәан. Сашьеи сареи ҳанышьҭалоз, ҳқалпадқәа ааҳашьхны, иҙәҙәаны ахәышҭаара ааигәара икналҳауан. Ҳқалпад заҵәқәа шаҟантә иқәлыршәуаз анцәа идырып. Урҭ агәалашәарақәа наҟ иҧхаҵаны, уажәы сгәы иқәыѡуаз саб иҿыҵбжьы акәмызт, иааҟәымҵҙакәа сгәы иқәыѡуан иашәаҳәабжь. Убриала саҧылоит иахьатәи амш. Ихьанҭазаргьы, амш ҿыц аира ауаѡы иира иаѡызахоит. Аѡбагьы урҧылала, гәырґьарала, аҧсҭазаара абзиабарала.

Аҧсабара иаҳзаанашьҭуан амш ҿыц, амш лахҿых. Ҳаб инациҵон аҵкыс еиҵамыз – агәышьҭыхра, аҿынтәарак ҳзырҧхалаша.

Урҭқәа ракәым уажәы сзызхәыцуа. Иҧсҭазаараҿы цәгьарас иааҟаз зегьы ихигахьан. Иҧсы шҭаз, дыҧсхьеит ҳәа аҧсцәа дрыларыжьхьан. Ибжьимхырц азыҳәан, ихшаз ихәыӵқәа рбара-рааҙара азин имырххьан. Нхаѡҵас дынхар-дынҵыр руамызт. Ус шаҟа? Нас, иабааигеи, илазҵазеи убасеиҧш агәамч, шәаҳәарала ашьыжь шара даҧылартә еиҧш? Хымҧада, даскылсит ҟәыґара дук: егьарыла ихьанҭазаргьы, зегьакоуп, аҧсҭазаара еиҳау акгьы ыҟам. Егьарыла идырлашьцарц иалагазаргьы ауаа, адунеи иаақәло амш лашара еиҳау акгьы ыҟам. Аҧсра абла иҵаҧшхьоу иоуп издыруа изыҧсоу аҧсҭазаара, амш лаша.

Даҿеакгьы аанагон ашьыжь шара шәаҳәарала амш дзаҧылоз саб: дызҭагылаз аамҭагьы, шьыцрала, ҳарамрала дызцәымґызгьы дырхыччон, дшаҵамхаз дирбон.

Урҭқәа даҿеакала илҳәеит сан: «Акрыздыруа иаатраҿы аҧсра ҧсҭазаарак иаҧсоуп».

Август 27, 1995 ш.

Сахьиз, схәычра ахьымѡаҧысыз сқыҵа гәакьа Аҵара, аҳабла Аҵара Ахәы, ҳаґацәа ирыблит декабр 26, 1992 шықәсазы. Убасшәақәа иҟалеит, ргәы иалсрым, егьырҵ аҳаблақәа зегьы раасҭа, даараҙа ибеиаз ҳаблан. Еиҳараҙак изыбзоураз, адгьыл мчын, аха иаалоуҵаз марымажаха ииуан.

Иаазгоит ҽырԥшык.

1947–1948 ашықәсқәа раан, зынран, дараҙа ихьҭахеит, ахацәа дуқәа ршьамхы инахысуа, асы шьҭан. Ҳматурҭа аатцра ҳаҵагыланы, аԥьынԥыхәақәа реиԥш, икнаҳаз ашьашьалқәа ҳазԥымҽуа, алабақәа рыла ҳаарысуа иҟәыбаса илаҳашьҭуан, убас итааууан.

Аԥсны зегьы сыздыруам, аха ааигәа-сигәа ақыҭақәа, Аҳѡыбжьа, Кындыг, Кәтол, насгьы Аҭара егьырҭ аҳаблақәа зегьы рҽы иныкәѡаа ицеит амандаринақәа, еиҳараҙак, алимонқәа. Ҳара ххаблаҽы, машәырлагьы шьапы заҵәыкгьы мѡаҙеит.

Уи еиҳараҙак изыбзоураз адгьыл акәын, аҵиаақәа аҙы рыҵатәомызт, адгьыл малаҷырын. Инацлеит даҽеакгьы. Ахыкә уқәгыланы, еиҳараҙак, ахәылпаз, амра аҭашәамҭаз агаҽахь унапшыр, ицырцыруа ухыԥшылоит амшын. Уи аҳауа ԥха аҵиаақәа, ҳәарада, ирыхәон, иахьчон. Дараҙа ианаалон аҙахәа. Аҭара ахәааа рѡы аҷандараа рѡы иаѡызоуп рҳәон.

Ажәаԥҟак еиԥш ирҳәон ҳара ххабла азыхәан даҽеакгьы: «Аҭара ахәы, Аҭара ақыҭа, ауаса акьамашәышә иаѡызоуп» ҳәа.

Амал-амазара еиҳараҙак изыбзоураз, арахә рзыхәан даара иманшәалан. Адгьыл ҭацәқәа рацәан, Аԥсны ақыҭақәа зегьреиҳа иамоуп абна, зынгьы-ԥхынгьы ирфаша роуан арахә.

Хыхь исҳәаз аҙын хьшәашәа аан, аԥсаса, еиҳараҙак, еиқәнархон ашәч зқәыз аҵлақәа ԥҟаны рылажьра, ашьамаҟагьы амаҵә ихыҟаҟааны ирфон.

Урҭқәа, ҳәарада, акырҙа аҵанакуан, аха ҳара ххабла иамаз абеиарақәа раԥхьа игылан ахшароура. Ҭаацәацыԥхьаҙа фѡык, быжьѡык, ааѡык ахшара рыман, еицлабуазшәа.

Ҳара ххаблаҽы акәын иахьынхоз Ҷанаа.

Анцәа иҧьшьаны, ианырацәаха, инаскьаны, егьи аҳаблахь, Набжьоу аҳабла ашҟа инаскьаны инхеит ԥытѡык. Убраҟа диит Самсон Ҷанба – ауаѡ ду. Ххабла хәыҷы иалҵит ашәаҳәацәа, акәашацәа, ателехәаԥшра арежиссиорцәа, аредакторцәа.

Ишысҳәаз еиԥш, убри зегьы ныкәццышәаа иргеит ҳчеиҧьыка иааҙаз ҳгәылацәа ахалдабаа.

Абарҭқәа сгәаларшәо, сылабжышқәа сгәаҵа иҭаԥсо,

иқьаԥтахаз сҳабла гәакьа, анышәынтрақәа рҽы саатгыланы, снареихырхәаны, ԥьанатҭ гыларҭас ишәоуааит ҳәа «снарацәажәо» сышнеиуаз, сгәыскеанзамкәа, сызқәымгәыҷзоз ѡны еихагылак агәашә снадгылеит.

Аҳабла зегьы аҟнытә ѡны заҵәык еиқәхазаап. «О, аԥшәма!» ҳәа, – ишаԥу еиԥш, аҽыҵра ацымхәрас, агәашә аартны, аныхабаа ашәхымс схыҵызшәа ашҵа сынҵалан, ажәѡан снаҵаԥшны, сныҳәа-ныԥхьаны, сылахь-сыԥьымшь ҙатәуа, ҽымҭзакәа акраамҵа сгылан, гәынхәҵыстала агәра ганы сыҟан аҙәымзараҙәгьы дахымызт ҳәа аѡны еихагыла ду. Ибзианы издыруаз акакәын, аԥшәмацәа Жора Биҷваиа иҷкәынцәа аѡыԥьегьы Гурами Леониди, аибашьра ианалага аҽены инаркны, иааирала еилгаанҙа бԥьаршьтыхрала еибашьуан, анцәа иԥьшьаны, еибганы иалҵит.

Сшымгәыҷзоз, аѡнеихагыла иахыҳәҳәоз ауаԥьаҟ алѡаҵә сылаԥш нақәшәеит. Азныказыҳәан лаԥшҵашәараз ԥьысшьеит. Самышьцылахьаз агәашә савсны сцацыԥхьаҙа, есқьынагьы ихәхәаҙа, зны ицәышҙа, даҽазны еиқәараҙа ауаԥьаҟ илышәшәо, ажәѡан иаҵахәмаруан, амѡасѡы умѡахыҵ аҳәарц аҭахушәа.

Сара сеиԥш, иара, аԥшәмагьы дшымгәыҷзоз, ашә аартны абарҵа данаақәгыла, иԥьашьаны, ҽымҭзакәа, инапсыргәыҵа илахь иаадкыланы дсыхәаԥшуан, иибоз сынаур акәызшәа.

– Избоит, Жора, избоит иуԥшышьоу! Сара схаҭагьы иԥьасшьоит сыԥсы ахьҭоу! Анцәа иԥьшьоуп, ҳазшаз дузылыԥхеит, уҷкәынцәа еибганы иахьалҵыз! сҳәан, – наҙаҙа еицәыҳхьаз ауаа хреиԥшха, ҳгәыдеибакылеит.

Илабжышқәа хаҟәҟәало, иаргьы исыдиныҳәалеит сыҷкәынцәа еибганы иахьалҵыз аибашьра.

– Аҳәыҳәкцәа реиԥш, схала аѡны сахуп, аԥшәмаԥҳәыс Аҟәаҟа дыҟоуп ҳәа, – дналаган, нас еиҳараҙак далацәажәон, машәыршәа ишеиқәхаз рыѡны. –Иумдыруеи, ҳаѡн ду ааргыланы, ихыбны, ашәқәа, аԥенԥьырқәа ҽаҳҵахьан, ҳара ҳаѡналаанҙа иҳақәлеит «ҳашьцәа». Иааҳамаз зегьы ѡнан ҳмаҵурҭа. Зегьы убра иналаблит, – ашьҭахь иҳәеит аԥсҭазаараҽы акыр зҵазкуа хшыѡҵакык, – абри ҳзыѡнатәоу аѡны блындаз, еиқәхандаз Ҳҳабла. Ачкәынцәа ѡнык дыргы-

ларын. Ҳаҕацәа анҳакәла, ҳҳабла зегьы ҳаиқәнархеит абна. Иумдыруеи, шәан ҳазегьы «нана» ҳәа лаҳҳәон. Уара, аҽны дахьаанагаз сыздыруам, уҵкәын аиҵбы Дауҭ иануд дышьҭыхны абна дылигеит, арахь асы шьҭан шьамханыҙа.

Акраамҭа ҳанеицәажәа ашьҭахь, аҳабла, ақьаԥҭа ҳналсԝалсит.

– Иаанхеит ҳнышәынҭракәа, уаҳа акгьы, – иҳәеит, игәаҵанҙа дқәыԥсычҳаны.

– Ҳаҕацәа аиааира ргар, ҳнышәынҭракәа ыкәырхуан, наҙаҙа иҳамырхуан иҳамоу ажәытәрагьы.

Аҟәыҕацәа еилыркаахьазар акәхап, аха сара цқьа исзеилымкаацт Аԥсны иҟалаҵәҟьаз.

Сентиабр 2, 1995 ш.

Ауалыр арыԥҵә амҟьар, иҵытҵәрааугеит «иҵакыз» амаҷар. Изҵытҵәрааура аҙәы ижәындаз ҳәа акәҙам. «иахьҵакыз» азымычҳаит, уаҳа акгьы. Убасшәоуп изанысҵо сымшынҵақәагьы, уеизгьы-уеизгьы аҙәы иаҳандаз ҳәа акәҙам. Сара исҳәоит схазы, сгәы сҟычуеит. Аҙәыр хьаас икуама иацы сахьыҟаз. Ешыра анышә дамардон Саша Аԝҙба. Аибашьра ҟалааҙа акәызҵгьы, хҵыс дук еиԥш иааҳалаԝуан. Ҳашьцылеит аԥсра. Саша акыр шыкәса аус иуан аурыс газеҭ «Советская Абхазия» аҟны. Ԥсырҙха амшын аҟны иҿикәабон. Џьоукы, ацәҟьа кыдҵаны ихысуан автомат ала. Ахы иаахеит. Дызшьыз дкажьны ицеит. Машәырла дҵахеит рхәеит. Уиала аус адыркит. «Иԥсыз дыԥсит, иаанхаз ҭаҳкуама?» – иҳәеит ҳаамҭазтәи амилициа аусзуԝы.

Уажәшьҭа еилкаа изакә аамҭоу иааз?!

Сентиабр 8, 1995 ш.

Ари ахҵыс сеиҳәеит аҟабарда ҳақьым Руслан Ахмедов. Аибашьраан Тҟәарчал ахәшәтәыртаҿы аус иуан хирургс. Уахынла-ҿынла ҳәа еилых имамызт, ихәны иааргоз аибашьцәа рыԥҟара, реиқәырхара даҿын. Сиазҵааит:

– Лыҙбахә уаҳахьазар акәхап апоетесса Саида Делԥҳа.

Лԥымҭақәа реизгара, аиқәыршәара ҳаҷуп. Дыхәны даннаргаз аҽны уара уҟазма, дубама? Дышпаҵси?

– Ибзианы дысгәалашәоит. Сара сыдагьы, аҳақьымцәа ҳазегьы иҳалшоз ҟаҳҵеит, аха даҳзеиқәмырхеит. Иаахтны иуасҳәап, ианаамҭаз ахәшә лмоуит.

– Руслан, иԥуҟақәаз, еиқәурхақәаз рахьтә реиҳа иуадаԥызуп, угәалашәараҷ иаанхазеи? – снаиазҵааит.

– Сыпсы ҭанаҵы исхамышҭуа, сгәанала, адунеи аҷы ҳақьымк дызқәымшәацыз акы сақәшәахьеит. Убри уасҳәап ииаркьаҷны, – иҳәеит Руслан. – Ҵхагәаны днаргеит еибашьԥык, хаҵарԥыск. Даара иҷәгәаны дхәын. Ирԥҳа кылжәан, икылжәа акәым, азыбжак амжәан. Иаарласҵаны дыԥҟатәын, иҵахтәын. Ахәшәтәырҭаҷы алашара ыҟамызт. «Адвижок» иҭаххҭәоз ҳамамызт. Арахь еимаҳаны илашьцахьеит. Шаанҵа, избоит, изычҳауам. Ашахтиор лампа, иудыруеит шаҟа алашара маҷҵаны иацрыҵуа, уаҳа ԥсыхәа ыҟамызт. Иԥҟара салагеит. Ирыԥҳа аҵахра сналагоны, ухаҷы иузаагару абри аԥыза, ашахтиор лампа иҭаз абылтәы аанҵәан, инҷыцәааит. Напыршьышьыла ирыԥҳа зҵахит. Деиқәхеит. Иахьагьы дыҟоуп. Аишьцәа реиԥш ҳаибабоит.

Сентиабр 10, 1995 ш.

– Иудыруеит, аԥсуаа ҳҭоурых аҟны иҟамлацыз ахҭыс дуззаҟалеит, сызҷу ҳиааироуп. Ари амза анҵәамҭазы иахыҵуеит ԥышықәса ҳаҷацәа ыкәаҳцеижьҭеи. «Ҳашпаԥыло, угәы ишпаанаго?» днасазҵааит, анкьаҵа зны арҵаԥратә училишьче еицҭаз, аҵара ашьҭахь акыр шықәса аорганқәа рҟны аус зухьоу, ԥсабарала иҟәышу сԥыза Уасил Бармышьаа. «Брехаловка» аҟны акаҳуа ҳжәуан. Иҵегьы иҳадтәалан аҟазара знапы алаку хацәаҟәак.

– Угәы иахәартә аҭак аҟаҵара сцәуадаԥуп, аха издыруа ахәыҷала ажәаҟәак уасҳәап! Уасиа! Иугәалашәома, иумоума аучилишьче ҳанҭаз еицҭаҳхыз партретк? – снаиазҵааит.

– Иҵәахны исымоуп. Уара ушьамхқәа срықәгылоуп, ҳԥыцьагьы аччархәқәа, – дааԥышәарччеит сԥыза.

– Цқьа иҳәеи, цқьа! Убри афото аҟны ишуҳәаз еиԥш,

сшьамхқәа урықәгылоуп, сыжәѡақәа укуп. Убри афото, машәырла еиқәхан, уажәааигәа сахәаԥшуан. Убраҟа, ҳахәмарны иҭаҳамхи?! Уажәы даҽеакала еилыскаait уи афото аҵакы. Уара сшьамхы ушықәтәаз, убасҵәҟьа «ашьамхы» ҳақәтәан асовет ҳәынҵқарра. Ашьамхы ҳақәтәара мацароума. Ҳныҟәызгоз аҳәынҵқарра ҳнапқәа акәыршаны иаҳқын. Афото аҟны сыжәѡақәа шуку еиԥш. Даҽеакала иуҳәозар, аҳәынҵқарра ҳныҟәнагон. Иааԥсеит, иажәит, узааҙаз уани уаби шажәуа еиԥш. Еилышәымкаауеи, сыззкылсырц исҭаху? – снарылаԥшит.

– Доусы ихы ныҟәигароуп, ихы дахәароуп, – иҳәеит ууанҙа ҽымҭ итәаз аҙәы.

– Уахьиашақәоу рацәоуп. Аха, сгәанала, инацҵатәуп даҽеакы. Ухы мацара акәым, ауаа ирыхәаша даҽеакгьы ҟаҵатәызар акәхап, – ҽааиҭит, зыԥсҭазаара зегьы аҟазара аизҳара иазку, кәашарала адунеи иахысхьоу Кандид Ҭарба, ашьҭахь инациҵеит даараҙа сзеигәыргьоз, – мшқәак раԥхьа сыҟан Владислав Арҙынба иҟны. Сзышьҭоузеи? Еиҽыскаар сҭахуп акәашаратә ансамбль Аԥсуа кәашарақәагьы налаҵаны Нхыҵ-Кавказтәи ҳашьцәа рыкәашарақәа рыла еиқәыршәаны арепертуар. Ахшыѡҵак даара игәаԥхеит Арҙынба. «Уалага, иахьынҙаҳалшо ҳуцхрааueит» иҳәеит.

– Узлагаз, Кандид, даараҙа аҵак ду амоуп. Аибашьраан, агәаҟраан ҳаидгылан. Аҭынчраангьы ҳаидгыларoуп, – иҳәеит аҙәы, – аха уи инациҵеит зынҙаск даҽеакы, – мышқәак раԥхьа телехәаԥшрала дықәгылеит Владислав Арҙынба. Еснагь еиԥш, дцәажәеит ҟәыгарала иҭәны. Аха убраҟа исзеилымкааз, уажәааигәа Гагра аиԥылара имазаарын. Аҙәы иҳәазаап аизараҽы ҳахьцо ҳаздырҙом ҳәа, абна лашьцара дылахазшәа.

– Саргьы сахәаԥшуан Владислав Арҙынба телехәаԥшрала иқәгылара. Адунеи азна сгәы иахәеит аԥсышәала дахьцәажәоз. Егьырҭ ачынуаагьы убас аԥсышәала ицәажәалар, – схы наласырхәит ҳаицәажәара, – ани, Гагра аиԥыларaан, ҳахьцо ҳаздырҙом ҳәа иазҳәаз, Арҙынба аҭак иитҽеит, иҳәеит ишҳамоу аконституциа, уаҟа ишану ҳахьцо. Ижәдыруеит Арҙынба ду сшизыҟоу. Сахьидгылаз азыҳәан, автомат ашьхәала схы

иасны скажьны, исыҕрысит. Ԝажәак еихысҳәаалоит. Иԥсаҭа шкәакәаахааит, дыҟан Гари ҳәа Шьаҟрыл, нхаԝ бзиак, аиуара ду ҳабжьан. Даашьаҙомызт, ишырҳәо еиԥш, анышә ифон, убасҟак круԝын. Ԝын дук иргылон ахыбра аҟынҙа инагаҩны, нас иаалырҟьаны ихирбгалон, ҷыц аргылара далагон, зныкымкәа, ԝынтәымкәа. Ихьууаз? Даҽеа ԝнык еиԥшымыз аԝны иргылар иҭахын. Дангәаҟҙа аҵыхәтәан, данааԥса, иргылеит зегь иреиԥшу аԝны замана.

Сентиабр 11, 1995 ш.

– Абарҭ, аԥсымҭәкәа, дара рзыҳәан акәызма сара сзеибашьуаз?! – иҳәеит, аибашьраан избахьаз хаҵарԥыск. Ихьҙ-ижәла сҳәар, ианысҵар, ихьҙ-ижәла сҳәароуп Аԥсны араион напхгаԝыс иҟарҵаз. Инаҵиҵеит, – аибашьраан дыцәгьаҳәаԝын. Ԝыԥьа-хԝык ахьааидгылоз днарыдгыланы, ирҳәаӄәо даӄәшаҳаҭушәа, ажәаӄәак нарылаҵо, реицәажәара иҿеналаирхәуан, нас днарԥырҵны, акаҳуажәырҵаҷы днатәон, ар рыматәа ишәҵаны, зны-зынла автоматгьы ихәда инахшьны. Иаҳауа зегьы иҵегьы нацҵаны, рыцәгьа иеиҳәон еиҳабык. Дыззыӄәԥоз наигҙеит. Аҭыԥ ԥхаҷы днатәеит, – ииҳәоз саҳауан, аха арҭ амшӄәа рзы, уахгьы-ҿынгьы гәҭыхас-хәыцырҵас исымоуп сроман «Ахамышҭыхә» ашьалашьын ахьшьра. Инеиҵыху аԝымҭа азыҳәан, даҽеа ҷьоукы рзыҳәан исыздыруам, сара сзыҳәан зегь реиҳа иуадаԝу раԥхьа игылоуп, ашьалашьын ахьшьра зыхьҙысҵаз, амыцхәӄәа рамхра, ԥсыхәа ахьынҙамоу аилацалара. Уажәы инасзацлеит сызӄәымгәыҕзоз. «Ҷьаҳаным» ҳаныҟаз, ҳазегьы анык ҳлыхшазшәа, ҳашьҭибахуан. Ҳииаира ашьҭахь, иҵегьы ҳаидгылоз ҷьысшьон.

Сзацәажәоз аибашьԝы, аҵыхәтәан ииҳәаз зынҙаск сшьара сыӄәнаҟьеит:

– Аандаӄәа анԥыржәа, аҳәа млашьӄәа зҭалаз аутра аиԥшхара иаҷуп уажәтәи ҳ-Аԥсны.

Схы сназҵааит: «Уара, абырг, хеиӄәырхашьас иумоузеи?» Аҭакгьы ҟасҵеит исыхәаша «иубахьоу абзиарақәа угәаларшәала».

Сентиабр 12, 1995 ш.

Аԥсны иҟалеит арыцхара дуӡӡа. Аԥсуа жәлар... Ааи, ааи, инатцшьны исҳәар сҭахуп «Аԥсуа жәлар» ҳәа. Дара ирыхшаз рҧеицәа дуқәа раԥхьа идыргылақәааз аурыс ҵарауаѡ, аԥсуаа хӡыргаѡ, ажәаҳәаѡ, ауаѡ-гәымшәа, Владислав Арӡынба иарҧьажәѡа Иури Воронов, иаха, асаат жәба рзеиԥш, автоматла инаигәыдҵаны, дышьны дылкарыжьит иуада ашә аԥхьатцәҟьа.

Ашамҭаз аҧел дысзасит аҵарауаѡ Валери Бигәаа. Еигәылацәоуп.

– Иԥсы шҭаз ахәшәтәыртаҷы даҳгеит! – аниҳәа, уаҳа иихәақәааз сазымӡырѡыкәа, ажәжәаҳәа сҷееилаҳәаны снеит ахәшәтәыртаҷ. Иԥсҭазаара далҵхьан Иура. Угәы зҟычша, иаиеихс, аорганаагьы, ҳаибашьыѡцәа аҷкәынцәа аухатцәҟьа дызшьыз дыркит. Изласаҳаз ала, дызшьыз аӡәы даԥсыуоуп, егьи дчеченуп.

Уи аѡыза ҟамлацызт. Раԥхьаӡатәи аполитикатә уаѡшьроуп. Дызшьыз иаарласны рус ӡбаны, ашьауҧа рыцәҵаны, аҷенытцәҟьа инарыгӡароуп. Анцәа иумҳәан, аха ус иҟамлар, уи иаанагоит, иаҳзымдырӡо мѡак ианылеит ҳәа Аԥсны.

Сентиабр 21, 1995 ш.

Аӡхытц зҵалаз ҵиаак саѡызахеит, убасҟак сшьара сыцәнаҟьеит сѡыза ду Иура Воронов ишьра. Даара иҧәҧәаны еиҷкаан уи иҵахара. Иалахәуп, ҳәарада, қарҵаа, аха даара гәѡарас иукуеит Аԥсны аѡнытцҟагьы уаа дуқәак алахәушәа.

Аҵарауаа изларыԥхьаӡоз ала, А. Чехов иѡымҭақәа рҷы иуԥылозаап аа-нызқьѡык аперсонажцәа рхаҷсахьақәа.

Ус анакәха, уи ашәҟәыѡѡ ду, аа-нызқьѡык рхаҷсахьақәа дреиԥшхахьан иара ихаҵа. Ауаѡы ҧаршеи иӡбахә уалацәажәозаргьы, ауаѡы ҵоура ихаҷсахьа уалацәажәозаргьы, зегь акоуп иааурԥшуа уара ухаҵа утәоуп.

Изхысҳәааua, Иури Воронов аҵыхәтәантәи имѡахь данынаскьаргоз, Владислав Арӡынба исыдиҵан, аҳалал, ажәа исҳәаз, иѡны саԥхьеит. Аҙәырѡы исарҳәеит ажәа бзиа ихуҳәааит ҳәа. Ҳәарада, изкын сѡыза гәакьа. Аха иныҵакны

исҳәап, исҳәақәаз еиҳарак схаҵа исызкын. Аҳәы ихьаа узеилкаауам ухаҵа хьаа умамзар.

Иури Воронов аибашьраан иаргьы саргьы ҳхьаақәа ахьеиқәшәоз мацара акәмызт ҳаидызкылоз. Ҳаиднакылон, аибашьра ҟалаанҳа, СССР ахаан, ҳѡыцьегьы ҳахҵакны ҳрыман «аҟаԥшьқәа».

Зыԥсҭазаара аԥсуаа ирыхҵнызҵаз, цьанаҵ игылаша Иури Воронов, ииашам акыр сҳәозар сшьамхы иахысаанҳа иаҳауеит. «Аҟаԥшьқәа» иқәланы данеимырдоз, ахлымҳаах анизааргоз, сара исылшоз ала сидгылон, игәы сырҷәҷәон. Иаргьы, аибашьра ашыкьымҵазы, апрель 25, 1993 шықәсазы, Гәдоуҵа ҳаныҟаз, аоппозициа ҟаиҵеит, ихҵҳааз ахарадҵарақәа сыҵауа, кегебеиаа ансыԥхьа, сѡызцәақәа аԥсацәақәак харахара иансывсуаз, ажәала акәым, сара сзыҳәан Иури Воронов иѡит аҽехәаԥхьыҳ астатиа.

Асеиԥш иҟоу афакт иуанаҳәо даара ирацәоуп.

Иара иеиԥш зеиԥшу рзыҳәан аҟәыҷацәа ирҳәаахьеит: «Уаргьы духәоит, ихгьы дахәоит». Аурысцәа ирҳәеит даҽеакала: «Живи и дай жить другим».

Сентиабр 22, 1995 ш.

Иаха аԥсуа телехәаԥшрала иаҳдырбеит адокументалтә телефильм «Аҳыхь ашҟа амѡа». Иазкуп сҳабла гәакьа Аҵара Ахәы. Асценари сара изѡит. Иҵылхит ҳҳаблаҿ ииз, иааҳаз Заира Бигәаа-ԥҳа. Даара уиеигәрҷаратә дцәажәеит анхаѡабырг, аибашьра иалахәыз Иура Адлеиба. Ибзианы дцәажәеит ҳҳаблаҿы командирс иҟаз, иҷәҷәаны ихәыз Вадик Бигәаа.

Аԥсуа ҳабла ԥшҳа, доуҳалагьы, мал-мазаралагьы, зегь рыла ибеиаз ршьит ҳаҷацәа.

Сахьҳозар, мышкызны инеиҵыхны изѡыроуп ҳҳабла азыхәан.

Аҵаратәи Аҳәбақәеи абжьуаа раҳ Гьаргь Чачбеи еигәылацәан. Ацҳа хҵаны, ажра ду рыбжьан аанда ацымхәрас. Ажәытәҳан Аҳәбақәа Кәыҿбақәан. Ауаѡшьра иақәшәан, иахьынхоз Нхыҵ ааныжьны, Нхыҵи-Аахыҵи рҳәааҿы инхеит. Иахьынхоз ашьха ашьапаҿы иахьагьы уи ашьха иахьҳуп

Аҳәба-ишьха (Гора Ахуба) ҳәа. Ашьҭахь илбааны инхон Ԥсҳәы.

Аԥсны ду ашҟа ианылбаа, Аҳәбақәак нхара-нҵырас Аҭара иаангылеит, даҽеа ԥьоукы нхарҭа-нҵырҭас иалырхит Ҷлоу. Аҭара иаанхаз даараҙа зхы иахәоз еишьцәазаарын. Аазара, агәыԥхәыхш, аицныҟәара уҳәа, даараҙа еизааигәан абжьуаа раҳи дареи.

– Аарлаҳәа исгәалашәоит, хԥа-ԥшьба шықәса схыҵуан абжьуаа раҳқ, Гьаргь захьӡыз данԥсыз, – игәалаиршәон саб, – еиҳараҙак исгәалашәо, даныржуаз ӡынран, асы шьҭан. Ҳазегьы, ҳара, ахәыҷқәагьы ҳшьапқәа хтны аԥьабараҽы ҳгылан. Иара абжьуаа раҳ (ус изырҳәон, аха аҳра рымырххьан аурысцәа), ажәлар ҳаҭыр ду иқәырҵон, аха иҟалеит арыцҳара дуӡӡа. Аҵара дуӡӡа змаз, Урыстәыла иадгылаз, аинрал-леитенант, аԥсуа ҵарадырра аларҵәаѽы, ииҳәоз еиҳараѽык ирмаҳаит абжьуаа. Иаҳәоз змаҳаз Қьелешьбеи ду иеиқәырхаѽ, Аԥсны зниҵаз амҩа иаҽагылаз, амҳаԥьырра рзыҟалеит.

Аҭаратәи аҭаҳмадцәа, иныҵакны ирҳәо саҳахьан аҳ Гьаргь иҷкәынгьы амҳаԥьырра дагеит, аха ашьҭахь, маӡала Аԥсныҟа дхынҳәит, анхацәа дҵәахны дрыман, иԥсҭазаара даналҵ, маӡала, уахынла иаб иганаҽы анышә дамардеит ҳәа. Ашәҟәыѽы изыҳәан ари еиҧьу асиужет абоуԥшаауеи! Уи адагьы ажәытәгьы аҽатәгьы аԥсуаа ирхыргахьоу, ҳсахьаркыратә литература аҟны даараҙа имаҷуп аиашаҵәҟьа аазырԥшыша.

Аиашаҵәҟьа аҳәара, аѽра аамҭа анааи, ажәа аҳаҭыр лаҟәит, аԥсуаа ҳҟны мацара акәым, зегьыньԥара, еиҳараҙак Европа.

Октиабр 11, 1995 ш.

Иаҳа-иаҳа агәра зго салагеит, иахьакәым ҳкылызгаша амҩа аныларa ишаҷу шьоукы. Иаҳцәеилаѽашьо ҳалагеит ҳазҭахуи ҳазҭахыми.

Иаазгоит ҷырԥштәык.

Ибзианы издыруеит аурыс ҵаацәарак хаҵеи ԥҳәыси, аѽыԥьегьы ҳақьымцәоуп. Иара, Виктор Лиубимов, невропотологуп, иԥҳәыс, Светлана, ахәыҷқәа зхәышәтәуа ҳақьымуп. Ҩыԥьа ачкәынцәа рымоуп. Рыҷкәын аиҳабы Москва амедицинатә институт дҭоуп.

Ишынҭаацәаз иқәырцеит, аибашьраан Аҟәа ахәышәтәырҭаҽы аус жәуан, ҳаҕацәа шәхәышәтәуан ҳәа ахара рыдҵаны.

Ишынҭаацәоу иқәҵны ицеит. Игәырҕьаҵәа ирыдыркылеит Воронеж. Аусурҭақәа рырҭеит. Зыда ԥсыхәа ҳамам ауаа анҳзымыхьча, ҳиааира ду ҳнапала иҵаҳархоит.

Октиабр 12, 1995 ш.

Аҟәа иуадаҽы иԥсҭазаара далҵит, аҵарауаѡ ду, шьала-далагьы, уаѡралагьы иаамысҭашәаз Шьалуа Инал-иԥа. Ауаѡы игага шицу еиԥш, Шьалуа Денис-иԥа, дани аҽены инаркны инаишьклаԥало ишьҭан акы аҵкыс ак еицәаны ахатәы гәырѡақәа.

Ажәлар раҕа, атроцкист ҳәа дҭаркит иашьеиҳаб Ипполит. Ухаҽы иааг, уи шаҟа иԥырхагаз иԥсҭазаараҽы аҵарауаѡ Шьалуа, инацлеит, аиаша ҵәахны, аамҭа ианаалаша аҳәара.

И. Сталин данԥсы, аԥарда еиқәаҵәа анкаҳа, ҳҵарауаѡ иѡит реиҳа хьаас имаз, аусумҭа дуӡӡа «Аԥсуаа ретно-культуратә ҭоурых азҵаарақәа». Иҭытҵит Л. Брежнев ихаан, 1976 шықәсазы, аха аҳра ауан И. Сталин итеориа – ажәлар маҷқәа рҭоурыхгьы хәычуп, аԥеиԥшгьы рымам, ажәлар дуқәа ирылаӡѡароуп.

Зыӡбахә сҳәаз аусумҭа азыҳәан, аумаӡа изааргеит Шьалуа Денис-иԥа. Изҵаара иалацәажәеит, иақәыӡбеит Аԥсны аобком аҟны.

Даҽеакы.

Акьыԥхь ианымлацыз инапѡымҭақәа аус ахьиуаз, аԥсуа институт аҟны иналаблит ампыҵахалаѡцәа Аҟәа рнапаҽы ианыҟаз. Ухаҽы иааг, иҭагылазаашьа зеиԥшраз, знапѡымҭақәа рыццышә иахагылаз аҵарауаѡ бырг!

Инацлеит иреицәаӡаз агәырѡа дуӡӡа – иҷкәын заҵәы аибашьраан дҭахеит. «Аԥсуа бызшәа здыруаз ԥьысшьон, аха сазымхәыццызт иаанаго ажәа агәырѡа агәы аѡара, сгәы ѡеит», – иҳәалон, ԥьанаҭ гыларҵас изауша, зыжәлар гәакьа зыԥсҭазаара рыхҭныҵҵаз Шьалуа Инал-иԥа.

Аиҽырԥшра иуанаҳәо рацәоуп. СССР-и Германиеи реи-

башьраан, аиааира дуӡӡа агеит СССР. Аха аҵыхәтәан, аргамаду инаҳәы-ааҳәит. Аиааира згаз аҳәынҭқарра ҟәыбаса еилаҳаит. Иҵахаз Германиа убасҟак ашьапы иқәгылеит, реиҳа ибеиазоу ҳәынҭқаррахеит Европа. Уи иҳанаҳәо даара ирацәоуп.

Аԥсуаа ҳҭоурыхтә, ҳетнографиатә ҵарадырра харҭәаашьа змам ацәыӡ дуӡӡа аиуит: иԥсҭазаара далҵит Шьалуа Иналиԥа. Ҳәарада, аҳалал ажәа бзиақәа ҳәааны, анышә дамардеит.

Шь. Д. Инал-иԥа даниуаз ициит аԥсуаа ргәаҟрақәа зегьы. Ажәлар раҕацәа ҳәа, ауаа нагақәа, аҵарауаа, ашәҟәыѡѡцәа, ажәакала, аҟәыҕацәа анындырҵәоз, иашьеиҳаб дҭаркит. Иара, Шьалуа Денис-иԥа цәала-жьыла дрымшьит, аха игәы дҭырҷаҷеит, иҵара-дырраҽы хашҭшьа змам хҭыс бааԥсын изҵаара анырыӡбуаз Аԥснытәи аобком аҟны. Иалацәажәон иусумҭа «Аԥсуаа ретно-культуратә ҭоурых азҵаарақәа». Убраҟа иихәаз, ирыӡбаз акьыԥхь анҵара, ҳәарада, зегь рыла иахәҭоуп. Убасҵәҟьа икьыԥхьтәуп Иура Воронов адоктортә диссертациа Москва ианихьчоз ақырҭуа ҵарауаа изааргаз.

Шь. Д. Инал-иԥа иаамҭа «дашьит» изныкымкәа. Агәырѡа дуӡӡа дақәшәеит, иҷкәын дҭахеит. Аибашьра анцоз, аинтеллигенциа рхеидкыла рыхьӡала В. Г. Арӡынба иаҳҭеит ашәҟәы Шь. Д. Инал-иԥа иҷкәынгьы далаҵаны, аҵарауаа ҽарацәа аибашьрахь имышьҭырц, аха дара ирымуит.

Шь. Д. Инал-иԥеи Иу. Воронови рыԥсы шҭаз «иршьит» ҳаҕацәа. Акьыԥхь ианымлацыз русумҭақәа, ѡба-хԥа томла иҭыҵшаз, Аԥсуа институт анырбылуаз иналаблит.

Изааӡарызеи Шь. Д. Инал-иԥа иԥсҭазаара иалҵра арццакит даҽеакгьы, ибзиаӡаны издыруеит даараӡа анапы шигыз. Афатә-ажәтә мацара акәым, ахәшәҵәҟьа злааихәашаз имамызт.

Иҟаҵатәны иаанхеит акы заҵәык: Шь.Д. Инал-иԥа иусумҭақәа рҭыжьра. Ихьӡ-иԥша шаҟа ишьҭыҵуа, убасҟак аҽаргәгәоит ҳҳәынҭқарра қәыԥш.

Аԥсраҽы сахьгылаз, даҽеакала сазхәыцит, анкьа зны сзыԥхьахьаз Ницше иажәақәа: «Художник не терпит действительность». Самыԥхьац, иҳәоны исмаҳацызт, Шьалуа Денис-иԥа абольшевикцәа рдиктатура ирҽехәаны. Даргьы иара изыҳәан

ажәа хаак рымҳәацызт. Аԥсны мацара акәым, адунеитәи акультура уазхәыцыр, аҽырԥштәы рацәа уԥылоит, аҟәыҷацәа, еиҳарак, ажәа азҟазацәа, раамҭеи дареи еинышәомызт. Аамҭа – ауаа роуп. Ишԥаизныҟәеи аҟәыҷацәа рҟәыҷа Сократ? Иԥсҭазаара зеиԥшрааз Езоп? Гәаҟрала, рыцҳарала. Уаҟәыҵ ажәытәҳа. Ананамгара, аҷарра иԥсҭазаара аркьаҽит, адунеитәи амузыка зырбеиаз, аашәы инареиҳаны апҵамҭақәа апызҵаз Вивальди. Ҳаамҭазы, асовет поет ду Мандельштам зынҳаск ԥсышьацәгьа ирҭеит. Ҳара, аԥсуаа хҟны? Аԥынышқәа раамҭа иацныҟәаз, рнапала иҵадырхеит апсуа шәҟәыѽцәа Л. Лабахәуеи С. Ҷанбеи.

Аха, иухоумыршҭын, ишыҟоу даҽа ҟәыҷарак. Уи иҳәеит ашәҟәыѽ ду, афилософ Ф. Достоевски: «Смирись, гордый человек!»

Октиабр 25, 1995 ш.

Сыбла иаахгылеит Аҳѽыбжьа, Аҭара, ҳаблақәак, Кындыҷ уҳәа, аҷацәа ирцәыбналаны, апсуаа ашьха қыҵақәа рахь ианцоз, аидара мѽангага машьынақәа рыла ԥьоукы ирыманы ицон рлақәа. Ԥьгьарда ааигәара инеиуаны, амашьына анаангыла, аԥьматра ашә анаауртлак, аԥьмақәа анҵыппуа еиԥш, амашьына аҟнытә, ахусуҳәа ишуа, илбаакьеит алақәа акымкәа, ѽбамкәа. Рызегьы азныказыҳәан амашьына инадкьаны, еимбгьыжәаа иѽит, ашьҭахь, иаанаскьан, ииаҳәны амашьынахь аԥшра иалагеит рыԥшәмацәа аауеит ҳәа игәыҷны, аха амашьына ачарҭ наркны, алақәа ааныжьны ицеит ахҵәацәа. Ԥыҵраамҭак алақәа амашьына иашьклаԥшуан, нас дасу рхы ахьынахоз абнара илалеит, агәра ргахьазар акәхарын, амѽақәа цәгьарамзар бзиара рзаанагом ҳәа.

Аҭара анысҳәа, иахьынҳаздыруала, уиаҟара идуз ақыҵа Аԥсны иҟамызт. Аҳѽыбжьа, Кындыҷ рыбжьара амшын аҟынҳа Аҭара иаҵанакуан. Ашьха аганахьала, Кәтолнҳа инаҳон. Асовет мчы ахааноуп ианахьҳырҵаз Аҭара Армианскаиа ҳәа ақыҵа. Дара, аҭаратәи аерманцәа, аҭаҭын аадрыхларц азыҳәан иаазгаз Лакраа ракәын. Иахьагьы еиқәханы иҟоуп Лакраа рҭаҭын шьҭаҵарҭа.

Аԥсны Аԥьыԥьтәылатә еибашьраан, аҭаратәи аерманцәа, аҿарацәа рхы ҭырҟьазар акәхап, имаҷымкәа ҳаҕацәа ирыдгылеит, убри иахҟьаны, Аҭаратәи аерманцәа ирацәаѡны иқәтцны ицар акәхеит. Хыԥхьаҙарала еиҳаз қыҭа ыҟамызт Очамчыра араион аҟны. Иара ақыҭа, ажәытәан даҿеа хьҙыкгьы аман – Асар рымѡа ҳәа иашьҭан.

Зегьрыла аҿеаԥсахит, иҵегьы аҿеыԥсахра иаҿуп Аԥсны.

Октиабр 28, 1995 ш.

Исҳәо ахшыѡҵак ҿыцым. Ираҳахьеит, еиҭарҳәахьеит. Аха ухаҭа уаназхәыцлак, иҿыцушәа, уара уда даҿеаҙәы ихаҿы имааизшәа убо уалагоит, насгьы иаҳа агәра угоит. Иарбану иара ахшыѡҵак? Аԥсҭазаареи агәил шәҭи даараҙа еиԥшуп. Агәил аҿы, махәҭа хәыҷык аҿы еилагҙоуп ацәгьеи абзиеи. Аԥшҙагьы аҿаасҭагьы. Аԥшҙара ссируп. Афѡы лаҳа-лаҳауеит. Аха ашәҭ зҿоу амахәҭа иалыҳәҳәоит амаҕқәа, ақәыцқәа. Аҿаасҭара.

Иуанаҳәои?

Аѡбагьы Анцәа ишеит. Еицишеит. Аѡбагьы иара итәуп. Ажәларгьы иаԥырҵеит ажәаԥҟа: «Ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивҵоуп». Еинымшәаларц аиҕарагьы рыбжьоуп.

Абарҭқәа рзыҳәан акәхап аҿарацәа рзыҳәан иреволиуционерцәоуп ҳәа зырҳәо. Аҿарацәа ирылоу абзиара, аԥшҙара, аԥсыцкьара изанышәом аҿаасҭара, ацәгьамыцәгьара ашьҭахь, рыкәрахь ианнеилак, аԥсҭазаара закәыҵәҟьоу аилкаара ианалагалак, иконсерваторцәахоит, агәра ргоит, ауаѡы ихаҭагьы ацәгьагьы абзиагьы шилоу.

Иҭаԥшақьу абри ахшыѡҵак сазкылсит, сроман «Ахамышҭыхә» аперсонажк сышизхәыцуаз. Аибашьраан иааирԥшит иааилаз абзиарақәа зегьы. Иара изыҳәан раԥхьа игылан ахьҙ-аԥша. Агәра ганы сыҟан, ахаҵара, ауаѡра иара ициит ҳәа.

Уажәы? Аибашьра ашьҭахь? Илаз ацәгьарақәа зегьы ааԥшит. Дызҿузеи? Арҳәра, аҕьычра.

Инаҳаркны уазхәыцыр?

Аԥсымҭәра.

Сроман аперсонаж изымхеит шьала-ԥхʒыла ирҳаз ахьʒ-аԥша, иҭаххеит амал-амазарагьы.

Ишԥеизуеи?

Октиабр 30, 1995 ш.

Ҳаамҭазтәи сахьак.

Аԥьармыкьаҷ. Аԥсаатә ахьыркуа аҭыԥ. Исымбацызт аԥсуа ҭыԥҳацәа акәытқәа рҭиуа. Ҭакәажәцәакәакгьы наскьаны итәоуп ашәишәиқәа, акәатақәа еидҷаҳәаланы. Узхәаԥшлакгьы ашәы ршәуп.

– Ари зыԥсоузеи? – арбаҕьк анаашьҭысх, изтәыз сналыхәаԥшызар, сшанханы саанхеит. Абар рҵаѡыс исымаз, зыкәрахь инеихьоу аԥҳәыс бырг. Акәытқәа ахьылҭиуаз ааԥхалшьеит. Саргьы иҟастцара сақәымшәеит.

Аԥсшәа ааибаҳҳәеит.

– Иумбои сызҷу, арҵаѡы! – лҳәеит, – аибашьра мыжда, аибашьра! Атцкыс еицәахеит Асовет мчы ахьхыбгалаз!

– Иҳалшозеи? Аамҭа аҷеаԥсахит. Асовет мчы аазгаз ихдырбгалеит, – сҳәеит, лҭагылазаашьа снахашшаан, – акәытқәа рыҭира мацара акәым, акәтаҕьқәа капанны ирҵиуа иааит аамҭа.

– Дара, исҵиуа акәытқәа, сара истәу ҷьушьома! Даҷеа ҷьоукы ирымхәҳаны, ҟәрышьқәак ацҵаны исҵиуеит. Абри саҷуп сабшала, мҷеышала, абас дныҟәызгоит сыԥшәма аинвалид, аибашьраан иҕәҕәаны дырхәит, дызныҟәаʒом. Абжьааԥны – ашкол ахь.

Арҵаѡ... Ауаѡра улазааʒо...

Ҳашԥаҟало ҳаԥхьаҟа?

Октиабр 31, 1995 ш.

Аурыс газеҭ «Советская Россия» иануп инеиҵыху, иаарту ашәҟәы, Қырҭтәыла КГБ еиҳабыс иҟаз И. Георгаʒе Е. Шеварднаʒе иахь ииѡыз. Аԥсуаа зегьы ҳшьа кәапеила итазшәа, иаԥхьаз инеимырҟьо, еигәырҕьаҵәа аʒбахә рымоуп. Аҟәа уахьнеилак: «Уаԥхьама?», «Сышԥамыԥхьоз!», «Анцәа диныҳәааит!» – рымшуп.

Жәаҳәарада, ҳаҕацәа рыԥныҵҟа хыла-гәыла ианеилоу, рыхәдацәаҟәа анҵибакааyа узеигәырҕьаша усуп. Аха араҟа узызхәыцша даҽеакгьы ҟалеит. Сара сацәшәоит абасеиԥш иҟалар ҳәа: Қырҭтәыла аӡмах иҭаҳаит, хәдацәахьы аҳәынҵәа илагылоуп, ашьа кашуп, аха урҭ убас амԥа иқәлар ауеит, иаҳа-иаҳа, ашьшьы-шьшьыхәа аӡмах иалҵуа, иаҳа-иаҳа рҽыдрыцкьо, избанзар, дшыҟьашьу зымӡо ауаԥы, иахьа акәымзаргьы уеизгьы-уеизгьы иҽирыцкьалоит.

Ҳиааира ду ашьҭахь, ҳара ҳус иаҳа-иаҳа еицәахо иалагеит. Ҳара, ахьӡ-аԥша дуӡӡа згаз, аӡыхь аҟнытә, иаҳа-иаҳа аӡмах аҭалара ҳаҽуп, иԥшьоу, лаҕырӡыла ҳкәабаны ҳазлыҵыз аибашьра ҳәынҵәала аҟьашьра ҳаҽуп.

Изыхҟьозеи?

Ашьхақәа ирхыԥрааyеит ашьауардын, аҳра ауеит ажәԥанаҽ. Аха ашьауардын ааԥсаны адгьыл инықәтәоит. Убас иааԥсазар ҳаламыс, иалшо зегьы ҟаҵаны, ихәжәазар, ҳаиқәырханы ҳаазго аԥсуара?

Ноиабр 7, 1995 ш.

– Изхысҳәааyа, нан, – лҳәан, yааныӡа ҳазлацәажәоз инацылҵеит сан, – иумдыруеи, нан, ауаԥы деиқәырханы даазго агәыҕра ауп. Уаҳа сылшом уҳәартә аҟынӡа унеир, анцәа иумҳәан, аха агәыҕра, ушымгәыҕӡо, аԥсы ааҭалоит, уаргьы yааиқәнархоит. Иуасҳәап, нан, исаҳахьоу.

Анхәеи аҭацеи еибаргәааит, иҳәеит аӡәы. Аҭаца, ԥҳәыс ҕьатамахжәак лакәзаарын.

Анхәа, аҭакәажә рыцҳа, лымахцә данкны, дырқәасқәасуа, аатҵраҽы дналган, ацәыкәбар ахьлеиуаз даҵаҽалҳәеит, дыхьҭшьны дыԥсырц, иҳәеит.

Аухантәарак аҭакәажә гәаҟ лыцқәа еихамгыло дшыхьҭшьуаз, дымԥсыкәа иаалыршеит.

Аҵх ҵәца, иқәасҙысны ицеит, ажәԥан еилгеит, амра ԥагылеит.

Агәылацәа дааԥдыртлеит аҭакәажә гәаҟ.

– Банаҷьалбеит, иаха ахьҭа иҟаз ала, ԥсеиқәырхашьас иҟабҵазеи? ҳәа, – иналазҵааит, иҳәеит.

Аҭакәажә ус ҽаалҭит:

– Аҩны аатҵра аҟнытә ашьхаҟа уанҵшлак, нан, абнеиқәара унылаҵшуеит. Убри, абнеиқәараҿ, Анцәа диныҳәартә, ныҟәаҩызу, хьчак иакәзу, амца изеиқәын иаашаанҙа. Сахьынаҵшуаз, нанраа, избон, убри амца сарҵхагәышьон, – лҳәеит.

Лажәа даналгоз сан:

– Убас, нан, хараҙа еиқәу амца иаҩызоуп агәыҕра.

Ноиабр 9, 1995 ш.

Сызхаанхаз аамҭа иааидкыланы сназхәыцыр, убасшәа сгәы иаанагоит, ианеиҵаха, ҩышә-хышә шықәса схыҵуашәа.

Сахаануп аимпериа дуҙҙа СССР, адунеи зегьы зырхыҵхыҵуаз. Сахаанхеит уи аилаҳара.

Ҷырҵш хәычык.

Аҭара Ахәы ҳахьынхоз, ҳаҩны ашьҭахь абна-ккараҿы игылан аҧьҵла дуҙҙа. Узаҵамҵшуа убасҟак иҳаракын. Ҩыцьа ахацәа рнапқәа акәшомызт, убасҟак идуун.

Жәытәнатә аахыс убри аҧьҵла амҵан ныҳәарҭас иҳаман. Убас ныҳәарҭас ирыман ҳабацәа рабацәа, Аҭара инхоз Аҳәбақәа.

Иҟалеит иҧьоушьаша. Саб иҧсҭазаара далҵит апрель мзазы. Мызкы мҵыкәа, ҧшатлакә акәым, изакәызаалак ҧшак асуамызт, ақәа, асы ҳәа акгьы ыҟамызт. Иаалырҟьаны ҽенак, ҳаҧь ду лыҵыҩрын, агәараҳәа илкаҳаит.

Иахькаҳауаз, иаакәыршаны игылаз аҵлақәа хыжәжәаны инеиланажьит, ҧьоукы зынҙа итҵнажәеит, ахаан изымгыло.

Убри исгәаланаршәеит СССР-и, аимериақәеи рхыбгалара. Урҭ анхыбгалоз, ирымпыҵахаланы ирымаз амилаҭ ссақәа зынҙа иқәҙаауан, иаҵаҧсуан.

Ҳашҧаҟоу иахьа?

Даара ирацәахеит, иаалырҟьаны, агәыхь аарыхьны, аҧсрақәа. Изыхҟьо аибашьра мацара акәзам. Ихьанҭахеит ауаа ирықәлаз аидарақәа. Иахьынҙабзиаз, иахьынҙаҵәгьаз – уи даҽеа зҵаароуп, иалашьцылахьан аҳәынҭқарратә система, формациакала уи аҩнытҵа ахныҟәгашьа рҵахьан. Иаалырҟьаны уи

хыбгалеит. Ашьшьыҳәа аиасра ацымхәрас, ҽенак ашьжьымҭан ҳанаапш иҟамызт СССР, иҟамызт «ум, честь и совесть нашей эпохи». Ахныҟәгашьа ҽыц иҵатәхеит. Уигьы азмырхакәа, зынӡаск еицәаз ҟалеит – иацтәи аешьцәа – ажәларқәа аибарԥсра иалагеит, урысшәала иуҳәозар, иҟалеит «настоящая гражданская война». Анаҟа-араҟа аибашьрақәа цоит.

Асистема ҽыц ауаа еиԥнашозар аҕарцәеи абеиацәеи ҳәа, аибашьра ашьҭахь аԥсуаа даҽеа еиԥшарак рԥеиԥшхеит. Еиҽаҳаит аламысдареи, ҳаиқәырханы ҳаазго аԥсуареи. Ҳашҭа иааҭалеит ҳаззыԥшӡамыз ԥышәарак, ԥышәара ҽыцк.

Ноиабр 11, 1995 ш.

Аԥсни Урыстәылеи рҳәааҽы сыҟан. Ҽазнык агәра згеит, аҳәсақәа рыбҕа иқәлеит ҳаԥсадгьыл аҧеиԥш. Аԥьармыкьаҽ унеир, аҳәсақәа, Урыстәылантәи афатә аазго – аҳәсақәа. Арахь игәышьҭыхгоу ажәак раҳауам.

Ауаԥы амлеи ахьҭеи ичҳауеит игәышьҭыхгоу ажәа иаҳар. Ҳчынуаа, ицәаҕәо ацә иақәтәоу амҵ иаԥызахеит. Аԥсуа ҳәсақәа акгьы ирмыхәазаргьы, ранаԥьалбеит, абасҟак ԥьаҳаным зхызгаз ианамуӡах ажәа ԥхақәа роуҳәалар. Иаҳа-иаҳа ҳиеиԥшхо ҳалагеит ажьа шкәакәа зкыз. Ара избо аҽарацәа аҵаацәара иалалома?

Уажәааигәа, ирҳәоит Афон аԥсшьарҵаҽы абыргцәа иҵааит ҳәа ҳчынуаԥ дук. Амаҵура ду ашҟа иԥеигаз аӡәы иӡбахә иарҳәазаап абри ауаԥ инаԥхы цқьам, наҟ дуԥырга ҳәа. Иара, ҳчынуаԥ ду, ус реиҳәазаап: «Дыҟан, Камо ҳәа революционерк. Убри Ленин дидкылан диман амал ахьааигоз азыҳәан. Абыргцәа дрылазаарын Смыр Чықь, аҵарагьы змоу абырг. Ари аԥыза аниаҳа: «Шәаала наҟ, ҳахьааз ҳәа егьыҟам», – иҳәан дындәылҵит, иҳәеит.

«Аҵара сасуп, ахшыԥ аԥшымоуп», иҳәеит Дырмит ду.

Уицәымшәан аҟәыҕа, уи уара утәгьы идыруеит, иара итәгьы.

Уицәымшәаан абзамыҟә, уара умацара уакәым, уи иара ихгьы даԥырхагоуп.

Уицәшәа зажәа ҟәышу, зус гаӡоу. Уи ауаԥ ииаиҳәо – Анцәа иажәоуп. Иаанаиҵо – аԥыстаа, аԥьныш иусуп.

Ноиабр 18, 1995 ш.

Сызхаанхаз аамҭа ахаҷсахьак.

Исгәалазыршәааз зуҭахузеи, аҟыпҳәа сыбла иаахгылеит: 1993 шыҟәса алагамҭазы акәын. Сытҟәаны сахьыҟазынтә схынҳәын, Ԥлоу ақыҭан, аштаб аҟны сыҟан. Агуманитартә цхыраараҳәа иаарҭиз амаҭәа акәын исшәыз, исышьаз. Скуртка акалҭқәа хьыжәкәыжәын. Икьаҳә-кьаҳәҙа исышьаз сбатинкақәа убасҟак иҷаасҭан, Ԥлоу салаланы сышнеиуаз, абатинка ҭыѽрит.

Ихьҭоуп, асы шьҭоуп, аҷҷаҳәа итәалеит.

Уажәы Очамчыра араион аҟны комиссарс дыҟоуп, усҟан Ԥлоу ақыҭсовет деиҳабын, ахшыѽ змоу, абызгьы зҷоу хатәоуп Кәасҭа Ԥарулуа, убри ахатәа ҭелк иԥшаан, сбатинка, аԥсы ицламҳәа анеихаҷарҳәо еиԥш, еихаҷеиҳәеит. Ԥыҵк сцахьаны еихыѽрит. Апозиция аҟны снеиаанҙа, схынҳәгәышьеит. Ар рыматәа рышәны, абџьар ацымхәрас, ачамгәырқәа зкыз ҭыпҳацәақәак аасҧылеит. Инеихәаԥшы-ааихәаԥшын, аҭаҳмада ихы цеит рҳәазар акәхап, инасывсит.

Иахьа акы сыгуп анысҳәо, убри асахьа аасгәалашәоит.

Ноиабр 24, 1995 ш.

Еиҷырԥшрак.

Сџьыбақәа амандаринақәа ҭаԥсаны, еидара хьанҭак сатәазшәа, сынкахәыцуа ақалақь Аҟәа салаланы сышнеиуаз, ибзианы издыруаз хатәак даасҧылеит.

– Уахьца ууалеит! Исаҳахьеит Ҭырқәтәыла ушыҟаз. Иубазеи, иуаҳазеи? – снаиазҭаait.

Исаҳазарц истахқәааз ракәымкәа, зынҙак даҷеакы сеиҳәеит.

– Иуасҳәап сыблала избаз. Ихьӡ-ижәла зуҭахузеи, ҳчынуаѽык иԥҳа хатәа дцеит. Деихреиҭозаап. Илатәоу аѽнымаҭәа Урыстәылеи Аԥсни иҟамзаап. Иԥҳәыс аѽнымаҭәа аалхәан Ҭырқәтәыла, аҕба ақәҵара иадынҭәалеит. Абриаҟара аԥара абаайгеи ҳчынуаѽы?

– Аилкаара мариоуп – сҳәан, сџьыба иааҭызгеит мандарина цырақәак, – абарҭ сџьыба итарҵеит Кәымф Ломиеи Нели Ҭарԥҳаи. Дара рҷынтәи саауеит. Руадаҷы иѽнаԥсоуп,

Гәылрыԥшь ԥьара иларҵазаарын, аҟәыд, аԥьыкәреи. Рѡыԥьагьы рыԥсҭазаара азкуп ҳлитература, ҳбызшәа аизырҳара, аиқәырхара, рыҷкәын заҵәы деибашьуан. Аѡыԥьагьы ироуа ауалафахәы аҳәы иифаша иазхаҳом, – сҳәан, инацыстеит урыс бызшәала, – равенство – фольклоруп, ҟаҵашьа амам, ааха ариаҟара аиҟарамра ҟамлацызт. Аҳцәагьы рматцуцәа акрырҷарҵон.

Ноиабр 26, 1995 ш.

Ныхәоуп. Аусура иамшым, абжьааԥны аус аауазшәа. Аԥсны Аконституциа иамшуп. Шықәсык ахытцит. Асаби аныҟәара далагоит шықәсык анихытцлак. Убасҟаноуп ианеилукааyа дцыркьу дцыркьыму.

Ҳконституциа излаҳәо ала, Аԥсны Аҳәынҭқарра – Аԥсны Ахада иҳәынҭқарроуп. Амцхә ирацәаны азинқәа имоуп «Аԥсҳа». Уи аѡыза Аконституциа рымаҳам амонархцәа, аҳцәа. Ажәларгьы ирзеицәахоит, иара, Аԥсны Ахада ихаҵагьы иаԥхьаҟа изеицәахар ҟалоит. Ауаѡы даанызкыло мчқәак ыҟазароуп. Иааиҭаху, ихы иааташәо аҟаҵара азин иуҭар, ихгьы ҭаирхоит иҳәынҭқаррагьы изгәамҭаҳакәа ихыбгалоит. Изхыбгалазеи СССР дуззаҳ? Гәаанагара заҵәык аҳра ауан. Аҳра ауан партиа заҵәык.

Декабр 12, 1995 ш.

Ишеит, ихәлеит.

Уԥсҭазаара мышкы ахытцит.

Марцхлак иадамхаргьы бзиарак узыҟамҵеит.

Ихьааумган.

Уахыки-ҽенаки цәгьарак ҟаумҵазар, убригьы бзиароуп.

Асахьаркыратә литература саҟәытцижьҭеи акраатцуеит, аха апублицистикаҿы акы насҳәақәон, ҿахәҳәагас исыман. Уигьы саҟәытцит. Саҟәытцит мчыла.

Аҳлагара аангылар ауеит аҳы аҵабаны, аха иаангылар ауеит аҳы аҵангьы.

Сара сыҳлагара хәыҷы аҳы аҵарбаны, мчыла иааныскылеит.

Исҳәеит сказы: «Ҷумҭын, абзамыҟа!»

Сгәы иқәыѡуеит даҽа бжьык: «Избан, сзыбзамыҟәузеи?!»

Еиҷаҳаит схи-сыхшыѡи, сгәи-сыԥси.

Ҳаззықәԥоз ҳазшаз иҳатәеишьеит, аха...

«Ахәанаа па дроун, агара роуам».

Ҳара, аԥсацәа ҳзыҳәан инацлеит даҽа рыцҳарак: ҳҭасҳқьабз бзиақәа уаацәшәартә илаҟәит. Иаҳа-иаҳа амч роуеит иаҳзеицәоу атҭас-қьабзқәа.

Иаха Ленинграднтәи аҭел дысзасуан сѡыза ду Рауф Аиба.

– Шәышԥаҟақәоу? – ибжьы нҭыѡит аҭел.

– Иуасҳәарызеи?! Аҙын ашьтахь, атҵаа анҙыҭлак, ахәда кьынааҙа иѡагыло ашәҭ иаѡызоуп Аԥсны, – сҳәеит.

– Ухаҭа, ухаҭа ушԥаҟоу?! – хьаас сҟатҵаны ҷааиҭит Рауф.

– Аарҩара иқәнакыз атҵиаа саѡызоуп, – сҳәеит.

– Ирҳәозеи аинтеллигенциа? – днасазҵааит.

– Излеиԥшымзеи агаҙеи аҟәыши? Агаҙа иихәо аҟәыш ичҳауеит. Аҟәыш иихәо агаҙа изычҳауам. Уаҳа иуасҳәарызеи?

Ианвар 28, 1996 ш.

Иааигәоуҭартә аҽыԥсахра иаҷуп аламыси аԥсуареи ҳәа ҳзышьҭоу. Иаҳа-иаҳа аиааира агара иаҷуп хи-ԥси азхәыцра. Баша ирымҳәеит: «Ацәгьа ҟазҵогьы – ихазы, абзиа ҟазҵогьы – ихазы».

Ишԥаԥсыхәоу ақьиара?

Мышқәак раԥхьа чарак аҟны сыҟан. Еидтәалақәаз ҭамадак далаҳхит. Хатҵак диныҳәон. Еиҳараҙак инатҵшьны иара изыҳәан дахцәажәон иқьиара. Саргьы ибзианы дыздыруан уи ауаѡ. Ииашатҵәкьаны уаѡ қьиоуп. Ашьжьымҭан дуԥылар, аҽынтәарак угәалаҟазаара бзиазаауеит.

Аха ақьиарагьы иацзароуп аҟәыҷара. Дқьиоуп, аха дгаҙоуп ҳәа анацырҵа, уигьы аҳарамра атҟыс уамак еиҕьым.

Ҳҭамада иныхәоз, асасцәа аниҭааua даара деигәырҕьоит. Днаулаҳәаҵаны аѡныҟа умѡахигоит, уахьиртәаша изымдыруа, дувагьежьуеит. Аха иаарласны игәоуҭоит иԥҳәыси иареи ишеибарҟәынд-ҟәындуа. Икалазеи? Иԥҳәыс гәаҟ икалҵара лзымдыруа, днапырҟәыҷы-шьапырҟәыҷуеит. Илыхьзеи? Асас

дымѡахигеит лхаҵа, арахь лара инаимҵалыргыло ҳәа акгьы лымам, убасҟак дҕаруп, избанзар лхаҵа даашьаѡуп, инапы нышьҭыхны акгьы иуҙом.

Аԥьабаа уасхырс измам, зԥашәқәа ҽеим ашәыртҵла иаѡызоуп, абҕьы ԥшҙазаргьы, акгьы аҿалаҙом.

Февраль 14, 1996 ш.

Абазацәа ажәаԥҟак рымоуп: «Бзиара злам, цәгьарак ыҟам» ҳәа. Аҭара, сахьиз, схәыҷра ахьымѡаԥысыз ҳанхара зегьы ҳаҕацәа ианырблы, сан аѡныҟа даазган, уажәазы сара сҟны, Аҟәа дыҟоуп. Сызхара дызбеит. Ажәлар рҳәамҭақәа бзианы илдыруеит, ишьа лымами Иуа ду Кәаҕәаниа!

Иаха исалхәаз ҳәамҭак, ишаалхәаз ианыстцеит.

Дыҟан, иҳәеит, нан, нхаѡ бзиак. Зчеиҷьыка дууз, хыла-хшарала уҳәа зегьрыла Анцәа дыззылыԥхаз.

Абри ауаѡ, нан, лҳәеит, қьырса адырѡаҿены, амш мышьҭабзиа ҳәа изышьҭоу, аԥшәма ихаҵа шаанҙа дѡагыланы, раԥхьа шьапымш-напымшла ҳәа иҵаацәа аниныҳәо, иҳәеит, ашарԥаз дѡагылазар, ашҵа днықәыԥш-аақәыԥшзар, иҳәеит, шьапышьҭақәак ибеит. Асы ҟәашәҙа иахьышьҭаз, дыԥшызар, иҳәеит, шьапышьҭақәак ануп.

Џьоукы иашҵа инҵыс-аатысны ицеит, иҳәеит. Ари агәылацәа ракәым, аешьа гәакьагьы аԥшәма игәашә иара иааиртаанҙа дахьымнеиуа, иҳәеит, даараҙа иҷьеишьеит, иагьицәымыҕхеит, иҳәеит.

– Ҳаи, сара сгылаанҙа, сгәашә дҵаланы имышьҭа сықәыршәаны, дызусҭада ицаз, – иҳәан, абри ашьҭа дхыланы, дишьҭалеит, иҳәеит.

Дцо, дцо, акыр деимдахьаны, агәаѡара, абна лашьцара днылаԥшит, иҳәеит.

Убри аамҭазы ҿытбжьыкгьы иаҳаит:

– Уара узышьҭоу ҳара иаадыруеит. Уца ушьҭахьҟа. Уѡны уахьнеиуа, уҵаацәа зегьы уразҵаа абасеиԥш: амал акәу, ауааԥсыра ракәу иаҳа ишәҭахузеи? ҳәа, – нас аҭак иуарҳәо ҳзаацҳа.

Дааит, иҳәеит, ари ауаѡ иѡныҟа. Иҵаацәа ааԥшхьеит, аха имгылаҙац, изыԥшуп.

– Уабаҟоу, бабадухеит, ишыҟауҵац еиԥш, заа угылеит, ашҭа уҭалеит аѡнқәа рышәқәа ааурҭуеит ҳәа ҳаԥшны ҳиоуп, ҳгылом, ҳкарахеит ҳшыԥшыз, иухьзеи? – инаиазҵааит, иҳәеит.

Иҭаацәа, иҷкәынцәа, иԥҳацәа, имаҭацәа, зегьы ѡаиргылан, инеилартәаны, ус дразҵааит:

– Аԥааимбар абас шәзааицҳаит, уҭаацәа рҽы шәнеицәажәаны, иалшәх, иарбану иаҳа ирҭаху, амал акәу, ауаа ракәу иалырхырц ирҭаху ҳзаарыцҳаит иҳәеит, нас ирҳәо риҭоит, – иҳәеит, аԥааимбар. – Ишәҭахузеи, иалышәхуазеи? – днаразҵааит.

Ԥьоукы ахьы ҳҭахуп рҳәеит, ԥьоукы, арахә ҳаиҭааит, даҽа ԥьоукы – аѡны, анхара…

Ҭаца еиҵбы хәыҷык ааигәа иѡны днанаган дыҟазаарын, убри ланхәыԥҳа ус налалҳәеит: «Бабаду аԥааимбар иеиҳәааит ѡажәак: ауааԥсыра, аҳәаҭәеиқәшәара. Уаҳа аҭахҙам» ҳәа. Ари лабду иалҳәеит, иҳәеит. Аҭаҳмада дцеит, иҳәеит, агәаѡара, абнараҿ аԥааимбар ибжьы ахьиаҳаз, иҳәеит.

– Иуҭахузеи, узыҳәозеи? – ҿиҭит, иҳәеит, аԥааимбар.

– Ауааԥсыра, нас аҳәаҭәеиқәшәара, уаҳа акгьы ҁтахым, – ҿааиҭит, иҳәеит, аҭаҳмада.

– Уажәааигәа ҭацак дҿыцны уѡны днанагеит, убри аԥааимбарцәа даҳҳылҵит. Уца, умалгьы умаз, ауааԥсырагьы уоуеит, аҳәаҭәеиқәшәарагьы ҟалоит уѡнықҵҟа ҳәа, – наиаҭаркит, иҳәеит, аԥааимбарцәа.

Сан лажәабжь даналга, хатәы гәаанагарак нацылҵеит.

– Нан, иумбои, аа, абыржәтәи ҳаибашьраан ҳаиқәнархеит аҳәаҭәеиқәшәара.

Февраль 29, 1996 ш.

Аԥсуа телехәаԥшрала ажәақәак сҳәеит. Иҳәатәыз абжа аиҭабжагьы сымҳәаҙеит, аха исҳәазгьы иагдырхеит. Ибжамҽамны ирышьҭит. Асовет цензура аԥсы ҭоуп. Ишәарҭоу даҽакуп. Иацтәи асоветуаа, атәитәыхқәа, иаахтны ацәажәара ҳцәыҙхьеит.

Ишԥаҟаиҵеи Моисеи ижәлар Мысра атәра ианацәига?

Ѡынѡажәа шыкәса ацәҳәыра иманы дыкәын, атәра злааҙаз раԥьал ааины иԥсаанҙа, зхы иакәиҵны иааҙоу еиҵагылаанҙа.

Март 18, 1996 ш.

Ашьыцра бзиа, ашьыцра бааԥс... Аҩбагьы еилаҳҩаны схысгәы иҭагьежьуан арҭ амшқәа рзы Шәача сахьынҳаҟаз.

Асовет мчы ахаан Шәача, Урыстәылатәи апровинциатә қалақь хәычы, адоуҳа аганахьала, амҟәыба иаҩызан, иҭацәын.

Аҟәа, аҳы иҭыршьыз кәапеишәа иҭәын зегьрыла. Иаҳҳәап, шықәсык, сезонк иалагҳаны ԥшьба-хәба спектакль ықәнаргылон Аԥсуа театр, убасҵәҟьа иааҟәымҵҳакәа аспектакль ҷыцқәа ықәдыргылон аурыс театри, ақырҵуа театри.

Ақырҵуа театр анысҳәа, ҩажәак еихысҳәаалоит, уажәааигәа Аурыс театр ҳавсны ҳнеиуан Аҟәа. Ҳаадгылан:

– Иугәалашәома, ари ахыбра аҟны, ақырҵуа театр аныҟаз. Аԥхьа акыр мшы-ҵхы итәаны азабастовка ҟарҵон ақырҵуа националистцәа. Еиҳарак итәааз аҕьычцәеи акаҳԥцәеи ракәын. Џьоукы аԥара рырҵон, уахынла акрырҷарҵон, – ҷааиҭит, исыцызҭ сҩыза.

– Иззықәԥоз ҟарымҵеи! Дара рнапала ртеатр наҳаҳа ашә аркны, аурысцәа ирырҵеит. Абгахәыҷы шкәакәеи, амшәеиқәаҵәеи анеиқәԥа, аԥсуаа ибзианы ирҳәаахьеит: «Мышә ҟәыш дҟәышуп» ҳәа, – сҳәеит, – аха инацыстцеит хьаас исымаз, – ақырҵуа театр, аҳы зҵалаз ахәышҵаара иаҩызахеит, аха ҳара, ҳаԥсуа театр? Асовет автономиатә республикақәа рҟны ирымақәаз атеатрқәа иреиҕьыз ҳаман, Анцәа иҧьшьаны, иахьагьы иҳамоуп уи ахыбра, аха ахыбра зуҭахузеи, бжьышықәса раахыс иқәдыргылахьоу спектакль заҵәык ауп. Уигьы узеигәырҕьаша акәым.

Сазыхынҳәып сызлацәажәо иахьатәи Шәача.

Даара срыҵшьыцуеит шәачаа.

Иацы сыҟан ацирк аҟны. Иахьа сыҟан ацәыргақәҵа ссир аҟны.

Санкт-Петербург Аурыс музеи аҟнытә иааргазаап хҩык асахьаҭыхыҩцәа дуқәа: И. И. Шишкин, М. К. Клодти, М. К. Маковски раԥҵамҵақәа.

Азал аҟны, слеиҩеиуа арҷиамҵа ссирҳақәа санрыхәаԥшуаз, схы иҭагьежьуан хшыҩҵакык. Мал-мазаралеи доуҳала абеиареи абанҳеидҳәалоу?

Анхара-анҵыра, афатә-ажәтә, аҽеилаҳәара уҳәа, ажәакала,

амал-амазара аганахьала зегьрыла ибеиазма Италиа иалиааз асахьаҭыхыѡцәа дуӡӡакәа, иаҳҳәап: Леонардо, Рафаель, Микеланджело, Тициан, Ботиччели, апоет дуӡӡа Данте?

Ҳазыхынҳәып, Шәача ицәыргакәҭоу асахьаҭыхыѡцәа рапҵамҵакәа рышҟа. Рыхѡыкгьы иит, рырҽиамҵа мѡапҵысит азеижәтәи ашәышықәсазы.

Хыпҳьаӡарала имаҷӡаз ҭауади-аамсҵеи раамышьҭахь, егьырҵ зегьы даараӡа иҩарын. Аха Урыстәыла аҳра ауан доуҳала абеиара.

И. И. Шишкин иапҵамҵакәа рҟнытә, еиҳараӡак исгәапҳеит «Аи-Петри». Иугәаланаршәоит Апсны ашьхақәа, еиҳараӡак Сакьан. Апсаҵлакәа рыккара уҵапшуеит.

Ҭакыла даара дизааигәоуп М. К. Маковски, еиҳараӡак иапҵамҵа «Апсабара азгәыбылѡы». Урҵ дырцәыхарам М. К. Клодти. Уи иапҵамҵа «Аурыс қыҭа» иахьа иҵихызшәа ауп ишыҟоу.

Ажәакала, Аҟәа аасҵа, Шәача Парижхеит.

Уажәазы Апсны амхы бзиа лаҵоуп, адгьыл кәазаҽы, ибзианы арашәашьа ҳақәшәар.

Март 27, 1996 ш.

Гәҭахәыцра хәыҷык.

Агәра згеит: аибашьра иалахәыз, изхызгаз, згәыцә аҵәымаҕ алахаз аҵла даѡызахоит, иҧсы ахьынӡаҭоу дзацәцом, изынхоит.

Убла ихыҵуам: ашьа зыцрашу, ишьны икажьу уѡызцәа, агәыҭҟьареи агәаҕи ирбылуа аибашьѡыцәа, ҽымҭ, зӡамѡақәа алабжышқәа рхьыкәкәо, амедеиҳәшьцәа.

Ишпаҟауҵои, дара, ҳҭыпҳацәа аҙәырѡы зыхнымҳәит, уара уеиқәхан, адәы уқәуп. Ухы уамеигӡеит, ухьамҵит.

Иубеит апсра. Иухароузеи?! Аха зны-зынла ухы агарҭа умоуа гәыкраха иусуеит. Аимдара уалагоит уѡызцәа абыржәыабыржәы инауҧырҵызшәа. Агәра узгом даҽеакгьы: аибашьра уаҳа ишыҟам. Уимоу, иахьеилгаз угәампҳошәа уҟалоит.

Уҽанааурҭынчлак, еиҵа иужәлоит агәыкра, агәхьаагара. Еиҵах ргәаларшәара иувыршьааз уѡызцәа, еиҵах...

Абыржәоуп, аибашьра еилгеижьҭеи шықәсқәак ҭхьаны, ианеилыскааз шаҟа ахьаа агәылоу А. Твардовски иажәеинраалак…

Саԥхьеит сеиҭаԥхьеит, нас еиҭазгеит.

Абар иара:

Издыруеит, иҟам исхароу
акымзара акгьы,
Иахьымааз егьырҭ,
аибашьрахьтә еибганы,
Иқәыԥшҙаз ԥьоукы,
ԥьоукы қәрала еиҳаз,
Аибашьра адәаҽы
наҙаҙа иахьынхаз,
Реиқәырхара шсылшоз,
аха ишысзыҟамҵаз акгьы,
Шьҭа иҳәатәу уи акәым,
аха уеизгьы, уеизгьы, уеизгьы…

Саԥхьеижьҭеи акыр шықәса ҭуан, агәра ганы сыҟан, аибашьра анеилга иаарласны иҩит ҳәа. Шаҟа иԥьасшьазеи, аибашьра еилгеижьҭеи жәеиза шықәса анҵы ашьҭахь ишиҩыз анеилыскаа.

Ус анакәха…

Уаҩацәа ирылымшеит ууаҩра ашьра.

Март 29, 1996 ш., ахәаша

Аԥсацәа ҳдоуҳатә культура аҭоурых ианылоит ари амш, еиқәаҵәоу мшны.

Идыру усуп: акультура аххҟәа зегьы иреиҳау ажәа ауп. Ашәҟәы Ԥшьа аҟынгьы иҳәоуп «раԥхьаҙа иҟан ҳәа ажәа». Ажәа алоуп ауаҩра шалагаз.

Ажәа изырҽио, изызҳауа ажәлар рҽаԥыц ҳәамҭоуп. Рҽаԥыц ҳәамҭа иахылҵит аҩыра, ашьҭахь асахьаркыратә литература.

Аԥсуа ҩыра, аԥсуа сахьаркыратә литература ҳамамызҭгьы 1921 шықәсазы Аԥсуа ҳәынҭқарра ҳауҙомызт. Хыԥхьаҙарала ҳара ҳаҵкыс акырҙа еиҳан агырқәа, аха Еидгылоу ареспублика мацара акәым, автономиагьы рмоуҙеит, избанзар дрымамызт Дырмит Гәлиа иеиԥш иҟаз.

Уажәы, ажәлари Анцәеи ирыбзоураны иҳауз ихьыԥшым Аԥсны Аҳәынҭқарра, изхылҵыз, ԥашәс, уасхырс иамоу аԥсуа сахьаркыратә литература ауп. Уи ҳара ҳзыҳәан ан лгәыԥҳәыхш иаҳзаѡызоуп. Уи зырҷио, ҳәарада, ашәҟәыѡцәа роуп.

Аибашьра... Ареволиуциа...

Иахьеиԥшқәоу даара ирацәоуп. Ҷырԥштәқәак. Ареволиуциа ашәаҳәаѡ, «Буревестник революции» ҳәа ззырҳәоз М. Горки, ареволиуциа ашьҭахь, ихы кны, Урыстәыла кажьны дықәтцны дцеит.

Апоет ду, апоема «Жәаѡа» зѡыз А. Блок, ареволиуциа ашьҭахь иихәазеи? «Россию я люблю ненавидящеи любовью».

Схы сазҵаауеит: «Анцәа иумҳәан, аха уан гәакьа деилагар, ишԥалзууеи?» Иухоумыршҭын ирҳәаахьоу: «Зан дыҟам иҙыхь мҳаҵә адәахьы икаҭәоуп».

«Сара исылшоз аҷыҭра акәын, ишсылшоз ала ҷыстит, аха имшазар сара исхарагәышьоузеи?!» – аҳәеит арбаҕь.

Март 30, 1996 ш.

Сан дызхааныз, илдырқәоз ажәаҳәацәа, ашәаҳәацәа, акәашацәа уҳәа ҳашрылацәажәоз, ус ҷалҭит:

– Аԥхьарца азырҳәоз зегь реиҳа дреиҕьын Ачандаратәи Жана Ачба. Ҳаиуацәан. Длашәын. Дшылшәызгьы, аҷеы дақәтәаны, Ачандарантәи Кәтолынҙа днеиқәахьан, Аҭарагьы даахьан.

– Шәызлеизыҟаз? – сналазҵааит.

– Санду Маршьан-ԥҳан (Сан лан, сан Аҭәмаа-ԥҳан), Аҭаратәын. Маршьан Шьырмбеи иаҳәшьа лакәын. Сан Минушьа лыхьҙын, лаҳәшьа гәакьа Ачандара ачаа дрыман. Убри, Аҭаратәи Маршьан-ԥҳа илыхшаз иоуп Жана Ачба, аԥхьарцарҳәаѡы, алафҳәаѡы. Ҭауади-аамсҵеи ибз иацәшәон. Анхацәа ҳаҭыр ду иқәырҵон. Ирҳәоит, данԥсы иваржит ҳәа иԥхьарца, – лҳәеит.

Аҵыхәтәантәи лажәақәа – «данԥсы иваржит иԥхьарца» – ҳәа илҳәаз, аҙаҙ еиԥш сгәы инасит. Жәытәнатә аахыс ҭоурыхла ахәыцра ҳцәымгын. Даара иԥьоушьартә иҟоуп, аԥсҳацәа дара ртәы зҳәаша акымзара акгьы ахьааным-

хаз. Иабаҟоу рнышәынҭрақәа? Иҟалап агәра ганы иҟазҭгьы, анарцә аԥсҭазаара ыҟоуп ҳәа? Убри азыҳәан акәзар, Жана Ачба иԥхьарца зиваржыз? Ималкәа иреиғьыз иара ирҭеит, аха идырҳәит аарцәы иҟақәоу.

Угәы иахәаша, ҭоурыхла ҳхәыцра ҳаамҭазы акырҙа еиғьхеит аԥсацәа. Дараҙа сеигәырғьеит, Гәдоуҭа иахьеиҷыркааз аибашьра иазку амузеи. Убасҵәҟьа амузеи аиҷкаара иаҷуп Тҟәарчал. Ахәышҭаара хада – Аҟәа, иҳахьыз ҳзымдыруа, иаҳа-иаҳа аҭацәра иаҷуп, анышәынҭрақәа, уаҳа акгьы. Иааизакны иуҳәозар, доуҳала аҭацәра ҳаҷуп, реиҳараҙак аԥсуара аҟны. Ҳчарақәа рҷы, аԥара ашәара, иуфо ахә ушәоит, уаҳа акгьы унаҭом ҳчара. Ажәа «аҷыхтыпса» иаҳа-иаҳа иаҳхашҭуеит. Аха сақәгәығуеит аԥсуара – аԥашә еибгоуп ҳәа.

Маи 17, 1996 ш., ахәаша

Сҩызцәақәаки сареи ҳаиқәшәан, акраамҭа ҳаицәажәон. Хьаас иҳамоузеи? Аԥсны аекономика шьҭыхшьас иамоузеи? Ҳнапхгаҩы, ҳԥыза ду, иааикәыршаны идиртәалароуп аекономистцәеи аиуристцәеи. Урыстәылеи Аԥсни реизыҟазаашьа иаҳа еиғьтәтәуп. Кремль иаҳәо ҟаҳамҵар, иааҳакәыршаны ҳгәашәқәа адыркуеит.

Азҵаарақәа, тезис ҳасабла, ақьаад ианҵаны, сара исыдырҵеит В. Г. Арҙынба сиацәжәарц. Еиҳараҙак иҳәатәуп анхацәа рҭагылазаашьа атәы.

Ҳаилатәараҷы ҳалацәажәеит, Аԥсны аинтеллигенциа ахеидкыла ашҟа ауаа ҷыцқәа рыдыркыларц. Иҳадаҳкылеит аҵарауаа, асахьаҭыхыҩцәа, анхацәа нагақәа.

Маи 18, 1996 ш., асабша

«Ажьа абахә иацәгәышуан, абахә ажьа ыҟасгьы аздыруамызт» – сҳәан, шаанҙа сҩагылан, тезис ҳасабла изҩит ҳԥыза ду иасҳәақәаша.

Мчыбжьык, жәамш рыҩнытцҟала, ибзианы издыруаз, исҭынхацәаз, зуаҩра иҭагылаз ԥшьҩык (Роф Кәаҕәаниа, Шлатр Ҭаниа, Иван Абыхәба, абаҩхатәра ду злаз апоет Кәасҭа

Герхелиа) ахацәа ргәы иаганы, рыԥсҭазаара иалҵит. Урҭ сара издыруаз. Исзымдырԛәо шаҟаѡы!

Иҟалазеи?

Аҵла иалыѡрыз, амаҭ ицҳаит ҳәа, аибашьраан иҳахьыз ҳзымхошәа, аԥсцәаҳа даҳчычеит.

Иаха, иаалашьцахьаны, Кәасҭа Герхелиа дахьыкԥоу ҳцеит ԥыҵѡык. Дахьынхоз аѡни Аҟәа амилициеи ааида рыбжьоуп.

Ашҭаԥы ҳашгылаз, адунеи тҟәацызшәа, хырзаманк ԥжәеит. Амилициа ирылатҟәацит ныртцәагак. Абандитцәа реихсма, дара ирцәыԥжәама, Анцәа идырп. Аҳәы, изларҳәо ала, Кәакәасқьырын, уаҵәҟьа дашьит, даԥеаҳәы иблақәа ҭнахит, Бигәаауп рҳәеит, егьырҭ ахәра ғәғәақәа роуит.

Аҳауа убысҟак иҟәыкит Аԥсны, уԥсы ухәлахоит.

Уажәы ҳашцо ҳцозар...

Ианвар 2, 1997 ш.

– Дыҟан, иҳәеит, нан Ҟыға ҳәа, Кәыҵниак, – ԥаалҵит ҳашцәажәоз сан, – ачеиԥыка ду змаз, ақәра бзиа нызҵыз уаѡ ҟәыған, ажәытәи аԥатәи дырхаанын, ацәгьеи абзиеи ибахьан. Абри иазҵааит:

– Ҟыға, уара ухаан аамҭа акырынтә аԥееиҵанакит. Аҳәынҭқарцәа аҳәымкәа ѡыԥьамкәа иуаѡухит. Уара узхааныз аамҭақәа рахьтә зегь реиҳа еиҕьыз, зегь реиҳа еицәаз арбану?

Аҟәыға ду Ҟыға даахәыцхәыцын, ус ԥааиҵит, иҳәеит:

– Дад, гра змам ауаѡԥсы дыжәбахьоу? Усеиԥш дыҟаҳам. Грак-грак зегьы ирымоуп. Бзиарамзар цәгьарак ҳәа иламкәа ауаѡы Анцәа дишаҳом. Убри иаѡызоуп аамҭагьы, аҳәынҭқаррагьы. Граԛәак змам, цәгьарақәак злам аҳәынҭқарра, аамҭа ауаатәыѡса иҟарымҵаҳац, аринахысгьы ирзыҟаҵоу сыздыруам. Убарҭқәа уаѡ дазхәыцны, исҳәо убри ауп, дадраа, зегь реиҳа еиҕьуп уара ухы зынурнаалаз аамҭа.

Ианвар 5, 1997 ш.

Статиак зѡын, искьыԥхьын, аҭыҳшәа ғәғәаны иалҵит.

Џьоукы сызгәааит. Даԥеа џьоукы гәыкала исыдырныҳәалеит.

Аха урҭ ракәым сзырхәыцыз. Ииашаҭәҟьаны сара сзыҳәан абзиа иҭахуп ҳәа издыруаз аҳәы ус ҩааиҭит.

– Изуҭахузеи абасеиԥш иҟақәоу рыѡра? Иѡла ажәеинраалақәа, алакәқәа!

Угәы иауазар, ииҳәаз иашоуп. Убас наиаҭаскит:

– Дасу Анцәа дшишаз дыҟазароуп. Узшаз иугәаирԥхар, мап ацәумкын, иҟаҵа. Сара исыѡуеит сызмырҭынчуа, сызмырцәо. Исҳәоит, сгәы-сыԥсы асыршьоит. Уҳырѡи, фактк уасҳәоит, чҳашьа амоума абри? Иаҳҳәап, иаха, иахьа, Аҟәа бжеиҳан афымца лашара ҳамаҳам. Ҳаиқәылашьца, ҳаиқәыхьшәашәа ҳаѡнқәа ҳрыѡноуп, арахь ҳуалафахәқәа кәтык мчыбжьык иазымхаша ҳарҭоит. Ҳаԥхьаҟагьы акырҳа шыкәса еиҧьхаҳом. Изыхҟьозеи? – снаиазҵааит. Ҷымҭ дсыхәаԥшуеит, зхы еивҟьаз аҳәы диԥылазшәа, инацыстцеит, – аибашьра еилгеижьҭеи ԥшьышыкәса ирыкәуп. Иаҳа-иаҳа ҳҧархоит, шьҭахьҟа ҳцоит. Абарҭ ҳзыргәаҟуа азҵаарақәа аҳбара ауама? Иауан. Иузаазгоит фактк. Ҳиааира ду ашьҭахь, шыкәсык ҵаанҳа, усқәак сыман, икабинетаҷ ҳаидтәалан ҳаицәажәон Аҟәа ақалақь аиҳабы Нодар Ҳашбеи сареи. Амаҳанықәгаѡ дааѡналан: «Нодар Владимир-иԥа, анҭ, ҳасасцәа ааит, адкыларҭаҷы игылоуп», – лҳәеит. Нодар дааигәырҧан:

– Иаашьҭы, ҳзыргәаҟуа уааруп, – иҳәеит.

– Асасцәа дахьқәа уҭазар, сара сцап, даҽеазны ҳаицәажәап, – анысҳәа, имуит.

– Амаҳа ҳамаҳам. Утәаз, – иҳәеит. Иааѡналеит ѡыцьа ахацәа. Ԥшра-сахьала аилкаара мариан ишоурысцәаз. Снаскьаны стәоуп. Сырзыҳырѡуеит. Еибырҳәозеи, изаазеи? Ирҭахузеи? «Аҟәа-ГЕС» шьақәдыргылар рҭахын. Асметагьы ҟарҵахьеит. Ианышьақәгылалак, Аҟәеи, Аҟәа араиони афымца лашара азхоит. Уажәы инаҳҳуа ҳҭилоит Урыстәылаҟа. Дара ироуаз? Ҩажәижәаба процент дара иргалон, аҷҳәара аҭаны. Аҷҳәара анынҵәалак, ишеибгоу ҳара иаҳтәхоит. Владислав Арҳынба деигәырҧеит. Ус бзиами? Уазхәыц шаҟа иҳахәоз? Аус аахыбгалеит. Знапы ианыз чынуаѡык ихирбгалеит. Иара ихаҭа иҭаххеит ѡажәа процент иоуларц. Ибзамыкәу дбеиахаҳом. «Шәусҟәа башоуп, иаҳа-иаҳа шәҧархоит, аԥара арҳашьа шәыздырҳом аҳәынҵқарра азыхәан», – рҳәан,

индәылҭны ицеит. Аҟәа-ГЕС иааимҭәаны иамаз зегьы аамхны, Ҭырқәтәылаҟа ирҭиит. Убасҟак еимырҭәеит, ахаан иузыҟамҭо. Асеиԥш иҟоу афактқәа ѡтәҳами? Иҳәатәҳами? Сырҟәаҵып. Алакәқәа зыѡлап, усоума?

Даахәыц-хәыцын, ус ҷәааиҭит:

– Иҟоу уасҳәап?! Уцәа иалҵыр аҵысха, аҷҳәара ааироуп, ишәыроуп, нас иԥжәароуп. Уаанҳа иучҳароуп. Заа иԥуҟар, убасеиԥш чмазарак арҭысыр ауеит, уахыԥсаар ҟалоит. Цқьа уазхәыц иуасҳәаз! – ҷәааиҭит сѡыза.

Иаԥсоу иаԥсаму азхәыцра?

Ианвар 6, 1997 ш.

Сан лҳәамҭак. Ишаалҳәаз ианыслоит.

– Асаби диит. Ѡымз-хымз ихыҵит. Зынҳак изҳаҳом. Дышиз дыҟоуп. Ирҳәоит, нан, убри ачымазара ахәшә амоуп ҳәа. Иаалаганы асыс ршьуан. Ацәа ргәаѡаны иахырхуан. Ахәы адәахьы ирханы, асыс ацәа шеибгоу асаби дҟьантазҳа дҭарҵон. Уахыки-ҿенаки дҭан. Иааишәырхуан. Асаби уаѡԥсҵас изҳара иалагон.

Иуасҳәап даҽеакы.

Дыҟами, нан, ауаѡы даныцәоу зыхәда абжьы гауа? Аҟырҟбжьы ҳәа иашьҭоуп.

Ажәытәан убри ачымазара абас ирхәышәтәуан. Агыгшәыг иахәыз арахә, иаҳҳәап, ацә, ажә, ишьны, аҟырҟы аапырҟон. Аҽырҳәа ашьа мааueи? Ишԥхоу убри ашьа ржәуан. Ихәда абжьы агара иаҟәыҵуеит рҳәоит.

Иҵегьы инацылҵеит ажәытәан аԥсуаа ирымаз ахәшәқәа.

– Нан, иаҳҳәап, аԥҳәыс ахыхь лымоуп. Санхәа, шәанду, шәаб иан, Адапуа-ԥҳа, ахыхь бааԥс ҵылгеит иаалырҟьаны. Уажәеиԥш, нан, аҳақьымцәа абаҟаз, аха иҟаз акы лыгдмырхеит лыҷкәынцәа. Акгьы лмыхәеит. Лхы лхыҵны ицо илыхьуан.

Ԥҳәыск дыҡан, Мсыгәда лыхьҙын, Наатәын, илыжәлаз абоуҭаху. Абни аԥҳәыс дылхәышәтәит шәанду, санхәа.

Даалаган ахчы, аҵысхә хчы, аӷьафын илҭалҵан, хчыҵҟьаҵас, чуан дук илҭажьны, аҙы лаҵаҭәаны, агәараҳәа илыршит.

Ишны ианалга, лхы иачҳартә ианаахьшәашәа ахчы лаганы, санхәа лхы инҭалырԥеит. Убас ҟалҭон мышкы хынтә.

Исгәалашәом, нан, усызжьом, хымш ракәу, ԥшьымш ракәу, шаҟа мшы иҟалҭоз, дыккаҙа дааллыргеит.

Даҽеакы дшалацәажәоз, ажәаԥҟак лҳәан, даара исгәаԥхан ианысҭеит. Абар иара: «Абза аԥсы ибла хиѡоит. Аԥсы абза ибла хитуеит».

Иуанаҳәо шаҟа ирацәоузеи!

Убри сшазхәыцуаз иахьаанага сзымдыруа, исҳәеит схазы: «Ууаѡны уира – уи комедиоуп. Уахьыҟазаалакгьы. Аԥсны уир – драман, ажәытәан. Уажәы уир – трагедиоуп».

Февраль 9, 1997 ш.

Хыла-хшыѡла мацара акәымкәа, гәыла-ԥсыла, цәаныррала уҭагылазаашьа хьаҧҭа уанышәаны уаналгалак, аҿагылара, уԥсҭазаара аиҕьтәразы ақәԥара уанаҟәыҵлак, аха аԥсҭазаара ахаҭа угәы ахымшәакәа иузеиқәырхозар, ушымгәыҕзо дунеи ҿыцк, дунеи ласык узаатуеит.

Ԥаса угәы ԥызжәоз, ушьақәыҕәҕәара хазгалоз, уажәы угәалаҟара иаҳагьы еиҕьнатәуа иалагоит.

Иаазгоит ҿырԥштәык.

Сгәы ԥнажәон Аҟәа аҙы аныҟамлоз, алашара андырцәоз, амѡақәа рҿы аҳәынҵәеи агәами ирылажьны афатә ахьыртиуа уҳәа, уаѡԥсыс зхы зыԥхьаҙо ԥсҭазаара изымҭо зегьы.

Уажәы, иахьа ашьыжьымҭан, ианаацәылаша аведрақәа аашьҭԥааны, ахҧатәи аетаж аҟнытә ашаца-шацаҳәа сналбаан, агәарԥ аҟнытә аҙы аазгеит, афымца лашара шыҟам зынҙаскгьы исхашҭит, сшьақәыҕәҕәара шьҭымҵит. Абас акәхап ақьаҳиа иқьаҳиара дшанышәо, атәы атәра дыштҵало. Аха разҟыс иҟоу, уи ианышәом ауаа ҟәыҕацәа, ауаа нагақәа.

Итҵегьы. Уаѡԥсык иеиԥш ажәларгьы ааԥсоит, аха нас ргәамч еиҭа иҿыхоит. Ҳзықәгәыҕшагьы убриоуп.

Март 1, 1997 ш.

Аԥсуа телехәаԥшрала сахәаԥшуан Аԥсны ахада иқәгылара. Ақыҭа нхамѡа аусзуѡцәа реизараҿы дцәажәеит. Ԥаса-

тәи ицәажәарақәак раасҭа уажәтәи ицәажәара акырҙа еиҕын, иаҳа ажәлар ирзааигаан. Изыргәаҟҟәоу, ирҭахҟәоу, аҳәынҭқарра иахәҭақәоу уҳәа, аиҳабыра рганахьала иааиҳәаҟәаз раамышьҭахьгьы, даараҙа ииашаны иҳәеит ҳара, аҧсацәа, ҳааизакны иҳагҟәоугьы. Аус шаҳамуа, ҳшеишьашәалоу, азакәан ҳшазымхәыцуа, ашәахтә шаҳамшәо, уҳәа ахшыѡҵак иашақәа иҳәеит.

Март 12, 1997 ш., ахаша

Хынѡажәа шықәса схыҵит.

О, даараҙа ихьанҭоу еидароуп.

Қәрас иҟоу – агәабзиароуп. Уи аганахьала хар сымаҙам. Ҳаҕацәа сытҟааны саныргоз, автомат шьхәала схы иахьасыз, аҙаз алакшошәа, схы аасыхьлоит. Сцацха ахьҭаҧыржәаз, Аҟәа, аѡбатәи ахәшәтәырҭаҷы сыҷҧысҟеит. Сҧызҟаз даҧсуоуп, Вахтанг ихьзуп, Ҭыжәбоуп. Изгәамҭаҙакәа, ада ссақәа ѡба ҧиҟазаап. Убасҟак ашьа сыцәцеит, сыҧсы маҷхо аҟынҙа снеихьаны С. Лакобеи Л. И. Лакрбеи ѡызцәаҟәак рыцны сырбарц иахьнеиз, иаразнак игәаргеит аҧсра сшаҷыз.

Иан доурысын, иаб дагыруан. Заҙава ижәлоуп, убри сеиқәирхеит. Иҧыҟҟаз сдақәа иҙахит.

Сымшира, иааркьаҷҙаны, ҭаацәашәала иазгәаҳҭеит.

Сызлииаз аамҭа, ҳаҭыр аҟәыстцар шыстҳаху, иҟастцақәо лассы-лассы сара исзеицәахоит. Абри зхысҳәааууа, иахьа Москва телехәаҧшрала сахәаҧшуан акино «Аҳәсақәа».

Аҵысхә каршәны ианубалак, аҵыс шугәаланаршәо еиҧш, сызхәаҧшыз акино асценари зѡыз Ирина Велембовскаиа илыдҳәалоу хҭыск аасгәалашәеит.

Уи ашәҟәыѡѡи сареи ҳаибадырит Алитературатә институт санҭаз. Лышәагаа дуцәамызт. Иаамыцхәцәоума уҳәо илыцын, аныҟәара лцәуадаѡын.

– Уажәабжьқәа срыҧхьеит. Аус ахьызуа унеи, – анылҳәа, снеит ажурнал «Знамя» аҟны. Апроза аҟәшаҷы аус луан. Даараҙа гәахәарыла, ҳаҭыркәҵарала слыдылкылеит.

Даараҙа лҷазылшәеит дсыцхраарц, аха егьалымҵит, ацензура иааннакылеит. Лара, Ирина Велембовскаиа сналыҧхьан,

лыԥны снеихьан. Еиҳараҙак сзыргачамкыз, лыԥны избазоуп. Москва ацентр аҟны, лыԥны иаакәыршаны абаҳчара еихашьшьы, маԥ, баҳчараҵәҟьаны акәымкәа, анапы згу апарк еиԥшны, уимоу, ибнароума уҳәо ашәаԥыцьаԥ еихашьшьы, ҟәарч ԥын дук дыԥнан. Иубартә иҟан ишжәытәҙатәыз рынхарҵа. Аха зегь реиҳа сзыргачамкыз – абиблиотека. Зсеминар аҟны сыҟаз, ашәҟәыԥԥы, апрофессор Вл. Г. Лидин иуадақәа рҽы снеихьан. Убри иҟны аамышьҭахь исымбацызт убриаҟара идууз ахатәы библиотека.

Ажәа – ажәа ариуеит рҳәоит. Убасҵәҟьа азуҳәар ҟалоит ашәҟәгьы. Ашәҟәы – ашәҟәы ариуеит. Уи аԥыза «аира» ашәышықәсақәа аҭахуп. Ажәытәан аԥсуаа ҳҟны аҳра ауан ажәлар рҳәамҭа, ажәа ахаҭа. Уи аныԥсыҽеха, иҭацәыз аҭыԥ ааннакылар акәын ашәҟәы.

Ҳаамҭазы ашәҟәы ахьыҟам аԥнаҿы амҟәыба иаԥызоуп.

Март 16, 1997 ш., амҽыша

Ажәытәан аԥсабареи ауаԥи шаҟа еизааигәаз уанаҳәоит иахьа сан исалҳәаз.

– Амшаԥы наскьоит, иааскьоит, аха еснагь амҽыша иакәшәоит. Амҽышанҙатәи аԥшьаша иахьзуп чачхадыл ҳәа. Абри аԥшьашазы, чачхадыл аҽены, ирҳәоит, нан, абаҳчаҿ алҙынрак зҭыԥра иҭатәаз абгахәыҷы аацәыҵҭуеит ашамҭазы. Аҭыԥра ишаатыҵлак, шаанҙа амра гылаанҙа, иахьыҟазаалак аҙы ԥшааны аҽеакәабоит, аҽеарыцкьоит. Убри аҽеакәабаанҙа, шаанҙа угыланы, раԥхьа уара уҽукәабар, ирҳәоит убри ашыкәсан аԥсҭаа дуԥырхагахаҙом, ууаигәара дааиҙом ҳәа.

Ацәылашареи ааилашәымҭеи ирыдҳәалоу даҽеакы салҳәеит сан лаҳәшьа Машьика.

– Ацәылашамҭаз, нан, ԥсы зхоу зегьы раԥхьа иҿыхоит ауарԥанԥь, даҽеакалагьы «амакьа ҵыс» ҳәа иашьҭоуп. Абжьы хааҙа аҿыҵра иалагоит. Абас иаԥылоит амра агылара. Амра анҭашәо, амш анынҵәо, игәыҭшьаагаха ҿнатуеит даҽа ԥсаатәк, нан, уи аԥсаатә хәыҷы иахьзуп «акьу» ҳәа, ҿнатуеит кьииу-кьииу ҳәа.

Сназхәыцит ҳарҭ, Аҳәбақәа ажәытәтәи ҳажәла Кәыҷба. Иахьагьы иҟоуп аԥсаатә акәыҷба ҳәа. Дара, Акәыҷбақәа иахьагьы адыргасахьас ирымоуп аԥсаатә акәыҷба.

Март 28, 1997ш., ахәаша

Еицәоу умбакәа, еиҕьу уздыруам, иҳәеит.

Анцәа иитәыз атәылаҷы ииз, ҳарҭ, асоветуаа лахьынҵацәгьақәа, ҳазҵагылаз, иҳаԥсҭазаашьаз ҳханаршҭит, ҳааины еицәаз аамҵа ҳанҵагыла.

Ус дишеит ауаҩы дызшаз – иацтәи амш дахьҵәуоит, дацәыхарахацыԥхьаҙа аидеализациа азиуеит, уаҵәтәи амш бзиахап ҳәа дақәгәыҕуеит.

Бырзентәылатәи ажәытәҙатәи афилософ ду Платон шаҟа ииашаны иҳәаазеи агәыҕра азыҳәан: «Агәыҕра – измыцәо ауаа ирыԥхыҙуп». Аха иароуп зқьышықәсала ауаатәыҩса аазго. Гәыҕра дула шаҟа ухы ужьо, убасҟак иласхоит ужәҩа иқәу аидара, шьыжь шәаԥшь уеигәырґьо уалагоит. Абри акәзар аҟәыҕара? Ҟәыҕара хәыҷык сылазар еилыскаарц азыҳәан, схы сназҵааит:

– Уҟазшьақәа рахьтә реиҳа иуцәымҕузеи?

Аҭак:

– Сычҳара ахьмаҷу.

Даҷеа зҵаарак:

– Зегь реиҳа бзиа иубауа?

Аҭак:

– Ашьыцра баапс ахьсылам.

Схы сназҵааит даҷеакгьы:

– Дарбану иҟәыҕоу?

– Зыбзи зыхшыҩи жьи наԥхи реиԥш еидҳәалоу.

– Дарбану ибзамыҟәу?

– Зыбзи зыхшыҩи иҷи итәарҵеи реиԥш еицәыхароу.

Инацыстцеит: «Дҟәышзар, дычҳа абзамыҟә. Аҟәыш уара уичҳауеит».

Абас схы сшацәажәоз, ашәхымс даалагылан:

– Усыцаала, ԥьанаҭ ԥьаҳаным алаԥшрагьы усҵоит, – иҳәеит Аԥсцәаҳа.

– Анарцә сызцозеи, ара, аарцәы иҟоуп џьанаҭгьы џьаҳанымгьы, – сҳәеит.

Март 30, 1997 ш., амҽыша

Ажәытәи аҧатәи раҳаҭыреиқәцара, арыцҳаибашьара уҳәа ҳшалацәажәоз ус ҧаалҭит сан:

– Иумдыруеи, нан, ҳҳабла Аҭара Ахәы, ҳаҕацәа ирыблаанҙа, амца еимаҳдо ҳаигәылацәан Бҧииааи ҳареи. Уажәы, анцәа иџьшьаны, ҧыҵԝык ыҟоуп дара. Урҭ зхылҵыз, рабду Кәнач ихьҙын. Бҧиа Кәнач ҳәа ақыҵаҧы деицырдыруан. Аҧсасеи ашьамаҟеи убасҟак иман, ичеиџьыкагьы убасҟак ибзиан, агәыла дымԝахыҵыргьы, Нхыҵынтәи асас диҵаазшәа, ашьтәа лкажьны ишьуан. Иқьиара, иразра, ҳазшаз ибеит, дирҧиеит, аха уи итәы акәым уажәы зыҙбахә сымоу. Кәнач иҧҳәыс Кәыҵниа-ҧҳан, Арифа лыхьҙын. Ҧшра-сахьала уамак далаҟамызт, дегьцыркьуан, Арифа ҧсаҵа шкәакәа, аха убасҟак дыпҳәыс разын, дымныҳәакәа дцәажәаҙомызт. Ҽнак иҟалҵаз шәасҳәап Арифа. Аапынра анниаслак, аҧхын шаҟа иааигәахо, шаҟа ишоурахо, ишыжәдыруа Кәыдры мыжда хыҵуеит, ныркә, аарцә еимарԝызааны аҷыԝанахоит, насгьы ишпахыҵуеи? Маҙала ицҳауа ала иаԝызоуп. Уанҭало аҧсы ҙаны, ахаҳәқәа аапшуа илеиуазар, агәҵа унеиаанҙа ихыҵны иужәлар ауеит. Абас иаалырҟьаны аҙхыҵра зыжәлаз аҙәы аҙы даанахәеит. Ҽыла дыҟан иара. Иҽгьы иаргьы аҙы ихнаҵеит. Кәыдры ахәы иқәгыланы иҧшуеит ажәлар. Еилахәашьҙа, ныркәи-аарцәи еимарԝызаны, хаҳәи-мҷыхәи еигәыдҵауа илеиуеит, аха ишпалеиуеи Кәыдры! Ишьҭнапааз аҽуаԝ иҽгьы иаргьы зны инҙаакәарылеит, дашьит, дыҟам шуҳәо, нахьхьи џьара даацәырҵуеит, нас еиҵах дынҙаакәарылоит. Ауаа гәжәажәоит, аха ҭалашьа рзыҟаҵом, излаицхрааша рыздыруам. Убри аамҭаз Кәнач иҧҳәыс Арифа лшьамхы ԝарсны, лыбжьы ԝтыганы Анцәа диҳәеит, аныҳәагатә лыкәылҵеит: «Иа, анцәа сызшаз, аҙы иаанахәаз абни ауаԝ аҙы дамшьыкәа, деибганы далга, иҧсы ацымхәрас хәыц еиқәаҵәа злам ауаса ҧсаҵатәыс ишыҟасҵо сҵоубоуп, ҷаҵахьа зуеит» ҳәа. Аҙы иаанахәаз иҽи иареи еиҟәнагеит, аҽы зынҙа иҙаакәарылаҙеит,

иаргьы дыҟам, дашьит шырҳәо, зны дынӡаақәрыло, нас аарла даацәырҵуа, дгәаҟӡаны, ииулакгьы ахыҷә иҵеыҷәижьит, зегьы еигәырҕьан ицхрааит, ахәахьы дхаргалеит. Аӡы иҵеыҵуан, убасҟак ихәлаҵәахьан. Усҟан амаҭәа азыҳәан иоуҕархымыз, изакәыхи, имаҭәа рыҧсахып ҳәа уҟазу, уапак икәыршаны днадыртәан, имаҭәақәа рыӡәӡәеит, амца иҵеҳәаҵаны идырбеит. Уажәшьҭа иаргьы иҧсы анҵала Арифа аҷаҭахьа иҟалҵаз налыгӡарц даналга, ус ҷааиҵит:

– Иаасараӡа, аѡнынӡа снабжьысуеит, иаарласны сыхабар бсырҳауеит ҳәа. Кәтолтәын иара, Ҭемраз ихьӡын, Кәаҕәаниан. Иҵеы аӡы иагахьан, аха Аҭарантәи Кәтол шьапыла дрышьҭуазма. Ҩык ааизырҧшаан дрышьҭит. Имчыбжь аатҳьанеиҧш Ҭемраз дааит, аха дышҧааи! Арифа лызынматәа ҟаҵаны, ауаа ицны, аҵеыхәа ивакны, аҳәса ркәадыр накәҵа илзааигеит. Кәнач ауа-аҭынха еизигеит, ацә лкажьны изишьит, Арифагьы лныҳәагатә ҟалҵеит, лгәыҧҳәы дадырцҳаит, дхәыҧҳахеит Ҭемраз. Есышықәса амшаҧ азыҳәан, ма иара дауан аҳамҭакәа иманы, ма санаӡӡеи лхәы ҳәа хаа-мыхаак лзааимҭир иуӡомызт. Изуасҳәазеи, нан, абри ажәабжь? Ақьиара, агәыразра зегьакоуп иззом, иҵыхәтәа иазеиҕьхоит, иумбои Кәначи Арифеи рҵыхәтәа бзиахеит, насгьы, нанхеит, ажәытәан усҵәҟьа игаӡамызт, аиҕарара аҵкыс аиуара, аҭынха ирҳара акәын изышьҭаз, баша ирымхәеит: «Аҵла гылоуп ҧашәла, ауаѡы – ҭынхала» ҳәа.

Апрель 19, 1997 ш., асабша

Аҳаҧшьа анхуртлалак, акәапеи цқьала, аѡы цқьа нҭаҭәаны иужәуеит, нас зны-зынла еирыӡла, ҧхалла иҵыганы асасцәа, уҭаацәагьы хәыҷы-хәыҷла идуржәуеит, иааҭарцәны, аҳаҧшьа иҵоу аѡы анынҵәалак, уҽеузнымкылар, укәапеи ах аагара иалагоит, уаѡы изымжәуа.

Ианаамҭоу аҽааанкылара…

Ауаѡы мацара иакәым, аҧсабарагьы ианаамҭоу аҽазааанымкылар, ҳазшаз ҳаицәымҕхеит рҳәо иалагоит ауаа.

Изхысҳәааua, ауаѡ гәыраз, ауаѡ ҟәыҕа дтәаны иӡбуазар изыӡбарымызт убасеиҧш иҟаз ӡынра бзиан сынтәатәи аӡын.

Аҳауа мыцхәы иԥхацәамызт, амцхәгьы ихьҭацәамызт. Ашәаԥыцьаԥ иаарычҳартә аҟара иҵааит, даараҙа иԥсыҿкәаз ракәымзар, ашаԥыцьаԥ «ишьҭырхыртә» аҟара асы ауит. Зны иауит ибыбышҙа, иласкәантраҙа, ҿазны, ихьанҵаҙа, ицәаакҙа.

Абас ишааиуаз, ааԥынра ааигәахара ианалага, заацәаны иаамашь, абҳәасақәа, аҳақәа, атамақәа уҳәа иажьарымашь, нас ахьҭа рысыр ҟалоит ҳәа уаҩ дацәшәо ишыҟаз, ааԥын ааира аҿааннакылеит.

Уи бзианы иҟанаҵеит шаҳҳәоз, иаҳа-иаҳа иаланахалацәо мацара, даараҙа иацәыцәгьахо иалагеит ааԥын ааира. Абар, иахьа апрель зеижәуп. Икыдхҿаны ақәа леиуеит, аҳауа акәзар, апиджак узымхо ихьшәашәоуп, акурткақәа ршәуп ауаа. Зыхшароура цәгьахаз аԥҳәыс илҩызахеит ааԥын аира. Иауам, ишьацәырххоит, ацҳа иқәымло аҿы иаҩызоуп. Абри аҙыни, абри ааԥыни уанрызхәыцуа, нас ухаҷы ианааугалак Аԥсны аҵыхәтәантәи ашықәсқәа рзыҳәан иахнагақәаз, шаҟа еиԥшузеи угәамхәыр ауам.

Апрель 27, 1997 ш., асабша

Аԥсуа хәшәқәа рзыҳәан сан иахьа исалҳәаз аныслоит.

– Ужьы чмазаҩханы иҵабауазар, ажц абгьы ааҷыхны, амцабз инахурҟьоит, иааурканҙоит, иахьҭабааура инақәҵаны иааҷоуҳәар иаргьоит.

Аҩбатәи ахәшә.

Абжьынҵ шьапқәа, рԥашәқәа хԥа инеицәыхара-неицәыхараны ииқәаз аатҳны, ибзианы иаатәаҟәаны, аҙы натҵауҭәоит, иааиҵаурԥхьоит, аҵәыцак азна ужәуеит.

Абри хәшәыс иамоуп ахацәа рыҙкамҭәара (аденома).

Иацы Аҭара чарак аҟны сыҟан. Ҩыџьа ахацәа еицәажәон:

– Аибашьраан уаҩоу дызлаԥшыша иақәшәеит имаҷҩымкәа аҭаацәарақәа, рынхарақәа ныкәыццышәаа ирблит аҕацәа. Иҟоуп ахәыҷқәа, ргәы ҭҟьаны, ишәан, иалаԥсуа ачымазарақәа ҵыргеит, – ҷааиҵит аҙәы.

– Иҳаԥсыхәозеи? – днаиазҵааит аҩбатәи, – аныҳәагатә ҟаҳҵеит, Елыр-ныха ҳамҵагылеит. Уаҳа иҟаҳҵари?

– Анцәа шәиҳәоит. Уи зегьы бзиоуп. Аха ирыхьзеи, ԥыҭҩык ирыхьзеи, Анцәа дызхарымҵозеи?

– Ишԥа, Анцәа дышԥахарымҵои?

– Мап, Анцәа дхарҵаҙом. Анцәа дхазҵо ауаѡы, Анцәа игәы иамыхәо ҟаимҵароуп, узыхшаз данычмазаѡха ддәылуцазар, думбазар, уи Анцәа ҕас дҟауҵеитоуп. Узҕьычуазар, уи Анцәа ҕас дҟауҵеитоуп. Аҭакәажә лынхара амца ацроуҵазар, Анцәа иакәҙам, аѡсҵаа инапаҷы уҟалеитоуп.

– Наҟ уаҟәыҵ. Ишәасҳәоит ҳзырччаша. Ԥҳәыск, иҳәеит, жәабран мгьал ҙны ианааҷеҳәылхуаз аамҭазы, иҳәеит, ашәаԥьҳәаѡ ашҭа дааҭалан: «Баб дыԥсит», – иҳәазаап. Аԥҳәыс ашырҳәа лматцурҵахь даахынҳәын, лжәабран мгьал ашәындыҟәра инҭаҵаны, аԥсрахьы дцеит иҳәеит. Лаб дахьылцәыҙыз, амыткәма иналалҵеит: «Шәындыҟәрак азна агәырѡа змоу уԥҳа мыжда, сабацари са-баа», – иҳәеит.

Маи 11, 1997 ш., амҷыша

Иацгьы иахьагьы сан иаалҳәаҟәоз аныстцон. Абар дара.

– Уихаанми, нан, дугәаламшәои ҳҟыҭан инхоз, – лҳәаан ихьҙ лҳәеит Б.К.

– Дышԥасгәаламшәои, ашкол санҭаз, иѡны аԥхьа ҳаиасны ҳанцоз ҳанаауаз, шәымѡахыҵ, шәааи, атама, аҵәа шәфа ҳәа, – ҳазҷиҭуан, ҳамѡахигон.

– Убри, нан, ирҳәоит, данычкәыназ, абга дақәтәан ҳәа. Уи зегьы ирдыруан, ицәшәон, иашҭа иҭалар рҭахымызт. Ашьҭахь, иԥсаҭа шкәакәахааит, дыԥсхьеит, дихәышәтәит Шьааб ҳәа Кәыцниак.

– Дихәышәтәит бҳәоу? Ахәшә амоума?

– Иамоуп. Абга иақәтәоу хәышәтәышьас имоу акы заҵәыкоуп. Убри ахәшә идыруан Шьааб.

Ҷнак Шьааб ус иеиҳәеит Б.К.:

«Уаҵәуха ианаахәлалак, аҙәгьы уҷеимырбакәа, аѡнынҙа усызнеи, сҭаацәа сасра ицан, иҟаҙам, схала аѡны сахуп. Ҳаатәап, ҳаицәажәап. Уск азыҳәан усҵахуп» ҳәа, – иеиҳәеит. Уааи ҳәа иарҳәо акәым, аарла аԥсшәа зарҳәоз Б.К. ари аѡыза ажәаҟәанда аниаҳа деигәырҕеит. Ианаахәла абга длақәтәан дцеит Шьааб иахь. Абнараҷ ԥьара инаиртәан ибга, уа хәылбзиа ҳәа Шьааб ишәхымс дынхыҵит. Шьа-

аб ихәышҭаараҿы агәгәаҳәа амца еиқәҵаны иман заа. Б.К. дшааԥналатҵәҟьаз аҟып ҳәа днаимҵасын, амца днахирҟьеит, абгахәыцқәа илаз наилблааит. Уи акәхеит, дыцкьаҙа даалҵит. Абга ақәтәара даақәытцит. Зегьрыла дуаԥсны даақалеит, зыпсаҭа шкәакәахаша Б.К.

***

– Нан, апстазаара жәынгьы-ҿангьы есқьынгьы ихьанҵоуп, еиҳарак уажәы ацәгьарақәа рацәахеит. Аха зегьакоуп апстазаара иара атәы иагоит. Аус злоу, нан, абасеипш аан, ауаԥы игәы мцароуп. Абри ауп зегь реиҳа ишхәарҵоу. Иумаҳахьеи, ажә анкаҳа, агәы анца изымгылеит, иҳәеит.

***

Ԥыцьа ахацәа ҽыжәланы ишнеиуаз, нхарҵак иаавалеит, иҳәеит. Цқьа инҭапшы-аатапшит ари анхарҵа. Ашьыжь шаанҙан. Анхаԥы ирахә-ишәахә анеилиргоз иаамҵан. Ари анхаԥы ирахә дрылан, иҳәеит. Анхара ҳәа иаҳҵаху иитаху зашәа дынхаша, убас дынхоит, иҳәеит ари ауаԥ.

– Ҳаи, ари ауаԥ егьа уаци быстеи ифахьеит, ианаҧьалбеит, – иҳәан, ҿааитит, иҳәеит, иҽыжәыз амԥасцәа рахьтә руаҙәк.

– Изакәызеи иуҳәо?! Абыста – уи еилыскаait. Аха ауац шпаифо, уара, унапши, иматцурҵоума, икәасқьоума, апшҙара икны иаго, иашҭатцәҟьа, унапши, убас ицқьоуп, ухәы ыкәтцаны иуфап. Уара ауац ифоит ҳәа уаауеит, – инаимеикит, иҳәеит егьи.

– Изхысҳәааз уара иузеилымкаait. Асеипш иҟоу анхаԥы бзиа абз цәгьа, абз ҟьашьқәа ихьырымшьыр, дырҟьашьырц иаламгар руҙом. Убри, абз ҟьашьы, ауац иаԥызоу имычҳазҭгьы, имфазҭгьы, абас дынха акәым, егьараан дыхцәахьазаарын, убри ичҳаит, убри ифеит азыҳәаноуп абыстагьы зифо, – наиатеикит, иҳәеит иԥыза ҟәыга.

***

Басариа Шьагә ҳәа дыҟан, нан, Кәтол.

Иуаҳахьазар акәхап, Шьагә дажәаҳәаԥын, ауаԥы дыҧцәазар деипшьуан. Иихәоз бзиан, нан, иажәа ҟәыган, аха иажәа пату ақәызцашаз даҽеакгьы далаҟан Шьагә.

Бзиамзар ахаан уаҩԥсы цәгьара изиуамызт, ихы иагирхон акәымзар, аҳәгьы итәы дашьҭамызт.

Уабду, нан, Кәаҕәаниа Едгьи абни Басариа Шьагәи ирыхьхьоу уасҳәап. Уабду аҵла дыкәланы икаиҷон. Махәҵа дук анааԥиҟоз, ихжәаны ианлеиуаз аамҵазы Шьагә икамбашьқәа ааигәа иҳәуазаарын, камбашьк наҵалазаап. Амахә абҕа илаахан, абҕа ааԥнаҵәеит. Ишԥаҟаиҵоз уабду?! Ахәда аҳәызба лаҵишьын, акамбашь ишьит, ацәа ахихит, иааиҷыхны иганы аҩны инықнеиҳаит. Дныкәланы дцеит Шьагә иҟны. «Шьагә, абасоуп исыхьыз, укамбашь сшьит, ма уаха ахәылбыҷеха, мамзаргьы уаҵәы ашьыжьымҵан, уара ианузыманшәалоу ашаха уманы сыҩны унеи, унарылаԥшны скамбашьқәа иреиҕьу акы аалхны ига» ҳәа, – иеиҳеит.

– Уца, Едгьы, аҩныҟа, снеиуеит, камбашьк аҷгьы саангылом ҳәа, – лафк наиаҳәаны дишьҭит. Ахәылбыҷехан, ҳаԥшызар, аҷы дақәтәаны даакылсит Шьагә, ауаҩы ԥшҙа ихы-иҷы ихаччо.

– Иабаҟоу, уара, скамбашь акәац, зегьы ыфаны уалгахьоума?!

– Абар, Шьагә, иахьknaҳау.

– Иааиҷыхны, ааҵәақәа инарҵаҵаны, скамбашь абжа абнаҟа аҷы исзахшьы, иаанхаз абжа, ҳалалс ишәоуааит, шәара ишәфа, – иҳәан, уабду егьа иҳәандазгьы имукәа, икамбашь абжа иманы дцеит. Абас иҟан, нан, ажәытәуаа, ражәа пату ақәын, избанзар аус аҷгьы ихәыдамызт.

***

Ԥҳәыск дыҟан, иҳәеит, ҕарк лакәзаарын, рыцҳа. Лытцкы ана иԥжәан, ара итлан. Абри аԥҳәыс дышнеиуаз аҙы данынхықәгыла лразҟы иакын, анцәа дылзылыԥхан, аҙы шыцәаз илбеит, иҳәеит. Аҙы шыцәоу абара, нан, ари разҟы дууп, аха аразҟы шыҟоу умбои, нан, иааины угәашә илагылоит, иҳәеит, ианаамҭоу агәашә аартра уақәшәар, уашҭа иҵаужьлар, аразҟы уоуеит, мап анакәха, угәашә инавсны ицоит. Ари аԥҳәыс ҕаргьы, аҙы шыцәаз ианылба, илҳәаз ҟалон, абзиара дуқәа лҳәар ҟамлоз, аха лдырра уиаҟара иҟамызт. «Иа, Анцәа сызшаз, сытларақәа зегьы еималааит», – лҳәеит. Лара гаҙа лхы иҵаз лытцкы атларақәа ракәын. Анцәа ас даниҳәа, аҙы

шыцәаз избаз илҳәоз ҟамлоз, лҽы неимашьшьы ицеит, иҳәеит.

***

Нан, ажьы зқәу уамак рзынҵӡом. Ажьыжә нышәуп. Анышә уқәҳар, умажәыр уабацои.

***

Зхы замхабзиам дарбану, нан!

Реиҳа иԥьыҟәугьы, диашахәҵәаӡа дыҟоушәоуп ихы шибо.

Акамыршатҵәкьагьы, нан, ишԥаҳәеи? «Ауаҩы дытҵкьытҵкьасшьоит акәымзар иҽы сҵалон» – аҳәеит.

***

Анаҵәхкәырша ҳәа иҟами ачымазара? Апырпыл... Аԥсуа пырпыл ца ахоуҵар иаабзиахоит.

***

Асатҵарел ҳәа чымазарак ыҟоуп. Ауаҩы инаҵәкьарақәа ирыхьуеит, ажьы ақәнахуеит, ишнеиуа анаҵәкьыс зынӡа иҽшәоит. Апрасҟьиа хшла ижәны, иақәырҵоит. Иахәшәтәуеит.

***

Ажәытәан абхәында, деиҳабызаргьы, аҷкәын ҳәа иалҳәон аҵаца. Анхәыԥҳа длыԥхьон аҵыԥҳа ҳәа. Ҭацак, иҳәеит, ақалақь аҽы лабхәында дылцәыӡзаарын: «О, уара, аҷкәын, аҷкәын» ҳәа, – ҽылҵуан, иҳәеит.

***

Санду лашьак, нан, Маршьан Баӡ аапкра ахәшә идыруан. Ирҳәоит алақәа зыраапкыша ахәшәгьы идыруан ҳәа. Уи лимырҵеит санду, иаҳәшьа, аха алаапк зыцҳаз ихәшәтәышьеи, иара, иаапкыз алеи, нас иаҟьашьыз арахәи рыхәшәтәышьа лирҵан, сара илҽыстҵааит. Алаапк иаҟьашьыз, изыцҳаз абас дырхәышәтәуеит. Аԥьамԥаз шьапқәа хԥа аатцырхуеит. Иахьыҵырхыз аԥьыка ытцарыԥсоит. Уаха иҟәаҟәаны еитцадырԥхьоит. Ашьжьымҭан ижәуеит какалда. Фырԥьанк ижәуеит. Дарӡәар ахш идыржәуеит. Егьырҵ иаапкыз ала, ма

арахә абас ирхәышәтәуеит. Ахәа алыхәҭа гәӡала ирхәуеит. Абыста иааларшьышьны ирҽарҵоит.

***

Ацыркь изхара ныҟәара ҟалаӡом.

***

Нан, аԥсуа мыцхәы уаҩы еилыххоуп, уаҩы цых-цыхуп. Саб рыцха убас иҳәалон: «Аԥсуа игәаҵәа адәахьы идкнаҳалоуп, уаҵәы иҟалауа иахьа игәы иасуеит».

***

Ҽынла, амш каххаа, амра кажжы ишыԥхо арахә ҟалоит.

***

Иаха ԥхыӡла санықәашоз бнапы зеиныбымкьоз ҳәа, алыгажә иҵакәажә длеисуан ҳәа.

Маи 14, 1997 ш.

Иацы Ҷлоу ақыҭан ихыркәшан уажәы Аԥсны зегьы иазгәарҵоз Б. Шьынқәба 80 шықәса ихыҵра. Саргьы ажәақәак сҳәеит. Уи акәым уажәы сзызхәыцуа. Гаӡарак сыхьит Б. Шьынқәба иашҭаҷы ҳашгылаз, ҷлоуааи сареи ҳшеицәажәоз, алабашьақәа ҟазҵо, амҳаҵәқәа ҟазҵо уҳәа, анаплыхқәа ҟазҵо аӡәыр дыҟоума ҳәа сышразҵаауаз, аԥсыуа хаҵа бзиак, аҭра ԥшӡа иҭаҵаны, аԥсуа ҳәызба иҟәынны: «Абри иеиԥш аҳәызбақәа ҟазҵо аԥсуа дыҟоума?» ҳәа, – снаиазҵааит. Иаҳәызба ааҭыхны инсирбеит, ииашахәҵәӡа, Анцәа ихаҭа иҷапхьагьы зхы лазмырҟәуа, аԥсуа иеиԥшха. «Аԥсуа ҳәызба акәҵәҟьоушь, анцәа иԥьшьоуп иҟазҵо ахьшәымоу», – анысҳәа, имаҟа ааиртлан, аҭра ааиҟәныхны, аҳәызба нҵаҵаны ҳамҵас исиҵеит. Ихьӡуп ари ахаҵа, аҷықәтәаҩ, анхаҩ бзиа Мамиа Логәуа. «Уажәшьҭа уареи сареи ҳшеизыҟоу, насгьы ҳаиуацәахашьа шыҟалаз уасҳәап, – иҳәан ҽааиҵит, – сара санду, саб иан Аҳәпҳан. Аҳәаа шәлеишәақәа зеиԥшроу умдыруеи?

Лагәуаагьы иатцахарц ргәы иҭамызт. Сабду, анапеимдахьақәа рыҭаны, аргама диҳәарц Аҳәпҳа ауаа лзынаишьҭит. Мапгьы ххәом, ааигьы ххәом, гәалас иҟашәымҵан, мышқәак иааҳашәраҙа, нас ҳажәа шәзынаҳацҳауеит ҳәа реиҳәеит Аҳәпҳа лаб. Алагәуа дахьынхоз, дахьцоз дахьаауаз ааиликаан, дсымаҳәхарц иақәызкыз дзакә уаѽу еилыскаап иҳәан, уахык амѽа изикит. «Ҳаи, узымцеит, абыржәыцәҟьа унапы уѽаха, утҟәоуп, усаҵыс» ҳәа, – дыниқәыҳәҳәан, атапанча наиҧаикит. Алагәуагьы блеихаҟәысрак иалагҙаны, итапанча аатҵааны Аҳәба инаиқәикит, уаатцысит, ухы ааухысхуеит ҳәа. «Уаҵсуоуп, сымаҳәра уаҵсоуп, уара иануҭаху аҭацаагацәа нашьҭы», – иҳәан, Аҳәба иѽныҟа днықәланы дцеит. Абас сара андус дсоуит уара уаҳәшьаду Аҳәпҳа.

– Уара, аҳәаа ртәы уаналацәажәа, Аҳәбаки Ԥьапуаки ирзеибаухьоу шәасҳәап, – ҧааиҭит ҳаицәажәара иазыҙырѽуаз быргк. Арагәаҵшь иалхыз алабашьа икын. Аҵсуа маҭәала деилаҳәан. – Аҳәбаки Ԥьапуаки еиѽызцәан, аха аиѽызцәа ззумҳәара иҟоузеи, аишьцәа шеибамбара еибабон. Ԥхынрак азы Аҳәба ашьхаҟа дцеит. Аԥьапуа бзиа дибеит, дылҧынҵәаауа длеилаҳаит Аҳәба иаҳәшьа. Ларгьы убасцәҟьа бзиа дылбазаап. Аиѽызара, уи шныҟәгатәу уҳәа зегьы аарханаршҭын Аҳәпҳаи Аԥьапуеи еибагеит, рынасыҵ еилартцеит. Аҳәба ашьха дахьыҟаз иаҳаит иҟалаз абасоуп, амаҳә бзиа дуоуит, уаҳәшьа хаҵа дцеит, Аԥьапуа дигеит ҳәа. «Ҳаит, ишҵаҟаиҵоз, сара сашьцәа раҵхьа дыргыланы дызбон, ешьаҵас сызхәаҵшуаз саҳәшьа дышҵеигоз» – иҳәан, иҧеы ҭоуҩан длақәтәаны, иаҳәа, иҟама, итапанча лаиҟәынҵа ирдыд-ырмацәысны, ашьхантәи дышзахәоз дѽалбаан, дышиашаз Аԥьапуа игәашә даадыххылеит. Ихьҙ ҳәаны ианҧеиҵ, Аԥьапуа иаҳәшьа ссирк дыҟазаарын, ашырҳәа лашьеи лҵацеи рҧы дныѽнаххын, шәара шәцәырымҵын, игәы шны дыҟоуп, иацәажәашьа сара избап лҳәан, лашьеи лҵацеи ныѽнакны, Аҳәба днеиԥылеит, лыхцәқәа кьларуа, лыблақәа ҭыҵхаауа.

– Дабаҟоу башьа?! Ҳаиѽызара аҙы иазҭаз. Ихы ихысхып алахша, имгәа ҭсырбгап! – иҳәан, дхагаха агәашә дадгылоуп ари Аҳәба.

– Уаасышьҭуам! – лҳәан, агәашә алыкә ыларшә иалыркит Аԥьапуа иаҳәшьа.

– Соушьҭ, хаала сцом! – иҳәан, Аҳәба иҽеы даасын, дууаҙа агәашә дѡахыпҵан, ашҭа даақәыххит.

– Сумшьыкәа усышьҭуам, аѡныҟа унасышьҭуам, – лҳәан, Аԥьапуаԥҳа, иҽеы аҕәра дахьынҳаланы илкит.

– Соушьҭ!

– Изуам!

– Соушьҭ, бара!

– Изуам, сыԥсы ҭаны!

– Ибымуазар ибыҷәнаго сара издыруеит, – иҳәан, дышҽеыжәыз Аԥьапуаԥҳа даашьҭпааны иҽеы ахәда даақәикын, есс, уцаргьы уцала, Аԥьапуаԥҳа дымҵарсны, ԥҳәысс дигеит.

Маи 16, 1997 ш.

Ҳҵас-ҳқьабзқәа рзыҳәан иухамышҭыша сан исалҳәақәаз аныстҵап:

– Адунеи, нан, ауаатәыѡса зегьы еиҵашьыцрала еибаркуп. Ашьыцра аныҟамла – ԥхьаҟа ацара, аизҳара зыҟалом.

Иаҳҳәап, нан, аицалацәа. Ишԥарзырҳәои? Аҳәҵысха рыбжьоуп рҳәоит. Еиҵашьыцуеит, аҵысха алҵызшәа, ртәарҭа изыҷәтәаҙом, еицлабуеит. Аха, нан, иҟоуп ашьыцра бааԥс: еиҕрабаау, иҳараму ашьыцра. Угәыла ажәқәа ѡба имазар, уара иантҵа хԥа. Иаргьы хԥа аниҵар, уара уиҵашьыцны иантҵа хәба.

Уаб иашьа, нан, Нырбеи ҳәа иасҳәон.

– Қәыцьмахану?

– Аиеи! Нырбеи бааԥсылашәа аҽеы дақәтәон. Аҽеырыѡрақәа раан аԥхьахәқәа игахьан. Ҽырыѡрак аҿы аҙәи иареи еиваѡны инеиуан, зны иара днаԥысуан, нас – егьи. Абас ишнеиуаз, имазкуаз аҽеыҷәтәаѡ иҽеы ѡышьацәхыслеит. Дѡахҟьан, дцаны дкаҳаит. Нырбеи атаххәа уи ауаѡ иҽеы аҕәра даамҵасын, ивакны иманы иҿылеихеит. Иаамѡахыҵыр имукәа, уаҳа егьырҭ аҙәгьы дихьымыгҙакәа, иара данҵалоз егьи иҽеыѡгьы иманы дҵалеит. Аԥхьахә иара ирҵоз егьигьы ирҵартә иҟаиҵеит. Абри ауп ашьыцра бзиа, аицлабра бзиа.

* * *

Ажәытәан, нан, иабаҟаз асапын, нас ауаа рҽырымкәабаҙоз, амаҭәа рмыҙәҙәаҙоз, иабааргоз? Аԥсуаа, нан, асапын дыршуан. Уи шԥадыршуаз, излырхуаз? Ахәарҙ... Изахьзу удыруама ахәарҙ? Ахәа аҙы. Амжәа мҽы иацрыҵуа ахәа иаҳа еиҕьуп, ишкәакәахоит. Ахәа алыхәҭа ԥьаԥьа икылырхуан, ирхәуан. Ачуан илҭаԥсаны ахьурҙы еиԥш идыршуан. Иатыҵуаз аҙы ашша иатарҭәон, аҳәашша ада, егьырҭ арахә рышша. Абни ахәарҙ ала идыршуан ашша, идыршуан ижәпахаанҙа. Ианаахьшәашәалак шашәала иԥырҟон. Абыржәтәи асапын атцкыс еиҕьны амаҭәагьы аҙәҙәон, ауаɯы иҽыкәабаразгьы еиҕьыз ҟалашьа ыҟамызт.

***

Шьам ҳәа дгьылк ыҟан рҳәоит, нан.

Убраҟа ауаа убасҟак иҽиазаап, ирацәаɯхазаап, Шьам дгьыл иамкуа иалагеит, арахь еиҽытцшьа рымам, уаҳа ԥьаргьы иҟам Шьам дгьыл.

Ас ианыҟала, ауаа амкуа ианалага, ҳазшаз ус иҳәазаап: Еиҽытцны, инахара-аахараны инхааит, дасу дахьцо, дахьынхо аҭып Шьам еиԥш ибалааит! ҳәа. Убриаахыс, нан, дасу дахьынхо адгьыл Шьам еиԥш ибо далагеит рҳәоит.

***

Иуасҳәап, нан, аҳи ажьиɯи ирыхьыз. Аҳ ауаɯы дизааишьҭит ажьиɯы: уаха иҟатцаны далгааит аҽеԥәа шәкы рҽеимаақәа, уатцәы ианаашо, шә-ҽык аҽыуаа сыманы ныҟәара сцоит, санааитцаирха, ианаацәылашо шәҽеимаак аныҟамла, ихы хтцәаны икасыжьуеит, – иҳәеит.

Ажьиɯы ас аниаҳа, игәы цеит, акьыжыҳәа еиматәаны атцәыуара далагеит, шә-ҽык ирызхаша аҽеимаақәа ҟатцашьас исымоузеи, сыԥсра ааит, уатцәы ианаацәылашо сыкнаҳаны сишьуеит аҳ, сызхишьааша иԥшаарц азыҳәаноуп акәымзар, заманалатцәкьа идыруеит, уахык иалагҙаны шә-ҽык рҽеимаақәа ракәым, иазхаша атцәымаҕтцәкьагьы ҟатцашьа шамам иҳәан, ихы кны, дхырқәақәо днатәеит, иҳәеит.

– Уара, иухьзеи, уанаԥьалбеит, ухатԥаҙами?! – ҽаалтит иҳәеит ажьи иԥҳәыс. – Згәы цаз инасыԥгьы цеит рҳәоит. Уатԥәы ашьыжьымҭанынҙа ҳәа аҳ иуиҭаз аҽҳәара аҟынҙа иҟалаша иудыруазеи! Ушьҭал, уцә! Гәнаҳа ҟаумҭазар, уара уанԥсыша, уанбзиахаша зыҙбуа аҳ иакәҙам, уи, сара исеиҳау аҙәгьы дыҟам ҳәоуп адәы дшыԥәу, аха, иара иатԥкыс инеиҳау даҽеаҙә дыҟоуп. Уца, ушьҭал! Уатԥәы ашьыжьымҭан аҽԥәа ршьапԥәа злаучаԥо аҽееимаақәа аҳ иҭоубыҭ алаучаԥарц уҭаххаргьы уздыруам лҳәеит. Егьиашатԥәҟьаны, ажьи иԥьиара ибеит, иҳәеит, зегьы збо, зегьы зымчу. Ауха иааиԥәшәан дылхаббала дцеит, иҳәеит, аҳ, ажьи иҽы иааит ақьаҳиацәа еибарыѡны, уаала абаапс, уҽеимаа ҭәымаԓԥәа уманы, аҳ дыпсит, иҭоубыҭ чаԥатәуп ҳәа.

Анцәа иишаз зегьы, нан, дыргак-дыргак рымоуп. Арбаԓгьы иара адырга амоуп. Ианунаҭауа баша иунаҭаҙом, акы аҳәоит, иаҳәо здыруада акәымзар. Ус рҳәоит, аҙҟы данилак арбаԓь аика аапҟаны иалтцуа ашьала аҙҟы иҟырҟы урхәыхәыр, нас арбаԓь иаҳәо еиликаауа дҟалоит ҳәа. Уихааными, дугәаламшәои Лука Гәыцьуа, ҳгәылара инхоз? Ирҳәон, убри дани, ирҳәо иашазар гәаҳҭап ҳәа иҟырҟы арбаԓь аика ашьала идырхәыхәит ҳәа. Данышеидас, дцәажәартә данықала, ҽенак арбаԓь анҽенаҭы, иан ихы налыкәикын:

– Нана, абни ҽызҭыз арбаԓь иаҳәаз бдыруама? – иҳәан, дналазҭааит.

– Арбаԓь иаҳәо абаздыруеи, нан! – лҳәагәышьеит иан.

– Нана, – иҳәан ҽааиҭит, дгаҙамыз, дхәыцымыз, – Арбаԓь убас аҳәеит, ҳаԥшәмаԥҳәыс лашьа дыпсит, ашәаԥьҳәаѡ амѡа дыкәуп, – иҳәеит.

– Унан, ашьа уҽашәааит, изакәызеи иуҳәо?! – лҳәан, ахәыцы иқьышә дҭасит

Маԥк ашьа иҽыҵит, убринахыс иҽгьы акуа далагеит. Даанҙа умнеиааит, дугәаламшәои, Лука данцәажәоз маԥк иҽы акуан, насгьы убри нахыс Анцәа дақәиҭымкәа дҟаиҵеит, арбаԓь иаҳәоны иаҳауаз аҳәара.

Иуасҳәап, нан, сара исыхьхьоу. Саҳәшьа гәакьа Кьакьала данықсышаз аламҭалаз, ҳгәыла, Бигәаа Џьгәыз, иԥҳәыс, Шьыдгәа Дапуаԥҳа илеиҳәеит. Лара исызлаҳәом, азин сымам,

аха иаарласны Макбулиа гәырԥа баапсык дақәшәоит, ҳәа. Ус егьыҟалеит, саҳәшьа дыпсгәышьеит.

***

– Ацәгьара ҟауҵар узыцәшәода, нан? – днасазҵааит сан.
– Азакәан, – сҳәеит.
– Мап, нан, уицәшәала Анцәа.
Ашьҭахь дсазҵааит:
– Абзиара ҟауҵар узыцәшәода?
– Аҳәгьы.
– Мап, нан, абзиара аныҟауҵалак ауаа урыцәшәала!

Маи 20, 1997 ш.

Иарбан ҳәынҵқарразаалак беиахоит иаланхо ауаа анбеиахалак. Абеиара – мал-мазаралагьы, доуҳалагьы.

Адоуҳатә беиара аганахьала, аԥсуа жәлар рышьҭахь игылам ажәлар дуқәа, миллионла ирацәоу, иаҳҳәап, абырзенцәа, аурымцәа, аурысцәа. Адунеитәи адоуҳатә мал иаларгалеит аҽаԥыцтә ҳәамҭақәа, қәрала акыр зқьышықәса зхыҵуа. Иаҳҳәап, Абрыскьыл ихҳәааау алегенда, Нарҭаа ражәабжьқәа.

Уааигәыргьаратә ибеиоуп архитектура аганахьгьы.

Аха аԥсуаа дараҙа иҭаруп амал-мазара аҟны.

Изыхҟьазеи?

Аԥсуа жәлар рҵоурых зегьы нарҵауланы издыруеит сызҳәом, аха ицәгьамкәа издыруеит сара схылҵшьҭра.

Сызхылҵыз изныкымкәа, иԥынтәымкәа ахҵәарақәа ирықәшәаахьеит.

Ажәытәанҙа, Аԥсуа ҳәынҵқарра аныҟаз, аԥсуаа хыԥхьаҙаралагьы ианырацәаз, уажәтәи Аԥсны иахьҙын Аԥсны ду, Нхыҵ-Кавказ иахьҙын Аԥсны хәыҷы.

Аԥсны хәыҷы аҟны инхон Акәыҿбақәа. Уаа нагақәан. Акәыҿбак иԥхәыс Маршьанԥхан. Иабхәында гәакьа лцәа ԥиҿеит иаҳәшьа.

Ианеиликаа, ауаа ишырбоз, ҟамала дишьит. Иԥны дааин, иҟаиҵаз иԥхәыс илеиҳәеит: «Башьа дысшьит, ишыбҭаху, ма бца башьцәа рахь, мамзаргьы бсыцны баала, сара схымҵәар

ауам» ҳәа, – нацҵаны. «Сашьа сирԥхашьеит. Уахьцо суцуп!» – лҳәан, дицны ихҵәеит.

Акраамҭа инхон Нхыҵи-Аахыҵи рҳәааҿы. «Аҳәааҿы инхо» ҳәа рзырҳәон. Дахьынхоз ашьхагьы иахьӡуп «Аҳәба ишьха» ҳәа.

Уантәи дыхҵәаны Аԥсны ду ашҟа дылбаait. Дыҿиеит, изҳаит. Џьоукы нхара ицеит егьырҭ ақыҭақәа рахь, иаҳҳәап, Џлоу, Џабал.

...Аҭара ақыҭан иаанхаз, рызегьы амҳаԥьырра иагеит. Рынхара зегьы ццышәыртәит ампыҵахалаѡцәа.

Сабду, саб иаб Кьаҕәса Ҭырқәтәылантәи дхынҳәит. Ҷыц анхара далагеит. Сара сиит сабду иргылаз ахатә кәасқьа аҟны.

1973 шықәсазы, ҳара хѡык аишьцәеи, ҳәарада, раԥхьаӡа иргыланы ҳаби, ҳааилаланы, напеилаԥсала, ѡбаны еихаргыланы иҳаргылеит аѡн ду. Иҳаргылеит аказарма, аматҵурҭа, абоурақәа, аҳәаҭрақәа, аԥьматрақәа, аца ду.

Иҳаазеит абаҳча, ҭаацәа дук ныҟәызгаша.

Абарҭқәа зегьы зхысҳәааua, мал-мазарала ҳбеиаханы ҳанааҟала, адгьылҵысра иаѡызаха, иааҳамаз зегьы нықәыццышәаа ицеит ақырҭу-аԥсуа еибашьраан. Аҟәа инхоз сашьеиҳабгьы саргьы, иааҳамаз зегьы аибашьра иналаӡит. Аҕәыцәхәы ҳаақәтәеит. Исцәалаӡит сқыҭаҿы исымаз адача. Иаакәыршаны еиҭаҳаны, шәиѡынѡажәихәаба мандарина шьапы еиҭасҳаз ашәыр рҿалахьан. Инықәзаа ицеит. Ажәакала, Аҭара инхоз Аҳәбақәа ҳазегьы ҳахнарҵәеит уажәтәи аибашьра.

Абарҭқәа зхысҳәааua, аҳәынҭқарра беиахаӡом, ианҕархалак аҭаацәарақәа.

Июн 8, 1997 ш., асабша

– Аибашьраан ҳара Ачадара ҳанхон, – лҳәеит ерманы ԥҳәыс быргк, – ақырҵцәа рнапаҵаҟа ҳаҟагәышьан. Сыҭаҳмадеи сареи ҳакәын аѡны иахыз. Ҳшәаӡыӡо ҳаѡнан.

Ҷнак ѡыџьа агвардееццәа ҳашҭа иааҭалеит, равтоматқәа харшаланы.

– Шәызмилаҵда? – ҿаарҭит.

– Ҳерманцәоуп, – ҳҳәеит.

– Амла ҳакуеит. Акраҳҷашәҵа! – рҳәеит.

Иҟаҳҵагәышьоз?! Иҳамаз рҷаҳҵеит.

Аибашьра иаҳа-иаҳа еицәахон. Афатә иҳамаз зегьы нҵәеит. Схаҵеи сареи амла ҳакны, аҧсра аҟынӡа ҳнеихьаны, ҿенак, анҵ, акрызҷаҳҵаз ақырҵцәа еиҵах иааит акраҳҷашәҵа ҳәа. Ирҷаҳҵоз акымзарак акгьы ҳамамызт. Схаҵа иааисуа дырҟәаҟәеит, дахыҧсааит. Анҵ уааума?!

– Амца иалуго амаҵ уцҳауеит, – сҳәеит.

Июн 29, 1997 ш., асабша

Аҿеыѡ, аҿеы ццышә бзиа, аҿеыуаѡ аҕәра ауижьыр, ашша аҕраҧҿуеит. Иахыҧсаақәогьы ҟалоит. Еиҳаракгьы хьаа бааҧсны ирхыргоит. Цқьа акрырзыфом. Аӡыҵәҟьа цқьа ирзыжәуам. Аарла иныҟәоит рыбҕақәа ырхәаны. Ашьа рҟәаҵуеит. Аха ишнеи-шнеиуа, ашьшьыҳәа иалҵуеит, иацәцоит.

Убарҵ, аҿеыццышәқәа иреиҧшхеит хҵас-ҳқьабзқәа, ҳаламыс, иааизакны ҳаҧсуара зегьы.

Изхысҳәаауа, иахьа аҧсуа чарак аҟны сыҟан. Анхаѡ бзиа аҵаца диоуит, иҷкәын ҧҳәыс даайгеит. Иааигаз аҵацагьы даҧсуоуп. Узеигәырҕьаша усуп. Аҵацаѡызцәа, лҵаацәа рыхьӡала, аҳамҵақәа ахьааргаз хҵас-ҳқьабз иатәуп, аха ажьымдыр иаѡызахеит иҟарҵаз даҿеакы – арҧхашьага – ѡ-столк ирзымкуа иааргеит афатә-ажәтә.

Зегьрыла ҳааҳәит.

Ишҧеилкаатәу абри? Асовет аамҵа аныҟаз, иҕарызгьы дбеиазшәа ихы уирбон. Уажәы ибеиоугьы дҕарӡоушәа дҳадҵәуалоит.

Февраль 15, 1998 ш., амҿыша

Иацы, Ҷьгьарда ақыҵан, ҧсхәрак аҷы сыҟан. Абраҟа ианыстҵо ажәабжь иҳәамҵоуп анхаѡы, ашәарыцаѡ, аибашьѡы, ѡынѡажәижәаба шықәса ирҵагылоу Едгьы (Едик) Амҷба. Акәац ахьыржәуаз, абыстҵа ахьыруаз, амца ҳакәшаны ҳгылан. Ихы наҳаҟәкны, ус ҿааиҵит Едик:

– Ари иаҟара ишәарыцаѡ ду уажәы абжьуаа ҳҽы дмаҷуп, – слымҳа инҭеиҳәеит, сааигәа игылаз, алѡа иблақәа ианырҭала, ихы наҟьа-ааҟьо исывагылаз.

– Ашәарыцара иара атәы удыруазароуп, – иажәа наигʒон Едик, – иара атәы ҟауҵароуп. Ашьхақәа рҵас-рқьабз рымоуп. Ус рҳәоит, Ажәеиԥшь дҭаҳмадоуп, ддагәоуп, иаҳаʒом, иуҳәо заҳауа иԥҳа лоуп, нас иԥҳа лаб иалхәоит ҳәа. Сара уи шиашоу агәра згоит. Уаҵәы ианаашо шәарыцара амѡа сыкәлозар, сахьцо акыр соуоу, исмоуоу уаха издыруеит. Уаха сахьнышьҭало ԥхыʒ избоит. Пҳәызба қәыԥшк, акасыш лхаҵаны, лыблақәа лхаччо, ажәак мҳәакәа, аҵәа ааслыркуеит. Ислыркуа аҵәа хәычызар, исоуа ашәарахгьы хәычуп, идузар абҕаб ду ааз-гоит. Ус акәымкәа, уаҵәы ианаашо шәарыцара сцараны, уаха сахьнышьҭало Ажәеиԥшьаа иԥҳа ԥхыʒ данысымба, аҵәа ан-сылмыркы, башоуп, баша амѡа сыкәлоит. Аԥхыʒыжә акыр адыруама ҳәа шаҟантә сцахьоузеи. Зныкгьы акгьы сзаамгац. Саԥхьаҵәкьа игыланы сеихсуеит. Башоуп, исзақәыршәаʒом, ма зынʒаск сылаԥшгьы иҵашәаʒом. Аха, уиакәым уажәы ишәасҳәарц исҭаху, уара иуҿаҵахәуп, иуҿаҵахәым ҳәа уажәраанʒа араҟа излацәажәоз ауп.

Шықәса ѡажәаҟа ҵуеит уажәшьҭа. Сѡызцәеи сареи, иҳалшоз ала ҳееибыҭаны, ҳцеит шәарыцара. Сыԥхыʒгьы бзиан. Ибзиан ҳәа ԥхыʒ ишызбаҵәкьаз снықәандаз, аԥсыцәгьара смыхьызҭгьы ашьҭахь сзықәшәаз сақәшәомызт. Ажәеиԥшьаа рҵыԥҳа ҵәакоуп ислыркыз, шәарахк сылҭеит, аха сыԥсыцәгьара сызнымкылеит. Ҳцеит неирҭа ахьынʒамаз акаҵәарахь. Абҕабқәа ѡба еицны, ацаҟьа иаҿаланы инеиуан. Аԥхьа игыла-ны инеиуаз агәыҵәкьа иѡақәыскын, уаатәкьа исыртәеит. Ис-зымхеит умбои. Иашьҭагыланы инеиуазгьы ласышьҭит. Сѡыза хара дыкамызт, ахысыбжь аниаҳа дааит. Ацәа анахысхуазгьы игәасҵеит абҕабқәа руак, аҵша, акакаҷ ахазшәа иаакәыршаны ахәда шкәакәан, амаҟа шкәакәа ахәда иахазшәа иҟан. Рцәақәа рхаҳхит, иааҳгеит. Ани, зыхәда амаҟа шкәакәа акәыршазгьы аѡызагьы рцәақәа рҟацаны аԥацхаҿы инадысҵеит. Уиакәхеит, сышәарыцара аҵыхәа ҵҭәазаап, сара иалыздырааузеи. Сцеит, сеиҵацеит, сцеит, сеиҵацеит, сҭацәʒа схынҳәуан. Шәылаҕырʒ смоуааит мцык алаҵаны ишәасҳәозар, абни, ахәда-маҟаш

анысшь амчыбжь азыҳәан сеиҭацеит, аа, уара, саԥхьаҵәҟьа избоит ақәасаб. Сеихсуеит. Башоуп. Адырԥаҽены еиҭазбеит даҽеаԥьара. Иацы исыхьызгьы хьымʒгысшьоит. Смыццакыкәа, ахы, егьи акәымкәа, ашԥы иарбаны схысит, башахеит. Схынҳәит. Пхыʒла аҵәа сзырклоз даасԥырҵит. Лцәаарагьы сахьԥшуам. Зегь акоуп изуам. Даҽеа ԥыҵк анҵы, сеиҭацеит ашьхаҟа шәарыцара. Еиҭа башахеит. Ашәакь рыхха сасыртә ашәарах саԥхьа игыларгьы, иауам, исзаҟәыршәом. Уи ашыкәс ус иниасит. Аҵкыс еицәамзар еиҕьымхеит адырԥашыкәсангьы. Шәарах цыркьыкгьы сара исҽаҵахәымхеит. Анаҟә ҵаҕа касҵас иларшәны ԥхыʒ исзааилозгьы днаспырҵит, днаспырҵʒеит. Абас сшыҟаз, саргьы ашәарыцара саҟәыҵгәышьароуп сҳәо аҟынʒа снеихьаны, иԥсаҭа бзиахааит, дыԥсхьеит, саб уак диман. Ешыратәын, Аԥʒбан. Дшәарыцаԥ дуун, апҳаимбар диԥызан, ашьхақәа ртәы, ашәарахқәа ртәы уи ишидыруаз издыруа сара уаҳа дсыкәымшәац. Абни ҳаԥны дааит сасра. Сара сыҷкәыноуп, шыкәса ԥажәижәаба сырҭагылоуп, иара абырг азамана иоуп, аха ашәарыцаԥцәа анеиқәшәалак, еиҳабы, еиҵбы амаʒам, еиқәлацәоушәа ашәарыцара алацәажәара иалагоит.

– Маҷк аҟара аидыҽхәаларагьы... Бгахәыҷы цәаҭабаак зшьызгьы бга дуʒʒак ишьызшәа... – ҿаасҵит схамыждараз, ашьшьыҳәа сʒырԥлар сызкыдаз, аха сыбз мыжда ҭагылома!

– Уи шыҟоу умбои, ашәарыцаԥцәа ҳамацара ауҳакәху ус иҟоу, иашоуп, ҳаргьы аҽхәара ҳдыруеит аха. Шәара, ашәҟәыԥԥцәагьы, абзиара ххәаait, аха сара изԥыз еиҳа еиҕьу зыԥхьада ҳәа...

– Ҳаиҭоуп, ҳаиҭоуп, акгьы сызҳәом, – ҳааибарччеит, ҳаидызгалаз аус ишлахьеиқәҵаразгьы. Аибашьра зегьы зхызгаз, убраҟа еиднагалаз зегьы иаҳҵынхаз хаҵарԥыск иԥызцәакәааки иареи ажәа анааимарк, илаигәыдҵаны дыршьит. Иршьыз имашьына рҕьычхьан. Ирыҵырхит. Иаргьы дыршьит, амашьынагьы амца ацраҵаны ирыблит ашьҭахь. Уажәы, усгьы Аԥсны усоуп ишыҟоу. Зтәы ргаз ҿимҭроуп, избанзар... Еилкааруп. Аҟәыш ихалагьы ибоит ҳазҵагылоу, агаʒа иоуҳәаргьы изеилкааʒом. Уи заҳҵахузеи, иаҳҳәеит ҳәа изаҳауада. Ҳазыхынҳәып Амҷы Едгьы (Едик) иажәабжь. Исыхәҵаз насаҳәаны, иажәа инациҵеит.

– Ишысҳәаз еиԥш, ҳаидыҽхәалома, ҳагәҭыхақәа еибаҳҳәома, ишакәхалак, еиҳабы, еиԥбы хәа еилых ҟамҵакәа, ашәарыцаѡцәа ҳанеиқәшәалак, ҳагәҭыхақәа реибыҳәара ҳалагоит. Иара, саб иуа, Аѡʒба, иқәрахь дышнеихьазгьы, макьанагьы дшәарыцон. Ааигәа даныҟаз, Ажәеиԥшьаа исаҭәеишьаз хәа иажәабжьқәа хәааны даналга, иасҳәеит сара исыхьыз. Цқьа ишәасымҳәаʒеит. Сара абанҭ ақәасабқәа аѡба, руак, зыхәда амаҟа шкәакәа акәыршаз анысшьуаз исыцыз сѡызагьы, ашьха, ижәдыруеит, ѡызада ауаѡы дныҟәом, уигьы, сара сеиԥштҵәҟьа, дмаҷҟәикноуп дшыҟоу. Абасоуп иҳахьыз, абасоуп ҳзықәшәаны ҳаҟоу хәа иасҳәеит абри абырг. Уѡыза дысзаагеи, иҟашәҵаша сара ишәасҳәоит иҳәан, сцан, сѡыза даазгеит.

– Дадраа, шәѡыԥьегьы, шәымдырра иахҟьаны, аиакәым ҟашәҵеит. Ишәҽаҵахәымызгьы шәамхашьит. Абни, амаҟаш ахәда иакәыршаны ҳәа дызҽыз ақәасаб Ажәеиԥшьаа рҭыҧҳа илтәын, лара илхатәын. Аԥхьа игыланы инеиуаз шәара ишәылҭеит, аха шәара, шәхы шәызнымкылазт, лара илтәызгьы шәамхашьит. Иҟалаз ҟалеит, уажәшьҭа хҽыхшьас ишәымоу акоуп, шәаалаганы шәышәара инаʒо ацәашьқәа ҟашәҵа, шәысныҳәоит иҳәеит. Ҳанацәа ҳашәара инеиуа ацәашьқәа дҳарҟаҵеит. Ҳҽи ҳнапи ааҳарҙәҙәаны, ҳашәара иѡеиуаз ҳцәашьқәа ҳаԥхьа иѡаргыланы, ашьхаҟа ихы рха абри ауаѡ убас ҳаиныҳәеит, убасеиԥш ажәақәак иҳәеит. Уара, иҳәеит, абна илоу, ԥсы зхоу зегьы ирхылаԥшуа рынцәахәы, Ажәеиԥшь-Жәеиԥшьырҟан, уара, зегьы зымчу, адунеи азна иразу, ацәгьеи абзиеи еилзырго, уара удагәоуп, улымҳақәа ираҳауам, аха уԥҳа, Ажәеиԥшьаа дуқәа шәыԥҳа, амра еиԥш икаԥхо, амза еиԥш икаҷҷо, дасу иҽаҵахәы изҭауа, абарҭ аҷкәынцәа рымдырра иахҟьаны аиакәым ирыхьыз, ииашамкәан иҟарҵаз азы иаҭабымҵарц ибыҳәоит ҳәа даалаган, сара ишысҳәо аума, ажәа хыркыла ҳаиныҳәеит. Ҳцәашьқәа амца надиркит. Шәыгәнаҳа шәхыхуп иахьарнахыс, шәымдырра шәаҭалҵом иҳәан, ҳноуижьит. Абри акыр ацҵаны, ма имцны ишәасҳәозар, Ажәеиԥшьаа рҭыҧҳа уаҳа ҽаҵахәы сылымҭааит. Абырг ныҳәаѡ ҳагәнаҳа анаҳҳих ашьҭахь, сѡызеи сареи ҳнеицәажәеит, инеибаҳҳәеит шәарыцара ҳанцаша. Ауха

сегьнышьҭалеит, анаҟə ҵаҕа далԥхааua, лхы-лҿы лхалашаua даасыдгылан, акы хəыԥны, егьи иаҳа иаакəаданы ѡ-ҵəак ааслыркит. Ианаацəылашоз амѡа ҳныкəлеит. Макьана акыр ҳныҟəароуп, макьана ашəарах абаҟоу шаҳҳəоз, аҽенытцəҟьа, амш нымҵəацкəа, қəасаб дуки, қəасаб хəыԥыки ҳаҭəалшьеит, зхьышьаргəытца сакəыхшаша. Абри уажəы ҳазлацəажəо, зегьы нцəахəык-нцəахəык рымоуп. Ажəеиԥшьаа, абна илоу рынцəахəы, иуҿаҵахəу ануиҭалак ашьҭахь, иузымхакəа, аԥсымҭəра ухьыр, уаҳа умоуа уҟаиҵоит.

Абыржəтəи ҳаибашьрагьы, абри ҳиааирагьы абригьы нцəахəык дамоуп. Иҳаиҭаз жəбоит, шəыбла абзиа абалааит. Аиааира дуӡӡа ҳаҭəеишьеит. Аха аԥсымҭəра ҳахьыр, иҳауҭаз ҳазхом ххəар, иҳаҭəеишьаз ҳахибаар ҟалоит. Усҟан агəаҷ, абчараҳ ҳəа еилых ҟаиҵаӡом, ҳазегьы... Анцəа ҳахаанумтəын уи амш!.. Шəаала, аԥшəмацəа шəааи рҳəеит, изыхəҭоу сыкəмалк нхаҳҵап.

Март 3, 1998 ш., аҩаша

Иацы гəыԥѡык ашəҟəыѡѡцəа аԥсуа школк аҟны ҳаҟан.

Аԥсуа бызшəа аныҳəа мѡаԥыргон.

Абри еиԥш афеномен шаҟантə сазхəыцхьоузеи, аха аҭак сзыԥшаауам.

Аибашьра анеилга инаркны, аԥсуаа ҳаѡнытцҟа зегь реиҳа аԥыжəара ду амоуп акəашаратə ҟазара, нас – ашəаҳəара. Даараӡа шьҭахьҟа инхеит ацəажəаратə баѡхатəра, зынӡаск еицəахеит аԥсуа ѡыра, аԥсуа шəҟəы.

Иацгьы убри убон.

Аԥсуа бызшəа амш азгəарҵон, акəашара, ашəаҳəара аамышьҭахь, ма ҵаѡык, мамзаргьы рҵаѡык ажəеинраалак дамыԥхьеит.

Уиадагьы, абыржəы аҟара аԥсуа бызшəа азыҳəан ажəа ҭлапҟақəа рҳəауа исмаҳацызт. Аԥсҭазаараҿы аԥсуа бызшəа азыҳəан аԥырхага ҟарҵо сахаанымхацт.

Абас ухəыцуа уҿыноухар, даараӡа угəы иамыхəаша агəаанагарақəа урызкылсуеит.

Ҳрыцҳарақəа зегьы раԥхьа игылоуп зынӡаск даҽеакы – ҳгəы

иҭоу ҵәахны, ҳгәы иҭазам аҳәара. Уи ҳашьцылахьан асовет мчы ахаан. Аамҭа шьаҭанкыла аҿаԥсахит, аха ҳара, ауааԥсыра атәитәыхра ҳазҭымҵит. Еилкаашьа змам зы хәашьык ахыҟә ҳаҟәгылоуп.

Уигьы ԥышәароуп.

Март 12, 1998 ш.

Иахьа саниз иамшуп.

Сызшаз, гәаҟҵәаҟра сыгимыжьзаргьы, ихьышьаргәыҵа сакәыхшоуп, иахьанза сааигеит.

Ашамҭаз иҿеимыз ԥхызк збеит.

Зынрахуп. Асы шьҭоуп, иҵаауеит. Зиаск ахыҟәаҿ, аԥаѡ ҳарак аҟны, ѡыцьа ахәыҷқәа хәмаруан. Хәыҷык дѡалшәан, изыхҵааланы иҟаз азы дҭаҳаит, дзааҟәрылеит. Сцәырҳаны сааԥшит.

Даара сазхәыцит сыԥхыз.

Схәыҷра, скәыԥшра ашҟа ииазгеит сыԥхыз. Схәыҷра ахьымѡаԥысыз сҳабла, Аҭара Ахәы қьаԥҭахеит. Убасҵәкьа ақьаԥҭахара иаҿуп актәи аклассқәа рҿы сахьтәаз аҳабла Аҟармара.

Ус уҿыноухар, сызлиааз аҳәынҵқарра дузза иҟәыбаса еилаҳаит.

Схаҭа исылшаз рацәам, аха ҿыгәгәала исҳәар сылшоит, баша адәы сыкәмызт, зынзаск иҟәнысшьартә иҟам сԥьабаа.

Аҟәа акаҳуажәыртә «Брехаловка» ҳәа изышьҭоу аҟны еицәажәон ѡыцьа ахацәа:

– Угәы ишԥаанаго, – ҿааиҵит руазәк, – дарбану реиҳа ирыцхау, аҟәыга иакәу, абзамыкә иакәу?

Даапышәарччан, ҿааиҵит егьи:

– Абзамыкә уахьиҵашьыцқәаша рацәоуп. Иҟоу-иану акгьы изеилкаауам. Иарҳәо аамышьтахь акгьы издыруам. Игәгьы ицәагьы ҭынчуп. Илахьыцәгьоу аҟәыга иоуп. Иҟоу-иану ибоит, еиликаауеит. Иихәо азәгьы иаҳауам, мамзаргьы иҳәар руам, – ихиркәшеит абас, – аиашаҵәкьа уҳәозар, Анцәа дигәаԥхаҵәкьаны димшазеит иара, ауаѡы ихаҭа. Ҳаишеит дҳалахәмарларц.

Маи 16, 1998 ш., асабша

Сыԥшәма лан Лакәаԥҳауп. Ҳашцәажәоз, лафла, ус ҽаалҭит:

– Уажәтәи аҽар, нан, аламыс рымазааит ҳәа ҳаақәымҵакәа иаҳҳәоит, ихҭаҳкит. Аламыс рызҭозеи, ажә, аҳаиуан ахш алоуп ишаазоу. Ан лгәыԥҳәыхш ршьа иаламлазеит. Ауаҩы, нан, иан лгәыԥҳәыхш иацны илалозароуп аламыс.

Август 18, 1998 ш.

1967 шықәсазы СССР Октиабртәи ареволиуциа 50 шықәса ахыҵра азгәарҭон. Гәдоуҭа Акультуратә хан аҧы, жәлар реизараан, дықәгыланы дцәажәон «Кьараз» аиҧкааҩцәа руазәк Аиба Џьаҕориа, ус ҽааиҭит:

– «Кьараз» анеиҧаҳкаауаз изҭахыз маҷзан. Абжеиҳараҩык ҳааигәа иааизомызт. Уажәы, иаными зиаха, зегьы ирҭаххеит «Кьараз» иалан ҳәа рзырҳәаларц. Усҟан иабаҟаз?

Аиба иихәаз исгәаланаршәеит уажәтәи ҳаибашьра, ҳиааира. Аибашьра анцоз, абга зԥаҳалаз алеиԥш, уажәы, шьоукы-шьоукы аҟәыҕацәа ҳәа ирыԥхьазо, уахьнеилак, ажәа уаҩы ирҭом. Ирзеилкаазом ирзырҳәо: «Уажәа аԥсы иажәоуп» ҳәа.

...Аԥсҭазаара – азиас аҧаазсара иаҩызоуп.

Умч ахьынзаҭоу азиас уаҧаазсаны ԥхьаҟа уцалоит. Умч иаанаагхалак, уаанхоит ԥхьаҟагьы шьҭахьҟагьы узымцо. Ушнеишнеиуа, умч иҵегьы ианагхалак, азиас шьҭахьҟа уаго иалагоит, аҵыхәтәан, иара, азиас шцац ицалоит, ицоит уара иноухысны.

Сентиабр 25, 1998 ш.

Цәгьарамзар бзиа уаҩ дахыччом ҳәа, ахага иеиԥш, схала сызхара сыччеит, Аԥсны аҳәынҭқарратә банк хада анапхгаҩы, адепутат, миллиардк еиҳаны аԥара ҕьычны, дыбналаны Урыстәылаҟа дцеит, иҿиҵәахит. Чынуаа дуқәак рыла, абжьқәа иоузшәа, аԥаршеи документқәа еидыргәагәаланы, депутатс дҟарҵахьан. Аибашьраан Гәдоуҭа қытак аҧы иҿыҵәахны дтәан. Ииашаҵәҟьаны, Москва аҵара ДК далгахьан, ԥшра-сахьала уиеигәырҕьаратә дыҟоуп, аха имамызт зегьы иреиҳау – ауаҩра.

Дыбналаны Урыстәылаҟа данцоз, ажәа аанижьзаап, шәыспҵыртц, шәысҟәатц акәымзар, сҭашәкыр, шәара ачынуаа шаҟа миллиард шәҕьычыз зегьы сҳәоит иҳәазаап. Егьиашатцәҟьаны, ицәшәазар акәхап, наҟ иҟәатцит. Игәы рҭынчны дтәоуп Москва.

Иҟалаз иугәаланаршәоит ажәаԥҟа: «Ахшыԥ – аԥшәымоуп, атцара – сасуп». Ажәа «ахшыԥ» аҭыԥан идыргылар «ауаԥра» иаҳа ианаалоит уажәы иҟалаз Аԥсны. Узырччаша, аҕьыч ицәшәаны дрызҭакуам.

Инаҳзацлеит даҽеа рыцҳарак. Дгылгьы жәԥангьы ҳара, иацтәи асовет уаа иҳаҕахеит. Иҟалеит аарԥара бааԥс. Аибашьраан хьҭала ҳаԥнашәеит, уажәы – аарԥарала.

– Ҳара, абыргцәа, аҭаҳмадацәа, иҳаԥсыхәозеи? – ҳәа сиазцааит, исыкәлоу сԥызак.

Исеиҳәеит алаф еиқәатцәа:

– Иҳахәҭоу удыруоу? Аҽеада анажәлак, алымҳа ианкны, иргәыбзыҕуа, ижьа-жьо, абахә инықәдыргылоит, уԥсаҭа бзиахааит, уԥьабаа бзабаала иаҳԥылалааит ҳәа иныҳәа-ныԥхьаны, илагәҭасны ибҕарҵоит.

Ииҳәаз ҳнахычча-аахыччан, ус ҽааиҵит:

– Иумдыруеи, ашәарах абнаршәыра илоуп. Уахгьы-ҽынгьы агәаҽеанызароуп, мамзар агыгшәыгқәа иааимыржәжәоит. Угәуҽеаныз, сԥыза! Иухоумыршҭлан абнаршәыра илоу ашәарах ушаԥызоу!

Октиабр 15, 1998 ш.

Актәи Асовет ҳәынҵқарра анышьақәгылоз раԥхьатәи ашықәсқәеи, иахьатәи Аԥсни ахьеиԥшқәоу рацәоуп.

Урыстәыла аҳәынҵқарра ҽыц адәы ианаақәла аҽены инаркны, изқәыҕәгәоз, зыжәԥахыр иқәгылауаз, дац-ԥашәс иамоу ҳәа ишьҭнахыз зусҵәадаз? Реиҳа зеилкаара маҷыз, реиҳа здырра ҭшәаз, аԥсуаа рҳәашьа, зыбз ада зыхәламыз, ахархь уаа ракәын. Аҟәыҕацәа ықәцаны, абзамыҟәқәа рыла аҳәынҵқарра аргылара иалагеит. Иабакылнагеи?!

Аԥбатәи. Абольшевикцәа аҳәынҵқарра анаадырҳә, иҳагу иҳабзоу, ҳагха-ԥха аҳәара ҳалагар, анҵыц аҕацәа ираҳауеит,

иҳәатәҙам, итҵәахтәуп рҳәан 1922 шықәсазы, иаҧырҵеит ацензура бааҧс. Иалҵзеи? Азѡа зҙаз, иан дагеит.

Иаазгаз аиҿырҧшраҟәа иуарҳәои?

Октиабр 18, 1998 ш., амҿыша

Акы ҳалацәажәон, лажәа иналаҵаны, ус ҿаалҭит сан:

– Иугәаламшәои, нан, уаб данҧсы, аҧсыжра аҿены, иханы дтәаны, амыткәма лҳәон аҧҳәыс ҟәыға, ҳҭынха Шьыдгәа Дапуаҧҳа. Лыбз цәгьан. Уара уихааным, гәылак дҳаман, Бинаҟәыҟә ихьҙын. Дычмазаѡны дышьҭан. Дылбарц днеит Шьыдгәа.

– Ушҧаҟоу? – лҳәан, днаиазҵааит.

Ачымазаѡ Бинаҟәыҟа иҷапан инапы нақәикын:

– Аа, абраҟа иҭагьежьаауа исыхьуеит, аха бара бцасҳәангьы сыҧсҙом, ҟәыдк боуаз ҷышьаны баша бааит, – ҿааиҭит иаргьы, алаф злаз Бинаҟәыҟә.

– Аҟәыд, уанҧслак акәым, уҧсы анҭаз иаҳҿауҵомызт. Уиакәым ихьаау, иабаухьаауеи, ишҧаухьаауеи? – дыхҵалкит Шьыдгәа.

– Аа, абраҵәҟьа, сҷапанҵәҟьа иҭагьежьуеит, – иҳәагәышьеит Бинаҟәыҟә.

– Аҳа-ҳаи, акы уацәымшәан. Саргьы саб данҧсышаз, аа, абасҵәҟьоуп ишихьуаз, умшәан, – лҳәеит Шьыдгәа.

– Ах, сыҧсымҭазы рацәа бысиааит, – иҳәеит Бинаҟәыҟә. Егьиашаҵәҟьаны, ахымш рыҿены дыҧсгәышьеит.

Ашьҭахь, ҳашцәажәоз, исалҳәеит даҿеакгьы сан.

– Акыр здыруа дагьууандаз, дагьуаҕандаз рымҳәои, нан? Акыр здыруа аҭаца, акгьы ззымдыруаз ланхәыҧҳа дышлырҧшҙаз уасҳәап.

Аҭаца аѡны дыҟамызт. Анхәыҧҳа лбацәа ааит. Акәты рзылшьит. Ирзылҙит. Аҵәынҵәлаҕь мырҟьаҙакәа ирымҵалҵеит асасцәа.

Аҭаца данааи, дыҧшызар, аҵәынҵәлаҕь мырҟьаҙакәа иҙны ишрымҵаз лбеит. Али-ҧси рыла даҿеа кәтык аалшьит. Аҵәынҵәлаҕь лжәит, амцаҿы иаалырҟапшьит. Ашә рҟәыҷны иагәылаҵаны инарымҵалҵеит. Егьи идмырбаҙакәа инары-

мҵыхны илгеит. Асасцәа аҭыԥҳа ҳалхыччап ҳәа еибыҳәо итәан, аҵәынҵәлаҕь аапырҟазар, ашәырҟәыҷ агәылоуп.

– Ҳаи, ари дыбзиазаап, аҵәынҵәлаҕь мырҟьаʒакәа имыʒәʒәаʒакәа иҳамҵалҵеит ҳәа баша еибаҳҳәон, – иҳәеит асасцәа реиҳабы.

Абас, нан, акыр здыруаз аҭаца ланхәыԥҳа бзамыҟә длырԥшʒеит. Инацыстап, жьра-цәарала иҳауаз, ԥхәыск илҳәаз, илыхьыз. Ланхәа дыԥсит. Аҭаца лзыҳәан: «Илыԥсыхәоузеи, шьҭа дыхтырц дыҟоуп, дзакәыҵәҟьоу ауаа ирбоит, ҳлырԥхашьоит, ланхәа лакәын даақәымҵʒакәа дҵызԥсаауаз», – рҳәон ауаа.

Октиабр 25, 1998 ш.

Абри амчыбжь аҩныҵҟала, сыблала избаз, агәра згартә исаҳаз, сдыргәаҭеиртә сзызхәыцқәаз рахьтә иаҳа иналукаа-ша иреиуоуп абарҵ.

Очамчыра ақалақь аҿтәи С. Басариа ихьʒ зху аԥсуа школ аҟны имҩаԥысит аԥсуареи аԥсуа бызшәеи ирызкыз аныҳәа.

Ахаҵа илабжыш аауеит, анцәа иумҳәан, аха агәырҩа баапсаԥси, агәырҕьара дуи раан. Аҩбагьы сара исхызгеит Очамчыра, шықәсқәак ирылагʒаны. Агәырҩа – амчымхара иахҟьаны. Ақырҭуа нацистцәа сытҟәаны санрымаз, акарцер санҭакыз, сыбла ишабоз, кәтолтәи арԥыс Алик Лашәриа итәарҭа ачыра аҳәызба аларҵеит. Акраамҭа иалаҵаны икын афашист. Ашьҭахь, иаалихын, егьи итәарҭа аҳәызба алаиҵеит. Сара сылахь иақәкын атапанча. Иаасыкәыршаны игылан автоматқәа харшаланы. Анаҩс, аԥсуа ҭаҳмадак иҕрасуа, дырҟәаҟәодырҟәаҟәо, дыршьит. Аҳәҳәыҳәа рҿаархеит сылабжышқәа. Агәырҩа, амчымхара. Ухы аҵәыуара еиҳау аҵәыуара ҟалаʒом.

Уажәы ҳиааира ду ашьҭахь, агәырҕьара дуʒʒа иабзоураны, сылабжышқәа нхаҟәҟәалеит Очамчыра. Исҵаху, сызҵаху, убри аҩыза алабжыш Анцәа ирзааигалааит!

Аԥсны ҷьаргьы исымбац усеиԥш имҩаԥыргауа аԥсуареи аԥсуа бызшәеи рныҳәа. Аԥацхаҵәҟьа ашкол ауада дук аҟны инадыргылан, икнарҳаит архнышьна, ачуан, аҭʒамцқәа рҟны икнарҳаит ахмаҷырқәа, ачамсҟәылқәа, ашәарах ртәыҩақәа,

рцәакәа, ажәытәҙатәи абԥьарқәа, икнарҳаит ачаѡыр, аҭубар, апырпыл, аԥыш, ахәысхәа. Арҵаѡы инеимда-ааимдо аҵаѡцәа дразҵааауан ирыхьҙузеи ҳәа.

Ашьҭахь ҳныѡналеит даҽеа уадак. Асценаҷ иаашьҭыхны иаҳбартә иқәын аѡымаа, ахымаа, ачамгәыр, аԥхьарца. Аинструментқәа ирыхцәажәон аҵаѡцәа. Спектакль хәыҷыкгьы ыкәдыргылеит. Ирыԥхьон ажәеинраала бзиакәа. Ашәаҳәара, акәашара... Ҳамҭас ирыстеит аԥсуа шәҟәқәа. Гәыкала ажәакәак сҳәеит.

Ишәмаҳахьеи абырзен мифологиаҷы Феникс захьҙу аԥсаатә иахҳәааны ирҳәо алегенда? Аԥсаатә Феникс, ахьи амцабзи иреиԥшха, иҟаԥшьуаркалеиуеит аԥшшәы. Уахәаԥшыр, иҷымцәаазо амца ацроу ԥьушьоит, убри аԥсаатә аԥсра, адунеи аныҙаара шааигәахо анабалак, ахала ахы амца ацраҵаны аҽабылуеит. Иццышәха инеикәаԥсоит. Ашьҭахь, аццышә иалиааны, еиҵах амцабзи ахьѡежьи иреиԥшха, иааблахкыгахоит аԥшшәы, аԥсабара арԥшҙо. Феникс алахьынҵа рлахьынҵоуп аԥсацәа.

Ноиабр 12, 1998 ш., асабша

Шаҟа ииашаны ирҳәозеи: иуеиҳабу, ақәра ду змоу, ҳаҭыр иқәуҵар, ҳаҭырла уазныҟәеит ауп ажәытәра. Ахәыҷы пату иқәуҵар, уихаҵгылар, пату ақәуҵеит ауп ԥхьаҟатәи аамҭа. Еицырдыруа абри ахшыѡҵак мариа сзырҳәаз, сшымгәыгҙоз, иахьа телехәаԥшрала избаз ауп.

Ԥынѡажәижәабатәи ашықәсқәа рынҵәамҭазы, Аҟәа иааны иҟан ацирк. Игьежьҙа, иҳаракны иргылан хыбрак. Хыхь ҳхаланы ҳҭаԥшуан. Мотоциклла аҭҙамц дкыдланы абраҟа дҭагьежьуан ԥҳәызба қәыԥшк, уамашәа иԥшҙаз, зыхцәқәа дууз, зыччаԥшь мра-шеишеиз. Исгәалашәоит, зны аучилишьче аҟнытә ҳарҵаѡ ԥҳәыскгьы дҳацны ҳцеит. Ашәҭқәа ааҳҳәеит. Мотоциклла аҭҙамц дкыдланы дҭагьежьуа, иаҳа-иаҳа ѡада дхало, ҳааигәара данааилак, ашәҭқәа ҳаршәуан. Амотоцикл аруль аушьҭны, ашәҭ дамҵасуан, нас ашәҭ шылку ҵаҟа данылбаалак, лхы хылтуан, лыхцәқәа қамызуа иналыкәыԥсон. Слыхәаԥшит изныкымкәа, иѡынтәымкәа. Ақалақь зегьы,

Наталиа Андросова ҳәа анҵаны, афишақәа рыла иҭәын. Ҳаатгылан, лыԥшҙашьа џьашьо ҳлыхәаԥшуан. Лыхьҙ-лыжәла ахаан исхамышҭуа сгәаҵаҽы инханы иҟан. Иахьа телехәаԥшрала Москвантә лара илызкны адырраҭара ыҟан. Апҳәыс бырг ԥшҙа, ассир! Аха ари зегьы сзырҳәо даҽеакҙоуп. Ҳаи, шәанаџьалбеит, амотоцикл дақәтәаны ацирк аҽы ихәмаруаз, ашәҭқәа зызҳаршәуаз апҳәызба, аурыс император Николаи Актәи дихылҵшьтразаап, имаҭа-имаҭа лакәзаарын, лыжәлаҵәҟьагьы Романова акәзаап.

Сышлызхәыцуаз сазкылсит хшыҩҵак хәыҷык, апсҭазараҽы акырҙа ихәарҭоу. Аҕа ицәымҭра ауаа ахьеиднакыло, ҳәарада, ус бзиоуп. Уиала аҕа иииаиуеит. Аха уи аамҭалоуп. Инаҙаҙоу – агәыбылроуп. Агәыбылра заҵәыкоуп апсҭазаара еиқәырханы иаазго.

Ихсыркәшап лафла.

Пҳәыск лхаҵа дыԥсын, иҭынхацәа ачгьахьа ахьынҙарфоз, лара ашәхақәа наганы шькаԥк иҭаҵаны илҵәахуан, иҳәеит.

Ҽнак, ачгьахьа анынҵәо ҳәа илзымчҳазт, лхы ашьқап инҭалыршьшьын, ашә афара дшаҽыз, лхаҵа иҭынхак:

– Бызҿузеи, бара?! – аниҳәа:

– Сызгалак акы сагааит, – лҳәеит, иҳәеит.

Ноиабр 25, 1998 ш.

Сроман «Ахамышҭыхә» аҟны исзаамырбызт, џьаргьы иаысымҵакәа иавахеит, акрҭуа фашистцәа сытҟәаны санрымаз, абахҭа акамера ашә илатәаз аполициацәа еибырҳәо исаҳаз абри ажәабжь.

Мераб Қьышьмариа иҙбахә иалацәажәон. Уи дышнаԥхаѡу, ақырҵцәа мап рыцәкны, аԥсуаа рахь дшиасыз уҳәа иалацәажәо ишнеиуаз, руаҙәк, агәгәаҳәа амца зҭаз аҧечка иаршыз иҙамѡақәа ҭыҵәраа ицо, иҭаҷкәымкәа ааираҵәан, ус инаџиҵеит:

– Қьышьмариа! Қьышьмариа! Иуаҳахьоума, кацо, Қьышьмариа аԥсуа ҳәа?! Акәҷышь еиԥш ихәда ырҵәины ихы амжәатәуп!

– Уцеишь, дшушьуа збап! Изнапык ала ухәда аапиҵәоит! – иҳәеит егьи, илацәақәа неиқәыпса-ааиқәыпсо, арымҙ

дахьықәиаз. Афальга аԥыраршәны, ивҵраашәа ахышә скылԥшуан. Инаиҵеит: – Убас акәын дшыҡаз Нодаргьы, дабаҡоу, исаҳәишь, дабаҡоу?! – иҙамԥақәа иҵегьы иааҡаԥшьхан, иҭаҷкәым иаҳагьы иааираҵәеит.

– Нодар дызуҫтада?

– Духашҭма Нодар?! Нодар Ашәба?! Амаиор, аус ҳацызуаз?! Ацгәы еиԥш уахынла ибоит ҳәа ззырҳәоз?! Уразҵааи, Охәреитәи ашәанцәа иуарҳәо уаҳап. Аус еицаауан, кацо! Еицаҳфон, еицаажәуан. Шаҡантә ҳаиныҳәахьааз, кацо?! Игәы иҭаз даҷакызаарын.

– Иарбаныз игәы иҭаз?

– Уԥьин, кацо?! Арҵу, уара?! Арҵ аԥсуаа зегьы нырҵәатәуп, Нодари кацо, уахьынхо қырҵуа дгьылуп ҳәа аниарҳәа, иара мап иҳәеит, кацо! Ҳара ибзианы уаҳдыруеит. Уара – Ашәбоуп, иашоуп, уаԥсуоуп, аха уаргьы, кацо, зегьы аԥсуаа, зегьы шәахьынхо адгьыл, ҳара, ақырҵцәа иаҳтәуп, жәытәнатә аахыс ақырҵцәа иаҳтәын ҳәа егьа иарҳәазаргьы, иара ихы, кацо, ихы бзамыҡә зынҙаск иҭамлеит. Иихәац иҳәон. Аԥсуаа ҳахьынхо, иҳәеит, жәытәнатә аахыс аԥсуаа иаҳтәын, иҳәеит, кацо. Инацәкьарақәа рықәкны ашьхақәа, дзықәгылаз адгьыл, аа, абарҵ жәбома, абарҵ ҳара иаҳтәын еснагь аниҳәа, инацәкьарақәа хырыҵәҵәеит. Снапқәа хыжәжәеит, аха сыблақәа ирбоит аниҳәа, иблақәа ҭырхит. Аҩбагьы, аа, абас иҩблакгьы ааҭырхит, – инапқәа рыла инаиирбеит, – зегьакоуп, кацо, иихәац иҳәон дыршьаанҙа. Убас дышьтәуп Мерабгьы, Мераб Қьышьмариагьы!

– Урҡәаҵ наҡ!

Аԥечка ашә ааиртын, мҿқәак нҵеиҵеит. Егьи, иҩыза аполицаи:

– Ашьыжьымҭан, ани аурыс, мҿыԥҡара еиҭа дышьҭтәуп. Ахьҭа иаҳа-иаҳа иҕәҕәахоит.

Ноиабр 29, 1998 ш., амҿыша

Аҡәа, «Брехаловка» аҡны еицәажәарак:

– Сҵас-мчала акырынтә сазхәыцхьеит абри еиԥш, – иҳәан, ҿааиҵит хаҵа быргк, – Дарбан уаҩԥсу, ауаҩы бзиа ҳәа иԥхьаҙатәу? – дааҳалаԥшын, дҳазҵааит. Ҳнеихәаԥшы-

ааихәаԥшит. Изҵаара аҭак аҟаҵара дналагеит ихаҭа, – Дуаѡ бзиоуп ҳәа дыԥхьаҙатәыми аламыс змоу? Знапхы цқьоу? Цәгьара ҟазымҵо? Ииашами? Уаѡԥсы цәгьара изиуам. Диԥырхагахом. Аха... Аха уаѡԥсы димыхәозар? Ихазы мацара азыҳәан адәы дыкәзар? Ус иҟоу ауаѡы изыҳәан акәзар изырҳәаз: «Дегьѡым, дегьҙым». – Еиҭах, даҽа ажәакәак рыла ихы дназҵаанит дзыргәаҟуаз. –Бзиарамзар цәгьара илам ҳәа ззырҳәо иоума ауаѡ бзиа ҳәа ззырҳәо, иԥхьаҙатәу? Аха дыҟоума аԥсабараҿы бзиарамзар цәгьара марцхалк злам? Усеиԥш ауаѡы сара сиқәымшәацт. Шәытак-шәытак ҳазегьы иҳамоуп. Ацәгьагьы злоу, абзиагьы злоу, убри иакәзар ауаѡ бзиа? Уара иахуҳәаауеи? Скылкааны дсыхәаԥшуа днасазҵааит.

Саахәыц-хәыцын:

– Москва Алитературатә институт санҭаз, С. Д. Артамонов ҳәа лекторк дҳаман. Даараҙа аҵара бзиа змаз, ԥсабаралагьы иҟәыҕаз уаѡԥсын. Аҳәаанхыҵтәи алитература ҳирҵон, арҵага шәҟәқәа авторс дрыман. Ҩнак убри ауаѡ, аурыс интеллигент сиазҵааит: «Сергеи Дмитри-иԥа, шәара шәыԥсҭазаараҿы шәзықәныкәауа, ԥҟаррас, кредос ишәымоузеи?» ҳәа, – исеиҳәаз ахаан исхашҭуам. «Живи сам, и давай жить другим!» – иҳәеит. Ҳабацәа, аԥсуа ҟәыҕацәа даара ибзианы ирҳәахьеит ауаѡы изыҳәан: «Ихгьы дахәоит, уаргьы духәоит».

Декабр 6, 1998 ш.

Ҳоҳ, иудыруазеи, ари аԥсҭазаара хьанҭа, сазмырҟьацыкәа, макьана сыԥсы ҭазар?! Анцәа иԥьшьоуп ҳәа узырҳәақәо ируакуп аԥхыҙгьы, насгьы аԥхыҙқәагьы зегьы ракәым, уқәыԥшраангьы ууаѡраангьы иналаршә-ѡаларшәны иубалоз аԥхыҙ еиҭа иубар. Акырҙа шықәса раахыс, исҵаалоит ԥхыҙк. Аҵыхәтәан избахьан ақырҵуа фашистцәа рбахҭа санҭакыз. Арҵ ҳаршьыҵәҟьозаап, анаԥьалбеит ҳәа реиҳа агәра ганы ацәарҭаҿы сшықәиаз, аԥьынԥьыхәақәа иреиԥшха, аҭуан аҿы икнаҳаз абызкаҭаҳа еиқәаҵәақәа сышрыхәаԥшуаз, ацәа сынҭанагалеит.

Шьац иаҵәала ихҟьаны, аҵаҟа абгьы рҿассы изҿоу аҵлақәа аҿиааны, сахьынаԥш-ааԥшуагьы хыкәқәаны, схала хәык

снықәгылеит. Сахьынаԥшуа, ԥьара еиҩхаароуп, ҭаҳароуп, даҽаақьара адәхәыԥшқәа шьҭоуп, ԥьара инахараны амшын ацәаара снахьыԥшуеит. Албаара сцәыцәгьоуп сзықәгылоу ахәы. Сҽааибыстеит. Снапқәа неиҵысхуеит, сҩышьҭпааны ажәҩан сналалеит сҧыруа. Аʒсаҩ бзиа амшын дышҭаʒсара, убас аҳауа салаʒс сҧынасхеит. Сҧыруеит, сҧыруеит, сыҵаҟа ишьҭоуп адәхәыԥш иаҵәақәа, ашәаԥыԥаԥ зҿиаау ахәаԥақәа, агәахьы сымнаскьакәа акалҭ снахыпраait амшын, нас ашьшьыхәа адгьыл снықәгылан сааԥшит, сгәы ҭгәыргьааua, сцәа-сжьы ласʒа, адунеи зегьы зегьрыла сгәы ақәыбзианы. Убри, аиқәырхага ԥхыʒ, иахагьы избеит.

Декабр 19, 1998 ш.

Абиблиа зыʒбахә аҳәауа, аҟәыға ду Моисеи ихаҿсахьа еиҵах сазыхынҳәуеит. Уи иуаажәлар, мсыраа рхәура, атәра иахьҭаз, ршьа-рда иалалаз атәитәыхра иалицарц, ахақәиҵра агәра ргарц, ҩынҩажәа шықәса ацәҳәыра иманы дықәын. Еиҵагылар акәын абиԥара ҿыц, иԥсыр, иқәʒаар акәын мсыраа ртәитәыхқәа, даҽакала иуҳәозар, ииаʒаар акәын алыгажәцәа, аҵакәажәцәа.

Моисеи ижәлар ауриацәа иацтәи асовет уаа.

Ицәыртцит, аҧсҭазаара иқәнаргылеит аҟәыҕацәа дуқәа, иаҳҳәап, А. Сахарови А. Солженицини реиԥш ауаа, атолитартә режим, сталинизм ахырбгалара иацхрааз. Урҭ рдоуҳа ҧсеивгарахеит аҳаԥы иҵакыз ҳзыҳәан. Аха иаҳзамуит даҽаақьара. Ицәыртцит, аиааирагьы ргеит даҽа мчы еиқәаҵәақәак. Урҭ ирыхьʒуп олигархцәа. Даҽа тәрак ҳҭаларц изакәаныртәеит ажәлар рырҳәра, закәанла аҕьычра. Ажәлари аҳәынҭқарреи иртәыз, иаҳҳәап, анефт, агаз уҳәа, адгьыл иаҵаз акыр аҧсымҭәқәа ирхатәхеит, иаԥшәымахеит. Тәрак ҳҭыцын даҽа хәурак аҵалара ҳаҿуп.

Хыхь исҳәаз, Урыстәыла имҩаԥысуа апроцессқәа, Аҧсынгьы аныԥшра иаҿуп, ажәлар рыцаҕьычра изакәаныртәуеит аҧсуаа олигархцәа.

Изхарбгалахазеи аимпериа дуʒʒа – СССР? Еиҕацәан аҳәынҭқарреи ажәлари.

Автобус иаақәтәаны Ԥсоунтәи Аҟәаҟа ишаауаз аҳәсақәа, автобус ааныркылан, аҳәса зегьы дырҳәит, иаарымаз зегьы рымырхит.

Аритист-акәашаԝ, аԥсуа хатҵа Зураб Амаршьан, иԥҳәыси иареи имашьына хәыҷы иакәтәаны ишаауаз, автоматкәа кны амԝа иаԥгылан, амашьына рцәыргеит.

Атҵарауаԝ, аибашьԝы, даанычкәыназ аахыс Аԥсны азыхәан иқәпоз Валери Бигәаа, Гәылрыпшь ԝнык дахьыԝназ, иԝаиқәлан, дырҟәаҟәеит, ахәшәтәыртаҷы дышьтоуп.

Аҟәа агәтаны, Атынчра амԝаду аҟны, хәԝык зшьыз абахҵа иахьтакыз, абахҵа ашәқәа аапҳәаны ибналеит, урт ирыцны ицеит фԝык абандитцәа.

Ухы иазумуа, уаҩагьы иузиуам рҳәоит.

Декабр 22, 1998 ш.

Итытцит сышәҟәы «Агәашә анҵытҵ». Уи иагәылалеит, сышәҟәқәа ирнымлац сажәабжьқәа, ажәабжь кьаҷқәа, Хәаԥьа Шьардын иажәабжьқәа. Уигьы аҭыжьразы апара ишәеит А.З. Анқәаб. Ари ахԥатәи шәҟәуп иара итижьхьоу сԝымҵақәа рахьынтә.

Сынтәа иҟалаз аарԝара бааԥс иахҟьаны, дегьызеиҩыым анхацәа бзиақәа аԥьыкәреии аҟәыди иаахәаны ирфо аҟынӡа инанагеит. Саргьы ҽааны иластцаша ажәла сызҵымгеит.

Ҳазшаз зны еибашьрала ҳԥишәеит, бԥьарла, хьҭала, аӡын бааԥсрала. Уажәы далагеит аарԝарала ҳԥышәара. Ԥьоукы аҳәара иаҷуп ҳазшаз ҳаицәымыҩхеит ҳәа. Сара сҧааимбарын, ажәлар рлахьынҵа абаздыруеи. Исылшо акоуп, саб иихәоз аҳәара: «Аԥсра бзиа Анцәа исыҵ!».

Егьиашаҵәҟьаны, аԥсра бзиа иоуит саб. Дычмазаԝны дышьтан. Ибаразы днеит Бадра Кәыцниа.

– Еи, Басариан бзиа, асеиԥш ачымазара уара макьана иабоуҭахыз ҳәа, – ҽааиҵит Бадра.

Зымч маҷхаз, мчыла даапышәарччан:

– Бадра – ҳҟәыҩа ду, анарцә ацаразы еиҩьу аамҵа соуама. Абыржәы санызца, аҽыхәа, аҽыкәаша сақәтәаны сцеит оуп, – ҳәа ҽааиҵит саб. Ашьтахь инациҵеит: – Исыхшаз

сырԥхашьартә иҟам – еибга-еизѡыдоуп, анхара-нҵыраз хар рымам. Исыхшаз, урҭ ирыхшаз еибганы, ари аѡыза сахаанханы, уаҳа исҭахузеи аԥсцәеирымга.

Ианвар 10, 1999 ш., амҽыша

Иацы чара бзиак, чара ԥшӡак аҟны сыҟан. Ԥҳәыс дааз-газ арԥыс ѡызас дивагылан сыҷкәын. Сзыдтәалаз сныҳәаҧа ркаанӡа, аԥхьа иныҳәаҧа ркит сыҷкәын. Дараӡа сеигәырҵеит. Еиҳау насыԥ ыҟам иухшаз аныманшәалахалак. Еиҳараӡак ҳаамҭазы. Сыҷкәынцәа аѡыԥьегьы аибашьра иалахәын, насыԥла еиқәханы иалҵит.

Ишысҳәаз еиԥш, сара сныҳәаҧа аԥхьа сыҷкәын иныҳәаҧа анаанаҳкыла, исыватәаз сѡыза иасҳәеит исыхьхьоу. Уи иуанаҳәо даара ирацәоуп, аԥсҭазаара аилкааразы, насгьы аԥсуа ҵас-қьабзқәа рзыҳәан.

– Араҟа ишәыртәода? ҳәа, – сиазҵааит аԥьар еилзыргоз ахаҵа.

– Уара узцу амаҳә аиҳабы иоуп. Амаҳә аиҳабы, Шьаликәа Кәаҕәаниа аѡыза еиҳабыс сицын. Ѡыԥьа амаҳәцәа ааҳашьҭуеит уаха, Ақәҵелиақәа. Араҟа иуватәоит амаҳә аиҵбы иѡызеи иареи, – иҳәеит. Усҟан аԥсуаа асасцәа дасу иахьрыхәҵаз идыртәон, афатәқәа алԥшааны ирымҵарҵон.

Сшыԥшыз, ихҭырԥа рқьақьа ихаҵаны, иуапа дҵашьшьы, изиацккәа цырцыруа, ашьаԥа дыҵаланы аччаԥшь иҽыкәыхәҳә, ицу лафк нараҳәауа дааиуеит саб.

Аԥьар еилыргаѡ ҿааиҵит:

– Абраҟоуп, ҳасас ду, Аҳәы Басариан, уара, ҳамаҳә иѡыза, уҭып абраҟоуп, – иҳәан, дызцыз амаҳәи иареи еицны сганаҽы даасывадыртәеит саб.

Иҟалаз аниба, лафқәак налихын, ԥьоукы наҳабжьаиртәеит. Аԥшәмагьы, аҵамадагьы, ҳааигәа-сигәагьы, ари анраҳа, лафҳәарҵас ишьҭырхит. Аныҳәаҧақәа аныркуаз, ԥсуа ҵасла, амаҳә аиҳабы сызлаицыз ала, раԥхьа сара сныҳәаҧа ктәхеит.

– Аԥсуа ҵасла ииашамзаргьы, араҟа излаҟала ала, раԥхьа амаҳә аиҵбы ицу иныҳәаҧа ҳкып. Уи дабуп. Аб иныҳәаҧа аԥхьа, аԥа иныҳәаҧа акра иашам. Анцәа игәы иахәом, – иҳәеит аҵамада.

– Аҭамада, ухҳь згеит, иуҳәаз Анцәа игәы иалсуазар сара исымазааит. Аҭас ишахәҭоу иҟашәҵа, иаанышәкыл амаҳә аиҳабы иԥыза изы, – иҳәеит, имуит саб. Ииҳәаз ҟарҵеит. Аԥхьа сныҳәаҷа ржәит. Алафҳәаԥцәа рызхара рыбз иасит. Усҟан ачараҷы аҳәы данцәажәоз егьырҵ ҙырԥуан. Хшыԥрҵаган. Ала ишәааз, аеҵә еишуан ҳәа, сацәшәо салагеит абас иҳамаз ҳҟьабз-хҵасҟәа ҳцәыҙыр ҳәа.

Ианвар 12, 1999 ш.

Иахьатәи ҳаамҵа ахаҷсахьа аазырԥшуа хҵыск ҳаиҳәеит нхаԥ нагак, аибашьра зегьы зхызгаз. Ишааиҳәаз абраҟа ианыстоит.

– Иаҳамҳәо иҳамоузеи?! Исымҳәаргьы шәара ижәдыруеит. Ианбыкәыз, ҳара, ашьха қыҵауаа ари еиԥш аԥнымаҵәа, асеиԥш ателевизорқәа, ахолодильниккәа анҳамаз, иабаҳбахьаз?! Анцәа имчала, ҳара ҳҟыҵаҷынҙа изымнаҙеит ҳаҵацәа. Ахырзаманҵәҟьа иакәдыршәааз, ирыблыз-ирыццышәыз Мыркәыла, Лашькьындар, Тамшь, Кындыҕ, Аҙԥыбжьа уҳәа амԥаду иаԥныз роуп. Ҳара ҳацәцагәышьеит. Аха, аԥсыцәгьара мыжда, изааҙарызеи, уажәеиԥш ҳаҟамызт, иаалырҟьаны ҳҽеаҳаԥсахит. Ибзианы исгәалашәоит абырзенцәеи аҵырқәцәеи анахыргоз. Урҵ рыԥнқәа иԥнало, рыԥнымаҵәакәа рго аԥсуаа изыҟарымҵоз, ажәлар ирдыруан арыцҳара ишақәшәаз, ииашамкәаны ишрызныҟәаз. Ҳара ҳҟыҵаҷы х-ҵаацәарак абырзенцәа нхон.

Исгәалашәоит, рлақәа аԥныҟа иганы акрырҷаҳҵон, ихынҳәаанҙа имҧсырц. Уажәы, арҵ, ҳаҕацәа, «ҳашьцәа» рыԥнқәа абылра, иԥналаргьы гәнаҳа амаҙам, убриаҟара ацәгьара ҳзыруит.

Изхысҳәаауа, абасоуп, шаҟа шәызго амал кажьуп анырҳәа, амашьына дуқәа ҳаԥшаан, ҧытԥык ҳҽеибаркны, ҳцеит «ҳашьцәа» бзиахәқәа реиҳа ибеианы иахьынхақәоз. Ҳабҕақәа ҧҵәо ԥнымаҵәеи, телевизори, холодильники уҳәа шаҟа ҳазгоз ҳгеит. Сара, бзамыҟәк, исзыжәуазеи, аха исымбои, слашәума, сара исԥызоума, дегьызеиҕьым ахацәагьы уи иаҷуп. Абарҵ иааҟаҳҵо изаҟаразаалак ирымбаҙошәа, абраҟа,

ҳара ҳқыҭаҷы, шықәса ԥажәижәабагьы иреиҳамыз, аибашьра зегьы зхызгаз, ахԥык зынӡаск даҽакы иаҷуп дара. Иҷҟьаса уахгьы-ҽынгьы изышьҭоузеи? Аҧсаса! Ицоит, аҧьмақәа аарцоит. Еизыргеит шәхык иреиҳаны. Ҳара ҳҷы, Анцәа иҳамҭан, арахә ргәархырҭа маншәалоуп. Аибашьра еилгеижьҭеи, ижәдыруеит, абар хәышықәса ҭит.

Арҭ арԥарцәа уажәы ирзануп ԥышә-хышә хы аҧсаса. Рыхԥыкгьы, Урыстәыла ицаны амашьынақәа ҷыц-ҷыцӡа иаахәаны ииаргеит, аԥнымаҭәақәагьы. Ԥарак ааҳҭаххар, абаа, аԥара ҳаргәаҟуеит ҳәа ҳтелевизорқәа, ҳхолодильниққәа иаларԥшны инараҳҭоит. Реиҳа ианеиҵаха, шәхык аҧьмақәа рҭиуеит шықәсык аԥнытҟа, ишьны ирфоит шаҟа рҭаху. Гәнаҳа ҟарҵеит ҳәагьы злоуҳәои, агыгшәыг еимырҵәараны иҟаз арахә еиқәдырхазар.

Ишәымбои, арҭ арԥарцәа ахара иԥшит.

Иажәа даналгоз, аблақәеи ахшыԥи инарзеиԥшны иҳәеит: «Шәыхара ааигәамхо, шәыԥба хԥамхо, Анцәа шәиныҳәааит!»

Ианвар 13, 1999 ш.

Зықьԥыла ҳаҷкәынцәа, ҳҭыпҳацәа рыпсҭазаара ахҭынҵаны иааҳгаз аиааира дуӡӡа ҳгәы ахшәартә азыҳәан ирылшо зегьы аҟаҵара иаҷуп аҧсуа жәлар раҕацәа. Иааркьаҷ-ааркьаҷны еиқәысыпхьаӡап, аҵыхәтәантәи ашықәсқәа рыԥнытҟала иҟарҵахьоу ацәгьаракәа.

Ақырҭуа нацистцәа Дырмит Гәлиа ибаҟа еихсын, иԥынҵа пҵәаны иҟан. Егьирахь еиқәхан. Ашьақәыргылара мариан. Аиааира ашьҭахь, ихы зынӡа ихырҵәеит. Амшын иаларыжьзар акәхап, ибжьаӡит.

Аҧсны зыпсҭазаара ахҭнызҵаз Иури Воронов дызшьыз, иҭаҳккәаз иаармарианы ибналеит. Иеихсыз ачечен доурышьҭит.

Аҧсуа институт ахыбра артҟәацга аҵарҵеит. Убасҵәҟьа ҳзыруит ҳаргьы, аинтеллигенциа ахеидкыла ахьҳамоу. Сԥызцәа ааизызган, ҳусура аанаҳамкылар ҳаршьуеит сҳәан, ҳҷааанаҳкылеит, усгьы ҳхыбра амца ацраҵаны ирбылхьан.

Аҧсны абиблиотека хада, аҕьычыԥцәа ныԥналан, Боргка-

узи Ефрони ренциклопедиа шеибгаз ирҕьычит, амала, Анцәа иԥьшьаны идырхынҳәит, изгаз рышьҭахь игылан уаа дуқәак.

Ҳшәаны аѡны ҳаздәылымҵуа иаҳхаԥеит абандитцәа. Изныкымкәа-иѡынтәымкәа автобусқәа аанкыланы идырҳәхьеит.

Ԛ-мѡак ахьеиԥыло хрыбжьагылоуп ҳахьцо ҳзымдыруа. Ицаз – ҵыԥхтәи асы иаѡызоуп. Аҽыц аҽамырҕәҕәац.

Ааида иахахаз ҳаиѡызоуп. Акитаицәа ирымоуп шәиԥхьыӡк: «Аамҭа аҽееиҭакра уахаанхааит!» ҳәа. Еиқәырхашьас иҟоу акы заҵәыкоуп – агәыҕра бзиа.

Агәра згоит, ҳаԥхьаҟа аамҭа шаааиуа, жәашықәсала ихәаҽыз аԥсуаа ҳдоуҳа, иҳалаз ҳбаѡхатәра шҽыхо, аҳра шаиуа ҳауаѡра.

Иҳадгылаз, иҳацхрааз, Аԥсны анҭытцтәи ҳҭынхацәа, арҭ иаԥсаӡамзаап ҳәа ҳзырҳәо иалагеит.

Абнаршәыра агәҭаны ҵлак хжәаны икаҳар еиԥш, иҳадаҳкыло ҳалагеит ҳаѡнытцкатәи ҳаҕацәа иаҳзыруа ацәгьарақәа.

Агәыхшәара (апатиа) убасҟак ҳамѡахнагеит, убасҟак ҳагәқәа цәымсахеит, адгьыл еиҟәжәаны Аԥсны ҭабгоит ҳәа ҳауҳәаргьы, хьаас иҟаҳцаӡом, ҽаҳҵӡом.

Аԥсаатәқәа иреиҵоу аҷынҷа абжьы иаѡызаха, ажәақәак исҳәаз, иѡны агазеҭ ианыстцаз сыстатиақәак рзыҳәан аҳәынтцәа сыкәҭәара иаҽуп.

Абҕалара ахыкә ҳақәгылоуп.

Ҳанеибгаз, Аҭара ҳанынхоз, уахынла ҳанышьҭалоз, ҳматцурҭа ахәышҭаара аҟны, ихыблаау амҽқәа ҳнарыхаарыханы, аԥырҕқәа ахәа рыкәыԥсаны иаҳҵәахуан, иҳарцәон. Ашьыжь шаанӡа раԥхьа игылаз ахәа днаха-ааханы, иныҳәаныԥхьаны ирҽыхон, афархьқәа накәыԥсаны аԥсы нҭеиҵон, зыда ԥсыхәа ҳамам амца.

Убри, иҵәаху амца угәаланаршәоит, аԥсуаа ԥсыс иаҳхоу – аламыс.

Ианвар 19, 1999 ш., амҽыша

– Уԥсҭазаара иаҳа ианбеиҕьыз, уажәы акәу, Асовет аамҭазы акәу? Ҳәа, – схы сназҵааит.

Иааркьаҽны аҭак сзымԥшааит. Асовет мчы иамаз абзиарақәа шԥаҟамыз, еиҳараҙак, ҳара, аԥсуаа ҳзыҳәан. 1864 шықәсазы, ҳаԥсадгьыл Аԥсны ахьҙ амхын, маҳагьарак ҟанаҵазшәа. Иахьҙырҵеит «Сухумский военный округ».

1917 шықәсазы, абольшевик-коммунистцәа Урыстәыла аҳәынҭқарра анаадырҳә, убри иабзоураны, 1918 шықәса рзы ҳаԥсадгьыл Аԥсны ахьҙ ырхынҳәын. Ԥшьышықәса ақырҵцәа рнапаҽы ҳаҟан. 1921 шықәса рзы, ақырҵуа меншевикцәа ықәцаны, ѡынѡажәа мшы иҳамаз Асовет мчы ырхынҳәны, ишьақәыргылан. Аԥсуа бызшәа иҳәынҭқарратә бызшәахеит.

Ажәакала, асовет мчы иабзоураны, милаҵк аҳасабала ҳаиқәнархеит. Иааркьаҽны иуҳәозар, асовет мчы иҳанаҵаз дараҙа ирацәоуп, ҳаԥсадгьыл Аԥсны ҳамырхит, иаԥшәымахеит атәым милаҵ. СССР мхыбгалазҵгьы, ҳара, аԥсуаа, милаҵк аҳасабала ҳақәҙаауан, абҕалара ахықә ҳақәгылан. Ахеиқәырхара азыҳәаноуп ҳзеибашьыз.

Иааиз аамҵа ҽыц, ҳҟәыҕахар, ҳныҟәнагоит, ҳхы иаҳархәоит.

Ианвар 20, 1999 ш.

Гәдоуҵа имѡаԥысит, араион азыҳәан мацара акәым, Аԥсны зегьы иаҵанакуа жәлар реилацәажәара. Имѡаԥигон Аԥсны Ахада В. Г. Арҙынба. Иазкын Аԥсны акриминагентә ҭагылазаашьа. Аҕьычцәа, ақәылаѡцәа, арекетиорцәа адгьыл рыҵабылуа ирыкәыҙбеит ицәажәоз зегьы. Иаҳзымхәеит зегь реиҳа иҳәатәыз – амаҵура дуқәа ирхагылоуп ажәлар зырҳәуа, ирыҵаҕьычуа. Даҽеа гхак – аԥсреи абзареи ҳанҵагылаз аамҵазы ажәлар ирыдымгылаз ауаа аизараҽы ажәа ахьрымаз. Ражәақәа гәыҟаҵаган, русқәа хырҵәаган.

Ианвар 29, 1999 ш., ахәаша

Ажәабжьҳәаѡ ду Чаҵә Чагә ус иҳәозаарын: «Схаҵоуп ҳәа аиқәа ушьаны, Аԥсны ҟьаҟьа дуҙҙа уқәны, амц шԥоуҳәо! Аха иамузакәа, уаҳа ԥсыхәа умамкәа амц уҳәар, убасеиш иҟоу мцык уҳәароуп, ѡбаҟа-хԥаҟа шықәса иуҵымҵыртә».

Убри исгәаланаршәеит иахьа исыхьыз, иҟасҵаз.

Схаҽы дысҽагәыбзыҕуа ицәажәо, сышьҭахь цәгьарамзар бзиа зымҳәо, Асовет мчы ахаан, аҧара арҳаразы мацара ажәеидгәалакәа зыѡуаз, поетк, аусурҭаҽы сахьтәаз даа-ѡналан, дҵыхәаршәшәо ус ҽааиҭит:

– Узхагылоу ассоциациаҽы дараҙа аус бзиакәа шәырҽуп, ашәҟәы ссирқәа ҭшәыжьуеит. Уарамыжда, сажәеинраалакәа сызҭужьрауазеи!

Азнык азыҳәан сқьышә иаақәыххит: «Уара, аламысда, цәгьамзар бзиа сзызымуц, уҧхамшьаҙакәа ушҧааиуеи?!» ҳәа.

Аха саахәыцхәыцын:

– Уара иуѡыз ҭаҳмыжьуазар, уаҳа иҭҳажьуазеи?! Ишааманшәалахалак, раҧхьаҙа уара ушәҟәы ҭҳажьуеит, – сҳәеит. Дгәырҕьаҵәа дындәылҵит.

Февраль 7, 1999 ш., амҽыша

Аамҭа хьанҭа иарҟьыцын, даара имаҷхеит абыргцәаа-аҟәыҕацәа. Ус ишыҟоугьы, анаҟа-араҟа иуҧылоит. Миха Лакрба «зыпсы ҭоу библиотека» ҳәа ззиҳәоз, ажәа ҟәыҕақәа зҳәало иацы, асабшаҽены, Аҭара чарак аҽы сыҟан. Ҳашцәажәоз:

– Изырҳәозеи, дадраа, адунеи акәтаҕь былгьо ахаангьы изыҟалом ҳәа? – ҽааиҭит саҵкыс акырҙа еиҳабу Қарбеи Кәыцниа, ҳқыҭаҽы ҳаҭыр ду зқәу, – аимак-аиҽак, аҟыҟҽыҟ аг-хом адунеиажә. Ауаатәыѡса рнапы еикәырша еибабо ҟалашьа амаҙам. Уи дыруп. Аха иабантәаауеи, изхырҳәаауазеи апсуаа адунеи акәтаҕь былгьо ҳәа? Ажәытәан, дадраа, аҭаца дана-аргалак, амҳарахьы днаргон. Амҳара ашә аҽы анхәа асаан ашырҙ аныпсаланы, акәтаҕь анҵаны дылпылон. Аҭаца акәтаҕь аанылхуан, лнапы ианҵаны, амҳара дныѡналон, ашьшьыхәа инышьҭалҵон. Ирбылгьо амҳара агәы иакәлыршон, илыцә-пымҽыр акәын. Уи иаанагоз уи акәын, аҭаца аѡны иѡналгалеит аҭынчра, аҭыҙшәадара, аҳәатәеиқәшәара, аҟыҟҽыҟдара, агәыбылра, апатуеиқәҵара уҳәа, ауаѡы дынзырхо ҳәа иҟоу зегьы.

Февраль 14, 1999 ш.

Гәҭахәыцрак.

Исҳәаахьеит, еиҭасҳәаахуеит, доусы илахьынҵа шимоу еиԥш, убасҵәҟьа ажәларгьы ирымоуп дара рлахьынҵа.

Аибашьра, ахлымҳаах рхыргараны рылахь ианызаарын аԥсуаа.

Аибашьра аанаҳкылап, ҳаиааиҳарагьы, ҳара, аԥсуаа ҳаиԥш имаҷу ҳзыҳәан аибашьра хырҵәагоуп, ҳақәҳааҳар ҟалоит ҳәа аҳәара згәаҧыз чарҳәаҩыс дрыԥхьаҳон, дрылырцон, избанзар аибашьра хырԥашьа змамыз, рылахь ианыз акеиԥш ирыдыркылеит ажәлар. Абыржәтәи ҳҭагылазаашьагьы дара иртәу акакәны ажәлар анышәеит.

Иҟоу шәымбаҳои, шәлашәхама, шәдагәахама ҳәа разҳәо чарҳәаҩыс дрыԥхьаҳоит, дара рзыҳәан ацәгьара зҭаху, ахырҵәага ажәа зҳәо иакәны ихәаԥшуеит. Иашоуп, мышкызны рыблақәа аныхтлак, ҳара абзамыҟәқәа, иҟаҳҵоз закәызеи, ҳара ҳзыҳәан абзиа зҳәаз, абзиа иашьҭаз, цәгьа-мыцәгьарала ҳизныҟәеит рҳәашт, аха уи абаихәо ԥсышьацәгьа зырҭаз. Иахьа уажәазы ажәлар реиҳараҩҳак ҳаҭыр зқәырҵо, ҳара даҳтәуп ҳәа ззырҳәо ацәгьа-мыцәгьарақәа, аламысдарақәа ҟазҵо роуп, избанзар Аԥсны рнапахьы иааргеит аҕьычәа, арҳәцәа, аҵарҭышагаҩцәа. Аобком амаҳаныҟәгаҩцәа ратҟыс ақьафура рымоуп уажәтәи ҳчынуаа дуқәа.

Аҵәҩан иахаҳаз аҵәҩан дахаԥсуеит рҳәоит. Аамҭа еиқәаҵәа, 1937 шықәсазы сиит. Уажәы, Аԥсцәаҳа сашҭа дҭагылоуп, абзара аҵкыс, аԥсра иаҳа пату ақәуп.

Иҟаҵатәузеи?

Аҳы иагоз: «Анцәа! Анцәа! Усыцхраа», – аниҳәа: «Сара сахьынҳаухәашаз суцхрааны салгахьеит, уанысшоз анапқәа, ашьапқәа устҵеит, урҭ науҟьа-аауҟьар, аҳы уруеит!» ҳәа, – наиаҭеикит.

Феврль 20, 1999 ш., асабша

Сан лҳәамҭак:

– Ақәыцьмақәа анеишьҭоу, ианууа, убжьы ҩҵаны нарықә ҽуҭыр, аҟыԥҳәа убжьы ухәлашәоит. Убжьы аагагасгьы иа-

моу ақәыцьма аҟырҟоуп. Аҟырҟы аҳы аҵхны иужәыр, убжьы аауеит рҳәоит, нан. Уахынла зыхәда абжьы гогьы убри ауп хәшәыс иамоу. – Сасра цьара уаннеиуа, нан, аѡны уанысѡнало, ашәхымс уқәымпҭалан. Зышәхымс уқәпҭалаз аҧшәма дҕархоит рҳәон, нан, ажәытәан.

Февраль 28, 1999 ш., амҽыша

Аҧсуаа шаҟа ҳиеиҧшузеи Абрыскьыл. Анцәа дахьихымхәыцуаз, Анцәа иҿаҧхьагьы ихы ахьылаимырҟәуаз азыҳәан дизгәаан, ашьамҭлаҳәқәа ишьаҵаны, аҳаҧы дҭаҿеиҳәеит. Убасҵаҟьа ҳзиуит аҧсуаа ҳазегьы. Ҳнаганы зыныьырла Урыстәыла ҳадҿеиҳәалеит. Урыстәыла атәцәа ирҳәынҵқарроуп. Аҽеи аҽадеи еицҵоукыр иаѡызахеит. Уажәы, Қырҵтәыла ҳанампыҵыҵ, асовет аамҭа анхыбгала ашьҭахь ҳаигәырҕьаҵәа иаҳҳәоит анхацәа рзыҳәан аамҭа бзиа ааит ҳәа. Егьиашаҵәкьаны, хыхь-хыхьла уахәаҧшыр, уажәы еиҕьу аамҭа анбаиоухьаз анхаѡы. Адгьыл ашәахтә мачҳаны иакәуп. Шаҟа иҵаху никылар ҟалоит, шаҟа иҵаху арахә аниҵоит. Уи усоуп. Аха инарҵауланы уазхәыцыр, Урыстәылантәи анхацәа атәра иҵазцалаз ҳара ҳҿынгьы ишыҟоу убоит. Иргылоу ахыбра аамышьҭахь, анхаѡы уаҳа акгьы иара итәым. Адгьыл иара иахьынҳаихатәым ихы дақәиҵҳам, аҳәынҵқарра атәра дҭоуп. Аиҳабыра анхацәа ирарҳәоит, иаҳҳәап, араса рацәаны еиҵашәҳа ҳәа. Иаҳҳәап, анхаѡы гектарк араса еиҵеиҳаит, иааҳеит. Уажәы ашәахтә мачҳаны ишәоит. Аха аамҭа аҽаҧсахыр, адгьыл зтәу – аҳәынҵқарра ашәахтә рацәаны инаиқәнаҵар, ишҧаҟаиҵо араса еиҵазҳаз? Иџьабаа аҳы иагеитоуп. Атәра дызҵымҵырц азыҳәаноуп, Урыстәыла анхацәа адгьыл дара ирхатәны изрырымҭо. Уи азакәан ҳара ҳҿгьы иҟоуп.

Абри аҵыхәала сиацәажәон депутатк. Адгьыл аҭирааахаара азин ҟаҳҵар, Аҧсны иқәынхо егьырҵ амилаҵқәа зегьы еимырҵәоит иҳәеит. Ҳәарада. Усеиҧш ашәарҭа ыҟоуп. Аха азакәан убасеиҧш иҟаҵар ауеит, наҟынтәи ауаѡы дааны араҟа адгьыл изаамхәауа. Анхацәа рымацара ракәым, Аҧсны иаақәынхо ҳазегьы ҳазқәиҵуи ҳазқәиҵми ҳаздырҳом, ҳзиндоуп. Убри азыҳәаноуп ачынуаѡ даханы аҵарҭыша зи-

гауа. Уара узқәиҭу, ззин умоу ахьузымдыруа аҟынтә, иара, ачынуаҩ ишиҭаху дузныҟәоит, иаҭаххар (аҵарҭыша иуҭар) абзиара узыҟаиҵоит, иҭахымхар (аҵарҭыша иумҭар) ацәгьара узиуеит. Ари аҩыза аҭагылазаашьа Аԥсныҟа иаанагеит ҳзыдҿаҳәалоу Урыстәыла. Абар, Абрыскьыл илахьынҵа.

Март 6, 1999 ш., асабша

Сказы гәҭахәыцрақәак.

Ауаҩы ақәра ду ниҵыр шԥабзиам. Аха цәгьарас иамоу иҷкәынраан, иуаҩраан уҳәа иааибахьаз, иааидыруаз зегьы убасҟак инаҳәы-ааҳәуеит, иара ицәтәымхоит. Уи иаанагом еицәахоит ма еиҧхоит ҳәа. Даҿеакхоит, зынӡаск даҿеакала адунеи аҿееиҭанакуеит иқәра ду ахь даннеилак.

Исгәалашәоит саб иихәаз.

Иабхәында, саншьа Џьота Кәаҕәаниа иԥсҭазаара даналҵ, анышә данамаҳда Кәтол, ҳаҩны, Аҭара ҳанааи, иҿеиԥсахаанӡа, илахь еиқәышьшьы, ҿымҭӡакәа акраамҭа ҳматцурҭа абарҵаҿы дтәан саб. Издыруан иабхәындцәа ахҩыкгьы, иаашьцәа реиԥш бзиа ишибоз, рыԥсҭазаара иалҵхьан иабхәындцәа Хәахәеи Кәыҷыҷи. Уажәы аҵыхәтәантәи имҩахь днаскьаҳгеит иаанханы иҟаз иабхәында, иашьцәа гәакьақәагьы Қәыцьмахани Махьали иԥхахьан.

Игәы сырҕәҕәарц, ажәа хаақәак аниасҳәа, ибла ҕрақәа хьаала иҭәны, ус ҿааиҭит:

– Исыхшаз шәыцәгьара Анцәа исимырбаait, аха сара уажәшьҭа сыԥсыр сзеиҕьуп. Сиқәгәыҕуан иаанхаз сабхәында дысхагылап, ауаа идышшылап ҳәа. Иаԥсам, дад, ақәра ду. Ууаҩра згәалашәо аҙәгьы дҟалаҙом. Ҭаҳмадажәк дыԥсит рҳәашт, уаҳа акгьы.

Адырҩаҿены, ауасиаҭ ажәеиԥш, даҿа ажәақәак сеиҳәеит хашҵьа змам: «Дад, иухьша сыхьааит, думдыруеи, аҵарауаҩ Шьалуа Инал-иԥа? Ҳаҩны дааихьеит ажәлар рҳәамҭақәа аниҵарц. Иашьеиҳаб, Ипполит ихьӡуп, Аҳҩыбжьа дынхоит. Сара стәы здыруа иара иоуп. Анышә санамажәдо ажәа ишәҭ». Убас егьыҟаҳҵеит.

Март 7, 1999 ш., амҽыша

Ишԥеилкаатәу Абиблиа иҳанаҳәо ахшыѡҵак: «Уѡыза дуҵашьыцыртә иҟаумҵан!»

Иҟәышны иҳәоуп. Аха ақәныҟәашьас иамоузеи?

Уԥьабаала, ԥхʒашала, иаҳҳәап, анхара бзиа ҟауҵеит, мамзаргьы хшыѡола аус зуа уреиуоуп, узшаз иулеиҵаз абаѡхатәра инацуҵеит амаашьара. Урҵ анеицыла, иҟауҵаз иабзоураны, ухьʒ-уԥша шьҭытцит, ҳаҭыр ду уқәырҵо иалагеит. Уи игәы ԥнажәеит уѡыза. Ишԥаҟауҵо?

Ԛ-мцак урыбжьахоит: ма акгьы ҟамҵауа, уҿы-унапы еиқәыԥсаны утәароуп, мамзаргьы уускәа ҟауҵаларoуп.

Ҳәарада, абри иазхәыцхьан ажәытәеи ҳҟәыҕацәа.

Аԥсуаа ҳзықәныҟәаша хшыѡҵак ссирк рыԥшааит. Убри иқәныҟәо иаауеит. Есҽены иуԥылоит иара.

– Ушԥаҟоу? – ҳәа уиазҵаар.

– Хар сымам, – иҳәоит аԥсуа.

Аҕьараҳәа сыҟоуп иҳәар, иҵашьыцра узцәырҵыр ҳәа дацәшәоит. Аарла сыҟоуп иҳәар, иҵашьыцуа уреиуазар, дургәырҕьар ҟалоит.

Иаҳаурызеи, ҳазшаз убас ҳаишеит, аха ҳаибашаҵаларoуп.

Март 27, 1999 ш., асабша

– Нан, Анцәа ицәымҕхо, уеиҳа здыруа ииҳәо умаҳааит ҳәа дишәиуеит, – лхәеит, ҳшеицәажәоз, сан.

– Уи аʒәы даницәымҕу, нана, – сҳәеит сааԥышәарччаны, – аха, нана, жәларык, милаҵк аницәымыҕхалак, шәҟәыҕацәа шәцәымыҕхааит, ҕацәас иҟашәҵааит ҳәа дрықәшәиуеит, – инацыстцеит сказы, – убри аамҵа ҳҵагылоуп аԥсуаа. Ҳзацәцар – ҳаиқәхоит.

Апрель 24, 1999 ш.

Амҳаԥьырра ашьҭахь Аԥсны ademографиа аҽшаԥсахуаз аҟнытә фактк.

Иахьа Аҭара Аерманцәа рқыҵа ҳәа изышьҭоу, ажәытәан, асовет мчы ҟалаанʒа Аҭарагьы иаргьы акакәын. Лакраа рхәы ҳәа иашьҭан. Лакраа иртәын.

Ачачба, Аԥсҳа ус иеиҳәеит Алакрба: – Агәыжь уақәтәаны мышкы шьыбжьаанҙа узыкәшо адгьыл уара иумаз ҳәа.

Убас егьыӷаиҭеит.

Лакр Кадыр ԝыцьа аԥацәа иман, Платони Самсони ҳәа. Кадыр иԥҳәыс Маршьанԥҳан. Ирыбжьалаз заҳҭахузеи, Платони ианшьа иԥа Мышьа Маршьани аиҧара рыбжьан.

– Убри, нан, Лакр Платон иԥҳа, сашьа Џьота Кәаҕәаниа иԥшәмаԥҳәыс лакәын, – ҽаалҭит сан, – лара, Лакрԥҳа, Кәыҵниаа драаҙеит.

Уажәтәи ҳҭагылазаашьа мԥсахҙакәа, абас мацара ҳцалозар, даҽа шықәсқәак рыла инаҙоит ҳаҕацәа ирҭаху, ргәырԥса ҳақәшәоит, Аԥсны ҟалоит, аха Аԥсны инхо аԥсуаа убасҟак имаҷхоит, џьабаа дук мбаҙакәа аҕа импыҵихалартә.

Аԥсахра далагар, иаҳагьы ҳаицәахар?

Асовет мчы анхыбгалашаз аамҭа даара иугәаланаршәоит уажәы ҳшыҟоу. Ирҳәоз закәыз асовет уаа? Иаахтны ирҳәон: «Ас нхашьа ыҟаҙам» Аха анхашьа бзиа аҟаҵашьа аҙәгьы издырҙомызт. Ибзиаҙаны иаҳдыруа акоуп – иааумԥыхьашәаз амҵарсра, аҳәынҭқарра аҵаҕьычра, иҵегьы ахырбгалара. Ҳаибарсны амԝа ҳануп абольшевикцәа рымԝа – иаҳа-иаҳа аҕарра, ацәибаҳәра, аҿарацәа рыбжьыхра. Ацәгьарақәа раԥхьа игылоуп доуҳала аҵацәра, ауаа ҟәыҕақәа, ауаа ламысқәа ахьымцхәхаз. Ҳаԥсуара, ҳаламыс рҿырҵәахит.

Дараҙа сархәыцит зыҷкәын дҭахаз анык илҳәаз:

– Сара санҵәыуо, аԝны ашә аркны сҵәыуоит, сгәылацәа идсырбарц сҭахым.

Даҽа анык:

– Ҳара, нанраа, иаҳгаз аиааира жәԝан икыду амра иаԝызоуп. Аха, нанраа, амра лыхәҵала иузыхԝом.

Ихсыркәшап исаҳаз лаф хәыҷык ала.

Агыруа изыҟамҵаз иҽы иҟанаҵеит. Аԥсыуак агыруа иҽы ицәигарц иааникылан дақәтәеит. Аҽы уразаарын. Иԝит. Аԥсуа даамҵарсны Егры дырганы Жәыргьыҵҟа дагеит.

Июн 18, 1999 ш., Аҟәа

Ашьыжьымҭан шаанҙа амшын аҟәараҿы снеит. Амра ашьхақәа иԝарывҵуан. Ажәԝан кеикеиуа ицқьан. Амшын

акәзар, ираҳатҙа, иааршаз аахыс цәгьара ҟанамҵацшәа, иҵынчҙа аҭра иҵаиан.

Аҟәара дықәтәан, зхахәы ҟәашҙа ишлахьаз, қәрала зуаѡра инахысхьаз хаҵак. Иара иҷыдахаз ладагьы ѡадагьы уаѡпс дыҟамызт. Абри ахаҵа ѡажәаҟа шьаҷа иапхьаҟа инаскьаганы, ахаҳәра инылаиргылеит, иахоума, иацоума ԥьоукы иржәуазар акәхарын ауатка ԥаҭлыка. Дхынҳәны дааин, иҵыԥаҷ днатәеит.

Ишьҭахьҟа насҵха сгылоуп, сибаҙом.

Инапсыргәыҵа иҵаҙашаз хаҳәк аашьҭихын, аԥырҳәа иршәны аԥаҭлыка инагәыдиҵеит.

Иамаахаҙеит.

Еиҵа иагәыдиҵеит. Еиҵа изакәмыршәеит. Дгәаазар акәхарын, ахаҳәқәа еишьҭархханы рыршәра дналагеит. Иулак хаҳәк ааирхеит. Аԥаҭлыка ҟәыбаса инкаиԥсеит. Ашьхақәа иѡарывҵны зшәахәақәа амшын инхыҙсалоз амра ашҟа даанаԥшит ихы-иҷы ихаччауа, амра, иубома абзиара иҟасҵаз иҳәозшәа. Дыцәгьоуп, дыбзиоуп ҳәа еилых ҟамҵакәа, зегьы ирықәыԥхо амра ажәѡанахь ихалон. Ахаҵа бырг, иҟаиҵаз ацәгьара иҵегьы иациҵарц, иҵегьы ахаҳәқәа рыршәра далагеит, иԥены икаижьыз аԥаҭлыка иақәкуа. Аԥеыхақәа аныраҷәаха, игәалаҟазара иҵегьы ишьҭыҵын, дышьҭыԥраауашәа «имҵәыжәѡақәа» еиҵыхны дѡагылеит. Имаха-шьаха иҵегьы инаирхха-ааирххеит, сзакә хаҵа ҕәгәоу жәбома ҳәа амра, амшын, ашьхақәа, амш лашара ахаҵа зегьы идырбауа, нас амшын дынҵаҙса-ааҭаҙсан, ихы-игәы дақәгәыргьо, иҷеааилаиҳәан, дцеит. Уи ауаѡ наҟ дысхашҭырц, ԥьара даҷеакы сшазхәыцуаз, иаасгәалашәеит, зыԥсаҵа шкәакәахаша, саби сареи зны ҳаицәажәарак. Ус снаиазҵааит:

– Абахҵа аҵакреи аҭыжьреи, ацәгьеи абзиеи акыр ухугахьеит, иубахьеит. Уажәшьҭа уқәрахь унеит. Угәы ишԥаанаго, уԥсҭазаараҷы зегь реиҳа иугны иуԥхьаҙои?

Акраамҵа дхәыц-хәыцуа, нас ҷааиҵит:

– Сара исыгыз аҵкыс, даҷеаҙәы игыз иаҳа избон. Сеиқәзырхаз акоуп: ауаа рыгәшәымшә баны, ҳаҭыр рықәҵаны срацәажәон. Иумаҳахьеи, дад, ауаѡы дҷәарҳәоит ажәала, арахә – шахала.

Октиабр 6, 1999 ш.

Сааизар аахыс усоуп сшааua. Сызшаз бзиарак ансаҭәеишьалак, адунеи аҟны ацәгьарагьы шыҟоу схашҭыр ҳәа дшәошәа, уеизгьы-уеизгьы цәгьарак, гәеиҵахарак напԥишьуеит. Аха цәгьарак санақәшәалакгьы, инашьҭархxны убасҵәҟьа бзиаракгьы насзылбааишьҭуеит.

Ашәҟәыѽоы изыҳәан ишәҟәы аҭыҵра ныҳәоуп, гәыргьароуп.

Сара сзыҳәан сышәҟәқәа иҭытҵхьоу акы еиԥшым иҭытҵыз сроман «Ахамышҭыхә». Сгәаҵәа ашьала иѽуп. Цәаҳәа заҵәыкгьы хытҳәаам. Иҭытҵыз аҵкыс акырӡа еиҳан анапѽымҭа. Иахьынӡалшоз еиласцалеит, исыркьаҷит. Ашәарыцаѽ бзиақәа рҵас сыԥәныҟәеит. Ашьацма ҭаԥсаны ихысуеит, иаҳҳәап, акәтыхьшь ианеихсуа. Ақәыцьма ианеихсуа, ашәақь апатрона ҭарҵоит ахызаҵә зҵоу.

Сышәҟәқәа зегьы реиҳа ақәҷиара аиуит «Ахамышҭыхә». Анасыԥ лаша Анцәа илиҭаait аҭыжьра азыҳәан аԥара сызҭаз, саншьа Џьота Кәаҕәаниа имаҭа Мира Ԥлиа-ԥҳа.

Сыҷкәын Дауҭ игәабзиара еиҕьхан, анацистцәа иантԥыржәаз сцацха (агематома), ашьыршәы исыҕрашәыз, аоперация ҟаҵаны, санеиқәдырха, сышәҟәгьы иснаҭаз агәышьҭыхра уҳәа, абарҵқәа неицылан, мҵәыжәѽада сԥыруа ажәѽан саҵаԥшуа адәы сшыԛәыз, иаалырҟьаны лыпсҭазаара далҵит сан. Ашәы аасшәыстеит. Исаѽсхьоу сышыԛәсқәа зегьы ккаӡа иҭацәит. Ҳхәышҭаара еиқәзырхаз ҳан лоуп. Иааҳамаз зегьы ааҳамхны, ажәлар раҕа ҳәа, ҳашҭа аҳәгьы данҭамлоз аамҭазы, саб дахьҭакыз Ниандома аҟнытә ашәҟәы аарышьҭит саб дыԥсит ҳәа, ашьҭахь имцхеит. Ҳан лашьцәа аѽны иааит бхәычқәа быманы ҳара ҳахь баала ҳәа.

– Шәымаҳә сзааигаз ихәышҭаара смырцәарцоуп. Иҳахшаз ҷкәынцәоуп. Ирызҳап. Аамҭа аҷеаԥсхып, – лҳәан, илымуит, ҳлыманы дымцеит. Агәаҟраԛәа зегьы лхылгеит.

Сани саби жәибжь шыԛәса рыбжьан. «Беиҵбыми, сымаҵ ула», – иҳәалон лафны. Сангьы даараӡа алаф лылан. Ҳаб данԥсы, ԥытк аатҳьан: «Шәаб иԛәра аҟынӡа снеиааннӡа сыԥсыр, уаҟа, анарцә саннеилак, беиҵбыми, сымаҵ ула ҳәа сыхҭеикуеит. Иара, аԥсцәеирымга, иԛәра аҟара нысҵыроуп»

– лҳәалон. Иԥьоушьаша, иаарыцқьаны саб иқәра аҟны даннеи, ԥшьынѡажәибыжьба данаарҭагыла, лынарцәымѡа дныкәлеит.

Ишысҳәаз еиԥш, иааҳамаз зегьы ҳамхны, амла ҳакны, аԥсра аҟынӡа ҳаннеихьаз аамҭазы, ҳара, ҳани, сашьеиҳаби, сареи акәасқьаҷы ҳашьҭалон. Ашьыжьымҭан ҳан дангыла, амаҵурҭа данысѡнала, ашьҭахьтәи ашә аартын, иҩнагылан шылала иҭәны ааҵәа. Ҳан убриаҟара дгәыргьеит, дыҩны дынхалан, ҳгәыдкылара далагеит, лылабжышқәа хаҟәҟәала. Ҳшыцәаз, маӡала, аҵхыбжьон, ашыла ҳазназгаз, иҳаиҳәеит акыр шықәса ҭхьаны. Уи, саб иашьа иеиԥш ҳаҭыр зқәиҵоз Камҷыҷ Кәыҵниа иакәын. Ихсыркәшап арҭ анҵамҭақәа А. С. Пушкин иажәақәа рыла:

Сердце в будущем живет;
Настоящее уныло:
Все мгновенно, все пройдет;
Что пройдет, то будет мило.

Декабр 17, 1999 ш.

Уажәаааигәа, Аҟәа аҳаиртә баҕәааза ахыбра хадаҷы, хыхьтәигьы ҵаҟатәигьы азалқәа рҷы ачара, иаабац, иҳаҳац аԥсуа чара ыҟан. Акыр шықәса аԥырѡыс аус зухьоу, уажәы, аԥсуаа ҳажәѡан ҳахьақәиҭым иахҟьаны, аҳаирпланқәа ахьымԥыруа аҟнытә, ишырҳәо еиԥш, адгьылаҷтәи аускәа ирҷу Латариа хаҵарԥыск ԥҳәыс дааигеит. Сара ҭамадас сыҟан. Нас иҟалазеи, аӡбахә сзалацәажәазеи, хаҵарԥыск аҭаацәара далалазар, сара ҭамадас салырхзар, ишаабац имѡаԥысзар? Иҟалаз убри ауп, аԥхыӡ аргамахеит. Схаҭа сшаҳаҭмызҭгьы, заа издыруазҭгьы уи аԥхыӡ, исазҳәалакгьы иуӡбеит, ухы иҵуҳәааит ҳәа сеиҳәон.

Ажәа ахы умҳәакәа аҵыхәа узҳәом. Аԥсны ақырҵцәа ақәлараны, аибашьра дуӡӡаҵәҟьа аҟалара хымзҟа агын. Уахык, ҵхагәаны, асаат ѡба ирхысхьаны, сҭаҳәахаа сшыцәаз, аҭел абжьы саанарԥшит.

– Уарбану? Иуҭахыда? – сыбжьы цәылашьшьӡа, сгәамҵхамҵуа снаиазҵааит.

– Иуацәажәо Алиоша соуп, Латариа Алиоша! – иҵыѡт аҳәы ибжьы.

– Уабатәи Алиошоу, иуҵахузеи?! – дысзымдырҳеит.

– Алиоша... Рижик соуп, уара, Рижик, – иҳәеит. Ихьҳшьара аниҳәоуп дансгәалашәа.

– Уа, Рижик, бзиароума, уара, уабантәиасуеи? – даараҳа иџьасшьеит, избанзар издыруан шаҟа дыԥхашьаԥхаҵаѡыз. Аҵхабжьон аҵел дасны уирҷыха акәым, аус ахьызуа даннеилак хынтә дсазҵаауан уеилахоума, аамҵа уцәызгома ҳәа.

– Идуҳҳаны сминауаҵуп, издыруеит, аҵхыбжьон ацәа уалсхт, аха уаҳа исзымчҳаит, сузамысыр, сгәы ԥжәаны сыԥсуан.

– Уааи арахь, уабантәиасуеи?

– Сабанеиуеи, ааигәа сыҟоу џьушьома, Москвантәи сасуеит. Москва, асасааирҵаҷы сыҟоуп. Сминауаҵуп, абааԥсы, сминауаҵуп. Аиаша саҳәа, бзиароума, иҟоузеи? Аҟәа кыр ҟалама?

– Иуаҳазеи, цәгьара ҳәа егьыҟам, бзиароуп.

– Аеропорт аҟны аԥсуааи ақырҵқәеи еилалеит, ацәгьара рылибахит ҳәа акыр уаҳазар? – днасазҵааит.

– Иарбанзаалак цәгьара ҳәа егьыҟам. Ҳәсақәаки хацәақәаки меибарԥсызар, уаҳа, анцәа иџьшьоуп, акгьы ыҟам. Иуаҳазеи?

– Ԥхыҳк збеит, сзыцәом. Снеир иуасҳәап, – шәынтә дсыминауаҵны аҵел нықәиҵеит.

Хымшҟа аатҳьаны, Москвантә дшаахынҳәыз, сусураҷы днеит Рижик, Алиоша Латариа.

– Ԥхыҳ избаз уасҳәап, – ҷааиҵит аԥсшәақәа анааибаххәа, – Аҟәа аеропорт аҟны аус аазуа зегьы, аԥсуаа, ақырҵцәа, аурысцәа, ҳазегьы ҳаилыхо ҳаилахуп, исзымдырҳо аԥсуаагьы рацәаѡны иҟахуп. Ҳазегьы абџьарла ҳаибыҵахуп. Абас ҳшеилыхоз, абра иҟаз аԥсуаа зегьы ҳѡарылҵыхит, ҳазегьы ҳаицрыхәхәа аеровокзал ду ахыбра ҳѡықәлеит. Уаҟа иахагылаз ақырҵуа бираҟ ахҳәаны илкаҳажьит. Иѡышьҭыхны аԥсуа бираҟ ѡахаҳаргылеит, ҳазегьы ҳгәыргьаны «ураа!» ҳәа ҷаҳҵуеит, аҟәҟәаҳәа ҳхысуеит. Ҵаҟа санааԥш, аҳәызаҵәык дыҟамкәа, анышә ихәыҵалазшәа, ақырҵцәа ықәҵны ицахьан.

– Лабҽаба уахаанхо Анцәа иҳәааит, ԥхыҙымш убааит! – уаҳа иасҳәоз.

Аамҭақәак набжьысит. Аибашьра хлымҙаах ацара иаҿуп. Ианар мза, 1993 шықәсазоуп. Ԥхыҙла аԥсуаа маҙала аҳаирпланқәа ртәарҭа ҟарҵеит. Акыр жәашықәсақәа раахыс Аԥсны зеиԥш ҟамлацыз аҙынра бааԥс ҟалан, асы шьҭоуп, аӷӷаҳәа иҵаауеит. Атҳыбжьон, Ҭхьынатәи аеродром аҟны хтәоуп Гәдоуҭантәи абԥьари аԥьаԥҳани назгаз аҳаирплан «Кукурузник» аԥырҩы Алиоша Латариа иҩызаки ҳареи. Ҳпечка амца ҭоуп. Аҳаирплан аидара ақәхра иаҿуп ԥьоукы. Алиоша иԥхыҙ аасгәалашәан, абраҟа итәаз инарасҳәеит.

– Аиааира шаҳгалак, Аҟәа аеропорт аԥсуа бираҟ шынахаҳаргылалак, Рижик ԥҳәыс даганы, ачара убраҟа иуроуп, – рҳәеит ари заҳаз.

Абри аԥхыҙ, аа, аргамаду абыржәааигәа иҟалеит. Аҳаирбагәааза ахыбра хада аԥсуа бираҟ ахагылоуп, Рижикгьы ичара убраҟа иуит. Ишԥеилкаатәу абри зегьы? Уаҳа ҳәашьа узаҭом: убас ҳалахь ианын, иҟалаша хырԥашьа амаҙам. Уи аҙәы иԥхыҙ иалашәоит, даҿаҙәы, иҿазыршәыз изымдырҙо, иажәа иналаиҵоит. Исзырҳәазеи, исҿазыршәазеи... Аригьы ҷьашьатәҙами? Иҵып уажәшьҭа ҩажәаҟа шықәса, ажәабжьк сҩит «Уахакгьы» ахьҙын. Саныхәычыз сыблала избаз хҭыск иахҳәаауп. Анемец-мпыҵахалаҩцәа рҳаирплан еихсны икарыжьит ҳара ҳтәқәа, ҳқыҭа аҳәааҿыҵәкьа. Ажәабжь ахьаанҵәо аҭаҳмада алемсаа рҳаирплан азыҳәан иҳәоит: «Шәаламкьысын. Ус икажьзааит. Инахәаԥшуа ирдырлап, ҕашақә ҳара иҳақәло иԥеиԥшхо!» Анцәа исҿаиршәыз абарҭ ажәақәа ақьаад ианысҵеижьҭеи абасҟак шықәса ҵхьаны, абри анемеццәа рҳаирплан ахькажьу азааигәараҵәкьа илагәыдҵаны, уажәтәи аибашьраан иҟәыбаса илкарыжьит ақырҭуа мпыҵахалаҩцәа рвертолиот.

Уаҵәы иҟалараны иҟоу иахьа иааины ҳхы-ҳгәы иҭалахьеит, иԥыруа аҳауа иалалахьеит, еилкаашьас иоуҭозеи акәымзар.

Ианвар 1, 2000 ш., асабша

Азқьышықәса ҿыц ҳҭалеит. Иисус Христос диижьҭеи ҩ-нызқь шықәса ҵит ххәеит, аха шаҟа нызқь шықәса ҵызеи, иаххәап,

Гомер диижьҭеи? Христос иатҟыс акырҙа ашәышықәсақәа деиҳабын «Илиадеи» «Одиссеии» аҧызҭаз. Изымҧсызеи урҭ арҿиамҭа дуҙҙакәа? Егьа зқьышықәса царгьы, ауаԥы адунеи дықәнатцы дышуаԥу даанхоит. Уи иаанагозеи? Иахьа илоу абзиарақәа, ауаԥра ҳәа ззаҳҳәо, акыр зқьышықәсақәа уажәаҧхьагьы илан, иара убасҭәҟьа иуаԥымрақәагьы, ҳаҧхьаҟагьы егьа зқьышықәса царгьы убас акәхоит.

Азқьышықәса ҿыц... Ҳашҧаҧылеи иацтәи асовет уаа? Хыла-хшыԥлагьы, цәала-жьылагьы зегь рыла ҳҳәахәачахәаны, зшьапқәа ҭҧаз ҳаиԥызаха ҳаҧылеит. Ииасыз аԥбатәи азқьышықәса аҧсуаа ақәҧара иаҿын, ирцәыҙхьаз рхатәы ҳәынҵқарра аҟатцаразы. Иахәаҽыртә аҟара ашьа карҭәахьеит. Атцыхәтәан рхықәкы анынаҙа, аҽеныҵәҟьа инаркны аҽеырҷәҷәара иалагеит иаҳгаз аиааира хзырбгалаша амч еиқәатцәа. Бзиарак анҳаулак, уеизгьы-уеизгьы цәгьарак ҳахьуеит. Уи, аиқәырхага хшыԥҵак, исахьаркны ажәытәан ирҳәахьеит – Нарҭ Сасрыҟәа иашьцәа дҭадырхеит. Бзиара дук аныҟаитцалак, рыцхҳарак дақәшәон, дҭахаанҙагьы. Сара аеҵә кыдсымҧааит, аха сызшаз бзиарак ансаҭәеишьалак, иаарласны уеизгьы-уеизгьы гәаҟра бааҧсык снақәшәо сааилоит. Сызшаз хәы змам аҳамҭа ду сиҵеит – аҧсҭазаара, адунеи лашара сирбеит. Уажәшьҭа цәгьарак узызуроуп иҳәазшәа, убри ашықәсаныҵәҟьа ажәлар раҕа ҳәа ахьҙ цәаҧеыга наихҵаны дҭаркит саб. Данҵарк ашьҭахь иаарласны, иашьеиҳаб Қәыцьмахан дыршьит. Иара машәырла деиқәхан, дхырҵеит.

Шықәсык аасхыҵаанҙа, сан излалҳәоз ала, убасҟак иҕәҕәаны сычмазаԥхеит, агара сышгараз сгараҧсит. Санду ашҭаҿы агара налыргылан аҽеы аҕәра ианкны хынтә сгара дакәшеит: «Ихьша сара сагааит, иҧсы ацымхәрас сара сыҧсы га, сыҽегьы саргьы ҳга, ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп» ҳәа, – диашьапкуа.

Сара сыҧсы ааит, сеиқәхеит, ачымазара бааҧс сацәцеит. Шықәсык аатцхьаны лыҧсҭазаара далҵит санду, саб иан.

Даҽеакгьы.

Ҳаибашьраан, ақыртуа нацистцәа сытҟәаны санрымаз, сԥызцәа дуқәа рыбзоурала, сеиқәханы санрымпыҵыҵ, ҳиааира ду ашьҭахь, саншьа Алмасхан Кәаҕәаниа иҵкәын

Џьумка аибашьраан иҭаацәеи иареи Аҟәа далаханы дшыҟаз, иԥсҭазаара далҵит.

Срыдышшыларц снеит. Иԥхәыс Ҭина Лакрԥха исалхәеит абас:

– Иумдыруеи уаншьа иԥа шаҟа бзиа уибоз, есқьынагьы дулаҽхәон. Утҟәаны уанырга, џьоукы иарҳәеит. Хьаа дус иҟаҵаны даанит аѡныҟа. Аныхачаԥа аҽԥхьа ишьамхқәа арсны дѡагылан: «Сызшаз ухьышьаргәыҵа сакәыхшоуп, саҳәшьаԥа, ухьӡ, ужәла ҳәаны, акыр ихьраны дыҟазар, аа, абар, сшьамхы арсны уҽԥхьа сгылоуп, иара иԥсы ацымхәрас ига сара сыԥсы, иара деиқәырха!» ҳәа, – Анцәа диашьапкит. Ахымш рыҽны игәы ааихьын, иумдыруеи, сара сҳақьымуп, дысзеиқәмырхеит, иԥсҭазаара далҵит.

Анцәа дыҟаҵәҟьоуп ҳәа ишьақәыргәгәаны аҳәара сцәуадаѡуп, аха агәра згоит ишыҟоу алахьынҵа.

Ихсыркәшап.

Адырра ҵаулеи аԥышәара дуи ҳаманы ҳапԥлеит ахпатәи ашәышықәса. Аха ауаатәыѡса ҳахьынтәааз шаҳзымдыруа еиԥшҵәҟьа, иҳаздырӡом ҳапҳьаҟа ҳахьцо. Уи насыԥуп, еиқәырхагоуп.

Ианвар 8, 2000 ш.

Акультура ҳаракы...

Аԥсҭазаара асахьақәак...

Аҵара бзиа змоу, аҟәыҷарагьы згым сдырѡыки сареи ақалақь аҟны ҳаиқәшәан:

– Ажәытә ашықәс ҽыц аагәахоит. Уаала аѡнынӡа, аԥшәмаԥхәыс ҭаҵәах-маҵәахк лымазар ҳбап, ҳааибаныхәап. Сан дургәырҷьап. Иумдыруеи, шаҟа ҳаҭыр уқәылҵо, – аниҳәа, сгәы аапшаан, адәқьан сныѡнаххын, ихәычқәа, иан, иԥшәма уҳәа камфетқәак аарзаасхәан, иѡныҟа сиццеит.

Ачысеишәа аадырхиеит.

Ифаны, ижәны ҳаныѡагылоз:

– Ари умбои, нан, сара абри чеиҷьыкас исыҧхьаӡоит, – лҳәан, сдырѡы иан ишеибгаз ачуан иааҭыхны, асаан иантҵаны, ишаҳәшаҳәуа иаалган, астол иаақәлыргылеит ачхәар.

– Иҟалазеи, ди, ҳасас ачхәар ада иҽаҳҵо ҳамамкәа ҳаҟоума? – иҳәеит сдырԥы.

– Ус акәым, нан! Ари чеиҵьыкоуп. Ачеиҵьыка пату ақәуҵар, уаргьы пату уқәнаҵоит. Смаҭацәа, ранду дрыкәыхшоуп, иасыршьцылан, еилаҳаны ирфоит ачхәар, – ҿаалҭит иан, – ҳара, нан, ақыҵа ҳааҙеит. Ақыҵаҿы абысҵа анкнухлак, ачуан аҙы нҵоуҭәоит, нас ачхәар аныԥсаалак, алақәа, ацыгәқәа ираҳҵоит. Урҭгьы рыԥсы ҭоуп, анцәа ишеит. Ирҽоуҵо уара иухаҳауеит. Араҟа, нанраа, ақалақьаҿ, ирбааҙаны, иршьышьны, шәыпату схы иқәуп, ԥьоукы ашьышьматра иҵарҭәоит. Ари гәнаҳароуп.

– Уи аныбхәа, ишәасҳәап саб иҟаиҵаз, – сҳәан ҿаасҵит, – сахьынхо шәдыруазар акәхап, акинотеатр «Сухум» ааигәара, убри аганаҿы иҟоуп ашьышьматра. Ҳуадаҿы акәымкәа, убри ашьышьматрахьы дцалон. Иҵацацәа, иԥҳацәа иреиҳәон ахрыҭ ҵыҙәҙәааны икашәҵәала, ашьышьматра иҵашәымҵәалан ҳәа. Инациҵон даҽеакгьы. Егьа шәбеиазаргьы, ишәзымфо ача аашәымхәалан ҳәа.

– Ааи, нан, афатә иԥшьоу чысхәуп, – лҳәеит сдырԥы иан.

Даҽеазныk агәра згеит шаҟа ииашаны ирҳәахьоу: «Ажәытәан ауаа ҵарада иҟәышын» ҳәа.

Февраль 14, 2000 ш.

Узырччаша ԥ-лафк.

Актәи.

Еизарак аҿы ахацәа еидгыланы ишцәажәоз, дегьызеиҕьымхаз хаҵа бзиак иԥсы аамаҷхан агәараҳәа дԥарылаҳаит, иҳәеит.

Рызегьы еикәшаны ихагылоуп.

Ҳаԥьмаҭ захьҙыз, иҳәеит, дрывагьежьуеит: «Снашәышьҭ! Иааигәара снашәышьҭ!» ҳәа, – зны ихахьы днеиуеит, нас ишьапахьы диасуеит, иабаихьуеи, ихы ихьу, ишьапы ихьу ҳәа дрывагьежьуеит, иҳәеит.

– Уара, Ҳаԥьмаҭ, ииаигәара унаҳашьҭып, аха уара узхәарҭоузеи, акыр ахәшә удыруама? ҳәа – инаиазҵааит.

– Сароу?! Сара акгьы сахәарҭаҙам, – иҳәеит Ҳаԥьмаҭ.

Аԥбатәи алаф.

Ҳаԥьмаҭ деиқәара-еиҵараха, илахь еиқәышьшьы дышнеиуаз, иҳәеит, агәылара ақыҭаҿтәи, Чаҳмаҭ захьʒыз хаҵак дааиԥылеит.

– Иухьзеи, Ҳаԥьмаҭ, уара еснагь ууаԝы лахҿыхын, насгьы ахаан шьапыла уныҟәо сымбацызт, бзиароу? – ҿааиҭит, иҳәеит Чаҳмаҭ.

– Ееи, Чаҳмаҭ, убаарашәеит, сынҵәеит, сыршьит, сындырҵәеит, – наиаҭеикит Ҳаԥьмаҭ, – сҿы сцәыргьычит, сшьапқәа сыҵырхит.

– Сҿы уҳәоу? Уара уҿы алахь ԛашьума? – днаиазҵааит Чаҳмаҭ.

– Ааи, алахь ԛашьуп.

– Ахаҭа ҿызми?

– Ааи, ҿызуп.

– Аргьарахьтәи ашьҭахьтәи ашьапы хьышьашми?

– Ааи, ихьышьашуп.

– Зылахь ԛашьу аҿыз, заргьарахьтәи ашьҭахьтәи ашьапы хьышьашу аҿы сара исымбаʒеит, – иҳәеит Чаҳмаҭ.

Февраль 16, 2000 ш.

Иҟаʒамзар... Мап, имаԛʒазар ҟалап адунеи аҽы даҿа милаҭк, аԥсуаа раҟара зыԥсадгьыл азыхәан зхы-зыԥсы иамеигʒауа, зыԥсадгьыл ахьчаразы, аиқәырхаразы аԥсра иазыхиоу, хьаҵра ззымдыруа. Аха иара убасҵәҟьа иҟамзар... мап, имаԛʒазар ҟалап адунеи аҽы даҿа милаҭк, аԥсуаа раҟара иаармарианы, изаҟаразаалак хьаас иҟамҵакәа зыԥсадгьыл ааныжьны иқәҵуа.

Ари зеилкаара уадаҩу аԥсуа имаʒақәа ируакуп.

Март 1, 2000 ш.

Ашьыжьымҭан шаанʒа, Аҟәа ақалақь агәҭа, аԥьармыкьа ашҟа схы рханы сышнеиуаз, аҩны еихагылақәа ирзеиԥшу агәарԥ аҟнытә, ииалырҟьаны, сааигәараҵәҟьа агәақьҳәа ахысыбжь геит. Абжьы ала аилкаара мариан ашәарыцага ашәақь ала дышхысыз. «Абраҟа иишьуазеи?» – сҳәан, снымԝахыҵын,

азеиԥш гәарԥ сынҭалеит. Аԥсуа шәақь ижәԝа иахшьны, ашәч зқәу аҵла дамҵагылоуп иишьыз ардәына кны, инарҳәыаарҳәуа дахәаԥшуа хаҵак, аспорт маҭәала иҿеилаҳәаны.

Снаихәаԥшызар, ибзиан издыруа аԥсуа хаҵак иоуп. Иҟасҵара сзымдыруа сшанханы саатгылеит. Зықәрахь инеихьоу ахаҵа, аҵәца анику, мамзаргьы аизарақәа раан, шәыбзиаха, ацәгьамыцәгьарақәа ҟашәымҵан ҳәа, – аҿар ирылабжьауа, ахшыԝи аламыси дзырҵауа, ақалақь далазаап ардәынақәа шьуа.

Згәы иҭажьцәаз аҳәы иеиԥш саақәгьежьын, аԥсшәа иамҳәаҳакәа сымԝахь сҿынасхеит. Иаҳәатәыз сызиамҳәеит. Схы сабашьуан. Ари исҳәо заҳауа дысхыччаait, ухы аҭып иқәҟьама, Аԥсны уажәы ҿаасҵарас, цәгьарас иаақоу зегьы анымԝаԥысуа, аҽнышьыбжьон ауаа ирықәланы иандырҳәуа, иргәыдҵаны ауаа аныршьуа, уара аҳәы ԥсаатәк ахьишьыз цәгьара дуӡӡак ҟалеит ҳәа угәааны уалацәажәоит ҳәа.

Абри афакт хәыҷы сшазхәыцуаз, иаасгәалашәеит ашәҟәыԝԝы ду М. Булгаков иповест «Собачье сердце» аперсонаж, апрофессор Преображенски ииҳәаз: «Разруха в стране начинается, когда писаешь мимо унитаза».

Дасу иитаху ҟаиҵозар, дасу дахьгылоу, иахьааиҭаху ацәгьара ҟаиҵозар, иаҳзыҟаҵарушь адемократиатә ҳәынҵқарра?

Март 7, 2000 ш.

«От того и случается, что не пойму куда влечет нас рок событий», – иҳәеит, апоет ссир С. Есенин. Акитаицәа ирымазаап ашәиԥхьыӡ бааԥс: «Чтобы ты жил в переходный период». Ҳаамҭазы ирҳәаахьеит аԥсуаа: «Аҵла иалыԝрыз амаҭ ицҳаит».

Абарҭ ахшыԝҵакқәа узааиуеит иахьатәи Аԥсны аҭагылазаашьа уаназхәыцуа.

Иахьынӡацәгьаз, иахьынӡабзиаз – уи даҽеа зҵааароуп. Ишыҟазаалак, ҳәынҵқаррак ҳашьцылахьан. Уи азакәанқәа ҳдыруан. Иаҳдыруан аԥсыҽрақәа, иаҳдыруан иахьыгәгәаз. Дшыцәаз ихы ԥҽны даапшит ҳәа шырҳәо, иаалырҟьаны, ҽенак уи аҳәынҵқарра дуӡӡа, зуасхырқәа хыжәжәаз аԝнеиԥш,

агәгәаҳәа ибганы еилаҳаит. Иҟам, иқәзааит ҳзааҙаз аѡны. Асовет ҳәынҭқарра, аимпериа дуззда зықәшәаз абри арыцхара аҧсуаа инаҳзацлеит даҽеакгьы. Аибашьра ду наҳзыҟалеит, иҭахаз ҭахеит, еиқәхаз ҳалҵит хҟәаҟәа-чаҟәаны, ҳхыблаа-ҿыблааны аҳаскьын бзиа шаҟа амч каҧсауа убасҟак аҽеарҷәгәоит аҳаскьын бааҧс. Ауаа ҟәыҷақәа, ауаа ламысқәа, абанҭ хыхь исҳәаз арыцҳарақәа аѡба ирыхҟьаны рыхшыѡи рымчи анаа ҧса, ауаа хәымгақәа, зегьрыла ламыс змам ауаа Аҧсны иахаҧеит. Иарбан жәларызаалак дара ирықәнаго аҧыза дроуеит ҳәа ирҳәо узақәшаҳаҭхом. Агәра згоит ҳаиқәзырхо мчқәак шыҟоу. Еицәоугьы ҳхаагахьеит.

Март 8, 2000 ш.

Иахьатәи ҳаамҭеи ҧасатәи аамҭеи срызхәыцуа, исгәалашәеит избахьаз хҭыс хәыҷык.

1985 шықәса анҵәамҭазы, Шотландиа сыҟан. Ҽнак исыцыз сѡызцәеи сареи аџьармыкьахь ҳцеит ҳнаҧшы-аа ҧшырц. Пҳәыск акәтаҕьқәа лҭиуан. Кәтаҕь цырак снапы нақәкны:

– Изыҧсоузеи? – ҳәа слазҵааит.

Снапы зқәыскыз акәтаҕь аашьтылхын, акапанга иақәылҵеит. Изыҧсоу лҳәеит.

– Цырак аума?

– Ааи! – иџьашьаны дсыхәаҧшуеит.

Жәаба? – сналазҵааит.

Акәтаҕьқәа цыра-цырала акапанга иақәҵаны илкапанит. Изыҧсоу лҳәеит.

Аиҭагаѡ Алан, Асовет тәылаҿы акырынтә иаахьаз, ҳаҧсҭазаара зеиҧшраз здыруаз, исыхьыз идырын, аҧышәарччара далагеит.

– Шәара шәҿы акәтаҕь ркапанҙом, цыра-цырала ишәҭиуеит, ихәыҷугьы, идуугьы рыхә еиҟароуп, – иҳәеит.

Аҧсныҟа ҳаныхынҳә, аҙәырѡы еиҳараҙак аҳәсақәа ирасҳәеит Шотландиа акәтаҕь капанны ирҭиуеит ҳәа. Аҙәгьы агәра имгеит.

Исгәалашәеит даҽеакы.

Аҧсны дааны дыҟан Австралиатәи ашәҟәыѡѡы иҧҳәыс

дицны. Дымѡаԥызгон. Аҟәа адәқьан ҳныѡналеит, асувенирқәа ахьырҭиуа. Инаскьаны еидтәаланы акаҳуа ржәуан ахәаахәҭцәа аҭыԥҳацәа. Ҳасас днаԥшы-ааԥшит. Инапала инкылаҩны, уаѡҭас дрыхәаԥшыр иҭахын игәаԥхақәаз. Аҭыԥҳацәа днарыхәаԥш-аарыхәаԥшын, англыз бызшәала иԥҳәыс акы леиҳәан, ҳандәылтцит. Аиҭагаѡ дҳацын.

– Ҳахьнеиз цәыргақәҭоу, мамзаргьы аҭирҭа акәу? – днаҳазҭааит ҳасас.

– Идәқьануп, – ҲҲәеит.

– Ишәымоу аҭишьа шәыздырӡом. Изҭиуа ҳааигәара имааиӡеит. Исарҳәахьан, ахәаахәҭцәа аҳәынҭқарра аҟнытә ауалафахәы шроуа. Ирымоу ирҭиргьы ирымҭиргьы ироуц роуеит. Ари даара ишәԥырхагоуп, – иҳәеит ҳасас.

Ашьҭахь, аԥара арҳашьеи аныхшьеи ҳшалацәажәоз, ҳасас ашәҟәыѡѡы иԥҳәыс ус ҷаалҭит.

– Шәара ишәымоу амал еиҷкааны инышәхӡом. Иузымфо афатә умҭаургылоит. Агәам ахьқарыжьуа икажьны иубоит ача, иҭегьы афатә, – ашьҭахь илҳәеит дара рҷы шаҟа иахӡыӡааны рмал шнырхуа, иаалгоит ҷырԥштәык, – агаз акамфора руак аркызар, ашьҭахь, даҽа камфорак ауркырц уҭахызар, ихыблаау асԥычка, егьи иарку акамфора аҟны иаркны аҷыц амца адыркуеит, асԥычка цыракгьы нырхӡом. Уи аҕарра акәзам изыхҟьо. Ҳара убас ҳаҟоуп, – лҳәеит.

ИҲӘАТӘУИ ИҲӘАТӘЫМИ

Актәи ахы

Ишдыру еиԥш, аибашьраан ҧьоукы аиааиуеит, даҽа ҧьоукы иаҵахоит. Аиааира згази иаҵахази рзыҳәан ибзиаҳаны ирҳәаахьеит аҟәыҕацәа: «Аиааира иоуеит абацәа рацәаѡны, аҵахара – аҳәы заҵәык» ҳәа.

Уажәтәи ҳаибашьраан, ҳара ҳаҵахазҭгьы аибашьраан мацара акәым, аԥсуа жәлар рмилаҭтә қәпара иалахәыз ауаа икыдҵаны иршьуан. Ашьра иқәырҵон иаҳҳәап, 1967 шыкәса, Жәлар реизараҷы иаԥхьаз, изѡыз ашәҟәы. Ҳиааира ашьҭахь, ашәҟә ду авторцәа рхыԥхьаҳара иацло, иацло ииауеит.

Иаазгоит ҽырԥштәык.

Уажәаааигәа Аҟәа иҭыҵит, ҳаамҭазтәи ҳҭоурых азы акыр зҵазкуа ашәҟәы. Иахьҙуп иара: «Аԥсуа жәлар 1967–1992 шықәсҟәа рызтәи рмилаҭ- хақәиҭратә қәԥара аҭоурых аҟынтә». Авторс дамоуп аҵарауаѡ, адепутат, Аԥсны азыхәан аԥьабаа ду збахьоу, ҳаҭыр зҟәыстцо Валери Кәарҷиа.

1967 шықәса, апрель мзазы имѡаԥысит Жәлар реизара. Уи аизара ду дахьалацәажәо В. Е. Кәарҷиа иѡит абас: «Иара уи аамҭаз аизараҽ ицәырҵит Аԥсны аҭагылазаашьа зҳәо 100 кьыԥхьѡыра бгьыц иҟаз Гьаргь Ҟалгьы (Колбаиа) авторс дызмаз, аха усҟан азы имаҙаз ашәҟәы. Уи, автор дамырбакәа, ажәлар дырзаԥхьеит Џьума Аҳәба» (ад. 11). Дарбанзаалак аҭоурыхҵҵааѡ дызлацәажәо афакт ишьақәиргәгәалароуп документла.

В. Е. Кәарҷиа зыҙбахә имоу ашәҟәы автор дызусҭоу, ихьҙижәла иҽаҿаҙа иануп. Ишьҭоуп КГБ архив аҟны. Ахкьыԥхьаа (акопиа) сымоуп сара. Уаҟа излаҳәо ала, автор зынҙаск даҽеаҙәуп. Иаҳа ииашахон В. Е. Кәарҷиа иѡызҵгьы ашәҟәы консультантс дызмаз Г. Н. Колбаиа ҳәа. Инацаҳҵап даҽеакгьы, ашәҟәы, Жәлар реизараҿы саԥхьаанҙа, маҙала иаԥхьахьан, аконсультациаз иамақәаз иҵегьы ауаа нагақәа.

Аҙәымкәа ѡыцьамкәа исазҵаахьеит, 1967 шықәсазы, афилармониа аҟны имѡаԥысуаз жәлар реизараҿы узыԥхьаз ашәҟәы, уаѡ даԥхьаратә иабаҟоу ҳәа. Рызегьы ирасҳәалоит, уаѡ даԥхьартә мацара акәым, иҟоуп убасеиԥш, еицаҳзеиԥшу аҵас-ақьабз, уи иахьҙуп «иҳәатәуи иҳәатәыми». Аԥсуаа ирҳәахьеит исахьарку ажәала: «Аѡсҭаа – узѡысҭаахазеи? ҳәа – ианиазҵаа, – Издыруа зегьы аҳәара саналага, аѡсҭаа ҳәа сыхьҙырҵеит» – иҳәеит.

Убри ахшыѡҵак схамыршҭкәа, ҳәашьа змақәоу иааркьаҿааркьаҿы ажәақәак сҳәап, избанзар уи иадҳәалоуп ҳаамҭазтәи аԥсуаа ҳҭоурых.

1956–1957–1958 убарҭ ашықәсҟәа раан, П. Ингороҟәа ишәҟәы еиқәаҵәа иахҟьаны, аинтеллигенциа ҿарацәа, еиҳараҙак астудентцәа рҿеибыҭаны, анаҟа-араҟа аизарақәа рымѡаԥгара иалагеит.

Аҟәатәи арҵаѡратә училишьче сҭан. Сѡызцәақәаки сареи, арҵаѡратә училишьче иҵақәаз студентцәақәаки Аԥснытәи аоб-

ком «ҳажәлеит» (Иаҳа ианаало ажәа сзымԥшааит.) Хатԥарԥыск даалбаан, зтәымта итагылаз, деилфаҷа деилаҳәаны, аҷҷаҳәа аԥсышәала дҳацәажәеит. Ҳара ҳзыҳәан ари ҳамта дуӡӡахеит. Ҳаԥхыӡ иаламшәацызт аԥсуа аус иуеит Аԥснытәи аобком аҟны ҳәа. Иихәаз атакқәа ратқыс амцәыжәѡакәа ҳнатеит ҳбызшәала дахьҳацәажәаз. Уи Мџьыт Хәарцкьиа иакәын, иабаздыруаз, ҳаԥхьаҟа ҳшеиҿанагалоз, уимоу еиҕацәас ҳшыҟалоз.

Ибзиаӡаны исгәалашәоит даҿеакгьы, убри џьаҳаным ицаша П. Ингороҟәа ихҟьаны иҟалақәаз. Ишысҳәаз еиԥш, «Штурмом» Абхазобком ҳанажәла, «От ворот поворот» анаҳзыруы, ҳарԥ ҳахшыѡ атқыс, ҳгәы еиҳа ианаиааиуаз, ҳамчқәа еитах еибытаны «ҳажәлеит» Совмин, уажәы аԥсуа институт ахыбра. Ууанӡа атқыс, ҳхыԥхьаӡара итцегь иацлеит. Адәахьы даадәылцит ишәагаа уамак иаумкәа, ихы-иҿы аахыгьежьааны, иблақәа қьиарала итәны, ицқьаӡа аԥсышәала дааҳацәажәеит. Иара иихәақәаз, ҳара иаххәақәаз аамта аӡиас иагахьеит, аха иаргьы дыззықәпоз, ҳаргьы ҳазҿқәаз, ажәлари анцәеи ирыбзоураны ҳахаанхеит аԥсуа ҳәынтқарра. Уи ахатца ихатцатҟьа Архип Лабахәуа иакәын. Агәра ганы сыҟоуп усҟан аҿарацәа дҳалагылан иихәақәоз ажәақәа дырхырҟьаны Аԥсны «дықәырцеит», – Қартҟа аусурахь диаргеит. Абри аамтазыҳәан, иааҳалаѡхьан, аԥсуаа иааудгылоз рызегьы цәажәарас ирыман, Аслан ҳәа Отырбак, ақыртқәа иаахтны дырҿагыланы, Қарт дыкәгыланы дцәажәеит ҳәа.

Ишысҳәаз, Аҟәа артцаѡратә училишьче стан. Атоурых ҳзыртцоз Татиана Еснат-иԥха Конџьариа, иаҳдыруан Аслан Отырба иԥшәма шлакәыз, лара, ҳартцаѡы Татиана Еснат-иԥха, сзыпсам аҟара ҳатыр ду сыкәылцон. Убри схы иархәаны, ртаацәараҿы снеит Аслан Ҭамшьыгә-иԥа сиацәажәарц, Қарт икәгылара азыҳәан. Иихәақәаз ажәала исеиҳәеит, аха икәгылара, иѡны дзыпхьаз, сыкәгылара ашьтахь исымырхит, иусташа акгьы сымам иҳәеит. Даара акырӡа шыкәса цхьаны Владимир Ԓлиа, атарауаѡ, Москва архивк аҟны имԥыхьашәан, акьыпхь ианитцеит А. Ҭ. Отырба икәгылара.

Ари изысҳәо аҿарацәа ҳамацара ҳакәым, ихан аиҳабацәа Аԥсны азыҳәан зны аргама, даҿеазны маӡала акәпара иаҿыз.

Убарҭ аԥсуаа нагакәа, азакәан аганахьала, ҳара иҳамҳәаҙакәа ҳрыхьчон.

Иаазгоит ҽырԥштәык.

Еиҳараҙак аҽарацәа, ѡажәа, ѡажәихәба шықәса реиҳа зхымҵуаз, еиҽаҳкааит Мыкә ашҭаҽы ажәлар реизара. Убри аизара иазкны игәалашәарақәа ибзианы, ииашаҵәкьаны иѡны икьыԥхьит хҵарауаѡ С. Л. Зыхәба, ихаҭа изласеиҳәаз ала, убасҟангьы амшынҵақәа иѡуазаарын. Урҭ макьана имкьыԥхьҙац.

Мыкә ашҭа ажәлар реизара аҟны сара сықәгылара азкын, Қырҭтәылантәи ақырҭкәеи агырқәеи ихырҵәаны, Аԥснытәа иааганы ишындырхо. Аԥсуаа чынуаақәак иаҳҽагыланы, ҳцәа ҳхыхуа, абахҭа ҳҭаркыз аҟара ажәа баапсҟәа рҳәеит.

Изхысҳәаауа, астудентцәа аҵара ахьаҳҵақәоз ҳҭырцарацы иҙбаны иҟан Аԥсны анапхгара аҟны. Уажәы-уажәы ҳҭырцоит ҳәа ҳаԥшын, ҳаиқәдырхеит аԥсуаа нагакәа.

Инацыстцар сҭахуп хшыѡҵакык. Даара-даараҙа имаҷын аԥсуаа аполитика ду иаҷыз, ахыԥхьаҙара мацара акәым. Ибзианы издыруаз, уи аганахьгьы зынҙа имаҷын. Убри аус ду аҳәынҭқарра-политикатә зҵаарақәа ҳажәѡа иқәлеит даҷеа уск азыҳәан Анцәа ҳаицызшаз аҽарацәа, – ашәҟәыѡѡцәа, аҵарауаа, ажурналистцәа, арҵаѡцәа уҳәа.

Доусы Анцәа дыззишаз иус даҷызароуп.

Аполитика, аҳәынҭқарратә маҵура – уигьы баѡхатәра ҷыдоуп.

Азхаз ахықә аҟны унанагар, аҙсашьа шузымдыруаз, аҙы уҷеалажьыр аҙы цәқәырԥа уахәаҷеуеит.

Сшыхәыҷҙаз еилыскаахьан, сара исусу ашәҟәѡыроуп ҳәа. Изхысҳәаауа, аполитика ду иааигәаҙаны аҟынҙа саннанагалак, схьаҵны, сышәҟәѡыра ашҟа схынҳәуан.

Иаазгоит ҽырԥштәқәак:

Ашкол данҭаз аахыс ибзианы издыруаз, аиѡызара бзиаҙа шҳабжьаз Валери Хынҭәба Аԥсны аобком актәи амаҙаныҟәгаѡыс дҟарҵеит. Иара идҵала дсацәажәеит аѡбатәи амаҙаныҟәгаѡ А. Саҟварелиҙе, Аҟәатәи адраматә театр директорс сақәшаҳаҭхарц. Иаҽаршәны мап аныск ашьҭахь, иара ихаҭа В. М. Хынҭәба снаиԥхьеит. Аҟәатәи адраматә театр ди-

ректорс сақәшаҳаҭхарц. «Усывагыл, ҳаицхыраап», – иҳәеит. Мап аныск, хымш анҵы даҽазнык снаганы дсацәажәеит. Иаахтны исеиҳәеит, шықәсык, шықәсыки бжаки раҟара уаҟа аус ула, ажәа усҵоит, акультура аминистрс уҟасҵоит ҳәа. «Ҳаҭыр сықәуҵозар, усыцхраарц уҭахызар, усыцхраа уск аҟны. Сара уажәы аус ахьызуа ашәҟәыѡѡцәа реидгыла аҟны, смаҵуреи суалафахәи сзааныжьны, шықәсыбжак аҟара аԥсшьара сыҵ», – сҳәеит. Абри аицәажәара ашьҭахьгьы, шәиацәажәа, дақәшаҳаҭхааит атеатр директорс иҟаҵара ҳәа исзикит Баграт Шьынқәбеи Иван Ҭарбеи. Аѡыцьегьы даараҙа ҳаҭыр зқәыстҵоз уаа дуқәан. Исацәажәеит. Исымуит, ачынуаѡра сара исыцәтәымуп сҳәеит, абаѡхатәра мацара акәҙам, ҟазшьалагьы истәымызт. Инацыстҵоит хшыѡҵак хәыҷык. Асахьаҭыхра, ашәапҵара, ашәҟәыѡѡра уҳәа, ԥсабарала баѡхатәроуп, амаалықь – аԥсыцкьақәа ирусуп.

Аполитика – аѡсҭаа ичысхәуп, иусуп.

Амаалықьи аѡыстааи еинуршәарц иалагаз, изгәамҭаҙакәа наҟ диԥырҵуеит аԥсыцкьа, иҟаиҵахьоугьы ԥхасҵеитәуеит.

Ажәа шәасыршьит, саҵашәымҵан.

Ииаит ашықәс, 1967 шықәса, апрель (мшаԥы) мза. Игор Марыхәба ииашаны иҳәеит, рыԥсадгьыл аразҟы рыҙбарц, аԥсуа жәлар Аҟәа иааизаны, афилармониа иныѡналан итәеит, аҭаацәа бзиа ианааилатәо аамҭазы. Афилармониа иамкыз, зыкьѡыла адәахьы игылан.

Ажәлари Аԥсны анапхгареи изныкымкәа еицәажәеит, аха рҳәатәы еиқәымшәеит. Иҟарҵара рзымдыруа ажәлар иаанааилаха, ирацәаѡымыз гәыԥк ауаа нагақәа исыдырҵеит сықәгыланы сцәажәарц. Ажәала ацәажәара акәым, саԥхьарц ашәҟәы (аашьҭымҭа) (послание).

Аҵх агәы еиѡнашахьаны, ажәлар аарҙырѡны, ашәҟәы саԥхьеит. Ажәлар рыгәтыха аҳәазар акәхап, еигәыргьаны ирыдыркылеит, аха инацҵаны абас: сзыԥхьаз ашәҟәы ҵаҵгәыс иҟаҵаны, иҵегьы иааиҧтәны, иалырхыз ауаа рыла иаҳѡырц???

Уезгьы-уезгьы иҳәатәуп сзыԥхьаз ашәҟәы аҭоурых.

Ишысҳәаз еиԥш, апрель (мшаԥы) мза, 1967 шықәсазы, ажәлар еизаанҙа, ѡбаҟа шықәса раԥхьа, ашәҟәы аѡра ҳалагахьан, аеҳәшьцәа Екатеринеи Ҭамареи Шьаҟрылԥхацәеи сареи.

Аеҳәашьцәа Шьаҟрылԥҳацәа дунеихәаԥшрала ҳахьеизааигәаз мацара акәымкәа, дараҙа акыр зҵазкуа акәны иҟан ҳаидызкылоз даҽеакгьы. Раб Платон Семион-иԥа Лыхны ашкол аҟны рҵаѡыс дсыман. Иашьа Максыс Шьаҟрыл сан лаҳәшьа гәакьа ԥҳәысс диман. Сан лаҳәшьа илыхшаз лыԥҳаи, лыҷкәынцәеи, ҳәарада, Екатринеи Ҭамареи анки абки ирыхшазшәа еибабон.

Иҵегьы инацлеит даҽеакгьы. Аҟәаҟа сиасны, арҵаѡратә училишьче санҵала, Москва аҵара ду далган Аԥсныҟа дхынҳәны, арҵаѡратә училишьче аҟны аԥсуа бызшәа ҳлырҵо далагеит Ҭамара.

Ажәакала, аеҳәашьцәа Шьаҟрылԥҳацәа рыҟны, Аҟәа тәарҵасгыларҵас исыман. Ламысла аҳәара азин сымоуп, сзыԥсам аҟара ҳаҵыр сыкәырҵон, саргьы саҳәашьцәа еиҳабацәа реиԥш сырзыҟан.

Ҳаамҵазтәи аԥсуаа ҳҵоурых ианылахьеит аеҳәашьцәа Екатринеи Ҭамареи И. В. Сталин ихьӡ ала, 1952 шыкәса анҵәамҵазы ирѡыз ашәкәы. Разҟыс иҟалаз, ашьра рыкәҵаны иҵаркыртә иануҟаз аамҵазы иаалырҟьаны дыԥсит И. В. Сталин, март (хәажәкыра) 5, 1953 шыкәсазы. Шаҟа ииашан ирҳәазеи аԥсуаа: «Анцәа дҳамоуп». Апалач ду ԥсышьацәгьа ахьииҵаз аҟны даанымгылакәа, дкыдҵаны дыршьит Л. П. Бериа.

Аеҳәашьцәа Шьаҟрылаа рышәкәы амѡа аатит, адамба тҟәацит. Абандитцәа хадакәа ыкәҙаait, аха рҵыхәагацәа акыр шыкәса амч дуқәа рыман, мап, амчқәа рымоуп иахьагьы.

Амаҭ ахьыршьыз адгьыл даара акраамҵа ашҳам алоуп, ушьапы хтны унықәныҟәар, ашҳам уашьыр алшоит. Убри ашҳам саргьы исыцрасит, схатәы ԥсҭазара зегьы инанарҳәыаанарҳәит, исыдырҵаз ахара ду иахьагьы исхыхҙам.

Уи шысыцҳаз абас ауп.

1966 шыкәса, маи (латцара) 31 рзы Аҟәатәи Аҳәынҵқарратә драматә театр аҟны апремиера ыҟан, сыдрама «Аҳақ ашәара» аспектакль. Ахәаԥшцәа знызаҵәык ирбеит. Аухаҵәҟьа сыдрама атекстгьы саргьы, дара рбызшәала иуҳәозар, «сысабигьы саргьы» «аҟаԥшьқәа» рыѡныҟа ҳаргеит.

«Сысаби» «дахьҭаркыз» иахьагьы дҵакуп.

Ишысҳәаз еиԥш, знызаҵәык ахәаԥшцәа ирбеит, уинахыс ашә акит.

Акыр шықәса цхьаны, сԥыза ду арежиссиор «абахҭа» дҭигарц далагеит «сысаби». Аԥбатәи аан еиҳагьы еицәахеит. Иқәиргылаз аспектакль «Аҳақ ашәара», ирыдыркылеит, иҙбаны ишьҭырхит уажәы апремиера ҟалоит, афишақәа кыдырҵеит. Атеатр иазымкуа абилеҭқәа аазхәахьаз ахәаԥшыԥцәа знызаҵәыкгьы идыдмырбеит. Еиҭах аихатә «бахҭа» «иҵаркит» сыдрама.

Урҭқәа зыхҟьаз аилкаара мариоуп. Акгьы рхараҙамкәа ауаа кыдҵаны изшьуаз рхаҭақәагьы, ирыхшазгьы илеиԥеиуа аԥсуа дгьыл иқәын. Сыдрама изызку дара рсабрада рҿыхра ауп, аха «сысаби» иҳақ рықәшәеит ишьапқәа ҧызытҵәҵааз – изыхшаз, изааҙаз ран гәакьа Асовет мчра иҟәыбаса еилаҳаит. «Сысаби» иара ихала ишьа иуит, сара сакәым, сабгьы ишьа ауит. Абарҵқәа зхысҳәаауа, аеҳәшьцәа Шьаҟрылҧҳацәеи сареи лафла еибаҳҳәон: «Асовет мчы хзырбгало ҳаибаныҳәалап!» ҳәа.

Ҳазыхынҳәып афилармониа аҟны сзыҧхьаз ашәҟәы. Уаҟа саԥхьеит иааркьаҿ-ааркьаҿны. Ишеибгоу ҧхьашьа амамызт, даараҙа ирацәан, мышкала икьыҧхьны 72 даҟьа-цыра-бгьыц ыҟан.

Иахьдуцәаз азыҳәан мацара акәҙам. Уаҟа ианҟәан шьаҭанкыла сызқәшаҳаҭмыз ахшыԥҵакқәа.

Уи атәы ҳаԥхьаҟа исҳәоит.

Уажәазы ажәақәак ашәҟәы ахаҭа аҭоурых.

1967 шықәсазы имԥаԥысуан Октиабртәи ареволиуциа 50 шықәса ахыҵра. Уи арыцхә инеиҵыхны иазгәарҭарц асовет аҿазыҟаҵара иалагахьан. Ҳәарада, еиҳараҙак имԥаԥызгоз ЦК КПСС акәын. Идеолог хадас иҟаз М. А. Суслов иакәын. Иԥҳа ақырҭуа диман. Асовет министрра аиҳабыс дыҟан А. Н. Косыгин. Уигьы иԥҳа ақырҭуа диман. Н. С. Хрушьчови иԥҳәыси В. Мжаванаҙеи иԥҳәыси еиҳәшьцәан, Н. Хрушьчови В. Мжаванаҙеи еимаҳәылацәан. Призидиум ВС СССР маҙаныҟәгаԥыс дыҟан Георгаҙе М. П.

Ажәакала И. В. Сталин Л. П. Бериеи рышьтахьгьы, СССР анапхгара акырҙа зыҙбоз Қырҭтәыла иадгылоз ракәын, даҿакала иуҳәозар, ақырҭқәа иаарҭахыз ҟарҵартә аҭагылазаашьа ыҟан. Уи рхы иадырхәарц аҵарауаа, шәҟәыԥцәақәак уҳәа, еицырдыруаз ақырҭқәа аԥра иаҿын Аԥсны алахьынҵа

зыʒбоз ашәҟәы ду. Иарбан ҭакы хадас иамаз? Аҧоуцәа автономиа роуит адинхаҭара мацарала, уаҳа акгьы, избанзар ииашаҭәҟьаны иқыртқәан. Автономиа рыртеит асовет мчы анышьақәгыла. Аамҭа цеит. Аидеологиас иҟалеит акоммунизм. Аҧоуцәа автономиа рымхра зынʒаск имариан. Аҧсуаагьы ақыртуа жәларшьтрақәоуп ҳәа агәра ддыргахьан Асовет мчы анапхгара.

Ишысҳәаз еиҧш, октиабртәи ареволиуциа 50 шықәса аныҳәа ду рхы иархәаны, азҭаара ыкәдыргылон Автономиатә республикақәа ѡба – Аҧсни Аҧариеи раҧыхра (упразднить).

Қартгьы Москвагьы иҟан ауаа дуқәа гәыкала аҧсуаа бзиа избоз, милатк аҳасабала ҳаиқәырхара азыҳәан иаарылшоз ҟазҭоз.

Хыхь исҳәаз азҭаара – Аҧсны автономиа амхра Москва азҭаара аныкәгылалак иаҿагылаша, аҧсуаа рҿахәы зҳәаша шәҟәык шьҭазар акәын, заагьы ирыҭатәын.

Уи аѡыза ашәҟәы аѡра ауадаѡрақәа даара ирацәан. Еизгалатәын афактқәа, иҧшаалатәын адокументқәа, ирацәажәалатәын аиуристцәа, аҭоурыхҭцааѡцәа, аекономистцәа, аполитика ду бзианы издыруа.

Ашәҟәы ѡтәын хшыѡ хьшәашәала, аҧсуаа ишырҳәо еиҧш, иѡтәын ахаҳә еиҟәнажәо, акы иузамамкуа. Иҭегьы, даараʒа ишәарҭаз КГБ акәын. Избанзар Аҧсны КГБ Қырҭтәыла Анапаҿы иҟан, Амала иҳәатәуп Қырҭтәыла анапаҭаҟа ишыҟазгьы, КГБ аҟны аус зуаз аҧсуаақәак гәыла-ҧсыла иаҧсуаан. Убарҭ иреиуаз ауаа, дара рхаҭақәа шаҳаҭуп, ѡынтә сеиқәдырхеит, абахҭа аҭакра акәʒам, маʒала сышьра иашьҭаз рҿынтә. Уи афакт саҧхьаҟа исҳәоит, рыхьыʒқәа, рыжәлақәа нацҭаны.

Ишысҳәаз, апрель (мшаҧы), 1967 шықәсазы жәлар реизара ҟалаанʒа, шықәсык инареиҳаны, ашәҟәы аѡра ҳалагахьан аеҳәышьцәа Шьаҟрылпҳацәеи сареи. Дҳаман, акыр зықәра иҭысхьаз бырзен ҧҳәыск, луадаҿы игылан кьыпхьга машьынкак. Ақыртуа фашизм зхызгаз – Аҧсны иқәырцаз лакәын, ҳәарада ргәаг лыман. Икьыпхьны даналга, капеик лымгеит, акьыпхьра мацара акәым, афактқәагьы ҳаҭалҳәон.

Ҳамаʒа ду, даараʒа зыгәра ҳгоз аҧсуаагьы ираҳҳәаʒомызт, баша еиқәшәарак еиҧшәа ҳрацәажәон.

Ашәҟәы аҵыхәтәаны́за иԥны, машьынкала икьыԥхьны иаҧыҟала, ҳәарада, анапаҵаԥра азҵаара цәырҵит. Ашәҟәы шьҭтәын СССР анапхгара ду ашҟа.

Анапаҵаԥра аан, ҳахԥыкгьы ҳҳәатәы еиқәшәеит. Екатерина длакԥакуан, аамҭа сышәҭ сазхәыцып лҳәеит. Сара инаҽаршәны мап аҵәыскит.

Иарбаныз еиҳараҙак ҳҳәатәы ахьеиқәшәоз? Аматҵура дуқәа ирхагылаз ақырҭқәагьы аҧсуаақәакгьы ахара рыдахҵон, аҳәынҭқарра аҵаҧычреи аҵарҭышагареи рзы. Уаԥрала, дарбаныз иззымдыруаз чынуаа дуқәак зҽыз? Ажәала аҳәара мариоуп, унапы аҵаԥны ашәҟәы ашьҭаҵара, уи иаанагоит азашшра, насгьы ҳабашшуеи? Иреиҳаҙоу анапхгарахь. Ҳара ҳнапала абахҭа хҭатәон, абахҭа учҳап. Иҵегьы еицәоу ҳзыруан: клеветники, аҵәгьаҳәацәа, абас иҟоу ауаа ракәын Аҧсны зыхьчоз ҳәа, убасҟак ҳцәа ҧырҽуан, Аҧсны ҳақәҵны ҳцартә ҳҟарҵон.

Ажәакала, ашәҟәы ду анапаҵаԥра аан ҳҳәатәы анеиқәымшәа, иҳаҙбеит абас. Зыгәра ҳго, аҧсуаа иуристцәақәак маҙала иаҳарԥхьап, ирҳәо ҳаҳап, убри ашьҭахь ҳахԥык ҳнапқәа наҵаԥны Кремльҟа ираҳҭап ҳәа, насгьы аамҭа ҳаман. Аха ахҭыс дуқәа убасҟак иццакны ицон, итҟәацыз асыҧса иаԥызаха, Гәдоуҭа, Гагра, Очамчыра араионқәа рҟны, ақалақь Тҟәарчал уҳәа аизарақәа, еиҳараҙак аҽарацәа Қырҭтәыла иаҽагыланы ақәгылараҟәа мԥаҧысуан, ишнеишнеиуаз, анхацәагьы нарыцгылан, ишысҳәаз еиҧш, зықьԥыла ажәлар еизан афилармониа ааныркылеит. Ҳашәҟәы ианқәаз реиҳараҙак ажәлар рхаҭа аҳәара иалагеит.

Ишысҳәаз еиҧш, Аҧсны аиҳабыреи ажәлари рҳәатәы анеиқәымшәа, иҟарҵара рзымдыруа ианааилаха, идуцәамыз гәыпԥык аҧсуаа ҳааицәажәан, ҳашәҟәы анапаҵаԥра ада имазеины иҟаз, сызқәшаҳаҭымыз ахшыԥҵакқәа иҵәаҕәаны, иагырханы, сара иансыдырҵа, афилармониа аҟны ажәлар сырзаԥхьеит. Еиҳараҙак иақәшаҳаҭхеит, аха ҳашәҟәы аҟны иҳәаҙамызт, аҵыхәтәан хшыԥҵак хадас иҟалаз. Рызегь иақәшаҳаҭны, ақәшаҳаҭра ажәала акәым, зықьԥыла рнапы аҵаԥны ишьҭырхит абасеиҧш:

«*Абхазия не может более оставаться на автономных началах в составе Грузинской ССР*».

Уаанʒа 1947, 1952, 1953, 1957 уҳәа, Аԥсны зыхьчоз ашәҟәқәа зегьы, аʒәык, ԝыцьак, хԝык уҳәа хатәы гәааанагарақәан. Урҭ ашәҟәқәа ирылшақәаз даара ирацәан, аха уамак иахатҵгыломызт СССР анапхгара. Дарбанзаалак авторцәа аʒәгьы днаганы ирмацәажәацызт Кремль ачынуаа дуқәа. Убригьы ҟарҵартә ажәлар ирылдыршеит. Ажәлар рхаҭарнакцәа уҳәа ЦК КПСС аҟны ҳрыдыркылеит аақԝык аԥсуаа. Ажәалагьы иҳәаны ҳнапы аҵаԝны ашәҟәы рнапаҷы идҳаркит.

1967 шыкәса, апрельтәи (мшаԥы) ажәлар реизара шыкәсык инареиҳаны, ашәҟәы аԝра ҳалагахьан. Ҳаҟан ԥшьԝык ауаа: аеҳәашьцәа Шьаҟрылԥҳацәеи, даҽаʒәи сареи. Аԥшьбатәи, изыхҟьаз сыздыруам, абжеиҳарак ҳаԝхьаны даҟәытҵит. Раԥхьатәи авариант 100 даҟьак раҟара иҟан, ашьҭахь иҳаркьаҷеит 72 бгьыц раҟара.

Уеизгьы-уеизгьы иҳәатәуп даҽакгьы. Ишысҳәаз еиԥш, ҳашәҟә ду иааркьаҷны санаԥхьа, иʒбаны ишьҭыхын, сзыԥхьаз ашәҟәы ҵаҵгәыс иҟаҵаны, иҵегьы иааилацалан иаҳԝырц. Уи рԝырц азыҳәан ԝажәаԝык раҟара ауаа алырхит.

Шыкәсык инареиҳаны, маʒала хԝык ауаа иаҳаԝуаз ашәҟәы, уажәшьҭа иаахтны, раԥхьа иқәҵаны, цхыраагʒак аҳасабала, зегьы ирбартә астол инықәаҳҵеит. Машьынкала икьыԥхьны ԝажәаҟа даҟьа ирмазеины иаҳҭаххозар ҳәа, ҳашәҟәы дугьы, аԝбагьы ааидкыланы Москваҟа иаҳгеит хԝык. Ҳашәҟәы ахаҭа сара сыкәа иҭаҵаны изгеит.

«Иаахтны астол иқәырҵеит ҳашәҟәы» ҳәа зысҳәаз, иахылҷиааз шәасҳәап. Иҵәаҕәаны сырмыԥхьаʒеит рыжәлақәа, рыхьыʒқәа Аԥсны аобком аԝбатәи амаʒаныҟәгаԝ Д. В. Гогохьиеи Аԥсны аминистрра аиҳабы М. В. Чиковани.

Ишысҳәаз еиԥш, иҵәаҕәан сагьамыԥхьаʒеит рыхьыʒқәа, рыжәлақәа, аха ҳашәҟәы изҭаху даԥхьартә астол ианықәла, ҳәарада «аҟаԥшьқәагьы» аԥхьеит. Ашәҟәы зԝыз ҳаҵәгьа рҳәеит, даҽакала иуҳәозар, Д. В. Гогохьиа иарҳәеит аҳәынҵқарратә ҧара аҕьычра ҳәа ахара шидҵоу. Афилармониа аҟны, иааилацаланы ашәҟәы аԝра ианаҷыз, уи ԝаха-хаха иаҷын, убри аамҭазы, уахык аҵхыбжьон икабинетахь снаиԥхьеит Д. В. Гогохьиа. Снаиԥхьеит, избанзар ашәҟәы сахьаԥхьаз азыҳәан,

насгьы жәлар реизара инеимда-ааимдо имҩаԥаагон Ҭамара Шьаҟрыли сареи. Д. В. Гогохьиа икабинетахь саннеиԥхьоз, убри аухатцәҟьа днарыԥхьан, Е. А. Шеварднаҙе диацәажәарц Қартҟа дрышьтит Ҭамара.

Акраамҭа ҳажәеимакқәа рышьҭахь, икабинет сандәылтцуаз: «Мне Вас очень жаль, видимся последний раз, прощайте», – иҳәеит. Икабинет ыҟан ахԥатәи аихагылаҷы. Санылбааауаз исывагылан исыцлыбааит исзымдыруаз ԥьоукы, ҩыԥьа ахацәа. Сдәылтцуаны, ашә ааигәара иҟаз уадак сыҩнаргалан, руаҙәк астол дадтәаланы акы иҩуан, егьи сышьҭахь дгылан ашә аркны. Аҩыцьегьы уаангыл, уаангыл аамышьҭахь уаҳа ажәак рҳәомызт. Ашьҭахь еилыскаait саатк аҟара саанкыланы сышрымаз. Уца! – рҳәан, адәахьы сындәылтцын, уажәы Н. Марр ихьӡ зху, усҟан Ф. Енгельс ихьӡ зхыз амҩаду санылаҧы сышнеиуаз, Аҭынчра апроспект аҟны снеиуаны аамҭазы, алашьцара иҷалакны даасыдххылан, сыжәҩа нҭарсны, ажәак аҳәаха сымҭо, сырқәасқәасуа, ааигәа игылаз имашьына ашьҭахьтәи ашә ааиртын, сынҭеитцеит Габрушьа Кәыцниа. «Ухы ларҟәы, ҵаҟа уца! Уршьуеит, уршьуеит», – иҳәан, мчыла имҵадырсыз аԥҳәызба сылҩызаха, ихы шхаз, анаҟа-араҟа дымҩахымтцкәа, Маиак (Алашарбага) ашҟа симаны дцеит. Сашьцәа раҟара зыгәра згоз Габрушьа, ҩнык аҟны снеиган, алашара амыркыкәа, ашә ааиртын, сныҩнакны дцеит. Ашара саатк аҟара шагыз, Габрушьа ашә цаԥхала иааиртын, саадәылганы, инахараны даҷеа ҩнык ахь сганы ситцәахит, иҟалаз сзықәшәаз ҳәа акгьы сзымдыруа. «Иҟасҵеи, уара, иҟалазеи?» – ҳәа саниазҵаалак: «Даҷеазны иуасҳәап», – иҳәон, уаҳа акгьы.

Аамҭақәак анҵы ашьҭахь, Габрушьа исеиҳәеит иҟалаз.

Д.В. Гогохьиа икабинет сандәылтц, «аҟаԥшьқәа» аҭел дырзасит: «Абыржәы сара сҟынтәи ддәылтцит, ҵаҟа ԥытрак даанышәкылоит, афилармониахь дцоит, амҩан изутәу шәара ижәдыруеит» ҳәа, – адҵа риҵеит, иахьырҵаху сыргарц, ԥьара сыршьырц.

Хыхь ишысҳәаз, Аԥсны КГБ Қырҵтәыла анапаҵаҟа ишыҟазгьы, уаҟа аус руан Аԥсны иадгылоз аԥсуаа. Д. В. Гогохьиа адҵа анриҵа, уаҟа аус зуаз Иура Михаил-ипа Кәыцниа ҭелла реицәажәара иаҳаит. Даҷеа ҭелк ала Габрушьа дизасит,

сара сыршьырц адҵа шрымоу. Егьиашаҵәҟьаны Габрушьа сахьымҵаирсыз инахарамкәа сызшьуаз иԥшны игылан.

Абарҭ ауаа ахацәаҟәа Иура Михаил-иԥа Кәыҵниеи, Габрушьа Зыкәыр-иԥа Кәыҵниеи сеиҟәдырхеит. Убасҵәҟьа деиҟәдырхеит Ҭамара Шьаҟрылԥхагьы.

Ҩажәак еихысҳәаалоит.

Ҳиааира дуззаа ашьҭахь, амҩаду аҟны, машәырла ҳаиқәшәан, ҳшеицәажәоз дааԥышәырччан, зыԥсаҭа шкәакәахаша, Ҭамара лафны ус дсазҵаайт:

– Анкьаҙа зны, сымҵарсны сызгоз, сеиҟәзырхаз Акәыҵниа иԥсы ҭоума, деибганы далҵыма аибашьра, акыр удыруама? ҳәа.

– Иҷкәынцәа аҩыџьегьы иваргыланы деибашьуан, Аҭара командирс дыҟан. Ихаҭагьы иҩҽгәаны дхәын, Анцәа иџьшьаны деиқәхеит. Иҷкәын аиҳабы акгьы имыхькәа аибашьра далҵит. Егьи, иҷкәын аиҵбы даараҙа иҩҽгәаны дырхәит. Аиарҭа дамадоуп, дызгылаҙом, – анысҳәа, лҙамҩақәа инарыхьыкәкәеит лылабжышқәа.

Ишысҳәаз еиԥш, сара сеиԥшҵәҟьа Габрушьа деиҟәирхеит Ҭамара. Уи шыҟалаз абас ауп.

Қарҭ дганы, Е. А.Шевардназеи лареи реиқәшәара ашьҭахь, «ҳашьцәа» иҙбаны ирыман, уаҟа Қырҭтәыла атерриториа аҟны акәымкәа, Аԥсны, Аҟәа данааилак даԥырыргарц. Уи Бериа иусушьаҵәҟьа акәын. Ишьырц иитахқәаз рзы аԥсуаа ҳнапала убас документқәак еиқәдырҽаҽеон, иршьуаз ауаҩы, аԥсуаа сыцәгьа рҳәеит, сырҭиит иҳәартә иҟарҵон.

Хыхьгьы исҳәахьеит Қарҭгьы иҟан Аԥсны гәыкала бзиа избоз, ирылшоз ала, Аԥсны аиқәырхара иаҿын.

Анцәа иџьшьаны иԥсы ҭоуп, ишиаҳаз иара ихаҭа иҳәап, сара ибзиаҙаны издыруа акоуп. Қарҭынтәи иаауаз адәыгба Кьалашәыр, иаарыцқьаны минуҵзаҵәык иаангылон. Убри аминуҵ ихы иархәаны, Ҭамара дызҭаз авагон дыҩҭалан, сара ишысзиуз еиԥш, ажәак аҳәаха лымҵакәа, лыжәҩа аанкыланы, даалбаага ны, ианаацәылашоз имашьына дылҭаҵаны диҵәахит. Лара дырбаандаҩны, абахҭахь акәымкәа, абнаршәырахь, уаҩԥсы дахьимбаша дыршьырц, Аҟәа адәыгба аанҿасырҵа ду аҟны илзыԥшын.

Ашьҭахь, шьыбжьонеиԥш, даҽеа, машьынак ала, даҽеа џьоукы лыѡныћа днаргеит, иларҳәеит лхала ддәылымҵырц.

Ишысҳәаз еиԥш, КГБ иалақәаз иҳацхрарауаз аԥсуа хацәа бзиақәа ыћан, аха ҳрыцҳара згаша, ақыртқәа рацкыс еицәаха, иаҳҿагылоз, ҳазҭиуаз аԥсуаагьы ыћагәышьан. Урҭ КГБ иалақәаз рыдагьы, иҟан итҵегьы еицәақәаз аԥсуаа ачынуаа.

Убри анысҳәа, сажәа снаԥыѡланы, ишәасҳәап иҟатҵәћьаз. Убри ала агәра жәгап, аԥсуаа чынуаақәак, ақыртқәа рацкыс еицәаха ҳазҭиуаз.

1966 шықәса, сентиабр мзазы Қырҭтәыла, ашьхатә Курорт Бакәуриани имѡаԥысуан Қырҭтәыла ЛКСМ ацентр комитет аԥшьгара аҿарацәа рсеминар. Аԥснынтәи иалахәын адраматург Р. Џьопуа, арежиссиор С. Мревлешвили, апоет Г. Каландиа, акомҿареидгыла Аҟәатәи ақалақьтә комитет амаҳаныћәгаѡ Џ. Анҭиа, ашәћәыѡѡы, ажурналист, арҵ ацәаҳәақәа зыѡуа.

Асеминар мѡаԥыргон Қырҭтәыла еицырдыруа ашәћәыѡѡцәа, апоетцәа, адраматургцәа, арежиссиорцәа. Иалахәын ЦК ЛКСМ СССР амаҳаныћәгаѡцәа. Асеминар аћны, ѡынтәхынтә сықәгыланы сцәажәахьан. Убри азыҳәан сгәеиҭазаап, хәылбыҽхак, акакалкырҭа аћны, Москватәи асасцәеи, Қарҭтәи чынуаақәаки ҳаидтәаланы ауараш аажәуан.

Дааѡналан дааҳадтәалеит, Қырҭтәыла апартиа актәи амаҳаныћәгаѡ, ицхыраарыс аус зуаз Реваз Сулакаури, иматҵура аамышьтахьгьы, ажәеинраалақәа иѡуан. Асеминар аћны ҳаибадырын, ҳаҭыр еиқәаҳҵон ақырҭуа шәћәыѡѡцәа аешьцәа Гелиҳеаа. Убарҭгьы ҳадтәалан. Ауараш аамышьтахьгьы, аѡгьы, ауаткагьы ҵәыцақәак анаанаҳкыла, лафшәа, зегьы ираҳартә, урыс бызшәала ус ҿааиҭит Реваз Сулакаури ихы насықәкны:

– *Мы думали, что ты националист номер один, оказывается, ты занимаеш и не первое, и не второе, даже пятое место занимаешь,* – иҳәеит.

– *Если я занимаю пятое место, это замечательно, пять – это отличная оценка,* – саргьы алаф налсхит, мчыла сҽааанкыланы.

– *В национальном вопросе в каком он месте, я не знаю, но хорошо знаю, то что наш Джума Ахуба хороший писатель,* – иҳәеит Ҭамаз Ҷилаҳеи.

Уи ауха уаҳа ажәак мҳәакәа, сахьыԥназ ауадахь сцеит, изызҙарызеи даара ихьаазгеит апартиа ачынуаԥ ииҳәаз ажәа бааԥс «националист».

Адырԥаҽены акгьы смаҳаҙазшәа, аԥсшәа еибыҳәо, ҳаицәаажәон Реваз Сулакаурии сареи, ашьҭахь, амш анҵәамҭазы, ишсылшоз сҽынкыланы, лафшәа:

– Аԥсуа ԥы ԥаҭлыкак аазган, исымоуп, уареи сареи ҳаибаныҳәан аҵәыцақәак аанаҳҟылап, – сҳәан, ауадахь днасыԥхьеит.

Аҵәыцақәак анаанаҳкыла, ауаатәыԥса зегьы усгьы ҳартистцәами, еиҭах ирлафны:

– Аԥсуа националистцәа рҟынтә, уара излоуҳәаз ала, ахәбатәи аҭыԥ ааныскылозаап, уи даара сгәы иалоуп, изсумҭеи, ианамуҙах ахԥатәи, ма аԥшьбатәи зсумҭеи? – сҳәеит.

– Ахәбатәи аҭыԥ узҭаз сара сакәҙам, уи узҭаз Аԥсны аобком ахԥатәи амаҙаныҟәгаԥ иоуп, – иҳәеит, иижәыз аԥгьы наилсны.

– Уара излоудыруеи ахәбатәи аҭыԥ шаанискылоз? – иргызмалны сиазҵааит еиҭах.

– Ауыс ахьызуа Қырҭтәыла ЦИК аҟны иҟоуп асиа аԥсуа националистцәа рсиа. Уи асиа иануп 121-ԥык аԥсуаа, абарҭ ауаа роуп ҳара ҳаешьара иаԥырхагоу, ажәа «абхазские националисты» ҳәа иануп, – иҳәеит Р. Сулакаури.

Иҵегьы ԥыҵк анаҳжә, ишысымҳәо ала ажәа иҭаны, исеиҳәеит Аԥсны ҳалыргарц асиа ҟазҵаз, ирызҭаз. Џьаҳаным ицаша, ихьҙ-ижәла ишԥасзымдыруеи, аха ҙбышьа сзаҭом, арҭ реиԥш иҟаз аԥсуаа рыхьыҙқәа, рыжәлақәа акьыԥхь ианҵатәума? Убри азыҳәаноуп санҵамҭа «Иҳәатәуи иҳәатәыми» ҳәа, азҵаара ықәргыланы, хьҙыс изасҭаз.

Ҳазыхынҳәып аеҳәшьцәа Шьаҟрылԥҳацәеи сареи иаҳԥыз, иааркьаҷ- ааркьаҷны жәлар реизараҷы афилармониа аҟны сзыԥхьаз. Уи ашәҟәы ишеибгазгьы, иааркьаҷны сзыԥхьазгьы, аԥварианткгьы ақьаад илаҳәаны, сыкәа иҭаҵаны, Адлертәи адәыҷба ҳақәтәаны Москваҟа ҳанцоз, амԥан хҭыск ҳақәшәеит, ҳделегациа активла иалахәыз Шамил Ҳаԥьымбеи иҳадҳәалоу, акыр зҵазкуа хҭыск.

Еибаҳҳәан, ԥыцьа-ԥыцьала адәыҷба аресторан аҟны акраҳфарц ҳаицәажәеит. Шамил Ҳаԥьымбеи сареи акраҳ-

фарц аресторан аҟны ҳнатәеит. Ҳара ҳагьынатәеит, ҳааигәараҵәҟьа ѡыцьа ахацәа астол инадтәалеит, ишынатәааз, ҳара ҳрымбазазшәа рҿыҡаҵаны, ҳара ибзианы иҳаҳартә, рыбжьқәа рдуны, иаарҿашәоз зегьы аҳәара иалагеит. Ирҳәоз ацәахыхга ажәақәа убасҟак ихьанҵан, гәаҵәа зыз҂оу дѡаҵкьаны рхаԥыцқәа ыҵихратә. Сычҳара мыжда даара ишмаҷыз ибзианы издыруаз Шамил иныҵакны: «Уҽеанкыл, ичҳа, апровокаторцәа дара роуп», – иҳәеит, иҟазшьала дааԥышәыррчо. Аресторан дныѡналан адәахьы дыԥшуашәа зынзаск ҳаизымдыруашәа дтәан Митиа Багателиа, аспортсмен, имахәҿақәа, инацәкьарақәа блалагьы иаармарианы еилукааун дзакәы хаҵарԥыс ҕәҕәоу. Иҳарҳәахьан Шамили сареи ҳихьчаларц ихала ихы ишадиҵаз. Арҭ апровокаторцәа иаҳа-иаҳа еицәахо, ажәа цәахыхгақәа аҳәара ишаҿыз, ҿықә-ҿықә ҳәа ишьаҿа хьанҵақәа неихго, ажәак мҳәакәа, апровокаторцәа зыдтәалаз аԥенџьыр аалаирҟәын, Митиа руазәк ихы дамыскәа, инапы убасҟак ихьанҵаны иныкәцаны днакәыҕәҕәеит, деизҟәыҿны днатәеит. Уи ашьҭахь, иаԥхьа итәаз иахь дниасын, уи ихы, ампыл еиԥш ииаанкыланы, убас иаарҵәи-ҵәиит, уажәы-уажәы ихы «иаахҵәааны», аѡбатәи инапы анацәкьарақәа иааркьакьаны, ажәала акәымкәа, атрышә еиԥш «шәит, шәит» ҳәа аԥенџьыр шәкылууаа шәцоит ҳәа аанаго инапы надирбан, убри ашьҭахьгьы, ажәак мҳәаазакәа, даахынҳәын, дахьтәаз днеины днатәеит. Аӷырҵқәа рѡыџьегьы иѡыҵеибарҟьан идәылҵны ицеит.

Уаҟагьы инымҵәеит ҳашәҟәы «мыжда» аҭоурых. Москва асасааирҭа аҟны, афилармониа аҟны, ѡажәаҟа даҟьа иаҳѡызгьы иҵегь иҳаркьаҿырц ҳадырҵеит ЦК КПСС. Аадаҟьак раҟара инаганы, аҵыхәтәанынза иѡны, ицкьаза машьынкала икьыԥхьны, ҳнапқәа аҵаѡны ҳаналга, еидара хьанҵа дуззак снаҵыҵызшәа, «оф-гәышьа, Анцәа иџьшьоуп, ҳастол ишыҟаыз, уажәшьҭа иабаҳҭаху, аҵакы хада иааркьаҿны иѡуп, ажәлар рҿахәы ҳәоуп ххәан, ишысҳәаз еиԥш, асасааирҭаҿ иианыжьны Кремль, ЦК КПСС ашҟа ҳцеит, ҳахьрыдыркылоз.

Уаҟа ҳаиԥылара ибзианы ирыѡхьеит, ирҳәахьеит, ацҵара иаҭаххарым. Аха иҟоуп даараза акрызҵазкуа, ашәҟәы иадҳәалоу ахҭысқәа. Ҳус ҟаҳҵеит, ҳалгеит шаххәоз, ххынҳәны

Аҟәа ҳшааитцәҟьаз еиҭах рыххатәыс иҳауит «икаҳажьхьаз» ҳашәҟәы.

Аҟәа ҳшааитцәҟьаз, аҽенытцәҟьа, ауха снарыԥхьеит КГБ ашҟа. Сахьнаргаз, асасааирҭа аҟны иаанҳажьыз ишеибгаз ҳашәҟәгьы, иааркьаҽны сзыԥхьазгьы, исацәажәоз «аҟаԥшь» истол иқәуп. Сҭызтцаауаз дагыруан. Ҳашәҟәы инапы нақәкны иаарымчны, дмақаруа ҿааиҭит: «*Кто написал это провокационное письмо?*» – иҳәеит. Егьа иҳәаргьы, аҭак сымҳәеит. Ауха соуишьҭит, уаҵәуха ууаироуп ҳәа насаҳәаны. Аухатцәҟьа ҳаицәажәеит Катиеи Ҭамареи сареи. Гәыԥӡык иааѡит ҳәа иаахтны иаҳҳәар, ҳахѡыкгьы, насгьы иҳацхрауаз уҳәа, шаҟа ҳрацәахаз, ҳус еиҳагьы еицәахон.

Аҟаԥшьқәа еиҳараҙак ирҭахыз, изыргәаҟуаз зыжәлақәа аныз ачынуаа дуқәа, аҕьычӡцәа, атцарҭышагацәа ҳәа зыҙбахәқәа анқәаз роуп.

Убас иҳаҙбеит, схахьы изгарц.

Адырѡауха еиҭах снарԥхьеит КГБ ашҟа, схала сымнеир, сырбаандаѡны сыргон. Хаха-хымш иаҿаршәны мап скуан, мақаррала акәымкәа, Қарҭка сыргарц рыҙбеит. Уаҳа ԥсыхәа аныҟамла, усгьы ҳаиқәшаҳаҭны иҳаҙбахьан, схы иадыстцарц.

Ажәакала, иааркьаҽны ус ҿаасҭит: «*Дайте ручку. Я напишу кто написал это письмо*», – анысҳәа, дгәыргьатцәа акалам насиркит. Смыццакыкәа, ибзианы еилыркаартә: «*Написал, сократил, зачитал член Союза писателей СССР Джума Ахуба*», – ҳәа снапы натцазѡит.

Ҳәарада, ибзианы идыруан схала ишызымѡыз. Анцәа иџьшьаны, Сталин ихаантәи абаандаѡцәагьы ирзыруаз аамҭа цахьан. Н. С. Хрушьчов дамырххьан, аха «Оттепель» зыхьзырцаз аамҭа макьана амч аман, «права человека» амчгьы ашьапы ақәгылара иалагахьан. Урҭқәа рыдагьы, хыхьгьы исҳәахьеит, Аԥсны аѡнутцкагьы, анҭытцгьы аламыс змаз ачынуаа дуқәагьы ыҟан, ҳзыхьчоз, иҳадгылоз. КГБ аҟны снапы атцаѡны саноурыжь ашьтахь мышқәак анцы, Шамил Ҳаџьымбеи сареи ҳанеиқәшәа:

– Арҭ аҕьычӡцәа-абандитцәа иҳацрытцзом, ма аҙәаҙәала, ҳазегьы џьара акала хҭадырхоит, – ҳәа сеиҳәеит.

– Иуҳәо иашоуп, Гогохиа иашьа гәакьа зыблак ҭыху, Тҟәарчал, аҽенышьыбжьон, аԥсуа ԥҳәыс машьынала дишьит.

Акәты ишьызшәа имашьына дақәтәаны Аҟәа далоуп, – иҳәеит, ҳәарада, даара ицәымыҕханы Шамил.

– Ҳақәтцны ҳцар? Ҳҽеаҳцәахыр?

– Мамоу! Дыҟоуп ауаѽы, Чиковании Гогохиеи миллионла ишырҕьыч ибзианы издыруа. Иԥҳәыс даԥсыуоуп, Гәлиаԥҳауп. Иара дагыруоуп Қоиава ижәлоуп, аха Гогохиа игәаҕ имоуп. Иареи сареи ҳаиѽызцәоуп, – иҳәеит Шамил, – уахатцәкьа дыԥшааны сиацәажәоит. Аԥсны ацентр банк аҟны аԥаратә документқәа ахьыҟоу гәеиҭартә дыҟоуп.

– Шамиль, уара иушьуа анцәа дишьуам, рҳәоит, иумаҳахьеи? – сҳәеит, сыԥсы ааҭаланы.

Имшәо абзамыҟә иоуп. Зыԥсы ҭоу зегьы аԥсҭазаара рҭахуп.

Мышқәак аатцхьаны, аҳәаҳәала Аҟәа ҳналцны, бнарак аҽы ҳаиқәшәеит Қоиавеи, Ҳаԥьымба Шамели сареи. Ухаҽы иузаагом, ихѽааланы, аномерқәа зегьы анцаны, Қоиава иаасиркит адокументқәа. «Абомба!»

Аԥаратә документқәа изларҳәоз ала Аҭара, Кәыдры аҳиас аҟнытә, аҳы хагаланы, атрубақәа рыла ѽныцыԥхьаҳа, ахьхьаҳәа акран ала аҳы аауазаап, аха Аҭараа рыԥхыҳгьы иаламшәацт.

Ажәакала, адокумент ԥаршеиқәа еиқәырҽаҽеаны, иаарыцқьаны ѽажәа миллион аԥара рԥьыба иҭалеит Чиковании Гогохиеи. Ҳзыргәаҟуа дара Аԥсны рықәцара ауп.

Ажәа мыцхәы зышәҭахузеи!

Мышқәак аатцхьаны, зыгәра ҳгоз ауаа рыла ЦК КПСС апартиа аконтроль рыстол иқәын, зыҳбахә сҳәаз «абомба». Иаарласны Чиковании, Гогохиеи амырхит. Аѽыцьегьы Қарҭка иргеит, ирцәахит.

Ишырҳәо еиԥш, ала ажьы ала иафаҳом.

Иахьа уажәраанҳагьы, ҳара хѽык ҳада аҳәымзар аҳәгьы издырҳом иҟаҳцаз. Иԥсаҭа шкәакәахаait Қоиава иԥсҭазаара даналцҵ, ҳарҕьажәѽа даҳцәыҳит ҳҳәон Шамили сареи, ус заҳҳәоз здыруаз ҳѽыцьа затцәык ҳакәын.

Абарҭ ацәаҳәақәа ақьаад иананыстца, Шамил сизаԥхьеит. Ҳамаҳа уажәшьҭа иҳәатәума ҳәа сиазцаait. «Анарцә амѽа сықәгылоуп, уахь исыманы сцома, иуҭахызар, снапгьы атцазыѽуеит, иѽы, икьыԥхь», – иҳәеит.

Аҵыхәтәан.

КГБ архив аҟны ишьҭоу ашәҟәы, уи излаҳәо ала, ишысҳәаз еиԥш, иҩит, иааркьаҷны даԥхьеит. Ишысҳәахьоу еиԥш, иаҳҩит хҩык ауаа, аеҳәшьцәа Шьаҟрылԥҳацәеи сареи.

Ахкьыԥхьаа, ҳәарада, иҟоуп.

Аха уаҟа аҙәымзар аҙәы ҳнапы аҵаҩзам.

Хыхь изныкымкәа, ҩынтәымкәа исҳәеит Аԥсны КГБ аҙбахә. Уажәшьҭа иаҳа иаахтны иҳәатәуп дареи сареи ҷыдала ҳаизыҟазаашьа.

Ҩажәак еихысҳәаалоит. Балтикатәи амшын аԥшаҳәаҷы инхо ажәларкәа, Анцәа иҧьшьаны, аоккупантцәа ианрымпыҵыҵ, ареспублика Латвиа, Литва, Естониа анапхгареи, апарламентқәеи ирыҙбеит абасеиԥш: дара рҷы Кремль агентцәа ирарҳәеит, шәхы шәрыцқьа, иаахтны ишәҳәа ҳажәларкәа рыцәгьа шышәҳәоз, ишәҳәа шәшахьхәыз, убри ашьҭахь ишәанаҳажьуеит рҳәеит. Инацыртцеит даҽеакгьы. Уи ҟазымҵаз шәҭаҳкҙом, аха шәхала шәыцәҵны шәца рҳәеит. Убас иагьыҡалеит. Уи зхысҳәааува аилкаара мариоуп.

Гәнаҳарак сымазҭгьы, иаахтны сыжәлар гәакьа ираҳәан, убасеиԥш ацәгьара шәзызухьеит ҳәа, – сыцәҵны сцон. Еилкаауп, уигьы егьигьы зыҡасымҵаз, избанзар сыламыс цқьоуп, аныхаҷы сықәуеит.

Абарҭ ажәақәа рышьҭахь ишәасҳәоит аҡаԥшьқәеи сареи иҳахьыз.

Атәанчарахьы дцахьеит Анцәа иҧьшьаны, дынхоит-дынҵуеит Ражден Ҷкотуа. Ҳанеибадыр аҿены инаркны, иахьагьы ҳаҭыр еиқәаҳҵоит, ҳчеиҧьыкақәа еилоуп. Дахьынҙаздыруала, даԥсыуа цқьоуп гәыла-ԥсылагьы, гәыла-гәаҵәалагьы. Уҳәансҳәанла исаҳахьан КГБ аҡны аус иуеит ҳәа.

1967 шықәсазы, ақыртуа чынуаа дуқәа ҩыџьа рықәгара ҳабз шалаз гәҩарас ирыман аҡаԥшьқәа, аха ишьақәзырҕәҕәаша афактқәа рымамызт. Хымпада Қарҵаа ирыдырҵеит дара рахь сиаганы, маҙала цәгьаҳәаҩыс сҡарҵарц, убри аҷаԥагьы сҷарҵарц, ашьамҭлаҳәқәа сышьарҵарц.

«Брехаловка» аҡны акаҳуа анаҳжә ашьҭахь, сҩагылан санцоз, ҳаимҩалацәаны дцозшәа, даасыхьҙан, иаархааны ус ҷааиҵит Ражден:

– Ҳаԥхалап, ҳааицәажәап, – иҳәан, инапы нақәикит асасааирҭа «Абхазиа».

Ҳаԥхалеит аԥбатәи аихагыла. Уадак ашә ацаԥха ааиртын ҳныԥналеит. Снаԥшы-ааԥшын игәасҭеит акаруат, ма адиуан шгыламыз. Еилкаан ишусурҭа кабинетыз.

Днахыкәша-аахыкәшо, уаԥрала даара ҳаҭыр сыкәҵаны, еилыскаартә иҳәеит маӡала ара аус ицзуларц. Саргьы ииашаҵәҟьаны, гәыкала ҳаҭыр иқәҵаны даара сазхәыцны, иаахжәаны мап скыр, исзеицәахоит ҳәа ӡбаны, иаархааны иасҳәеит, мышкы-ԥымш сазхәыцып, уаасҧеиԥш, ҳәа. Убри ала аҿены ҳаиԥырҵит. Аха идҵа, хымпада, ирласны иҟаҵатәызар акәхарын, ажәакала, даҿа ԥынтәгьы, хынтәгьы исеиҳәеит. Уажәшьҭа иҳәатәхеит иҟасҵаша. Егьа схәыцыргьы исзымӡбеит. Даара зыгәра згоз, суак, уаԥ ҟәыҷак сиазҵааит, ишпаҟасҵари, иҟасҵарызеи испырҵырц азыҳәан ҳәа. Сымԥашьаӡеит дышҟәыҷаз. Иаасеиҳәаз егьыҟасҵеит. Паса аҵкысгьы, иаҳа лассы-лассы анеира салагеит «Брехаловкаҟа». Ражден данықам, рызегьы ишраҳауа, аҳәара салагеит аҟаԥшьқәа сшыхҭаркыз. Сара ишсаҳауа акгьы шәымҳәалан, шәыцәгьа сҳәалоит ҳәа, артист бзиак иеиԥш сахыччо аҳәара салагеит, изасҳәозгьы рызхара иччон. Уаҳа уи аӡбахә имҳәакәа сааигәара дмааиуа дҟасҵеит, ишысҳәаз, иахьагьы уаԥпсык, аԥсыуак иаҳасабала, ҳаҭыр еиқәаҳҵоит. Уи аӡбахә мҳәакәа ҳԥыцьегьы ҳаапышәарччоит.

Хымпада, Қарҭаа сара сзыхәан «Болтун» ҳәа иарҳәеит. Убри ала дареи сареи наӡаӡа ҳаилгеит. Сажәа заҳауа, сара спышәа, шәхы иашәырхәар ҟалоит, арԥарцәа. Убри иахьӡуп ахыхьчара, ууаԥра аиқәырхара!

Асовет уаа ҟәыҷацәа аҽапа рҽазҵоз ацензура, анцәа иџьшьаны, иқәӡааит. Аха наӡаӡа иаанхароуп даҿа цензурак. Уи иахьӡуп ***аламыс***, иуаԥра, иапсуара. Ҳҟәыҷацәа ирҳәахьеит даҿакала: «Аԥсҭаа иидыруа зегьы аҳәара даналага даԥыстаахеит», ҳәа.

Исуалԥшьоуп даҿазнык аҳәара, ҳаамҭазтәи аԥсуаа рҵоурых аҽы адаҟьа ҽыц аазыртыз ахшыԥҵак ду: «*Абхазия не может более оставаться на автономных началах в составе Грузинской ССР*». Уи рымӡбеит ԥыџьа, хԥык, мамзаргьы гәыԥԥык.

Жәлар реизараҽы ажәлар ирҳәеит, ажәлар ақәшаҳаҭны, ақьаад иантҵаны, зықьԥыла рыхьыӡқәа рыжәлақәа аҵаԥны, ишьҭырхит. Сентиабр (цәыббра) 30, 1993 шықәсазынӡа, уи еиҳау даҽа документк хҭоурых иаздыруам.

Аԥбатәи ахы

Санҵамҭақәа актәи ахәҭа аҟны иааркьаҽны салаҵаажәеит сыдрама «Аҳақ ашәара» иалхны, Аҟәатәи аҳәынҭқарратә драматә театр аҟны иқәыргылаз аспектакль.

Сахьаркыратә ԥымҵак аҳасабала, сԥымҵақәа иреиҕьқәоу иреиуам. Ианыԥшит сқәыԥшра, сԥышәа амаҷра, адраматургиатә жанр азакәанқәа рымдырра. Аха сԥымҵақәа зегь реиҳа иаҳа иазааигәахеит аҧсҭазааражҽ иҟалаз аиашаҵәҟьа. Иаахтны иҳәан 1937–1940 ашықәсқәа раан, харада- барада икыдҵаны иршьуаз, рыцәгьа ҳәаны идырӡуаз ауаа иахьагьы амчқәа шрымоу.

Аԥымҭа ахылҵит, Н.С. Хрушьчов инапхгара азыҳәан «Оттепель» зыхьӡырҵаз, апартиа аԥажәатәи аизара ду аҟны, апалач Сталин изыҳәан Никита Сергеи-иԥа иҟаиҵаз ажәахә. Афактқәа ааганы, ииҳәақәаз иаԥхьаҟа иара ихаҭа убасҟак иԥырхагахеит, В. И. Сталин ивагылаз ауаа иааидгылан Н. С. Хрушьчов дамырхит. Кремль ддәылырцеит. Аха иҟарҵаз аҳәынҭқарра ду амԥа иаништеит. Алашьцара иалаҷҷаз амра ашәахәа иаԥызахеит.

Ҳәарада, аиашаҵәҟьа зегьы ҳәашьа амамызт. Иаҳҳәап, изгәагьуадаз аиашаҵәҟьа аҳәара СССР ишьаҭаркны В. И. Ленин – Улианов, имч ду аман 1922 шықәсазы, абольшевикцәа иҟарҵаз ацензура, аиаша аҷапа аҷазҵаз.

Убарҭқәа рыҟнытә, абжа-аиҭабжагьы аҳәара азхеит аспектакль «Аҳақ ашәара» ихәырны ԥсышьаҵәгьа аҭаразы.

Аԥхьаԥцәа иргәаласыршәап:

1966 шықәса, маи (латҵара) 31 ахәылпаз иҟан аспектакль «Аҳақ ашәара» апремиера. Иқәиргылеит арежиссиор Хәыта Џьопуа. Асахьаҭыхԥы Ҭ. Жваниа, амузыка – М. Берикашвили, иахьагьы ирҳәало ашәа «Амшын иасуеит, иасуеит аҟәара».

Ароль хадақәа нарыгӡон иреиԍьӡаз актиорцәа: Леуарса Касланӡиа, Минадора Зыхәба, Разынбеи Агрба, Иван Кокоскьериа, Нурбеи Камкиа, Еҭери Коҩониа уҳәа уб. иҵ.

Абасеиԥш ахьӡ-аԥша дуқәа змақәаз актиорцәа аспектакль ақәҷиара дааразӡа иацхраауан.

Апремиера ҟалаанӡагьы, Аҟәа мацара акәым, Аԥсны зегьы аӡбахә неихьан, ирылаԝхьан. Уи еиҳарак иҟазҵоз, Аҟәа иандырбалак ашьҭахь, раионцыԥхьаӡа ахәаԥшцәа ишдырбахо ҳәа афишақәа кыдырҵахьан. Усҟан аԥсуа театр ажәлар иртәын.

Апремиера ауха иахәаԥшырц абилеҭқәа ззымхақәаз иаархәеит адырԝауха, уи зысхәо ҳаԥхьаҟа еилышәкаап. Еиҳараӡак абилеҭқәа аархәеит аҷарацәа, астудентцәа.

Аспектакль ақәҷиара аиурц азыхәан иацхраақәоз иреиуан даҽеакгьы. Амч амоуӡацызт ателехәаԥшра, ԥхыӡгьы избахьадаз, зыԥсы ҭоу ажәа ахәаҽера иашьҭоу аинтернет.

Инаҵҵатәуп даҽеакгьы. Усҟан аԥсуа театр адоуҳа-культуратә хәышҵаара дуун. Шәԝыла аԥсуаа хыбрак аҟны еизганы, еилартәаны, ашьха зыхьеиԥш, ицқьаӡа аԥсышәала рацәажәара, шәазхәыц шаҟа аҵанакуаз.

Сажәа снаԥыԝланы исҳәап, аспектакль ақәҷиара азҭаз ҷырԥштәы заҵәык.

Атеатр азал аҟны иамоу аложаҷ ҳтәан исзааигәаз сԝызаки сареи.

– Улыхәаԥш, азал ахԥатәи ариад аҟны итәоу аԥҳәызба, даақәымҵӡакәа лылабжышқәа лрыцқьоит, зны-зынла иныҵакны дҵәыуоит, – иҳәеит исыватәааз сԝыза. Иагьиашаҵәҟьаны, аԥҳәызба аҵәыуара даҷын. Илыдтәалаз ахаҵарԥыс лара лышҟа даахьаҳәын, уажәы-уажәы ажәақәак леиҳәон.

Аԝыцьегьы ҏеилаҳәашьала, ԥшра-сахьала исцәымԝашьартә цқьа снарыхәаԥшит, аспектакль ашьҭахь снарацәажәарц, убас иагьыҟасҵеит. Аешьеи-аеҳәшьеи Анцәа иԥьшьаны, аԝыцьегьы иахьагьы рыԥсы ҭоуп, ажәлар рҷы инаҳаракны ҳаҭыр зқәу уаауп – урҭ Лилии Сергеии Бганбақәа роуп.

Ишысҳәаз еиԥш, аспектакль ашьҭахь, афоиеи аҟны снарыдгылан:

– Абриаҟара бгәы иасыртәы, алабжыш кабыԥсартә ибанаҳәазеи аспектакль? – ҳәа сналазҵааит, зыблақәа ҟаԥшьҙа итәаз Лили.

– Сашьеи, сареи саби иаҳҭоурыхуп иуѡыз, идуҙҙаны иҵабуп. Харада-барада дҵаркит, инышәынҵрагьы ҳамам, – лҳәан, еиҵах лылабжышқәа ѡхаҟәҟәалеит.

– Ҳхәыҷра зегьы иаҳҳаагеит «ажәлар раҕа ихшаз» ҳәа иааҳахәаԥшуа, – инаицҵеит Сергеи.

– Уаҟа шәаргьы саргьы лахьынҵала ҳаиԥшуп, – сҳәеит, – саб иашьа гәакьа ашьра иқәырҵан, ашьҭахь излеилаҳкааз ала, Аҙѡыбжьа, уажәы Ахалдаба аҳаблаҷы, иреихсны иѡызцәеи иареи рыԥсы шҵаз иржит. Саб раԥхьа ашьра иқәырҵеит, ашьҭахь жәашықәса иқәҵаны дхырҵеит. Рыцәгьа зҳәақәаз иахьагьы рыԥсы ҭоуп, уимоу, сқыҭантәиқәоуп.

– Иаҳзууа абзиара иаҳҳашҭуам, Абзиараз, ҳаиԥылааит, – рҳәеит «атрацкист, жәлар раҕа» иԥеи иԥҳаи.

Аамҭақәак ҵхьаны, аҭаацәара салалаанҙа, схала суада сыѡнан. Ашә аҵәҵәа абжьы ган, иаасыртызар, аешьеи аеҳәшьеи Бганбақәа сышә илагылан.

– Ауадақәа шуоуз ҳаҳан ҳамҭа хәыҷык узааҳгеит, ҵаҟа уҳацылбаа, – рҳәан, ҳаицны агәарԥ ашҟа ҳналбааит, – ҳахьҙала абри аѡыратә стол уадтәаланы ԥшҙала уѡлааит, – рҳәеит. Сахәаԥшызар, аҳәаанхыҵтәи аѡыратә стол.

Иԥьоушьаша, Сергеии сареи ҳаԥсҭазаараҷы, лахьынҵала даара ҳаиԥшхеит. Аԥсны Аԥьыӈьтәылатә еибашьраан иҷкәынцәа аѡыԥьегьы еибашьуан. Руаҙәк иԥсҭазаара ахҭниҵеит иԥсадгьыл Аԥсны. Саргьы сыҷкәынцәа аѡыԥьегьы еибашьуан. Ҳазшаз ҳрыцҳаишьан, насыԥла еибганы иалҵит. Аха ашьҭахь, сыҷкәын аиҵбы, автомат мыжда ширыцкьоз ицәҵҟьан дҵахеит.

Аибашьра анцоз абԥьар иашьцылаз анаркотик ирзаѡызахеит. Хыхьчагас, еиқәырхагас имаз абԥьар имухыр, дахԥсааура аҟынҙа днанагоит. Уи ԥысшәахьеит сара схаҵа. Гагра ҳара ҳтәқәа ианыргоз ашьха Амзара аидыслара ду аан, ааигәараҵәҟьа салашәеит, сымаҳә, саҳәшьа лхаҵа, иашьа еиҵбы Даур Барцыц, убраҟа, ашьха Амзара анаараҷы ҳамҭас иситеит атапанча «Макаров». Убасҟак сашьцылеит,

акалам аҵкьыс еиҕьасшьо. Мрагыларахьтәи афронт ашҟа санцоз, сааҟәымҵҙакәа стапанча гәхьаазгон, схы иасны, схы сзымдыруа сырхәааныҙа ԝнык аҵаҟа саныԝнарыжьыз, стапанча сымазҭгьы сеиқәнархон ҳәа сазхәыцуан. Сеиқәырхара акәым, еиҳагьы сҭанархон Лыхны исымҵәахызҭгьы. Сеибганы санрымпыҵыҵ, шықәсқәак сшәыра иҭаҵаны, сахьцалак исыман, ашьҭахь, изулакгьы, схы саиааины, исзааигәаз аҙәы исҭеит, испҧырызгеит. Сыҷкәын иан гәаҟ, анацәа зегь реиҧш, лыҷкәын иавтомат лҵәахит иахьимбашаз. Мызқәак ҵхьаны, знызаҵәык исыҵ, ижьакцоит исрыцкьоит, нас ибысҭоит ҳәа даныхҭеик, дрыцхашьаны инеиркны доусы ҳускәа рахь ҳцеит. Аԝны ихала дыҟан илахьынҵа дзахымҧеит.

Сергеи Бганбеи сареи, ҳаныхәыҷыз, ҳгәы-ҳгәаҵәа ашәеиқәаҵәала иҭазыҳәҳәаз Иосиф Ҷьуҕашвили, жәашықәсала зхы ҭиҟьоз, дара иреиҕьу амилаҵ адунеиаҿ иҟаҙам ҳәа агәра зиргоз ижәлар гәакьа, Сергеии сареи ҳақәрахь ҳаннеи ашәеиқәаҵәа еиҭаҳшәыртҵеит. Аха аҧсуаа ибзианы ирҳәаахьеит Анцәа дҳамоуп ҳәа. Сергеи Бганбеи сареи ҳмаҵацәа ашкол аҟны аҵара еицыртҵоит.

Ҳазыхынҳәып, схатәы ҧсҭазаара шьаҵанкыла изыпсахыз, ианызыԝуаз аҿены снапы ҧҵәандаз сҳәартә аҟынҙа сназгаз аспектакль «Аҳақ ашәара» апремиера ауха ашҟа.

Арҭ ацәаҳәақәа ирыпхьо имарианы еиликааует, аспектакль ианалга, арежиссиори сареи асцена аҟны ҳнеины, ахәапҵшцәа иҭабуп ҳәа нараҳәаны, мҵәыжәԝада спыруа, атеатр сдәылҵаанҙа, иаалырҟьаны снарпхьеит атеатр адиректор икабинет ашҟа... Аԝныҟа ацара акәым, ирласны ателефон аимадара аҟны снеины, аҭел сылзасырц иҙбаны исыман, Москва исзыпшыз аҧҳәызба.

Адиректор икабинет сныԝналазар, илахь еиқәшьшьы дгылоуп Хәыта Ҷьопуа. Ԛыцьа ахацәа, цәгьара бааҧсык шыҟаиҵоз дақәыркызшәа, еилашәаны, амамиқәара рыблақәа ирхыхәхәо дыкҽацаланы иацәажәара иаҿуп. Инеимда-ааимдо ԝынтәгьы иазҵаауеит:

– Уара уоума ари апиеса ықәзыргылаз?

– Сара соуп.

– Изԝызгьы уаргьы шәеиҧшуп!

Ҽымҭзакәа итәаз адиректор, ашьшьыхәа дѡагылан, аҭзамц аҟны икнаҳаз афиша аадижәан, иааикәарҽены, истол иқәиҵарц дшаҽыз, анҭ ахацәа руаҙәк иааимихын, иҵегьы иааирҽеын «Сара изгароуп» иҳәеит. Нас сара сахь даахьаҳәын:

– Уара уоума, асовет мчы иаҽагыло апиеса зѡыз?! – иаасгәыдиҵеит ажәа хьанҭақәа.

– Асовет мчы иаҳагьы иазеиҧуп ҳәа агәра ганы сыҟоуп, – сҳәеит, сҽаарпагьаны, изѡыз закәу уара уаҵкьысгьы сара издыруеит ҳәа аанаго. Иаҳа ҿыҧҭәала сызцәажәоз, аспектакль иауз ақәҿиара адагьы, ууанҙа уҳәан-сҳәан ада, сыблала избартә, рыбжьы слымҳақәа ирҭаѡыртә ҳаиҿамҳацызт аҟапшьқәеи сареи. Уҳәан-сҳәанла зысҳәаз, сани саби дара рзыхәан иныҵакны, цәымҧрала иҵәны рыҙбахәқәа ахьырҳәоз мацара акәым Аҟәа, уажәы Нико Марр ихьӡ зху амѡадуи Дырмит Гәлиа ихьӡ зху амѡадуи ахьааихало, Апсны КГБ ахыбра ѡажәижәабатәи ашықәсқәа раангьы убраҟа иҟан НКВД.

Иуадақәа рҧенџьыр аҟнытә днапшны ибартә дынхон саншьа Пата Кәаҧәаниа. Аҟәа ашкол санҭаз, рыѡны снеилон-сааилон. Ҽнак ҳашцәажәоз апенџьыр ааиртын:

– Унапши, абри ахыбра ҿаасҵа аҟны, еиҳарак уахынла, апсуаа иргәаҟны, иҟәаҟәаны иршьуан. Аҵых иналакны, акәыба еипшха, амашьынақәа ирҭажьны, апсыбаѡқәа мамзаргьы, макьана зыпсы ҭақәаз рыманы ицон, – ҳәа ҿааиҵит цәымҧрала иҵәны иажәақәа. Инарҵауланы даақәыпсычҳан инаиҵеит, – уахынла, аҵхыбжьон идыргәаҟуаз ахацәеи аҳәсеи рыбжьы гәыҵшьаагаха ҳарцәомызт. Ҳшәаны, алашарақәа ырцәан ҳтәан.

– Шәара шәтәан, аха ҳара ахәыҷқәа ахыза ҳцәыҵаланы, ҳабжьқәа аҙәгьы имаҳартә, иҳәҳәоз ауаа ҳзымчҳакәа ҳҵәыуон, – ҳәа нацылҵеит Пата иҧха Диана.

Абар уажәы, сыпсҭазааракәы реиҳа иреиҧьыз ахәылпаз ауха, аргамаду сапхьа игылоуп ауаа ргәаҟны изшьуаз «аҟапшьқәа!». «Изѡыз асовет мчы иаҳагьы иазеиҧуп» анысҳәа, абзиа сҳәаз ҷьшьаны, иаҳагьы исзеицәаз сҳәазаап.

– Асовет мчы иазеиҧьу иазеицәоу здыруа ҳара ҳауп, – иҳәеит афиша еикәарҽены изкыз.

– Уаҳа асценахь неишьа амаҙам, уаҵәы асаат жәба рзы

аус ахьаауа ҳаузыԥшуп – рҳәан, идәылҭны ианцоз сахьнеишаз аҭыԥи акабинет аномери насарҳәеит.

Ԥажәак еихысҳәаалоит:

– Спиеса «Аҳақ ашәара», абжа аиҭабжа аҟара изхәоз азыхәан, «изԥыз асовет мчы иаҳагьы иазеиґьуп» анысҳәа, убарҭ сажәақәа аасгәалашәеит акыр шықәса ҭхьаны.

Сажәақәа даҽеакын, аха рҭакы акакәын.

1978 шықәса, март 11 аҽены Аԥсны ашәҟәыԥҵәцәа Реидгыла аҟны имԥаԥысуан апартиатә еизара. Азҭаара ықәгылан ашәҟәыԥҵы Никәала Ҳашыги сареи апартиеи ашәҟәыԥҵәцәа Реидгылеи ҳалцара. Уинахыс иҟьаҟьаҙа абахҭа ашә аатуан ҳара ҳзыхәан. Аха уи ҟаҵатәын Сталини Бериеи рхаан ишыҟарҵоз еиԥш, иаҳҳәап, ашәҟәыԥҵәцәа рнапала ишҭаркыз, дара рнапала ишыршьыз Самсон Ҷанбеи Леонти Лабахәуеи. Иҟалахьаз аиҭаҟалара иаҧын уи аҽены, асабшаҽены.

1937 шықәса, июль 4 аҽены аилатәара рыман ашәҟәыԥҵәцәа, аԥсуа сектор. Апротокол аҟынтә иаазгоит ажәақәак: «*Чанба я заранее предупреждал о вредности стихотворения Лабахуа. Лабахуа написал вредное, враждебное стихотворение и за это он должен ответить*». (Уахәаԥш ашәҟәы М. Лабахәуа «Апоет диуеит, аха дыпсҙом» ад. 131). Ахымԥас аҵкыс еицәахаз арҭ ажәақәа зҳәаз ихьҙи ижәлеи апротокол аҟны ианымзҭгьы араҟа исҳәаҙомызт. Иҳәеит М. Ҳашба. Хыхь иаазгаз иажәақәа иҵегь инацҵан апротокол ианҟәоу: «*Я уже не раз сигнализировал об этом*».

Убри аҽены, ишысҳәаз еиԥш, аԥсуа шәҟәыԥҵәцәа рнапала, ԥыцьа аԥсуа шәҟәыԥҵәцәа ашьауҵа анрықәырҵаз, убри аизараҧы, дыҟан зҭәымҭа иҭагылаз ашәҟәыԥҵы, убраҟа деигәырґьаны иҳәеит: «*Надо чаще собирать такие собрания*», ҳәа. Уи иаанагон «чаще» аизарақәа ҟаҵаны «чаще» ауаа рырҙра, икыдҵаны рышьра. Арҭ ажәақәа зҳәаз апротокол аҟны ианымызҭгьы исҳәаҙомызт. Иҳәеит И. Папасҟьыр. (Уахәаԥш, хыхь зыҙбахә сҳәаз ашәҟәы ад. 132). Убри ауаԥ ихаҭаҵәкьа ишысҳәаз еиԥш, 1978 шықәса, март 11, ашәҟәыԥҵәцәа Реидгыла апартиа еизара аҟны, абраҟагьы ԥаса аан еиԥш, урыс бызшәала, ихы сыкәкны, – дҧаҳа-ҧагәо ус ҧааиҭит: «*Ты, ты, ма-маладой писатель, что тебе сделал Советская власть, что*

тебе плохо сделала, что так не навидишь?!» – аԥсышәала инациҭеит, апротокол зыԥуаз Кә. Ломиа иахь дынхьаҳәын, – ианҵа апротокол сажәаԥәа, – хымԥада, дацәшәеит иажәа «ссирҙаԥәа» ҳаԥсуа культура аҭоурых иацәыҙыр ҳәа. Баша дшәон. Ажәак агмырхакәа, ишԥаҟаиҭагәышьоз, апротокол ианиҭеит Кә. Ломиа. (Уахәаԥш, аха уабахәаԥшуеи, иахьагьы акьыԥхь ианымлаҙац уи апротокол еиԥәатҵәа. Аха апротокол аҵакы хада акьыԥхь ианылеит. Иаазгоит ацитата: «*На днях у нас (Союз писателей) состоялось партийное собрание, на котором было обсуждено клеветническое письмо», – сказал секретарь правления Союза писателей К. Ш. Ломиа* (уахәаԥш агазеҭ «Советская Абхазия» март 22, 1978г.)

– «Клеветническое письмо» ҳәа ззиҳәаз, декабр 10, 1977 шықәса рзы 130-ԥык аԥсуаа ҳнапы аҵаԥны Москваҟа ишьҭыз акәын.

Асовет мчы абриаҟара изуцәымгузеи, цәгьарас иузнаузеи?» ҳәа ииҳәаз ажәақәа зну апротокол иахьагьы акьыԥхь ианымлаҙацт. Уи, абахҭа сҭаркырц ажәа бааԥсҟәа зҳәаз, жәлар рышәҟәыԥԥы, адепутат, издыруамызт, иара иеиԥшу ауаа шракәу изыхҟьаз СССР ахыбгалара. Дзыхҙыҙаауаз аҳәынҭқарра анеилаҳауаз иԥымҭақәа аманы ицеит ҧьаҳанымҟа иануоз. Ишысҳәаз, уи апротокол еиқәаҵәа иахьагьы акьыԥхь ианымлаҙацт. Сгәанала, макьаназы кьыԥхьшьа амаҙам, избанзар, хыхь иаазгаз ацәаҳәақәа аиԥш зеиԥшқәоу иҵегьы анқәоуп.

Арҭ сцәаҳәақәа ирыԥхьо, схаҭагьы схы сазҵаауеит, абасеиԥш иҟоу адокументқәа, рыхьыҙқәа ишану, акьыԥхь ианҵатәу ианҵатәыму, даҽакала иуҳәозар, иҳәатәуи иҳәатәыму?

Ҳазыхынҳәып аспектакль «Аҳақ ашәара» апремиера ашҟа. «Аҟаԥшьқәа» ирҳәаз иҟаҵатәгәышьан. Адырԥаҽены, ианырҳәаз асаат азы снеит КГБ аҟны. Аԥыҧьегьы инеимдаааимдо исырҭаз азҵаарақәа зегь реиҳа иҧьасшьақәаз раԥхьа игылоуп акы. Снапԥымҭа инапы ақәкны ҿааиҭит руаҙәк:

– Абри, уара ухала иуԥыма? – еидгәаланы иаашьҭихит, икышьа убас иҟан, ицҳаз амаҭ ахәдацәа икызшәа.

– Ааи, схала изԥит, егьырҭ сԥымҭақәа зегьы реиԥш, – сҳәеит. – Иуцхрааудаз?

Азныказ исҳәо сҽамшәо саанхеит.

– Аматериалқәа, иуаҳама, аматериалқәа узҭодаз?

Асеиԥш иҟаз азҵаара бзамыҟәқәа, ԥсыхәа ахьынҳамаз ирҟәымшәышәны аҭакқәа ҟаҵаны ҳаицәажәара ҳалгеит ҳәа сышгәыҕуаз, заа иҙбаны ирымазар акәхарын, иаасгәыдыртцеит, акырҙа зҵазкуаз ажәакәа. «Ҳара ҳзин умамкәа Аҟәа уалҵны ацара азин умаҙам», – рҳәеит. «Уажәыҵәҟьа Москваҟа сцароуп, бзиа избо аԥҳәызба дысзыԥшуп» ҳәа, – сқьышә иаақәыххит. Еилыскаait сахьтәаз ахыбра закәыз. «Азин ҟашәҵа даҽеазнык аҟара ирбааит аспектакль, атеатр иамкуа абилеҭқәа аархәахьеит», – сҳәагәышьеит, сажәақәа акгьы шырмыҙбуаз шыздыруазгьы.

– Иахьа, атеатр аҟны иуаҳамҳәеи, ари, иубама ари?! – иҵегьы ахәдацәа иҵкааны, «ицҳаз амаҭ» сқьышә иқәкуа, – ари уаҳа дунеихаан асценахь инеиҙом! Еилукаама?!

Еилыскаait, аха агәра згар сҵахымызт, ѡымҵа хәыҷқәак рыла ракәым, ишырыҙбоз асовет уаа реиԥш, ишыҟац иҟоу Л. П. Бериа ихаантәи НКВД. Акы заҵәык иахьеиҕьхаз Лавренти Павел иԥа ихаан асовет уаѡы иԥеиԥш рыҙбуан хѡык, «троика» ҳәа изышьҭаз, даҽеаԥьарагьы еиҳа еиҕьхеит, «ажәлар раҕацәа» рлахьынҵа рыҙбуан абахҵа аҟныҵәҟьа. Урҭқәа сеиҳәахьан сзыхшаз саб.

Иашьеиҳаби иареи, Дранда абахҵа аҟны акәын иахьҭакыз. Иашьеиҳаб Қәыцьмахан «ашьра уқәаҳҵеит, араҟа унапы аҵаѡы ушақәшаҳаҭу», – анырҳәа, дыршьыр дшақәшаҳаҭу зқәыз, дара «Троикаагьы» зхатәаз амҿтәы стол аашьҭԥааны, иркьынааны ршьапқәа кыдҟьаны иааԥиҵәҵәан, астол ашьапы ала ишилшоз рысра далагеит. Блеихаҟәысрак иалагҙаны ахѡыкгьы рхы иамыхәо еилаижьит, аха иаргьы иаразнак алабақәа рыла убасҟак дырҟәаҟәеит, дырҳәазаны, иашьа, саб дахьҭакыз акамера дыѡнарыжьит. «Иҟалап убри акәзар сара сеиқәзырхаз», – иҳәалон саб. Иара, сабгьы днаганы, ашьра уқәуп ҳәа наиаҳәаны, ушақәшаҳаҭу унапы аҵаѡ анырҳәа, ажәак мҳәакәа инапы анаҵаиѡы, ашьажәцәа руаҙәк: «Аа, уара, ауаѡ ҟәыҕа! Иаҳҳәо иаразнак еиликаауеит. Уҭаацәароума, ахшара умоума?!» – диазҵааит. «Ԛыцьа сымоуп. Исабицәоуп. Изааҙода, исхымшар еиҕьын», – иҳәеит. «Аа, аԥсуа ҟәыҕа! – Ишәмаҳаи ииҳәаз?

– ҽааиҭит гыршәала, ууанҙагьы ицәажәоз. – Еиликааит, уара, аԥсуаа рзыҳәан ахшароура аамҭа наҙаҙа ишцаз. Ҳаиҟәаҵып, даҳшьрым». Ажәа «расстрелять» аарԥсахын, жәашықәса иқәҵаны Сибраҟа дхыртеит. Саб иашьеи иареи ирыхьқәаз идыруазшәоуп изиҳәаз: «Ахага аиха кны уаԥхьа дгылазар, убз ҭыганы иумырбан» ҳәа. Иаҳагьы ирҟәымшәышәны ирҳәахьеит ҳабацәа: «Амшә иакыз «баба» – иҳәеит.

«Тройка» аҭыԥ аҟны, «Двойка» спиеса алахьынҵа анырыҙба, убри ауха нахыс, изыҙарызеи, аспектакль аиқәырхара саҟәыҵҙаны, азхәыцра салагеит схы шеиқәсырхаша, цәалажьыла, уаҩралагьы. «Исычҳап. Иааип сара саамҭа!» – сҳәеит сгәанала. Сыԥхыҙгьы иаламшәацызт, «Тройка» акәым «Двойкагьы». Ианыҟамло аамҭа ишаиааиуаз аамҭа, абасҟак аҭыҙшәа зхылҵыз адрама «Аҳақ ашәара» асаби иацәажәашьа еиԥшха иахәаԥшыртә аамҭа иаххәап, уажәы Калашников иавтомат зку, ԥышәарччала дышихәаԥшуа еиԥш аԥилҭа зку.

Ауардын каҳаны ахәдаҧьал хымжәарц иаҵадыргылоит асаԥыць. Ууанҙагьы ус хьанҭақәак срықәшәахьан, аха еснагь ианаамҭаз дласывагылон саб, убасҟак ажәақәак сеиҳәон, иҙаақәрыло ауаҩы знапы изыркыз ауаҩы диеиԥшха. Уажәы ажәала сгәы арҕәҕәара акәымкәа, иҙбеит даҽеакала.

КГБ аҟнытә санааи, қьырала сахьыҩназ аҩны абарҵаҿы дтәаны дысзыԥшын саб.

– Иҟалақәаз саҳаит. Угәы каумыжьын. Ишукыц икыз укалам. Сзааз уасҳәап, дад, даныҷкәыназ аахыс ибзианы дыздыруеит Леуарса Касланҙиа, Минадора Зыхәпҳа, дад, иудыруазар акәхап, абарҵ ауаа дуқәа схаҭа снеины срацәажәар сҭахуп, – иҳәеит.

– Пыза, – ус иаххәон ихшаз зегьы, урҵ акгьы рылшаҙом. Изҩыз алахьынҵа зыҙбуа даҽеа уааип, – сҳәеит, ҳәарада, исымҳәаҙеит изусҭацәоу.

Дааԥышәыррчан:

– Утеатр хәыҷы акәым, дад, Аԥсны зегьы аԥеиԥш рыҙбуеит «аҟаԥшьқәа». Иухоумыршҭын, дад, алаапк изааҙаз аԥшәмагьы дафоит. Бериа дызгаз даргьы агоит. Сара сзааз иуҳәаз азыҳәан акәҙам. Абарҵ ауаа, Леуарсеи Минадореи иахьынхо рыҩны снаг, ажәақәак расҳәар сҭахуп, – иҳәеит.

Санқәыԥшыз аахыс, аби аԥеи реиԥш акәымкәа, хшыѡла ҳаиќароу џьушьап, ҳгәаанагарақәа еибаҳҳәон, иеиґьыз алаҳҳуан, ҳәарада, иара ииҳәаз еиҳа еиґьхон, аха сгәы иахәон дахьсазҭаауаз.

– Пыза, иахьынхо ибзианы издыруеит. Ѡнык еицыѡноуп. Ҳнеип, аха ироуҳәоит?

– Схәыҷы ихќьаны акыр шәақәшәозар ҳәа ажәақәак расҳәар сҭахуп, – иҳәеит. Ашықәс еиқәаҭәақәа зхаҭа изхызгаз ауаѡ, уажәы ииҳәаз ажәақәа реилкаара мариан. Амаҭ иушьыргьы, иахьушьыз аҭыԥ адгьыл акраамҭа ашҳам алоуп.

– Папа, иумдыруеи, уареи сареи есқьаангьы ҳаизҭааны ҳус ҳаҙбалон. Угәы иалымсын, зыҙбахә уҳәаз рышќа анеира, рацәажәара аҭахҙам.

– Ибзиоуп. Уеилахазар акәхап. Ус анакәха, дад, утеатр (ус азиҳәон аспектакль азыҳәан) иалақәоу зегьы, иудгыло уѡызцәагьы, уаҭәыҭәќьа аѡныќа, Аҭараќа исызнаг, усырԥхашьом, – иҳәан, иҭегьы сгәы зырґәґәаша ажәақәак насаҳәаны, қьырала сахьыѡназ аѡны ааида акәыршан, агәашә хәыҷы ҷан. Агәашә аартны, даахьаҳәын: иажәақәа агәамч рылаҭаны, – уаб дукәыхшоуп, узнылаз амѡа уанымҭын. Уѡызцәа умырҙын.

Ишысҳәаз еиԥш, аспектакль апремиера раԥхьатәи амш адырѡаҷены ирацәаны абилеҭқәа рҭихьан. Убасҭәќьа, араионқәа рќынгьы, афишақәа кыдҭаны, ахәаԥшцәа ирырҭахьан абилеҭқәа.

Ҳәарада, адырѡауха атеатр аԥхьа еизеит, абилеҭқәа аазхәаз раҭкыс акырҙа еиҳаны ауаа. Еиҳараҙак еиднакылон, акыр жәашықәсала ихәаҷеыз амилаҭ цәаныррa уажәы иаҳа амч аиуа иахьалагаз.

Аҭх агәы еиѡнашааиҙа атеатр аԥхьа игылан еиҳараҙак аҷарацәа, џьоукы атеатр иѡналон, иаашәырты, аспектакль ҳшәырба ҳәа.

Уаҳа ҧысхәа анамоу, адырхаҷены ауха, Аԥсны аиҳабыра зегьы неит аспектакль иахәаԥшны аԥеиԥш рыҙбарц. Ҳәарада, ахәаԥшцәа намышьҭкәа.

Азал аќны иԥшны итәоуп аиҳабыра зегьы. Аамҭа ааит. Аԥарда аатуам. Сара саҵкысгьы дгәамҵ-хамҵуеит Хәыта

Џьопуа. Иҟалазеи? Аспектакль ароль хадақәа руак назыгӡоз актиор Нурбеи Камкиа, ихьыз иахьагьы исыздыруам, иаалырҟьаны дычмазаѡхеит.

Аҭара, ҳаѡны ашҭаҧы сани саби иахьа ачеиџьыка аныҟарҵоз уаҟа дыҟан, аха ихьзеи ҳәа инеизҵаа – ааизҵаауан. Уахагьы уаҵәгьы атеатр ашҟа дзааиуа дыҟам ҳәа ҳаларҳәеит асцена аҟнытә.

Аиҳабыра иҟарҵо рзымдыруа ианеилаха:

– Камкиа инаигӡоз ароль сара инасыгӡоит, – сҳәан, инацыстҵеит, – шәара еиҳарак ишәаҳарц ишәҭаху, иахьынӡаздыруала, атекст ауп. Уи ҧырҳәала издыруеит, џьарак исхашҭыр, дыҟами асуфлиор, исыҵалҳәап.

Артистк иаҳасабала, ԥышәа хәыҷыкгьы сыман. Москва аинститут санҭаз, уажәы еицырдыруа артист Виачеслав Лапшини сареи кинок аҟны ҳаицыхәмархьан. Акинофильм иахьӡын «Если ты прав». Роль хәыҷык насыгӡон.

Усҟан Аԥсны аобком актәи амаӡаныҟәгаѡыс дыҟан Валериан Кобахьиа, ахԥатәи амаӡаныҟәгаѡыс даман, аидеологиа знапы ианыз, Мџьыҭ Хәарцкиа, Аԥсны апреизидиум еиҳабыс даман Баграт Шьынқәба. Абарҭ зегьы рақәшаҳаҭрала инасыгӡеит Нурбеи Камкиа ироль. Аспектакль нагӡаны ҳаналга, асцена аҟнытә санылбаа:

– Ушышәҟәыѡѡыз здыруан, аха исыздыруамызт ушартистыз, – иҳәеит иажәақәа қьиарыла иҭәны, Валериан Османиԥа. Ицәажәашьала еилыскаait, артистцәеи аспектакли шигәаԥхаз. Алаф аниҳәа ашьҭахь, аиҳабыра ихы нарықәкны, – аспектакль цәгьара ҳәа акгьы адсымбалеит, – аниҳәа, артистцәа зегьы еигәырҕьаны рнапы еинырҟьеит. Актәи амаӡаныҟәгаѡ ииҳәаз иамазкуадаз, – ахәаԥшцәа идшәырбала, – аниҳәа, деигәырҕьаны:

– Валериан Осман-иԥа, Аԥсны араионқәа зегьы рҟны афишақәа кнарҳахьеит. Ахәаԥшцәа абилеҭқәа рырҭахьеит, иаҳзыԥшуп, иҳәеит Хәыта Џьопуа.

– Шәцала, идшәырбала!

Ажәакала, Аԥсны аиҳабыра рызегьы еиқәшаҳаҭны азин ҟарҵеит аспектакль «Аҳақ ашәара» ахәаԥшцәа иддырбаларц. Саргьы агәра згеит Аԥсны салҵны иахьыстаху сцартә азин

соуит ҳәа. Ишысҳәахьоу еиԥш, Валериан Осман-иԥеи сареи ицәгьамкәа ҳаибадыруан Лыхны ашкол санҭаз аахыс, насгьы Москва апартиатә школ данҭаз акырынтә ҳаиқәшәахьан, саҳәшьаду Ушьа Аҳәԥҳа лчеиԥыка еицаҳфахьан. Убарҭкәа схы иархәаны, иасҳәар ҟалон, Москва, схатәы уск азыҳәан сымцар ԥсыхәа сымам, КГБ сыршьҭуам, усыцхраа ҳәа. Аха еиҳагьы еицәастәыр ҟалап сҳәан, иасымҳәаҙеит.

Уаанҙагьы ицәгьамкәан издыруан, Аԥсны аиҳабыра рнапқәа шҿаҳәаз, ражәа амч шмаӷыз. Уи ауха аргамаду иааԥшит Аԥсны аиҳабыра акьаԥьақәа раҟара ишыладырҟәхьаз. Даҽакала иуҳәозар, аспектакль «Аҳақ ашәара» аадыртырц ирыҙбаз, ирҳәақәаз аҙҵахысра иаҧызахеит.

Идыру усуп, жәытәнатәаахыс Аԥсны еиқәырханы, еиҳараҙак, иаазго анхацәа роуп. Аԥсадгьыл аиқәырхара мацара акәындаз. Аԥсышәала ашәҟәы ҳаԥхьартә иҟазҵаз анхаҧы иҵкәын Дырмит Гәлиа иоуп.

1955 шықәсазы, ачын дуқәа ракәҙам изыбзоуроу иахьҳауз ажурнал «Алашара». Уигьы ҟаиҵеит Дырмит ду, раԥхьаҙатәи аԥсуа газеҭ ҭзыжьыз. Ус шаҟа!

Арҭқәа изысҳәо, аспектакль «Аҳақ ашәара» Аҟәа, атеатр аҟны ирмышьҭызар, уи аиҳабыра ирусуп, аха ҳаргьы ҳуааун, анхацәа ҳахьынхо, иааганы иаҳшәырба ҳәа, анаҟа-араҟа ақыҵақәа аизарақәа рымҧаԥгара иалагеит.

Афишақәа ахьқыдырҵақәаз, абилеҭқәа ахьроухьаз акәындаз. Милаҭ цәаныррала згәаҵа ҭәыз аҿарацәа аизарақәа рҟны иаԥхьо иалагеит аспектакль «Аҳақ ашәара». Апремиера ҟалааҙа, аҙыргара аҳасабала ианырҵахьан аобласттә газеҭ «Советская Абхазия».

Атекст ианаԥхьалак, ижәбома, аиҳабыра ргазеҭ ианырҵеит ирҿхәаны, арахь ҳара иаҳдырбаҙом ҳәа аҳәара иалагеит. Ҳамч ақәхом ҳәа аҳәара, ҳәарада, иԥхаршьозар акәхарын. Ԥсыхәа анамоу даарԥхьеит Қырҭтәыла ацентр комитет аидеологиа знапы ианыз ахԥатәи амаҙаныҟәгаҧ Д. Г. Стуруа.

Дшааиҵаҟьаз Аԥсны аобком ашҟа снарԥхьеит спиеса мыжда наганы исҭарц. Хар амамкәан еиҭаган, аԥсшәа ззымдыруа атеатр аҟны ахәаԥшцәа арадио хәыцқәа рыла ираҳартә.

Аиаша ҳәатәуп, апиеса уаҧрала дазныҟәеит. Иаарласны даԥхьеит. Ирацәамкәа згәаҭақәак ҟаиҵеит. Карандашьла

инаҭшьны, абарҭ ажәакәа, урызхәыц, егьирахь иааизакны аҩымҭа сара исгәаԥхеит, иудысныҳәалоит иҳәеит. Ажәала акәымкәа, актәи адаќьа аќны аспектакль ашьҭра дшакәшаҳаҭу анҭаны, инапы аҵаиҩит Деви Георги-иԥа. Иќалап, апиеса зигәаԥхаз, иара иабгьы харада-барада дҭакны дахьыршьхьаз, насгьы шьҭрала Аԥснытәин, ақырҭуа шовенизм зыцәтәымыз уаҩын.

Аԥсны анапхгарагьы ирасҳәоит аспектакль аурышьҭырц, – иҳәан, Қарҭќа дхынҳәны дцеит.

Сгәырґьаҵәа аҿныҵәќьа аҭел сылзасит Москваќа, уаҵәы бысзыԥшыз снеиуеит ҳәа Бзиа избоз аԥҳәызба.

Иҵегьы изыхќьақәаз неицылан, ҳамҩақәа наӡаӡа хазы-хаз ҳананыла, исалҳәон, аҵыхәтәан аҭел санылзас, илзааигәаз лҩызцәақәаки лҭынхаҵәақәаки ачеиԥыка рхианы дшысзыԥшыз.

Агәра ганы сыќан, Д. Г. Стуруеи сареи ҳаиқәшәара ашьҭахь, ахәылԥаз атеатр аќны идырбан «Аҳақ ашәара». Еиҭах ахәаԥшцәа ҭәны игылан. Атеатр ашә маатит. Сыԥхыӡ иаламшәацызт Қарҭаагьы рымч шмаҷыз. Иабаздыруаз, СССР аидеологиа зегьы аӡәы, аӡәы заҵәык М. А. Суслов иара имазҵаакәа акгьы шырмыӡбуаз.

Атеатр ашә аадыртуеит, аспектакль ҳахәаԥшуеит ҳәа иԥшыз ҳәсақәаки, хаҵәақәаки уҳацца, аобком ашќа ҳнеиуеит анырҳәа, ишыҫтахымыз срыццеит.

Ҧсабарала иќәыґаз Валериан Осман-иԥа:

– Шәгәы иалоу, шәзааиз еилыскаауеит. Ишәымбои, ԥьарагьы сымцакәа, абраќа стәоуп, аа, асаат жәаба рахь аус ауеит. Иќалаз зегьы здыруеит. Қарҭќа сасын, Москва СССР акультура урацәажәа ҳәа сарҳәеит. Уаҵәы аҭел сасуеит, сақәгәыґуеит акомиссиа аарышьҭуеит ҳәа, – ихы насықәкны, – уара, ԥьаргьы умцан, Аќәа уќаз, уаҳҭаххоит, – иҳәеит. Иаасцәымыґхеит.

Ишысҳәаз еиԥш, аспектакль иалахәыз артистцәеи арежиссиори, асахьаҭыхҩи уҳәа, Аҭара ҳаҩны ашҭан чара хпыҧк анырзиуз аамышьҭахь, есҿны Аќәаќа даалон саб. «Узнылаз амҩа даара ишәарҭоуп, аха иуҩыз мап ацәумкын» ҳәа, – сгәы арыґәґәара акәӡамызт еиҳараӡак дзаауаз, иара иаахтны

иҳәаҙомызт аха, зыӄны аус ахьсоуз иара ихаҭа ихигахьан, ахлымҙаах изааргахьан.

Уахык аѡныӄа дымцакәа сахьыѡназ ауада аӄны даангылеит. Ҳашьҭалаанҙа, сеиӷәа аашьҭихын, амаӄа иахьаҵарҵо инарҳәы аарҳәуа дахәаԥшуеит.

– Папа, узҽуи? Сеиӷәа ушьауҵар уҭахума? – сҳәеит, лафны.

– Уаангыли, дад, уаангыли, – иҳәан, имаӄа иадҽаҳәалаз иаҳәызба, аҭра иааҭиган, сеиӷәа аѡнуҵӄатәи аҵӄьа аԥыртлара далагеит. Иӄаиҵозеи ҳәа иџьашьаны сихәаԥшуеит. Сеиӷәа заҵәы ахы инаркны аҵыхәанҙа иааиртлеит.

– Уара иабаугәалашәо, усабиҙан, агара угаран, сара сантаркыз. Дырбаандаѡны дыргахьан сашьеиҳаб Қәыџьмахан, Аҳәбақәа хӄынтәи зегь реиҳа аҵара ду змаз. Нестор Лакоба аус ициуан Џьота, дицҭаркхьан, ашьра иқәырҵахьан ҳамаҳә Қьымсыс Ашәхәаҵаа, дызҽыц дшаҽу ажәабжьгьы аҳәара даҽуп, – уан, дад, дыԥҳәыс ҟәышуп. Абыржәы уеиӷәа иазызуа, абас иӄалҵеит, – сеиӷәа аѡнуҵӄа аҵӄьа, ахы инаркны аҵыхәанҙа иааиртлеит. Иҵырӄьа ҷыба иааҭигеит, ацаха илаҳәаз агәырқәеи, арахәыц еиӷәаҵәақәеи, ашкәакәақәеи.

– Ашәи аԥенџьыри цӄьа иаркы, аҙәгьы дааумышьҭын, – шәкы-шәкы ицақәоз аԥарақәа, асигара еиԥш ирҳәуа-ирҳәуа, аѡнуҵӄа иҭаҵаны иҙахит, – абас иӄалҵеит уан, сеиӷәлырхеит. Нхандома ҳаргаанҙа шыӷәсыбжак Архангьель (Архангельск) хҭакын. Амла ҳагон. Сеиӷәа амаӄа иҭаҵаны иҙахыз аԥарақәа цыра цырала иааҭыганы, ҳлагьер аѡнуҵӄа дәқьан хәыҷык ыӄан, ашьақар кыԥны иӄақәаз, иаахәаны сџьыба илҭаҵаны сҷы инҭасыршәуан. Амлашьра даараҙа иахәоит ашьақар. Уажәы уиаӄара амлакра ҟаларым, аха аԥара ҷьара иухәоит, – апҳәыс бзиа леиԥш, ишыӄаз иҙахит сеиӷәа амаӄа.

– Папа, умшәан, сара сҭаркҙом, – сҳәеит ажәала, аха изыҙарызеи, сҭаркуеит, агәра згахьан, сыблала избахьан апремиера аухаҵәӄьа КГБ ашӄа санырга, сҭызҵаауаз «аӄаԥшь» иқьаад иаништақәоз ажәақәа «антисоветчик, антипартииный» инаҵшь-наҵшьны иаништон. Сыбла нақәшәеит даҽа ажәақәак, «как говорит наш гений»... урҵ ажәақәа рышьҭахь сзакәу ҳәа схаҽсахьа ҭихуан. Сбиографиа аѡра даҽуп.

«Наш гений»... Хымԥада ибзианы сыздыруа, атеатр аѡнуҵӄа аус зуаз аҙәы иоуп ҳәа сназхәыцуан.

Ҳазыхынҳәып сыԥстазаара зҽаҟәаз аспектакль «Аҳақ ашәара».

Сара сгәы касыршәхьан асцена ашҟа инарышьҭзом ҳәа. Аха В. О. Кобахьиа, ихьымзԓишьазар акәхап, Қарҭтәи Д. Г. Стуруа данааига уигьы ианизымзба, СССР акультура аҟнытә акомиссиа ааиртә иҟаиҵеит. Даарышьҭит СССР ареспублика амилаҭтә театрқәа реиҳабы В. И. Малашенко.

Сажәа снаԥыѡланы исҳәар сҭахуп ажәақәак.

В.И. Малашенко данаауаз, дицны дааигеит 12-13 шықәса зхыҵуаз иҷкәын Алеқсеи. Дыззааз аус збаны даналга, В.И. Малашенко иҷкәыни иареи Аҭараҟа, ҳаѡныҟа изгеит. Усҟан даара имаҷын акинокамера, аха иара иман. Ҳахьцоз иманы дцеит. Алексеи излеиҳәо ала, убасҟан иҭырхыз еиқәханы иҟоуп. Иааигәалаиршәеит ашьтәа саб ишишьуаз, икнаҳаны ацәа шахысхуаз, ирбеит усҟан еибгаз, ашьҭахь ақырҭуа мпыҵахалаѡцәа ирыблыз ҳаѡнқәа – акәасқьа, амаҵурҭа, аца, аказарма, уҳәа. Алексеи Малашенко, МГИМО даналга ашьҭахь акыр шықәса аус иуан цҳаражәҳәаѡыс. Уажәы Кореиа еиҳабыс аус иуеит телехәаԥшрала, аԥсуаа дҳадгыланы изныкымкәа дцәажәахьеит. Иара иҟны аус иуеит аетнограф А. Крылов, Дыдрыԥшь-ныха азыҳәан аусумҭа ссир зѡыз. Даазышьҭло Алексеи Малашенко иоуп.

Ажәлари Анцәеи рымчала, Аԥсуа ҳәынҵқарра, ҳажәлар шәышықәсала, шьакаҭәарала иззықәпоз наунагъа, азхаҵара анаиоу ашьҭахьгьы, ҳаҭыр рықәаҳҵаларoуп иҳадгылаз, иҳацхрааузаз ауаа.

Ҳазыхынҳәып узеигәыргьаша ажәабжь ашҟа.

Зыԥсаҭа шкәакәахаша В. И. Малашенко Аԥсны аобком аҟны, ажәала мацара акәым, иѡны, инапы аҵаѡны иаанижьит, аспектакль «Аҳақ ашәара» атеатр аҷы иддырбаларц дшақәшаҳаҭу, «антисоветчики, антипартийцы», ҳәа акгьы шадимбалаз. Ҳаѡны днаганы, ауаа бзиақәа идыртәаланы ачеиҷьыка еиҳарак изыҟаҳҵаз абарҭ ажәа мыждақәа «антисоветчики, антипартийцы», ҳәа аҙәгьы шадимбалаз азы иѡны ииаанижьырц ауп. «Нан, утеатр ухаҵкы ицеит, ари ҳасас иҳаиҳәаз ала, уихьчеит, зхаҵкы сцаша», – лҳәагәышьеит убасҟак агәжәажәара ззаазгахьаз сан.

Уажәтәи ҳаамҭазтәи ауаԥы агәра игашам, СССР акультура аминистрра рымч ақәымхеит. Урҭ рыхьҙала ииҳәаз, ииԥыз уигьы ҙҭахысрахеит.

Раԥхьаҙа знызаҵәык «Аҳақ ашәара» апремиера аныҟаз, машәырла дақәшәоу, мамзаргьы аҙбахә лаҳаны дахәаԥшу сыздыруам, убри ашықәс анҵәамҭазы, Москватәи атеатрҵаԥы С. Бехметиева аспектакль иазкны астатиа лԥын агазеҭ «Советская Абхазия» ашҟа иаалышьҭит, агазеҭ ианырҵарц. Аредакциа аусзуԥцәагьы инеимда-ааимдо иаԥхьеит. Аредактор хадагьы дақәшаҳаҭны иркьыԥхьырц атипографиахь ирышьҭит. Сԥызцәақәак исарҳәеит, ууаины астатиа уаԥхьа, ҷьаракыр гхақәак амазар унахәаԥш-аахәаԥш ҳәа.

Асовет мчра хзырбгало аспектакль карыжьхьеит, аҙбахә аҳәара ҳаҟәыҵхьеит, изгәалашәада, насгьы изҭахыда, саргьы сгәы ианырҵаз ахәра артытра иабасҵаху сҳәагәышьеит, аха сгәы иамузт, аредакциаҿ снеины саԥхьеит. Аперсонажцәеи актиорцәеи рыхьыҙкәеи рыжәлақәеи рҟны сса-мыссақәак иамақәаз сыриашеит. Ицқьаҙа ианахырх, иааикәарҿены сҷьыба инҭаҵаны аԥныҟа изгеит.

Изызҙарызеи, сгәы хыҵхыҵуа, амш лашара сазыԥшын агазеҭқәа ахьыртиуа акиоск аҟны сыԥшын, агазеҭ ааргоит, ишааргалак, ҷыҵк аҟара аахәаны «Аҳақ ашәара» асцена аҟны ицартә аԥьабаа адызбалаз, насгьы астатиа зԥыз, иҵабуп ҳәа нацҵаны илзысышьҭырц.

Аобласт газеҭқәа «Аԥсны ҟаԥшьи» ақырҵуа газеҭ «Сабҵоҵа Аԥхазеҭии» ааргеит. Сыззыԥшыз агазеҭ «Советская Абхазия» зынҙак инарымгаҙеит.

Уажәы урыстәылатәи ацҳаражәҳәаԥцәа ахыбра аргылара иахьаҿу аҭыԥаҿы игылан аибашьраан ихыбгалаз атипографиа ахыбра. Снеины сразҵааит:

– «Советская Абхазия» иахьатәи аномер зҭымҵзеи, иҟалазеи? ҳәа. Еилыскааит иҟалаз. Атираж шеибгаз икьыԥхьны иаалгахьаны, ашьыжьымҭан шаанҙа днеит КГБ аусзуԥы. «Адырра шәаҳҭаанҙа ишәкьыԥхьыз атираж зегьы шәаламкьысын», – иҳәан, цырақәак иманы дцазаап. Уаҟа рыштаб аҟны иаԥхьазар акәхап, иаарласны ԥыцьа «апалачцәа» ицны даакылсын, атираж зегьы индәылганы аԥнуҵҟатәи агәарԥ аҟны,

иҩеиқәыжьны, амца ацраҵаны ирыблит. Аредакциа аҟны сзыԥхьаз, иааикәарҿены сԥьыба иҵаҵаны изгаз, убри ацыра заҵәык еиқәхеит. Сгәанала, аԥсуа театр аҧоурых зыҩуеи, насгьы атеатртә культура бзиа избои рзыҳәан имыцхәхарым ирыблыз астатиа даԥхьар. Абар, иара астатиа, Москватәи атеатрҧцааҩы илҩыз, ишаалҩыз иаазгоит:

Первая встреча со зрителем

С. Бахметиева

Произведения, в которых решаются те или иные философские проблемы, поднимаются общечеловеческие вопросы добра и зла, – всегда злободневны, всегда волнуют. Драма молодого абхазского писателя Дж. Ахуба «Искупление», идущая на сцене Сухумского государственного драматического театра, смотрится с живым интересом. В основе пьесы – события из жизни абхазского народа недавних лет, на сцене действуют наши современники. Автор хорошо изучил материалы, придал своим героям черты достоверности. Зрительный зал активен, и взволнованность эта не исчезает вместе с концом спектакля.

…Тархуна скрыл от своего приемного сына Аляса имя и судьбу его настоящего отца, молодого композитора Беслана Ацанба, ставшего жертвой несправедливых репрессий. Более того, по недомыслию, а может быть и душевной слабости, именно Тархуна стал косвенным пособником его гибели. Искупил ли свою вину Тархуна, отказавшись от личного счастья, от любимой девушки, женившись на вдове расстрелянного друга и посвятив свою жизнь воспитанию его сына? Права ли Гудихан, лишив Аляса имени его отца, выйдя замуж за Тархуна? И в чем смысл самого названия «Искупление»? Одиночество, презрение, постоянное чувство вины – может быть, искупление в этом? И можно ли вообще искупить предательство – пусть неосмысленное, пусть невольное? Можно ли «списать» вину на «те годы»?

Аляс уезжает. С чем? С прощением? С осуждением? С призрением? Прав ли он? Как должен он поступить?

Целый каскад вопросов у зрителя, выходящего из театра, поток догадок, сомнений, точек зрения. Нет равнодушных.

Автор разбудоражил нас, заставил думать, спорить, решать.

Философичность проблематики пьесы подчеркивается ее формой. Кроме реальных действующих лиц, немалую роль играют в ней «голоса». Они не только комментируют и обобщают события, но иногда как бы вмешиваются в действие, беседуют с тем или иным героем.

Однако в спектакле их роль во многом урезана, некоторые реплики и диалоги переданы героям. Это не только нарушает общую акцентировку пьесы, но подчас делает некоторые сцены не совсем понятными.

Форма философской пьесы с «голосами», наподобие греческого хора, в какой-то степени оправдывает некоторую медлительность действия. Это, как во всякой, не острофабульной, разговорной пьесе, выдвинуло на первый план сценическое мастерство, потребовало от актёров искусства раскрывать образы. И надо сказать, что старшее поколение – народный артист Грузинской ССР Р. Агрба /Тархуна/, народная артистка Грузинской ССР М. Зухба /Гудихан/ и, в особенности, народный артист Грузинской ССР Л. Касландзиа /Дауд/ справились с этой задачей успешнее молодёжи. Излишне суетлив Аляс – Н. Камкиа, невыразителен Р. Джопуа – Джамфер. Хотя здесь вина скорее падает на автора пьесы, который не наделил друга Аляса достаточно яркими индивидуальными чертами. поскупился он на краски для его невесты – Химры. Если Хучина выигрывает за счёт удачных авторских и режиссерских находок и яркой, запоминающейся песни композитора М. Берикашвили, прекрасно спетой заслуженной артисткой Абхазской АССР В. Маан, то актрисе Е. Когониа «отпущено» всего несколько общих фраз.

Я уже говорила о музыке. Удачно решен спектакль и художником Г. Жвания. Вот почему, несмотря на некоторые просчеты, общее впечатление от спектакля приятно, его вполне можно назвать удачей абхазской труппы театра, которая не так уж часто балует зрителя оригинальными пьесами местных драматургов.

«Советская Абхазия»
23.12.1966.

1966 шықәса анҵәамҵазы, ҽенак снеит Аҧсны аобком амаҳаныҟәгаҩ В.О. Кобахьиа иҟны.

– Валери Осман-иҧа ҳәа, – ҿаасҵит, – ишәгәаласыршәар сҵахуп, 1954 шықәсазы, Лыхны ашкол сҵан. Шәара аус жәуан Гәдоуҵа араионтә комҿареидгыла актәи амаҳаныҟәгаҩыс. Иҩызцәа иманы ауахәамахь дныҟәоит ҳәа, ишәгәалашәоит, Қарҵ агазеҵ санырҵеит. Азҵаара ықәгылеит акомҿарра салцаны, ашколгьы сҵырцарц.

– Ибзиаҳаны исгәалашәоит. Исылшоз ҟасҵеит. Акомҿарра аҟны уаансыжьит, аха Лыхны ашкол уҵымҵыр амуит, – иааигәалаиршәеит Валериан Осман-иҧа.

– Аешьара сзыжәуит. Ахаан исхашҵуам, – ҿаасҵит сыблақәа аҳәыркьира рхыҳәҳәыла, – даҽеазнык шәсыцхраа, шәсырҧхашьом. Аҟәатәи адраматә театр аҟны исгәаҧхо усурҵак иҵацәны иҟоуп ҭыпк убрахь шәсыцхраа, сиажәга.

Дааҧышәыррчан:

– Ани, успектакль «Аҳақ ашәара» ҳанахәаҧшуаз, артистк иҵып аҟны уара ухәмарит. Иугәаҧхазар артистра?

– Мап, Валериан Осман-иҧа, алитература аҟәша аҵып ҭацәуп. Адиректор дагыруоуп, дсыздыруам...

– Аус ахьууа уҳбахә бзианы исаҳауеит. Иааныжьны уцарц зуҵаххазеи?

– Уаҟа, аурыс газеҵ «Советская Абхазия» аҟны раҧхьа срыдыркылеит, аҧсуа бызшәа аҟынтә аурыс бызшәа ашҟа еиҵагаҩыс. Ицәгьамкәа схы аасырҧшызар акәхап, еиҕьыз аҵып сырҵеит, акультура аҟәша аиҳабы ихаҵыҧуаҩыс. Акырҳа иацлеит суалафахәгьы.

– Нас иҟоузеи? Артисткак дугәаҧхазар? – ҿааиҵит лафны. Уи алаф аниҳәа иаҳгәалаҳаршәеит Москва апартиа ашкол данҵаз, ҭыпҳацәак ҳрыцны, афатә ажәтә ҳаманы саҳәшьаду Ушьа Аҳәпҳа, Москва ацентр аҟны инхоз лышҟа ҳашнеиз, аурыс ҭыпҳацәа аҧсуа ҟәыди абысҵеи рыфашьа шыдҳарҵоз. Ҳгәалашәарақәа рышьҭахь:

– Валери Осман-иҧа, иаҳа-иаҳа саланагало салагеит аурыс бызшәала аҩра. Сара ишаанҳа сгылоит. Аҧсышәала акы сыҩқәоит, нас аусурахь сцоит. Уаҟа аусура амш зегьы аурыс бызшәала иҩуа... Исзеилагҳом. Руак аансыжьроуп. Атеатр аҟны ауалафахәы иаҳа еиҵоуп, акы, уаҟа аасҵагьы иаҳа соуеит.

– Уаҟа аус ахьууа, уаԥхьаҟа иҵегь еиҕьу аҭып… Исмаҳацызт, еиҕьу амаҵура ааныжьны еиҳа еиҵоу ашҟа диасуа. Аха еилыскааит изуҭаххаз. Ибзиоуп, иузыҟасҵоит. Успектакль аиқәырхара сылымшеит. Араҟа сымч ақәхоит, – иҳәан, аҭел аашьҭихын акультура аминистр дизасит. Идуӡӡаны иҭабуп ҳәа наиаҳәаны, ашә аҟынӡа санынаскьеигоз, зыԥсаҭа шкәакәахаша, Валериан Осман-иԥа, иашьа еиҳабык иаҳасабала, гәрагарала слымҳа инҭеиҳәеит: «Дараӡа угәуҽеаныз уаҟа, атеатр аҟны иҟоуп ацәгьаҳәацәа. Уажәакәа иаразнак еиҭарҳәоит. Аҕацәа умырҳан. Уаԥхьаҟа иуԥырхагахоит. Уара уус уаҽыз. Аамҭа ус иҟоуп».

Аҽены даҽеазнык агәра згеит В. О. Кобахьиа ԥсабарала дышҟәышыз, аҽарацәа ҳаҭыр шрықәиҵоз. Арҭ ажәа рҽехәагақәа зысҳәааз, иаазгоит даҽеа ҽырԥштәык.

Уажәы Инал-иԥа ихьӡ зху амҩаду ԥшьбаны иахьеихагылоу, актәи аихагыла аҟны «Аԥсныргылара» ахьыҟоу, аҭаацәара саламлацкәа, аҩбатәи аихагыла аҟны, ҩ-ҽык змаз ауада сиҵеит. Иара, Валериан Осман-иԥа дыҩналеит аԥшьбатәи аихагыла аҟны. Лафны: «Уақәшаҳаҭзар, ҳаигәылацәаз», – иҳәеит.

Ари аҩыза анасыԥ иақәгәыҕуадаз, сгәырҕьаҵәа суадақәа срыҩнеижьҭеи мчыбжьык ҵааныӡа хацәақәак неит.

– Ишәҭахузеи?

– Хыхь, аԥшьбатәи аетаж аҟны инхо думдыруеи?

– Дышԥасымдыруеи

– Иара иҟны иқәҳаргылеит ателефон. «Сыҵаҟа, аҩбатәи аихагыла аҟны дынхоит ашәҟәыҩҩы қәыпш, ателефон изыкәшәыргыл»,– ҳәа иҳадиҵеит.

Усҟан ауадақәеи ателефони риура даара иуадаҩын. Хыхь ԥьара исҳәахьеит, амаҵура дуқәа ирхагылаз аҧсуаа ирылшо ала, аҧсуа ҽарацәа ирыцхрааруан. Ацхыраара мацара акәым, аполитикатә харадҵара ҳадҵаны, ҽарацәақәак абахҭа ҳҭакра ианалагалак, аӡәык-ԥыԥьак рыда, ҳарҭ, еиҳараӡак ҳаиқәдырхон. Иҭарккәозгьы ҽҳәара кьаҽла иоурышьтыртә иҟарҵон.

Хырҽхәарамкәа, ҳаҧсуа жәлар ргәаҟра бааԥсҟәеи, ргәырҕьара дуқәеи срылаԥшхьеит. Сыблала избахьеит. Лакҩакрада еилыскааит акы схазы. Ҳарҭ, аҧсуаа, адәахьтәи аҕа, аҭаҷкәым еиԥш ҳаидикылоит. Даҽеакала иуҳәозар, иаҳзеиԥшу агәырҩа еиҭаҳзеиԥшхоит. Иаҳзеиԥшу агәырҩа ду

анҳаулак, иԥьоушьаша, ҳазегь хаз-хазы ҳаихоит, ҳаимпуеит, аихац иҭыпрааз ажәҵарақәа реиԥш.

Ажәакала, В. О. Кобахьиеи сареи ҳаицәажәара ашьҭахь, спиеса «Аҳақ ашәара» ԥсышьацәгьа ахьарҭаз, убри ашықәсан 1966 шықәса анҵәамҭазы, аусура салагеит Аԥәатәи адраматә театр алитературатә ԥәша еиҳабыс.

Ҳәарада, Валериан Осман-иԥа иасымҳәаҙеит схатәы ѡымҭақәа раҵкысгьы инарҵауланы имаҙаны, ԥшьѡык ауаа, реиҳа зыгәра еибагоз СССР анапхгара дуқәа рышԥа ашәԥә ду аѳра ҳшаҷыз. Аѳра ҳаицалагеит, ишысҳәаз еиԥш, ԥшьѡык. Екатеринеи, Ҭамареи ахԥатәи ихьӡ сҳәар сҭахым, аԥшьбатәи сара сакәын. Ахѡыктәи ашәԥә ду абжаракгьы ҳамнеицкәа, изыхԥьақәаз аҳәара аҭахым, ҳахьеиқәшәоз анеира зынӡаск даԥәыҵит. Бзиарас иԥаиҵаз, ҳазҷыз аҙәымзар аҙәгьы иеимҳәеит, маҙа дуны иҵәахит. Уигьы маҷҙам.

Спиеса «Аҳақ ашәара», ишысҳәаз еиԥш, ԥсышьацәгьа ахьарҭаз ахыбра мацара акәындаз, априказ сԥьыба иҭаҵаны, «уа мшыбзиа» ҳәа ашә аартны, еиҳараҙак иазашшуаз, «аԥаԥшьқәа» рахь сыцәгьа зҳәоз, икабинет снышналан, астол снахатәеит. Иара, «астукач» занаатла дартистын, саргьы ауаатәыѡса зегьы реиԥш, сартистын ԥсабарала. Ҳѡыԥьегьы ҳаѡнуҵԥала шаԥа ҳаибаҭахымыз, убасԥак хаарак алаҙамкәа, шьыжьла ҳанааиқәшәалақ, абга бызшәак еибаххәалон. Шаԥа имаҷны снеиуаз еиҳагьы еиҕьыршьон адиректоргьы иаргьы. Уаԥа ибзиаҙаны ҳаилибакааун.

Исҵахыз, сзыргәаԥуаз соуит – ашәԥәыѡѡра азыҳәан шаԥа сҵахыз аамҵа.

Акабинет хәычы аԥны еидтәалаз, аамҵак наскьацыԥхьаҙа аҳәара уадаѡуп, аха уаѡ-гәаҙак, уаѡ рыцҳак, аамҵа хьанҵа иафаз аҙәык иеиԥш срыхәаԥшуа салагеит. Снаихәаԥшуа ҽнак исҳәеит схазы: «Иалшагәышьои аҽыѡ, акәадыр ацымхәрас акьахь ақәырҵазар?! Аҕәра ацымхәрас, ашаха аҷарҵазар?» Исаҳахьан ауаа бзиақәа рыцәгьа ҳәаны иҭаркхьан ҳәа. Урҵқәа иашазар гәаԥ рыцҳа, ԥсым-бзам адәы дыкәуп. Аха схы сзазымиааит даҽеаԥьарак.

Истол хәычы дахатәаны, ихы даамѡахо иѡуаз анцәа идырып, «фырҵ-фырҵ» ҳәа дааԥәымҵҙакәа акы иѡуан. Санаа-

ихәаԥшлак, сыбла иаахгылон, ахьаԥарч иеиԥшха ацәыслымпыр. Ихахәы, унапала иузымкыртә, иркьаҷны ирҟәдуан. Ашәарҭара ианҭагылалак, ахәы зегьы шеилагыло еиԥш, ихахәы еснагь ихахаҙа ихы иқәгылан, иалиааны акәымкәа, цыра-цырала, напыла аҙәы иқәиргылазшәа. Қәрала акырҙа деиҳабыстҵьы, дахьтәоу снеихагыланы, иаасҭаххалон зны-зынла ихьаԥарч-хахәқәа снапқәа налысшьырц.

Ус ҷааиҭит ҿенак:

– Ишәҳәаз сара ишәасҳәар сҭахын, аха ишәаҭәасымшьеит. Идуззаны иҭабуп. Аа, абраҟа сыстол аиашьчик исызҭашәҵала, – сҳәеит. Ҳаилибакааит. Шаҟа имаҷны ҳаибабоз ҳѡыцьегьы иаҳзеиҕьын. Аха иамуит. Имаҷзаны аусурахь сахьнеиуаз, уигьы изымчҳазар акәхап (еиҳараҙак дацәшәазар ҟалап иисѡқәоз срыԥхьар) ҿенак адиректор снаиԥхьан: Уахьтәалаша даҷеа уадак узаҳаԥшаап. Уаҟа итәоу ҳаҭыр дуззаа зқәу уаѡуп, аԥсуа театр ашьаҭыркѡцәа дыруаҙәкуп, зыда ԥсыхәа ҳамам уаѡуп. Дызҷқәоу даара ирацәоуп, апартиа аусқәа, азанаатеидгыла, иааркьаҷны, ҳатеатр иара ихагылоуп, – иҵегьы аҳәатәқәа имазар акәхарын, аха: Еилыскааит, ажәа рацәа заҭахузеи?! Аѡбагьы иара имазааит, – сҳәан, истол иныкәсҵеит акабинет хәыҷы ацаԥха.

Иааркьаҷны иуҳәозар, ацәыслампыр – ахыхьаԥарч иҭыѡра хәыҷы, иаархааны сдәылицеит. Атәарҭа, агыларҭа ҳәа акгьы сымаҙамкәа, атеатр ахыбра дуззаа аҟны снеиѡеиуа акоридор сыбжьагәышьан. Изулакгьы уада хәыҷык сыԥшааит, аԥсуа гәыԥи, акырҭуа гәыԥи аҙәгьы итәымкәа, ибжьахашәа иҟан. Ашә бзиан, ацаԥха акҙомызт. Снысѡнаԥшын, еикәарҷены ишьҭан ауарҳалкәеи, имаҷымкәа акафелькәеи. Убарҭ зегьы, атеатр аматҭәакәеи, адекарациеи ахьыѡназ ауадакәа рахь ииазгеит. Ацаԥха наҷаҵаны, стол хәыҷык насыргылан сахьтәалаша еиқәсыршәеит. Иҟасҵақәаз, ҳәарада, адиректор иасҳәеит. Абзиа ҟасҵаз ҷьысшьон. Изыхҟьаз сзымдырҙо даара дсыцәгәааит адиректор, ашьҭахьоуп ианеилыскаа дзыргәааз.

Хыхь ишысҳәахьоу еиԥш, уажәтәи С. Ҷанба ихьҙ зху аԥсуа театр ахыбра аҟны аус еицыруан аԥсуа драматә гәыԥи, акырҭуа драматә гәыԥи. Аҙәи- аҙәи еиԥырхаган. Аѡгәыԥкгьы алацәажәалон аиҷыцра азҵаара. Хазы-хазы ахыбракәа рыԥшаара. Уи азҵаара аҟны ҳгәааанагаракәа еиқәшәон

ақыртуа гәып арежиссиори, алитературатә гәып аиҳаби сареи. Ҳаиқәшаҳатны иҙбаны иҳаман ари азҵаара ықәхаргыларц акультура аминистрра аҟны.

Иахәҵақәаз адокументқәа аиқәыршәара ҳшаҧыз, ииаит 1967 шыкәса, апрель мза алагамҵа. Ажәлар еизан, афилармониа ааныркылеит, иазымкуаз зыкьѡыла адәахьы игылан.

Атеатр аҧсуа гәып, рызегьы ааизан азҵаара ыкәдыргылеит дааины дҳацәажәааит ҳәа аминистр В. Ҷь. Кәарҷелиа.

Аҽенытҵәкьа днеины драцәажәеит. Аҧсуаа дрыдгыланы, акультура аминистр В. Кәарҷелиа иааиҳәоз зегьы амагнитафон иантҵаны, Аҧсны аобком актәи амаҙанықәгаѡ В. О. Кобахьиа истол инықәырҵеит. Дааараҙа ҳаҵыр зқәиҵоз В. Кәарҷелиа дамимхыр ада ҧсыхәа имоуит. (Иаҳа инеиҵыхны, аурыс бызшәала иѡны сышәкәы «От родных корний»). Иануп. Уахә. Ад. 325. Астатиа иахьҙуп «Возвращаясь к напечатанному»). Уаҟа салацәажәеит В. Ҷь. Кәарҷелиа иамхра еиҧызкааз ѡыцьа аҧсуа артистцәа шракәыз. Дара убарҵ аѡыцьегьы, нас адиректор Иасон Дарсаниеи рнапы аҵаѡны, исзашшит самхра азыҳәан. Сзыхдырҟьазеи, 1967 шыкәса, апрель мзазы, жәлар реизара афилармониа аҟны сықәгылара. Инацырҵеит даҽеакгьы. Атеатр ақыртуа гәыпи аҧсуа гәыпи ҳаиҧажьра даҧуп ҳәа.

Акультура аминистр аколлегиа аилатәараҧы адиректор ихы сықәкны ҧааиҵит: Когда вы оставите свою националистическую пропаганду? Вы и режиссер грузинской драмы довели театр до того, что уже актеры перестали разговаривать между собой». (уахә. Ад. 332).

Қырҵтәыла ақьаҳиацәа, аколлегиа иалақәаз аҧсуаацәак: «Аешьцәа ҳаиҧажьра иаҧуп», – рҳәеит. Адиректор иҧы иҵаҧшуа, иазыҟаиҵақәаз. Схы сыхьчар акәын, уаҳа ҧсыхәа анысмоу:

– Ҳаҵыр зқәу адиректор, аҧсуа гәыпи, ақыртуа гәыпи хазы-хазы ахыбракәа рымазар рызегьы ирзеиҕьуп. Аныки абыки ирыхшаз аешьцәагьы еиҧыцны хазы-хаз инхоит. Аҧсабара убас иҟоуп. Уи сара схатәы гәаанагароуп. Аха шәара, ишәхатәушәа, атеатр иатәыз ауарҳал ҧыцҙакәеи, аҳәааныркәтәи иааганы ишьҭаз акафелькәа иҙаны аѡныҟа ижәгеит. Ишәымҳәеи: Когда вы оставите свою национа-

листическую пропаганду? Ишәҕыычқәаз шәырхынҳә, нас саргьы саԛәытцып сызҷу. Сара снатуп. Доуҳалагьы даара исзааигәоуп ауаѡы игхақәа ианажьра. Абиблиа иаҳәоит уаҕа қьиарала, чҳарала уииааи ҳәа. Аха узықәгылоу ацҳа зҷаԛәаз ишпаизууеи? Уи аҭак ԛатцоуп абиблиа аԛны «Зуб за зуб!»

Сара исыдитцаз аполитикатә харадтцара уи сазхиан. Самхреи стакреи ус имариамхеит. Иара изыҳәан исҳәаз, иаарласны алытцшәа бзиа аиуит. Дамырхит, апартиа далырцеит.

Ақыртуа режиссиор аусурахь Қартԛа диаргеит, иаҳа иеиҕьыз аҭып иртеит. Ирдыруан дызҷыз аус. Иаарласны Қартынтәи даарышьтит Н. Р. Ешба, апсуа драматә гәып режиссиорс. Иаизакны атеатр зегьы директорс. Аамтақәак антцы, сара сызтцаарагьы Қартаа ирызбеит. Апсны ашәԛәыѡѡцәа Реидгыла иазоурыжьит аналитик–консультантс. Аха уахь аусурахь сиасаанҙа, самхра азыҳәан ашәԛәы еиқәатцәа атцазѡыз, В. Ць. Кәарҷелиа иамхра еиҷызкааузз рапхьа игылаз ацәышлампырахьапарч, сызшаз сирманшәалан, аргамаду исабрада иҷысхит. Зегь рыла ҳаилибакааны аус еицааузн Нелли Ражьден-иԥҳаи сареи. Иаахтны иласҳәеит В. Ць. Кәарҷелиа апровакациа изызуз, сара самхра азыҳәан ашәԛәы еиқәатцәа знапы атцазѡыз дызустоу, ихьҙ-ижәла. Ларгьы иларҳәахьазаарын. Н. Р. Ешба ѡ-институтк далгахьан – диуристын, дрежиссиорын.

Ҳазшаз дҳацхрааит. «Ахьапарч» дақәаҳкит Нелли Ражьден-иԥҳа лтелефон дазыҙырѡуан маҙала, нас иаалҳәаз «аԛапшьқәа» иреиҳәон, ажәакала длытцатәаны лыцәгьаҳәара даҷын. Сыхьапарч дызҷыз гәынхәытцыстала ирацәаѡны ирдыруан, аха ирымамызт дызларкыша афактқәа. Ишысҳәаз еипш, даҷапызҷеша афакт ианаҳпыхьашәа, Нелли Ражьден-иԥҳа иамхра азыҳәан априказ убас иԛалтцеит, сыхьапарч атеатр ааигәара ахаан дзымнеиуа.

Атеатр адырѡцәа рызегьы иазгәартахьеит, ашәԛәқәа ирныртцахьеит Н. Р. Ешба апсуа театр данахагылаз, Апсны аѡнутԛа мацара акәым, антытц инахараны ахьҙ-апша наѡыртә ишьтылхит. Ҳкультура ахәштаара ду ацхрааразы илылшоз ԛалтцон. Илывагылаз, қәрала лара латцкыс еитцбыз арежиссиорцәа Дмитри Кәартааи, Михаил Мархолиеи сареи. Ууанҙа атеатр азыҳәан акгьы ԛазымтцацыз, апсуа шәԛәыѡѡцәа

иацхрааларц азыҳәан имѡахыҵуа иалагеит. Џьоукы инаргон рхатәы ѡымҭақәа, даҽа џьоукы аиҭагақәа ҳарҭон.

Аҧсны анапхгара иақәшаҳаҭны, иҙбаны ишьҭырхит, аҧсуа профессионалтә театр ианадыртыз амзеи арыцхәи иакәыршәаны ишьақәдырҕәҕәеит февраль мза 17 аҽны есышықәса иазгәарҭаларц. Убас есышықәса иазгәарҭалон Аҟәа мацара акәым, араионқәа рҟынгьы. 1970 шықәса алагамҭазы Аҧсны ашәҟәыѡѡцәа Реидгыла Қарҭынтәи ироуит аконсультант иштат. Сара исыдыргалан, сақәшаҳаҭхеит. Аусураз уахь сиасит, аха атеатртә ҟазара даара бзиа избон. Иреиҧқәаз артистцәа Виолетта Маанҧҳаи, Валери Ақаѡбеи ароль хадақәа ихәмарыртә изѡит апиеса «Ҳашьхақәа рышәшьыра». Апиеса хшыѡҵак хадас иагәылан, анырра дуҙҙа ҟазҵаз, ажәытәҙатәи индиатәи афилософиа џьанизм. Уи афилософиа амахәҵак, ахырхарҵак ахынсра ҳәа иашьҭоуп. Ажәа *ахынсра* ҵакыла даара иазааигәоуп аҧсуа ажәа ахьӄьымсра. Адгьыл иқәныҟәо ашышкамс инаркны, ажәѡан иаҵаҧыруа аҧсаатәи, ҙи-мшыни ирҭаҙсо инадыркны иарбанзаалак зыпсы ҭоу зегьы ацәгьара рзымура. Ишысҳәаз еиҧш, спиеса «Ҳашьхақәа рышәшьыра», хшыѡҵак хадас иагәылоуп, хыхь зыҙбахә сҳәаз афилософиа ахынсра.

Уи аспектакльгьы асценатә ҧсҭазаара дараҙа икьаҳхеит. Ѡынтә-хынтә рыда ахәаҧшцәа ирымбартә еиҳыркааит. «Аҳақ ашәара» ықәызгаз. Асовет мчы иаҧырхагоуп, аидеологиа иаҳагылоуп ҳәа иаахтны аҳәара уадаѡхеит. Ҳәарада, КГБ ашҟа ацәгьаҳәацәа ҳаѡнуҵҟагьы иҟан, иҟагәышьан аҟәыҕацәагьы. Урҭ еилыркааит асовет мчы, изықәгылаз ауасхыр шьаарҵәырала ишҭәыз. Ирмаанашәа иҳәан, ашьха аҳаракыра уанхало, амѡа уанану, рыцхашьарада зегьы урықәпало, ирҟьацуа ахықәцәан ухалар, узықәлаз ашьха ахаҵа ихыбгалоит, ухаҵагьы уаҵаҟьацуеит. Иҟан даҽакы – апиеса злоухьчаша. Бзиа еибабо арҧыси аҧҳәызбеи урҧырхагамхан.

Аимак-аиҳак зҭахыдаз?! Ирыҧшааит зынҙаск имариаз амѡа. Ихаҵа игәаҧхартә дазыҟаҵаны, аспектакль «Ҳашьхақәа рышәшьыра» ароль хада назыгҙоз, иқәзыргылаз В. Ақаѡба, Москва, атеатр институт дҭалеит, арежиссиортә факультет.

Сара ашәҟәыҩҭцәа Реидгыла ашҟа аиасраз аусурахь санцаз ашьҭахь, Аԥсуа театр аҟны убасҟак ахҭыс баапсҟәа мҩаԥысит, асцена аҟны иаҳдырбоз аспектаклькәа рацкыс акырӡа еиҳаны, итҟәацыз асыԥса иаҩызаха, имҩаԥысуан атеатр аҩнуҵҟагьы, адәныҟагьы.

Аԥсуа театртә ҟазара зҭахымыз, уимоу зынӡаскгьы изцәымгьыз ауаа ԥаршеицәа, еиужьӡаны рхы иадырхәеит аиҵашьыцра еиқәаҵәа. Зны еиҷарыжьит абиԥара еиҳабацәеи аиҵбацәеи, ашьҭахь, еиҕацәас иҟарҵеит иреиҕьқәаз артистцәа.

Аԥсны аҩнуҵҟа мацара акәым, анҵытц инахараны Аԥсуа театр ахьӡ-аԥша шьҭызхыз, абаҩхатәра ду злоу, ԥсабаралагьы иҟәыҕаз, гәыла-ԥсыла иаԥсыуаз апатриот Н. Р. Ешба, иаахтны иуҳәозар, Аԥсны дықәырцеит. Ҳәарада, иҳәатәуп, Нелли Ражьден-иԥха, уаҩԥсык иаҳасабала агхақәа лымагәышьан. Аха иҟамызт амч бзиақәа, лара дзыԥсаз гәаҵаны деиқәзырхашаз, зҽызшаз аԥсуа театр еидызкылашаз. Убри аганахьала иҟаиҵаз даара ирацәоуп, Н. Р. Ешба лышьҭахь, шықәсҟәак режиссиор хадас иҟаз Д. Кәартаа. Збаҩхатәра ссири, зуаҩреи даара иҳаракыз, иҭәымҭа дышҭагылаз иаалырҟьаны игәы аангылан иԥсҭазаара далҵит. Иааизакны ҳкультура зегьы ааха ду аиуит. Аҵарагьы иманы, ԥсабаралагьы абаҩхатәра, ихала данаанха, ижәҩа иқәлаз аидара ашьҭыхра ицәуадаҩхеит М. К. Мархолиа, ихаҭа иқәиргылаз аспектаклькәа ақәҷиара дуқәа шрымазгьы. Аамҭақәак директрос дыҟан, актиор ду, адраматург, аԥсуа театр ашьаҭыркҩцәа руаӡәк Шә. А. Ԥачалиа.

Москва аҵара дахьҭаз далган, Аԥсыҟа дхынҳәын, аԥсуа театр аҟны аусура далагеит В. Аҟаҩба. Атеатр аусҟәа рҟны мацара адагьы егьырҭ ирҷиамҭақәа рҟынгьы исылшоз ала сицхраауан, избанзар аргамаду избон, дызшаз илаиҵан, абаҩхатәра ду шилоу актиорк иаҳасабала.

Иаазгоит ҷырԥштәык сахьицхрааз. Киевтәи акиностудиа иҵнахуан аԥсуа телефильм «Арҷиара». Ахы инаркны аҵыхәанӡа акиносценариа сара изҩит, ароль хадақәа руак сара инасыгӡон.

Арежиссиор М. Машенкои сареи аиҩызара-аилибакаара бзиаӡа ахьҳабжьаз аамышьҭахьгы, иара усгьы, сара

сақәшаҳаҭымхар ҳкино аҟны ароль бзиаҙа изиҭаҙомызт. Иԥырхагахара акәым, иаҳагьы сицхрааит. Уи зысҳәо ҳаԥхьаҟа еилышәкаап. Иаҳагьы дшыстахызгьы, зегьрыла ишилшозгьы, атеатр аѡнуҵҟа усқәак еиҷкаан, имаҵура ааныжьны дымцар амуит Шә. Ԥачалиа. Директорсгьы режиссиор хадасгьы дҟалеит В. Ақаѡба.

Сазыхынҳәып аспектакль «Ҳашьхақәа рышәшьыра» ахшыѡҵак хада ашҟа – зыԥсы ҭоу акгьы уаҕрамԥалан, ашьха ҳаракыра уанхало. Уи аныҟаумҵа, ашьха ашәашьыраҷы ууанхоит.

Аҵара.

Москва аҵара дахьынҙаҭаз, иҵарадырра анытбааха, идунеихәаԥшра иаҳа иантҵаулаха, ҳәарада, аԥсҭазаара даҽакала еиликааула далагеит. Афилософиа Ҷьанизм – ахьыс-ра, ахькьымсра. Ароль хада назыгзоз В. Ақаѡба аԥсҭазааратҷ иаҳа ихәоит ҳәа иҙбазар акәхап, убри аҟынтә зынҙаск даҽа мѡак данылеит, идеалс еиҳа ишьҭихзар акәхап Раскольников ифилософиа, зымч рыԛәхо рыҕраԥалара. Раԥхьаҙа дигәҭасит Шә. Ԥачалиа, СССР жәлар рартист, Тҟәарчалтәи аҳәынҭқарратә театр ашьапы иԛәзыргылаз. Уи даниԥырига, иаанханы иҟан иҵегьы иԥырхагақәаз. Урҭ даараҙа иԥырхаган, избанзар урҭ артистцәа рыхьʒ-рыԥша ҳаракын, рԥышәагьы даара иҵбаан, дара рзыҳәан мацарагьы инеиуаз ахәаԥшцәа рацәаѡын. Урҭ рышәшьыра иҵамхарц, аҙәаҙәала рыԛәцара далагеит.

Ахьаԥарч азыҳәан ирымҳәахьеи: изхылҵыз иахәлаҕуан ҳәа, рыѡны гәакьа – ҳахәшҭаара ду аԥсуа театр аатҵра иныҵагылеит Софа Агәмаа, Шьалуа Гыцба, Нурбеи Камкиа уҳәа, ишырҳәо – «цвет театра».

Еиҭах ҳазыхынҳәып аспектакль «Аҳақ ашәара». Ишәгәаласыршәап. Раԥхьаҙа атеатр аҟны иԛәыргылан 1966 шықәсазы. Иҵит иаарыцкьаны 23 шықәса. Аамҭа аҽеаԥсахит, апиеса «Аҳақ ашәара» иаҷагылаз ауаа Анцәа иԥьшьаны, иахьымаара ицеит, иаанхаԛәаз рымч маҷхахьеит иҳәагәышьан арежиссиор М. К. Мархолиа, еснагь игәы иҵхоз адрама зынҙаск ирҷыцны иԛәиргылеит.

Ҳаамҭазы аԥсуа театр аҟны зынҙаск исхашҭхьеит асахьаркыратә хеилак (художественный совет). Иалахәын аҵарауаа,

ашәҟәыԥԥцәа, акомпозиторцәа, асахьаҭыхԥцәа, ҳәарада, акультура аминистр далархәны, убарҭ ирҙбуан аспектакль аразҟы.

Иҟалацыз еиҭах иҟалеит. Агазеҭқәа ирныртцахьан иаарласны апремиера ҟалоит ҳәа. Апремиера ашьҭахь, асезон иаркны атеатр амԥа иқәгылан Украинаҟа. Киевтәи ауаԥы дааны, уахь иргақәаз аспектаклькәа дрыхәаԥшит, иалкааны иазгәеиҭеит «Аҳақ ашәара» уеизгьы-уеизгьы инажәга ҳәа.

Аԥсны анҭытц акәым, знызаҵәыкгьы Аҟәагьы ахәаԥшцәа идыдмырбаҙеит. Иаахжәаны иуҳәозар В. М. Ақаԥба иколлега М. К. Мархолиа «диҕрагылеит» ирҟьацит аспектакль «Аҳақ ашәара», ҳәарада, активла иацхраауан «аҟаԥшьқәа».

Хыла-гәыла иаарҳәны аԥсуа театртә ԥсҭазааразҽы иҟалеит егьи аԥбатәи спиеса «Ҳашьхақәа рышәшьыра».

Ауаа ирыҕраԥалоз убасҟак ихнаԥааны иҟан, рымчра убас рыхшыԥ арлашәит, ирызгәамҭаҙакәа, ирыҵышьшь ацара иаҽын изықәгылаз ауасхыр – Асовет ҳәынҭқарра асистема.

Ԥажәак еихысҳәаалоит.

Москвеи Петербурги акыр шыкәса раахыс аиԥызцәа дуқәа сымоуп аурыс ҵарауаа. Сразҵаауа салагеит Б. Н. Ельцен абасҟак изицәмыҕхазеи акоммунисттә партиа ҳәа. Еилыскааит акьыԥхь аҟны сызмыԥхьацыз. Сара саныхәыҷыз, акомҽарааи акоммунистцәеи ҳара ҳҭаацәа ирзыруз убри аԥызаҵәҟьа рзырухьазаарын Б. Н. Ельцен иҭаацәа. Иаарымаз зегьы иаарымхны аҕәыцәхәы иныкәдыртәеит, ирфо-иржәуа рымамкәа адәы иаакәхеит.

Ауаԥы даныхәыҷыз изууа абзиарагьы ацәгьарагьы иԥсы ҭанаҵы ихашҭҙом рҳәоит. Аԥсҭазааразҽы исԥылахьеит убри ишиашаҵәкьоу.

Ҳҳабла Аҭара ахәы, ақырҭуа мпыҵахалаԥцәа хыбра заҵәык аанымхакәа ирблаанҙа, ҳаигәылацәан Бигәаа рҭаацәараки ҳареи. Рабду Алиас ихьӡын. Аколнхара иатәыз ашәыр баҳча ирахә нҭалан, аԥхасҭа ҟарҵеит. Убри дахырҟьаны, ажәлар раҕа ҳәа дҭаркит, дыршьит. Иҷкәын Нури иарԥысра данҭагыла, аҭаацәара далалеит. «Аиба икәакәар былуам» – ҳәа ишырҳәо еиԥш, Нури дманшәалахеит. Хԥык аԥҳацәеи, хԥык аҷкәынцәеи рхылҵит.

Ибзианы дысгәалашәоит иара Нури, дхәаахәҭѡын. Иазхашаз аҵарагьы иман.

Ҽнак амыждараз, Очамчырантәи аатҵәала ачашыла ааигеит иҧирц азыҳәан. Аатҵәа заҵәык иҵиаанӡа аревизиатә комиссиа неит, адәқьан ангәарҭа аатҵәак ачашыла азымхеит. Акт убасҟак еиқәаҵәаны ирѡит, ахарадҵара идырҵеит аҳәынҭқарра амал, ажәлар рмал иҧьычит ҳәа. Аус дарҭеит. Дызҭахымыз, иҵашьыцуаз ауҳәан-сҳәан гәарарҵеит ҳирҳәит, ҳахирҵәеит ҳәа.

Аламыс ду злаз уаѡын Нури. Саб ажәлар раҕа ҳәа ахьӡ бааҧс ихырҵеит, саргьы ажәлар срыҵаҕьычит ҳәа сцәа ҧырҿеит, исыхшаз схәыҷқәа ирыҿпнырҳәалап иҳәан, ихала, инапала, мчыла зҭәымҭа иҭагылаз ахаҵа иҧсҭазаара далҵит. Иҧҳәыс Милиа лыхьӡын, Харчлаапҳан, Аӡѡыбжьатәын. Аҭаацәара мацара акәым, аҧсҭазаараҿгьы иҟәыҕаз ҧҳәысын. Иаалыхшаз зегьы убас илааӡеит ҷьабаала инхалартә. Исгәалашәоит, рыҧсаҭа шкәакәахааит, ибыхшаз аӡәк иатҵыс аӡәк дыҧшӡоуп ҳәа аӡәы данирҿехәалак: «Ауаѡы дзырпшӡо аусуроуп», – лҳәон. Рыфѡыкгьы, аусуреи аҵареи еиларгӡон, аҵара дуқәа ирылгеит, рызегьы ршьапы иқәгылеит. Уажәы Аҟәа Леон ихьӡ зху амѡаду уаныланы ушнеиуа, аботаникатә баҳча аҧхьаҵәҟьа унадгылоит хҧаны еихагылоу, «Сухум-банк» зыхьӡу ахыбра ҧшӡа. Убри зыргылаз, изтәу Нури Бигәаа иҷкәын агәыбжьанытә Геннадии иоуп. Аибашьраан даара дацхрааит Аҧсны. Иашьеиҵыб Вадик командирс дыҟан, иҭәҭәаны дырхәит.

Сазыхынҳәып хыхь исҳәаз ажәаҧҟа: «Ауаѡы даныхәыҷу изууа ахаан ихашҭӡом» ҳәа.

2000 шықәса сара сзыҳәан шықәсы еиқәаҵәахеит. Сыҷкәын аиҵбы, деибганы аибашьра иалҵыз, амыждараз, автомат ширыцкьоз машәырла иҵҟьаны дҭахеит. Сара адабла сысхьан, сҷы акны сышьҭан Москва ахәшәтәырҭаҷы. Ҽнак деидараеиҵараха, схала сахьышьҭаз апалата даасналеит Гена. Москва аус иуазаарын, иаҳан днеизаап.

Ҳанеицәажәа , ус ҷаааиҵит:

– Иҧсаҭа шкәакәахааит уаб Басариан. Иаҳзиухьоу абзиарақәа адунеихаан исхашҭуам. Иугәалашәома, уара, хыхь ауардын уақәтәаны, Басариан аҧхьа дгыланы, изныкымкәа,

иҳазнажәгахьан амҽы. Сашьеиҳаб Едик аԥхьа дыргыланы, ҳамхқәа ицәаҒәон. Агәашә давсны дцомызт шәышԥаҟоу, акыр шәыгума ҳәа – сыхгьы долларқәак натҵаҵаны, сгәыдкылахыдкыланы дцеит, мышқәак рышьҭахь иԥшәмеи иҷкәыни наишьҭит сырбарц.

Акырʒа уазҳәо абри ахҭыс хәыҷы исгәаланаршәеит иахьа ашәы ахьыкәкәо, ашә ыҵабырҟа иарку атеатр. Абаѡхатәра иагьа идузаргьы, ауаѡра анацымла, ахшара дызмоуа аԥҳәыс ԥшʒа илѡызахоит, адәы дыкәзаауеит лхазы мацара.

Санҵамҭақәа, ҳәарада, аԥхьаѡ иазгәеиҭашт, спиесақәа «Аҳақ ашәареи», «Ҳашьхақәа рышәшьыреи», атеатр арепертуар иалызхыз асовет цензура, ацәгьаҳәацәеи ашьыцыѡцәеи амч рызҭоз «аҟаԥшьқәа» раԥхьа игылан.

Дара аѡымҭақәа рыѡбагьы, усҟанҵәҟьа хьаа дуны исхызгагәышьеит, аха раԥхьатәи адрама «Аҳақ ашәара», шықәсык анҵы исзымдырʒакәа, схатәы ԥсҭазаараҽы даараʒа исыхәеит. Бзиа избоз аԥҳәызба, ахаан еиԥымло, ҳамѡақәа хазы-хазы иахьцаз ҳѡыцьегьы иаҳзеиҒьхеит.

Аҵыхәтәанʒатәи ҳаиԥылараан, гәаартыла ҳѡыцьегьы ҳҽааанкыланы, акыр шықәса ҳагәқәа зырԥхоз ҳаибаҭаххара ҳаҭыр ақәҵаны, убас ҳаицәажәеит, иаҳзааигәаз ауаа ираҳҳәаларц иаархааны, ирҟәымшәышәны ҟазшьала ҳаиқәшәом ҳәа, ҳаиԥырҵра зыхҟьаҵәҟьаз, ахаан блакы иамбартә, амшын иалаҳаршәыз ахаҳә еиқәаҵәа еиԥш иаҳҵәахырц. Насгьы, мышкы, дасу инасыԥ аниоулак ашьҭахьгьы, ҳаҭыр еиқәаҳҵаларц. Сара ажәа лысҭеит: хаҵа дцаанʒа аҭаацәара сшаламло ҳәа.

Аиашаҵәҟьа иахьагьы исыздыруам, ҳанеиԥырҵ шықәсыбжак аҟара ааҵааанʒа, дманшәалахан, ҳаҭыр зқәыз хаҵарԥыск диццеит. Аҟәа абаҒәазаҽы аҒба иақәтәаны, аҵх иналаланы, амшын инхылаанʒа, сылабжышқәа сгәаҵа инҵаԥсо, ааигәаʒа аҟәара сыкәгылан сыԥшуан. Схы саиааины, анасыԥ ԥшʒа Анцәа ибиҭаait сҳәон сгәаныла. Убри ашыкәсан саргьы аҭаацәара салалеит.

Адинхаҵара буддизм аҟны ԥьарамзар ԥьаргьы иʒбахә ҳәаʒам Анцәа, хыхь икәтәоу, аԥсуаа ҳҳәашьа. Аха икоуп даҽеакы. Ажәѡан аҟны икоуп ҳәа мычқәак, убарҭ амчқәа еиқәшаҳаҭны ирыʒбуеит адгьыл аҟны имѡаԥысуа, акыр

зҵазкуа ахҵысқәа зегьы. Иҟалап, уи адинхаҵара иизар, Анцәа ауаа дреиԥшны адәы дықәны, ашьҭахь ажәѡанахь дцаанӡа.

Убри даара иазааигәоуп аԥсуа мифк.

Ауаѡы данилак, дахьиз аѡны азааигәара аҵла иныкәтәаны еицәажәоит ашацәа, ирыӡбуеит ииз асаби илахьынҵа.

Доусы имоуп ихатәы нцәахәы. Шаҟантә исҳәахьоузеи сынцәахәы дсыхәеит ҳәа. Арахь Анцәа дыҟоу, дыҟаму ҳәа схы сазҵаар ишьақәырҷәҷәаны руак сызҳәаӡом.

Иҳәахьеит ҟәыҷак: Анцәа дубаанӡа, дыҟоуп уара узы, данубалак инаркны наӡаӡа дуцәыӡуеит. Ус анакәха, анцәахаҵара хатәы усуп, угәы-уԥсы аҿы иҵәахуп, аӡәгьы имаҳауа, аӡәгьы изымдыруа. Урҵқәа рыӡбашьа сымч ақәхом, аха сзыкәшәахьоу, исхызгахьоу еихшьаланы саназхәыцлак, еснагь сазкылсуеит акаҿы. Хьаҳәа-ԥаҳәара амамкәа агәра згартә аԥсҭазаара иснарбеит ишыҟаҵәкьоу алахьынҵа. Аԥсуаа иааркьаҿны ирҳәахьеит – улахь иану уақәшәоит, узахыԥом ҳәа. Аха убри уақәшәарц азыҳәан, иузымдыруа мчқәак амѡа уқәырҵоит, мамзаргьы иугәанарԥхоит, унапала иҟауҵартә.

– Изхысҳәаауа, аԥсуа театр азыҳәан спиеса «Ҳашьхақәа рышәшьыра» наӡаӡа ашә шарку агәра анызга, ууанӡа апиеса ѡыцьа заҵәык иалазгьы, даҽа ѡыцьа аперсонажцәа налаҵаны, нбанҵакыла еиҭазган, СССР акультура аминистрра ашҟа исышьҭит. Аӡыкәт ахаҳә агәыдҵа, иаахар бзиоуп, иамаахар – ахаҳә ахаҳәқәа ирыцлоит, аӡыкәт – аѡызцәа ирыцлап.

Абас сышхәыцуаз, иаалырҟьаны Москвантәи аҭел исзасит, – Шәпиеса «Ҳашьхақәа рышәшьыра» ҳаԥхьеит, иаҳгәаԥхеит, еиҭазго ҳәа аӡәыр дшәымоума? ҳәа

Сажәабжьқәа ибзианы еиҭазго дсымоуп, ихаҭа шәҟәыѡѡык иаҳасабалагьы абаѡхатәра бзиа илоуп, аха адраматә ѡымҭақәа, иахьынӡаздыруа ихаҭагьы имѡыцт, даҽаӡәгьы иѡымҭакгьы еиҭеимгацт анысҳәа:

– Шәақәшаҳаҵзар, ҳара дҳаԥшаауеит аиҭагаѡ бзиа, – рҳәеит.

Иаалырҟьаны исоуз агәеизҳара, сгәаҵаҿ ирхәаҽхьаз атеатр абзиабара, анҿыха, акыр шықәса раахыс сзызхәыцуаз даҽа пиесак, слатәан, аѡра салагеит.

Абаҩхатәра асаби иҩызоуп. Изқәуҭо амҩа ианылоит. Даҭахуп ан гәакьа.

Иааркьаҷны иуҳәозар, изҩит даҷеа пиесак, уаанҙа изҩыз зынҙаск еиԥшҙамызт, ҵакылагьы, ианымҩаԥысуа аамҭагьы. Иахьҙуп иара «Ес-ииуа ирыциуа». Схы иасырхәеит ажәлар рҳәаамҭа ду Нарҭаа ражәабжьқәа. Иаазыҩхьаз аҩымҭақәа зегь реиҳа аԥьабаа адбаланы, иахьынҙасылшоз абырцкал икылхны, сгәалақәа наѣ исхаршҭны, спиеса ҷыц сыманы снеит, ԥшьышықәса аус ахьызухьаз аԥсуа театр ашѣа.

Атеатртә ѣазара уи акәиц сгәаҵа иҭашәеит, ибзиаҙаны исгәалашәоит, аԥшьбатәи акласс аѣны сантәаз, бзиа избоз аҧхәызба раԥхьаҙа данызбаз ахаан дшысхамшҭуа еиԥш, убас исхамшҭуа наҙаҙа исзаанхеит раԥхьаҙа атеатр анызбаз, асцена аѣнытә аҷҷаҳәа аԥсышәала ицәажәо, насгьы шаѣа иԥшҙаны ицәажәоз!

Ҳара ххабла, Аҭара ахәы, ақыҭа агәҭаѣынтәи хә-километрак иацәыхаран. Ахәыҷқәа ацара-аара рцәуадаҩын. Убри азы алагарҭатә классқәа рзыҳәан аҳабла аѣны иаартын ашкол, хатәы ҩнык аѣны. Амаҭәарқәа зегьы, ҳазегь ҳаилартәаны иаҳлырҵон, Аҙҩыбжьантәи инарышьҭыз арҵаҩы Лиубов Хәыршьыҭиԥҳа Делба. Амаҭәарқәа раамышьҭахьгьы, еиҷкааны илыман ашәаҳәара-акәашаратә хор. Ашәагьы сҳәон, сагьыкәашон. Ҳарҵаҩы дҳацәажәон атеатри акинои уҳәа ирызкны.

Ҷнак, ҳаурокқәа инагҙаны ҳалымгакәа, ҳазегьы ҳлыманы дцеит ақыҭа агәҭахьы, аԥсуа театр ааны иѣоуп, ҳахәаԥшыроуп ҳәа.

Уажәтәи ақырҭуа-аԥсуатә еибашьраан иѣәыбаса еилырыжьыз акультура аҩны, усѣан, сызлацәажәо ашықәсқәа раан, усѣак идумызт, амҷы иалхын, асценеи ахәаԥшцәа ахьтәашаз азал заҵәыки рыда уаҳа ауадақәа амаҙамызт. Атәарҭа анырзымха, игыланы иахәаԥшуан, избанзар ауаа рацәаҩны инеит. Ҳара ҳарҵаҩы ҳазегьы раԥхьатәи ариад аѣны ҳлыртәеит.

Акыр шықәса ҵхьаны Аѣәатәи адраматә театр аѣны, литература аѣәша еиҳабыс аус анызуаз, иԥшра-сахьагьы, уаҩралагьы, иѣазара уҳәа зегь рыла иуаҩ дуу Леуарса Касланҙиа, ҳшеицәажәоз ҷнак ус сиазҵаait:

– Леуарса Шьарадын-иԥа, аибашьра анцоз спектакльк шәыманы шәнеит Аҭара. Шәара инашәыгҙон ахьча ироль. Исхамшҭуа исзаанхеит, ихьҙ сгәалашәом, аха убраҟа сценак аҟны шәперсонаж, ахьча иҷкәын анемеццәа дрыцхрааузаап, Аԥсныҟа излацашаз амҩа дирбеит анемеццәа, ачарҳәра ҟаиҭеит. Иахьеиԥш сыбла ихгылоуп игәыҭшьаагоу аби аԥеи, аибарԥсра аҟынҙа иназгаз асцена, – анысҳәа:

– Уоо, – ибжьы хаа ду ҩҭиган, – уи аспектакль дааразаа ақәҷиара аман, раион цыԥхьаҙа иганы идҳарбон. Уаҟа ихәмаруан, Минадора Зыхәԥҳа, ароль дуқәа нарыгҙон Аазиз Агрба, Шәарах Ԥачалиа, Миша Ақаҩба уҳәа.

– Леуарса Шьарадын-иԥа, иахьҙыз убри аспектакль? – снаиазҵааит.

– Уи апиеса иҩит Гьаргь Гәлиа, иахьҙын иара «Афырхаҵа ишьха» ҳәа. Аспектакль ықәиргылеит Шәарах Ԥачалиа.

Изхысҳәаауа, схәыҷаахыс бзиа избоит атеатртә ҟазара. Сара сакәым, сабиԥара ишагәҭыхоу ауп исҳәо ажәақәа. Аԥсуа театр, аԥсуа жәлар рзыҳәан иеиԥшын, иаҳҳәап, асакара иқәхаз, аха иаалырҟьаны аҵеиҷь инахагылаз ауаҩы. Ҳәарада, еиҳараҙак изыхҟьоз аԥсуа бызшәа азыҳәан ашәқәа зегьы ытҵарбаҟа аркра иахьаҷыз ауп, ақырҵуа фашизм аԥашәқәа иҭәгәаны иоунажьхьан, аҵыхәтәан, 1992 шықәсазы иахылҵит анацизм.

Хыхь ишысҳәаз еиԥш, аԥсуа театр аҟны сгәы-сгәаҵәа ахәра дуқәа шанҵазгьы, изыхҟьақәаз, атеатр анҵытҵ игылоу мчы еиқәаҵәақәак роуп иҟазҵаз ҳәа схы агәра асырган, изҩыз сыманы снеит аԥсуа театр ашҟа. Уаанҙатәи спиесақәа ҩба рразҟы аҵкыс акырҙа еицәахеит уажә инагҙаз адрама. Алитература аҟәша аиҳабгьы, арежиссиор хада, аҩыцьегьы зынҙаск иамыԥхьаҙакәа идырхынҳәит.

Исҳәо мцызар, шәиазҵаа Баграт Шьынқәба, ҩынтә даԥхьеит. Раԥхьаҙа данаԥхьа, азгәаҭақәа ақьаад иантҵаны иситҭеит. Шықәсыбжак аус адуланы ианиста еиҭах даԥхьаны: «Уажәшьҭа, иахьаҵәҟьа иганы ирыҵ аԥсуа театр аҷы», – иҳәеит.

Ижәдыруазааит, уаҳа акгьы рамҳәакәа спиеса иаарымхны ирыстеит, иагьанырҵеит ажурнал «Алашара». Аԥхьаҩцәа ишрыдыркылаз, асалам шәҟәқәа исоуаз, уажәааигәа афранцыз бызшәахь ишеиҭарго уҳәа, иҩны искьыԥхьит (Уахә. Сҩымҭақәа реизга аҩбатәи атом ад. 363 – 433).

Даҽеазнык иҳәатәуп, хыхь исҳәаз ахшыѡҵак.

Асовет цензура изакәытә мчыз иамаз, спиесақәа рыла мацара акәым, егьырҧ сѡымҭақәа рзыҳәангьы исзырухьаз рҟынтәи, дарбанызаалак далкааны Аԥсуа театр анапхгара аҙәымзар аҙәгьы изы исымам ацәымгра. Ԥсыхәа рымагәышьамызт. Ргәы иалымсаait, дара раҵкыс, акырҙа еиҳаны амчқәеи алшарақәеи змаз ауаа дуқәа рымч ақәхомызт, уи иаѡызан ауаѡы ҷьаҳаным дҭымҵырц азыҳәан агәашә илагылаз Царбер. Уи иаб дызусҭадаз? Ехидна. Асовет цензура изыхшада? Владимир Илиа-иԥа Ульианов (Ленин).

Ѡажәак еихысҳәаалоит.

Н. В. Гоголь иѡымҭа ссирҙа «Тарас Бульба» иҟны аб иҵкәын, ачарҳәаѡ иеиҳәоит: Я тебя породил, я тебя убью! Ѡыцьа ауаа – аби аԥеи рразҟы иҙбахеит абри ахшыѡҵак ҽаасҭа ала.

Ихшаз инапала дишьит аб. Инарҧбааны уазхәыцыр, дугәаланаршәоит В. И. Ленин. Иара изыҳәан ибзианы иҳәеит Искандер Ф. А. : «Абзиара ҟаиҵар иҭахын, аха дахьымҙеит» ҳәа. Абри ахшыѡҵак санаԥхьа, сатаимҵааит, схы аҟара ҳаҧыр зқәысҵо Фазиль игәы иалымсаait, сааԥышәырччеит, инацысҵеит схазы: Владимир Ильич, ииашаҵәҟьаны абзиара ҟаиҵар иҭахын, аха аҟаҵашьа издыруамызт». Еиҿикааз аҳәынҵқарра, уаѡықәра бзиак аҟара ннамҵит, иҟаиҵаз аконституциагьы ицыԥсит, ишьҭеиҵеит итҟәацшаз акы (цензура 1922). Убри ауп ихзырбгалаз СССР, асовет мчы ахаҭагьы. Убас ихьит, аԥсуаа рҵеи ду В. Г. Арҙынба. Аиааира дуззa игеит. Аха ахьԥшымра, ахақәиҵра ажәлар ирыхәартә иҟаҵатәыз дацәыхарахеит. Иара инапхгарала иҟаҵаз аконституциа, ихаҭагьы иԥырхагахеит, иахьагьы ххәынҵқарра иаԥырхагахо иааиуеит. Плутарх ду иҳәахьан: «Хорошо использовать победу важнее, чем победить».

Зыкьѡыла ҳаҷкәынцәа рыԥсҭазаара зыхҵнырҵаз аиааира, уаѡцас ххы иахьаҳмырхәаз, даҽеакала иуҳәозар, ахақәиҵра раԥхьаҙатәи амш инаркны ииашаз амѡа ҳахьанымлаз иахҟьаны, аибашьраан иҭахаз раҵкыс, ԥшьынтә- хәынтә еиҳаны Аԥсны иаԥхеит, ҳиааира зыхьчашаз ҳҵеицәа. Иаҳзыҟалеит амҳаԥьырратәкьа. Ашьыжь ишьацәхныслаз – шьыбжьаанҙа дшьацәхныслоит. Шьапҿаршә ҳзызуз аусҁәа иахьагьы иаҳԥырхагахо ҳааиуеит.

Иахьынҙаздыруала, ауаатәыҩса рҭоурых аҟны аҙәы заҵәык иоуп аибашьраангьы, аиааира ашьҭахьгьы, даҽа иааира дуҙҙак игеит. Аҩбагьы згаз – уи США ашьаҭаркѡы Џьорџь Вашингтон иоуп. Иҟаиҵаз аконституциа (1787) иахьагьы амч ду амоуп.

Ҳаиҭахынҳәып аԥсуа театр ашҟа. Спиесақәа «Аҳақ ашәареи», «Ҳашьхақәа рышәшьыреи» ирылхны иқәыргылаз аспектаклькәа рысценатә ԥсҭазаара ахькьаҿхаз азыҳәан далкааны аҙәгьы изыҳәан агәала сымам. Иара убасҵәҟьа аҙәгьы изыҳәан сгәаан сыҟам, сыдрама «Ес-ииуа ирыциуа» зынҙаск иамыԥхьаҙакәа ирхынҳәны иахьсырҭаз. Ибзиаҙаны издыруеит изыхҟьақәаз, иахьагьы амчқәа змақәоу. Схазы ицәгьамкәа издыруеит иҳәатәуи иҳәатәыми.

Ҩажәак еихысҳәаалоит.

Иԥсаҭа шкәакәахааит, апоет Шьалуа Ҵәыцьба, ишдыру еиԥш, ажәлар раҕа ҳәа зеижә шықәса дҭакын.

– Шьалуа Леуарсан-иԥа, абасҟак шықәса шәахьҭакыз акыр шәыѡуазма? ҳәа, – саниазҵаа, сызҵаара даара иԥьашьаны даасҿаԥшит:

– Аѡра аума узҿу? Аѡра амацара акәым, ашәҟәы аԥхьашьа ҳхашҭуа аҟынҙа ҳнаргеит. Қьаадк сымԥыхьашәар, арацәа ала уахынла, аҙәгьы иахьимбоз сҿыҵәахны ажәеинраалақәа зыѡуан. Ҿынла избылуан, исыдырбалар – расстрел. Исылшаз акоуп – исылаз ашәҟәыѡѡра акәиц зынҙаск имыцәартә еиқәсырхеит.

Изхысҳәааua, инеизакны ҩажәа шықәса раҟара Аԥсуа театр арепертуар иалоуп ѡба-хԥа спектакль. Ҳарҟәаҵып ахәаԥшыѡцәа. Ахадара, арежиссиор хада раԥхьа днаргыланы, рызегьы артистцәа рыбаѡхатәарақәа ацәыргара иаҿуп. Атеатртә ҟазара бзиа избоз ахәаԥшцәа урҭгьы иаҳа-иаҳа иаҳхашҭуа ҳаауеит изыхьҙу атеатр.

Аҙы иашьуаз – «Анцәа! Анцәа»,– аниҳәа, – «Анцәа уиҟәаҵны унапы ҟьа!» ҳәа, – иеиҳәеит. Аҳәынҵқарра иалшоз аҟаҵара иаҿуп ҳтеатр азыҳәан, аха атеатр ахаҭагьы иҵегьы ахы иахәароуп. Уи аганахьала алшарақәа зегьы ыҟоуп.

Анцәа иԥьшьаны, еиқәханы иҳамоуп акультуратә ханқәа ақалақьқәа рҟынгьы, қытақәак рҟынгьы. Ажәакала, аԥсуа театри ажәлари ирыбжьоу ацҳа арыҕәҕәашьа иазхәыцлароуп.

Ишысҳәаз еиԥш, спиеса «Ҳашьхақәа рышәшьыра» СССР акультура ашҟа нбанҵакыла еиҭаганы ианысышьҭ, аиҭагаѡ Иули Едлис ианеиҭеига ашьҭахь, аапхьара сырҵеит СССР адраматург ҷарацәа рзыҳәан Ермантәыла, ашьхатә курорттә санатория Дилижан аҟны имѡаԥыргоз асеминар ахь.

Сара сзыҳәан уи ныҳәа духеит. Асеминар анапхгаѡыс дҳаман, ихатәы бызшәала адагьы, урыс бызшәалагьы иѡуа, амолдав шәҟәыцѡы, адрампатург Иан Друце. Даара иҟәышыз уаѡын. Рыԥстазааратә мѡа даара иеиԥшын Фазиль Искандери иареи. Аѡыцьегьы иахьиз, иахьааҳаз рыԥсадгьыл маҷқәа рҟны, шәмыцхәуп шәаҳԥырхагоуп анырҳәа, инахараны ианықәырца, нхарҵас-нҵырҵас иалырхит Москва. Уаҟагьы ауадаѡрақәа ирықәшәеит, аха аѡыцьегьы алшара ду шрымамзгьы СССР кажьны иқәҵны имцеит.

Рыԥсы шҭаз иахаанхеит ажәа ахақәиҭра анаиу аамҵа, атоталитартә режим ахыбгалара. Ауаѡ ҟәыҷа Иан Друце иҷцәажәара гәаԥхаран, ԥсабаралагьы даара дуаѡ ҟәыҷан. Спиеса «Ҳашьхақәа рышәшьыра» азыҳәан, хаҵала ҳанеицәажәоз, иаахтны исеиҳәеит иагәылоуҵаз ахшыѡҵак ду – ԥсы зхоу иарбанызаалак ацәгьара азымура, уи аԥстазаараҷы анагҳашьа амагәышьам. Изныкымкәа дазыхынҳәалон Будда ифилософиа ашҟа.

Иблала ибахьазаарын ахьы цқьа иалхны иҟаҵоу Будда ибаҟа. Конфуции иоума, Иисус Христос иоума Маҳамед инаиркны, рызегьы хыхь жәѡанахь иԥшуеит, зегьы зымчу хыхь дыҟоуп ҳәа, – абарҵқәа дрылацәажәо, асанатория абаҳча аҟны ҳшылеиѡеиуаз, дааҵгылан, даанаԥшы-аапшын, амѡа аамѡахыҵ игылаз арымʒ дныҚәтәан, – иусырбап, ахьы цқьа иалху ибаҟа аҟны даарԥшуп абас, – иҳәан, ишдыру еиԥш, дарбан драмматургзаалак, иара ихаҵагьы гәаныла дартиступ, избанзар, иперсонажцәа рролькәа хыла-хшыѡла дыхәмарроуп, изхысҳәааua, артист бзиак иеиԥш «инаигʒеит» ибаҟа аҟны дшаарԥшу Будда. – абас дтәоуп – иҳәан, иарма напы ишьапы иқәиҵеит, инацәкьарақәа даара иҵынчны, аха ирыдубаалоит инацәкьарақәа аусура шырҵаху. Еиҳарак акыр зҵазкуа, ифилософиа зегьы аазырԥшуа иарґьа напы ауп – хыхь, ажәѡан ахь акәым. Инапы аартны ауаа идирбоит, уи наирԥшуеит ад-

гьыл ашҟа. Араб бызшәала иуҳәозар, џьанаҭгьы џьаҳанымгьы зегьы ахьыҟоу, шәзықәныҟәо адгьыл аҟны ауп ҳәа.

Даҽеазнык ҳанеицәажәоз, изхиҳәааз исгәалашәом, сыблақәа икылкааны дрыхәаԥшуа:

– Уара ишԥауѽуеи напыла акәу, амашьынкала акәу? – аҭак ҟасцаанӡа иара инациҵеит, – уи даара акраҵанакуеит.

– Иаҵанакуа сазымхәыцыцт, аха аѽра саалагазаргьы ақьаад ианыстоит снапала – каламла, ашьҭахь ѽынтә-хынтә, еиҭах напыла иѽны, искьыԥхьуеит аѽыга машьынкала, – сҳәеит.

Угәы-уԥсы иҵоу, ушьа-уда иалаланы, унацәкьарақәа рышҟа ииасны, унацәкьарақәа рыԥхарра, рцәанырра неиуеит акалам ашҟа, афбатәи нацәкьысны иузыҟалоит, еимнадоит ухшыѽи уцәанырреи. Убарҭ шаҟа «еилибакааура убасҟак дыбзиахоит «иухшо» усаби – уѽымҭа.

Иузымдырӡо, рхала рыжәѽа еибыҭаны, унапала иудырҟаҵеит сзыԥхьаз упиеса «Ҳашьхақәа рышәшьыра». Иудыруазар акәхап Будда ифилософиа, аҵла џарџар иаѽызоуп, амахәҭақәа рацәаны иамоуп. Руак амахәҭақәа роуп изыхшаз упиеса, – иҳәеит.

– Ишәҳәаз даара ҳазааигәоуп, аԥсуаа ирҳәо ауаѽ бзиа изыҳәан, ашьац ирҟьыцуам, шышкамск даҕраԥалом ҳәа.

Уи иаанагоит, шәара, аԥсуаа аԥсабара ахәҭак еиԥш шәаласоуп, шәзыхшаз аԥсабареи шәареи ани-аџеи реиԥш шәеибабозаап, убри шәмырӡлан, – иҳәеит ҳсеминар анапхгаѽы.

Спиеса «Ҳашьхақәа рышәшьыра» ԥхьаҟатәи аԥеиԥш азыҳәан ус иҳәеит:

Асовет театрқәа иқәдыргылом ҳәа агәра ганы сыҟам, аха апиеса ишаҳгәаԥхаз ҳәа ашәҟәы иантҵаны исышьҭуеит СССР аминистрра акультура аҟны иҟоу аҙыргарҭа аҟәша ашҟа.

Убас иагьыҟалеит, хазы шәҟәны иҭрыжьит Москва. Иҭрыжьит имаҷымкәа СССР атеатрқәа рышҟа ирышьҭит иқәдыргыларц. Џьара-џьара театрқәак, арежиссиорцәа иргәаԥхазар акәхап, аха ақәыргылара аҟынӡа ирызнамгеит арежиссиорцәа.

Сахьаркыратә ѽымҭак аҳасабала, схаҭагьы иадызбалоит агхақәа. Уи аганахьала иԥсыҽуп рҳәар хьаас искуамызт,

аха угәы иалсша зынʒаск даҽеакын. Цензарк иаахтны иԝит абас: Езоп ибызшәала иԝуп. Асовет мчы шьакаҭәарала иааит, убри азыҳәан аԥеиԥш бзиа азыԥшым, анҵра ауам ҳәа ауп ахәаԥшцәа иреиҳәарц иитаху ҳәа автор «Ҳашьхақәа рышәшьыра».

Ламысла исҳәап, Анцәа дшаҳаҭуп, апиеса шызыԝуаз зынʒаск сазымхәыцʒеит асовет мчы ааишьа сзызхәыцуаз зынʒаск даҽеакын. Арԥыси аԥҳәызбеи рхатәы ԥсҭазаара арманшәалара, рынасыԥ, рыбзиабара ламысла иҭәу амԝа лаша анылара. Даҽеакала иуҳәозар, исылшаз ахәыҷала изԝит аламыс ду арамкақәа ирҭакʒаны. Мап, изԝыз зынʒаск даҽеакуп рҳәеит, ацензура ахьчаԝцәа, – ацерберцәа.

Ԝажәак еихысҳәаалоит.

Дыҟан Қьамсыс ҳәа Аҳәбак. Иаабац нхаԝык. Иԥхʒашала ихы, иҭаацәа ныҟәигон. Дызларцәымгыз – дбеиан, насгьы ибзианы, иԥшʒаны иҽеилеиҳәон. Убасҟак ибзианы ашәа иҳәалон, Константин Ковачи Кондрат Зиʒариеи иҭаахьан иашәаҳәара иазыʒырԝларц, анотақәа ианырҵарц.

Раԥхьа иааимаз зегьы имырхит, амцхә убеиоуп, укулакуп ҳәа, ашьҭахь зынʒаск дҭаркит.

«Тройка» абандитцәа – абольшевикцәа:

– Аҭаҭын аԥашәқәа аԝада ирханы еиҭоуҳауеит, – ҳәа ахарадҵара идҵаны.

– Аҭаҭын ахаан еиҭасымҳацт, – иҳәагәышьеит.

– Ҳаужьоит. Еиҭоуҳауан, ахы ларханы еиҭоуҳауан. Ажәлар ураҕоуп! – рҳәан, ашьра иқәырҵеит. Иуиаааиуа, ааида уалаишшуеит. Қьамсыс дкыдҵаны дыршьит.

Асовет цензура спиесақәа «Аҳақ ашәареи», «Ҳашьхақәа рышәшьыреи» ԥсышьацәгьа ахьрырҭаз мацара акәым, ишалшоз ала рымԝа акит даҽа сԝымҭақәак.

1968 шықәсазы изԝит, шәагаала идуцәам ажәабжь «Ахьча иҳаҭхәыжә». Ԥыҭраамҭак искьыԥхьуамызт. Сиеиԥшхеит аҵеи дзауз аб қәыԥш. Сиеиԥшхеит даҽеакалагьы. Схәыҷы маҷк изҳаит, снаихәаԥшын дзакәхо шықәсқәак анҵы, даҽеаʒәы иԝызшәа, ишырҳәо еиԥш, хшыԝ хьшәашәала санаԥхьа, ианызыԝуаз сыззымхәыцқәаз ракәымкәа, зынʒаск даҽеакала «даасацәажәеит» «сысаби».

– Спиесақәа ирзыруз еицәоу узыруеит, уаб дукәыхшоуп, макьана уҽыҵәахны уҟаз уахьиз аѡнаҭаҷы, – сҳәан, иҵегь инарҵауланы исҵәахит.

Хышықәса аатҳьаны, иҭытҵуан сышәҟәык «Ашьхақәа рылԥха» ахьӡҵаны. Уи ианылаз егьырҭ «сыхшарақәа» инарылатҵаны искьыԥхьит. Ламысла иҳәатәуп, егьырҭ ареспубликақәа раҵкыс иаҳа «ауаѡра» алан аԥсуа цензура. Ирымбазшәа ҟаҵаны иркьыԥхьит.

Аԥсуа литературатә критикцәа, ажәабжь «Ахьча иҳаҭхәыжә» иаҭраз агәаҵәа ԥьоукы зынӡаск ирызгәамҭаӡеит, ма ирзеилымкааит, аха ибзиаҵәҟьаны еилызкааз ҿырымҭӡеит, ирҭахымхазар ҟалап ашәҟәыѡѡы дызқәыӡша астатиаеиқәаҵәа – донос анымҵара. Ҳәарада, ирдыруан критикцәак ирзырухьаз Самсон Ҷанбеи Леонти Лабахәуеи. Рхала, рнапала аԥсуа литература аҭоурых адаҟьа еиқәаҵәа иҿаҿаӡа, ахаан ианымҵуа ианылеит. Иԥьоушьаша, Самсон Ҷанба, Дырмит ду диваргыланы зыӡбахә рҳәо, аԥсуа драматургиа ашьаҭаркѡы, аҳәынҭқарратә усзуѡы, ԥсра зқәым асахьаркыратә усумҭақәа апызҵаз, иѡымҭақәа 1986 шықәса раахыс иҭымҵӡацт. Дкыдҵан дыршьыртә аизараҿы дықәгыланы ицәажәоз, уи дҭаркыртә аҟаҵара мацара акәым, иааилшоз ала Аԥсны аҭира иаҿыз, убри ацәгьаҳәаѡ – ашәҟәыѡѡы иѡымҭақәа иахӡыӡаауа том-томла иҭытҵуеит ҳаамҭазгьы. Уаҟагьы иааны игылеит Самсон Ҷанба ду ҳаҭыр иқәымҵара. 120 шықәса анихыҵ зынӡаск дыҟамызшәа, изыхәҭақәаз дыргәаламшәаӡеит. Изыхҟьақәаз раԥхьа игылоуп ашәҟәыѡѡцәа ҳаиѡшаны ҳахьыҟоу.

Атҵла аѡара иалагар, дарбану иззымдыруа, аԥашәқәа ишырхароу, атҵла аԥсы ҭаларц азыҳәан ихәышәтәтәуп аԥашәқәа. Ашәҟәыѡѡцәа зыԥсы ҭоугьы, иԥсхьоугьы, ҳлитература ԥхьаҟатәи аԥеиԥш знапы иану аҿарацәагьы, даҿакала иуҳәозар, ажәытәи ҳаамҭеи, ԥхьаҟатәигьы ирхаршҭны, ашәҟәыѡѡцәа ҳанеиѡыршоз, ҳкультура зегьы аныс-абыс иҟоу аԥсуа ѡыра, асахьаркыратә литература абҕашшара ԥырҵәеит. Иззеиҕьда? Уцнапык анацәкьарақәа раҟароуп иззеиҕьқәоу. Ирхашҭуеит ҳабацәа ирҳәахьоу: «Ажра зжуа иԥа дҭаҳауеит». Араҟа «аԥа» ҳәа сызҿу аѡымҭақәа роуп.

Изоуҳәода, изаҳауада?

– Аҳәгьы имаҳауазаргьы, зегьакоуп сашәа сҳәалоит, – аҳәеит аҟармаҵыс. Сазыхынҳәып зыҳбахә сымаз сажәабжь «Ахьча иҳаҵхәажә».

Ишысҳәаз еиԥш, шықәсқәак иҵәахны, журналума, газеҵума ҷьарагьы ирыдымгалакәа, егьырҷ сажәабжьқәа инарылаҵаны, сышәҟәы иананыла ашьҭахь, уажәшьҭа ибжьаҳуам сҳәан, нбанҵакыла еиҭаганы Г. Ковалевич ианизысышьҭ, дацԥыҳәаны еиҭеигеит, апериодикатә кьыԥхь азҵаара даара ишуадаҳхоз шидыруазгьы. Ҳҳ̆ыцьегьы ҳаицны ҳцеит ажурнал «Дружба народов» апроза аҟәша еиҳабыз Инна Сергеева лышҟа. Прогрессла ԥхьаҟа ихәыцуаз ԥҳәысын. Аамҭа кьаҷк иалагҳаны даԥхьеит. Шәҳ̆ыцьегьы ибзиаҳаны ижәдыруеит ари аҳ̆ыза ажәабжь ҳжурнал аҟны кьыԥхьшьа шамам, – лҳәеит Инна, – ҳнеихәаԥшы-ааихәаԥшын, ҳаапышәарччеит.

– Гелии, иумдыруеи убаҳхатәра шаҟа ҳаҭыр ақәыстҵо, иумдыруеи ухатәы ҳ̆ымҭақәа, кьыԥхьшьа змақәамгьы иаасу ҭахьоу зегьы сшаԥхьахьоу?! Ишәабжьызгоит маҳала, ҳаамҭазтәи ажурналқәа зегьы реиҳа агәағьра злоу ажурнал «Новый мир» ауп, ижәдыруеит изыбзоуроу Л. Т. Твардовски иоуп. Ижәымдыруеи, Александыр Солженицыни, Фазиль Искандери ҳырызгаз иара иоуп. Ихԥша даара иҩәҩәоуп. Ҳара ҳжурнал «Дружба народов» иаҳа иалкааны иашьклаԥшуеит, шьаҷацыԥхьаҳа шьапҷаршә ҳзыруеит, – лхы насыҟәкны, – шәара ҳаҭыр ду шәыкәсҵоит, ҳредактор хада Баруздин ишәҭахызар даԥхьарц исҭап? Схатәы гәаанагара даҷеазнык ишәасҳәап иааркьаҷ̆ны: сахьаркыратә ҳ̆ымҭак аҳасабала иреиҕьҳоу шәажәабжьқәа иреиуоуп, аха... Аха ишәымдыруеи кьыԥхьшьа змам – асовет чынуаагьы ажәытәеи ҭауадиаамсҵеи зынҳаск еиԥшуп, ахархь уаҳ̆ы иҭагылазаашьа еицәамхазар еиҕьымхеит, шәажәабжь «Ахьча иҳаҵхәажә» Н. В. Гоголь еицырдыруа иажәабжь «Шинель» аперсонаж хада Акаки Акаки-иԥа иашьа гәакьа иоуп, – инарҳәы-аарҳәуа дахәаԥшуеит сажәабжь дахҳыҳаауа.

– Адунеитә литература аҟны иреиҕьҳоу ажәабжьқәа иреиуоуп зыҳбахә шәҳәаз «Шинель». Изныкымкәа саԥхьахьеит, аха Анцәа дшаҳаҭуп, сажәақәагь ианызыҳ̆уаз зынҳаск сазымхәыцҳеит «Шинель», аредактор хада иҭара аҭахым. Шәара шәгәааанагара сара исызхоит, – сҳәеит.

– Сара издыруан ишышәымкьыԥхьуаз, аха еиҭазгеит, избанзар даара исгәаԥхеит, – иҳәеит ибласаркьа длаха-ѡахо Гелии Ковалевич.

– Гелии, уара иумдыруеи, ухатәы ѡымҭақәа заҳамкьыԥхьуа? – агәшаҭареи ҳаҭырлеи иҭәыз лажәақәа иаиалҳәа ашьҭахь, сара сышћа даахьаҳәын, – шәеиҭагаѡ Гелии Ковалевич, сыгәра жәга, ҳаамҭазтәи аурыс шәћәыѡѡцәа дыруаҙәкуп. Аҙәгьы иашәымҳәан, – даанаԥшы-ааԥшын, лыбжьы рхәыцны, – сара агәра ганы сыћоуп мышкызны Гелии иѡымҭақәа акьыԥхьра ишалаго Урыстәыла. Аҳәаанхыҵћа ишьҭыр еимҵәаны иркьыԥхьуеит.

– Исарҳәахьеит, уажәабжьқәа ҳаҭ, шәыћә дук ҭҳажьуеит Лондон ҳәа. Аха ирысҵар, сара араћа исзаарго бымдыруеи, Инна? – иҳәеит, иажәақәа хьаала иҭәны, нас дгәамҵхамҵуа даалеиѡеин, – Инна, бара ибымдыруеи шаћа ҳаҭыр быќәыстцо, иҭабуп есқьынагьы сгәы зыргәгәаша ажәақәа ахьсабҳәо, – нас ѡынтәгьы – хынтәгьы игәы дынҵасын, – Урыстәылада ԥсҭазаара сымам.

– Инна Андреи-иԥха, сѡыза ду Гелии изыҳәан шәара ишәҳәаз, убасҵәћьа сеиҳәахьеит Валери Николаи-иԥа Ганичев, ажурнал «Молодая гвардия» аредактор хада. Уара уѡымҭақәа ибзианы еиҭеигоит, ихаҭагьы ажәабжь ссирқәа иѡуеит, аха даҳкьыԥхьҙом, – сҳәеит.

– Ҳара ҳакәым, Михаил Александр-иԥа Шолохов дуззза илымшеит Гелии иѡымҭақәа ркьыԥхьра, – лҳәеит Инна Андреи-иԥха.

– Сажәабжьқәа рысҵеит ажурнал «Москва» аредактор ихаҭа диҳәаны Шолохов иитеит даԥхьарц, акьыԥхьра азыҳәан ажәақәак иѡырц. Рызегьы дрыԥхьеит, «Хымпада икьыԥхьтәуп», – ҳәа иѡны, инапы анҵаны ириҵеит, – инациҵеит игәгьы ԥыжәжәо Гелии, – атипографиахь ирышьҭит, аномер аћны иқәдыргылеит. Аверсткақәа срыԥхьеит. Аномер ҭытцит, сажәабжьқәа акы заҵәыкгьы анымлаҙеит. Маҙа дук сҳәозшәа хьаала иҭәны:

«Умом Россию не понять…» апоет ду иажәақәа инацылҵеит Инна Андреи-иԥха:

«У ней особенная стать

В Россию можно только верить»,

гәышьҭыхрыла арҭ ажәақәа анылҳәа ашьҭахь:

– Сԥызцәа бзиақәа, шәааи, абас ҟаҳҵап. Ари ажәабжь, – ишикыц икуп сажәабжь, – арахь иааҳәгазар, сара сшаԥхьаз ажәак мҳәакәа, инаганы ирышәҭ ажурнал «Новый мир». Аредактор хада Твардовски ихԥша даара иҳаракуп. Александр Трифон-иԥа СССР ашәҟәыԥцәа реидгыла амаҳаныҟәгаԥцәа дыруаҳәкуп, ЦК КПСС далахәылоуп, ԥшьынтә Иосиф Виссарион-иԥа ихьӡ зху апремиақәа ианаршьахьеит. Кремль ашҟа иара изыҳәан агәашә аартуп, – лхы насыҟәылкын, – шәара шәхаҵа шәнеины, ихаҵа ишәҭ, урыс бызшәала иҵымҵхьеи шәышәҟәык?

– Ԥбагьы...

– Твардовски ҳамҵас иҵ ушәҟәы. Фазиль Искандер уара узыҳәан иԥыз зну, – иҳәеит Гелии.

– О, уи ибзиаҳаны иуҳәеит! – дааигәырҕьаны ҔаалҵитИнна. Ԥсабарала ус дыҟан лара, баԥхатәра бзиак здылбалаз, иаалылшоз зегьы ҟалҵон ицхраара азыҳәан, убас дараҳа дицхрарауан, иԥымҵақәа ркьыԥхьраан Темур Пулатов, иареи сареи аиԥызарагьы ҳабжьазҵаз лара лоуп.

Ԥажәак еихысҳәаалоит.

Ақырҵуа мпыҵахалаԥцәа, ҳаибашьыԥцәа ахьгылаз Очамчыра араион Лабра ақыҵан снанагеит. Раԥхьа снеит Кама Лашәриа лкоманда ахьгылаз. Уи, алегендартә, аԥсуаа рҳәашьа ахаҵамԥҳәыс, алегендартә фырхацәа ирывагылаша аҵыԥҳа лкоманда далан сыҷкәын Дауҭ. Саатк аҟара ҳанеицәажәа, сцеит даҽа позициак ахьгылаз ашҟа урҭ «апушкетиорцәа» – абзарбзан Лабра ахәы иқәыргыланы, ақырҵуа нацистцәа рыштаб ахьыҟаз Араду иалахысуан. Иҟан хәԥык. Командирс дыҟан Реваз Тапаҕәуа. Уи ихьӡ саҳахьан аибашьра ҟалаанӡагьы. Сан лаҳәшьа гәакьа Агрофена лмаҵа Алхас Шьаҟрыли иареи 1989 шықәсазы, ақырҵқәеи аԥсуааи анибарҵәара аҟынӡа ҳнеины ҳаныҟаз, Ревази Алхаси, зынӡаск иқәыԥшӡаз арԥарцәа убас рхы аадырԥшит, ажәлар ирзырҳәахьан афырхацәақәа ҳәа. Ирбаандаԥны зны Қырҵтәыла иҵакын, ашьҭахь Урыстәылаҟа иианы Краснодар абахҵа иахьҭакызынтәи, ибналан абна ила-

леит. Сызлацәажәо аибашьраан аҩыцьегьы командирцәас иҟан.

Ишысҳәаз еиԥш, Реваз икоманда иахьгылаз саннеи, иаразнак дсазҵааит, деибгоума, дышԥаҟоу сашьа Шьаҟрыл ҳәа. Дара ииашаҵәҟьан еишьцәас иеибаҟаҵахьан.

– Деибашьуеит, иҙбахә ибзианы исаҳауеит, – сҳәеит. Аиашаҵәҟьа ахьиасымҳәаз, саанызкылаз иахьагьы цқьа исзеилымкаацт. Алхас Шьаҟрыл дҵахахьан.

Уаҩҵас аԥсшәа еибаҳҳәааиҙа ҳаҕацәа ааҳакәшеит. Ҩыцьа ршьит. Реваз Тапаҕәуеи абырг Алиоша Шьанааи даара иҕәҕәаны ирхәит. Сара автомат ашьхәала схы иасны, сыԥсы маҷханы сырҳәазаны сыргеит.

Ажәакала, сытҟәаны сыргеит. Уи зхысҳәааua, сеиқәырхара азыҳәан, Темур Пулатов, усҟан адунеи аҟны еицырдыруа шәҟәыҩҩны иҟалахьаз, насгьы СНГ ашәҟәыҩҩцәа Реидгыла напхгаҩыс дыҟан. Даҿа шәҟәыҩҩцәақәак, иаҳҳәап, Леонид Леонов, Сергеи Михалков, Алим Кешеков, Владимир Солоухин, Азаҭ Абдулин, Мустан Карим, Иаков Козловски, Николаи Доризо, Михаил Алексеев уҳәа рнапы аҵаҩны ателеграмма рышьҭит Е. А. Шеварднаҙе ихьҙала соурышьҭырц азыҳәан. Убри сеиқәырхара лџьабаа адын, имаҷҙаҩны ауаа дыздыруаз, арахь аҙәырҩы ирыцхраахьаз Инна Андреи-иԥха Сергеева. Ус иҟаз ауаа хымԥада, ибзианы идыруан, убри азыҳәаноуп анцәахшақәа, ажәҩан аҟынҙа ихагаланы ашәа зырзиҳәоз апоет ду Николаи Некрасов. Иара иоуп изҩыз еицырдыруа ацәаҳәақәа: «Урыстәыла рыжәҩа иқәуп аурыс ҳәсақәа».

Ҳазыхынҳәып ууанҙа ҳазлацәажәоз. Инна Андреи-иԥҳаи Гелии Ковалевичи ишсабжьыргаз убас иҟасҵеит.

А. Т. Твардовски икабинет ҭбаатыцә аҟны санидикыла, аԥсшәақәа анааибаҳҳәа:

– Шәаангыл... шәаангыл, – даахәыцхәыцын, скылкааны дсыхәаԥшуа, – ус ҿааиҭит, – арԥыс, џьара узбахьоушәа?.. – сахьтәаша акресла ансирба, сыгәжәажәара снапаҿы иааганы, сҿаарҭынчны:

– Александыр Трифон-иԥа, шәареи сареи ҳаибаирдырит Баграт Васили-иԥа Шьынқәба. Иԥсы ишьон, насгьы иҩымҭа ду «Ахра ашәа» аҩра даҿын Переделкино. Даабарц, ҳиацәажәарц ҳҵеит сҩызаки сареи. Ҳара алитературатә институт ҳҵан.

Иуадаҟны ҳтәаны ҳшеицәажәоз, шәара шәааѡналеит. Ажәа ҳараккәа ҳзиҳәан ҳаибаирдырит. Шәара шәызнеиз, иашәҳәаз ажәак бжьамыжькәа исгәалашәоит, – анысҳәа, иааԥьеишьан, дԥышәарччо: Бзамыҟәрак сҳәазар?.. Избанзар, Баграти сареи алаф бзамыҟәқәагьы еибаҳҳәалоит, убасҟак ҳаҭыр еиқәаҳҵоит, исхамшҭыша ажәақәа, – шәара, аԥсуаа мацара шәакәым, ҳазегь даҳтәуп, дпоет дуӡӡоуп, нас, нас исашәҳәеи Баграт иуадаҟны саннеи исҳәаз?»

– Ишәҳәаз ажәақәа асовет литература аҭоурых ианылаша ажәақәоуп. Ишәгәаласыршәап. «Баграт Васильевич, уаҵәы асаат жәаба рзыҳәан, Пушкин ихьӡ зху ашҭа аганаҷы, игылоуп агазеҭ ҷыцқәеи ажурналқәеи ахьырҭиуа. Аҭира азыҳәан инаргоит ҳжурнал ҷыц «Новый мир». Уи акьыԥхьра азыҳәан аԥьабаа иадызбалаз даҽазны иуасҳәап. Убри аномер ҷыц данысҵеит, шамахамзар, аӡәымзар аӡәгьы изымдыруа ашәҟәыѡѡы Александыр Солженицын. Уаҟа иануп иповест «Один день Ивана Денисовича». Иацны инаргоит агазеҭ «Известиа». Убраҟа иануп Солженицын иповест иазку Константин Симонов инеиҵыху истатиа.

– Ииашоуп, ииашоуп, исгәалашәеит.

– Исгәаласыршәап Баграт ишшәеиҳәаз: «Симонов астатиа иѡыртә, ҳәарада, еиҷызкааз шәара шәоуп», – саҭашәымҵан сажәа ахьырацәоу. Ахшыѡҵак сымҳәар сгәы иауам. А. И. Солженицын иповест «Один день Ивана Денисовича» ианышәкьыԥхь инаркны, Александр Трафим-иԥа, асоветтә литература зынӡаск даҽеа мѡак ианылеит. Ианылеит аиашаҵәкьа аѡра амѡа.

– Константин Симонови сареи ҳнапы аҵаѡны иҳашьҭит ашәҟәы Солженицын Ленинтә премиа ианаршьарц. Иамуит, ирымҭеит. Сволочи!

– Саҭашәымҵан, аамҭа шәцәызгоит, аха даҽеак шәасҳәар сҵахуп. Баграт Шьынқәба ианиашәҳәаз адырѡаҽены, акиоск аадыртаанӡа сѡызцәеи сареи ҳцеит ажурнали агазеҭи ааҳхәарацы. Ишәаҳахьазар акәхап, аха сыблала избаз шәасымҳәар сгәы иауам. Ҳара ҳаннеи, шәѡыла ауаа еизахьан. Агәаран ҳақәгылан саатк аиҳагьы. Ажурналгьы, Симонов истатиа зныз агазеҭ «Известиагьы» еидкыланы ииаргон. Ианынҵәалак иҵегь ааргон, – сҳәеит.

Ихазы иҳәозшәа:

– Ауаа ргәы ахшәахьеит ҳлитература, изыхҟьо амцҳәароуп, – иҳәеит. Исҵаз сышәҟәы хәыҷы «Белый огонь» днахәаԥш-аахәаԥшит, – шәышәҟәы ахьʒ очень оригинально, – аниҳәа, иасҳәеит уи ахьʒ сара ишысымʒбыз, нас изеиҵасҳәеит иахьынтәааua. Ажәытәан, Аԥсны ахьаҵлақәа даара иануацәаз, иԥҟаны еихаргыланы, агәараандақәа ҟарҵон. Ианажәлак ацәа ахабааuан. Ақәа, амра, аԥша еицхырааны идрыцқьон. Акыр жәашықәса ннаҵуан. Убри ала амца еиқәуҵар, иахылҵуа амца аԥштәы шкәакәахоит.

Даара дазҽлымҳаны дазыʒырѡуан.

– Абыржәы, Аԥсны ҷьаракыр иаанханы иҟоу убасеиԥш агәараандақәа?

– Ашьха қыҵақәа рҽы уаѡы иԥшааueит, ақыдқәа реиԥш еиқәҵаны аандақәа ахьыҟаҵоу. Аха еиҳарак иуԥылоит ахәархь ала ихны, арешоткақәа алхны аандақәа рчаԥоит. Французыз ныҟәаѡык азеижәтәи ашәышықәсазы Аԥсны дыҟан. Когда он увидел, что из каштана абхазы делают заборы, он сказал: «Боже мой, до чего богатая страна. Из редчайшего дерева каштана мы не можем делать сигаретные коробки, а абхазы делают целые заборы».

– Ҳара, аурысқәагьы, шәара, аԥсуаагьы ҳзаашьо удыруоу, молодой коллега? Аԥсабара ҳабжьнахит, амцхә ибеиоуп, – иҵегь ажәақәак ҳәауа, сышәҟә хәыҷы иаартны дшахәаԥшуаз, илаԥш иныҵашәеит сышәҟәы азыҳәан Фазиль Искандер ииѡыз.

– Оҳо, шәара Фазиль бзиа шәибозаап! О, уи аума аҵанакуеит, – иҳәан, ашьҭахь, сажәабжь инарҳәы-аарҳәуа днахәаԥшит. Изаамҭанутәи аномерқәа ѡба заа атипографиахь иҳашьҭхьеит. Абыржәы, убас ҳгәы иҵоуп, иааиуа номерк ишеибгоу иазаҳкып ҳәа асовет шәҟәыѡѡцәа ражәабжьқәа. Фазиль Искандергьы иҳаиҵахьеит, шәахьынхо адреси аҵели ааншәыжь, апроза аиҳабы даԥхьоит, ишәзынаицҳауеит, – иҳәан, дѡагылан бзиала ҳәа ҳанеиԥыртуаз, – Баграт асалам ду сызишәҵ, иашәхәа, иѡымҵа ҷыцқәа ҳашрызԥшу.

Сгәырґьара ду дахыччозаарын аѡыстаа. Сажәабжь «Ахьча иҳаҵхәажә» адунеи аҽы еицырдыруа ажурнал «Новый

мир» ишаныло, аверстка аредактор хада инапы шатцаиѡхьоу ҳәа телефонла исаҳәаны, мышқәак аатцхьаны, аԥошьтала исзаарышьтит агонорар. Сара сыдагьы, имаҷѡымкәа Аԥсны ашәҟәыѡѡцәа напатцаѡрала ироуан ажурнал «Новый мир». Бзиарас иҟасцаз, даара исзааигәаз дарбанызаалак аҙәгьы иасымҳәаҙеит сажәабжь шыркьыԥхьуа. Аитагаѡ Гелии Ковалевич даақәымтцзакәа иҳәон: «Умѡа дуззаа шаатша иаатит. Ари ажурнал адунеи зегьы иахытцәоит!» – Игәыргьара ҳәаа амамызт. Ҳѡыцьегьы ҳамтцәыжәѡақәа ҿнаблаait «ҳѡыза» ацензура, ахԥша иахшаз.

Ажурнал тытцит, сажәабжь анҙамызт.

– Иҟалазеи? – сиазтцаait Гелии.

– Твардовски ихатә даԥхьахьан. Инапы атцаиѡхьан, – ҿааитит игәы каҳаны, ашьтахь, ибжьы рдуны, ажәа цьбарақәа нацтцаны, – Твардовски дуззаа имч ақәымхеит.

– Угәы ԥымжәаан. Иҳалшагәышьои?!

– Иуасҳәахьеит. Сықәтцны сцон, аха Урыстәылада ԥсыхәа сымаҙам. Иудыруеит, сара шьтрала сбеларусуп. Сԥашәқәа Урыстәыла иаларсуп, – иҳәон игәы ԥыжәжәо Гелии.

Игәыжьжьагоу ажәақәак наиаҳәаны, сиазтцаait:

– Агонорар уртама?

– Исырҵахьеит. Ибзиангьы исырҵеит.

– Саргьы исзаарышьтит. Аԥсны уанааилак, ҳѡыцьегьы Твардовски дныҳәаны, атәыцақәак аанаҳкылап.

– Ажәабжь рмышьтит, аха шәара шәцьабаа азыҳәан авторгьы саргьы итабуп ҳәа шәаҳҳәоит, ашәҟәы ѡны аредакциа аҟны снеины ирыстеит. Уи иеиҳау ҳаамтазтәи аурыс поет, – ауаѡы дсыздыруам даҿаҙәы, – иҳәеит гәыкала Гелии.

– Иҟауцаз даара иус бзиоуп. Зегьрыла уиашоуп. Иара изыҳәан иуҳәаз, – сҳәеит.

Усҟан зынҙак схы итамшәацызт, шықәсқәак цхьаны, сроман «Ахаҳә зыршәуа» аѡра саналага, епиграфк аҳасабала, А. Т. Твардовски иажәақәа шанысцоз. Абар дара ажәақәа:

«С тропы своей ни в чём отступая,
Не отступая быть самим собой,
Так со своей управиться судьбой,

Чтоб в ней себя нашла судьба любая
И чью-то душу… боль».

Хшыѡҵакыла даара иҵаулоу арҭ ацәаҳәақәа ананыстҵоз, ирҽиамҭақәа ссирʒақәа рзыҳәан мацара акәым, уаѡԥсык иаҳасабала, доуҳатә ԥызас исымаз Александр Трафим-иԥа иԥстазаара далҵхьан. (1910 – 1971).

Аԥхьаѡ игәеиҭазар акәхап, ԥшра-сахьалагьы, гәыла-ԥсылагьы адауаԥшь иѡызаз ахаҵа ду шаҟа имаҷʒаны ақәра ниҵыз – 61 шыҟәса.

Адунеитәи алитературеи, амузыкеи, аҟазареи уҳәа зырбеиаз, иацрымҵуа иацу Урыстәыла арыцхарақәа раԥхьа игылоуп, аѡстаа ичысхә мыжда – арыжәтә.

Изхысҳәаауа еилкауп.

Схы иҵамшәацызт, сыԥхыʒгьы иаламшәацызт еиҵах, даҽазнык ҳшеиҽаҳауаз, шьапҽаршә дуʒʒа шизнауаз ахпаши, амыждараз «ихшаз» асовет цензура.

Акырынтә сазхәыцхьеит асовет мчи ацензуреи реизыҟазаашьа. Схаҽы иааилоит ҽырԥштәык. Дзыцәнымхаша ачымазара зыхьыз ан, лыхшара игәарҭеит илыхьыз изакә чымазараз. Ибзиаʒаны ирдыруеит ахәшә ран деиқәзырхо, аха ан дзыхʒыʒааua бзиа илбоз лыхшара, иаарҳәоз зегьы иаарҳәны илаҳауан. А. Т. Твардовски изыҳәан уажәраанʒа исҳәаз «ауаѡ ду» ҳәа исзырҳәаз иаазгарц стахуп, ибзиаʒаны издыруа фактк – хҭыск, схаҵагьы даара исԥырхагахеит, исыцрасит.

А. Т. Твардовски, адунеи зегьы еицырдыруаз афизик П. Л. Капицеи, Фазиль Искандери ЦК КПСС ашҟа ашәҟәы рѡит ацензура иахҟьаны асовет наукеи, асовет литературеи даара иаԥырхагоуп, иаԥыргатәуп ҳәа. Иалшоз, ҳәарада, ирдыруан. А. Т. Твардовски дамырхит, А. П. Капица нхара диасит Великобританиа, Ф. А. Искандер зегьыньҷьара имѡақәа ркит, икьыԥхьра иаҟәыҵит.

Саргьы исыцрасит зысҳәаз, ашәҟәҭыжьырҵа «Молодая гвардия» аҟны, 1968 шыҟәсазы иҭыҵраны иҟан сышәҟәы «Аибашьра еилгахьан». Аԥхьажәа азиѡит Фазиль Искандер. Уи сара сзыҳәан ԥстазааратә ҳамҭа дуʒʒан. Ашәҟәҭыжьырҵа аҟынгьы, дааraʒа еигәыргьаны, атипографиахь ирышьҭит.

Усҟан ашәҟәы аҭыцреи, аԥхьаѡи ирыбжьаз ацҳа зынʒаск

даҽакын. Ашәҟәы ҳәынҵқарратә усуп ҳәа иахәаԥшуан. Ашәҟәы автори, аҳәынҵқарратә идеологиа хадеи еилибакаар, рызегьы ирзеиҧьхон. Аидеологиа аҭыргара, аларҵәара азыхәан мацара акәҳам. Ԛ-жьак ршьуан. Асовет шәҟәы тираж рацәала итрыжьуан. Автор ирҵоз агонорар аҵкыс, акырҳа еиҳаны аҳәынҵқарра иаланагалон аԥара ду. Иҟан даҽа закәанк. Ашәҟәы иаланагалоз аԥара зегьы аҟнытә жәапроцентк алитературатә банк италон.

Убарҭ аԥарақәа рыла идыргылон арҿиаратә ѡнқәа. Иаҳҳәап, Латвиа, аҳабла Иурмала аҟны, Крым, Иалта аҟны, Москва амҵан Переделкино, Аԥсны, аҳабла, Д. Гәлиа ихьҳ зху арҿиаратә ѡны.

Ишысхәаз еиԥш, ашәҟәи аԥхьаѡи ирыбжьаз ацҳа иахьҳын «Книгаторг». Урҭ аиҿкаарақәа ареспубликақәа зегьы рҟны, ақалақь дуқәеи рыҟны иҟан. Иаҳҳәап, ҽааны иҭытҵраны иҟоу ашәҟәқәа, аплан рзырышьҭуан, насгьы аҳәара ҟарҵон ирзынарыцҳарц шаҟа цыра уҭаху.

Урҭқәа зысхәо ԥхьаҟа еилышәкаап.

Ишысхәаз еиԥш, сышәҟәы «Аибашьра еилгахьан» Фазиль Искандер аԥхьажәа ахьиѡыз азыхәан, сышәҟәы атираж халеит ѡышә нызқь инареиҳаны.

Ашәҟәы ҭыҵит Фазиль иаԥхьажәа зынҳаск ианҳамкәа, атиражгьы ѡынтә инареиҵаны. Изыхҟьаз хыхь исҳәеит. Аха асовет идеолог хада М. А. Суслов иҟаиҵақәоз ацәгьарақәа ихаҭа зны-зынла ириашалон.

Дырхынҳәны еиҭах ажурнал «Новый мир» редактор хадас дҟарҵеит А. Т. Твардовски, П. Л. Капица дхынҳәыртә иҟаиҵеит, Фазиль Искандергьы имѡақәа ааиртит убри иабзоураны, 1972 шықәсазы, убраҵәкьа «Молодая гвардия» аҟны иҭытҵуан хыхь зыҳбахә сҳәахьоу, сышәҟәы «Белый огонь» («Акәаш-мца»). Раԥхьаҳатәи сышәҟәы азыхәан Фазиль иимѡыз аԥхьажәа, ацензура ианырмышьҭ, иҭаршәны иҵәахны ирыман, уажәы Фазиль имѡа анаадырт, автор дақәыршаҳаҭны, иеигәыргьаны «Белый огонь» ианырҵеит.

Уи афакт еиҳарак иалацәажәо 1922 шықәсазы В. И. Ленин иаԥиҵаз, ажәа азыхәан агәылшьап иаѡызахаз, амч аноу амш инаркны, ахақәиҭреи «абаандаѡреи» аргама, еиҳарак маҳала

аиқәпара иаҽын. Аҵыхәтәан, ишдыру еиԥш, иагеит ажәа ахақәиҭра. Уи апроцесс, ҳәарада, иахьцоз Урыстәылан акәын. Ҳара ҳҽы, Аԥсны ажәа ахақәиҭра аганахьала, аҭагылазаашьа зынӡаск даҽеакын, мши ҵхи реиԥш еиԥшымызт.

1931 шықәсазы Ефрем Ешба дықәпаны иҟаиҵаз хазы ҳәынҭқарраны Аԥсны, иамхны, автономиа ашҟа иларҟәны Қырҭтәыла иалаиҵеит И. В. Сталин. Уи ацәгьара аҟаҵараз, иаҵкыс иеиҳау ауаатәыѡса рҭоурых даздыруам. Иишьуа ауаѡы, реиҳа изааигәоу ауаа рнапала иҟаиҵон. Убас азиуит Аԥсынгьы. Аԥсны Қырҭтәыла иалархәны еиҽикааит аԥсыуаақәак рнапала, аԥсуаа ишәҭахыз ҟасымҵеи иҳәартә.

Уи 1931 шықәса, ашықәс еиқәаҵәа инаркны, аԥсуаа ражәа ҟәыға, ражәа ахақәиҭра еиҳарак изызкыз Қырҭтәыла аколониалтә политика иаҽагыланы ақәпара акәын. Еиқәырхагас, бџьарс рхы иадырхәоз В. И. Ленин амилаҭтә политика азыҳәан ииҳәақәахьаз, аԥсҭазааараҽы зынӡаск даҽеакала ишыҟазгьы.

Аӡы ианахәо аҭәыц дахьынҳалоит ҳәа, аԥсуаа ишрылшоз ала, рхы иадырхәон асовет цензура. Еиҳараӡак асахьаркыратә литература аҟны. Сара исыздыруам фактк, Аԥснытәи ацензура иҵмыжькәа иааннакылеит ҳәа аԥсуа шәҟәыѡѡык ишәҟәык, иѡымҵак. Аха Аԥсны иҟаз арыцҳара зынӡаск даҽеакын. Аԥсуа кьыԥхь ишырҭахыз рхы иадырхәон ашәҟәыѡѡцәа реизыҟазаашьа, еиҳараӡак ҳаҵыреиқәымҵареи аиҵашьыцреи.

Иаазгоит ҽырԥштәык:

1980-1984 раан, шәагаала идуцәамызт, гәҭыхақәас исымақәаз нагәылаҵаны изѡит ароман «Ахаҳә зыршәуа» ахьӡҵаны.

Раԥхьаӡа издызгалаз аредактор, ажәа бааԥсык иасҳәаазшәа, иаразнак дахьынҳалеит аѡымҵа ахьӡ.

Иаарлафшәа, аха иажәақәа аӡы рылжжуа:

– Усгьы ахаҳәқәа еигәыдҵо ҳаилоуп, уара иҳалаужьит ахаҳә аршәра!

Ахьӡ абиблиа аҟынтәи ишаазгаз иасҳәар сус иаҳагьы еицәастәуеит сҳәан сгәанала:

– Иумдыруеи, ахәыҷқәа анеихәмаруа ахаҳә ссақәа еигәы-

дырԥсалоит. Хәмарроуп, – сҳәеит, иагәылаҵаз ахшыѡҵак зынʒаск иацәыхараны.

– Иааныжь. Џьара аʒәы даҳарԥхьап, – иҳәеит ихахәы бабақәа иѡнапык рнацәкьарақәа нарылишьит, аҳәҳәага еиԥшха.

Изиҵаху иитаait, даԥхьааит, изѡыз излаумкьыԥхьша акгьы иалаҟам ҳәа сгәы рҭынчны сцеит «сысаби», исзымдырʒакәа анапы ҟьашь инаиҵаны.

Даԥхьарц изиҵаз, ҳәарада, исеимҳәаʒеит. Акьыԥхьра иаԥсоу иаԥсаму. Иѡны иитар акәын аредактор.

Еицәажәазар акәхарын ԥсыхәа ахьынʒамаз иргәагәон аԥхьара изиҵаз. Мышқәак аатҵхьаны, аредакциахь инеигеит арецензиа еиқәаҵәа. Иаахтны иѡит кьыԥхьшьа амам ҳәа. Иахьагьы исгәалашәоит иажәақәа: «Ароман аҟны иуԥылом ҭла заҵәыкгьы асовет мчра иатәу».

Арецензиа зѡыз, 1937 шықәсазы ауаа зырʒуаз дыруаʒәкуп. Убасҵәҟьа сызиаҳәа. Исызиаҳәа инаҵҵаны иҵегьы: Ииашоуп дҵарауаѡуп, Ажәлар рҳәамҭақәа аниҵоит, иҵиҵаауеит. Иус даҽызар изеиҕьуп. Асахьаркыратә литература ахы-аҵыхәа, иахьцо-иахьааua иԥхыʒгьы иаламшәацт. Адунеи аҽы еицырдыруа ароман «Война и мир» ахьыʒҵәҟьа изеилымкааит уҵарауаѡ. Еиҵеигеит «Аибашьреи адунеии» ҳәа. Убасҵәҟьа иѡит, – сҳәеит сҟәымшәышәарақәа зынʒаск исхаршҭны.

Сажәа снаԥыѡлан. Арецензиа зѡыз изыҳәан ирԥьбараҵәаны исҽыҵҟьақәаз ажәақәа, иаарласны, Аԥсны анҭыҵгьы даара исԥырхагахеит.

– Еилыскаait иукьыԥхьыр шуҵахым. Арахь исыҵ, – иааимпыҵызжәеит, инарҳәы-аарҳәуа, ҷәаҳәак дамыԥхьо иикыз сроман.

Уаҟа адагьы ацәгьа-мыцәгьарақәа сзызухьаз, анарцә гыларҭа роуааит, аѡыԥьегьы иахьымааша ицахьеит, рыхьыʒқәа сҳәарц сқьышә иаақәыххуеит, еиҳарак сқьышә изаақәыххуа, аԥсуа кьыԥхь аҟны сроман амѡа ахьыркыз хьаас искуамызт, аха рыхьыʒқәа иҽаҽаʒа иаҵаѡын, Аԥсны анҭыҵгьы исзырѡыз ацәгьара.

Ишыҟалаз абасоуп.

Сроман «Ахаҳә зыршәуа» нбанҵакыла еиҵаганы, машьын-

кала икьыԥхьны, уаанʒа сҩымҭақәак ахьыркьыԥхьхьаз ажурнал «Дружба народов» ашҟа исышьҭит.

Анцәа иныхҳәаша илыдылмырхалакәа, мызкы аҩнутҵҟала даԥхьан, аиҭагаҩ Г. Е. Ковалевич илҭеит.

Шықәсыбжак аҟара ҵхьаны, атипографиахьтә аоттискқәа сзаарышьҭит.

Ашәҟәыҩҩцәа реидгыла аиҳабы И. К. Ҭарбеи, амаʒанықәгаҩ Кә. Шь. Ломиеи ишсылшоз сҿааанкылан, ирҟәымшәышәны, ирасҳәеит сҩымҭа ажурнал «Алашара» анҵара уадаҩрақәак ҟалеит шәсыцхраа ҳәа, идсырбеит аоттискқәа ажурнал «Дружба народов» ишрыдыркылаз, иркьыԥхьраны ишықоу.

– Уи сара аҭыԥ иқәсҵоит, – иҳәеит Кәымф.

Мшқәак аатҳьаны:

– Еиҳарак дахьынҳалеит уроман ахьʒ. Ичҳагәышьа, даҿа хьʒык азыԥшаа, иҳәеит, аҿарацәа есқьынагьы ирыцхраауаз, ашәҟәыҩҩцәа еимакык роур ирыбжьаҟазоз ауаҩ-қьиа Кәымф Шьрын-иԥа.

Сроман «Амҩасҩы» ахьʒҵаны 1986 шықәсазы ажурнал «Алашара» ианылеит.

Аха анҵ, аҳарамқәа, шьыцрала иҭәыз, зынʒаск рхы аарыхнахит, ажурнал «Дружба народов» ианырҵеит ҳәа анраҳа.

Иҟарҵақәааз, ажәала акәу, шәҟәыла акәу исеимҳәеит ажурнал «Дружба народов» аредактор хада С. Баруздин, сроман шааныркылаз, аредактор хада уиацәажәар иҭахуп ҳәа иансзаарыцҳа, ҳәарада, иаарласны Москваҟа сцаны ҳанеицәажәоз, иара ихаҭа даԥхьахьазаарын. Уаҩԥсык иаҳасабалагьы даара ҳаҭыр зқәыстҵоз шәҟәыҩҩын С. Баруздин.

Акраамҭа ҳанеицәажәоз, ирхаашәа иҿыцҟьеит аԥсуа критикцәа даара иргәамԥхазаап ҳәа.

– Шәиашоуп, иҟагәышьоуп изгәамԥхақәааз, аха ишәасҳәоит иаахтны, шәжурнал схы иархәаны, аԥсуа кьыԥхь ианылартә иҟасҵеит. Саҭашәымҵан, шәжурнал ахьʒ схы иахьасырхәааз, – сҳәеит.

– Уи ибзиаʒаны иҟаурҵеит. Амилаҭлитература ашәҟәыҩҩцәа, уаҟа дара рҿы, рхатәы бызшәала ирымкьыԥхьқәо ҳара иаҳкьыԥхьуеит, иаҳҳәап Тимур Пулатов, – иҳәеит аредактор хада. Абасеиԥш ҳанеицәажәа ашьҭахь, – аԥсуа критикцәа

ирҳәо сара сзыҳәан акгьы аҵанакҙом, аха саԥхьартә иҟарҵеит, уи цәгьам. Иудыруеит шаҟа ҳаҭыр уқәсҵо, уара узыҳәан араҟа еснагь умҩа аартуп. Уақәшаҳаҭхар, убас ҟаҳҵап уроман «Кто бросит камень» ианаҳҵоит «Журнальный вариант» ҳәа.

Иара уигьы даараҙа иҭабуп, шәԥьабаақәа ахаан исхаштуам, – сҳәан, иҵегьы ажәа ԥхақәак наиаҳәаны ҳаиԥырҵит. Ишиҳәаз еиԥш, 1990 шықәсазы, ахьҙҵәҟьа «Ахаҳә зыршәуа» азааныжьны, «журнальный вариант» ҳәа, ҵаҟа иаҵаҩны иркьыԥхьит. Г. Ковалевич иеиҭеигаз, иаргьы саргьы иҳамҵәахҙеит, зегьакоуп ашәҟәҭыжьырҵақәа рҟынгьы ирышьҭҙом ҳәа агәыҕра анаҳмоу, иаргьы ихатәы ҩымҭақәеи, саргьы иара изыҳәан сазхәыцыртә, сахылаԥшыртә сыҟамызт, насгьы сгәы еиқәҳәало ишаазҩыз аԥсуа кьыԥхь иахьанылаз, ирымҳәахьеи ацәгьеи абзиеи рышьхәа еивҵоуп ҳәа.

Арҭ анҵамҭақәа, ҳаамҭазтәи ҳкультура аҭоурых иазҧлымҳау, даԥхьозар, ҳәарада, иҳәоит ацәгьарақәа изызухьаз рыхьыҙқәа зимҳәозеи ҳәа. Уи аҭак ҟаиҵон доусы иара итәала.

АХԤАТӘИ АХЫ

1964 шықәсазы Москва Алитературатә институт сҭан. Алекциақәа рышьҭахь, атроллеибус сақәтәаны, астудентцәа ҳахьынхоз ашҟа сцон.

Даара зықәрахь инеихьаз ԥҳәыск, аанҧасырҭаҧы, атроллеибус дышнақәтәаз:

– А Никита-та скинули! Сволочи! – лҳәеит, лгәы ԥыжәжәо, зегьы ираҳартә. Дахьтәашаз аҭыпқәа шыҟазгьы ҳазегь дынҳалаԥш-ааҳалаԥшуа, лгәыԥжәара иҵегьы инацҵаны, – еилышәымкааҙеи исҳәаз? – аҳәса, ахацәа, қәрала еиԥшқәамыз апассаҷьырцәа ууанҙа итәақәаз, ҳаибадыруазшәа, ҳнеихәаԥшы-ааихәаԥшит, – Никита! Никита Хрушьчов дамырхит. Пицунда, игәы рҭынчны, амшын ҟәанда дышҭаз, абанда – Сталинистцәа иааизан, дықәырцеит, сволочи! – ууанҙагьы лылабжышқәа лрыцкьозар акәхарын, еиларҟәыҷы илкыз ачабра лыблақәа аалалрыцкьеит.

– Иб҆ҽаҳалак бымҳәалан, ахшыҩцажә! – аҕьеҩ аалыхиргеит, дахьтәаз даатԥҟьаны хаҵа шәпа-жәпак.

– Уиашоуп илоуҳәаз! – инацдырҕызит даҽа ԥьоукы.

– Бара иабабдыруеи? – длалықәтәҟьеит ахаҵа шәпа-жәпа.

– Иаарласны ишәаҳап! Никита Сергеи-иԥа иоуп изыбзоуроу, акгьы рхараҙамкәа, жәашықәсала, зыкьҩыла абахҭақәа ирҭакыз. Иара ибзоуроуп схаҵа дахьоурыжьыз!

– Дҭакызар, цәгьарак ҟаиҵазар акәхап!

– Аа, дыжәбома? Абар дахьыҟоу Сталинист! Ибла дҭасыртә лнацәкьарақәа рхаханы, лажәақәа «неигәыдылҵеит» ахаҵа шәпа-жәпа.

– Лыгәра шәымган! Абас иҟақәоу, ауҳәан-сҳәан баапсқәа гәаразҵо, ибзианы иҟаиҵон, икыдҵаны ианишьуаз Сталин! – иааҳалаижьын, атроллеибус аанҧасырҭаҧы дналбааит ахаҵа шәпа-жәпа.

– Уажәшьҭа иҟалозеишь? Еиҭах ихынҳәуазар акәхап ҩажәижәибжьтәи ашықәсқәа! – лыбжьы каҳаны, лхы дацәажәо иҭацәыз ҭыпҟ аҟны днатәеит.

– Акырҙа шықәса раԥхьа, атроллеибус дшаатәалаз, аҳәашьа ззымдыруа шәаԥьҳәаҩык диеиԥшха аԥхәыс быргиҳалхәоз ажәабжь, иахьеиԥш исаҳазшәа, ианысгәалашәа, ианыстҩоз ацәаҳәақәа саарҟәаҵын аԥенџьыр аасыртын Аҟәа ажәҩан снатҵаԥшит иахьа, 2011 шықәса июль 2, асабшҽены. Аԥхьаҩ иаԥхьаҟа еиликаап, иахьатәи ашықәси, амзеи арыцхәи занысҵаз.

Схы здыруаахыс исгәалашәом, сынтәатәи аапыни, аԥхын алагамҭеи абасҟак ихьшәашәаны. Уи мацара акәындаз. Аԥхәыс баапс леиԥш, мышкала ҩынтә-хынтә аҽаԥсахуеит аҳауа. Зны, ухы кылнаҵәо, амра аакылпхоит, инашьтархххны, амамиқәара еиԥшха, анаҟа-араҟа ашәыта еиқәаҵәақәа алаԥсаны, ажәҩан аахнаҩоит, иаман иаауеит аԥша хьшәашәагьы. Икыдбганы ақәоура иалагоит. Уахгьы-ҿынгьы, мызкы инеиҳаны, убас аҽаԥсахуа иааиуеит аҵхҟәа, амшқәа. Анхацәа макьанагьы аџьықәреи ларымҵацт. Икарыпсаз ауҭраҭых адгьыл иахьылхәҳәоз ирзымҳауа иаанхеит. Мчыла ирҷалаз апомидорқәа изакәызаалак гьама рымаҙам, аҙы рылыжжуа.

Инеицәажәо иааицәажәақәо еиҳараҙак ирҳәозеи? Ҳазшаз ҳаицәымыгхеит, нас инацыртеит, Аԥсны мацара акәындаз?

Адунеи зегьы шьаҭанкыла аҽыԥсахра иаҿуп. Ираҷәаҙахеит аҙхыҵраӄәа, изаҳахьадаз, февраль мзазы Сибир атерриториа дуззa аҟны ирзаанымкыло, абнаӄәа иццышәхо ибылуа. Иаҳзымдыруа мчык «шәгәышәҽаныз ауаатәыѡса» ҳәа иҳанаҳәаазар?! Иҳанаҳәозар аамҭа бзиаӄәа наҙаҙа ицеит, ишәзааиуеит аамҭа хьамҭаӄәа ҳәа.

Ҳазыхынҳәып, атроллеибус дааҭаланы: «А Никита-та кинули!» – ҳәа иҳалалҳәаз аԥҳәыс бырг, изаҳаӄәоз, аҭакқәак ҟазҵаӄәоз раамышҭахь, егьырҭ ишеилыркааз сара исыздыруам, убри ауха, сызмыцәо, инарҳәы-аарҳәуа сааҟәымҵҙакәа сазхәыцуан. Ииашаҵәҟьаны, Никита Хрушьчов дамырхызар, ҳара, ажәлар раҕацәа рҵеицәа, даҽазнык ҳахаанхар ҟалоит ашыӄәс еиӄәаҵәаӄәа. Жәашыӄәса раахыс, «оттепель» ҳәа ззырҳәоз, иниаҙааны, еиҵах ихынҳәызар Сталин иаамҭа?! Иаанханы иҟан спиеса ахѡаалара ашыӄәс еиӄәаҵәаӄәа ирҿагыланы изѡыз адрама «Аҳаӄ ашәара». Уи, уаҳа сзаламкьысуа аҟынҙа инаганы, саналгалак, аѡра салагар сҵахын Нестор Лакоба иара ихаҵеи, иаамҭеи иазку ароман згәы иаанагодаз ҳҳәынҵқарра ду еиҵах иахаԥоит ҳәа аԥҵа хьшәашәаӄәа.

Ԥаҵаӄьала инаур еиӄәаҵәа, аԥсы ҭало ишалагоз, иаарыцкьаны ѡышыӄәса антҵлак, 1966 шыӄәсазы, раԥхьаҙатәи спиеса «Аҳаӄ ашәара» ашьапы ишыӄәнаҟьоз. Аҭынха гәакьа арыцҳара дакәшәазшәа лылабжышкәа анылрыцкьоз атроллеибус аҟны аԥҳәыс бырг, ажәа лымазкызгьы, ҿымҵакәа иҙырѡуазгьы, аҙәгьы ҳхаҿы имааиҙеит, ҳазегьы ҳзыӄәтәаз «атроллеибус», иҳазгәамҭаҙакәа, иаамѡахыҵны, зынҙаск даҽа мѡак ишанылаз. Аҵыхәтәан, даҽа шыӄәсҟәак антҵлак, зынҙаск ишыбҕалоз, ҭаацәарак еиԥш еицыз апассаԥьырцәа хазы-хазы ҳшеимпуаз. Аха макьаназ амч аман «оттепель» ззырҳәоз аамҭа. Исыҙбахьаз анагҙара саҿын. Спиеса «Аҳаӄ ашәара», иҵегьы снахәаԥш-аахәаԥшны, иаахѡааланы, машьынкала акьыԥхьра аанханы иҟан. Маԛкгьы сацәыхьшәашәан, хшыѡҵакыла инасыгҙап ҳәа инастцәахын, 1964 шыӄәса, аканикулӄәа (аԥсшьарамшӄәа)? ибзиаҙаны схы иасырхәеит, хыхь зыҙбахә сҳәаз ароман азыҳәан аԥсҭазааратә фактӄәа реизгаразы.

Атәымуаа сызрышьҭаларызеи саб гәакьа аѡны дыҟами сталинизм «абзиарақәа» зегьы зхызгахьоу, разҟыла, деиӄәаханы

ихынҳәыз саб. Иблала иибаз иарбану еиҧьу ҧсҭазааратә фактқәоу?

Аҵара имамызт, аха ҧсабарала ицәа иалан ҧхьаҟа ҳәа ҭоурыхла ахәыцра. Ихаҭа иҿыцқьахьан: «Сызлаҧшыз, исхызгаз анарцә сахьцо исыманы сцозар акәхап, џьара қьаадк иантҵазар, мышкызны аҳәгьы даҧхьап, ибап изакә аамҭаз ҳара ҳаамҭа, – инацитцон, – аҳратәра еицәаны ихынҳәит ҳәа.

Бзиа иаабалон еиқәлацәак, еиҩызцәак еицныкәозшәа амш анҵәамҭахь ианынаскьалак, илабашьа, еиҳараҳак инаиҩыҵракны, ҳнеицәажәо лассы-ласс ҳаиццалон ҳаҧсаса рхылаҧшра.

Убарҭ ҳаицәажәарақәа, акымзаракгьы ацымҵакәа, шықәсык анҵы ажәабжьқәа рылсхит. Ажәабжьк ҳәаны даналгалак, исхашҭыр ҳәа дшәаны: «Дад, зыҳбахә уасҳәаз ауаа, рыхьыҳқәа, рыжәлақәа анумҵан. Ухаҭа мацара уакәым, иухшо ирыхшо ирҧырхагахар ҟалоит» иҳәалон.

Инасыгҳеит ииҳәаз даҽакгьы.

– Хара узцарызеи! Аҽы унақәтәаны уизца Џьоџьо Кәыҵниа, сара сеиҧшҵәкьа, атроцкист ҳәа дҭакын. Аумаҳа ихганы дхынҳәит. Ҳацәгьа зҳәаазгьы ибзиаҳаны идыруеит. Уиазҵаа даҽакгьы. Самсон Ҷанба ду иаб, Кьагә дышҭаркыз, дырбаандаҩны даныргоз аусҳәарҭаҿы даннарга, имаҟеи иҟамеи, «уара усгьы арахь ахаан ухынҳәҳом» ҳәа иаҳәаны, имызхыз, иахьагьы иҵәахны измоу, ҧсышьацәгьа зауша.

Ишысҳәаз еиҧш, иҟалараны иҟаз, сцәа иалашәазшәа, уи аҧхын, сышәкәыҩҩра хәыҷы аганахьала, ибзиаҳаны схы иасырхәеит.

Аканикулқәа (аҧсшьарамшқәа?) рынҵәамҭа азыҳәан, Аҟәа сааит ақыҭантә ҷыдала сиацәажәарц Аҧсны апрокурор хада Шамил Никәа-иҧа Лакоба.

1918 шықәса рзы, ишдыру еиҧш, ақырҭуа меншевикцәа Аҧсны иахаҧаны иҟан. Ақыҭа хаҵарпыск, ихатә усҟәак рзыҳәа Аҟәа дахьнеиз, аполициацәа дааныркылан:

– Узмилаҭда? – инаиазҵааит.

– Саҧсуоуп.

– Ақырҭшәа узымдырҳои?

– Исыздыруам, – иҳәан иҿанынеиха, инапқәа ааҿаҳәаны,

Аҟәа абаа, абахҭа дҭаркит. Акамера иазымкуа иҭәуп. Рызегьы зҭакузеи? Изусҭацәада? Ақырҭшәа ахьырзымдыруа иахьаԥсыуааy азоуп. Уаҳа акгьы.

Ажәа иаҳҭап, зыʒбахә сымоу саб, усҟан 23 шықәса зхыҵуаз.

– Иара, Нестор Лакоба даҽеа камерак аҟны дҭакын, – уаанʒа дызлацәажәоз инаиҵеит саб, – ашьамҭлаҳәқәа ишьаҵаны, аҳауа ифарц азыҳәан акәхарын, ҳкамера аԥхьа дааларгаɷаргон, хырч-хырч ҳәа ишьамҭлаҳәқәа рыбжьы го, инапқәа еиқәҵаны, ишьҭахь ибҕа иадҵаны, ҳара дҳахәаԥшуа, – ибжьы мырдукәа ихала дцәажәозшәа: – Шәымшәан, шәыҿшәырҕәҕәа, ҳара ҳаамҭагьы иаарласны иааираны иҟоуп, иаашәычҳа, – иҳәон, анахь данцозгьы, арахь данаауазгьы. Уи иҳәон лассы-лассы. Ахышә ҳкылԥшны есқьынгьы ҳихәаԥшуан. Ҳаизыʒырɷуан. Ҳара ҳашҭакыз, дҭыганы дыргеит. Ашьҭахь, саргьы саноурыжь, исаҳаит Очамчыра аполициа еиҳабыс дшаарышьҭыз.

– Пыза (ус иаҳҳәон ҳаб, ҳҭаацәараҽы) – иҵегьы иудырқәои Нестор изыҳәан? – снаиазҵаait.

Иааркьаҽны ианыстҵап ииҳәақәаз, насгьы Нестор Лакобеи Аҳәбақәеи ҳшеиуацәахаз.

Аҭара даарышьҭит рҵаɷыс Давид Нестор-иԥа Лакоба. Арҵаɷра аҵкысгьы, еиҳараʒак дызҽыз зынʒаск даҽеакын. Анхацәа разыҟаҵара, бԥьаршьҭыхрала ақырҭуа меншевикцәа рықәцара. Уажәтәи ажәала иуҳәозар подпольнаиа агитациа даҽын ажәлар рыргыларазы. Днарацәажәа-аарацәажәон унеишь-уаашь ҳәа зарҳәақәоз, зажәа акыр аҵанакуаз анхацәа нагақәа.

Дыҟан еишьарала иаҳзааигәаз Митра ҳәа Аҳәбак. Актәи адунеитәи аибашьра далахәын, ишырҳәо еиԥш, «Абхазская дикая дивизиа» – далан. Агәымшәара азыҳәан аԥьазтә орден иатәашьан, насгьы аурыс император иашьа гәакьа ҳамҭас иитеит аҳәа. Иахьагьы еиқәханы иҟоуп, Аҟәа суадақәа рҽы, скабинет хәычы аҭʒамц аҟны икнаҳауп, амала атра амаʒам уи аҳәа. Убриакоуп иара, Митра иҵынхаз, амала еиқәханы иҟоуп даҽеакгьы.

Габелиа иҵижьыз адокументалтә шәҟәы «Абхазские всадники» аҟны иагәылоуп гәыԥɷык аибашьцәа «добровольцы». Убраҟа дрылатәоуп Митра Аҳәба.

Иара Аҟәа Ашьхаруаа рышкол далгахьан. Ибзиаҙаны акалам икуан. Ихааныз ирҳәо исаҳахьан, алаф иалаҵаны, иара изыҳәан ирҳәаҟәоз. «Апрошение» уҩырц уҵахызар, идумкәа иҩырц уҵахызар изнагатәын арбаҕьк, идуны иуҩыр уҵахызар – ашәишәи – агәагәышь.

Анхара-анҵыраҷгьы, аматҵура аганахьгьы, ирҳәоит даашьаҩын, ихәы назгоз аҵаацәарақәа иман ҳәа. Бжеиҳарак ашәшьыраҷ дыкәианы, иахьа хәлаанҙа ашәҟәқәа дрыҧхьон.

Дҵаацәаран, ҧҳа заҵәык диман. Илыхьҙын Хьыкәыр. Аҭаратәи Аҳәбақәа ҳахьынхоз ақыҵа агәҭан, аусҳәарҭеи ашколи ахьыҟази иаарыцқьаны хә-километрак бжьан, ҳҳабла, ажәытәан, даараҙа идууз ҳаблан, Кәыдры ахықә аҟны акәын иахьыҟаз.

Чагьам, Ахәҵа, Кәтол уҳәа, ҳара ҳҳабла иалсны акәын Аҟәаҟа ишцоз. Иара ҳҳаблагьы, ишысҳәаз еиҧш, ажәытәан Аҙыбжьа иадын. Мҩадус изыҟалаз, абжьыуаа раҳцәа Чачаа аҳҭрас иахьрымаз, ҳара ҳҳаблаҷы акәын. Иахьагьы иашьҭоуп Чачаа рашҵа ҳәа.

Аҳәбақәеи Чачаа раҳреи аиуара ду рыбжьан, ишырҳәо еиҧш, амца еимырдо еидынхалон, еиҳарак изыхҟьаз, ашәҟәы рыман иҵауадцәоуп, и-Кәыҷбақәоуп ҳәа. Сабду Кьаҕәса ихьыҧшын ҧшьба-хәба ажәлақәа, аҵаацәарақәа.

Абарҵқәа иаҳахьазар акәхарын арҵаҩы Давид Лакоба, диацәажәарц днеит Митра иҵаацәараҷы. Еибырҳәақәаз здыруада, аха ибзиаҙаны иаадыруа, арҵаҩ-қәыпш, ибла дыҵашәан, длыцәнымхо бзиа дибеит ҳаҳәшьа Хьыкәыр.

Ибзиаҙаны сылхаануп. Лыкәрахь дышнеихьазгьы, ашьабыста ашьапхыц ала иудыруеит ҳәа шырҳәо еиҧш, аилкаара мариан дшыҧшҙаз. Аҵара лымамызт, аха даараҙа ҳаҵыр ақәылҵон аҵарадырра. Илыхшаз реиҧш, дрыхҙыҙаауа есқьынагьы лыҧсы цәгьан ашәҟәқәа рзыхәан.

Давид данырҵаа, мышқәак ҵхьаны, Нестор Лакоба дрыцны, хацәақәак Митра иҵааит. Ирҵахузеи? Аргамаду дырҳәеит, анапеимдахьгьы лыҵаны, даныргоз аҷҳәара ҟаҵаны рыҷқәа инарыкәтәаны ицеит.

Аҷҳәара анааи, Ҷлоутәи Аҳәбақәагьы, аҳәса, ахацәа, арҧарцәа, аҵыҧхацәа уҳәа, ачара уны дныхәа-ныҧхьаны ҳаҳәшьа Хьыкәыр Давид Лакоба дирҵеит.

Абри ачараҽы, аибадырра мацара акәым, рыԥсы ахьынӡаҭаз иаҳа-иаҳа еизҳауан Аҳәбақәа арԥарцәеи Нестори дареи раҳаҭыреиқәцара, аицхыраара, аидгылара. Ажьрацәара, аиуара ахьҳабжьалаз мацара акәмызт. Урҭ еиднакылон ирзеиԥшыз аҕацәа ақыртуа меншевикцәа Аԥсны рыкәцара.

Сажәа снаԥыѡланы исҳәап, Нестор Лакобеи Аҳәбақәеи раҳаҭыреиқәцара, аибаҭахра анасыԥ дуқәагьы ахылҵит, аха иаҳзаанагеит арыцҳареи анасыԥдара дуқәагьы.

Ишысҳәаз еиԥш, саҳәшьа Хьыкәыр аргама хаҵа данцоз, Аҳәбақәа ачара аныруаз, ҳәарада, унеишь-уааишь зарҳәоз, ахьӡ-аԥша змаз Ԓлоутәи Аҳәбақәа ааит. Раԥхьа дгылан аҵарауаѡ ду Шь. Д. Инал-иԥа ажәаҳәаѡцәа дахьрылацәажәо зыӡбахә иҳәо Аҳәба Ԓыр, зҭәымҭа иҭагылаз ахаҵарԥыс, шықәсқәак ҵхьаны, иӡбахә анраҳа, ажәлар рашәақәа ашәҟәы ианызҵоз К. Ковачи К. Зиҙариеи Аҟәантәи инеины Дырмит Гәлиа ироман «Камаҷыҷ» аҟны лыԥшӡара азыҳәан зыӡбахә иҳәо, ҳара ҳҭаца Ануаԥҳа Ҳауида, ирыцын заԥхьаҟа амаҵура дуқәа ирхагылоз арԥарцәа Кәасҭа Аҳәба, Чач Аҳәба, раԥхьаӡатәи аԥсуа философ Ԓьота Аҳәба уҳәа, ажәакала, ишаԥу еиԥш, ҳажәлантәқәа иреиҕьқәаз ԓьоукы иара ус ачара иалахәын, даҽа ԓьоукы рыҽқәа ирыцны, ҳаҳәшьа Хьыкәыр ҭацаѡызас илыцны ицеит Лыхныҟа.

Излархәо уаҟа, Лыхны, Лакәараа ачара ҵаула ахьыруаз, ашәаҳәара, акәашара уҳәа, аиуара-аиҭынхара аамышьҭахьгьы, уаѡрак аҳасабала иргәаԥхазар акәхап, мчыбжьык ирмышьҭӡеит. Ҳара, Аҭаратәи Аҳәбақәа ҳҟынтәи ирыцын саб иашьеи ҳаб Қәыцьмахани.

Ажьрацәара аамышьҭахьгьы, Қәыцьмахан еиҳарак драԥызгоз даҽеакын. Ашәаҳәара мацара акәым, иара ихаҭа иӡбуан ашәақәа, насгьы дҽыбҕаҟазан. Ихааныз ауаа иахьагьы ирҳәоит аҽы иѡны ишцо, хыла акәадыр дықәгыланы аԥхьахәқәа игалон ҳәа.

Ҳаҳәшьа Хьыкәыри Давид Лакобеи ирыхшеит ԥшьѡык ахшара, ԥкәынаки хѡык аҙҕабцәеи. Рыԥкәын деиҳабын, аибашьра ду аан дҭахеит. Саҳәшьаду лыԥхацәа ахѡыкгьы: Сониеи, Зоиеи, Нинеи рызегьы аҵара дуқәа ирылгеит. Рыхѡык рҟынтәи, арҭ ацәаҳәақәа анызыѡуа аамҭазы, рыԥсы ҭоуп Зоиеи Нинеи.

Ишысҳәаз еиԥш, Хьыкәыри Давиди рыҷкәын аибашьраан данҭаха, Давид иашьа Никәа иҷкәын Шамил ԥас дҟаҵаны драаҙеит, насгьы дара Гәдоуҭа ақалақь, ашкол ааигәара инхон.

Саныхәыҷыз, саҳәшьаду лыԥҳацәа дрыцны даннеиуаз Шамил, Хьыкәр длыхшаз ԥьысшьон, избанзар иаргьы саб изы саншьа Басариан ҳәа акәын ишиеиҳәоз.

1918 шықәсазы Аҳәбақәеи Лакәарааи аиуара анрыбжьарҵоз, аҙәгьы ихы изаанагомызт раԥхьаҟа, аԥсуа жәлар Нестор Лакоба изыҳәан ҳҵеи, ҳаб ҳәа иарҳәартә аҟара бзиа дырбартә дҟалоит ҳәа.

Сажәа снаԥыҩлан исҳәар ҁтахуп хшыҩҵакык. Ҵарадыррала еилкаашьа амоуҙацт иахьазы, аха уазхәыцыр, жәҩанаҷ мчқәак ыҟазар акәхап, мамзаргьы лахьынҵоума, ишакәхалак Аԥсуа ҳәынҵқарра аҩнуҵҟа политикатә хҵыс дук анымҩаԥысуаз, Аԥсны напхгаҩыс ауаҩ ҷыц даннеиуаз, жьрацәарала, аиуара-ҭынхара ҳабжьалон иареи Аҳәбақәеи.

Иааркьаҷны.

Нестор Лакоба иҵаца Аҳәԥҳа Хьыкәыр.

Михаил Бҕажәба, иаҳәшьа гәакьа Бабуца ҳҵаца лакәын.

Владислав Арҙынба иашьа гәакьа иԥҳәыс Изольда Аҳәԥҳауп.

Иԥьоушьаша, Аҳәбақәа рзыҳәан «аҳра» ашә ҟьаҟьаҙа ишаартызгьы жәынгьы-ҷангьы Аҳәбак ихы иаимырхәеит маҵура дук ахь анеиразы. Уимоу, рзанаат ала маҵурак роузаргьы, рхатәы ԥсҁазаараҷы иаҳагьы ирԥырхагахон.

Еиҵах ҳазыхынҳәып 1918 шықәса ашҟа. Убри ашықәсан, Аҳәбақәа иреиҕьақәаз абыргцәа, аҷарацәа Нестор Лакобеи реибадырра, реизааигәара, рдунеихәаԥшра ахьеиқәшәақәоз иабзоураны, 1921 шықәсазы, Аԥсны Асовет мчы анышьақәгыла, аамҵақәак аниас, Нестор Аполлон-иԥа Аԥсны «аҳҵас» данықала, амҩа уадаҩ дананыз, иарҕьажәҩаха ивагылаз Аҳәбақәа «аҳра» ауадаҩрақәа ашьҭыхразы, инаиваиртәеит ҳажәлантәқәас ЦИК Аԥсны аҟәша еиҳабыс дҟалеит Ԥьота (Платон) Аҳәба. Раԥхьаҙатәи аԥсуа философ иакәын. Нестор Лакоба иашьеиҳаб ҳәа, мацара акәым, доуҳатә абык иеиԥш дихәаԥшуан. Иара, Несторгьы «сарҕьажәҩа» ҳәа иеиҳәон. Ашьҭахь, аҩсҭаа-ԥьныш Ԥаҵақьала ихҟьаны

Нестори Џьотеи реизыҟазаашьа зынӡаск даҽа мѡак ианыылеит. Иахьынӡакылсқәаз ҳаԥхьаҟа, иааркьаҷны акәзаргьы ишәасҳәап.

Аҳәбақәа Кәасҭеи Чачи Москва ауниверситет аиуристтә факультет иалганы Аԥсныҟа ианыхынхәы, аамҭақәак маҵурақәак аннықәырга, Нестор Аполлон-иԥа Кәасҭа Аҳәба прокурорс дҟаиҵеит Гәдоуҭатәи араион аҟны. Чач иакәзар, прокурорс дишьҭит Очамчыра араион ашҟа.

Ҳаҳәшьаԥа Ардашьыл Ашәхәаҵаа Аԥсны акомҷар еидгыла еиҳабыс дҟалеит.

Ҳамаҳә Нестор, иаб иашьа иԥа, Давид Иосиф-иԥа, ѡ-маҵура дуқәак – аиустициа Анаркоми адгьыл анаркоми дырхагылан.

Аԥсҭазаара мыжда, ҵхи-мши шеицу еиԥш, цәгьеи-бзиеи еицуп. Анцәа дызшаз, аҷьнышгьы дихшеит.

1928 шықәсазы, Л. Троцкии И. Сталини реиҕара ишырҳәо еиԥш, ақәибахра, ма уара, ма сара ҳәа аҟынӡа ианнеи, Асовет ҳәынҭқарра аҽееиҟәнашо иалагеит. Џьоукы идгылеит Л. Троцки, даҽа џьоукы И. Сталин.

Ҳазшаз иаамышьҭахь, агха змауа уаѡԥсык дмиӡацт, насгьы, аѡсҭаа «ичысхә» аполитика ду иаҷу ауаѡы изыҳәан.

Ҳара, Аҳәбақәагьы, иара, Нестор Аполлон-иԥа изыҳәангьы аразҟы бааԥс ҳзаазгаз, ҳрыцҳара згаша, жәлар рҵеи ду Нестор Лакоба агха ду ихьит. Еибарԥсуаз «амаҭқәа» реиныршәаразы дидгылеит, зегьреиҳа В. И. Ленин изааигәаз Лев Троцки.

Иара иҷы ааихыхны, ажәак иҳәомызт еимаркыз ҳәа, ҳамаҳә, Нестор иашьа, Давид Иосиф-иԥа Лакоба имаҵура дуқәа ааныжьны дызцаз. Аҵыхәтәан иара ихаҭа, Давид деикәнаршеит. Абри аѡыза аҭагылазаашьа уадаѡ аан, афилософ қәыԥш, Џьота Аҳәба, игәаанагарақәа ақьаад иантцаны, инапы иаиркит Нестор Аполлон-иԥа.

Ирымԥыхьашәазар акәхап, аха иахьа уажәраанӡагьы акьыԥхь ианымлацт Џьота ииѡыз Нестор изыҳәан. Уаҟа, уи ашәҟәы аҟны, Нестор изыҳәан ианиҵаз аҽхәаԥхьыӡ ажәақәа, иреиҳау, иҳараку, еиҕьқәоу иахьагьы ирымҳәацт. Анцәахша иаҟара дышьҭыхны дихцәажәоит, аха аҵыхәтәан ианиҵеит ишәҟәы изызкыз, шьаҭанкыла дышиашам, агха ду шиоуз Л. Троцки дахьидгылаз. Нестор игәы иалымсӡеит, угәаанагара

сҽаҷы иахьсоуҳәаз иҵабуп ҳәа наиаҳәаны, реизыԥазаашьа еиҳагьы еиґьхеит.

Аха Нестор ианеимыжьит И. Сталин даҷеа шьаҷак иԥаиҵаз. Иԥаиҵаз, ҳәарада, зегьрыла диашан, асовет уаа рыҧсҭазаара зегьы зынʒаск даҷеа мѡак ианылон, акгьы зхараʒамыз, иреиґьыз – иреиґьʒақәаз икыдҵаны иреихсуамызт миллионла анхацәа, аҵарауаа, афилософцәа уҳәа... «ашьаҷеа» ҳәа сызҽеу, иҵыхәтәантәихаз акоммунисттә партиа аизара ду (1934, азеижәтәи аизара ду). Схаҭагьы ибзиаʒаны издыруеит амаʒаныԥәгаѡ хада, маʒала абжьыҵира аан Н. А. Лакоба ибжьы иитеит С. М. Киров. Жәохә процент заҵәык иоуит И. В. Сталин. Аизара иалахәыз иаахтны идырныҳәалеит С. М. Киров дахьаиааиз, апартиа амаʒаныԥәгаѡ хадас дшыԥалаз, аха иахьагьы ажәаԥҟак иаѡызаха ирҳәоит И. В. Сталин ииҳәаз: «Абжьыҵира акәʒам аус злоу, ихадоу – абжьыҵираан изыҧхьаʒо роуп». Изыҧхьаʒоз ирыларҳәеит иԥалаҵәҟьаз иаарҳәны. Акырʒа еиҳаны абжьы иоуит И. В. Сталин, даҵахеит С. М. Киров.

Иалҵзеи?

Атрагедиа дуʒʒа. Адиктатор, аʒәаʒәала, ѡыцьа-ѡыцьала, зыбжьы изымҭазгьы, изыҧхьаʒазгьы, ирылазҳәазгьы, С. М. Киров раҧхьа днаргыланы инирҵәеит, хәдацәахьы ашьаарҵәыра инылатәеит СССР ауаатәыѡса. Ҳара, ҳабиҧара забацәа, занацәа, згәылацәа, зҭынхацәа нзырҵәоз аԥьныш изыҳәан, убысҟак, убасҟан ҳҳы ҭырҟьеит, ҳауадаѡра убасҟак иаадырҳәит ҷьанаҭи ҷьаҳаными ҳзеиѡымдрааua аҟынʒа. Ҳахьҭарыжьыз ауаѡымра иахьагьы изҭымҵит миллионла ауаа, аԥьныш ипартреҭ кны имҵаныҳәоит Иаса Қьырса, иԥаиҵаз аҳәынҵқаррагьы, аʒхыҵ зҵалаз абахә еиҧш, ибгеит, шьаҭанкыла ихыбгаʒеит.

Ҳазыхынҳәып 1934 шықәса.

Ашьажәѡы, С. М. Киров данишь, ихаҭа Ленинград днеины, «дааraʒа игәы иалсны» алабжыш еиқәаҵәақәа анкаиҧса, ленинградаа рус даналга, зықьѡыла ианынирҵәа ашьҭахь, итҟәацыз асыҧса ибылгьаны иалаҳаит Аҧсны. Иѡны гәакьаҷы, ҳәарада иара идҵала, ашҳам аѡы иалаҭәаны дишьит Нестор Лакоба.

Лассы-ласс исаҳалоит, акьыҧхь аҟынгьы, ҳаҧхьалоит Не-

стор Лакоба дишьит ҳәа Бериа Л. П. Ҳашәҟәыԥԥы ду Миха Лакрба: «Абхазы никогда не простят за убийство Нестора Лакоба», – иҳәеит. Ҳәарада, саргьы уи агәра згон, асовет цензура ахьынӡаҟаз, избанзар аиашаҵәҟьа ҳәашьа, ԥышьа ыҟаҳамызт.

Ацензура анаԥырх, ҳаблақәа аныхты, адокументқәа акьыԥхьра ианалага, агәра зго салагеит Нестор иҵахара зхароу И. Сталин шиакәу. Ҳхы ҳазҵаап: Л. Бериа димазҵааӡакәа дишьуазма Нестор Лакоба? Иаҳҳәап, «Вождь народов» димазҵааӡакәа дишьит, ус ҟаиҵазар, Москваҟа диаганы, амаҵура дуӡӡа зииҵазеи Л. Бериа?!

Ишысҳәаз еиԥш, 1934 шықәсазы Урыстәыла итҟәацыз асыԥса иаарццакны, 1937 шықәсазы Аԥсны иалаҳаит, аԥшатлакә иаԥызаха. Аԥшатлакә баапс ианааскьалак идыру усуп, абнара иаалыҳәҳәо аҵла дуқәа реиԥш ихыжәжәаны иҵҳәаны икарыжьуа.

Ахьӡырҳәагақәа С. Ҷанба, Л. Лабахәуа, А. Ҳашба, В. Кәыкәба уҳәа, шәԥыла зықьԥыла икыдҵаны иршьит. Ашықәс еиқәаҵәа ҳашҭа иҵалеит Аҳәбақәагьы. Зегь раԥхьаӡа дҭаркит Ҷьота Аҳәба.

Ашьра иқәҵаны Қарҭ данҵакыз, камерак аҟны ицҵакыз, акыр шықәса ихганы ихынҳәыз, исеиҳәаз ажәак нацымҵакәа, иагмырхакәа ишәзаазгоит.

– Мосе, шәанеицҵакыз дзыхдырҟьоз, ишәеиҳәоз? – днаиазҵааит. Мосе ҳәа сызҷу, ақырҭуа шәҟәыԥԥы, Аҟәа инхоз, ашәҟәтыжьырҭаҷы аус зуаз, – «Тройка» снарган, – иҳәон Ҷьота, – саԥхьа инықәырҵеит снапала изԥыз шәҟәык. «Араҟа, знапы аҵаԥу уара уоума?» «Ааи, сара соуп.» «Атроцкист, ажәлар раҕа, абыс, еишьас дубаҵәҟьозма?» «Ааи». Иреиҳәеит асалам шәҟәы аҭоурых. Нестор агха шихьыз, Л. Троцки дышидгылоз, аха ашьҭахь игха шириашаз. Ирҭахымыз раҳаӡомызт.

– Уи еилкааун, батоно Мосе. Уаԥык иаҳасабала дзеиԥшроузеи? – снаиазҵааит.

– Камера хәыҷык аҟны ҳаицҵакын, уажәы еицырдыруа апоет Карло Калаӡе иаб Раждени Ҷьота Аҳәбеи сареи. Иԥшреи исахьеи дзеиԥшраз, уажәы иуасҳәо ала еилукааует. Аҵхыбжьон ԥынтә акамера дҭыганы дыргеит дыршьырц. Абас иԥшӡоу ауаԥы ишьышьас иҟоузеи ҳәа, аԥыцьегьы

дырхынҳәны дааргеит. Ахынтә раан данырго: – Уажәшьҭа иргәаҕьуеит, наӡаӡа абзиараз, – иҳәан, абыржәеиԥш сыбла ихгылоуп, инацәкьара ԥшӡакәа, иарҕьа напы инапсыргәыҵа иҕәҕәааны дацҳаит. Инацәкьарақәа зегьы ашьа нархьишьит. Иара усгьы акьалантар диɯызан. Аҭуан днаҵаԥшын, ҳкамера агәҭаҵәкьа «сышәгәалашәалап» иҳәан, аҭуан иҟаԥшьӡа инаниҵеит инацәкьарақәа. Уаҟа ҳахьынӡаҭакыз, ҳаақәымҵӡакәа ҳрыхәаԥшуан. Аҭуан убас ишаныз Сибраҟа ҳахыргеит.

– Агәра ганы уҟоума Қарҭ дшыршьыз? – снаиазҵааит Мосе….

– Ҳбахҭаҷы иахьеибырҳәоз иаҳмаҳауаз ирҳәоз, абасеиԥш иҟаз ауаɯы ҟәыш, ауаɯы ԥшӡа дышԥаҳшьуаз ҳәа. Қарҭ дыршьит, октиабр 30, 1937 шықәсазы. Аҟәа ирыӡбуан Лакәараа рус, убас егьахьӡын «Дело Лакобавцев» ҳәа. Иҭакын М. Лакоба, В. Лакоба, рымаҳә М. Чалмаз, рыуа К. Аҳәба. Аусҵбара ианалага, иалгаанӡа далахәын Л. Бериа.

Рус иахьӡын: «О контрреволюционной диверсионно-террористическо- повстанческой, шпионской организации», ҳәа. Иааркьаҷны иуҳәозар, ажәлар рацәа ҳәа ахарадҵара рыдҵаны, икыдҵаны иршьит. Уи адокумент ашьҭахь, шәыххь згеит, аԥхьаɯцәа, ишәасҳәар сҭахуп, уи уажәтәи абызшәала иуҳәозар, атеатр-шоу зыблала избаз, злымҳала изаҳаз, усҟан зарԥысра иҭагылаз, асахьаҵыхɯы Виссариони, апоет, апатриот ду Родиони Ҭәыцьаа раб Акәын.

Абар уи исеиҳәаз:

– Рус рыӡбуан Аҟәа атеатр аҟны. Егьырҭ зегьы ирҳәақәаз изуҭахузеи, иуасҳәап ашьра иқәырҵартә иҟаиҵаз уаб иашьа, Қьамсыс Аҳәба. «Аҭаҵын еиҭауҳауан аԥашәқәа аɯада ирханы!». «Ахы ларханы аиҭаҳара акәым, ахаан исымбацт аҭаҵын ахьеиҭарҳауа». «Амц уҳәоит ахы ларханы еиҭауҳауан». «Дудыруазма Нестор Лакоба?» «Ибзиаӡаны дыздыруан, ҳаҳәшьа лабхәында иакәын!» «Аа, шәагьеиуацәазаарын. Троцкист! Враг народа! Расстрел!»

Блаҵыхәала сихәаԥшуан, иҷыԥхьакны, азал аҟны итәаз Л. Бериа.

Асыԥса еиқәаҵәа ҳара ҳашҭагьы иҭаҳаит. Раԥхьа дырбаандаɯны дыргеит саб иашьа гәакьа Қәыцьмахан.

Псабарала иҟәышыз ԥхәысын сан. Аԥсуа матәаҟәа лзахуан. Ҽнак даалаган, сашьеиҳаби сареи ишаабоз, ҳаб иаԥсуа еиқәа амаҟа ԥыртланы, акьаад ԥара, атаҭын асигарет шыҟарҵо еиԥш ирҳәны аҭазыхра даҽуп.

– Бызҽузеи бара? Хԥараҟәа бгьычуама? Лафны днаалазҵааит ҳан, иҟалҵоз ԥьашьаны.

– Азәгьы ибазом. Уаԥхьаҟа иухәоит.

– Иабасыхәо?

– Абахҭаҽы!

– Абахҭахь усс исымоузеи бара?

– Уҭаркуеит.

– Бхы бтәу бара?! Сышԥатаркуеи, цәгьарас иҟасҵеи?

– Цәгьарас иҟаиҵеи Џьота?! Цәгьарас иҟарҵеи Қьамсыс, уашьа гәакьа Қәыцьмахан, ихааныз изларҳәоз ала, цәалажьыла убасҟак дыгәгәан, ацәкша, ибыѡуа тәыѡала анышә анажуа, ашьҭахь ала днеины, атәыѡақәа дрымҵасны, ахәда аарҵәаины икаижьуан, аҽ-ура аҵыхәа дамҵасны, иаақәыргьежьны икаижьуан ҳәа. Анцәа илаиҵаз амч, ихаҭа дықәнахит, уи акәымзҭгьы издыруадаз деиқәхаргьы. «Тройка» расстрел унапы аҵаѡ анырҳәа, изыдтәалаз астол аашьҭпааны, ашьапқәа кыдҟьаны иаапиҵәҵәан, даарылалан дрысуа даналага, арезина лабақәа кны игылаз апалачцәа, ихы дамыхәо дырҟәаҟәеит. Ддәылганы амашьына дақәыжьны аухаҵәҟьа, излаадыруала, Азѡыбжьа иԥсы шҭаз дыржит.

Сабгьы цәала-жьыла азәгьы ишьҭахь дымгыло дыгәгәан, аха Қәыцьмахан иатқыс иаҳа, иара иҳәашьала, дгызмалын.

– Ленини Троцкии дарбану иаҳа узыдгыло? – аҽаадырхеит апровакациатә зҵаара.

– Ҳатыр ду зқәу, шәара, аҵарауаа, ижәдыруазар акәхап Ленини Троцкии ҳәа шәызҽу. Шәгәы иалымсын, аиаша сҳәап, аѡыцьегьы сыздырзом, – иҳәеит иҿерыцҳатәны.

– Уҭаацәароума?

– Ѡыцьа аҷкәынцәа сымоуп. Аиҳабы ҽыц ныҟәаѡуп, аиҵбы хымз ихытҵуеит.

Ишԥашәмаҳац, агәылшьап алабжышқәа ҳәа. Агәылшьапгьы агәы ԥшаауазаап.

–мДрыцхауп. Расстрел ҳаԥсахып, – рҳәан, жәашықәса иқәырҵеит.

Мышқәак цхьаны, Дранда абахҭа ишҭакыз атроцкистцәа, ажәлар раҕацәа хырцеит. Шықәсык аҟара иҭакын Архангельск ааигәара, ашьҭахь ирышьҭит Ниандоманҟа.

Ҳазыҙырԥып иара ихшара иҳаиҳәаз:

– Шәан сеиқәлырхеит. Архангел (ус иҳәон иара Архангельск азыҳәан) амла ҳандырцәон. Ҳлагер ааигәара иҟан, дәқьан хәычык. Сеиқәа амаҟа иалаҙахны иҟалцаз шәан маҙала иаапыртланы, цыра-цырала, иааҭыганы, ашьақар кыпқәа аасхәон. Иԥежьҙа, шьақар бзиақәак. Ниандоманҟа ҳанырга, уаҟагьы исыхәақәеит шәан лпарақәа. Аҵаа убриаҟара иҕәҕәан, угыланы аҙы кауҭәар, ахьхьаҳәа аҵаа шьашьалха икапсон. Абна паҳҟон.

– Иуцҭакқәадаз?

– Апснытәи, Нхыцҵ Кавказтәи, аедыгьцәа, ашәуаа уҳәа, иаауҭаху. Архангел иҳацҭаркит аҵара дуззақәа змаз аурысцәа, асудцәа, адукатцәа, зынҙаск ирацәан ачын дуқәа змаз аруаа, агенералцәа, амаиорцәа, шаҟа уҭаху зықьԥыла.

Аибашьра ианалага, абанҵ, аруаа ашәыҟә ду рԥит И. Сталин ихьҙала, ҳапсадгьыл ашәарҭа иҭагылоуп, аибашьрахь ҳашьҭы ҳәа. Саргьы снапы аҵазԥит, абна сылапсыр аҵкыс, ма уаԥҵас стахап, сыҷкәынцәа рапхьаҟа ирыхәап ҳәа.

Ҳлагер аԥнуҵҟа, зҭатәа хәычык ыҟан. Ҳашьха зыхьқәа раҟара ицқьан. Зыржәтәыс иҳаман. Дадраа, ижәдыруазар стахуп, ҳапсадгьыл ҳхы ақәаҳҵоит аибашьра ҳшәашьҭы ҳәа Сталин ихьҙала ашәкәы, Бериа импыҵашәеит.

Ҽнак, шьыжьгьы, шьыбжьонгьы, ахәылпазгьы иаҳҿарцеит апсыҙрԥа. Апсыҙырԥа зфаз, кружкала еимакны ҳзыхь ҳжәит. Ашамҭазы аҙкатәара сандәылҵ, ашьа сҟәаҵит. Сыхлахаҵ гьежьны, изулак аказарма сҽыԥнасыжьит, сыхдырра зынҙаск исцәыҙит. Апсцәа ахьеилажьыз аморг сыԥнарыжьит. Нас сшеиқәхаз…

Иажәабжьгәыҵшьаага, инацыстцап сара, ииҳәақәахьаз инеидҳәаланы.

Уара иушьуа, анцәа дишьуам ҳәа, иԥсы ҭалан, дҳәазаны аказарма длыԥналан иҽиҵәахит. Уахык иалагҙаны зықьԥыла ауаа, аҙы аҳәынапшьыга аҵаны индырцәеит.

Дыпсит ҳәа аморг иԥнарыжьуаз, рдокументқәа зегьы рбы-

луан. Итцит шықәсак аҟара. Убри аамҭаз, алагер аначальник ҽыц даарышьҭит. Днаганы, узуст̣ада, узт̣акузеи ҳәа даниазцаа:

– Исыхьгәышьеит, аҽеы зг̣ьычит, – иҳәеит. Аначальник астраж дааиԥхьан идиҵеит, даҽеа лагерк ашҟа дигарц, уаҟа дахьнаргаз изуст̣ацәада абаандаѡцәа? Аԥьыбаҭалаѡцәа, аԥсуаа рҳәашьа, акәытг̣ьычцәа.

Алагер аначальник:

– Узуст̣ада? – еиҭах азцаара араҟагьы, – Узт̣акузеи?

Имилаҭра, дахьатәиз аниҳәа, – иара, зыԥсы сакәыхшахаша саб, ихаҭа ииҳәаз шәасҳәап:

– Начальник, я лошадь украл, – иҳәеит.

Ԥаса дахьҭакыз алагер аҟны идокументқәа шыҟам, ишырблыз уҳәа, ихы-иҵыхәақәак анеиликаа, дзызт̣акыз ҳәа акгьы анымҵаҙакәа, иҽҳәара нҵәан, доушьҭуп ҳәа документшәа акы наиҭан, «ухы уахә, наҟ усԥырҵ!» – ҳәа доуишьҭит.

Ниандомантәи Аԥсныҟа амѡа дықәын хымз раҟара. Дәыг̣бак дақәтәаны ԥыҵк данцалак, дақәырцон. Уажәтәи бызшәала иуҳәозар, абомж, алаҟьала, ииулакгьы Москванҙа днеит.

– Дад, адәыг̣ба уанақәҵлак, уармарахь уахьаавало, ахарантә ихааҙа афѡы уаҳауа, ирҵиуеит ачабаба, – иҳәеит Москва санҵала, сныҳәа-ныԥхьаны амѡа санықәиҵоз.

Иахьеиԥш сыбла ихгылоуп, раԥхьаҙа иблақәа санырхыԥшылаз. Аиарҵа саалиган, ижакьа еиқәаҵәа иҽачы, исмаҳаҙацыз ажәа хаақәак насаҳәо, хаҵак инапқәа сыкәыршаны саагәыдикылеит. Ажәа хаақәеи, арахь зынҙаск зыбжьы смаҳацыз ахаҵа ибжьи анысзеилала, исҳәо сҽамшәо санааанха:

– Уаб иоуп, нан, уаб, – лҳәеит сан.

Сашьеи сареи ҳг̣әырг̣ьара изакәыз изеилкааҙом ҳара ҳҵагылазаашьа зеиԥшраз иақәымшәац.

Ҳара, Аҳәбақәа, бзиарас иҳамаз раԥхьа игылан ачеиԥьыка. Иаармарианы акәым, асас дҳазнеир, ажьҵаа кнаҳазаргьы, ашьа камҵәакәа дрышьҭуамызт, амѡасѡы аҙы иҳаржәыр хьымҙг̣ыс ирыԥхьаҙон, ма ахырҵәышла, мамзар – ҵәыцак аѡы.

Ҳахьынхоз, Кәыдры ахықәан, даараҙа иманшәалан арахә

рзыҳәан. Кәыдры аԥшаҳәахьы излалбаауаз, Аҳәаа рылбаарҭа ҳәа иашьҭан, аӡиас аԥшаҳәахьы иноушьҭны, агәашә надыркуан.

Жәытәнатә аахыс ҭаацәаратә ҭасс ирыман, 30-35 хы рыда аԥсаса анырҭаӡомызт.

– Иреиҳахар, дара рыматҵ уулар акәхоит, – рҳәон.

Ҳаб данҭарк, иааҳамаз зегьы ааҳамырхит. Кәыдры дылбааны акәын, аӡы аагара азин лымамызт ҳан, адәқьан аҟны, еиҳарак дзыргәаҟуаз аԥьыкеи асапыни лаадырхәаӡомызт. «Ажәлар раҕа» имааӡатәқәа наҟ аҵақәа ирфааит ҳәа. Ҳаԥсы маҷхо имлашьуаз ԥьара ҳнеир, алақәа ишрырҭоз еиԥш, абысҵахьқәа иршәны иҳазкарыжьуан.

Абасеиԥш иҟаз, аԥхыӡ еиқәаҵәак иаѡызаха, Анцәа иԥьшьоуп, уажәшьҭа ҳалҵуеит, ҳѡызцәа хәыҷқәагьы уаѡҵас ҳрыцхәмарратә ҳҟалеит шаҳҳәоз, еиҭах дырбаандаѡны дыргеит.

«Лошад украл» ҳәа игызмал хеиқәырхага, араҟа дахьааиз иабаихәоз. Дарбаныз иззымдыруаз Сталин дишьырц игәы ишҭаз, Лев Троцки иѡыза гәакьа шиакәыз, иҟан статиак «порожение» ҳәа иахьӡын Кындыг амшын аԥшаҳәаҷы еизганы, аҕбақәа ирықәырҵон абна, иеиԥш зеиԥшыз абаандаѡцәа.

Ԥаса, ҳаб Урыстәылаҟа данҭакыз, ҳангьы ҳаргьы заа ҳашьҭаланы ҳара ҳтәала ҳҷеаҳҵәахуан, нас ҳкылаӡырѡуан уахынла, аҵх лашьцара иҷалакны, ԥьара ҳҭынхак фатәык ҳзааигозар ҳәа. Аӡәы аѡныҟа ҳҭаацәа рахь дааир, азѡаҷқы ирхьны, Лев Троцки ифилософиа наиҳарҵар ҳәа иацәшәон. Ҳаб иҭаацәа рахь ааимѡа имамызт, аха бнала, мѡахәасҵала, аҵхабжьон дҳазнеилон, ѡаха-хаха рахьтә знык, ашамҭа адәы иқәлаанӡа, ҳгәыдкыла-хыдкыла, ҳагәқәа рҕәҕәаны дцалон. «Поражение» астатиа шимаз, диит сашьеиҵыб.

Раԥхьаӡатәи аҷҳәара, жәашықәса анихига, дымшәодмырҳауа аѡныҟа дхынҳәит ҳаб. Иааркьаҷны иаҳҳәап ирлахьынҵахаз егьырҭ, Нестор Лакоба ивагылаз Аҳәбақәа хыхь зыӡбахә сҳәақәаз.

Гәдоуҭа араион прокурорс иҟаз К. Аҳәба, аамҭа кьаҷк дҭакын, дыздырқәоз иѡызцәак роума, цхыраарак иоун, ииулакгьы арратә маҵура ашҟа диасит Урыстәыла инахараны ԥьара. Уаҟа дшыҟаз аибашьра ианалага, аибашьра дцеит.

Идокументқәа злабзиаз ала, адивизиа апрокурорс дҟарҵеит. Дҭахеит Севастополь ааигәара. Ихьӡ ижәла анҵаны абаҟа гылоуп.

Очамчыра араион аҟны прокурорс иҧаз Чач Аҳәба дышҭаркуаз, дшыршьуаз аниба, дыбналаны иҿиҵәахит. Аиуристтә факультет даналга, Москватәи ауниверситет даҿа факультетк дҭалеит. Ибзианы далгеит, аха имҩа кын Аԥсыҧа. Дабанеиуаз, ихаҭа иакәым, иԥсадгьыл хәыҷы ахаҭа баандаҩызҭгьы.

Сажәа снаԥыҩланы сналацәажәар сҭахуп, акыр шықәса раахыс сзызхәыцуа зҵаара дук.

Германиеи СССР-и реибашьраан иаҵахеит Германиа. Аиааира дуӡӡа агеит СССР. Сыблала избахьеит изакәы ҳәынҭқаррахаз Германиа. Европатәи аҳәынҭқаррақәа иреиҧьӡакәоу раԥхьа игылеит.

Аиааира дуӡӡа згаз СССР иаҳа-иаҳа иҧархо, ичычиахо, ахы изамыхәо аҟынӡа инеины, аҵыхәтәан зынӡаск ихыбгалеит.

Изыхҟьазеи?

Аҭак аҟаҵара сдырра аназымха, сҩызак социологк, профессорк сиазҵааит.

Иааркьаҿны аҭак ҟаиҵеит:

– Германиа анаҵаха, иаразнак мап ацәнакит гитлеризм. Аиааира згаз СССР иаҳагьы ишьҭырхит Сталинизм. Сталинизм иахылҵыз убоит, зынӡаск ихыбгалеит СССР. Урыстәыла иҵегьы ихыбгалоит ленинизми сталинизми амч рыманаҵы. Даҿеакала иуҳәозар, сҩыза, анемецҷа аргамаду ирбеит Христоси аԥьныши еинышәашьа шрымам. Ҳара Сталин ипатреҭ ҳџьыба иҭаҵаны ауахәама ҳаҩналоит. Ҳахьнанаго ауахәамахь акәӡам, ҳнанагоит Голгофа.

Ҳазыхынҳәып ҳцәажәара ҳазлалагаз Нестор Лакобеи изааигәаз ауааи ирызку аҭоурыхтә роман аҩра.

Пыҷа, (саб) изныкымкәа дибахьан, диацәажәахьан, ицәажәашьа дазыӡырҩхьан, иухамышҭыртә иузаанхаз?

– Ҽнак Нестор имашьына дақәтәаны дышнеиуаз, Кәыдры ацҳа днықәсуаны хаҵак имацара амҩа дшангылаз дибеит. Амашьына аанкылан дақәиртәеит. Еимҩалацәаазаарын, ишьҭихыз ахаҵа, Нестор данидыр, ацәгьаҳәара далагеит, иидыруаз ауаа аҳәгьы аанмыжьуа. Тамшь инеиуаны, ама-

шьына ааникылеит Нестор, ахаҵагьы дналбааит. Нестор Дҕамшь аҙаҷы инапқәа ааиҙәҙәан, унапы ахьыскыз, снапқәа уҟьашьит, иҳәан, инапқәа чабрала иааирбан, ахаҵа амашьына длақәцаны дцеит, – иҳәеит саб.

– Ажәлар дышпҭарбоз, ишпҽеизыҟаз?

– Иааҳалашит, Нестор Лакоба Кындыҕ дауеит, ауаа драцәажәоит ҳәа. Аколлективизациа ианалагоз акәын. Иара уаҩ кьаҷын. Ауардын ҳапшаан, асаҧыцьи аҵаргылаки ҳармазеит. Данааи, даашьтыхны, ауардын дақәҳаргылеит. «Амхы ахьылашәҵо амхырҭа ааида ҟашәымҵо? Коллективизациа убри ааида ишәзашызахоит, шәара шәахьчоит, шәеиқәнархоит» ҳәа, – иҳәан данаалга, аҟәыҕа ду Мамсыр Киут, аа абраҟа дгылоуп. Иҳауҳәозеи Мамсыр?

– Абас дахьнеилак, ауаа дразҵааны дцәажәон. Ҟазшьас убас иман, иҟаиҵарц ииҵахыз абзиарақәа, уара унапала иҟаиҵон. Уаҳа ҧсыхәа имамызҭгьы акәхарын, иара анхацәа дшаҳзыҟаз ала, ахаан иҟаломызт, акулак ҳахьӡҵаны, арахә анҳамырхуаз. Убасҵәкьа уаҳа ҧсыхәа имамзар акәхарын Қырҭтәыла ада ҧсыхәа ҳамам аниҳәозгьы.

Саб иамышьтахьгьы, ибзианы дыздырқәоз санрацәажәа ашьҭахь, хыҷәкыс исымаз, ишысҳәаз еиҧш, Нестор Лакоба изааигәаз ауааи ирызкыз адокументалтә роман аҩра ӡбаны ишсымоу иасҳәеит Шамил Лакоба, Аҧсны апрокурор хада.

Исеиҳәаз наигӡеит.

Қарҭынтәи иааигеит апапкақәа ҷаҳәааны «Дело Н. А. Лакоба» ҳәа ақәыҩны. Икабинет ҭбаатыцә, иавакны иман даҿа уадак.

Ашә ааиртын, астол насырбаны:

– Абраҟа утәаны урыҧхьала. Иахьа узхьымӡо, уаҵәы урыҧхьоит. Амала, заа иуасҳәоит, араҟа идәылганы аҩныҟа агара ҟалаӡом. Иаарласны, иахьынтәаазгаз Қарҭка иганы ирыстароуп, – иҳәан, астол иныкәитцеит.

Иаабжьамыжькәа зегьы срыҧхьеит сҳәар, имцуп, аха еиҳараӡак срыҧхьеит знапы аҵаҩыз адокументқәа. Ҩ-хәҭакны ишон – иҧстазаара далҵаанӡеи уи ашьҭахьи. Ирацәаӡан маӡала ицәгьаҳәакәоз ирҳәақәоз, абас иҳәеит иажәақәа ааго.

Имаҷымкәа испылеит, усҟангьы, иахьагьы ирдырқәо ауаа нагақәа Н. А. Лакоба изыҳәан ирыҩқәоз, ирҳәақәоз.

Шамил Николаи-иԥа ианиҳәоз аамҭазы снеиуан, «акабинет» снықналон, аус зуан амш аанҵәааиҳа, иаарыцқьаны хымш рыԥхьара, рыҵҵаара саҽын «Дело Н. А. Лакоба».

Шамил ихаҭа иахьсеиҳәаз адагьы, схаҭа агәра згеит аиашаҵәкьа ԝышьа шыкамыз, еиҳараҳак ҳәашьа амамызт аԥсыуаақәак ртәы. Схатәы ԥсҭазаара ашәарҭа иахьҭасыргылоз мацара акәмызт, еиҳараҳак ҳәашьа змам, дара ауаа рацәаԝны аиҧара рыбжьанаҵон. Ҳазхыҽхәо уаакәак рсабрадақәа рыҿнахуан.

Адрама «Аҳақ ашәара» аҟны, иналкааны аҳәгьы ихьӡ, ижәла шысымҳәазгьы, асаркьа ианыԥшылозшәа рхаҿсахьа анырба, убри иахдыркьаноуп аспектакль зааныркылаз, зегь зымчыз «аҟаԥшьқәа». Урҵқәа хыхь еиҳа инеиҵыхны салацәажәахьеит.

Ароман даҟьақәак шызыԝхьазгьы, сыԥхыӡ иаламшәацыз афактқәа анеилыскаа, аиаша ҳәашьа амаҳам, амц саԥхьаҟагьы сарԥхашьоит сҳәан, изыԝхьаз ақьаадқәа ԥыжәжәаны инкасыԥсеит.

Акыр шықәса ҭхьаны, СССР анхыбгала, ақырҵуатә мпыҭахалаԝцәа иаҳшьуаз шьны, иаанхаз анықәаҳца, Аԥсны хазы ҳәынҭқарраны ианыҟала, ишдыру еиԥш, ашәҟәыԝԝра дац ԥашәс иамоу аиаша аҳәара ауп. Убри аамҭа ааит. «Дело Н. А. Лакоба» сзыԥхьаз, сгәырҵҟәыл аҿы иаанхақәаз схы иархәаны изԝит статиак. Иахьӡын «Аинтеллигенциа – ум, разум народа» ҳәа. Хшыԝҵак хадас иаман – Аԥсны Қырҭтәыла иаламларц азыҳәан изҭахқәаз, усҟантәи Аԥсны анапхгаԝцәа ирхәақәоз, акьыԥхь аҟынгьы ианылақәаз уҳәа, абасеиԥш иҟақәоу ҳҵоурыхтә фактқәа мап ацәыктәуп, ҳаԥхьаҟагьы иаҳԥырхагахар ҟалоит ҳәа. Сыстатиа даараҳа ргәы иалсит ҷьоукы. В.Г. Арӡынба дахьизааигәаз ихы иархәаны, аҳәынҭқарратә аурыстә газеҭ аҟны ҿтыҳәҳәаала дсыхцәажәеит. Ицәаныррa аиааира аганы, ихшыԝ аныцәа, ибз убасҟак импытцҟьеит, ахарадҵара сыдырҵеит, Қырҭтәыла рыгәтыха сҳәеит ҳәа, аҽакала иуҳәозар, агент ҳәа.

Исычҳаит, ҿысымҭӡеит. Иаргьы, иеиԥш зеиԥшызгьы иаанымгылаҳо, ԥсыхәа ахьынҳамаз аҵәгьы мбылуа, акәацгьы ӡуа, ахшыԝҵак ду сықәныҟәаны иааркьаҿҳаны аҭак рыстеит кьыԥхьла.

Хыхь-хыхьла абри афакт сзалацәажәо, ҳазхәыцырц азыхәааноуп. Иахьагьы, ҳаԥхьаҟа ишԥаҟаҳҵо? Ҳҵоурых аиашатцәҟьа ҳҳәару, мамзаргьы аиаша ҵәахны, еитцагыло абиԥара ҳжьалару? Убри азҵаара ду ахьыʒбам иахҟьаны, арҵага шәҟәы «Аԥсны аҭоурых», схатәы гәааанагарала ҳҳәынҭқарра иамыхәо усумҭоуп, ҳзыкәгылоу амахә аԥҟара ҳаҷуп ҳәа.

Ҳазыхынҳәып, азҵаара ыкәыргыланы, арҭ анҵамҭақәа «Иҳәатәуи иҳәатәыми» захьʒыстцаз, избанзар схаҵа сзыхәангьы исзыҟатцом аҵак. Збышьа сзыҟамҵо хымз раахыс сзызхәыцуа фактк.

2009 шыкәса, ианвар (ажьырныхәа?) фба рзы, разҟыс исоуит, инеитцамкәа х-саатк иҷцәажәара, зыԥсы сакәыхшаша Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь.

Ҳаиҷцәажәара зызкыз ҳаԥсуа ҵас-қьабызқәа ракәын, еиҳараʒак аԥсы ирҽеира. Иҟатцатәқәоу аниҳәа, ҳаилибакаан, ҳаналга аамҵа ахьицәызго азыҳәан аҵамзаара шьҭаҵаны:

– Сергеи Уасил-иԥа, ишԥаҟалеи Кәыдры аиѽхаа шьакаҵәарада ҳиааира ду агара? Сара сзыҳәан уи аиааира адскылоит 1993 шыкәса, сентиабр (цәыббра) 30. Уи акы, ѽбагьы, ишԥаҳауи азхатцара? Абарҭ аѽхҵыс дуʒʒакәа, ҳҵоурых хьтәы нбанла ианылоит. Урҭ ахҵыс дуʒʒакәа ишыҟалатцәҟьаз здыруа шәара шәоуп. Ҳәынҭқарратә маʒазар, ишәымҳәар сгәы ишԥалсуеи.

– Зегьыҵцәҟьа уажәазы ҳәашьа амам, аха уажәазы иуасҳәо акоуп, абрахь сааижьҭеи ақәԥара ду цон Кәыдры аиѽхааи, азхатцареи рзыҳәан, аимак дуқәа ҳаман, азҵаарақәа аѽбагьы рзыҳәан. Зегьыҵцәҟьа акәым, ԥытк-чытк уасҳәоит, иудыруазааит, аха суҳәоит, акьыԥхь ианумҵан аамҭақәак ҳәа сызҷу? Аҽаԥсахқәап, – иҳәеит, – иажәақәа қьиарала, ҳатырқәҵарала иҵәны.

Истол хада аҟны акәымкәа, икабинет ҭбаа ду акәакьахь ҳнаскьаны, наҟ-ааҟ ѡыцьа заҵәык ҳаидтәаланы ҳаицәажәон. Иасҳәеит сыхшыѽцакык, ҳаибашьра шалагатцәҟьази, аиааира дуʒʒа шаҳгазгьы, аѽбагьы аиашатцәҟьа здыруа аʒәы заҵәык иоуп – Арʒынба, исаҳауеит игәалашәарақәа иѽуеит ҳәа.

Ҳзыѽнатәаз Аԥсны акабинет хада аԥшәма дныѽнаԥшыааѽнаԥшын, астол бзиаʒа ашҟа инапы накәкны:

– Абни ааныжьны санцалак, Џьгьарда сыѽны снатәаны, сгәы ҭынчны, аҙәгьы дысԥырхагамхо… – иҳәашьа убасшәақәа иҟан, ауаѽы даныхәыҷыз, дзыхшаз иан даалымхны, даҽеаџьара дганы, тәым ԥҳәыск длааҙеит, аха есқьынагьы дыгәхьааигоит дзыхшаз иан. – Иааҟалаҵәҟьаз зегьы зыѽуеит. Ирдыруазааит ԥхьаҟатәи абиԥара изакәытә џьабаа дуу иацыз. Аџьабаа ду ауп дзырчмазаѽыз Арҙынба.

Шәажәа хьыла иԥысҟоит, саҵашәымҵан. Аибашьра анеилга ашьҭахь, Гагра, аресторан «Гагрыԥшь» аҟны ачара иуан Нури Хышба, иҷкәын ԥҳәыс дааигеит. Данқәыпшыз аахыс аиѽызара ду ҳабжьоуп В. Г. Арҙынбеи иареи ранацәа еиҳәшьцәоуп. Ижәдыруеит, Сергеи Васили-иԥа, аибашьра ҟалаанҙа, еиҳараҙак аибашьра аан анцәахәы иеиԥш, ҳаҵыр иқәысҵон, сытҟәаны санрымаз «ҳашьцәа», ақырҵуа телехәаԥшрала иқәгылан: «Воина произошла по вине Ардзынба», – ҳәа сҳәарц азыҳәан, амикрафон сқьышә иана-дыркыла иҟасҵаз аҵак иахырҟьаны, автомат ашьхәала схы иасны скажьны, амагә аԥынҵала сцацха иахьҭасыз сҕәаҕәа ԥыржәеит, сымгәа ҷаҳәаны салҵит аибашьра, ашьҭахь сԥырҟеит. Изхысҳәааua, ламысла азин сыман иаахтны ацәажәара. Ачареишәаҷ ҳахьтәаз, аԥшәма тамадас сҟаиҵеит еидтәалаз сныҳәарц. Арҙынба саԥхьаҵәҟьа дтәан. Иныҳәаҷа анааныскыла: сажәа иналаҵаны, Дедал иҷкәын ихьыз умыхьааит. Ахақәиҭра дыхнаԥаан амрахь дԥыруа, дԥыруа мацара, имҵәыжәѽақәа ҙтын, амшын далаҳаит, дҭахеит. Игәы иалымсҙеит. Ачымазара мыжда, ицәа иалашәахьан, аха иԥырхагахаратә дыҟамызт. Анцәа дшаҳаҵуп, ибзиаҙаны издыруан ичымазара изакәы чымазараз, иаԥхьаҟа иаҳа-иаҳа аҽшарҕәҕәоз. Уи аѽыза ажәа сҳәартә сара исаҵәамызт, аха иасҳәеит даҽеакала, аныҳәаҷа ижәны саналга: «Владислав Григори-иԥа, уххь згеит, ианамуҙах мызкы аҟара Аԥсны унаалҵны, инахараны, ихара-хараҙаны џьара уԥсы шьа. Уеидара даара ихьанҵоуп».

– Иахьуҳәаз иҵабуп. Аибашьраан аҵкыс еиҳамзар еиҵаҙам Аԥсны ашәарҵара. «Ҳашьцәа» рҷаархар…

– Еилыскаait, исыкәкны ишуҳәаз, иҵабуп. Сара хәшәыс исымоу Џьгьардоуп», – иҳәеит.

Усҟан 2009 шықәса алагамҭаз сыԥхыӡгьы иаламшәацызт иҿҳәара шкьаҿыз, наӡаӡа «аԥсшьарахь» дышцоз.

Ԥажәак еихысҳәаалоит.

Сергеи Васили-иԥа атцыхәтәантәи амԥахь данынаскьаҳга ашьҭахьмызкаҟара ҵхьаны, иашьа Рудики сареи ҳшеицәажәоз:

– Ҳаиҳабыра уажәшьҭа ирыӡбар акәын Сергеи Васили-иԥа ихьӡ-иԥша наӡаӡа иаанхартә иҟарҵар рыхәҭоуп, – сҳәеит.

Даахәыцхәыцын, ус ҽааиҭит:

– Иахьуҳәаз иҭабуп. Даанӡа умнеиааит! Сашьа иқәырԥсаз ажәлар рылабжыш еиҳау баҟа ҟатцашьа амаӡам!

Иуҳәо Анцәа иуциҳәароуп.

Ишысҳәаз еиԥш, 2009 шықәса, ианвар (ажьырныхәа) 6 рзы Сергеи Уасил-иԥа Багаԥшь, сзыԥсам аҟара ҳаҭыр сықәцаны, гәарагара дула исеиҳәақәаз ирацәаны ишыҟазгьы, лакԥакрада агәра ганы ҳаиԥыртцит, мышкызны, ихаҵа изласеиҳәаз ала, иԥуеит ҳәа игәаларшәарақәа. Исҳәон сгәанала: «Шьыцра бзиала срыҵашьыцуеит, ԥхьаҟатәи еиҵагыло абиԥара ишеилыркааua изакәытә аамҭаз ҳара ҳазхаанхаз. Срыҵашьыцуеит, ҳара иаҳзымҳәаз дара иаахтны иахьырҳәо. Аԥсабара аҽшаԥсахуа еиԥшҵәкьа аҽаԥсахуеит аамҭагьы. Аха, ауаатәыԥса ыҟанатц ԥсахшьа амоуа иаанхароуп ауаԥы дуаԥызтәуаз – иара ахатцкы АЖӘА.

Аԥшьбатәи ахы

Уаԥ ҟәыгак иҳәахьеит, аҭоурых иаҳнарҵо акы заҵәыкоуп, акымзар акгьы шаҳнамырҵо ҳәа.

Егьырҭ зегьы абаздыруеи, аха ибзиаӡаны издыруеит, ҳарҭ, ҳаԥсуа шәҟәыԥԥцәақәак иаҳхаагахьоу, иҳахьхьоу, ахьымӡг бааԥсҟәа акымзар акгьы шаҳнамырҵаз, насгьы, далкааны аӡәы, ихаҵа, иҵәымҵа данҵагылаз иҟаиҵахьаз ахьымӡг бааԥс, иқәрахь даннеи, даҽазнык иҟаиҵеит. Иҟаиҵеит, аха ишԥаҟаиҵеи! Иҵегь еицәаны.

Ииуль 2, 1937 шықәса. Аҽены имԥаԥысуан аԥсуа сектор аилатәара. Иқәгылан зҵаара заҵәык: Ажурнал «Аԥсны ҟаԥшь» ахԥатәи аномер аилыргара.

Ажәахә ҟаиҵеит М. Ҳашба. Еиҳараҙак иазкын ажурнал ианыз Л. Лабахәуа иажәеинраала «Ақыртқәа рпоетцәа рахь».

Ажәахә хада ҟазҵаз иатҵшьны иазгәеиҵеит ажурнал зегьы «испорчен политически вредным стихотворением Л. Лабахуа («Поэтам Грузии»), и неудачным, в смысловом отношении, стихотворением того же автора «Хороший колхоз».

Уаҟа даанымгылеит. Иаб дишьыззшәа аҟара дизгәааны инаиҵеит «враждебное», «политически вредное».

Апоет қәыпҵш, ԝажәихәба шықәса ирҭагылаз, уа ашьауға аниқәиҵа, дкыдҵаны дыршьыртә иҟаҵаны даналга, напы идикылеит, ашәҟәыԝԝцәа реидгыла анапхгаԝы, ажурнал «Аҧсны ҟапҵш» аредактор С. Ҷанба. Иара иатқыс акыр еиҳабыз. Иихәаазеи иара изыҳәан: «Автор и редактор, пропустивши стихи «Поэтам Грузии» в печать должны ответить за допущенные ошибки. Иажәахә хада хиркәшеит абас: «Слаба работа абхазской секции союза писателей с молодыми авторами».

Уи амш еиқәаҵәа аҿены, аҧсуа шәҟәыԝԝцәақәак еиқәыршҿаҿаз аус еиқәаҵәа рзымхазаап. Адырхаҿены (Ииуль 4) еиҭах иалацәажәеит Леонти Лабахәуа иажәеинраала, хыхь зыҙбахә сҳәаз. «Троика» ирзымхозар акәхарын, ажәахә хада иҟаиҵахьаз, уажәы иаҳа иаахтны иҳәеит:

«Я уже не раз сигнализировал».

Даҿакала иуҳәозар, иаахтны иҳәеит изныкымкәа ицәгьа шиҳәахьаз.

Ԥьаҳаным ицаша, ачарҳәаԝ, амаҳагьа, Самсон Ҷанбеи Леонти Лабахәуеи икыдҵаны иршьыртә адокументқәа зегьы ҟазҵаз, шьаҿацыҧхьаҙа иахьааилшоз зегьынҷьара Аҧсны зҭиуаз, иҭынхацәа – анархистцәа ҳанрымпыҵыҵ, шәышықәсала аҧсуаа ззықәпоз – ахатәы ҳәынҵқарра аҟаҵара, уи аамҭа анааи, даара иԥьоушьаша, ачарҳәаԝ инаур аҧсы ҭалан, иԝымҭақәа том-томла аҭыҵра иалагеит. Дырмит ду ишьҭахь рапхьаҙа зыхьҙ рхәо, Аҧсны зхы ақәызҵаз Самсон Ҷанба иԝымҭақәа аҵыхәтәан иҭытцит 1986 шықәсазы.

Аҳәынҵқарра ахыбгалашьа афармақәа рапхьаҙа игылоуп, зегь зыҙбуа ацәаԝа, нравственность (ауаԝра)??. Хыхь зыҙбахә сҳәаз ачарҳәаԝ иааиваҟәылаша иахьагьы иҳамоуп, маҙала ҳаҕацәа ирыцхрааруа. Уахгьы ҿынгьы аиқәпара иаҿуп Аҧсны зҭиуеи изыхьчои.

Ҳазыхынҳәып, ашәҟәыҩуцәа Реидгыла аҭоурых даҟьа еиқәаҵәааны ианылаз, хыхь зыӡбахә сҳәааз ииуль 2 – 4, 1937 шықәсазы. Убри амш еиқәаҵәа аԥсы ҭалеит Март 11, 1978 шықәсазы.

Аԥсы ҭалеит, аха ишԥаҭалеи! Ҩынтәны, хынтәны, иаҳагьы амч аманы, иаҳа иаахтны, аҳәаццышә еицәаха. Ихәаҿыз агәамрақәа хыжжит.

Аҿены сабшан. Иахаану ибзианы иргәалашәоит амш каххаа еилган. Иацааиуаз амшқәа раан ақалақьқәа, ақыҭақәа рҿы имҩаԥысуаз ажәлар рықәгыларақәа иаанкылан иҟан, иаҳа иҭынчран. Уи аҿынкылара рхы иадырхәарц рыӡбеит, Аԥсны аиқәырхаразы иқәпоз рҭыԥ рыкәҵаразы, даҿакала иуҳәозар, абахҭақәа рышҟа амҩақәа рыԥшааразы.

Иԥьоушьаша, ииуль 1937 шықәсеи, март 1978 шықәсеи еиԥшхеит даҿакалагьы. Усҟан, Сталин ихаан рус рыӡбуан ҩыџьа ашәҟәыҩуцәа, уажәгьы рус рыӡбуан ҩыџьа ашәҟәыҩуцәа.

Дааразаа еиԥшхеит даҿаԥьарагьы, усҟан далахәын қырҭуак, Н. Микава. Уажәы далахәын ақырҭуа поет Г. Каландиа. Усҟангьы, уажәгьы аҩыџьегьы аԥсуа шәҟәыҩуцәа рзыҳәан бааԥсык рымҳәаӡеит. Абааԥсы зырҳәоз, аҭоурых ибааԥсны изаныларыз, ҳара аԥсуаа, ҳара-ҳара ҳаибарԥсуазҭгьы.

Ҩажәак еихысҳәаалоит.

Еиҳараӡак аҭоурыхҭцаацәа, дара ишырҭаху ҳҭоурых назырҳәы-ааазырҳәуа, аиаша зынӡаск иззымдырӡо, иааҟәымҵӡакәа ирҳәоит, ирыҩуеит Аԥсны мчыла Қырҭтәыла иалеиҵеит ҳәа И. В. Сталин. Уи ҟаиҵеит ҳара ҳнапала. Жәашықәса ақәԥара иаҿын аԥсуаақәак Аԥсны Қырҭтәыла иалаларц азыҳәан.

Инацаҳҵап даҿакгьы. Иҳамҳәалои, иҳамаз анбан ааҳамхны, ақырҭуа нбан мчыла иҳадыргалеит ҳәа. Ақырҭуа нбан еиҳа иаҳзеиҩьуп ҳәа раԥхьаӡа изхәада, акьыпхь аҟны иқәгылада? Аԥсуа лингвист, апатриот дуӡӡа ҳәа зыӡбахә рҳәо.

Ишысҳәаз еиԥш, март 11, 1978 шықәсазы, иуқәшәира иқәшәааит уи амш сара сшаԥылаз. Изҭахыда абахҭа аҭашәара! – насгьы уаҩацәа рбахҭаҿы.

Аҿены ҳԥеиԥш рыӡбуан Никәала Ҳашыги сареи. Аԥсны ашәҟәыҩуцәа Реидгыла апартиатә еизараҿы. Уи иалан 21-ҩык ашәҟәыҩуцәа.

Азҵаара ыҟəгылан, апартиеи Ашəҟəыԥԥцəа Реидгылеи ҳалцара. Убриала икаххаа амԥа аатуан ҳазҽагылаз рбахҭа ашҟа.

Шаанӡа санааԥш, азхəыцра салагеит, дарбанушь зегь реиҳа ишəарҭоу ашəҟəыԥԥы ҳəа. Иныҟəсҵеит, иаақəсҵеит, ианысзымыӡба асиа ҟасҵеит, ианысҵеит 21-ԥык. Аӡəаӡəала сааҭгыло саԥхьеит. Сеиҵаԥхьеит асиа. Уиала доусы дзакəу еилкаашьа амаӡам, сызҽу башоуп ҳəа сышхəыцуаз, иаасгəалашəеит апротоколқəа, ииуль 2 – 4, 1937 шыҟəсазтəи.

Иахьаныз иаасыԥшаан саԥхьеит, аусҵбара иалахəқəаз. Аа, абар дахьану зегь реиҳа ишəарҭоу, ииҳəазеи усҟан: «Надо чаще собирать, такие собрания, глубже критиковать работу писателей. Абхазский сектор действительно плохо работает».

Иқəрахь днеихьеит, анарцə ашəхымс дыҟəгылоуп, аԥсҭазаара акырӡа инарҵахьеит, ацəгьа абзиа ибахьеит. Насгьы Никəала Ҳашыги сареи иара изыҳəан бзиарамзар цəгьарак ҟаҳамҵацт. Аизара иалагаанӡа сиацəажəап сҳəан, саатқ аԥхьа аԥны сыԥдəылҵын дахьынхоз ааигəара сизыԥшит.

Машəыршəа ҳаиқəшəазшəа, ҳахьцо аизарагьы зынӡаск исзымдыруашəа сҽыҟаҵаны, абжьааԥны аҵкысгьы ирхааны аԥсшəа наиасҳəеит. Ашəҟəы саԥхьартə санықала, раԥхьаӡа сзыԥхьаз иара иповест шакəыз, ашьҭахь, шықəсык анҵы, ирҵбааны, еиҳагьы ирҵауланы ароман аналих, даҽеазнык сшаԥхьаз.

Иблақəа ирхубаалон, сажəақəа иҟəандаӡа игəы иԥсы ишҭалоз, аха игəоуҭартə иҟан гəынамӡарак шимаз. Слакԥакра иара ихаҭа аҭып иқəиҵеит.

Уажəы Аиааира ашҭа зыхьӡу, усҟан В. И. Ленин иашҭа ҳəа ахьӡын. Зхы хырҵəаз акамбашь иаԥызаха игылоу абаҟа ашьаҭа дыҟəгылан Владимир Илиа-иԥа. Ашҭа ҳшьапқəа аныкəхəргыло дазыԥшызшəа:

– Аб-аб-ни! – инапы нақəикит Владимир Илиа-иԥа ибаҟа, дҽаҳа-ҽагəо, аб-аб-ни, ҳазқəиҵаз амԥа ла-лаша шəа-шəаныҵит Никəала Ҳашыги уар-уар-реи! Исарҳəахьеит ҳаизара зызку. Шəԥыцьагьы ҳшəырԥхашьеит, – иҳəеит Аԥсны жəлар рышəҟəыԥԥы, Аԥсны адепутат. Аҵыхəтəантəи иажəа, аҵəымҭ жьакца еиԥш, сгəаҵа иасит, аха сгəамч еизганы, иаасычҳан исыриашарц:

– Гхақәак ҳахьзаргьы, шәара, абык иеиԥш ҳшәыхәаԥшуеит, ишәарҳәазаап иахьа, ҳпартеизараҽы апроект ҟарҵахьеит апартиеи ашәҟәыѡѡцәа Реидгылеи ҳалырцарц, – ихы кны дʒырѡуан. Аԥсны аԥеиԥш зегьы иара иʒбауазшәа, икьаҽ аԥьыба дынҭаԥшын, иааҭигеит аҭесԥыҳә. Инеихаԥса-ааихаԥсо ҽааиҵит:

– Моск-Москва ишә-ишәышьҭыз ашшыԥхьыʒ шаҟа-ҟаѡы рнапы аҵаѡыда?

– Шәиѡажәижәаба.

– Иара, иар-ра ам-мыжда изѡыда?

– Изѡызгьы, знапы аҵазѡызгьы азакәан аҽаԥхьа еицаҳ-зеиԥшуп, – сҳәеит. В. И. Ленин ибаҟа ахьықәгылаз, амардуан ҳанхалоны, ааигәара ҳаннеи, иара иеиԥш, авожд снапы наиқәыскын: – Шәара уажәы ишәҳәеит, ҳазқәиҵаз амѡа лаша ҳаныҵит ҳәа Никәала Ҳашыги сареи. Ҳара агәра ганы ҳаҟоуп Владимир Илиа-иԥа иҟаиҵаз амилаҵтә политика ииашамкәан имѡаԥыргоит Қырҵтәыла анапхгара ҳәа. Убри ариашара ауп еиҳараʒак изызку ҳара ҳашәҟәы.

– Шә-шә-шәиашам! Ақырҵқәеи ҳареи ҳаишьцәоуп, шәара шәаҽуп ҳаи-ҳаичырчара.

В. И. Ленин ибаҟа ашьҭахь ҳгылоуп. Уажәазы авожд изқәа снапы ақәкны:

– Абри иҟаиҵаз, ашьҭахь ҳавахеит, – сҳәеит, амыждараз.

– Шәа-шәара изқәа шәеиирхазар, ииашаны иҟа-и-иҟаиҵеит. Иҟаи-ҟаиҵаз аҳәын-ҳәынҵқарра ахыр-хырбгалара шәа-шәаҽуп, – иаҳа-иаҳа деилашәон, аха макьаназ агәыҕра сыман ацәгьа бааԥс иҳәаргьы, ианамуʒах, ма зынʒа дцәажәарым, иҽааникылап ҳәа, аха сиԥыланы иацәажәара иаԥшьызгаз, еиҳагьы еицәастәзаап. Сажәа хаақәа аʒыхәашь ишҭахысыз агәра анызга, дзакәыҵәҟьаз еилыскаартә игәаҵа санҭаԥшы, ишсылшоз сҽаанкыланы:

– Шәара, Анцәахша иеиԥш шәиҵаԥшуеит Владимир Илиа-иԥа Ленин. Ҳаргьы ҳаззықәԥо ихшыѡҵак дуқәа рынагʒара ауп. Уи акы, ѡбагьы, саташәымҵан, шәара хымԥада ижәдыруеит авожд ииҳәахьоу?

– Из-за-закәузеи иихәа? – исаат днахәаԥшит, – аамҭа ҳамоуп сааҭы-ҭыб-бжак, из-за-кәузеи иихәаз, исгәалар-ларшәеи?

– Ишиҳәатцәҟьаз урыс бызшәала ишәасҳәоит: «Умен не тот, кто не делает ошибок. Умен тот, кто умеет легко и быстро исправить их».

– Иш-иш-ԥа, ишԥеи-ҳәеи?

Атцакы хада мырӡкәа, аԥсышәала еиҭаганы иасҳәеит, ашьҭахь сцырҟьа ԥыба иааҭызгеит аблокнот.

– Абык иаҟара ҳаҭыр шәыкәыстцоит, аха аиаша цәахышьа амаӡам. Ишәгәаласыршәар сҭахуп 1937 шықәса, ииль 2-4 рзы ашәҟәыҩцәа Реидгылаҿы ашьауға рыкәыртцеит Леонти Лабахәуеи, Самсон Ҷанбеи. Ишәгәаласыршәап усҟан ишәҳәаз: «Надо чаще собирать, такие собрания, глубже критиковать». Шәазхәыц Владимир Илиа-иԥа хыхь иҳаиҳәаз: «Агха змыхьуа иакәзам иҟәыӷоу. Дҟәыӷоуп ирласны зыгхақәа зыриашо», – сҳәеит гәшаҭарада, нас аӡәы сизыԥшуазшәа, сҿааныскылеит ихала дцарц.

Ашәҟәыҩцәа реидгыла ҭыӡтыԥс ирыман, уажәы ибылны игылоу аиҳабыра рыҩны, ахԥатәи аихагыла аҟны.

Ԥсыхәа амоукәа иасҳәаз ажәа хьанҭақәа, мап рцәымккәа, аха хьаас исыманы, снаишьҭалеит. Аестакада данаҭысуаз иаасгәалашәеит Данте ипоема «Божественная комедиа», актәи ашәҟәы. Иахьӡуп «Ԥьаҳаным». Аҩбатәи – «Аҿерыцкьара», ахԥатәи «Ԥьанаҭ». Аԥьабаа дузбахьоуаҭаҳмада – ҳашәҟәыҩы, ԥьаҳаным иеиԥшыз ашықәс еиқәаҵәақәа дрылсны, деибгадыҩыда дныкәгылеит аҿерыцкьара аҭыԥ-ԥшьа. Даҵсит аестакада. Уажә дахьнеиуа, ҳаизараҿы иҿирыцкьар иара изыҳәан иҟьаҟьаӡа, иаатуеит ԥьанаҭ-қәаҵа. Иара изыҳәан исылаз агәыблреи, арыцҳашьареи еилаӡҩаны, ашәҟәыҩцәа Реидгыла аҭыӡтыԥ амардуанқәа санхалоз, сықәгылара тезис ҳасабла – машьынкала икьыԥхьны сԥыба иҵаз, иааҭызган, инарҳәы-аарҳәауа снахәаԥш-аахәаԥшит, ашәарыцаҩ иабԥьар данахәаԥшуа еиԥш. Иаасгәалашәеит зны сзыԥхьахьаз Данте ду иажәақәа: «Следуй своей дорогой, и пусть люди говорят, что угодно».

Ҳаамҭазы идырҿыцит, Урыстәылан ажәытәан иҟаз «Суд присяжных»: Аусӡбаҩцәа иахьеилатәо акәымкәа, «суд присяжных» – хус зыӡбуаз ашәҟәыҩцәа ахьеизоз азал сныҩналеит. Днаскьаны акәакь аҟны ихала дтәан Никәала

Ҳашыг. Еиҳараҙак еизахьан. Дарбанзаалак аҙәгьы игәнигоит ҳәа рыблақәа ихызымбаалеит. Уи сгәы арыгәгәеит. Ашәҟәы ҳнапы аҵаҳамѡит, аха иаҵазѡыз шпаҳмыхьчо рҳәозар акәхарын ргәанала.

Салаԥшхьан ажәлар реизарақәа. Агәра згахьан ашәарҵа аамҵазы ажәлар шеидгыло, рыхгьы рыхьчон, рыԥсадгьылгьы еиқәдырхон.

– Ҳаззыԥшыда? – снаразҵааит.

Аҙәгьы ҿимҵзеит, ашьҭахь:

– Даараны дыҟоуп Лорик Маршьаниа, – иҳәеит Никәала Ҳашыг, – дицны даауеит даҿеаҙәгьы, Борис Ҭарба.

Аобком, горком, ҳҭынхацәа зегьы ааузаап, – мчыла, лафшәа акы сҳәақәеит, ашьҭахь илымҳа сынҭахәыҵхәыҵын:

– Никәала, убас саҳаит, ЦК КПСС аҟнытә Бровиков даараны дыҟоуп ҳәа. Уи ҳара дҳадгылоит, – сҳәеит, ихаҵа иитахыз Никәала далаҟоуп ҳәа агәра ганы.

– Уажәы, ҳус аныржбуа, ҳаргьы ажәа ҳарҭароуп. Уҿазыҟаҵаны уҟоума? – снаиазҵааит.

– Иаҳҳәарц иаҳҭаху ҳашәҟәы иаными. Иацҵаны иаҳҳәои? – ииашаны иҳәеит Никәала.

Аԥснытәи аобком ахԥатәи амаҙаныҟәгаѡ Л. В. Маршьаниеи Аҟәатәи ақалақьтә партиа аѡбатәи амаҙаныҟәгаѡ Б. И. Ҭарбеи анааи, аизара ааиртит Аԥсны ашәҟәыцѡцәа Реидгыла анапхгаѡы И. К. Ҭарба. Алагалажәаҿы иҳәеит – ари аизара гәыԥѡык аԥсуаа СССР анапхгара рышҟа ирѡыз ашәҟәы ақәыжбара ишазку, ашьҭахь дааҵгылан далацәажәеит ашәҟәы ахаҵа. Иара излеиҳәаз ала, ҳаҵыр зқәу ауаа рнапы шаҵаѡугьы, ашәҟәы ҳажәлар ргәаанагара иацәыхароуп, рҿахәы азҳәом, ажәларқәа риешьара иапырхагоуп ҳәа ажәа ԥьбарақәа аниҳәа ашьҭахь, Никәала Ҳашыги сареи ҳажбахә далацәажәеит. Аѡыцьегьы шәҟәыцѡцәоуп, аха араҟа агха дужза рыхьит ҳәа. Ҳашәҟәгьы, ҳхаҵақәагьы дҳахцәажәо дышнеиуаз, инаҵшьны сара сзыҳәан иҳәеит ашәҟәыцѡцәа ҿарацәа даараҙа дырԥырхагоуп ҳәа. Апротокол ишануҵәҟьа «молодеж изврашьенец» ҳәоуп.

Сажәа снаԥыѡлан исҳәар сҵахуп ҳахшыѡҵак. Ауасҵа иаҟара издыруада шаҟа ихәарҭоу ашьалашьын. Ашәҟәыцѡы

иаҟара издыруада шаҟа амч амоу ажәа. Ажәак иазбар алшоит ауаҩы иԥеиԥш.

Ҳаизара иалагаанза, ҳаизаны ауада ду аҟны ҳтәаны ҳарзыԥшын апартиа аусзуҩцәа раанра. Ҳанцәажәоз, сажәа иалатцаны, ус ҽаастит:

– Ҳқытаҽы, Аҭара иҟалахьоу шәасҳәап, нхаҩ бзиак: ацәқәа ҭаҳәаны, имхырҭаҽы дцәаҕәон. Ешьарала изааигәаз азәы дааидгылеит.

– Уа, бзиа ууит!

– Бзиара убааит!

– Амра шьыбжьонахь иҩхалахьеит. Уцәқәагьы уаргьы шәыԥсы ааивыжәгар!..

– Иахьа ҳалгароуп ацәаҕәара сыцәқәагьы саргьы. Уатцәы аколхоз мыждахь ҳцароуп, – иҳәан, ацәқәа рыхәда иқәыз ауҕә днаха-ааҩахан рыхәдақәа ааишьышьит анхаҩ-нага, – абарҭ сыцәқәа рыхәда ишықәу еиԥш, ауҕәқәа, абасҭәкьа ҳахәда иқәтәоуп акомсомолаагьы, акоммунистцәагьы, – иҳәеит згәы кыдгылахьаз анхаҩ-нага.

Уи акәхеит. Дҭаркит. Дыршьит.

– Уи ззыруз саб иашьа иоуп, – иҳәеит ашәкәыҩҩы Никәала Кәыцниа днаскьаны дахьтәаз.

Иҟалатцәкьаз, уи ажәабжь зрасҳәаз аилкаара мариан.

– Аҳәара мацара акәым, ахәыцрагьы цәгьоуп ҳәа иԥхьазан, – иҳәеит, дахьтәашаз аҭыԥқәа шыҟазгьы, иаагәоуҭаратә дгәамҭуа, илеиҩеиуаз, бахҭала аумаза зхызгахьаз апоет Шьалуа Ҭәыцьба. Ҳазегь дааҳалаԥшын, – Сара сҭазкыз, аинститут исыцтақәаз роуп.

– Аамҭа ус иҟан, – иҳәеит азәы.

– Уиала ацәгьоурақәа зегьы урыцкьар улшоит, – иҳәеит иааицәымыҕханы Шьалуа Ҭәыцьба.

Урҭ реицәажәара иҿналаирхәит, ауаҩы аамсҭашәа Шьалуа Басариа, ашәкәтыжьырҭа директорс иҟаз.

– Ауаҩра аҿҳәара амазам. Агха змыхьуа азәгьы дыҟам. Игха имыриашар, иҟаиҵаз амҿеира иаҳагьы иацлоит. Убри аганахьала, ахатцара ааирԥшит И. К. Ҭарба. Акьыԥхь иаништеит даараза дахьхәны, хьаас ишимаз Гьаргь Гәылиа иҭоурыхтә роман «Асас еиқәатцәа» азыҳәан имыцхәцәаны акритика ахьазиуз. Иҿирыцкьеит.

Ах, шьыри, убас ҟарҵозҭгьы Леонти Лабахәуеи Самсон Ҷанбеи ашьра рыҟәырҵартә ицәажәааз ашәҟәыԥԥцәа!

Ицәажәааз рыдагьы, аизара иалатәааз, ажәак зымҳәааз, рҽымҭрала ачарҳәра ҟазҵаз.

Идыру усуп, ашәҟәыԥԥы аԥсҭазаара идикылоит еиҳараҙак цәаныррала. Игәы иҵаххыз иаахтны аҳәара – иара изыҳәа игәыԥсыршьагоуп. Сгәанала, убас лыхьит апоет, ашәҟәыԥԥы Н. З. Ҭарба, сара сзыҳәан иҽеимкәа иԥны илкьыԥхьыз астатиа аҭак ҟасымҵеит. Ҷысымҭҙеит. Иламхаҳәеит сҳәеит. Илдыруан еҳәшьак лаҟара ҳаҭыр шлыҟәыстҵоз. Раԥхьаҙатәи сышәҟәы редакторс даман. «Схәыҷы ианаҙҙеи боуп» ҳәа ласҳәалоит иахьагьы. Иҳабжьалаз ахьшәашәара лара лхаҭа гәыла-ԥсыла илырԥхеит. Изныкымкәа исалҳәеит лгәы ишалоу, даараҙа дахьхәны дшыҟоу.

Убри ахшыԥҵак ду, ҷыдала ауаа реизыҟазаашьа днахыҳәҳәаны, ажәлари аԥсадгьыли рҧеиԥш ашҟа ииаганы уазхәыцыр ианаамҭаз зыжәлар ирыдымгылаз, уимоу, рыԥсҭазаара иамеигҙо, ахьԥшымра азыҳәан иқәԥоз рзыҳәан «люди второго эшалона» ҳәа зҳәақәоз, иаартны иаҳҷагылаз, уажәы, ҳаамҭазы, ахақәитреи, ахьыԥшымреи, азхаҵареи анҳау, агха сыхьит рҳәазҭгьы, рҽыдрыцкьон.

Амч ду замоузеи ақьырсиан динхаҵара? Ауаԥы агәнаҳа ихьыр, ауахәамаҷы днеины, дныҳәа-ныԥхьаны, игәнаҳара ихихуеит, аҷақәшаҳаҭхара ала. Абри саназхәыцлак, сыбла даахгылоит чынуаԥык. Иахьа, уаҵәы абахҭа ҳҭаркуеит, ҳус реиҳа ианшәарҭаз аамҭазы, «навозные жуки» ҳәа ҳара ҳзыҳәан изҳәаз, ишә-игәашә ыҵарбаҟа иакит. Асеиԥш иҟоу аҷырԥштәқәа анысгәалашәалак, даҽазнык агәра згоит ҳныхақәа шракәу ҳаиқәырханы ҳазмоу.

Сажәа снаԥыԥланы исҳәар сҭахуп, сара сзыҳәан акыр зҵазкуа хшыԥҵакык.

Ишәгәаласыршәап. Акьыԥхь ианылахьеит Л. Лабахәуеи, С. Ҷанбеи икыдҵаны иршьырц ирыдыркылаз апротокол. Схы сазҵаауеит, акьыԥхь иантатәу иантатәыму март 11, 1978 шықәса рзы ирыдыркылаз апротокол. Аха авсшьа амам даҽакы.

Ишысҳәаз еиԥш, урыс бызшәала иуҳәозар, ԥыцьа ашәҟәы-

ԥԥцәа судилишьче анаҳзыру, иааиуаз асабшаҿены, март 18, 1978 шықәсазы, Аҟәа имԥаԥган Аԥснытәи аобласттә компартиа активистцәа реизара.

Убраҟа дықәгыланы дцәажәеит Аԥсны ашәҟәыԥԥцәа Реидгыла амаҙаныҟәгаԥ. Иқәгылара аҵакы хада, иааиҳәаз ажәак мҵсахкәа, агазеҭ ианырҵеит: «На днях у нас состоялась партийное собрание, на котором было обсуждено клеветническое письмо. Все коммунисты одобрили ту оценку, которую дало его авторам бюро Абхазского обкома партии. Рождение такого письма свидетельствует о том, что и самому Союзу, и другим творческим организациям необходимо усилить политическо-воспитательную рабору в своих коллективах (шәахәаԥш агазеҭ «Советская Абхазия», №56 март 22, 1978).

Акыр шықәса раахыс ашәҟәыԥԥцәа рзыҳәан иибахьаз аԥьабаа ажәа бааԥсык ала, иааҟаиҵахьаз абзиарақәа зегьы аҵәы ахьишьит. Инықәырԥшшәа акәзаргьы, иқәгылара ианымԥшит ашәҟәыԥԥцәа рыхьчара. Ажәа «клеветническое» азакәан аганахь иаҵанакуаз ибзиаҙаны идыруан. Ашәҟәы авторцәа, 130-ԥык аԥсуаа, рзыҳәан иҟьаҟьаҙа ашә аатуан «ҳашьцәа» рбахҭа.

«Все коммунисты» ҳәа ииҳәаз иашаҙам. Иаҳҳәап, акоммунист Шьалуа Ҭәыцьба, ҳашәҟәы ақәыҙбра акәым, ҳашәҟәаҿы иҳәақәамыз аформақәа иҵегь иааганы, ҳашәҟәы дадгыланы дцәажәеит. Абжьыҵираан, дԥагылан иҳәеит апартиеи ашәҟәыԥԥцәа Реидгылеи ҳалцара дшақәшаҳаҭым. Убасҵәҟьа ихы мԥаԥигеит Шьалуа Басариагьы.

Ламысла ҳцәажәозар, аиаша ҳәатәуп ихы шымԥаԥигаз ақырҵуа поет Гено Каландиа. «Ҳазлацәажәо ашәҟәы сара самыԥхьаҙацт. Убри аҟынтә схатәы гәааанагара сымаҙам», – иҳәан, ашьҭахь дааҭгыланы дсыхцәажәеит ҳаҭыр сықәҵаны. Апартиеи, ашәҟәыԥԥцәа Реидгылеи, Никәала Ҳашыги сареи ҳалцара азыҳәан анапԥахара аан, иаахтны иҳәеит дшақәшаҳаҭым, инапы дшымԥахо.

Акырынтә сазхәыцхьеит убри аизара, судилишьче аҟны аԥсыуак ихымԥаԥгашьа. Зыҙбахә сымоу Аԥсны аобласттә партиа ахԥатәи амаҙаныҟәгаԥ, аидеологиа знапы ианыз Лорик Маршьаниа иоуп. Ҳашәҟәы дахьақәшаҳаҭым афактқәа

ааганы дахцәажәан, ашьҭахь, иара иҟнытә сыззыԥшҙамыз проблемак алацәажәара далагеит – уи адемографиа апроблема акәын. Аԥсуаа ҳзыхәан.

Иԥьасшьеит даҽакгьы.

Ҳашәҟәы аҟны ианып, аԥсуа бызшәа ззымдыруа Лорик Маршьаниа иахьиду.

Игәы иалсны акәымкәа, ихаҭагьы игәы ишалоу, ихатәы бызшәа ахьизымдыруа. Ибзианы издыруан, убасҵәҟьа хьаас ишимаз аԥсуа бызшәа ахьизымдыруа, Аԥсны аобком актәи амаҳаныҟәгаҿ В. М. Хыҵәба.

Инарҵбааны уазхәыцыр, арҭ афактқәа иуарҳәоит Қарҵаа ҳаҭыр шақәрымҵоз аԥсуа бызшәа, тәамбашақә ишазныҟәоз. Убри, ақырҵуатә традициа, иахьагьы амчқәа амоур. Даара иугәаланаршәоит, Аԥсны аидгылатә республика ашьаҭаркѿы Е. А. Ешба аԥсуа бызшәа азыҳәан иихәаз.

Анапхгараҷ азҵаара ықәгылан, аԥсуа бызшәа азҵаара. Ҳәынҭқарратә бызшәас иҟаҵатәу иҟаҵатәыму. Убасҟан Е. Ешба иихәаз еиқәханы иҟоуп. Абар уи ахшыѿцак ду – Аԥсуа бызшәа ҳәынҭқарратә бызшәаны иҟаҳамҵозар, нас изаҳҭахыз ареволиуциа.

Ешба ихшыѿцак ду иахьа иҳәатәуп даҽакала маҷк иԥсахны. Изаҳҭахыз ҳиааира дуҙҙа, изаҳҭахузеи ахьыԥшымра, азхаҵара иаҳзеиқәмырхозар ҳажәлар?! Адәахьтәи ҳаҕа иатҵкыс еицәоуп ҳаѿнуҵҟатәи ҳаҕацәа. Аҵла ду ахәаҷақәа аҕралар иқәѿаауеит. Раԥхьа игылоуп аԥсымҭәра, доусы дзакәу аиаша иаҳәара.

Ҳазыхынҳәып Аԥсны ашәҟәыѿѿцәа Реидгыла амш еиқәаҵәа – март 11, 1978 шықәса ашҟа.

Қәрала адагьы, Аԥсны адепутатс дахьыҟаз, Аԥсны жәлар рышәҟәыѿѿы ҳәа ахьҙ-аԥша ахьихыз, насгьы еиҳараҳак, акоммунисттә партиа агәашә зыхьчоз раԥхьа дгылоуп ҳәа ирԥхьаҳоз, ҳәарада, раԥхьа ажәа иара ирҭеит. Апартиа ачынуаа ргәыҕра даҵамхакәа, иажәа шҳамқәа, раԥхьаҳа сара иссикит:

И-эт-тот, молодой пи-пи-сатель, ни-ни-чего хо-хорошего ни-ни-чего не видеть, – ҷааиҵит урыс бызшәала, апротокол зыѿуаз ихы наиқәкны, – напишите, что я говорю, – ашьҭахь

сара сышҟа даахьаҳәын, – ты скажи, молодой писатель, что-что тебе плохого сделала советская власть, что ты так ненавидишь, – цқьа изымҳәаз ԥьишьазар акәхарын, урыс бызшәала, – цәгьарас иҟанаҵахьоу, напишите протокол, этот молодой писатель ничего хорошего не видит советской власи, ианыҵама? – еиҵах днаиазҵааит апротокол зыԥуаз, иажәақәа аҵоурых ианыларц. Игәҭыха уажәы инасыгзеит. Сызлаҭаркша иажәақәа иахызԥаалеит иахьану апротокол аҟнытә. Апротокол цәарҙга, ишеибгоу макьаназ ԥьарамзара ԥьарагьы икьыԥхьҙам.

Аҳәынҭқарратә ахарадҵаԥы, «апрокурор – ашәҟәыԥԥы, ашьыжьымҭан сизыԥшын, схы ларҟәны, аҳәыркьиԥы сиеиԥшха, уаԥыс дыԥхьаҙаны сахьиацәажәоз схы исзанажьуам, Иацәажәатәын ишихәҭаҵәкьаз. Иаахтны иаҳәатәын, Леонти Лабахәуеи Самсон Ҷанбеи иҭаркыртә, ашьра рықәырҵартә иҟазҵақәаз дшыруаҙәку, уи еиԥш зеиԥшу иҟашәҵахьоу, ламыс ҳәа акыр шәзаанхазар, уаҳа иҟашәымҵан ҳәа. Шәеиԥш зеиԥшу раҵкысгьы, ҳара ашәҟәы зԥыз асовет мчы иаҳа иҳахьчоит, шәара шәызҿу, шәхаҭақәа ишәзымдырҙо, аҵарбгара ауп. Иҟалашаз ҟалахьеит.

Абжьыҭирахь ииасаанҙа, абаандаԥгьы аҵыхәтәантәи ажәа ширҵало еиԥш, аҵыхәтәантәи ажәа ҳарҵеит Никәала Ҳашыги сареи.

Қәрала деиҳабуп, убри азыҳәан раԥхьа ажәа ирҵеит Никәала. Дԥагылан, ԥбаҟа хԥаҟа ажәақәак иҳәахьаны, иаалырҟьаны иҿы акит. Даанаԥшы-ааԥшит, ацхыраара даҳәозшәа. Астол иқәгыламызт аҙи аҵәцақәеи. Сындәылҵын, адкыларҵа аҟынтә аҵәца азна аҙы ааганы инаисыркит. Дцәышҙа, ашьшьыхәа адиван днықәтәеит. Ихьыз аилкаара мариан. Акыр шықәса раахыс, ихы-иԥсы дамеигҙо, уахгьы-ҽынгьы, гәыкала, ашәҟәыԥԥцәа еилымхкәа, асҟак шықәса зыматҵ иуаз, ихы аҟара зыгәра игоз, абсолиутно еиҳараԥзак, чарҳәаԥык иеиԥш, ианизныҟәа, ражәақәа рыԥшышьа еицәаха ианизеилала, Анцәа иԥьшьоуп, зынҙа дымԥсыкәа дахьеиқәхаз.

Никәала ихьыз саргьы исыхьыр ҳәа сшәан, сара сзыҳәан аҵәца аҙы нҵасҭәан, ишсымаз сҽааанкыланы, сҵырҟьа ԥыба иааҭызгеит, тезиск аҳасабала иԥны, машьынкала икьыԥхьны исырмазеихьаз сықәгылара, сааҵгыла-ааҵгыло аҳәара санналагоз; аамҵа сырҵеит сцәажәаразы жәабаҟа минуҵ.

– Шәара азин шәымаҙам аамҭа сымхра. Ашьра зқәыртцогьы аҵыхәтәантәи иажәа азыҳәан шаҟа иҵахуаамҭа ирҭоит. Ԛбагьы, сԛыза Никәала Ҳашыг иаамҭагьы сара схы иасырхәоит, – ҳәа сналаган, аграфин иҵаз аҙы анынҵәа иҵегьы ааргар акәхеит. Исҳәоз сажәақәа рхы иаламҙозар акәхарын, Лорик Маршьаниа ԛынтә-хынтә иҿазишәеит сааникыларц. Аха иаҳагьы еицәеитәуан.

Иҵит саатқ, ԛ-саатқ. Стезисқәа ԛажәижәабатәи апункт аҟны снеихьаны: инапыхьараҷьиха иқәкны, егьи инапы ицламхәа иатцаргәаны, сыхьҙ наҳәаны:

– Иҵегьы аамҭа шаҟа уҵаххари, аа, уажәшьҭа х-саатқ иреиҳауп уцәажәоижьҭеи, схы... схы... – сажәақәа ихаҳәха ихы иаахозшәа, инатҟьа-аатҟьан, иблақәа аҳәыркьира рхыҳәҳәаала ҿааиҵит Лорик Виссарион-иҧа.

– Иаанханы иҟоуп даҿа хә-пунктк, саатқ ала салгоит, – сҳәеит. Иахьынтәаазгаз сзымдыруа ирыцхашьара аасызцәыртцит. Ашьҭахь еилыскааит изыхҟьаз. Иаргьы саргьы, аамҭак ацара хҵон Москва. Акырынтә ҳаиқәшәахьан, иахьагьы еиқәханы исымоуп, иаргьы, гәыпԛык аҧсуа студентцәеи аспирантцәеи еицҭаҳҳыз афото. Инацлазар акәхап, ажьра шәжьра ицоит. Сан ланду Маршьан-ҧхан, Аҭаратәын.

Ԛажәак еихысҳәаалоит.

Аҙыхәашь иҳабжьалаз, иара Егры нырцәҟа дызгаз, сара сахьиз, сахьааҙаз, ҳиааира ду ашьҭахь аамҭақәак ҵхьаны, иҵынхацәа гәакьақәа рҿы Қарҭ дахьыҟаз иԛит игәаларшәарақәа.

Аибашьраан аинтеллигенциа рхымԛаҧгашьа аҭоурыхдырԛцәа аҙәыр иҵитцааузазар, сгәанала, ихы иаирхәап Лорик Маршьаниа ииԛыз сара сзыҳәан:

«...Кстати, не могу здесь не упомянуть и о судьбе известного абхазского писателя Джумы Ахуба.

Я и один из сотрудников Совета Министров Абхазии находились в штабе у Джабы Иоселиани (один из тогдашних руководителей Госсовета Грузии) с протестом по поводу задержания по непонятным нам причинам одного из сотрудников министерства культуры Абхазии. Пока мы обосновывали свои требования в дверь вошел человек в военной форме и обра-

тившись к Д. Иоселиани, сказал: «Батоно Джаба, а что нам делать с тем арестованным, которого мы взяли у огневой точки с поличным?» и добавил: «Может быть расстрелять?» Джаба спросил: «А кто он такой?» Ему ответили, что фамилия его Ахуба и говорят, что он писатель. Я тут же вмешался и сказал: «Батоно Джаба, видимо этот человек есть Джума Ахуба – известный абхазский писатель, который учился в Тбилиси, прекрасно знает грузинский, перевел на абхазский язык многие произведения известных грузинских писателей, поэтов, прозаиков, истинный певец дружбы и братства наших народов. Видимо случилось недоразумение, просьба наша – отпустить его». Тут же Джаба обратился к военному: «Ты слышал, что сказал господин Маршания?», тот кивнул головой и сказал: «Ки батоно (да господин)» «Отпустите его, видимо бес попутал», – добавил Джаба.

Надеюсь Джума жив, здоров, «строит Абхазское государство» и, не подозревая моего участия в своей судьбе, готовит очередной пасквиль в мой адрес, как это он делал не раз».

Иаргьы саргьы, Аԥсны зегьы амахә ҩа ҳаныҟәгылаз, иҟалап, игәатцаҿ иҿыхазар ууанӡатәи ҳаиҩызареи ажәытәтәи ҳаиуареи. Даԥсам, сҳәаан иимҩыз аҭак ҟасымҵаӡеит. Иара иҩит сара исҳәашаз: «Бог нам свидетель и судья».

Сгәы иалоуп машәырла дахьҭахаз. Аԥсны азхатцара дахаанхазҭгьы, хымԥада, игәы ԥжәаны дахыԥсаауан, даҽазнык агәра игарын, иԥсы шҭаз ихала иҽешишьыз.

Сытҟәаны аҕацәа санрымаз, соуишьҭырц иихәаҟәаз агәрагара даара иуадаҩуп. Хынтә ҳаицәажәеит Џьабо Иоселиани сареи. Раԥхьа ҳаицәажәон х-саатк инареиҳаны, аҩынтә раан саатқи бжаки раҟара.

Амц сҳәозар,Дыдрыԥшьаныха схы иасааит: «Дзышәҭахузеи Арӡынба, ҳара ҳаҟәицоит, ашьҭахь шәара шәыкәихуеит. Шәара ишәымоуп ишәыхәо апатриотцәа иашатцәкьаҟәа», ҳәа аниҳәа ашьҭахь еиҟәиԥхьаӡеит еицырдырқәоз аԥсуаа аҳәынҭқарратә усзуҩцәа. Урҭ шеиҟәиԥхьаӡоз машәырлагьы ихьӡ иҿамшәеит Л. В. Маршьаниа. Иаахтны дара дышрыдгылазгьы.

Ахԥатәи аиԥылараан Џь. К. Иоселиани иҟны снаргеит декабр 31, 1992 шыҟәсазы. Дахьтәаз (уажәы Очамчыра администрациа ахада икабинет аҟны) снықнаргалан:

– Инапқәа ԥшәыртла! – инарыдиҵеит ибанда иалаз – абандитцәа, – ухы уақәиҭуп. Абыржәы аҭел дасуан уҩыза Лаша Табукашвили. Уаха иҭаацәараҿы ашықәс ҿыц даԥымлар, ақырҭуа шәҟәыҩҩцәа хҩыки сареи ҳнеиуеит Очымчыра дахьҭаку акамера аҟны иареи ҳареи ҳаицаԥылоит ашықәс ҿыц. Урҭ раамҭа ҳамам, – ашьҭахь иҳәақәеит соушьҭразы исыцхраақәоз. Иҿамшәаҙеит Л. В. Маршьаниа ихьӡ-ижәла. Иҳәаазҭгьы изҙаҙомызт аибашьра аангьы, ашьҭахьгьы. Аибашьраангьы исҳәеит ақырҭқәа рганахьала исыцхрааз.

«Завели в кабинет. После этого, как поздоровились, Джаба Иоселиани спросил, знаю ли я грузинского драматурга, Лашу Табукашвили. Оказывается, Лаша очень просил за меня у Джабы, с которым он находился в родственных отношениях». (Уахәаԥш агаз. «Республика Абхазия» 4 февраля. 1993 г.).

Агазеҭ иаԥхьақәаз ԥыҵҩык исаҿԥныржәеит, ақырҭуа шәҟәыҩҩы дуцхрааит ҳәа.

Шаҟа аиаша уҳәо, убасҟак угәра ргоит ажәлар. Изызҙарыз ақырҭуа шәҟәыҩҩы соужьҭра дахьацхрааз? Исаҿԥныржәақәоз рҟны иаанымгылеит.

Гәдоуҭа аус руан КГБ. Русзуҩцәа сзаарышьҭит ақырҭқәа дрымадоуп, дытҟәаны данрымаз, дара рахь диасит ҳәа. Снаган ҩба-хԥа саат исацәажәеит.

Иашшызгьы, сназгазгьы «уҳәан-сҳәан патриотцәан». Абзамыҟә иблақәа раҵкыс, илымҳақәа иаҳа рыгәра игоит. Сытҟәаны санрымаз, дара рахь сиасыҭгьы, ма ажәала, мамзаргьы шәҟәы-быҕьшәыла, ԥьаракыр агәаҳәара ҟасҵазҭгьы, убри иаахтны исҳәон. Аҳәарҭа сыман. Саныхынҳә, Гәдоуҭа акультура ахан аҟны сԥылара еиҿкаан. Уаҟагьы иаархааны исазҵааит уи азҵаара ду.

Атҟәа убасҟак днаргар ҟалоит, иаҕацәа иаарҭаху адокумент инапы аҵаиҩыртә. Убас акы сзыруҙҭгьы, уигьы аахтны исҳәон аиԥыларан.

Саноурыжь аухаҵәкьа, Тҟәарчалнтәи Гәҭоуҭаҟа аҭел сасит аштаб ашҟа. «Исызиашәҳәа Арҙынба сшоурышьҭыз. Тҟәарчал ԥытрак саангылоит, акыр сыдиҵозар, смазеиуп» ҳәа.

Акьыԥхь, арадио, ателехәаԥшра, Аԥсны аҩнуҵҟа маца-ра акәымкәа, Москва, Ленинград, Урыстәыла анҵыҵ сыҟә-

гыларақәа, уҳәа, џьаракыр ачарҳәара сыхьызҭгьы, ишырҳәо еиԥш, сылахь ада ԥҵәааны, сыԥшәма лан лшәишәиқәа сыхьчалон, мамзаргьы арахәқәа рборақәа срыцқьалон, сҽы аҵы ҭаҭәаны.

Аинтеллигенциа аус ахьыруа аиҽкаарақәа рҟынтәи, ҳрыцҳара агартә, аизашшра азыхәан раԥхьатәи аҭыԥқәа аанахкылоит ашәҟәыѡѡцәа, еиҳараҵак аизашшра ишәҭыкакаҷит ҳаибашьраан.

Аҟаԥшьқәа рҟны исзашшыз, сыцәгьа зҳәаз, ихаҵа иаахтны исеиҳәеитихьыз агәнаҳара. Иԥсаҵа сакәыхшоуп, абаѡхатәралагьы ауаѡралагьы, зегьрыла уаѡы-ламысын. «Саҭоумҵан исанажь. Схы ҭиҟьеит, сижьеит ҳѡыза шәҟәыѡѡык. Аибашьра ашьҭахь еизарак ишԥаҳмоури, убраҟа исҳәоит исыхьыз, исҳәоит ихьӡ, схы ҭызҟьаз», – иҳәан ҿааиҭит Владимир Ахьиба.

– Вова, хьаас иҟаумҵан. Уара уназышьҭыз, ани, ахбабаатцыхәабаба, зны ацәгьаҳәара азыхәан ашьа иҿырххьан. Убас ҳаицәажәап. Аибашьра ашьҭахь, ҳахѡык ҳаиқәшәааны, уара иумҳәан ушишьҭыз, сара даҽазнык ашьаҟәада иҿысхуеит.

Ҳахьымӡеит. Ахбаба-атцыхәабаба, идача аҟны афымца высоковольтнаиа абыҟа дықәлан, афымца иҕьычырц дшаҿыз, дышьны дканажьит.

Ҳазыхынҳәып ашәҟәыѡѡцәа Реидгыла апартиаеизара ашҟа.

Ишысҳәаз еиԥш, строгий выговор с внесением в учётную карточку ҳәа иӡбаны, ҳанеилга, ари аус уаҟа иаанымгылеит. Аҳхыҵ амѡа амоуп, иарбан дамбазаалак иазаанкылом.

Аинтеллигенциа иашаҵәҟьа, ауаа нагақәа изныкымкәа еиқәдырхахьеит анхацәа, аусуцәа, рыхгьы рыхьчон, ҳаргьы ҳрыхьчон.

Уҳәан-сҳәанла исаҳахьаз иашахеит. ЦК КПСС аҟнытә даait аҭакԥхықәра ду знапы ианыз В. И. Бровиков. Шәиѡажәижәабаѡык рнапы зҵаѡыз ашәҟәы изыѡқәаз, насгьы еиҳарак икҿарцалақәаз, рматцурақәа рҟнытә иамырхқәазы, «строгий выговор» зыртақәаз уҳәа, активистцәа, ҳнеицәажәаааицәажәан, Аԥсны аобком ашҟа ҳнеит. Актәи амаӡаныҟәгаѡ В. М. Хынҭәба, ѡ-мцак ирыбжьахаз ахаҵарԥыс ззысҳәоз, Аԥсны актәи амаӡаныҟәгаѡс Қарҭаа дҟарҵеит ѡажәи ааба шыкәса анихытцуаз. Иқәра ахьмаҷыз мацара акәым.

Ибзиаҙаны издыруеит Аԥсны аобласттә комитет актәи амаҙаныҟәгаҿс дсышьтуеит ҳәа аниеиҳәа Е. А. Шевардназе иаҿаршәны мап икит аԥсуа бызшәа ахьизымдыруа азыҳәан, иқәра ахьмаҷыз адагьы. Аха апартиа иаҳәаз дақәшаҳатхеит, ҳатырла ҳидикылеит.

Ҳара ҳнеит зҵаарак азыҳәан, В. И. Бровиков ҳидикыларц, хаала иҟашәымҵар, абыржәы, ҵаҟа ҳналбааны, шәахьтәоу ахыбра ду аԥхьа, ҳазегьы ҳнеины ҳтәоит, араионқәа рахь ауаа ҳашьтуеит ҳрыхьчаларц, ҳааигәара аорганаа аҙәгьы мнеирц. Ари иахьҙын – ультиматум.

Иара ихатә иитахыз аилкаара мариан, аха агәылшьап асаса дҵакын.

Шаҟа аамта шәидикыло иара иҙбап, аха ԥытҿык шәидикылартә иаасылшо зегьы ҟастцап, – иҳәеит Валери Михаилипа.

Идыру усуп – даараҙа акыр аҵанакуеит раԥхьа ажәа зҳәо. Убри азҵаара ду акраамта ҳалацәажәеит.

Ҳашәҟәы ду, акалам кны, еиҳараҙак ақьаад ианызҵоз аҵарауаҿ Артур Аншба иакәын. Убри аҟнытә зегь рыла иара ихәтан аԥхьа ацәажәара. Аҵарадырра мацарагьы ишәаизаны, иааиҳәоз уназавымло, фактла ишьақәыргәгәо акәын есқьынагьы дышцәажәоз. Ачҳара дуҙҙагьы илан. Данцәажәо, иаадыруан, ицәанырра даиааины, ахшыҿ хьшәашәа аԥыжәара аитон. Абартқәа рҟнытә, ҳазегь ҳақәшаҳатны ҳиҳәеит раԥхьа иара дцәажәарц, аха инаҿаршәны мап ацәикит игәабзиара иахьуашәшәыраз азыҳәан. Дагьиашан. Агәыхь иман. Иҟан итцегьы раԥхьа ацәажәара зыхәтақәаз, иаххәап, Анатоли Зыхәба, аҵарауаҿ.

Аҵыхәтәан, дысгәалашәом, ҳуаҙәк ажәа алеигалеит раԥхьа сара сцәажәарц, избанзар ираҳахьан Ашәҟәыҿҿцәа Реидгыла апартиа еизара аҟны тезис ҳасабла сышцәажәоз. Убарт атезисқәа ҳнахәаԥш-аахәаԥшны дцәажәааит рҳәеит еиҳараҿҙак.

Убас егьыҟаҳцеит.

Ахәылпаз, асаат быжьба рзыҳәан ҳидикылеит В. И. Бровиков. Ҳназышьтуаз иҳарҳәеит иацәажәара азин шҳамоу жәохә минут иреиҳамкәа.

– Ишәҳәарц ишәҭаху шәҳәа иааркьаҷны, ҷааиҭит Владимир Игнат-иԥа. Убас дҳахәаԥшуан, асовет ҳәынҭқарра аҕацәа ҳакәушәа, уаҩцас дҳахәамԥшʒо, истол иқәыз қьаадқәак инарҳәы-аарҳәуа, – аамҭа жәохә минуҭ шәымоуп.

– Иҳарҳәахьеит, – сҳәан, снапы иахаз асаат иаахысхит снахәаԥшларц.

– Иҳашәҭаз арегламент иатцанамкуазар, шәацәажәара азыхәан иааз, аа, абарҭ ауаа, – сҩызцәа снапы нарықәкны ҷаасҵит, – изусҭацәоу.

– Исарҳәахьеит шәызусҭцәоу, – иаахиҭцәеит. – В.И.Сталин ихаантәи акомҷар иааʒаз.

– Ҳара ибзиаʒаны иаадыруеит, ҳара ҳзыхәан ижәдырқәо шьаҭанкыла ишиашам. Ҳара ҳзыхәан мацара акәым, ЦК КПСС аштаб аҟны аԥсуаа зегьы ҳзыхәан аиашаҭәҟьа зынʒаск ирыздырʒом. Ҳаʒбахә рарҳәоит ҳазҭахым ауаа. Азин сышәҭ, ишәыдышәкылаз ауаа изусҭацәоу, – иахьынʒалшо сҩеынкыланы, сганаҷ итәаз снапы иқәкны, еицу ҳҟынтәи қәрала деиҳабуп, убри аҟнытә иара ила салагоит. Москва аспирантура далгахьеит, аҭарадырратә наукақәа дыркандидатуп, доцентуп, длекторуп, ихьʒуп Анатоли Шьыгә-иԥа Зыхәба. Иватәоу анаукақәа ркандидат, уигьы Москва аспирантура далгахьеит, иаарласны ихьчоит адокторра, инаҩс дтәоуп А. М. Горкьи ихьʒ зху Адунеитәи алитературатә институт аспирантура иалгахьоу, анемец бызшәахьтә аиҭагаҩ, Вдадимир Ҭнариа…

– Уаангыл! Уаангыл!! – Ҳаныҩналоз иаҳхамҭгылаз, ЦК КПСС аусзуҩы, сажәақәа ԥьашьо дҩагылан, даҷеа блала дааҳалаԥшит. Инапы насықәкны, – уара ухаҭа занаатс иумоузеи? Узҷузеи?

– Саҭашәымҭан, аҭак сара иҟасҵоит. СССР ашәҟәыҩҩцәа Реидгыла далоуп. Москва алитературатә институт далгахьеит ибзиаʒаны. Ишәҟәқәа ҭыҵхьеит акыр бызшәала. Иреиҕьʒоу аповест актәи апремиа ианаршьахьеит ажурнал «Дружба народов», – иҳәеит игәы ԥыжәжәо Владимир Аҭнариа.

– Шәаангыл! Шәаангыл! Еилкаашьа змам акы ҟалеит! – ҷааиҭит апартиа ачынуаҩ ду, ҳара излаадыруала, араҟа, Аԥсны аʒы зырхәашьуа абуфетчикцәа, абжьахәаахәҵцәа, аԥьыбаҭалаҩцәа, – иҷынеихеит еиқәыԥхьаʒо реиҳа ҳаҭыр

зқәым ауаа, нас ихы насықәкны, – уара, (ишиҳәатцәҟьаз, ҳәарада, «шәара» ҳәа ауп, аха иманшәалам азыҳәан иаыстцеит «уара» ҳәа) уара ухаҵа аус абаууеи?

– Аԥсны ашәҟәыѡѡцәа Реидгыла аконсультантс. Снапы иануп ашәҟәыѡѡцәа ҽарацәа рыцхраареи, аҳәаанхытцтәи иааua асасцәа рԥылара, рымѡаԥгара, – сҳәан, снапаҽы искыз ссаат снахәаапшын, – аамҵа иҳашәҵаз нтцәеит, ишәаҳҳәарц иаҳҵахыз ажәак мҳәаʒакәа ҳцар акәхеит.

Аамҵа шәыстоит шаҟа шәҵаху. «Клеветническое» ҳәа ззырҳәаз шәышәҟәы изѡыда?

– Абарҵ ижәбақәо, даҽа ԥытѡык сара сыквартира аҟны иаҳѡит, – ҽааитит иажәақәа ишәаны-изаны Артур Аншба, инацитцеит, – ҳаицәажәаны, ҳаиқәшаҳаҵны. Тезис ҳасабла иѡны имоуп ҳашәҟәыѡѡы, – инапы насықәикит.

– Сышәзыʒырѡуеит, иҳәан, гәҵахәыцрала, ихазы, – ашәҟәы зѡыз аинтеллигенциа ракәзаап, – иҳәеит.

– Ҳашәҟәы шәаԥхьахьазар, уаҟа ианқәоу зегь рыла иаашоуп. Аха имаҷым иҳәамкәа иҟақәоу, – сҳәан атезисқәа снықәныҟәо, сѡызцәа исыдырҵаз аҳәара сналагеит.

Аамҵа наскьацыԥхьаʒа, ма сааҵыбжак, мамзаргьы сааҵк анҵлак, акоридор аҟны инеиѡеиуаз аҷаԥшьаѡцәа руаʒәак дааѡнаԥшын, исаат инапы нақәкны «инаиирбон» аамҵа цеит наҟ идәылца ҳәа аанарго. Иаргьы инапы наиҟьон «уаҳԥырхагамхан» ҳәа аанаго. Арахь сѡызцәа рыбжьы нытцакны исытцарҳәон умццакын, иҳәала, иҳәала ҳәа.

Асаат жәаѡа иахысхьаны, аурыс шәпа-жәпак, чынла иполковникыз, ашә дамыскәа, ашырҳәа дааѡнашылан, Владимир Игнат-иԥа илымҳа акы нҭеиҳәеит. Ашырҳәа дѡаҵҟьан: «Ребята, не уходите, я скоро приду», – иҳәан, дыццакны дындәылтцны дцеит. Асовет ҳәынҵқарреи акоммунисттә партиеи ираҕацәоу, итцазырбго ауаа реиԥш иаҳԥылаз ачынуаѡ иихәаз иажәа «ребята» ҳара, ҳазҵахқәаз, аха ишәаны ҳааигәара имааиқәаз, ргәы убысҟак ишьтнахит, «друзья» иҳәазшәа аҟара. Ҳхала ҳанаанха:

– Исымҳәақәаз шәара иацышәҵа, – сҳәеит.

Владимир Игнат-иԥа дхынҳәны данааѡнала.

– Вам повезло. Аҭел дасуан, иасҳәеит шәара шәызустцәоу.

Уатҵәы дааyеит ЦК КПСС амаʒаныҟәгаѡ Иван Васили-иԥа Капитонов. Шәызегьы иауам, ѡыцьа хѡык шәидикылоит.

– Идуʒʒаны иҵабуп, – ххәеит ҳазегьы.

– Аԥсуаа ҳҵагылазаашьа аиашаҵәҟьа аҵыхәтәан ишәаҳаит, – иҳәеит, зыԥсаҵа шкәакәахаша Владимир Аҵнариа.

– Сшәыҳәоит, исышәҭ ѡ-минуҭк, – сҳәан, дызхагылаз астол ашҟа саанаскьан, спартбилеҭ аартны, В. И. Ленин ипатреҭ снапы ақәкны:

– В. И. Ленин иԥсадгьыл Урыстәыла бзиа иахьаҳбо азыҳәан, иара ипартиа гәыкала ҳахьазыҟоу азыҳәан, аклеветникцәа ҳәа ҳзырҳәеит, строгий выговорқәа ҳарҭеит, ԥьоукы зынʒа апартиа иалырцеит, амаҵурақәа иамырхит. Нас оклеветали!

– За ложные сведения в ЦК КПСС будут строго наказаны. А ваши выговоры будут сняты. Завтра же дам указание, – ҳнапқәа ааникылан, иҵегь ажәа ԥхақәак наҳәаны, дандәылҵуаз, даҽазнык иҳәеит, – Капитонов шәидикылоит ѡыцьа, хѡык, шәҽазыҟашәҵа.

Х-саатқи бжаки ҳанеицәажәоз, Аԥсны Аобком Актәи амаʒаныҟәгаѡ икабинет аҟны абиуро иалақәаз рызегь еилатәан.

Ҵаҟа, адәныҟа шәѡыла ауаа ҳзыԥшын Аԥсны аиқәырхаѡцәа.

Вл. И. Бровиков иҳаиҳәақәаз наигʒеит. Адырѡаҽены Аҟәа дааит И. В. Капитонов. Ашәҟә ду знапы аҵаѡқәаз рҟнытә, идуцәамыз гәыԥк ҳидикылеит. Уаҟа дараʒа ибзианы дцәажәеит аҵарауаѡ, апатриот- иашаҵәҟьа О. Н. Дамениа. Сара уаҟа исҳәақәаз даҽеаʒәы иҳәап.

Иван Васили-иԥа Аԥсны акырԥьара имѡаԥигеит аиԥыларақәа, аԥьатә ууаи (аԥьажәлари), апартиатә активқәеи, аинтеллигенциеи уҳәа ирацәаны излахәыз. Уаҟа аргамаду иааԥшит аԥсуа чынуаа изакә уаатҵәҟьаз. Рхаҷыҵәҟьа аадырԥшит. Ԥьоукы наʒаʒа ҳаамҭазтәи аԥсуаа рҭоурых адаҟьа еиқәаҵәақәа ианылеит. Усҟан мчыла ҳаиднакылон Ленини-Сталини рпартиа.

Ѡажәак еихысҳәаалоит.

Лассы-ласс иуаҳауеит, ҳара, аԥсуаа ҳмаҷуп, ҳаидгыларoуп ҳәа. Идуугьы, имаҷугьы ажәларқәа еидызкыло адәахьтәи

аҕацәа роуп. Ашәарҭа анықам, ажәларқәа рыԥнуҵқа ԥеыдрыцқьароуп. Ҳииаира ду ашьҭахь, иҳахьыз агхақәа рапҳьа игылоуп, хыхь исҳәаз иҿееим атеориа – ҳара ҳмаҷуп, ҳаидгыларуп ҳәа. Аԥсреи абзареи ҳанҭагылаз, иҳадымгылаз, ҳиааира ашьҭахь, ҳазегь ҳаиқараны, ҳаидкылара иалагаз ажәлар рыгәбылра ицәыӡит. Рхы ада хәыцырҭа змамыз, зхатәы интересқәа ирышьҭаз аԥсымҭәқәа рымԥақәа анаат, Аԥсны иахаԥеит аҧта еиқәаҵәақәа. Ҳаԥнуҵқатәи ҳаҕацәа рыла иаҳзықалеит амҳаԥьырраҵәқьа.

Аԥсны зхы ақәызҵаз раҵкыс ҧшьынтә-хәынтә еиҳаны рыԥсадгьыл кажьны иқәҵны ицеит. Ҳаҷкәынцәа баша иҭахеит рҳәо аҟынӡа инанагеит анацәа, абацәа.

Изыхҟьазеи?

Даҿеазнык сазхәыцыр сҭахуп атеориа:

«Ҳара ҳмаҷуп, ҳаидгыларуп». Ацәгьеи абзиеи еилымхкәа, аԥсҭазаарақ анагӡара ҳаналага, ауаа цәгьақәа рҿеидыркылеит, убасҟак рхы иадырхәеит, ҳаҕацәа иаҳзықарҵаз ацәгьара аҵкыс акырӡа еиҳаны ацәгьарақәа ҟарҵеит. Ишәҭыкакаҷит акырӡа злаз ауаа нагақәа иргәыдҵаны рышьра, ауаа беиақәа рԍьычра, амҳаԥьыраа рхылҵшьҭрақәа ихынҳәхьаз рықәцара…

Аԥсреи абзареи ҳанҭагылаз аамҭазы иҳадгылаз атәым уаа ргәы ҳахшәеит, рызқәа ҳаидырхеит.

Иаазгоит ҿырԥштәқәак:

Европатәи арадиостанциа «Немецкая волна» аҟны, саатк аҟара дҳадгыланы дцәажәеит, адунеи аҟны еицырдыруа А. Битов. Ицәажәара мацара акәым, аԥсуа мелодиақәа агәылаҵаны имԥаԥигеит. Акьыԥхь аҟынгьы астатиақәа икьыԥхьит. Абасҟак иҳадгылаз ауаԥы иаартны аԥсуаа ҳзыҳәан игәы иаланы иҳәеит:

«Ижәгаз аиааира дуӡӡа шәакә. – – – – – ит», ҳәа.

Аҭыԥантәи аурыс поет Лев Лиубченко, аибашьра ианалга, арадио аҟны дыкәгылеит, акьыԥхьгьы ианиҵеит ажәеинраала «Аԥсуаа аибашьцәа шәахь» ҳәа ахьӡҵаны. Иаазгоит цәаҳәақәак:

«Абхазы, абхазы, вы правы,
Не вы начали войну,
Не вы ради кресла и славы,
Вторглись в чужую страну».

Абасеиԥш иҟоу ацәаҳәаҟәа зҳәаз, игәы ҳахшәаны, еибашьрада Аԥсны аҭархара иаҿыз ихы рыҡәкны, 1995 шыҟәсазы иҩит, икьыԥхьит абарҭ ацәаҳәаҟәа:

«Абхазы, абхазы, вы не правы,
Хоть вы победили в войну,
Ни подвигов вам и ни славы,
Вы предали нашу страну».

Ацә-хага ахьҭоу агәарԥ асас дҭалаҙом. Нхыҵ Кавказ, ҳаиҟәырхара азыҳәан зыҵкәынцәа ирмеигҙаз Нхыҵаа ҳашьцәа рызқәа ҳаидырхеит. Ҳзыкәтәаз аҕба ҳнапала аҵа акылжәжәара ҳалагеит.

Уажәы акьыԥхь аҟны, иҳараку атрибунақәа рҿы, еиҳараҙак аполитикцәа лассы-лассы ирҳәалоит Урыстәыла иҳазнауз аблокада ҳәа. Убри иахҟьаны иҟалеит аҕарра, амлакра, аҵеицәа бзиақәа иқәҵны ицеит ҳәа.

Ҳәарада, усҟантәи Урыстәыла аԥыза ихарақәааз шԥарацәам, ишԥаҳәатәым, аха аиашаҵәҟьа инагҙаны иуҳәозар, иҳәалатәуп Аԥсны аганахьалагьы агха дуҙҙақәа шыҟаиҵаз.

Иаҳҳәап, иҟәышразма Кремль ачынуаа дуқәа Аԥсны иананаилак ҳаҭыр рыҡәымҵара?! Ҳиааира ду ҳахнаԥаан, хәы змам ацхыраара ҳазҭаз, ҳааҳәны ҳарҿагыло, тәамбашақә ҳанрызныҟәа, иҳабжьаз агәашә адыркит. Ҳаҕацәа ргәырпса ҳақәшәеит. Узыхшаз уани, ма уаби рхы еивҟьар, ма рыжәѽа ҭҟьар, ишԥарзуueи?! Убри аѽыза аамҭа еиқәаҵәа ҳзыҟалеит аибашьра ашьҭахь. Иахьеиԥш слымҳа иҵаѽуеит, атрибуна аҟнытәи ажәлар ирылаҳәаз ахырҵәага: «Ицалааит Урыстәылаҟа, аусушьа рҵалааит», – ҳәа. Абасеиԥш иҟаз ажәа цәахыхгақәа заҳаз ажәлар, анцәахәы иеиԥш изҿаԥшуаз, даалбаарган еиликаартә иарҳәеит ҳамѽа уаԥырҵ ҳәа.

Аламыс знык изцәыҙыз дунеиахаан изырхынҳәҙом. Ҳаҕба аҵа кылзжәаз, иахьагьы рхы кыдҟьо ақәԥара иаҿуп еиҵах Аԥсны рнапахьы ииаргарц. Анцәа иџьшьаны, макьана амч рымоуп ауаа ҭәыҕақәа, рхатәы интересҟәа ириааины, рыԥсадгьыл аиқәырхаразы иқәпо. Ҳазыхынҳәып ЦК КПСС амаҙаныҟәгаѽ И. В. Капитонов Аԥсны данаа амшқәа рахь.

Акырџьара имѽаԥигеит аиԥыларақәа. Зегьреиҳа акыр аҵанакуеит маи (лаҵара) 22, 1978 шыҟәсазы, Аҟәа, В. И. Ленин ихьҙ зху ашҭаҿы имѽаԥгаз аизара дуҙҙа.

Абарҭқәа рышьҭахь, И. В. Капитонов Москваҟа дхынҳәны данцоз аҿены ашәҟә ду знапы аҭазԥыз, еиҳарак изацәажәатәу ҳәа иипҳьаӡаз, ҧыҭԥык ҳнаҧхьаны, иааркьаҷ҃ны иҳаиҳәеит абас:

– Қырҭтәыла алҵра азҵаара ыкәшәх. Егьирахь иқәшәыргыло азҵаарақәа рызегьы ӡбахоит! – ииҳәаз инациҵеит убас агәааанагара шрымоу ЦК КПСС Амаӡаныҟәгаԥ хада Л. И. Брежневи аполитбиуро алахәылацәеи. Ашьҭахь, Л. В. Маршьаниа инапы наиқәикын, – ишәыӡбуа иԥны ишәҭ. Схаҵа дсыдыскылоит, – ҳәарада, аилкаара мариан, аҧсуа жәлар иззықәпоз азҵаара хада – Қырҭтәыла алҵра азҵаара акәын. Уи мап анацәаҳк, ҳаҧсадгьылгьы, ҳажәларгьы ачарҳәра рзаҳуан. Иаҳҳәагәышьеит иааркьаҷ҃ны Аҧсны Аидгыларатә Республика шҳамаз жәашықәса, ашьҭахь, 1931 ш. рзы ажәлар ирмазҵааӡакәа, мчыла Қырҭтәыла ишалаиҵаз И. В. Сталин. Убриаахыс Қырҭтәыла имԥаҧнаго аколониалтә политика иаҷ҃агыланы ишықәпаҳьоу, ҳаизарақәа рыла.

Иагәылԥааны, машьынкала икьыԥхьны, сцьыба иҵан, апрель (мшаԥы) 7–11, 1967 шықәсазы Аҟәа имԥаҧгаз аҧсуа жәлар Реизараҷ҃ы ирыӡбаз:

«Абхазиа не может более остоваться на автономных началах, в составе Грузинской ССР», инапы инасыркит И. В. Капитонов. Азныказ иаармарианы ибла нахигеит, ашьҭахь, аҵак ду анеиликаа ибжьы ҭыганы даҧхьеит. Атекст хәычы, ацитата ашьҭахь иаҵаԥын ажәлар ишырыӡбыз.

Инеимда-ааимдо аҳәара ҳалагеит Қырҭтәыла алҵра иаҳагьы ишарҕәгәо ҳаиԥызара, ҳаиашьара. Уаԥы ибартә иҟан ҳара иаҳҳәақәоз шигәаҧхоз, аха зегь акакәын, уааҧӡа иихәаахьаз даҷ҃азнык иҳәеит:

– Ҳаҭыр зқәу аԥызцәа! Қырҭтәыла алҵра азҵаара ыкәышәх, егьирахь иқәшәыргыло азҵаарақәа рызегьы нагӡахоит. Ари – аполитбиуро агәааанагароуп, – иаахиҵәеит.

Ахы заахаз ҳаиԥызаха ахыбра хада ҳандәылҵит аҵх наскьахьаны, ишысҳәаз еиҧш, ҵаҟа иаҳзыҧшыз аиқәырхаԥцәа ираҳҳәагәышьеит иҳаиҳәаз. Шьҭыхшьа змамыз аидара ҳаҵаланы ҳнеиҧыртҵәышьеит, аха еибаҳҳәеит адырԥаҷ҃ены ҳаиқәшәарц, иаҳҳәо аӡәгьы иаҳзымдырӡо. Аргамаду

ҳҭагылеит ҳабацәа ирҳәаахьаз: «Амшә иакыз, баба-баба» – иҳәеит. Акыр ахшыѡҵак ду, инарҳәы-аарҳәуа, иныкәҵаааҟәҵо, ишәо-изо даараҙа акыр сазхәыцит схазы. Бзиарас иҳамаҟәаз раԥхьа игылан, ҳаизхәыцра, аизҵаара. Исыздыруам, еиқәхоу, еиқәымхоу, идумызт ҳгәыԥ аилацәажәаразы ҳанеиқәшәалак, ҳгәааанагарақәа ақьаад ианаҳҵон, ашьҭахь ахшыѡҵак ишьалашьынны, абырцкал икылхны ианаҳҵон, аха абарҭқәа рахь ҳаиасаанҙа иаахтны иҳәатәуп, И. В. Капитонов иажәақәа акырынтә еимаҳкит.

Қырҭтәыла алҵра мап ацәаҳкуазар, уи ирымуазар, егьирахь иааҳарҭақәо акымзар акгьы ҳтахҙам ҳәа иаахҵәаны ирҳәеит ҷьоукы. Уимоу, ҳахьеиқәшәалоз, – зынҙаск анеира иаҟәыҵит. Пыҵѡык аицәыхьшәашәара ҳабжьалеит. Арахь «аҟаԥшьқәа». Аԥсны аҧеиԥш алацәажәаразы И. В. Капитонов маҵурала ивагылаша Аԥсны ахаан аҙәымзар аҙәгьы дмаацызт. Даарышьҭит СССР знапаҷы иҟаз. Иихәаз ажәақәа ҳанаҷагыла зыда ԥсыхәа ҳамам ҕацәас иҟаҳҵар, ҳзыхьчода? Ргәырԥса ҳақәшәоит ҳазҭахым.

Ахаан исымҳәацт, сыгәгьы иҭамшәацт сара исҳәо ажәлар иҟарҵоит ҳәа. Схы здыруазар аахыс, гәынхәҵыҫтала еилыскаауан ажәлар еиҳараҙак изыргәаҟуаз, ишсылшоз исҳәон, изыѡуан дара ирҭахыз. Уи аҙҵаара саԥхьа ианықәгылалак, еснагь исыман сзыҙҵаашаз ауаа нагақәа, қәрала еиҳабацәаз. Аха уажәазы, схазы исыҙбыртә сзыҙҵаашаз дысзымԥшааит. Усеиԥш аҭагылазаашьа аҙәыр дақәшәозар, иабжьызгоит зегь реиҳа ихәаша – ижәлар знысхьоу аҭоурых мѡа.

Еиҳараҙак азхәыцра салагеит, Аԥсны абҕашшара ԥызҵәоз амҳаԥьырра. Аимпериақәа аѡбагьы – аосманцәеи аурысҟәеи – рхықәкы акакәын – Аԥсны аԥсуаа рыда иаанхарц Кавказ, аублаа ишрыхьыз еиԥш.

Аԥсны аѡнуҵҟа еиҷаҳаит афеодалцәа ринтересҟәеи, ихьыԥшымыз анхацәа ззықәпози. Аамҭала аиааира ргеит афеодалцәа. Инареиҵамкәа ԥшьынѡажәа процент аԥсуаа наҙаҙа рыԥсадгьыл иацәыҙит.

Абзиара ацаҟьа ҳақәгылеит, хыхь сызлацәажәоз аамҭа. Зашхәа уҭоу иашәа уҳәагәышьароуп. Исзааигәаз сѡызцәеи сареи араҟа ҳгәааанагара анеиқәшәа, иҳаҙбеит, уажәазы Кремль

иҳарҳәо ирцәаҳгап, ԥхьаҟатәи абиԥарақәа инарыгзалааит ҳаззықәԥоз.

Иҟарҵац иаҿын, ҳаичырчара, агәреибамгара ҳабжьаҵара.

«Аҟаԥшьқәа» анысҳәа Вл. Бровиков, хыхь сызлацәажәоз, ҳаилацәажәараан, иныбжьаршәны дҳазҵааит: шәара, ашәҟәы зѡыз, иабажәыѡуаз, шаҟаѡы шәеиқәшәоз? ҳәа.

– Ҳара иҳаѡуаз ашәҟәы маҙаҙамызт. Иҳаѡзомызт анонимка. Иѡтәын ЦК КПСС аштаб хада иазкны, ҷыдала Амаҙаныҟәгаѡ хада Леонид Илиа-иԥа Брежнев изыҳәан, – анаҳҳәа, еиҵах дҵааит шаҟаѡы шәыҟадаз ҳәа.

Ашәҟәы знапы аҵаѡу рызегьы авторцәа роуп. Иахьаҳаѡуаз, зны гәыԥ маҷын, даҽазны ирацәаѡны инеиуан. Иаҳдыруаз КГБ иалақәаз дара рзыҳәангьы иахьаҳаѡуаз ауада ашә аартын.

– Ҳара иҳарҳәаз даҽакуп, – иҳәеит Владимир Игнат-иԥа.

–мАбасҟак ауаа, уахынлеи ҿынлеи, ақалақь агәҭаҷы иахьеиқәшәоз зизымдыруаз, Аԥсны КГБ аиҳабы Л. В. Галустов, – ҲҳәеиТ. Ҳара ҳҟынтәи иззымдыруаз, аԥсышәала иуҳәозар, ҳшьа зжәуаз. Милаҵла дерманын, аха гәы-гәаҵәала дақыртуан, Қырҵтәыла аколониалтә политика, иреицәоу ақыртуа иҟаимҵаша иара иҟаиҵон аԥсуаа ҳзыҳәан.

Инабжьаршәшәа иҳаиҭаз азҵααреи, иаҳҳәаз аҭаки, агәра ганы сыҟоуп, Аԥсны мацара акәым СССР аѡнуҵҟа акәымкәа, аҳәаанхыҵтәи ҳәынҵқаррак ахь дашьҭит.

Ҳазыхынҳәып, даараҙа акыр зҵазкуа азҵаара – Қырҵтәыла азҵаара, уи алҵра азҵаара, аамҭала иаанкыланы, егьирахь Аԥсны зыргәаҟуаз азҵаарақәа рыҙбара.

Арҭ амш хьанҭақәа раан. Ҳажәлар ихьанҭаҙаз ԥышәара дуззак хьыҙла ҳалҵит, иаадырԥшит ахшыѡи амчи, ҭаҷкәымк еиԥш ишеидгылоу ианшәарҭоу. Ҳажәлар ҳагәра ргеит. Аиҳараҙак, ҳаиқәшаҳаҵны, иѡны, икьыԥхьны, инапы иаҳаркит Л. В. Маршьаниа.

Иқәҳаргылаз азҵаарақәа, сгәанала, раԥхьаҙа иқәургылаша иреиуоуп, абна ахшьаара, атрубала Аԥсныҟа агаз аагара, Аԥсуа телехәаԥшра аҟаҵара, Аԥсуа университет аартра, ашәҟәтыжьра акьыԥхь бгьыцқәа рыцҵара, ажурнал ҿыцқәа, аҵарадырреи акультуреи ирызку уҳәа уб. иҵегьы.

Лорик Виссарион-иԥа иаииаҳҭа адырѡаҿеныҵәҟьа иманы дцеит Москваҟа.

Иззымдыруада Л. В. Маршьаниа дызлыҵыз ажәлар ачархәара шырзиуз ҳаибашьраан. Иаахтны ҳаҕацәа дрыдгылеит. Бзиарақәак ҟаиҵахьазҵгьы, ихаҵа анышә иаиҵеит.

Москвантәи ихынҳәра ҳгәы хыҵхыҵуа ҳазыԥшын. Дшааизҵәҟьа дҳаԥхьеит.

– Исиҵаз аҵел аномерқәа рыла санизас, И. В. Капитонов, иара ихаҵа ишьҭихит. Иихәаз икабинет ашҟа снеирц, – ҿааиҵит Маршьаниа, акоридор сыбжьаланы сышнеиуаз, ишьҭахь хаҵак дицны даасԥылеит. Ишәасҳәоит ииҳәаҵәҟьаз ажәақәа: «Молодцы абхазцы! Вы проявили большую мудрость. Вы завоевали большое уважение ЦК КПСС». Абарҵ ажәақәа рышьҭахь, инеисыркит исышәҵаз ашәҟәы. Убраҟа, акоридор аҟны даԥхьеит: «Все ваши вопросы будут решены», – иҳәеит ЦК КПСС амаӡаныҟәгақ. Л. В. Маршьан иҳәеит, акыр зҵазкуа даҽеа ажәак. Ҳарзаҳал хыхь иақәиҧит «Удовлетворить».

Аԥсуа жәлар рыхьӡала шәиҧажәижәабаҧык знапы аҵаҧыз ашәҟәы иахылҵыз аҭоурых аадыруеит. Иҳауқәаз зегьы-зегь раԥхьа игылоуп реиҳа ихадоу – аԥсуа жәлар агәра ахьыргаз, ианеидгыла, рхы шеиқәдырхо.

27. 08. 2011

АХҚӘА

Алахәыла. Ароман 7
Аԥышәара ду шцац ицоит 384
Иҳәатәуи иҳәатәыми 570

Џьума Басариан-иԥа Аҳәба

ИҨЫМҬАҚӘА РЕИЗГА

Афбатәи атом

Ароман
Апублицистика

Джума Виссарионович Ахуба

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

Том шестой

Роман
Публицистика

На абхазском языке

Аредактор Лиалиа Чамагәуа
Акорректорцәа: Нанули Шьамаҭаа, Флора Быҭәба
Компиутерла еиқәиршәеит Адамыр Беренџьи

Аформат 84x108 $^{1}/_{32}$. Атираж 500.
Иҟаҵә. акь. бҕь. 21,5. Иныҟә. акь. бҕь. 36.
Аҿаҵаԥҟа №